

વ્યાપારી સર્વજ્ઞાન સંગ્રહ

યાને

ખિઝનેસ
એન્સાઇક્લોપીડિયા

રેખક:

શ્રી. દુર્ગમસી ધરમસી તંપટ

આયુષ્ય સેવક

શ્રી. નવુ દુર્ગમસી

પ્રકાશક:

‘સંદેહ ચિંતન’ વર્ગ

નંદલાલ જુનીસાલ બોરીવાળા

સેલ : ૭૭૮૮

એ. એ. એ. મ. ઠાકરની કું.

સુરેશભાઈ:

૧૪૦, પ્રિન્સિપલ્સ રોડ, નામકાં ર.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૧૮૫ કિમત ૮-૦-૦

ગ્રંથનામ વ્યાપારી સંપ્રદાન સંગ્રહ

વર્ગિક

૪ : ૪૮

[વેપારી જા'કુઓ, ઉત્પાદકો, કુળરહિયોગ એકતા વર્ગ તથા નાના મોટા કારખાનેદારોને
તેમને જરૂરી એવા અસંખ્ય માહિતીઓ પૂરી પાડવા ભોગિયાની ગરજ સારતું એક અપૂર્વ પ્રકાશન]

વ્યાપારી સર્વ-જ્ઞાન-સંગ્રહ

યાને

બિઝનેસ એન્સાઈક્લોપીડિયા

લેખક:

ડુંગરસી ધરમસી સંપત

આમુખ-લેખક:

શ્રી. મનુ સુબેદાર

અ મ દા વા દ.

૧ ૯ ૪ ૫

: પ્રકાશક :

‘સંદેશ લિમિટેડ’ વતી નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીયાળા

ધાસીરામની પોળ : સારંગપુર : અમદાવાદ.

: સોલ એજન્ટ :

એ ન. એ મ. ઠ ક રની કું.

બુકસેલર્સ:

પબ્લીશર્સ:

૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨.

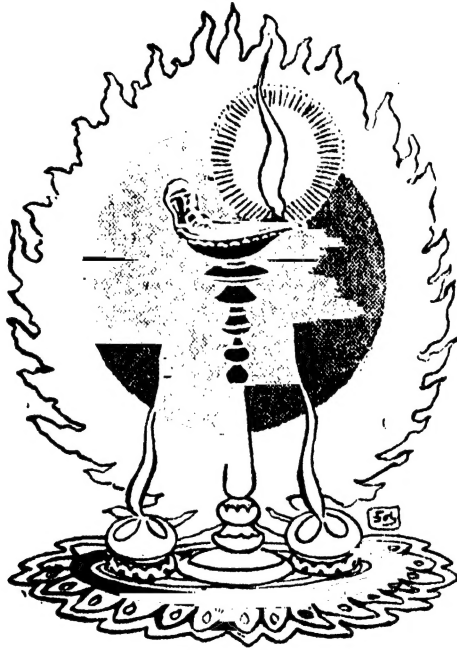
આ પુસ્તકને લખતા કોષીરાઈદના સર્વ હક્કો
'ધી સંદેશ લિમિટેડ'ને સ્વાધીન છે.

મુદ્રક અને પ્રકાશક
'સંદેશ લિમિટેડ' વતી
નંદલાલ મુનીલાલ
બોડીવાળા

મુદ્રણસ્થાન
ધી ગુજરાત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
માધુભાઈ કોબોની,
અમદાવાદ.

અર્પણ

ચિ. મૂલરાજને

લેખકની પ્રસ્તાવના

વાણિજ્ય સાથે મારા ૫૦ વર્ષનો જુનો સંબંધ છે. મારા દરેક પેઢીના વહીવટીએ વેપાર-ધંધામાં જ જીવન વિતાવ્યું હતું. મેં પણ લગભગ ૫૦ વર્ષ એના સંબંધમાં રહી હવે એ વારસો મારા પુત્રોને સોંપ્યો છે. વેપારીઓ જૂની ઘરેલુ પ્રમાણે વેપારનું ગાડું હાંકી રાખતા હતા; પરંતુ જગત તો પ્રગતિને પથે વધતું જતું હતું; ને ત્યારે. નવો જમાનો, નવા સંસ્કાર અને અવનવા વાણિજ્યના પ્રવાહો શરૂ થયા છે. વામન માનવીએ વિરાટ જગતને મુઠીમાં રગતું કર્યું છે. વિમાનો અને ધ્વીનિયંત્રોએ દૂર દૂરની વસ્તુને સાવ પાસે જ આવી દીધી છે. આવા સમયે મારા અનુભવો અને મેં જાણેલું તે ગુજરાત સમક્ષ મૂકવાની ઊર્મિને-આશાને સફળ થતી જોઈ મને આનંદ થાય છે.

મેં જે વાંચ્યું, જોયું, અવલોક્યું અને અનુભવ્યું તે હું ગુજરાતને ચરણે સાદર કહું છું.

આ જમાનો યોજનાઓનો છે. આપણા હિંદને યુદ્ધની ઝાંખાઓએ ઘેર્યું છે અને એને જોરે ધંધા-રોજગારના ચાલુ પ્રવાહો અવ્યવસ્થિત ચર્મિ ગયા છે. જગતના દરેકે દરેક દેશમાં આ જ સ્થિતિ છે. હિંદીઓ પોતાના આદેશને, દેશના વાણિજ્યને અને ઉદ્યોગને નિકસિત થતો જોવા માગે છે. હિંદની આ વિષયોમાં પ્રગતિ કોષ વિશાળ યોજના, તેમ જ સરકાર અને પ્રજાના શુભ સહકાર વિના શક્ય નથી થવાની. હાલમાં આની કટલીક યોજનાઓ પ્રગ્ન સન્મુખ મૂકાઈ છે. તેમાં હિંદના શાહ સોદાગરોએ ધડેલી દશ હજાર કરોડ રૂપિયાની યોજના, જે પુસ્તિકા રૂપે પ્રગટ થઈ છે. સૌથી અગત્યની આ યોજના છે. આ સિવાય મિ.

સાજીંટની શિક્ષણયોજના, પચ્ચીસ વર્ષમાં હિંદીઓને બક્ષરજ્ઞાન આપવા બાબતમાં વિચારણાઓ ને ચર્ચા ચાલુ છે.

મહાત્માજીએ પણ એ યોજના વધાવી લીધી છે. મિ. એમ. એન. રોયે પણ પ્રગતિકારક યોજના નક્કી કરી છે. આ સર્વે યોજનાઓ ઉપર ચર્ચા ચાલી રહી છે.

હિંદી સરકારે પણ યુદ્ધોત્તર વિદ્યાશ્રી યોજના માટે ખાસ એક 'ખાતું' સ્થાપી તેના ઉપરી તરીકે સર અરેદેશર દલાલને નીમ્યા છે. આ ઉપરથી હિંદના વાણિજ્ય માટે ઉજ્જવળ આશાનાં કિરણો પ્રગટવા માંડ્યાં છે.

મારા આ પ્રયત્નનું મુદ્દાંકન કરવાની પ્રસ્તાવના લખી આપવા માટે હિંદના એક નિષ્ણાત અર્થ-શાસ્ત્રી શ્રી. મનુ સુબેદારનું ઋણ સ્વીકારું છું.

આ પુસ્તક લખવામાં મને શ્રી. નંદલાલ ખોડીવાળાએ ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું છે, તે માટે હું તેમનો પણ આભાર માનું છું.

બાઇ જ્યંતીલાલ પોપટલાલ સચદેએ પણ મને આ પુસ્તક લખવામાં સારો સહકાર આપ્યો છે એ બદલ એમનો પણ આભાર માનું છું.

ગુજરાતના સહુજા વેપારીઓ, અર્થશાસ્ત્રીઓ અને આ વિષયમાં રહી રસ લેનારા શુદ્ધ સુધારા-વધારાની સૂચના મૂકશે, અથવા તો આપશે તો હું આભારી થઈશ.

કચ્છી

૧૯૪૮-૪૯

કુન્દવરસે દરમ સી સંપદે

વિવિધ પ્રકારના અગાધ જ્ઞાનના દોહનની વ્યવસ્થિત રીતે રજૂઆત કરતા આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના રૂપે થોડા શબ્દો લખતાં મને આનંદ થાય છે.

પશ્ચિમનું અનુકરણ કરતું આપણે શરૂ કર્યું તે પહેલાંની હિંદમાં વેપારી તાલીમ આપવાની અસલી રીત તદ્દન જુદા પ્રકારની હતી. તેમાં રહેલી સરળતા અને વ્યવહારકુશળતા શીખનારને પ્રશસ્ત ધડતર આપતી. તે જમાનામાં વ્યાપારી કારકિર્દીને આંગણે બહેલો નવજુવાન આપ દાદાની દુકાને કે દેશદેશાવર વેપાર ખેડતી કોઇ પેઢીમાં ઉમેદવાર તરિકે જોડાઈ જતો. આવી રીતે ધંધામાં પ્રવેશ પામનાર શીખાઉને તેની અવલોકન શક્તિ અને આપણુદિને સારી પેઢે જગત રાખવાં પડતાં. ત્યારના કામકાજ દૈનિક કલાંકા આજની સરખામણીમાં જોઈએ તો વધારે હતા; અને એ દરમિયાન ખતાવવામાં આવતી દરેક નાની મોટી ફરજ, તે ગમે તેવી હકકી હોય તોપણ, ઉત્સાહપૂર્ણ રહીને તત્પરતાથી તેને ખજાવવી પડતી. તેને પહેલેથી જ બોધપાઠ મળી ચૂકતો કે, જ્યાં લગી તે દુકાન કે પેઢીની ઝીણુમાં ઝીણી ખાખત સમજપૂર્વક પુરેપુરી નહિ શીખે ત્યાં લગી તેનું ભાવી ધડાવાનું નથી. એ વસ્તુ તેનામાં નિષ્ઠા અને સ્વાવલંબન આણતી; પરિણામે તે પ્રમાણમાં વધારે અને ઉંચા પ્રકારની કામસેવા આપે જવા સદાય ચત્તરીલ રહેતો. દુકાન કે પેઢીમાં તેનાથી ખાનગી કે ગૂઢ હોય તેનું કંઈ જ રાખવામાં આવતું નહિ. કામકાજ કરનારાઓનો લાયકાત અને જખામદારી પ્રમાણે ચઢતો ઉતરતો મોભો રહેતો. પણ સૌમાં રહેલી આત્મિયતાની વૃત્તિ સમાનતાનું પ્રેમાળ વાતાવરણ રચી દેતી, તેથી માલિકથી માંડીને તે પેલા શીખાઉ ઉમેદવાર લગી સુસંવાદિતતા વ્યાપેલી નજરે પડતી. ધંધાદારી પ્રશ્નોની જણાવટ કે ચર્ચા થાય ત્યારે સૌ તેમાં ભાગ લઈ શકે કે સાંભળી શકે તેવી રીતે વાતચીત ચતી. આ ધંધામાંથી પોતાની જરૂરિયાત અને જુદિમના પ્રમાણે પેસો ઉમેદવાર આપોઆપ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી લેતો;

અને આગળ વધતો. નવું નવું શીખ્યે જવાની અને શંકાઓનું સમાધાન કર્યું જવાની તકા તેને માટે સદા ખુલ્લી રહેતી. અફસોસ! એ દિવસો આજે ચાલ્યા ગયા છે.

આજના વ્યાપારી જગત પર નજર ફેંકીએ તો લાગશે કે પહેલાંની સરળ, સાદી અને સીધી પદ્ધતિ અદ્વિત્ય થઈ છે; અને વ્યાપારી પ્રવૃત્તિ તથા નિમંત્રણ ખૂબ અટપટાં બન્યાં છે. સફળ વેપારી થવા માટે આજે કોઇપણ માણસને વેપાર સાથે સંકળાએલા અનેક વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જરૂરી લેખાય છે અને પ્રત્યેક વિષય ખૂબ માહિતીઓના વિપુલ ભંડાર સમાન બની રહેલો હોય છે. એ સૌનું અવિરમરણીય જ્ઞાન તો કોઈનાં માથામાં સમાઈ ન શકે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવા જતાં જીવન આખું વહી જાય; અને જરૂરી માહિતી વગર શરૂ કરેલો વેપાર બહુ ક્ષેત્રમાં ન પણ થાય. આવી પરિસ્થિતિવાળા આજના દિવસોમાં માહિતીદર્શક જ્ઞાનચક્રો (Encyclopidia) અને ઉદ્દેશ્યગ્રંથો (Reference Books) સૌ ધંધાદારીઓને આશીર્વાદ સમાન થઈ પડે છે. જગતનાં કરોડો માનવીઓ અગ્રેજી ભાષા વાપરતાં હોઈ આવા ગ્રંથો અગ્રેજી ભાષામાં મોટી સંખ્યામાં પ્રગટ થયા છે. પરંતુ થોડું બધી વેપારમાં અંપલાવનાર હિંદીઓ અગ્રેજીના પોતાના અદ્યપ્રજ્ઞાને લીધે આવાં પુસ્તકોનો ધાર્યો લાભ ઉઠાવી શકતા નથી. ખૂબ આપણી ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં જ્ઞાનચક્રો અને ઉદ્દેશ્યગ્રંથોની ખોટ સાલે તેવી ગંભીર છે. સામાન્ય શિક્ષિત અને જ્ઞાનપિપાસુ જનતાને ડગલે ને પગલે ઉપયોગી થઈ પડે તેનું આવા પ્રકારનું મુંદર પુસ્તક પ્રગટ કરવા માટે હું 'સદેશ પ્રકાશન મંદિર'ને અભિનંદન આપું છું.

આ ગ્રંથના તૈયાર કરનાર શ્રી. કુંગરશી ધરમશી સંપટ પ્રત્યેનો મારો અંગત સહુભાવ

મયા વીશ વર્ષોના પરિચયને અંગે એટલો તો વધવા પામ્યો છે કે, તેના સંબંધમાં કંઈ ગુણદર્શી બોલવું તે તેમના પ્રત્યે મેં પક્ષપાત દાખવ્યો છે તેવો આક્ષેપ મારે માથે વહોરી લેવા બરાબર છે; પરંતુ એ તો નિર્વિવાદ છે કે હિંદનાં ઇટલાંય વ્યાપારી કેન્દ્રો લેખાતાં શહેરોમાં પચાસ પચાસ વર્ષો લગી સતત વેપાર ખેડ્યે જતા ગુજરાતના આ અગ્રણ્ય સંતાને વેપારી કુનેહ સાથે લેખન શક્તિના પણ્ય સુયોગ સાધ્યો છે. તેમણે પોતાની કલ્પના નેરે આપણા સાહિત્યક્ષેત્રમાં સારી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી છે. આજે તે વયોવૃદ્ધ થયા છતાં પણ તેમની આ ઉંમરે તેઓ તેમની લેખન-પ્રવૃત્તિ જનહિત માટે અવિરત ચાલુ જ છે. અને જ્યારે તે પ્રગતી સેવા માટે લેખનકાર્ય પાછળ પોતાના મોટા ભાગનો સમય વ્યતિત કરે છે ત્યારે તેમને ઝોળખનારાઓ તેમને માટે આશ્ચર્ય પામે અને ગર્વ લે તે જ સ્વાભાવિક છે. લેખન એ તેમને મન પ્રેમભરી જહેમત-પ્રવૃત્તિ-છે. આ મહાન પુસ્તકના સર્જન દ્વારા ખરેખર, તેમણે પોતાની શક્તિ અને લેખનકલાને એક કાયમી પ્રતિકમાં પ્રતિષ્ઠાપિત કરવાનો જે આશય સેવ્યો છે. તે ખરેખર અભિનંદવા યોગ્ય છે.

આ કૃતિ રચવા માટે તેમણે જે વિષય પસંદ કર્યો છે તે વિરાટ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. વસ્તુતઃ તે આપણને એક જ્ઞાનચક્ર આપી રહ્યા છે; અને સંખ્યાગતિ આપતો (અક્ષરશઃ કહીએ તો સેંકડો આપતો) ચૂંટીને તેમણે આમાં સંકલિત કરી છે તેવી કરીને આવા પ્રકારના આયોજનમાં દરેક વ્યાખ્યાન કે મુદ્દા પર આપવામાં આવેલી વિગતો આનંદપ્રયક રીતે મર્યાદિત જ હોય : અર્થાત્ તો માત્ર સ્પર્શાત્મક યૂગમૃત માહિતીઓ જ આપી શકાય. અદ્યતન વધુ જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનાર વ્યક્તિને આના આધારે આગળ સંશોધન કરવા આધાર-ભૂત માર્ગસૂચનો મળી રહેશે. પોતાનું જ્ઞાન વિશાળ કરવા માગતા, દષ્ટિબિંદુ વિસ્તૃત બનાવવા ઇચ્છતા અને અણિયુદ્ધ વિચારશક્તિ ખીસવવા ઝંખતા વેપારીઓ, ધંધાદારીઓ અને બીજાઓ માટે આ પુસ્તકનો સતત ઉપયોગ આરમ્ભ છે. સંગીનજ્ઞાન મુખ્યત્વે તો નગદ

અને વસ્તુતઃ હકીકતના પાયા પર જ અવલંબે છે; અને એવા જ્ઞાનની આધારભૂત ભૂમિકા આ પુસ્તક પૂરી પાડે છે.

પશ્ચિમના દેશોમાં તો આવા પ્રકાશનો કરતી કંપનીઓ પર લોકો પોતપોતાની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો પ્રમાણે સૂચનો મોકલાવે છે; અને ઘટતા ફેરફારો પર લેખકો અને પ્રકાશકોનું લક્ષ ખેંચે છે. કાયદા, રાજકારણ, અર્થકારણ, સામાજિક બાબતો વગેરેમાં થવા પામેલાં અવનવાં પરિવર્તનોના પ્રકાશમાં આવા પ્રશ્નોની નવી આવૃત્તિઓમાં સુધારાવધારા કરવામાં આવે છે અને આવૃત્તિ પર આવૃત્તિ પ્રગટ કરીને પુસ્તકના જ્ઞાનને અદ્યતન સ્વરૂપે રજૂ કરવાના ચત્રો ચાલુ રાખવામાં આવે છે. હિંદમાં પણ આવી સાહસિક ને સેવાભાવી પ્રકાશન સંસ્થા આ પ્રકારનું કાર્ય ઉપાડી લે અને વધારાની નવી માહિતીઓ ઉમેરવા અંગેના તથા યોગ્ય લાગતા વિષયોને વધારે ઝીણવટથી માહિતીસમૃદ્ધ કરવા અંગેનાં લોકો અથવા ઇતર સ્થાનો તરફથી આવતાં સૂચનો સત્કારી લે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આ અંશ પ્રગટ કરતી સંસ્થા આ મુદ્દા પર ધ્યાન આપશે તે વિશે મને શંકા નથી. ટૂંકામાં કહું તો આ પુસ્તક આપણે ત્યાં એક કાયમી ઉપયોગના સંગીન જ્ઞાન-કાશનો પાયો બની રહેશે તેવી મને આશા છે. ધંધાદારીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને મહાશાળાઓના વિદ્યાર્થી-જગતને તથા જેમને કોષપણ કારણસર વિદ્યાસંસ્થાઓમાં જોડાઈ બેસેલ રીતે પુરા જ્ઞાનનો લાભ મળ્યો નથી તેવા જ્ઞાનોપાર્જન કરવા ઇચ્છતા વર્ગને, આ પુસ્તક એક આવરમ્ભ સાધન થઈ પડશે.

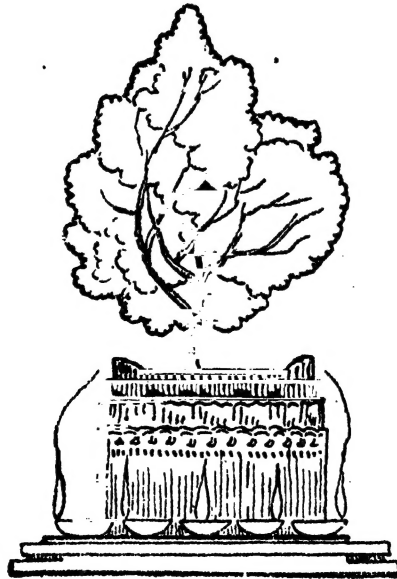
જ્ઞાનચક્ર કે ઉલ્લેખપ્રશ્નો તૈયાર કરનાર બધા લેખકોની એ એક કમનસીબી છે કે તેમને પોતાની માહિતીઓની રજૂઆત ફરજિયાત કક્ષાવારી પ્રમાણે કરવી પડે છે. તેથી વિષયોની સંગોપાંગ અને સુસંબંધ રીતે જણાવટ થઈ શકતી નથી. આવા પુસ્તકનાં પથરાયેલા વિશાળ જ્ઞાનમંથી તાત્કાલિક નેપ્રતી વિગતો કે ઉલ્લેખો, આવા પ્રકારની કક્ષાવારીવાળી રજૂઆતથી જ, લોકો સરળ રીતે શોધી શકે છે. આવી કૃતિ માત્ર જ્ઞાનના એકાદ અંગ કે વિષયની જણાવટ કરી

મેસી રહેતી નથી. તેમાં જીવોળ, ઇતિહાસ, અર્થ-
કારણ, પોષ્ટ અને તારખાણ, રેલવેઓ, વ્યવહાર
સાધનો, પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ, વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓ
ને નિયંત્રણ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, દેશપરદેશના આયાત-
નિકાસની વેપારી માલસામગ્રીઓ, વજન, તોલ,
માપ અને બીજા ત્રીજા મધ્ય વિષયોની માહિતિઓ,
આકાશ વગેરે એકત્રિત કરવામાં આવેલું હોય છે.
તેમાંના એકાદ વિષયની સંપૂર્ણ માહિતિઓ
વગેરેનો સંગ્રહ જ એકાદ અલાયદું પુસ્તક રોકી લે
તેમ હોય છે. તેથી જનતાને તેની મહેનત, વખત
અને પૈસા બચાવવા આ સાહસભર્યા પ્રકાશનની
ભાષામણુ કરવી રહે છે.

સરવ સાહિત્ય મુદ્રણાલયના દ્રશ્યમાં એક
દ્રશ્ટી તરિકે જોશકને પુસ્તક પ્રકાશનના ક્ષેત્રમાં
પડ્યા પછી મને જે અવલોકવાનું મળ્યું છે તેના

આધારે મારે મહેર જનતાને એક સચનાત્મક
વિનંતી કરવાની રહે છે. આવા પુસ્તકની કૃતેહ
જોઈ રૂપરૂપિર સંસ્થાઓ ભળતાં પણ તત્વમાં અને
ક્રીંમતમાં હલકાં પ્રકાશનો પ્રગટ કરવા બહાર પડે
છે. તેવા પ્રયાસોને ઉત્તેજન ન આપતાં યુગરાતને
દંમેશ મારે ઉપયોગી નીવડવાની આશા આપતા
આ મુદ્રણાલયને જનતા દરેક પ્રકારે સાથ
આપે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. જ્યારે આવા જ્ઞાન-
કોશ જેવાં પુસ્તકો સર્વસામાન્ય રીતે કંઠ કરી
શકાય છે ત્યારે જનતા તેની સંવાનો ક્રેબ્ડ ને
સંગીન લાલ ઉઠાવી શકે છે. આવી પરિસ્થિતિ
બ્યાપે ત્યારે જ ઉત્તરોત્તર બહાર પડતી આજ્ઞાઓ-
માં વધુ ને વધુ ઉપયોગી અને સંશોધનોથી પ્રાપ્ત
અધ્યાન નવા જ્ઞાનો ઉમેશ કરી શકાય છે અને
પુસ્તકને અજતન બનાવવાનું કામ સરળ થઈ
પડે છે.

—શ્રી. મનુ મુબેદાર.

પ્રકાશકનું નિવેદન

“ સંદેશ પ્રકાશન મંદિર ” તરફથી મહાગુજરાતના સિદ્ધહસ્ત લેખક શ્રી. કુંગરશી ધરમશી સંપત્ કૃત “ વ્યાપારી સર્વ-જ્ઞાન-સંમહ ” યાને ‘બિઝનેસ એન્સાઇક્લોપીડિયા’ નામક વ્યાપારોપયોગી જહદ્મંથ, ગુજરાતની જનતા સમક્ષ રજૂ કરતાં મહત્તે અત્યંત આનંદ થાય છે.

હું જાણું છું ત્યાં સુધી આ પ્રકાશનો મંથગુજરાતી સાહિત્યમાં કદાચ આ પ્રથમ દશે. આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા કેટલી બધી છે, તેનો કંઈક ખ્યાલ જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી શ્રી. મનુ સુબેદારની અભ્યાસપૂર્ણ પ્રસ્તાવના પરથી જણાઈ આવે છે.

‘સંદેશ પ્રકાશન મંદિર’ ના આ વ્યાપારોપયોગી પ્રકાશનને, વ્યાપારી બંધુઓ અને શિક્ષિત પ્રજા અપનાવી લેશે એવી મહત્તે શ્રદ્ધા છે.

આ પુસ્તકના સર્જક શ્રી. કુંગરશીભાઈ આજે ગુજરાતના સાહિત્ય અને અખ્યાતી ક્ષેત્રના એક નિષ્ઠાવાન પરમ ઉપાસક તરિકે બહોળી ખ્યાતિ પામી ચૂક્યા છે. આ પુસ્તક પાછળના તેમના સુખ્યવસ્થિત અગાધ પરિશ્રમનું મૂલ્યાંકન તો અભ્યાસકો જ કરી શકે. બોધક, પ્રેરક, અને ઉપકારક સાહિત્યની જ્ઞાનગંગા તેમણે વર્ષો થયાં એક સરખા સાતત્યથી ગુજરાતને આંગણે વહેવરાવી છે. સાહિત્યકથાના સંસ્કારો અને અંશો તેમના સર્જનમાં હોઈ, વાચકને તેમનાં લખાણો સેવન કરવા-યોગ્ય, સાર્વા, સરળ અને પાસાદાર લાગ્યાં છે. આ પુસ્તક તેમની શક્તિ, સર્જનશક્તિ, ધીરજ, ચીવટ અને ધ્યેયલક્ષીપણાને લીધે તેમની શક્તિની પરાકાષ્ટાનું સીમાચિહ્ન બની રહેશે. વિપુલ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ જ્ઞાન સાગરમાંથી જેને જ્યારે જે જોઈએ તે પ્રાપ્ત કરી લેવાની સરળતા તેમણે તેમની સ્પષ્ટ દૃષ્ટિથી આ કૃતિમાં સ્વાભાવિક રીતે આણી છે. આવી એક અણુમેાલી કૃતિને પ્રગટ કરવાની તક આપવા માટે શ્રી. કુંગરશીભાઈ સંપત્ને હું અત્યંત ઝણી છું.

આ પુસ્તકનું મહત્ત્વ સમજાવતી પરિચયાત્મક પ્રસ્તાવના લખી આપી હિંદના અર્થનિષ્ણાત શ્રી. મનુ સુબેદારે જે શ્રમ લીધો છે, તે માટે હું તેમનો ખૂબ જ આભારી છું. પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કરેલાં માર્ગદર્શક સૂચનો તરફ વાચકમિત્રોનું ધ્યાન ખેંચું છું. આવા જ્ઞાનોપયોગી પ્રકાશનનો આ અમારો પ્રથમ પ્રયાસ હોઈ વ્યાપારી બંધુઓ અને અર્થશાસ્ત્રીઓ તરફથી જે મહત્ત્વનાં સૂચનો થશે, તેને પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિમાં યોગ્ય ન્યાય આપવા હું બનતો પ્રયાસ કરીશ. આ પુસ્તકમાં રહેલી ક્ષતિઓ વાચકો ઉદાર હૃદયે નિહાળશે એવી હું આશા રાખું છું.

આ પુસ્તકનું નામ પ્રથમ ‘વાણિજ્ય કોશ’ આપવાનું હતું, પરંતુ પાછળથી મિત્રોની સૂચનાથી ‘વ્યાપારી સર્વ-જ્ઞાન-સંમહ’ યાને બિઝનેસ એન્સાઇક્લોપીડિયા’ રાખવામાં આવ્યું છે.

ગુજરાતની જ્ઞાનપિપાસુ પ્રજાના કરકમલમાં આ જહદ્મંથ મૂકી વિરમું છું.

સંદેશ પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ.

બ-પુખારી ૧૯૪૫

સિ.

નંદલાલ સુનીલાલ બોડીવાળા

મેનેજિંગ ડિરેક્ટર

શ્રી ‘સંદેશ લિમિટેડ’

અક્ષરગરો: અક્ષરગરનો છાંડ ધણો નાનો હોય છે. એની ઊંચાઈ એક હાથથી વધારે હોતી નથી. એના છાંડ અરણસ્તાન, બંગાળ અને ઇજીપ્તમાં થાય છે. એનાં મૂળ હિંદમાં આયાત કરવામાં આવે છે. એના છાંડને પીળાં મખમલ જેવાં કોમળ રંગભેરની પુષ્પો આવે છે. અક્ષરગરો ઊંચાઈ અને વાતદારક છે. એનાથી દાંત દુખતા મટે છે. પેટના વાયુ મટે એ અપાય છે. એના મૂળનો કટકો મોઢામાં રાખવાથી મોઢામાં સ્વસ્વાદ ફરે છે. એની જડની શક્તિ સાત વરસ સુધી ચાલે છે. એ બળપ્રદ છે.

અક્ષરગરોદિ ચૂર્ણ (અમૃતપ્રભા)—આ ચૂર્ણમાં અક્ષરગરો, સિંધાત્રણ, ચીનરો, આમળા, મરી, લીંદીપીપર, અજમો, હરદે એક એક ભાગ અને સૂંઠે બે ભાગ નાખવામાં આવે છે. આ ચૂર્ણ મંદાગ્નિ અને અરુચિ પર અપાય છે.

અકયામ : એ બ્રહ્મદેશનું આરાકાન પ્રાંતનું બંદરવાણું સુખ્ય શહેર છે. એની વસતિ બાલાળની છે. આ બંદરેથી મોટી રકમના ચોખા હિંદમાં આવતા હતા. બંદર પર સારા હક્કો છે; પરંતુ ધીજરા પાણીને લીધે સ્ત્રીમરો વધુ કરાને દૂરથી માલ ઉપાડે છે. અહીં કરંટ મલેકટર અને પોર્ટ એડ્રિસર રહે છે. અકયામમાં રેલ્વે નથી; પરંતુ બ્રિટિશ ઇન્ડિયા સ્ત્રીમર કંપનીની સ્ત્રીમરો પ્રવાસીઓ અને માલની લાવલવ કરે છે. દર વર્ષે દા લાખ ટનની ૩૨૫ સ્ત્રીમરો આવે લય છે. અહીં આયાત માલમાં સુખ્યત્વે લોહાની વસ્તુઓ, કાપડ અને મિથેા માર્દનાં ચંત્રો છે; જ્યારે નિકાસ માત્ર ચોખાની છે. અકયામથી ધણા ગુજરાતી વેપારીઓની પેઢીઓ, હિંદના સુંબઠ, મલબારના બંદરો ખાતે ચોખા થકાવતી હતી. હમણાં અકયામ નાપાનીક સૈન્યોના હાથમાં છે. ગુજરાતી દુકાનદારો પણ ત્યાં છે.

અખરોટ: ઉત્તર હિંદના પર્વતોમાં એનાં વૃક્ષો થાય છે. લગભગ ૪૦-૫૦ વરસે એ ફળો આપે છે. એ મેવો અને વેપારની વસ્તુ છે. એમાંથી તેલ પણ નીકળે છે. મગજની પુષ્ટિ માટે એનો ઠીક ઉપયોગ થાય છે.

અગરબત્તી : આ વેપારની વસ્તુ છે. એનો મુગધીમય ધૂપ હવાની સ્વચ્છતા માટે અને શુભ પ્રસંગે પણ થાય છે. એની પેદાશ દક્ષિણમાં અને માઇસોરમાં ખાસ છે.

એની બનાવટ—કૃષ્ણાગર, નામરમેય, તજ, નખલો, લોખાન, તગર-મુગધીવાળો આ ચારભાગ, કચોરા, ગુલાબની કળી, યુગળ, ધવલી અને દગકૂંડલ જે ભાગ, અંદન વીસ ભાગ, શિલાનિત બાવીસ ભાગ, હંડાલકડી દસ ભાગ અને કસ્ટરી બે ભાગ—આ બધાના મિશ્રણથી સરસ અગરબત્તીઓ બને છે. એની બનાવટની બીજી પણ રીતો છે. બજારમાં હલકી અગરબત્તીઓ પણ મળે છે.

અજમેર : બી.બી.એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વેનું મોડું બંધન છે. એ વેપારનું મથક છે. ત્યાં રાજપૂતાનાનો એન્ડર ધી ગવર્નર જનરલ રહે છે. આ શહેર આગ્રાથી ૨૨૮ માઇલ દૂર છે. ઈ. સ. ૧૬૫૩ માં માણેકરાય નામે રાજ અહીં રાજ્ય કરતો હતો. આ શહેરમાં પૃથ્વીરાજ રાઠોડના સમયનો “તારાગઢ” નામે કિલ્લો હતો. એના પછી એ સુસલવાની અમલ નીચે આવ્યો હતો. અહીં ખવાલ મીર સાહેબ નામના પીરની બહુ રાજમાનનીય અને સરસ સ્થાપત્યકળાવાળી કબરોના રોજો છે. એ સુસલવાનોનું મોડું યાત્રા સ્થળ છે. મરાઠાઓ પાસેથી ઈ. ૫૦૦૦ અંગ્રેજોના લેણા નીકળતા હતા, તે પેટે ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં અજમેર અંગ્રેજોને મળ્યું હતું. આ શહેરમાં શાહજહાન બાદશાહે તળાવ કિનારે સંગેમરમરના સુંદર ઘાટો બાંધ્યા છે. શહેરની વસતિ તળાવ ઉપર છે. સુખ્ય વેપાર અમીણ, ઊન, કપાસ, કાપડ, તંબાકુ અને ચિનાઇ વાસણો વગેરેનો છે. અહીં રાજકુમારો માટે સુંદર વિદ્યાલય (કોલેજ) પણ છે.

અજમે : દોઢ હાથ જેટલા ઊંચા એના છાંડ થાય છે. અજમે ઉપરોગી વનસ્પતિ અને વેપારની વસ્તુ છે. એના અર્કમાંથી ઉપરોગી દવા બને છે. એમાંથી નીકળતા સત્વને અજમાનાં કૂલ કહે છે.

એના ગુણ—તીખો, રુચિકર, કડવો, ઉષ્ણ, અનિદીપક, પાચક અને પિત્તકર છે. વાત અને કફનો નાશ કરે છે. પેટપીડા, નળ, ઉપરસ અને અલ્સ જેવે અપાય છે. આમાં યોડી અજમાની એક ભત્ર આવે છે. એના પણ આજ

ગુણ છે. વાયુ પર અજમોહાદિપટી અપાય છે. તેમાં અજમોહ, વાયડીંગ, લીંદી પીપર, વરિયાળી, નાગરમોષ, મરી અને સીંચન-એકએક લાગ, હરડે-વાંઘ લાગ, સૂંઠ દસ લાગ, જીનો ફાલ-દસ લાગ; ભારંગ્રમ-૩૬ લાગ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કર્યું એનાથી છઠ્ઠી ભર, શરદી અને પેડના રોગો મટે છે. એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં લેવું અથવા મધમાં ગોળીએ વાગી ગરમ પાણી સાથે લેવી.

અજમાનાં બીયાં—ઔષધિમાં ઉત્તમ એણીની ગણાતી ‘થાઇમોલ’ આમાંથી થાય છે. આમાં ઇડોર અને કર્ગુલ-એ જોતો આવે છે. કર્ગુલનાં બી સારાં ગણાય છે. અજમા વ્યવસ્થિત રીતે ખેતરોમાં વચાય છે. એના ફાણોના ઉપયોગ ગુજરાતમાં રસોઈમાં સારી રીતે થાય છે. આ બીજામાંથી અજમાનું સત્વ કાઢીને પેટપીડ અને પાચન માટે વપરાય છે. અતિ ઉપયોગી વેપારી પદાર્થ છે.

અજમાનાં બીયાંનો મોટો વેપાર અને નિકાસ થાય છે. ૧૯૧૪ પહેલાં ૬૨ વરસે દસ હજાર હંદ્રવેટ બોયાં હિંદથી નિકાસ થતાં હતાં. અથા યુદ્ધના સમયમાં એ નિકાસ વધીને ૧૩ હજાર હંદ્રવેટ જેટલી થઈ હતી. યુદ્ધ પછી એની નિકાસ ધીરે ધીરે હજાર હંદ્રવેટ પર પહોંચી હતી. ૧૯૨૫-૨૬ માં વધીને ૪૦ હજાર હંદ્રવેટ થઈ હતી. છેલ્લું યુદ્ધ એ ૧૯૩૬ થી અત્યાર સુધી ચાલી રહ્યું છે અને અંગે નિકાસ ધીરે ધીરે, અને લગભગ હજારેક હંદ્રવેટની માંડ નિકાસ થતી હશે. યુનઈ, કલકત્તાથી એ માલ અગાઉ મોટે ભાગે જર્મની તરફ ચડતો હતો.

અજમાનું તેલ—કોલેરા અને શ્વેત પર અપાય છે. આ તેલ કાઠની વખતે ચળકતો પારદર્શક પદાર્થ નીકળે છે તે **થાઇમોલ**ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. અજમાનાં ફૂલ તરીકે ગાંધી-એને ત્યાં વેચાય છે. ઊંચા અજમાના ફૂલો જર્મનીથી આવતા હતા. કલકત્તાથી લગભગ બે લાખ રૂપિયાની કિંમતનાં ૧૦૫૦૦ રતલ થાઇમોલ પરદેશ ચડે છે. અમેરિકા અને બ્રિટન તેના મોટા પ્રાહક છે. અજમાનું સત્વ બનાવવાં એક સરતો પદાર્થ **થાઇમીન** મળે છે. એ સાણમાં સુગંધી પદાર્થ તરીકે વપરાય છે. અજમાનો યોગ જનવરોને ખાવા અપાય છે.

અટક (જીરો) : પંજાબનો આ પ્રાંત છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૧૭૮ ચો. મા. નું છે. વસતિ ૫,૮૩,૬૬૦ની છે. જાડ પુસ્તકના અને આરોગ્યવર્ધક છે. સરેરાશ વરસાદ લગભગ ૧૬ ઇંચ જેટલો છે. ઉત્તર ભાગ કૃષ્ણદુષ્પ છે. બીજો ભાગ સુકાયેલો અને બિહામણો છે. ધર્મનો મોટો પાક થાય છે, ચણા, તેલીબીયાં, જવ અને શેરડી પણ થાય છે. ઘોડાઓના ઉછેર માટે આ પ્રાંત પ્રખ્યાત છે. ગુહઉલોગનું કાપડ પણ બને છે. વેપાર થોડો છે; ઉનાળામાં સખત ગરમી પડે છે.

અટક (શહેર)—અકબર બાદશાહનો બનાવેલો કિલ્લો અહીં છે. તેવના દુવાઓમાંથી પ્રેરાવ તેલ મોટા જથ્થામાં એક અંગ્રેજ કંપની કાઢે છે. આ રથળ એન. કમ્પ્યુ. રેલ્વે લાઇનનું મોટું જંકશન ગણાય છે. અટકનો સિંધુ નદી ઉપરનો પૂથ એન્જિનીયરિંગની સારી કળાનો નમૂનો છે. સરમાં સૈન્ય રહે છે. હસન અખલ રાવવખીનીથી રહે માઇલ દૂર છે. હસન અખલ શીખધર્મનું યાત્રાસ્થળ છે. હિંદુઓને માટે અટક જાળંગી બીજે પાર જવાની શાસ્ત્રમાં મનાઈ છે. રાજ માનસિંહ (જયપુર)ને કાણુષ જીતવા જતું હતું; પંડિતોએ એને ના કહી ત્યારે રાજએ જવામ આપ્યો કે—

“સખ બૂમિ ગોપાલજી વામે અટક કહો ?”

જયકે મનમે ખટક હય વોહી અટકે રહો.”

અડક : મગની જાતનું આ ધાન્ય વધારે પૌષ્ટિક છે.

હિંદના તમામ પ્રાંતોમાં એનો એછા વતી પાક થાય છે, અને મોટે ભાગે હિંદમાં જ વપરાય છે. એ પૌષ્ટિક અને શીતળ છે. અહરિયા લાડુ અને પાપડ એમાંથી બને છે. એ પચવામાં ભારે અને પિત વધારનાર છે. અહરિયા લાડુ અનેક જાતના મસાલા નાંખી પુષ્ટિ માટે અપાય છે.

અતિવિષઃ આ ઔષધિ છે. નેપાળ અને હિમાલયમાં થાય છે. કાળો, પીળો અને ઘોળો એમ ત્રણ જાત હોય છે. ઔષધમાં માત્ર સફેદ વપરાય છે. બાળકો માટે બાળગોટી તરીકે ઉત્તમ દવા છે.

એના ગુણ—કબ્જ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક છે અને લેલવી, તૃષ્ણ, કૃમિ, અર્શ, સગેખમ અને અતિસાર પર ઉપયોગી છે.

અતર : શેાખીન માણસો માટે આ સુગંધી પદાર્થ વપરાય છે. કોનાજ, ગાઝીપુરમાં અતર બનાવવાનાં અનેક કારખાનાં છે. ગાઝીપુરમાં ગુલાબનાં મોટાં જંમલો છે. આથી ત્યાં ગુલાબનું અતર મોટા પ્રમાણમાં પેદા થાય છે. વીસ લાખ ગુલાબના ફૂલોમાંથી માત્ર ૧૮૦ થેન અતર નીકળે છે. મોટી બરછીમાં સારાં મોટાં ગુલાબનાં ફૂલો ભરીને તેમાં ફૂલોને ઢાંકી દે એટલું પાણી રેડવું. તે વાસણને તડકામાં મૂકવું. અચુક સમયે તેલનાં ટીપાં પાણી ઉપર તરી આવશે. એ ટીપાંઓને રૂના પૂતકા પર ઉપાડી એક શીશીમાં નીચોવવું. સાફ અતર શુદ્ધ હોય તો ૪ રૂપિયે તેલાથી એછા ભાવે મળે નહિ. એમાં ઘણી બેળસેળ થાય છે. ચંદન, કેવડા, અંબર, સુખડ તેમજ નારંગીનાં ફૂલ વગેરેમાંથી ચાવાં ઘણી જાતનાં અતરો બને છે. આ અતરોની કિંમત વરુનતી જનઅજાતના પ્રમાણમાં સોંધી મોંઘી રહે છે. હવે એમાં વિલાયતી અર્કે વધારે પ્રમાણમાં વપરાય છે.

અનાજઃ અનાજની પહેલી ખેતી ક્યાં થઈ એ માટે ભારે મનજેદ છે. જુદાજુદા દેશો પોતાનો ઢાંચો કરે છે:

(૧) હિંદમાં મોઢે-એન્દારીનાં ખેતરોમાં ઘઉંના દાણા મળ્યા હતા, તે ઇસ્વીસન પૂર્વે ૨૭૦૦ વર્ષના જૂના ગણાય છે.

(૨) ઇજીપ્તમાં કબરોમાંથી અતિ પ્રાચીન જૂતરેહો પાસેથી દાણા મળ્યા છે. ત્યાં ઇ. સ. પૂર્વે ૨૪૦૯ની સાલમાં એરીસ નામે દેવીએ અનાજનું પહેલવહેલું વાવેતર કર્યું હતું, એવી માન્યતા છે. ત્યાં એ દેવીની પૂજા થાય છે.

(૩) ઇરાનમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦૦ વર્ષ ઉપર અનાજનું પહેલું વાવેતર થયું હોય એવાં અનુમાનો વિદ્વાનો કરતા હોવાની દત્તકથા પ્રચલિત છે.

(૪) ચીનાઓનાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૬૮ ના વરસમાં ચી-હું-ગા નામે બાદશાહે પહેલી ખેતી કરાવી હતી.

(૫) યુરોપમાં પૂર્વના દેશોમાંથી અનાજ આયાત થતું હતું. ઇટા સેકામાં ઇંગ્લેંડમાં ઘઉંની પ્રથમ આયાત થઈ હતી.

અનેનાસઃ કેવડાના કાંટા જેવા પાંદડા વચ્ચે એનાં ફળો થાય છે. બ્રહ્મદેશ, સિંધોન, પિનાંગ વગેરે પૂર્વ

દેશમાં થણા પાકે છે. એની હાલ હિતારી કળને ધીનના હજારમાં સાકરના રસમાં ડુબાડી એની નિકાસ સિંચાપુરથી થતી હતી. આ કળ મીઠું, પિત્તશામક અને ગ્લાનિનાશક છે. અછર્ણ ઉપર અનેનાસના પત્તીકા, મચી અને સિંધવની ભૂમી સાથે ખવાય છે.

અપૂર્ણિક ગણિત : જે ગાંક અપૂર્ણ એટલે એનો

એક કાંઈ ભાગ લખવામાં આવે તે અપૂર્ણિક કહેવાય છે. પા ભાગ ૧/૪, અર્ધો ભાગ ૧/૨, પાણી ૩/૪ એ પ્રમાણે એક વસ્તુના ભાગો અપૂર્ણિકની રીતે લખાય છે. કોણિકની રીત પ્રમાણે એના ભાગમાં એકનો અચુક અંશ એમ લખાય છે. એમાં ન્યાયહારિક અપૂર્ણિકમાં ચીજના ગમે તેટલા ભાગના ગમે તેટલા પેટા ભાગો કરીને આંકડામાં લખી શકાય છે.

આપણા વેપારીઓ ચોથા ભાગને ૦૧, અર્ધો ભાગને ૦૧ અને પાણી ભાગને ૦૧૧ ની સંજ્ઞાથી લખે છે. સોગ્રામા ભાગને ૦૧૦૦, આઠમા ભાગને ૦૧૦૦ અને એ પ્રમાણે લખે છે. એક આનાનો ચોથો ભાગ ૦૧ આનાથી લખાય છે. સરવાળા, બાદબાકી, ગુણકારીમાં પણ આજ રીત વપરાય છે.

અપૂર્ણિક દશાંશ—આમાં દશાંશને બદલે એક મીઠું આગળ મૂકે છે. ઈંગ્લેંડ સિવાય યુરોપમાં ધણેખરે કોણે સો માપ, તોલ અને સિકાઓ દશાંશની રીતે ચાલે છે. આથી ત્યાં દશાંશની રીત ખૂબ પ્રચલિત છે; જેમકે ૩/૧૦ લખડ હોય તો ૦૩ આમ લખે છે.

$$\frac{3}{100} = 0.03 \text{ અને } \frac{3}{1000} = 0.003, \frac{3}{10000} = 0.0003$$

આમ લખે છે.

અફઘાનિસ્તાન: આ પહાણોનો પ્રદેશ છે. એની

ઉત્તરે તુર્કસ્તાન તથા હિંદુકુશ નામે પર્વત, પૂર્વે પેશાવર અને સિંધુ નદી, પશ્ચિમે ખેરાસાન અને હિંદુણ ખુઝિસ્તાન આવેલ છે. એની ઉત્તર-હિંદુણ લંબાઈ ૭૬૦ માઇલ, પૂર્વ-પશ્ચિમ પહોળાઈ ૬૪૦ માઇલ હોઈને કુલ વિસ્તાર ૨૪૫૦૦૦ ચો. માઇલનો છે. આ દેશમાં સ્વતંત્ર તાથક્ષાવાળાઓ રહે છે. કુલ વસતિ ૧૧ કરોડની ગણાય છે. એ રાજ્ય પાસે એકેય બંદર નથી. લોકો ધીરની તથા યુવતુ ભાષા બોલે છે. કેટલાક ભાગમાં તુર્કી પણ બોલાય છે. પ્રભુને મોટો ભાગ સુન્નિમોનો છે. લગભગ પાંચ હજાર હિંદુઓ (કાબુલીઓ) ત્યાં વસે છે. મોટાં શહેરોમાં કાબુલની વસતિ ૮૦,૦૦૦, કંદહારની ૬૦,૦૦૦ અને હીરાતની ૩૦,૦૦૦ની છે. કાબુલના લોકો શિક્ષણની ખાતમમાં પછાત છે. ઘણા ખરા સુલ્લાસ્ફોમાં (ધૂડી નિશાળોમાં) ભણે છે. રાજ્યે થોડાં વર્ષો થયાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ સ્થાપી છે. કાબુલમાં વિશ્વવિદ્યાલય ૧૯૩૨ માં સ્થપાયું હતું. શિક્ષણનો ધોમો વિકાસ શહેરોમાં છે; બ્યારે ગામડાંઓના લોકો તો તલવારની ભાષા જ સમજે છે. કુરાન અને ઇસ્લામી કાયદા સુબ્બ ન્યાય અપાય છે; પરંતુ હવે કેટલેં સ્થપાઈ છે. તેમ છતાં હજી ગામડાંઓમાં વડીલો ભેગા થઈ (ઇરાગાઓ) ન્યાય ચૂકવે છે.

પેદાશ—અફઘાનિસ્તાનની પેદાશ હોઠથી જ કરોડ રૂપિયા જેટલી ગણાય છે. લોકો ગરીબ હોવા છતાં સ્વતંત્ર છે. આથી તેઓ કોઈની શેહમાં હયાત નથી. અહીંની સુખ્ય ઊપજ જકાતની છે.

સૈન્ય—સાધારણ રીતે કાબુલના અમીર પાસે ૭૨૦૦૦ નું ખખારદાર સૈન્ય છે. બાકી ગામડાના તાથક્ષાવાળા યુદ્ધ વખતે સૈનિકો લઈ લઈવા આવે છે. ત્યાંના લશ્કરમાં ૪ પાયદળ, ૧ તોપખાનું, ૧ થોડેસાનો વિભાગ અને એક થંડોનો વિભાગ છે. કેટલાક નાના હથિયારો કાબુલનાં કારખાનામાં બને છે; બ્યારે મોટાં જકાત લીધા વગર હિંદી સરકાર મારફતે યુરોપથી આવે છે. હમણાં ત્યાં વિમાનોનું પણ એક સૈન્ય ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. હિંદમાં હવે વિમાનીઓને શિક્ષણ અપાય છે.

હુન્નર ઉદ્યોગ—આખા દેશનો મોટો ભાગ પર્વતોથી વિસ્તરેલો છે. દેશના સડા, કરાડ પર્વતોવાળા ભાગોમાં કોઈ પેદાશ થતી નથી. છતાં કેટલાક ભાગોમાં સારો વરસાદ વરસતો હોવાથી પર્વતોની ખીણોમાં પુષ્કળ મેવો, દ્રાક્ષ, અંજીર, જરદાજી, દાંડમ, બકામ વગેરે થાય છે. અહીં આનાજ બોધું પાકે છે; પરંતુ પર્વતો ઉપર ઘેટાંને ચારવા માટે વિશાળ જમીન હોય છે. જમીનમાં હોંગના છાલવા પુષ્કળ હોય છે. મેંદાનું માંસ, રડકા ભીલો મેવો અને થોડું આનાજ એ લોકોની ખોરાક છે. અહીં ગાયો બેસાં થોડી છે. લોકો ધોને કેળો ઘેટાની ચરખાતે ઉપયોગ કરે છે. ઘેટાના બાનનાં વસ્ત્રો ઝૂંપડેઝૂંપડે વણાય છે. આ પ્રદેશમાં કપાસ થતો નથી. કાપડની આયાત હિંદમાંથી થાય છે. ખાંડ પણ હિંદમાંથી જ પૂરી પાડવામાં આવે છે. લોહાનાં સાધનો પણ હિંદમાંથી મંગાવવામાં આવે છે. કાબુલમાં કાપડ, દીવાસળી, જટન, ચામડાં અને બટન વગેરેનાં થોડાં કારખાનાં નીકળ્યાં છે; પણ કપાસ, કાલસો, તેલ અને લોખંડ હજી સંપૂર્ણપણે સોધાયાં નથી; એટલે દેશ ઉદ્યોગોમાં પછાત છે. અફઘાનિસ્તાનની જમીનમાં બૂસતરી અનેક છે; પણ તે વધુ વિકાસ માગે છે. રાજ્ય વિકાસ કરવા તત્પર છે; પણ રાજ્ય અને પ્રભુ પાસે પૈસો નથી. જ્ઞાનવિજ્ઞાન, વિવૃત, રસાયણો અને ચંત્ર-શાસ્ત્રમાં અહીંની પ્રભુ પછાત છે; પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય માટે આ પ્રભુ જીવ આપે એવી બળવાન અને સમ્રાટ છે.

વેપાર—અફઘાનિસ્તાનનો વેપાર વિરોધ કરીને ખાઈખરમાર્ગ દ્વારા હિંદ સાથે છે. કાબુલમાં હજી કોઈ રેલ્વે બંધાઈ નથી; તેમ બંદર પણ નથી. ઊંચા પર્વતમાર્ગે ધીરન અને હિંદ સાથે વેપાર ચાલે છે. હિંદમાંથી કાબુલ જવાને માટે ખાઈખરપાસ, ગોમાલવાસ, ચમન વગેરે માર્ગો છે. રાજ્યમાં થોડી મોટી સડકો ખાઈખર-કાબુલ, કાબુલ-કંદહાર અને કંદહાર-હિરાતની છે. પણ તે પણ પૂરી પાડી નથી. કાબુલમાં પહેલાં તો જાટની વણઝારો મારફતે વેપાર ચાલતો; પરંતુ હવે તે મોટર લોરીઓ પણ ચાલે છે. હિંદી તથા કાબુલની સરકાર વણઝારોના રક્ષણ માટે ઊંચા પર્વતો ઉપર જોખીદારો રાખે છે. જરાક અફઘાની જોતાજ તાથક્ષાવાળા (ગામવાસીઓ) વણઝારોને લૂંટી લે છે. કાબુલનો વેપાર સુખ્યત્વે ત્યાંની સરકારે હાથમાં રાખ્યો છે. કાપડ, હથિયારો, ખાંડ તેમજ લોહાની ચીજોની ત્યાંથી નિકાસ થાય છે. અફઘાનિસ્તાનમાંથી મેવો, લાકડું, ચામડું, હોંગ અને ગાલીચા આવે છે. ત્યાંના ચણણમાં એક હિંદી રૂપિયાના ૩ અફઘાન રૂપિયા મળે છે.

ઇતિહાસ—મહાભારતમાં કૌરવોના મામા શકુનીનો આ ગાંધારદેશ, પ્રાચીન હિંદુઓની વસતિવાળો દેશ હતો. પછી ત્યાં બુદ્ધમંથનો ફેલાવો થયો. ખામયાન ખાતેની પર્વતો-

માંથી કોરી કાઢેલી ૧૨૦ ફીટ ઊંચી ત્રણ ધુલની મૂર્તિઓ હજી પણ ત્યાં હમ્બર વર્ષે થયાં ઊભી છે. કાણલના મ્યુઝિયમમાં ખોદકામ કરતાં મજેલી સેંકડો ધુલ મૂર્તિઓ મુકવામાં આવેલી છે. મધ્યકાળમાં કાણલ ઇરાનને તાબે હતું. મહમદ ગીઝનવી અને શાહબુદ્દીન ઘોરીએ હિંદ ઉપર ઘણી રવારીઓ કરી મોટી લૂંટ મેળવી હતી. મોગલોના હાથમાં એ પ્રદેશ બાબર અને હુમાયુના સમય સુધી રહ્યો હતો. અકબરે પણ એ દેશ છતી લીધો હતો. ઈ. સ. ૧૭૪૭માં અહમદશાહ દુરાનીએ કાણલમાં સ્વતંત્ર અધિકાર રાખ્યો ત્યાંથી હતું. ઈ. સ. ૧૭૬૧માં અહમદ દુરાનીએ પાણીપતની મોટી લડાઈમાં મરાઠાઓના ભારે પરાજય કર્યો હતો. એ દુરાની વંશના અમીરો વારંવાર બળવા ચલાવતાં રાજ્ય ત્યાંજ કરતા હતા. ઘણાં તે માર્યા ગયા હતા. ઈ. સ. ૧૮૩૬માં અંગ્રેજોએ શાહબુદ્દીન અધિકારીને અમીર બનાવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૪૧માં અંગ્રેજોના એન્ટ અને સેન્યોને અધિકારીઓ કાળી નાખ્યાં હતા અથવા કંઠીથી મરી ગયાં હતાં. ઈ. સ. ૧૮૭૬માં પણ ફરી એવાજ બનાવ બનેલો. આ સ્વતંત્ર પ્રભને વશ કરવી સુરેશભાઈ અંગ્રેજોએ અમીર અબ્દુલ રહીમખાનને ગાંઠી આપતાં એના પૈન અમીર અમાતુલ્લાખાનને એક લૂંટારે બચ્ચા સકાઈએ નારી બનાવી ફરજ પાડી. એની પાસેથી નજરલ નાદીરખાને રાજ્ય ક્રૂરવી લીધું. હમણાં ત્યાં અમીર મહમદ અહિરશાહ રાજ્ય કરે છે. અંગ્રેજ સરકાર તેને ધાર્મિક અઠાર લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન આપે છે.

અરીણી: આ એક ઝેર છે. અહીં પ્રમાણમાં એના ઉપયોગ ઔષધ તરીકે હિતાવહ બને છે; પરંતુ વ્યસન તરીકે એના આગ્રુ ઉપયોગ શરીરનો નાશ અને ક્ષયને નોતરે છે. હિંદ અને ચીનના લોકોમાં આ વ્યસન વિશેષ પ્રમાણમાં વ્યાપક છે. હિંદમાં એના કુચ્છો કાઢી પીવાથી રાજપૂતો અને બીજા લઘાયક ભતિઓ એના માઠક ઉત્તેજનથી જનનમાં આવીને લડતા હતા. આજે પણ કાઠિયાવાડમાં ખાસ કરીને કાઠીઓ કાચરા જમાવી કુચ્છો કાઢી, લે કે કરવામાં રસ લઈ રહ્યા છે. ચીનના લાખો લોકો ચંદુલખાનામાં જઈને એક નળી વાટે અરીણી સળગાવીને તેનું ધૂંપ્રાપન કરે છે. એને પીનારો મોટી તંદ્રા અને મનના તરંગોમાં મહાલતો હોય છે. અરીણીનું વ્યસન બહુ દ્રઢ નિશ્ચય અને મનોનિગ્રહ પછી જ કાઠ પ્રારબ્ધવાતીજ છૂટે છે. અરીણીના વ્યસનીને અરીણી સમયસર ન મળે તો એના હાથપગ તૂટે છે. ઘણાં માખાપો પોતાના બાળકોને અરીણીવાળી બાળાગોળો આપીને એની તંદુરસ્તીને નુકશાન પહોંચાડે છે.

અરીણીના ઓડ જેથી ચાર ફીટ ઊંચા થાય છે. હિંદમાં માળવા વિભાગમાં એની વ્યાપક ખેતી થતી હતી, અને હજી પણ થોડા પ્રમાણમાં થાય છે. અરીણીનાં ઓડમાં ન્યારે મોટાં થાય એટલે તેમના ઉપર ખેડૂત તીણાં હથિયારથી જખમ કરે છે. એમાંથી જે રસ નીકળે તે શુદ્ધ અરીણી કહેવાય છે. બાકી ત્રણ ત્રણ દિવસોના અંતરે ઓડવાંઓ ઉપર તીણાં ચંત્રોથી છિદ્રો કરી રસ કાઢવામાં આવે છે. બંગાળ, બિહાર, સંયુક્ત પ્રતિ અને માળવામાં એની ખેતી થાય છે; દેશી રાજ્યોમાં પણ એની ખેતી થાય છે. અરીણી ઉપર ભારે સરકારી નજાત હોવાથી ખૂબ દાણચોરીઓ થતી હતી. અરીણીમાં બીજા પદાર્થોના ભેગ કરવામાં આવે છે.

અરીણીનું મોઢું ઘરાક બીન છે. હિંદી સરકારે ચીન ખાતે અરીણી મોકલવાનું ૧૯૧૩ થી સંકેતર બંધ કર્યું છે. અરીણી ઉપર ભારે સરકારી નજાત છે. પેટ્રી ટીક લગભગ એક હમ્બર રૂપિયા નજાત છે. અરીણીનો વેપાર લગભગ સરકારના હમ્બરથી ચાલે છે. સરકારી રાજ્યમાં લાયસન્સ વગર એની ખેતી થઈ શકતી નથી. દેશી રાજ્યોમાંથી પણ અરીણીની નિકાસ પરદેશો ખાતે થઈ શકતી નથી. ૧૪૦૦ રતલની પેટ્રીની અરીણીની પેદાશ પાછળ રૂ. ૫૦૦ ખર્ચ લાગે છે. સરકાર તરફથી લીલાસ કરીને અરીણીના હમ્બરે અપાય છે. બંગાળ ગાંડીપુરમાં અરીણી બનાવવાનું સરકારી કારખાનું છે. અરીણીની કિંમત રૂ. ૩૨૦૦ થી ૪૬૦૦ સુધી માગણી મુજબ બાળે છે.

અરીણીની નિકાસ—૧૯૧૩-૧૪ માં ૧૯૫૮
હંદ્રવેટની નિકાસ હતી. એની કિંમત ૨૩ લાખ પૌંડ એટલે ૨૧૧૧ કરોડ રૂપિયાની હતી; ન્યારે ૧૯૩૪-૩૫માં માત્ર ૨૧૨ હંદ્રવેટની નિકાસ થઈ હતી. જે દેશની સરકાર પોતાના દેશને અરીણીની જરૂર છે એવું પ્રમાણપત્ર મોકલે છે તે દેશમાં હિંદથી અરીણી ચડી શકે છે. સિંથાન, હોંગકોંગ, સિંગાપુર, યોર્કાંચિા, સિયામ અને હવે ઇન્ડોનિઝ ખાતે અરીણી સરકારી હુકમ મુજબ ચડે છે. ૧૯૧૩-૧૪ માં સરકારને અરીણીમાંથી ૧૬ લાખ પૌંડની પેદાશ થઈ હતી. હવે લગભગ પાંચ લાખ પૌંડ એટલે ૬૨ લાખ રૂપિયાની પેદાશ રહી છે. પ્રભસંધે અરીણીની નિકાસ બંધ કરાવવામાં મુખ્ય કારણો આપે છે. ભાંગ, ચરસ, અને ગાંભિ પણ એજ ઓડવાઓમાંથી થાય છે. ખસખસ એના ઓડવામાંથી નીકળે છે.

અરીણીનો ઇતિહાસ—ઇરાન તરફથી મુસ્લિમ ચોદાઓએ હિંદમાં આવીને આ દેશમાં અરીણી દાખલ કર્યું હતું. આરબ લોકોએ આવીને અરીણીની પ્રથમ ખેતી પશ્ચિમ કિનારાના દેશ છતી લઈને શરૂ કરી હતી. માળવાની જમીન આ ખેતી માટે ઉત્તમ ગણાઈ છે. ઇરિયાની સપાટીથી ૧૩૦૦ થી ૨૦૦૦ ફીટ ઊંચી માળવાની કાળી મટોડીની જમીન આ પાકને માટે ફળદ્રુપ જણાયું. અરીણીના ઓડવાંઓ માટે સરસ સંભાળ, ખત અને ખાતરની જરૂર રહે છે. એને માટે બકરીની લાંકીનું ખાતર શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. મોગલોના સમયમાં એના પર ભારે કર હતાં. મોગલો પછી અરીણીના હકો મરાઠાઓના હાથમાં આવ્યા. મરાઠાઓ પાસેથી ઈ. સ. ૧૭૭૩ માં અંગ્રેજોને અરીણીના હકો મળ્યા. અંગ્રેજોએ ચીન ખાતે અરીણીની નિકાસ કરવા માંડી. ચીનના અરીણીઓ મોટા પ્રમાણમાં હિંદનું અરીણી લેતા હતા. હિંદના જૂના જમાનાના મોટા ધનપતિઓએ પોતાની દોહલત અરીણીમાંથી મેળવી હતી. ચીનની સરકારે પોતાની પ્રભને અરીણીથી બચાવવા માટે અંગ્રેજ સરકારને અરીણીની આમદાની બંધ કરવા વિનંતિ કરી; પરંતુ અંગ્રેજ સરકારે તેના પર કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ. આથી ચીનની સરકારે હિંદથી આવતા અરીણીને જખમ કરી લીધું. અંગ્રેજ સેનાપતિએ ચીન ઉપર આક્રમણ કરીને ચીનને ઈ. સ. ૧૭૯૪ માં પરાજિત કરી મોટી નુકશાની મેળવી. ચીન મોટા પ્રમાણમાં હિંદથી અરીણી ખરીદવા લાગ્યું. હિંદની મહેસુલને આ અરીણીની નજાતથી કરોડો રૂપિયાનો લાભ થયો હતો; પરંતુ પ્રભસંધના દબાણથી ૧૯૧૩નો સાલથી ચીન તરફ અરીણી મોકલવાનું નથી. ચીનમાં અરીણીની ખેતીના વિકાસ થયો છે.

હિંદમાં બંગાળ, આસામ, રાજપૂતાનામાં અરીષ્ટને ઉપયોગ થયો છે.

અખીલ: વેપારની સુગંધિત વસ્તુ છે. એની બનાવટ સુગંધીવાળાં કપૂર કાચથી, ધવલો, સફેદચંદન, એ દશ દશ તોલા લેવાં; નાગરમોષ ૨૦ તોલા, કેસર બે માસા, કરવૂરી ૨ વાલ તથા ભવંની, ભયંકલ અને એલચી એકએક તોલા લેવાં. કરવૂરીને બારીક વાટી તેને ઝુલાવળો પટ ફેંચો. આ બધાં બારીક કપડાણ ચૂર્ણ તે અખીલ, એ પૂળમાં વપરાય છે.

અલોર: (વસતિ ૯૧૪૦૩૫) નોથર્ વેસ્ટર્ન રેલવેનું સ્ટેશન છે. પંજાબના ધર્મી યજ્ઞાની મંડી (બલર) લાંદિ-હાના સ્ટેશનથી ૪૫ માઇલ દૂર છે. એ લાંદિ-હા સામસેટા રેલવે લાઇન ઉપર આવ્યું છે. એ મંડીમાં હાન, તમાકુ, શાકો અને તેલી-બીયાનો પણ વેપાર છે.

અમદાવાદ: સને ૧૯૪૧ ના વસતિ ગણતરીના સરકારી હેવાલ પ્રમાણે તેની વસતિ ૧૬૧૨૬૭ જેટલી છે. આ શહેર યુગ્મધ ધલાકાના માતાબર ગુજરાત પ્રાંતનું સત્તાવાર મુખ્ય શહેર છે. તે ઉદ્યોગ તથા વેપારમાં પણ અગ્રણ્યતા ધરાવે છે. તે લગભગ ૨૩૦ અક્ષાંશ અને ૭૨° રેખાંશ પર આવેલું છે. યુગ્મધની ઉત્તરે ૩૦૦ માઇલ પર બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વેથી નેહાચેલું તે મોટું જંકશન ધામ છે. ગુજરાતની અસ્મિતા, સંસ્કૃતિ ને ઐશ્વર્ય અહીં કેન્દ્રિત થયાં લાગે છે. અમદાવાદ છલ્લાનાં કુલ ૮૮૪ ગામો છે. તે સામાન્યતઃ નદીને કાંઠે આવેલું છે. ત્યાં બે આદર્શ કોલેજો, એક સાયન્સ કોલેજ, એક લૉ કોલેજ, એક કોમર્સ કોલેજ, તે ઉપરાંત ડોક્ટરી ધંધાના અભ્યાસ માટેની અને ગિલની યાંત્રિક તાલીમ માટેની શાળાઓ પણ અહીં છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જેવી વિદ્યાકલાના ધામધંપ સંસ્થાઓને પણ અમદાવાદ પોષી રહ્યું છે. યુગ્મધ ધલાકા ભરમાં બહોળો પ્રચાર પામેલાં દૈનિક અને અઠવાડિક પત્રો અહીં પ્રગટ થતાં હોઇ પત્રકારવૃંદ ધામ પણ બન્યું છે. પૂજ્ય ગાંધીજીએ ત્યાં પોતાનો આશ્રમ સ્થાપીને તેને ઇતિહાસ-અમર બનાવ્યું છે, ઐતિહાસિક શહેર હોવાથી ત્યાં સંખ્યાબંધ જોવાલાયક સ્થળો છે, અને તેમાં અવારનવાર હિંમરા થતા જ નય છે. એ જગ્યાઓમાં ગુજરાતની વિવિધ કલા કારીગરીના સર્વશ્રેષ્ઠ નમૂનાઓ નજરે પડે છે અને એ સ્થળોમાંનાં કેટલાંક તો પવિત્ર ધામો પણ છે કે ત્યાં હિંદ, સુરિલમ વગેરે કોમોના ધર્મેની ફેરિમ સદાય પમરાટ મારે છે એ સ્થળોમાં ભુમા મસ્જિદ, રાણી સિપ્રીની મસ્જિદ, હૈબરખાની મસ્જિદ, માલેક-એકબા રૈમ્બો, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, હરીસિંગનું દહેરું તેમજ પ્રાચીન કલાકારીગરીના ખ્યાલ આપતાં સંખ્યાબંધ જૈન હૈદરાં, હરિયાખાનોના ધૂમટ, સરખેજનો રૈમ્બો, લદ્રનો કિલ્લો, કાંકરિયા તળાવ, દાદાહરીની વાવ, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અર્વાચીન ઇમારતોમાં નેધવા લાયક શ્રી મંગળદાસ મેમેરીયથ ટાઉન હોલ, પ્રેમાભાઈ હોલ, માલેકલાલ નેહાલાલ લાયબ્રેરી, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, ગાંધી-આશ્રમ, વગેરે વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. હિંદની તથા પરદેશની મોટા મોટી વેપારી પરીઓ, બેંકો, વીમા કંપનીઓ, વગેરેની શાખાઓ અહીં પોતાનું કામકાજ ગંભીર પાયા પર ખેડેલે નય છે. આ શહેરનું રેરામી કાપડ, હિનખાખ, હાથ બનાવટના કાગળો, ધાતુનાં વાસણો, નકરી કામ વગેરે ખૂબ વખણાતાં હતાં.

મિલ ઉદ્યોગ — આને અમદાવાદમાં ૭૩ મિલો કાપડ-સુતરનું વિરાટ ઉત્પાદન કરી રહી છે. તેમાં ૧૭૬૪૨૮૩ મીટો અને ૪૩૩૧૫ સાળો છે. ઘણી મિલોમાં તદન અદ્યતન થયે છે. ખાનગી માલિકી સિવાયની નેઇન્ટ સ્ટોક કંપનીઓની મિલો પાછળ ૬,૦૪,૨૩,૬૩૫ રૂપિયાની રકમનું ભરપાઇ થયેલી થાપણનું નાણાબળ રહેલું છે. અમદાવાદની મિલોમાં ૭૬ હજાર ઉપરાંત કમજીવીઓ રોજ મેળવી રહ્યા છે. અહીંના મિલ-ઉદ્યોગ ખૂબ જ રાખાત્મક અને અમોઢ સાહસોથી ભરચક એવો ઇતિહાસ ધરાવે છે. અહીંના મિલ ઉદ્યોગ મુખ્યત્વે સ્વદેશી છે અને તે એકલા હિંદ માટે નહિ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય મહત્વ માટે બજારો મેળો ધરાવે છે. હિંદ-ભરમાં હિંદી માલિકી તથા મિલ ઉદ્યોગનું મંગળાચરણ કરવાનો ખ્યાલ રાષ્ટ્રીય પહેલવહેલો તો અમદાવાદના દાનેશ્વરી નરરત્ન રા. બા. રોઠે રણછોડલાલ છોટાલાલને આવેલો. તેમણે અમદાવાદમાં મિલ હાલો કરવા ૧૮૭૭ થી પ્રયાસો આદરી, બાર વર્ષોના ગાળા દરમ્યાન અસંખ્ય અને અસહ્ય અપરાધો વેરી, પોતાનું સ્વખ ૧૮૫૬માં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું હતું. અમદાવાદમાં સ્થપાનાર પહેલી મિલ તે શાહપુરની “અમદાવાદ સ્પીનીંગ અને વીવીંગ મિલ.” અમદાવાદ શહેર હરિયા હિનારાથી દૂર આવેલું હોઇ અને તેને અત્યુદ્ધ જળમાર્ગ ન હોવાથી શક્યઆતમાં મિલ ઉદ્યોગની મશીનરી તથા કોલસો લાવવામાં પારાવાર તકલીફ વેઠવી પડેલી. ગુજરાત ખેતીપ્રધાન હોવાથી મિલો માટે મજૂરો મેળવવામાં પણ આ ઉદ્યોગની બાધાવરથાએ છવલેણ ફરકેલીઓ જોઈ છે. પણ બધી જ પ્રતિકૂળતાઓ પર અમદાવાદના સાહસિક ઉદ્યોગપતિઓએ આગળી વિનય મેળવ્યો છે. જો અમદાવાદ બંદર હોત તો તેની નહોળવાણી યુગ્મધ કરતાં પણ વધુ પ્રમાણમાં નજરે પડત. અમદાવાદમાં મિલમાલિક મંડળ અને મજૂર મહાજન જેવી મોભાદાર સંસ્થાઓ છે. અમદાવાદની મજૂર મહાજનની સંસ્થા તેના ફેરલપણ તથા દીર્ઘદ્રષ્ટિ માટે જગમશદૂર બની ચૂકી છે; તેણે રફતે રફતે મજૂરોની નગદ સુવા બજવી તેમનું સ્થાન હાંપુ અને ગૌરવભર્યું કયું છે. અહીંના મિલમાલિક ખૂબ જ ખંતિલા, ભતમહેનતવાળા અને ઉદ્યોગની બધી જ બાબતોનું હાંપુ સાર ધરાવનારા છે. તેમનું સ્થાપિત હિત આસાધારણ પ્રમાણમાં હોઇ તેઓ આપૂર્વ કાળજી દાખવે છે અને ઉદ્યોગને તેઓ સદ્ગર બનાવી રાકયા છે. આ બધાં કારણોને લીધે અમદાવાદ પૂર્વનું માન્યેવટર ગણાયું છે.

મિલ ઉદ્યોગ ઉપરાંત અમદાવાદમાં હોઝિયરી, કાથનો સામાન, કાગળ, જાઓ અને રસાયણો બનાવવાનાં પણ કારખાનાંઓ છે. દરેક ભતના મુખ્ય વેપારોના બજારો અને એક્સપોઝિશન બજારો પણ અહીં છે.

ઇતિહાસ — ઈ. સ. ૧૪૧૨ માં સુલતાન અહમદશાહે આ શહેર વસાવ્યું હતું. પાટણની ઇમારતો તોડીને સુરિલમ રાજકર્ત્તવ્યોએ અમદાવાદને રળિયાત કયું હતું તે આજે એક ઐતિહાસિક સત્ય મનાયું છે. પાટણની પડતી પછી ગુજરાતનું તે પાટનગર બન્યું. સુલતાન મહમદ બેગડાના કાળમાં તે ખૂબ જ નહોળજાણીનું ધામ હતું. ગુજરાતના સુલતાનોને પરાભવ કરી સુગલ સમ્રાટ અકબરે તેને છતી લીધું. સુગલોના હાથમાંથી તે મરાઠાઓના હાથમાં ગયું અને ગાયકવાડને હસ્તક

તેના વહીવટ સુપ્રત થયા. ગાયકવાડ પાસેથી અંગ્રેજોએ ઈ. સ. ૧૮૧૮માં તે મેળવ્યું. ત્યાં ગુજરાત પ્રાંતની વડી સરકારી કચેરીઓ, કમિશનરને કલેક્ટરની ઓફિસો, સેશન્સ કોર્ટ, વડું પોલીસ મથક અને લશ્કરી મથક છે. મૂળ શહેરની આસપાસ ફેલાય ચોરસ માઇલોમાં આબુખાલુ આધુનિક પરાઓ (કા. એ. હાઉસીંગ સોસાયટીઓ) વસ્યાં છે. શહેરમાં સર્વત્ર પાકા હામરના રસ્તાઓ છે. પાણી અને વીજળીની ત્યાંના રહીશોને ઉત્તમ સગવડ મળેલી છે.

અમરાવતી: આ કપાસનું મુખ્ય મથક છે.

છ. આઈ. પી. રેલ્વે ઉપર આન્યું હોઇને ખાનદેશનો કપાસ અહીં મળે છે. યુગ્મબીના કપાસના વેપારીઓના એજન્ટો પણ અહીં રહે છે. શહેરમાં ફેલાયેલા કપાસનાં છનમેસો છે. વસતિ આશરે ૧૧ લાખની છે. પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૪૭૦૪ ચો. મા. ૩' હોઇને વસતિ ૧૦ લાખની છે. વરસાદ ૩૦ ઇંચ આશરે પડે છે. વળી જુવાર, ઘઉં, મગ અને કપાસ થાય છે. અમરાવતી શહેરમાં ૧૧ લાખની વસતિ છે. વરાડ પ્રાંતનું એ મુખ્ય શહેર હોઇને છ. આઈ. પી. રેલ્વે ઉપર આન્યું છે. છનો, પ્રેસો ઘણાં છે.

અમરેલી: આ શહેર સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યું છે.

ગાયકવાડનું કાર્યાલયમાં ચાણું અને મુખ્ય શહેર છે. ચારે તરફ મેદાનવાળી જમીન છે. ગાયકવાડનો સુખો ત્યાં રહે છે. વેપાર સાધારણ છે. ખેતી ઘઉં, જુવાર, બાજરી અને કપાસની છે. ગુલબીગમાં હાથવણાટનું કાપડ મુખ્ય છે.

અમૃતસર (શહેર): આ ખંદર નથી, પણ વેપારનું

મોટું મથક છે. એ હિંદની એક મોટી મઠી એટલે બહાર ગણાય છે. વસતિ ૩ લાખની છે. એમાં શીખોનું સોનેરી મહાન મંદિર “દરબાર સાહેબ” આવેલું છે. ભવિષ્યવાણા બાગનો કતલ માટે આ શહેર ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે: આ શહેર કાપડના વેપારનું મુખ્ય ધામ ગણાય છે; ચામડાનો પણ મોટો વેપાર ચાલે છે. અનાજમાં ઘઉં અને ચણા માટે પણ એ મુખ્ય મથક છે. એમાં હબ્બેરા શાળો ઉપર ગુલબીગથી લીનવું કાપડ વણાય છે. તે સિવાય શેત્રજીઓ અને ગાલીચાઓ માટે પણ તે વખણાય છે. આ શહેરમાં સદાનાં બહાર પાછા છે. ગુજરાતી વેપારીઓ, હુકાનદારો અને રંગ તથા કાપડના વેપારીઓ પણ છે. એ શહેરમાં ત્રણ કરોડ રૂપિયાની ચીનીની આયાત અને ચાર કરોડ રૂપિયાની ચીનીની નિકાસ થાય છે. નિકાસ વેપારમાં મુખ્ય વસ્તુ ઘઉં, શાકો, શેત્રજીઓ, ગાલીચાઓ, ગુલબીગનું કાપડ, પિત્તળનાં વાસણો, જ્વાહિર વગેરે છે. અમૃતસર કાપડના આયાત વેપારનું મુખ્ય મથક છે. અહીં એક બે કાપડની મિલો પણ છે. અમૃતસરમાં બે મોટા મેળા ભરાય છે: એક વૈશાખી અને બીજો ફિવાળીનો મેળો પ્રખ્યાત છે. જુબારા, કાશ્મીર અને કાણુલના વેપારનું આ બહાર ગણાય છે. આ શહેરમાં કાપડ, શાલ, એલ્યુમિનિયમ, એસીડ, ચામડાં, કાચ, લોહાના ઉદ્યોગો છે.

અમૃતસર (પ્રાંત)—પંલબનો આ પ્રાંત ૧૫૭૪ ચો.

મા. ક્ષેત્રફળ ધરાવે છે. એની વસતિ ૧૧૧૭૧૨૦ ની છે. બાપા ગુરુખાળી, પંલબી અને હિંદુ છે. આ પ્રાંતમાં જંગલો થોડાં છે, મેદાન વધારે છે. ડોઆળા નદીના કિનારે રેતીની બેન્કો નાની ટેકરીઓ છે. બેર, ચાંપા અને ભમરગોળા હીક થાય છે. સરૈરાશ વરસાદ આશરે ૨૦ ઇંચ પડે છે. આ પ્રાંતની ત્રણ

મધ્યમસરની પણ મેલેરિયાયુક્ત ગણાય છે. જમીન ખીની-માટી અને ચાકની બનેલી છે. એનાં ખેતરોમાં ઘઉં, સારા પાકે છે. પ્રાંતમાં નહેરો સારા પ્રમાણમાં છે. પાકોમાં ઘઉં, ચણા, જવ, શેરડી, મકાઈ, ચાખા, કપાસ અને મગ થાય છે; સરસ ઊન પણ મળે છે.

અમેરિકા: જગતના ચાર ખંડો પૂર્વગોળાધર્મમાં

આન્યા છે; ત્યારે અમેરિકાનો આખો ખંડ બીલ પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં આવ્યો છે. એણે પૃથ્વીના ચોથા ભાગની જમીન રાજી છે. એની આબુખાલુ એટલેન્ટિક અને પેસિફિક સમુદ્રો આવેલા છે. અમેરિકાને કુદરતે બે મોટી સંયોગીભૂમિમાં વહેંચી દીધા છે. એક વિભાગ એ ઉત્તર અમેરિકામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સંયુક્ત રાજ્ય, કેનેડા, એ લારે સમૃદ્ધ અને મોટાં સાધનો તથા ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ ધરાવનાર પ્રદેશો છે. એનું ભૂદં ચર્લ્સ આગળ આવશે. દક્ષિણ અમેરિકામાં નાનાં નાનાં અનેક રાજ્યો છે. ઉત્તર અમેરિકામાં ત્રીજું મેક્સિકોનું પણ રાજ્ય છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાને પનામાની સામુદ્રકુળીથી જોડેલાં હતાં. પનામાની મોટી નહેર બાંધી યુનાઇટેડસ્ટેટ્સના સંયુક્ત રાજ્ય વેપાર અને વ્યવહાર સરલ કરી નાંખ્યાં છે. ઉત્તર અમેરિકાનો વિસ્તાર ૮૮૬૨૦૦૦ ચોરસ માઇલનો છે. દક્ષિણ અમેરિકાનો વિસ્તાર ૧૫,૦૦,૦૦૦ ચો. માઇલનો છે, અને એની સમીપમાં આવેલા યાગુ-ઓનો વિસ્તાર ૬,૦૦,૦૦૦ ચો. માઇલનો છે. કુલે એ દેશની ભૂમિ ૧,૬૪,૪૨,૦૦૦ ચો. માઇલનો વિસ્તાર ધરાવે છે. એ ચુરેપ કરતાં ચારગણું મોટું, આરિકા કરતાં ૧/૩ જેટલું મોટું અને એશિયા કરતાં વિસ્તારમાં અર્ધું છે. અમેરિકાની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૬,૧૦૦ માઇલની છે. અમેરિકાની વસતિ ૧૫ કરોડ એટલે હિંદી અર્ધાંધી પણ જોણી છે. એ દેશ ઇ. સ. ૧૪૯૨માં રેપ્પેના રાભની સહાયથી કોલંબસે શોધી કાઢ્યો હતો. વેપાર ઉદ્યોગ અને સમૃદ્ધિમાં જગતમાં આ દેશ અગ્રણ્ય છે. આ દેશમાં સૌથી મોટા મહાસાગરો, સૌથી મોટી નદીઓ, સૌથી મોટાં સરોવરો છે. તે સૌથી મોટા પ્રમાણમાં કપાસ, ઘઉં, લોહ, તેલ અને સોનું ધરાવે છે. રૈલ્વે, મોટરકારો, વિમાનોની સંખ્યામાં પણ આ દેશ સૌથી પહેલો દરબળે ભોગવે છે. અમેરિકાના કેનેડા, સંયુક્ત રાજ્ય વગેરેમાં વેપાર અને રાજ માટે હિંદીઓને હાખલ કરવાની ચનાઈ છે. ઉત્તર અમેરિકામાં તે જૂના રહેવાસીઓ ધીમેધીમે સમાપ્ત થઇ જતાં તેનું સ્થાન ગોરાઓએ લીધું છે. હવે ત્યાં આદિ નિવાસીઓ બહુ જ થોડા રહ્યા છે. આ મહાયુદ્ધને સમયે અંદર અંદર કુસંપવાળાં અમેરિકાનાં નાનાં મોટાં રાજ્યોએ એકસંધી કરીને જર્મની સામે યુદ્ધ ભરે કંઈ છે. અમેરિકાને પણ લાલચના વિભેતા કહેવાતા જર્મનીના મોટા લાય છે.

અસ્ટરડામ: હોલેન્ડ અથવા નેધરલેન્ડ જે ક્ય

અથવા વલંદાના લોકોનું રાજ્ય છે તેનું એ મુખ્ય શહેર છે. એ શહેરમાં મોટો વેપાર ચાલતો હતો. એમાં જોહામાં જોહી આઠ લાખ માણસોની વસતિ છે. નાના નાના અનેક બેટોનું એ સંયુક્ત શહેર બન્યું છે. સાગરના કિનારાથી આસપાસનો પ્રદેશ નીચો હોવાથી સાગરના પાણીના પ્રવાહો સામે મોટી ભડી દીવાલો બાંધીને આ ભૂમિનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. ઇ. સ.

૧૨૦૦ માં એ એક નાનું માછીમારનું પુત્ર હતું. હમણાં તે એ શહેરને એકજ દિવસમાં ભારે તોપમારાથી ભાંગી તોડીને જર્મનીએ લઇ લીધું છે. જર્મનીએ પોતાનું પ્રખ્યાત જીનીસિન આ પ્રદેશમાં રાત્રિના સમયે ઉતારીને એને એકાએક કબજે લીધો છે. હવે જાનના હાથમાં ભલા કેવાં સંરક્ષાને હતાં તે ભપાને ઝૂંટી લીધાં છે. આ સમૃદ્ધ પ્રભ હમણાં પરાધીન છે. અખર-રહમનનું પાશુ જગતમાં એક મોટું બંદર ગણાય છે. ત્યાં વર્ષે ૧૧ કરોડ ટનની ૩૦૦૦ રીમરો આવે છે.

અર્થોધ્યા: હિંદનું સંયુક્તપ્રાંતનું એક નાનું શહેર છે. રામચંદ્રજીની એ રાજ્યધાની હમણાં બહુ પછાત હાલતમાં છે. એને પ્રાચીન વૈભવ નાશ પામ્યો છે. ક્ષિપ્રા નદીના તીરે આવેલા એ શહેરમાં બહુ થોડો વેપાર છે. રૈલ્વેનું નાનું બંકશન છે. શહેરમાં સુગ્રીવ કિલ્લો, હવમાન ગઢ, વિશાકુડ વગેરે અદિરો છે. આઊઘ એટલે અયોધ્યાના નવાજો વિલાસ અને મોજમજલ માટે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા.

અરબસ્તાન: આરબોનો એ દેશ છે. આ દેશની લંબાઇ યુરેસિય નદીથી તે બાબલના-ડબની સામુદ્રપ્રુની સુધી ૧૫૦૦ માઇલની છે. પહોળાઈ રાતા સમુદ્રથી તે રાસલ હદના બિંદુ સુધી ૧૩૦૦ માઇલની છે. વિસ્તાર ૧૨૦૦૦૦૦ ચો. માઇલનો છે. એની ત્રણ તરફ રાતો સમુદ્ર, અરબી સમુદ્ર અને ધરાની અખાત આવેલા છે. એ સફેદ રેતીના પ્રદેશ છે. એમાં વિશાળ ક્ષત્ર રણ છે, તેમજ ડુંગરોની હારમાળા પણ સજીવ છે. ઘસા અને લીહોતરી બહુજ થોડાં છે. આ પ્રદેશની વચ્ચેના અડસડો લગભગ ૧ કરોડ જેટલો ગણાય છે. વસતિનો મોટો ભાગ રણમાં ક્યાંક ક્યાંક લીહો પ્રદેશ હોય ત્યાં થોડાં અને ઊંટ ચારીને રહે છે. એ ભટકતી ભતો ખીંડન નામે ઓળખાય છે. એમાંના ઘણાખરા મોરી અને લૂંટકાદનો ધંધો કરે છે. અરબસ્તાનમાં વરસાદ બહુ થોડો પડે છે. લોકો બધાં સુસ્થિમે હોષને અનુભવી, લડવૈયા તથા સ્વતંત્ર પ્રકૃતિના છે. તેઓ હોષના તાબામાં રહેતા નથી. હકિયારોનો ઉપયોગ બધાં ભણે છે. આરબ લોકોએ મહાન પયગંબર મહમદ સાહેબના પ્રયત્નોથી સંગઠિત થઈ સુરિલમ એકેધરવાદી ધર્મમાં દાખલ થઈ મોટા વિજયો મેળવ્યા હતા, અને જગતમાં મહાન આરબ સામ્રાજ્ય રચાઈ હતું. એની ગૌરવગાથા ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. સુરિલમેનાં મહાન યાત્રાસ્થળો મક્કા અને મદિના અરબસ્તાનમાં આવ્યાં છે. ત્યાં જગતના સુરિલમે યાત્રા માટે એટલે કે હજ કરવા ભય છે. આરબો હજપણ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે; પરંતુ એમના વિજયો, ગૌરવ ગાથાઓ, સાહસ, વિજા, વિજાન એ હવે મોળાં પડી ગયાં છે. આરબોના દેશો વિગત ઉપર ટૂંકીએ ઘણાં વર્ષો સુધી ચર્ચવર્તિપણું ચલાવ્યું હતું; પરંતુ ગયા મહાયુદ્ધમાં એમને સ્વતંત્રતા મળી છે. અરબસ્તાનની પ્રભ ગરીબ છે. એ દેશ પોતાના પૂરતો ખેતરક પેદા કરતો નથી; વળી કોઈ મોટા ઉદ્યોગ પણ નથી. ચંપ્રાસ્રમાં એ ખૂબ પછાત છે. એની પણ બહુ થોડી છે, લોકોની સુખ્ય ખેતરકી થોડું ખાંસ, ઊંટનું દૂધ અને ખજૂર છે. ત્યાંની પ્રભ ગરીબ અને અનુભવી હોવા છતાં એની પરીણાગત વખણાય છે. કુરાનના અને સરિયતના કાયદા લોકો માને છે. ત્યાંના રાજ્યો પાસે આધુનિક શક્તિઓ, રણ-ગાદીઓ કે વિમાનો નથી.

અરબસ્તાન (આદિ)—આ રાજ્ય ૧૯૨૬ માં નહું વધપાંચુ છે. અરબસ્તાનમાં સૌથી મોટું રાજ્ય એનું છે. વહાબી

પંથમાં પીરો, લહેમો પૂલઓ અને પાછળથી દાખલ થયેલી કેટલીક કિયાઓના તિરસ્કારથી ત્યામ કરવામાં આવ્યો છે. આ વહાબીઓના વહા અખંડલ અગ્રીક સાહિદ પોતાનાં પરાક્રમેથી અરબસ્તાનનો મોટો ભાગ છતી લીધો છે. નબ્કપ્રાંત અને હીબજપ્રાંત બંને એના થયા છે. ઇબન સાહિદ આ મોટું રાજ્ય અરબસ્તાનમાં પોતાના પરાક્રમથી રચાઈ છે. એના પ્રાંતોમાં કુલ વસતિ કેટલી છે તેવું અવગણન થઈ શક્યું નથી; પરંતુ ૫૦ લાખથી ઓછી નહિ હોય. એની વાર્ષિક પેદાશના પણ આંકડા બહાર પડતા નથી. એના હાથમાં સુખ્ય પેદાશી મક્કામાં દેશપરદેશથી યાત્રાળુઓ આવે છે તેમાંથી થાય છે; તે સિવાય જ્વાતમાંથી પણ થાય છે; વળી અંગ્રેજ સરકાર પણ કાંઈક રકમ આપે છે. આથી વાર્ષિક ત્રીસેક લાખ રૂપિયા જેટલી પેદાશ હશે. ઇબન સાહિદ પોતે હમણાં થોડાં વર્ષો થયાં સૈન્ય રાખતું શરૂ કર્યું છે. છતાં મોટા પ્રમાણમાં, ગામઠાઓમાં શેષો પોતાના યુવાનો સાથે લઇ લડવા આવે છે. ઇબન સાહિદ જરૂર પડ્યે પચાસ હજારનું સૈન્ય ભેડ્યું કરી શકે છે. અરબસ્તાનમાં ગરમી સખત પડે છે. ત્યાં ચાર ઋતુઓ કરવા સુધીની પડે છે. અંદર અંદરના ચાતુ ટંટા ઇબન સાહિદ ખેસાડી દીધા છે. એના પ્રદેશમાંથી હિંદમાં ખારેક, ખજૂર અને ચામડાં આવે છે. બદલામાં ચોખા, કાપડ, ખાંડ, ચાહ વગેરે ત્યાં ભય છે. છતાં એ ઇબન સાહિદનું એકજ મોટું બંદર છે. હિંદમાં બંદરોથી યાત્રા-લુઓની રીમરો ત્યાં ભય છે. રાજ્યમાં ચંત્રોનાં કારખાનાં નથી. મોટાં શહેરો બહુજ થોડાં છે. ગામઠાંઓ પણ રણમાં ભ્યાં ભ્યાં પાણીના વીરડા મળે ત્યાં કોઈ કોઈ રથો છે. અનાજમાં ઘઉં, જવ વગેરે થોડા પ્રમાણમાં થાય છે. આથી હિંદમાંથી ચોખા ત્યાં ભય છે. આખા દેશમાં પાકા રસ્તા નથી. રેતીનાં રણોનાં ઊંટ એ સુખ્ય વાહન છે. ત્યાંનું ચક્ષણ અંગ્રેજ સોનાની ગીની છે; પરંતુ ઇબન સાહિદના ચાંદીના રીયાળો પણ ચાલે છે. એક પાઉન્ડના રડ રીયાળો ગણાય છે. જેકાદ મોટું બંદર છે. બીબ બંદરો અગત્યનાં નથી. જેકાદ, મક્કા અને મદીનામાં હિંદી-ઓની વસતિ છે.

અરબસ્તાન (યમન પ્રાંત)—આ દેશ પણ અરબસ્તાનનો ભાગ છતાં સ્વતંત્ર રાજ્ય છે, એનો વિસ્તાર ૭૫૦૦૦ ચો. માઇલનો છે. ચમનના સુલતાનનું નામ ઝેદી ઇમામ ચાહીઆ છે. આ રાજ્ય પણ ઇસ્લામી છે. ખૂબ પછાત વસ્તી ધરાવે છે. વેપારમાં ચામડાં, ફેફડી, ઘઉં, જુવાર, ખાજૂરી વગેરે છે, લોકોની વસ્તી ૩૫ લાખની છે. લોકો ધણા ગરીબ છતાં હાડકાય છે. ઇબન સાહિદ ઇ. સ. ૧૯૩૪ માં ચમનના અમીરનો પરાજય કર્યો હતો. દેશમાં શિક્ષણ યાત્ર કુરાનનું જ અપાય છે. ચંત્રો કે કારખાના નથી; પ્રભ પછાત છે.

અરબસ્તાન (ઓમાન પ્રાંત)—આ પણ આરબ રાજ્ય છે. મસ્કત એવું સુખ્ય શહેર છે. એની સ્વતંત્રતા નામની છે. એ રાજ્ય ઉપર અંગ્રેજો રાજ્યદારી અને આર્થિક લાગ-વગ ધરાવે છે. આ ઉત્તર રણપ્રદેશમાં ક્યાંક ક્યાંક પાણી મળે છે. ત્યાં ખજૂર અને દાંડમ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે આ દેશનો વિસ્તાર ૮૨,૦૦૦ ચો. માઇલનો અને વસતિ પાંચ લાખની છે. વસતિ આરબ અને સીદીઓની તથા બંનેની મિશ્ર ભતિની છે. લગભગ દશ હજાર હિંદીઓ પણ ત્યાં વેપાર માટે વસ્યા છે.

મરકત શહેરમાં આગળ બહુ ભઠોળલાલી હતી. હવે વેપાર વટવાથી એની પડતી છે. બસેા વરસ થયા હિંદી વેપારીઓ નાનાં નાનાં વહાણોમાં બેસીને ત્યાં સંસ્થાન સ્થાપી આવ્યા હતા. દોહસેા વર્ષેાં સુધી એ સંસ્થાન ખૂબ વિકાસ પામ્યું હતું. હમણેાં યુરોપ સાથે રીઝો વેપાર વધારી અને મરકત ઉપર અંગ્રેજ સરકારનું ચક્રવર્તિપણું સ્થપાવાથી હિંદી લામવગ ખૂબ ઘટી છે. છતાં સંખ્યાબંધ હિંદી વેપારીઓ મરકત સાથેના વેપાર ચલાવે છે. મરકત કરતાં મત્રાનું બંદર વિકાસ પામતું નય છે. મરકતના સુલતાનની આવક સાતેક લાખ રૂપિયા છે. મલ ખૂબ ગરીબ છે. કાંઈ ઉધોગો નથી. સુખ્ય આઘાત રૂપિયા ૧૧૫ લાખના ચોખા, ૪ લાખની કિંમતની કોફી, ૧૫ લાખ રૂપિયાની ખાંડ હતાં; સુખ્ય નિકાસ ખજૂર ૩. ૬ લાખની અને આ સિવાય દાઢમ, માછલી, લીંણુ વગેરે હતાં. આમદાની માલની કુલ કિંમત રૂ. ૩૪ લાખની અને નિકાસ માલની કિંમત રૂ. ૨૧ લાખની હતી. કુલ વેપાર હિંદી વેપારીઓના હાથમાં છે. સુલતાન સૈયદ સૈયદ બીન તૈયર છે.

અરબસ્તાન (કાવીટ)—ઇરાની અખાત

ઉપર આવેલો અરબસ્તાનનો ભાગ છે. એનું સુખ્ય શહેર 'કાવીટ નાડુ' બંદર છે. રોષ નળીર એના રાજ્યકર્તા છે. એ નાના રાજ્યની વસતિ ૫૮,૦૦૦ ની છે. હિંદી રૂપિયા ચલણમાં છે. આ પછાત આરબી નાડું રાજ્ય છે. આ સિવાય અરબસ્તાનમાં કેટલાંક નાનાં નાનાં રાજ્યો ષિટનની ખાંડેધરી નીચે છે.

અરાવલી: આ આસુનો પર્વત કહેવાય છે.

ઉત્તર હિંદમાં એ લંબાયલી પર્વતની હાર છે. પ્રાચીનકાળમાં એને "આદર્શવલી" કહેતા હતા. એ પર્વતમાં સંગેમરમર આસપડાણોની ખાણો છે. આસુનો પર્વત ૫,૬૫૫ ફુટ ઊંચો છે. એના ઉપર હવા ખાવાનું મથક છે.

અરીઠાં: આ વેપારની વસ્તુ નાહવાધોવાના

કામમાં આવે છે. એ હિંદવારીઓના કુદરતી સાધુ છે. એનાં વૃક્ષો આમલીનાં ઝાડ જેવડાં મોટા હોય છે. તેમાં અરીઠાંનાં ફળો થાય છે. અરીઠાં ખસ, ખરજી વગેરે ચામડીના રોગોને મટાડે છે. વરેણું સાફ કરવામાં એ કામમાં આવે છે. કાંઈ જેરી વધાર્યું ખવાયો હોય તો ઊલટી કરાવી કાઢી નાખવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આધાના ડઃખાવા અથવા આપાશીશી ઉપર એનાં બે-ત્રણ ટીપાં નાકમાં નાખવાથી કાંચડો થાય છે. કબજતર થતી હોય તો એનું દીણ લગાડય છે.

અર્થશાસ્ત્ર: અંગ્રેજીમાં એને Economics કહે છે.

એના અર્થ ધન-દોલતની વિધા છે. વેપારીઓને એ વિધા ખાસ ભણવી આવશ્યક છે. આપણા દેશમાં મઈ, ચોખા, ખાંડ, તેલીબીયાં, પાંદાદ કેટલા પ્રમાણમાં પેલા થાય છે, કેટલી અને કઈ કઈ ચીજોની આપણી નિકાસ છે, કઈ કઈ ચીજો આપણે પરદેશથી આયાત કરીએ છીએ, દૂર દેશવરોથી મંગાવતાં કેટલું નૂર, વિમો વગેરે ખર્ચ લાગે છે, આપણા દેશમાં કેવી રીતે ઉધોગો વધે, સરકારની પેદાશ કેટલી છે, કયા કયા પ્રતિભાં કઈ કઈ વસ્તુઓની જરૂર છે, સરતી વસ્તુઓ કયાંથી મંગાવવી, દેશપરદેશના નાણાંનું હુંડિયામણ કેમ નક્કી કરવું, દેશપરદેશના

તોલમાપનો સમન્વય કેમ કરવો, બંદરોનો ખર્ચ, જકોતો, વગેરે સર્વ બાબતો અર્થશાસ્ત્રને હમતી ગણાય છે. યુરોપમાં એ શાસ્ત્રને ખૂબ ફળવવામાં આવ્યું છે. ત્યાં અનેક અવલોકીઓ અર્થશાસ્ત્ર સંબંધી છે. આપણે ત્યાં હજી એ વિધા ચૌવન પામી નથી. વેપાર કેમ કરવો? મૂકીની ન્યવસ્થા, નફા મેળવવાની ગણતરીઓ, સવધું અર્થશાસ્ત્રમાં આવવી નય છે. એ શાસ્ત્ર ઘણું વિશાળ છે અને તેટલુંજ ઉપયોગી છે. અંગ્રેજીમાં એને લખતા ઘણા ગ્રંથો રચાયા છે. પોતાના દેશમાંથી પરદેશી વરક ધસડાઇ જતું ધન બચાવવું એ પણ અર્થશાસ્ત્રનો વિષય છે. આપણાં ચાર ઉપવેદોમાં એક અર્થ (અથર્વ) વેદ પણ છે.

અલપર્ધ: આ ત્રાવણકોર રાજ્યનું બંદર છે.

એની વસતિ ૬૦ હજાર જેટલી છે. કાલીન અને કંચીલાનની વચ્ચે આ બંદર આવેલું છે. આ બંદરમાં સાગરની નહેર દૂરદૂરથી વેપારની ચીજો લાવે છે. દર વર્ષે ત્રણ લાખ ૨૦ વજનની રમીમરો આ બંદરની યુલકાત લે છે. ત્રાવણકોરની સરકારે આ બંદરના વિકાસ પર સારું ધ્યાન દેવા માંડ્યું છે. આ બંદરેથી રાજ્યોધાની ત્રિવાલંક સુધી રેલ્વે નય છે. સુખ્ય નિકાસ કોપરાં, રસીદરીની રસી, અને કાથાના તંતુઓ, ઇલાયચી, મરી અને સૂંઠની છે. ઘણા ગુજરાતી વેપારીઓની જૂની પેઢીઓ અહીં છે, ગુજરાતી વેપારીઓના કાથાનાં દોરડાં અને ગાલીયા બનાવવાનાં કારખાનાં પણ અહીં છે. નહેરોને કિનારે શહેર વસ્યું છે. એના કિનારાનાં નારિયેળનાં વનો મલખારનાં બંદરોને લારે સૌંદર્ય આપે છે.

અલમોરા: આ પર્વત ઉપર આવેલું હવા-ખાવાનું સ્થાન છે. એના ઉપર સેનેટોરિયમો (આરોગ્યશાળો) છે. સ્વામી વિવેકાનંદે સ્થાપેલું શ્રી રામકૃષ્ણ મઠનો એક સેવાશ્રમ પણ અહીં છે. એનાં શિખરો ૫,૪૨૫ થી ૫,૬૦૭ ફુટ ઊંચાં છે. એ પહાડ ઉપર ગંધકની ખાણો છે.

અલવર (દેશી રાજ્ય): રાજપૂતાનામાં આ

રાજ્ય આવેલું છે. એના રાજકર્તા કબ્બા બનના જયપુર રાજ્યના લાયાત છે. રાજ્યનો વિસ્તાર ૩,૦૦૦ ચો. માઇલ જેટલો, વસતિ ૭૫ લાખ અને ઉત્પન્ન ૪૦ લાખનું છે. એ રાજ્યમાં કાંઈ બંદર નથી. દેશનો મોટો ભાગ પહાડી તથા ઝાડીવાળો અને વિકાસ નહિ પામેલો એવો છે. અહીંની ઋતુ ગરમ છે. સુખ્ય પાક કપાસ, તમાકુ, અડીણ, મઈ, ચણા, કાંગર, ભુવાર, તલ, અળસી થાય છે. જમીન સામાણ રીતે ફળદ્રુપ છે. અલવર શહેર એ રાજ્યધાની હોઇને તેમાં સરોવર કાંડે રામનો સુંદર મહેલ છે. જંગલોમાં બધાં જંગલી પ્રાણીઓ રહે છે. સૈન્ય બધું જૂની પદ્ધતિ ઉપર ૫,૫૦૦ પાયદળનું બનેલું છે.

અલીગઢ: વસતિ ૮૩૮૭૮. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા

રેલ્વેનું જંકશન છે. કલકત્તાથી ૮૭૬ માઇલ દૂર અને મુંબઈથી ૯૦૪ માઇલ દૂર છે. ડારનો કિલ્લો અને મરિજ્જ શહેર વચ્ચે છે. જનલલ હોસ્પિટલ, લૉયલ લાયબ્રેરી અને સરસ સ્થાપત્યો છે. આ શહેરને પોતાની મ્યુનિસિપાલિટી અને બજેટ હોલ તથા ટાવર છે. મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીની મહાન સંસ્થા માટે એ પ્રખ્યાત છે. અહીં ડેરીઓમાં સારું માખણ તેમજ બી તૈયાર થાય છે. વળી આ શહેરમાં માકુ, કાતર, તાળાં પણ સારાં બને છે. પિત્તળ કામનાં પણ કેટલાંક કારખાનાંઓ છે. અલીગઢ પ્રાંત ૧૬૫૨ ચો. માઇલનો

નો વિસ્તારવાળો હોઇને ૧૨ લાખની વસતિ ધરાવે છે. અનાજ, કપાસ, તેલીયિયાં, કાચ, ખાંડ, ચોખા, હાથઉઘોગતુ' કાપડ અને ધાતુઓની સુખ્ય નિકાસ છે.

અલીપુર: મધ્યપ્રાંતના અમરાવતી જિલ્લાના આ શહેરની વસતિ ૨૮૫૬૨ ની છે. આ શહેર કપાસના વેપારનું મથક છે. અહીં શેન'જીઓ સારી થાય છે, જંગલની પેઠારો પણ ઠીક પ્રમાણમાં આવે છે. ઘઉં, જુવાર, ચોખા, કપાસ, તેલીયિયાં અને લાકડું આ શહેરમાંથી ખીલે રથોગોએ ચડે છે. કેટલાંક જનો અને પ્રેસો પણ અહીં છે.

અલ્મોરા: આ પ્રાંત હિમાલય નજીક આવેલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૫૦૦ ચો. માઇલ છે. વસતિ ૬ લાખની છે. એ સંયુક્તપ્રાંતના પર્વતમય પ્રદેશમાં ૫૫૦૦ ફીટ ઊંચો છે. એના ઉપરનાં બરફાનજાદિત શિખરો દૂર દૂરથી દેખાય છે. એની ઉત્તરમાં તિબેટ છે. વરસાદ દર વર્ષે લગભગ ૮૦ ઇંચ પડે છે. પર્વતોમાં હળદર, સૂંઠ, મરમાઈ અને બટાટા વાવવામાં આવે છે. અહીં મોટાં જંગલો છે. વળી કેટલાંક આહવા બગીચા પણ છે. તિબેટથી ફટકડી, મીઠું, ઊન આ માર્ગે આવે છે. અલ્મોરામાં આશીર્વાચકો છે. હવા રકુતિદાયક છે. ચંપા, પીથારા, નર અને શનીગેત મોટાં શહેરો છે. લખનઉ-બરૈલી લાઇનના પીલીબીન સ્ટેશનેથી નાની રેલ્વે અલ્મોરા થઇને પસાર થાય છે.

અલ્લાહાબાદ: એનું પ્રાચીન નામ "પ્રયાગ" છે. હિંદુઓનું એ મહાન યાત્રારથ્ય છે. એમાં ગંગા, યમુના અને સરસ્વતીના ત્રિવેણી સંગમ થાય છે. આ લાગનું નામ મહાભારતના સમયમાં વારણાવત હતું. આ શહેરના ત્રિવેણી સંગમ પર બાર વર્ષે મોટો કુલ મેળો ભરાય છે. ત્યાં લાખો યાત્રાળુઓ ભેગાં થાય છે. એને મોટો મજબૂત કિલ્લો છે. એ કિલ્લામાં પ્રખ્યાત સમ્રાટ પ્રિયદર્શી અશોકનો ૪૨ ફીટ ઊંચો આશ્વર્યલભ છે. તે ઉપર એણે પ્રભુ બાબતની ૧૪ આસાઓ કોતરાવી છે. એજ સત્તલ ઉપર ગુપ્તવંશના મહાસમ્રાટ સમુદ્ર-ગુપ્તનો પણ વિજયલેખ છે. આજ કિલ્લામાં હિંદુઓના પ્રાચીન અક્ષય વૃક્ષ એટલે વડના ઝાંડની ઠાળી છે. એ શહેર ધિરે ધિરે ઇન્ડિયા રેલ્વે પર આવ્યું છે. વેપારનું મોટું મથક છે. મોટો વેપાર રેલ્વે માર્ગે આવે છે: આ શહેર સંયુક્તપ્રાંતની રાજધાની છે. યુક્ત પ્રાંતના ગવર્નર અહીં રહે છે. અહીં હાઈકોર્ટ અને યુનિવર્સિટી પણ છે. કેએસના નેતા શ્રી જ્વાહરલાલ નહેરુનું નિવાસ-સ્થાન અહીં છે. આ શહેરમાં અઢી લાખની વસતિ છે. અહીં અકબરનો બનાવેલો મજબૂત કિલ્લો છે. વળી અનાજની મોટી મંડી અને ધિરે ધિરે વેલ્વે કંપનીનું જંગલન છે.

અહમદનગર(જલ્હી): આ જિલ્લા નાશિક જિલ્લાની દક્ષિણે મુંબઈ ઇલાકામાં આવ્યો છે. એનો વિસ્તાર ૪૧,૧૨,૩૨૬ એકરનો છે. તેમાં જંગલોનો વિસ્તાર ૫૩૯૭૭૬ એકરોમાં છે. સુખ્ય શહેર અહમદનગર સીન નદીના કાંઠા ઉપર છે. આ શહેરનું રક્ષણ ચાલિબીબીએ ભારે શૌર્યથી કર્યું હતું. છેવટે ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં અકબરે એ જીતી લીધું હતું. આ શહેરમાં ઐરંગઝેબ બાદશાહ મરણ પામ્યો હતો. એની બીબીનો શરસ રોલે અહીં છે. બીજું અહમદનગર ઇસ્લામ રાજ્યમાં હાથમતી નદીને તીરે આવ્યું છે. એની વસતિ ૪૮૯૬૦ માણસોની

છે. આ શહેરમાં સૈનિક જાવજી અને સફર બનર છે. સફર એટલે કેમ્પની વસતિ ૧૫૬૩૬ માણસોની છે. આ શહેરમાં શેન'જી બનાવવાનું એક કારખાનું અને એક વણાટશાળા છે. શહેરના સુખ્ય ઉદ્યોગમાં ત્રાખાપિતળના ઉદ્યોગો અને સાડી-વણાટનો હાથઉદ્યોગ છે. અહમદનગર શહેર સીન નદીને કાબે કિનારે આવ્યું છે. પુનાથી ૭૨ માઇલ દૂર છે. પોન્ડ-મનમઠ રેલ્વે લાઈન પર આ શહેર આવ્યું છે.

અહમદનગર (પ્રાંત): આ પ્રાંત મુંબઈ ઇલાકામાં છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬૫૮૬ ચો. મા. નું છે. વસતિ ૬૮૭૬૪૬ માણસોની છે. સલાદિના પશ્ચિમધાટના ઘણા ટેકરા-ઓની હારમાળાઓ આ પ્રાંતમાંથી ભય છે. વરસાદ લગભગ ૨૪ ઇંચ પડે છે. હવા સૂકી અને રકુતિદાયક છે. ઉનાળામાં સખત ગરમી પડે છે. આ પ્રાંતમાં કેટલીક જૂની શુદ્ધિઓમાંથી શુદ્ધ દેવની મૂર્તિઓ મળી છે. પર્વતોમાં ઘણા ઐતિહાસિક કિલ્લાઓ આ પ્રાંતમાં બાંધેલા છે. આ પ્રાંતના અનાજના સુખ્ય પાકો જુવાર, બાજરી, ઘઉં, ચણા વગેરે છે. ગોદાવરી અને બીમા નદીના કિનારો ઉપર સુખ્ય અનાજનાં ખેતરો બાંધેલાં છે. અકોલા તાલુકામાં વસી અને રાગી નામના હલકા અનાજના પાકો થાય છે. તુવેર, મઠ, કપાસના પાકો જિલ્લાના પૂર્વ ભાગમાં ઉગાડવામાં આવે છે. સરજમુખી, તલ, અળસી, રોરી, તંબાકુ ખાવાનાં પાનના પાકો પણ નાના પ્રમાણમાં ઉગાડવામાં આવે છે. નદીઓમાંથી નાની નહેરો બાંધવામાં આવી છે. ૧૦૦૦ ચો. માઇલના વિસ્તારમાં જંગલો છે. પાકો સાગ સારો ઊગે છે. ચૂનાના પથ્થરો પણ પુષ્કળ મળે છે. હાથઉદ્યોગમાં સાડી, પાંચડીના વણાટ, ત્રાંખા પિતળનાં વાસણો, કાગળ અને શેન'જીઓ બનાવવાના નાના ઉદ્યોગો છે.

અળસી: એનાં બિયાંમાંથી ચળકાટ લાવનારં તેલ નીકળે છે. હિંદમાં આ તેલીયિયાંનું વાવેતર મોટા પાયા પર થાય છે. અળસીના છોડ એક હાથ ઊંચા થાય છે. એનાં છોડમાંથી તાંતણા નીકળી શકે છે. એ તાંતણામાંથી શણ જેવું કપડું વણી શકાય છે; પરંતુ એવા તાંતણા આપનાર અળસીના છોડો મારે ખાસ વિદ્યાતથા બીજા મંગાવવાં પડે છે. હિંદી બીજાના છોડવાઓમાંથી થોડા તાંતણા નીકળે છે.

હિંદમાં અળસીનું ઇ. સ. ૧૬૦૪ મુખી વિસ્તૃત વાવેતર થતું હતું. પરંતો મારે હિંદ જ સુખ્ય અળસી પૂરી કરનાર પ્રદેશ હતો. ૧૯૦૪-૦૫ માં લગભગ ૫,૬૦,૦૦૦ ટન અળસી હિંદનાં બહારોએથી પરદેશો ખાતે ચડી હતી. એ પછી આજેન્ડાઇન, ફ્રેન્ડા, યુનાઇટેડ ક્રોસ અને રશિયાથી સરતી અળસી પરદેશો ખાતે ચડવા લાગી. આથી હિંદની અળસીનું મહત્વ ધટવા લાગ્યું. યુદ્ધ પહેલાં ૧૯૧૩-૧૪ માં હિંદમાં પાંચ લાખ ટન અળસી તેષાર થતી હતી. તેમાંથી ૭૫ ટકા અળસી પરદેશો ખાતે ચડતી હતી. હિંદમાં ત્રીસથી પાંચસ લાખ એકરોમાં અળસીનું વાવેતર થાય છે. જગત આખામાં ૬૦ લાખ એકરમાં અળસી વવાય છે તેમાંથી ૧૮,૦૦,૦૦૦ ટન અળસીનો પાક હિંદમાં થાય છે. હિંદમાં બિહાર-ઓરિસ્સામાં ૬ લાખ એકર, બંગાળમાં ૧ લાખ એકર, મુંબઈ ઇલાકામાં (સિંધ સાથે), ૧૧ લાખ એકર, બંબલખાં ૨ લાખ એકર, સંયુક્ત પ્રાંતમાં ૬ લાખ એકર, હૈદરાબાદ રાજ્યમાં

૪ લાખ એકર વધાય છે. દર એકરે સરેરાશ ૪૩૫ રતલ અળસી પેદા થાય છે.

હિંદમાંથી ઇ. સ. ૧૮૩૨ થી અળસીની નિકાસ શરૂ થઈ હતી. ૧૮૩૬ માં ૧૦,૦૦૦ ટન, ૧૮૮૦-૮૧ માં ત્રણ લાખ ટન નિકાસ થઈ હતી. મેથી જુલાઈ સુધી એની મુખ્ય નિકાસ થાય છે. નિકાસના આંકડા નીચે મુજબ છે:—

વર્ષ	સંખ્યા	કિંમત
	ટન	પૌંડ
૧૬૧૩-૧૪	૪૧૩૮૭૩	૪૪૫૭૬૬૮
૧૬૧૮-૧૯	૨૬૨૪૫૩	૪૩૬૧૪૦૨
૧૬૩૧-૩૨	૧૨૦૨૮૩	૧૧૪૮૩૪૬
૧૬૩૨-૩૩	૭૨૧૯૦	૧૮૩૩૦૭
૧૬૩૩-૩૪	૩૭૮૮૬૮	૩૪૩૧૩૩૫
૧૬૩૫-૩૬	૧૧૪૭૪૩	૧૧૪૪૬૬૩
૧૬૩૬-૪૦	૨૧૯૦૦૦	૩૧૮ લાખ રૂપિયા
૧૬૪૦-૪૧	૨૩૮૦૦૦	૩૧૬ લાખ રૂપિયા

હિંદમાં ૧૬૩૬-૪૦માં ૪,૪૨,૦૦૦ ટન અળસીનો પાક થયો હતો. ન્યારે ૧૬૪૦-૪૧ માં ૪,૬૬,૦૦૦ ટન પાક થયો હતો. અળસીની મુખ્ય નિકાસ એટ્રિયન ખાતે થઈ હતી. કુલ ૫૪.૫ ટકા નિકાસ ત્યાં થઈ હતી. બીજે નંબરે જર્મનીમાં ૫.૧ ટકા નિકાસ, રશિયા ૪.૧ ટકા, ઇટાલિયા ૪.૭ ટકા અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં ૫.૭ ટકા થઈ હતી. ઇ. સ. ૧૬૪૦-૪૧ માં હિંદી સરકારે બહારના તટસ્થ દેશો માટે અળસીની નિકાસ બંધ કરી હતી. અળસીનો વિરોધ ઉપયોગ વિમાનો વગેરેને લગાડવાના ડોર્બાઈસ માટે થતો હોવાથી હમણાં પણ એની સારા પ્રમાણમાં નિકાસ થઈ રહી છે.

અળસીનું તેલ—અળસીમાંથી ૩૭ થી ૪૩ ટકા તેલ નીકળે છે. ધાંચીઓ અને ઘાણીઓમાં પીલી તેલ કાઢે છે; પરંતુ યોગ્યતા તેલનો ભાગ રહી નથી, આથી વરાળ-યંત્રોની મદદથી ફેટલીક મિલો ચાલે છે. તેમાંથી મેસર્સ ટર્નર મોટો-સનની એજન્સીની કલકત્તાની મિલ મોટા પ્રમાણમાં તેલ કાઢે છે. ઇ. સ. ૧૬૧૦-૧૧ માં ૩ લાખ ગેલન તેલ, ૪૨,૫૬૪ પૌંડની કિંમતવું પરદેશો ખાતે ચડાવત થયું હતું. ઇ. સ. ૧૬૧૮-૧૯ માં ૧૧૧૧ લાખ ગેલન, ૪૧ લાખ પૌંડની કિંમતવું પરદેશો ખાતે ચડાવત થયું હતું. તે પછી આઈન્ડો-ઇન્ડિયાની મોટા પ્રમાણમાં તેલ યુરોપને 'પૂર્વ' પાકવામાં આવે છે. ૧૬૩૫-૩૬ માં ૭૭,૮૬૬ ગેલન, ૬,૫૧૮ પૌંડની કિંમતવું તેલ ચડ્યું હતું. આ તેલની હવે હિંદમાં પણ ખૂબ ખપત વધી છે. તેમ લાઇનના મામલાને લીધે હિંદી તેલની માંગ પરદેશો ખાતે વધતી ચાલી છે. ૧૬૩૮-૩૯ માં ૨૧૧ લાખ ગેલન તેલ ચડ્યું હતું. ૧૬૩૯-૪૦ માં ૬ લાખ ગેલન ચડ્યું હતું. ન્યારે ૧૬૪૦-૪૧ માં ૧૮૧૧ લાખ ગેલન અળસીનું તેલ લંકા, બ્રહ્મદેશ અને મલાયા ખાતે ચડાવત થયું હતું.

અળસીનો યોગ—અળસીનો યોગ એટ-ઝિટન, હોલાન્ડ વગેરે રથોએ જમીનના ખાતર તરીકે વપરાય છે. હિંદમાં એનો ઉપયોગ દોરેલા યોગક માટે થાય છે. હિંદી ખેડૂતો એના ખાતરનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી; એવું ક્રીમતી ખાતર ખરીદવાની એમનામાં ગુલશ નથી. ૧૬૩૫-૩૬ માં કુલ ૭૧,૭૭૪ ટન, ૩૧ લાખ પૌંડની કિંમતના યોગની નિકાસ

થઈ હતી. હિંદ કરતાં આઈન્ડો-ઇન્ડિયાનો અળસીનો પાક મોટો એટલે ૮ લાખ ટન એટલો થાય છે.

અળસીની ખેતી—ખાનદેશમાં એનો મોટો પાક પેદા થાય છે. પશ્ચિમકાલીની જેલવાળી જમીનમાં થઈતી સાથે અળસી વાવવામાં આવે છે. ખેતરમાં એક એકરે પાંચસો બીજાં એકરે છે. નવેમ્બર માસમાં વાવણી શરૂ કરે છે. તે પહેલાં એની જમીનમાં હળની ખેતી કરે છે. જો સાકા ખાતર પડે તો પાકની ઊતર સારી મળે છે. એના પાકની માર્ચમાં કાપણી થાય છે. એપ્રિલમાં નવો માલ બનરમાં આવવો શરૂ થાય છે. અળસીના તેલની શાહી પણ બને છે. એ તેલ રંગને જલદી સફેદી દે છે.

અંકગણિત : આ અતિશય ઉપયોગી વિદ્યા

સર્વ વિદ્યાઓની કરોડરમણ જેવી છે. એનો ઉપયોગ ઘણા પ્રાચીનકાળથી શરૂ થઈ ધીમે ધીમે આજની ઉચ્ચ સ્થિતિ સુધી વિકાસ પામ્યો છે. આ જ એક સંપૂર્ણશાસ્ત્ર છે. વાણિજ્ય, હથોળ, યંત્ર, ભૂસ્તર, શાસ્ત્રિક, વિદ્યુત, રસાયણ અને કોષ્ટપણ જ્ઞાનની શાખાઓમાં અંકગણિત વગર ચાલતું જ નથી. એની પ્રથમ શરૂઆત ક્યારે થઈ હશે તે જણાયું નથી; પરંતુ બહુ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કાળમાં એ ઉત્પન્ન થઈને વિકાસ પામ્યું છે. મોહેન્-જો-દારોનાં સિંધનાં પ્રાચીન ખંડેરામાંથી પ્રાપ્ત થયેલા અવશેષો પરથી જણાય છે કે એનો ઉપયોગ તે સમયે સારી રીતે થતો હતો. અતિ પ્રાચીનકાળના આ શહેરમાં મુન્ડાવસ્થિત વાણિજ્ય, સ્થાપત્ય અને બીજી કળાઓ હતી; અને એ સર્વ અંકગણિતની મદદથી જ વિકાસ પામી શકી હતી.

૨૫૦૦ વર્ષો પર થેલ્સ નામના એક વિદ્વાન યુનાનીએ અંકગણિત વિદ્યા ઇજીપ્તમાંથી મેળવી ગ્રીસમાં ફાખલ કરી હતી. ૨૨૦૦ વર્ષો પહેલાં યુક્લિડ નામે વિદ્વાને અંકગણિત ઉપર એક સરસ પુસ્તક રચ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૫૧ ના વર્ષમાં ઇજીપ્તના એલેક્ઝાન્ડ્રિયા શહેરના વિદ્વાન ડાયોફાન્ટસે અંકગણિત પર ૧૩ પુસ્તકો રચ્યાં હતાં, તેમાંનાં છ હજુ અસ્તિત્વમાં છે.

હિંદમાં આંકડા અને અંકગણિત બહુ પ્રાચીનકાળથી પ્રચલિત છે; પરંતુ એની શરૂઆતનો સમય નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે. અંકગણિતના સંપૂર્ણ જ્ઞાન પછી જ જ્યોતિષશાસ્ત્ર રચાયું હતું. અંકજ્ઞના સમયમાં પણ અંકગણિતના સારા વિકાસ વગર વેદોના ઇંદ, માત્રાઓ અને અક્ષરમેળની ગણતરી થતી નહિ. હિંદમાંથી અંકગણિત વિદ્યા નવમી સદીમાં અરબસ્તાનમાં ગઈ; ૧૧ મી સદીમાં અરબસ્તાનથી સ્પેનમાં ફાખલ થઈ; અને ત્યાંથી ૧૩ મી સદીમાં ઇસ્પેન પહોંચી. દશાંશ અંકગણિતનો વિસ્તાર ત્યાં ૧૪૮૨ના વર્ષમાં થયો. ઝિટનમાં ઇ. સ. ૧૫૨૨ માં અંકગણિતનું પહેલું પુસ્તક એક પાઠશીએ રચ્યું હતું.

હિંદમાં અંકગણિતનો વિસ્તાર સ્વતંત્ર અને સ્વયંસિદ્ધ હતો. એકથી દશ અને તેના ઉપર મીડાં વધારી દશગણી સંખ્યા બનાવવાની રીત હિંદુઓએ પ્રથમ શોધી હતી. આ શોધથી હિંદુઓનું અંકગણિતશાસ્ત્ર સંપૂર્ણતાએ પહોંચ્યું હતું. અંકગણિતના મુખ્ય વિભાગ બીજગણિતમાં હિંદુઓએ સ્વતંત્ર શોધ કરી તેનો સરસ અને અપૂર્વ વિકાસ કર્યો હતો. છકા

સેકામાં થયેલા પ્રહારો અને તેના પછી થયેલા શ્રી. ભારકરાચાર્યે આ વિદ્યાને શ્રેષ્ઠત્વ આપ્યું હતું. શ્રી. ભારકરાચાર્યેના ગ્રંથ લીલાવતી એ પ્રખ્યાત ગ્રંથ છે. આ બંને વિદ્વાનોએ શ્રી. આચાર્યભટ્ટના અસલ ગ્રંથનો વિકાસ કરી એને શ્રેષ્ઠત્વ સમર્પ્યું હતું. કે ધપણ બીજા પ્રાચીન પ્રભ કરતાં આચાર્યે આ શાસ્ત્રને ઉત્તમ કક્ષાએ પહોંચાડ્યું હતું. એકથી વધારે અન્યકતનાં સમીકરણો છોડાવવાની રીત તથા નિદાન એકવર્ણ સમીકરણોમાંના બધા પ્રસંગો છોડવાની સાદી રીત આચાર્યભટ્ટ નાણી હતા.

આચાર્યભટ્ટના સમયમાં હિંદની ગણિતવિદ્યા સરસ વિકાસને પામી હતી; એટલે અતિપ્રાચીનકાળથી ધીમે ધીમે વિકાસ પામતી એ વિદ્યાને આચાર્યભટ્ટે પોતાના ગ્રંથમાં સંકલિત કરી હતી. પાંચમી સદીમાં એટલે ગુપ્તોત્તના સમયમાં અંકગણિત અને બીજગણિતની આચાર્યભટ્ટે રાખ્યાગ્રંથથી સંકલના કરી હશે. અ, ઇ, ઈ, ઉ એમાં ફોન એવી કિંમત આપી કે મૂળ લખેલું પદ એ વર્ગના આંક હશે. શ્રી. ભારકરાચાર્યેના આ દાખલો ઇ. સ.ની પાંચમી સદીમાં શોધાયો હતો; પરંતુ યુરોપમાં તો 'મૂલર' નામના એક દ્રેવ્ય ગણકે થોડા દાયકા ઉપરના માન એ રીત દાખલ કરી હતી, બીજાં કેટલાંક ઉદાહરણો ભારકરાચાર્યે ઇ. સ. ૧૧૫૦માં શોધ્યાં હતાં. તે રીત ઇ. સ. ૧૧૫૭માં લૉડ બૅન્કરે શોધી કાઢી હતી. એની પદ્ધતિસરની રીત ઇ. સ. ૧૬૬૭માં 'લાગ્રાન્જ' નામે દ્રેવ્ય ગણકે ખેસાડી હતી; પરંતુ ઇ. સ. ની છઠ્ઠી સદીમાં પ્રહારો અને રીત પૂરી દેખાડી હતી.

હિંદુઓએ અંકગણિત અને બીજગણિતના શાસ્ત્રમાં સરસ વિકાસ સાધ્યો હતો એ સંશયરહિત છે. દરેક એટલે કોયડાવાળી સમીકરણની ભૂતિની યુરોપમાં ઇ. સ. ૧૬૨૪ સુધી બજાર નહોતી. ભૌતિક વિષયની શોધોમાં તથા ભૂમિતિના નિર્ણયોમાં બીજગણિતને ઉપયોગ હિંદુઓ ઘણા પ્રાચીન સમયથી કરતા હતા. યુરોપમાં તો મૂળ પાછળથી એ શોધોના લાભ લેવાયો હતો. ગણિતશાસ્ત્ર માટે હિંદના પ્રાચીન વિદ્વાનોની શોધો અનુપમ હતી.

અંકલેખન : રોમન રીત આખા યુરોપમાં ચાલે છે. તેમાં—

I, V, X, L, C, D, M,

૧, ૫, ૧૦, ૫૦, ૧૦૦, ૫૦૦, ૧૦૦૦

એ સંજ્ઞાઓ છે. આપણી હિંદી રીતમાં મોટી નાની સંખ્યા માટે ૯ અંક અને ૦ મળી દશ ચિહ્નોથી લખાય છે. આપણી સંખ્યા માંડવાની જે સુલભ રીત છે તેને દસ ચિહ્નોની જરૂર રહેતી નથી. વધુ અથવા ઓછા આંકડાઓની લખાવટથી સંખ્યા લખાય છે.

અંકોલ : આ વનસ્પતિનાં વૃક્ષો મોટાં થાય છે. હિંદના દરેક ભાગમાં તે ઊગે છે. એનાં બિયાંનું તેલ નીકળે છે. એ વરૂં, કઠકું, તીખું, સારક, રિનચ, તીક્ષ્ણ ગરમ ને રુક્ષ છે. અંકોલનું તેલ વાયુ અને કર્મનાશક છે. બિયાં કંઠાં હોઇને વીર્યશક્તિ કરનાર છે.

અંજીર : આ મોટી દ્રાક્ષાની વિશેષ પેદાશ ધરાવતાં થાય છે. એમાં એક ભતનાં બીજો આવતાં નથી. એ સરસ કીમતી અને ગુણકારી મેવા છે. એનો વેપાર મોટા પાયા પર ચાલે છે. આ દ્રાક્ષામાંથી દ્રાક્ષાર્ક અને દારુ પણ બને છે. એના વેલા ઊગે છે. કાળી, સફેદ, લાલ એવી એની ભતો થાય છે. એની કીસમીસ ભત જરા ખટારા પડતી હોય છે. દ્રાક્ષાની અનેક ભતો છે.

અંજીર : આ એક શ્રેષ્ઠ નિર્દોષ મેવા છે.

વેપારની વસ્તુ છે. એનાં વૃક્ષો પુના તરફ વધારે થાય છે. સારાં અંજીર ઉર્ફેસ્તાન તરફથી સૂકવીને આયાત કરવામાં આવે છે. અરબસ્તાન, ધરાન અને ગ્રીસ એ દેશોમાંથી પણ સુકવેલાં અંજીરો હિંદમાં આયાત થાય છે. આ એક ઊંચરની ભત છે. અંજીરમાં લોહી વધારવાનો ગુણ છે. દૂધમાં રાંધીને ખાવાથી એ પુષ્ટિકારક છે. એ પિત્તશામક છે. પુષ્ટિને માટે પાકેલા સૂકા અંજીરના ટુકડા અને છોલેલી બદામનો મગજ ગરમ પાણીમાં પલાળવાં, એની સાથે સાકરની ભૂખી, એલચીદાણાની ભૂખી, કેસર, ચારોળીપિસ્તા, બલદાણા સમભાગે, લઘુ ગાયના ધીમાં આઠ દિવસ સુધી ભીંજવીને પછી સવારના બે તોલા ખાવાં; આથી પુષ્ટિ આવે છે.

અંખાલા (પ્રાંત) : પંજાબના આ પ્રાંતનું

ક્ષેત્રફળ ૨૬૨૭ ચો. મા. ૫' છે. વસતિ ૭,૪૨,૬૦૨ ની છે. હિંદીઓ પંજાબી ભાષા બોલે છે. જમના અને સતલજ નદીઓ આ પ્રાંતમાં વહેને વહે છે. વરસાદ લગભગ ૨૮ ઇંચ પડે છે. આ પ્રાંતમાં સરસ રોત્તજીઓ વણાય છે. પ્રાંતમાં કપાસનાં છતો અને પ્રેસો છે. એક મોટી આદાની ચિલ પણ છે. એક કારખાનામાં શાસ્ત્રીય ઓબરો બને છે.

અંખાલા (શહેર) : આ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે.

વસતિ ૮૬,૫૬૨ ની છે. અહીં અનાજ અને એરંદાની મુખ્ય મંડી છે; વળી એક મોટું કાચનું કારખાનું છે. એક એલ્યુમીનિયમનું કારખાનું પણ છે. અહીં લસ્કરનું સદરમાં રહેવાનું સ્થળ છે. આ શહેર કલકત્તાથી ૬૮૬ માઇલ, મુંબઈથી ૬૮૮ માઇલ, દિલ્હીથી ૧૨૩ માઇલ, લાહોરથી ૧૮૭ માઇલ અને કરાંચીથી ૮૪૬ માઇલ દૂર છે. નિકાસ વેપારમાં રોત્તજીઓ, ચૂંક, હળદર, ખટારા, અરીસા અને ચરસ છે. આયાત વેપારમાં ચિલનું કાપક, લોહું અને ગરમ કપડાં છે.

અંશ : પૃથ્વી પરની જગ્યાઓમાં ચોક્કસ સ્થાનો નાણવાને સારું કેટલાંક વૃત્તો અથવા કુંડાળા જેવી રેખાઓ તે ઉપર કલેલી છે. આ રેખાઓ ભૂગોળ તથા નકશાઓ ઉપર કાઢેલી હોય છે. આ ભૂગોળનાં દરેક કુંડાળાં (વૃત્તો) ના ૩૬૦ ભાગો કલેલા હોય છે. તે દરેક ભાગને અંશ કહે છે. એક અંશની ૬૦ કળા, ૧ કળાની ૬૦ ચિંકાઓ ગણાય છે; જેમકે ૨૪, ૪૧, ૫૩, એટલે ૨૪ અંશ, ૪૧ કળા અને ૫૩ ચિંકા સમજવા.

આઈઝાક પિટમેન — ટૂંકાક્ષરી વિદ્યા (Shorthand-writing)

એટલે લઘુલિપિના એ શોધક હતા. સામા માણસે લખાવેલું લખાણ સંકેત લાખામાં લખી લેવાની વિદ્યાનો જે મોટો પ્રચાર, વેપાર અને વર્તમાનપત્રો માટે હમણાં થયો છે તેના જન્મદાતા આ પિટમેન હતા. પિટમેન ઇંગ્લેન્ડમાં વિદેશીયર પ્રાંતના ટ્રાફિ-શ્રીજ શહેરમાં ઇ. સ. ૧૮૧૩માં જન્મ્યા હતા. શાળામાં સારો અભ્યાસ કર્યા પછી તેમની લિન્કનશાયર પ્રાંતના બ્રાઉન ઓન હાઈર શહેરની એક શાળામાં શિક્ષક તરીકે નિમણૂક થયેલી. ૧૮૩૬માં આઈઝાક પિટમેન બાય શહેરમાં જઈ વસ્યા. એને ટૂંકાક્ષરી વિદ્યાનો નાદ લાગ્યો. કુરસહના સમયમાં એ કાગળ પેન્સિલ લઈ અનેક અખતર કરતો. ૧૮૪૩માં આઈઝાક પિટમેન ‘ફોનેટિક ઇન્સ્ટ્રીયુટ’ સ્થાપ્યું હતું. એ વિદ્યાના વિકાસ માટે એણે છત્રન અર્પણ કર્યું હતું. એણે આ વિદ્યા સંબંધી જ્ઞાન મળે તેવાં પુસ્તકો રચવા માંડ્યાં. એને માટે એણે એક પ્રેસ વેચાતું લઘુ પાતાનાં લખેલાં પુસ્તકો છપાવવાં શરૂ કરેલાં. પછી તે એની ઋત્નનમાં સારી ખ્યાતિ થઈ. પૂર્વ તરફની લાખા-ઓના વિદ્વાન પ્રેફેસર મેક્સમૂલર એની સંસ્થાના પ્રમુખ હતા. આઈઝાક પિટમેન આ સંસ્થાનો રચાપક, ખલનચી અને સેક્રેટરી હતા. આ ઉપરાંત એણે ટૂંકાક્ષરી વિદ્યાના પ્રચાર માટે ‘ફોનેટિક જર્નલ’ નામે માસિક પણ પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યું હતું. ૧૮૬૫ સુધીમાં એની શોધી કાઢેલી ટૂંકાક્ષરી લિપિથી ૧૦૭ વર્તમાનપત્રોના ૫૬૬ રિપોર્ટરો સલાઓના રિપોર્ટ લેતા થયા હતા. બહુ ઝડપથી અંગ્રેજ સામ્રાજ્યમાં પિટમેનની ટૂંકાક્ષરી લિપિનો વિકાસ થયો. ફોનોગ્રાફિક સોસાયટીનો એ જીવંત પ્રયત્ન પ્રમુખ હતો. યશ, કીર્તિ, ધન-સંપત્તિ અને મોટું નામ મૂકીને સર આઈઝાક પિટમેન ૧૯૬૭માં મરણ પામ્યો. આજે વેપારીઓમાં અને વર્તમાનપત્રોના રિપોર્ટરોમાં એની પદ્ધતિ ચાલુ છે. બહુ ઝડપથી ગમે તેટલા ઉતાવળા વક્તાની વાણીનો પ્રવાહ, આ ટૂંકાક્ષરી વિદ્યાના બળથી રિપોર્ટરો તીલી શકે છે, તેનું કારણ પિટમેનની આ મહત્વની શોધ છે.

આઈનિ અકબરી : મોગલ રાજ્ય વ્યવસ્થા,

હુનર રજા, વાલિન્ય વગેરેની સંપૂર્ણ માહિતી આપતો આ મોટો ગ્રંથ, અકબર બાદશાહના આશ્રયથી એના પ્રિય સચિવ

અબુલફઝલે તૈયાર કરેલો છે. એ સમયના વાલિન્યની હકીકત, ખીલ તજસો વિષયો સહિત આ ગ્રંથમાંથી મળે છે.

આઈસલેન્ડ : યુરોપખંડની વાયવ્ય દિશામાં

આ ખેટ આવેલો છે. એ ખરફમ્ય પ્રદેશ છે. આ ખેટમાં જવાળામુખી પર્વતો ઘણા છે. સૌથી ઊંચો જવાળામુખી પર્વત “હેકળા” ૫૦૦૦ ફીટ ઊંચો છે. આ દ્વિપત્ત સેત્રફળ કુલ ૩૬૭૦૬ ચો. મા. નું છે. વસતિ ૧૧ લાખ માણસોની છે. ડેન્માર્કના રાજાના ચક્રવર્તિપણ નીચે આ ખેટનું શાસન પ્રભુ-તંત્રથી ચુંટાયેલી પાર્લિમેન્ટ કરે છે. આ ખેટમાં વર્ષના લાંબા ભાગ સુધી પુષ્કળ બરફ રહે છે, તેથી એમાં વસતિ બહુ થોડી છે. અહીં વસતિ ખ્રિસ્તી પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથની છે. શિક્ષણ ફરજિયાત છે. બેકારો અને વૃદ્ધોને રાજ્ય નિભાવે છે. ૧૯૩૫માં આ દેશની વેદાર ૬૧ લાખ પૈાંડની અને અર્ધ ૬ લાખ પૈાંડનું હતું. ગ્રુપ્પ ઉત્પન્ન જકાત અને કરોનું છે. લગભગ ૨૧૧ કરોડ કોનરનું આ રાજ્યનું ભંડોર કરજ છે. આ રાજ્ય પાસે સૈન્ય અથવા નૌકાકાફેલો નથી. હમણાં યુદ્ધના સમયમાં આણું અગત્યનું સૈનિક મથક જર્મનના હાથમાં ન જાય તે માટે યુનાઈટેડ રેટસ એફ અમેરિકાના સૈન્યે એનો કબજો લીધો છે. આઈસ-લેન્ડ ખેટનો ૬/૭ ભાગ બરફથી ઢાંકાયેલો તથા પર્વતમય હોવાથી ખેતીને માટે નાલાયક છે. સો ટકા જમીનમાંથી એક ટકાનો ૧૧૪ ભાગ જ ખેતી માટે કામ લાગે છે. તેમાં ૮૬૦૦૦ હંડ્રેવેટ બટાટો, ૪૪ લાખ હંડ્રેવેટ સૂકું ઘાસ અને ૪૨૦૦૦ હંડ્રેવેટ ગાજર થાય છે. આ રાજ્યમાં ૪૫૪૦૦ ઘોડાં, ૭૧ લાખ ઘેડાં અને ૩૨૦૦૦ ગાયો છે. વેપારની કુલ આયાત ૨૨ લાખ પૈાંડની અને નિકાસ ૨૦ લાખ પૈાંડની ઇ. સ. ૧૯૩૪માં હતી. માછલીનો વેપાર અને ઉદ્યોગ મોટો છે. આ રાજ્ય પાસે કુલ ૩૨ હબર તનની ૮૬ નાની સ્ટીમરો છે; ૨૬૭ મોટરબોટો છે. આ રાજ્યમાં રેલ્વે નથી, જ્યારે ૫૩૩ પોસ્ટ ઓફિસો છે.

આકોલા પ્રાંત : મધ્ય પ્રાંતમાં આવેલા આ

પ્રાંતનું સેત્રફળ ૪૦૬૦ ચો. મા. નું હોઇને વસતિ ૬ લાખની છે. આ પ્રાંત કલકત્તાથી ૧૨૨૦ માઈલ દૂર, ચુંબકથી ૩૮૩ માઈલ દૂર અને નાગપુરથી ૧૫૭ માઈલ દૂર છે. જી. આઈ. પી. રેલ્વે આ પ્રાંતમાં થઇને જાય છે. અહીં પૂર્ણ નદી વહે છે. સરેરાશ વરસાદ ૩૫ ઇંચ પડે છે. અહીંની કાળી માટિયાળ જમીનમાં

કપાસ સારી થાય છે. આ સિવાય જુઆર પણ નીપજે છે. આ ફળદ્રુપ જિલ્લામાં બિનખેડાયેલી જમીન ઘણી થોડી છે. આંખા સારા થાય છે. આંકોલામાં કપાસનું મોઢું ખનર છે એટલે અહીં ખેસા અને છનો પણ છે. અહીં બે કાપડની મિલો ચાલે છે.

આગના બંબા : છેક ઇ. સ. ૧૬૬૩ સુધી આગના બંબા શોધાયા નહોતા. આ સાકરમાં જોઈને વેન્ડર્સએ એની શોધ કરી છે. ઇ. સ. ૧૭૫૨ માં એમાં ઘણો સુધારો થયો. સૌથી પ્રથમ લંડનમાં ૧૭૬૧ માં આગનું બંબાખાતું સરકારે ખોલ્યું. હવે જગતમાં નાનાં મોટાં દરેક શહેરોમાં લાખો બંબાખાતાં છે. અમેરિકામાં આગના બંબાઓ સાથે મોટા ચિનારાઓની શોધ થઈ છે. કાંઈપણ મોટા શહેરની મ્યુનિસિપાલિટી આગના બંબાખાના વગર હોઈ શકે નહિ. આના એછોનાં તરત સ્ત્રીમ પેદા થઈ પાણી જીંચે ઉઠાડે છે.

આગ્રા (પ્રાંત) : આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૦૫ ચો. માઇલનું છે. ૧૦૧ લાખની વસતિ આ પ્રાંતમાં છે. ત્રજ-લાખ, ઉર્દૂ અને ખડીબોલી આ પ્રાંતની મુખ્ય ભાષાઓ છે. કલકત્તાથી ૮૪૩ માઇલ અને મુંબઈથી આ પ્રાંત ૮૨૬ માઇલ દૂર છે. જમના નદી આ પ્રાંતમાં વહે છે તે હિમાલયથી મોટા પ્રમાણમાં માટીનો કસ લાવીને, આ પ્રાંતની જમીનને ભારે ફળદ્રુપ બનાવે છે. હવા સૂકી છે. વરસાદની સરેરાશ ૨૬ ઇંચની આવે છે. જમનામાંથી ખાંધેલી નહેરો, કૂવા તેમજ તળાવોમાંથી ખેતીને સાફ પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે. લોકો બાજરો, ચણા, જુઆર, ઘઉં, જવ અને કપાસની ખેતી કરે છે. આ પ્રાંતમાં જનવસીની સારી ઉછેર થતી નથી. પંજાબથી સારાં જનવસી અહીં આયાત થાય છે.

આગ્રા (શહેર) : મોગલોની એક વખતની રાજધાની અને શહેનશાહ અકબર તેમજ શાહજહાન બાદ-શાહોની માનીતી આ નગરી પ્રાચીન લખતતાના અવશેષો ભળવી રહી છે. સંજેમરમરની સુંદર કારીગરીની બનાવટો અહીંના કારીગરો તૈયાર કરીને વેચે છે. શેનજીઓ પણ સરસ તૈયાર થાય છે. અહીંના સ્થાપત્યોમાં સમ્રાટપદ ધારણ કરતો આગ્રા શહેરનો પ્રસિદ્ધ રોજી 'તાજમહાલ' આખા જગતના પ્રવાસીઓને આકર્ષી રહ્યો છે. શાહજહાં બાદશાહ અને તાજમહાલ બેગમની એમાં સમાધિઓ છે. આ સિવાય જુઆર-મસ્જિદ, ઇતિમદ-ઉદ-દૌલાનો રોજી અને અકબરની આરામ-ગાહ સિફદરા પણ જોવા જેવાં છે. અહીંના શ્રી રાધાસ્વામી સંપ્રદાયના ક્યાળ બાગમાં આવેલ જાતના ઉચીગોળી વસ્તુઓ તૈયાર થાય છે. તેવાં કેટલાંક કારખાનાં, કાપડની નાની મિલો તેમજ કાજીનાં કારખાનાં પણ છે. ચામડાં, સરસી, રાઇ, મસુર, અળસી અને ચણાનું આ મોઢું મથક છે. એની વસતિ ૨,૨૬,૭૬૪ બાજીસોની છે. ઇસ્ત ઇન્ડિયા રેલ્વે તથા જી. આર્. પી. રેલ્વેનું આ સંજોગસ્થાન છે. રાજપૂતાના-માલવા રેલ્વે (નાની રેલ્વે) પણ અહીં મળે છે. કેટલીક કોલેલે આ શહેરમાં છે. આગ્રા શહેર રાજપૂતાના વેપારનું દાર છે.

આટો : ઘઉં, બાજરી, મકાઈ અને ચણાના લોટને આટો કહે છે. આગાઉ ઇસ્ત્રીમની ધંડીથી એ સ્થાનિક વસતિ માટે જ ઇલાત હતા. હવે મોટી સ્ત્રીમથી ચાલતી મિલોમાં ઇલાઈ લાખો ગુણી પરદેશો ખાતે ઘઉંના આટાની નિકાસ થાય છે.

એ આટો વધારે લાખો વખત રહી શકતો નથી અને ખોરી બની જાય છે.

૧૬૩૯-૪૦ માં રૂપિયા ૬૮ લાખની કિંમતનો ૫૦,૦૦૦ ટન આટો પરદેશ ચડ્યો હતો. ૧૬૪૦-૪૧ માં ૬૬,૦૦૦ ટન આટો રૂ. ૯૨ લાખની કિંમતનો પરદેશો ખાતે ચડ્યો હતો. આમાંથી અરેબીયા ખાતે ૧૩૦૦૦ ટન, એફન ખાતે ૬૦૦૦ ટન, લંકા ખાતે ૬૫૦૦ ટન અને મલાયા ખાતે ૫૦૦૦ ટન આટો ચડ્યો હતો; ન્યારે સુડાન ખાતે ૨૫૦૦ ટન ચડ્યો હતો.

આડું : આફ્રીનો છોડ એક હાથ જીવો થાય છે. આડું સૂકવી એની સૂંઠ બનાવે છે. સંઠનું તેલ પણ નીકળે છે. બંગાળ, મલબાર અને જમ્બેકા ખેડમાં સૂંઠનો પાક સારા પ્રમાણમાં થાય છે. આફ્રીના પાકને 'આદાપાક' કહે છે. સૂંઠ, પિપર અને મરી, એ ત્રણેયની ત્રિપુટીનું નામ ત્રિકહે છે. આડું ન્યારે નીલાસાવાળું હોય છે ત્યારે તેનું અધાણું મુખશુદ્ધિ માટે ઉત્તમ ગણાય છે. આડું પાચક, અનિદ્રીપક, સ્ત્રિપ્રદ અને કંઠને હિતકર છે. એ મોટા વેપારની વસ્તુ છે. અનેક રોગો ઉપર એ ઔષધ તરીકે વપરાય છે.

આફ્રિકા ખંડ : એશિયા, યુરોપ, અમેરિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયા સિવાય પાંચમો ખંડ આફ્રિકાનો છે. આ ખંડને અતિ પછાત ખંડ કહે છે. એનાં કુદરતી સાધનો વિશાળ છે; પરંતુ તેનો જોઈએ તેવો વિકાસ થયો નથી. એની પ્રભુઓ પણ પછાત અને અસંસ્કૃત છે. જંગલો, રણો, વણખેડાયેલા પ્રદેશો, જંગલી જનવસી, ઝનૂની અને અણધર લોકો, અતિ ધાતક, ચેપી રોગો, સખત ગરમી અને વિનાશક જંતુઓ આ ખંડ ભરપૂર ભરેલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨,૦૦,૦૦૦ ચો. માઇલનું છે. એશિયાના ક્ષેત્રફળ કરતાં એનું ક્ષેત્રફળ આશુ છે; પણ યુરોપ કરતાં આ ખંડનો વિસ્તાર ત્રણગણો વિશાળ છે. આફ્રિકાની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૫૦૦૦ માઇલ અને પહોળાઈ ૪૬૦૦ માઇલની છે. એ ખંડનો સાગર કિનારો ૧૬૦૦૦ માઇલનો છે. આફ્રિકાની કુલ વસતિ પાકી વસતિ ગણતરી પ્રમાણે નોંધાય નથી; પરંતુ પંદર કરોડ જેટલો અંદાજો કલ્પવામાં આવે છે. આ ખંડનું નામ એબ્રાહમના પુત્ર એફ્રીકસ ઉપરથી અપભ્રંશ થઈ આફ્રિકા પડ્યું છે. આ દેશનો ઘણો ભાગ શોધાયા વગરનો છે.

આફ્રિકાની કુલ જમીન યુરોપિયન રાજ્યોના સામ્રાજ્યમાં આવી ગઈ છે. યુરોપિયન સામ્રાજ્યોએ પોતાનાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની શોધોથી યંત્રો અને શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરીને આફ્રિકાના જુદા જુદા વિભાગોને પોતાની આજ્ઞા નીચે આણ્યા છે. આફ્રિકામાં જુદા જુદા યુરોપિયન રાજ્યોએ નીચે મુજબ જમીનો પોતાને સ્વાધીન લીધી છે:—

	ક્ષેત્રફળ ચો. મા.	આસરે પ્રભ.
અંગ્રેજ આફ્રિકન સલ્તનત	૨૫૭૨૯૦૦	૪ કરોડ
સુદાન ઇજીપ્ટ(અંગ્રેજોની લાગવગ નીચે) ૮૩૬૦૦૦		૧૧ કરોડ
ફ્રેન્ચ આફ્રિકા	૩૦૦૦૦૬૩૦	૧ કરોડ
જર્મન આફ્રિકા(અંગ્રેજોને તાણે છે)	૮૨૧૬૫૦	૫૦ લાખ
પોર્ટુગીઝ આફ્રિકા	૮૪૧૦૭૦	૧ કરોડ
સ્પેનિશ આફ્રિકા	૨૧૩૭૭૦	૫૦ લાખ
ઇટાલિયન આફ્રિકા (એખીસિનિયા)		
અંગ્રેજોના હાથમાં છે)	૮૬૪૦૦૦	૧ કરોડ

દક્ષિણ આફ્રિકાનું રાજ્ય અંગ્રેજ ચક્રવર્તિપણા નીચે લગભગ સ્વતંત્ર સંસ્થાનેનો ફરજને ભોગવે છે. દક્ષિણ અને પશ્ચિમ આફ્રિકાની નદીઓમાં સોનાથી ભિંજિત રેતી મળે છે. આ ખંડમાં ત્રણ, લોખંડ, સીસું, કલાઈ અને કાલસો વગેરે ભૂસ્તરો મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે; પરંતુ તેનું સંરોધન થતું નથી. પેટ્રોલના કાઈ મોટા સંગ્રહવાળી જમીન હજી મળી નથી. અનાજમાં ઘઉં, બાજરી, મકાઈ, વગેરે પાકે છે; પરંતુ ખેતીનો પૂરતો વિકાસ નહિ હોવાથી નિકાસ થઈ શકે એટલું અનાજ પાકતું નથી. કપાસની ખેતીમાં પ્રગતી સારી છે. લવિન્ગમાં એ દેશ કપાસ મોટા પ્રમાણમાં પેદા કરે છે. વળી કાંદી, કે સવાનાં ખૂબ, લોચિસિંગ, કળાં અને તંબાકુ પણ પેદા થાય છે. બીનું ફળો પણ પાકે છે. છતાં નારિયેળ, લવિંગ વગેરેની જગજગથી અહીં નિકાસ થાય છે. હાથીવાંત અને રબર પણ ત્યાંથી આવે છે. જંગલોમાં પુષ્કળ જંગલી જાતનાં મનુષ્યો મળે છે; તેમાં સિંહ, શિયાળ, જીખા, જીર, ચીંપાલ, ગોરીલા, ઉરાંગ-ઉટાંગ, હરણો, હાથીઓ, હરિયાઈ ઘોડા ને ગેંડા સુખ્ય છે. પક્ષીઓમાં શાહબગ, ગીનીકાઉમાં પવિત્ર ઇબીસ પક્ષી અને સેંકડો જાતનાં પક્ષીઓ અહીં જંગલોમાં વસે છે.

આફ્રિકાની શોધનો ઇતિહાસ—આફ્રિકામાં

• ઇજીપ્તની સંસ્કૃતિ અતિ પ્રાચીન અને ઉચ્ચ હતી. પછી કાથેજ (લિબિયા) નું પ્રભુત્વવાળું એક રાજ્ય અસ્તિત્વમાં હતું. ક્લિનિશિયનોનાં વહાણોએ ઇજીપ્ત પહોંચ્યાની સાતમી સદીમાં આફ્રિકાની આસપાસ ૩ વરસો સુધી સફર કરી હતી. રોમનોએ આફ્રિકાના ઇજીપ્ત વગેરે વિભાગોમાં પોતાની લાગવગ પ્રસારાવી હતી. આધુનિક યુરોપિયનોમાં ઇ. સ. ૧૪૩૩ માં પોર્ટુગીઝ નાવિકોએ પોતાનાં નાનાં વહાણોમાં કેપ બોલેડોર તરફ બે વખત સમુદ્રયાત્રા કરી હતી. ઇ. સ. ૧૪૪૧ માં કેપ બોલેડોર જઈ પહોંચ્યા. ઇ. સ. ૧૪૮૬ માં બોથોલોમ્યુ ડાયડે કેપ-ઓફ-ગુડહોપની આસપાસ ફરી ડેલગોઆએ પહોંચ્યો હતો. એર્જીનિયા પણ આજ સાહસિક નાવિકોએ થોડાં વર્ષો પછી શોધી કાઢ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૪૬૭ માં વાસ્કો-ડી-ગામાએ કેપને રસ્તે સમુદ્રયાત્રા કરીને હિંદ શોધી કાઢી કાલીકટની મુલાકાત લીધી. ઇ. સ. ૧૬૫૦ માં હંચ હોલોએ કેપ ઓફ-ગુડહોપ ખાતે એક સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું. પછી મંગોપાક, લીલીન્ગસ્ટોન, ડો. બેસર્ગ, લોન્ડર અને બીન યુરોપિયન પ્રવાસીઓએ મહાન સંકટો સહીને આફ્રિકાના ભુલુભુલુ વિભાગ ડેડ ૧૬૭૬ સુધીમાં શોધી કાઢ્યા હતા. હમણાં આફ્રિકામાં અંગ્રેજો અને જર્મન ઇટાલિયનો વચ્ચે મહાયુદ્ધ ચાલે છે. યુરોપના મિશનરીઓ, વેપારીઓ અને શાસનકર્તાઓએ આફ્રિકાના અનેક વિભાગોમાં આધુનિક સંસ્કૃતિ સ્થાપી છે. છતાં હજી એ દિશામાં સેંકડે એક ટકા પણ કામ થયું નથી. ઇટાલિયનો આફ્રિકામાં ચક્રવર્તિ-પણું મેળવવાની ખાહેશ રાખે છે.

આફ્રિકાના જુદા જુદા વિભાગો—ઈજીપ્ત,

મોરોક્કો, દક્ષિણ આફ્રિકા, એર્જીનિયા, લિબિયા, ત્રિપોલી, નાઇજીરિયા, સુડાન, ઇરીટ્રિયા, દેન્ય ને ઇટાલિયન અને અંગ્રેજ સોમાલીલેન્ડ, પૂર્વ આફ્રિકા, પોર્ટુગીઝ આફ્રિકા વગેરે ઘણા વિભાગોનું વર્ણન તે તે ભાગોના મૂળાક્ષરો સાથે અન્યત્ર આપવામાં આવ્યું છે.

આફ્રિકા : પેશાવરની દક્ષિણ—પશ્ચિમેથી શરૂ

થઈ ડેડ કાણલ નદી સુધીના પ્રદેશમાં સરહદના તાલકાવાળા પહાણો વસે છે. સૂકા, બિહામણ અને પર્વતમય પ્રદેશમાં રહેવાથી ત્યાંના લોકો ઘણા ગરીબ છે; પરંતુ ભારે જમીન, લંડવેયા અને સરસ નેમ તાકનારા તરીકે પ્રખ્યાત છે. ગામડાઓમાં પોતાના રોજીની સરહદી નીચે તેઓ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. કાણલની સરકાર અને અંગ્રેજ સરકાર બંનેને એઓ ભારે તકલીફો આપે છે. લગભગ એક દશકામાં ત્રણ-ચાર વખત એમની સામે સૈન્યો મોકલવાં પડે છે. અંગ્રેજ સૈન્યમાં વરસો સુધી નોકરી કર્યા પછી પણ તેઓ બેવકાફ બતાવી એમની સાથે ફરી લડે છે. અહીંના લોકો જમીન, નિર્દય, લૂટાર, યુદ્ધ માટે ઉત્સાહી, સાહસિક અને વિશ્વાસપાત્ર છે. આ માર્ગે કાણલનો વેપાર ખાદ્યપદાર્થો આરક્તે ચાલે છે. તેના રક્ષણ માટે અંગ્રેજ સરકારને ટેકરીએ ટેકરીએ ઘોડા રાખવી પડે છે.

આયુઃ અરવલ્લી પર્વત પર આ હવા ખાવાના

સુપ્રસિદ્ધ મથક થી. થી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વેના આયુરેડ સ્ટેશન ઉપરથી જવાય છે. રાજ્યપૂતાનાના રાજ્યો અને એન્ડ ડેડ થી ગવર્નર જનરલનું આ ગિરિનિવાસ છે. અહીં રાજ્ય પણ રહે છે. રોથી ડાંચુ શિખર ગુરુશિખર છે. આખા પર્વતનો ઘેરાવો ૪૦-૫૦ માઇલનો છે. જોનાના સુપ્રસિદ્ધ અને ભારે સરસ કાતરકામ ધરાવનાર આસપહાણનાં બાંધેલ ટેલવાહાનાં મંદિરો અહીં આવતા ઘણા પ્રવાસીઓને આકર્ષે છે. નખી તળાવ પાસે કુદરતી સૌંદર્ય શોભા નીકળે છે. અચળેશ્વરમાં ઘણાં હિંદુ અને જૈન મંદિરો છે. વિશિષ્ટ આશ્રમ વગેરે અનેક તીર્થસ્થળો પણ છે.

આમળાં : હરડાં, બહેડાં અને આમળાં, એ

આયુર્વેદમાં ત્રિકળ કહેવાય છે. આમળાં રસાયન છે. એનો ઔષધોમાં ખૂબ ઉપયોગ છે. આમળાંનો મુરખો પણ થાય છે. એમાં ખટારા છે, પણ તે તુકસાનકારક નથી. આમળાં સુકાવીને વેપારની વસ્તુ તરીકે ગાંધીઓ રાખે છે.

આમોહ : ભર્યની ઉત્તરે ૨૧ માઇલ પર આ

નાનું શહેર આવેલું છે. અહીંના ઠાકોરની વાર્ષિક પેદાશ ૧૫૫ લાખ રૂપિયા છે. વસતિ ૩૦ હજાર લગભગની છે.

આયર્લેન્ડ (આયરનું સ્વતંત્ર રાજ્ય) : આ

દેશ ગ્રેટબ્રિટનની પાડોશમાં આવેલ દ્વિપકે છે. આયરિશ લોકો એ જોટમાં રહે છે. તેની વધુમાં વધુ લ'ખાઇ ૨૫૦ માઇલ અને પહોળાઇ ૧૮૦ માઇલની છે. સ્વેત્રફળ ૩૧,૮૭૪ ચો. માઇલનું છે. એના બે વિભાગો છે: આયર અથવા આયરિશ ક્ષી સ્ટેટ. એ અંગ્રેજોનું નામનું સંસ્થાન ખરેખર રીતે તો સ્વતંત્ર પ્રભુસત્તાક રાજ્ય છે. એના પ્રમુખનું નામ હી' વેલેરા છે. આ પ્રભુસત્તાક રાજ્યનું સ્વેત્રફળ ૧૫૫ કરોડ એકરનું હોઇને વસતિ ૩૦ લાખની છે. અંગ્રેજો સાથે સેંકડો વર્ષો પૂર્વે લડીને અને અત્યંત પરિશ્રમ, હાડમારોઓ તેમજ તુકસાન ખમ્યા પછી એણે સ્વરાજ મેળવ્યું છે. આ રાજ્યમાં પ્રારંભિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત છે. એનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન ૨૫૫ થી ૩ કરોડ પાઉંડનું છે. એના માથે પાંચ કરોડ પાઉંડનું કરજ છે. કસ્ટમ, સુપરટેક્સ, દારૂ વગેરેમાંથી સુખ્ય પેદાશ થાય છે. ખેતી પાછળ ૬૫ લાખ પૈક, શિક્ષણ

પાછળ ૫૦ લાખ પૌંડ, ૬૬૦ અને અસહતોનાં પેન્સોના પાછળ ૩૫ લાખ પૌંડ આ રાજ્ય ખર્ચે છે. આયરલેન્ડ રાજ્ય હમણાંના મહાયુદ્ધમાં તૈદન તરફ રહ્યું છે. આ ખેતીવાડીનો દેશ ગણાય છે. અહીં ખોટા ૧૧ લાખ ટન, જ્ય ૧૧ લાખ ટન, થઈ ૧૦ હજાર ટન, ખટારા ૨૫ લાખ ટન અને ખિટકટ ૧૬ લાખ ટન પેદા થાય છે. માછલીઓ પકડવાનો ઉદ્યોગ પણ ઠીક પ્રમાણમાં છે. ઉદ્યોગમાં યુગ્મ્ય આદેશ પીસવાની ચક્કીઓ, માખણ અને પત્તી બનાવવાની ડેરીઓ, વઘો (રેશમ તથા ઊન) બનાવવાનાં કારખાનાં, લાકડાડું ફર્નિચર બનાવવાનાં કારખાનાં, વગેરે છે.

વેપારમાં આમદાની ૪ કરોડ પાઉંડની અને નિકાસ ૨ કરોડ પાઉંડની કિંમતના ચાલતી હતી. નિકાસમાં જાનવરો, પેટાં, ડુંકરો, ઘોડા, માખણ અને ઘરુ વગેરે હતાં. એના આયાત માલમાં થઈ, ચાહ, જાલસો, ધાતુઓ વગેરે હતાં. આ દેશ ઉદ્યોગો અને કાચી ધાતુઓ ખાતમમાં પછાત છે.

આયલેન્ડ (ઉત્તર અલ્સ્ટર) : આયલેન્ડનો આ ઉત્તર ભાગ અંગ્રેજોની જનજાયા નીચે ભુકું સંસ્થાન છે. આયર પ્રભસત્તાક રાજ્યના અનેક પ્રયત્નો અને સમજવટ છતાં એણે પોતાનું નશીબ ચેટખિટન સાથે જોડ્યું છે. એનો વિસ્તાર ૩૩૧ લાખ એકરનો હોઇને વસતિ ૧૨૧ લાખની છે. આયર પ્રભસત્તાકની વસતિ મોટે ભાગે રૌમનકૃષ્ણાલિક છે; જ્યારે ઉત્તર આયલેન્ડની વસતિનો મોટો ભાગ પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે. એની વેપાર ૫૫ લાખ પૌંડની અને ખર્ચ ૮૪૧ લાખ પૌંડની ૧૯૩૫-૩૬ માં હતો. એની યુગ્મ્ય વેપાર થઈ, ખોટા, જ્ય અને ખટારાની છે. ત્યાં કોઇ ભણીતાં ભૂતતરોની પ્રાણી પણ નથી, કોઈ મોટા ઉદ્યોગો પણ નથી. અહીંનો વેપાર ખ્રિટન મારફતે ચાલે છે.

આયોડીન : આયોડીન અને ઓમીન જાતનાં કારો જમીન, દરિયા અને પાણીના ઝરામાંથી મળે છે. આનો ઔષધ તરીકે ઉપયોગ થાય છે. એમાંથી ઔપકવાની એક જલદ દવા સોલ તથા રહી ગયેલ સાંધાઓ ઉપર લગાડાય છે. એને પીંછી વડે લગાડાય છે એટલું જ જલદ છે. એ હાઇડ્રોજન કરતાં ૧૨૭ ગણું ભારે છે.

આયોડોફોર્મ : આ એક જાતની અંગ્રેજી પીળી તીક્ષ્ણવાસવાળી દવાની ભૂખી હોય છે. તે દર્મીય દૂર કરે છે. ચાંદી, ચાંદાં, ગંધાતાક્ષત અને જખમ ઉપર એનો ઉપયોગ કરાય છે. એનો મલમ પણ બને છે. એક ફ્રામ આયોડોફોર્મ, એક ઓંસ સાદા મલમમાં મેળવવાથી સરસ મલમ બને છે.

આરકોટ (ઉત્તર) : ક્ષેત્રફળ ૪૮૫૪ ચો. માઇલનું છે. એ મદ્રાસ પ્રધિકારમાં આવેલું છે. અહીંની વસતિ ૨૨૬૭૪૮૪ માણસોની છે. અહીં બોલાતી યુગ્મ્ય ભાષાઓ તામીલ અને તેલુગુ છે. જલ્દાની હવા સૂષી છે. સરેરાશ વરસાદ ૩૮ ઇંચ છે. અગાઉ કલ્કીકંના રાજ્યકતિઓના આ પ્રાંત રાજ્યધાની હતો. એનું વેણર ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ શહેર છે. આર્કિનામ સાઉથ ઇન્ડિયા રેલ્વેનું મોટું જંકશન છે. આ પ્રાંતમાં ચોખા, રાગી અને કપડું નામે અનાજ પેદા થાય છે. શેરડી, સિંગદાણા અને તલ પણ પેદા થાય છે. નારંગીઓ અને લીંછુ સારા પ્રમાણમાં થાય છે. જંગલના પાકોમાં સાગ, સૌંસમ અને સુખડડું લાકડું મળે છે. આજી, પાન, મરચાં અને તંબાકુ પણ પરદેશી ખાતે ચડે છે. ઔષધોગિક કારખાનાં માત્ર ૬ ટકાજ છે.

આરકોટ (દક્ષિણ) : આનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦૦ ચો. મા. હોઇને વસતિ ૨૪,૫૪,૧૪૧ ની છે. વરસાદની સરેરાશ ૪૬ ઇંચ છે. આ પ્રાંતમાં પણ તામીલ ભાષા બોલાય છે. ચોખા, કપડું, રાગી આ યુગ્મ્ય અનાજના પાકો છે. સિંગદાણા, તેલીબીયાં તેમજ ગળી પણ આ પ્રાંતમાંથી નિકાસ થાય છે. આ પ્રાંતમાં આવેલું પોંડીચરીનું શહેર ફ્રેંચોના કબજામાં છે. વેપારમાં નિમક, માટીનાં વાસણો, ગોળ, ગળી અને તેલોની નિકાસ થાય છે. ગુલજીવોગમાં હાથવણાટનું કાપક છે. એમાં કકાલોર અને પોટેનીલોનાં બે બંદરો છે. કકાલોર બંદરની વસતિ ૬૦ હજારની છે. એમાં પરદેશોના વેપાર ૧૨૩ લાખ અને હિંદોના વેપાર ૨૮ લાખનો હતો. મોટી નિકાસ સિંગદાણાની થાય છે.

આરખ (ઇતિહાસ) : આરખ લોકો સેમેટિક જાતના છે. મોહમ્મદ પયગંબર (અલી)ના પહેલાં આરખો ધણી ગરીબ અને મૂર્તિપૂજક હતા. એમનામાં સંગઠન નહોતું. અરબસ્તાન રણોની રેતીનાં સૂકા ઉત્તર પ્રદેશ છે. એની પ્રભ ધાસચારો મળે ત્યાં પોતાનાં ઊંટ અને બકરાં લઇને ભટકે છે. લોકો ભારે ખડતલ અને મજબૂત હોઇને હથિયારોના ઉપયોગ સારાં ભણતા હતા. એમનામાં બહુપત્નીત્વના રિવાજ હતો. ઇ. સ. ૫૭૦ માં પયગંબર સાહેબનો જન્મ થયો. એમણે એકશ્વરવાદનો સમાન ધર્મ અરબસ્તાનમાં અનેક મુશ્કેલીઓ અને લય વચ્ચે ચલાવ્યો. ઇ. સ. ૬૩૨ માં એમનું અવસાન. નીપજ્યું, ત્યારે આખો અરબસ્તાન મુસ્લિમ બન્યો હતો. એના પછી ખલીફા તરીકે અબુબકર, ઉમર અને આરમાન આવ્યા. પયગંબર સાહેબે આરખોમાં એકતા અને સંગઠન સ્થાપ્યાં હોવાથી આરખોએ ધીરન, મીસર, સીરીયા અને આફ્રિકા જીતી લીધાં. યુરોપમાં વિજયો મેળવીને ઠેક રોમમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. સિંધ દેશ પણ એમણે જીતી લીધો. એમણે હમારકસ અને બગદાદમાં અનુક્રમે ખલિફાતો સ્થાપી. આ રથોઓએ આરખોએ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ખગોળ અને ગણિતમાં ભારે પ્રગતી કરી.

આરખી ભાષા—ભાષા ધણી પ્રાચીન પણ જુદી જુદી શાખાઓમાં વહેંચાયેલી હતી. ઇબનેમોરાએ પયગંબર સાહેબના જન્મ પહેલાં આરખી ભાષાના મૂળાક્ષરો શોધી કાઢ્યા હતા. પયગંબર સાહેબે અલ કોરાનમાં એ ભાષાને ભારે સુંદર અને મધુર રીતે વાપરી છે. હમારકસ અને બગદાદના ખલીફાઓના સમયમાં આરખી ભાષામાં કવિતા, વેલક, ખગોળ, ભૂગોળ, ત્યાકરણ તેમજ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનમાં અનેક પુસ્તકો લખાયાં હતાં; આટલી ગુપ્તકૃત એ ભાષા છે.

આરમેનિયા : આરમેનિયાન લોકોનું આ રહેવાનું સ્થાન પશ્ચિમ એશિયામાં આવેલું છે. એનો યુગ્મ્ય ભાગ તુર્કી સલ્તનત નીચે છે. રમની એનું યુગ્મ્ય શહેર છે. આરમેનિયાની લ'ખાઈ ૪૩૦ માઇલ અને પહોળાઈ ૩૦૦ માઇલની હોઇને જમીન ફળપ્રુ છે. ત્યાં અજુર, ઓલિવ વગેરે ધાત્મતી વસ્ત્રો પેદા થાય છે.

આરારુટ : દક્ષિણ અમેરિકા અને હિંદ, ખાતે મલખારમાં એ એક જાતનું ફંદ થાય છે. આ ફંદોના લોટ બનાવે છે. એના રંગ ઝંખી સફેદ હોય છે. આરારુટના લોટ પચવામાં હળેથી અને રોગી અવસ્થામાં તેમજ બાળકોને અપાય છે. એમાં પૌષ્ટિક તત્વો જુજ છે. એમાં સ્વાદ અને વાસ એાછી હોય છે. ખીલ લોટ સાથે એ ભેખરેણ પણ થાય છે.

આરાસર : અરાવલ્લી પર્વતોના આ દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભાગ છે. એમાં અંબાજીનું પ્રાચીન પૂજ્ય મંદિર આવેલું છે. અંબાજીનું પ્રસિદ્ધ યાત્રાસ્થાન છે.

આરોગ્યરક્ષણ : આરોગ્યરક્ષણ માટે નીચે મુજબ સંચાલિત. પ્લાનમાં રાખવી:

- (૧) યાક ન લાગે તે માટે શોષ્ય પ્રમાણમાં હળવી કસરતો કરવી. લાંબુ ચાલવાનો નિયમ રાખવો.
- (૨) પાચનમાં હળવું અને ધી, દૂધ, શાકભાજી તથા ફળફળાદિ વગેરે સાથેનું જોખન કરવું; ખાઉંબરા થવું નહિ. બરાબર ચાવીને ખાવું. દર પંદર દિવસે એકાદ ઉપવાસ કરવો.
- (૩) યુક્તી હવાનો પૂરતો લાભ લેવો. પરમાત્માની ભક્તિ કરી નીતિને માગે રહેવું. શુદ્ધ જળ પીવું, બ્રહ્મચર્ય પાળવું. માક, કોફી, બીડી અથવા કેફી ચીલેની સમીપ જવું નહિ. મતલબ કે નિયમિત જીવન જીવવું.

આલ્ફોહોલ : ખીર અથવા વાઈન દારૂમાંથી જે આઈ ઉત્પન્ન થાય છે તેને આલ્ફોહોલ (મદાર) કહે છે. ફળો, જેવાં કે દ્રાક્ષ, બટાટા વગેરેને પકાવી સગડીને ગરમી આપી એમાંથી જે તત્વ કાઢે છે તે દારૂ છે. એમાં ૪ ભાગ કાર્બન, બે ભાગ ઑક્સીજન જેસ અને ૬ ભાગ હાઈડ્રોજન ગ્લાસનાં તત્વો મિશ્ર કરેલાં હોય છે. આપણા દેશમાં મહુડાં અને તાડીનાં વૃક્ષોના જે રસ છે તે તાડી પણ કેફી પદાર્થ છે. એમાં પણ આલ્ફોહોલનું તત્વ હોય છે. દારૂનો અતિશય ઉપયોગ શરીર અને મનને પાચમાલ કરે છે. હિંદની સરકારને દારૂની પેદાશના કરમાંથી દર વર્ષે કરોડો રૂપિયા મળે છે. વિલાયતી દારૂ હિંદમાં ધણો આવે છે. હબરો હોલોને આ દારૂનો દૈન્ય પુવાર કરે છે. હિંદમાં લાયસેન્સ આપી દારૂનાં પીઠાં સરકાર ખોલવા કે છે. આ રથેળે ઘણા માણસો દારૂ પીને છાકટા થાય છે. દારૂનો વેદકમાં ઉપયોગ સારો છે. ડોક્ટરોના હાથે એ અમૂતનું કામ આપે છે.

આલ્છરીઆ : આફ્રિકાની પશ્ચિમ-ઉત્તરે આ દેશ આવેલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨૨૮૭૬ ચો. માઈલનું છે. ૫૦ લાખની વસતિમાં આરબો, સુરસ, ચાલૂદીઓ, ટર્કી, સીડીઓ અને ફ્રેન્ચ રાજ્યકર્તાઓ છે. પ્રદેશ ફળદ્રુપ અને વિશાળ છે. ખરાબ ભૂમિ પણ પુષ્કળ છે. ફ્રેંચોના ગવર્નર જનરલ આલ્છરીઅસ શહેરમાં રહે છે.

આલ્પસ પર્વત : આ પર્વતોના મુખ્ય ભાગ યુરોપના સ્વીટ્ઝરલેન્ડમાં અને બાકીનો ભાગ ઇટલિ, ફ્રાન્સ તથા ઓસ્ટ્રેલિયામાં આવેલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૭૮૦૦૦ ચો. માઈલનું છે. એમાં કુદરતી સૌંદર્ય જરથક ભર્યું છે. બરફગળાદિત ઊંચાં શિખરો અને વિશાળ સરોવરો એમાં આવેલાં છે. હૂબન નદી અને બીજી ઘણી નદીઓ આ પર્વતમાંથી નીકળે છે.

આલ્પાકા : અમેરિકાના પીરૂ દેશમાં આ ચોપડું જનાવર થાય છે. તેના વાળ ઊંચાં ચળકતા, લીસા અને ગરમી ઉત્પન્ન કરનાર છે. આપણે ત્યાં જે આલ્પાકાનું કપડું કાટ અને પાટલોમાં વપરાય છે તે આ જાનવરોનું ઊંચું

છે. એમાં મિશ્રણ કરી એની મોટી પેદાશ કરે છે. હિંદમાં પણ એ ઘણું આયાત થતું હશે.

આલ્બેનીઆ : આ સુરિસ્ત્રમ નાનું રાજ્ય યુરોપમાં આવેલું છે. એનો વિસ્તાર ૧૦૬૨૯ ચો. માઈલ હોઈને વસતિ ૧૨ લાખની છે. ઇટાલિએ આ રાજ્ય જીતી લીધું છે. આ રાજ્ય વિકાસની દૃષ્ટિએ પછાત છે. અહીંથી લાકડું અને શીંડું પરદેશો ખાતે મટે છે. એનો મુખ્ય વેપાર ઇટાલિ સાથે છે.

આવકવેરો : હિંદમાં હિંદી સરકારે પ્રજાની દરેક વ્યક્તિની વાર્ષિક આવક પર કર નાખ્યો છે તેને ઇન્કમેટેક્સ કે આવકવેરો કહે છે. પગાર, જ્યાજ, મિલકત, વેપાર, ઉદ્યોગ, કુખરમાંથી જે પેદાશ થાય તે સર્વ ઉપર આવકવેરો લાગુ પડે છે. હિંદની હકમણીની સરકારે, હિંદને યુદ્ધમાં લાગીદાર બનાવ્યું છે. યુદ્ધનો ખર્ચ ખૂબ વધ્યો હતો; આથી ઇન્કમેટેક્સ, સુપર-ટેક્સ અને એક્સ પ્રોવિડેટ ટેક્સ એવા અનેક પ્રકારના કરો આવક અને પેદાશ ઉપર નાખવામાં આવ્યા છે. આ કરો જેમજેમ યુદ્ધનો વિસ્તાર વધતો જાય છે તેમતેમ વધતાં જાય છે. હિંદ ઉપર ભૂપાત્રીક આક્રમણનો ભય છે. હિંદમાં યુદ્ધ સંબંધી નવાનવાં સૈન્યો, વિમાનગ્રહો અને વિમાનીઓની જરૂરીયાત થાય છે. આથી યુદ્ધખર્ચ હમણાં દરરોજના લગભગ રૂ. ૧૫ કરોડ જેટલો થાય છે. આ ખર્ચ જેમ વધે છે તેમ આવક ઉપરના કરો પણ વધે છે, અને હજી પણ વધવા સંભવ છે. આ કાયદાનો અમલ કંકડ છે. રજીસ્ટર કરેલી પેડીઓને માટે અનેક છૂટછાટો આપાઈ છે. સંયુક્ત કુટુંબને માટે એક જ સામગ્રી કર આપવા પડતો હોવાથી તેના ઉપર વધારે ભોલો પડે છે. આથી સંયુક્ત કુટુંબ પર આવકવેરો ૧૯૪૪ના માર્ચ માસના બજેટમાં નીચે જુલખ ઠરાવવામાં આવ્યો છે. આ દરેક વ્યક્તિને, હિંદુઓના અવિભક્ત કુટુંબને તેમજ રજીસ્ટર્ડ નહિ કરેલી પેડીને લાગુ પડે છે.

- (૧) પહેલા બે હબર રૂપિયાની પેદાશ ઉપર કાંઈ નહિ.
- (૨) ૨૦૦૦ રૂપિયા પછી અને ૩૫૦૦ રૂપિયા સુધીની પેદાશ ઉપર ૦-૦-૬ પાઈ
- (૩) આ ઉપલી રકમો પછીની ૫૦૦૦ રૂપિયા સુધીની પેદાશ ઉપર ૦-૧-૩ (૧૫ પાઈ)
- (૪) ઉપરની પેદાશના પછીના ૫૦૦૦ રૂપિયા સુધીની પેદાશ ઉપર ૦-૨-૦ (૨૪ પાઈ)
- (૫) તે પછીની વધારાની પેદાશ ઉપર ૦-૨-૬ (૩૦ પાઈ)

સુપરટેક્સ : આનો દર નીચે જુલખ છે:—

- (૧) પહેલા રૂ. ૨૫૦૦૦ ની પેદાશ ઉપર કાંઈ નહિ;
- (૨) તે પછીના રૂ. ૧૦૦૦૦ ની પેદાશ ઉપર ૦-૧-૦
- (૩) તે પછીના રૂ. ૨૦૦૦૦ ની પેદાશ ઉપર ૦-૨-૦
- (૪) તે પછીના રૂ. ૭૦૦૦૦ ની પેદાશ ઉપર ૦-૩-૦
- (૫) તે પછીના રૂ. ૭૫૦૦૦ ની પેદાશ ઉપર ૦-૪-૦
- (૬) તે પછીના રૂ. ૧૫૦૦૦૦ ની પેદાશ ઉપર ૦-૫-૦
- (૭) તે પછીના રૂ. ૧૫૦૦૦૦ ની પેદાશ ઉપર ૦-૬-૦
- (૮) બધી પેદાશના બાકીના ભાગ ઉપર ૦-૭-૦

વધારાના નફાનો કર—આ સિવાય વધારાના નફાનો કર રૂ. ૩૬૦૦૦ ની પેદાશ પછીની પેદાશ ઉપર સેંકડે ૬૬ ૨/૩ ટકા નેટલો મોટા છે. રૂ. ૧૦૦૦૦ સુધી કરના વધારા નથી. ફરી હલરથી પંદર હલર સુધી વધારાનો ચાર્જ ૧૬ પાઇને બદલે ૧૮ પાઇને લેવાનો છે. પંદર હલરની રકમ ઉપર ખાસ વધારાનો ચાર્જ ૨૪ પાઇને લેવાનો.

સુપરટેક્સમાં ૩૫૦૦૦ થી ૨૦૦૦૦૦ વચ્ચે ૦-૦-૬ વધારો થશે.

આસનસોલ : એની વસતિ ૩૧૦૦૦ ની છે. એ કાલસાના વેપારનું મુખ્ય સ્થળ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલ્વે ઉપર આવ્યું છે. અહીં ખૂબ જનાવવાનાં કેટલાંક કારખાનાં છે. આ શહેરથી ૩ માઇલ દૂર હીરાપુર (હાલ બર્નપુર)માં ઇન્ડિયન આયર્ન અને સ્ટીલ કંપનીનું મોટું પાલાયનું કારખાનું છે.

આસામ : હિંદનો આ પ્રાંત બ્રહ્મદેશની સરહદ ઉપર હિમાલયની તળેટીમાં આવેલો છે. એના ત્રણ વિભાગો છે: (૧) સુરમાવેલી, (૨) બ્રહ્મપુત્રાવેલી અને (૩) પર્વતોની હારમાળા. તેમાં સુરમાવેલી ૧૨૫ માઇલ લાંબી અને ૬૦ માઇલ પહોળી છે. ચારે તરફ પર્વતોથી વિંટળાયેલ છે. બ્રહ્મપુત્રાની ખીણ ૫૦૦ માઇલ લાંબી અને ૫૦ માઇલ પહોળી છે. આ પ્રાંતનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૨૬ હજાર ચો. મા. નું હોઇને વસતિ ૧ કરોડ લગભગની છે. આ પ્રાંતમાં ખૂબ વરસાદ પડે છે. ચેરાપુંજી જાલામાં વાર્ષિક ૫૦૦ ઇંચ નેટલો વરસાદ પડે છે. આખોહવા ઠંડી અને બીનાશવાળી છે. મોટી બ્રહ્મપુત્રા નદી આ પ્રાંતમાંથી વહી બંગાળ તરફ ભય છે. કુલ જંગલો ૬૧૪૫ ચો. મા. માં છે. એમાંથી લાકડું પુષ્કળ થયે છે. આસામમાં અંગ્રેજોના વિશાળ આક્રમક બળોથી છે. મણિપુરનું દેશીરાજ્ય આ પ્રાંતમાં આવેલું છે. ચોખા અને ચાહની આ પ્રાંતમાં મુખ્ય પેદાશ છે. ઉપરાંત ઘઉં અને જુદા પાણ પેદા થાય છે. ચોખા ૪૦ લાખ એકરમાં, ચાહ ૪૧ લાખ એકરમાં, અળસી ૩ લાખ એકરમાં, તલ ૩૧ હજાર એકરમાં અને જુદા ૧૧ લાખ એકરમાં વચાય છે. અંગ્રેજ કંપનીના તેલના કુવાઓમાંથી સાધારણ પેટ્રોલ નીકળે છે. રેશમના કીડા ઉછેરવાનું કામ ગામડાઓમાં ચાલે છે. શુદ્ધીયોગ તરીકે રેશમનાં વસ્ત્રો વણાય છે. કુખરી ખાતે દિવાસળીની એક ખિલ છે. લાકડાંની પણ કેટલીક ખિલો છે. અહીંનાં જંગલોમાં પુષ્કળ લાકડાં થતાં હોવાથી લાકડાના ઉદ્યોગોના વિકાસ થાય છે. આસામમાં મુખ્ય વેપાર કલકત્તા અને ચટ્ટાપવાના બંદર સાથે છે. રેલ્વે મારફતે વેપાર ચાલે છે. આસામ-બંગાળ રેલ્વે ચટ્ટાપવાથી શરૂ થઈ બ્રહ્મપુત્રા નદી ઉપરના સાદીઆ સુધી ભય છે. નદી (બ્રહ્મપુત્રા) દ્વારા પણ વેપાર ચાલે છે. મુખ્ય શહેર ગૌહતી છે, એની વસતિ ૨૨ હજારની છે; બ્યારે કુખરીની ૬૪૩૫, શિલોન્ગની ૬૮૪૪, સીલહટની ૨૪૪૩૫, દિબ્રુગઢની ૧૮૭૩૪, કરીમગંજની ૫૬૬૧, શીવસાગરની ૬૬૩૧ અને તીનસુખીઆની ૫૧૦૦ ની છે. મણિપુરનું દેશીરાજ્ય ૮૫૪૬ ચો. મા. નું હોઇને એની વસતિ ૩ લાખની છે.

આસામનો બંધિયનો વિકાસ—જપાને બ્રહ્મદેશ જીતી લીધું છે. એની સરહદ સાથે આસામની સરહદ

મળે છે. અંગ્રેજ આસામના રક્ષણ માટે મોટી તૈયારીઓ કરે છે. તેઓએ ઓછામાં ઓછું એક લાખ સૈનિકોનું મોટું સૈન્ય, સેંકડો રક્ષણાડીઓ, હલારો તોપી, પચાસ હજાર મશીનગનો અને સેંકડો વિમાનો આસામમાં ભેગાં કર્યાં છે. આ સિવાય ૨૫-૩૦ વિમાનગ્રહો પણ ભેગાં કર્યાં છે. આસામની સરહદ પરથી બ્રિટિશ સેનાધ્યક્ષ બ્રહ્મદેશના આક્રમણ માટે તૈયારીઓ કરે છે. આસામ એ પછાત દેશ છે. સ્વરાજ્ય શાસન હોય તો એના વિકાસ માટે ખૂબ આવકાશ છે. એને માટે નીચે પ્રમાણે ઉપાયો લેવાની લવિષ્યમાં જરૂર પડશે.

- (૧) આસામના પર્વતવાસી પછાત લોકો ખાસી અને ખીજ અનાર્થ નતિઓમાં સંસ્કારિતા અને શિક્ષણના વિકાસ કરવો પડશે.
- (૨) આસામના પર્વતોમાંથી મોટા પાયાપર જૂસ્તરો અને કાચા પદાર્થો, જેવા કે, કાલસા અને માટીઓ બહાર લાવવી જોઈશે.
- (૩) આસામમાં રેલ્વેના વિકાસ થોડા છે, તેના વિસ્તાર કરવો પડશે.
- (૪) આસામમાં ખેતીના સુધારો કરવો પડશે. આ માટે સહકારી ખેતીની યોજના બજોળા પ્રમાણમાં દાખલ કરી ચોખાની ખેતી વધારવી પડશે.
- (૫) રેશમના શુદ્ધીયોગ મોટા પાયા પરની પ્રગતિ માંગી રહ્યો છે. રેશમ પેદા કરવા માટે મોટી રકમ રોકવાની જરૂર છે. ઉછેરવા માટે જોઈશે.

આરટ્રેલિયા : જગતના પાંચ ખંડોમાંથી આ

સૌથી નાનો ખંડ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૬લા લાખ ચો. માઇલનું હોઇને વસતિ ૬૭ લાખની, મુખ્યત્વે અંગ્રેજ પ્રભાવોથી ઊતરી આવી છે. એ દેશ શોધાયે બહુ લાંબો સમય થયો નથી. અહીંના ગોરાઓ બીલ દેશો (અંગ્રેજ સિવાય) ની પ્રભુતા આ દેશમાં આવવા દેતા નથી. એ દેશની ૧૬૩૪-૩૫ માં કુલ પેદાશ ૭ કરોડ પાઉન્ડની અને ખર્ચ પણ તેટલું જ હતું. એ દેશમાં ઘઉં મોટા પ્રમાણમાં ૨૧૧ કરોડ બુશલ દર વર્ષે પાકે છે. જપ ૧૧૧ કરોડ બુશલ પાકે છે. સોનું ૬૪ લાખ પાઉન્ડનું, ચાંદી ૨૬ લાખ પાઉન્ડની અને કાલસા ૬૦ લાખ પાઉન્ડની કિંમતના દર વર્ષે નીકળે છે. આ સિવાય બીજા પ્રમાણમાં થાય છે. આરટ્રેલિયા હિંદમાંથી ચાહ, બારદાનની ગુણીઓ, વગેરે ૩૪ લાખ પાઉન્ડની કિંમતના મંગાવે છે. આ દેશ, હિંદ ખાતે ઘઉં તથા ૮૧ લાખ પાઉન્ડ બિનની નિકાસ કરે (૧૯૩૨-૩૩) છે. ક્યારેક હિંદમાં દુકાળનું વરસ હોય તો, ઘઉં મોટા પ્રમાણમાં આરટ્રેલિયામાંથી આવે છે. હિંદીઓને આરટ્રેલિયામાં દાખલ કરવા વિરુદ્ધ સખત પ્રતિબંધો છે. હમણાં ભૂપાનીક સૈન્યોએ પેસીફીક મહાસાગરના મોટા પ્રદેશો જીતી આરટ્રેલિયાની આસપાસના બેટો હાથ કર્યાં છે. અમેરિકન નૌકા કાફલો, વિમાનો અને સૈન્યો આરટ્રેલિયાના રક્ષણ માટે ભૂપાનીકોની સાથે મહાપુલો ખેલે છે. બ્રિટિશના આ મહાસંસ્થાનનું રક્ષણ યુનાઇટેડ સ્ટેટસ ઓફ અમેરિકાને સોંપાયું છે. આરટ્રેલિયાની વસતિ (ગોરી) થોડી હોવાથી મોટા સામ્રાજ્ય સામે રક્ષણ કરવાનું કામ એને માટે કપરું થઈ પડ્યું

છે. આરૂંઢિયા નાના નાના ગોરા સંસ્થાનોના સંધ એકન થઇને રાજ્યશાસન ચલાવે છે.

ઔરિદ્રયા—યુરોપનું એક વખતનું આ મોટું સામ્રાજ્ય હમણાં માત્ર ૩૨૩૬૬ ચો. માઇલ અને ૧૮ લાખની વસતિ ધરાવે છે. ગયાં બે વરસ થયાં જર્મનીએ એને છતી લીધું છે. એની વસતિ ખ્રિસ્તીઓની છે. એનું યુજ્ય શહેર વીએનાની વસતિ ૨૦ લાખની છે. મનૂરૈને માટે એ શહેરમાં શ્રેષ્ઠ ચાલીઓ બાધેલી છે. એની વસતિ બલ્કેલી અને ઉદ્યોગ-પરાયણ છે; આબોહવા સારી છે. હિંદમાં લઠાઈ પહેલાં ઔરિદ્રયાથી પનિસલો અને બીજી પાકી વસ્તુઓ આયાત થતી હતી.

આંબલી : એ વેપારની વસ્તુ છે. આંબલીનાં બિયાંનું તેલ કાઢવામાં આવે છે. એનું લાકડું મજબૂત અને સારું હોય છે. આંબલી રસોઇમાં ઉપયોગી પદાર્થ છે; પરંતુ

એના વિશેષ ઉપયોગથી એની ખદાશને લીધે શરીરના સ્થાપા ઝાલી લે છે; એનાં ફળ મધુર, ખાટાં, કીપક અને મજસ્ત'ભક છે. ઔષધ તરીકે એનો સારો ઉપયોગ થાય છે.

આંબાહળદર : એ હળદરની જાત છે. એમાં સફેદ અને પીળી એમ બે જાત આવે છે. એને સૂકવીને રસોઇ તથા ઔષધિના કામમાં લેવાય છે.

આંબો : જગતભરમાં આ અમૃત જેવું મધુર ફળ સર્વોત્તમ છે. આંબાનાં ફળો વેપારની વસ્તુ છે. યુરોપ ખાતે મોટા પ્રમાણમાં એની નિકાસ થાય છે. આંબા હિંદના બહુ ભાગોમાં મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. આંબાની અનેક જાતો થાય છે. તેમાં હાકુસ, પાયરી, લંગડા અને બીજી સેંકડો જાતના આંબાઓ થાય છે.

ફેક્ટવેડર : દક્ષિણ અમેરિકાનું પ્રખસતાક રાજ્ય છે. ધ્રુવની સમીપ એનો ફેટલોક લાગ આન્યો છે. એવું ક્ષેત્રફળ ૩૩૭૩૦૪ ચો. માઇલનું હોઇને વસતિ ૨૬ લાખની આસારે છે. એ પૈકી ૧૦ ટકા ગોરા, ૩૮ ટકા અમેરિકન ઇન્ડિયનો, ૪૧ ટકા મિશ્ર પ્રજા અને ૫ ટકા સીદીઓ વસે છે. અહીંની ભાષા સ્પેનીશ છે. રાજધાની ક્યુટોની વસતિ ૧,૦૭,૧૬૨ ની છે. અહીં અનાજ, કૌભિ [૩૦૬૨૨ ટન], કૌદી, ચોખા, રબર, કપાસ વગેરેની પેદાશ થાય છે. અને સોનું [૧૬,૬૪૩ કીલો], ચાંદી, પેટ્રોલ (૧૧ લાખ બેરલ) ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં ખાતુઓ પુષ્કળ હોઇને જંગલો પણ મોટાં છે. અહીંના લોકો પાંદડાંઓની સરસ ટોપી પનાવે છે.

ઇજિપ્ત : આ મીસર દેશ સાથે હિંદનો જૂનો સંબંધ છે. પુરાણો પ્રમાણે બાણસુર આ પ્રદેશનો રાજ્યકર્તા હતો. ભટ્ટેલ્ઓ, બાટિયાઓ, ભટ્ટીઓના મૂળ પુરુષ પણ મીસરથી આન્યની ભાટકથા છે. ઇજિપ્ત લાંબા સમય સુધી ટુર્કી સલ્તનતનો ભાગ હતો. ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં બ્રિટિશ રક્ષણ નીચે ઇજિપ્ત આન્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૨૨ માં સુલતાન અને પાલમિન્ટને રાજ્યની આંતરિક સત્તા સોંપવામાં આવી; પરંતુ પરદેશી સૈન્યની સત્તા ઇજિપ્તને રાખી હતી. હવે ધીમે ધીમે આમાંથી ફેટલીક સત્તાઓ ઇજિપ્તને સોંપી દેવાઈ છે; પરંતુ સુએઝની નહેરના રક્ષણ માટે બ્રિટિશ સૈન્ય રહેતું હતું. હમણાં ત્રણ વરસ થયાં ઇજિપ્ત એ રણક્ષેત્ર બન્યું છે. ઇજિપ્તની સરકારે તટસ્થતા ધારણ કરી છે. ઇજિપ્તમાં હમણાં સુલતાન ફુઆદ પછી એનો યુવાન પુત્ર ફરૂખ ગાદી પર છે.

ઇજિપ્ત એ રણપ્રદેશ છે. એનો વિસ્તાર ૩૮૨૦૦૦ ચો. માઇલનો છે. નાઇલ નદી ઇજિપ્તમાંથી વહે છે. દૂર દૂરના પ્રદેશમાંથી આ નદી માટી તાણી લાવી રજુના ૧૩,૫૭૪ ચો. માઈલના પ્રદેશને અતિ ફળદ્રુપ બનાવે છે. ઇજિપ્તની ઉન્નતિ નાઇલ નદીને લીધે છે. ૧૯૦૦ માઇલમાં નહેરો ધાંધી કપાસ અને અનાજનો મોટો પાક ઉતારે છે. ઇજિપ્તમાં ૧,૨૬,૨૬,૨૬૦ સુસ્લિમો, ૧૦ લાખ ખ્રિસ્તીઓ અને ૬૫ હજાર યાહૂદીઓ છે. આ સિવાય ૪૦ હજાર રબરકતી ભટકતી ભતો છે. એની કુલ વસતિ ૧૫ કરોડની છે. ફેરો ૧૧ લાખની વસતિ, એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ [૬ લાખની વસતિ], પોર્ટસૈયદ [૧૫ લાખની વસતિ] મોટાં

શહેરો છે. ઇજિપ્તની સરકારી પેદાશ ૩ કરોડ પાઉંડની અને ખર્ચ પણ તેટલુંજ છે. વસતિ ગરીબ હોઇને હુતરઉદ્યોગ, વેપારમાં પછાત છે.

ઇજિપ્તની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ભવ્ય છે. પીરામીડો, જૂની કબરો અને ૫૦૦ વર્ષો સુધીના સમયમાં બંધાયેલાં અનેક ભવ્ય રથાપત્યો ઇજિપ્તમાં છે.

ઇજિપ્તનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ઝેતી છે. સરસ લાંબા તારનો કપાસ ૮૨,૧૬,૭૦૧ ટન થાય છે. ઘઉં, જવ, વાલ, મકાઈ, રોરડી પણ નહેરોને લીધે પુષ્કળ થાય છે. ભૂસ્તરોમાં ફોસ્ફેટ જા લાખ ટન, પેટ્રોલ ૨૫ લાખ ટન છે. જમીનમાં ખીજા ધાતુઓ અણ્વિકસિત દશામાં છે. માછીમારોનો ઉદ્યોગ પણ ઠીક છે.

વેપાર લગભગ બધો પરદેશીઓના હાથમાં છે. ઈ. સ. ૧૯૩૪માં ૩ કરોડ પાઉંડની કિંમતની વસ્તુઓ આયાત કરવામાં આવી હતી, જ્યારે ૩ કરોડ પાઉંડની કિંમતની નિકાશ થઈ હતી. ઇજિપ્તમાં જૂનામાં જૂની સુસ્લિમ યુનિવર્સિટી ઈ. સ. ૬૭૨માં અલઅઝારના વખતની વિકસિત સ્થિતિમાં છે. આયાત માલમાં મુખ્ય કાપડ, ચંત્રો, રસાયણો, લોહ, વગેરે છે; જ્યારે નિકાશમાં કપાસ મુખ્ય છે. ઇજિપ્તનું પોતાનું વહાણવડું નથી. પરદેશી સ્ટીમરો ચાલે છે. કાલસો પણ આ પ્રદેશમાં રોપાયો નથી. આ દેશ વેપારમાં પછાત ગણાય છે.

એના હિંદ સાથેના વેપારમાં હિંદથી નિકાશ ૮ લાખ પાઉંડ અને આયાત પણ ૬ લાખ પાઉંડ ભેટલી છે. હિંદથી હમણાં પુષ્કળ માલ (ખાસ કરીને) શસ્ત્રસામગ્રીઓ ઇજિપ્ત ભવ્ય છે. રવાજના સમયમાં હિંદ સાથે ઇજિપ્તનો વેપારી સંબંધ ગાઢ બન્યો. ઇજિપ્તનો લાંબા તારનો કપાસ હિંદમાં આવ્યો. હિંદથી કાપડ ત્યાં ચડ્યો. ઇજિપ્તમાં ૪૦૦૦ માઇલની રેલ્વે હોવાનું કહેવાય છે.

સુએઝની નહેરથી યુરોપ સાથેનું હિંદનું અંતર ઘણું ઓછું થયું છે. સુએઝની નહેરમાં બ્રિટિશ તથા ફ્રેન્ચ હિતો મુખ્ય છે. હમણાં યુદ્ધ સમયે એ નહેર જીપર જર્મનોએ ગોળા ફેંક્યા છે. હાલ એનો ઉપયોગ લગભગ બંધ નેવો છે એટલે કેપને લાંબે રસ્તે બ્રિટિશ વહાણવડું ચાલે છે.

ઈડા જિલ્લો : સંયુક્ત પ્રાંતોના આ જિલ્લો

૧૭૮૩ ચો. માઈલ અને ૮,૬૦,૪૭૮ ની વસતિ ધરાવે છે. નહેરોને લીધે પાકા સારા થતા હોઈ પ્રદેશ કૃષ્ણદ્રુપ છે. પ્રજાનો ૬/૧૦ ભાગ હિંદુ છે. વરસાદ ૩૦ ઇંચ આસરે પડે છે. ઘઉં, જવ, બાજરી, જુવાર, મકાઈ અને કપાસ એ એના મુખ્ય પાકો છે. અહીં હાથવણાટનો ઉદ્યોગ સારો ખીલ્યો છે. આયાત માલમાં કાપડ, ધાતુઓ, મીઠું વગેરે છે. એનાં મુખ્ય શહેરો કાસગંજ (વસતિ ૨૩,૧૦૦), જલ્દેશ (૧૧,૧૩૮), સારાન (૧૨,૨૦૦) અને ઇડા (૧૧૪૭૩) વગેરે છે.

ઈડાવા જિલ્લો : સંયુક્ત પ્રાંતના આ જિલ્લાનું

સેવકળ ૧૦૧૧ ચો. માઈલનું હોઈને વસતિ ૭,૪૬,૦૦૫ ની છે. ભાષા હિંદી અને ઉર્દૂ છે. અહીં ઘઉં, ચણા, જુવાર, જવ, બાજરી અને કપાસ પાકે છે. ગૃહઉદ્યોગમાં કાપડ છે. વળી કપાસનાં છનો, પ્રેસો અને સુખડનું તેલ કાઢવાનું કારખાનું પણ છે. નિકાસમાં ઘઉં, કપાસ, ચણા, તેલીબિયાં અને ઘી છે. વ્યાપાર રાજ્યનું ધી આ પ્રદેશમાં થઈને ભય છે.

ઈટાલિ : યુરોપનું આ પ્રાચીન રોમનું સામ્રાજ્ય

ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં લાંબી ભૂમરિર જેવું માગે રોજા બેઠું છે. એની વસતિ ગરીબ પણ યંત્રશાસ્ત્રમાં અદ્ય છે. ઇટાલિમાં પ્રાચીન કાળે રોમનોડું મહાન સામ્રાજ્ય હતું. તેના અવશેષો દર્શનીય છે.

આ રાજ્યનું સેવકળ ૧,૧૬,૭૧૩ ચો. માઈલનું હોઈને વસતિ ૪૧ કરોડની છે. મુખ્ય શહેરમાં રોમન કેથોલિક ધંધના મુખ્ય ધર્મગુરુ પોપનું રહેઠાણ છે. રાજ્યમાં ૯૯ ટકા રોમનકેથોલિક સંપ્રદાયની પ્રજા છે. પ્રજા મોટે ભાગે મુશિશિત છે. આ રાજ્યની પેદાશોને મુખ્ય ભાગ લસ્કર પાછળ ખર્ચાય છે. રાજ્યની કુલ પેદાશ ૧૬૩૫-૩૬માં ૧૮ અબજ લાયર (૧૫ લાઈન્ડ-૬૩ લાયર) ની છે, જ્યારે ખર્ચ ૨૦ અબજ લાયરનું છે. ઇટાલી પાસે સમુદ્રનો મનવરોનો કાફલો છે. આ યુદ્ધ જર્મનીના આર્થિક ટેકાથી એ ચલાવે છે. ઇટાલિયનો યંત્રશાસ્ત્રમાં નિપુણ છે. અહીં યુદ્ધનાં શસ્ત્રો પણ બને છે.

ઇટાલિની મુખ્ય પેદાશ ઓલિવ તેલ, કાકા, બટાટા, ફળો, ઘઉં, ખાંડ, ચોખા વગેરે છે. ઇટાલિમાં ભૂતરોની પેદાશ વિશેષ નથી; પરંતુ આફ્રિકામાંનાં એનાં સંસ્થાનોમાં ભૂતરોની પેદાશ વધારવા કોશિશ કરે છે. ઇટાલિમાંથી લોડું અને પોલાદ ૩૦ લાખ ટન મળે છે; કોલસા કે તેલ મળતાં નથી. આથી એ વિષયમાં એની મુખ્ય તકલીફ છે.

ઇટાલિની વેપારી આયાત ૭૬૬૧ કરોડ લાયરના માલની અને નિકાસ ૫૨૧૧ કરોડ લાયરના માલની થઈ હતી. ઇટાલિ અર્થો એતીવાડીનો અને અર્થો ઉદ્યોગનો દેશ ગણાય છે. હિંદ સાથે ઇટાલિનો વેપારી સંબંધ છે. ત્યાંથી બટાટા અને મોટરો આવે છે. ત્યારે હિંદથી કાચા પદાર્થો ભય છે. હિંદથી ૧૬૩૧માં નિકાસ ૩૧ કરોડ લાયરની અને ૧૬૩૨માં ૨૯ કરોડ લાયરની હતી. જ્યારે હિંદ ખાતે એની આયાત અનુક્રમે ૧૮ કરોડ અને ૧૩ કરોડ લાયરની થઈ હતી.

ઇથિઓપિયા : એને એથીયોપિયા પણ કહે છે.

અિરતી સીડીઓનો એ પ્રદેશ બહુ પ્રાચીન દેશ છે. એનું સેવકળ ભણવામાં આવ્યું નથી. વસતિ ૫૫ લાખ લગલગની છે. એનો રાજા હેલ સીલાસી સીડી અિરતી છે. આ પ્રદેશ ૧૬૩૫માં ઇટાલિએ છતી લીધો હતો. હમણાં પાકો અંગ્રેજીએ છતી લીધો છે. થણા હિંદીઓ વેપાર માટે ત્યાં વસ્યા હતા. હમણાં યુદ્ધને કારણે તેઓ પાછા હિંદ આવી ગયા છે. મિલકતો ઇટાલિએ જત કરી લીધી હતી. દેશમાં થોડી એતીની પેદાશ થાય છે. આ દેશ પછાત અને ગરીબ છે. એના વિકાસ માટે પુષ્કળ જમીન અને ભૂતરો મળી શકે તેમ છે. રસ્તા કે રેલ્વે નથી. રવરાજ નીચે હિંદીઓની સાહસિકતા માટે શ્રેષ્ઠ સ્થાન છે. આ દેશમાંથી ચામડાં, ભનવરો, કોફી, મીણ વગેરે જમીન રસ્તો ભય છે. આમદાનીમાં કાપડ, પેટ્રોલ અને બીજા અનેક વસ્તુઓ છે.

ઈન્ડો-આયના : એશિયાનો આ પ્રદેશ બરાબર

હિંદની ઉત્તરે અક્ષરેશની સરહદ ઉપર આવ્યો છે. આ દેશ પ્રદેશનું સેવકળ ૨,૮૫,૦૦૦ ચો. માઈલ અને વસતિ ૨૧ કરોડની છે. દેશમાં જર્મનીને શરણે ગયાથી આ પ્રદેશનો લસ્કરો કબજો ભપાને મેળવ્યો છે. એના વિભાગો કોચીન-આયના, કંબોડીયા, લાઓસ, આનામ વગેરે છે. એનો મુખ્ય વેપાર કાન્સ સાથે છે. મુખ્ય પેદાશ અને નિકાસ વેપાર ૧૨ લાખ ટન ચોખા, રબર, માછલી, કોલસા, પીપર, ભનવરો, ચામડાં અને કલાઇ છે; જ્યારે કાપડ, રૈશમ, મોટરો, કેરોસીન એ એની મુખ્ય આયાત છે.

હિંદ સાથે ઈન્ડો-આયનાનો જૂનો સંબંધ છકા સૈકાથી શરૂ થયો હતો, ત્યાં ૩૦૦ વરસ મુધી એ સામ્રાજ્ય રહ્યું હતું. કંબોડીઆમાં હિંદીઓએ બાંધેલા યુકાનના શ્રેષ્ઠ શિલ્પવાળાં સ્થાપત્યો મળ્યાં છે. હિંદ સાથે એનો વેપાર ચોખા ચકાવાનો હતો. પરંતુ સ્વાધીન હિંદ સાથે એનો પુષ્કળ વેપાર વધે તેમ છે.

ઈરાક : એને મેસોપોટેમીઆ પણ કહે છે. એની

હદમાં બેબીલોનની જૂની સંસ્કૃતિ હતી. એનું સેવકળ ૧,૧૬,૬૦૦ ચો. માઈલનું હોઈને વસતિ ૫૬ લાખની છે. તેમાં ૧૧ લાખ મુન્ની મુસ્લિમો, ૧૬૧ લાખ શિયા મુસ્લિમો અને ૧૧ લાખ ખ્રિસ્તીઓ છે. આ રાજ્યમાં આરબોની વસતિ મોટી છે. રાજા ફૈઝબેનો પુત્ર રાજા ગાઝી હમણાં ગાદી પર હતો. અહીં પાલમિન્ડનું ચલણ છે. પણ બ્રિટિશરોનું આ રાજ્ય ઉપર વડપણ છે. હમણાં યુદ્ધના સમયમાં ઈરાકમાં બળવો થયો હતો તે બ્રિટિશ સત્તાએ બેસાડી દીધો છે. હમણાં એની સૈનિક સત્તા બ્રિટિશોના હાથમાં છે. વિખાતો અને સેન્યોનાં થાણાં રાખી બ્રિટિશો આ પ્રદેશનું જર્મનીથી રક્ષણ કરે છે. હાલન-અલ-રશીદ અને અરેબીઅન નાઈટ્સની કથાઓનો એ મુખ્ય પ્રદેશ છે.

ઈરાકની પેદાશ ૩૬ લાખ ટીનાર અને ખર્ચ પણ તેટલું જ છે. હમણાં ત્યાં રાજા ગાઝીના મરણ પછી બાબરાજ છે. પેદાશમાં મુખ્ય પેટ્રોલિયમ તેલની છે. અહીંથી ભૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારા મુધી તેલની પાઈપ લઈ જવામાં આવી છે. મુખ્ય નિકાસ

જવની ૮૨,૫૫૩ ટન, ઘઉંની ૧૫,૪૧૩ ટન, ઊનની ૩,૬૭૬ ટન અને ખજૂરની ૧,૫૫,૬૪૩ ટન (૧૯૩૩-૩૪માં) હતી. આયાત માલમાં કાપડ, ધાતુ, મોટરો, ચંચો વગેરે હતાં. આ દેશ ખેતીવાડીમાં પછાત હોઇને ગરીબ છે. અહીં ઉદ્યોગો નથી.

હિંદ સાથે એનો મોટો વેપાર છે. અસરા હાકલું સુખ્ય ખંદર છે. આ દેશમાંથી હિંદ ખાતે પુષ્કળ ખજૂર આવે છે. કાપડ ચઢે છે. સ્વાયત્ત હિંદમાં હાકલું સાથે વેપારનો વિકાસ સારો થવા સંભવ છે. હાલથી વર્ષો થયાં હિંદ સાથે હાકલું સંબંધ છે. હિંદી વેપારીઓનાં નાનાં વહાણો અસરા ખાતે ભય છે. નજ્દ અને કરબલા શીઆ સુલિમોનાં મોટાં યાનારથો છે.

ઈરન : આ પારસીઓનું પુરાણું સામ્રાજ્ય છે.

એની પ્રાચીન પારસી સંસ્કૃતિના અવશેષો હજી પણ મોજૂદ છે. એના સમ્રાટ રજાખાન પહેલવીને હાલ પદ્મજી થવું પડ્યું છે. હમણાં અંગ્રેજ-રશિયન લશ્કરી વડપણ નીચે રજાખાનનો પાટની પુત્ર શાહપુર ગાદીએ છે. રશિયાને સૈનિક સામગ્રીઓનો મોટો ભાગ ધરાવના માર્ગે પહોંચાડવામાં આવે છે. જર્મની રશિયાને હરાવીને કૉકેસસથી ધરાવના માર્ગે હિંદ ઉપર આક્રમણ કરશે એવા ભય રહે છે. ધરાન સુધારાના માર્ગે પછાત ધણું છે. ઉદ્યોગો અને કારખાનાઓનો વિકાસ ધીમા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૨૮,૦૦૦ ચો. માઇલનું છે. અહીં રેતીનાં રણો અને પર્વતભૂમિ તેમજ ઉત્તરજીર્મીન પુષ્કળ છે. લગભગ ૧ કરોડની વસતિમાં ૩૦ લાખ લટકતી ભત્તે છે. વસતિનો સુખ્ય ભાગ શિયા સુલિમોનો હોઇને ભાષા ફારસી છે. ધરાનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ શ્રેષ્ઠ ગણાતી હતી. એના સુખ્ય શહેર તેહરાનની વસતિ ૩૫ લાખ, તાબ્રીઝની ૨ લાખ, હમ્મહાનની ૧ લાખ, મસહની ૮૫ હજાર છે. પ્રાચીન ફારસી સાહિત્ય શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

ઉદ્યોગ—આ રાજ્યમાં પેટ્રોલિયમ તેલ પુષ્કળ નીકળે છે. એની માલિકી અંગ્રેજોની છે. તેલની પેદાશમાં તેલની કંપની ધરાની સરકારને દર વર્ષે લગભગ પાંચ કરોડ રૂપિયા આપે છે. ચાહ, ખાંડ વગેરેનો વેપાર સરકારને સ્વાધીન છે. આ સિવાય ધરાનની પેદાશ વાર્ષિક ૬૫ કરોડ રિયાલ અને ખર્ચ પણ તેટલું જ છે. પેદાશમાં તેલ, ઊન, ચામચાં, ફળો, ચુંદર, ચોખા, કપાસ અને ઘઉં પેદા થાય છે. પેદાશમાં ચોખા ૨,૮૦,૦૦૦ ટન, કપાસ ૨,૫૦૦ ટન, તંબાકુ ૧૦,૦૦૦ ટન, દ્રાક્ષ ૪૦,૦૦૦ ટન અને ઘઉં ૧૧૫ લાખ ટન છે. ધરાનના ગાલીયા વખણાય છે. ધરાનમાં ઘણી ધાતુઓ જમીનમાં અવિકસિત રાશમાં કુપાયલી છે.

આયાત અને નિકાસ વેપાર ઉપર સરકારી અંકુશ છે. આયાત માલમાં કાપડ ૧,૬૮,૭૨૭ પાઉંડ, ખાંડ ૬૦,૨૬૦ પાઉંડ, ચંચો ૫૬,૪૩૫ પાઉંડ, સુતર ૬૦,૭૬૫ પાઉંડ, વગેરે હતાં. નિકાસમાં તેલ ૧૧૫ લાખ પાઉંડ, ગાલીયા ૦૫ લાખ પાઉંડ, સૂકાં ફળો ૬૦ હજાર પાઉંડ વગેરે હતાં. આ સિવાય કપાસ અને ઊનની પણ નિકાસ થાય છે. બ્રિટિશ હિંદ ખાતે નિકાસ ૮૩ હજાર પાઉંડની અને આયાત ૫૫ હજાર પાઉંડની કિંમતની કરી હતી.

સ્વતંત્ર હિંદ સાથે ધરાનનો વેપાર વિશાળ પાયે વિકાસ પામશે. ધરાનમાં કોલસો મળતો નથી, સ્ટીમરો નથી, રેલ્વે યુદ્ધ સમયમાં સારા પ્રમાણમાં વિકાસ પામી છે. આ રાજ્ય પછાત છતાં પ્રગતીશીલ છે.

ઇરેક : સાઉથ ઇન્ડિયન રેલ્વે ઉપર આ એક મોટું જંકશન છે. અહીં આખા સારા થાય છે.

ઇલિર : મદ્રાસ પ્રાંતના કૃષ્ણા નિલ્દલાનું આ સુખ્ય શહેર છે. વસતિ ૩૫,૦૦૦ ની છે. કાલાર સરેવરના કિનારે આ શહેર આવેલું છે; અને અહીંની આબોહવા ગરમ છે. આ શહેર અનાજનું મોટું ખલર ગણાય છે. હલકી શેત્રંજીઓ અહીં ઉત્પન્ન થાય છે. વળી એક શણની મિલ છે. ગોદાવરી અને કૃષ્ણા નદીની નહેરો મારફતે સારો વેપાર ચાલે છે.

ઈસ્ટ આફ્રિકા (કેન્યા) : આ પ્રદેશનું સુખ્ય સંસ્થાન કેન્યા છે. આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં આ સંસ્થાન આવ્યું છે. બ્રિટનની સંસ્થાન ઓફિસ અધિકારીઓ નીમીને એનો વહીવટ કરે છે. એની ધારાસભામાં યુરોપિયન તત્વનું બળ વધારે છે, એનું ક્ષેત્રફળ ૨૨૪૯૬૦ ચો. માઇલનું હોઈને એની વસતિ ૩૧ લાખની છે. ૧૮૦૦૦ યુરોપિયનો, ૪૦૦૦ હિંદીઓ અને ૧૨૦૦૦ આરબો એ રાજ્યમાં વસે છે. સીદીઓની મસાઇ, સોમાલી, બન્ટુ વગેરે ભત્તે છે. મોમ્બાસા, કીલીઆન્દની, વગેરે સારાં ખંદરો છે. એનું સુખ્ય શહેર નૈરોબી છે.

ઇ. સ. ૧૯૩૩માં સરકારી પેદાશ ૩૧ લાખ પાઉંડની અને ખર્ચ ૩૧૫ લાખ પાઉંડનું હતું. દેશમાં મોટાં જંગલો છે. દેશ પછાત છે. સીદી પ્રભુ વિદ્યા, કળા અને ઉદ્યોગોમાં અત્યંત પછાત છે. ખેતીની સુખ્ય પેદાશ ઘઉં, કપાસ, ચાહ વગેરે થાય છે. જંગલો પણ હવે પેદાશ દેતાં થયાં છે. ભૂસ્તરોમાં સોડા ૧૪૧૪૭ ઓંસ, આરસપહાણ ૨૫૦ ટન વગેરે છે. આ દેશ વિકાસ માગી રહ્યો છે.

વેપાર સુખ્યત્વે હિંદીઓ અને યુરોપિયનોના હાથમાં છે. ઈ. સ. ૧૯૩૩માં એની આયાત ૪૭ લાખ પાઉંડની અને નિકાસ ૫૭ લાખ પાઉંડની થઈ હતી. તેમાંથી ૬ લાખ પાઉંડની જકાત સરકારને મળી હતી. સુખ્ય આમદાની અનાજ અને આદો ૧૫૫ લાખ પાઉંડના, દારુ ૧૫ લાખ પાઉંડના, તંબાકુ અને સિગારેટ ૧૫૫ લાખ પાઉંડની, કોલસો ૧ લાખ પાઉંડનો, ચંચો ૨૫ લાખ પાઉંડનાં, કાપડ ૭૫ લાખ પાઉંડનું, રૈશમ ૧ લાખ પાઉંડનું અને જ્યુટના કોથળા ૧૫ લાખ પાઉંડના હોઈને મોટરકાર ૧૫ લાખ પાઉંડની હતી. સુખ્ય નિકાસ મકાઈ ૨૫ લાખ પાઉંડની, કૉફી ૧૦૫ લાખ પાઉંડ, કપાસ અને કપાસીઆ ૩૦ લાખ પાઉંડ છે. હિંદ સાથે એનો મોટો પ્રમાણમાં વેપાર છે. સ્વતંત્ર હિંદનો આ પ્રદેશ સાથે સંબંધ વધશે. હિંદના વેપારીઓની સુખ્ય ફરિયાદ રાજદ્વારી અન્યાયની છે.

ઈસ્ટ આફ્રિકા (યુગાન્ડા) : એ પણ બ્રિટિશ સંસ્થાન છે. એની વસતિ ૩૬,૨૦,૧૬૩ ની છે. તેમાં ૩૬,૦૪,૧૩૫ સીદીઓ, ૧૪,૨૦૪ હિંદીઓ અને ૧૮૫૪ યુરોપિયનો છે. આ પ્રદેશમાં કપાસ પુષ્કળ થાય છે. હિંદીઓનાં ધણાં ઇન્ડસ્ટ્રી છે.

કપાસ સિવાય ઠોંદી, મરચાં, તેલીબિયાં, દીનની પાલ, ચામડાં, હાથીદાંત, ખાંડ અને તંબાકુ છે. આ પ્રદેશમાં મોટાં જંગલો આવેલાં છે. આયાત થતા માલમાં કાપડ યુખ્ય છે. હિંદ સાથે એના સારો વેપાર છે. અહીંના કપાસ હિંદ ખાતે ચડે છે. હિંદથી કાપડ આયાત થાય છે. ઈ. સ. ૧૯૩૩ માં કુલ રાજ્યની પેદાશ ૧૩૧ લાખ પાઉન્ડની અને ખર્ચ ૧૨૧૧ લાખ પાઉન્ડનો હતો.

ઇસ્ટ આફ્રિકા (ઝાંઝીયાર) : અહીં સુલતાન

નામનો રાજકર્તા છે. બધી સત્તા અંગ્રેજ કોન્સલના હાથમાં છે. એ મોટા સામ્રાજ્યના અવશેષો હવે જંગલો અને પેઝાના બેટમાં રહ્યાં છે. વસતિ ૨૧ લાખની છે. આમાં ૧૪૦૦૦ હિંદીઓ, ૩૩૪૦૦ આરબો અને ૨૭૮ યુરોપિયનો છે. સધળો વેપાર હિંદીઓના હાથમાં છે. યુખ્ય વેપાર હિંદ સાથે છે, રાજ્યની પેદાશ ૧૯૩૩ માં ૪૧૧ લાખ પાઉન્ડ અને ખર્ચ ૪૧ લાખ પાઉન્ડનો હતો. આ પ્રદેશમાં યુખ્ય પેદાશ લવિંગની અને વેપાર પણ યુખ્યત્વે તેનોજ છે. આ સિવાય નારિયેળના કોપરાની પણ સારી પેદાશ છે નારિયેળનાં ૩૫ લાખ ઝાડો આ દેશમાં છે. હિંદીઓની ધણી કીમતી મિલકતો આ દેશમાં છે. ૨૦૦ વર્ષ થયાં હિંદીઓએ આ દેશમાં સરસ વેપાર ખીલવ્યો છે. કુકાનદારોમાં હિંદીઓજ યુખ્ય છે. અહીંના હિંદીઓના વેપારી લાભોને દુકાન કરવા વારંવાર પ્રયત્નો થાય છે.

ઇસ્પતાલ : હિંદમાં ઇસ્પતાલોની સંખ્યા સામાન્ય રીતે લગભગ ૫૫૦૦ થી ૬૦૦૦ ધારવામાં આવે છે.

દરેક ઇસ્પતાલ અથવા ડિસ્પેન્સરી કેટલા વિસ્તારને તથા વસતિને ઊપયોગી છે તેનીએ જણાવેલ છે:

પ્રાંત	કુલ સંખ્યા	દરેક ઇસ્પતાલ તથા ડિસ્પેન્સરીની સરેરાશ કેટલા ઇસ્પતાલો સરેરાશ કેટલી વસતિને ઊપયોગી છે ?	દરેક ઇસ્પતાલ સરેરાશ કેટલા સરેરાશ કેટલી વસતિને ઊપયોગી છે ?
મદ્રાસ	૧,૧૩૪	૧૨૬ (ચો. મા.)	૪૧,૨૧૭
બુબઈ	૪૨૬	૧૮૦	૪૧,૬૪૦
બંગાળ	૧,૪૪૬	૫૪૦	૩૪,૫૮૫
સંયુક્ત પ્રાંત	૫૬૭	૧૭૮	૮૧,૦૮૭
પંજાબ	૮૬૬	૧૧૧	૨૬,૩૧૮
મધ્ય પ્રાંત	૩૪૩	૨૬૧	૪૫,૨૧૨
બિહાર	૫૨૮	૧૩૧	૬૧,૩૧૦
આસામ	૩૪૩	૧૬૦	૨૫,૧૩૮
સિંધ	૧૦૮	૪૧૬	૩૫,૬૬૧
ઓરિસ્સા	૧૬૪	૧૪૫	૩૨,૩૫૫
દિલ્હી	૨૪	૨૪	૨૬,૫૧૦
સરહદ પ્રાંત	૧૧૪	૧૧૮	૨૧,૨૭૨
બલુચિસ્તાન	૪૧	૧,૩૨૭	૧૧,૩૦૫
અજમેર-મેવાડ	૧૦	૨૭૧	૫૬,૦૨૬
કર્ગી	૧૧	૧૪૫	૧૪,૮૪૮

ઈંદોર : હોલકરનું આ રાજ્ય મધ્ય હિંદ

એજન્સીમાં આનું છે. એવું ક્ષેત્રફળ ૬,૬૦૨ ચો. માઈલનું છે. વસતિ ૧૩૧ લાખની અને પેદાશ રૂપિયા સવા કરોડની છે. હમણાં યશવંતરાવ હોલકર શાસનકર્તા છે. આ રાજ્યમાં રેલ્વે છે. યુખ્ય શહેર ઇન્દોરની વસતિ ૧૧ લાખની છે. યુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતીનો છે. ઇન્દોર શહેર યુખ્યથી ૩૭૪ માઈલ અને આગ્રાથી ૪૦૧ માઈલ દૂર છે. એમાં આઠ કાપડની મિલો છે. આ રાજ્યમાં કપાસ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉદ્યોગો: જગતના દેશોમાં ઉદ્યોગોની બાબતમાં હિંદનો નંબર આઠમો આવે છે. છતાં આ દેશ યુષ્યત્વે ખેતીપ્રધાન છે. એની ૭૩ ટકા પ્રજા સીધી અથવા આડકતરી રીતે ખેતી ઉપર નભે છે. આપણો દેશ અંગ્રેજીના રાજ્યશાસન નીચે છે. અંગ્રેજીની ઉદ્યોગનીતિ હિંદમાં કાચા પદાર્થો મોટા પ્રમાણમાં પેદા કરાવીને તે પદાર્થોની કચેરીડના કારખાનાઓમાં પાકી વસ્તુઓ બનાવી તે પાકી વસ્તુઓ હિંદનેજ ખૂબ નફો લઈને વેચવાની છે. આ રીતે અંગ્રેજી હિંદનું આર્થિક શોષણ છેલા ૧૫૦ વર્ષો થયાં કરતાં વધુ છે. અંગ્રેજીએ હિંદમાં પોતાના દેશના ઉદ્યોગોની સામે હરીફાઈ ન કરી શકે તેવાં થોડાં ઉદ્યોગો હિંદમાં ઉભા થવા દીધાં છે. આમ છતાં એ ઉદ્યોગોના વિશેષ વિકાસ રાજ્યશાસકથી થયા નથી. હિંદમાં ઉદ્યોગોના વિકાસ પરાધીન છે. કારખાનાઓ માટે સર્વે યંત્રો પરદેશીથીજ મંગાવવાં પડે છે. હિંદમાં યંત્રો બનતાં નહિ હોવાથી હિંદના ઉદ્યોગો માટે દર વર્ષે ૧૫-૨૦ કરોડ રૂપિયાનાં યંત્રો પરદેશીથી આવે છે. મોટરો, રેડીઓ, ફોનોગ્રાફો, સ્ટીમરો, રેલવેનાં એજીનો, વગળાં યંત્રો, વિજળીનાં યંત્રો વગેરે હિંદ બનાવતું નથી. આ યંત્ર વિદ્યા સ્થાપવાના પ્રયત્નોને ઉત્તેજન મળતું નથી. આ સિવાય પાકી વસ્તુઓ બનાવવા માટે રસાયનના પદાર્થો સોડા, એસીડો વગેરેનો મોટો ઉપયોગ હોય છે. આ રસાયનિક પદાર્થો પણ હિંદમાં બનતા નથી. આ પ્રમાણે આપણા ઉદ્યોગો પરાધીન છે. પરદેશીથી યંત્રો, રસાયનો, યંત્રોના ભાગો ન આવે તો આપણા ઉદ્યોગો ચાલી શકે તેમ નથી. સાધારણ સુધ્ધમાં, ટાંકણીઓ જેવી નાની ચીજો પણ આપણને પરદેશીથી મંગાવવી પડે છે. વહાણ-બતાની બાબતમાં તો આપણે તદ્દન પરાધીન રહ્યા છીએ.

હિંદનો ઔદ્યોગિક વિકાસ કેટલીક દિશાઓમાં સારો વિકસી છે, ન્યારે બીજા કેટલીક દિશાઓમાં એની પ્રગતિ અલ્પ છે. હિંદમાં લગભગ સર્વ પ્રકારના કાચા પદાર્થો મળી શકે છે. અહીં લોહું પુષ્કળ છે, કાલસા છે, જળવિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવાનાં વિશાળ સાધનો છે, મોટાં જગલોમાં જીંદાં એ તેલું લાકડું મળી શકે છે; જમીનમાંથી જીંદાં ભૂસ્તરો મળે તેમ છે; સાગરમાંથી મીઠું અને બીજાં રસાયનો મોટા પ્રમાણમાં મળે તેમ છે. આ દેશમાં પાકા પદાર્થો બનાવવાનાં લગભગ બધાં કાચાં સાધનો છે. પૂરતી મૂંઝી પણ છે. ડોશિયાર અને જીંદી જેવી શક્ય તેવા કારીગરી છે, કપાસ અને બીજા ઉપયોગી ખેતીના પદાર્થોની મોટી પેદાશ છે. ચાર હજાર માઈલના

લાંબા સમુદ્ર કિનારા પર સેંકડો મુંદર બંદરો છે; માત્ર થોડાજ દેશો હિંદ જેવા ઉદ્યોગોનાં સાધનો મેળવવા માટે ભાગ્યશાળી હશે; છતાં રાજ્યશાસકનો અભાવ, પરદેશીઓની મુસલ્માનીતિ, હિંદની પરાધીનતા અને લોકોનું પરાધીન માનસ હિંદને જગતનું સર્વશ્રેષ્ઠ ઔદ્યોગિક દેશ તરીકે થવા દેતા નથી. આપણી સુરતી પણ એ માટે જવાબદાર છે.

સ્વરાજની સરકારોને મોટા પ્રયત્નો કરવા માટે ભવિષ્યમાં ભારે સુંદર તકો છે. આપણા દેશનાં કાચાં સાધનોમાંથી પાકાં પદાર્થો બનાવીને દેશના લોકોને અને એશિયાના લોકોને એક નફે પૂરાં પાડવાની ઉમ્મિદ તક નજીકના ભવિષ્યમાં આવવાની છે. આપણે વિશાળ પ્રમાણમાં નવું વહાણબંધું હિંદમાં બાંધવાનું કામ આવી પડશે. જંગલોના વિકાસ કરી તેમના ઉદ્યોગો માટે ઉપયોગ કરવાના રહેશે. આપણી પૃથ્વીમાંનાં ભૂસ્તરોને યોગ્ય પ્રમાણમાં બહાર કાઢી એનાં ઔદ્યોગિકરણ માટે તેમનાં જડો ઉપયોગ કરવાના રહેશે. યંત્રો બનાવવા માટે પણ સાધનો અને કારખાનાં ઊભાં કરવાં પડશે. આપણે હિંદીઓ વિજ્ઞાનમાં ખરેખર બહુજ પછાત છીએ. જર્મનો, અંગ્રેજો અને અમેરિકનોની પેઠે આપણે એમાં આગળ વધ્યા નથી. સ્વરાજ સરકારે દેશને વિજ્ઞાનમાં આગળ વધારવાની ચાલ સતત કોશિશ કરવીજ પડશે. વિજ્ઞાનના સહકાર વગર ઔદ્યોગીકરણ શક્ય નથી. ઔદ્યોગીકરણ વગર હિંદનું મુસલ અટકાવવાનો બીજો કાઈ માર્ગ નથી.

જાપાનમાં યુદ્ધોગો પ્રજાના મોટા ભાગને કામ આપી રહ્યાં છે. યંત્રીકરણથી પ્રજાને બહુ અલ્પ ભાગ કામે લાગી શકે છે. આથી મોટા ભાગે બેકારી ફેલાય છે. આપણા ગૃહઉદ્યોગોને આર્થિક અને બીજા મદદો આપી એમને હમણાંની નબળી સ્થિતિમાંથી બચાવવાં રહ્યાં. ગૃહઉદ્યોગો અને કારખાનાના ઉદ્યોગોના પરસ્પર સહકાર થાય તેવી ઉદ્યોગનીતિ આપણી સ્વરાજ સરકારે ગ્રહણ કરવી પડશે. જાપાનમાં ગૃહઉદ્યોગોથી વસ્તુઓના નાના નાના ભાગો બનાવી મિલઉદ્યોગથી એનો વિકાસ કરી સંપૂર્ણ વસ્તુ બનાવવામાં આવે છે. એ દેશમાં મિલના યંત્ર ઉદ્યોગો માત્ર ૩૦ લાખ માણસોને રોજી આપે છે; ન્યારે ગૃહઉદ્યોગો ૧ કરોડ પ્રજાજનોને નીભાવી શકે છે. હિંદમાં મનુષ્યોની વસતિ વિશાળ છે. એમને નિભાવવા માટે ગૃહઉદ્યોગોને સ્વરાજ સરકારે ખાસ રક્ષણ આપીને ઉત્તેજન આપવાનું રહ્યું.

આપણે ત્યાં મનુરોના પ્રશ્ન પણ ગહન છે. સ્વરાજ સરકારે તે માટે પુષ્કળ પ્રયત્નો કરવા પડશે. મનુરો માટે સારી સુખા-કારી અને સગવડભરેલી ચાલીઓ બંધાવવી, મનુરોનાં બાળકોને માટે વિદ્યાભ્યાસ ફેલાવી, મનુરોની પણ નિરક્ષરતા દૂર કરવાના ફરજિયાત પ્રયત્નો કરવા પડશે. એમને તાત્કાલિક વૈદ્યકીય સારવાર મળે તેવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ. મનુરો માટે દારૂ તાડીની બંધી થવી જોઈએ. એમને માર્ગદર્શક અને કરકસરની કિંમત સમજાવનારાં સાહિત્યથી ઉત્તેજન આપતું જોઈએ. અશાંત, માંદાઓ, વૃદ્ધો અને બાળકો માટે જીવનનિર્વાહની ગોઠવણ કરી આપવી જોઈએ. મનુરો વ્યસનમાંથી સુકત થાય એવો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

હિંદના મનુરો સારા કામ કરનારા નથી. અંગ્રેજ, ભપાનીજ, જર્મન, અમેરિકન મનુરો જે કે થોડા કલાકો કામ કરે છે. પરંતુ હિંદી મનુર તેના કરતાં રાથી ઝગલું કામ કરી શકે છે. હિંદી મનુર એકાગ્રચિત નથી. સ્વરાજ સરકાર ભણે મનુરોના કામના કલાકો અર્થાદિત કરે; પરંતુ તેઓ પૂરતું કામ એકાગ્ર-ચિત્તથી થોડા વખતમાં કરે તેવી તાલીમ આપવાની જરૂર છે.

હિંદના ઔદ્યોગીકરણનું સુખ્ય ધ્યેય પાતાની પ્રભાના કલ્યા-ણનું છે. એને પારખી પ્રભાએ ત્રસવાના ક્રોડ નથી; એને પછાત પ્રભાએ આર્થિક પરાજય કરવો નથી; એશિયાની પછાત પ્રભાએ ત્રસવી નથી. હિંદમાં યા કરોડ આનાયોથી ઊતરેલી પ્રભા અને યા કરોડ હરિજનો ખૂબ પછાત સ્થિતિમાં છે. તેમને પણ હંમેશાં યુવામગીરીમાં રાખી તેમની શારીરિક મજબૂતતા ખોટી લાલ પણ લેવો નથી. હિંદના ૩૯ થી ૪૦ કરોડ હિંદીઓના સમગ્રીની દૃષ્ટિએ કેમ વિકાસ થાય તેજ માત્ર જોવાનું કામ સ્વરાજની ભવિષ્યની સરકારે કરવાનું છે. આપણા દેશમાં શુદ્ધઉદ્યોગના એવો સુમેળ સાધવાનો છે કે દરેક દરેક પ્રભાએ જોના ગળ પ્રમાણેનું કામ અને તેના બદલામાં ખોરાકી, પાશાકી, રહેવાનું ઘર અને કુટુંબ-પાલનની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય, આ ધ્યેયને પહોંચવા માટે ઘણાં વર્ષોના પ્રયત્નો, સુયોજિત યોજનાઓ, વિશાળ પ્રમાણમાં અર્થ-ચય, ધીરજ, ખર્ચ, આગ્રહ, ઉત્સાહ અને સતત ઉદ્યોગની જરૂર રહેશે. લોકહિતાના સાધક, નિઃસ્વાર્થી અને દ્રઢ નિશ્ચયવાળા અધિકારીઓને સ્વરાજની સરકારે તાલીમ આપી તૈયાર કરવા જોઈશે.

જેમ રશિયાની સરકારે પંચવર્ષી યોજનાઓ યોજીને રશિયાની સત્તર કરોડની પ્રભાને ઔદ્યોગિક વિકાસને માર્ગે પ્રગતિશીલ બનાવી હતી, તેવી રીતે સ્વરાજની સરકારે પણ કરવું જ પડશે. રશિયન પ્રભાએ શરૂઆતમાં પાંચ વર્ષો સુધી ભયંકર તપ, સંક્રાંત, તંગી, હાડમારોઓ અને સંકટો સહન કરીને આ પાંચ વરસની યોજનાને સફળ બનાવી હતી. આપણે પણ એવો જ તપ, સંયમ અને સ્વાશ્રયનો માર્ગ સ્વીકારવો જ પડશે. આપણે જેટી

સુધારવી પડશે. શુદ્ધઉદ્યોગોના વિકાસ કરવો પડશે, આપણાં પશુપક્ષીને વધારે દૂધ આપતું બનાવવું પડશે, શહેરોને વધારે સ્વાસ્થ્યવાળાં બનાવવાં પડશે, ગામડાંઓને સ્વાશ્રયી અને સ્વચ્છ બનાવવાં પડશે. સ્ત્રીઓ અને બાળકોનું આરોગ્ય સુધારવું પડશે; હિંદના લોકોની નિરક્ષરતા દૂર કરવી પડશે, ગરીબાઇને દૂર કરવી પડશે. સૌ પ્રભાએને સમભાવે ખોરાકી મળી શકે એવી કોઈ

વિશાળ યોજના અમલમાં મૂકવી પડશે. તે માટે કદાચ ઓછા સ્વાર્થી પરદેશીઓના સહકાર પણ મેળવવો પડે. હિંદમાં લગભગ ૩૦ કરોડ માણસો વિદ્યા, શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, શક્તિ, એકલ્ય અને તાલીમમાં પછાત છે. તેમને આગળ લાવવાની સ્વરાજ સરકારની પવિત્ર દરજ છે.

જેતી કરતાં ઉદ્યોગો વિશેષ પેદાશ આપે છે. સ્વરાજ સરકારે તેા જેતી અને ઉદ્યોગના પરસ્પરના સરસ સહકારથી મુકે રાળો પ્રભાને આપવાનો રહેશે. પ્રભા સુખી, આરોગ્યવાળી અને પાતાના આંતરવિકાસને કેમ વધારી શકે તે માર્ગે એને તાલીમ આપવી પડશે. આપણાં અજ્ઞાન, ગરીબાઇ, વહેમો, સંપ્રદાયો, જ્ઞાતિઓ, પ્રાંતીય અસ્થિતાઓ દૂર કરીને તેને સ્થળે વિશાળ અખંડ હિંદની ભાવનાને પ્રસારવવી જોઈશે. આ કામ ભગીરથ છે. એ માટે સમય, શક્તિ, આગ્રહ અને ઉત્સાહની સાથે શાંતિની પણ જરૂર છે.

હિંદમાં કેટલાક વિષયોમાં આપણે પ્રગતિશીલ છીએ; પરંતુ નાની ટાંકણીથી માંડીને નાનાં મોટાં યંત્રો આપણે બનાવી શકતા નથી. રસાયનો અને યંત્રોના વિભાગો

ઉદ્યોગોનાં માટે આપણે પરદેશી પર પરાધીન છીએ. આપણાં **કારખાનાં** ઉદ્યોગોના પરસ્પરના અંગોના વિકાસ સુખ્યવ-સ્થિત પ્રમાણ અને માપસર થયો નથી. તે માટે ઉદ્યોગોને આપણે પ્રમાણસર વિકાસ સાધવો જ રહ્યો. હિંદમાં ૨૦ માણસોને કામ આપતાં અને યંત્રોદ્વારા ઉત્પાદન કરતાં લગભગ ૧૧૦૦૦ કારખાનાંઓ છે. ૧૯૩૦ માં ૬૪૨૨ હતાં. દેશીરત્નોમાં ઉદ્યોગોના વિકાસ મંદ છે. ઈ. સ. ૧૯૩૦ માં આ કારખાના-ઓમાં ૭૦૦ સાતસો કરોડ રૂપિયાની મૂડી રોકાયેલ હતી. હમણાં ૧૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની મૂડી રોકાયેલ છે. આમાં અર્ધાં મૂડીથી સહેજ વધારે હિંદીઓની રોકાય છે. અર્ધાં મૂડીથી સહેજ ઓછી યુરોપિયન મૂડીદારોની રોકાય છે, યુરોપિયન મૂડીદારોએ સુખ્યત્વે ભુટ, એન્જીનમરીંગ, રેલ્વે, કાગળ અને ઊનાનાં કારખાનાંઓમાં પોતાની મૂડી રોકી છે. આપણે ઉદ્યોગોના વિકાસમાં પાશ્ચિમી દેશોના પ્રમાણમાં ખૂબ પછાત છીએ. અહીં આપણે એટલિટન-નોજ દાખલો લઇએ. આપણા પ્રમાણમાં ત્યાંની વસ્તી માત્ર ૧૩ ટકા છે. પણ ત્યાંનાં કારખાનાંઓ ઉપર ૭૦૧૭ કરોડ રૂપિયાની મૂડી એટલે કે આપણા કરતાં ૨૩ ગણી વધારે મૂડી રોકાઈ હતી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં ૧૯૩૨ માં ૧૭૪ ૧૩૬ ઔદ્યોગિક કારખાનાંઓ હતાં. ત્યાંની વસતિ આપણા પ્રમાણમાં ૩૫ ટકા જ છે. આ કારખાનાંઓ પર શ. ૨૩૦૦૦ કરોડની મૂડી આપણાં કરતાં ૭૫ ગણી રોકાઈ હતી. કેનેડાની વસતિ ૧ કરોડ એટલે આપણી વસતિના એક ટકા જેટલી છે. ત્યાં ૨૪૦૨૬ કારખાનાંમાં ૧૪૪૫ કરોડ રૂપિયાની મૂડી રોકાઈ હતી. ભપાનમાં ૧૩૭૧૧ કારખાનાં અને ૧૦૦૬ કરોડ રૂપિયાની મૂડી રોકવામાં આવી હતી. ફ્રા વસતિમાં (૧૯૧૬-૨૬) ભપાને પોતાની ઔદ્યોગિક પેદાશને સાતગણી વધારી હતી.

હિંદમાં મનુરો કરનારાંઓના ૧૦ ટકા ઉદ્યોગોનાં કારખા-નાંઓમાં મનુરો કરનારાં હતાં, બ્રિટનમાં ૪૭ ટકા, અમેરિકામાં ૩૨ ટકા, કેનેડામાં ૨૫ ટકા, જર્મનીમાં ૪૧ ટકા, ફ્રાન્સમાં ૩૩ ટકા અને ભપાનમાં ૨૦ ટકા મનુરો કારખાનાંઓમાં કામ કરતા હતા. આ સમયે યુરોપ અને ભપાનના કારખાનાંઓ ખોટા વિકાસ પામીને માત્ર શહે સામગ્રીઓ જ બનાવે છે. લાગે

અને કરોડો ટન શક્તિઓ આ કારખાનાંઓમાં રાત્રિ દિવસ તૈયાર થાય છે. યુદ્ધ પછી આ સર્વ કારખાનાંઓ જગતના વપરાશ માટેની પાકી વસ્તુઓ તૈયાર કરશે—જગતને પાકી વસ્તુઓથી પહેાલવેલી હશે. આ ભયંકર પ્રકારની હરીફાઇ સામે સ્વરાજ સરકારે હિંદના ઉદ્યોગો અને મજૂરોને રક્ષણ આપવાનું રહેશે.

હિંદના મજૂરો અને ખેડૂતોની આવક બીલ દેશના પ્રમાણમાં બહુ ઓછી છે. આનાં મુખ્ય કારણો ઔદ્યોગિક પછાત-પણું, પરદેશોની (ખાસ બ્રિટનની) હરીફાઇ, આપણાં કારખાનાં-ઓના માલિકોની સંકુચિત નીતિ, સરકારની સાવધી માતા જેવી વલણ અને આપણા મજૂરોની સુરતી વગેરે છે. આ નીચે

પરદેશો સાથે સરખામણી—

હિંદના ઉદ્યોગોના પરદેશના ઉદ્યોગો સાથે સરખામણી કરતા નીચેના કોઠા દરેક હિંદીએ અભ્યાસ કરવા જેવા છે—							
દેશ.	કારખાનાં.	મજૂરો.	પેદાશ ડાસ.	ચોખ્ખી પેદાશ.	મજૂરદીઠ પેદાશ.	પ્રત્યક્ષ દીઠ પેદાશ.	મૂડી. પાકા પદાર્થોની નિકાસ.
	શ. કરોડ	કરોડ શ.	શ. કરોડ	કરોડ શ.	શ. કરોડ	શ. કરોડ	શ. કરોડ
હિંદ	૬૪૨૨	૧૫૩૬૧૬૩૩	૮૦૦	૪૦૮	૨૬૫	૧૨	૭૦૦
ગ્રેટબ્રિટન	૧૦૭૫૦૦	૭૭૦૦૫૦૦	૪૨૬૬	૧૬૨૫	૨૫૦૦	૪૧૨	૭૦૬૭
યુ. સ્ટેટ્સ અમેરિકા	૧૭૪૧૩૦	૧૪૧૧૦૫૬૨	૧૬૪૪૪	૮૮૫૭	૬૩૨૭	૭૨૧	૨૩૦૦૦
જાપાન	૨૪૦૨૦	૬૪૪૪૩૬	૬૫૨	૪૮૬	૧૬૪૭	૪૭૦	૧૪૪૫
ભૂતાન	૫૬૮૮૭	૫૪૫૬૦૩૧	૧૬૦૫	૬૩૩	૧૭૬૧	૧૫૮	૧૦૦૬

આપેલા આંકડા સમજવા જેવા છે.

દેશ ઉદ્યોગમાંથી પેદાશનું પ્રમાણ. ખેતીમાંથી પેદાશનું પ્રમાણ.

હિંદ	૧૨	૫૬
ભૂતાન	૧૫૮	૫૭
સ્વીડન	૩૮૪	૧૨૬
જાપાન	૪૭૦	૨૧૩
અમેરિકા	૭૨૧	૧૭૫

હિંદમાં કુલ સત્તર લાખ માણસો યાંત્રિક કારખાનાંઓમાં કામ કરતા હતા. ગ્રેટબ્રિટન અને પરચુરણ કારીગરો તરીકે કુલ ૩૩ કરોડ માણસો હિંદમાં ઔદ્યોગિક કામોમાં લાગેલા (૧૦ ટકા) છે.

હિંદ પોતાનાં કારખાનાંઓની કુલ પેદાશમાંથી ૧૦.૩ ટકા પરદેશો ખાતે વેચાવે છે; બાકી પોતે વાપરે છે. ગ્રેટબ્રિટન ૩૧ ટકા, અમેરિકા ૧૦ ટકા, જાપાન ૧૬.૫ ટકા અને ભૂતાન ૨.૫૫ ટકા પાકી માલ પરદેશો ખાતે વેચાવે છે.

ઉપલા (હિંદ સિવાયના) દેશો પોતે પોતાનાં ચંત્રો બનાવે છે, નવી નવી ભવનાં ચંત્રો હંમેશાં તૈયાર કરી ઉત્પન્ન વધારે છે. હિંદને તે લાભ મળતો નથી. ઉપલા દેશના મજૂરો ઔદ્યોગ-ચિત્તથી આઠ કલાક કે ઓછું કામ કરીને હિંદી મજૂર કરતાં ૨૫ ગણો માલ પેદા કરે છે. હિંદના મજૂરોનું લાહરીઆ કામ બાર કલાક લંબાય છે.

ઉપલા દેશો સ્વતંત્ર છે. સરકાર, કારીગરો અને કારખાના-વાળા દેશના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે સંપૂર્ણ કામ કરે છે. પોતાના દેશમાંથી પરદેશો ખાતે વસ્તુઓની મોટી નિકાસ કરી

દેશને ધનવાન બનાવવાના પ્રયત્નો પર એમની અર્થનીતિ, જકાતનીતિ રચાયેલી હોય છે. પરંતુ હિંદને માટે એ બાબતો હમણાં શક્ય નથી: પરંતુ સ્વરાજ સરકારને ભવિષ્યમાં આ બધી બાબતોના ગંભીરપૂર્ણ વિચાર ચોખ્ખામાં સમાવેશ કરવો પડશે.

મૂળભૂત ઉદ્યોગો

હિંદમાં કેટલાક ઉદ્યોગો સ્થપાયેલાં છે. તેની સ્પષ્ટતા નીચે મુજબ છે:—

આજે જગતમાં સૌ ધાતુઓમાં લોહું અને પોલાક વિશેષ મહત્વના અને ઉપયોગી પદાર્થો છે. યુદ્ધ પહેલાં જગતમાં લોહાની પેદાશ નીચે મુજબ હતી:—

દેશ.	લોહું. ટન.	દેશ.	પોલાક. ટન.
અમેરિકા	૨૧૫ લાખ	અમેરિકા	૩૪૦ લાખ
યુ. સ્ટેટ્સ		(યુ. સ્ટેટ્સ)	
રશિયા	૧૨૫ લાખ	જર્મની	૧૧૦ લાખ
ગ્રેટબ્રિટન	૬૫ લાખ	રશિયા	૧૨૦ લાખ
જાપાન	૫૭૫ લાખ	જાપાન	૧૦ લાખ
બેલ્જિયમ	૩૦ લાખ	ભૂતાન	૪૫ લાખ
ભૂતાન	૨૦ લાખ	હિંદ	૧૨ લાખ
હિંદ	૧૫ લાખ	હિંદ	૧૨ લાખ
જગતની કુલ પેદાશ	૭૨૦ લાખ	જગતની કુલ પેદાશ	૬૮૦ લાખ.

હિંદની કંપનીઓ—

(૧) તાતા આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપની લિમિટેડ, જમશેદપુર.

(૨) ઇન્ડિઅન આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપની લિમિટેડ,

(૩) સ્ટીલ ઇન્ડિયન આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ

(૪) માધસોર ભદ્રાવતી આયર્ન વર્ક્સ.

પ્રાચીન સમયથી હિંદમાં લોહું લુકારો, ભૂટીઓમાં તૈયાર કરીને એનાં શસ્ત્રો તથા બીલ પદાર્થો બનાવતા હતા. પોલાક પણ ભૂટીઓમાં તૈયાર થતું હતું. દિલ્હીના

લોહાના ઉદ્યોગોના ઇતિહાસ: કુતુબ મિનાર પાસે તો લોહાને ઊંચા વિજય-સ્તંભ પ્રાચીન આર્યોની સરસ મુંઠર લોહાની કળાની ખાતી આપે છે. શસ્ત્રાત્મક કુલની ખાતે લોહું ગળવા માટેનાં કારખાનાની નાના

પાયે સ્થાપના થઈ હતી. તે પછી જમશેદપુર તાતાના પ્રયત્નોથી ૧૯૦૭ માં જમશેદપુર કારખાનું સ્થપાયું. ૧૯૧૪ માં એમાં

પાલાદ બનાવવાની શરૂઆત થઇ. એ કારખાનું યુજન મોટું છે. એના ઉપર ૩૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાયા છે. ૧૯૩૩ માં આ કંપનીએ ૮ લાખ ટન લોડું અને ૫ લાખ ટન પાલાદ ટકા કર્યા હતાં. તે પછી હવે આથી બીજી લગભગ ૭૫ ટકા પેદાશ વધી છે. જમરોદ્ધર લોહના ઉદ્યોગથી એક લાખ માણસોની વસતિવાળું મોટું શહેર બન્યું છે. ઈન્ડિયાન આયર્ન કંપની પણ લગભગ ૨૫ લાખ ટન પાલાદ બનાવે છે. સરકારે આ ઉદ્યોગને જાતી રક્ષણ આપ્યું છે. એના વિકાસ હેતુ શેડાં વરસોમાં સારો થયો છે. ૧૯૩૬-૪૦ માં પાલાદનાં ઢાળી-આની પેદાશ ૧૦૭૦૪૦૦ ટનની થઈ હતી. તૈયાર પાલાદની પેદાશ ૧૦૬૫૬૦૦ ટનની થઈ હતી. તાતા કંપનીએ એ વરસમાં ૫ કરોડ રૂપિયાનો ખોાખો નેરા કર્યો હતો; હમણાં સમયે લોડું અને પાલાદ યુદ્ધનાં સાધનો બનાવવા પાછળ વપરાય છે; પરંતુ યુદ્ધ પહેલાં લોહનાં મોટા ધરાકો નવાન અને પ્રિટન હતા. હિંદમાં દર વર્ષે ૫'૬૨ સોળ કરોડના લોહનાં ચંત્રો આવે છે. આ સિવાય લોહા અને પાલાદની સૂધ, ટંકણીથી માંડીને બીજા અનેક મોટા પદાર્થો પરદેશીથી હિંદમાં આયાત થાય છે. હિંદમાં લોહાની રેલો, બીમ, પતરાં, ખીલા, તાર, ડીનાલેટો વગેરે બને છે. ઈ. સ. ૧૯૩૪-૩૮ માં આંક કરોડ રૂપિયાની કિંમતની પાલાદની પાછી વસ્તુઓ હિંદમાં આયાત થઇ હતી. ૧૯૩૮-૩૯ માં ૧૧૫ કરોડ રૂપિયાની કિંમતની વસ્તુઓ આયાત કરાઈ હતી. આ સમયની વસ્તુઓ હિંદમાં બની શકશે. સ્વરાજ

ત્યાં અંગ્રેજ વહાણવટાનું પ્રાબલ્ય છે. યુદ્ધ પહેલાં જગતમાં નીચે પ્રમાણે ભૂકાભૂકાં દેશોનું વહાણવટું હતું:—

આ સિવાય હોલાન્ડ પાસે ૨૫ લાખ ટનનું, ગ્રીસ પાસે ૧૮ લાખ ટનનું વહાણવટું હતું. હમણાં યુદ્ધના સમયમાં યુરોપના મણા દેશો જર્મનીએ છતી તેમનું વહાણવટું અચૂક અંગ્રે પોતાના ઉપયોગમાં લીધું છે. જર્મની, પ્રિટન અને અમેરિકાની સ્વીમરી જૂટથી કુખાડે છે. આ બંને દેશો તેવીજ ઢંઢે નવી સ્વીમરી બાંધતા આવે છે. હમણાં જગતનું વહાણવટું મોટા ભાગે યુદ્ધના કાર્યમાં રોકાયું છે. હમણે કારખાનાઓમાં નવી સ્વીમરી બંધાય છે. યુદ્ધના અંતે વહાણવટા બહુ મોટા પ્રમાણમાં બંધાવાથી કેવી રીતે થાય છે તે જોવાનું છે.

હિંદમાં વહાણવટા માટે અહીંની સરકારે નિરાશાવાદી ધારણ પકડ્યું છે. સીધીઆ સ્વીમ નેવિગેશન કંપની હિંદીઓની બનેલી છે. એની પાસે ૨૫ સ્વીમરી છે. પરંતુ સ્વીમરી અને કપતાને પરદેશીથી લાવવાં પડે છે; સ્વીમરી બાંધવા માટે સીધીઆ કંપનીએ વિજાગાપટ્ટના બંદરમાં ગોદી સ્થાપી છે. યુદ્ધ પછી એને જોઈતાં ચંત્રો, મળશે તે સમયે ત્યાં સ્વીમરી બંધાશે. હિંદી વહાણવટાને પરદેશી સ્વીમર કંપનીની હિરકાષ-માંથી પણ રક્ષણ મળતું જોઈશે. હિંદમાં યુદ્ધના અંગે સરકાર તરફથી નાની નાની સ્વીમરી હમણાં હિંદમાં બંધાય છે; પરંતુ તેના આંકડા બહાર પડતા નથી. સ્વીમરીનાં એન્જનો હિંદમાં તૈયાર થતાં નથી. હિંદી સ્વીમરી લગભગ ૨૫ લાખ બની છે.

દેશ.	સ્વીમરી.	ટનેજ.	મોટર.	સ્વીમરી.	ટનેજ.	વહાણો.	ટનેજ.	કુલ.	ટનેજ.
પ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	૭૯૧૬	૧૬૬૬૫૬૬૨૪	૧૧૬૩	૩૫૧૫૩૬૬	૬૧૫	૨૧૨૧૫૫	૬૧૨૪	૨૦૩૮૫૧૩૮	
અમેરિકા	૨૭૧૩	૧૧૨૫૪૭૬૫	૪૦૭	૧૩૨૦૮૬	૪૫૬	૫૬૬૭૧૨	૩૫૭૬	૧૨૫૫૬૫૩૩	
જાપાન	૧૪૧૪	૩૨૪૭૬૪૬	૬૫૩	૬૬૭૭૧૪	૦	૦	૨૩૬	૪૨૧૫૬૬૦	
નેર્વે	૧૩૭૭	૬૬૫૨૧૦૧	૪૮૦	૨૧૦૧૫૫૪	૨	૮૫૦	૧૮૫૬	૪૦૫૪૪૮૫	
જર્મની	૧૪૫૩	૨૬૨૩૩૨૬	૬૫૧	૧૮૪૮૬૫	૬	૧૦૨૩૫	૨૦૬૪	૭૭૨૮૪૧૭	
ઈટાલી	૧૬૭	૨૪૧૧૫૦૩	૨૭૫	૬૪૫૨૧૦	૧૭૪	૪૧૪૦૬	૧૨૪૬	૩૦૬૮૧૫૬	
ફ્રાન્સ	૧૧૫૮	૨૬૮૦૮૭૬	૧૮૧	૨૬૨૨૨૦૩	૮૦	૨૬૪૭૬	૧૪૨૦	૩૦૦૨૪૫૫	

સરકારને આ વસ્તુઓ વધી બનાવવાની સગવડ કરવી પડશે. હમણાં પણ તાતા આયર્ન વર્ક્સના સહાયકારી કારખાનાં ડીન વર્ક્સ, નેલ્સ વર્ક્સ, વેગન વર્ક્સ વગેરે જમરોદ્ધરમાં છે. સ્વરાજ સરકારે આ ઉદ્યોગને વિકાસ મોટે પાયે કરવો રહ્યો. હિંદની ખાણોમાં ઊંચા લોહાની ધાતુઓ અબજોક પ્રમાણમાં છે. તેમાંથી માત્ર ૬ ટકા જ હમણાં ઉપયોગમાં લેવાય છે.

વહાણવટું એ સર્વે ઉદ્યોગોનું હૃદય છે. હિંદનો આંતર-સાગર વ્યવહાર અને આંતરરાષ્ટ્રીય સાગર વ્યવહાર વહાણવટાથી ચાલે છે. અતિ પ્રાચીન સમયથી હિંદનું

વહાણવટાનો ઉદ્યોગ વહાણવટું બારે પ્રખ્યાતિ પામ્યું હતું. મગવેદના સમયથી તે ઠેક આદારમાં સદી સુધી હિંદનાં નાનાં નાનાં વહાણોએ સર્વે સાગરોને ઢોળી આપ્યા હતા. હિંદમાં અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય થતાં સ્વીમરી આવ્યાં. આપણું વહાણવટું ઉત્તેજન અને આશ્રયને બદલાવે પધારીવશ રીતિમાં રહ્યું. અંગ્રેજ સમયમાં પણ સુંબાઈ, કલકત્તાની ગોદાઓમાં પ્રિટિશ સરકાર માટે મનવારે હિંદી કારીગરો તૈયાર હતા, પરંતુ અંગ્રેજોની સ્વીમર કંપનીઓએ આપણાં એ પ્રાચીન ઊદ્યોગને સુખરિતમાં સુધારવામાં ફાળો આપ્યો છે. આપણે

વહાણવટાની હિંદને મોટી અગત્ય છે. બલિયની સ્વરાજની સરકારે હિંદના વહાણવટાને આર્થિક અને બીજી રક્ષણીય મદદ આપવી રહેશે. કેપ્ટનો, એન્જનીયરો અને ચીફ એક્સિસરોને તાલીમ આપવા માટે શાળાઓ જોડવા પડશે. નવી જેટીઓ, ગોદીઓ બાંધવી પડશે. વહાણવટાનો સ્વરાજ હિંદ મોટો વિકાસ માંડશે. મનવારેનો કાકલો પણ હિંદને બાંધવો પડશે. ખાખામાં ૦૧૧ લાખ કેપ્ટન, ઇજીયરો છે, બ્યારે આપણે ત્યાં એકેય નથી.

હિંદના આંતર બંદરો વાણિજ્ય માટે ૪૦૦૦-૫૦૦૦ સદસી ચાલતાં વહાણો કામ કરે છે. હિંદમાં ૩૨ કંપનીઓ સ્વીમરી ચઢાવવા સ્થાપાઇ તેમાં સરકારી આશ્રય વગર ૨૩ કંપનીઓ મરણ શરણ થઇ છે.

હિંદને ખેરખેર કોઇ દિશામાં પહોત હોય તે ઇજીનીઅરોગના ધંધામાં છે. ચંત્રો હિંદમાં બનતાં નથી. સ્વીમ એન્જનો પણ તૈયાર થતાં નથી. રેડીઓ, વાયરલેસ તારોના સંદેશ મૂકવાના ચંત્રો, સિનેમાનાં

ઈજીનીયરીંગ ઉદ્યોગ ચંત્રો, ઘડીઆળો, રેમો મિટરો અને બીજાં અનેક ચંત્રો હિંદ બનાવતું નથી. રેલવેનાં એન્જનો પણ બનતાં નથી. હમણાં નાનાં નાનાં એન્જનો યુદ્ધના સમય માટે હિંદમાં બનતાં હોય એવું જણાય છે; પરંતુ હિંદ દર વર્ષે ૧૪થી ૧૬ કરોડ રૂપિયાનાં ચંત્રો પરદેશીથી મગાવે છે. આ બધું હિંદમાં બનાવવામાં આવે એવી

સ્વરાજ સરકારે ધરવી કરવી રહી. વિમાનો હમણાં હિંદમાં બને છે, પણ એમાં એંજીનો તથા બીજા ખાસ ભાગો અહીં તૈયાર થતા નથી; પરંતુથી આયાત કરાય છે. યુદ્ધને અંગે એંજીનીયરીંગના હિંદમાં પચીસ વરસમાં ન કરવામાં આવે એટલે વિકાસ સરકારને કરવા પડે છે. રણગાડીઓ (ટેન્ક) પણ હિંદમાં બંધાતી હોવાની માન્યતા છે. મોટર લોરીઓ પણ હિંદમાં બંધાય છે. મોટરો હજી તૈયાર થયાનું જણાયું નથી પણ સૌથી મોટી તકલીફ આ વિષયમાં એંજીનોની છે. આ એંજીનોના હિંદમાં બંધાય તે બધા ઉદ્યોગો હિંદમાં વિકાસ પામી શકે. વિલાયતના મજૂર પ્રધાન મિ. બીવનની ચોળના મુજબ ૨૦૦-૨૫૦ હિંદી કારીગરોને ચંત્રો બનાવવાને હુન્નર શીખવા માટે વિલાયત મોકલ્યા છે ત્યાંથી થઈને પાછા આવ્યા છે. હિંદમાં યુદ્ધ માટે બંદૂકો, નાની મશીનગનો, નાની તેપો, નાની રણગાડીઓ અને યુદ્ધ માટે અનેક સાધનો બનાવવાનાં કારખાનાં ખડાં થયાં છે. લગભગ બેથી ત્રણ લાખ કારીગરો યુદ્ધનાં સાધનો બનાવે છે. ઇજીન, ઇરાન, ઇરાક વગેરે દેશોમાં જે બ્રિટિશ સેન્યો છે તેમને અનેક યુદ્ધની શસ્ત્રસામગ્રીઓ પહોંચાડવી પડે છે. આ સર્વે દૂરદૂર વિલાયતથી સ્ત્રીમરો મારફતે કેપ એફ ગુડ હોપ ને માગે હમણે માઇલો કાપીને મૂકતાં, અંગ્રેજ સરકારને સ્ત્રીમરોની ભારે તંગી ભોગવવી પડે છે. જે પ્રમાણમાં અસુક દેશોની સખમ-રિનો બીજી સ્ત્રીમરોને હુખાડે છે તે ભેતો સાગર માગે અત્યંત લયજનક છે, આથી હિંદ અધ્યક્ષને અત્યંત ઉપયોગી સ્થાને આવ્યું હોવાથી હિંદથી શસ્ત્રસામગ્રીઓ મોકલવી બહુ સવડ પડે છે. એટલે હિંદમાં ઉત્પાદન વધારવાની લશ્કરી ફરજ અંગ્રેજ સરકારને પડે છે; છતાં હિંદમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ થાય એ વિલાયતનાં કારખાનાંઓ ઉપર લવિયમાં મોટા આધારરૂપ માનવાની નીતિ બ્રિટિશ સરકારને લશ્કરી શસ્ત્ર સામગ્રીઓ હિંદમાં છૂટથી બનાવવા દેતી નથી. આથી ન છૂટકે કંઈ કંઈ મને કમને કરડું પડે છે. સ્વરાજની હિંદી સરકારને શસ્ત્રસામગ્રીઓ જરૂર નહોતી. હમણાં પાયા પર એમણે મોટી ઇમારત લવિયમાં અણવાવી છે. અંગ્રેજ સરકારની નીતિ ગયા મહાયુદ્ધમાં ૧૫૦૮ થઈ હતી. અનેક શસ્ત્રસામગ્રીઓ હિંદમાં બનાવવાની એમને તે સમયે ફરજ પડી હતી; પરંતુ પાછળથી આ પ્રવૃત્તિને તદ્દન અંત કરી દેવામાં આવી હતી. હિંદી પ્રજા આ સમયે પણ બ્રિટિશની લવિયની રાજ્યનીતિ અને ઉદ્યોગનીતિના સંક્રિયત-પણા માટે શકની નજરે જાય છે.

હિંદી ઉદ્યોગો માટે એંજીનીયરીંગના વિકાસનો ભારે જરૂર રહેશે. હમણાં હિંદ એ વિષયમાં પછાત છે. હિંદના એંજીનીયરીંગનાં ઘણાં ખરા કારખાનાં કલકત્તાની આસપાસ આવેલાં છે. એમાંથી મુખ્ય ભાગ યુરોપિયન મલેશી અથવા ન્યવસ્થા નીચે છે. ચાર કારખાનાંવાળાઓ હમણાં રેલવેના વેગને (૬૪૫૦ ૮૦૦૦) બનાવે છે. રેલવેની વર્કશોપોએ એંજીનીયરીંગના કારખાનાંઓમાં મોટે ભાગે શસ્ત્રસામગ્રીઓ હમણાં બનાવવા માંડી છે. આ ઉદ્યોગ યુદ્ધ પહેલાં ૩ લાખ કારીગરોને કામ આપતો હતો. હમણાં લગભગ પાંચ લાખ કારીગરો આ ઉદ્યોગની પાછળ (યુદ્ધ સામગ્રીઓ માટે ખાસ) કામે લાગે છે. હિંદના આ એંજીનીયરીંગ કારખાનાંઓ, રેલવેનાં વેગને, પૂલો, ટાંકીઓ, લોકોની લાંચો, તેલ માટેની લોકોની બોટો, ટાળાઓ, થાંભલાઓ વગેરે અનેક ભત્તનું કામ કરે છે. આ કારખાનાંઓવાળા સારા નફો પેદા કરે છે. યુદ્ધ સમયમાં નફો ઘણો વધી ગયો છે. હમણાં એ કારખાનાંઓમાં લશ્કરી વસ્ત્રો વિશેષ પ્રમાણમાં

બને છે. આ એંજીનીયરીંગની કંપનીઓની મૂડી ૧૫ કરોડ રૂપિયા જેટલી છે. એઓ હમણાં સરસ નફો મેળવે છે.

સ્વરાજ સરકારે એંજીનીયરીંગ માટેની શાળાઓના વિકાસ કરવો પડશે. હમણાં એ વિષયનું ઉચ્ચ જ્ઞાન મેળવવા વિલાયત જઈ ત્યાં પ્રીક્ષામાં પાસ થઈ પડે છે. પીવાના પાણીખાતાના, સાગરની સ્ત્રીમરોના, રેલ્વે માટેના, ખાણોનાં, મોટાં કારખાનાંઓના, સૈનિકોના, તોપખાનાના એવાં એવાં અનેક ખાતાઓના એંજીનીયરીંગ હિંદમાં તૈયાર કરવા પડશે. સ્વરાજ નીચેના હિંદને રેલવે, સ્ત્રીમરો, કારખાનાં, મોટરો, વિમાનો, રેડીઓ, ક્ષાત્રે, પૂલો, રસ્તાઓ, મોટી નદીઓના બંધો, નહેરો વગેરે વગર ચાલે તેમ નથી. તે માટે તાલીમ પામેલા એંજીનીયરોની જરૂર પડશે. પરંતુથીઓની શરૂઆતમાં મહં જરૂર નહોતી. શસ્ત્રસામગ્રીઓ બનાવવા માટે પણ એમની જરૂર પડશે.

રસાયણ ગંધક, સોડા, એસીડની ભત્તભત્તની બનાવટો ઉપર બધા ઉદ્યોગો નબે છે. આ ઉદ્યોગ પણ હિંદમાં વિકાસ પામ્યો નથી. યુદ્ધના સમય હોવાથી બ્લોસ્ટીરાઇન,

રસાયણિક ઉદ્યોગો

સંસ્કારિક એસીડ, સોડા, એમોનીયા સંસ્કેટની પરંતુથીઓ આયાત થતી બંધ થઈ છે. એટલે હિંદમાં આ ઉદ્યોગ તરફ સરકાર અને મૂડીવાદીઓનું ધ્યાન ગયું છે. હિંદના ઔદ્યોગિક વિકાસ રસાયણ વગર પાંગળો રહેશે, એ હવે જગ નહેર વાત છે. જગતમાં આ પદાર્થોની મોટી પેદાશ અને બપ છે. કાગળો, કપડાં, લાકડું, ચામડું, કાચ, ધોવાના ઔષધોના, રસાયણિક પૃથક્કરણોના, પોલાદના સર્વે ઉદ્યોગોની બનાવટોમાં આ રસાયણોના અગત્યને ડિરસો છે. આપણે જેમ ચંત્રોના વિભાગો માટે પરંતુથીઓના પરાધીન છીએ, તેવા રીતે રસાયણો માટે પણ પરાધીન છીએ. સ્વરાજ સરકારે પણ આપણા સ્વદેશી ઉદ્યોગો માટે આ રસાયણોની બનાવટોને ઉત્તેજન આપવું રહું.

રસાયણોના ઉપયોગ હિંદમાં વધતો જાય છે. પરંતુથી મંગાવવાની અને મેળવવાની સગવડોને કાંધે આ ઉદ્યોગમાં હિંદ નબળું રહ્યું છે. ઇ. સ. ૧૯૨૪માં સોડાની બનાવટો ૧૦૫૫ લાખ હંદ્રવેટની હતી. ૧૯૩૮-૩૯માં ૨૦૫૫ લાખ હંદ્રવેટની આયાત કરવામાં આવી હતી. માત્ર એકલો સોડાજ ૧૪ લાખ ટન પરંતુથીઓ આયાત થયો હતો. ન્યારે ઠાંકરીકે સોડા ૪૫૫ લાખ ટન મંગાવયો હતો. સોડાની બીજી બનાવટોની આયાતમાં સોડીઅમ : બાઈકારબોનેટ, સોડીઅમ સંસ્કૃષ્ટ, સોડીઅમ બોરેટ અને સોડીઅમ સીલીસેટ છે.

હિંદમાં મીઠું બનાવવાનાં સાધનો છે. હિંદની ત્રણે બાજુને સાગર અપુટ મીઠું આપે છે. આપણે ત્યાં મીઠાને વપરાશ એટલે એટલે મત્તુચ દીઠ માત્ર ૧૩ રતલ જેટલો છે. યુરોપમાં ૨૪ થી ૩૦ રતલ જેટલો છે; કારણ કે ત્યાં ઉદ્યોગોને વિશાળ પ્રમાણમાં વિકાસ થયો છે. એ દેશોમાં મીઠાને ઉપયોગ સોડાની બનાવટો માટે થાય છે. સોડાની બનાવટો ઉપર તેા ઘણા ખરા ઉદ્યોગો નબે છે.

હિંદમાં એ કે ગંધક બનતો નથી. બાકી, રસાયન માટેના સઘળા પદાર્થો મોટા પ્રમાણમાં બને છે. ગંધકમાંથી ઉદ્યોગો માટે સંસ્કારિક એસીડ બને છે. એને માટે ૬૨ વર્ષે ૪૭૦૦૦ ટન ગંધકની આયાત થાય છે. યુદ્ધના સમયમાં હિંદમાં ગંધકની પરંતુથીઓ આયાત શરૂ થઈ નથી. આથી હિંદમાં ગંધક બનાવવાની ચોળનાંઓ અમલમાં મૂકાઈ છે; પરંતુ હિંદમાં બહુ ધીમથી કામ આગળ વધે છે. છતાં લવિયમાં ગંધકની બાજતમાં

આત્મસંતોષી બની શકારી. હિંદમાં ઝંખિનીઆ સહૃદયની પણ મોટી ખપત છે. થોડાં વર્ષોમાં એની આવાક બેવડાઈ છે. ઇ. સ. ૧૯૩૮-૩૯ માં એની ૧૫૩૪૦૦૦ હંડ્રેટ આમદાની થઇ હતી. આ સિવાય લોહા અને પોલાદના કારખાનાંઓ હિંદમાં ઝંખિનીઆ સહૃદય મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર કરે છે. આ સિવાય શેરફેરીકી ખાતરો અને પોટાસની બનાવટો પણ અગત્યની છે. હિંદમાં ખાતરો બનાવવા માટે વિશાળ કાચા પદાર્થો અને ક્ષેત્રો છે. એટલે પરદેશીથી બિલકુલ આયાત કરવાની જરૂર પડતી નહિ.

હિંદમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ પોતાનાં શહેરોના પાણીને સ્વચ્છ બનાવવા માટે કલોરાઈનને માટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરે છે. આ સર્વ પરદેશીથી આયાત થાય છે. કેન્દ્રીક સોડાને વિદ્યુત પદ્ધતિથી સ્વચ્છ કરી તેમાંથી કલોરાઈન અને બ્લીચીંગ સોડા બનાવે છે. બ્લીચીંગ પાઉચર ઘોવા અને બીન્ડ અનેક કામોમાં ખપ લાગે છે. એની બનાવટ માટે હિંદમાં સખત વિન્યયશક્તિ બનાવવાનાં વિશાળ સાધનો પડ્યાં છે. આ માટે હિંદમાં મોટાં કારખાનાંઓ હવે કામે લાગી ગયાં છે. યુદ્ધના સમયને દીધે આ વસ્તુઓ પણ હિંદમાં બનાવ લાગી છે; પરંતુ હજી એના વધુ વિકાસને રચાત છે. ઔદ્યોગિક હિંદને મોટા પ્રમાણમાં આ વસ્તુઓને ઉપયોગ કરવા પડશે. સ્વરાજ સરકારને આ ઉદ્યોગને મોઢું રક્ષણ આપવું પડશે. યુદ્ધ પછી જુદાજુદા દેશોની સરકારો પોતાના ઉદ્યોગોને આર્થિક તરફ આવી આવા રસાયણોની પરદેશોમાં મોટી નિકાશ કરવા ભારે કાશિયો કરશે.

સોડીઆમ અને પોટાશીઅમ બાઈક્રોમેટોની હિંદમાં પેદાશ વધારવા માટે કેશીયો થઇ છે. એના માટે પાંચ કારખાનાંઓ કામ કરે છે; પરંતુ આ દ્રવ્યોની ખપત ઓછી હોવાથી આટલી મોટી પેદાશની જરૂર રહેશે નહિ. સ્વરાજ સરકારે જોઇએ તે કરતાં એકજ વસ્તુનાં વધારે કારખાના કાઢવા પર નિયમન મૂકવું પડશે. રસાયણોની મદદથી હિંદમાં ઘણાં નવાંતવા ઉદ્યોગો યુદ્ધની તંબીના સમયે અસ્તિત્વમાં આનાં છે; પરંતુ તે સઘળાં હજી બાળદશામાં છે. રસાયણોની મદદથી રંગો, હાપવાની શાહી, ભતભતના ડર્જીધી દૂર કરનાર દીનાઇલ જેવા પદાર્થો, ખાતરો અને ચામડાં ઢેળવવાનાં રસાયણો માટેનાં કારખાનાંઓ શરૂ થઇ ચુક્યાં છે. યુદ્ધ પછી એમને મોટા પાયા પરનો વિકાસ શક્ય છે; પરંતુ પરદેશી હરીફાઈઓમાંથી સ્વરાજ સરકારને રક્ષણ આપવું પડશે.

જગતમાં સૌથી વધારે અગત્યનો પદાર્થ કૌલસો છે. એ શક્તિ પેદા કરે છે, એના ભંડુગરની માફક ભતભતના રંગો પેદા થાય છે. એમાંથી તેલ નીકળે છે, વિદ્યુદ્ધિ કરનાર પદાર્થો મળે છે; અનેક ભતનાં ઔષધો મળે છે, યુદ્ધનો દારૂગોળો બનાવવા માટે એનો મોટો ઉપયોગ છે. કૌલસાના સેંકડો ઉપયોગોની શોધો થઇ છે. જર્મનીના પ્રમાણમાં આ કૌલસાના ભતભતના ઉપયોગ બાબતમાં આપણે સેંકડે એક ટકો પણ પ્રગતિ કરી નથી. હિંદમાં કૌક બનાવવાનાં કારખાનાં છે, પણ તે સાથે એમાંથી બેન્ઝીન, ટોલોલ વગેરે વિદ્યુદ્ધિ લાવનાર પદાર્થો આપણે બનાવતાં નથી. એમાંથી એમોનીઆ ૫૪ મોટા પ્રમાણમાં મળી શકે છે. આ પદાર્થો ખૂબ ઉપયોગી છે. સ્વરાજ સરકારે એની બનાવટોને ઉત્તેજન આપવું રહ્યું.

આ વિજ્ઞાનના જમાનામાં મીઠું અને કૌલસો એ ઉપયોગી પદાર્થો છે. હિંદમાં એ પુરુષ પ્રમાણમાં મળી શકે છે. આના સહકારથી રંગો, દવાઓ, વિદ્યુદ્ધિ પદાર્થો, અને યુદ્ધને લગતા અનેક પદાર્થો મળી શકે છે. એના વડે વિન્યયના કારખાનાંઓ આપણે સ્થાપનાં રહ્યાં. હિંદ પાસે કાચા પદાર્થો, સરતી મજૂરી, કૌલસા અથવા બ્લીચિંગની શક્તિ અને મોટી ખપત છે. આથી સ્વરાજ સરકારને આ દિશામાં મીઠી દૃષ્ટિ રાખવી પડશે.

આપણા દેશમાં રસાયણોનું વિજ્ઞાન હજી બાલદશામાં છે. વસ્ત્રો, બનાવટી રૈશમ, તેમના માટે ચળકાટ અને રંગો આપના વાના પદાર્થો, બનાવટી કચકડા એટલે સેધુલીઝના મોટા ઉદ્યોગોનાં રમકડાં, દ્વિભની પટીઓ વગેરે બનાવવાનાં રસાયણો અને વિદિ માટે આપણી પ્રગતિ અતિ અલ્પ છે. આપણે જો જગતની હરીફાઈમાં જીવડું હોય તો, વિજ્ઞાનના સહકારથી આ વિષયમાં પ્રગતિ કરવી રહી. હમણાં તો પરદેશોની દયા ઉપર આ વસ્તુઓ માટે આધાર ગણવો પડે છે. ચળકતી સરેહ માટી (China Clay) માંથી અનેક ઉપયોગી પદાર્થો બને છે, વળી ચરખી પણ ભારે ઉપયોગી પદાર્થ છે. આ સઘળાંનો વિજ્ઞાન અને રસાયણના સહકારથી આપણે બનાવટો બનાવી પરદેશોની શ્રેષ્ઠતાની ખર્ચાળ આયાત બંધ કરવી પડશે.

સ્વતંત્ર હિંદની દરેક મ્યુનિસિપાલિટી, દરેક પોલિસ્ટ, દરેક કારખાનું, દરેક રેલવે, રીમર કંપની પોતાની થાપણોમાંથી અચુક અંશ આપી, આવાં કારખાનાંઓની સ્થાપનામાં દેશને આગળ લાવી શકે. આપણાં પછાત દેશમાં સેંકડો આવાં પદાર્થો બનાવવાની જરૂર પડશે.

જગતમાં કારખાનાંઓ ચલાવવા માટે કૌલસા, પેટ્રોલીઅમ અને વિદ્યુત-એ ત્રણ મહાશક્તિઓ છે. જળના ધોધથી વિદ્યુત શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાની પદ્ધતિ બહુ સરલ અને સરતી છે. જગતમાં જુદા જુદા દેશોમાં આ જલવિદ્યુત શક્તિનો વિકાસ અત્યંત અનન્ય પ્રમાણમાં થયો છે. અમેરિકા, ભપાન અને રશિયાએ તેનો લાભ મોટા પ્રમાણમાં લીધો છે. આપણે ત્યાં હિંદમાં પણ એ શક્તિના બળથી અનેક કારખાનાંઓ અને રેલવેઓ ચાલે છે. છતાં બીજા દેશોને ચુકાબજે આપણે ઘણા પછાત છીએ. જગતમાં આ વિદ્યુતશક્તિની જુદાં જુદાં દેશોની પેદાશ નીચે સુચવે છે.

દેશ

શક્તિ—કીલો.

યુ. રે. અમેરિકા	૧૨૩૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦	કીલો.
જર્મની	૪૪૫૦૦,૦૦૦,૦૦૦	"
રશિયા	૨૫૬૦૦,૦૦૦,૦૦૦	"
ગ્રેટબ્રિટન	૨૩૬૦૦,૦૦૦,૦૦૦	"
કેનેડા	૨૧૩૫૦,૦૦૦,૦૦૦	"
ભપાન	૧૬,૬૦૦૦૦૦,૦૦૦	"
ફ્રાન્સ	૧૫,૬૦૦,૦૦૦,૦૦૦	"

જગતની કુલ આશરે ૩૩૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦

હિંદ ખૂબ પછાત છે. એની ગણતરી પછાત દેશોમાં છે. હિંદમાં એટલા મોટા પ્રમાણમાં જલપ્રપાતો અને વેગવાન પ્રવાહો છે કે, હમણાં કરતાં દશગણી વધારે વિદ્યુતશક્તિ પુરુષીથી મેળવી શકાય તેમ છે. સ્વાચ્છ સરકારે આ સૌથી શક્તિ મેળવવાની

જરૂર રહેશે. હિંદ માટે સૌથી કઠિન પ્રશ્ન ચ'નોનો છે. નાનાં મોટાં દરેક ચ'નો પરદેશીથી મંગાવવાં પડે છે. ઉપલા સર્વે દેશો આ ચ'નો પોતાને ત્યાં બનાવે છે; પરંતુ આપણી કમનસીબીએ આપણે ચ'નો માટે પરત્ર ઊભે.

જળવિદ્યુત શક્તિનો બીજો ક્ષેત્ર નીચે સુખ્ય છે:—

દેશ શક્ય શક્તિનું વિકસિત શક્યશક્તિના

પ્રમાણ શક્તિ ટકા
દરા લાખ: અશ્વબળ

યુ. રે.	૩૫	૧૧.૭	૩૩
કેનેડા	૧૮.૨	૪.૫	૨૫
કાન્સ	૫.૪	૨.૧	૩૭
બ્રિટન	૪.૫	૧.૭	૩૭
રૂપન	૪.૦	૧.	૨૫
ઇટાલિ	૩.૮	૧.૮	૪૭
સ્વિટ્ઝરલેન્ડ	૨.૫	૧.૮	૭૨
જર્મની	૨.૦	૧.૧	૫૫
હિંદ	૨૭૦	૧.૧	૩

હિંદમાં વિકાસને માટે ખૂબ અવકાશ છે. સ્વતંત્ર સરકારે આ સસ્તી શક્તિ મેળવવા ભારે પ્રયત્નો કરવા પડશે. હિંદમાં સેકંડો નાની નાની નદીઓમાંથી જળવિદ્યુત ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. આ પાણીનો ઉપયોગ ખેતીના માટે વિશાળ પ્રમાણમાં પડતર

અને મેટુરનાં બે મોટાં કારખાનાંઓમાંથી અનેક શક્તિને વિદ્યુત પ્રકારા પહોંચાડવામાં આવે છે. પંજબમાં પણ બે કારખાનાં કામ કરે છે. માઇસોરમાં ક.વેરી અને ગેરસાખાનાં બે કારખાનાંઓ છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં એકાદ છે. કાશ્મીરમાં સૌથી જૂઠું એક કારખાનું ચાલે છે. સ્વરાજ સરકારે ભવિષ્યમાં બીજા પ્રાંતોને પણ ત્યાં અપાવવા પડશે.

મનુષ્યશક્તિની મજૂરી હિંદમાં સસ્તી હોવાથી તે વિશેષ પ્રમાણમાં વપરાય છે. બીજા દેશોમાં જળવિદ્યુત, કોલસા, પેટ્રોલિયમથી ચ'નો ચલાવી શક્તિનો ઉપયોગ થાય છે. નીચેના કોઠા ઉપરથી કયા કયા દેશોમાં કેટલી શક્તિ દરેક ભતની વપરાય છે તે ખતાવ્યું છે:—

હિંદમાં મનુષ્યશક્તિનો (સરતાપણા અને યાંત્રિક અદ્ય ઉપયોગથી) વિશેષ પ્રમાણમાં ઉપયોગ છે. આથી દર રોજનું વ્યક્તિદીઠ કામ અતી નીચા પ્રમાણમાં થાય છે. સ્વરાજ સરકાર આમાં બહુ સુધારો કરી શકશે નહિ, કારણકે આપણે હિંદને ચ'નોનું તદ્દન ગુલામ બનાવવું નથી; પરંતુ હિંદની વિશાળ મનુષ્યશક્તિ વિજ્ઞાન અને ચ'નોના સહકારથી આપણા દેશની પ્રભને સર્વ ભેષ્ટી વસ્તુઓ પૂરી પાડી શકે તેવી સુમેળ, સુયોજન યોજના અમલમાં મૂકવાની છે.

જળતમાં મનુષ્ય અને જળશક્તિના પ્રમાણનાં કોઠા

(દરા લાખ અશ્વબળમાં.)

દેશ	મનુષ્યશક્તિ	કોલસાની શક્તિ	પેટ્રોલની શક્તિ	જળ વિદ્યુતની શક્તિ કુલ ટોટલ	દરરોજની વ્યક્તિ દીઠ અશ્વશક્તિના કલાકે	વસતિ	
હિંદ	૧૦૬	૩૪	૮	૩	૧૫૧	૦.૪૭	૩૯ કરોડ
અમેરિકા } યુ. રે.	૪૦	૧૦૦૧	૪૮૧	૧૨૧	૧૬૪૩	૧૩.૩૩	૧૩ કરોડ
કેનેડા	૩.૩	૫૫	૧૭.૬	૫૬	૧૩૪.૬	૧૩.૩	૧ કરોડ
જર્મની	૨.૧	૩૩૩	૬.૫	૧૩	૩૭૬.૫	૬.૦૪	૮ કરોડ
ગ્રેટબ્રિટન	૧.૫	૨૭૦	૨૮.૩	૪	૩૧૭.૩	૬.૬૫	૪૫ કરોડ
કાન્સ	૧.૪	૧૨૭	૧૨.૩	૨૪	૧૭૭.૩	૪.૩૫	૪૧ કરોડ
બ્રિટન	૨.૧	૫૨	૭	૩૦	૧૧૦	૧.૭૫	૭ કરોડ

રહેતી જમીનને કળદુપ બનાવવા માટે થઇ શકે. હમણાં હિંદમાં લગભગ ૧૭૫ લાખ અશ્વબળ જેટલી જળવિદ્યુતશક્તિ પેદા કરવામાં આવે છે. એનો ઉપયોગ કારખાનાં, રૈલ્વે તેમજ શહેરોના પ્રકાશ વગેરે માટે વપરાય છે. બ્રિટનની સરકારે દરેક ગામડીઆના ઝૂંપડામાં પણ વીજળીની શક્તિ સરતા લાવે પહેાંચે તેવી વ્યવસ્થા કરી છે. આ ઝૂંપડાઓમાં રૈશમ અને બીજાં ગુહઉદ્યોગો વિશાળ પાયા પર નભે છે. અમેરિકા અને રશિયાના ઉદ્યોગોમાંથી લગભગ ૬૦ ટકા ઉદ્યોગો વિદ્યુતશક્તિથી ચાલે છે. આપણે ત્યાં સુબાઇ, મદ્રાસ વગેરે પ્રાંતોમાં વિદ્યુતશક્તિ મોટા પ્રમાણમાં મેળવાય છે. પંજબ, સંયુક્ત પ્રાંત, વડોદરા, માઇસોર અને કાશ્મીરમાં પણ વિદ્યુતશક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનાં કારખાનાં છે. હિંદના આખીના ભાગોમાં એ શક્તિ મેળવવાનાં સાધનો પહોંત કરામાં છે.

હિંદમાં જળવિદ્યુતશક્તિનાં સૌથી મોટાં કારખાનાં સુબાઇ ઇલાકામાં છે. મહારાષ્ટ્રના સહ્યાદ્રિ પર્વતના ઘાટોમાંથી વહેતાં પાણીનાં મોટાં તળાવોને બાંધી તેમાંથી તાના હાઇડ્રો-ઇલેક્ટ્રિક વર્કસનાં ત્રણ મોટાં કારખાનાં ચાલે છે. મદ્રાસમાં પાઈકરા

હિંદની રૈલ્વેઓ યાંત્રિક છે. એમનો વિકાસ ગ્રેટબ્રિટનના કારખાનાંઓને નીભાવવા ખાતર થયો છે. રૈલ્વેઓમાં પ્રથમ

રૈલ્વે, વર્કશોપ્સ

બ્રિટિશ આમપ્રભની મૂડી હતી. હિંદી સરકાર એમને પાંચ ટકાથી ઓછી પેદાશ થાય તો ભરપાઇ કરી આપતી હતી; પરંતુ પેતાની ચોલાદની કંપની સ્થાપતાં દર વર્ષે ૨૦૦૦૦ ટન સ્ટીલપેરો હિંદમાંજ લેવાતાં હતાં. ધીમે ધીમે રૈલ્વેઓએ પાતાની મોટી વર્કશોપ, રિપર માટે સ્થાપી હતી. વેગનો પણ થોડાવતા હિસ્સે હવે હિંદમાં બંધાય છે પરંતુ હિંદમાં એબિનો બાંધવા માટે ભંડેર પ્રભતતા ચાલુ અને સતત દબાણને હિંદની સરકારે તિરસ્કારી કાઢ્યો છે; છતાં આ યુદ્ધ કારણે નાના એબિનો નાના પ્રમાણમાં: હિંદમાં બનાવવાની ગોઠવણો થઈ છે. હમણાં યુદ્ધને ક્ષીણે રાત્રાઓ બનાવવા માટે રૈલ્વેની વર્કશોપો ત્રણથી ચારગણી મોટી કરવામાં આવી છે. પરંતુ યુદ્ધ પછી વિચારવતનાં કારખાનાં બતાવવા માટે એમાંની ઘણીખરી વર્કશોપો (ચંપ્રશાળાઓને) મૂળ સ્વરૂપમાં લાવી ખૂંદે એવા ભય હિંદી ભંડેરમત સકારણ માને છે. હિંદી

વિદ્યાર્થીઓને ફેલ્સ એન્જિનિયરીંગની તાલીમ આપવાની સમજૂતી આપવી પડશે. હિંદી ફેલ્સોની ચંચળાઓ યુરોપિયન વ્યવસ્થા નીચે છે તે હિંદી વ્યવસ્થા નીચે આપવી જોઈશે.

હિંદમાં મોટરો, લોરીઓ અને મોટરસાયકલો બાધવા માટે આજે ૩૦ વર્ષો થયાં બહારનું પેકાર કરી રહ્યો છે, પણ હિંદી સરકાર ઉપર વિલાયતના કાર-

મોટર-ઉદ્યોગ— ખાનાવાળાઓનું રાજ્યદારી દબાવે હોવાને સંભવ છે. આથી હિંદી સરકારે આ વિષયમાં બહારના કાને રાખીને ભારે અસંતોષ ફેલાવ્યો છે. સર. વિસ્વેશ્વરેયાએ આ વિષયમાં અનહદ મહેનત લઈ દેશ-પરદેશમાં પ્રવાસ કરીને મોટરના ઉદ્યોગોની હિંદમાં શક્યતા અને નફાકારક હાલત માટે સંતોષકારક રિપોર્ટો કંપાઈ હતા. પરંતુ હિંદી સરકારે એ વિષયમાં કંઈ પ્રગતિ થવા માટે તે પહેલાં જ ઠંડું પાણી ફેડી દીધું છે. પરદેશની ઘણી મોટી કંપનીઓએ એમાં સહકાર આપવાની કમીલતા આપી છે. પરંતુ હિંદી સરકારના આશ્રય વગર એ ઉદ્યોગની પ્રગતિ થઈ શકી જ નથી. જાતમાં ૧૯૩૮-૧૯૩૯ માં નીચે મુજબ મોટરો બંધાઈ હતી. ન્યારે હિંદમાં એકપણ તૈયાર થઈ નહોતી.

	વર્ષ	મોટરો
યુનાઇટેડકેડેટસ	૧૯૩૬	૩૫૭૦૦૫૮
એક અમેરિકા	૧૯૩૮	૪૭૭૫૧૧
ગ્રેટબ્રિટન	૧૯૩૬	૧૫૫૩૧૬
કેનેડા	૧૯૩૮	૨૨૦૩૪૩
ફ્રાન્સ	૧૯૩૮	૩૨૮૦૦૦
જર્મની	૧૯૩૮	૭૦૩૮૮
ઈટાલી	૧૯૩૮	૨૧૫૦૦૦
રશિયા	૧૯૩૮	૩૦૦૦૦
જાપાન		૦
હિંદ		૦

રશિયાએ આઠ વરસ ઉપર જ મોટરો બનાવવાનું આજુ કયું હતું. છતાં ૧૯૩૮ માં સવા બે લાખ મોટરો રશિયા બનાવતું હતું. હિંદમાં અમેરિકન જનરલ મોટરો ભેગી કરવા માટે ઝુંબાઈમાં કારખાનું બોલ્યું છે. પરંતુ હિંદમાં મોટરો બનાવવાના પ્રયાસો પરત્વે એણે ઠંડું પાણી ફેડ્યું છે. એસ્ટ્રેલીઆ, કેનેડા અને દક્ષીણ આફ્રીકાએ બધે રથો મોટરોના ઉદ્યોગને થોડાં વર્ષોમાં જ ભારે ઉત્તેજન આપવામાં તે દેશોની સરકારોએ મોટે પાયે આર્થિક મદદ અને તૈયાર હબરો મોટરોની વાર્ષિક ખરીદી કરી સહકાર આપ્યો છે. આપણે ત્યાં સરકાર સાવધી માતાની ગરજ સારે છે. અંગ્રેજ પરીઓના દબાણને લીધે અથવા તે હિંદને યાંત્રિક પ્રગતિશીલ ન કરવા માટે આવી નીતિ હિંદી સરકાર ધારણ કરી રહી છે.

હિંદમાં હમણાં લશ્કરીખાતા તરફથી યુદ્ધ યંત્રોની રજ-ગાડીઓ અને બખરાવાળી મોટરો તેમજ લોરીઓ બનાવવામાં આવે છે. આ માટેનાં એજીનો વિલાયતથી આયાત કરવામાં આવે છે. ન્યાં સુધી હિંદમાં એજીનો બનાવી શકાતાં નથી, ત્યાં સુધી હિંદ યાંત્રિક પ્રગતિને ક્યારે પણ મેળવી શકશે નહિ. આ યુદ્ધને કારણે એજીનોમાં એજી બે લાખ હિંદી કારીગરો ચંચોના ભાગે બનાવવા માટે કામે લાખ્યાં છે. તેઓ હિંદી લશ્કરી શસ્ત્ર સામગ્રીમાં મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર કરે છે; પરંતુ એ શસ્ત્ર સામગ્રીના કેટલાક અગત્યના ભાગો વિલાયતથી આયાત કરવામાં આવે આથી હિંદી કારીગરો કાઈપણ સંપૂર્ણ વસ્તુ

બનાવવામાં ન્યુત્પન્ન થતા નથી; તેમ છતાં આ યુદ્ધના સમયમાં મોટરો તેમજ રજગાડીઓના કેટલાક ભાગો બનાવવાની તાલીમ હિંદી કારીગરોને જરૂર મળશે. યુદ્ધ એમ એમ જીત્યું થશે, તેમ તેમ વધારે શસ્ત્ર સામગ્રી પૂરી પાડવાને બોલે હિંદ પર પડશે. મોટરોના કેટલાક ભાગો ખાસ જાતની ધાતુનાં બનાવવામાં આવે છે. આ ભાગો ન્યારે હિંદમાં બનતા થશે ત્યારે હિંદ મોટરો બનાવવાની કિંમત સંપૂર્ણ શીખી શકશે. યુદ્ધ પછી અશ્વત, સંકુચિત હિંદી સૈનિકખાતું પાછું ઊંટનનાં કારખાનાં-ઓને તૈયાર વસ્તુઓ માટે વરદીઓ મૂકી હિંદી શસ્ત્ર સામગ્રીઓ બનાવવાનાં સરકારી કારખાનાંઓને બંધ કરી દેશે. આ લય સકારણ છે. હિંદી સૈનિક ખાતાને માટે એ નીતિ શક્ય છે.

સ્વરાજ સરકારને મોટરો, મોટર બસો, મોટર સાઇકલો, તેમજ રજગાડીઓ મોટા પ્રમાણમાં જોઈશે. હવે વિજ્ઞાન અને ચંચોની સામે સ્વતંત્ર હિંદ બારણાં બંધ કરી શકશે નહિ. આથી હિંદમાં સારા રસ્તા, મોટરો અને તેના જુદા જુદા ભાગો એ સૌની જરૂર પડશે. આ માટે પરદેશીઓને સહકાર પણ કદાચ રોધવો પડશે. ભવિષ્યના સ્વતંત્ર હિંદ દેશમાં મોટર ઉદ્યોગને સમૃદ્ધ બનાવવો પડશે. પાંચ વર્ષની શરૂઆતના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે પંચવર્ષી યોજનામાં સ્વરાજ સરકારે મોટરોના વિશાળ કારખાનાંઓ બાંધવાને સમાવેશ કરવો પડશે. હિંદમાં હમણાં બે લાખ મોટરો બંધીને પરદેશથી આયાત કરવામાં આવી છે. ભવિષ્યની સ્વરાજ સરકારે બીજા એક લય સામે પણ સાવચેતી રાખવી પડશે. હમણાં યુરોપ અમેરિકામાં હબરો કારખાનાંઓ ભાગે રજગાડીઓ બનાવે છે. આ યુદ્ધ પછી એ બધા કારખાનાંઓ ભાગે મોટર ગાડીઓ બનાવીને હિંદ જેવા પછાત દેશોમાં પોતાની સરકારોનાં આર્થિક ટેકાથી ભારે હરીફાઈ કરશે. હિંદની સ્વરાજ સરકારે આ હરીફાઈ સામે જાતી રક્ષણ આપવું પડશે. હમણાં તે હિંદી સરકાર એ ઉદ્યોગ હિંદમાં રચાય તે સામે અનેક પ્રતિબંધો મૂકવાની યુક્તિઓ આદરે છે; પરંતુ સ્વરાજ સરકારના ઉત્તેજનથી હિંદની ઘણી કંપનીઓ આ ઉદ્યોગ હિંદમાં રચાવી અને વિકસાવી શકશે. એ માટે પરદેશી કંપનીઓ સહકાર આપવા તૈયાર છે.

મોટરો બનાવવામાં મુખ્ય વસ્તુ પોલાદનાં ચંચો હિંદમાં પુરુષ બને છે. ચંચો માટે ખાસ ધાતુઓ પૈકી પણ કેટલીક હિંદમાં બનવા લાગી છે. બે ત્રણ ધાતુઓની વિધિ શીખવાની ખાજી છે. ગાદી માટે કેળવેલું ચામડું પુરુષ મળી શકે તેમ છે. ચક્કરો માટે હિંદમાં રબર પણ મળી શકે છે. યુદ્ધ પછી હોશિયાર કારીગરો પણ મોટા પ્રમાણમાં મળશે. માત્ર થોડાં જાનજોની સેવાની થોડા સમય માટે હિંદની સ્વરાજ સરકારે કાળજી રાખવી પડશે. રશિયન, અમેરિકન, ફ્રેન્ચ તેમજ જર્મન કારીગરો પાસેથી ચંચવિદ્યા, રસાયણ વિદ્યા અને વિદ્યુત વિદ્યા શીખ્યું હતું. મોટરઉદ્યોગના વિકાસથી બીજા ઘણી નાની નાની ઉદ્યોગ શક્તિઓ પ્રગતિશીલ થશે. આ ઉદ્યોગની અગત્ય ખૂબ છે. અમેરિકાની આબાદીમાં આ ઉદ્યોગ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. અમેરિકામાં રૂ. ૮૦૦થી રૂ. ૧૦૦૦માં મળતી નાની ટૂંકાં ગાદી હિંદમાં યુદ્ધ પહેલાં ૧૮૦૦ રૂપિયામાં મળતી હતી. હમણાં તે રૂ. ૩૫૦૦ માં મળે છે. હિંદ સરતી મજૂરીને લીધે વિરોધ સસ્તામાં મોટરો બનાવી શકશે. હિંદમાં પેટ્રોલ પણ હિંદ પૂરતું મળી શકશે.

વિમાનો : જે કાષ્ઠપણ લવિષ્યના શ્રેષ્ઠ પ્રવા-

સના અને માલ લઈ જવા લાવવાના સાધન તરીકે વાહન હોય તો તે વિમાન છે. યુદ્ધને લીધે એની અગત્ય ખૂબજ વધી પડી છે. એમાં અનેક ઉપયોગી સુધારો થયા છે. હવે વિમાનો એકસો ટન જેટલો માલ લઈને હંભરો માઇલ દૂર કાષ્ઠપણ અકસ્માત વિના પ્રવાસ કરી શકે છે. વિમાન, યુદ્ધમાં અતિ મહત્વનું અંગ હોવાથી હંભણાં યુધ્ધે ચડેલી પ્રત્યેક બળેશો તબક્કો દરેકજી નવી નવી ભતનાં વિમાનો બનાવવા લાગ્યા છે. હંભરો કારખાનાઓમાં લાખો વિમાનો યુદ્ધ માટે તૈયાર થાય છે. પ્રવાસનું આ સાધન પણ રૈલવે અને મોટરની માફક સહિ-સહાયત બનતું જાય છે. આ યુદ્ધ માટે સ્થપાયેલાં કારખાનાંઓ ભવિષ્યમાં પ્રવાસી અને ભારવાહી વિમાનો બનાવી જગતના દરેક ભાગનો સંગવડ ભરેલો, શીખ અને સસ્તો પ્રવાસ ગોઠવી શકશે. ત્યારે યુરોપ પહોંચતા બે દિવસથી વધારે સમય લાગશે નહિ. યુરોપ, ભૂપાન અને અમેરિકાએ પ્રવાસ માટે વિમાની લાઇનો સ્થાપી એ ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. આથી આ સંઘનાં કારખાનાંઓ યુદ્ધ માટેનાં વિમાનો તૈયાર કરવામાં ભારે ઉપયોગી થઈ પડ્યાં હતાં.

અમેરિકા હંભણાં દર માસે ૩૦૦૦ વિમાનો, જર્મની ૨૫૦૦ વિમાનો અને બ્રિટન ૧૫૦૦ વિમાનો બનાવે છે. રશિયા પણ એટલાજ

હિંદમાં હિંદીઓને તાલીમ આપવાની નજીવી ગોઠવણ હતી. આખા તંત્રમાં મોટે ભાગે બ્રિટિશરો હતા. ઉપલા આંક-કાંઓ પછી ૧૯૩૬ ના સપ્ટેમ્બર મુખી પરદેશોમાં દરેક પ્રજાતિ બેવકાફ હતી. હિંદમાં પણ પરદેશી કંપનીઓને પ્રવાસી અને પોસ્ટ એકિસના કોન્ટ્રાક્ટો આપ્યા હતાં. હિંદી કંપની તરીકે મેસર્સ તાતા કું. એ માન ફક્ત હિંદનો પોસ્ટ અને પ્રવાસી-ઓનો કોન્ટ્રાક્ટ રાખ્યો છે. હિંદમાં વિમાનો બ્રિટિશ કારખાનાંઓ પાસેથી ખરીદવાની ફરજ પડે છે.

આજના યુદ્ધકાળે તો યુદ્ધ વિમાનોની યુરોપ-અમેરિકામાં પાંચ સાત ગણી પ્રગતિ થઈ ગઈ છે. વિમાનો અને વિમાની-ઓની ઉત્પત્તિ પાછળ યુદ્ધમાં પડેલા દેશો આજુ પાછને પડ્યાં છે. હિંદના રક્ષણનો સવાલ ભૂપાનીઓના આક્રમણ સામે હંભણાં મોખરે આન્યો છે. હિંદના રક્ષણ માટે અમેરિકન જોખમર અને શિકારી વિમાનો મોટી સંખ્યામાં એમનાં સૈન્યો સાથે આન્યાં હોય એમ જણાય છે. હિંદીઓને વિમાની તરીકે આકર્ષવા નાના પાયા પર તાલીમ આપવી શરૂ થઈ છે. ઍંગ્લોર ખાતે વિમાનો બાંધવાનું એક કારખાનું ખાનગી રીતે ઉણું થયેલું. તે હિંદી સૈનિકખાતાએ લીધું છે.

હિંદમાં વિમાની કારખાનું સ્થાપવાની હિંદીઓની મંઝ-જીએ ઉપર અનેક વાર ઠંડુ પાણી રેડવામાં હિંદી સરકારે

દેશ	વાર્ષિક ખર્ચ	કારખાનાંઓને મદદ	માઇલો કડયા ૮૫ લાખ	પ્રવાસીઓ ૨ લાખ	માલ ૧૭૦૦ ટન કાગળો, પારસેલો	પોસ્ટ વિગેરે
ગ્રેટ બ્રિટન	૭૫૬૦૪૧ પાઉંડ	૪૭૩૦૦૦ પાઉંડ	૭૦ લાખ	૫૭ હંભર	૧૪૦૦ ટન	„
ફ્રાન્સ	૧૬૬૨૧૭૨ „	૧૩૨૮૦૦૦ „	૬૩ „	૧૧૧ લાખ	૧૬૦૦ „	„
જર્મની	૧૦૨૮૮૧૧૬ „	સરકારી	૨૮ „	૦૧ „	૬૪૧ „	„
ઈટાલિ	૭૬૫૮૬૦ „	૭૭૫૭૩૬ „	૬૬ „	૮૧ „	૨૪૬૧ „	„
અમેરિકા	૫૫૭૪૧૩૩ „	૪૧૧૦૧૨ „	નોંધાયા નથી.	—	—	—
હિંદ	૧૨૦૬૬૮ „	૦				

બનાવે છે. છતાં યુદ્ધ જેમ લંબારો, તેમ વિશાળ પ્રમાણમાં યુદ્ધ વિમાનોનું ઉત્પાદન થઈ શકશે, એક નાના વિમાન પાછળ બે લાખ રૂપિયા અને મોટા વિમાન પાછળ પંદરથી વીસ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થાય છે, યુદ્ધમાં વિમાનોની અગત્ય એટલી મહા-ભારત છે કે, યુદ્ધમાં સામેલ દરેક રાજ્ય આવાં વિમાનો બનાવવા દર માસે કરાડો રૂપિયા ખર્ચે છે. વિમાનીઓ તૈયાર કરવા સેંકડો શિક્ષણ સંસ્થાઓ ઊભી કરવામાં આવી છે. આ વિમાનીઓના શિક્ષણમાં ભૂગોળ, યંત્રશાસ્ત્ર, હવામાન, ઝડપ, નેમ લેવાની કળા અને સમયસચકતા તથા ચળવતાને મોટા પ્રમાણમાં તાલીમ આપી દાખલ કર્યાં છે. જર્મનીનાં છત્રી વિમાનવાળાંઓ યુવાન, સશક્ત, ચપળ, તીક્ષ્ણ દષ્ટિવાળા, આયુધોના ઉપયોગમાં દક્ષ, ચતુર, ભૂગોળના વિશાળ જ્ઞાનવાળા, વિજ્ઞાન શીખેલા અને સમયસચક યુવાનો છે. આપણી સ્વરાજ સરકારને પણ એવા યુવાનો તૈયાર કરવા પડશે. વિમાનનો ઉદ્યોગ ભવિષ્યમાં યુદ્ધ ઉદ્યોગ તરીકે આગળ પડશે.

વિમાની પ્રગતિ આશ્ચર્યજનક થઈ છે. તેમાં જર્મનીની પ્રગતિ મોટી છે. ઇ. સ. ૧૯૩૫-૩૬ માં નીચેનાં આંકડાંઓ એના વિષે દેખાડે છે:—

વિજય મેળવ્યો છે. અનેક મૂંઝવણોએ હિંદમાં આ પ્રયાસ માટે વિચાર કર્યો હતો; પરંતુ સરકારી આશ્રય વગર આ ઉદ્યોગ સ્થાપવો શક્ય નહોતો. સરકારે તો બહેરા કાન રાખ્યા હતા. વારંવાર એમની પાસે કરેલી અભ્યર્થનાઓ નિષ્ફળ ગઈ હતી. છેવટે ઍંગ્લોર ખાતે વિમાનોનું કારખાનું ખાનગી પ્રયત્નોથી સ્થપાયું. યુદ્ધના કારણે એને ઉત્તેજન આપવાની સરકારને ફરજ પડી. હવે ત્યાં વિમાનો તૈયાર થવા માંડ્યા છે. એને માટેનાં ઍન્જીનો વિલાયતથી મંગાવવાં પડે છે. યુદ્ધને કારણે આ કારખાનાનો વિશેષ વિકાસ શક્ય છે.

કેપ્ટન ગ્રેડી નામના અમેરિકન ગૃહસ્થ અને તેમના સાથી-ઓએ હિંદમાં લક્ષ્મી સાધનો તૈયાર કરવા માટે એક રિપોર્ટ કર્યો છે. તેમાં વિમાનો બનાવવા માટે હિંદમાં પુષ્કળ સગવડો હોવાનું જણાવ્યું છે. હિંદમાં આન્યતા છે. આ રિપોર્ટમાં ભલામણ કરવા સુજનના યુદ્ધના ઉદ્યોગો માટેનાં યંત્રો તથા યંત્રશાસ્ત્રીઓ અમેરિકાએ પૂરા પાડવાની તૈયારી બતાવી છે; પરંતુ બ્રિટનની હિંદ માટેની નીતિને લીધે આ રિપોર્ટને ઠંડો પાડી દેવાયો હોવાની માન્યતા છે; જો કે તદ્દન અભરાઈ ઉપર ચકાવી દેવાની કોશિષ યુદ્ધની પરિસ્થિતિ બેતાં થવી શક્ય નથી; પરંતુ કોડી વેગે એનો અમલ થશે એવી આશા છે, એટલી માન્યતા પ્રબલ વચ્ચે છે.

ઑસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં તે વિશાળ પાયે વિમાનો અને વિમાનીઓ તૈયાર કરવાની યોજનાઓ ભારે સફળતાથી પર પડી છે. બ્રિટનનાં કારખાનાંઓ ઉપર જર્મન વિમાનો યોગ્યભારે કરે છે. આથી બ્રિટન કેનેડામાં મોટા પ્રમાણમાં વિમાનો અને વિમાનીઓ તૈયાર કરવાની યોજના અમલમાં મૂકી છે. હવે એ દેશોએ યુદ્ધ પછી પણ આ ઉદ્યોગો માણુ રાખવાનો નિશ્ચય ભઠેર કર્યો છે.

હિંદો મોટા વિસ્તાર ભેતાં ભવિષ્યમાં હિંદમાં પ્રવાસ માટે વિમાનો શ્રેષ્ઠ સાધન થઈ પડશે. પારોશના સર્વે દેશો સાથે ગાઢ વિમાની સંબંધ બાંધશે ત્યારે સૌને માટે સગવડ ભરેલો થઈ પડશે. હિંદમાં કરાંચી અને બીનાં સ્થળોએ વિમાનીઓને ફળવવા માટેનાં તાલીમ કેંદ્રો ઊભાં કર્યાં છે; પરંતુ હિંદી લશ્કરી સત્તાવાળાઓ હિંદીઓના હક્કો કરતાં એમને યુદ્ધ પૂરેતો ઉપયોગ કરવા માટે આ સવળો યોજનાઓ અમલમાં મૂકી રહ્યા છે. થોડા અધવાન યુવકોને હિંદમાં વિમાની તાલીમ મળે છે.

હિંદમાં વિમાનો માટે ભવિષ્યની સ્વરાજ સરકારને પુષ્કળ લાકડું તેમજ પોલાડ મળી શકશે. બનાવટો માટે તેા પરદેશી તબ્જોની શક્તિમાત્રમાં મદદ ભેધશે. પેટ્રોલ પણ મળી શકશે. વિમાનોનો મોટો ઉદ્યોગ હિંદમાં સ્થાપવા માટે જરૂર સર્વે સાધનો છે. હિંદી કંપનીઓને આર્થિક મદદ આપવાથી આખા હિંદના સર્વે સ્થળોએ વિમાનોની પ્રવાસીઓ, પોસ્ટ અને માલ લઈ જનારી સર્વિસો સ્થાપી શકાશે. હિંદમાં હમણાં ઇન્ડીયન એરવેઝનાં વિમાનો વિલાયત ખાતે પોસ્ટ અને પ્રવાસીઓ લઈ ભય છે. હિંદી સરકારે એમને વ્યવસ્થા તથા આર્થિક સહકાર આપ્યો છે.

હિંદના મિલઉદ્યોગના માથે પહેલા નંબરનો હરીકાષ્ઠનો ભય ભપાવનારો અને બીજે નંબરે લે'કેશાયરનો છે. ભપાવના માલ ઉપર ૫૦ ટકા જકાત નાંખી એ ભયને હળવો કરવામાં આન્યો છે. ભપાવન હિંદ પાસેથી ૧૫ થી ૨૦ લાખ ગાંસડી કપાસ ખરીદતું હતું. આથી ભપાવના માલ ઉપર ૭૫ ટકા જકાત થતાંડીને ૫૦ ટકા કરવામાં આવી છે. બ્રિટનના મેન્ચેસ્ટર (લે'કેશાયર) થી આયાત થતા માલ ઉપર ખાસ જકાત ૧૫ થી ૧૭૭૦ ટકા ખાસ સગવડ તરીકે ઓછી લેવાય છે. કાપડના ઉદ્યોગ ઉપર અનેક તોફાનો અને ગરમી ઠંડીના દિવસો પસાર થઈ ગયા છે. ૧૯૩૫ અને ૧૯૩૬ માં આ ઉદ્યોગ નફો કર્યો હતો. ૧૯૩૭ નું વર્ષ નફાનું નહોતું. પરંતુ ૧૯૩૮ માં નફાનો પ્રવાહ પાછો વહેવા માંડ્યો હતો. ૧૯૩૯ પછી ફરી પાછો નફો આ ઉદ્યોગને આકર્ષે આવી રહ્યો છે. છેલ્લાં ત્રણ વરસ આ ઉદ્યોગ માટે સારાં ગયાં છે. હમણાં તેા યુદ્ધને લીધે કાપડના ભાવો ખૂબ વધી ગયા છે, આથી મિલો સારી કમાણી કરે છે. કાપડનો ઉદ્યોગ ૨૦ વરસ પહેલાં ઢેરાની ૨૫ ટકા જરૂરીયાતો પૂરી પાડતો હતો; જ્યારે ૧૯૪૦-૪૧ થી આપણી પ્રભની ૮૫ ટકા માગ હિંદી મિલઉદ્યોગ પૂરી પાડે છે. યુદ્ધમાં તેા હવે હિંદની મિલો ઉપર પ્રભજનોએ વસો માટે આધાર રાખવાનો છે.

હિંદો મિલઉદ્યોગ

હિંદની મિલો અગાઉ માત્ર ભડું કાપડ બનાવતી હતી. હવે બારીક સૂતરનું કાપડ પણ બનાવે છે; પરંતુ તે માટે હિંદી મિલોને હજીપત અને અમેરિકાનો લાંબા તારનો કપાસ મંગાવવો

પડે છે, પણ હિંદમાં લાંબા તારના કપાસની ખેતી વધે છે તે ભેતાં એવી ભતનો કપાસ થોડા વરસોમાં હિંદમાંથી જ મેળવી શકાશે એમ જણાય છે. હિંદની મિલો ૩૧ લાખ ગાંસડી હિંદી કપાસ દર વરસે વાપરે છે.

હિંદની કાપડની મિલોના લગભગ મોટા ભાગ હિંદીઓની માલિકીનો છે. કાપડના મિલ મજૂરોમાં આજી અસંતોષ રહેતો હતો, અવારનવાર મોટી હડતાલો પડતી હતી. છેલ્લા કોંગ્રેસ પ્રધાન-મંડ્રી નિમેલાં કમિશને ૧૧૧૦ ટકાનો ખમારનો વધારો આપ્યા પછી કોઈ મોટી હડતાલ પડી નથી. મજૂરોની સંઘર્ષશક્તિ વધે છે, તેમ મિલમાલેકો એમને સંતોષવા પ્રયત્નો કરે છે. બનને વચ્ચેના વાંધાનો નિકાલ કરવા પંચની પદ્ધતિ અમલમાં આવી છે.

અમદાવાદ અને મુંબઈની મિલ યોગસંઘે એસોસીએશનો વગદાર મંડ્રી છે. તે કેટલાક રાજકારી હક્કો પણ ભોગવે છે. હિંદમાં કાપડની ખપત મોટી છે. અને એથી પણ વધવા સંભવ છે. પરદેશી પ્રભ મનુષ્ય દીઠ જેટલું કાપડ વાપરે છે તેમાં હિંદ ત્રીજો ભાગ વાપરે છે. જેમ હિંદની ગરીબાઈ દૂર થશે તેમ કાપડનો મિલઉદ્યોગ વધુ વિકાસ પામશે. હવે માત્ર ચૂદ-ઉદ્યોગના કાપડથી હિંદને ચાલે તેમ નથી. હિંદમાં હવે ભેધતું બધી ભતનું કાપડ બને છે; પરંતુ પરદેશી મિલોના મુકાબલે આપણી મિલો પેદાશની બાબતમાં ધુમ પગાટે છે. મજૂરો; મેનેજમેન્ટ અને ડેખરેખની ખામી હજી પણ છે. ભપાવીક મિલમાલેકો મોટા ખર્ચે હિંદથી કપાસ મંગાવી, તેનું કાપડ બનાવી મોટા ખર્ચે હિંદમાં મોકલે છે. તેઓ ૫૦ ટકા જકાત ભરે છે. છતાં હિંદી કાપડ કરતાં પ્રમાણમાં સરતું વેચી શકે છે. ભપાવીક સ્ત્રી-મજૂર એક હિંદી મજૂર કરતાં ૨૦ ગણું કામ પોતાની એકાગ્રશક્તિથી કરે છે.

હિંદની મિલોએ ૧૯૪૦-૪૧માં કુલ ૪૨૭ કરોડ વાર કાપડ બનાવ્યું હતું, તેમાં થોટીઆં ૧૧૦ કરોડ વાર, નેન કલેય અને બીડીઆન માટેનું ૬૫૬ કરોડ ૧૦૨ કરોડ વાર હતું.

પ્રભકીય સરકારે આ ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવું પડશે. આપણો ઉદ્યોગ ભપાવ અને લે'કેશાયરની હરીકાષ્ઠ સામે ઊભો રહી શકે તેમ નથી. આપણા કાપડના ઉદ્યોગ માટેનાં સવળાં યંત્રો પરદેશોથી આવે છે. તે નજાગાઈ દૂર કરવાની સ્વરાજ સરકારની ફરજ હતી. લાંબા તારોનું કપાસનું હિંદમાં વિશેષ પ્રમાણમાં વાવેતર થાય તે પણ ધ્યાનમાં રાખવું પડશે. આ મૂળમૂત ઉદ્યોગને જકાતી રક્ષણ જરૂર ભેધશે. કાપડ બનાવવાનાં યંત્રોની પેઠે બ્હીચીંગ પાઉંદર અને બીનાં રસાયણો માટે પણ આપણી મિલો પરદેશોની હથા ઉપર છવે છે. મિલોનું વહીવટનું પણ સુધારા થણા માંગે છે. કેટલાંક મેનેજીંગ એજન્ટોએ ભૂતકાળમાં મિલોના હિત કરતાં પોતાના ખિસ્સાના હિતને વધારે પસંદગી આપ્યાના દાખલા બન્યા છે. અમદાવાદના મિલમજૂરો મુંબઈ કરતાં વધારે સંગઠિત છે. અમદાવાદની મિલોના વહીવટ પણ કડકસર ભરેલો જણાય છે. બારીક કુમારસદાર કાપડ બનાવવાની પ્રવૃત્તિ હિંદમાં વધતી ભય છે. હમણાં મિલોની ૨૫ ટકા લગતગ કાપડની પેદાશ હિંદી સેન્યો માટે લેવાય છે. જગતમાં કુલ ૧૪૫૬૨૩૦૦૦ ત્રાકો કાપડ ઇ. સ. ૧૯૩૬માં હતી. તેમાં અમેરિકામાં ૨૫૩૭૮૦૦૦, બ્રિટનમાં ૩૬૩૨૨૦૦૦, ભપાવમાં ૧૧૫૦૨૦૦૦, જર્મનીમાં ૧૨૬૬૭૦૦૦, રશિયામાં ૧૦૩૫૦૦૦૦, હિંદમાં ૧૦૦૫૪૦૦૦ કાંસમાં ૯૭૯૪૦૦૦, ઇટાલિમાં ૫૩૧૩૦૦૦૦, ચીનમાં ૪૪૫૦૦૦૦ હતાં. ચીનમાં મોટે ભાગે ભપાવીક માલિકીની મિલો હતી.

જૂટ એ એક ભતને ડાલનો તાંત્રો છે. આખા જગતમાં માત્ર ખંગાળ, બિહાર, આસામ અને ઓરીસામાં જ એ ભતના છોડ થાય છે, એના તાંત્રાઓમાંથી અનેક

શયુનો ઉલોગ

ભતના કાથળા, કાપડ, ગાલીયા વગેરે વસ્તુઓ બને છે. હિંદને ભણે એ ધભરે છે. આ શયુ અથવા જૂટનો મુખ્ય ઉલોગ કલકત્તામાં છે. ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં એની માત્ર ૧૬૨ શાળો હતી. જ્યારે ૧૯૩૬ માં ૧૮,૭૦૦ શાળો કામ કરે છે. વર્ષે સુધી આ ઉલોગ યુરોપિયન કારભાર નીચેની મિલોના હાથમાં હતો; પરંતુ છેલ્લાં પંદર વરસ થયાં હિંદી મિલમાલિકોએ ૨૦ ટકા ભાગ મેળવી લીધો છે. આ શયુના મિલઉલોગ જૂટકાળમાં સારી નફો પેદા કર્યો છે. ગયા મહાયુદ્ધમાં ત્રણ વર્ષો દરમિયાન ૩૦૦ ટકા ઉપર નફો મેળવતી હતી. મંદીનાં વર્ષો (૧૯૩૪ થી ૧૯૩૬ સુધી) એ ઉલોગ કામના કલાકો ઘટાડીને પાતાની પેદાશ ઓછી કરી નાખી હતી. આથી ભાવો ટકી રહ્યા હતા. જૂટની પેદાશ તેમ જ ખપતના આંકડા નીચે સુખ્ય છે—

હિંદી મિલોની કાચા જૂટની પાકા જૂટની

ખપત	નિકાસ	નિકાસ
વરસ	ટન	ટન
૧૯૩૪-૩૫	૬૬,૭૦૦૦	૭,૮૩,૦૦૦
૧૯૩૫-૩૬	૧૦,૪૮,૦૦૦	૭,૩૬,૦૦૦
૧૯૩૬-૩૭	૧૨,૫૪,૦૦૦	૮,૭૨,૦૦૦
૧૯૩૭-૩૮	૧૩,૪૦,૦૦૦	૬,૬૬,૦૦૦
૧૯૩૮-૩૯	૧૧,૬૭,૦૦૦	૬,૯૭,૦૦૦

કાચું જૂટ રોકાલેન્ડના ડંડી શહેરમાં ભય છે. ડંડીમાં જૂટમાંથી તરપાળ, ગાલીયા અને ટકાઉ કાપડ બનાવે છે. કાચો જૂટ ૧૯૩૮-૩૯ માં ગ્રેટ બ્રિટન ખાતે રૂ. ૩૫ કરોડ, જર્મની ખાતે રૂ. ૨૫ કરોડ, ફ્રાન્સ ખાતે રૂ. ૧૫ કરોડ, બેલ્જિયમ માટે રૂ. ૧૦ કરોડ પાઉંડની કિંમતને માલ ગયો હતો. હિંદમાં પણ જૂટના કાથળાઓની મોટી માગ છે. પરદેશો ખાતે ઇ. સ. ૧૯૩૬-૪૦ માં ૪૮૫ કરોડ રૂપિયાની કિંમતને જૂટનો મિલોમાં બનેલો પાકો માલ વ્યયો હતો. એ જ વરસમાં ૧૩૫ કરોડની કિંમતનું કાચું જૂટ પરદેશો ખાતે વ્યયનું હતું. આખું જગત કાથળા અને જૂટનું કપડું હિંદ પાસેથી મેળવે છે. જગતના જુદા જુદા ભાગોમાં જૂટ (શયુ) વાવવાના પ્રયત્નોને યશ મળ્યો નથી; પરંતુ બીલ છોડોમાંથી તંત્રો મેળવીને શયુનું કપડું બનાવવાના ચાલુ પ્રયત્નો થાય છે. આ ઉલોગ ભે કે, ૮૦ ટકા યુરોપિયનોની વ્યવસ્થા નીચે છે, છતાં એના સાઠ ટકા રોરૌ હિંદીઓના હાથમાં છે. કાપડ પછી આ બીલ નંબરના હિંદને ઉલોગ છે. એમાં પણ ૨ લાખ મજૂરોને રોજ મળે છે. મજૂરોનું સંગઠન યુનાઈટેડ એક્સપીટુ નહિ હોવાથી આ ઉલોગમાં એમને વિશેષ લાભ મળ્યો નથી, છતાં વખત એમને દિનપ્રતિદિન લાભમાં વધારો કરી આપે છે. એમના માટે શિક્ષણ, વૈદ્ય અને રહેઠાણની ગોઠવણો સુધારા માર્ગે છે. જૂટની મિલો માટેનાં યંત્રો અને રસાયણો પરદેશથી આવે છે.

હિંદ જગતમાં સૌથી પહેલાં ગીનનો ઉપયોગ કરતું હોય એવા ઉદ્યોગો મળે છે. અંગ્રેજના સમયમાં પણ ગીનનો ઉપયોગ થતો હતો. ગીનનું કાપડ ગુલઉલોગની એક અગ્ર-ગીનના કાપડનો ઉલોગ

ત્યની બનાવટ છે. હિંદમાં લગભગ પાંચ કરોડ ઘેટાં છે. પરંતુ હિંદી ઘેટાં કદમાં નાનાં અને થોડું જીન આપનારાં છે. વિલાયત અને ઑસ્ટ્રેલીઆનું ફરેક ઘેટું ૭ થી સાત રતલ જીન આપે છે. જ્યારે આપણા દેશનાં નળ્યાં ઘેટાં માત્ર ૧ રતલ જીન આપે છે, છતાં હિંદને ગીનનો ઉલોગ ઠીક અગત્યતા ધરાવે છે. ફર વર્ષે હિંદમાં ૧૦ કરોડ રતલ જીન પેદા થાય છે. હિંદના પાડોશી રાજ્યો જેવાં કે, ઇરાકનું જીન પણ હિંદના બંદરોએથી પરદેશો ખાતે ચડે છે. હિંદમાં ગીનનો અર્ધો ભાગ ગરમ વસ્ત્રો બનાવવા માટે મિલો અને ગુલઉલોગો વાપરે છે. અર્ધો ભાગ પરદેશો ખાતે ચડે છે. હિંદી જીન સ્વચ્છતા અને ભતમાં ઊંચું ગણાતું નથી, પણ બિકોનર, કાશ્મીરનું જીન સાથે ગણાય છે. કાશ્મીરની શાલો તો જગતપ્રસિદ્ધ છે.

હિંદની મિલોમાં અને ગુલઉલોગોમાં ૩૫ કરોડ રતલ જીન વપરાય છે. કાચું જીન વિશેષ ગ્રેટ બ્રિટન અને અમેરિકા તરફ ચડે છે. જગતમાં ગીનની મુખ્ય પેદાશ નીચે સુખ્યના દેશોમાં થાય છે:—

દેશ	ટન જીન	દેશ	ટન જીન
ઑસ્ટ્રેલીઆ	૪૨૦૦૦૦ ટન	ન્યુ ઝીલેન્ડ	૧૨૦૦૦૦ ટન
અમેરિકા	૨૦૦૦૦૦ „	દક્ષિણ આફ્રિકા	૧૧૧૦૦૦ „
આર્જેન્ટાઇન	૧૬૦૦૦૦ „	બ્રિટન	૪૬૦૦૦ „
		હિંદ	૪૦૦૦૦ „

જગતની ગીનની કુલ પેદાશ. ૧૬૨૦૦૦૦ ટન

હિંદમાં ગીનનો મિલઉલોગ ઇ. સ. ૧૮૭૬ થી શરૂ થયો હતો. હમણાં આ ઉલોગની મુખ્ય મિલો યુરોપિયન વહીવટ નીચે છે. ધારીવાલ અને લાલીમલી માર્કોનાં ગીનનાં વસ્ત્રો અંગ્રેજ વહીવટનાં મિલોમાં મુખ્યત્વે બને છે. કુલ ૭ મિલો હિંદમાં છે. તેમાં ૪ મિલોમાં સુતર અને ગીનનાં મિશ્ર-વસ્ત્રો તૈયાર થાય છે. આ મિલોમાં ૫૭૦૦ મજૂરો કામ કરે છે. ગીનનો ગુલઉલોગ તરીકે વિશેષ વિકાસ છે. આઠ વરસ પહેલાં એ ગુલઉલોગમાં ૩ લાખ કારીગરો કામ કરતા હતા. એઓ ૨૫ કરોડ રતલ જીન વાપરતા હતા. હમણાં યુદ્ધને લીધે ગુલ ઉલોગમાં ૫ કરોડ રતલ જીન વપરાતું હશે. એમાં ૫ થી ૬ લાખ માણસોને રોજ મળે છે. ગીનની મિલો લગભગ ૧૫ કરોડ રતલ કાચું જીન વાપરે છે. ગુલ-ઉલોગોમાંથી ૧ કરોડ રતલ ધાખળા, ૫૫૫૫ લાખ રતલ ગરમ કપડું, અને ૧૭૫ લાખ રતલ ગરમ રોન'લઓ, અને ગાલીયા તૈયાર થયા હતા. હમણાં યુદ્ધના સમયમાં લક્ષ્મી જર્જરિયાતા માટે આ શાળોમાંથી ગીનના વસ્ત્રોની પેદાશ લગભગ દોઢી ઉપર થાય છે. મિલો (ગીનની) માં ૪૧૩૮૬ ત્રાકો ગીનનું કાપડ વણવા માટે, અને ૩૩૬૬૬ રૂપિયલ સુતરમિશ્ર જીન વણવા માટે હતી. ગુલઉલોગના ગીનની બનાવટો માટે ૬૧૫૦૦ હાથશાળો હતી; જ્યારે મિલોમાં માત્ર ૧૫૬૫ શાળો હતી. આ મિલોની કુલ શ્રદી ૨૪૦ લાખની હતી. ૧૯૩૧ થી શરૂ થયેલી મોટી મંદીએ આ

ઉદ્યોગને બારે દુકાન કરી કેટલીક મિલોને બંધ કરાવવાની ફરજ પાડી હતી. ઇટાલી અને ભપાને બિનનાં તૈયાર વસ્તો અને કાપડ હિંદમાં મોકલી મોટી હરીફાઈ કરી હતી. કાન્સ તેા હરીફાઈમાં બહુ આગળથી બિનનું હતું. પોલાન્ડ પણ હિંદ ખાતે બિન વધાવતું હતું. ગ'લ્ફાઈ અને મોલની લાઇનમાં ભપાને હિંદનાં બનરેા છત્રવામાં મોટી ફતેહમંદ હરીફાઈ કરી હતી. હિંદમાં બિનના ઉદ્યોગને રક્ષણ માટે ૧૫ ટકા જાતલ હતી. ૧૯૨૬-૩૦ માં એ વધારીને ૨૦ ટકા કરી હતી. ૧૯૩૧થી ૨૫ ટકા વધારાને જકાતી ચાલુ ઉમેરવામાં આન્યો. ૧૯૩૪થી શ. ૧) ને ૬૨ રતલે જકાત નક્કી કરાઈ હતી. એથી આ ઉદ્યોગને સાથે રક્ષણ મળ્યું હતું.

બિનના ઉદ્યોગ હમણાં (યુદ્ધને લીધે) સારી ઉભતિ લેવાય છે. લશ્કરી સત્તાવાળાઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં બિનનાં વસ્તો માગી રહ્યા છે. ગૃહઉદ્યોગ અને મિલઉદ્યોગ બન્નેની કુલ પેદાશ સરકાર લઈ લઈ છે. હિંદની પ્રભુ માટે પરદેશોથી યુદ્ધને લીધે બિનના વસ્તોની આયાત બંધ છે. આથી હિંદી પ્રભુને મોટે લાભે બિનના વસ્તો નહિ મળવાથી એના ભાવો બહુ ઊંચા રહે છે.

સ્વરાજ સરકારે આ ઉદ્યોગને સંપૂર્ણ સહકાર આપવા નેહ્યે. એના વિશેષ વિકાસ શક્ય છે. હિંદમાં આ ઉદ્યોગનાં મોટાં બનરેા છે. હમણાં ઉત્પન્ન થાય છે તે કરતાં બેવડા માલ હિંદમાં ખપી શકે છે. અફઘાનિસ્તાન, ઇરાક, ઇરાન વગેરે દેશોને પણ હિંદ રોજનાં વસ્તો મોકલી શકે છે. સ્વરાજ સરકારે એને માટે યંત્રો અને રસાયણો પૂરાં પાડવાં પડશે. એના ઉદ્યોગ હિંદમાં ઉભા કરવા પડશે. ઇ. સ. ૧૯૪૦-૪૧ માં આપણે બિન અને બિનની બનાવટો ૪૧ કરોડ રૂપિયાની મંગાવી હતી.

હિંદમાં રેશમનો ઉદ્યોગ પણ પ્રાચીન છે. પુરાણોમાં હિંદુ-એના દેવો અને રાજકુટુંબો રેશમનાં વસ્તો ધારણ કરતાં હતાં.

રેશમનો ઉદ્યોગ

રેશમનો ઉદ્યોગ અતિ વિકાસ પામ્યો હતો. યુરોપ અને એશિયાના દેશો હિંદમાંથી રેશમનાં વસ્તો ખરીદતા હતા. રેશમના શહેનશાહો હિંદી રેશમનાં વસ્તો પહેરતા હતા. યુરોપના ઇટાલી વગેરે દેશોએ ચીન અને ભપાની રેશમનાં કાંડાઓનાં ઇંડાએ મંગાવીને ત્યાં એ ઉદ્યોગના પાયા નાખ્યા. એ દેશોએ કાંડાની ભતોમાં પરસ્પર મિત્ર ભતો ઉત્પન્ન કરી વધારે સરસ ભતો પેદા કરી હિંદી રેશમ ઉપર સરસાઈ મેળવી. પાછળથી ભપાની સરકારની મદદથી ભપાનમાં રેશમનો ગૃહઉદ્યોગ આખા દેશનો યુગ્મ ઉદ્યોગ થઈ પડ્યો. સરતા, કેપાલદાર, આકાશક, ઝુલદાર પણ જલદી ફાટી નીચે તેવા ભપાનીક રેશમે હિંદી રેશમ ઉપર મોટો ફટકો પડ્યો છે. કાશ્મીર અને માધ્યસેરમાં આ ઉદ્યોગ ઠીક ભળ્યો છે. રેશમના કાંડા હવે ઇટાલીથી મંગાવીને અહીંના કાંડાની ભતોમાં સુધારી કરવામાં આવે છે. સરકાર તરફથી રેશમના કાંડા સુધારવા માટે બે ત્રણ થયાનો છે. આસામ અને બંગાળમાં રેશમની ઠીક પેદાશ થાય છે. બનાવટી રેશમનો ઉદ્યોગ ભપાન અને યુરોપના બીજા દેશોમાં અત્યંત વિકાસ પામ્યો છે. ભપાની પણ હિંદના રેશમના ઉદ્યોગને મજી લાગ્યો છે. રેશમના કાંડા સેતુર વસો પર ઉછેરે છે.

બિન	કેટલાં મહુઓ ઇંડાં ઉછેરવા રોકાયાં છે	ગૃહઉદ્યોગનાં યંત્રો	મિલ ઉદ્યોગનાં યંત્રો	રેશમની તાંતિ ઉકેલવામાં રોકાયેલા પુરુષો
-----	-------------------------------------	---------------------	----------------------	--

સેતુરના કાંડા	૧,૬૦,૦૦૦	૬૬૩૫	૮	૩૧,૬૦૭
ટસર ભતનું રેશમ	૧,૬૧,૨૦૦	•	•	•
બીજા ભતનું રેશમ	૧,૫૦,૦૦૦	•	•	•
બીજા ભતો માટે	૧,૦૩,૨૦,૦૦૦	•	•	•

બંગાળમાં ૧૧૧ કરોડ રતલ, માધ્યસેરમાં ૬૭ લાખ રતલ, કાશ્મીરમાં ૨૭ લાખ રતલ, મદ્રાસમાં ૧૩ લાખ રતલ, કેડુને તૈયાર થાય છે. આખા હિંદમાં ૨૧૧૧ રતલ કરોડ રેશમના કાંડુને તૈયાર થાય છે. આમાંથી ૨૧ લાખ રતલ રેશમના તાંતિના મળે છે. આ સિવાય ટસર અને બીજા રેશમના ૫૧ લાખ રતલ તંતુઓ મળે છે.

જગતમાં ૧૯૪૦ માં કુલ રેશમની ૬૧ લાખ પીકલની ગાંસડીઓ તૈયાર થઈ હતી. એમાં ૭૬ ટકા ભપાનમાં ઉત્પન્ન થયેલી હતી. ચીન ૧૧ ટકા, તુર્કિસ્તાન અને ઇરાન ૫૧ ટકા, ઇટાલી ૬ ટકા કાચું રેશમ પેદા કરે છે. આમાં હિંદનું પ્રમાણ અતિ નીચું છે. હિંદમાં આપણે પરદેશોથી ૧૯૪૦-૪૧ માં ૧૧૧૧ કરોડ રૂપિયાનું રેશમ અને રેશમની બનાવટો મંગાવી હતી. ચીનથી કાચું રેશમ ૫૬ લાખ રૂપિયાનું, ભપાનથી ૧૪ લાખ રૂપિયાનું, રેશમની ટોચી ચીનથી ૧૨ લાખની, અને ભપાનથી ૧૬૧૧ લાખની મંગાવી હતી. રેશમનું કાપડ ચીનથી ૧૪ લાખ, અને ભપાનથી ૨૧૧૧ લાખનું આવ્યું હતું. કાન્સ અને ઇટાલી યુદ્ધમાં રોકાયાં હોવાથી માલ મોકલી શક્યાં નહોતાં.

હિંદથી કાચું રેશમ ૧૯૪૦-૪૧ માં ૨ લાખ રૂપિયાની કિંમતનું પરદેશ નિકાશ થયું હતું. રેશમનાં વસ્તો ૧૦ લાખ રૂપિયાનાં પરદેશો ખાતે નિકાસ થયાં હતાં.

હિંદમાં રેશમના ઉદ્યોગનો વિકાસ શક્ય નહિ પણ અગત્યનો છે. હિંદ રેશમી વસ્તો અને રેશમનું મોટું બનરેા છે.

લાકડાના વહેર, ભના કાપડના ટુકડાએ ને રસાયણોની મદદથી માલો બનાવી તેમાંથી તાંતિનાં યંત્રો એનું બનાવટી રેશમ બનાવે છે. હિંદમાં આ ઉદ્યોગ બનાવટી રેશમ-ભપાનથી નથી. પરદેશોથી બનાવટી રેશમ નો ઉદ્યોગ પુષ્કળ આવે છે. તેનાં વસ્તો હિંદમાં તૈયાર થાય છે. આ બનાવટી રેશમનાં વસ્તો ખપ સુધરે પણ અલ્પલ્પ હોય છે. રસાયણોની મદદથી કોલસાના કામરમાંથી એક ભતનાં તંતુઓ તૈયાર કરી તેના વરસાદ સામે રક્ષણ આપવાને કારણે બનાવે છે. ઇ. સ. ૧૯૩૬ માં રાશીનનું સુતર અને તંતુઓની પેદાશ નીચે મુજબ હતી.

(૧૦૦૦ રતલમાં બનાવટી રેશમની પેદાશ. ૧૯૩૬)

વસ્તુ	અમેરિકા	ભાપાન	ગ્રેટબ્રિટન
રાયાનું સૂતર	૩૩૧૨૦૦	૨૩૬૩૫૦	૧૨૦૦૦૦
રાયાના તંતુ	૫૩૦૦૦	૩૦૬૫૦૦	૧૦૦૦૦
	જર્મની	ધર્મલી	કુશ પેદાશ
રાયાનું સૂતર	૧૧૦૦૦૦	૧૧૬૦૦૦	૧૧૪૭૨૮૦
રાયાના તંતુ	૪૪૦૦૦૦	૧૬૧૦૦૦	૧૦૮૩૧૮૦

ધ. સ. ૧૯૩૬-૪૦ માં હિંદમાં રાયાન ૩.૪૫૬ લાખ રૂપિયાનું આયાત, અને ૧૯૪૦-૪૧ માં ૫૪૪ લાખ રૂપિયાનું આયાત થયું હતું. આમાં ૨૬૫ લાખ રૂપિયાનું ડા કરોડ પાઉંડ તો બનાવટી રેશમી સૂતર હતું. તેમાંનું સુખ્યત્વે ભાપાનથી આયાત થયું હતું. હિંદમાં આ ઉદ્યોગનો વિકાસ ભવિષ્યમાં કરવો જ પડશે એવું એ કાપડ સુદર અને સરવું છે. રવરાજ હિંદમાં કાપા પદાર્થો પુષ્કળ છે. આ ઉદ્યોગ માટે પરદેશી રસાયણોની મદદની જરૂર પડશે.

જગતમાં સૌથી પ્રાચીનકાળમાં ખાંડ હિંદમાં જ બનતી હતી. ધીમે ધીમે હિંદથી બીજા દેશોમાં ખાંડની પેદાશ થઈ હતી.

નેપોલીયન ખાંડ માટે જ હિંદ છૂટવા ઇચ્છા રાખતો હતો. પરંતુ ન્યાયથી ખાંડ બનાવવાનાં યાંત્રિક કારખાંડો નીકળ્યાં છે, ત્યારથી હિંદના આ ગૃહઉદ્યોગ મંદ થતો ગયો છે. હિંદ, ભવા અને યુરોપિયન ખાંડનું મોટું ઘરાક બન્યું. લગભગ સોળ કરોડ રૂપિયાની કિંમતની ૬૫ લાખ ટન ખાંડ હિંદમાં આયાત થવા માંડી. ભન્યુઆરી ૧૯૪૨ થી પરદેશી ખાંડ ઉપર હિંદી સરકારે ટેરીફ યોજાઈની ભલામણ સુજ્ય શા. ૭ નજાત નાખી. ૧૯૩૧-૩૨ માં ૩૨ મિલોમાંથી વધીને ૧૯૩૬-૩૭ માં ૧૫૪ મિલો થઈ હતી. તેની પેદાશ નીચે પ્રમાણે થઈ હતી.

શેરડીમાં- થી ખાંડ. (કારખા- નામાં) ટન	ગોળમાં- થી ખાંડ. ટન	ખાંડ હાથ- ઉદ્યોગમાંથી ટન	
૧૯૩૬-૩૭	૧૧૧૧૪૦૦	૧૬૫૦૦	૧૫૦૦૦૦
૧૯૩૭-૩૮	૬૪૦૨૮૨	૧૬૬૦૦	૧૨૫૦૦૦
૧૯૩૮-૩૯	૬૪૨૪૪૮	૧૨૪૦૦	૧૨૫૦૦૦
૧૯૩૯-૪૦	૧૨૪૧૭૦૦	૨૬૫૦૦	૨૦૦૦૦૦
૧૯૪૦-૪૧	૧૦૬૫૪૦૦	૪૬૬૦૦	૨૦૦૦૦૦

૧૯૪૦-૪૧ માં કુલ ૧૪૮ ખાંડનાં કારખાનાં હતાં. હિંદની આ ઉદ્યોગમાં ડા કરોડ રૂપિયાની મૂંઝી રેકાઇ છે. આ ઉદ્યોગ ઘણા તકડા-છાંચડા અગ્રભળ્યા છે. સુખ્ય ઉદ્યોગો બિહાર તથા સંયુક્ત પ્રાંતમાં છે. એ બન્ને પ્રાંતોમાં ૧૯૪૦-૪૧ માં સાત લાખ ટન ખાંડ પેદા થઈ હતી. ન્યારે હિંદના બીજા ભાગોમાં કુલ ડા લાખ ટન ખાંડ પેદા થઈ હતી. હિંદમાં બધી ખાંડ શેરડીમાંથી પેદા થાય છે. હિંદમાં જ રૂપિયા દર હંકરવે નજાત છે. તે ઉપરાંત બીજા ૨૫ ટકા નજાતનો સરચાઈ (વધારો) લેવામાં આવે છે. પરદેશીની હરીફાઈમાંથી હિંદને આથી સરસ રક્ષણ મળે છે. ભવા (ધ્ય) ની મિલો અને ત્યાંની શેરડીની ખેતી અતિ ઉત્તમ છે. હિંદ કરતાં પાંચ ગણો માલ એકર દીઠ ચાર ફેર છે. આથી હિંદના ખાંડના ઉદ્યોગને હંમેશાં પરદેશી

હરીફાઈમાંથી રક્ષણ મેળશે. હિંદમાં ગોળ પણ મોટા પ્રમાણમાં પેદા થાય છે અને તે બધો હિંદમાં જ વપરાઈ ભય છે.

હિંદમાં મોટા પ્રમાણમાં ખાંડ તૈયાર થાય છે, છતાં હિંદને પરદેશીથી ખાંડ આયાત કરવી પડે છે. ૧૯૩૬-૪૦ માં ૩૩૨૦૦૦ ટન ખાંડ પરદેશીથી (સુખ્યત્વે ભવાથી) શા. ૪૧ કરોડની કિંમતની આયાત થઈ હતી; પરંતુ ૧૯૪૦-૪૧ માં માત્ર ૩૨૦૦૦ ટન ખાંડ શા. ૫૮ લાખની કિંમતની આયાત થઈ હતી. મુકના સમયમાં હિંદી ખાંડની માંગ વધી છે, સરકારે એનો ભાવ નક્કી કરી દીધો છે. ખાંડનાં કારખાનાંઓને આ બે વરસો થયાં સુધી લાભ છે. ૩૬૫ લાખ એકર જમીનમાં શેરડીનું વાવેતર થાય છે. ખાંડ ઉપર હિંદી સરકારે દર મળે શ. ૧) આંતર નજાત નાંખી છે. શેરડીના પણ ભાવો નક્કી કરેલા છે. આ ઉદ્યોગનું ભવિષ્ય સારું છે; પરંતુ એને ચાલુ નજાતી રક્ષણ મેળશે. ખાંડના ઉદ્યોગમાં એકજ વેચાણ સંસ્થા હોવાથી એનું વેચાણ ક્ષિત સમવાય છે. દિલ્હી અને કોઈમટુર ખાતે હિંદની જમીનને શોષ્ય નવી નવી ભતની શેરડીઓની ભતો શોષાય છે. આ ઉદ્યોગ પણ ચંત્રો અને તેના ભાગો તથા રસાયણો માટે પરદેશીની ધ્યા ઉપર નબે છે. હિંદની આ પરવંતના રવરાજ સરકારે ટાળવી જ રહી.

૧૯૪૦-૪૧ માં મુલ મુલ દેશોમાં ખાંડની પેદાશ નીચે સુજ્ય હતી. આ ખાંડની પેદાશનું પ્રમાણ જગત જીરવી શકે તેથી વધારે છે:—

૧૯૪૦-૪૧ માં ખાંડની જગતમાં પેદાશ

દર ૧૦૦૦ નાના ટનમાં

વરસ અમેરિકા (યુ. સ્ટે.)	કયુબા	સુઅટોરીકે
બીટ	શેરડી	શેરડી
૧૯૩૬-૪૦ ૧૭૬૪	૫૦૪	૩૧૨૪ ૧૦૩૮
૧૯૪૦-૪૧ ૧૮૮૮	૩૫૮	૨૭૨૬ ૬૦૭
હવાઈ	ભવા	યુરોપ
શેરડી	શેરડી	બીટ
૧૯૩૬-૪૦ ૬૫૨	૧૭૩૨	૧૦૮૬૪ ૫૦૬૩
૧૯૪૦-૪૧ ૬૭૫	૧૭૬૨	૧૦૩૫૦ ૪૬૬૫

મહાસુદને લીધે હમણાં જગતના ઘણા દેશોમાં ઉદ્યોગો અને ખેતીની અવ્યવસ્થા છે. ખાંડની પેદાશના ઘણા દેશો યુરોપમાં જર્મનીએ અને પેસીફિકમાં ભાપાને છતી લીધા છે; આખા જગતના ખાંડના વેચનારાઓએ પરસ્પર મળી પરિષદ ભરી એક લખત કરીને ફરેક દેશો કેટલી ખાંડ બનાવવી તથા તેની કેટલી નિકાસ કરવી તે નક્કી કર્યું હતું. હિંદને ખાંડ પરદેશો ખાતે વેચાણવા માટે આ લખતને લીધે મનાઈ હતી; પરંતુ હવે તે છૂટ થઈ છે. હિંદથી એશિયાના દેશોમાં ખાંડ નિકાસ થઈ શકશે.

રવરાજ સરકારે આ અગત્યની વસ્તુના ઉત્પાદનનો વિકાસ કરવો રહ્યો. જગતમાં કુલ ૧૨૬૬૮૦૦૦ નાના ટનબીટ (ગાલન)ની ખાંડ અને ૨૨૦૬૮૦૦૦ ટન શેરડીની ખાંડ થાય છે. હિંદમાં ખાંડ નાના ટન ૫૦૦૦૦૦૦ થાય છે. તેમાં મોટા પ્રમાણમાં ગોળ થાય છે. ગોળ યુરોપિયનો પસંદ કરતા નથી. હિંદી વેચક એની પ્રશંસા કરે છે.

આ વિશાળની યુનાને ઉદ્યોગ પણ હિંદ માટે નવો છે. થોડા વરસો પછી એના વિકાસ થશે છે. સીમેન્ટ બધાકામ માટે અતિ ઉપયોગી પદાર્થ હોવાથી આધુનિક

સીમેન્ટનો ઉદ્યોગ

પદ્ધતિની બધી ઇમારતો પુલો, ટાવરો, ઘરમાં તથા બગીચામાં રાખવાની શોભીતી વસ્તુઓ અને રસ્તાઓ માટે એના વિશાળ ઉપયોગ થાય છે. હિંદ આખા એશિયામાં ભપાન પછી બીજા નંબરનું અને જગતમાં નવમા નંબરે સીમેન્ટ પેદા કરનાર દેશ છે. ૧૯૧૪ માં હિંદમાં ૬૪૫ ટન સીમેન્ટ તૈયાર થયો હતો. પરંતુ ૧૯૧૫ થી ૧૫૦૦૦૦ લાખ ટન આયાત થયો હતો. હિંદમાં આ વરસોમાં સીમેન્ટની ખપત ૧૫ થી ૧૫૫ લાખ ટનની હતી. ૧૯૪૧માં હિંદના સીમેન્ટના કારખાનાઓની કુલ પેદાશ ૨૮ લાખ ટનની, અને પરંદેશોથી આયાત માત્ર ૫૫૫ ટનની થઇ હતી. હિંદી સીમેન્ટ લગભગ એક લાખ ટન લંકા, ઇરાન વગેરે દેશો તરફ નિકાસ થયો હતો. આ ઉદ્યોગમાં હિંદની ૧૫ કરોડ રૂપિયાની મૂદી રોકાઈ છે. આખા ઉદ્યોગમાં બે મોટી કંપનીઓ છે. એસોસિએટેડ સીમેન્ટ કંપનીની મૂદી રૂ. ૩૮ કરોડની છે. બીજી લાંબીચાની રીહટાસ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ લિમિટેડ છે. બંને હવે એકત્ર થઇ પેદાશ અને ભાવો ઇચ્છા અને ખપત પ્રમાણે ચોટ રહી છે. હમણાં યુદ્ધને લીધે લશ્કરી સત્તાવાળાઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં સીમેન્ટ ખરીદે છે. એટલે એના ભાવો ખૂબ થતી ગયા છે. આ ઉદ્યોગ હાલ ઉન્નતિમાં છે; ને કે યુદ્ધને લીધે સીમેન્ટનો ખર્ચો પણ ખૂબ વધ્યો છે. ભવિષ્યમાં હિંદમાં સીમેન્ટ પ્રબળ ઉપયોગ માટે અને એશિયાના દેશો માટે નિકાસ કરવા માટે પુષ્કળ બની શકશે. હિંદમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં કાચા પદાર્થો મળે છે. પથ્થર, યુનો, કોલસો અને માટેના યુગ્મ્ય પદાર્થોની બનાવટ માટે છે. જગતમાં કુલ નવ કરોડ ટન સીમેન્ટ બને છે. તેમાં અમેરિકામાં ૨ કરોડ ટન, બ્રિટનમાં ૮૦ લાખ ટન, ભપાનમાં ૬૭ લાખ ટન, ઇટાલીમાં ૪૫ લાખ ટન, જર્મનીમાં ૧૫ કરોડ ટન અને રશિયામાં ૫૭ લાખ ટન સીમેન્ટ પેદા થાય છે.

હિંદમાં અતિ પ્રાચીન સમયથી જૂનાં કપડાંનો માલો બનાવી તેના કાગળો બનાવતા હતા. ઇંચુની સદીની શરૂઆતમાં હિંદમાં કાગળો બનાવવા માંડ્યાં છે. તે પહેલાં કાગળનો ઉદ્યોગ હમણાં વર્ષો અગાઉ જોખળનો અને તાડ-પત્રો ઉપર પુરતકો લખાતાં હતાં. પરંતુ અતિ પ્રાચીન કાળમાં તો યાદગારત્વના વિકાસ કરી સર્વે શાસ્ત્રો શ્રાક્ષણે વ્યતિમાં રાખતા હતા. અમદાવાદ અને કામીર કાગળના હાથઉદ્યોગનાં યુગ્મ્ય ધામો હતાં; ને કે હિંદના બધા ભાગોમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં કાગળો બનતા હતા. હિંદમાં કાગળો બનાવવાની પહેલી મિલ ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં ઉઠી થઈ. ૧૮૭૬ માં બીજી અને ૧૮૮૨ માં ત્રીજી મિલ સ્થપાઈ હતી. ઇ. સ. ૧૯૨૫ માં આ ઉદ્યોગ માટે રક્ષણની અચ્છ સરકારને અપાઈ હતી. ૧૯૪૦માં કુલ ૧૧ મિલો હિંદમાં કામ કરતી હતી. આ મિલો સારી નહોતી કરે છે. છતાં કાંઈ પણ કારણથી હિંદમાં કાગળનો ઉદ્યોગ વિકાસ પામ્યો નહોતો. આમાં મોટી અને સરસ મિલો યુરોપિયન વહીવટ નીચે છે. ને કે તેમાં હિંદી શેરહોલ્ડરો મોટી રકમના શેરો ધરાવે છે. કાગળો બનાવવાની મિલો બહુ સારી મૂદી મળે છે. તેમ કાગળ બનાવવાની પદ્ધતિ પણ સફસ અને બહુ ધ્યાન મળે છે. હિંદમાં કાચાં દ્રવ્યો પુષ્કળ મળી શકે છે.

મૂદી પણ બેઠકે તેટલી મળે છે. મજૂરો પણ મોટા પ્રમાણમાં મળે છે. માત્ર થંનો અને રસાયણિક દ્રવ્યો ને પરંદેશોને બદલે હિંદમાં બનતાં હોય તો આપણા આ ઉદ્યોગમાં અત્યંત પ્રગતિ થાય. હમણાં કાગળો મોટા પ્રમાણમાં આયાત થાય છે. ઝૂંબ, સાપાઈ, ધાસ અને બારબાંધી કાગળો બની શકે છે. હિંદમાં એ કાચાં દ્રવ્યો પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે. આ ઉદ્યોગને દશ ગણો વિકાસ થાય તો પણ હિંદમાં કાચાં દ્રવ્યો ખૂટે તેમ નથી. હિંદમાં કાગળોની માગ ભવિષ્યમાં થોડાં જ વર્ષોમાં બેવડાશે. સ્વરાજ સરકારના અમલમાં ૩૬ કરોડ હિંદીઓને માટે ન્યારે શિક્ષણનો પ્રયત્ન થશે, ત્યારે કાગળની માગ દશગણી વધશે. હમણાં વર્ષે ૧૫૦૦ ટનની માગ વધે છે. ૧૯૪૦-૪૧ માં હિંદમાં કાગળની કુલ ખપત લગભગ ૬૨૦૦૦ ટન જેટલી હતી. હમણાંની મિલો કુલ ૬૩૦૦૦ ટન લગભગ કાગળ બનાવે છે. નવી ઉઠી થતી કાગળની મિલોમાં થંનો ગોઠવાઈ ગયાં છે. એ કુલ ૬૫૬૦૦ ટન બનાવવાની શક્તિ ધરાવતી કહેવાય છે. છતાં એમાં નડતાં વિખેતની ગણતરી લેતાં થોડાં વર્ષો સુધી માત્ર ૮૦૦૦૦ ટન કાગળ બનાવશે. હિંદ લગભગ આત્મ-સંતોષી પ વરસમાં બનશે; પરંતુ કુલ ભતના કાગળો માટે આત્મસંતોષી થતાં સમય લેશે.

૧૯૩૬ ના માર્ચ સુધીના વરસમાં હિંદની મિલોએ ૬૦૦૦૦ ટન કાગળો બનાવ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૯૪૦-૪૧ માં ૧૫ મિલો હિંદમાં કાગળ બનાવતી હતી, કુલ ૭૭૫૩૦૦૦ હંદ્રવેટ માલ બનાવ્યો હતો. ૧૯૩૬-૪૦ માં ૧૩ મિલોએ ૧૪૧૪૦૦૦ હંદ્રવેટ માલ બનાવ્યો હતો. આમાંથી ૬ મિલોએ ૧૯૩૬-૪૦ માં ૨૭ લાખ રૂપિયા, ન્યારે ૧૯૪૦-૪૧ માં ૬૧ લાખ રૂપિયા નફો મેળવ્યો હતો. યુદ્ધને લીધે હિંદમાં કાગળો કે માલો પરંદેશોથી આયાત થતો નથી. આથી હિંદી કંપનીઓને નફો ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં વધી ગયો છે. ઇ. સ. ૧૯૩૬-૪૦ માં પરંદેશોથી ૨૨ લાખ હંદ્રવેટ કાગળ આયાત હતો. ૧૯૪૦-૪૧માં ૧૮ લાખ હંદ્રવેટ કાગળો આયાત. આની કિંમત રૂ. ૩૫ કરોડ લગભગ થાય છે. આમાં છાપવાના કાગળ માત્ર જા લાખ હંદ્રવેટ હતા. અગાઉ વિશેષ રવીડન (૧૮ ટકા) નોર્વે (૧૬ ટકા) જર્મની (૧૧૫ ટકા) અને બ્રિટન (૨૨ ટકા) થી કાગળો આયાત થતા હતા. હમણાં યુદ્ધને લીધે બ્રિટન (૧૭ ટકા), અમેરિકા ૪૪ ટકા, કાગળો મોકલે છે. કાગળોના ભાવો પાંચ ગણા થઇ ગયા છે. ને કે સરકારે યુદ્ધસમય માટે એના ઉપર ભાવનો અંકુશ મૂક્યો છે. છાપવાના, લખવાનાં પૂંડો, આર્ટ પેપરો વગેરે કાગળોની ઘણી ભંતો થાય છે. હિંદમાં નીચે પ્રમાણે કાગળોની ખપત છે:-

લાકડાના માલમાંથી બનાવી પરંદેશોથી આયાત કરાયેલા	૪૧૫૩૮
જૂનાં છાપાંઓની પરતી	૪૭૩૮૪
લખવા વાંચવાના કાગળો રસાયની	
માવામાંથી બનેલા	૭૭૬૫૪
પૂંડાના ભડા કાગળ (boards)	૨૭૦૫૭
હિંદી પેદાશ (ધાસમાંથી)	૫૬૧૬૮
	૨૧૨૮૩૧

આચાત માલમાંથી કેટલીક ભતના કાગળો ઉપર દર રતલે દશ પાઇ જકાત છે.

આબના સમયમાં કાચ અતિ ઉપયોગી પદાર્થ છે. હિંદમાંથી ખેડકામ દ્વારા મળેલા બૂના અવશેષોમાંથી કાચની વસ્તુઓ મળી છે. ખ્રિસ્તી સનની શરૂઆતમાં કાચનો ઉલોગ કાચની બનાવટો હિંદમાં થતી હતી, તે વાત હવે નિર્વિવાદ છે. સત્તરમી સદીમાં ઈનામલ કાચનાં વાસણો બેલગામ, માયસોર અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં થતાં હતાં. એ સમયે ગુલજીવોગ તરીકે કાચ સારા પ્રમાણમાં હિંદમાં પેદા થતો હતો.

સૌથી પહેલાં આધુનિક પદ્ધતિનું કારખાનું તલેગામ ખાતે કાંદવામાં આપ્યું હતું. એણે કારીગરો તૈયાર કર્યાં. ઇ. સ. ૧૮૬૨ થી ૧૯૦૮ સુધી ઘણાં કારખાનાં રથપાઇને આટોપાઇ પસૂ ગયાં. ૧૯૧૪ માં ૧૬ કારખાનાંમાંથી ૮ ચાલતાં હતાં. હિંદમાં કાચ ઉપર ૧૫ ટકા જકાત હતી, તે વધારીને ૩૦ ટકા કરવામાં આવી. આથી ૧૯૩૨ માં ૨૨ કારખાનાં કામ કરતાં હતાં. ઇ. સ. ૧૯૩૬-૪૦ માં કાચનાં ૧૦૧ કારખાનાંઓ હતાં. તેમાં બંગાળમાં ૨૮, મુંબઈમાં ૧૬, તિલ્હીમાં ૧, હિંદી દેશી રાજ્યોમાં ૧૧, મદ્રાસમાં ૧, પંજાબમાં ૩ અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં ૩૬ હતાં. કાચ બનાવવા માટે નીચેનાં પદાર્થોના ખર્ચો ભુદાભુદા દેશોમાં નીચે મુજબ આવે છે.

પદાર્થ	હિંદમાં	ખ્રિદનમાં	બેલજ- જર્મની
	ટકા	ટકા	યમમાં ટકા
રેતી	૨૩	૨૭	૬
સોડાએશ	૬૭	૬૧	૮૭
ચુનાના પથ્થરો	૧૦	૧૨	૪

હિંદી સરકારે સોડાએશ ઉપર જકાત ઓછી કરી છે. એથી આ ઉદ્યોગને લાલ થયો છે. સંયુક્ત પ્રાંતની સરકારે બનારસ ખાતે કાચ સંશોધનની પ્રયોગશાળા રચાવી છે.

હિંદમાં ૧૯૧૪ પહેલાં કારખાના અને ગુલજીવોગથી રૂ. ૮૦ લાખ ની કિંમતનો કાચ ઉત્પન્ન થતો હતો. ઇ. સ. ૧૯૩૧ માં ૧૧૧ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનો કાચનો સામાન હિંદમાં પેદા થવા લાગ્યો. ૧૯૩૬-૪૦ માં ૨ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનો માલ હિંદમાં પેદા થયો હતો. હિંદમાં હજી બેંચી ભતના રંગબેરંગી બીલોરી કાચ અને મોટા આરીસાના કાચ થતા નથી. હિંદમાં પરદેશીથી હાલગ રૂ. ૧૧ કરોડની કિંમતનો કાચ આયાત થાય છે. પંદર વરસ અગાઉ રૂ. ૨૧ કરોડની કિંમતનો કાચ આયાત થતો હતો. હિંદમાંથી ૧૧ લાખ રૂપિયાની કિંમતની કાચની વસ્તુઓ પરદેશો ખાતે ચડે છે. હિંદમાં જેમ જેમ સોડા સરતો થયો, તેમતેમ કાચની કિંમત ઘટી પેદાશ વધી. યુદ્ધના સમયમાં કાચની કિંમત પરદેશ ખાતેની આયાત બંધ હોવાથી બહુ વધી ગઈ છે.

૧૯૪૦-૪૧માં કાચની વસ્તુઓની આયાત ધટ્ટીને રૂ. ૮૧ લાખની થઈ હતી. આ આયાતમાં ભાખાથી ૫૬ ટકા, ગ્રેટ-ખ્રિદનથી ૨૦ ટકા, ચીનથી ૬ ટકા, અને બેલજઅમથી પાંચ ટકા થઈ હતી.

હિંદમાં કાચનો ગુલજીવોગ પણ મોટો પાયે ચાલે છે. સંયુક્તપ્રાંતના શીરોઝપાઠ પ્રાંતમાં અને દક્ષિણમાં બેલગામ જિલ્લામાં કાચની બંગડીઓ સારા પ્રમાણમાં બને છે. ભપાને હિંદના કાચના ગુલજીવોગને મોટો ધક્કો લગાડ્યો હતો.

હિંદમાં હવે સોડાએશ યુગળ બનાવવાની વજી છે. તેમ થતાં કાચના ઉદ્યોગને સારો ટેકો મળશે. સ્વરાજ સરકારે કાચના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપીને વિકાસ કરવા પડશે. હિંદમાં કાચ બનાવવાના કાચા પદાર્થો મોટા પ્રમાણમાં મળે છે.

હિંદમાં પ્રાચીન સમયમાં સાણુની પેદાશ કે વપરાશ નહોતાં. હિંદમાં માટી, ખારો અને બીભ પદાર્થો, વસ્ત્રો અને શરીર-શુદ્ધિ માટે વપરાતાં હતાં. યુરોપમાં પણ સાણુની પ્રાચીન રીત નથી; છતાં હવે આ વસ્તુ ગરીબ તેમ જ તવંગરને માટે આવશ્યક થઈ પડી છે. જાતમાં સાણુની મોટી પેદાશ થાય છે-જાતમાં ૧૦ લાખ ટન સાણુ તૈયાર થવાની ગણતરી છે. તેમાં અમેરિકામાં ૨૦ લાખ ટન, રશિયામાં ૧૦ લાખ ટન, અને ગ્રેટબ્રિટન, જર્મની અને ફ્રાન્સ દરેકમાં પાંચ લાખ ટન પેદા થાય છે. રશિયામાં છેલ્લાં દશ વરસમાં સાણુની પેદાશ ૭ ગણી વધી છે. ભપાનમાં ૧૮૫૩માં એક અમેરિકને ભેટ આપેલ સાણુની ગોડીને એક ભપાનીજ સપ્તસ ખાવાની વસ્તુ સમજી ખાઈ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૫ માં સાણુનું પહેલું હાથબનાવટનું કારખાનું ભપાનમાં રથપાણું હતું. ૧૯૦૧ માં સાણુનું ચંચુક્ર કારખાનું રથપાણું. હમણાં ભપાન ૪ કરોડ ચેનની કિંમતનો સાણુ પેદા કરે છે અને તેનો મોટો ભાગ નિકાસ કરે છે.

હિંદમાં ૧૦૦ વરસ ઉપર સાણુની બનાવટ બંગાળ ખાતે ઢાકામાં શરૂ થઈ. ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં આધુનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે ખીરત ખાતે સાણુનું કારખાનું શરૂ થયું; પરંતુ હિંદમાં મુખ્યત્વે પરદેશી સાણુ વપરાતો હતો. ૧૯૦૫ માં બંગાળમાંની યળવળ વખતે બંગાળમાં સાણુનાં કેટલાંક કારખાનાંઓ રથપાણાં હતાં. ગત મહાયુદ્ધ પછી સાણુનાં વધારે કારખાનાંઓ રથપાણાં. ઇ. સ. ૧૯૩૦ માં બીજી રવદેશી યળવળ થવાથી એના યોગે સાણુના ઉદ્યોગને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું. પરિણામે ૧૯૩૩-૩૪ માં પરદેશીથી માત્ર રૂ. ૧૧૧ કરોડની કિંમતનો સાણુ આયાત થયો હતો. જ્યારે અગાઉનાં વરસોમાં સાણુની આયાત રૂ. ૧૧૧ કરોડની કિંમત જેટલી થતી હતી. તે પછી તો આ ઉદ્યોગનો વિકાસ વધી ગયો છે. શહેરે શહેર હાથના ઉદ્યોગથી અનેક કારખાનાંઓ નીકળી પડ્યાં છે. હિંદમાં નાનાં મોટાં સાણુનાં ૧૦૦૦ કારખાનાં છે. ૧૯૧૬ માં સાણુની હિંદની પેદાશ ૨૨૦૦૦ ટનની હતી, જે ૧૯૩૧-૩૨ માં ૫૦૦૦૦ ટનની થઈ હતી. ઇ. સ. ૧૯૩૮-૩૯ માં સાણુની પેદાશ ૭૫૦૦૦ ટન જેટલી હતી. ૧૯૪૦-૪૧ માં પરદેશીથી ૨૫૦૦૦ હંદ્રવેટ સાણુ રૂ. ૧૮૧ લાખની કિંમતનો આયાત થયો હતો. પરદેશીથી આયાત થતાં અને હિંદમાં બનતા સાણુની ગણતરી કરતાં મરુખ્ય દીઠ ૧૧૧ રતલ વાર્ષિક ખપત થાય છે; જ્યારે વીસ વરસ ઉપર દર માણસે ૫૦ લાખ સાણુ ખપતો હતો. અમેરિકાની પ્રભુ આપણા કરતાં ૧૦ ગણા સાણુ વાપરે છે.

ઉદ્યોગો ખાતે પણ યુગળ સાણુ વપરાય છે. નરમ સાણુને ઉપયોગ થતો માટે લુપ્તીકેન્ટસ બનાવવામાં વપરાય છે. કાપડ અને કાગળની મિલોમાં સૂતર અને માવો ઘોલા માટે સાણુનો

બીચિંગ પાઉર તરીકે ઉપયોગ થાય છે. ફીનાઇલ, કારબેલિક તેલ, કીઓસોર તેલ, ટર્પેન્ટાઇન તેલ, એવા એવા અનેક પદાર્થો એમાંથી બને છે.

હિંદ જેવા ગરમીપ્રધાન દેશમાં સાધુ ૩૬ કરોડ માણસોને નહાવા માટે મોટી સંખ્યામાં જોઈએ; પરંતુ હજુ હિંદમાં પાંચ કરોડ માણસો પછી સાધુ વાપરતા નથી. જેમ જેમ પગલ કોમોની સંસ્કૃતિ સુપરશે, તેમ તેમ સાધુને ઉદ્યોગ વિકાસ પામશે. હિંદમાં થોડાં વરસોમાં જ સાધુની અપત એવડારો. ૧૦-૧૫ વરસમાં જોગણી થશે. સ્વરાજ સરકારે એના વિકાસ તરફ મીઠી નજર અને ઉત્તેજન આપવાં પડશે.

આ સાધુની બનાવટમાં ચરબી, કેપરાનું તેલ, પામનું (Palm) તેલ, શીંગડાનું તેલ, એરંડાનું તેલ, રાળ, કાર્બીક સોડા, કાર્બીક પોટાસ, સોડીઅમ સિલિકેટ, સુગંધી પદાર્થો, પૂંદાના બનાવેલાં ખોખાં, તેમ જ વીંટવાના કાગળો જોઈશે. ધાવાના સાધુમાં ઘણાં ઊંચી માટી મેળવે છે, પણ તેથી હલકા સાધુ બને છે. ધાવાના સાધુમાં માત્ર કાર્બીક સોડા પરદેશી વસ્તુ તરીકે વપરાય છે. એમાં ૮૫ ટકા સ્વદેશી વસ્તુઓ પડે છે; પરંતુ નાહવાના સાધુમાં પરદેશી વસ્તુઓનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે. હિંદમાં સાધુને સુગંધીદાર બનાવવા તેલો અને ચર્બો બહુ જોડા પ્રમાણમાં પેદા થાય છે. સુગંધી પદાર્થો માટે છુટાછવાયાં નાનાં કારખાનાં સ્થપાયાં છે; પરંતુ તેની માંગ જોતાં એના વિકાસ વ્યાવસયક, શક્ય અને નફાકારક છે. જર્મનીની કોલસામાંથી બનાવેલી સુગંધી નાંદો બહોળી અને તે માટેના પ્રયત્નોની જરૂર છે. ચરબી હિંદમાં પુષ્કળ છે. માત્ર એને સ્વચ્છ કરવાનાં આધુનિક ઢંઢમાં કારખાનાંઓ સ્થાપવાં જોઈશે.

કાર્બીક સોડા માટે વિલાયતની ઈમ્પીરિયલ કેમિકલ ઇન્ડસ્ટ્રીએ પંખળ અને બંગાળ તથા બીજે રથણ ખાસ હક્કો મેળવી એ પદાર્થો માટે મોટાં કારખાનાં બાંધ્યાં છે. તાતા કંપનીએ જોખામાં મોટું કારખાનું સ્થાપ્યું છે. પ્રદાસમાં મેચ વર્કસ છે. ધાંગધામાં પણ ચ્લાકલી વર્કસ છે. આ બધાં કારખાનાં હિંદની જરૂરીઆતો પૂરી પાડી શકશે નહિ. આ ઉપરાંત બીજાં જોડવાં જ કારખાનાંની બાંધેલના વધુ વિકાસ તરફ જોવાં જરૂર પડશે.

એમાં જોઈતું કેપરાનું તેલ હિંદમાં મલબારમાંથી મળે છે. તે મોંઘું હોવાથી કોલમ્બો અને સિંગાપુરથી પુષ્કળ આયાત થાય છે. હિંદમાં બંગાળમાં નાળીએરીનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં વધી શકે તેવી શક્યતાઓ છે.

પેટ્રીઆ માટે બડાં પૂંદાં માટે હિંદમાં બહુ નાનાં કારખાનાં છે; પરંતુ એવાં બીજાં પાંચ છતી જરૂર છે. આમાં સારાં નફાં હોવા છતાં હિંદના મૂડીવાદીઓ આ ઉદ્યોગ તરફ આકર્ષ્યા નથી તે નવાઈની વાત છે. સાધુની પેટ્રી ઉપર સુંદર છાપકલા અને સુદ્રશ્યનું કામ પણ ખ્યાલ અને વિકાસ માંગી રહ્યાં છે.

સાધુ બનાવવા માટે અને તેમાં સુધારા વધારા કરવા માટે પુષ્કળ અવકાશને સ્થાન છે. પરદેશોના ઊંચા સાધુ પાસે આપણા સાધુ નબળા લાગે છે. જોઈલ ઈન્ડિઆ સોપ મેકર્સ એસોસીએશન આ શોધમેળોના વિષયમાં સારાં રસ લઈ નિષ્ણતો પાસે શોધમેળ કરાવી રહી છે, છતાં કારખાનાંઓ તેનો પૂરતો લાભ લેતાં નથી. બધાં કારખાનાંઓ એકતંત્ર નીચે આવે તે જ

એ શક્ય બને. વિલાયતના હાંડિસહોડ સાધુ બનાવનારા લેખર બ્રધર્સની એક લિ. કંપની હિંદની બધી કંપનીઓ કરતાં વધારે મૂડી અને પેદાશ ધરાવે છે.

સાધુને પરદેશી (બધાનીજ ખાસ) હરીફાઈમાંથી બચાવવા માટે બાંધેલની સ્વરાજ સરકારે કાચી વસ્તુઓની પેદાશ વધે એના ઉપર પૂરતું ધ્યાન કેન્દ્ર પડશે. સાધુનાં કારખાનાંઓને એક તંત્ર નીચે લાવવાં પડશે, ઉદ્યોગને જકાતી રક્ષણ આપવું પડશે. સાધુ માટે મુખ્ય વસ્તુ સોડા (કાર્બીકની) પેદાશ વધારવી પડશે.

આ બહુ નાની લાકડાની સળીઓના હુકડા ઉપર ગંધક દ્રોશ્વરસ વગેરે રસાયણો લગાડીને એને ખૂબ ઉપયોગી પદાર્થ બનાવ્યો છે. ગરીબ કુટુંબનાર સર્વે એ વસ્તુ પ્રકાશ અને આગ્નિ પ્રકટાવવા વર્ષમાં રાખે છે. હિંદમાં આ ઉદ્યોગને માટે અત્યુદ્ધ લાકડું મળી શક્યું છે; પરંતુ આપણા દેશના ઉદ્યોગ-પતિઓએ આ અગત્યના ઉદ્યોગ ઉપર પૂરું ધ્યાન આપ્યું નથી.

દિવાસળીને ઉદ્યોગ

જ સાત દિવાસળીનાં કારખાનાં હિંદીઓની માલિકીનાં છે. પરંતુ પૂરતી મૂડી, સારાં આધુનિક ચંત્રો, અનુભવી રસાયણશાસ્ત્રીઓના સહકાર, અને વ્યાપારીબુદ્ધિ વગર આ કારખાનાંઓ ગરીબીને સફળ થયાં નથી. બધાં થોડાં વર્ષોનું આયુષ્ય જોગવીને તે મૃતપ્રાય થયાં છે. આ ઉદ્યોગ સુખ્યત્વે સ્વીકૃતના દ્રવ્ય (જે આખા જગતમાં વ્યાપાર કરીને સૌથી મોટી દિવાસળી બનાવવાની કંપની છે) ના હાથમાં છે. એ કંપનીએ મુંબઈ નજીક અંબરનાથમાં એક મોટું દિવાસળીનું કારખાનું સ્થાપ્યું છે. આ સિવાય દિવાસળીનાં જગતવ્યાપી દ્રવ્યો-બીજાં નાનાં નાનાં ચાર કારખાનાંઓ હિંદમાં આવ્યાં છે.

હિંદની મોટી જરૂરિયાતો આ કારખાનાંઓ પૂરી પાડે છે. પરદેશીથી તેમાં પણ ભપાનથી દિવાસળીઓની મોટી આયાત હિંદમાં થતી હતી. ૧૯૨૧-૨૨ માં બે કરોડ રૂપિયાની કિંમતની દિવાસળીઓ હિંદમાં આયાત થઈ હતી. હવે હિંદમાં આ પરદેશી માલિકીનાં કારખાનાંઓ સ્થપાયાં છે, ત્યારે પરદેશીથી દિવાસળીની આયાત ધીરે ધીરે ૧૯૩૮-૩૯ માં રડા લાખની, ૧૯૩૯-૪૦ માં ૨૪ લાખ રૂપિયાની અને ૧૯૪૦-૪૧ માં ૩૬ લાખ રૂપિયાની દિવાસળી હિંદમાં આયાત થઈ હતી. હિંદની દિવાસળીને ઉદ્યોગ આ સ્વીકૃત દ્રવ્યના હાથમાં છે. એની મૂડી, એની વ્યવસ્થા, એનાં સાધનો, અને એની જગતવ્યાપી પ્રવૃત્તિઓ તથા વિકાસને લીધે એના સામે હરીફાઈમાં બીજાનું મુશ્કેલ છે. એ કંપનીએ ખાસ ભતનાં ચંત્રો પોતાનાં કારખાનાંઓમાં જોડ્યાં છે. એક કેંદ્રે લાકડાને ફેંકડો નાંખે તેા તેને ચંત્રો પોતાની મેળે વિવિધ ક્રિયાઓ માણસની મદદ વગર કરીને બીજે છેડે તેયાર દિવાસળીનાં બંધો કાઢે છે! ચંત્રો તથા રસાયણો આ કંપનીનાં પોતાનાં પેટન્ટ છે. હરીફાઈમાં એની સામે રાજ્યાશ્રય વગર પહોંચવું શક્ય નથી. જગતના દિવાસળીના ઉદ્યોગમાં આ કંપની સપ્રાટપદ જોગવે છે. યુદ્ધને લીધે દિવાસળીના લાભો ખૂબ વધ્યા છે.

દિવાસળીમાં વપરાતુ લાકડું તથા પેટ્રીઆ બનાવવાનું લાકડું હિંદમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી શકે છે. રસાયણો માટે મુખ્ય વસ્તુઓ પોટાસીઅમ ક્લોરિડ, બેરીઅમ કોમોન, ગંધક

કામનું ચુલ્, શુદ્ધ, ફેરફાર, જીલ્લાઈન વગેરે રસાયણોની જરૂર પડે છે. આપણા ઉદ્યોગવિકાસ સાથે યંત્ર અને રસાયણોમાં પણ આપણા અનુભવીઓએ સારી પ્રગતિ કરવાની જરૂર રહેશે. હિંદમાં દિવાસળીને ઉપયોગ વધુ પ્રમાણમાં છે, એટલે આપણા ઉદ્યોગપતિઓએ આ ઉદ્યોગમાં ઝંપલાવવાની જરૂર છે; પરંતુ ખોટી હરીફાઈ સામે તેમને રક્ષણની જરૂર પડશે.

ઔષધો, વનરપતિઓ અને કાચાં દ્રવ્યોમાંથી શુદ્ધ કરેલાં તત્ત્વો અને અર્કો યંત્રોની સહાયથી નીકળે છે. આપણી હિંદી સરકારે પણ ડૉક્ટરીની એલેમેન્ટરિક પદ્ધતિનાં ઔષધોનો સ્વીકાર કર્યો છે. આ પદ્ધતિ પ્રમાણેની દવાઓ માટેના ઘણાખરા

કાચા પદાર્થો હિંદમાં મોટાં પ્રમાણમાં મળે છે. એ સર્વે પરદેશો ખાતે નિકાસ થઈને એમાંથી યંત્રોદાર તત્ત્વો અને અર્કો કાઢીને એને સરસ શીશીઓ અથવા ડબ્બોઓમાં બાકર્ષકરીતે પેક કરીને પાછા હિંદમાં પહોંચાણ લાવે આયાત કરાય છે. હિંદને સુસવાની આ પ્રથમ નંબરની ચાવી છે; પરંતુ એમાં યુગ્ય દોષ આપણે જ છે. આપણે સાદસ વિદ્યા અને સંગઠન વગર આપણે જીંદગી કઢી કરી શકીશું નહિ. આ માટે આપણે પુષ્કળ સંશોધન અને રાસાયણિક જ્ઞાનનો વિકાસ મેળવવો પડશે. આપણું પછાત-પણું આપણને ખીલવોની આર્થિક ગુલામગીરીમાં મૂકે છે, વિજ્ઞાન, રસાયણ અને યંત્રશાસ્ત્રના જ્ઞાન વગર પ્રગતિ અશક્ય છે. સ્વરાજ સરકારે હિંદના યુવકોનો ઝોક આ દિશા તરફ વાળવો જ પડશે.

હિંદમાં આપણે દર વરસે પાંચ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનાં ઔષધો મંગાવીએ છીએ. આપણે હિંદમાંથી દર વર્ષે કાચા ઔષધોની નિકાસ કરીએ છીએ. ૧૯૦૬ માં આ નિકાસ રૂ. ૧૫ લાખની હતી. ૧૯૨૮ માં ૪૦ લાખની કિંમતના, ૧૯૩૬-૪૦માં ૩૩ લાખ અને ૧૯૪૦-૪૧ માં ૩૪ લાખ રૂપિયાની કિંમતનાં ઔષધો કાચી હાલતમાં નિકાસ કર્યાં હતાં. જ્યારે એની ૧૫ ગણી કિંમતનાં પાકાં ઔષધો વિલાયતથી મંગાવ્યાં હતાં.

ઝરકાચલાં, ખરૂં, એકોનાઈટ, બેલોડેના, ઍસીડ્સ, હાયો-સ્વામસ, પોડોફાઇલમ, લુનીયર વેલેરીઆના, ઇપીકાક જેવી અનેક ઔષધિઓ હિંદમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે; પરંતુ એમાં મેળસેળ થતી હોવાથી એની અસ્વચ્છતા એ દ્રવ્યોને પાછાં પાડે છે. આપણે ત્યાં રસાયણશાસ્ત્રીઓએ સંશોધન કરી એમાંથી સત્ત્વ-અર્ક કાઢવા માટેનાં યોગ્ય રસાયણો શોધી કાઢવાં જોઈએ. કાર્બન ખાસલરીડે જેવાં રસાયણો હિંદની આબોહવાને અનુકૂળ નથી; બેન્ઝન અને ટોલ્યુન જેવાં રસાયણો હિંદમાં બનાવતાં નથી. આ વિષયમાં સંશોધન અને અખતરા કરીને હિંદને પ્રગતિશીલ બનાવવું જોઈએ.

હિંદમાં બનાવટી દ્રવ્યો બનાવવા માટે વિશાળ ક્ષેત્ર છે. જર્મનીની પેઠે આ ઉદ્યોગ અહીં વિકસિત થઈ શકે છે. જર્મનીએ આ મહાયુદ્ધના સમયમાં લાકડાના વહેરમાંથી ખેરાક બનાવ્યો છે. ઊન-કપાસના અણાવે બનાવટી પદાર્થોમાંથી પ્રભને વસ્ત્રો પૂરાં પાડ્યાં છે, કાલસામાંથી પેટ્રોલ બનાવ્યું છે, રબર પણ બનાવટી બનાવ્યું છે, અનેક ભૂતના ચાસી પેદા કર્યાં છે. યુદ્ધ પહેલાં પણ ફટકડી જેવી વસ્તુઓ બનાવટી તૈયાર કરી હિંદના આ ઉદ્યોગને સુધારી દેવામાં આવ્યાં હતાં.

હિંદમાં કૃષીનાઇનની બનાવટો માટે પણ મોટું ક્ષેત્ર છે. હિંદને છ સાત લાખ રતલ કૃષીનાઇનની જરૂર છે. પણ અહીં તે પૂર્વે બે લાખ રતલ પણ મળતું નથી. આ દેશમાં દર વર્ષે વીસ લાખ કરતાં વધારે ભોગો મેલેરીઆ લે છે, તે માટે કૃષીનાઇનની ઘણી જરૂર છે.

હિંદમાં ખંભાળ ફારમાસ્યુટિકલ વર્કસ જેવાં રસાયણનાં દસ મોટાં કારખાનાંઓ માટે અવકાશ છે. એલેમેન્ટલ જેવાં થોડાં કારખાનાં અહીંતહીં છૂટાછવાયાં છે; પરંતુ તેથી હિંદની માગ-ભવિષ્યમાં બહુ મોટો વિકાસ પામનારી જશ્ચિતા પૂરી થઈ શકે તેમ નથી. સ્વરાજ સરકારે એની પ્રગતિ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાનું રહ્યું.

મહાયુદ્ધને લીધે પરદેશી ઔષધો આવતાં નથી. એમની કિંમત દસ ગણી થઈ ગઈ છે. કનલ ચોપરના પ્રમુખપણા નીચે ઔષધિઓના વિકાસ માટે એક કમિટી કામ કરે છે; પરંતુ યંત્રો મળતાં નહિ હોવાથી યુદ્ધ દરમિયાન માન સંશોધન જ થઈ શકશે. યુનિવર્સિટીઓની પ્રયોગશાળામાં પણ આ વિષયમાં રસ લઈ સંશોધન થઈ રહ્યું છે. હિંદમાં ફેટલાક અનુભવી રસાયણ-શાસ્ત્રીઓ પણ હવે તૈયાર થયા છે, એટલે હવે માત્ર હિંદી ઉદ્યોગપતિઓ આ વિષયમાં રસ લે તો પોતાને અને પ્રભને ફળદાયક નીવડે. યુદ્ધના સમયમાં આ વિષયમાં રસ ભઝત થયો છે, તે ચાલુ રહ્યો જોઈએ.

૨૫૨નો ઉદ્યોગ હરકાઇ પ્રભ માટે હવે અગત્યનો થઈ પડ્યો છે. જગતમાં એની પેદાશ દરવર્ષે બે અબજ રતલ થાય છે. યુરોપમાં માત્ર ટાયર અને ટચુપ તરીકે જ ૨૫૨નો ઉદ્યોગ એનો ઉપયોગ થતો નથી; પરંતુ ૨૫૨માંથી યુરોપ અને અમેરિકાનાં કારખાનાં ૫૦ હજાર ચીને બનાવે છે. આ ઉદ્યોગમાં જગતના ૪૦ લાખ કારી-ગરૈ ૨૫૨ના કારખાનાંઓમાં કામ કરે છે; ૩ અબજ ડોલરો (૧૨ અબજ રૂપિયા) આ ઉદ્યોગનાં ખેતરો અને કારખાનાંઓ પાછળ રોકાયેલ છે. દરવર્ષે બે અબજ રતલ ૨૫૨ પૂર્વના દેશોમાંથી લઈને યુરોપ, અમેરિકાનાં કારખાનાંઓમાં પહોંચતું કરવામાં આવે છે. લશ્કરી વિમાનો-ગાડીઓ માટે પુષ્કળ ૨૫૨ જોઈએ છે.

જગતમાં ૨૫૨ પેદા કરવાનું યુગ્ય સ્થાન મલાયામાં છે. ત્યાં ૩૮૫૦૦૦ ટન ૨૫૨ ઉત્પન્ન થાય છે. ઇન્ડો ઇન્ડિયાના ઉત્તર વિભાગમાં ૨૬૫૦૦૦ ટન ૨૫૨ થાય છે. આ બંને દેશો હવે ભપાવના હાથમાં આવ્યા છે. સિસોનમાં ૫૦ હજાર ટન ૨૫૨ થાય છે. હિંદમાં ૧૯૩૬-૪૦ માં ૨૧૫૪૪૦૦૦ રતલ ૨૫૨ પરદેશો ખાતે ચઢ્યું હતું. ૧૯૪૦-૪૧માં ૧૦૦૬૦૦૦૦ રતલ ૨૫૨ ચઢ્યું હતું. એની કિંમત અનુક્રમે ૬૪ લાખ અને ૬૨ લાખ રૂપિયા હતી. બીજા બાલુ હિંદમાં સાઇકલ, મોટરકાર અને લોરીઓનાં ટાયરો વગેરે મળી એ બે વસ્તુઓ અનુક્રમે ૧૪૮ લાખ રૂપિયા, અને ૧૫૬ લાખ રૂપિયાની કિંમતનાં આયાત થયાં હતાં. હિંદમાં ૨૫૨ ઉત્પાદનનું યુગ્ય સ્થાન મલબાર છે. આમ છતાં ત્રાવણકોરમાં વધારે થાય છે. ૨૫૨નાં ઔદ્યોગિક કારખાનાંઓ સ્થાપવા માટે સર રામસ્વામી આચરના પ્રમુખ-પણા નીચે એક કમિટી નિર્માઈ છે. યુદ્ધને લીધે પરદેશી ટાયરો

આવતા નથી. આથી એની કિંમત બે-ત્રણ ગણી અને ચાર ગણી વધી ગઇ છે.

હિંદમાં હનદોપ ટાયર કંપનીએ ૨૫૨ ટાયર બનાવવાનું એક પેટા કારખાનું સ્થાપ્યું છે; પરંતુ તેની વિગતો જાહેર થઈ નથી. હિંદમાં આવા અનેક કારખાનાંઓને અવકાશ છે. મોટર ગાડીઓ, મોટર હોરીઓ, વિમાનો, સાઇકલો, રણગાડીઓ (ટેન્કો), એ સૌને માટે ૨૫૨ ટાયરો જોઇશે. તે માટે હિંદમાં કાચો માલ પુષ્કળ છે. માત્ર ટાયરો અને બીજી વસ્તુઓ બનાવવાનાં કારખાનાં ઊભાં કરવા પડશે. ભવિષ્યની સ્વરાજ સરકારને આ માટે ૨૫૨ની બેટી અને તેનાં પદાર્થો બનાવવાનાં થંજે હિંદમાં બનાવવાની જરૂર પડશે. રસ્તાઓ સારી રીતે ટકે તે માટે ૨૫૨નાં ટાયરો હિંદમાં ૨૦ લાખ ગાડીઓ, બે લાખ મોટર ગાડીઓ અને પાંચ લાખ સાઇકલો માટે જોઇશે. હિંદમાં ૩૦ લાખ માઇલોના કાચા રસ્તા અને ૭૦૦૦૦ માઇલોના પાકા રસ્તા ૨૫૨ ટાયરો માટે છે.

સાઇકલોનો ઉપયોગ હિંદમાં વધતો જાય છે. તેનાં બે કારખાનાં હિંદમાં થયાં છે; પરંતુ હજી દસ કારખાનાંઓ માટે અવકાશ છે.

મીડું સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. જમીનમાંથી સિંધવ પણ નીકળે છે. આ મીડું જગતના કેટલાક ભૂતિ ઉપયોગી પદાર્થો જેવા કે અનાજ, ફાલસો, કપાસ જેટલું જ મીડાનો ઉપયોગી છે. મીડાં વગર ગરીબ કે તબીબગરને ચાલે તેમ જ નથી. હિંદમાં લગભગ ૬૦૦૦ માઇલોના સાગર કિનારો છે, તેમાં અજબ દન મીડું બની શકે તેમ છે. તે સિવાય કરોડો દન સિંધવ જમીન નીચે દટાયેલું છે. એની ખાણો વધુ વિકાસ માટે છે. ધણીપર રાસાયનિક પદાર્થોની માતા પણ મીડું છે; આથી જગતને એ વિશેષ પ્રમાણમાં જોઇએ તો નવાઇ નથી. હિંદની પ્રભુ અત્યંત ગરીબ છે, તેથી યુરોપ અમેરિકાની પ્રભુ કરતાં ધણું ઓછું મીડું વાપરે છે. હિંદી સરકારે મીડા ઉપર કર નાખેલું છે; આથી કેાઈથી પણ સરકારી પરવાનગી વગર મીડું બની શકતું નથી.

હિંદમાં મીડા ઉપર ઈ. સ. ૧૮૮૮ થી ૧૯૦૩ સુધી રૂ. ૨૧૧ કર બંગાળી મંજૂ સરકારી કર હતો. તે પછી રૂ. ૧૧ અને ૨૧૧ વચ્ચે આ કર વારંવાર બદલાતો હતો. છેવટે ૧૯૩૧ થી રૂ. ૧૧ કર નાંખવામાં આવ્યો છે. પરદેશથી આવતા મીડા ઉપર મંજૂ રૂ. ૦-૦-૬ કર છે. હિંદમાં ૫૧ કરોડ દન મીડું બપે છે. હિંદ બહારથી આવતા મીડા ઉપર ૨૫ ટકા વધારે જકાત પણ સરકાર ઉઘરાવે છે.

હિંદમાં કરાંચી, ખારાધોડા, ઓખા, નવલખી, કુંડલા વગેરે ઠેકાણે મીડાનાં કારખાનાં છે. દરિયાના પાણીમાંથી મીડું બનાવવામાં આવે છે. આ સિવાય પંજાબની અને સરહદમાંતની ખાણોમાંથી મીડું કાઢે છે. મીડાની મોટી આયાત બંગાળ કરે છે. કાઠિયાવાડનાં બંદરોથી અને કરાંચીથી પુષ્કળ મીડું કલકત્તા ખાતે જાય છે. બંગાળ દરવર્ષે ૧૧૧ કરોડ મંજૂ મીડું મંગાવે છે. ઈ. સ. ૧૯૩૯-૪૦ માં ૩૧૪૦૦૦ દન મીડું પરંતોપાથી બંગાળમાં મંજૂ હતું. ૧૯૪૦-૪૧ માં ૨૦૭૦૦૦૦ દન મીડું આયાત થયું હતું. એની કિંમત અનુક્રમે રૂ. ૬૨ લાખ

અને રૂ. ૪૮ લાખ હતી. બંગાળમાં સુખ્યત્વે એકનથી મીડું આવે છે. ઈજપતથી ૨૭૦૦૦ દન અને ઇટાલિયન ઇસ્ટ આફ્રિકાથી ૨૨૦૦૦ દન આવ્યાં હતાં.

હિંદમાં ૧૯૪૦ માં ૧૬૪૪૦૦૦ દન મીડું ઉત્પન્ન થયું હતું, જ્યારે ૧૯૩૯માં ૧૪૮૮૦૦૦ દન હતું. હિંદના બંદરોથી બંગાળમાં હિંદી મીડું ૧૯૪૦-૪૧ માં ૩ લાખ દન ગયું હતું. મીડામાંથી અનેક બીલ ઉઘોગો હિંદમાં ઊભા થવાની વજી છે. સોડાએમ્સ અને બીલ ધણી ઉઘોગો એની મદદથી અતિવ્રતમાં આવે છે.

જગતમાં સૌથી વધારે જનવરો હિંદમાં છે. હિંદનાં જનવરો આખા જગતને પુષ્કળ પ્રમાણમાં આમડાં પૂરાં પાડે છે. હિંદમાં ૨૨૧૧ કરોડ જનવરો છે. આ સિવાય ૪૧૧ કરોડ ઘેટાં અને ૬ કરોડ બકરાં છે.

આમડાંનો ઉલ્લેખ

જગતનાં પશુઓ પૈકી હિંદ ખાતે ૧/૬ ભાગ છે; પરંતુ હિંદનાં એ પશુઓ અતિશય દૂધળાં અને થોડું દૂધ કે ઊન આપનારાં છે. આ પશુમાંથી હિંદ દર વર્ષે ૨ કરોડ ગાય, બળદનાં આમડાં આપે છે. બેસોનાં આમડાં દર વર્ષે ૫૭૧ લાખ મળે છે. આ સિવાય ૨૧૧ કરોડ બકરાંનાં આમડાં અને ૨ કરોડ ઘેટાંનાં આમડાં પણ હિંદ પૂરાં પાડે છે. આ સંખ્યામાં ઘટાડો વધારો દર વર્ષે થાય છે. આમાંથી ૭૦ થી ૮૦ ટકા મરેલાં જનવરોનાં આમડાં ઉતારે છે. કુકાળ અને અછતના વરસમાં આમડાં વધારે પ્રમાણમાં મળે છે.

આ આમડાંઓમાંથી ૭૫ ટકા આમડાં હિંદમાં ફળવતીને બહાર ચડે છે. ૨૫ ટકા આમડાં કાચાં નિકાશ થાય છે. બકરાં અને ઘેટાંનાં આમડાંમાં ૪૫ ટકા હિંદમાં ફળવાય છે. આ આમડાંનું સૌથી મોટું ખરીદનાર જર્મની અને પછી ગ્રેટ બ્રિટન હતું. હંમણાં એના ખરીદનાર તરીકે બ્રિટનનો પ્રથમ નંબર છે.

ઘેટાં, બકરાં અને તેમનાં બચ્ચાંઓનાં આમડાં લગભગ ૪૧૧ કરોડ પેદા થાય છે, તેમાં ૩/૪ ભાગ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા ફળવ્યા વગરનાં ખરીદ કરે છે. ફળવેલાં આમડાંમાં અર્ધાં મદ્રાસથી ગ્રેટ બ્રિટન લે છે. હિંદ જગતના બકરાંઓનાં આમડાંઓનો ૧/૬ ભાગ પૂરો પાડે છે. હિંદમાં બકરાંનાં આમડાં ફળવવાનાં કેટલાંક કારખાનાં છે. તેમાંથી સરસ ફળવેલાં બકરાંનાં આમડાં ૧૯૩૮ માં ૧૦ લાખ રૂપિયાની કિંમતનાં પરદેશ ખાતે ચડ્યાં હતાં.

હિંદના આમડાંને ફળવવાનું કામ ચમરો કરે છે, એ વિશાળ ગૃહઉદ્યોગ છે. આમાં આમડાંઓને પાણીમાં બીંભવીને સાદી આવળ જેવી વનસ્પતિઓ સાથે રાખી ફળવે છે. કાનપુરમાં આમડાં ફળવવા માટે ચાંચિક કારખાનાંઓ છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૯-૪૦ દરમિયાન અણફળવેલાં આમડાંની નિકાશ રૂ. ૪૧૨ લાખની કિંમતની અને ફળવેલાં આમડાંની નિકાશ રૂ. ૬૦૦ લાખની હતી. ફળવેલાં આમડાંમાંથી અર્ધાં ગ્રેટ બ્રિટન લેતાં હતાં. ગ્રેટબ્રિટન એની પેડીઓ, બૂટો, ઘોડાંઓનાં છનો અને બીજાં અનેક પદાર્થો મંગાવે છે.

આપણા દેશમાં આમડાંનો ઉદ્યોગ સુધારા ઉપર છે. હિંદમાં આ વસ્તુમાં સુખ્ય રસ લેતા નથી. આમડાં સુધારવાનાં કારખાનાં યુરોપિયનો અને અુરિસોનીની માલિકીનાં છે; પરંતુ હિંદમાં આવાં અનેક કારખાનાંઓ નકાંથી ચલાવી શકાય તેવું વિશાળ સ્ત્રેન છે. એ-ગ્રીક્લચરલ મોર્ટેટિંગ એક્ટ સુજ્જ આમડાંના A, B, C અને

ત્યાજ્ય એવા ૪ જોડા પાકવામાં આવ્યા છે. આગામીકો જીલ્લા મુજબ ઉત્તમ ચામડાને “એ” માંકે, લગાડાય છે. રેન્ડેન્ડે આગામીકોના ચામડાને લાવ સારો મળે છે.

કાનપુરમાં ચામડાની વસ્તુઓ બનાવવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે. કલકત્તા, આગ્રા અને મદ્રાસમાં પણ આ ઉદ્યોગ સાધારણ આેશે છે. કલકત્તા, કાનપુર અને મદ્રાસમાં ચામડાની કામદે-નિર્ગમન કારખાનાંઓ છે. યુદ્ધના સમયમાં હિંદી ચામડામાંથી બનાવેલાં બૂટોને મોટા મોટાંર લક્ષ્મી સત્તાવાળાઓએ આપ્યો છે. દર માસે ૧૧ લાખ બેડી બૂટો સેનિકો માટે બનાવે છે. હમણાં દર માસે ૨૫ લાખ બૂટોની બેડો હિંદી અને અંગ્રેજ સેનિકો માટે બને છે. સરકારે કારખાનાંઓને પોતાના સેન્ય માટેના સામાન બનાવવા સારે શેઠ્યાં છે. આ ઉદ્યોગમાં સારો નફો છે.

આ ઉદ્યોગ માટે બારે ઉત્તરવળ બવિષ્ય છે. સાહસિક ઉદ્યોગપતિઓ યુદ્ધ પછી આ ઉદ્યોગને પારે તો સારો વિકાસ કરી શકે તેમ છે. ચામડાને ‘મોટા’ ગ્રુહઉદ્યોગ પણ છે. આજામાં આજા દસ લાખ મેટ્રીઓ હિંદી પ્રભ માટે બૂટો અને બેડાઓ તૈયાર કરે છે. સેન્યાનાં બેડાઓ માટે હારનેસો અને છત્રો મોટી સંખ્યામાં સરકારી કારખાનાંઓ તૈયાર કરે છે. એમની પેદાશ પાંચ ગણી વધી ગઈ છે. સરકારનાં પોતાનાં ચામડાનાં કારખાનાં કાનપુર અને કલકત્તા ખાતે છે. કાનપુરના કારખાનામાં ૧૦૦૦ માણસો કામ કરતાં હતાં પણ યુદ્ધની જરૂરિયાતો એટલા મોટા પ્રમાણમાં વધી ગઈ છે કે, હમણાં ૧૨૦૦૦ માણસો કામ કરે છે. આ ઉપરાંત ૨૦૦ કોન્ટ્રાક્ટરો ચામડાને સામાન સરકારને પૂરે પાડે છે.

કેળવાયેલું ચામડું યુરોપથી ૧૯૧૪ થી ૧૯ સુધી દર વર્ષે પરદેશીથી ૧૫૫ લાખ રૂપિયાની કિંમતનાં આયાત થતું હતું. પણ ૧૯૩૬-૪૦ માં જા લાખ રૂપિયા અને ૧૯૪૦-૪૧ માં ૪૫૫ લાખ રૂપિયાની કિંમતનાં આયાત થયાં હતાં. બૂટો ૧૯૧૪-૧૬ સુધીમાં દર વર્ષે ૪૧ લાખની કિંમતના આયાત થતાં હતાં, પણ ૧૯૪૦-૪૧ માં ૩ લાખ રૂપિયાના માત્ર આન્યાં હતાં.

હિંદમાં ઘણા ઉદ્યોગો માટે કાચી વસ્તુઓ મળે તેમ છે. કારખાનાંઓ માટે અનુભવી મજૂરી પણ મળે છે. મૂંઝી પણ ઉદ્યોગવાદીઓ ગમે તેટલા પ્રમાણમાં ઉભી કયા ઉદ્યોગોના કરી શકે છે. હિંદમાં એ ચીજો માટે મોટાં વિકાસ શક્ય છે બહારો છે. આ ચીજોનું યોગ્ય સંશોધન કરી પ્રભને ભેધતા રૂપમાં મૂકવાને અનુ-બળીઓ પણ મળે તેમ છે અને આ વસ્તુઓની બનાવટોમાં સારો નફો છે. છતાં આપણે ત્યાં ઉદ્યોગ માટે ભંડેર પ્રભમાં હજી પૂરેા રસ ભળ્યો નથી. આથી ઘણા ઉદ્યોગો આપણાં બારણાં ડેકે છે, છતાં આપણે તેમને આવવા દેતા નથી. હમણાં તો યુરોપની મોટી લડાઈને લીધે થતો આયાત થઈ શકે તેમ નથી, એટલે આ સંબંધમાં આપણે યુદ્ધ પછી જ કાંઈક પ્રગતિ કરી શકીએ તેમ છે. કોઈ કોઈ વસ્તુઓનાં થોડાં કારખાનાંઓ છે; પરંતુ તેનો ભેધતા વિકાસ નથી. આવા કેટલાક પદાર્થોની રૂપરે-ખા સંક્ષિપ્તમાં નીચે મુજબ છે:—

હિંદમાં હજલગ ૪૦૦ મિલોમાં ૪૨ કરોડ વાર કાપડ તથા મોટા પ્રમાણમાં સૂતર પેદા થાય છે. છતાં હિંદની જરૂરિયાતો કોથી પણ વધુ છે. ૪૦ કરોડ માણસો માટે હિંદનું આટલું ઉત્પાદન પૂરતું નથી; ખાસ કરીને ઝીણાં સૂતરનાં વસ્ત્રો પૂરવા પ્રમાણમાં હિંદમાં થતાં નથી. આથી ભપાન અને લે’કેશાયર આપણા રેશમાં પ્રુષ્ઠળ કાપડ સૂતરની આયાત કરે છે. જો કે હિંદનો એ ઉદ્યોગ થોડાં વર્ષો થયાં સારો વિકાસ પામ્યો છે. છતાં હજી વધારે વિકાસને અગત્ય અને હેન છે. હિંદમાં પરદેશી કાપડની નીચે મુજબ આયાત થઈ હતી:—

વર્ષ	૧૯૩૬-૩૬ કિંમત રૂ.	૧૯૩૬-૪૦ કિંમત રૂ.	૧૯૪૦-૪૧ કિંમત રૂ.
સૂતર	૨૬૩ લાખ	૩૫૨ લાખ	૨૧૮ લાખ
કોર કાપડ	૩૦૭ ”	૨૮૩ ”	૨૩૩ ”
પોચેલું	૩૩૦ ”	૨૮૪ ”	૩૭ ”
રંગીન	૩૬૦ ”	૩૬૮ ”	૩૭૦ ”
ગંજાક, મોલ	૧૮ ”	૧૨ ”	૧૮ ”
રમાલ, શાલો	૪ ”	૫ ”	૧૩ ”
દોરા	૪૬ ”	૪૩ ”	૫૪ ”
બીને માલ	૨૭ ”	૨૮ ”	૨૪ ”
કુલ	૧૪૩૫ લાખ	૧૪૦૫ લાખ	૧૧૩૫ લાખ

આ રીતે ૧૨ થી ૧૪ કરોડ રૂપિયાનું કાપડ આપણે ત્યાં પરદેશીથી આવે છે. એમાં પ્રુષ્ઠળ લાગે ભપાન અને લે’કેશાયર કાપડ મોકલે છે. હિંદમાં કુલ ૪૦ કરોડ વાર કાપડ પરદેશીથી આયાત થાય છે. અહીંની મિલો કુલ ૩૮૮ કરોડ વાર કાપડ ઉત્પન્ન કરે છે. અને ૧૬૫ કરોડ વાર કાપડ હાથની શાળો પેદા કરે છે. આમ કુલ ૫૬૩ કરોડ વાર કાપડ હિંદમાં ૧૯૪૦-૪૧ની સાલમાં ખાધું હતું. તે દરેક ન્યૂનિટ દીઠ દર વર્ષે ૧૬ વાર સરેરાશ આવે છે. હિંદમાં હવે ૨૫-૩૦ મિલો નવી બંધાયે તો હિંદને પરદે-શીથી કાપડ અંગાવવાની જરૂર રહેશે નહિ. પરદેશીથી કાપડની વધારે આયાત કાઠિયાવાડ અને કચ્છના બંદરો ખાતે થાય છે. કારણ કે એ બાગોમાં મિલો થોડી છે. કચ્છ કાઠિયાવાડનાં બંદરોમાં ત્યાંના રાજકર્તાઓ મોટી જકાતની પેદાશની લાલચમાં પરદેશી કાપડની આયાતને વધુ ઉતેજન આપે છે. આ સિવાય કેટલુંક બારીક ભતનું કાપડ હિંદમાં પરદેશીથી આયાત થાય છે. આપણે નવી હથેલી થોડી મિલો બાંધીએ તો કાપડ માટે બિલ-કુલ આત્મસંતોષી બની શકીએ; પરંતુ હમણાં યુદ્ધના સમયમાં થતો મળે તેમ નથી. આ સિવાય હાથઉદ્યોગના દાપડને પણ વિરોધ જકાતી રક્ષણ આપવું પડેશે.

આ વસ્તુની આયાત હિંદમાં ખૂબ જોસથી પરદેશીથી થાય છે. યુદ્ધ પછી એની આયાત થતી છે. ૧૯૩૬-૪૦ માં ૪૫૬ લાખ રૂપિયાની કિંમતનું બનાવટી રેશમ આયાત બનાવટી રેશમ થયું હતું. ૧૯૪૦-૪૧ માં ૫૪૪ લાખ રૂપિયાનું આયાત થયું હતું. આમાં ૨૧૫ લાખની કિંમતનું બનાવટી રેશમી સૂતર માત્ર આનું હતું. ભપાન આમાં પ્રુષ્ઠળ માલ મોકલવાનું હતું. તે પછી ઇટાલી હતું.

આપણે આ બનાવટી રેશમ બનાવવાની વિદ્યા શીખી લેવી રહી. પરદેશોમાં પ્રિન્ટન, ભપાન, અમેરિકા, જર્મનીને ઇંગ્લીશમાં આ ઉદ્યોગ મોટા પાયે વિકાસ પામ્યો છે. આપણી રચના સરકારે એની પ્રગતિ સાધવી રહી.

૧૯૩૯-૪૦ માં આપણે પરદેશોથી ૨૧૬ લાખ રૂપિયાની ગિનની વસ્તુઓ મંગાવી હતી. જ્યારે ૧૯૪૦-૪૧ માં શ. ૪૨૮ લાખની કિંમતની મંગાવી હતી.

ગિન અને ગિનનાં હિંદમાં ગિન પુષ્કળ થાય છે; પરંતુ તે પરદેશો ખાતે ચડે છે અને ત્યાંથી વચ્ચે વચ્ચેનાં અથવા ફ્રેન્ચી ગિનના રચનામાં ફરી હિંદમાં આયાત થાય છે. ૧૯૪૦-૪૧ દરમિયાન ન્યુઝીલેન્ડથી પુષ્કળ ગિન આયાત થયું હતું. ભપાનથી ગિનનું કાપડ વધારે પ્રમાણમાં આયાત થાય છે. હિંદમાં હજી વધારે મિલો બનાવવાની આવશ્યકતા છે. યુદ્ધ સમયે એની આયાત બંધ હોવાથી ભાવો ઘણા જ વધી ગયા છે.

રેશમની દારી અને રેશમનાં વસ્ત્રો આપણે શ. ૨૧૭૨ લાખની કિંમતનાં ૧૯૪૦-૪૧ માં મંગાવ્યાં હતાં. એની યુષ્મ આયાત ચીનથી છે. હિંદમાં હજી પાંચ ઇ મિલો નવી બાંધીને રેશમની પેદાશ વધારી શકાય.

રેશમ

હિંદની બે કોઈ મોટામાં મોટી નળી બાણ હોય તો યંત્રો બનાવવાની છે. હિંદમાં કુલ ૧૧૦૦૦ કારખાનાંઓ યંત્રો અને યંત્રોના વિભાગો માટે પરદેશો ઉપર આધાર રાખે છે. આપણા ઉદ્યોગ પરદેશોથી યંત્રોની આયાત ઉપર છવે છે. ઈ. સ. ૧૯૩૯-૪૦ માં આપણે ૧૫૩૭ લાખ રૂપિયાનાં યંત્રો પરદેશથી મંગાવ્યાં હતાં, જ્યારે ૧૯૪૦-૪૧ માં ૧૨ કરોડ યંત્રો આયાત થયાં હતાં. આમાં યુષ્મ યંત્રોમાં એન્જિનો, વિજળીનાં યંત્રો, ખેતીનાં યંત્રો, બોલરો, ખાણનાં યંત્રો, તેલની ઘણીઓ, કાગળનાં યંત્રો, પાણી રચ્ચ કરવાનાં યંત્રો, ચોખા તથા આટાની મિલો, લાકડાની મિલો, શીવવા યંત્રોનાં યંત્રો ખાંડની મિલોનાં યંત્રો, ચાહના બગીચાનાં યંત્રો, કાપડ મિલોનાં યંત્રો, ગિનની મિલોનાં યંત્રો, ટાઇપરાઈટરો, ટાઇપવાનાં યંત્રો, યંત્રો માટે ચામડાના પદા યુષ્મ હતા.

આપણે અગાઉનાં વર્ષોનાં ૫ યુ ૧૫ થી ૧૮ કરોડ રૂપિયાનાં યંત્રો દર વર્ષે આયાત ચાલુ કર્યાં છે. સ્વરાજ સરકારે આ ઉદ્યોગને વિકાસ કરવા જ રહ્યો. ૧૯૩૮-૩૯ માં આપણે ૨૦ કરોડ રૂપિયાનાં યંત્રો મંગાવ્યાં હતાં. યંત્રો યુષ્મત્વે ગ્રેટબ્રિટનથી (૧૮ થી ૧૨ ટકા) યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સથી (૧૭થી ૨૭ ટકા), જર્મનીથી (૧૬ થી ૬ ટકા) આયાત થયાં હતાં.

હિંદમાં લોહાની મોટી મિલો છે; પરંતુ અનેક ભતનાં લોહાનાં હથિયારો અને કામ કરવાનાં સાધનો તથા ટાંચણીથી રક્ષે એવા પદાર્થો આપણે પરદેશોથી મંગાવીએ છીએ. ૧૯૩૯-૪૦માં ૨૨૭ લાખની કિંમતના અને ૧૯૪૦-૪૧ માં આપણે ૨૦૬ લાખ રૂપિયાની કિંમતના લોહાના પાકા પદાર્થો પરદેશોથી મંગાવ્યા હતા. આમાં ખેતીના નાના પદાર્થો, બાંધકામના પદાર્થો, રક્ષાં, ટાંચણી, ધનનભનાં વાસણો, પ્રાથમિકો વગેરે હતાં. આ

લોહાનું કામ

ગાલીએ છીએ. ૧૯૩૯-૪૦માં ૨૨૭ લાખની કિંમતના અને ૧૯૪૦-૪૧ માં આપણે ૨૦૬ લાખ રૂપિયાની કિંમતના લોહાના પાકા પદાર્થો પરદેશોથી મંગાવ્યા હતા. આમાં ખેતીના નાના પદાર્થો, બાંધકામના પદાર્થો, રક્ષાં, ટાંચણી, ધનનભનાં વાસણો, પ્રાથમિકો વગેરે હતાં. આ

ઉદ્યોગોને વિકાસ આપણે જરૂર કરવાના છે. એ ઉદ્યોગોમાં પુષ્કળ લાભ છે. યુષ્મત્વે ગ્રેટબ્રિટનથી (૩૯ ટકા) માલ આવે છે.

કાતર, ધરીઓ, અમચા વગેરે કટલરી સામાન ૧૯૩૯-૪૦ માં ૨૨ લાખ રૂપિયાના આયાત થયા હતા; અને ૧૯૪૦-૪૧માં ૨૧ લાખ રૂપિયાની કિંમતના આયાત થયા હતા.

છરીકામ

આપણે ત્યાં અલીગઢ વગેરે રથોગોએ ગુલઉદ્યોગ તરીકે આ વસ્તુઓ બને છે. એ ગુલઉદ્યોગને જગતી રક્ષણ અને આર્થિક મદદ મળે તો એનો સારો વિકાસ શક્ય છે.

હિંદી કાચુ રબર પુષ્કળ પ્રમાણમાં પરદેશો ખાતે ચડે છે. ત્યાંથી એનાં ટાયરો થઈ આયાત થાય છે. ૧૯૩૯-૪૦માં શ. ૧૪૮ લાખ અને ૧૯૪૦-૪૧ માં ૧૫૬ લાખ

રબરના પદાર્થો રૂપિયાની કિંમતની રબરની વસ્તુઓ આયાત થઈ હતી. આમાં મોટરો, હોરીઓ અને સાયકલોનાં રબરો હતાં. હિંદમાં રબર ટાયરનાં અનેક કારખાનાંઓ થઈ શકે. હમણાં હનલોપ ટાયર બનાવવાનું પરદેશી કારખાનું છે. તેવાં અનેક કારખાનાંઓ માટે અવકાશ છે.

હિંદમાં દરેક ભતની વનરૂપિઓ થાય છે. તેમાં ઘણી ખરી પરદેશો તરફ નિકાર થઈ ત્યાં એમનાં સત્ત્વો અને અર્કો તૈયાર થઈ હિંદમાં આયાત થાય છે. ૧૯૩૯-૪૦

ઔષધો

માં શ. ૨૧૧ લાખની કિંમતની દવાઓ અને ૧૯૪૦-૪૧ માં શ. ૨૧૬ લાખની કિંમતની દવાઓ આયાત થઈ હતી. હિંદમાં એલોપેથિક ઘોરણે ઇસ્પિતાલો ચાલે છે, આથી પાશ્ચિમી દવાઓની સારી ખપત હિંદમાં છે. હિંદમાં એનાં ઘણાં કારખાનાં રચાવી શકાય તેમ છે. આપણે ત્યાં સારા રસાયણીઓ છે; તાતા રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ જેવી શિક્ષણ સંસ્થાઓ છે, એટલે વિકાસ સારો સમ્ભવ લાગે છે.

આબકાલના સમયમાં કાગળો એ સંસ્કૃતિની યુષ્મ વસ્તુ છે. આપણે ત્યાં કાગળોની પેદાશ હિંદ પૂરતી નથી. ૧૯૩૯-૪૦ માં શ. ૨૩૬ લાખ અને ૧૯૪૦-૪૧ માં શ.

કાગળો

૩૯૪ લાખની કિંમતના કાગળો તથા પૂંઠાં આયાત થયાં હતાં. હિંદમાં યુષ્મત્વે યુરોપ પિયન માલિકોની કાગળની મિલો હિંદ પૂરતો કાગળ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી. હહેરાકુનની શાળાના પ્રયત્નોથી કામળ બનાવવા સંબંધમાં સારું સંશોધન થયું છે, એટલે આપણે ત્યાં યુદ્ધ પછી આ ઉદ્યોગને વિકાસ સારો થવા સંભવ છે. ઉદ્યોગ માટે પુષ્કળ કાંચ સાધનો આપણે ત્યાં છે. આથી આપણે ત્યાં ઉદ્યોગપતિઓ આ લાભદાયી ઉદ્યોગ ઉપર નજર નાખે, તો દેશનું અને પોતાનું ભણું છે. કાગળોની યુષ્મ આયાત ગ્રેટબ્રિટનથી ૨૨ ટકા, નોર્વેથી ૧૬ ટકા, સ્વીડનથી ૧૮ ટકા, જર્મનીથી ૧૧ ટકા, ૧૯૩૯-૪૦ માં હતી. હિંદમાં કાગળની કુલ ૧૫ મિલો છે. હજી ૧૦ બીજી રચવાની ભેધછે.

હિંદમાં પરદેશોથી બિરછોટો (૨૫ લાખ રૂપિયા), બાટલીમાં પેક કરેલાં કોળા (૧૦ લાખ રૂપિયા), વિલાયતી મિઠાઈ (૧૪ લાખ રૂપિયા), બાળકોને માટે કુખનો ખોરાક (૨૩

ખોરાકની તૈયાર વસ્તુઓ (૨૪ લાખ રૂપિયા), કન્ડેન્સ્ડ દૂધ પેક કરેલ (૨૬ લાખ રૂપિયા), અને પરચુરણ ખોરાકની વસ્તુઓ (૬૮ લાખ રૂપિયા)ની ૧૯૩૮-૩૯માં કુલ લગભગ શ. ૨૧૩

લાખની કિંમતની આયાત થઈ હતી. ૧૯૪૦-૪૧ માં ૨૨૬ લાખ રૂપિયાની કિંમતની ખોરાકોની વસ્તુઓ આયાત થઈ હતી, આમાં ગ્રેટ બ્રિટનથી ૫૨ ટકા આયાત થઈ હતી. હિંદમાં આ ખોરાકોની વસ્તુઓના મોટા ભાગે છે. પરદેશોની જે છે અને આકર્ષક રીતે જે છે તેા બિરછી વગેરે ઉદ્યોગોના સારા વિકાસ થાય તેમ છે. ઉદ્યોગપતિઓ આ ધંધાઓનાં કારખાનાં સ્થાપે એ જરૂરું છે, લાલકર્તા પણ છે.

હિંદમાં હવે ખાંડ માટે શેરડીનું વાવેતર ૪૬ લાખ એકરેમાં થાય છે. ૫૭ લાખ ટન ગોળની પેદાશ થાય છે. હિંદમાં કુલ

ખાંડ

૧૬૮ કારખાનાં ખાંડ બનાવવાનાં છે. હિંદમાં ૧૯૪૦-૪૧ માં ૧૧ લાખ ટન ખાંડ તૈયાર થઈ હતી; જ્યારે પરદેશી ૧૯૪૦-૪૧ માં ૩૨૦૦૦ ટન ખાંડ કિંમત રૂપિયા ૫૮ લાખની આયાત થઈ હતી. હવે ૧૦ બીબ્લ કારખાનાંઓ વધે અથવા હિંદનાં હાથમાં કારખાનાંઓ પેટ પૂરતું કામ કરે, તેા પરદેશી ખાંડ આયાત કરવી પડે નહિ.

આપણે ત્યાં પરદેશી દારૂનો દૈન્ય પોતાનો પંજે ફેલાવી રહ્યો છે. દારૂ ઉપર યુરોપિયનોને અને મુશ્કેલા હિંદીઓને મોહ છે. આથી દર વર્સે પરદેશી દારૂ ૨ થી ૨૫ કરોડની કિંમતનો આયાત થાય છે. સ્વરાજ સરકારે આ પદાર્થ ઉપર અંગુરો મૂકી એની આયાત બંધ કરવી રહી.

મીઠું

મીઠું ૩૧. ૪૮ લાખનું તેા એડન અને ઇટાલિયન આફ્રિકાથી આયાત થયું હતું. હિંદમાં આ ઉદ્યોગ સરસ વિકાસને પામેલ છે. એમાં થોડી પ્રગતિ પરદેશોની આયાત બંધ કરી દેશે.

૧૯૩૮-૩૯ માં ૫૮૫ લાખ, ૧૯૩૯-૪૦ માં ૫૫૮ લાખ અને ૧૯૪૦-૪૧ માં ૪૯૯ લાખ રૂપિયાની કિંમતનાં નાનાં ચંત્રો પરદેશીથી આયાત થયાં હતાં. આમાંથી વિજળીના તારો તથા ફિટિંગ્સના સામાનના કરોડનો હતો ગ્રેટ બ્રિટનથી ૧૮ ટકા માલ આયાત થયો હતો. આપણે શહેરે શહેર વિજળીક પ્રકાર પહોંચ્યો છે. છતાં પણ એના તારો અને ફિટિંગ્સ બનાવવા માટેનાં બહુ થોડાં કારખાનાંઓ હિંદમાં રચપાયાં છે, એ દિશામાં વધુ પ્રયત્નો શક્ય અને લાલકર્તા છે. આ સિવાય ફોટોગ્રાફી ફિલ્મો, સિનેમા અને ટોપીઝનાં ચંત્રો, ચમકા વગેરે હિંદમાં બનાવવા માટેના પ્રયત્નો બાળદશામાં છે. એનો વિકાસ આવશ્યક છે.

૨'ગો હાથમાં બણાખરા ફેલસામાંથી રસાયણિક પ્રયોગોથી બને છે. હિંદમાં આ ઉદ્યોગોના વિકાસ નથી. ૧૯૩૯-૪૦ માં ૩. ૩૬૧ લાખની કિંમતના ૨'ગો પરદેશીથી આયાત થયા હતા. ૧૯૪૦-૪૧ માં એની આયાત વધીને ૩. ૫૩૦ લાખ નેટલી થઈ હતી. યુદ્ધને લીધે એની આયાતમાં ઘટાડો થયો છે. આથી ૨'ગોના લાભો ખૂબ વધી ગયા છે. આ ક્ષેત્રમાં આપણે સારો વિકાસ કરી શકીએ. મોટી મૂડીવાળાં થોડાં કારખાનાંઓ સ્થાપવામાં આવે, તેા એ માટેના રસાયણિક તેા મળી આવે તેમ છે. આપણે આ દિશામાં ભારે પ્રયત્નો કરવા પડશે.

૨'ગો

હિંદમાં હાથમાં ૨'ગોનાં કારખાનાંઓ બહુ જ નાના પાયા ઉપર છે, એટલે આપણે આપા ઉદ્યોગનો નવેસરથી ઉદ્ધાર કરવો રહ્યો. ૧૯૪૦-૪૧ માં ૧૮ લાખ હંદ્રેટ તેલના ૩. ૨૧૬ લાખની કિંમતના અને ૧૯૩૯-૪૦ માં ૧૬.૧ લાખ હંદ્રેટ ૩. ૨૫૫ લાખની કિંમતના થયા હતા. આમાં કડીઆણું સોપારી ૧૬૬ લાખ રૂપિયાની હતી, લવંગ અથવા તેલના ૩ લાખનાં અને આગલે વધે ૧૯ લાખનાં આયાત થયાં હતાં, ભયંજન અને ચૂંડ થોડી જ આવી હતી. આ એટલો વિષય છે. હિંદમાં મલખાર પ્રદેશમાં એનો વિકાસ શક્ય છતાં સમય લે તેવા છે.

હિંદમાં હાથમાં ૨'ગોનાં કારખાનાંઓ બહુ જ નાના પાયા ઉપર છે, એટલે આપણે આપા ઉદ્યોગનો નવેસરથી ઉદ્ધાર કરવો રહ્યો.

૧૯૪૦-૪૧ માં ૧૮ લાખ હંદ્રેટ તેલના ૩. ૨૧૬ લાખની કિંમતના અને ૧૯૩૯-૪૦ માં ૧૬.૧ લાખ હંદ્રેટ ૩. ૨૫૫ લાખની કિંમતના થયા હતા. આમાં

કડીઆણું સોપારી ૧૬૬ લાખ રૂપિયાની હતી, લવંગ અથવા તેલના ૩ લાખનાં અને આગલે વધે ૧૯ લાખનાં આયાત થયાં હતાં, ભયંજન અને ચૂંડ થોડી જ આવી હતી. આ એટલો વિષય છે. હિંદમાં મલખાર પ્રદેશમાં એનો વિકાસ શક્ય છતાં સમય લે તેવા છે.

હિંદમાં તમાકુ પુષ્કળ થાય છે અને ખર્ચ છે પણ તેટલી. હિંદમાં સિગાર અને સિગારેટ બનાવવાનાં કેટલાં નાનાં મોટાં કારખાનાંઓ છે, પણ તેમાં એક પરદેશી કારખાનું મોટું છે. પરદેશી રૂપિયા ૪૫ લાખની તેા સિગાર આવે છે. કુલ તમાકુની વસ્તુઓની આયાત ૧૯૪૦-૪૧ માં ૩. ૧૩૪ લાખની થઈ હતી. સિગાર માટે ભેષ્ટતા કાગળો હિંદમાં બનતા નથી.

તમાકુ

ઈ. સ. ૧૯૩૯-૪૦ માં ૩. ૧ કરોડનો અને ૧૯૪૦-૪૧ માં ૮૬ લાખનો કાચનો સામાન આવ્યો હતો. આ ઉદ્યોગ હિંદમાં સારી રીતે વિકાસ પામી શકે તેમ છે.

કાચનો સામાન

૧૯૩૯-૪૦ માં મોટી, હીરા, જ્વાહિરો ૩. ૮૮ લાખનાં આયાત થયાં હતાં. ૧૯૪૦-૪૧ માં માત્ર ૩૦ લાખના આવ્યાં હતાં. હિંદમાં એ ઉદ્યોગોની ફરી સરવે થાય તેા મોટા પ્રમાણમાં મળી શકે તેમ છે. હીરાની ખાણ ગોવાળકોન્ડામાં છે, તે બંધ પડી છે.

જ્વાહિરો

૧૯૩૯-૪૦ માં સાત લાખ રૂપિયાનો અને ૧૯૪૦-૪૧ માં પાંચ લાખ રૂપિયાનો સીમેન્ટ હિંદમાં આયાત થયો હતો. હાલ તરત તેા હિંદ આ વસ્તુમાં આત્મસંતોષી બનશે.

૧૯૩૯-૪૦ માં ૧૦ લાખ રૂપિયાની અને ૧૯૪૦-૪૧ માં ૩ લાખ રૂપિયાની કિંમતના બૃદો પરદેશીથી આવ્યાં હતાં. બાટાની (જેક લોકોની) થોડી બૃદો બનાવવાની ફેક્ટરી રચપાયા પછી બૃદોની પરદેશીથી આયાત ઘટી ગઈ છે. આપણા મેથીઓ ગૃહઉદ્યોગ તરફ એનો વિકાસ કરી રહ્યા છે.

બૃદો

આ પ્રમાણે આપણા યુગ્ય ઉદ્યોગોના વિકાસ કરવાને રહે છે. હિંદ એવો દેશ છે કે જેમાં પુષ્કળ કાચાં સાધનો મળી શકે તેમ છે. એટલે હવે માત્ર ચંત્ર વિધાનો વિકાસ કર્યેથી આપણી ઉદ્યોગ સામગ્રીઓ ખૂટથી બનવા પામશે. વળી આપણે ત્યાં શક્તિ મેળવવાનાં સાધનો, ફેલસો, પેટ્રોલ અને જળવિદ્યુત શક્તિ મોટા પ્રમાણમાં છે. આપણે ત્યાં તાલીમ આપતા હોશિયાર કારીગરો તરત તૈયાર થઈ ભયંજન તેમ છે, મજૂરી સરતી છે. અનુકૂળ હવાપાણી પણ મળે તેમ છે. મૂડી પણ પુષ્કળ છે; માત્ર રાજ્યાશય ભેષ્ય છે; ઉદ્યોગપતિઓમાં સાહસ ભેષ્ય છે.

રૂઢિપત્રોના ઉદ્યોગ, યંત્રશાસ્ત્રના ઉદ્યોગ, વિમાનો ને મોટર ગાડીઓના ઉદ્યોગોના હલ આપણે વિકાસ કરવાનો છે.

૧૯૪૦-૪૧ માં કુલ આયાત માલની કિંમત રૂ. ૧૫૧ કરોડની હતી. ૧૯૩૬-૪૦ માં ૧૧૫ કરોડ રૂપિયાની હતી. આ સર્વે માલનો મોટો ભાગ હિંદમાં બની શકે તેમ છે. હિંદની વધતી જતી વસ્તીની માત્ર પણ હિંદના સાધનો પૂરાં કરી શકે છે. માત્ર ઉદ્યોગો રચાયવાનો સારો રીતે બનાવેલો અને યોજના-પૂર્વક કરેલો વિકાસ થ'ંદી વગાડી આપણને ભગત કરી રહે છે, આપણને હમણાં જાતી રક્ષણ સારા પ્રમાણમાં મળી રહ્યું છે. આપણા ઉદ્યોગોના વિકાસમાં ઠોઢ યોજનાસર કામ લેવામાં આવ્યું નથી. એકબીજા ઉદ્યોગોની પરસ્પરની અનુકૂળતા પ્રમાણે ઉદ્યોગો પરસ્પર સહકારી ધારણે રચાય તો દેશનો ઉદ્ધાર થાય. આપણે મોટાં યંત્રો બનાવતા નથી; તેમ ધડીઆળ જેવાં નાનાં યંત્રો પણ બનાવતા નથી. આપણે કેટલાક ક્ષેત્રોમાં આગળ વધેલા છીએ ને કેટલાકમાં પછાત છીએ; ભયારે આપણી સરકાર, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, પોર્ટ ટ્રસ્ટો, લોકલ ઓર્ગેઝેશન્સ ને આ ઉદ્યોગોને સંપૂર્ણ ઉત્તેજન આપે તો ઉદ્યોગોના વિકાસ ઝડપી બને.

પંડિત જ્વાહરલાલ નહેરુના અધ્યક્ષપણા નીચે આપણા ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે એક પરિષદ ભરાઈ હતી. એમણે ઘણી યોજનાઓ ઉપર બારીકાથી વિચાર કરી

ઔદ્યોગિક વિકાસ અને કેટલીક સૂચનાઓ

તે સંખંધી યુગલ વિગતો ભેગી કરી છે; પરંતુ હમણાં રાજ્યદારી હિલચાલને લીધે કોયેસે પ્રાંતિક સરકારોના રાજનામાથી અને દમનનીતિથી આ કાર્ય વિલંબમાં પડ્યું છે; પરંતુ સ્વરાજ સરકારે આ કામ યોજના અને ન્યવરચાપૂર્વક ઉપાડવાનું છે. આ સિવાય અમેરિકન સરકારના ઔદ્યોગિક પ્રતિનિધિ મંડળે કેપ્ટન થ્રેડીની સરદારી નીચે પણ કેટલુંક સુંદર કાર્ય કર્યું છે. આ કાર્ય યુદ્ધના સરંભમાં બનાવવા પૂરતું હમણાં છે; પરંતુ એની ભવિષ્યમાં વ્યાપક અસર થશે, ત્યારે ઉદ્યોગના વિકાસ માટે નીચે પ્રમાણે ન્યવરચાની જરૂર પડશે.

- (૧) સરકાર અને પ્રભાત અનુભવીઓનું સંયુક્ત મંડળ ને આખા હિંદના ઉદ્યોગોની ન્યવરચાપૂર્વક વિચારણા કરી તે યોજના સુખ્ય ઉદ્યોગોના વિકાસ સાધવા ઉત્તેજન, વિગતો અને અનુભવી જ્ઞાન પૂરું પાડે.
- (૨) દરેક દરેક શહેર અને જિલ્લાના સુખ્ય મથકો ખાતે લોકલ કાઉન્સિલો, ત્યાંના અનુભવીઓ, મૂડીદારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ અને અધિકારીઓ નીમાય. એ સર્વે કડીઓ ઉપરની સાંકળ સાથે એકબીજાના સહકારમાં નેહાય.
- (૩) જાતી રક્ષણ અપાય. પરદેશી સરકારની આર્થિક મદદથી આવતી વસ્તુઓની ખોટી હરીફાઈ સામે રક્ષણ આપવું જ નેહાય.
- (૪) ઉદ્યોગોને નાણાંની આગ્રહ-અંતરને ઉછેરવા માટે આપવા ખાસ બેન્કો (Industrial Banks) રચાવવી નેહાય.
- (૫) કાચી વસ્તુઓની પેદાશનો ખર્ચ, તેને પાછા બનાવવાનો ખર્ચ, આ દેશમાં એની કેટલી ખપત થાય છે, તેના તાલ આંકડાઓ મળવા નેહાય.

(૧) ઉદ્યોગોને મદદ કરે તેવા કાયદા પણ રચાવા નેહાય.

(૭) ઉદ્યોગોની વસ્તુઓનાં સંગ્રહરચાનો, પ્રદર્શનો, પ્રચારકાર્ય, સંશોધનકાર્ય, મજૂરી અથવા કારીગરોને તાલીમ, પરંતુ શોમાં સરકારી વેપારી પ્રતિનિધિઓ ને ત્યાંની સર્વે ખબરે અહીં મોકલી આપે.

(૮) ઉદ્યોગોને લગતાં સત્તાવાર પ્રકાશનો.

આપણે ત્યાં ઉદ્યોગોમાં પરપોટા કંપનીઓથી બહુ સાવચેત રહેવાનું છે. ભૂતકાળનો એ બાબતનો આપણે અનુભવ સારો નથી. કંપનીઓના ઘણાં મેનેજિંગ એજન્ટો સફાના નાંદે થકી જવાથી ઘણી કંપનીઓ પાચમાલ થઈ છે; માટે એવા સાહસિકા-માંથી રોલોહોદરોને કાયદેસર રક્ષણ મળવું નેહાય. આપણે ત્યાં ઘણા મેનેજિંગ એજન્ટો સારા છે; પણ ઠોઢ પોતાના મેનેજિંગ ઉદ્યોગ ઉપર તાગડધિનના કરે છે; તેમાં મોટરો, બંગલા અને સમાસ'બંધી ઉદ્યોગો ઉપર નહોતે, ઘણાઓ માલના વેચાણ ઉપર પણ કમિશન લે છે; અનેકો પોતાના ઉદ્યોગો પર વેપાર કરી અંગત લાલ ઉઠાવે છે. આથી મેનેજિંગ એજન્ટોની સંરચા વગોવાય છે. આ સંરચાએ ઉદ્યોગો પર બહુ ઉપકાર કર્યા છે, પરંતુ કેટલાક સારા નીવડ્યા નથી.

હિંદ ભપાન કે જર્મન જેવી ઉદ્યોગોની કરકસર ભરેલી પણ સાક્ષીય રીતે રચાયેલી ઉદ્યોગોની વહીવટી યોજના અમલમાં મૂકવી પડશે. પરદેશોમાં યંત્રો સંપૂર્ણતાને પામ્યાં છે. યંત્રોની એક બાલુએથી કાચી વસ્તુઓ મૂકો, એટલે બીજી બાલુએ સેંકડો કિયાઓ રચય' યંત્રો કરીને એ યોજને સંપૂર્ણ રીતે બહાર કાઢશે. આવી રચય' સંચાલિત યંત્રોની બનાવટ આપણે પણ તૈયાર કરવી પડશે. આ સિવાય એકસામંદ્ર વસ્તુઓનું ઉત્પાદન (mass production) પણ આપણે કરવું પડશે. તે સિવાય પરદેશોની હરીફાઈમાં ટકી શકાય નહિ. મોટાં વિશાળ ફેક્ટોમાં અનેક કંપનીઓ ઉભી થઈ. એક તંત્ર અને એક વહીવટી નીચે વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવાથી અને વેચવાથી બહુ સસ્તે ભાવે વેચી શકાય છે. ભપાન અને અમેરિકાના મહાન શાહ સોહાગરે આર્થિક ફેરફારો ઉભાં કરીને ઉદ્યોગોના અનહલ વિકાસ કરી શકે છે. આપણે ત્યાં પણ એવાં યુરોપિયન મેનેજમેન્ટનાં ઘણાં ફેરફારો છે. હિંદી મેનેજમેન્ટના પણ તાતા, બીરલા, વાલચંદ, કાઠીઓ અને ચાંગાનોઆ ફેરફાર અનેક ઉદ્યોગોના વહીવટ કરે છે. ને વહીવટ સ્વચ્છ હોય તો જરૂર અત્યંત પ્રગતિશીલ બને છે.

આપણા ઉદ્યોગોનાં સુકાન પર અનુભવી માણસોની નિમણૂક થવી નેહાય. આ અનુભવીઓને સંપૂર્ણ ખબરે પૂરી પાડેલી નેહાય. આ સિવાય સંશોધન વિભાગ પણ રાખીને નવી નવી શોધો કરવી નેહાય. યુરોપ, અમેરિકાની ત્યાંના કારખાનાંઓ ને સરસ અને સંપૂર્ણ સ્વર્ણ વસ્તુઓ પેદા કરે છે, તેવી હિંદમાં પણ બનાવવા પ્રયત્નો કરવા નેહાય. મોટાં કારખાનાંઓમાં પ્રયોગશાળા પણ રચાવી નેહાય. આપણે ત્યાં મેસર્સ તાતા કંપનીમાં પરદેશો જેવી સુન્યવરચા છે. સરસમાં સરસ, સસ્તી અને જ્યાંબાંધ વસ્તુઓ કાઢવાથી કારખાનું આગળ વધી શકે છે.

યુરોપ-અમેરિકા અને ભપાનનાં મહારાજ્યો પોતાના ઉદ્યોગોને દરેક ભતનો આશ્રય આપે છે. ઉગતા ઉદ્યોગ માટે નાણાંની રકમો, જોઈ રહેલ નૂર, સંશોધન માટે સરકારી અનુભવીઓ,

જાતી રક્ષણ અને ખીલ મલક જૂઠથી આપે છે. આ ઉદ્યોગો યુદ્ધના સમયમાં પોતાનાં ચંત્રોનાં થોડા ફેરફારો કરી યુદ્ધ સરંભ તૈયાર કરે છે. હમણાં એમ જ આ મહારાજ્યમાં બની રહ્યું છે. રશિયાએ પંદર વર્ષનાં રાજ્યાક્રમથી આખા દેશની ઉદ્યોગપ્રવૃત્તિએા હસ ગણી બધારી દીધી છે. આપણેા દેશ ઔદ્યોગીકરણમાં ખૂબ પછાત છે. આપણા ઉદ્યોગોની પેઠાસ દર માણસ દીઠ સરેરાશ માસિક રૂ. ૧૨ આવે છે, જ્યારે અમેરિકામાં દરેક માણસની સરેરાશ રૂ. ૭૨૧ આવે છે. આપણા ઉદ્યોગોમાં લગભગ અર્ધા ઉદ્યોગો યુરોપિયન વહીવટ નીચે છે.

ઉદ્યોગોને માટે (૧) કાચી મૂદી (૨) ચાકુ મૂદી, એમ બે પ્રકારની મૂદીએા જોડેજે બીએ. કાચા માલનો રોકો રાખવા, તે ખરીદવા, મજૂરને મજૂરી ચૂકવવા ચાકુ મૂદી ઉદ્યોગોને માટે જોડેજે. કાચી મૂદી ચંત્રો જમીન અને કારખાનાં બાંધવા માટે આવશ્યક છે. આ મૂદી ધણાખરા રાજધાનીઓમાં રોરો કાઢી મેળવવામાં આવે છે. પછી જો ઉદ્યોગને નાણાંની જરૂર પડે તો ન્યાન્સિટ્ટીએા (ડિમેન્ચર) ઉપર નાણાં ઉઠીનાં લે છે. આ ડિમેન્ચરેાનું ન્યાન્સ કંપની નક્કે ન કરે તો પણ મૂદીમાંથી આપવાનું હોય છે. રોરોની દલાલી અને શરૂઆતનો કંપની સ્થાપવાનો ખર્ચ પણ અસહ્ય મૂદીમાંથી નીકળે છે અને ધીમે ધીમે નફામાંથી વાળી લેવાય છે. કંપની બંધ થાય ત્યારે ડિમેન્ચર ધરાવનારનો હક્ક પહેલેા રાતોવાય અને તે પછી જ રોરોહોલ્ડરેાને નાણાં મળે છે. હિંદી ઉદ્યોગ કંપનીએાને નાણાં મળવાની સગવડો બહુ સંકુચિત છે. આપણા લોકોમાં હજી ઔદ્યોગિક માનસ ફેળવાયું નથી. હિંદની મોટી હૂંડિયામણની પરદરી બેન્કો હિંદી ઉદ્યોગોને નાણાં ધીરતી નથી. હિંદી બેન્કો પણ આ દિશામાં વિશેષ પ્રવૃત્તિએા કરતી નથી. આથી ઉદ્યોગો ધણી વખત નાણાંની બૂખે સુકાય છે. મજબૂત મેનેજિંગ એજન્ટો પોતાની લાગવગથી આ નાણાં પૂરાં પાડે છે.

આપણે ત્યાં જાહેર સરકારી ગોડાઉનો નથી. યુરોપમાં એ સગવડ હોવાથી ત્યાં ઉદ્યોગોને માલ ખસેડવા વગર નાણાં મળે છે. જર્મનીમાં એક ઉદ્યોગ પોતાની પાસે વધારાનાં નાણાં હોય તો બીજા ઉદ્યોગના દરેા લેવામાં વાપરે છે. એમ ૫૦૦ થી ૮૦૦ ઉદ્યોગો પરંપર આધિષ્ઠિત સહકારથી સંકળાયેલા હોય છે. હિંદમાં આવેા પરંપરનો સહકાર નથી. ત્યાંની બેન્કો ઉદ્યોગ કંપનીના રોરો ખરીદી પોતાની સગવડે વેચે છે; આપણે ત્યાં એવી સગવડો નથી. જર્મનીમાં દરેક ઉદ્યોગને બેંકના નિષ્ણતાની તપાસ માટે સગવડ છે. બેંકના વહીવટ માટે ડિરેક્ટર તરીકે બેંકનેા એક નિષ્ણાત કામ કરતો હોય છે.

મેનેજિંગ એજન્ટની પ્રથા હિંદમાં જ છે. એને બે બાજુએા. સારા મેનેજિંગ એજન્ટએ પોતાની કંપનીએાને તારી છે; ખરાબ મેનેજિંગ એજન્ટએ કંપનીએાને ડુબાડી છે. અમદાવાદના મિલમલિકોને યુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રભા લોકો મૂદી ધીરે છે અને પૂરી પાડે છે; ગુંબાઈમાં એ સગવડ નથી.

હિંદમાં સારી ઔદ્યોગિક કંપનીએાને નાણાંની સગવડ ચલાવ સરકારે કરી આપવાની છે. મેસર્સ તાતા જેવા પણ થોડાં વર્ષો પહેલાં મૂદીની સગવડ માટે પોતાની જાન નિયુતની કંપનીએાને અમેરિકન લાંબોને શરણે મૂકવી પડી હતી.

હિંદમાં અનુભવી અર્થશાસ્ત્રીએાની સલાહ પ્રમાણે એક વિશાળ ચોખ્ખા તૈયાર કરી ઉદ્યોગોને જોડવાં નાણાં મળી રહે તેવી સગવડ કરી આપવાનું કામ ભવિષ્યની ચલાવ સરકારનું છે. પ્રભાના ધનને લોધમાં લંકારવા કરતાં ઉદ્યોગોના ઉત્તેજનમાં વાપરનું થોડું થઇ પડશે.

હિંદ એ પ્રાચીન કાળથી જ ગૃહઉદ્યોગોના દેશ છે. ચંત્રોનાં કારખાનાંએા હિંદમાં આન્યાં, છતાં હજી પણ ગૃહઉદ્યોગો જ હિંદમાં દરેક પ્રાંતોમાં ફેલાયેલા છે. કારખાનાંએા કરતાં ગૃહઉદ્યોગ અનેકગણા વધારે માણસોને રોજ આપી રહ્યા છે. જેની પછી એ મોટામાં મોટો ઉદ્યોગ છે. હિંદના અર્થશાસ્ત્રમાં ગૃહઉદ્યોગો અગત્યનો ફાળો આપી રહ્યો છે. હિંદ ગમે તેટલા પ્રમાણમાં કારખાનાંએા કાઢે, પરંતુ છેવટે ગૃહઉદ્યોગો પર હિંદની વ્યાપક પ્રભાને નબલાવું છે. મિલો અને કારખાનાંએા લાગેાને કામ આપે છે, જ્યારે ગૃહઉદ્યોગો કરેાડો માણસોને રોજ આપી રહ્યા છે.

અતિ પ્રાચીન સમયથી ચાલેા આવતો આ ઉદ્યોગ હમણાં પણ સોથી મોટી સંખ્યામાં માણસોને કામ આપી રહ્યો છે. સાદા, રંગીન અને છુદ્દાદાર કાપડ હાથની શાળો ઉપર વણાયું રહ્યું છે; કપાસનું કાપડ તેમ જ બિન અને રેશમનાં વસ્ત્રો મૂંપડાએાની શાળો ઉપર તૈયાર થાય છે. ખાદીના ઉદ્યોગ તો વ્યવસ્થિત અને વ્યાપક બન્યો છે. હિંદમાં નીચે ગુજબની સંખ્યાની હાથશાળો કામ કરતી હોવાનો અંદાજ છે:—

પ્રાંત	શાળોની સંખ્યા	પ્રાંત	શાળોની સંખ્યા
આસામ	૪૨૫૦૦૦	દીલ્હિ	૪૫૦
બિહાર એવોરસ	૧૨૫૦૦૦	મદ્રાસ	૨૨૫૦૦૦
બંગાળ	૨૦૦૦૦૦	સરહદ પ્રાંત	૫૦૦
ગુજાઈ	૧૦૦૦૦૦	પંજાબ	૭૫૦૦૦
મધ્ય પ્રાંત	૧૦૦૦૦૦	હૈદરાબાદ રાજ્ય	૧૪૦૦૦૦

આમાં કાશ્મીર, માધ્યસેર વગેરે રાજ્યના આંકડા મળ્યા નથી, પરંતુ હિંદમાં કુલ ૨૫ લાખથી વધુ હાથશાળો પર કાપડ વણાય છે. દરેક હાથશાળા ઉપર ચાર માણસ નજે છે. તે પ્રમાણે માત્ર કાપડ અને વણવાનો ગૃહઉદ્યોગ એક કરેાડ માણસોને કામ આપી રહ્યો છે. ખાદીની બનાવટમાં તો સત્તર પણ હાથનું કાંતેલ હોય છે; તેથી અનેક બહેનોને કામ મળે છે. ઘણી શાળોમાં મિશન સત્તર વાપરી વસ્ત્રો વણવામાં આવે છે.

હિંદમાં શાળો ઉપર નીચે પ્રમાણે કાપડ તૈયાર થયું હતું:—

વરસ	શાળોનું કાપડ તૈયાર થયું ૧૦ લાખ વારમાં	હિંદમાં કુલ કાપડની પેઠાશ ૧૦ લાખ વારમાં
૧૯૨૬-૩૦	૧૧૭૬	૫૭૪૪
૧૯૩૦-૩૧	૧૧૫૫	૪૨૮૮
૧૯૩૧-૩૨	૧૮૦૮	૫૩૬૦
૧૯૩૨-૩૩	૨૦૫૧	૫૩૨૫
૧૯૩૩-૩૪	૧૭૨૫	૫૨૩૧
૧૯૩૪-૩૫	૧૭૬૩	૫૬૭૦

આ આકાશ બતાવી આપે છે કે હાથશાળોથી હિંદની કાપડની કુલ પેદાશનો બીજો ભાગ તૈયાર થાય છે.

હવે બીનનાં વસ્ત્રો સંબંધી વિચાર કરીએ. હિંદમાં ૫ કરોડ ઘેટાં છે; તેમાંથી ૧૦ કરોડ રતલ બીન દર વર્ષે તૈયાર થાય છે. તેમાંથી ૩૩૩ કરોડ રતલ બીનનાં વસ્ત્રો અને ગાંધીઆ-મિત્રો અને ગૃહઉદ્યોગ બનાવે છે. ૧૧ કરોડ રતલ બીન પરદેશો ખાતે ચડે છે. હમણાં યુદ્ધ સમયમાં આખરે બીનનો પાક અને વસ્ત્રોની પેદાશ સરકારી અંકુશ નીચે મુકાયેલ છે. સૈન્યો માટે પુષ્કળ માળખા અને બીજાં બીનનાં વસ્ત્રો સરકાર ખરીદ કરે છે. આથી આ ઉદ્યોગનો સારો વિકાસ થયો છે. કરોડો રૂપિયાની કિંમતના બીનના માળખા સૈનિકો માટે ખરીદાય છે. પંજાબમાં અમૃતસર અને જલંદર જિલ્લામાં માથસૈરામાં આ ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળ્યું છે.

અલીગઢ અને બીજા ભાગોમાં કટલરી સામાનનો ગૃહઉદ્યોગ વિકાસ પામ્યો છે. ત્રાંબા-પિત્તળની ધાતુઓમાંથી વાસણો બનાવવાનો ઉદ્યોગ પણ સારી હાલતમાં છે. કાચની બંગીઓ બનાવવાનો ઉદ્યોગ પણ ઠીક વિકાસ પામ્યો છે. સંયુક્ત પ્રાંતમાં ફરૌજાબાદ એ મુખ્ય સ્થાન છે. ગાંધીઆ વણવાનો ઉદ્યોગ પણ સારી હાલતમાં છે.

લાકડાં કામ, હાથીદાંતજી કામ, સુખડનું કામ, ભરત કામ, થીનીનાં વાસણો, ગંછકાક, મોભા, ગલપટ્ટા, સાદ્દીઓ, ટોપ-છીમ્મો વગેરે સેંકડો ભતના પદાર્થો ગૃહઉદ્યોગ દ્વારા હિંદમાં ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ આ ગૃહઉદ્યોગોનું સંગઠન નથી, સુવ્યવસ્થા નથી, રાજ્યાશ્રય પણ શુષ્ક છે. આથી ભવિષ્યમાં આ ગૃહઉદ્યોગોને ન્યવસ્થિત રીતે સંગઠિત કરવાનું કામ સ્વરાજ હિંદે કરવાનું છે. હિંદની મોટી વસ્તી ભેતો ગૃહઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવું જ રહેશે.

હિંદના ઉદ્યોગોને આ યુદ્ધને ક્ષીણે સરસ ઉત્તેજન મળી રહ્યું છે. જેવાં વિકાસ સાધારણ રીતે પંદર વર્ષોની લાંબી શ્રદ્ધત કરમિયાન ન થાય, તેવાં વિકાસ યુદ્ધ

યુદ્ધ સમયના ઉદ્યોગો

કરમિયાન થશે; પરંતુ આ વિકાસમાં મુખ્ય ખામીઓ થ'નોના આચારનો અભાવ અને અન્યવસ્થિત વિકાસ છે. એકબીજાના સહ-કારમાં ઉદ્યોગો પરસ્પર સાંકળની કડીઓ જેવાં સ્થપાય તો જ હિંદનું ઔદ્યોગિક ભવિષ્ય સુધરે; પરંતુ યુદ્ધ સમયમાં સામાન્ય રીતે જે થાંભે યુદ્ધમાં રૈકાંથેલાં દેશોમાંથી આચાર થતી તે બંધ પડી ગયું છે. આથી હિંદમાં એ વસ્તુઓ બનાવવાના પ્રયત્નો થયા છે; પરંતુ યુદ્ધ પછી એ ઉદ્યોગોને ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન ગંભીર વિચારણા માગે છે.

યુદ્ધને ક્ષીણે ઉદ્યોગોમાં બનેલી કેટલીક ભતની ખાસ વસ્તુઓની માગ વધી પડી છે. હિંદમાંથી પાકા તૈયાર કરેલા પદાર્થોની ઈ. સ. ૧૯૩૮-૩૯ માં કુલ ૩૩૩૩ કરોડની નિકાસ થઈ હતી.

૧૯૩૯-૪૦ માં કુલ ૪૪૩૩ કરોડ રૂપિયાની કિંમતની વસ્તુઓ પરદેશો તરફ ચડી હતી; જ્યારે ૧૯૪૦-૪૧ માં તૈયાર વસ્તુઓની નિકાસ ૮૧૧ કરોડ રૂપિયાની કિંમતની થઈ હતી.

વસ્ત્રો અને સૂતરની નિકાસમાં ૧. ૬૩૩ કરોડ, જૂઠની વસ્ત્ર-ઓની નિકાસમાં ૧. ૧૬૩ કરોડ, લોકાની વસ્તુઓની નિકાસમાં ૧. ૨ કરોડ, રસાયણોના પદાર્થો સોડા વગેરેમાં ૧. ૨૧૧ લાખનો વધારો થયો હતો. ખાંડ, ખૂટો, માટીની પાથો, કાગળો, સોમિન્ટ આ બધાની માગ મુખ્ય વધી પડી છે. કારખાનાંઓ પાસે નિકાસને માટે થ'નો નથી. આથી એઓ માગ પૂરી કરી શકતા નથી. વસ્તુઓની કિંમતો બે ગણી અને ત્રણ ગણી થઈ રહી છે; એથી કારખાનાંઓને મોટો નફો છે.

હિંદના ઉદ્યોગોના વિકાસના બે મુખ્ય સમયો છે. બંગાળના ભાગલા સમયથી શરૂ થઈ સ્વદેશી હિલચાલે મહાત્મા ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે વિકાસ સાધીને ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપ્યું છે.

૧૯૧૪-૧૮ ના મહાયુદ્ધો પણ હિંદના

ઉદ્યોગોને ઠીક પ્રમણમાં ઉત્તેજન આપ્યું

હતું. ૧૯૩૯ થી શરૂ થયેલા મહાયુદ્ધને

ક્ષીણે પણ હિંદી ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન મળ્યું છે. કેનેડા કે ઓસ્ટ્રેલીઆના પ્રમાણમાં તે મધ્યું ઓછું છે. હિંદના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે હિંદી સરકારે ફીરકળ કમિશન નિમ્નું હતું. એણે કેટલીક લલામણો કરી હતી. જે ઉદ્યોગો માટે રૂડું ભવિષ્ય અને સારાં સાધનો હોય, જે ઉદ્યોગ રક્ષણીય જકાતના આશ્રય વગર છબી શકે તેમ ન હોય, અને જે ઉદ્યોગ ઘોડાં વર્ષો પછી જકાતના રક્ષણ વગર પગભર થઈ શકે તેમ હોય તેવા ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવાની લલામણો કરી હતી. આ માટે ત્રણ સભ્યોનું એક ટેરિકે બોર્ડ સરકારે સ્થાપ્યું છે. જે ઉદ્યોગને રક્ષણની જરૂર હોય તે ઉદ્યોગ આ ટેરિકે બોર્ડને અરજ કરે; બોર્ડ આ વિષયમાં સંપૂર્ણ તપાસ કરી સરકારને રિપોર્ટ કરે; સરકારને યોગ્ય લાગે તો એ રિપોર્ટ ની લલામણો સ્વીકારી ઉદ્યોગને પરદેશી હરીફાઈમાંથી બચાવવા માટે જકાતી રક્ષણ આપે.

ઈ. સ. ૧૯૨૩ થી ૧૯૪૦ સુધી ટેરિકે બોર્ડ આવી ૫૦ વસ્તુઓના ઉદ્યોગોની બારીક તપાસ કરી રિપોર્ટ કર્યાં છે. આ રિપોર્ટો આપણા ઉદ્યોગોને માટે સુદર સાહિત્ય છે. આમાંથી ચાર પાંચ રિપોર્ટોની લલામણો સરકારે સ્વીકારી નથી. કાપડ, સોમિન્ટ, કાગળ; લોડનું, દીવાસળી, ખાંડ વગેરે મુખ્ય ઉદ્યોગોને ટેરિકે બોર્ડની લલામણો સારાં જકાતી રક્ષણ મળ્યું છે.

ઉત્તેજન : માળવાનું મુખ્ય શહેર છે. એ સિંધીઆ સરકારને તાબે છે. આ શહેરમાં મહાકોળેશ્વરનું મંદિર છે. માળવામાં અક્ષીણ થાય છે. ઉત્તેજન મુખ્ય વેપારી મથક છે.

ઉદયપુર : મેવાડ, દેશી રાજ્યની રાજધાની છે. વસ્તી ૧૧૧ લાખની છે. તળાવને કાંઠે રાણાજીનાં સુંદર મહેલો છે. (વધારે વિગત માટે ભુજો મેવાડ).

એલચી : દક્ષિણ હિંદના પહાડો ઉપર ૫૦૦

થી ૫૦૦૦ ફિટની ઉંચાઈએ એલચીના ઝાડ થાય છે. માઇસોર અને મલબાર એ તેમનાની પેદાશનાં મુખ્ય સ્થળો છે. નેપાળમાં મોટા એલચીનાં ઝાડો ઊગે છે. એલચીના ઉપયોગ દવા તથા મુખપીના કામ માટે થાય છે. હિંદમાં એની પ્રુક્ષળ ખપત મુખવાસ તરીકે પણ થાય છે. એ પરદેશો ખાતે પણ થયું છે. એલાચચી સહી ન ભય તે માટે એને ગંધકેના કુમાડો આપે છે. ગ્રીમાંથી ૪ લાખ રતલ, કલકત્તાથી ૧૨૦૦ રતલ અને મદ્રાસથી ૬૦ લાખ રતલ એલચી પરદેશો ખાતે ચડી હતી. ૧૯૩૫-૩૬ માં ૧૩૦ લાખ રતલ એલચી કુલ ૧૪૨૦૦૮ ટોનની કિંમતની પરદેશો ખાતે ચડી હતી. સ્વીડન ખાતે ૨૬ ટકા અને ગ્રેટ બ્રિટન ૨૨ ટકા બાકીની એલચી જર્મની, અમેરિકા અને અરબસ્તાન ખાતે ચડી હતી.

એલચીના ઝાડના મૂળમાં ભોંયજીની પેઠે એને ફ્ગોલાગે છે. એલચી જૂની થાય તો તેમાં જીવંતમાં થાય છે. જીવંતવાળી એલચી ખાવાથી ઝાંઝ ઉત્પન્ન થાય છે. એલચીના ગ્રુલ કંકવા, શીતળ, રસકાગે તીખા, લઘુ, મુખપી, પિત્તકર અને મુખચુક્રિકારક છે. એ વાયુ, દમ, કફ, ઉષ્ણરસ, અર્શ, કંઈ રોગનો નાશ કરે છે.

એરંડો (દીવેલી)—આનાં ચાર પાંચ ફીટ ઊંચાં ઝાડ થાય છે. ગમે તેવી ભૂમિમાં એ ઊગે છે. એમાંથી તેલ નીકળે છે. તેના ગુણો—ઉષ્ણ, ગુરુ, દુષ્કર અને કઠું છે. એનાથી જીલ્લાય થાય છે. એરંડો તેલનો જીલ્લાય વખણાય છે. એ ઉષ્ણરોગ, ગુલ્મવાયુ, કફ, સોન, વિષમજ્વર અને શૂનનો નાશ કરે છે. સંધિવામાં પણ એનો ઉપયોગ વખણાય છે. ૧૯૩૪-૩૫ માં એરંડોની પેદાશ નીચે મુજબ હતી:—

પ્રાંત	એકર	પેદાશ ટન
બિહાર અને આંધ્રપ્રદેશ	૫૫૦૦૦	૮૦૦૦
ગુજરાત	૪૪૦૦૦	૪૦૦૦ (આમણાં વરેખાં ૨૦૦૦-૧૨૦૦૦ ટન પાક થયો હતો.)
મધ્ય પ્રાંત અને વરાહ	૨૨૦૦૦	૬૦૦૦ (આમણાં વરેખાં ૮૦૦૦-૬૦૦૦ ટન થયો હતો.)
મદ્રાસ	૨૭૮૦૦૦	૨૩૦૦૦ (આમણાં વરેખાં ૩૩૦૦૦ થી ૩૮૦૦૦ ટન પાક થયો હતો.)
સંયુક્ત પ્રાંતો વડોદરા	૭૦૦૦ ૭૬૦૦૦	૨૦૦૦ ૮૦૦૦ (આમણાં વરેખાં ૭૦૦૦ ટન હતો.)
ગુજરાતમાં દેશી રાખ્યો દેશીઆલ	૭૬૦૦૦ ૭૮૬૦૦૦	૮૦૦૦ ૪૩૦૦૦ (આમણાં વરેખાં ૧૦૦૦૦ નેટવેલો થયો હતો.)
માઇસોર	૬૪૦૦૦	૫૦૦૦

સન ૧૯૩૫-૩૬ માં એનો કુલ ૧૦૫૦૦૦ ટન પાક થયો હતો; પરંતુ ૧૯૩૫ વરસેની સરેરાશ ૧૩૫૦૦૦ ટનની આવે છે. મે થી જુલાઈ દરમિયાન એરંડોમાં એરંડો વધાય છે. અને ભન્યુઆરી અથવા ફેબ્રુઆરીમાં પાક ઉતરે છે.

એરંડોની પરદેશો ખાતે નિકાસ થાય છે. ૧૯૩૮-૩૯ માં ૪૦૦૦ ટન એરંડોમાં કુલ કિંમત રૂ. ૭૧ લાખનાં ચડ્યાં હતાં. ૧૯૪૦-૪૧ માં ૧૭૦૦૦ ટન એરંડોમાં ૧૧૬ લાખ રૂપિયાની કિંમતનાં ચડ્યાં હતાં. એની મુખ્ય નિકાસ ગ્રેટ બ્રિટન ખાતે ૩૫૦૦૦ ટન, ફ્રાન્સ ખાતે ૨૦૦૦૦ ટન, અમેરિકા ખાતે ૧૪૦૦૦ ટન ભપાન ખાતે ૩૦૦૦ ટન હતી. આના તેલનો ઉદ્યોગ હિંદમાં વિકાસ પામ્યો નથી. હિંદમાં દીવામાં બાળવા માટે એનો ઉપયોગ થાય છે.

એરંડોની ચામડું તેલ ઈ.સ. ૧૮૦૪ માં હિંદમાંથી પરદેશો ખાતે ચડ્યું રાષ્ટ્ર થયું હતું. ૧૯૩૫-૩૬ માં ૧૪ લાખ ગેલન તેલ (કિંમત પાઉન્ડ ૧૧૧૦૫૫) ની નિકાસ થઈ હતી. ૧૯૩૮-૩૯ માં ૧૧ લાખ ગેલન, ૧૯૩૯-૪૦ માં ૧૨૦ લાખ ગેલન અને ૧૯૪૦-૪૧ માં ૧૨ લાખ ગેલન એરંડોનું તેલ પરદેશો ખાતે ચડ્યું હતું. એ પૈકી અરબા એ ૪૮ ટકા, ગ્રેટબ્રિટન ૭ ટકા, દક્ષિણ આફ્રિકાએ ૭ ટકા લીધું હતું; બીજા ઘણા દેશોમાં થોડું થોડું તેલ નિકાસ થયું હતું.

એડીનબરો : સ્કોટલેન્ડ દેશની રાજધાની છે.

એની વસ્તી પાંચ લાખની છે. નૈઋત્ય શીળી ડાક્ટરની પદવી લેવા ઘણાં હિંદીઓ ત્યાંની મેડિકલ કોલેજમાં અભ્યાસ કરે છે.

એલ્યુમિનીયમ : આ ધાતુ બૉક્સાઇટ નામની ધાતુમાંથી બને છે. હિંદમાં એ ધાતુની બનાવટને હિતેશ્વર મળતું નહોતું. પરંતુ તેષાર ધાતુનાં પતરાં વિલાયતથી અને જેનેકાથી આયાત થતાં હતાં. એલ્યુમિનીઅમનાં પતરામાંથી વાસણો બનાવવાનું એક મોટું કારખાતું ગુજરાતી માલિકીનું કલકત્તા ખાતે છે. હાલમાં આ કારખાતું યુદ્ધ માટે વાસણો બનાવે છે. એલ્યુમિનીઅમ ધાતુનો ઉપયોગ યુદ્ધમાં વિમાનો, રણમાર્ગીઓ, હુલ્લખતો વગેરેમાં પ્રુક્ષળ થાય છે. ત્રાણકારમાંથી બૉક્સાઇટ ધાતુ મોટા પ્રમાણમાં મળી છે. ત્યાં એલ્યુમિનીઅમ બનાવવાને ત્રાણકારના પૈલીઓ-સાલ જળ વિદ્યુતશક્તિના કારખાનાં સાથે ગોઠવણી કરીને કારખાતું એલવામાં આવ્યું છે. થંડો પણ વિલાયતથી આવી પહોંચ્યાં છે, એટલે હવે માથ તૈયાર થતો હશે. કલકત્તા એલ્યુમિનિયમ એક પતરાં બનાવવાની ગિલ હબી કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉદ્યોગ માટે સાઈ બલિય છે.

આઈક્સિબન : એ પ્રાણવાયુ છે. કુદરતી વાતાવરણમાં આ વાયુ ફેલાયેલો છે. સ્વચ્છતા કે ભાગ આ પદાર્થથી ભરેલો છે. એ સ્વાદ અથવા સુગંધ વગરનો ગંસ છે. એ ખુલ્લી નળદે રૂખાતો નથી. મેંઝેનીક ધાતુ અને તેના ઉપરના કાળા ઑક્સાઇડ નામે પદાર્થ, સિંદૂર અને સૂર્યોપાર એ બધાને ગરમી લગાડી એમથી ઑક્સિબન છૂટા પાડી શકાય છે. હાઇડ્રોજન ગેસ કરતાં એ ૧૬ ગણો ભારે હોઇને હવા કરતાં $\frac{1}{5}$ ભારે છે. રસાયન શાસ્ત્રીઓએ આ ઉપયોગી પ્રાણવાયુની શોધ કરી એનો પ્રભાવ ઉપકાર માટે ઉપયોગ શોધી કાઢ્યો છે.

ઑગરટ : અંગ્રેજ પંચાંગના આ આઠમા અઢિનાના ૩૧ દિવસો છે. રોમના બાદશાહ ઑગરટસે એના ૩૧ દિવસો કરાવી પાતાવું એને નામ આપ્યું હતું.

ઑરિસા : હિંદનો એક પ્રાંત છે. એમાં ઉડિયા લોકો રહે છે. એના બે વિભાગ છે. ઑરિસા અને બિહાર, પરંતુ એ બંનેને હવે છૂટા પાડવામાં આવ્યા છે. બંનેનું સેત્રફળ ૮૩૦૫૪ ચો. માઈલનું છે. એની વસ્તી ૪ કરોડની છે. તેમાં ઑરિસાનું સેત્રફળ ૨૮૬૪૮ ચો. માઈલનું છે. ઑરિસાની રાજ્યધાની કટક છે. એ પ્રદેશમાં ત્રણ સુખ્ય નદીઓ છે. સુવર્ણદેખા, વૈતરણી અને બ્રાહ્મણી. આ પ્રાંતની પ્રભુ ધણી ગરીબ છે. આ પ્રાંતમાં ચીલકા નામે મહાન સરોવર છે. તેમાંથી લોકોને ખેરામી માટે પુરકળ માછલી મળે છે. આ પ્રાંતમાં ગવર્નર છે. હમણા કેમિસ પ્રધાનમંડળે રાજ્યનાયુ આપ્યા પછી બીજું સંયુક્ત પ્રધાનમંડળ થયું છે. વરસાદ ૬૦-૭૦ ઇંચ પડે છે. ઑરિસાના હરિઆ કિનારો ખૂબ તોફાની છે, નદીઓમાં પણ મોટી ફેલો આવે છે. આ પ્રાંતમાં સુખ્યત્વે જોખાનો પાક થાય છે. ઑરિસાના હરિઆકિનારે નાળીએરનાં જંગલો આવેલાં છે. ઑરિસામાં મહા નદીમાં પીડી નહેરો બાંધેલી છે, અહીં સારી ભતનાં પશુ પર્તાં નથી.

ઉદ્યોગોમાં સુખ્ય ગુહઉદ્યોગ કાપડ વણવાનો છે. કટકનું રપાવું જોતરકામ આખા જગતમાં વખણાય છે. આ પ્રદેશમાં કોઈ મોટા ઉદ્યોગો નથી. બંદર તરીકે અને ચાનાના સુખ્ય રથળ

તરીકે જમનાથપુરી છે. બાળાસોરનું બીજું બંદર છે, પણ અહીંના બંદરોમાં વેપાર થોડો છે. બાલાસોરમાં સત્તરમી સદીમાં અંગ્રેજ, ડચ, ફીરંગી, ડેનીશ અને ફ્રેંચોની પેઢીઓ રથપાઇ હતી. પુરી (જગન્નાથ) નું બંદર ખુલ્લું છે. એમાં ક્યારેક ક્યારેક રડીમરો પણ આવે છે. નાનું કરંટમ્સ હાઉસ પણ એ બંદરે છે. ચાંદ-ભાલીનું બંદર મોઢું છે. કલકત્તાથી અનેક નાની રડીમરો ત્યાં પ્રવાસીઓને લઇ ભય છે. દર વર્ષે ૧ લાખ પાઉન્ડનો વેપાર છે.

ઑરિસાની ભાષા ઉડિઆ બોલવા અને લખવામાં બંગાળી ભાષાની બહુ નજદિકની સંબંધી છે. અહીં નવું સાહિત્ય થોડું છે; જૂનું ધાર્મિક વધારે છે. નાનાં નાનાં ૨૦ રેથી રાજ્યો છે. કટકમાં ઑરીસાની ઐન્જિનીઅરિંગ કૂલ છે. કટકની વસ્તી ૬૫૦૦૦ની છે.

ઑધોગિક તકરારો (હિંદમાં) :

હિંદની ઔધોગિક તકરારોની માહિતિ નિચે સુખ્ય છે :

સાલ	સંખ્યા	સંડોવાયેલ માણસો	કામના કેટલા દિવસો ગુમાવ્યા
૧૯૩૦	૧૪૮	૧૬૬,૩૦૧	૨,૨૬૬,૦૦૦
૧૯૩૧	૧૬૬	૨૦૩,૦૦૮	૨,૪૦૮,૦૦૦
૧૯૩૨	૧૧૮	૧૨૮,૦૬૬	૧,૬૨૨,૦૦૦
૧૯૩૩	૧૪૬	૧૬૪,૬૩૮	૨,૧૭૬,૦૦૦
૧૯૩૪	૧૫૬	૨૨૦,૮૦૮	૪,૭૭૬,૦૦૦
૧૯૩૫	૧૪૩	૧૧૪,૦૦૦	૧,૬૭૩,૦૦૦
૧૯૩૬	૧૫૭	૧૬૬,૦૦૦	૨,૩૫૮,૦૦૦
૧૯૩૭	૩૭૬	૧૪૮,૦૦૦	૮,૬૮૨,૦૦૦
૧૯૩૮	૩૬૬	૪૦૧,૦૦૦	૬,૧૬૬,૦૦૦

ફેબ્રુ : આ તૂંબડા આકારનો નાનો પ્રદેશ હિંદની પશ્ચિમમાં એક દેશી રાજ્ય છે. એ ૭,૬૧૬ ચોરસ માઇલનું ક્ષેત્રફળ અને ૫,૧૩,૮૨૭ માણસોની વસતિ ધરાવે છે. ત્યાં સ્વતંત્ર ફોરીનું ચલણ છે. આ દેશી રાજ્ય જકાત યુનિયનથી બહાર છે; એટલે એ રાજ્યનું જકાતી ધોરણ જુદું છે. વિશ્વાયતથી પરબારી રીતમરે માલ લઈ કચ્છના કુટલા અને માંડવી બંદરે આવે છે. એના ઉપર કચ્છ રાજ્ય માત્ર આઠ ટકા જકાત લે છે. આથી કચ્છની આસપાસ બ્રિટિશ હિંદે જકાતી નાકાં બેસાડી કચ્છના માલ ઉપર બ્રિટિશ હિંદના ધોરણે જકાત લે છે. આ પ્રદેશની ભાષા કચ્છી છે. એ સિંધીને મળતી છે. લખવામાં ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. કચ્છમાં વરસાદની ઝેંચને લીધે બહુ થોડી જમીન ફળદ્રુપ છે. પરંતુ કચ્છીઓ સાહસિક હોવાથી આખા હિંદમાં વેપારને માટે જઈ શક્યા છે. લગભગ પાંચ લાખ કચ્છીઓ કચ્છ બહાર વસે છે. રાજ્યની વાર્ષિક પેદાશ ૧ કરોડ ફોરી એટલે ૩૦ લાખ રૂપિયા છે. મુખ્ય પેદાશ જકાતની છે.

કચ્છમાં મુખ્ય પાક જુવાર બાજરો, કપાસ, શાકભાજી અને ફળફૂલ થાય છે. કચ્છની પ્રભને ભેળવું અનાજ આઠથી દશ આની કચ્છ પેદા કરે છે; બાકી બહારથી મંગાવે છે. આ દેશ સૂકો છે. કચ્છના ઊંટ, બળદ વગેરે સારા હોય છે. અહીં દોષ્ટ જીવોગ નથી, તેમ દોષ્ટ ભૂતર પણ હજી મુખી રોખીને ખાણે ચાલુ કરવામાં આવી નથી. કચ્છમાં ફટકડી બને છે. અહીંની નિકાશમાં, કપાસ અને એરંડિયાં છે. આયાતમાં કાપડ, અનાજ, લોહ, ધાતુઓ અને લાકડું છે. મુખ્ય શહેરો બૈજ, અંબર, માંડવી અને સુદા છે.

કંટક : એરિસાની રાજધાનીનું આ શહેર છે. આ શહેરનો ચાંદીનો મુદજીવોગ વખણાય છે. વેપાર થોડો છે.

કડાસોર : મદ્રાસ પ્રલાકાનું અ. બંદર પોંડિચેરીથી ૧૫ માઇલ દૂર છે. એની વસતિ ૫૭,૩૫૮ ની છે. બંદરમાં પાણી બહુ ઊંચું છે; તેથી રીમર એક માઇલ દૂર રહે છે. એમાં પોર્ટ ઓફિસ, કસ્ટમ્સ કલેક્ટર વગેરે રહે છે. એમના હાથ નીચે પોર્ટેનાવો અને બીન ત્રણ નાનાં બંદરો છે. આ બંદરની આસપાસ જુદા જુદા વિભાગોમાં કેટલાંક મીઠાનાં કારખાનાં છે. આ બંદરેથી ભૌતિકથી માસેલ બંદરે (યુરોપ)

ભય છે. અહીં બીને દોષ્ટ ભણીતો વેપાર નથી. વરસ દરમિયાન (૧૯૩૪-૩૫) ૭૧ લાખ ટનના વળનની ૨૧૨ રીમરો આવી ગઇ હતી.

કપાસ : હિંદમાં સૌથી અગત્યનો પાક કપાસનો છે. ભયારે યુરોપમાં કપાસ કે કાપડનું નામોનિશાન પણ નહોતું, ત્યારે હિંદમાં કપાસનો મોટો પાયા પર પાક થતો હતો. અત્યારે પણ હિંદ કપાસના પાકમાં બીજે નંબરે છે. ૧૯૪૧ માં જગતમાં કપાસના, નીચે મુજબના પાક થતા હતા:—

[નીચે જણાવેલ માંસદીઓમાં દરેક માંસદી ૪૬૦ રતલની હોય છે.]

દેશ	૧૯૩૬-૪૦	૧૯૪૦-૪૧
[હંલર માંસદીઓ]	[હંલર માંસદીઓ]	
અમેરિકા	૧૧,૫૧૬	૧૨,૨૮૭
બ્રાઝિલ	૨,૦૬૪	૨,૩૦૦
ઇન્ડિયા	૧,૭૮૫	૧,૮૫૦
હિંદ	૪,૪૨૦	૪,૫૫૦
રશિયા	૪,૦૦૦	૪,૩૦૦
ચીન	૧૨૭	૧,૦૦૦
બીન દેશો	૨,૬૨૫	૩,૦૧૧
કુલ—	૨૭,૩૬૭	૨૯,૪૨૧

ઈ. સ. ૧૯૨૨-૨૩ માં જગતનો કુલ પાક ૧૮૪ લાખ માંસદીઓનો હતો. ઈ. સ. ૧૯૩૭-૩૮ માં કુલ પાક ૩૩૮ લાખ માંસદીઓ નેટલો થયા. આથી કપાસના ભાવો બેસી ગયા. આ મંદી ટાળવા માટે સૌ દેશોમાં કપાસની વાવણી ઓછી કરવામાં આવી. જેથી પાછા વ્યાજબી ભાવો ચાલુ થયા. કપાસની પેદાશમાં અમેરિકાનો નંબર પહેલો, હિંદનો બીજો અને રશિયાનો ત્રીજો છે. હિંદમાં કુલ ૨૧ કરોડ એકર જમીનમાં કપાસનું વાવેતર થાય છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) બાદ કરતાં આ સૌથી મોટું વાવેતર છે. પરંતુ હિંદમાં જોડી એક, શાસ્ત્રીય ખાતર, યાનિક એકમાં સાધનો અને ધોમ્ય સામગ્રી સંરોધન નહિ હોવાથી પાક ઓછો જીતે છે. ઇન્ડિયામાં આપણા કરતાં ત્રણ ગણો પાક થાય છે. હિંદી કપાસનો મોટો ભાગ દુકા તારનો અને હલકો છે.

હિંદમાં ઝૂબઈ ધલાકામાં ૮ લાખ ગાંસડી, અધ્ય પ્રાંત અને વરાહમાં ૧ લાખ ગાંસડી, મદ્રાસમાં ૪૫૫ લાખ ગાંસડી, પંજાબમાં ૧૦ લાખ, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં ૨ લાખ, ઝૂબઈમાં દેશી રાન્થોમાં ૧ લાખ, અધ્ય હિંદનાં દેશી રાન્થોમાં ૨ લાખ, દેહાવ્યાદ રાન્થોમાં ૫ થી ૬ લાખ અને પંજાબનાં રાન્થોમાં ૩ લાખ ગાંસડીઓ થાય છે. બંગાળમાં કપાસનો પાક ૨૧,૦૦૦ ગાંસડી, બિહાર-ઓરિસ્સામાં ૮૦૦૦ ગાંસડીઓ અને સરહદ પ્રાંતમાં માત્ર ૩૦૦૦ ગાંસડી થાય છે. હિંદમાં ઝૂબઈ ધલાકા, પંજાબ, દેહાવ્યાદ અને અધ્ય પ્રાંતોમાં કપાસનો મોટો પાક થાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૮-૩૯ માં હિંદની મિલોએ ૩,૧૨૨ હબ્બર ગાંસડીઓ, ૧૯૩૯-૪૦ માં ૩,૦૪૦ હબ્બર ગાંસડીઓ અને ૧૯૪૦-૪૧ માં ૩,૩૩૪ હબ્બર ગાંસડી હિંદી કપાસ વાપરી હતો. આ યુદ્ધમાં વર્ષો દરમિયાન હિંદી મિલો ચોવીસ કલાક ચાલુ કામ કરે છે. એટલે જોગામાં જોગી ૪૦ લાખ ગાંસડી કપાસ વાપરશે.

હિંદી કપાસનો લગભગ અર્ધાંશ થોડો બાગ પરદેશો ખાતે મરે છે. ૧૯૩૮-૩૯ માં ૨૭ લાખ ગાંસડી, ૧૯૩૯-૪૦ માં ૨૬.૫ લાખ ગાંસડી અને ૧૯૪૦-૪૧ માં ૨૧.૫ લાખ ગાંસડી કપાસ પરદેશ ખાતે મરેલો હતો. તેની કિંમત રૂપિયા ૨૩.૫ કરોડ હતી.

હિંદમાં લાંબા તારનો કપાસ પૂરતા પ્રમાણમાં થતો નથી. આથી પરદેશોથી-તેમાં પણ ઝૂબઈએ ઇન્ડિયન-લાંબા તારનો કપાસ હિંદની મિલો મંગાવે છે. લગભગ પાંચ લાખ ગાંસડી-માંથી બ્રિટિશ પૂર્વ આફ્રિકાથી ૨,૧૫,૦૦૦ ગાંસડી, ઇન્ડિયનમાંથી ૨,૨૮,૦૦૦ ગાંસડી અને અમેરિકાથી ૫૦,૦૦૦ ગાંસડી કપાસ આયાત થયો હતો. એ આયાત ઉપર સરકારે પ્રથમ રતલ ઉપર ૦-૦-૧ પાઇ જકાત નાખી હતી. હમણાં તે જકાત વધારી ૦-૧-૦ કરી છે.

હિંદી કપાસનું ઝૂબઈ ગ્રાહક નબાન છે. ૧૯૩૯-૪૦ માં ૧૦,૫૧,૦૦૦ ગાંસડી અને ૧૯૪૦-૪૧ માં ૭,૦૫,૦૦૦ ગાંસડી કપાસ એણે ખરીદ્યો હતો. નબાન સરતા હિંદી કપાસમાં બીજો સારો કપાસ જોળવી સંશોધન દ્વારા એમાંથી ઝીણું સુતર તૈયાર કરે છે. ચીન પણ હિંદી કપાસનું સાફ ગ્રાહક છે. ૧૯૩૯-૪૦ માં ચીનમાં ૧,૮૧,૦૦૦ ગાંસડીઓ, અને ૧૯૪૦-૪૧ માં ૭,૫૪,૦૦૦ ગાંસડીઓ મરી હતી. શ્રેટ-બ્રિટન ખાતે ૪,૭૨,૦૦૦ અને ૨,૬૧,૦૦૦ ગાંસડીઓ કપાસ નિકાસ થયો હતો, પરંતુ આ દ્વારા માટે શ્રેટ-બ્રિટન પાસેથી ખાસ જોગી જકાત લઈને મોટી રકમનું કાપડ હિંદને ફરનિયાત ખરીદવું પડે છે.

અમેરિકાની સરકારે મંદીનાં વર્ષો દરમિયાન કપાસની ખેતી કરનારા ખેડૂતોને મોટી મદદ આપી હતી. અધિલા ભાવે લાખો ગાંસડી સરકારે ખરીદી હતી અને તેમાં મોટી નુકસાની સરકારે ભરી આપી હતી.

હિંદનો ૧૯૪૦-૪૧ માં કપાસનો કુલ પાક ૫૭,૮૫,૦૦૦ ગાંસડીઓ [૪૦૦ રતલની ગાંસડી] નો હતો. હિંદનાં મોટાં ધરાધી નબાન અને ચીન યુદ્ધને લઈને કપાસ ખરીદતો નથી. બ્રિટનમાં માત્ર સરકારનું સંસ્થાપનાનું કપાસ ખરીદે છે. હિંદમાંથી કપાસની ઝૂબઈ નિકાસ ઝૂબઈથી ૩,૧૬,૫૩૯ ટન, કરાચીથી ૨,૫૦,૪૮૮ ટન, કલકત્તાથી ૬,૧૨૨ ટન, રંગુનથી ૧૪,૩૮૭ ટન અને મદ્રાસથી ૭,૭૨૨ ટનની થઈ હતી.

કપાસ કાર્લામાંથી બહાર કાઢી કપાસીઆમાંથી છૂટા કરવાનો મોટો શુદ્ધઉદ્યોગ હવે થતો નથી. એને બદલે હિંદમાં થણે ટેકાણે સેકડો છનો-ચંત્રોથી કપાસમાંથી કપાસિયા છૂટા પડાય છે. કપાસની માંસડીઓ બાંધવા માટે અનેક પ્રેસો દેશના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગોમાં ઊભા કરાયા છે.

ઝૂબઈની ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કોલન એસોસિએશન લિમિટેડને કપાસના વેપાર ઉપર ડેપુટી રાખી દારા ધક્કાની મોટી સત્તા સરકારે આપી છે. ન્યારે કરાચી ખાતે કોલન અરબન્ટસ એસોસિએશન આ કામ કરે છે. કપાસ ઉપર ગાંસડીએ બે આના લાગો વસુલ કરી સરકાર ઇન્ડિયન સેન્ટ્રલ કોલન કમિટીને સોંપે છે. આ નાણાંમાંથી ભુદી ભુદી ભતોલું સંશોધન એ કમિટી કરાવે છે. એમાં આખા હિંદના કપાસના વેપારના પ્રતિનિધિઓ અને અંગુળથીઓ કપાસની ખેતી, છનનું વગેરે સુધારવા માટે ઉપાયો લે છે. કપાસના તારનું શાસ્ત્રીય સંશોધન કરાવે છે. ઝૂબઈ ખાતે તેની એક મોટી પ્રયોગશાળા છે. કપાસના અંગુળ-વીઓને તાલીમ આપવા એ કમિટી રજીસ્ટરશિપો પણ આપે છે.

ઝૂબઈમાં ૭૮૪ રતલની ખાંડી ઉપર ભાવ બોલાય છે અને કરાચીમાં ૮૨૩ રતલના મણ ઉપર ભાવ થાય છે.

રૈસમી કપાસ (હીરવણી) હિંદમાં થોડા પ્રમાણમાં થાય છે. ૧૯૩૫-૩૬ માં ૩૯,૨૬૫ ટન, ૧૯૪૦-૪૧ માં ૫૦,૪૪૮ ટનની કિમતના રૈસમી કપાસ શ્રેટબ્રિટન, નેધરલેંડ્સ વગેરે દેશો ખાતે અદાવ-વામાં આવ્યો હતો.

[કપાસના કાપડઉદ્યોગ માટે 'ઉદ્યોગ'માં જુઓ.]

હિંદમાં રોચંજીએ શુદ્ધઉદ્યોગ તરીકે વણાય છે. જેલોમાં પણ ફેરીઓને એ ઉદ્યોગ શીખવાય છે.

હિંદનો આ કપાસનો ઝૂબઈ ઉદ્યોગ તથા ખેતીનો પણ ઝૂબઈ પાક છે. રાષ્ટ્રીય સરકારે પણ તેને ઉછેરવા રહ્યો. હિંદનાં મિલો રહેશે અને શુદ્ધઉદ્યોગ પણ રહેશે; એટલે તે બંનેનો પરસ્પર સહકાર રચાવવો પડશે. કપાસની ખેતી હિંદમાં નબળી છે. લાંબા તારનો કપાસ હિંદમાં વધુ પ્રમાણમાં ઉગાડવો પડશે. ખેતીના પાકની પેદાશ પણ એકર દીઠ નબળી છે, જે સુધારવી પડશે.

કપાસિયા : કપાસને છનોમાં સાફ કરતાં

અંદરથી કપાસિયા નીકળે છે. એ કપાસિયા દોરૈને અવરાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. કપાસિયામાંથી તેલ નીકળે છે અને જોળ પણ બને છે. એક ટન કપાસિયામાંથી આશરે ૩૫૬ રતલ તેલ, ૬૦૭ રતલ જોળ અને બાકીનાં શેતરંશ અને વાંતણ નીકળે છે. કપાસિયાનું તેલ ખાવામાં ઉત્તમ છે. એમાંથી માર્ગેરાર્થન નામનો પદાર્થ બને છે.

હિંદમાં ઉત્પન્ન થતા કપાસિયામાંથી ૧૫ ટકા કપાસિયા દોરૈને અવરાવવામાં વપરાય છે; લગભગ બે લાખ ટન કપાસિયા વાવણીમાં વપરાય છે; કેટલાક હબ્બર ટન કપાસિયામાંથી કારખાનામાં તેલ કાઢવામાં આવે છે. બાકી લગભગ દોઢ લાખ ટન કપાસિયા પરદેશો ખાતે નિકાસ થાય છે. પણ થોડાં વર્ષો થયાં ઇન્ડિયનના કપાસિયા પુરુષ પ્રમાણમાં ક્રેટ બ્રિટન તરફ નિકાસ થતા હોવાથી હિંદી કપાસિયાની નિકાસ જોગી થતી નથી. હિંદમાં કપાસિયાના તેલની પેદાશ વધે છે. કપાસિયા

તેલ પરદેશો ખાતે ચઢે છે. ૧૯૩૩-૩૪ માં ૩,૧૮,૭૭૭ ગેલન, ૧૯૩૫-૩૬ માં માત્ર ૮૧,૧૫૬ ગેલન તેલ ચઢ્યું હતું.

કપૂર : જાપાનના ફોમોસો બેટ ઉપર કપૂરનાં વૃક્ષોનાં જંગલો છે. સુમાત્રા અને બોરોનેામાં પણ એનાં વૃક્ષો છે. કપૂરનાં વૃક્ષો ૧૦ થી ૮૦ ફૂટ ઊંચાં થાય છે. કપૂરનો ઉપયોગ કોલેરામાં કરે છે. એના ઊણો-કંઠડું, તીણું અને સહેજ ઠંડું છે. કપૂરનો અઘ્ઠ એક ઉપયોગી દવા છે. ઔષધો સિવાય ચામડાં સાફ કરવામાં, દારૂગોળામાં, ફોટોગ્રાફીનાં મિશ્રણો બનાવવામાં કપૂરનો ઉપયોગ થાય છે. કપૂર વસ્ત્રોમાં અને ચોપડીઓમાં રાખવાથી ઉષ્ણ લાગતી નથી. કપૂરનાં વૃક્ષો હિંદમાં કયાંક નજરે ચડે છે. પણ એની ખેતી થતી નથી. પરદેશોમાંથી તેમાં પણ જાપાનથી સુખ્યત્વે આયાત થાય છે. ૧૯૪૦-૪૧ માં કપૂરની કુલ આયાત ૧૧,૩૧,૦૦૦ રતલની થઈ હતી, જેની કિંમત રૂપિયા ૨૭ લાખની થઈ હતી; તેમાં ૧૬ લાખ રૂપિયાની કિંમતનું (૭ લાખ રતલ) કપૂર તેા માત્ર જાપાનથી આવ્યું હતું. હિંદમાં કપૂરની ખેતી શક્ય અને આવશ્યક છે.

કરજ, (લોહાનું) : સેટ્રલ બેકેંગ ઇન્કવાયરી કમિટી ખેડૂતોનું ફેડું લગભગ ૬૦૦ કરોડ રૂપિયાનું ગણે છે. એ વિષેના નુકા નુકા પ્રાંતના આંકડા નીચે સુજળ છે:-

પ્રાંત	ખેડૂતનું કરજ (રૂપિયા)	પ્રાંત	ખેડૂતનું કરજ (રૂપિયા)
આસામ	૨૨ કરોડ	બિહાર અને આરિસા	૧૫૫ કરોડ
બંગાળ	૧૦૦ „	કર્ગી	૩૫.૫૫ „
સુબર્ષ	૮૧ „	મદ્રાસ	૧૫૦ „
મધ્ય પ્રાંત	૩૬ „	પંજાબ	૧૩૫ „
મધ્ય પ્રદેશ	૧૮ „	સંયુક્ત પ્રાંતો	૧૨૪ „
બર્મા	૫૦.૧૦ „		

કરજ (હિંદનું) : હિંદનું કુલ ખરચ લગભગ ૧,૧૧૦ કરોડ રૂપિયા છે; તેમાંથી ૧૭૮ કરોડને અનુપાદક કહી શકાય. આ રકમમાં હિંદનો મહાન યુદ્ધમાં ફાળો, નવા શીલ્ડની ચોખ્ખા, પેન્શન અને વિદ્યાગ્રાપટ્ટમના બંદરનો સમાવેશ થાય છે. કુલ રૂપિયાનું કરજ ૭૭૬ કરોડ તથા રટલિંગનું કરજ ૪૮૭ કરોડનું છે.

કરનો બોજો :

સાલ	રૂપિયા	૧૯૩૧ ની વસતિ-ગણતરી પ્રમાણે બ્રિટિશ હિંદમાં માથા ફીટ કર રા. આ. પા.
૧૯૩૪-૩૫	૧,૩૮,૦૮,૮૩,૦૩૨	૪-૧૩-૩
૧૯૩૫-૩૬	૧,૩૬,૩૬,૫૪,૦૧૨	૪-૧૪-૩
૧૯૩૬-૩૭	૧,૩૭,૩૩,૧૦,૩૪૪	૪-૧૨-૫

કરીયાતું : આ તાવની ઔષધિ હિંદમાં પુષ્કળ હોય છે. અંગ્રેજોમાં એને ચિરાટા કહે છે. કરિયાતું ઊણે વાટલ, કંઠડું, શીતળ, પથ્થર અને ફક્ષ છે. એ તૃપ્પા, સેલો, તાપ, કોઠ, શૂળ, પ્રમેહ, ઉષરસ, શ્વાસ, અને અરુચિનો નાશ કરે છે. એનો પરદેશનો વેપાર નથી.

કરાંચી : કરાંચી નું કહોર છે. સૂકા રણમાં આ બંદરને બ્રિટિશ સરકારે વિકસાવ્યું છે. એ હવે સિંધ, પંજાબ, બહુચિસ્તાન, સરહદ પ્રાંત અને અફઘાનીસ્તાનનું સુખ્ય બંદર છે. કરાંચી યુરોપથી રૌપ્યો નબલિકનું બંદર છે. ૧૮૪૩ માં આ બંદર લેવાયું, ત્યારે તેનો વેપાર કુલ ૮૦,૦૦૦ પૌંડનો હતો. ન્યારે ૧૯૩૪-૩૫ માં ૩૩૩ કરોડ પૌંડનો કુલ વેપાર થયો હતો. એની સુખ્ય નિકાશ ધર્મ, કપાસ, જૂથ, ચોખ્ખા, ચણા, તેલોળિયાં ઊન અને ચામડાં વગેરેની છે. આયાત માલમાં કપડાં ચંનો, તેલ, લોહું, પોલાલ અને કોલસો વગેરે છે. કલકત્તા અને સુબર્ષ પછી વેપારની દૃષ્ટિએ આ ત્રીજું બંદર છે. કરાંચીથી વિમાનો મારફતે યુરોપના પ્રવાસની ખાસ સગવડ કરાઈ છે. આથી આ બંદરનું મહત્વ વધ્યું છે. હવાઇ મથક તરીકે પ્રથમ છે. કરાંચીમાં લઈના આટાની ત્રણ મોટી મિલો છે; આમ છતાં સુબર્ષ કે કલકત્તા જેવો ઔદ્યોગિક પ્રદેશ નથી. કોઇ મોટો ઉદ્યોગ આ રથળે નથી; પરંતુ પરદેશી માલની આયાત અને કાચા માલની નિકાશ માટે એ સુખ્ય બંદર છે. આ બંદરેથી ઇમ્પીરિયલ એરમેઇલ લિમિટેડ ક્લિન્ટ સાથે વેમાનિક વહેવાર અઠવાડિયામાં બે વખત ચાલુ રાખે છે. કાન્સન વેપારી અને પ્રવાસી વિમાનોની હારમાળા ઇન્ડોચાઇના સાથે સંબંધ રાખતી હતી. કે. એલ. એમ. વિમાનો કંચ ઇન્ડિય ઇન્ડિય (ભવા) સાથે સંબંધ રાખતાં હતાં. તાતા સર્વિસનાં વિમાનો કોલ્કો સુધી પોરત અને પ્રવાસીઓ લઈ લય છે. યુદ્ધના સમયમાં અમેરિકન વિમાનોએનું એ કાર્યક્ષેત્ર બન્યું છે. રશિયાને યુદ્ધની સામગ્રીઓ પણ આ બંદરેથી પહોંચતી કરવામાં આવે છે. યુદ્ધ-કાળમાં એનું મહત્વ વધ્યું છે. આ શહેરને એરટ્રેલિયા સાથે પણ વિમાની સંબંધ છે. સર્વ વિમાની સર્વિસોનું આ મધ્ય રથળ છે.

કરાંચીમાં વેપાર વૃદ્ધિનું બીજું કારણ સિંધુ નદીમાં લોઈડ બ્રેરેજ નામનો બંધ બાંધીને હલારી માર્દલની નહેરો બાંધી છે, તે છે. આથી ધર્મ, કપાસ અને બીજા મોટા પાકો થાય છે. આ સર્વની કરાંચી મારફતે નિકાશ થાય છે.

કરાંચીની વસતિ ૩૩૩ લાખ માણસોની છે. નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વેનું કરાંચી છેવટનું જંકશન છે. કરાંચીમાં સ્ત્રીમરો માટે કુર-ભગિની મોટી સગવડ છે. પોર્ટ ટ્રસ્ટ છે અને તેનો પ્રમુખ સરકાર નીમે છે. સભ્યોમાં યુરોપિયન બહુમતિ છે. કરાંચી શહેર મોટા રસ્તાઓ, સ્વચ્છતા અને બીજી સગવડોમાં હિંદમાં સારા શહેર ગણાય છે.

કરાંચીમાં ૧૯૩૪-૩૫ માં આયાત પૌંડ ૧,૮૭,૮૩,૦૫૪ અને નિકાશ પૌંડ ૧,૮૩,૦૬,૬૪૬ ની કિંમતની થઈ હતી. એનો કુલ વેપાર ૩૩૩ કરોડ પૌંડની કિંમતનો છે. પોર્ટ ટ્રસ્ટની પેદાશ રૂપિયા ૭૦ લાખની અને મ્યુનિસિપાલિટીની રૂપિયા ૪૦ લાખની છે. ૩,૭૧૬ સ્ટીમરો ૨૪ લાખ ટનની આ બંદરમાં આવતી ગઈ હતી. સિંધમાં બીજા બે બંદરો કેરી અને સોર-ગંડાના નામે છે, પરંતુ તે નાનાં બંદરો છે.

કલકત્તા : હિંદનું અંગ્રેજોનું રાજ્યધાનીનું શહેર હતું, હમણાં રાજધાનીનું શહેર દિલ્લી છે. કલકત્તા અંગ્રેજોના ઉદ્યોગ અને વાણિજ્યનું સુખ્ય ધામ છે. એવું બંદર ખરાબ છે.

એ બંદરમા ઝીલ્યુટ ડૉક, કિંગ ન્યોર્મ ડૉક, વગેરે મોટા માલ ચલાવવાના ઉતારવાના સાધનો છે. કલકત્તાનું બંદર હુગલી નદી ઉપર આવેલું છે. આ બંદર ન્યુદેના ઉદ્યોગ, કોલસા વગેરેની મુખ્ય નિકાસનું બંદર છે. કલકત્તાની રેલવેનું વાણિજ્ય તથા નદીનું વાણિજ્ય મળી ૬૬ લાખ ટન આયાત અને ૧૧ લાખ ટનની નિકાસ થઈ હતી. સમુદ્રનો વેપાર મોટો છે. પરદેશો અને હિંદના ભાગોમાં મુખ્ય માલ આવે ને ભય છે. દરિયાઈ વેપારના આંકડા નીચે મુજબ છે:—

વર્ષ	આયાત માલ પૈકી
૧૮૬૭-૬૮	૨,૪૧,૬૪,૫૫૬
૧૯૧૩-૧૪	૫,૬૫,૪૮,૭૪૬
૧૯૨૦-૨૧	૮,૧૬,૬૬,૫૬૨
૧૯૨૬-૩૦	૧,૩૧,૦૪,૩૩૮
૧૯૩૪-૩૫	૨,૬૮,૩૭,૮૧૬

વર્ષ	નિકાસ માલ પાઉન્ડ	કુલ પાઉન્ડ
૧૮૬૭-૬૮	૩,૪૧,૧૫,૬૪૪	૫,૩૩,૧૦,૨૫૦
૧૯૧૩-૧૪	૭,૫૦,૦૦,૬૧૩	૧૩,૧૫,૪૬,૬૫૬
૧૯૨૦-૨૧	૭,૪૬,૫૮,૦૦૬	૧૫,૬૮,૨૫,૨૬૮
૧૯૨૬-૩૦	૬,૫૬,૫૪,૫૬૦	૧૫,૬૦,૫૫,૮૬૮
૧૯૩૪-૩૫	૪,૩૧,૪૬,૪૪૩	૬,૬૬,૭૦,૨૫૬

૧૯૨૬ પછીનાં મંદીનાં વર્ષોમાં વેપાર તદ્દન ધીરે અધઃશી પછી ઓછો થઈ ગયો હતો. મંદીને ક્ષીણે માલના વજન કરતાં કિંમતમાં ઘટાડો થયો છે. કલકત્તામાં ૧૯૩૪-૩૫ માં ૧,૧૮૮ રૂપિયાની ૬૬ લાખ ટનની આવી હતી. કલકત્તામાં નીચે મુજબ મુખ્ય માલ (૧૯૩૪-૩૫માં) આયાત થયો હતો:—

વસ્તુ	માપ અથવા પૌંડની કિંમત	વજન
કાપડ	૫૦ કરોડવાર	૧૦,૩૦,૬૬૨
ખાદ્યો	૧૧૧ લાખ ટન	૩૧,૪૬,૪૪૭
તેલો	૧૦,૬૬,૨૭,૩૧૨ ગેલન	૩૩,૬૬,૧૮૦
ચંનો મિલો માટેનાં		૩૩,૦૬,૫૬૨

આ સિવાય નાનાં ચંનો (૧૧ લાખ પાઉન્ડ), રસાયણો (૬ લાખ પાઉન્ડ), લોહ (૭ લાખ પાઉન્ડ), ખેરામીની વિભાજ્યતી વસ્તુઓ (૧૧૧ લાખ પાઉન્ડ), વગેરે આનું હંતું, કાગળ, મોટરો, કાંચ, ચોખાની ખજ આયાત થઈ હતી. નિકાસમાં શણૂંની ખનાવટો (૧૮૦ લાખ પાઉન્ડ), કાચું શણ (૭૭ લાખ પાઉન્ડ), ચા (૬૦૧ લાખ પાઉન્ડ), ચામડાં (૧૫૧૧ લાખ પાઉન્ડ), લાખ (૨૪૧૧ લાખ પાઉન્ડ), અને કોલસો (૧૩૧૧ લાખ પાઉન્ડ), આ માલ મુખ્યત્વે નિકાસ થયો હતો. શણૂંની ઘણી મિલો આ રથળે છે. મોટાં એન્જિનીયરિંગ કારખાનાં છે.

કલકત્તા પોર્ટ ટ્રસ્ટ બંદરનો વહીવટ કરે છે. એમાં ૧૨ પોર્ટ કમિશનરો છે. તેમાં અંગ્રેજીની બહુમતી છે. ૧૯૩૪-૩૫માં પોર્ટ ટ્રસ્ટની આવક ૨૩ લાખ પૈકીની હતી. રૂપિયા ઉપર પછી તેનો કર છે. રકાઓ, જેડીઓ અને મોટાં ગોડાઉનોનો વહીવટ પોર્ટ ટ્રસ્ટ કરે છે. સાગરમાંથી ૧૨૦ માઇલ હુગલી નદી એન્જિની રૂપિયાની આવક પડે છે. આ માર્ગ વારંવાર ક્રીચકથી

ભરાઈ ભય છે. એને સાફ રાખવા સાર ક્રીચક-બંદરોને ચાલુ રાખવી પડે છે. બંદરનો માર્ગ તકલીફ ભરેલો છે. આથી રેલ રૂપિયાને માર્ગદર્શક [Pilot] લેવાની ફરજ પડે છે. કલકત્તામાં રેલી અને અંગ્રેજી વેપારી એમ્બરો છે.

કલિકટ: આ મલખાનું બંદર છે. સૌથી પહેલેના યુરોપિયન-ફરંગી વાલકો-કી-મામા ૧૬૪૨ માં આ બંદરે પ્રથમ આન્યો હતો. આ બંદર કોચીનથી ૬૦ માઇલ દૂર અને મદ્રાસથી ૪૧૬ માઇલ દૂર છે. કલિકટની વસતિ ૧ લાખ માણ-સોની છે. રેલી તેમ જ અંગ્રેજી વેપારીઓની એમ્બરો છે. પોર્ટ ટ્રસ્ટ નથી. આ બંદર મે મારાથી ઓગસ્ટ માસ સુધી તોફાનને ક્ષીણે બંધ રહે છે. બંદર પાસે પાણી ઓછું હોવાથી રૂપિયાને દૂર લંગારવી પડે છે. આ બંદરેથી મરી, લોહકું, કાંચ અને કોપરની નિકાસ થાય છે. આયાતમાં માત્ર ચોખા છે. ઘણાંખરો વેપાર આંતર બંદરોનો છે. પરદેશનાં બંદરો સાથેનો વેપાર થોડો છે. ૧૯૩૪-૩૫ માં ૧૧૧ લાખ ટનની ૫૬૪ રૂપિયા આ બંદરે આવી હતી. ગુજરાતીઓનાં ૭૦૦ વરસનાં જૂનાં નેન મંદિરો અહીં છે. ગુજરાતી વેપારીઓ ઘણા છે.

કવિ: જૂદા જૂદા સાહિત્યના મહાન કવિઓ નીચે મુજબ થઈ ગયા:—

ભાષા	ભાષા
સંસ્કૃત — કલિદાસ	હિંદી — તુલસીદાસ
ગુજરાતી — પ્રેમાનંદ	બંગાળી — રવીન્દ્રનાથ ટાગોર
ગુર્જ — ગાલિબ	ગ્રીક — હોમર
ફ્રેન્ચ — સમ્બી મુધોમ	પર્શિયન — સાદી
Sully—Prudhomme	જર્મન — ગેટે
ઇટાલિયન — હાન્ટે	અંગ્રેજી — રોકસપિયર

કસૌલી: ધરમપુર રેલ્વે સ્ટેશનથી આઠ માઇલ દૂર કામકા-સોમલા રેલ્વે ઉપર આ પર્વતનું હવાખાવાનું સ્થળ આવેલું છે. યુરોપિયન અને હિંદી ધનવાનો આ સ્થળની હવા-ફેર માટે ખુલાકાત લે છે. અહીં હડકામાં ફૂટાં સામે રક્ષણ આપવાનું સરકારી ખાતું છે.

કરંટમી: હિંદના જગતી ખાતાને કરંટમી કહે છે. હિંદમાં પરદેશી જે મોટી રકમનો માલ આવે છે, તેના ઉપર મોટી જકાતો છે. આ જકાતો સરકારી આવકની મુખ્ય વસ્તુ છે. જકાતો સાગર મારફતે આવતા માલો ઉપર નાખવામાં આવે છે. હિંદી સરકારને કરંટમી એટલે જકાતી ખાતામાંથી લગભગ ૪૦ થી ૪૫ કરોડ રૂપિયા જેવી મોટી રકમ મળે છે. નાણાં ખાતાના સભ્યના હાથ નીચેનું સેન્ટ્રલ ઓફિસ રેલવેનું તેનો વહીવટ કરે છે. કલકત્તા, કરાંચી, મુંબઈ અને મદ્રાસ એ મોટાં બંદરો ખાતે કરંટમી મોટો વહીવટ કલેક્ટરો કરે છે, ઉપર હાડિયા કંપનીના શાસનકાળથી કરંટમીની જકાતો લેવાય છે. ૧૮૫૬માં ફરી ટકા સામાન્ય જકાત ડેરવવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ ૧૮૬૪ માં ઘટાડોને બાદ ટકા અને ૧૮૭૫ માં પટકા જકાત લેવાનું ડેરવવામાં આવ્યું હતું. હિંદની મિલોની પેદાશ ઉપર ૫ ટકા આંતર પેદાશી જકાત લેવાતી હતી અને લેન્ડિયરના કાપડને ખાસ લાભ આપવામાં આવ્યો હતો.

૧૮૮૨ માં ૪૨૪મની બધી જગતો કાઢી ન'ખાઈ હતી, હિંદમાં પરદેશીથી આવ્યાત થતા માલ ઉપર ૧૮૮૪ સુધી બિલકુલ કોઈ જગત નહોતી, માત્ર ફેરી વસ્તુઓ ઉપર જગત હતી. ઈ. સ. ૧૮૮૮ માં પેટ્રોલિયમ ઉપર ૬૨ જેલને ૬ પાઈની જગત ન'ખાઈ હતી.

ઈ. સ. ૧૮૯૪ માં કાપડ-સુતર ઉપર ૫ ટકા જગત નાખવામાં આવી હતી. ૧૮૯૬ માં એ જગત ઘટાડી ૩૩૩ ટકાની કરવામાં આવી હતી. મહાયુદ્ધમાં હિંદે ૧ અબજ રૂપિયા બ્રિટિશ સરકારને ભેટ કર્યાં. સૈનિક ખર્ચો પણ વધ્યો અને આથી જગત પણ વધતી ગઈ.

૧૯૨૧ માં સામાન્ય જગત ૧૧ ટકા કરવામાં આવી. ૧૯૨૨ માં ૧૫ ટકો કર્યાં. હિંદને કાંઠાની માફક ખૂંચતી કાપડ-સુતર ઉપરની આંતર જગત ૧૯૨૫ માં ૨૬ કરવામાં આવી હતી. આ પછી જગતો હિંદી સરકારનાં મોટાં સૈન્યના ખર્ચને પહોંચી વળવા વધવા જ લાગી. હમણાં સામાન્ય રીતે ૨૦ થી ૩૦ ટકા જગત છે. બ્રિટન સિવાયના કાપડની આમદાની ઉપર ૫૦ ટકા જગત છે. બ્રિટનથી આવતા કાપડ ઉપર ૧૦ થી ૧૭ ટકા જગત છે. રૂઝે વસ્તુના શુણ્દરો તપારી જગતો નાખવામાં આવે છે. પરંતુ તેમાં સુખ્ય દક્ષિ હિંદની સરકારની પેદાશ ઉપર છે, આ જગતોની યાદી બહુ લાંબી છે. હિંદને બ્રિટન અને સંરખાનો સાથે પરસ્પર કરારો હોઈ જગતના ધોરણમાં રાહત અપાય છે. બ્રિટિશ લાભો હોય તો હિંદી સરકાર નમ્ર રહે છે.

અનેથી નિકાસ થતા ચોખા ઉપર અંશે ૦.૬૬ તથા આના જગત છે. જ્યુટની બનાવટોની નિકાસ ઉપર પણ જગત લેવાય છે. હિંદમાં પેદા થતાં ચાહ, કોરી, જ્યુટ, લાખ અને કોપાસ ઉપર સંરોધન માટે નાનો ચાલ્સ (Cess) રાખવામાં આવ્યો છે.

મીઠાની પેદાશ ઉપર જગત રૂ. ૧૧ અને ૨૫ ટકા સર ચાલે ના છે, પેટ્રોલિયમ, ચાંદી, ખાંડ, દિવાસળી અને પોલાડ ઉપર આંતર પેદાશની જગતો છે. ચાંદી ઉપરથી જગત કાઢી ન'ખાઈ છે.

મહાયુદ્ધને બાંધે ૬૨ વર્ષે જગતોમાં ફેરફારો થાય છે. હિંદને લશ્કરી ખર્ચ બેહત પ્રમાણમાં વધી ગયો છે. યુદ્ધને કારણે સામાન્ય વેપાર ખૂબ ઘટી ગયો છે. આથી હિંદનું કરજ બહુ મોટા પ્રમાણમાં વધી જયો; આથી જગતોનું ધોરણ આશ્ચર્ય રહ્યો, તેમ જ હિંદમાં સિમેન્ટ, પોલાડ, ખાંડ અને કાપડ વગેરે મોટા ઉદ્યોગો નમ્યા છે; તેના ઉપર આંતર પેદાશની મોટી જગતો વધ્યો અને પછી કરજ તો અનહત પ્રમાણમાં વધી જયો. સ્વરાજ સરકારને મોટા બોલવાળો થયો.

૧૯૪૦-૪૧ માં જગતની પેદાશના સુખ્ય સુખ્ય આંક-કાગ્યો નીચે સુખ્ય છે:—

વસ્તુ	પેદાશ રૂપિયા	વસ્તુ	પેદાશ રૂપિયા
દારૂ	૧૧ કરોડ	ચંચો	૧૧ કરોડ
કપાસ	૧ કરોડ	સુતર	૬૩ લાખ
બનાવટી રેશમી સુતર	૮૮ લાખ	કાપડ	૨૧૧ કરોડ
સોપારી	૭૫ લાખ	જ્યુટના કાચળા	૩ કરોડ
બનાવટી રેશમ	૧ કરોડ		
તંબાકુ	૧૧૧ કરોડ		

કુચુબા: એટલેન્ટિક મહાસાગરમાં પશ્ચિમ હિંદ (West Indies)ના એ બેટો છે. એ પ્રથમ રૂપિયા તાબામાં હતા; પછી યુનાઈટેડ સ્ટેટસ ઓફ અમેરિકાના તાબામાં આવ્યા હતા. હમણાં સ્વતંત્ર પ્રભુસત્તાક રાજ્ય છે. એ ઠાપુએનું સેનફો ૪૪,૧૬૪ ચોરસ માઈલનું છે. તેમાં કુચુબા ઠાપુનું સેનફો ૪૧,૧૩૪ ચોરસ માઈલનું છે અને વસતિ ૪૦ લાખની છે, તેમાં ૬૮ ટકા યુરોપિયનો વસે છે. ભાષા રૂપિની છે. એના સુખ્ય શહેર હવાનાની વસતિ ૫૮ લાખની છે. સુખ્ય ધર્મ રોમન કેથોલિક ખ્રિસ્તી સંપ્રદાય છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત હોયને મફત છે. ૧૯૩૪-૩૫ માં રાજ્યની પેદાશ ૫૬૨ લાખ ડોલર હતી. આ રાજ્યની સુખ્ય પેદાશ ખાંડ છે અને ખાંડની પેદાશને સુખ્ય પ્રદેશ છે. ૬૨ વર્ષે ૨૫ લાખ ટન ખાંડ પરદેશ ખાતે મૂકે છે. તમાકુ પણ આ દેશમાં પુષ્કળ થાય છે. ૬૨ વર્ષે અહીં ૧૧૧ કરોડ ડોલરની ૧૦ કરોડ રતલ તંબાકુ પેદા થાય છે. અહીંથી અનેનાસ, નારિયેળ, કેળાં વગેરેની નિકાસ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. આ રાજ્યમાં ૫૩ લાખ પશુઓ હતાં. જંગલોમાં લાખ પણ પુષ્કળ થાય છે. લોડું, ત્રીજી, મેંગોનિય અને સોનું પણ થોડા પ્રમાણમાં નિકાસ થાય છે, કુલ વાણિજ્ય નિકાસ ૮૮ કરોડ ડોલર અને આવ્યાત ૪૮ કરોડ ડોલરની કિંમતની હતી. એનું સુખ્ય ગ્રાહક અમેરિકા છે.

કિવનાઇન: આ દવાના કામમાં ઉપયોગી જૂસની ઇલાની બૂટી છે. એ મેલેરિયા તાવ ઉપર રામબાણ દવા છે. હિંદમાં કિવનાઇનની સઘળી ભતોનાં ઝાડ હોય છે; તેમાં કેટલાંક મોટાં સરકારી જેતરો છે. ઇ. સ. ૧૮૬૨થી કિવનાઇનનાં જૂસો હિંદમાં લાવવામાં આવ્યાં છે. સુખ્ય કિવનાઇન (Chinchona)નાં જૂસોનાં જેતરો નીલગિરિ કોઇમ્બટુર અને તીનવલ્લી વગેરે કેળાય છે. એ દાર્મિલિંગમાં પણ થાય છે. કુલ ૪૬૫૧ એકરોમાં વાવેતર થાય છે. જૂસોની ઓછામાં ઓછાની મેટ્રી ઇ ફેક્ટરીઓ(કારખાનાં)માં કિવનાઇન બનાવવામાં આવે છે. ૧૯૩૪-૩૫ માં ૧,૪૧,૭૬૮ રતલ કિવનાઇન જૂસની ઇલા બ્રિટન ખાતે મોકલવામાં આવી હતી. ન્યારે ૧૯૩૫-૩૬ માં માત્ર ૨૪,૧૧૮ રતલ થઈ હતી. હિંદમાં મેલેરિયાનું ભેર ધણું છે; લગભગ વીસ લાખથી પણ વધારે માણસો તેના ભોગ થઈ પડે છે. હિંદમાં ૧૯૩૫-૩૬ માં કિવનાઇનની આવક ૧૦૩,૧૧૦ રતલ, ૧,૬૧,૩૩૮ પૌંડની કિંમતની થઈ હતી. ૧૯૪૦-૪૧ માં ૧ લાખ રતલ કિવનાઇન પરદેશથી આવ્યું હતું. એની કિંમત ૩૨૧ લાખ રૂપિયા હતી. હિંદમાં મેલેરિયા તાવનો ઉપદ્રવ ખૂબ ભેરમાં છે. હિંદમાં ત્રીયોને કિવનાઇન મળતું નથી. સરકારી જેતરોમાં હિંદને ભેટતા પ્રમાણમાં કિવનાઇન પેદા થતું નથી. આથી સ્વરાજ સરકારે કિવનાઇનની પેદાશ ફરજિયાત વધારવી જ પડશે. કિવનાઇનની યુદ્ધને લીધે ભારે અછત હિંદમાં થાશે છે, ભાવો એકદમ વધી ગયા છે. ભવાથી એ મોટા પ્રમાણમાં આવ્યાત થતું હતું; પરંતુ તે ભયાનક હાથમાં જવાથી એની આવ્યાત બંધ થઈ, સરકાર પાષ્ટ ઓફિસ મારફતે કિવનાઇન વેચે છે.

ફ્વીલોન: ત્રાવણકોર રાજ્યનું આ બંદર છે. વેપાર થોડો છે. સુખ્ય નિકાસ વિલાયતી નળિયાની છે.

કાગળ: જુઓ ઉઘોગોમાં કાગળ.

કાઠિયાવાડ: ગુજરાતનો આ પશ્ચિમનો ભાગ ગણાય છે. એની વધારેમાં વધારે લગભગ ૩૦૦ માઈલની અને ક્ષેત્રફળ ૨૪,૦૦૦ ચોરસ માઈલનું છે. એની વસતિ ૧૯૩૧ માં ૨૭ લાખની હતી. આ પ્રદેશમાં ગિરનાર એ મોટો પર્વત છે. પ્રાંતમાં લગભગ ૧૫ થી ૨૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે. કયાંક કયાંક પાણીની તાણ છે. હવા સમશીતોષ્ણ છે. આ પ્રાંતમાં ઘણાં રેતી રાજ્યો છે; તે પૈકી ભાવનગર, જૂનાગઢ, નભનગર, જોડલ, જાલકાંટ, મેરખી એ પ્રમુખ છે. રાજકોટ ખાતે એજન્ટ ડુધી ગવર્નર વસવાટ રહે છે. રેલ્વેઓ જુદા જુદા રાજ્યોની જુદી જુદી માલિકીની છે. કાઠિયાવાડમાં ઉઘોગો ઘોડા છે. ૮ થી ૬ કાપડની મેલો છે. પ્રાંગિણનું મીઠાનું કારખાનું હમણાં ચાલુ થયું છે. કાઠિયાવાડમાં ભોચસીંગ, ઘઠે, બાજરો અને જુવાર વગેરે થાય છે. ભાપા અને લિપિ ગુજરાતી છે. એનાં બંદરો વિલાવતથી રાંધિયા માલ મંગાવે છે. વિરમગામમાં કાઠિયાવાડના માલને માટે જહાઠ ચોટી છે. આ પ્રદેશમાં શાકભાજી, ફળફૂલ કારાં થાય છે. કાઠિયાવાડનો કપાસ ઝૂંબ ટરફ નય છે.

કાનપુર: વેપાર ઉઘોગનું આ મોટું મથક ઈસ્ટ ઇન્ડિયા રેલ્વે ઉપર આવ્યું છે. સંયુક્ત પ્રાંતનું એ મોટું શહેર છે. એની વસતિ ૨,૪૪,૦૦૦ ની છે. કલકત્તાથી ૬૩૦ માઈલ અને મુંબઈથી ૮૭૦ માઈલ દૂર છે. આ શહેર પરદેશી કાપડ, લોટું અને ચંત્રોત્તર મોટું બન્યું છે; તેમ જ ખાંડનું પણ મોટું બન્યું ગણાય છે. અહીં ચામડાં, ગિન, કાપડ અને રજીઓ બનાવવાનાં મોટાં કારખાનાં છે; ઉપરાંત આટાની મેલો પણ છે. બીલ નાના ઉઘોગો પણ ઘણા છે. ગુજરાતી વેપારીઓ આ શહેરમાં સારી સંખ્યામાં છે. આ શહેર પાસે મીઠ રેલ્વેઓ પણ મળે છે. સરકારી હારનેસ અને ખૂટો બનાવવાનાં મોટાં કારખાનાંના પ્રમુખ વિકાસ કરી શહેરને ગણ-ચારગણું મોટું બનાવવામાં આવ્યું છે. કઠોર, ઘઠે, ચણા, તેલના, ખાંડ વગેરેની મોટી નિકાસ અહીંથી થાય છે. આવક પણ મોટી છે. હિંદમાં રેલ્વેના વેપારમાં અમૃતસર દિલ્હી અને કાનપુર મોટી મંડીઓ (બજારો) ગણાય છે.

કાનપુર: મલખારના આ બંદરની વસતિ ૩૫,૦૦૦ છે. આ બંદરમાં સૈનિક યાત્રુ છે. આનો વેપાર કાગળ ૧૦ લાખ રૂપિયાનો છે. પરદેશી વેપાર ૪-૬ લાખ રૂપિયાનો છે.

કાંકડા: જગતનાં વેપારી વહાણોના કાંકડા નીચે સુખ છે:—

વર્ષ	વહાણોની સંખ્યા	વહાણમાં ભરાતા માલનું વજન ટન
૧૯૩૪	૩૦,૬૬૭	૬,૫૫,૭૬,૧૧૨
૧૯૩૫	૩૦,૬૭૮	૬,૪૮,૮૫,૬૭૨
૧૯૩૬	૩૦,૬૨૩	૬,૫૦,૬૩,૧૪૩
૧૯૩૭	૨૬,૫૨૪	૬,૫૨,૭૧,૧૪૦
૧૯૩૮	૨૬,૪૦૬	૬,૬૮,૭૦,૧૫૧
૧૯૩૯	૨૬,૭૬૩	૬,૮૫,૦૬,૪૩૨

કારખાનાંમાં અકસ્માત: ૧૯૩૨ થી ૧૯૩૭

સુધીમાં કારખાનાંમાં બનેલા અકસ્માતોની સંખ્યા નીચે સુખ છે:—

વર્ષ	સંખ્યા	વર્ષ	સંખ્યા
૧૯૩૨	૧૮,૧૨૭	૧૯૩૫	૨૩,૧૧૬
૧૯૩૩	૧૮,૭૦૬	૧૯૩૬	૨૫,૬૧૦
૧૯૩૪	૨૦,૭૮૭	૧૯૩૭	૨૮,૩૨૩

કારવાર: કેનેરા જિલ્લામાં એક નાનું બંદર છે.

કારીકેલ: હિંદમાં આ રેલ્વેનું બંદર છે. એનો આયાત માલ લગભગ ૫૦ લાખ રૂપિયાનો અને નિકાસ ૪ લાખ રૂપિયાની કિંમતની થઈ હતી.

કાશી: જુઓ બનારસ.

કાશ્મીરનું રાજ્ય: એ પૃથ્વી પરનું નંદનવન છે.

આ પ્રદેશ હિમાલયની મધ્યમાં આવેલ છે. રાવલપિંડીથી ૨૦૧ માઈલના રાજમાર્ગ ઉપર રાજધાની શ્રીનગર છે. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ દેશી રાજ્યોમાં સૌથી મોટું એટલે ૧,૮૪,૨૫૮ ચો. માઈલનું છે. પણ બધું જ પર્વતમય છે. વસતિ ૩૬,૪૫,૩૬૬ની છે. તેમાં મોટે ભાગે મુસ્લિમો છે. આ રાજ્યનાં હવાપાણી સ્વતંત્રિય અને આરોગ્યવર્ધક છે. શિખાયામાં આ દેશમાં હિમ અને બરફ પડે છે. વરસાદ પણ પ્રુષ્કળ પડે છે. આથી પર્વતો અને જંગલો વનરપતિથી ભરચક છે. અનેક ભતનાં ફળો દ્રાક્ષ, સફરજન, સેતુર વગેરે થાય છે. આ રાજ્યની રાજધાની જમ્મુ છે. રાજ્યની પેદાશ બે કંદૌડ રૂપિયાની છે. ત્યાંના મહારાજ હરિસિંહ ડેરા ભતના રાજપૂત છે. ભાષા કાશ્મીરી હોઇને લિપિ રવતંત્ર છે, લોકો દેખાવડા અને ગૌરવર્ણ છે. લોકો રૈશમ અને ગિન ઉપર સરસ ભરતકામ કરનાર ઉત્તમ કારીગરો છે. ગ્રહઉઘોગોને દેશ છે. શાલો. ગાલિયા, લાકડાનું કોતરકામ, વસ્ત્રો ઉપર સાઈ ભરતકામ, કાગળો તેમ જ કામળા પણ બનાવે છે. રૈશમના કીડા પણ ઘણા ભાગોમાં શેતૂરનાં વૃક્ષો ઉપર ઉછેરવામાં આવે છે. રાજ્યનું રૈશમનું કારખાનું છે. જળવિદ્યુત ઉત્પન્ન કરવાનું પણ મોટું કારખાનું છે. પિત્તળનાં વાસણો અને કાગળો ફૂટીને એમાંથી પેપીઅરમાં નામે વસ્તુ બનાવી તેમાંથી અનેક ઉપયોગી પદાર્થો બનાવીને એને વીતરે છે. હમરો ધનવાન મુરોપિયનો અને હિંદીઓ કાશ્મીરની સહેલાણી નય છે, કાશ્મીર રેલ્વેથી બેઠકાયું નથી. ચીન, તિબેટ, ચિનાઇ ટુર્કસ્તાનમાંથી પ્રમુખ શહેર શ્રીનગરમાં વણઝારો આવે છે. આ વેપાર મોટો છે. લોકો પર્વતોમાં ઘેરો ઊછેરી જાયો ભતવું ગિન તૈયાર કરે છે. કાશ્મીરમાં યદને જ્વલમ નદી વહે છે. ભૂસ્તરી શોધાયાં નથી, પણ પ્રુષ્કળ છે. નિકાસ વેપારમાં શાલો, ગરમ કાપડ, રૈશમ, ઢાંચ અને કારીગરીની વસ્તુઓ છે. આયાતમાં ખાંડ, કાપડ, ધાતુઓ, મીઠું, ચા, તંબાકુ છે.

કાળચક્ર : હિંદમાં સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ પ્રમાણે જ્યારે ૧૨ વાગ્યા હોય ત્યારે નીચેનાં સ્થળોએ નીચે યુજ્ય સમય હોય છે:—

સ્થળ	ક. મિ.	સ્થળ	ક. મિ.
બર્લિન	૭-૩૦ સ.	મોસ્કો	૮-૩૦ સ.
યુબ	૧૧-૨૧ બ.	ન્યુયોર્ક	૧-૩૦ સ.
અલ્બાના	૧૧-૫૮ બ.	પેરીસ	૧-૩૦ સ.
બ્રસેલ્સ	૧-૩૦ સ.	પેરાગવર	૧૧-૧૬ સ.
ક્રેટ	૮-૩૦ સ.	કવેટા	૧૦-૫૮ સ.
કલકત્તા	૧૨-૨૪ બ.	રંગુન	૧-૦ બ.
ચિકાગો	૧૦-૩૦ સ.	રોમ	૭-૩૦ સ.
હાથીન	૧-૩૦ સ.	સિંગાપોર	૧-૩૦ બ.
જામ્બાટર	૧-૩૦ સ.	ધરતીપુલ	૮-૩૦ સ.
હોનકોંગ	૨-૩૦ બ.	મેગ	૭-૩૦ સ.
કરાંચી	૧૦-૫૮ સ.	મોડ્રીડ	૧-૩૦ સ.
લાહોર	૧૧-૨૭ સ.	સ્ટોકહોલમ	૭-૩૦ સ.
લોર્નનબેક	૬-૩૦ સ.	સ્ટ્રોમ્બો	૮-૩૦ સ.
બેંગલ	૧-૩૦ સ.	ટોકિયો	૩-૩૦ બ.
મક્રાસ	૧૧-૫૧ બ.	વોશિંગ્ટન	૧-૩૦ રા.

[આગલા દિવસનો]

કુર્ગ : માઇસોરની પડોશનો આ ભાગ પર્વતમય છે. પર્વતો પર મોટા જંગલો છે, અને એક રમણીય દેશ છે. બ્રિટનના તાબામાં આ પ્રદેશ ૧૮૩૪માં આવ્યો હતો. એનું સેન્ટ્રલ ૧,૫૬૩ ચો. માઇલનું છે. વસતાં ૧,૬૩,૩૨૭ ની છે. કેનેડીય લાખા મોલાય છે અને લખાય છે. એ પ્રાંતની પેદાશ ૧૨ લાખ રૂપિયાની છે. યુખ્ય પાક કઠોરી ૪૧,૦૦૦ એકરમાં થાય છે. મકંરો રાખવાની છે. ઉદ્યોગ નથી. ભૂસ્તરો રોપાયાં નથી. રેલ્વેની સગવડ તેમ જ બંદર પણ નથી.

કુચિબિહાર : બંગાળનું દેશી રાજ્ય છે. રાજમાતા પડોશનાં કુમારી છે. રાજ્યનું સેન્ટ્રલ ૧,૩૧૮ ચો. માઇલનું છે. વસતાં ૫,૬૦,૮૧૬ માણસો હોઇને લાખા અને લિપિ બંગાળી છે. આ પ્રદેશમાં થઇને ટીસ્ટા અને સંકેસ નામે નદીઓ વહે છે. લોકો ચોખાની ખેતી કરે છે. ખેતરાક પણ ચોખાનો જ છે. અહીંની તળાકુ વખણાય છે. ભૂટનો પાક પણ થાય છે; અને રોરડી પણ ઊગે છે. રૈયાન અને કાપડનો ગૃહઉદ્યોગ છે. ઇફ્ટન-બંગાળ રેલ્વે એ રાજ્યમાં છે. એની રાખવાની કુચિબિહાર છે. ખાસ ઉધોગો નથી. તેમ જ ભૂસ્તરો પણ રોપાયાં નથી.

કુસુમ : એને કરદીનાં બીજો પણ કહે છે. આમાંથી તેલ અને રંગ નીકળે છે. દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્રમાં એનો પાક થાય છે. એની બે ભતોમાંથી એકમાંથી રંગ અને એકમાંથી તેલ નીકળે છે. યુબધથી એ માલ વધારે મહે છે. ઈ. સ. ૧૬૩૩ માં એનાં બીજો ૧,૫૦૦ થી ૨,૦૦૦ ટન પરદેશો ખાતે નિકાસ થયાં હતાં; તેની કિંમત લગભગ ૧ લાખથી ૧૫ લાખ રૂપિયા હતી. ૧૬૩૪ માં માત્ર ૬૦૦ ટન મહેયાં હતાં. આનો ખોળ ખાતર તરીકે મેક ગણાય છે.

કેડી બંદર : સિંધનું એક નાનું બંદર છે. ત્યાં રશીયો આવતી નથી. દેશી વહાણોમાં રાતા ચોખા મહે છે.

કેટકી : એનાં તાંતણા માટે એનું વાવેતર કરવામાં આવે છે. મક્રાસ, યુબ, સિંધ, મધ્ય પ્રાંત અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં એની ભતો ઊગે છે. કુલ ૧ લાખ એકરમાં લગભગ આ સર્વનું વાવેતર છે. એમાંથી લગભગ ૪૭ લાખ હંદ્રેલ માલ પેદા થાય છે. એનું લેટિન નામ Agave Sisalana ૧૬૩૫-૩૬ માં કુલ ૧,૪૨,૬૩૨ હંદ્રેલ માલ મહેયાં હતો. તેની કિંમત તા. ૪,૫૨,૫૮૪ ની થઇ હતી. એનાં યુખ્ય ગ્રાહક ગ્રેટબ્રિટન, બેલ્જિયમ, કાન્સ અને જર્મની વગેરે હતાં. મનીલા (ફિલિપાઇન્સ) થી કેટકીનાં તંતુઓ હિંદમાં આયાત થાય છે. એ બહુ જ મજબૂત હોય છે. કલકત્તામાં એની ત્રણ મિલો છે. કુલ ૭૦,૦૦૦ પૌંડની કેટકીની આયાત થઇ હતી.

કેનેડા : ઉત્તર અમેરિકામાં આ બ્રિટનનું મહાન સંસ્થાન આવેલું છે. એ દેશ સંસ્થાનિક દરમજો ભોગવે છે; પરંતુ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા સાથે એને માદ સંબંધ છે. એનું સેન્ટ્રલ ૩,૪૬,૧૭૬ ચો. માઇલનું એટલે કે, હિંદ કરતાં બેવડું છે; પણ વસ્તી માત્ર એક કરોડ એટલે હિંદના ૧/૩૮ ભાગ જેટલી છે. એ દેશના જૂના વતનીઓ હવે નથી; બધા યુરોપિયનો છે. અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો સિવાય બીજાઓને ત્યાં વસવા દેતા નથી. એક લાખ હિંદીઓ પણ ત્યાં છે. એમને કાંઈ હક્ક નથી. અંગ્રેજો ૫૪ લાખ અને ફ્રેન્ચો ૩૦ લાખ એ યુખ્ય વસતિ છે. તેનાં યુખ્ય શહેરો મોન્ટ્રીયલ [વસતિ ૮,૧૮,૫૭૭], ટોરોન્ટો [વસતિ ૬,૩૦,૨૦૭], વાનકુવર [૨,૪૬,૫૬૩], વીનીપેગ [૨,૧૮,૭૮૫], ક્વીબેક [૧,૩૦,૫૬૪], એટલાવા [૧,૨૬,૮૭૨] વગેરે વસતિવાળાં શહેરો છે. એની એક કરોડની વસતિમાંથી ૪૪ લાખ માણસો શહેરોમાં વસે છે. વસતિનો યુખ્ય ભાગ રૈયાન ઉદ્યોગિક [૪૧ લાખ], અને પ્રેટરન્ટો [૫૨ લાખ] છે. શિક્ષણ ફરજિયાત અને મફત છે. વસતિનો ૬૫ ટકા ભાગ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. આ રાજ્યની ૧૬૩૩-૩૪ માં કુલ પેદાશ ૩૨૫ કરોડ ડોલરની અને ખર્ચ ૩૨૫ કરોડ ડોલરનું છે. ૩૬ કરોડ એકર જમીનમાંથી ૮૫ કરોડ એકર જમીનમાં જંગલો છે, અને ૧૮૫ કરોડ એકરમાં ખેતી થાય છે. સ્થાવર જંગમ મિલકતોની કિંમત ૫ અબજ ડોલર અને પ્રભની વાર્ષિક પેદાશ ૭૫ કરોડ ડોલરની છે. અહીં થઈ, ઓઈલ, જવ, રાઈ, શણ અને બટાટાની મોટી પેદાશ છે. થઈ પરદેશો ખાતે નિકાસ થાય છે. કેનેડામાં ૩૦ લાખ બોડા, ૩૭ લાખ ગાયો, ૫૨ લાખ બગ્ગો, ૩૭ લાખ બેટાં છે.

દૂધ, માખણ, ફળો, ઊન, ઈંડાં, તમાકુ અને માછલીઓ મોટા પ્રમાણમાં પેદા થાય છે. ભૂસ્તરોમાં તાંબુ [૨ કરોડ ડોલર], સેનું [૮૫ કરોડ ડોલર], નીકલ [૨ કરોડ ડોલર] અને કોલસો [૩૫ કરોડ ડોલર] વગેરે મળે છે. સીસું, ચાંદી, કાંચ, પેટ્રો-લિયમ અને સિમેન્ટ પણ સારા પ્રમાણમાં પેદા થાય છે. આ પ્રાંત પર કુદરતની મહેરબાની છે. કુલ ૨૩ કરોડ ડોલરની કિંમતનાં ભૂસ્તરો નીકળે છે. લોડાં અને પીલાલ પણ પુષ્કળ મળે છે.

આ રાજ્યમાં ઉધોગોનાં વિકાસ મોટો છે. ૧૬૩૩-૩૪ માં કુલ ઉધોગોની પેદાશ ૨૫ અબજ ડોલર જેટલી જંગી થઈ છે. આ રાજ્યનો વેપાર પણ વિશાળ છે. કુલ નિકાસ ૫૮૫ કરોડ ડોલરની અને આયાત કુલ ૪૩૫ કરોડ ડોલરની હતી.

કેનેડાને પોતાનો રાષ્ટ્રમંદિરો કાઢેલો' છે. હાલના યુદ્ધમાં ૧ લાખ યુવાનોને વિમાની તાલીમ આપાય છે. કેનેડામાં સેંકડો વિમાની મશીનો રચાવી તાલીમ માટે બ્રિટન પોતાના યુવકોને ત્યાં મોકલે છે. વિમાનો અને રણધારીઓ બનાવવાનાં મોટા કારખાનાં કેનેડામાં ખોલાય છે. રાજ્યના ફેવે ૫૭ હજાર માઇલની હતી. ૧૨,૦૦૪ પોરટ ઓફિસો હતી. રાજ્યમાં સંખ્યાબંધ બેંકો રચવાઈ છે. એ રાજ્યની બાંહે પ્રગતિ થઈ છે અને એ મોટું સમૃદ્ધ રાજ્ય છે. આ યુદ્ધમાં એ બ્રિટન અને અમેરિકા સાથે સંયુક્ત થયું છે. યુદ્ધ પછી અમેરિકા સાથે એ વિશેષ ગાઠ સંબંધથી બેઠાશે.

કેપ ઓફ ગૂડ હોપ : સુએઝની નહેર ખોદાઇ તે પહેલાં કેપના માર્ગે રાષ્ટ્રમંદિરો આવતી હતી. હજારો યુદ્ધના સમયમાં પણ રાષ્ટ્રમંદિરો એ જ માર્ગેના ઉપયોગ કરે છે. આ નહેરના માર્ગે જર્મનીએ હાલ જોખમી બનાવ્યો છે. કેપના માર્ગે રાષ્ટ્રમંદિરોને ૧,૦૦૦ માઇલનો વધારે પ્રવાસ કરવો પડે છે. વાસ્કો-ડી-ગામાએ 'હિંદની શોધ' આજ કેપના માર્ગે પ્રવાસ કરીને કરી હતી. કેપ ઓફ ગૂડ હોપ પ્રથમ વર્ષના (કપ લોકોને જોતો) પ્રદેશ હતો. બ્રિટને ૧૭૬૫માં થોડા વખત માટે પણ ૧૮૦૬માં હંમેશને માટે છતી લીધી હતી. ૧૬૧૦માં આ દેશ રક્ષિત આફ્રિકાના સંયુક્ત રાજ્ય સાથે ભેદાઘ ગયો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૨,૭૬,૭૩૬ ચો. માઇલનું છે. એમાં ૭૦ લાખ યુરોપિયનો વસે છે. ૧૬૨૦માં ૨૧ લાખ સીડીઓની અસલ વસતિ હતી. ૧૬૨૧ થી સીડીઓની વસતિ ગણી બંધ છે. હિંદીઓની સંખ્યા ૧૧ લાખની છે, જે એતીમાં ફેલાયો છે. બધા શિક્ષણ વગેરેના હકો યુરોપિયનોને છે. આ દેશમાં કાળી શામલીની બાંહે સુગ છે. હિંદીઓને પણ અહીં બાંહે અન્નાય સહન કરવા પડે છે.

કેરી : આખો એ હિંદનું અમૃતકળ છે. ગુણ અને ક્ષણમાં એ ફળોને રાલ છે. હિંદમાં એનાં ૩૫૦ મોટા પ્રમાણમાં બગે છે. આખાનાં ઝાડોની ૬૦ થી ૧૦૦ નોંધો થાય છે. તેમાં હાડકુસ, લંગડા, પાચરી, વગેરે કલમી નોંધો છે. કાચી કેરીનું શાક, રાષ્ટ્રનું અને અપ્રાણીય થાય છે. કાચી પાકી કેરીને સુરખો થાય છે. ગોઠલાના અંદરના ગર્જને સુકવી લોટ કરી ગરીબો ખાય છે. આમડાં રંગવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે. હિંદમાં આખાનો વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગ નથી, છતાં હજારો થોડાં વર્ષ થયાં કેરીના રસને બરફમાં રાખી વિલાયત ખાતે મોકલવામાં આવે છે. ત્યાં એની સારી કદર થઈ છે. પાર્કો ફળો શાસ્ત્રવર્ધક, કાંતિકારક, ચરબી વધારનાર, સ્વાદિષ્ટ, દસ્ત સાફ લાવનાર અને મૂત્રક છે. આખાનો આંતર પ્રાંતીય વેપાર છે. પરંતુ વ્યવસ્થિત વેપાર કેળવવાથી એનો વિકાસ થઈ શકે છે.

કેરે : ઇન્ડિયન પાપતપ્ત શહેર છે. એમાં અસલામતનું જૂનું સુરક્ષિત મહાવિશાલય છે. (સુએ ઇન્ડિયન)

કેરોસીન : હિંદમાં પેટ્રોલિયમની પેદાશ થોડી છે. પ્રક્રિયા હિંદ સાથે હતી, ત્યારે ત્યાંની અને હિંદની કુલ પેદાશ ૩ કરોડ થી ૩૦ કરોડ બેરલની થતી. હિંદમાં ૮ કરોડનું તેલ પરદેશોથી આવે છે. હિંદમાં આસામ (સિન્ધોઇ) અને અટક ખાતે અંગ્રેજ માલિકીના તેલના ક્ષેત્રો છે. હિંદમાં

કેરોસીનની મોટી ખપત છે. ૩૬ કરોડની પ્રતિ હવે પ્રકાશ કેરોસીન તેલ જ આવે છે. યુદ્ધના સમયમાં કેરોસીનની થટી ગઈ હોવાથી હિંદની પ્રતિ કેરોસીનની બાંહે સુક્ષ્મ અને તંગી ભાગવવી પડે છે! પ્રક્રિયાથી મોટા પ્રમાણમાં સીન આવ્યાં હતું. પરંતુ તે દેશ નાખના બાંધમાં જવાથી બહુ તંગી આવડવવા પડે છે. હિંદી પ્રતિ એ એરેલિ બાળકું શરૂ કરે, તે તેમની આંખોને માટે તે બહુ સાથે પરંતુ દેશનમાં ફસાવેલાઓને કેરોસીન તેલ વગર ચાલશે શાસ્ત્રિય સરકારે પણ એ માટે વિકાસની દૃષ્ટિએ કરવા રહ્યા.

કેસર : કેસર કાશ્મીરથી અને રપેનમાંથી આવે છે. મુલોમાં તંબુલો છે. રપેનથી હિંદમાં વધારે પ્રમાણમાં આવે છે. પણ તેમાં બેળસેળ થણી જ હોય છે. છતાં અને સુગંધમાં સાથે લાગે છે. કાશ્મીરથી શુદ્ધ કેસર આવે પણ ત્યાંના પાક બહુ ઓછો છે, આપણે ત્યાં મિઠાઇઓ સુગંધી માટે વપરાય છે. દવાઓમાં અને દેવપૂજામાં કામ આવે છે. પરદેશથી કેસર અશુદ્ધ આવે છે. હવે જર્મનીથી મિઠાઇઓમાં બેળવવા ખાસ કાલસામાંથી બંગો આવે છે; આથી કેસરની વપરાશ થટી છે. હજારો સમયમાં એ બાંહે મોંઘી બની છે. કેસર સુગંધીદાર, કીચકર અને આનંદકારક હોઇને બિચ્છ પણ છે.

કેળાં : હિંદના જે ભાગમાં વરસાદ વધારે છે, ત્યાં કેળાં થણાં થાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં વસાઈ ખાતે તે મહત્તર અને બંગાળમાં કેળાં પુષ્કળ થાય છે. કેળાં શાક ફળ તરીકે ખોરાકની વસ્તુ છે અને એક ઉત્તમ મેવા પણ એની હાલની રાખ રંગ અને ધોવાના કામમાં આવે છે. લગભગ ૨૦ નોંધો થાય છે. કેળાના ગર્જની પાટી જખમ છે. કેળાના આંતર પ્રાંતીય વેપાર છે. એ જલદી બગડી નોંધો પરદેશો ખાતે વ્યવર્તા નથી. એનાં પાંદડાં મોટાં હોં પતરાળાં બનાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. કેળાં સુકવી લોટ પણ થઈ શકે છે. કેળાં બળકર, મધુર, ગુરુ, શીત, વિષ્ણુ અને કાંતિ તથા રચિને વધારનાર છે. તખ્ત, ગ્લાસ, રસવિકાર, કુખા અને રંગોનો નારા કરે છે. જંદરાળાં હોય તેમણે કેળાં ખાવાં નહિ. યુરોપિયન લોકો એને પસંદ કરે છે. અંગ્રેજોને જાણી ટાપુથી પુષ્કળ કેળાં મંગાવાય છે.

કેપ્તીન રાજ્ય : એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૧૭ માઇલનું છે. એ મહત્તરનો વિભાગ દેશી રાજ્યના તાજાને એ દેશી રાજ્યની વસતિ ૧૨,૦૪,૨૩૬ ની હોઇને ત્યાંની ગામ કોરાં રિપિયા નેટહોલ છે. ત્યાં બોલાતી સુખ્ય મહાવાલમ છે અને થોડે દિસે વાલીલ, કેનેરીય વગેરે બાંધ પણ બોલાય છે. રાલ રાયર ભત્તિના છે. એમના રિવાજ પ્ર એમનો બાણેજ કે દોહિત ગાદીવારસ થાય છે. આ રાલ નાણિયેનાં મોટાં વનો છે. જંગલોમાં સાગ અને બીલ્ડ થાય છે. એતીમાં ચોખા, ઢાળો, કેળાં, વગેરે થાય છે. લગભગ ૧૦૦ હજાર પડેલાં હોવાથી દેશ ખૂબ હોલોતરી છે. પરંતુ વસતિને ભેદે તેટલું અનાજ અહીં પાકતું આથી અહીં પ્રક્રિયા અને બંગાળથી ચોખા બંગાળના પ ચોખા અને માછલી એ અહીંના સુખ્ય ખોરાક છે. સો

પાન, કેળાં, નારિયેળ, મરી, સૂંઠ અને શેરડી મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. કોચીન પાક પણ થતો હોય છે અને રબર પણ હોય છે. કોપરા પીસવાની મિલો અને કાપાનાં કોરડાનાં કારખાનાં પણ અહીં છે. દર વર્ષે ૨,૦૦,૦૦૦ ટન કોપરાનું તેલ તૈયાર થાય છે. મુખ્ય નિકાશમાં કોપરા, કોપરાનું તેલ, મરી, સૂંઠ, કાથામાં વાપરવાના પદાર્થો, રસ્તીઓ, સોપારી અને માછલીઓ વગેરે છે. આયાતમાં ચીખા, વસો, લોહ, ખાંડ અને તેયાર બનાવટના પદાર્થો છે. રાજ્યમાં કોઈ મોટો ઉદ્યોગ નથી કે કાપડની મિલ પણ નથી. અહીં કપાસ ઉત્પન્ન થતી નથી.

કોચીન (શહેર): કોચીન રાજ્યનું આ મુખ્ય બંદર છે. એ ક્ષીકટની દક્ષિણે ૯૦ માઇલ દૂર આવેલું છે. એના બંદરા વિભાગ ક્રિસ્ટિયને તાલે છે. આ બંદર મોટો વેપાર ધરાવે છે. એ એડનથી મુંબઈ કરતાં ૩૦૦ માઇલ નજીક આવેલું છે. મદ્રાસ ઈલાકામાં મદ્રાસ અને ઉત્તિકોરન પછી આ ત્રીજું બંદર છે. દર વર્ષે ૬૦૦ કરતાં વધારે રીમરો આ બંદરે આવે છે. હિંદી સરકારે બંદરનો વિકાસ ખૂબ સરસ કર્યો છે. કરોડો રૂપિયા ખર્ચો સમુદ્રમાં માગે કરીને આ બંદરને સુધાર્યું છે. આ રાજ્યમાં સમુદ્રની બગલમાં ખારા પાણીની કુદરતી નહેરો ઉપર નારિયેળીઓનાં વન આવેલાં છે, આ નહેરોથી નાની નાની જોટો મારફતે મોટો વહેવાર ચાલે છે. રાખના તાખાના કોચીનને મટાનચેરી કહે છે. ઈ. સ. ૧૬૩૩-૩૪ માં ૬૭૫ રીમરો કુલ ૨૭ લાખ ટનની આ બંદરે આવી હતી. ૧૬૪૩-૩૫ માં આ બંદરનો વેપાર વધીને ૮ લાખ ટન જેટલો થયો હતો. બંદરનો વિકાસ મોટો થવા સંભવ છે. કોચીનમાં યુજારની વેપારીઓ અને ડુકાનદારો મોટા પ્રમાણમાં છે. મેસર્સ તાતા કંપનીએ તેલ અને સાણ બનાવવાની મોટી મિલ અહીં આંધી છે.

કોપરા: નારિયેળના ગર્ભને કોપર કે ટોપર કહે છે. નારિયેળની પેદાશ હિંદમાં મુખ્યત્વે મલખારમાં થાય છે. જગતના બહારમાં એક અમૂલ્ય રૂપિયાની કિંમતની નારિયેળની બનાવટો આવે છે. નારિયેળનાં વૃક્ષોનાં ફળના ગર્ભને સૂકવીને કોપરા બનાવી તેમાંથી તેલ કાઢે છે.

નારિયેળના ફળની આસપાસના તંત્રોમાંથી કાચાની રસ્તીઓ અને વણાટને મોટો ઉદ્યોગ ચાલે છે. કોપરાનું તેલ ખાવામાં, સાણ બનાવવામાં અને બીજા અનેક ક્રિયાઓમાં વપરાય છે. કોપરાનો યોગ ભનવરો માટે ઉત્તમ છે. નારિયેળ વધારે વરસાદવાળા પ્રદેશોમાં ખૂબ થાય છે. હિંદમાં કાર્ડિયાવાડ, કનારા પ્રાંત, રતનાગિરિ પ્રાંત અને મલખાર વગેરે પ્રદેશોમાં થાય છે. કુલ ૧૩,૮૮,૦૦૦ એકરોમાં ખેતી થાય છે. લંકા એ કોપરાની પેદાશને મોટો દેશ છે. ત્યાંથી પણ હિંદમાં નારિયેળની વસ્તુઓ આયાત થાય છે. મલખારમાં એક નારિયેળનું સાંચે વૃક્ષ ૨૦૦ નારિયેળોના ફાલ આપે છે. ૪,૦૦૦ થી ૫,૦૦૦ નારિયેળમાંથી ૧૨ ટન કોપરા નીકળે છે. હિંદમાં જ ૪૦ કરોડ નારિયેળ પૂલપાંડ અને જોરાણી તેલ માટે વપરાય છે. હિંદમાંથી કોપરાની નિકાશ આખા જગતના પ્રમાણમાં પૂરી થી આવી હતી. કોપરાની નિકાશ લંકાથી વધારે પ્રમાણમાં છે. લંકાથી ૪૮,૦૦૦ ટન કોપરા દર વર્ષે નિકાશ થાય છે.

હિંદમાં પેદા થતાં કોપરા અને તેલની નિકાશ હાલ ઘટતી નથી છે. હિંદમાં એનો ઉપયોગ વધતી જતી વસતિ માટે વધારે ને વધારે થતો નથી છે. ૧૯૧૩-૧૪ માં ૩૬,૦૦૦ ટન કોપરા અને ૧૧ લાખ ગેલન કોપરાનું તેલ પરદેશ ખાતે વ્યયું હતું. ૧૯૩૫-૩૬ માં ૩૨,૭૪૨ ગેલન

તેલની નિકાશ થઈ હતી. કોપરામાંથી ૧૦-૭૦ ટકા તેલ નીકળે છે. ૧૯૩૬-૪૦ માં કોપરાનો તેલની નિકાશ ૫૧,૦૦૦ ગેલન અને ૧૬૪૭-૪૧ માં માત્ર ૪૬,૦૦૦ ગેલનની થઈ હતી. કોપરાના યોગની નિકાશ ૧૯૩૫-૩૬ માં ૩,૮૨૫ ટન (જેની કિંમત ૧૬,૭૭૫ પૌંડની થાય) ની થઈ હતી. કાંચીના વણાટની પેદાશની નિકાશ ૬,૮૪,૪૬૭ હંદ્રેટ (જેની કિંમત ૬,૫૬,૧૬૧ પૌંડની થાય) ની થઈ હતી. કાંચીની રસ્તી ૫૧,૩૬૩ પૌંડની કિંમતની નિકાશ થઈ હતી. નારિયેળનું વૃક્ષ કંપ્યવૃક્ષ ગણાય છે. તેનો એકેએક લાગ ઉપયોગમાં આવે છે.

કોડી: બુંદના દાણા એ ચાહતી પેટે વપરાય છે. એ મૂળ અરબસ્તાનની પેદાશ છે. જગતની કુલ પેદાશ (૧૯૪૦) ૩૬,૧૧,૬૧,૦૦૦ ગુણીઓ (૧૩૨ રતલની ગુણી) હતી. તેમાં મુખ્ય પેદાશ બ્રાઝિલમાં ૨,૦૮,૫૦,૦૦૦ કોથળા અને કોલંબિયામાં ૪૩,૦૦,૦૦૦ કોથળા થાય છે. હિંદમાં કોડીનો પાક માધસોર, ગુર્ગ અને મદ્રાસ ખાતે મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. હિંદમાં કુલ વાવેતર ૧,૮૫,૫૦૦ એકરોમાં થાય છે. હિંદમાં કુલ કોડીનો પાક ૩ કરોડ રતલનો થાય છે; તેના કુલ ૧,૭૮૧ બગીચા છે અને તેમાં ૩૬,૦૦૦ બગીચા કાકરે છે. પરદેશો ખાતે કુલ નિકાશ ૨,૧૫,૬૫૧ હંદ્રેટ ૭,૬૬,૪૬૬ પૌંડ કિંમતની થઈ હતી. મદ્રાસ પ્રાંતમાં કોડીની ૯૮ ટકા પેદાશ થાય છે. કોડીની સુધારણા માટે દર હંદ્રેટની નિકાશ ૧ રૂપિયા કરૂ વસુલ કરી કમિટીને સરકાર સોંપે છે. માધસોરમાં ૫૫ ટકા, મદ્રાસ ૨૩ ટકા, ગુર્ગ ૨૧ ટકા કોડી કાકરે છે. ૧૯૩૫-૩૬ માં કુલ પાક ૪ કરોડ રતલનો હતો.

કોથિ: ભપાનનું મુખ્ય શરૂર ઉલોગનું પણ મથક છે. (વધુ વિગત માટે જુઓ ભપાન).

કોરીઆ: ઈ. સ. ૧૮૧૦ માં ભપાને આ પ્રદેશ પાતાના દેશ સાથે જોડી દીધો છે. ભપાનેનો ગવર્નર જનરલ ત્યાં શાસન કરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮૫,૨૨૮ ચો. માઈલનું છે અને વસતિ ૨,૦૫,૬૬,૮૭૬ માણસોની છે. આ વસતિમાં ભપાની-જોની વસતિ ૫,૨૩,૪૫૨ ની છે. પ્રભ બૌદ્ધધર્મી છે.

એ દેશનું સરકારી ઉત્પન્ન ૨૫ કરોડ ચેન અને અર્ધ પાણ તેટલું જ છે. ભપાનીઓ એનું આર્થિક શોષણ કરે છે. દેશ ખેતીવાડીના ઉદ્યોગવાળો છે; અહીંના લગભગ ૧૧ કરોડ એકરોમાં ખેતી થાય છે. મુખ્ય પાક ચીખા, જવ, ઘઉં, વાલ, તમાકુ, અને કપાસ છે. નેહલ નામે દરિયાઈ મોટી માછલીઓની સિકાર કરીને તેલ કાઢવામાં આવે છે. ફળોમાં સફરજન મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. સોયાબિન્સ પણ હોય છે. કોરીઆનાં પશુઓ સારાં છે. અને ૧૭ લાખ પશુઓ ત્યાં છે. ૧૧૫ કરોડ રૂપિયાનું સોનું ત્યાંથી નીકળે છે; તાંબુ, લોહ, અને કોલસો પણ મુખ્ય નીકળે છે. ૪૧ લાખ ચેનની કિંમતનું લોહ અને ૬૦ લાખ ચેનની કિંમતના કોલસો વગેરે અબી કુલ ૩૫ કરોડ ચેનની કિંમતનાં ભસ્તરો નીકળે છે. દેશનો મુખ્ય વેપાર ભપાન સાથે છે. કુલ વેપાર ૫૦ કરોડ ચેનનો આયાત માલ અને ૪૭ કરોડ ચેનનો નિકાશ માલનો છે. ભપાનના મુદિવાદીઓ આ દેશનો રસકસ ચૂસે છે.

કોલમ્બો: લંકા (સીલોન)ની રાજધાની મોટું બંદર છે. એની વસતિ ૪ લાખની છે. એ વેપારનું મુખ્ય મથક છે. હિંદ આવાતી તેમ જ ચીન જતી રીમરો આ બંદરને અડકીને નથી છે. અહીં રીમરોને કોલસા મળે છે.

કોલસા: જગતમાં યાંત્રિક વિદ્યાનો વિકાસ કોલસાની શોધને આભારી છે. જમીનના પેદાજમાં કોલસાના

મોટા બંદારો કયાંક કયાંક મળે છે. જગતમાં (૧૯૩૬-૪૦)માં કોલસાની પેદાશ નીચે પ્રમાણે થઈ હતી:—

દેશ	કોલસા [દન]	દેશ	કોલસા [દન]
ગ્રેટ બ્રિટન	૨૩,૧૭,૦૦,૦૦૦	બેલ્જિયમ	૨,૬૫,૪૭,૦૦૦
જર્મની	૧૮,૬૭,૪૪,૦૦૦	હોલેન્ડ	૧,૩૦,૫૮,૦૦૦
યુ. સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા	૪૦,૩૨,૮૬,૦૦૦	સાન્સ	૪,૭૫,૧૦,૦૦૦
રશિયા	૧૧,૬૪,૦૦,૦૦૦	હિંદ	૨,૬૧,૫૪,૦૦૦
ચીન	૨,૭૧,૧૧,૦૦૦	બપાન	૫,૩૦,૦૦,૦૦૦

જગતની કુલ પેદાશ ૧,૨૧,૪૦,૩૦,૦૦૦ ટનની છે.

કોલે કોલે કોલસાને ખાણીને ધરના યુધ્ધઓમાં ધરકામમાં ખાળી શકાય તેવી ભત્તને કોલસો જગતમાં ૧૩,૫૦,૦૦,૦૦૦ ટન થાય છે. (૧૯૩૮ માં) આમાં જર્મનીનો નંબર પ્રથમ છે.

કોલસો એ યુદ્ધ ચલાવવા માટે અતિ અગત્યની વસ્તુ છે. આથી યુદ્ધ સમયે જગતમાં કોલસાની પેદાશ અતિશય મોટી થાય છે. જર્મનીમાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં કોલસા પેદા થાય છે. હિંદમાં કોલસો યુધ્ધત્વે બંધાવના રાષ્ટ્રીય જિવનનારમાં, બિહારના ઝરીઆ વિભાગમાં, મધ્ય પ્રદેશમાં પૂર્વના વિભાગમાં અને દેહાવાદમાં મળે છે. યુધ્ધત્વે બિહારમાં ઝરીઆ વિભાગમાં કોલસો મળે છે. યુધ્ધ ધલાકામાં કોલસો બિલકુલ નીકળતો નથી.

કોલસાની હિંદમાં પહેલી રોષ ધ. સ. ૧૮૩૦માં થઈ હતી. રાષ્ટ્રીય વિભાગમાં પહેલો કોલસો મળ્યો હતો. એ પછી કોલસાની પેદાશ ઘણી વધી છે. આખા હિંદમાં ચાલુ પેદાશ ૨ થી ૨૫ કરોડ ટનની થાય છે. કુલ ૧૧૫ લાખ મજૂરીને આ જોગવાઈ કામ મળે છે. આ કોલસાની કિંમત રૂપિયા ૭થી ૮ કરોડ ગણાય છે. તેજમાં ૧૦ કરોડ રૂપિયા નેટલી મોટી પેદાશ થઈ હતી. ૧૯૩૦ થી મંદીનાં વર્ષોમાં ૭ કરોડ સુધી આ આંકડો ઘટી પડ્યો હતો. એના બાવ પણ ધર-વધે છે. ખાણ ઉપર ડીલિવરી કરીને દર દે ૧. ૩-૬ થી ૧. ૪-૮-૦ એવરેજ જાપજાય છે. સાધારણ રીતે હિંદની મિલો અને કારખાનાં માટે ૨ કરોડથી ૨૫ કરોડ ટન કોલસો ખપી જાય છે. લંકા પ્રદેશ અને એશિયાના બીજા દેશો ખાતે દર વર્ષે ૫-૭ લાખ ટન કોલસો ચડે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાનો કોલસો લગભગ ૧થી ૨ લાખ ટન હિંદમાં આયાત કરાય છે. ત્યાંની સરકાર આયાત કરનારને સહકાર આપે છે.

હિંદનો કોલસો પહેલા, બીજા અને ત્રીજા એમ ત્રણ પ્રકારનો છે, તેમાં પહેલા નંબરની ખાણો ઓછી છે. ઘણીખરી પહેલા નંબરની ખાણો યુરોપિયનોની માલિકીની છે. યુરોપિયન કંપનીઓ આ મોટી સરસ ખાણોના વિકાસ કરી શકી છે. તાતા કંપની એવી મોટી કંપનીના હાથમાં પણ પહેલા નંબરની કોલસાની ખાણો છે. ઝરીઆ અને રાણીજી કોલસા પેદા કરવાની મોટી ખાણો ધરાવે છે. બીજા નંબરની ખાણોને મોટો ભાગ ગુજરાતીઓની માલિકીનો છે. ત્રીજાના અભાવે આ ખાણોના વિકાસ ગુજરાતીઓ બરાબર કરી શક્યા નથી. ઝરીઆ શહેર લગભગ ગુજરાતીઓનું શહેર છે. યુધ્ધ વસતિ અને મિલકતો ગુજરાતીઓની છે.

ઝરીઆ શહેરની આસપાસ અને નીચે કોલસો ભર્યાં પડ્યો છે. તેમાં કોઈ કુસર થોડે આગ લાગે છે. આથી કોલસો જળી નીચે કયાંક કયાંક ચાલુ થાય જાય છે. આથી કોઈ ખાણ આશ્ચર્યની જમીનમાં ખેંચી જાય છે. ગુજરાતી માલિકીની એક ખાણ આ રીતે ખેંચી ગઈ હતી. સરકારે આથી એવી ખાણોના માલિકાને ખાણોમાં રેતી પાથરવા ફરજ પાડી છે.

કોલસા એવા ઉપયોગી પદાર્થો જગતમાં મોટા જ હશે. એમાંથી રસાયણોની મદદ વડે અનેક ભત્તના રંગો જર્મની બનાવવા શકિતમાન થયા છે. અનેક ભત્તની ટપાઓ પણ બનાવે છે. કોલસામાંથી રસાયણો મારફતે યુરોપિયન રસાયણશાસ્ત્રીઓએ બહુ ઉપલબ્ધ છે, હિંદની અંગ્રેજી માલિકીની ખાણોમાં કોલસામાંથી કાંક, કામર, અને બીજા પદાર્થો બનાવે છે. પરંતુ હિંદી ખાણોમાં તેવી અવસ્થા નથી.

ખાણો અતિ જોડી હોય છે. કોલસાનો ધર આવે ઘણી પછી પૂજનો ધર આવે. આ સર્વમાં મજબૂત થાલો મૂકીને જ નીચે ખોદાય છે. આમ એક ખાણમાં અનેક માળ હોય છે. કોલસાનો ધર એક માળ ઉપર ખલાસ થયો, એટલે તે માળ છોડી નીચે બીજા માળ ખોદીને બનાવે છે. ઉપરથી ચિદત મારફતે નીચે જવાય છે. યુરોપિયન માલિકીની ખાણોમાં ખોદવા માટે યંત્રો વાપરે છે. હિંદી ખાણોમાં એવી સગવડ નથી.

પ્રભસંધના આદેશથી કોલસાનાં મજૂરીની સ્થિતિમાં ઘણો ફેર અને સુધારો થયાં છે. પરંતુ હજી તેમાં સુધારાને અવકાશ છે. એમીને અને ખાણકાને હવે ખાણોમાં કામ કરવા દેવા નથી.

હિંદનો કોલસાનો ઉદ્યોગ હિંદના સર્વ ઉદ્યોગો અને રેલ્વેને માટે અગત્યનો છે. એમાં મોટી કંપનીઓએ જ ૧૨ કરોડ રૂપિયાની મૂડી રાખી છે. રેલ્વેઓને પાતાની ખાણો છે, જતાં બહારથી પણ માલ લે છે. ૧૯૩૬-૪૦ માં કોલસાની પેદાશ અઢી કરોડ ટનની થઈ હતી. હાલમાં યુદ્ધને સમય હોવાથી કોલસા ઉપર સરકારી અંકુશ છે એની પેદાશ ખૂબ જ વધી ગઈ છે. માલ પણ યુધ્ધ નીકળે છે. પરંતુ તે સર્વ યુદ્ધનાં કારખાનાં ચલાવવા માટે કામ લાગે છે.

હિંદમાં રાષ્ટ્રીય સરકારને કોલસાના ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવો પડશે. ૧૯૩૮-૩૯માં ૨,૮૩,૪૨,૬૦૬ ટન કોલસો કુલ ૧૧૫ કરોડ રૂપિયાનો થયો હતો. પરંતુ આથી પણ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં હિંદી કોલસો નીકળી શકે છે. હિંદમાં લોકોની વપરાશ માટે માત્ર ૨૦ લાખ ટન કોલસાની જરૂર રહે છે. બાકીમાંથી જુ રેલ્વે વાપરે છે. હિંદમાં ૩. ફેલ નીચલા ગોન્ઠવાના કોલસાના સેક્ટમાં જર્મની નીચે ૧,૦૦૦ કરોડ ટન કોલસો હોવાનું ધારે છે. એમાંથી ૨,૦૦૦ કરોડ ટન કાંઠી શકાય તેવું ધારે છે.

કોલંબિયા : અમેરિકાનું પ્રગતિશીલ રાજ્ય છે. એનું સેક્ટર ૪,૪૭,૫૩૬ ચો. માઈલનું છે અને વસતિ ૮૬ લાખની છે. પ્રભ યુરોપિયન અને મિશ્ર હોઇને ૧૮ ટકા અક્ષર-જ્ઞાન વગરની છે. યુધ્ધ શહેર બોગોટાની વસતિ ૨૫૫ લાખની છે. ધર્મ રોમન કેથોલિક ખ્રિસ્તી છે. રેલ્ક યુધ્ધને અહીં લક્ષ્મી નોકરી કરાજાય છે. થોડી નાની મનવારોનો કાલેશો પણ એ ધરાવે છે. આ દેશમાં કોરી ઘણી થાય છે. ચોખા પણ થાય છે. કંપાસ ૧૦,૦૦૦ ટન થાય છે. અહીંની જેનોની જેતી ખિલતી જાય છે. ૩ લાખ એંસ સોનું નીકળે છે. તાંબુ, સીસું, પારે, મેંગેનિઝ, આલ્કે અને પોટિનમ પણ નીકળે છે.

કોલંબિયા : મહારાષ્ટ્રનું દેશી રાજ્ય છે. રાજ્ય-પાનીનું નામ કોલંબિયા છે. આ રાજ્યની પેદાશ ૨૫ લાખની ગણાય છે. શેરડી ઘણી થાય છે. અહીંનો ગોળ હિંદના બીજા ભાગોમાં નિકાસ થાય છે. ભણવા એવા કોઈ ખાસ ઉદ્યોગો નથી.

કોરટરિકા : એનું સેક્ટર ૨૩,૦૦૦ ચો. માઈલનું છે. એ અમેરિકાનું પ્રભસંધનું છે. વસતિ ૨૫૫ લાખની છે. ધર્મ રોમન કેથોલિક ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયનો છે. અહીંના યુધ્ધ ધર્મો જેતીને છે. અહીંથી કોરી, કાં, રોકાઓ, સોનું, લાકડાં, રંગો અને ચામડાંની નિકાસ થાય છે.

કોષ્ટક : જુદી જુદી આયતોનાં કોષ્ટકો નીચે મુજબ છે :—

કોષ્ટક (અંગ્રેજી નાણાનું)

૪ ફાર્થિંગ = ૧ પેની	૨૧ સિલિંગ = ૧ બીની
૧૨ પેન્સ = ૧ સિલિંગ	અપેસિવરૈન = ૧૦ સિલિંગ
૨૦ સિલિંગ = પૌંડ	કાઉન (૧પાનો) = ૫ સિલિંગ
ફોરોસીન (૧પાનો) = ૨ સિલિંગ	

કોષ્ટક (આધુનિક અને અંગ્રેજી તોલની સરખામણી)

૧ રતીલાર = $\frac{1}{2}$ ગ્રેન	૧ તોલા = ૧૮૦ ગ્રેન
૧ વાલ = $\frac{1}{4}$ ગ્રેન	૨૧૧ તોલા = ૪૩૭૫ ગ્રેન
૪ વાલ = $\frac{1}{2}$ ગ્રેન	

કોષ્ટક (જમીન માપનું)

૧૨ ઇંચ = ૧ ફૂટ
૩૬ ઇંચ = ૩ ફૂટ = ૧ યાર્ડ
૧૬૮ ઇંચ = ૧૪ ફૂટ = $\frac{1}{2}$ ચાર્ડ = ૧ રૌંડ અથવા પોલ
૭૯૨ ઇંચ = ૬૬ ફૂટ = ૨૨ ચાર્ડ = ૪ રૌંડ = ૧ ચેઇન
૭,૬૨૦ ઇંચ = ૬૩૫ ફૂટ = ૨૨૦ ચાર્ડ = ૪૦ રૌંડ = ૧૦ ચેઇન = ૧ ફોર્લોંગ
૧૩,૩૧૦ ઇંચ = ૧,૧૦૮ ફૂટ = ૧,૭૧૦ ચાર્ડ = ૩૨૦ રૌંડ = ૮૦ ચેઇન = ૮ ફોર્લોંગ = ૧ માઇલ

કોષ્ટક (કામળનું)

૨૪ તા = ૧ મા	૨૧ ફૂ મા = જાપખાનાનું રીમ
૨૫ તા = જાપખાનાનો મા	૨ રીમ = ૧ બ'ંડલ
૨૦ મા = ૧ રીમ	૧૦ બ'ંડલ = ૧ ગાંસડી

કોષ્ટક (મોતીના તોલનું)

૪ ચોખાભારની ૦૧ રતી	૧૬ આનાની ૧ રતી
૪ પા રતીની ૧ રતી	૨૪ રતીનો ૧ ટાંક
૧ ચોખાભાર ૧ આની	

કોષ્ટક (દ્રોણ-વજન)

૪ ગ્રેન = ૧ કેરેટ	૨૮ પાર્થક = ૧ ક્વાર્ટર
૬ કેરેટ = ૧ પેનીવેટ	૧૧૨ પાર્થક = ૧ હ'બ્રવેટ
૨૦ પેનીવેટ = ૧ ઓસ	૨૦ હ'બ્રવેટ = ૧ ટન
૧૨ ઓસ = ૧ પાર્થક	

કોષ્ટક (મોતીના હિસાબનું)

૧૬ વિશ્વાસી = ૧ બદામ	૧૩૧૧ ટકા = ૧ રતી
૧૬ બદામ = ૧ દોકડો	૨૪ રતી = ૧ ટાંક
૧૦૦ દોકડા = ૧ અવ = ટકા	

કોષ્ટક (પૈસાનું)

૧ પાઇ	
૩ પાઇ = ૧ પૈસા = $\frac{1}{4}$ પેન્સ	
૧૨ પાઇ અથવા ૪ પૈસા = ૧ આનો = $\frac{1}{2}$ પેન્સ	
૧૬ આનો = ૧ રૂપિયા = ૧ સિલિંગ ૬ પેન્સ	
૧૦ રૂપિયા = ૧૫ સિલિંગ	
૧,૦૦,૦૦૦ (૧ લાખ) = ૭,૫૦૦ પૌંડ	
૧૦૦ લાખ રૂપિયા (૧ કરોડ) = ૭,૫૦,૦૦૦ પૌંડ	

કોષ્ટક (જમતનું)

૧૦ સેકંડ = ૧ મિનિટ	૪ અઠવાડિયાં = ૧ મહિનો
૬૦ મિનિટ = ૧ કલાક	૧૨ કેન્ડેન્ડર મહિના અથવા
૨૪ કલાક = ૧ દિવસ	૩૬૫ દિવસ = ૧ વર્ષ
૭ દિવસ = ૧ અઠવાડિયું	૩૬૬ દિવસ = ૧ લીપધર
૧૪ દિવસ = ૧ પખવાડિયું	૧૦ વર્ષ = ૧ દશકા

કોષ્ટક (મેટ્રિક સિસ્ટમ)

૧૦ મિલિમીટર = ૧ સેન્ટીમીટર = ૦.૩૯૩૭૦૧૧૩ ઇંચ
૧૦ સેન્ટીમીટર = ૧ ડેસિમીટર = ૩.૯૩૭૦૧૧૩ ઇંચ
૧૦ ડેસિમીટર = ૧ મીટર = ૧.૦૯૩૬૧૧૩ વાર
૧૦ મીટર = ૧ હેક્ટોમીટર = ૧૦.૯૩૬૧૧૩ વાર
૧૦ હેક્ટોમીટર = ૧ કિલોમીટર = ૧૦૯.૩૬૧૧૩ વાર
૧૦ કિલોમીટર = ૧ મિલિમીટર = ૦.૧૨૧૩૭ માઇલ
૧ મીટર = ૩૯.૩૭ ઇંચ

૧ કિલોમીટર લગભગ ૫ માઇલ થાય છે અને
૮ કિલોમીટરના લગભગ ૫ માઇલ થાય છે.

૧. પાણીના એક પિન્ટનું વજન ૧૧ રતલ થાય છે.	
૨. પાણીના એક ઘન ઇંચનું વજન ૨૫૨ ફૂ ગ્રેન થાય છે.	
૩. પાણીના એક ગેલનનું વજન ૧૦ રતલ થાય છે.	
૪. પાણીના એક ઘન ફૂટનું વજન ૧૦ રતલ થાય છે.	
૫. મેટ્રિક સિસ્ટમની સંજ્ઞાઓનો અર્થ નીચે મુજબ છે.	
ટકા = ૧૦ ગણા	ડેસિ = $\frac{1}{10}$
હેક્ટો = ૧૦૦ ગણા	સેન્ટિ = $\frac{1}{100}$
કિલો = ૧,૦૦૦ ગણા	મિલી = $\frac{1}{1000}$
મિગ્રીયા = ૧૦,૦૦૦ ગણા	એક હોર્સ પાવર = ૭૪૬

ખજૂર : ખજૂરીનાં વૃક્ષો હિંદમાં છે. હિંદમાં

ખજૂર અને ખારૈકનો પાક માત્ર સાધારણ પ્રમાણમાં પંજાબના મુલતાન જિલ્લામાં થાય છે. આથી ધરતી ખજાતનાં બંદરો, બસરા, મામેરા, બહરીન અને મરકત ખાતેથી હિંદમાં પુષ્કળ ખજૂર અને ખારૈકની આયાત રહીમરો અને દેશી હાથિયો મારફતે થાય છે. ૧૯૩૮-૩૯માં ૧૫,૦૦૦ ટન, ૧૯૩૯-૪૦માં ૪૪,૦૦૦ ટન અને ૧૯૪૦-૪૧ માં ૫૮,૦૦૦ ટન ખારૈક ખજૂરની આયાત થઇ હતી. તેની કિંમત અપૂર્વકે રૂપિયા ૪૫ લાખ, ૫૫ લાખ અને ૫૪ લાખની હતી. હિંદમાં ખજૂરીના વૃક્ષની ખેતીનો વિકાસ શક્ય અને ફાયદાકારક થઈ પડે તેમ છે. આ આખતમાં પંજાબના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવું રહ્યું.

ખનિજો (હિંદમાં)

અમરખ-આખી દુનિયામાં હિંદ જેટલું અમરખ કાઠી પણ દેશમાં થતું નથી. દુનિયાને જોઈતા માલના ૮૭ ટકા હિંદ પેદા કરે છે. મદ્રાસ, છોટા નાગપુર અને બિહારના કેટલાક ભાગોમાંથી મળી આવે છે.

કલાઈ-ખર્માં તેનાસરિખ પ્રાંતમાંથી મળી આવે છે.

કોલસો-હરિયા, રાણીગંજ (ખંજાળમાં) ગિરિડિહ (બિહારમાં), ઉમરિયા (રેવા રાજ્યમાં), હેદ્રાપાદ અને આસામમાં થાય છે. (વધુ માટે જુઓ 'ક' વિભાગમાં કોલસો).

ચૂનો-રેવામાં સનના અને સિલ્હટમાં થાય છે.

પેટ્રોલિયમ-આસામ અને ઉત્તર ખર્માં.

માણિક-ખર્માં.

મીઠું-રજપૂતાનાના સાંભર સરોવર પાસેથી. કાઠિયાવાડના કિનારેથી તથા મદ્રાસમાંથી.

એગિનિઝ (ધાતુ, કાચી)-વિઝાગાપટ્ટમ પાસેથી, મહેસુર, મધ્ય પ્રાંત, તથા મદ્રાસમાં.

હોલુ-મધ્ય પ્રાંતમાંથી રાયપુરમાંથી, મહેસુર તથા છોટાનાગપુરમાંથી. (વધુ માટે જુઓ ઉદ્યોગો).

સોનું-કોલાર અને મહેસુરની સોનાની ખાણોમાંથી.

ખાઈખરઘાટ : હિંદના ઉત્તર વિભાગોને એ પ્રસિદ્ધ પર્વતમાર્ગ છે. હિંદની ઉત્તર દિશામાં હિમાલય અને હિંદુકુશ પર્વતો આવેલા છે. આ પર્વતો હિંદના ઉત્તર ભાગનું સુઠર રીતે રક્ષણ કરી રહ્યા છે. આ પર્વતોમાંથી ઊંટોની વણઝારોને આવવાના ઘોડા માર્ગો પર્વતોની વચ્ચે થઈને જૂના સમયથી ચાલુ છે; તેમાં સૌથી જૂનો, સૌથી સુગમ અને પ્રસિદ્ધ માર્ગ ખાઈખરઘાટ છે. ખાઈશાહ સિંકંદર, તૈમુર લંઘ, બાબર, મહંમદ ગિઝની, શાહજહાંન ઘોરી વગેરે આક્રમણકારી શાહો પોતાનાં સેન્યો સહિત આ જ માર્ગદ્વારા હિંદમાં આવ્યા હતા. આ માર્ગદ્વારા અફઘાનિસ્તાન અને બીજા દેશો સાથે જમીન માર્ગે હિંદનો બેપાર ચાલે છે. એના ઉપર અંગ્રેજોએ કેટલાક ભાગમાં રસ્તા બાંધ્યા છે. અગાઉ ઊંટોની વણઝારો ચાલતી હતી. હમણાં મોટર લોરોઓની વણઝારો ચાલે છે. આ ખાઈખર ધાટની આસપાસ ઝનૂની લડવૈયા પહોંચી વસે છે. એમને સુખ્ય ધંધો લુંટફાટનો છે. આથી રસ્તાની સહિસલામતિ માટે પર્વતનાં શિખરો ઉપર ચોકીદારોનાં સેંકડો ઘણાં સ્થપાયાં છે.

ખાદી : ચરખાથી હાથે કાંતેલા સુતર અને તે હાથની શાળો ઉપર બનાવેલા સુતરના કાપડને ખાદી અથવા ખદર કહે છે. આ કાપડ મજબૂત પરંતુ નરુનું અને ખરબચડું હોય છે. પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીએ હિંદમાં એની શરૂઆત ૨૫ વર્ષ પહેલાં કરાવી હતી. મિત્રોમાં પણ ખાદી નેરુનું કાપડ બનાવે છે. પરંતુ આ ખાદી બનાવટી ગણાય છે. અસલ ખાદી બનાવવામાં પૂજ્ય મહાત્માજીના પ્રયત્નોથી હિંદના કેટલાક ભાગોમાં ખાદીની પેદાશનાં મધ્યસ્થળો સ્થપાયાં છે. આનો વહીવટ ચરખાસંધ કરે છે. એ અખિલ હિંદ ચરખાસંધ પાસે લાખો રૂપિયાનું ફંડ છે. ખાદીની પેદાશથી લાખો ગરીબ સ્ત્રી-પુરુષોને કામધંધો મળી રહ્યો છે. આ પ્રવૃત્તિ લોકકલ્પનાલકારી છે. ચરખાસંધની સેંકડો ફકાનોમાં લાખો રૂપિયાની ખાદી વેચાય છે. આનો વિકાસ રાષ્ટ્રિય સરકારે કરવાનો રહ્યો.

ખાનદેશ : સુખધ ઇલાકાનો આ જિલ્લો છે. તાપી નદી એમાંથી વહે છે. આ પ્રદેશમાં જુવાર, બાજરી, ઘઉં અને કપાસના પકિા થાય છે; તેમાં પણ કપાસ ઘણી થાય છે. કપાસનાં જિના અને પ્રેસો પુષ્કળ પ્રમાણમાં આ જિલ્લામાં છે. જુસાવળ ખાતે ઇ. આર્ચ. પી. રૈલ્વેની મોટી વર્કશોપનું

કારખાનું છે. પૂર્વ આંદોશનો વિસ્તાર ૪,૧૧૧ ચો. માઈલનો અને પશ્ચિમ આંદોશનો વિસ્તાર ૬,૪૦૧ ચો. માઈલનો છે.

આ પ્રદેશની કુલ વસતિ ૭૫૫ લાખ માણસોની છે. પૂર્વ આંદોશની વસતિ ૧૨ લાખની છે. વસતિમાં ગુજરાતી વેપારીઓ વિશેષ પ્રમાણમાં છે. આખા પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે. વરસાદ ૩૦-૪૦ ઇંચ પડે છે. આ નિલ્દલાના જલગાંવ શહેરમાં કાપડની એક મિલ છે, અને કપાસનાં ૧૦૦ મિના છે. અહીં કાચની બગીચાઓ પણ બને છે. જલગાંવની વસતિ ૩૪,૨૮૬ ની છે. આ પ્રાંતની એ રાજધાની છે. બુલિયાની વસતિ ૩૬,૬૩૬ માણસોની છે. અમલનેરની વસતિ ૨૩,૪૬૧ અને ભુસાવળની ૨૮,૦૦૦ ની છે. આ પ્રાંતમાં ઘણાં શહેરો છે.

જેતી: હિંદ જેતીપ્રધાન દેશ છે. આ દેશની ૩૬ કરોડની પ્રજામાંથી ૨૬ કરોડ માણસો તેા સીધી કે આડકતરી રીતે જેતી કૌ છે. જેતીથી દેશની સમૃદ્ધિ બહુ વધી નથી. જેતી આપણે ત્યાં જૂની ટપથી થાય છે. હિંદમાં હંદુ યત્રોની શાસ્ત્રીય જેતી બહુ નહવા પ્રમાણમાં થાય છે. ખાતરો પણ પૂરતા પ્રમાણમાં થતાં નથી. હિંદના બળદો નળખાં ઢોવાથી જોડી જેતી થઈ શકતી નથી. જેડુતો ઘણા ગરીબ છે. એમને ખીરધાર કરવા બેંકોની સગવડ નથી. જરૂર હોય ત્યાં બંધ બાંધીને જેતરોનો સુધારો થઈ શકતો નથી. જેડુતોનો મોટો ભાગ નિરક્ષર છે. આથી એમનામાં કોઈપણ ભતની સંસ્કૃતિનો વિકાસ થતો નથી. હિંદ જેડુતોનું પજારપણું, અજ્ઞાનપણું, નિરક્ષરતા અને નિર્બળતા તથા સંસ્કૃતિ સુધારવા સિવાય હિંદ કદીપણ ઉન્નતિ મેળવી શકશે નહિ.

હિંદમાં કુલ ૧૮ લાખ ચો. માઈલ જમીન છે. આખા જગતના ક્ષેત્રફળનું હિંદ ૨.૧૫ ટકા ભાગ છે. આખા જગતનું ક્ષેત્રફળ ૫૧૦ લાખ ચો. માઈલનું છે. હિંદ (ક્રિસ્ટિય)માં ૧૧ લાખ ચો. માઈલમાંથી ૪,૦૬,૨૪૦ ચો. માઈલ એટલે ૨૬ કરોડ એકર જમીનમાં પાકો ઉગાડી શકાય છે. એટલે કુલ ૩૭૫ ટકા જમીન જેતીને લાયક છે. આ સિવાય ૧,૫૪૦ લાખ એકર જમીન જેતીને ચોગ્ય છતાં ખેડાણ વગરની છે. એને થોડી સુરક્ષેલી ખેડાણ ચોગ્ય બનાવી શકાય; પણ અખજેની મૂડી એના વિકાસ માટે બેધરો. યત્રો અને શાસ્ત્રીય જેતીથી આ ૨૨ ટકા ખેડાણ સિવાયની જમીનમાંથી કેટલોક ભાગ જેતીને ચોગ્ય થઈ શકે, તે અપુલવીએની તપાસ માગે છે.

હિંદની વસતિ ૩૬ કરોડમાંથી જેડુતોની સંખ્યા ૨૬ કરોડની છે. જેડુત દીઠ ૧ એકર જમીનથી જોણી જમીન આવે છે. આથી હિંદની જમીનના કેવા નાના નાના ટુકડાઓ થઈ ગયા છે તે સમજશે. હિંદની જમીનના આ અતિ નાના ટુકડા આર્થિક રીતે જેડુતોના પાણજ માટે અપૂર્ણ છે.

હિંદમાં કુલ ૫ કરોડ એકરની જમીન કૂવા કે નહેરોના પીતના પાણીથી પાકા આવે છે. બાકી ૨૧ કરોડ એકર વરસાદની દવા ઉપર નબે છે. હિંદની જેતીને શ્રુષ્ય આધાર વરસાદ છે. સારી વરસાદ હિંદના બધા ભાગોમાં પડતો નથી. આથી કોઈ કોઈ ભાગમાં વારંવાર ટુકડો પડે છે. હિંદમાં પાકોની નિમ્નજાતા વારંવાર થાય છે. હિંદના પીતના પાણીમાંથી નહેરો ૨૬૦ લાખ એકરોને પાણી પાય છે. ૬૮ લાખ એકર જમીન કુંડો અને તળાવોમાંથી અને ૧૧૭ લાખ એકર કૂવાઓમાંથી પીતનાં

પાણી પીએ છે. ૫૩ લાખ એકર બીભ સાધનાથી પાણી પીએ છે. આમાંથી સરકારી નહેરો ૨૨૦ લાખ એકર જમીનને પાણી પાય છે. આ નહેરો ઉપર કુલ ૧૩૭ કરોડ રૂપિયાની લાખત થઈ છે. સરકારી નહેરોની પેદાશ કુલ ૧૨ કરોડ રૂપિયાની અને ખર્ચ ૨૫૫૫ કરોડનું હતું. આમાં સરકારને લગભગ ૪૫૫૫ ટકા બ્યાબ પરવડે છે.

ક્રિસ્ટિય હિંદમાં ૧૮૫૫ કરોડ એકર જમીન છે. બ્યારે ૪૨૫૫ કરોડ એકર જમીન દેશી રાજ્યો પાસે છે. ૫ કરોડ એકર જમીન હિંદી સરકારના બહુચિસ્તાન અને સરહદી પ્રતિા કેવા સીધા શાસનવાળા પ્રદેશોની છે. હિંદની સરકારના આંકડાઓ અજબ આમાંથી ૧૧૫૫ કરોડ જમીનની માપણી કરવામાં આવી છે. ૪૩૫૫ કરોડ એકર જેતીને લાયક જમીન છે. આ હિસાબે કુલ હિંદની જમીનના ૬૫ ટકા જમીન થઈ. બાકીની જમીનમાંથી ૧૩.૪ ટકામાં જંગલો છે. બાકી ૨૧.૭ ટકા જમીન જળાશયો, પવંતો, શહેરો, ગામો અને ખારી જમીનમાં રોકાયેલી છે. એમાં જેતી થઈ શકતી નથી. જેતી માટે તેા ચાલુ માત્ર ૩૦ થી ૪૦ ટકા જ જમીનનો ઉપયોગ થાય છે. ઈ. સ. ૧૬૩૬-૩૭ માં કુલ ૨૬૫૫ કરોડ એકર જમીનનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું હતું.

હિંદમાં લગભગ (ગાયો, બેસો, બળદો) ૨૦ કરોડ બળવરો છે. આપણે ત્યાં ઘોડાઓને જેતીમાં ખેડ કરવામાં કામી લગાડતા નથી. યુરોપ અને અમેરિકામાં યત્રો અને ઘોડાને જેતીના કામી લગાડે છે. આ જેતીના ઘોડાની ભત ઘણી મન્યુત અને બળદો કરતાં બેવડું કામ આપે છે. આપણે ત્યાં યાત્રિક જેતીનો વિકાસ બહુ જૂન થયો છે; કારણ કે જેડુતો પાસે યત્રો ખરીદવા પૈસા પણ નથી, તેમ જમીનના ટુકડાઓમાં યત્રોની જેતી પાવાય નહિ. સરકારી ધોરણે જેતી થાય અને પંભળની પેડે નાના નાના ટુકડાઓ ભાગીદારીમાં એકત્ર કરીને જેતી કરે તેા જ યત્રો પાપાઈ શકે.

હિંદના પાકો કેટલી જમીનમાં વવાય છે. તેના કોડો નીચે અજબ છે:—[કુલ ૨,૧૭,૦૮૬ હબર એકર];

[૧] અનાજ-દાળ, ચણા વગેરે કુલ ૨,૦૪,૦૩૬ હબર એકરમાં એટલે ૭૬.૩ ટકા જમીનમાં વવાય છે.

જોખા ૮૧,૧૭૮ હબર એકર

જુવાર ૨૪,૦૧૨ " "

મકાઈ ૫,૬૫૪ " "

ધઉં ૨૫,૨૪૬ " "

બાજરો ૧૧,૪૫૧ " "

ચણા ૧૫,૭૬૬ " "

જવ ૬,૫૩૧ " "

રાગી ૩,૫૮૫ " "

પરચુરણ અનાજ ૨૬,૭૭૭ " "

[૨] તેલીબિયાં વગેરે કુલ ૧૮,૬૫૭ એકરોમાં ૧૬૩૬-૪૦ માં વાવણી થઈ હતી. (૬.૭ ટકા)

અળસી ૨,૩૪૨ હબર એકર એરંડા ૪૧૭ હબર એકર

નારિયેળ ૬૬૫ " " રાઈ, સરસી ૩,૩૧૮ " "

તલ ૩,૭૨૮ " " બીભે પાક ૧,૮૦૦ " "

- [૩] ખાંડ માટેની શેરડી કુલ ૪,૨૮૫ હેક્ટરમાં એટલે ૧.૬ ટકામાં વધારા હતો.
- [૪] તેલના (મરી, સૂંઢ, પીપર) કુલ ૧,૪૧૪ હેક્ટરમાં એટલે ૦.૭ ટકામાં વધારા છે.
- [૫] શાકભાજી અને ફળફૂલો ૪,૮૩૫ હેક્ટર એકરમાં એટલે ૧.૮ ટકામાં વધારા છે.
- [૬] લનવરો માટે પાસ ૧૦,૭૬૨ હેક્ટર એકરમાં એટલે ૪.૦ ટકામાં વધારા છે.
- [૭] તાંતણાંબોના પાકો કુલ ૧૮,૧૫૭ હેક્ટર એકરમાં એટલે ૭ ટકામાં વધારા છે. આમાં કપાસ, જીરું, રાણી જેવા ઉપયોગી પાકોના સમાવેશ થાય છે.
- [૮] રંગવાનાં સાધનો જેવાં કે હરડે વગેરે ૬૦ હેક્ટર એકરમાં વધારા છે.
- [૯] આપખિઓ અને કેરી વસ્તુઓ ૨,૦૫૩ હેક્ટર એકર એટલે ૦.૮ ટકામાં વધારા છે—

આરીણ	૧૦ હેક્ટર એકર
કાંદો	૬૮ " "
ખાંડ	૭૬૪ " "
તમાકુ	૧,૧૫૧ " "
પરચુરણ	૨૫૬ " "

[૧૦] પરચુરણ પાકો ૧,૨૩૧ હેક્ટર એકરમાં વધારા છે. હિંદમાં ખોરાકીના પાકો ૮૧ ટકા જમીન રોકે છે. આ ઉપરાંત આખી ૩૬ કરોડની પ્રજાની ખોરાકીનો સવાલ જમીન સાથે સંબંધ ધરાવે છે. હિંદની પ્રજા ખોરાક માટે ૧,૦૦૦ લાખ ટન પાક ભંડારોએ એવો અડસટો છે; પરંતુ હિંદમાં કુલ ૭૫૦ લાખ ટન (૭૫ કરોડ) થી વધારે અનાજ પાકતું નથી. આમાંથી કેટલુંક જીલ્લો અને વાવણી માટે રાખે છે. કેટલુંક લનવરોને ખવરાવે છે; થોડું પરદેશો માટે યદે છે; બાકી ૬ કરોડ ટન હિંદની પ્રજા માટે બાકી રહે છે. આ ખેતીવાડીના દેશમાં લોકોને ખાવા માટે પૂરતું ખાન્ય મળતું નથી. પ્રજાનું જન્મ પ્રમાણ જે વધે છે (દર વર્ષે ૫૦ લાખ) તે પ્રમાણે ખેતીવાડીનો હિંદમાં વિકાસ નથી. આથી ભવિષ્ય માટે ચિંતા રાખવાનું કારણ રહે છે.

હિંદની ખેતીની તકલીફ એ છે કે આપણે ત્યાં યાંત્રિક ખેતી નથી; શેષ પ્રમાણમાં ખાતર નાખવામાં આવતું નથી; પાણીની પીત માટે નહેરોનો પૂરો વિકાસ નથી; જમીનના ટુંકડાં બહુ નાના નાના વહેંચાઈ ગયા છે. ઊંડી ખેડ થતી નથી. સારા બીજોનો સંગ્રહ થતો નથી. સંરોધન થતું નથી. આથી હિંદની જમીન પેદા કરે બહુ ઓછો પાક એકર દીઠ છે. દર એકરે બુધ બુધ દેશોમાં કેટલો પાક થાય છે, તે નીચેના આંકડાઓ દર્શાવે છે—

દેશ	ચોખાની પેદાશ એકર દીઠ રતલ	ધઉંની પેદાશ એકર દીઠ રતલ
ઈટાલી	૪,૬૦૧	૧,૨૪૧
ભૂતાન	૨,૭૭૭	૧,૫૧૮
ઇન્ડિયા	૨,૩૫૬	૧,૬૮૮
અમેરિકા	૨,૧૧૨	૬૭૩
બ્રિટન	૦	૧,૮૧૨
જર્મની	૦	૧,૭૭૦
હિંદ	૧,૩૫૭	૧૩૨

હિંદમાં એક એકરે એક ટન ગ્રેન પેદા થાય છે; અનાજ એક એકરે ૧ ટન ખાંડ થાય છે. હિંદમાં એકર દીઠ ૮૫ રતલ હલકો કપાસ થાય છે; ઇન્ડિયામાં એક એકર દીઠ ૨૦૦ રતલ થાય છે. બીજાં તેલીબિયાના પાકો ખજ એકર દીઠ બહુ થોડાં થાય છે.

હિંદમાં ખેતીના બધા આધાર વરસાદ ઉપર છે, હિંદની સરકારને મુખ્ય આલક ખેતીવાડીમાંથી જ થાય છે; છતાં ખેડૂતોને માટે એકાદી સગવડો મળતી નથી. હિંદના ખેડૂત ઘણા જ ગરીબ છે. એની પાસે પહેરવા પૂરતાં વસ્તો નથી; ખાવા પૂરું ખાન નથી, ધી, તેજ તો ક્યારેક મળે છે, એના માથે મોઢું કરજ છે. સરકાર રાજકાજમાં મુખ્ય નાણાં ખર્ચી શકે છે, પરંતુ ખેડૂતો માટે બહુ થોડા પ્રમાણમાં ખર્ચ કરે છે.

હિંદમાં ખેડૂતો પાસેથી સરકાર ત્રણ પદ્ધતિઓથી મહેસૂલ મેળવે છે. (૧) રેયતવારી (૨) જમીનદારીમાં મહેસૂલ થોડા વખત માટે જ નક્કી થાય છે. (૩) જમીનદારી ચાલતીજી સુધી નક્કી કરેલ પદ્ધતિ. આમાં પ્રથમ રેયતવારી પદ્ધતિ મુજબ નાનાં નાનાં ખેતરોના માલિકો અથવા ખેડૂતો ઉપર મહેસૂલની આંકણી કરીને મહેસૂલી અમલદારો દ્વારા છે. લગભગ ૫૦ ટકા જમીન રેયતવારી પદ્ધતિથી ૩૦ ટકા થોડા સમય માટે નક્કી કરેલી પદ્ધતિથી, ૨૦ ટકા હંમેશા માટે નક્કી કરેલી મહેસૂલી પદ્ધતિ પ્રમાણે મહેસૂલ વસૂલ કરાય છે.

ખેતીની પેદાશોમાં કેટલીક પરદેશો ખાતે યદે છે. અનાજ અને ખોરાકીની વસ્તુઓ દેશમાં જ ખવાઈ ભય છે. ૧૯૩૬-૪૦ માં ખેતીની નીચે મુજબની વસ્તુઓની નિકાસ થઈ હતી—

વસ્તુ	રૂપિયા (હજારમાં)	વસ્તુ	રૂપિયા (હજારમાં)
તેલીબિયા અને કપાસ	૩,૧૦,૪૫૭	આ	૨,૬૨,૬૪૨
બિયા	૧,૧૮,૬૭૪	જીરું	૧,૬૮,૪૧૨
અનાજ કાળો આટો	૫૦,૮૮૪	ખાંડ	૨૦,૨૬૦
સાકભાજી ફળો	૨૩,૬૬૪	લાકડું	૧,૭૦૩
ભુજી, ઘાસચારો	૪૮૦	રબર	૬,૩૭૬
લનવરો	૧૩,૭૫૧	તંબાકુ	૨૫,૨૮૧
પેક કરેલી ખોરાકીની વસ્તુઓ	૭,૦૮૭	તેલના	૧૦,૭૬૩
		ગ્રાઉન્ડ, લાખ અને ગુણ	૨૨,૨૪૦

બધી મળી કુલ ૧૦,૭૬,૪૧૪ હેક્ટર રૂપિયા હિંદની કુલ વસ્તુઓની નિકાસ ૨,૦૩,૬૬,૬૬,૦૦૦ રૂપિયાની થઈ હતી, તેમાં અમરેલી વધારે નિકાસ વનરખતિના કાચા માલની ઉપર મુજબ હતી. આ આંકડા બ્રિટિશ હિંદના છે. દેશી રાખ્યોના વિસાસપાત્ર આંકડા પ્રગટ થતા નથી.

ખેતીમાંથી હિંદની કુલ પેદાશ ૧,૫૧૮ કરોડ રૂપિયા જેટલી થાય છે. સ્વિડનમાં દરેક માણસ દીઠ ખેતીની પેદાશ ૧૦૨ રૂપિયા, અમેરિકામાં ૧૭૫ રૂપિયા અને કેનેડામાં ૨૧૩ રૂપિયા જેટલી થાય છે. હિંદના ખેડૂતો ઉપર ૧,૨૦૦ કરોડ રૂપિયા જેટલું કરજ છે. એ કરજ તેઓ ભરી શકતા નથી. એમની જમીનો સરોદોના હાથમાં જતી ભય છે. વંશપરંપરા કરજનો મોટો ભોગ ખેડૂતો ઉપર ખડકાતો ભય છે. એમનાં ખેતરોના નાના નાના વિભાગો યદ થયા છે. ખેડૂતોને સારાં લનવરો, સારાં બીજો કે

ખેતરો મળતાં નથી. એમની સ્થિતિ ઘણી જ નબળી થતી જાય છે. એમનાં વાળકોને માટે શિક્ષણનાં સાધનો પણ પૂરાં મળતાં નથી, તેમ જ વેલણીય મહત્વને પણ ભણાવ છે.

શ્રિલંકા ખેતીમાં વસતીને ૭.૧ ટકા જામ અમેરિકામાં ૨૩ ટકા, કેનેડામાં ૩૧ ટકા, જર્મનીમાં ૩૦.૫ ટકા, કાન્સમાં ૩૮.૩ ટકા ભાગવામાં ૫૦.૩ ટકા અને હિંદમાં ૧૭.૨ ટકા જાગ ખેતીમાં રોકાયેલો છે. હિંદ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. હિંદની ગરીબીનું મૂળ કારણ આ છે. હિંદના ખેડૂતો ભણણ છે. નવા શાસ્ત્રીય વિજ્ઞાન અને રસાયણની ભણીથી તેઓ ભણતા નથી, આથી જ એમની પ્રગતિ અટકી પડી છે. હિંદી ખેડૂતને વખતની કિમત નથી, કામ કરતાં કરતાં જંગળીમાં તંબાકુનાં બી પીએ છે. તેમનામાં પરંપરા સહકારની શ્રુતિ નથી. તેઓ જૂના સંસ્કારો પ્રમાણે ચાલે છે. તેમની પાસે નવીનતા અને આધુનિક સાધનો માટે પૈસા અને સાધનો જ નથી, શિસ્તપાલન નથી. દેખરેખ વગર કોઇ મજૂર પાતાનું સમજીને કામ કરતો નથી. આ બધા પ્રતિકૂળ સંજોગો એ ગ્રામીણ ધરાવનાર પ્રલભાં હોય છે, તે હિંદી ખેડૂતોમાં છે.

આપણે ત્યાં ખેતીમાં નિયંત્રિતતા નથી, નવાં નવાં સારાં બીજો મેળવવાની ખેડૂતોમાં શક્તિ નથી. આથી જીને ચીલે દુઃખ અને ગરીબાઈ નીચે દબાઈને તેઓ ચાલે છે. એમના વારસા હકોને કાચા જુગળ પુત્રો અને પોતે વચ્ચે જમીન વહેંચાતી જાય છે. નાનાં નાનાં ખેતરોમાં ચંત્રો વડે જોડી ખેતી થઇ શકતી નથી. હિંદી ખેડૂતોનાં અવાજ ધારાસભા સુધી પહોંચતો નથી. મજૂરોના પ્રતિનિધિઓ અધ્યક્ષ અને પ્રાંતિક ધારાસભામાં છે, પણ ખેડૂતોના પ્રતિનિધિ કોઇ નથી. ત્યાં એમનાં દુઃખ રહનાર કે સાંભળનાર કોઇ નથી. ખેડૂતો ૭૦ ટકા છે, જ્યારે કાપડમાં અને બીજા વિભાગોનાં મજૂરો તે માત્ર ૩ ટકા જ છે, ખેડૂતોને હાથેથી ખેતીનું કામ ૧-૭ માસ રહે છે. એમને ખાદી, ચરખા, સાદકી બનાવવી, પાટીઓ બનાવવી, મધપુકા ઉછેરવા, ફળદૂલોનાં ફક્કો ઉછેરવાં, રોપવા બનાવવા, પશુ ઉછેરવાં અને બીજા કેટલાક ધંધા શીખવવા જોઇએ, વિકાસની દૃષ્ટિએ આ કામ કરાવવાના બીજા રાજ્ય માથે રહે છે.

ખેડૂતો જલ્દી વહેમી અને અધમદાણુ હોય છે. તેઓ ખોટા ખર્ચાં કરે છે. તેમની અધમદાનો લાભ બાવા-દેકોરો ઉઠાવે છે. ખેડૂતો પોતાના કુદોના મરણ પાછળ પ્રેતજીવનોમાં પણ ખર્ચાં કરે છે. વિવાહ, સીમંતાદિક પ્રસંગોમાં જીજ્ઞાસુ હોય ખર્ચાં કરે છે. આ બધું તે ધણું-ધણું નાણું કરીને લઈને કરે છે.

ખેતીના વિકાસ અને વૃદ્ધિ માટે એક રાજ્ય કેટલું કરી શકે છે, તે બપાનના કામચલાુ પરથી જણાયો. ભાખીગીની સંખ્યા વધીને જા કરોડની થઇ છે. એમને જ પૂરી પડે તેટલી ખોરાકની પેદાશ બપાન માટે થતી નહોતી. ત્યાંની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિની ખેડાતી નહોતી. ભાખીગી સરકારે ઉદ્યોગપતિઓ, રસાયણિકો અને ખેતીના અનુભવીઓએ પરંપરા સહકાર સાધીને ભાખીની ખેતીને સુધારી દીધી છે. ત્યાં હવે સરસ ખાતરો ખેતીમાં નખાય છે; જોડી ખેંદ થાય છે; સારા બીજો મેળવીને વપાય છે. જમીનની ખેતીમાં ચંત્રોની સેવા લેવાય છે; ખેડૂતોને રેશમના છોકા ઉછેરવા અને રેશમ વણી તૈયાર કરવા તથા બીજા ઘણા ગુહઉદ્યોગો શીખવવામાં આવ્યા છે. એમને સરતા લાવે જળ-વિદ્યુતશક્તિ પહોંચાડવામાં આવે છે. આથી ભાખીની પેદાશ જલ્દી વધી ગઇ છે. એ દેશની પ્રભાવી ખોરાકોને સવાલ આ રીતે રવાનાથી જાય છે.

રશિયામાં તો ખેતીની સુધારણા:માટે ભૂદ્ધિ દબે વિકાસ થયો છે. ત્યાં સહકારી પદ્ધતિએ સમૃદ્ધતંત્રી ખેતરોને વહીવટ ચલાવાય છે, પાંચ પાંચ લાખ એકરોનાં મોટાં વિશાળ ખેતરો ચંત્રોથી ખેડાઈને વપાય છે. સુધરેલી હબની શાસ્ત્રીય ખેતી ત્યાં થાય છે. પાંચ : પાંચ વરસની યોજનાઓ કાઢીને રશિયાની સામ્યવાદી સરકારે ખેતીને ચાંત્રીક પદ્ધતિ પર લાવીને લગભગ ૭૫ થી ૮૦ ટકા ખેતી સમૃદ્ધતંત્રી મોટાં ખેતરો બનાવીને વિશાળ પ્રમાણમાં પાકો ઉત્પાદ કર્યો છે. આ કામ માટે ત્યાંની સરકારે અબજો રૂપિયા ખર્ચ્યાં છે. આજે રશિયા પોતાની ૧૭ કરોડની પ્રભાવી અનાજ પૂર્ણપણે ઉપરાંત બરફોળા ખાતે મોટા પ્રમાણમાં માલ ચલાવે છે.

હિંદમાં આપણે અનાજની પેદાશ માટે થોડી તંબી જોગવાઈ જીએ. અનાજની પ્રાંતવાર સરાસરી કેટલી પેદાશ થાય છે અને સરાસરી કેટલી જરૂર એ પ્રાંતોને રહે છે, તેના કાંઠા (સરકારી અંકકા પ્રમાણે) નીચે જુઓ છો:—

	ગોઆ		મથ્રા		ભુવાર-ખાન્દેરો		ચણા	
	ઉત્પાદન ૧૦૦૦ ટન	વપરાશ ૧૦૦૦ ટન	ઉત્પાદન ૧૦૦૦ ટન	વપરાશ ૧૦૦૦ ટન	ઉત્પાદન ૧૦૦૦ ટન	વપરાશ ૧૦૦૦ ટન	ઉત્પાદન ૧૦૦૦ ટન	વપરાશ ૧૦૦૦ ટન
આસામ ...	૧૭૬૭	૧૭૬૦	•	૧૧	•	•	•	•
અંધાળ ...	૮૮૦૨	૮૮૧૧	૪૫	૨૮૧	૩	૪	૭૬	૧૧૭
બિહાર ...	૩૦૫૨	૩૨૪૩	૪૧૮	૪૫૧	૪૦	૪૦	૪૩૬	૪૧૬
કુર્ગ ...	૧૦૩૦	૧૫૧૨	૩૧૧	૫૪૮	૩૧૮૭	૩૪૪૧	૬૧	૧૫૭
મધ્ય પ્રાંત અને વરાહ ...	૨૨૫૪	૨૦૩૨	૧૧૧	૧૩૬	૧૦૨૭	૧૦૩૪	૨૦૧	૧૮૧
સરહદ પ્રાંત ...	•	૧	૨૫૬	૨૧૦	૩૦	૩૦	૨૭	૩૧
ઝોરિસા ...	૧૫૨૭	૧૩૪૧	૧	૧૦	૧૧	૧૧	૨	૨
પંજાબ ...	૩૨૦	૩૧૮	૩૬૨૦	૩૨૪૭	૩૧૭	૩૮૨	૧૫૧	૫૫૭
સિંધ ...	૪૮૨	૩૨૨	૩૭૮	૩૨૮	૨૧૫	૧૬૫	૫૫	૭૧
યુક્ત પ્રાંત ...	૨૧૧૧	૨૩૧૧	૨૧૭૧	૨૧૦૪	૭૭૧	૧૮૩	૧૧૮૦	૧૫૬૨

ગ્રામીણો દિ'દમાં ૧૫ થી ૨૦ લાખ ટન ઘટાડો રહેતો હતો, તે ઋષ્ટકે પૂરે પાડતું હતું. હમણાં ઋષ્ટકે ભખાતીગ્રામીણો હાથમાં હોવાથી ર્યાથી ગ્રામીણ આવતા નથી. દિ'દમાં વધારે ગ્રામીણ તથા બીજી અનાજ પેદા કરવાની ચળવળ હારે ભેદથી થાય છે.

આજના મહાયુદ્ધના સમયમાં દિ'દમાં અનાજના ભાવો ખૂબ ખૂબ વધી ગયા છે. એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં માલ પહોંચાડવાની ખાખી, વેપારીઓની માલ ભરી રાખવાની શ્રુતિ અને યુદ્ધના પ્રસંગોને ક્ષીપે ઠેકલાક લંકા એવા દેશોને અનાજ પૂરું પાડવાની જરૂરને ક્ષીપે આ મોંઘવારીની રાશ્યાત વધે છે. ખેડૂતોને આ વર્ષે તો કામદો નહિ થાય કારણ કે, તેઓ પાતાનો પાક વેચી બેસે છે. પરંતુ આવતા પહોંચે ભાવ એમને ઠીક મળશે. આમ છતાં ભયંકર મોંઘવારીને ક્ષીપે એમને બીજી જરૂરિયાતોના ભાવો પણ વધારે આપવા પડશે.

આપણા ખેડૂતોને માટે માનસિક વિકાસના સાધનોનો અભાવ છે; તેમને અક્ષરજ્ઞાન મળેલું નથી. જગતનાં પરિવર્તનોની એમને ખબર પડતી નથી. એમને આજો જન્મરો એ જ જૂની ઢબની ખેતી કરવી પડે છે. ખેતીમાં કોઈ વિવિધતા નથી. તેમ બીજા કોઈ કંઈ નથી; વિજ્ઞાન કે ખેતીમાં સંશોધન કરીને નવા સુધારા કરવાની ભેગવાઈ પણ નથી. દિ'દના ખેડૂતોની પદ્ધતિ અને ધરેક સ્થળે હલદેરી ચર્ચો થયા કામ, ખેરાશી, પાંચાકી તેમ લાખામાં વિશેષ પરિવર્તન સિવાય ચાલુ પરવંત અને દાંખી છવન ગુલદે છે. ખેડૂતો ગમે તેવું કરજ કરતાં આપણકા ખાતા નથી. એ કરજ તો એમને સ્વાભાવિક બની રહ્યું છે. તેમના આપવાદાને માથે પણ કરજ હતું અને ભવિષ્યમાં પુનઃપૈસા ઉપર પણ કરજ હતો.

કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળે થોડાંક વખત પ્રતિના શાસનનાં રહ્યાં, તેટલામાં એમણે ખેડૂતોના કરજને ઘટાડવા માટે ઉપકરક કાયદાઓ પસાર કરાવ્યા હતા, પરંતુ આ ખેડૂતોનું દરદ જુનું જાડ પાકીને બેઠું છે; તે હાલ દુરત થોડા સમયના કાયદાઓથી સુધરે તેમ નથી. એમને માટે વિજ્ઞાન પાયે આર્થિક, શિક્ષણ-વિષયક વેશાનિક અને સંશોધન સંબંધી કોઈ એકબીજાના સહકારપૂર્વક કરવાં રહ્યાં. દિ'દી સરકારે એ દિ'દ અને ક્ષિતન વચ્ચેના કુટિયામણને સંબંધ બાંધી લેવા ભાવથી પાંડ અને કપિયા વચ્ચે એ સંબંધ બાંધી છે, તેથી ખેડૂતોને હારે વૃક્ષાન થાય છે.

દિ'દની ખેતીના વિકાસ કરવાની રાષ્ટ્રીય સરકાર ઉપર મોટી ફરજ પડવાની છે. આ સુધારે થોડાં વર્ષોમાં થશે નહિ.

અનેક વર્ષોના ચાલુ અને સતત

ખેતીના વિકાસ

પ્રયત્નના મુયોજિત ચાલના પ્રમાણે નિયંત્રિત કરવા પડશે. ખેતીમાંથી

ઉત્પાદન થતી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધારીને એમની ભંતો સુધારવાની ખૂબ આવશ્યકતા છે. બલરમાં એ વસ્તુના સારા ભાવો ઉપલ શકે, નિકાશ માટે એ વસ્તુની વધારે માગણી હોય તે વસ્તુઓ વધારે પ્રમાણમાં ઉત્પાદન કરવી પડશે. દિ'દમાં હવે ઘણા વિશાળ પ્રમાણમાં જમીન મેળવી શકાય તેમ છે. આ જમીનમાં ખાડા ટેકરાઓ સરખા કરીને ખેતીને લાયક સરખી બનાવવી પડશે. ભેદનું પાણી મૂસી વધારાનું પાણી કાઢવાની વ્યવસ્થા પણ રાખવી પડશે; ખારી જમીનમાં માટી પૂરીને એને ઠીક સપાટીવાળી બનાવવી પડશે; પાણીથી ભરેલ કલણવાળી જમીનમાં પણ મોટા પ્રમાણમાં માટી નાખી એને સુધારવી પડશે.

ખેતીવાડીના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતો સાથે અક્ષરજ્ઞાનની ખેડૂતોને માટે શુભ જરૂર છે. ખેડૂતો મોટે ભાગે હમણાં નિરક્ષર છે.

એમને ખેતીવાડીનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મળે, તેથી શિક્ષણથીજના વિશાળ પાયે અમલમાં મૂકવી જોઈશે. અભણ, અજ્ઞાન અને જૂની ધરેકની આંદર ઊછરેલા ખેડૂતોને કોઈથી મોટી અમત્ય ખેતીનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અક્ષરજ્ઞાન સાથે આપવાની છે.

ખેતીમાં ઠીક, દુરત અને બીજાં કોઈનાં જમીન તથા બીજા રોગો પુખ્ત પ્રમાણમાં આવે છે; તેથી વાર્ષિક કરોડો રૂપિયાનું વૃક્ષાન થાય છે. ઘઉંમાં ઘેર નામનો કાંડો થાય છે; કપાસમાં બોખવીવીક નામે જંતુઓ આવે છે; ગરો નામે જંતુઓ થાય છે; આ સર્વે રોગો અને જંતુઓના શાસ્ત્રીય ઉપાયો-અખતર અને સંશોધનો દ્વારા મોટી ખેતીને ચોચ સંરક્ષણ આપવું રહેશે.

દિ'દની ખેતીમાં પહેલી ખિલવણી અનાજના પાકો કરવાની છે. પરદેશોથી ખોરાક મંગાવવો પડે, તે કરતાં દિ'દમાં જ વધારે પેદા કરવાની મહેનત કરવી પડશે. દિ'દમાં હમણાં પેદા થાય છે, તે કરતાં ૨૦-૨૫ લાખ ટન ગ્રામીણ અને ઘઉંની પેદાશ વધારવી પડશે. દિ'દમાં ખેડૂતોના વંશજોમાં ખેતરોના નાના નાના ટુકડાઓ થઈ વહેંચાઈ ભય છે; તેમાં પણ કોઈ કાયદાઓ બાંધીને અટકાવ કરવો પડશે.

ખેડૂતોને હાલના સંજોગમાં કરજરૂપી રાક્ષસથી ખૂબ દખાવું પડે છે, એ કિંમતોમાં પડે એમની પીડ ઉપર વંશપર-પરાધી લઘવેલું રહેલ છે, એના નિવારણ માટે કોષ લાખા (વાસોના) સમયની પ્રગતિશીલ ચોજના અમલમાં મૂકવી પડશે.

ખેડૂતોને સારા બળદો, ખાતર, સારાં બીજો અને ખેતીનાં સારાં સાધનો ભેદતા પ્રમાણમાં મળી રહે, તે માટે પણ ચોજના ધડીને સહકારી ધોરણે એનો અમલ કરવો પડશે, ખેડૂતોના મરણવિવાહાદિક પ્રસંગના અર્થની આખતમાં પણ કંઈક અંકુશ જરૂર છે.

ખેતીના વિકાસ માટે નીચે પ્રમાણે સુધારા જરૂરના છે:-

- (૧) વધારે ઉત્પાદન આપતાં તેમ જ જતુની સખ્તાઈએ સાફ કરી શકે, તેવાં બીજો સારાં હોવાં જોઈએ.
- (૨) પરદેશોમાં કૃત્રિમ રસાયનિક ખાતરો આપીને જેમ ઉત્પાદન વધારવામાં આવે છે, તેમ ઉત્પાદન વધારવું.
- (૩) જંતુઓથી ખેતીના છોડોનું રક્ષણ કરાવવાના ઉપાયો ચોજવા.
- (૪) સારાં પશુઓ ખેડૂતોને પૂરાં પાડવાં.
- (૫) ખેતીકામ માટે ખેડૂતને સાધારણ મૂડીની સગવડ કરી આપવી.
- (૬) ખેતીના પદાર્થો માટે પરદેશોમાં અને દેશોમાં લાવ-લઈભવ કરવામાં સારા રસ્તા અને સાધનો બાંધવાં.
- (૭) મલના નિકાશ માટે પરદેશોમાં સારી આઠતા રચાવી એને જરૂર પડે તો, આર્થિક રક્ષણ આપીને એને પ્રગતિશીલ બનાવવી.
- (૮) એ ખેતીની કાચી વસ્તુઓના ઉપર દિ'દમાં સારા ઉધોગો રચાવી શકાય, તેવા ઉધોગો રચાવવા ઉત્તેજ આપવું. દા. ત. ઘઉંમાંથી બિરકીટ બનાવવાનો ઉધોગ વિકાસ પામી શકે.
- (૯) ખેડૂતને પાંચ માસ સુધી કામ રહેતું નથી, એટલા સમય માટે કપડાં વણવાં, રેટિયો બોલાવવો, સુતર અને કાથીનાં ટોરડાં તૈયાર કરવાં, સાડીઓ અને ટોપલા બનાવવા; આંધો અને બળદો ઉછેરવા; મધપૂડા ઉછેરવા વગેરે અનેક ગૃહઉધોગોના વિકાસ થઈ શકે છે.
- (૧૦) ખેડૂતોની કાચી પેદાશોના ભાવો પડી ભય, તો એ વસ્તુઓના સંગ્રહ કરી રાખવા માટે ખેડૂતોને આર્થિક સહાય મળે તેવી ગોઠવણ કરવી.
- (૧૧) એમનાં ગામડાંઓ સુધારવાં.

દેશની ખેતી, પેદાશ વગેરેની સરખામણીનો કોષ.

રકમ	સરખામણ દર્શ લાખ આકારોમાં.				વસ્તી.				ખેતરોની સંખ્યા.		ખેતરો ઉપર રોકાયેલી મૂલ્ય.		ઉત્પાદન.			દેશીય				
	કે.કે.	લે.કે. કિ.મી.	પ્રાદેશિક પ્રા. કોલેજીયલ	ગ્રામીણ પ્રા. કોલેજીયલ	ગ્રામીણ પ્રા. કોલેજીયલ	ગ્રામીણ પ્રા. કોલેજીયલ	ગ્રામીણ પ્રા. કોલેજીયલ	ગ્રામીણ પ્રા. કોલેજીયલ	ગ્રામીણ પ્રા. કોલેજીયલ	ગ્રામીણ પ્રા. કોલેજીયલ	ગ્રામીણ પ્રા. કોલેજીયલ	ગ્રામીણ પ્રા. કોલેજીયલ	ગ્રામીણ પ્રા. કોલેજીયલ	ગ્રામીણ પ્રા. કોલેજીયલ	ગ્રામીણ પ્રા. કોલેજીયલ					
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧
બ્રિટીશ બિંદુ	૬૬૬.૩	૨૬૧.૬	૪૬.૭	૨૦૬.૬	૪૮.૦૬	૮૭.૬	૭૮	૧૬૨	૨૮.૮	૬૬.૪	૩.૩	(દેશ લાખ)	૫૫	૧.૫૬૮	૫૬	૧૬૬	૨૧૩.૬
ગ્રેટ બ્રિટન	૬૦.૩	૩૩.૬	...	૫.૫	૦.૪૫	૧૧.૬	૧.૩	...	૩.૦૬	૬.૭	૨૬	૦.૫૬	૫૫	૨૮૬.૧	૬૨	૨.૨૦૧	૫૧.૪
યુ. સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા	૨૩૫૮.૬	૬૬૫.૬	૧૬.૬	૨૪૩.૮	૫૪.૩	૧૨૮.૮	૧૦.૫	૩૦.૪	૮.૫	૨૧.૫	૮૭	૬.૩	૧૫૭	૧.૫૬૦૧	૧.૨૬૦	૧૪.૫૪૪	૨.૧૦૫	૧૭૫	૧.૬૭૧	૧૮૧
જર્મની	૨૨૪૬.૪	૧૪૦.૬	૧.૩	૪૬.૭	૦.૬૮	૭૩.૬	૧.૦૮	...	૧૦.૪	૨૭.૫	૧૪૦	૦.૭૧	૧૬૮	૨.૬૪૮	૧.૬૬૬	૧૮.૬૨૦	૨૨૨	૨૧૩	૨.૦૫૫	૧૭.૪
જર્મની	૧૧.૫૮	૧૦૩.૭	...	૨૬.૫	૧.૪	૩૨.૧	૬.૮	૧૪.૪	૧૫.૪	૩૦.૩	૧૨	૫.૧	૨૧	૬૬૬.૭	૧૧૧.૧	૬૮૦	૫૨.૩
ફ્રાંસ	૧૩૬.૧	૧૦.૮૭	...	૨૭.૨	૧.૦	૨૭.૨	૮.૧	...	૧૬.૬	૩૭.૮૫	૧૩	૩૭.૪
જાપાન	૬૪.૫	૨૩	૭.૪	૧૨.૪	૦.૫૨	૪૬.૭	૧.૪	...	૨૧.૪	૪૮.૩	૪.૨	૫.૬	૪.૨	૩૪૦.૫	૫૭	૩૫૨	૩.૬

ખેતીવાડી હિંદી સહકારી મંડળો : હિંદી

જેઠાનો ગરીબાઈ અવધ્યનીય છે. જુદા જુદા અઠસકાએમાંથી હિંદી ખેડૂની વાર્ષિક સરકારા આવક રૂ. ૪૨ થી વધુ નથી. માસિક રૂ. ૩-૮ થયા. ફરિયાદ માત્ર બે આનાથી પણ ઓછા થયા. મધ્યસ્થ સમિતિના જાણવાના મુજબ હિંદી ખેડૂતાઈ 'ડેડ' ૧,૦૦૦ કરોડની પણ વધારે છે. પરંતુ તે પછીના આઠ મંડીનાં વર્ષોમાં આ 'ડેડ' વધીને ૧,૨૦૦ કરોડ ઉપર થઈ ગઈ. આ ખેડૂતોને સરજા સરકારના સમયમાં કેવા વખતે સરજા માત્ર થાય. તે હિંદીના ખેડૂતોના ભાગ્યોદય ગણાયો.

પરદેશમાં એટલે અમેરિકામાં ખેતી સુધારણા માટે સરકાર ૧,૦૦૦ એકર પાછળ રૂ. ૧૧૦૦, બ્રિટનમાં રૂ. ૧,૩૮૦, જર્મનીમાં રૂ. ૭૦૫ અને ઇટાલીમાં રૂ. ૧૮૪ ખર્ચે છે, જ્યારે હિંદીમાં માત્ર રૂ. ૩૦ જ ખર્ચાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૪ થી હિંદીની સરકારે સહકારની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી છે. તે વસતીમાં ખાસ કાચકો પચાર કરીને નાણું ખીરનારી મંડળોમાંની સ્થાપના કરવાની હીલચાલ શરૂ કરાવી. ૧૯૧૨માં ફરી કાચકો સુધારીને તાલુકા મધ્યવર્તી જેઠાની સ્થાપના કરવાની છૂટ આપી. અત્યારે હિંદીમાં કુલ આશરે ૧,૧૧,૦૦૦ સહકારી સંસ્થાઓ છે. તેમાં ૧૧ પ્રાંતિક સહકારી જેઠા ૧,૨૦૦ તાલુકા મધ્યવર્તી સહકારી જેઠા છે. હિંદીમાં સહકારી મંડળોમાંના કુલ સહકારી સંખ્યા આશરે ૪૬ લાખ સહકારી છે. એ એવી સંસ્થાઓનું જોડણ રૂ. ૧૦૦ કરોડ જેટલું છે. સહકારી સહકારી મૂડી રૂ. ૧૫ કરોડની અને બાકી બીજી વાપરતી છે. હિંદીની વસતિના આઠમા ભાગને આ હિલચાલ હલ પહોંચી શકી છે. સહકાર પ્રજામાં મૂળ હલ ઊંડા ગયાં નથી.

ઉચ્ચ પ્રકારનું ખાતર, ખીચી, ખેતીનાં સાધનો, ફા ખોદાવવા સમરાવવા, ખેતરને ફરતી વાડ કરવી, ટોર ખરીદવા, નવી જમીન ખરીદવા, 'જૂડ' 'ડેડ' ભરપાઈ કરવા વગેરે માટે ખેડૂતને નાણાંની જરૂર પડે છે. આ માટે સહકારી મંડળોમાંની સ્થાપના થઈ હતી; પરંતુ એની ન્યાયકતા બહુ જ ઓછી રહી છે. મધ્યસ્થ સમિતિની ગણતરી મુજબ દેશનું કુલ ખાતર માટેની ખેડૂતોની નાણાકીય જરૂરિયાત વાર્ષિક રૂ. ૩૦૦ થી ૪૦૦ કરોડ થવા લાયક છે. જ્યારે પંદરથી વીસ વર્ષોની કુલતમાં જે ભરપાઈ થઈ શકે તેવા ખીરાણી ખેડૂતોની જરૂરિયાતો તો અંદાજ ન બાંધી શકાય તેટલી છે.

હિંદીમાં ખેડૂતોને નાણું ખીરનારી સંસ્થાઓ તરીકે અત્યારે તો ગામઠાના શાહુકારો, સહકારી મંડળો તથા સરકાર જે તગાવી આપે છે તે જ છે. બાપારી જેઠા ખેતીના ખીરાણીમાં રસ લેતી નથી. આપણી ખેતીને થાણું નિયમિત અને કાચમી નાણું 'પૂર' પાડવા કોઈ સુખવચિત ખાસ વ્યવસ્થા હલ સુધી કરી શકાય નથી.

જર્મનીમાં અદારમી સહીથી જમીનની કાચમી સુધારણા કરવા માટે મોટી રકમની લાંબા સમય સુધીની લોન આપનારી જેઠા શરૂ કરવામાં આવી છે. જેઠાના સહકારી જવાબદારી અનુભવિત હોવાથી અને સૌ સહકારીની જમીન જેઠા પાસે તારણમાં આવી જતાં, જેઠા બહાર પાડેલ જમીન ખતો (ખેડો) વેચવાનું કામ સહેલું થઈ પડે છે. આ જેઠા પાસે શેરીથી ભેગી કરેલી મૂડી હોતી નથી. જેને લોન ભેળવી હોય તે પોતાની

જમીન ઉપર જેઠા ખેડો લેવા કરે. આ ખેડોને જેઠા બનરમાં વેચી નાણું ભેળું કરે. જ્યારે જેઠા પાસે નાણાંની છૂટ હોય છે, ત્યારે જેઠા પોતાનાં લેવા કરેલાં ખેડોના પાયા ખરીદી લે છે. ખેડૂતોને આપેલી લોન ૨૫ થી ૫૦ વર્ષોના હતાથી ભરપાઈ કરવાની હોય છે. આ પદ્ધતિથી જેઠાને શેરી કાઢવા પડતા નથી. ખેડૂતોની જમીન ઉપર જ ખેડો કાઢી નાણું ભેળવી શકે છે.

જેઠામાં ખેડૂતોને ખીરનાર કરવાવાળું એક જ બંધ હલ લાખ ડોલરની મૂડીથી ઉછું કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં અર્ધી મૂડી સરકારે કાઢી છે, ને અર્ધી મૂડીના શેરી સરકારે ખરીદ્યા છે. આ જોડણમાંથી ખેડૂતને જમીનની કિંમતના પચાસ ટકા જેટલી લોન આપાય છે, જે લોન પાછી ત્રીસ વર્ષની કુલતમાં ૭ ટકાના વ્યાજે પાછી આપવાની રહે છે. આ જેઠા ગામના બીજા-માણ-સોની વાપરેલા ૪ ટકાના વ્યાજે રચીકારે છે. જે જમીન ગીરો તરીકે જેઠા રાખે છે. તેની કિંમતનાં ૬૦ ટકા રકમનાં ખેડો કાઢી જેઠા પાંચ ટકાના વ્યાજના ભાવે બનરમાં વેચે છે. આમ નાણાંની સરસ સંગવડ કરી શકાય છે.

બપાનની અંદર ખેતીને માટે લાંબી કુલતની લોન આપવા માટે નીપન જેઠાના છોકરા નામની ખાસ જેઠા ૭ કરોડ ચેનની વાપણ સાથે સ્થપાયું છે. આ જેઠા જમીન ગીરો લઈ નાણું ધીરે છે. આ લોન પચાસ વર્ષોમાં ભરપાઈ કરવાની રહે છે. સહકારી મંડળોમાંને તે અંગ ઉપર નાણું ધીરે છે.

આપણાં દેશોના વિસ્તાર, ખેતી અને ખેડૂતોની સંખ્યા મોટી છે, એમને માટે કાંઈક કરવાની જરૂર અતિ અગત્યની છે. ખેડૂતોને સરવડ આપવાની જે યોજનાઓ અમલમાં મૂકાય છે, તે પૂરતી નથી. તેનો વિકાસ પણ થયો નથી.

હિંદીના ખેડૂતોને હલ ૮૦ ટકા ઉપર ખીરનાર શાહુકારો તરફથી વાચ છે. આ શાહુકારો પેટી દર પેટી આંગત અને જમીન ઉપર ખીરનાર કરે છે. તેઓ ખેડૂતોની પાસેથી ૬ થી ૨૪ ટકા વ્યાજ લે છે. કદી કોઈનાં છોકરાઓની રકમો પહેલેથી કાપી લે છે. આવી તરફીઓથી તેઓ સોના એશી ટકા જેટલા આપે છે. જ્યાંની રકમો પણ પૂરી જમે આપતા નથી. બધા શાહુકારો આવા હોતા નથી; ઘણા આવા પણ હોય છે. હજારો વર્ષો થયાં શાહુકારી ધીરાણ પદ્ધતિ પોતાને અને શાહુકારોને એકબીજાને અનુકૂલ થઈ નથી રહી છે. પરંતુ ખેડૂતોની જમીન આ પદ્ધતિ પ્રમાણે શાહુકારોના કાચમાં પાછી લાયક છે. જે કદી શાહુકારો અંગ ઉપર ધીરેલાં નાણાં ખોટાં પણ થઈ લાયક છે, હિંદીના ખેડૂતની હાલમાં દેવાદાર અને કરજવાન તરીકેની સ્થિતિ થાણું રહે છે.

હિંદીમાં ખેતીના નાના નાના ટુકડા થતા જ લાયક છે. જન-સંખ્યા પણ વધતી જ લાયક છે. ઇ. સ. ૧૯૦૧માં ૬ કરોડ ૬ લાખ ખેડૂતો જમીન ઉપર કામ કરતા હતા. એ જ સંખ્યા ૧૯૩૧માં ૧૨ કરોડ ઉપર ગઈ છે. ખેડૂતો ખૂબ વધે છે. પણ જમીન વધતી નથી.

શાહુકારોની સંસ્થા એકંદર રીતે ખેડૂતોને અત્યંત ઉપકારક છે. હિંદીમાં એક જ સંસ્થા કૂલીને ફાલી શકી છે. હિંદીના વિસ્તાર જેટલાં કરોડોની વાપણ ધરાવતી સહકારી મંડળોમાં નવાં સુધી સ્થપાય નહિ, ત્યાં સુધી શાહુકારોની અનિવાર્ય જરૂર છે. શાહુકારોની સંસ્થા હાલમાં નબળી પડતી લાયક છે. કારણ

શાકુકારી તરફ અવિશ્વાસ અને ધૂણાની નબરે લેવાય છે. આથી ઉત્તમ માર્ગ તો એ સંસ્થાનું સંગઠન કરવાનું છે. તે તો માત્ર સ્વરાજ સરકાર જ કરી શકે તેમ છે. શાકુકાર, ખેડૂત, કારીગર-વર્ગ તથા ધંધાદારીઓને પણ ખીરધાર કરે છે. શાકુકાર વેપાર પણ કરે છે. ગામડાંઓના માલ મોટાં શહેરોમાં પણ એ મોકલે છે, તથા શહેરોમાં આયાત થતા માલો ગામડે પહોંચાડે છે. એ આતે ઉપયોગી સંસ્થા છે, પણ હાલ એની પડતી થઈ છે. શરોદો બહુ સાદા અને થોડે ખર્ચે પોતાની સંસ્થાનું કામ નિભાવે છે. હૂંડીઓની લેવડદેવડ પણ શાકુકારી કરે છે. આ શરોદો ગામની મૂકીઓ પણ ન્યાલે લે છે. શહેરના શાકુકારી પાસેથી ગામડાંઓના શાકુકારી માલ યુદ્ધ ઉપર ખરીદે છે. શહેરના શાકુકારી ગામડાંઓના શાકુકારીને લગભગ ૬ થી ૬ ટકા ન્યાલે નાણું પણ ખીરે છે. આખા હિંદમાં આ શાકુકારીની સંસ્થા સાથે ખેડૂતો ખૂબ સંબંધમાં છે.

હિંદમાં ખેડૂતોનું તત્ત્વ બહુ નબળું છે. હિંદમાં ૬૨૫ લાખર ઉપરની વસ્તીવાળાં ૨,૫૦૦ શહેરો છે. તેમાં માત્ર ૪૦૦ શહેરોમાં જ ખેતીની શાખા છે. આ ખેડો ખેતીવાડી ઉપર નાણાં ખીરતી નથી; શાકુકારી જ હિંદની ખેતીના ખરા શરોદો છે.

સહકારી પ્રવૃત્તિથી છેવટે હિંદના ખેડૂતોનું કલ્યાણ છે. એને વિકસાવવાની પવિત્ર દૃષ્ટિ સ્વરાજ સરકારની અને પ્રબલી છે.

સહકારી મંડળીઓનાં કામકામની પદ્ધતિમાં નીચે યુગ્મળના નિયમોની આવશ્યકતા હોય છે:—

- (૧) કોષ્ટક પણ સભ્યને બીનઉત્પાદક કાર્ય માટે મંડળીએ નાણું ખીરવું નહિ. સામાજિક કાર્ય અથવા ખેતીના વિકાસકાર્ય વગરના કામો માટે નાણાંનું ખીરણ થાય નહિ.

- (૨) દરેક સભ્યની ચિહ્નકત ઉપર ૫૦ ટકાથી વધારે ખીરણ કરવું યોગ્ય નથી. સભ્યની મર્યાદા (આઈ) નેષ્ટ તપાસીને નાણાંનું ખીરણ કરવું નેષ્ટ.
- (૩) સભ્યની સમિતિ યુગ્મળ અને તે ખેતીમાં ન રહે, તેટલી રકમના હપ્તા નક્કી કરવા નેષ્ટ. હપ્તાઓ નિયમિત બરાબ તેની તકેદારી શીખવી નેષ્ટ. દરેક સભ્યના સંયોગે ઉપર બારીક ધ્યાન આપવું નેષ્ટ.
- (૪) એક સભ્યને અચૂક કરતાં વધારે શેરી ન આપવાનું ઠરાવવું નેષ્ટ. કોષ્ટક શરદોદર મોટા પ્રમાણમાં શેરી ખરીદી મંડળીના ધણીરણી ન થઈ પડે, તે માટે ધ્યાન આપવું નેષ્ટ.
- (૫) ગમે તેટલો નફો થયો હોય તો પણ ૭૫ ટકાથી વધારે નફો વહેંચવો જ નહિ. મંડળીના હેડ નફો કરવાનો નથી, પણ સહકારી તત્ત્વનો વિકાસ કરવાનો છે.
- (૬) સભ્યો મંડળીના દેવાના નેષ્ટમર્યાદાથી છટકવા માટે પોતાના શેરી વેચી નાંખે અને પોતાની નેષ્ટમર્યાદાથી છૂટી જવા માગે તે માટે રક્ષણ તરીકે શેર વેચે પછી બે વર્ષ સુધી દેવાના જવાબદાર રહે, તેવી ગોઠવણ રાખવી નેષ્ટ અને કાયદો પણ તેવો જ છે.
- (૭) સભ્યોની ચિહ્નકતમાંથી દેવું વસુલ કરતી વખતે સરકારી રકમો પછી સહકારી મંડળીના હકોને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે.
- (૮) દરેક મંડળીએ પોતાના નામાંથી દર વર્ષે મોઝામાં મોઝા ૨૫ ટકા અનામત બંડોળ એટલે 'રીઝર્વ ફંડ' ખાતે લઈ જવા પડે છે. એ મંડળીઓની મૂકી નથી હોતી, તેને પોતાનો પૂરો નફો અનામત ખાતે લઈ જવા પડે છે. મંડળી આર્થિક ચુસ્કેલીમાં આવી પડે, ત્યારે આ અનામતનો કાલ તરીકે ઉપયોગ થઈ શકે છે.

પ્રાંતવાર સહકારી સંસ્થાઓની ૧૯૩૮માં સંખ્યા.

પ્રાંત	કાખમાં	સંખ્યા	ખેડોની સંખ્યા	કારી મંડળીઓ	સંસ્થાઓ	સહકારી સંસ્થા
ગુજરાત	૧૬૫	૧૪૪	૪૦૩૨	૬૧૭	૫૦૬૩	૨૬.૧
મદ્રાસ	૪૮૬	૩૦૦	૧૧૧૧૦	૧૬૨૬	૧૩૦૩૬	૨૧.૮
બંગાળ	૫૨૬	૧૨૦	૨૧૨૫૬	૨૮૬૨	૨૪૨૪૧	૪૬.૧
સંયુક્ત પ્રાંત	૫૦૭	૭૫	૮૪૩૬	૫૪૭	૬૦૧૧	૧૭.૬
પંજાબ	૨૫૮	૧૨૧	૧૬૦૫૭	૪૪૧૬	૨૩૫૬૭	૬૧.૫
મધ્ય પ્રાંત	૧૬૫	૪૨	૪૧૮૨	૧૮૪	૪૪૦૮	૨૬.૭
કર્ગ	૨	૧૪	૨૧૪	૪૩	૨૬૮	૧૪.૦
	૨૭૪૧	૬૬૮	૮૧૪૨૭	૧૧૮૧૮	૬૪૨૪૩	૩૪.૩

બીજા પ્રાંતો મળીને બ્રિટિશ હિંદમાં

મહેસુર	૭૦	૧૦	૧૪૪૬	૪૩૫	૧૮૬૧	૩૪.૪
મદ્રાસ	૨૭	૬	૬૧૫	૨૧૪	૧૧૩૮	૨૭.૧
હૈદરાબાદ	૧૬૦	૪૧	૨૬૬૩	૧૧૨	૩૩૪૧	૪૨.૧
બાલિયર	૩૮	૧૮	૩૬૫૦	૫૪	૪૦૨૨	૧૦૫.૮
કાશ્મીર	૩૬	૧૫	૨૫૮૫	૩૬૬	૨૬૧૬	૭૬.૧
પ્રાવલ્લાર	૧૦	૨૬	૧૨૬૦	૩૫૭	૧૧૭૬	૨૭.૬
કુલ સરવાળો	૩૧૭૧	૧૧૪૩	૬૫૬૦૮	૧૪૦૮૭	૧૧૧૧૩૮	૩૫.૦

આખા દેશની સામાન્ય પરિસ્થિતિ સંતોષકારક નથી. ખેડુતોની સરેરાશ થાપણ ૧૯૧૨-૧૩ માં રૂ. ૬૩ હતી, તે ૧૯૨૬-૩૦ માં થીને ૫.૮ રહી હતી. આ વસ્તુસ્થિતિ પ્રગતિ-કારક નથી. સહકારની હિંદુસ્થાનમાં બીજી નમણું પાણું ખેડુતો પાસેનું દિનપ્રતિદિન વધતું હોય છે. ખેડુતો લોભા અથવા બ્યાબના હપ્તા વખતસર લઈ શકતા નથી. જૂનું હોયું ભરપાઈ કરી શકતા નથી અને નવું હોયું ઉપર ઉછું ન રહે છે.

યુરોપમાં સહકારી મંડળોમાં પાંચ ટકે બ્યાબ નાણાં ભેગાં કરીને ૭ ટકે ખેડુતને ખરી છે. હિંદમાં ૬ ટકા ખીરાણેના જોખામાં જોખા ભાવ રહે છે; તેથી વધારે બ્યાબના ભાવ હોનાર મંડળોમાં પણ છે. આવી મંડળોમાં ખેડુતને શું લાભ કરી આપે? સ્થાનિક થાપણો પણ પૂરતા પ્રમાણમાં મેળવી શકાતી નથી.

એક તાણુકામાં આવેલી બધી સહકારી મંડળોમાં તાણુકા મધ્યવર્તી સહકારી બેંકમાં નોકાયેલી હોય છે. તાણુકાના મુખ્ય શહેરમાં એની ઓફિસ આવેલી હોય છે.

તાણુકા મધ્યવર્તી સહકારી બેંકો પ્રતિનિધિત્વ હોય છે. ક્ષેત્ર આખરાર સંસ્થા પણ તેમાં હોય છે. આ મધ્યવર્તી મંડળો આખા તાણુકામાંથી થાપણો મેળવીને ગ્રામ્ય સહકારી મંડળોમાંને આર્થિક ટેકા આપે છે. એ સર્વની વ્યવસ્થા ઉપર કેમરેખ રાખે છે. બેંકો પાસેથી પણ એ નાણાં બ્યાબ લે છે. સદર મધ્યવર્તી બેંકો પાસે સુધરાઇ પ્રાંતપ્રધાનતા પણ નાણાં બ્યાબ મૂકે છે. એનું મુખ્ય લક્ષ્ય પોતાના તાણાનાં ગ્રામ્ય સહકારી મંડળો ઉપર કેમરેખ રાખવાની હોય છે. મધ્યવર્તી બેંક ખેડુતો માટે સામઠો માલ ખરીદી અને વેચી શકે છે.

આખા પ્રાંતની સહકારપ્રવૃત્તિ ઉપર ધ્યાન આપી કેમરેખ રાખી શકે તે માટે એની યોજના છે. એના સંસ્થામાં નિજ્યુતોની યોજના થાય છે. એ ખાનગી મુલકસા, પ્રાંતિક સહકારી વેપારીઓ, બેંકો, પાસેથી નાણાં મેળવી બેંક પોતાના પ્રાંતની મધ્યવર્તી અને ગ્રામ્ય સહકારી પ્રવૃત્તિને જીતેજીત આપે છે. એ મુખ્ય કૃષામાંથી અનેક હવાડાઓમાં પાણી ભય છે, આમ સૌ માળાના દાણાઓ ઉપર પ્રાંતિક બેંકો તણુકા અથવા મુખ્ય દાણાની ફરજ બજાવે છે. આ પ્રાંતિક બેંકોની ઉપર આખા દેશની એક મધ્યવર્તી રીજર્વ બેંકની જરૂર પ્રત્યક્ષ છે. એ મંડળ ને દેશના શાહુકારોને પણ પોતાના સહકારમાં લાવી શકે, તે આ

સહકારી બેંકોની પ્રવૃત્તિની પ્રગતિ—

૩. પાંચ લાખ અને તેથી વધારે મૂડી અને અનામત ફંડ ધરાવતી પ્રથમ વર્ગની સહકારી બેંકો.

૩. લાખમાં

વર્ષ	બેંકોની સંખ્યા	મૂડી	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.	લોભ લાખ રૂ.	લાખ રૂ.	રોકડ સિલક લાખ રૂ.
૧૯૩૭	૪૫	૨૫૦	૨૬૦	૫૧૦	૨૦૫૭	૧૫૨૫	૨૪૧
૧૯૩૬	૪૩	૨૪૧	૨૬૫	૫૩૬	૨૨૬૨	૧૬૩૪	૨૦૩
૧૯૪૦	૪૧	૨૪૩	૩૦૫	૫૪૮	૨૨૬૪	૧૮૬૧	૧૬૦

૩. એક લાખથી પાંચ લાખની મૂડી નથા અનામત ફંડ ધરાવતી બીજી વર્ગની સહકારી બેંકો							
૧૯૩૭	૨૫૫	૨૫૭	૨૫૭	૫૧૪	૧૪૭૬	૧૩૨૮	૧૩૭
૧૯૩૬	૨૬૧	૨૫૦	૨૮૫	૫૩૫	૧૫૮૬	૧૪૪૫	૧૦૬
૧૯૪૦	૨૭૭	૨૬૧	૩૦૭	૫૬૮	૧૬૧૪	૧૪૬૩	૧૨૭

હિંદુસ્થાનને બહુ લાભ થાય, સહકારી મંડળો પાછળ પીછળ એના ઉપર મઠા બેસાડે છે.

આ બેંકોના ઇન્ફિરિયલ બેંક સાથે નિકટનો સંબંધ ખીરાધાર માટે હતો. એની કમ્પલેટિયો ઉપર ઇન્ફિરિયલ બેંક નાણાં ખરીદી હતી. ખરડ ઇન્ફિરિયલ

ઇન્ફિરિયલ બેંક બેંકો આ બેંકોને હવે સહકારી ભવિષ્યની ઉપર ન નાણાં ખીરાધારની પદ્ધતિ અમલમાં મૂકી છે. ઇન્ફિરિયલ બેંકની આ નીતિ

ઉદારતા બરેલી નથી. સરકાર પણ આણીના સમયે આ મંડળોને મદદ આપે એ ઇચ્છનીય છે.

સહકારી પ્રવૃત્તિની નબળાઈઓ—

(૧) સહકારી લાવના અભણ ખેડુત વર્ગમાં હજી સમજદારી નથી. સમઠિ ધોરણ ઉપર કામ કરી એકબીજાના આધારે ઉભા રહેવાની વૃત્તિ હજી હિંદમાં ખીલી નથી. કાર્યકર્તાઓ પણ ચતુર ઉભંગી અને નિરવાશી પ્રવૃત્તિપ્રવાહમાં બળ્યા નથી. લાગવગે નાણાં મળે લોભા વખતસર પાછી વળતી નથી. આથી સહકારી મંડળોમાં ઉપર બારણ વધતું ભય છે.

(૨) સભ્યો સમયસર લોભા લઈ શકતા નથી. યુક્ત ઉપર યુક્ત લીધા કરે છે. આથી મંડળોમાંને ફડકામાં જવાના સમય આવે છે.

(૩) સહકારી બેંકોની મંડળોમાં માન નાણાંની ખીરાધાર ઉપર ધ્યાન આપે છે. સારા ખીરાધાર, ખાતરો, બેંકોનાં એજન્ડા ખરીદ કરવાની અને બેંકોના માલ વેચવાની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી.

(૪) બેંકોની આર્થિક સ્થિતિ નબળી છે. કેટલીક વાર દરેક સભ્યની મર્યાદા કે શક્તિને ખ્યાલ નથી રખાતો. ખેડુતોની સર્વે આર્થિક દરકારો પૂરી પાડવાનાં આ મંડળો પાસે આર્થિક સાધનો કે નાણાંની ભેગવાઈ નથી. આથી ખેડુતને પાણું શાહુકારોને શરણે જવું પડે છે. આમ ખેડુતો બે લેણકારોની બંધી વચ્ચે બેઠકાર બને છે.

(૫) ખેડુતને વખતસર મદદ મળતી નથી. વર્ષની શરૂઆતમાં એક ન રકમે નાણું મળે તે બરાબર નથી. સહકારી મંડળોમાં પણ કેટલીક વ્યવસ્થાની ખામી હોય છે. કેટલીક મંડળોમાં ખેડુત અપરણ કરે તેના ઉપર બોર્ડમાં વિચાર ચાલે, તે વચ્ચે થયેા સમય નીકળી જઈ કામ ઢીલમાં ચાલે છે. ટૂંકે યુક્તની અને લાંબી યુક્તની લોભા વચ્ચેનો તફાવત સમજવો ભેઠોજી. મોટી અને નાની લોભાને પણ વિવેક બરાબર થતો નથી.

રીક્ષર્વ બેંકની બહામણો (સહકારી ચળવળના ઉદ્ધાર માટે રીક્ષર્વ બેંકે કરેલી બહામણો)—

[૧] સહકારી બેંકોએ સમગ્ર ગ્રામોદ્ધારનો પ્રમ અપનાવવો જોઈએ.

[૨] ગામડાના દરેક રહેવાસીને આ પ્રવૃત્તિને રક્ષીએ બનાવવો જોઈએ.

[૩] ઠગેને ન પગલે સહકારના સત્તનું પાલન થવું જોઈએ.

[૪] મ'હળોએ પોતાના સભ્યોની દરેક પ્રવૃત્તિઓ સાથે જોતજોત થવું જોઈએ.

[૫] સરસ અને નફર કામ થોડા વિસ્તારમાં કરાવવું જોઈએ. મોટા આકેડો બનાવતી ન્યાયક પ્રવૃત્તિઓથી ક્ષમ જલદી છાડી પડે છે.

સહકારી મ'હળોઓમાં નિષ્ઠળ નીવડેલી અને ફર્યાદમાં ગયેલી મ'હળોએનું પ્રમાણ એટલું મોટું આનું છે કે, સેંકડે પચાસ ટકા મહેનત અને શકિત અર્થે ગયાં છે.

ખોરાક : આપણા માણસોના ખોરાક માટે પર-માત્માએ અનાજ, રસકેસ, શાકભાજી અને ફળફૂલ પેદા કર્યાં છે. જગતના મોટા ભાગ એટલે રા અખજમથી ર અખજ ઉપરાંત લોકો માંસાહારી છે. માંસાહાર કરતાં અનાજ અને શાકાહાર શ્રેષ્ઠ છે. ખોરાક ખાવામાં ઘણાખરા લોકો અત્યાહાર કરે છે. આથી તેમનાં ઉદરો રોગી બની જલદી મૃત્યુના ઘંટે વગાડે છે. ખોરાકની વપરાશમાં નીચેની સચનાઓ ધ્યાનમાં રાખવી:—

[૧] ખોરાક ખૂબ ચાવીને તેમ જ ધીમે ધીમે ખાવો.

[૨] ખોરાક બે વખતથી વધારે વખત ખાવો નહિ.

[૩] સાચી ભૂખ લાગ્યા વગર ખાવું નહિ.

[૪] વધારે પડતું ખાવું નહિ, પેટમાં થોડી ભૂખ રહેવા દેવી.

[૫] ભારે પદાર્થો જેવાં કે-મંદાઈ, ભજિયાં અને તળેલા પદાર્થો થોડા ખાવા.

[૬] ખોરાક રવાદ માટે નથી, પણ શરીરને પોષણ આપવા માટે માટે છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું.

[૭] ખોરાકમાં અનિયમિત થવું નહિ. જોજનના સમય પ્રમાણે જમવું.

[૮] જલરની રાંધેલી ચીજ ખરીદી ખાવી નહિ.

[૯] ખારા, ખાટા, તીખા, દાઢ ઉત્પન્ન કરે તેવા. વારસી, ગંધાતા, એંઠા, સડેલા, રસ વગરના પદાર્થો ખાવા નહિ.

[૧૦] અત્યાહારનો ઉપાય ઉપવાસ અને પાણી છે.

ખોળ : હિંદમાં કોપરાં, અળસી, સરસી, સિંગ-દાણા, મહૂંડાં, કપાસીયા વગેરે તેલના પદાર્થો પીલેને તેમાંથી દેશી ઘાણીઓ અથવા તેા રીમચત્રથી ચાલનાં અનેક કારખાનાંઓમાં તેલ કાઢવામાં આવે છે, એમાં તેલનો અંશ બહુ જ થોડો રહે છે ખાખીના પદાર્થ તે ખોળ રહે છે. ખોળનો ઉપયોગ હિંદમાં જનવૈદના ખોરાક માટે થાય છે; પરંતુ ખોળ મોટા પ્રમાણમાં પરદેશો ખાતે ચડે છે. ત્યાં એનો

ખૂબ ઉપયોગ ખેતી માટે ખાતર તરીકે કરવામાં આવે છે. આપણા હિંદના ખેડુતો ગરીબાઇને છોડે ખોળનો ઉપયોગ ખાતર તરીકે કરી શકતા નથી. ખેતીમાં સારી પાક મેળવવા માટે ખોળનો ઉપયોગ ખૂબ હિતાવહ છે. હિંદથી ૧૯૩૫-૩૬ માં ૧૪ લાખ પાઉન્ડ એટલે ૧૫૫ કરોડ રૂપિયાનો ખોળ ચઢ્યો હતો. ઘણાખરા ખોળ એટલિન ખાતે ચડે છે. કાપરાનો ખોળ કિંમતમાં પૌન્ડ ૧૬,૦૭૫ નો ભોંયસિંગનો ખોળ ૮,૭૪,૨૭૨ પૌન્ડની કિંમતનો ચઢ્યો હતો. જર્મની, બેલ્જિયમ, સિલોન, ઇન્ડો, હોલેન્ડ વગેરે દેશો ખાતે ખોળ ચઢ્યો હતો. તલ અને સરસીનો ખોળ ૧,૦૮,૫૮૭ પૌન્ડની કિંમતનો ચઢ્યો હતો. અળસીનો ખોળ ૩,૨૬,૫૩૭ પૌન્ડની કિંમતનો ચઢ્યો હતો.

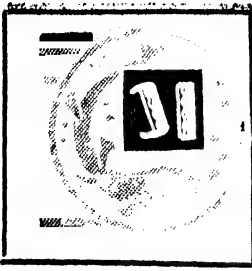
ખ્રિસ્તી પંચાંગ : ખ્રિસ્તી પંચાંગ જુલિયસ

સીઝરે ૩૬૫ દિવસના વર્ષવાળું દાખલ કર્યું, તેથી તેને જુલિયન પંચાંગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ૧૮૮૨ માં ખગોળશાસ્ત્રીઓની પરિષદે તેમાં સુધારો કર્યો. ગ્રેગોરિયન પંચાંગનો ઉપયોગ પશ્ચિમ યુરોપમાં ધીમે ધીમે થવા લાગ્યો. ૧૭૫૨ માં એ ઇંગ્લેન્ડમાં આનું. અમેરિકન સંસ્થાનામાં પણ લગભગ તે સમયે દાખલ થયું. પરંતુ પૂર્વ યુરોપમાં ગ્રીક દેવળનું સામ્રાજ્ય હોવાથી જૂની જુલિયન પદ્ધતિ જ ચાલુ રહી. ટર્કીમાં ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં ગ્રેગોરિયન પદ્ધતિ ચાલુ કરી અને ૧૮૧૮માં રશિયાએ દાખલ કરી. ઈ. સ. ૧૯૨૩ માં પૂર્વના સનાતની દેવળના મંડળે આખા જગતમાં વપરાતી ગણતરી દાખલ કરવાનો હુકમ કર્યો. ગ્રેગોરિયન પંચાંગનો અત્યારે સુધરેલા દેશોમાં એકસરખી રીતે ઉપયોગ થાય છે.

અંગ્રેજ મહિનાઓનાં નામે લેટિન નામે પરથી આવ્યાં છે. સપ્ટેમ્બર એટલે સાત (Septem), ઓક્ટોબર એટલે આઠ (Octo), નવેમ્બર એટલે નવ (Novem) અને ડીસેમ્બર એટલે દસ (Decem). વર્ષ માર્ચથી શરૂ થતું હોઈ સપ્ટેમ્બર સાતમે મહિના હતો. જુલાઇને પહેલાં 'કિવન્ટસ' (પાંચમે) ઉપરથી 'કિવન્ટીલીયસ' કહેવામાં આવતો; પરંતુ ન્યારે જુલિયસ સીઝરે પંચાંગમાં સુધારો કર્યો, ત્યારે તેણે પોતાના માનમાં મહિનાનું નામ 'જુલિયસ' કરી નાખ્યું અને 'જુલિયસ'નું અંગ્રેજ 'જુલાઇ' થયું. તે જ પ્રમાણે 'સેક્ટસ' (છઠ્ઠો) ઉપરથી 'સેપ્ટીલસ'નું નામ શહેનશાહ ઓગસ્ટસે પોતાના નામ પરથી 'ઓગસ્ટસ' પાડ્યું; અને અંગ્રેજમાં તે 'ઓગસ્ટ' થયો.

લન્યુઆરીનું નામ અવેશદ્ધારના દેવ 'જેનસ' પરથી પડ્યું છે. રોમન લોકો ફેબ્રુઆરી મહિનામાં શુદ્ધિકરણનો મોટો મહોત્સવ ઉજવે છે. તેને 'ફેબ્રુઆ' કહે છે. આ ઉપરથી તે મહિનાનું નામ ફેબ્રુઆરી પડ્યું છે. 'માર્ચિસ' માર્સ દેવને મહિના છે. ખેતી-વાડીના દેવ મૂળ માર્સ હતો. એપ્રિલ વિષે કાઈ હકીકત નથી. રોમન દેવ મર્ક્યુરી (બુદ્ધી)ની માતા 'મેરિયા' ઉપરથી એ અને સ્ત્રીઓની તથા લગ્નની દેવી 'જૂનો' પરથી જૂન નામ પડ્યું છે.

કોઈપણ સેકા પ્રુપ, શુક અથવા રવિવારે શરૂ થતો નથી. ઓક્ટોબર તથા લન્યુઆરી, એપ્રિલ તથા જુલાઈ અને સપ્ટેમ્બર અને ડીસેમ્બર અઠવાડિયાના એક જ દિવસે શરૂ થાય છે. મે, જૂન અને ઓગસ્ટ કોઈપણ નિયમને તામે નથી. છીપછીરને આ નિયમો લાગુ પડતા નથી.

ગીનીયેગ: બંગાલ, બિહાર, આરિસા અને

આસામમાં માત્ર ન્યૂટ લગે છે. એની બે ભત્રીજા થાય છે. ન્યૂટના ઠોડવાઓને પાછળીના ખાઓ-ચિયામાં પલાળી રાખે છે અને ન્યારે એની ઠાલ પોચી થાય છે, ત્યારે એકુંતો એને ઉતારી લે છે. આસારે વીસથી પચીસ લાખ એકરમાં ન્યૂટ વસાય છે. ૧૬૩૬-૪૦ માં પોણા ૭ લાખ (૫,૭૫,૦૦૦) ટન કાચું ન્યૂટ પરદેશ ખાતે ચઢ્યું હતું અને સવા પાંચ લાખ ટન કાચળા પરદેશ નિકાસ થયા હતા. સાઠા પાંચ લાખ ટન ન્યૂટનું કાપડું પરદેશ ચઢ્યું હતું. કાચા ન્યૂટની ખપત ૧૬૩૮-૩૯માં હિંદની બિલોને સાઠા અગીઆર લાખ ટનની થઇ હતી. સાત લાખ ટન કાચું ન્યૂટ પરદેશ ચઢ્યું હતું અને સાઠા નવ લાખ ટનના ગનીએસ અને ન્યૂટનું કાપડ પરદેશ ચઢ્યું હતું. ૧૬૩૯-૩૭માં ન્યૂટના પાક એક કરોડ અને સાત લાખ ગાંસડીઓના થયો હતો. ૧૬૩૭-૩૮ માં એક કરોડ ગાંસડીઓ અને ૧૬૩૮-૩૯ માં ૮૬ લાખ ગાંસડીઓ પાક થયા હતા. ૧૬૩૮-૩૯ માં સાઠા તેર કરોડ ફા. તું ન્યૂટ પરદેશ ચઢ્યું હતું.

ઘાયા : આ બિહાર પ્રાંતનું શહેર છે. એની વસતિ ૮૮,૦૦૦ માણસની છે. એ યૌદ્ધધર્મીઓનું યાત્રાનું પવિત્ર ધામ છે. આ રથળે ભગવાન બ્રહ્માને આત્મજ્ઞાન યોધીસત્ત્વ પ્રજ્ઞ નીચે થયું હતું. ઘાયામાં હિંદુઓ માફતે માટે આવે છે. અહીં દેશી ખાંડ સારી બને છે. ધાતું પણ મોટું ખબર છે.

ગરિયાઈ હિંદની : હિંદ આજે એક ગરીબ દેશ છે. એના માથે બેઠેલા બ્રિટિશ શાહીવાદ અને હિંદના મૂલીદાર વગેરે હિંદી એકુંતો અને મજૂરીનાં સત્ત્વ સુરેશી લીધેલાં છે. હિંદની ગરીબાઈના સાચા અને ચોક્કસ ઉકેલ હિંદના સ્વાતંત્ર્ય-વીરોએ આપવો જ રહ્યો. એક અમેરિકન એકુંતની વાર્ષિક સરાસરી પેદાશ રૂ. ૬૦૦, એક હિંદી એકુંતની વાર્ષિક સરાસરી પેદાશ ફક્ત રૂ. ૪૫ છે. એક અમેરિકન ઔદ્યોગિક ધંધાદારીની આવક વાર્ષિક રૂ. ૨,૩૦૦ છે, ન્યારે એક હિંદીની આવક રૂ. ૧૦૦થી વધુ નથી. હિંદની વસ્તી ૩૫૫ કરોડની ગણતાર ૩૧૫ કરોડ માણસો જીવનનિર્વાહ માટે કંઈક મારતા દુઃખી અને ગરજુ છે; ન્યારે ૩૫ કરોડ માણસો મહાસુશીળતા જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે. હિંદમાં ૧૦૦ માંથી ૯૮ માણસોની જીવનનૌકાઓ ભવસાગરમાં હોલીયા ખાતી બિસમાર, દુઃખી અને

ભયભીત હાલતમાં નેમતેમ પશુ જીવન ગાળે છે. ભૂખમરો, સંકટો, વચલીનતા, ગરીબાઈ, તંગી સુરેશીઓ વચ્ચે જોવા ખાતી આ વસ્તી ઠાઇપણ ઉપાયે : બે કોળીઓ અન્ન ખાઈ શરીરને પડી શું અટકાવે છે.

આપણા દેશમાં ગરીબાઈ કેટલા વિશાળ પ્રમાણમાં પથરાયેલી છે, તે નીચલા આંકડાઓથી દેખારો:—

- (૧) અમેરિકન એકુંતની વાર્ષિક પેદાશ સરેરાશ ૬૦૦ ફપિયા, એક અંગ્રેજ એકુંતની ૪૦૦ ફપિયાની અને એક હિંદી એકુંતની વાર્ષિક પેદાશ સરેરાશ માત્ર રૂ. ૪૫ ની છે.
- (૨) એક અમેરિકન ઔદ્યોગિક ધંધાદારીની વાર્ષિક પેદાશ રૂ. ૨,૩૦૦ ગણાય; અંગ્રેજ ઔદ્યોગિક ધંધાદારીની પેદાશ રૂ. ૧,૨૦૦ ગણાય; હિંદી ઔદ્યોગિક ધંધાદારીની વાર્ષિક પેદાશ રૂ. ૧૦૦ થી વધુ નથી.

આપણે એક ટકિણી કે રફ માટે પરદેશો જીપર આધાર રાખતાં થયાં છીએ. હિંદની ગરીબાઈ વિષે નીચે સુખ્ય અજુતરીઓ થઈ છે:—

- (૧) શ્રી હાલાલાઇ નવરોજીએ એક હિંદીની વાર્ષિક પેદાશ રૂ. ૨૦ ગણી છે.
 - (૨) ૧૮૮૦ ના કુકાળ કમિશને એક હિંદીની વાર્ષિક પેદાશ રૂ. ૨૭ ગણી હતી.
 - (૩) હોર્ડે કર્ઝને એક હિંદીની વાર્ષિક પેદાશ રૂ. ૩૦ ગણી હતી.
 - (૪) સર રોબર્ટ બ્રિડને બે પૌન્ડ ગણી હતી.
 - (૫) મિ. ફીન્ડલે શિરાજે રૂ. ૧૧૦ નેટલો મોટી ગણી છે.
- હવે માસિક પેદાશ ગણીએ.
- [૧] ઊંચામાં ઊંચી દંજીએ એક હિંદીની માસિક પેદાશ સરેરાશ રૂ. ૯ થી વધુ નથી.
 - [૨] એક અમેરિકનની માસિક પેદાશ પાંચ પૌન્ડ એટલે રૂ. ૬૨ ગણાઈ છે.
 - [૩] એક અંગ્રેજની માસિક પેદાશ પૌન્ડ ૪-૪-૬ ની ગણાઈ છે.
 - [૪] એક નેચમેનની માસિક પેદાશ પૌન્ડ ૩-૪-૪ની ગણાઈ છે.
 - [૫] એક જર્મનની માસિક પેદાશ પૌન્ડ ૨-૧૦-૦ની ગણાઈ છે.

અર્થશાસ્ત્રી શાહ અને ખજાતાએ એક હિંદુવાસીની પેદારાશની કક્ષાઓની ચલ્લતરીમાં નીચે સુખ્ય ગણી છે:—

- [૧] ૧,૦૦૦ ન્યક્તિઓની ૬૨ વર્ષે પેદારા એક લાખ રૂપિયાથી વધારે છે. આમાં મહારાજાઓ, રાજાઓ, નવાબો, જમીનદારો ઉલ્લેખપતિઓ અને શાહ સોદાગરો તેમ જ સરકારી મોઢામાં મોટા પગારદારો પણ આવે છે.
- [૨] ૨,૭૦,૦૦૦ ન્યક્તિઓને ૬૨ વર્ષે સરેરાશ ૬૨ હજાર રૂપિયાથી વધારે પેદારા છે. આમાં જમીનદારો, કારખાનાંવાળાઓ, વેપારીઓ સરકારી મોટા પગારદારો, નાના કારખાનાંવાળાઓ, ઠાકોરો અને હજારો અમલદારોનો સમાવેશ થાય છે.
- [૩] ૨,૭૦,૦૦૦ ન્યક્તિઓને સરેરાશ રૂ. ૫,૦૦૦થી વધારે પેદારા છે. આમાં મોટા દુકાનદારો, જમીનદારો, નાનાં કારખાનાંવાળાઓ, હજારો અમલદારો અને ઠાકોરોનો સમાવેશ થાય છે.
- [૪] ૫૨૫૨ લાખ ન્યક્તિઓની પેદારા ૧ હજારથી ધીમ્બ હજાર વચ્ચેની છે. મધ્યમવર્ગના ધંધાદારીઓ આમાં આવી જાય છે.
- [૫] સાદા ત્રણ કરોડ માણસોની પેદારા રૂ. ૧૦૦થી રૂ. ૧૦૦૦ વચ્ચેની છે.
- [૬] બાકીની ૩૧૧ કરોડ પ્રતીની વાર્ષિક પેદારા રૂ. ૫૦થી વધારે નથી.

આપણી પ્રતીની ગરીબાઈની દુલના બીજા અર્થશાસ્ત્રીઓએ નીચે સુખ્ય કાઢી છે:—

- [૧] જીવનની સંપૂર્ણ સુખ સગવડ અને મોજશોખ ભોગવનારા ૦૦૧૮
- [૨] સુખસગવડ-વાદીવલ્લ્હા ઠીક પ્રમાણમાં ભોગવનારા ૦૦૨૧
- [૩] સુખ-સગવડ સાધારણ પ્રમાણમાં ભોગવનારાઓ ૦૮૪૬
- [૪] જીવન નિર્વાહ કેમતેમ ચલાવનારાઓ ૧૦૬૧૭
- [૫] જીવનનિર્વાહ માટે કશું મારતાં કુખી દીન અને ગરબુ ૮૮૦૮૫૮

આ ૮૮ ટકાની જીવનનોકા ભવસાગરમાં હિલોળા ખાતી નિસમર, બૂખમરો, ગરીબાઈ, તંગી, હાલમરીઓ વચ્ચેનીપણુ અપૂર્ણ પોષણ, રોગ અને કઠિનાઈ વચ્ચે વહે છે.

ગળી : અંગાળ અને બિહારમાં પહેલાં ગળીનું ધાણું વાવેતર થતું હતું; પરંતુ જર્મનીની બનાવટી ગળીની રોષ પછી આ ઉદ્યોગ પડી ભાંગ્યો છે. ગળીનો ઉપયોગ તાવ અને ચૂનવિષ ઉપર થાય છે. મહાત્મા ગાંધીએ ગળીનાં ખેતરોમાં ખેડૂતો ઉપર થતા ભુલમને લઇને પહેલવહેલાં બિહારમાં સત્યાગ્રહ કર્યો હતો. ૧૯૩૨-૩૫ માં ગળીનું વાવેતર ૫૬,૧૦૦ એકરમાં થતું હતું અને કુલ ઉત્પાદન ૧૦,૨૦૦ ક્વાર્ટર થતું હતું, જેમાંથી ૫૪૪ ક્વાર્ટર ગળી પરદેશ ગઈ હતી. ગળી કપડાં રંગવાના કામમાં ખાસ કરીને વપરાય છે.

ગંધક : હિંદુસ્તાનમાં ગંધક ધણે મળતો હોવા છતાં પણ હિંદુ એક ટન ગંધકની પણ પેદારા કરતું નથી. ઉત્કલ જીવસ લાખ રૂપિયા ખર્ચોને પરદેશથી લગભગ ૨૭,૦૦૦ ટન મગાવે છે! ગંધક સંસ્કૃતિક એસિડ, ખાંડના ઉદ્યોગમાં, એમોનિયમ સલ્ફેટ, કાર્બોગેસ વગેરે બનાવવામાં વપરાય છે.

ગંધક, હિંદુમાં નેટિવ સલ્ફર, હીરાકંસી, કોપર સલ્ફાઇડ, નિપ્તમ, સોડીઅમ સલ્ફેટ વગેરેમાંથી મેળવી શકાય તેમ છે. હજારો યુદ્ધના વખતમાં ગંધકની પેદારા પરદેશમાંથી શક્ય ન હોવાથી હિંદુમાં બનાવવાને માટે સરકારી સહકારથી ઝેરીશો થઈ છે. તેમાં કંઈક સફળતા પણ મળી છે.

ગંધક રાતો, પીળો, કાળો અને ઘોળો એમ ચાર ભતના થાય છે, પણ હેલી જે ભત આસાનીથી મળતી નથી. ગંધક રસાયન, મધુર પાકમાં કહેવા લાગે છે. તે જીંજી, આંબીપક અને પાયક છે. ગંધક કંડુ, કુકું, વિસર્પ, ખસ, વિષ અને કૃતિનો નાશ કરે છે. યુ. એસ. અમેરિકામાં લગભગ અઢાર લાખ ટન ગંધક વપરાય છે અને સાત લાખ સાત હજાર ટન ત્યાંથી પરદેશો ખાતે મોકલે છે. ત્યાં ગંધકના ૪૪ ટકા સંસ્કૃતિક એસિડ બનાવવામાં વપરાય છે. પેટ્રોલિયમ, કાગળ, રસાયન, ત્રાણ, રબર, ટાઇલ, રંગો, વાર્નિશ, મોટરો, વિમાનો, બેકરીઓ વગેરે ઉદ્યોગો માટે સંસ્કૃતિક એસિડની મોટી જરૂર પડે છે. ૨૦% ગંધક એ રેશમાં રસાયનિક ખાતર તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. કાગળનો માવો અને કાગળ બનાવવાના ઉદ્યોગમાં ૧૬% ટકા વપરાય છે. વાર્નિશ અને રંગોમાં ૫% ઉપયોગ થાય છે. રબર અને કામરના ઉદ્યોગમાં અને કાર્બોગેસમાં તરત ફાટી પડે તેવા ઉદ્યોગોમાં ૩ થી ૪ ટકા વપરાય છે. સલ્ફરનો મોટો ઉપયોગ રસાયનિક ઉદ્યોગો ક્ષેત્રો રીતે કરે છે, બનાવટી રેશમના ઉદ્યોગમાં પણ એની સુખ્ય જરૂર પડે છે. ભવિષ્યની સ્વરાજ્યની સરકારે હિંદુમાં ગંધકનો ઉદ્યોગ ખીલવવો જ રહ્યો.

ગામડાંઓ હિંદુનાં : હિંદુમાં બાર પ્રતિભામાં

સાત લાખ ગામડાંઓ છે. આમાંનાં મોટા ભાગનાં ગામડાંઓમાં દવાખાનાં, રસ્તાઓ, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, સ્કૂલો અને બજારો સંસ્થાઓના તદ્દન અભાવ છે. આખા ગામમાં અક્ષરજ્ઞાનવાળા લાગે જ એકાદ બે માણસ નીકળે. ધણા ગામમાં રસ્તાઓ પણ નથી. રેલ્વે ન્યવહારનાં સાધનો પણ નથી. કેલલાંક ગામડાંઓમાં એકેય પાકું મકાન નથી; રાત્રે કોઈ દિવાળી કરતું નથી; ધણાં ગામડાંઓમાં મીઠાં પાણીના બગીચાઓ પણ નથી; ધણા ગામડાંઓમાં ખેતી સિવાય બીજા ઉદ્યોગ નથી; ધણાં ગામડાંઓમાં ખેતી પણ નથી; શિકાર ઉપર નબે છે, આમાંનાં ધણાં અતિશય નિસીમ ગરીબ છે. નાગાં ઠોકરો; ગલીય રસ્તા, કુર્મિય મારતાં ઘરો, જોવામાં આવે છે. હિંદુમાં આંગળીને વેઠે ગણાય એવાં ગામડાંઓ સરખી રીતે ખીલવણી પામ્યાં છે. બાકી તો અભણપણું, વહેમો, અપ્રજ્ઞતાઓને માનનારાં અને સાક્ષાત ગરીબાઈના અવતાર સર્પો છે.

ગાંઝા : ગાંઝાનાં ઝાડ સુમારે ત્રણ હાથ ઊંચા વધે છે. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે એને ગાંઝા કહે છે. તે તોરા કાઢી સફેદે છે. ગાંઝાની બજારને 'બાંચ' કહે છે. એ ભાંગ વાટી લોહો પીએ છે. ગાંઝા પીવાથી અને ભાંગ પીવાથી માણસને નસો મટે છે; તેથી કાળજી સુકાઈ જાય છે. સ્ત્રીને ફીણ થાય છે. અને તેથી માણસોમાં એક પ્રકારનો તોર આવે છે; અને જેમ તેમ બેઠે છે. ધણા સાધુઓ ગાંઝા પીએ છે.

ગીની : (કચ ગીની) તેનું ક્ષેત્રફળ ૫૪,૨૬૧ ચો. માઇલ અને વસ્તી ૧,૧૧,૦૦૮ માણસોની છે. સુખ્ય શહેર

ચારામાળીઓની વસતી ૫૦,૨૬૪ માણસોની છે. ૩,૮૫,૦૦૦ ગ્રામ સોનું, ૧,૧૫,૦૦૦ કિલોગ્રામ બઘાટા અને ૧,૦૧,૫૦૦ મેટ્રિકટન બોક્સાઇટ ખોદી કાઢવામાં આવેલ (૧૯૩૩). આ સંસ્થાનો દક્ષિણ અમેરિકામાં આટલાટિકના કિનારા ઉપર છે.

ફ્રેંચ ગીની-આ પ્રદેશનો વિસ્તાર ૩૪,૭૪૦ ચો. માઈલ અને વસતિ ૨૨,૧૧૬ માણસોની છે. રાજ્યકારભાર ચલાવવા નેટલું મહેસૂલ પણ પૂરું મળતું નથી. આ પ્રદેશ ફ્રેંચ લેકોના હાથમાં છે.

બ્રિટિશ ગીની-આ પ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ ૮૬,૪૮૦ ચો. માઈલ છે. વસતિ ૧૬૩૩માં ૩,૨૧,૨૧૦ માણસોની હતી. રોડી, ચોખા, નાળીયેર, કોફી, કેકોઆ અને રબરનું વાવેતર થાય છે. અલગ ડોલરનું માલ છે. અમેરિકન સરકારના સિકાઓ પણ ચાલે છે. ૫,૧૦ અને ૧૦૦ ડોલરની નોટા કેનેડાની રાષ્ટ્રલ જેક કાઢે છે.

ગુજરાત : ગુજરાત એ મુંબઈ ઇલાકાનો પ્રાંત છે. ગુજરાતના નીચે ગુજબ જિલ્લાઓ પાસવામાં આન્યા છે:—

અમદાવાદ-ગુજરાતનું આ પાટનગર છે. વસતિ ૩,૨૬,૮૩૩ માણસોની છે. અમદાવાદ ગુંબઘી બીજે નજરે કાપકની મિલોનું ધામ છે. તેમાં ૭૮ મિલો છે. ૭૪,૨૭૬ મજૂરી કામ કરે છે. અમદાવાદ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૧૬ ચો. માઈલ અને વસતિ ૬,૨૩,૪૭૧ માણસોની છે. ગુપ્ત વાવેતર કપાસનું થાય છે. વેપારનાં ગુપ્ત સ્થાનો વીરમગામ, ધોળકા, ધંધુકા, અને સાણંદ છે. વાર્ષિક સરેરાશ વરસાદ ૩૦ ઇંચ છે.

બૃહમ જિલ્લો-તેનું ક્ષેત્રફળ ૧,૫૪૩ ચો. માઈલ અને વસતિ ૩,૭૪,૦૦૧ માણસની છે. અહીંની આબોહવા ખુશનુમા અને તંદુરસ્તીદાયક છે. વાર્ષિક વરસાદ સરેરાશ ૩૫ ઇંચ છે. વેપારનાં ગુપ્ત સ્થાનો ભચ (વસતિ ૪૧,૩૪૧), અંકલેશ્વર (વસતિ ૧૨,૦૦૦), જંજીર (વસતિ ૧૧,૭૩૪) છે.

ગેડા જિલ્લો-આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૬૫ ચો. માઈલ અને વસતિ ૭,૩૬,૪૬૦ માણસોની છે. બાજરો, કોદરો, ચોખા, ઘઉં અને કપાસનું વાવેતર થાય છે. ગુપ્ત શહેરો નડીઆદ, બોરસદ અને આણંદ છે. કપડાબંધમાં સાણ અને કાચનાં કારખાનાં છે. ગોધરા નજીક રવેરી બ્લાસ મેન્યુફેક્ચરિંગ કંપનીનું કાચનાં વાસણ બનાવવાનું કારખાનું છે.

સુરત જિલ્લો-ક્ષેત્રફળ ૧,૬૬૨ ચો. માઈલ અને વસતિ ૭,૪૫,૮૨૪ માણસોની છે. ગુપ્ત પાક ચોખા, જુવાર, કપાસ, કોદરો, ટુવેરી દાળ, વાલ, ઘઉં અને બાજરો છે. રોડીનું વાવેતર પણ સારા પ્રમાણમાં થાય છે. વેપાર બધેય રેલવે માર્ગેટ છે અને ઘરિયામાં બીલીમોરા માર્ગેટ થાય છે. સુરત શહેરની નિકાસ પાંચ લાખ શાની અને આપાત પંદર લાખ રૂપિયાની સરેરાશ વાર્ષિક છે. સુરતમાં જરીન ભરતકામ થાય છે, પરંતુ પરદેશી હરીફાઈને કારણે આ વેપાર પડી ભાંગ્યો છે. વેપારનાં ગુપ્ત શહેરો સુરત, વલસાડ, બીલીમોરા છે.

થાણા જિલ્લો-આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૩,૫૭૩ ચો. માઈલ અને વસતિ ૮,૩૫,૬૪૨ માણસોની છે. ગુપ્ત પેદાશ ચોખા, મીઠું, લાકડું, ઝૂનો અને સૂણ માળખી છે. આ વસ્તીઓની

બહાર નિકાસ કરવામાં આવે છે. ગુપ્ત શહેરો થાણા, ભાણીપ કરવાણ અને બેલાપુર છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય: બધાય સાહિત્યોની શરૂઆત પછથી થઈ હોય છે. ગુજરાતી ભાષા આમાં અપવાદ ન હોઈ શકે. ગદ્ય સાહિત્યની શરૂઆત તો ઠીક નર્મદથી થઈ. અત્યારે તો પદ્ય સાહિત્ય કરતાં ગદ્ય સાહિત્ય વધુ પ્રચલિત થઈ ગયું છે. નરસિંહ મહેતા ગુજરાતના આદ્ય કવિ મનાયા છે. સંસ્કૃતી હોવા છતાં પણ તેઓ કન્યથી જન્મગોષ્ઠી દૂર હતા. શામળાનો વિવાહ, કુંવરબાઈનું માગેશ વગેરે પ્રસંગોમાં એમની મધુ મત્સ્યની અલંકાર ભક્તિ તરીકે આવે છે. એમની ભક્તિમાં કેટલાંક પદો શૃંગાર-ભક્તિમાં છે. નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાવિતમાં આજ લગી ગુજરાતને પ્રેરણા પામ્ય છે. બીલ કોઇ કવિની આટલી ચિરંજીવી યાદ રહી નથી. પદોમાં સ્ત્રીકવિ તરીકેનું માન મિરાંબાઇને ફાળે ભય છે. મિરાંબાઇની કવિતા નરસિંહ મહેતાની કવિતા કરતાં ભાવના-પદમાં, લાલિત્યમાં અને મનની લાવણશુદ્ધિમાં ઉચ્ચતર છે. નરસિંહ મહેતા અને મિરાંબાઇ પછી ભણિતા કવિ તરીકે ‘અખો’ આપણું ધ્યાન ઝેચે છે. અખાની કવિતા ગુપ્તત્વે પાર્શ્વિક સંપ્રદાયો, અને સમાજ તરફ કટાક્ષ-માર્મિક વ્યવેશો લેતી છે. કવિતાની શૈલી નરસિંહ મહેતા જેવી સરળ ન હોવાથી તેની કવિતા હોડેહોડે બની શકી નથી. અખા પછી પ્રેમાનંદને ‘કવિશિરોમણિ’ કહેવામાં કોઈ ભતની શંકા ઉઠાવાતી નથી.

“ગુજરાતી ભાષાને બીજી ભાષાઓ જેવી સમૃદ્ધ ન કરે”, ત્યાં સુધી પાપડી ન પહેરે.” આનું મહાનત્વ હેનાર કવિ જ શિરોમણી થઈ શકે ને ? પ્રેમાનંદે જુદા જુદા લગભગ ૩૨ ગ્રંથો લખ્યા છે. પ્રેમાનંદના સમકાલીન તરીકે શામળ બહુ જ નજરે આવી છે. પ્રેમાનંદે અને શામળે ધર્મથી વિરુદ્ધ રવતન કવિતાઓ રચી. શામળની કવિતા પૈરાણિક પ્રસંગોને બદલે સામાજિક વાતચિત્તો કહેતી. શામળ પછી તરત જ દયારામ આવે છે. દયારામનો ભાષા ઉપરનો કાબૂ, હાલોનો ભંડાર, માનવવલ્લાવ અને જીવનનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ તેમને બધા કવિઓ કરતાં જુદા પાડે છે. દયારામના અવસાન, પછી આવે છે સંકેતિકાળ. આ કાળમાં ગુજરાતને સુધારાનો અને પદ્મશિનો પાસા લાગ્યો. આ કાળમાં ગુજરાતના બે સમર્થ કવિ નર્મદાશંકર અને દલપતરામ થયા છે. નર્મદ-દલપતથી સાહિત્યમાં નવો યુગ શરૂ થયો. સામાજિક સુધારો એ આ બંને કવિઓનું ધ્યેય હતું. તેમના પછી નરસિંહરાવ, કલાપિ, નાનાલાલ, ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ નલુભાઈ, શ્રી. કાન્ત, બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ, વગેરેએ ગુજરાતી સાહિત્ય ના આગેવાનોને વિકસાવ્યાં. ગુજરાતી ભાષા સમૃદ્ધ બની. ત્યાર પછી આવ્યો “ગાંધીયુગ”. આ યુગમાં ગુજરાતના જીવનમાં ન્યૂન-રજત પછરો આવ્યો. ગાંધીજીના ન્યક્તિત્વની ડાપ શ્રી. કનૈયાલાલ સુનરી, ચંદ્રવદન મહેતા, કેશજી પરમાર, સુન્દરમ, શ્રી. રત્નેશ્વરિય વગેરે ઉપર દેખાઈ આવે છે. ગુજરાતી ભાષા આજે હિંદમાંની એક સમૃદ્ધ ભાષા બની છે, પરંતુ તેનું સાહિત્યજગત વિખ્યાત થાય તેની જ ગુજરાતી સાક્ષરને તપના હોય !

ગુરખા : આ એક બહાદુર અને લડાયક કોમ છે. તેઓ હિમાચલના નેપાળ પ્રદેશના વતની છે. તેઓ ગુપ્તત્વે જૂનો હિંદુધર્મ પાળે છે. (વધુ માટે જુઓ નેપાળનું રાજ્ય.)

શુભાષ: શુભાષના ઊંડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ નાના હોય છે. એને કાંઠા આવે છે. એમાં શુભાષી, ઘાળી, પીળી અને રાતી ભનો થાય છે. ઉંચેન શુભાષનાં ફૂલોનું અત્તર, શુભાષજળ, અને શુભકંઠ જનાવાય છે. શુભાષનો ઉપયોગ આયુર્વેદમાં આંકડી, પ્રદર, ધાતુવિકાર રક્તખળ્યાયિ, પિત્તવિકાર ઇત્યાદિ ઉપર થાય છે.

મૂળળ: મૂળળનાં ઝાડ મારવાડ અને સિંધમાં થાય છે. ઉનાળામાં તાપને લીધે ઝાડમાંથી રસ ઝરે તેને ગુળળ કહે છે. તે ધૂપ અને હવાના કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ગુણ કઠોર, તીખો, ઉષ્ણ, ત્રૈશ, પાચક, અગ્નિદીપક અને કાન્તિકર છે. એ કફ, વાયુ, ઉષ્ણ, હરસ, ઉલ્લી અને આમવાહનો નાશ કરે છે. ગુળળનાં ઝાડો રેવાળ અને પર્વતમય જમીનમાં થાય છે. એનો ગુણ્ય ખપ હિંદુસ્તાનમાં જ રહે છે. તેની નિકાસ થતી નથી.

ગોંડળ: કાઠીઆવાડનું આ એક દેશી એક રાન્ય છે. વિકાન રાન્યકર્તા ભડેલ સર ભગવતસિંહજી પંચત્વ પચ્યા છે. ગુજરાતી ભાષામાં છેલ્લાં વીસ વર્ષો થયાં એક બુદ્ધ હોય તૈયાર કરવાનું કાર્ય શરૂ છે. ગોંડલ રાન્યનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૨૪ ચો. માઇલનું છે. વસ્તી ૨,૦૫,૮૪૬ માણસોની છે. વસરાહ ૨૦ થી ૨૫ ઇંચ પડે છે.

લોકોનો મુખ્ય ધર્મો જોતી છે; જોતીમાં સિંગળી, કપાસ, અનાજ અને શેરડી થાય છે. બાણીઓમાં તેલબીયાંમાંથી તેલ નીકળે છે. ૧,૦૪૬ હુસો ઉપર હાથકાપડ વણાય છે. હાથિ હજવાની ધંડીઓ રટીમથી ચાલે છે. કપાસનાં જિન પ્રેસો થોડાં છે. ૪૨,૪૦૦ એકરેનાં જંગલો છે. રાન્યમાં ૧૦,૬૨૪ માઇલની પોતાની રેલ્વે હસાથી પારખંદર સુધી તથા નેતલસરથી રાજકોટ સુધી ભય છે.

આમોફોન: આમોફોન અને તેની બોલતી સુડીઓ કે થાળીઓ તે પરદેશી ઉદ્યોગ છે અને હિંદમાં તે પરદેશી આવ્યાત છે. વિશેષ કરી તેની આવ્યાત યુ. સ્ટેટ્સ અમેરિકાથી થાય છે. યુરોપના ઘણાખરા દેશોમાં આ ઉદ્યોગ સ્થપાયો છે. આત્ર હિંદમાં એની સુડીઓ અને ચંદો મંગાવી ગાયનો ઉતારાય છે. હિંદમાં ૬૨ વર્ષે ત્રીસથી ચાલીસ લાખ શા. ની આ ચીજ આવ્યાત કરવામાં આવે છે.

ઝીનલેન્ડ: ઝીનલેન્ડ જગતનો મોટામાં મોટો બેટ છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૩૬,૫૧૮ ચો. માઇલ છે, જ્યારે વસતિ ૧૬,૬૩૦ માણસોની જ છે. આખો પ્રદેશ બરફમય છે. ઝીનલેન્ડનો વેપાર રાજકર્તા છે. આ મોટો દાણ ઉત્પાદનું એક સંસ્થાન છે.

ઝીસ: ઝીસનો વિસ્તાર ૫૦,૨૭૦ ચો. માઇલ છે. અને વસતિ ૬૨,૦૪,૬૮૪ માણસોની છે. ઝીસમાં મુખ્ય ધર્મો, ઝીસના બૂના રેખનો, કેપીલિક, પ્રોટેસ્ટન્ટ અને ખ્રિસ્તીઓનો છે. ઝીસમાં લક્ષ્મી લાક્ષી ફરજિયાત છે. વર્ષની સરેરાશ ભરતી ૫૦,૦૦૦ માણસોની હોય છે. પણ ફરજિયાત લક્ષ્મી લાક્ષી હોવાથી ઝીસ યુદ્ધના સમયે સાઈ લક્ષ્મી જીતી કરી રહે છે. ઝીસનો હરિયાઈ કાંઠો રણજાતક હોય છે. તેમાં ૧૨ કિલ્લાયર, ૬ રોપિંગો બૉટ, ૪ મુરગ મુકનાર જહાજો અને સળમરીનો સમાવેશ થાય છે. ઝીસ મુખ્યત્વે જેતીપ્રમાન રેષ છે. તેમાં ઘઉં, મકાઈ, બોર, વખાઉ અને કપાસનું વાવેતર સારા પ્રમાણમાં

થાય છે. ઝીસમાં ઘણાં ખનીજો મળે છે. કા. ત. લોહ, જસત, મેગ્નેઝ, તાંબુ, ચાંદી, સુરમો, કબાઈ, અને નીકલ. મલણ 'ક્રાયમ' નું છે. ૭૭ 'ક્રાયમ' બરાબર એક યુ. સ્ટેટ્સનો ડૉલર થાય.

શ્રેટાંકિતન:—આ દેશ ત્રણ વિભાગોનો બનેલો છે. ઇંગ્લેંડ, સ્કોટલેંડ અને વેલ્સ. અગાઉ એ ત્રણેય જુદાં જુદાં હતાં. એ પરસ્પર લડતાં હતાં, પરંતુ કમણાં વચ્ચે રાજ્યો એક તંત્ર નીચે એટલે યુનિયન એકના વાવટા નીચે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮૦,૦૦૦ ચો. માઇલોનું છે. એની વસ્તી ૪૫ કરોડ હતી છે. પરંતુ એ દેશના લોકો એટલા સાહસિક અને ધૈર્ય પાછળ મરનારા છે કે આજે જગતનો ૧૧ લાખ જમીન અને ૧૧ વસ્તી એમને તાણે છે. શ્રેટાંકિતનો શાહીવાહ આખા સામ્રાજ્યમાંથી શાહીય રીતે રસ યુસવાનું ભણે છે. એક સામ્રાજ્ય દેશમાંથી એ દેશ પોતાની શક્તિથી મહાન દેશ અને મહાન સામ્રાજ્ય બનેલ છે. સત્તરમાં સેકા પહેલાં તે એ દેશ ખૂબ પછાત હતો. પરંતુ બ્રેસો વરસના ગાળામાં એની પ્રભુતાને કારણે સમુદ્રમંથન કરી, પોતાના નાના દાણથી સેંકડોગણો પ્રદેશ એટલે ૧૪૦ લાખ ચો. માઇલ એટલા વિશાળ સામ્રાજ્યની માલિકી મેળવી છે. જર્મન, જપાન વગેરે મહારાજ્યો થોડા દરકા થયા મુખર્થી છે. 'બ્રિટિશ બધું' ખાઈ ભય છે' એ કારણથી એમને અદેખાઈ ઉપજ છે. હાલના યુદ્ધનું મુખ્ય કારણ એ જ છે. પશ્ચિમ ખંડોમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં બ્રિટનનું સામ્રાજ્ય ફેલાયેલું છે. બ્રિટન ખૂબ ધનવાન છે. આખા જગતના વેપાર અને શાહીનું કેન્દ્ર બ્રિટન છે. આત્ર બે લાખ અંગ્રેજો બ્રિટન બહાર આવકા મોટા સામ્રાજ્યનું સુકાન ચલાવે છે.

બ્રિટન ભારે સમયસચ્ચ છે. પોતાનાં સંસ્થાનો અતિ બળવાન થઈ શિંગડાં ભરાવવા એવાં થાય, એટલે દેશી ઢીલી મૂકી એમને સ્વરાજને 'મોઝી' વાળે છે. કેનેડા, ઍરિઝોનિયા, હલિફ્સ આફ્રિકા, ન્યુઝિલેન્ડ વગેરેની ગોરી પ્રભુતા એણે આત્ર સતોષે તેનું સ્વરાજ આપી દીધું છે.

બ્રિટનમાં ૧૭૬૮ પછી વરાળ્યનંતી રોષ થઈ; હોલસાની રોષ થઈ, આથી બ્રિટને પોતાનાં સંસ્થાનોમાંથી કાઢી માલ મગાવી તેનો પાકો માલ બનાવીને પોતાની રટીમરેખાં સંસ્થાનોને વેચવા માંડ્યો. આથી એને મોટો લાભ થયો. બ્રિટન ખૂબ ધનવાન બન્યું. યુરોપનાં બીજાં જર્મનીને ક્રાન્સ અને અમેરિકા એવાં રાજ્યો ન્યારે વિજાન, ચંપશાક્ષમાં આગળ વધ્યાં, ત્યારે બ્રિટને આ રાજ્યો સામે જકાતી દિવાલો પોતાનાં સંસ્થાનોમાં બંધી પોતાની શાહી યુસણીનિત ચાલુ રાખી. પોતાના સામ્રાજ્યમાં બ્રિટને પોતાના ઉદ્યોગોના સલકારી ઉદ્યોગો ખીસવવા દીધા; પરંતુ બ્રિટનના મૂળભૂત ઉદ્યોગોને આંધ ન આવે તેવી રૂબરૂ રાખી.

જગતમાં બ્રિટનો વેપાર સૌથી મોટો છે. એનાં ૧૧ લાખ કારખાનાંઓમાંથી જગતને બેઝોએ તેવા પદાર્થો તૈયાર થઈ નિકાસ થાય છે. આખા જગતમાં એની ૩૦ હજાર એટલી રટીમરેખા અને વહાણો માલ લાવ લઈલખ કરે છે. એ સમુદ્રની રાણી ગણાય છે. એણે સમુદ્રમાં પોતાના સાગર કાંઠાવાના બળથી વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું છે. છેલ્લાં બેસો વર્ષો થયા બ્રિટનનો કાંઠો સમુદ્ર ઉપર મોટા વિજયો મેળવીને પોતાનું અભિવૃદ્ધિ સ્થાપી રહેલ છે, બ્રિટનના વિશાળ વેપારને આ સાગર કાંઠો ખૂબ

રક્ષણ આપી રહી છે. બ્રિટન ખૂબ વેપારી છે, બહુશક્તિ સેન્ય રાષ્ટ્ર છે. ખજ સમય આવે એના યુવાનોને સંપૂર્ણ તાલીમ મળેલી હોવાથી એ દરેક યુગ પર આવી શકે છે. એનું સંગઠન અને સ્વશિક્ષામિત્ર અનુભવ છે.

એના સામાન્યતા માલિક સમ્રાટ છે. પરંતુ કુલ સત્તા આત્મની સભા અને ગૌણ રીતે ઉમરાવોની સભાના હાથમાં છે. ડેનમરવેડિય, લિથરલ અને લેથર, એમ ત્રણે પક્ષો પાલકનિયંત્રમાં ખૂબ વાણ્યુકો કરે છે; પરંતુ ત્રણેય શાહીવાદના વર્તમાનમાં ઉપાસકો છે. ન્યારે બ્રિટનના શાહી હિતને પ્રકાશન થવા વખત આવે, ત્યારે અનુભવ એકલા ટેખાડે છે. બ્રિટિશો લારે ચીકણા લહેર્યા છે. ગયા તેમ જ હાલના મહાપુરુષો સર્વવંશ હોમીને પણ તેઓ યુરોપમાં પોતાનું વર્ચસ્વ રખાવે છે.

બ્રિટનની રાજ્યનીતિ હમેશા યુરોપમાં પહેલો દરજ્જો ટકાવી રાખવાની છે. બીજું કોઈ રાજ્ય બળવાન થાય, તો રાજ્યનીતિ, સુસહીગીરી અને છેલ્લે યુદ્ધ કરીને પણ એનો પરાજય કરે છે.

બ્રિટનના આર્થિક વિભવ અને સુસજ્જ માટે થોડા સાત્ત્વીય માર્ગો એણે રચાયા છે.

- (૧) પોતાના તાબાના વિશાળ દેશોમાં પોતાને ભરખી કાઢ્યા મહોની પેદાશ વધારીને એ માલ બ્રિટનમાં પોતાની સ્વીમરૈમાં લાવીને પોતાનાં કારખાનાઓમાં એ કાચા માલનાં અનેક ભંડો પાકો કર્યો બનાવી પોતાના તાબાના દેશોમાં એ માલ પાછો પોતાની જ સ્વીમરૈમાં મહાવી તે માલને જકાતી રક્ષણ આપવું. આમ પછાત પ્રભુએ પાકો માલો મોટા નફે પૂરા પાડી તેમાંથી મોટો લાભ મેળવેલો, પોતાના વેપારના વિકાસ માટે પછાત દેશોમાં રેલ્વેઓ બાંધી, બંદરોના વિકાસ કરવા એ પણ નીતિ એણે ગ્રહણ કરી છે, પોતાના વેપાર માટે શરારી એટલે બેન્કિંગની ખીલવણી પણ બ્રિટન કરી છે. વહાણવડું, બેન્કિંગ એટલે શરારી, વીમો, રેલ્વે, તાર, પોસ્ટ વગેરે સાધનો એણે વેપારના વિકાસ માટે સારસ રીતે વાપર્યાં છે. પોતાના તાબાની પ્રભુપી ગરીબ ગાયોને ટોલવાડું બ્રિટન સારી રીતે ભણે છે.
- (૨) પોતાના દેશના માણસોને તાબાના દેશોમાં મોટા પગારો આપી ઉપરી અધિકારી ઉપર સેન્ય અને સુઝી ખાતાઓમાં નિમણૂક કરી એમને મોટા પેન્શનો આપવાં. આ રીતે જ વર્ષે બ્રિટનને કરોડો પૌન્ડની આવક છે.
- (૩) બ્રિટન પછાત દેશોમાં કારખાનાઓ, ખાણો, રેલ્વે, ત્રાન્સેઓ અને મોટર સર્કિસો રચાવીને પાંચ અબજ પૌન્ડો મૂકી તરીકે રોક્યા છે. બ્રિટનને આ થાપણની મૂકીડું ન્યાન કર વર્ષે વીસ કરોડ રૂપિયા મળે છે.
- (૪) હુડિયામણ અને જકાતવડું નિયમન પોતાના લાભ પ્રમાણે ગોઠવી તેમાંથી મોટો ફાયદો મેળવીને બ્રિટન બનવાન થયું છે. એના દરેક માણસની સરેરાશ પેદાશ વાર્ષિક રૂ. ૭૫૦ જેટલી મોટી છે, ન્યારે હિંદુ જેવા દેશની પેદાશ (વાર્ષિક) રૂ. ૩૫૫ માત્ર છે. રૂ. ૪૫૫ આવે છે.

હિંદી વસતિ ૩૬ કરોડ માણસોની છે. બ્રિટનની વસતિ ૪૫ કરોડની છે. આમ હિંદુ વસતિ સંખ્યામાં બ્રિટન કરતાં

૮૧ વજન વધારે છે; છતાં હિંદુ પછાતપણું નીચેના આંકડા-ઓથી જણાયો. હિંદુ સેન્ય ૧૮ લાખ થો. માઇલવડું છે; ન્યારે બ્રિટનવડું માત્ર ૮૦,૦૦૦ થો. માઇલવડું છે.

- (૧) હિંદુમાં દસ વરસનું સરેરાશ વાર્ષિક મરણપ્રમાણ ૬૨ ૧,૦૦૦ પાછળ ૧૪.૫૮ છે; બ્રિટનનું માત્ર ૧૨.૫૮ આવે છે.
- (૨) હિંદુમાં બાળમરણવડું પ્રમાણ ૧૮૦૦ છે. (૧,૦૦૦ જન્મ પછી) બ્રિટનમાં ૬૩૩ જ છે.
- (૩) હિંદુમાં માણસની સરેરાશ જિંદગી ૨૩ વરસની છે; ન્યારે બ્રિટનમાં માણસનું સરેરાશ આયુષ્ય ૪૬ વરસનું છે.
- (૪) હિંદુમાં માત્ર આઠ ટકા વસ્તી અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે અને બ્રિટનમાં ૬૭ ટકા પ્રભુ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે.
- (૫) હિંદુમાં માણસ દીઠ રૂ. ૧) શિક્ષણ પાછળ ખર્ચાય છે. ન્યારે બ્રિટનમાં માણસ દીઠ શિક્ષણ માટે રૂ. ૧૭૨ ખર્ચાય છે.
- (૬) હિંદુમાં ઔદ્યોગિક પેદાશ રૂ. ૪૦૮ કરોડની ગણાય છે, માણસ દીઠ રૂ. ૧૨ ની સરેરાશ આવે છે; ન્યારે બ્રિટનની દરેક માણસની સરેરાશ રૂ. ૪૧૨ આવે છે. આપણા કરતાં ૩૪ ગણી ઔદ્યોગિક પેદાશ બ્રિટનની છે.
- (૭) હિંદુનો વેપાર ૬૨ માણસ દીઠ સરેરાશ રૂ. ૧૭ જેટલો આવે છે; બ્રિટનનો ૬૨ માણસ દીઠ સરેરાશ વેપાર ૫૬૭ જેટલો આવે છે.
- (૮) હિંદુમાં ૧૦ લાખ માણસે ૧૨૦ માઇલ રેલ્વે છે; ન્યારે ગ્રેટબ્રિટનમાં ૬૨ દસ લાખે ૪૬૦ માઇલની રેલ્વે આવે છે.
- (૯) હિંદુમાં ત્રણ વર્ષની સરેરાશ ૧૧ કરોડ ટન સ્વીમરૈ આવી હતી; ન્યારે બ્રિટનમાં ૧૧૧ કરોડ ટન આવી હતી.
- (૧૦) હિંદુમાં પોસ્ટ મારફતે ૬૨ માણસે સરેરાશ ૩-૪ લાખ અને પત્રો આવે છે; ન્યારે બ્રિટનમાં ૧૪૪ ની સરેરાશ ૬૨ માણસે આવે છે.
- (૧૧) હિંદુમાં ૧,૦૦૦ માણસ દીઠ ૫૧ તારો (ટેલિગ્રામો) ની રાસ આવે છે, ન્યારે બ્રિટનમાં ૧,૧૨૬ આવે છે.
- (૧૨) હિંદુમાં ૬૨ દસ હજાર માણસે ૧૦૧ ટેલિફોનની સંખ્યા સરેરાશ આવે છે; ન્યારે બ્રિટનમાં ૪૪૬ જેટલી આવે છે.
- (૧૩) હિંદુમાં મધ્યસ્થ સરકાર, પ્રાંતીય સરકાર અને મ્યુનિ-સિપાલિટીઓની આવક કુલ રૂ. ૨૧૮ કરોડ જેટલે ૬૨ મધ્યસ્થ દીઠ સરેરાશ રૂ. ૧૦ આવે છે. ન્યારે બ્રિટનની તેવી પેદાશ રૂ. ૧૩૩૪ કરોડની હતી.
- (૧૪) બ્રિટનના સેન્યોના ૬૦ હજાર યુરોપિયનો હિંદુને ખજે હિંદુમાં રહેવું છે. એક અંગ્રેજ સિપાઇનો ખર્ચ એક હિંદી સિપાઇ કરતાં ચાર ગણો વધારે છે. હિંદી સેન્યને માટે મોટી તોષી, બંદુકો, યાંત્રિક વિમાનો, રણગાડીઓ અને વાણીખરી સામગ્રીઓ બ્રિટનથી આવતી હતી. હિંદી સેન્યમાં મોટા અધિકારીઓ બધા યુરોપિયનો છે. હિંદી પ્રભુનો તેના ઉપર કાબૂ નથી.
- (૧૫) હિંદી વિમાની સેન્ય ઉપર હિંદીઓનો કાબૂ નથી; ગ્રેટ-બ્રિટનનો છે.
- (૧૬) હિંદી સાગર કાફલા ઉપર હિંદી પ્રભુનો કાબૂ નથી; ગ્રેટબ્રિટનનો છે.

- (૧૭) હિંદમાં યુદ્ધ પહેલાનાં વર્ષોમાં કુલ સૈનિક ખર્ચો ૫૮.૨૬ કરોડ હતો, બ્રિટનમાં ૧૧૮ કરોડનો હતો.
- (૧૮) હિંદમાં ૬૨ માલ્સ દીઠ કાર્પેશિયો ૧ની ગણવામાં આવે તો તે કાર્પેશિયો યંત્રોની મલ્ટીપ્લિકેશનમાં ૧૨ ની ગણાય છે. યંત્રોની મલ્ટીપ્લિકેશન બજાર ગણ્યું કામ આપે છે.
- (૧૯) હિંદની કુલ સમૃદ્ધિ (૩૬ કરોડ માલ્સોની) ૧૨,૦૦૦ કરોડ રૂપિયા ગણાતી હતી. ગ્રેટ-બ્રિટનની (૪૧ કરોડ માલ્સોની) કુલ મિલ્ટ ૨૬,૪૩૨ કરોડ રૂપિયાની ગણાઈ હતી. આ આંકડો મુજબ આખા જગતની સમૃદ્ધિ ૨,૭૭,૭૭૭ કરોડ રૂપિયાની કડપાઈ હતી; તેમાં અમેરિકા યુ. સ્ટેટ્સની ૮૩,૩૩૩ કરોડ રૂપિયાની અને બ્રિટનની ૪૭,૨૨૨ કરોડ રૂપિયાની ગણાઈ હતી.
- (૨૦) હિંદની વસતિ જગતની વસતિના પ્રમાણમાં ૧૭ ટકા છે, ભથ્થાં તેની સમૃદ્ધિ જગતની સમૃદ્ધિના સરેરાશ ૫ ટકા આપે છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ બોર્ડ અમેરિકાની વસતિ જગતની કુલ વસતિની સરેરાશમાં માત્ર ૭ ટકા છે. પણ એની સમૃદ્ધિ આખા જગતની કુલ સમૃદ્ધિના ૪૦ ટકા છે.

ગ્રેટબ્રિટન કેટલું ધનવાન છે, તે આ આંકડોઓ ઉપરથી સમજ શકો. આખા જગતના વેપાર અને શરારીનું મુખ્ય મધ્ય-બિંદુ લંડન છે.

ગ્રેટબ્રિટન એટીવાકીમાં નજીકું છે. પોતાની પ્રભાવી ગોરા-કોનો ધ આની ભાગ તે પેદા કરે છે. બાકી દશ આની નેટલો ભાગ એને પરદેશોથી આયાત કરવો પડે છે. આથી પોતાના મોટા વેપાર, વિશાળ સામ્રાજ્ય અને ગોરાકી મેળવવા માટે ગ્રેટબ્રિટને સાગર ઉપર કાબુ રાખવો, એ એના જીવન, સંસ્કૃતિ અને સમૃદ્ધિ માટે અગત્યનું છે.

ગ્રેટબ્રિટનમાં કાલસો, ઊન, માછલીઓ અને લોડું એ ચાર પદાર્થો વિશેષ મળે છે. બાકી બીજા સર્વ પદાર્થો પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યમાંથી કાચી સ્થિતિમાં મેળવીને તેના પાકા પદાર્થો પોતાનાં કારખાનાંઓમાં તૈયાર કરીને ગ્રેટબ્રિટન પોતાની સ્થિતિમાં પછાત પ્રભુઓના દેશોમાં મોકલી તેમાંથી મોટો નફો મેળવે છે. એના અર્થશાસ્ત્રની આ ચાવી છે. ગ્રેટબ્રિટન આથી મોટું ધનવાન નથી.

ગ્રેટબ્રિટનની યુદ્ધમાં આર્થિક સ્થિતિ-ગ્રેટબ્રિટન હમણાં મહાયુદ્ધમાં સંપડ્યું છે. વિજ્ઞાન, યંત્રશાસ્ત્ર, રસાયન અને વિદ્યુતશાસ્ત્રમાં પોતાની શક્તિને યુગ બીજા બર્ષની જગતમાં અગ્રસ્થાને આપ્યું છે. ભપાને પણ કોઈ પ્રમાણે પોતાની શક્તિ પ્રકુલિત બનાવી છે. આ બંને દેશો અનેક વર્ષો થયા પોતાનાં સૈન્યો, વિમાનીઓ અને સાગરજળને મજબૂત બનાવતાં આપ્યાં છે. જર્મનીએ યુરોપના ૨૦ દેશોને પોતાની શક્તિથી જીતી લીધા છે. ભપાને પણ પેસિફિકમાં મોટો પ્રદેશ હાથ કર્યો છે. ચીનમાં પણ છેલ્લાં ૭ વર્ષો થયા ભપાન યુદ્ધ ચલાવે છે. છતાંબી પણ ભપાન-જર્મનીના સહકારમાં યુદ્ધમાં હોવાં બન્યું છે, અંગ્રેજો છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયા યુદ્ધમાં લડે છે. જર્મન, ભપાન, ઈટલી સામે ગ્રેટબ્રિટન અને તેના સંસ્થાના તેમ જ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ બોર્ડ અમેરિકા યુદ્ધી કરે છે. ગ્રેટબ્રિટને પોતાના ઉદ્યોગોનાં કારખાનાંઓને યુદ્ધના સરંભ બનાવવા માટે ફેરવી નાખ્યાં છે. પોતાની ૪૧ કરોડની પ્રભાવી સીધી અથવા આડક-

તરી રીતે યુદ્ધના કામમાં રોકી છે. ગ્રેટબ્રિટનનું સમગ્ર વહાણબંદુ યુદ્ધકાર્યમાં રોકાયું છે. એની રેલ્વેઓ, એની બધી પ્રવૃત્તિઓ માત્ર યુદ્ધ પ્રવૃત્તિમાં જ રોકાય છે.

ગ્રેટબ્રિટનનું હમણાં યુદ્ધનું દૈનિક ખર્ચ ૬૨ કરોડ પાઉન્ડ એટલે ૧૮ થી ૧૬ કરોડ રૂપિયા નેટલું મોટું છે. યુદ્ધના ખર્ચ માટે બ્રિટનને મોટા પ્રમાણમાં લોન લેવી પડી ઉપાર નાણું લેવું પડે છે; કારણ કે તેની પેદાશ કરતાં ખર્ચ ચારથી પાંચ ગણો વધારે છે. બ્રિટનની સરેરાશ પેદાશ ૬૨ વર્ષે ૨૧ અબજ પાઉન્ડ નેટલો વધી ગઈ છે. એવું વાર્ષિક ન્યાજ લગભગ ૬૫ કરોડ પાઉન્ડ નેટલું થશે. એટલું ભારે ન્યાજ ભરવા માટે બ્રિટનને ભવિષ્યમાં પછાત પ્રભાવી મુસવાને પોતાનો કાર્યક્રમ હાથ છે, તે કરતાં પણ વધુ વેગવત બનાવવો પડશે.

એન્ડ બોર્ડ ઇન્ડસ્ટ્રી બ્રિટનની મુખ્ય શરારી સંસ્થા છે. એ ત્યાં મોટાં મધ્યમ ક્ષણો છે. એની નોટોને ફેલાવે હમણાં ૮૫ કરોડ પાઉન્ડ નેટલો વધી ગયો છે. એ નોટોના વિશાળ ફેલાવા સામે માત્ર ૧૫૫ લાખ પાઉન્ડના સોનાનું પીઠ-બળ છે, બ્રિટનના અર્થશાસ્ત્રની આ ખૂબ નબળી કડી છે અને તે ચિંતાભરી ગણાય.

બ્રિટને પરદેશો ખાતેની ત્યાંની ભમીનગીરીઓ અને રેલ્વે વગેરેમાં પાંચ અબજ પાઉન્ડ એટલે ૬૨ અબજ રૂપિયા રોક્યા હતા. અમેરિકામાં યુદ્ધ સામગ્રીઓની ખરીદીમાં અથવા મુત્રાવવાથી આ પાંચ અબજ પાઉન્ડની રકમ ખલાસ થઈ ગઈ છે. બ્રિટનને આ પાંચ અબજ પાઉન્ડનું વાર્ષિક વાષ કરોડ પાઉન્ડનું ન્યાજ ઉપન થતું હતું. આ પાંચ અબજ પાઉન્ડની મૂડીમાં અર્ધી તો ચીન, જાહેશ, મલાયા અને મધ્યયુરોપમાં બાલ્કન રાજ્યો શરુઆત હાથમાં ગયાથી ખલાસ થઈ છે. અર્ધી મૂડી યુદ્ધની શરૂઆતમાં ખરીદવામાં વપરાઈ ગઈ છે. આ રીતે પરદેશોની મોટી મૂડી તેમ જ વેપારઉદ્યોગો હવે આવક આપતાં બંધ થયાં છે. વહાણવટાનું મોટું પ્રમાણ સમુદ્રને તળીએ ફરમન સમુદ્રોનોએ પહોંચાડ્યું છે અને તેના પરિણામે ગ્રેટબ્રિટને ભથ્થેર આર્થિક તુકશાન સહન કર્યું છે.

ગ્રેટબ્રિટનનું અર્થશાસ્ત્ર યાક્યું છે. એના માથે યુદ્ધનું મોટું ખર્ચ ચાલુ છે. એને પહેલોથી વળવા માટે ગ્રેટબ્રિટન પાસે ધન અને પરદેશોમાં મૂડી વધી. આથી અમેરિકા (યુ. સ્ટેટ્સ) પાસેથી ધોરણ અને પટાની પદ્ધતિ અનુસાર ગ્રેટબ્રિટન શરૂઆતમાં વધારે ખરીદ કરે છે, આ પહેલાં ગ્રેટબ્રિટનને પોતાની ૩ અબજ પાઉન્ડની કિંમતની અમેરિકન ભમીનગીરીઓની મૂડી તો શરૂઆતમાં ખરીદીમાં પૂરી કરી નાખી છે.

આ રીતે ધનવાન ગ્રેટબ્રિટન પોતે પહેલોથી વળે તે કરતાં નાણાંને અતિશય વધારે વ્યય કર્યો છે. એ સમયાં નાણાં ફરી યુદ્ધ પછી કયાંથી મેળવવાં તે એને માટે ચિંતા ભરેલો પ્રશ્ન છે.

ગ્રેટબ્રિટન મૂડીવાકી દેશ છે. એના ધનવાન, વેપારી અને ઔદ્યોગિક વર્ગ તો માત્ર ૧૦ ટકા છે. એના હાથમાં રાજ્યશાસન અને આખા સામ્રાજ્યની શાસનચાલી છે. પ્રભાવી ૬૦ ટકા ભાગ ગરીબ છે. માત્ર ૬૦ ટકા ભાગ સાધારણ સારી સ્થિતિમાં છે. ૧૦ ટકા અતિ ધનવાન છે. ગ્રેટ-બ્રિટનમાં સત્તા, અધિકાર અને માલિકી આ ૧૦ ટકાના વર્ગમાં છે.

ગ્રેટબ્રિટનનું વિશાળ સામ્રાજ્ય-ગ્રેટબ્રિટનને ૧૮૦૦ વર્ષોમાં જન્મરક્ત સામ્રાજ્ય બેઠું હતું છે. જગતનો નું ભાગ એ રીતે છે. કુલિયાના પાંચ ખંડોમાં ગ્રેટ-બ્રિટન નીચે જુજળ સ્થાન અને વસતિ ધરાવે છે:—

જુદા જુદા ખંડો	સૈનિકીય માંડ	વસતિ
યુરોપ	૧,૨૧,૫૧૨	૪૮૦ લાખ
એશિયા	૧૮,૨૪,૫૫૦	૩,૧૫૦ લાખ
આફ્રિકા	૪૧,૫૨,૦૦૦	૧૦૦ લાખ
ઉત્તર અમેરિકા	૩૮,૬૩,૦૦૦	૬૦ લાખ થી કરીક
મધ્ય અમેરિકા	૮,૧૦૦	૦૧ લાખ
વેસ્ટઇન્ડીઝ	૧૨,૩૦૦	૨૦ લાખ
દક્ષિણ અમેરિકા	૬૭,૮૦૦	૩૧ લાખ
ઓસ્ટ્રેલીયાનીયા	૩૩,૦૦,૦૦૦	૬૦ લાખ
કુલ	૧,૩૬,૦૬,૭૮૨	૪,૬૩૩ લાખ

આમાં ૭ કરીક યુરોપિયનો, ૩૬ કરીક હિંદીઓ, ૪ કરીક સીડીઓ, ૧૦ લાખ આરબો, ૧૦ લાખ મલાઇ અને ૧૦ લાખ ચિનાઓ વગેરે છે. આમાં ૨૨ કરીક હિંદીઓ, ૧૦ કરીક યુરિયમો, ૮ કરીક બ્રિટીશો, ૧૨૦ લાખ બોહો, ૧૨૦ લાખ જાવાનીઓ, ૪૦ લાખ શિખો, જેનો અને પારસીઓ તથા બા લાખ ચાકુડીઓ છે.

બ્રિટિશ મહારાજ્યની આવી ગ્રેટબ્રિટનના લંડન શહેરમાં છે. જુદા જુદા પ્રધાનો જેવા કે હિંદ, સંરખાનો, વેપારઉદ્યોગ, અર્થશાસ્ત્ર, ન્યાય વગેરે દેશ પરદેશોનો રાજકીય વહીવટ લંડનમાં બેઠે ચલાવે છે. ન્યારે ગવર્નર જનરલો, ગવર્નર અને કમિશ્નરો જુદા જુદા દેશોના વહીવટ ચલાવે છે.

જેનેડા, દક્ષિણ આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલીયા અને ન્યુઝીલેન્ડ એ સંરખાનો લગભગ સ્વતંત્ર સત્તા ભોગવે છે. પોતાનાં સૈન્યો, વિમાનો અને સાગરદળો ધરાવે છે. એમનું અર્થશાસ્ત્ર અર્ધ સ્વતંત્ર છે. હિંદ, લંકા અને બીજા કેટલાક દેશો મર્યાદિત સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. એમના અર્થશાસ્ત્રની છેલ્લી ચાવી લંડનમાં છે. બાકીના બીજા દેશો પૂરા લંડનના કાબૂ નીચે છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના ધણાખરા દેશો પોતાના ખર્ચ નેટલી પેદાશ કરે છે. બ્રિટિશ વેપારને ઉત્તમ આપવા ધણાખરા બ્રિટિશ માલ ઉપર બોધી જકાત રાખી છે. સ્વરાજ ભોગવનાં સંરખાનો સિવાય સામ્રાજ્યના ધણાખરા દેશમાં મોટા અધિકારો બ્રિટિશ-દેશનાં હાથમાં છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો અર્થાંશ-બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય વિશાળ સાગરમાં પોતાના દેશોની રક્ષણની યોજના સૈનિક, સાગર અને આકારા એ ત્રણેય પરત્વેના અનુભવીઓની યોજનાઓ જુજળ પાર ઉતારી છે. આમાં વેપારદ્વરે રક્ષણ સામ્રાજ્યના દેશોનું રક્ષણ અને જગતમાં ફરતી એનો ૩૦ સ્ટીમરોના રક્ષણના ચક્ષુઓ સુદર નિર્ણય આપે છે. લશ્કરી દૃષ્ટિએ

ગયા મહાયુદ્ધમાં બ્રિટન નીચે જુજળ લશ્કરી સૈન્યો જેવાં કર્યાં હતાં—

	સૈનિકો	ટકા
ગ્રેટબ્રિટન	૪૧,૦૦,૦૦૦	૫૭,૦૦,૦૦૦
જેનેડા	૭૧,૦૦,૦૦૦	૧,૨૮,૦૦૦
ઓસ્ટ્રેલીયા	૪૮,૭૦,૦૦૦	૪,૧૨,૦૦૦
ન્યુઝીલેન્ડ	૧૧,૦૦,૦૦૦	૧,૨૮,૬૬૦
દક્ષિણ આફ્રિકા	૧૨,૦૦,૦૦૦	૧,૩૬,૦૦૦
હિંદ બ્રિટિશ	૩,૧૬,૦૩,૦૦૦	૧૪,૪૦,૦૦૦
બાકીનું સામ્રાજ્ય		
ચાકુ	૫,૬૦,૦૦,૦૦૦	૧,૩૪,૦૦૦
		૮૪,૭૮,૦૦૦

આ યુદ્ધમાં પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યે એક કરીક લડવૈયા જેવા કર્યાં છે. બ્રિટનના બંદર પોર્ટસ્માઉથથી આ અથાવની સાગરસાંકળ ગોલવાયેલી છે, જિબ્રાલ્ટર લંડનથી ૧,૨૦૦ માઇલ દૂર છે, આ રથો આંગ્રેજોના મોટા નૌકા કાર્ગો, જમીનનું સૈન્ય, હવાઇ મથકો, હવાઇ વિમાની સૈન્યો. તેલ (પેટ્રોલિયમ)નું મથક, મોટી મનવારો માટે ડંકા, ગોડાઉનો અને રણ સામગ્રી માટેના કાંડારો રહે છે. કોલસાનો પણ ત્યાં મોટો જથ્થો રહે છે. જિબ્રાલ્ટરની મજબૂત કિલ્લેબંધીના મથકથી ૬૮૦ માઇલ દૂર માલ્ટાનું એવું જ મજબૂત મથક આવેલું છે. એના ઉપર જર્મન સૈન્યે ૩,૦૦૦ હવાઈ હુમલા કર્યાં છે, છતાં માલ્ટા પડ્યું નથી. ત્યાંથી સાધપ્રસના નાના ટાપુ ઉપર કિલ્લેબંધી છે. આ ત્રણેય સ્થાનોથી બ્રિટને જૂમધ્યમાં પોતાનું વર્ષાંચ રાખ્યું છે.

માલ્ટાથી પોર્ટસેઇ ૬૮૦ માઇલ દૂર છે. આ રથો પણ બ્રિટિશ કિલ્લેબંધી અને મોટું લશ્કરી મથક છે. માલ્ટાથી પોર્ટસેઇ સુધીના સાગર મથકોની રક્ષણવ્યવસ્થા સારી યુક્તિથી કરેલી છે. પોર્ટસેઇથી સુએઝની નહેર ૧૦૦ માઇલ દૂર છે; આ સુએઝની નહેર એ એક સ્વતંત્ર કંપનીના વહીવટ નીચે છે. એ ડંકા સ્ત્રતાના ઉપયોગથી ૪,૦૦૦ માઇલના લંબાઈનો અથાવ થાય છે. પ્લીમાઉથથી સુએઝની નહેરને રસ્તે હિંદ ૧,૨૦૦ માઇલ છે; ન્યારે કેપને રસ્તે ૧૦,૫૦૦ માઇલ છે. સ્ટીમરો સુએઝને રસ્તે ધધને યુસાફરી કરતાં ૧૧ દિવસો અથાવી શકે છે.

સુએઝથી એકન ૧,૩૦૦ માઇલ છે. એ પણ મોટું સાગર, સૈનિક અને વિમાની મથક છે. ત્યાંથી ઝુબઈ ૧,૬૦૦ માઇલ છે, એને પણ અથાવનું મથક બનાવવામાં આવ્યું છે. ત્યાંથી ૧,૨૦૦ માઇલ સિલોનનું રીન્ડોમાલીનું મોટું સંરક્ષણ મથક છે. ત્યાંથી સિંગાપુર એ રક્ષણની દૃષ્ટિએ મહાન મથક હતું. સિંગાપુરથી હોંગકોંગ પણ એ જ પ્રમાણે સંરક્ષણની દૃષ્ટિએ મહાયુદ્ધ મથક તરીકે રખાયું હતું.

ઓસ્ટ્રેલીયા, દક્ષિણ આફ્રિકા, આલ્બાનિડને સાગર માર્ગ પેસિફિકનો સાગર માર્ગ, આવાં આવાં અનેક મજબૂત મથકોની રક્ષાયેલા છે. બ્રિટન ૨૦ હજાર માઇલ લાંબા સાગર માર્ગોના મધ્યરથ રથોએ પોતાના આવી જેવાં કિલ્લેબંધીના મજબૂત થાણાં રખાયાં છે.

ગ્રેટબ્રિટન (ઇતિહાસ)—હિંદને દોઢસો વર્ષથી પરત્રવતાના પાઠ શીખવનાર આ રાજને આપણે કેમ જૂઠી રાખીએ ? બ્રિટનનો જૂલકાળનો ઇતિહાસ આજના બ્રિટનની સાક્ષી પૂરે છે. આપણે એ ઇતિહાસનું ઘોડું અવલોકન કરી લઇએ. બ્રિટનનો લેખિત ઇતિહાસ બહુ મોટો શરૂ થાય છે. બ્રિટનના મૂળ વતનીઓ કાળા અને ઠંડાણા હતા. ત્યારપછી રૂપરત્તી આપ-બિરામન લોકો આના અને ત્યારપછી મધ્ય યુરોપમાંથી કેટલેક લોકો આના. ઇ. સ. પૂ. ૫૫માં જુલિઅસ સિઝરે બ્રિટન પર ચડાઈ કરી. ૪૫૦ વર્ષ સુધી બ્રિટન ઉપર રોમન અમલ રહ્યો. રોમનોએ બ્રિટનની પ્રભુને કાચર અને નિઃશસ્ત્ર કરી નાખી અને પરિણામે ન્યારે રોમનો સ્વદેશના બચાવને કાળે બ્રિટન છોડીને ચાલ્યા ગયા, ત્યારે બ્રિટનોએ બનુદ લોકોને આમંત્રણ આપ્યું પડ્યું. આ પ્રમાણે સેક્સનો, બનુદો અને કેટલેક લોકો મળીને એંગલસ ભતિ બની. આ ભતિ તે અત્યારના અંગ્રેજોના પૂર્વજોના પૂર્વજો. હવે ઇંગ્લેંડમાં સરંભી પહોંતે આવી. આલ્ફ્રેડ, કેનુટ વગેરે એક પછી એક રાજાઓની નામાવલિ ચાલુ રહી. વિલિયમ વિન્સ્ટોએ ઈ. સ. ૧૦૬૬ માં ઇંગ્લેંડ છત્યું. વિલિયમ પાંતો, હેન્રી ૧ લો, રીચર્ડ વગેરે રાજાઓ પછી પેન્ટેલનેટ વંશનો ગાર્થન રાજા હેન્રી ૨ લે ગાદીએ આવ્યો. હેન્રી પછી રિચર્ડ નામનો આવ્યો, તેણે ટુર્કી સમિના ધર્મયુદ્ધમાં ભાગ લીધો. તેની ગરહાળીમાં તેનો ભાઇ જ્ઞેન ગાદીએ આવ્યો. જ્ઞેનના નાલાયક અને અવિચારી પગલાંઓને લીધે અમીરોએ પ્રભુના નામથી ખાસ હકો મેળવ્યા. આ હકો “મેગાચાર્ટ” ને નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. રાજની એકલચ્છુ સત્તાને બદલે હવે અમીરોના હાથમાં વગેરે સત્તા આવી. એડવર્ડ ૧ લો, બીલ, રીલ, અને રિચર્ડ બીજો ગાદીએ આવ્યા. લેન્કેસ્ટર વંશના હયુક હેન્રી ૪ થા તરીકે ગાદીએ આવ્યો. ત્યારપછી હેન્રી ૫ મે અને હેન્રી ૬ હો ગાદીએ આવ્યો. આ ઇ. સ. ૧૨૭૨ થી ૧૩૪૦ ના સમયમાં જે બ્યક્રિ ખાસ તરી આવે છે. એક રકોટલેંડનો વીર રોબર્ટસ્કસ અને બીજા કાંસની સ્વાતંત્ર્ય દેવી જોન બોર્ડ આકે. હેન્રી ૬ કોનો પરાજય કર્યા પછી યોર્કના હયુક એડવર્ડ ૪ થા નામ ધારણ કરી યોર્ક વંશની સ્થાપના કરી. એડવર્ડ પછી તેના ભાઈ રિચર્ડ હેન્રી ટ્યુડરે એંગલવર્થના મેડાનમાં હરાવી ટ્યુડર વંશની સ્થાપના કરી. હેન્રીએ હેન્રી સાતમા તરીકે રાજ્ય કર્યું. ત્યારપછી હેન્રી આઠમો ગાદીએ આવ્યો. આ રાજની સ્ત્રીને છુટાછેડા આપવાની બાબતમાં પાપ સાથે મતભેદ થતાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ તરફ ધ્યાન આપી એને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો. આ વખતથી ઇંગ્લેંડમાં પ્રોટેસ્ટન્ટો અને કેથોલિકો વચ્ચે ધાર્મિક ઝડપાઓ શરૂ થયા. એલિઝાબેથના વખતમાં બ્રિટિશ નૌકાએ રૂપનની અલગ અમરારના નામ કરી બ્રિટનને ‘સમુદ્રની મહારાણી’ બનાવી.

ત્યારપછીનો બ્રિટનનો ઇતિહાસ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવિસ્તારનો રક્તરંજિત ઇતિહાસ છે. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછી બ્રિટને બલ્કે રોમની પોતાની જૂઠા સતોપવા ફિન્ડેસ્ટાન અને અમેરિકાને રંગી નાખ્યાં. રુડઅર્ડ વંશનો ઇતિહાસ એ રાજના ઈશ્વરી હકો અને પ્રભુત્વ હકોની લડતનો ઇતિહાસ છે. રાજની એકલચ્છુ સત્તા નાબૂદ થઈ અને તેને ચાને ઈ. સ. ૧૬૮૮ ની ક્રાંતિથી Limited monarchy (અંકુશિત રાજ્યસત્તા) સ્થપાઈ. રુડઅર્ડ વંશ પછી હેનોવર વંશ ગાદીએ આવ્યો, આ વંશના

પહેલા બે રાજાઓ અંગ્રેજ બાપાથી જ અલગ હોવાથી પાર્લામેન્ટની સત્તા વધી પડી. રાણી એનથી ન્યોર્મની નીલના સમય સુધીમાં ઇંગ્લેંડે યુરોપની પ્રભુમાં પોતાનું સ્થાન મેળવ્યું, સામ્રાજ્ય નો વિસ્તાર વધાર્યો, સાગર પરનું સ્વેપરીપણું મેળવી રાખ્યું અને સામ્રાજ્યના હરોડે કાંસ, રૂપન અને લોહિંડને લાખી લીધાં. આ વખતમાં બે વસ્તુઓ બની (૧) અમેરિકા, બ્રિટન સાથે લડીને સ્વાતંત્ર્ય થયું. (૨) કાંસમાં રાજ્યક્રાંતિ. કાંસની પ્રભુએ રાજને પદબદ્ધ કરી, પ્રભુત્વ સરકારની સ્થાપના કરી. ન્યોર્મની નીલ પછી ન્યોર્મનો ચોથો, વિલિયમ ચોથો, મહારાણી વિક્ટોરિયા, એડવર્ડ ૭ મો, ન્યોર્મ ૫ મો, એડવર્ડ ૮ મો અને હાલ ન્યોર્મ ૬ હો એમ એક પછી એક ગાદીએ આવ્યા. રાજ્યોના હાથમાં કંઈ નામની જ સત્તા છે. ખરી સત્તા તો બ્રિટનના પૈસાકારી-પાલમિન્ટ-ના હાથમાં છે. પાલમિન્ટે કેટલે મેગાચાર્ટથી મીડીને પ્રભુત્વ જોડા નીચે સત્તા મેળવી, જેમ્સ પહેલો, ચાર્લ્સ ૧ લો, ચાર્લ્સ બીજો, જેમ્સ બીજો અને ન્યોર્મની નીલએ પાલમિન્ટની સત્તા તોડવાના પ્રયત્નો કર્યા; પરંતુ એ પ્રયત્નોમાં ચાર્લ્સ પહેલાનો શિરચ્છેદ થયો અને જેમ્સ બીજો રાજ્યગાદી છોડી દેવી પડી.

પછી આ પાલમિન્ટ યુ છે ? બ્રિટનમાં બે શાસનચુકો છે, (૧) આખની સલા અને (૨) અમીરોની સલા. આખની સલા એ જ પાલમિન્ટ, અમીરોની સલા પાસે હવે કંઈ સત્તા રહી નથી. આ સલા (અમીરોની સલા) કોઈ પણ કામકાજ પહોંતી અટકાવી શકે નહિ; બહુ તો વિલંબમાં નાખી શકે.

આખની સલામાં ૧૧૫ સભ્યો છે. તેમાં મુખ્ય ત્રણ પક્ષો છે; (૧) મજૂર પક્ષ, (૨) લિબરલ પક્ષ, (૩) કોન્સર્વેટિવ પક્ષ. મજૂર મજૂર પક્ષને, લિબરલ પક્ષને અને કોન્સર્વેટિવ પક્ષને મંત્રી કાઢે છે. બધું ખર્ચ કોન્સર્વેટિવ પક્ષ સત્તા પર હોય છે. આ જ પક્ષ હિંદને આઝાદી આપવાનો વિરોધી છે. આ પક્ષનો એક એક સભ્ય ચૂંટ શાહીવાદના પ્રતિક સમા હોય છે. બ્રિટનનો મજૂર પક્ષ પણ મજૂરોના હિતને વફાદાર રહ્યો નથી. પોતાને આખીન પ્રભુને કંઈ રીતે ચૂસવી એ જ આ પક્ષોના મૂળભૂત ઉદ્દેશ હોય છે.

બ્રિટનની સામ્રાજ્ય લાક્ષણિકે પરિણામે જગતમાં ૧૬૧૪-૧૮માં પહેલું શાહીવાદી યુદ્ધ થયું. કેસરનું જર્મની ભાગી પડ્યું. તેનું અને તેના સાથીદારનું સામ્રાજ્ય બ્રિટન અને કાંસ જોડાઈ ગયો. ઝારના રશિયામાં સામ્રાજ્યવાદી ક્રાંતિ થઈ અને બ્રિટન યથાકયું. તેણે બળવાન બનતા જતા કાંસને જમાવવા અને સમ્રાજ્યવાદી રશિયાને કચલવા જર્મનીને લેણું કર્યું અને પરિણામે બાલ્કન બીજું મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય જગતના ૧૦૦ ટકામાંથી ૨૩ ટકા ઘઉં, ૫૨ ટકા જોખા, ૩૬ ટકા ભનવરનું માંસ, ૩૬ ટકા લેડાનું માંસ, ૪૫ ટકા ઊન, ૫૦ ટકા રબ્બર, ૧૦૦ ટકા બમ્બે, ૧૬ ટકા જોડાસ, ૧૮ ટકા જવ, ૨૬ ટકા કપાસ, ૨૬ ટકા કાંચલો, ૬ ટકા લોહ, ૭ ટકા તાંબુ, ૪૬ ટકા દિન, ૧૫ ટકા પેટ્રોલિયમ, ૮૮ ટકા નિકલ અને ૬૦ ટકા એક્સેરોસ પેડા કરે છે.

બ્રિટન ૬૨ વર્ષે ૬૦ લાખ ટન ઘઉં, ૧૫ લાખ ટન માંસ, ૬૦ લાખ ટન લોહ, ૬૧ લાખ ટન કપાસ, ૨ લાખ ટન ઊન ૬ લાખ ટન રબ્બર, ૮૫ લાખ ટન પેટ્રોલિયમ આયાત કરે છે; ન્યારે ૧૫ લાખ ટન ઘઉં, ૮ લાખ ટન માંસ, ૧૧૦ લાખ ટન લોહાની ધાતુ અને ૫૩ હજાર ટન ઊન પેડા કરે છે.

દર વર્ષે બ્રિટન બે કરોડ ટન ખોરાકી અને રાત્રી કરોડ ટન કાચી વસ્તુઓ પરદેશથી મંગાવે છે. આ બાબતમાં બ્રિટનનું પ્રભુત્વ પરવત છે. બ્રિટન બે ધનવાન પ્રભ છે. પરંતુ યુદ્ધમાં સમૃદ્ધિનો છંટો આવે છે. બ્રિટને આત્માર મુખીમાં ૬૦ અબજ રૂપિયા ખર્ચમાં છે અને તેને દરરોજનો ખર્ચ ૨૦ કરોડ રૂ. છે. આ ખર્ચ બ્રિટન એવી સમૃદ્ધ પ્રભ પણ કયાં મુખી છરવી શકે છે તે જોવાનું રહ્યું. આત્મારે તો બસ યુદ્ધમાં વિજય એ જ વિજયારાજીનું પરમ લક્ષ્ય છે.

મેક્રોઇટ : આ પદાર્થ પેન્સિલ બનાવવામાં વપરાય છે. તેને 'બ્રેકબ્રેક' અથવા 'પ્લેમ્બેગો' પણ કહે છે. તે સિલ્કોન, સાઇબિરીયા, બોહેમિયા અને બાલ્ટિકમાં મળે છે; પણ અમેરિકામાં એની ઉત્પત્તિ ભવ્ય મળે છે. હિન્દુસ્તાનમાં ત્રાવણકોરના સંસ્થાનમાંથી મળે છે. સિલ્કોનથી મેક્રોઇટ મંગાવી

બેંગાલમાં પેન્સિલ બનાવવાનાં નાને પાયે કારખાનાં સ્થપાયાં છે. સ્વરાજ્ય સરકારે પેન્સિલોનો ઉદ્યોગ ખીલવનો જ રહ્યો.

ગ્લાસગો : રોકાડલેન્ડનું મુખ્ય ઉદ્યોગી શહેર છે. તે એવી માટેની યુનિવર્સિટી માટે પ્રખ્યાત છે. એ હાલ લાખ ઉપરની વસતિવાળું શહેર છે.

ગ્વાલીઅર : તે સિંધીઆ સરકારની રાજધાનીનું શહેર છે. ગ્વાલીઅર સ્ટેશનનો વિસ્તાર ૧,૪૩૦ ચો. માઇલ છે અને વસતિ ૩૫,૨૩,૦૭૦ માણસોની છે. મુખ્ય ભાષા માલવી, અંધાલી, હિંદી અને હિંદી, મરાઠી, ગ્વાલીઅર અને મારવાડી છે. મુખ્ય પાક વજ, જુવાર, ચણા, બાજરા અને મકાઈ છે, કપાસનું વાવેતર વિશાળ પાયા ઉપર થાય છે. તેની વાણિક પેદાશ લગભગ બે કરોડ રૂ. ની છે. ગ્વાલીઅરમાં ચીનીકામનાં અને ખીલ ટેલકાક ઉદ્યોગોનાં કારખાનાં સારાં ખીલ્યાં છે.

ક્રી: સર્વ પ્રકારનાં ધાત્વોમાં શ્રેષ્ઠ ધાત્વ ગણાય છે. એને “ધાત્વરાજ” કહે છે. ધર્મનો રોપા એ કાચ જોડો નષ્ટ છે. એમાં પૌષ્ટિક તત્ત્વ વિશેષ પ્રમાણમાં છે. એમાં રાતડા, વાછચા, બન્સી, કાઠા, પુનમીઆ, ઘઉંબાની એવી એવી ધણી ભેટો થાય છે. ધર્મના ઢોટના અંનેક ખાવાના પદાર્થો તથા મિઠાઈ બને છે. ઘેણર, બહેબી, શીરો, પૂરી, રોટલી, ઘાડું એવાં અંનેક પદ્ધતી થાય છે. ધર્મના ઢોટના યુવામાં અધિક સત્ત્વ રહે છે. આથી ચાળેલો ઢોટ સત્ત્વ વચરનો ગણાય છે. ધર્મના ગુણો:-વિનય, મધુર, શીત, ગુરુ, ધાતુવર્ધક, બળકર, સારક, વાયુકર તથા કષ્ણશક છે. જગતમાં નીચે પ્રમાણે ધર્મના ગુણ પાઠો થયા છે. (૧૯૪૦-૪૧)

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા	૮,૧૬,૬૬૮ કલર ગ્રુસલ
કેનેડા	૫,૫૧,૩૬૦ ” ”
ફ્રાન્સ	૨,૮૭,૦૦૦ ” ”
ગ્રેટબ્રિટન	૧૧,૫૬૫ ” ”
રૂપિય	૧,૨૧,૨૫૩ ” ”
ઈટાલી	૨,૧૮,૨૨૬ ” ”
જર્મની	૨,૦૬,૨૫૭ ” ”
હિંદ	૪,૦૨,૬૦૩ ” ”
ગ્રીસ	૧,૫૦,૮૩૧ ” ”
બાલ્કાનિયા	૨,૭૫,૭૫૬ ” ”
ઓસ્ટ્રેલીઆ	૮,૩૨,૦૦૦ ” ”

જગતનો કુલ પાક ૪૦,૭૪,૦૦૦ કલર ગ્રુસલનો થાય છે. જગતના ધર્મની કુલ નિકાસ ૬૦ કરોડ ગ્રુસલની થઈ હતી. ખાદીના પાકો પેલા કરનારા દેશો ખાય છે.

હિંદમાં ધર્મનો પાક ચોખા પછી અતિ અગત્યનો છે. હિંદના ધર્મ આટલો આપવામાં જોઈ પ્રમાણના બજાય છે. હિંદ અગાઉ મોટા પ્રમાણમાં પરદેશો ખાતે ધર્મનો નિકાસ કરી શકતું હતું, પણ વધતી જતી વચ્ચે અને વધતો ભેટો ધર્મનો ઉપયોગ કરે ધર્મની નિકાસને લગભગ બંધ ભેરો કરી પૂરે છે.

હિંદમાં ધર્મનું વાવેતર ૧૯૨૬-૩૦માં ૩,૧૬,૫૪,૦૦૦ એક-રેખાંશી વધીને ૧૯૩૬-૪૦ માં ૩,૪૦,૦૩,૦૦૦ એકરેખાંશી થયું હતું. ૧૯૩૬-૪૦ માં કુલ ૧,૦૭,૮૪,૦૦૦ ટન ધર્મની નિકાસ ગ્રુપ્પત્વે કરીની અખાત અને સુએઝનાં બંદરો ખાતે થઈ હતી. હિંદમાં

પરદેશોથી આયાત થતા ધર્મ ઉપર સરકારી જકાત ૧૧. ૧૧૧ એક લા. ૬૬૬ ઉપર રાખવામાં આવી છે. હિંદનો ધર્મનો પાક ૧૯૪૦-૪૧ માં ૧,૦૦,૫૦,૦૦૦ ટન થયો હતો. ૧૯૪૦-૪૧ માં હિંદની ૧૬,૦૦૦ ટન ધર્મનો ઢોટ હિંદ ખાતે ૧૧. ૬૨ લાખનો પરદેશો ખાતે ચક્રયો હતો.

હિંદમાં ધર્મનો પાક ૧ કરોડ ટન, અમેરિકા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૨૧ કરોડ ટન, કેનેડામાં ૬૫ લાખ ટન, બાલ્કાનિયામાં ૮૭ લાખ ટન, ઓસ્ટ્રેલીઆમાં ૪૧ લાખ ટન થાય છે.

ક્રી: દુનિયામાં સૌથી મોટા આસર ૨૦ ધર્મો છે.

આસર વળન (કલ)

સૌથી મોટો આસરનો ધર્મ	૨૦૦
મોસ્લિમ બીએ ધર્મ	૧૨૫
ખ્રિસ્તીનો મોટો ધર્મ	૧૨૫
શિક્ષકનો ધર્મ	૫૩
નોબોરિશ્ચનો ધર્મ (રશિયા)	૩૧
નોતરવામ (પરિસનો)	૨૮
કોલોમ્બિયા રેવળનો ધર્મ	૨૬
લેનિનગ્રાડનો સેન્ટ્રલ ધર્મ	૨૨
વિષ્ણુનો ધર્મ	૧૮
જૈનધર્મનો ધર્મ	૧૮
બૌદ્ધનો સેન્ટ્રલનો ધર્મ	૧૭
મોન્ડ રિયાલનો ધર્મ	૧૩
ચુચનો ધર્મ	૧૩
સેક્સનીના ઓરફ રેવળનો ધર્મ	૧૩
ચોર્કનો ધર્મ	૧૨
બિએનનો ધર્મ	૧૧
ગ્રુસનો ધર્મ	૧૦
સેલેસિયાનનો ધર્મ	૧૦
એક્સકોનો 'ગ્રેટ ટોપ'	૭

ધાર્ટો (પર્વતોના): પર્વતોનાં જોડા શિખરો જોળંગી સહાતો નથી. તે માટે ધાર્ટો એટલે જોળંગી સહાય તેવા પર્વતમાર્ગની જરૂર રહે છે. વજુનરી કારા વેપાર અને

પ્રવાસીઓ આ ઘાટો ઓળંગીને પ્રવાસ કરે છે. જગતના પ્રખ્યાત પર્વતમાર્ગો અથવા ઘાટો નીચે શુભ છે :

ઘાટ	દેશ	ઔચાઈ ફીટ
૧ ધરેબન	બહુચિસ્તાન	૫,૮૮૦
૨ ઝેબર	અફઘાનિસ્તાન	૩,૩૭૩
૩ આલપાઇન	કાલશૌડો	૧૩,૫૫૦
૪ ક્રેનર	ઑસ્ટ્રિયન આલપસ	૪,૫૮૮
૫ આલ્પ-ટાઇન	કાલશૌડો	૧૩,૨૮૧
૬ તેનેશી	કાલશૌડો	૧૦,૪૧૮
૭ સિંકા	બલ્ગેરિયા	૪,૩૦૦
૮ કિંપસનેન	સ્વિટ્ઝરલેન્ડ આલપસ	૧,૫૬૫
૯ સેન્ટ ગ્રોવાર્ડ	" "	૧,૬૩૬
૧૦ સેન્ટ બર્નાર્ડ	" "	૮,૧૦૦

બી : ગાય-કેસના દૂધમાંથી બી અને છે. હિંદના લોકોની જોરાણી તરીકે મોટા ભાગે બી વપરાય છે. હિંદના પશુઓ પૂરતું દૂધ નહિ આપતાં હોવાથી હિંદમાં બીની થણી ન તંગી ભોગવવી પડે છે. આથી બીમાં અનેક ભતની હલકી મેળવણીઓ થાય છે. તેમાં ચરબી એ શુભ છે. તે પછી વનસ્પતિનું બનાવટી બી પણ મેળવાય છે. ટોપરાના તેલને

પણ રસાયનોથી થઈ બનાવીને બીમાં મેળવણી થાય છે. પોતાના ધરોમાં ગાય કેસો રાખવા સિવાય કોઈક બી મળતું હોય ત્યારે પડે છે, કારણ કે થણીઓમાં બી આવવાનાં રસોએ તાવકા થકાવી બીમાં બનાવટી પદાર્થો મેળવી હયા ભરીને પરદેશો ખાતે ચકાવે છે. વનસ્પતિ-બી ભોંયશીંગના તેલમાંથી મોટા ભાગમાં બને છે. રસાયનોની મદદથી એમાંથી તેલની ગંધ કાઢીને કાણે બનાવે છે. આગળ જર્મનીથી ન્કાઈટ કોઈલ (આલ્કોહોલ સુગંધ વાગરતું) બનાવટી તેલ) આયાત કરાઈ બીમાં મેળવવામાં આવતું હતું. ગાયનું બી શુણ્ણ ઉત્તમ છે. રસ અને પાક વખતે રવાડ, શીત, ગુરુ, જઠરાગ્નિને પ્રવિત કરનાર, રિનઅ, સુગંધી, રસાયન, અધિકારક, નેત્રોને માટે સાધન કાન્તિકારક અને બળશુદ્ધિને વધારનાર છે. તાણું બી ઉત્તમ છે. સો વાર ઘોષેલું બી દાઢ, મોઢ અને જ્વરને નાશ કરે છે. પણ તે ખાવા જેવું રહેતું નથી. યુરોપિયન લોકો બી વાપરતા નથી, પણ માખણ વાપરે છે. બી વધારે ખાવાથી અછળું થાય છે. આપણા લોકો મીઠાઈમાં પુષ્કળ બી વાપરે છે. હમણાં યુદ્ધને લીધે બીના ભાવો ચાર ગણા થઈ ગયા છે. ગરીબોને બી નહિ મળતું હોવાથી જોરાઈમાં તેલો વાપરે છે. આપણાં શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, **ઋણ કૃત્વા દ્યુત પીવેત્ કરન્ કરોને** પણ બી પીવું. બીને શાસ્ત્રમાં 'આયુ' એટલે આયુષ્ય કહે છે.

ચિટ્ટોડગામ: બંગાળનું બંદર છે. સોળમી સદીથી પોર્ટુગિઝા એનો ઉપયોગ કરતા આન્યા છે. આસામ-બંગાળ રેલ્વે એને જોડે છે. આ બંદરની યુખ્ય નિકાશ ચા, જમ્બુ, કપાસ, ચોખા, તેલો અને તમાકુ વગેરેની છે. બંદર ઉપર ૪ ફૂલ ઓધેલા છે. ગોડાઉનોની પણ સારી સગવડ છે. આ બંદર ઉપયોગી છે. એનો વહીવટ પોર્ટ-ટ્રસ્ટને સોંપેલો છે. આખા બંદરનો પરદેશી વેપાર ૪૭ લાખ પૌન્ડનો છે. હિંદનો આંતરપ્રાંતીય સમુદાયવહાર ૨૬ લાખ પૌન્ડનો છે.

ચણા : આ કોઈળને અંગ્રેજીમાં Gram કહે છે. આ દિલ્લ ખાન્યની ઘણ થાય છે, એનો ઉપયોગ ત્રિઘાઈ બનાવવામાં ખૂબ થાય છે. ચણા આસો માસમાં વાવે છે. ફાગણની શરૂઆતમાં એનો પાક તૈયાર થાય છે. એના ઊંડળી ઊંચાઈ દોઢ વેંત હોય છે, દરેક ઊંડળે ૪૦-૫૦ પોપટાં આવે છે. ગરીબો ચણાના દાળીયા રોળીને ખાય છે. ચણાનો ગુણ વાયુકારક, શીત, મધુર, સ્વિકર, વર્ણકર અને બલ અર્પવાનો છે. હિંદમાં પંજાબ તથા યુક્ત પ્રાંતમાં ચણા ઘણા પાકે છે, નીચે પ્રમાણે ચણાના પાકે હિંદમાં થાય છે:—

વર્ષસ	એકરે (૧,૦૦૦ માં)	પાક, ટન (૧,૦૦૦ માં)
૧૯૩૫-૩૬	૧૬,૬૮૭	૩,૮૪૦
૧૯૩૬-૩૭	૧૭,૬૨૬	૪,૧૧૫
૧૯૩૭-૩૮	૧૫,૭૪૨	૩,૫૨૫
૧૯૩૮-૩૯	૧૭,૨૧૬	૨,૫૪૦

ચણાનો પાક હિંદમાં લગભગ બવાઈ ભય છે. તેની નિકાશ પરદેશી ખાતે બહુ થોડી થાય છે. ૧૯૩૫-૩૬ માં કુલ ૭,૫૦૧ ટન એટલે કે. ૦૦ લાખની હિંમતના ચણા પરદેશ ચડયા હતા. તે પછી એની ચડગત વટી છે. બ્રહ્મદેશથી ચણાની આયાત થતી હતી તે બંધ છે.

ચંદ્ર : ચંદ્ર એ એક ગ્રહ છે, એનો વ્યાસ ૨,૧૬૩ માઈલનો છે. ચંદ્રનો પરીધ ૬,૭૬૭ માઈલનો છે. પૃથ્વીથી ચંદ્રનું અંતર ૬,૭૬૭ માઈલનું છે. ચંદ્ર અને પૃથ્વીનું વધારેમાં વધારે અંતર ૨,૫૨,૬૭૦ માઈલનું છે, ચંદ્ર ઉપરના ઊંચામાં ઊંચા પર્વત લિખનિઝની ઊંચાઈ ૨૪,૬૭૦ ફીટ છે. ચંદ્રનું ચુસ્તવાઈજી પૃથ્વીના કરતાં ટૂંકું નેટલું છે.

ચા : આ પીણાને અંગ્રેજીમાં Tea કહે છે. એ નામે એ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. ઈ. સ. ૧૮૩૪ સુધી ચા આખા ચીનમાં થતી હતી, ત્યાંથી બે કરોડ રતલ બ્રિટનમાં જતી હતી. ઈ. સ. ૧૮૩૪ લગભગ આસામમાં સરકારી બગીચામાં ચા વાવવામાં આવી હતી. એની ખેતીનો ખૂબ વિકાસ થયો. ૧૮૧૮ માં તે ૮,૦૦,૦૦૦ રતલ ચાની નિકાશ થઈ હતી. હવે આસામ, દક્ષિણ હિંદ અને લંકામાં ચાનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં છે. આ ઉદ્યોગ ધણોખરો યુરોપિયનોના હાથમાં હતા, પરંતુ હવે ૨૫ ટકાનો ઉદ્યોગ હિંદીઓના હાથમાં છે; અને ૭૫ ટકા યુરોપિયનોના હાથમાં છે. ચાના ઉદ્યોગમાં પ્રથમ મજૂરોને ગીરમીટીઆ પદ્ધતિથી મેળવી તેમના ઉપર ચાના બગીચાઓમાં ભારે સખ્તાઈઓ ગુલરવાની ફરિયાદ ઘણાં વર્ષો સુધી ફેલાઈ હતી. હવે એવી ફરિયાદ નથી.

જગતમાં ચાની પેદાશ નીચે યુજન હતી, એમાં ચીનની ગણતરી નથી. ત્યાંના આંકડા બહાર પડ્યા નથી (૧૯૩૮).

બ્રિટિશ હિંદ ૪,૫૨૦ લાખ રતલ, લંકા ૨,૪૬૦ લાખ રતલ, ભા ૧,૭૦૦ લાખ રતલ, ભપાન ૧,૨૧૦ લાખ રતલ, ફ્રેન્સિસ ૨૭૦ લાખ રતલ.

નિકાશ કરનારા દેશોના આંકડા—(૧૯૩૬) હિંદ ૩,૫૧૦ લાખ રતલ, લંકા ૧,૬૨૦ લાખ રતલ, ચીન ૫૦૦ લાખ રતલ, ભપાન ૫૨૦ લાખ રતલ, ફ્રેન્સિસ ૨૮૦ લાખ રતલ, ઇટલ આફ્રિકા ૨૦૦ લાખ રતલ.

આ મહાવી વાપરનારા યુખ્ય દેશો—(૧૯૩૮-૩૯) બ્રિટન (૧૯૩૬) ૪,૬૦૦ લાખ રતલ, અમેરિકા ૬૬૦ લાખ રતલ, આસ્ટ્રેલિયા ૪૦૦ લાખ રતલ અને કેનેડા ૪૩૦ લાખ રતલ. ચાનું કલકત્તામાં લીલામ થાય છે. એમાં ૭૦ લાખ મજૂરો રોકાયેલાં છે. આસામ અને દાર્જિલિંગ જલ્દી ચા પેદા કરનારાઓમાં યુખ્ય છે. હિંદમાં ચાનો પ્રચાર ખૂબ વધ્યો છે.

ચીન: જગતનું આ પ્રાચીન સામ્રાજ્ય છે. ચીનના આ મહાન સામ્રાજ્યની રચાપના હજારો વર્ષ થયાં થઈ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૦,૮૭,૦૦૦ ચો. માઈલ છે. એની વસ્તી ૪૬ કરોડ ૨૦ લાખની ગણાય છે. ચીનમાં પરદેશીઓએ ચાણાં જમાવ્યાં છે. અંગ્રેજો ૧૩,૩૪૪, ભપાનિજો ૨,૨૦,૧૨૨, રશિયનો

૧૬,૪૦૬, અમેરિકનો ૮,૬૩૭, પોર્ટુગીઝ ૨,૩૬૮, જર્મનો ૩,૩૪૪ અને દેવ્ય ૮,૬૫૧ છે. પરદેશીઓની ચીનને ફેલી બાવા માટે ૭,૯૨૧ પેટીઓ છે. આ વેપારી પેટીઓમાં ૭૨૫ બ્રિટિશ, રશિયન ૧,૧૪૧, જાપાનીઝ ૩,૬૪૦, જર્મન ૧૮૪, અમેરિકન ૩૭૭ અને ૧૨૬ દેવ્ય હતી. ચીનાઓની વસતિ પરદેશી ખાતે ૧૧ કરોડ હતી.

ચીનમાં મહાન સમ્રાટો થઈ ગયા છે. તેણે, દાકોંગા, ખંડૂક, ઝુઝુકાંગા, લાઇબ્રીઓ, રેશમ, ચા, ચીનનું રાષ્ટ્રપત્ય એવી એવી સુખ્ય રોપો પ્રથમ ચીનમાં થઈ છે. યુરોપિયનો જ્યારે જંગલી હાથમાં હતા, ત્યારે ચીનાઓની સંસ્કૃતિ અતિ ઉજાડ હતી. ચીનાઓ વિજેતા, કળાકુન્દરો અને વિજ્ઞાનના ઉપાસક હતા. ચીનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ૪,૦૦૦ વરસો સુધી જન્ય રહી હતી. છેલ્લા અઢીસો વર્ષો થયા અફીણ, ફીકસતતા અને વહેમને લીધે ચીનનું પતન થયું છે,

ચીનમાં અત્યંત ગીચ વસતિ છે. ચીનની બે મોટી નદી-ઓમાં જ્યારે ભારે ફેલ આવે છે, ત્યારે જનમાલની ભારે પ્રવાહી થાય છે. ચીનાઓ અત્યંત જીવોગી અને ખંતીલા ખેડતા છે. પરદેશીઓ તરફ એમને ભારે તિરસ્કાર છે.

ચીન ૧૯૨૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં પ્રભુસત્તાક રાજ્ય બહાર થયું હતું. સુન-પાર-સેને આમાં આગેવાનીઓએ ભાગ લીધો હતો. હમણાં ચ્યાંગ-કાઇ-શેક સર્વસત્તાધ્યક્ષ છે. ચીન પાસેથી અંગ્રેજોએ હોંગકોંગ લઈ લીધું હતું. એની મરજી રિફ્રેડ યુદ્ધ કરી અફીણની બધાને કાઢી મૂકતા ચીનને આગળું હતું, જાપાને ચીન સાથે યુદ્ધ કરીને કોરીઆ અને કોરિયા લીધાં છે. ઈ. સ. ૧૯૩૧ માં મંચુરીયાના પ્રાંત લઈ લીધા. ૧૯૩૫ માં ચીનના પાંચ પ્રાંતો લઈ લીધા હતા. ૧૯૩૭ થી જાપાને ચીન પર આક્રમણ કર્યું રાખ્યું છે. ચીનનાં બધાં ખંડેરો, સમુદ્ર કિનારો અને ચીનનાં સુખ્ય શહેરો જાપાનીઝોએ કબજે કર્યાં છે. ૧ વર્ષો થયા હકાઇ થાણે છે. ભારે પરાજલો પામ્યા છતાં ચીનાઓ શરણે આવ્યા નથી. હજી તેઓ સારી રીતે લડે છે. ચીનને પોતાના આ યુદ્ધમાં સહકારી સમજી એને અંગ્રેજ-અમેરિકા શસ્ત્રસામગ્રીની મદદ કરે છે.

ચીનનો વેપાર ૧૯૩૪ માં આયાત માલ ૧૦૨ કરોડ ડૉલરનો અને નિકાસ ૪૬૯ કરોડ ડૉલરની થઈ હતી. ૧૯૩૫ માં આયાત ૯૨ કરોડ ડૉલરની અને નિકાસ ૩૪૯ કરોડ ડૉલરની થઈ હતી. આયાત માલમાં ધાતુઓ, ચંદો, રંગો, વારનીસ, રસાયનો, કાપડનાં વસ્ત્રો, ઊનનાં વસ્ત્રો, કોષણો, તમાકુ વગેરે હતાં. નિકાસમાં પશુઓ, તેલ, ચરબી, ખનીજો, ચા, ચામડાં, રેશમ, કપાસ, બીયાં વગેરે હતાં.

ચીનમાં સુખ્ય ન્યવહારના રસ્તા, નદીઓ અને નહેરો છે. ફેલે માત્ર ૮,૦૦૦ માઈલની છે. ચીન પાસે ૨૫ સ્ટીમરો વેપારી માલને માટે છે. ચીનનો ધણોખરો પરદેશી સાથેનો વેપાર પરદેશી વેપારીઓના હાથમાં છે. ચીનનું કસ્ટમ (જકાતી) ખાતું યુરોપિયનોના હાથમાં અને દેખરેખ નીચે હતું. જકાતની પેદાશ ૩૧૯ કરોડ ડૉલર બેટલી હતી. ચીનની પેદાશ ૭૫૯ કરોડ ડૉલરની અને ખર્ચ ૭૭૯ કરોડ ડૉલરનું (૧૯૩૪-૩૫માં) હતું.

ચીનનું સુખ્ય શહેર પીપિંગ (આગળું) પેકીન-વસતિ તેર લાખ) હમણાં જાપાનના હાથમાં છે. બીજાં સુખ્ય શહેરો પણ જાપાનીઝોએ છતી લીધાં છે. ચીનાઓ ધર્મે કાન્થુરીઅસના સિદ્ધાન્તો પાળે છે. બુદ્ધધર્મ પણ ખૂબ પ્રસરેલો છે. ચીન ખેતીવાડીનો દેશ છે, પરંતુ એમાં ખનીજો પુષ્કળ પ્રમાણમાં અવિકસિત છે. ૭ કરોડ એકરમાં સરસ ખેતી થાય છે. ચીનમાં કાપડ અને ઊનની વણી મિલો છે. ત્યાં ૧૮૩ કાપડની મિલો, ૬૭ આટો પિસવાની મિલો, મોટી લોહાની મિલો, ૪૦૦ કાચનાં કારખાનાં, ૫૧૮ લીઝીનાં ચંત્રોનાં કારખાનાં, ૧૦૪ ચામડાં જેળવાનાં કારખાનાં, ૧૧ સીમેન્ટનાં, ૩૭ દવાસળીનાં કારખાનાં હતાં. રાખ કરોડ ટન કોલસો દર વર્ષે નીકળે છે. ત્યાં લોડું પણ પુષ્કળ છે. તેલના ફ્વા ૬૧ છે. તેમાંથી ૪૫ લાખ ગેલન તેલ નીકળે છે. કલક પણ પુષ્કળ છે. સુરમો જગતની કુલ પેદાશના ૬૦ ટકા ચીનમાંથી મળે છે. ચીન ખનીજોની ખાજતમાં અણરોપાધેલો મહાન દેશ છે. પોતાની સ્વતંત્રતા માટે એ જીવ પર આવી લડે છે.

ચીલી : અમેરિકાનું એ પ્રગતિસત્તાક રાજ્ય છે.

એનું સ્થાપન ૨,૮૫,૧૩૩ ચો. માઈલ છે. વસતિ ૪૩ લાખની છે. એનો કિનારો ૨,૪૮૫ માઈલ લાંબો છે. સુખ્ય શહેર શાન્તીગોની વસતિ ૭ લાખની છે. પ્રભુનો મોટો ભાગ યુરોપિયનોમાંથી ઊતરી આવ્યો છે. ધર્મે રોમન કેથોલિક ખ્રિસ્તી મોટે ભાગે છે. શિક્ષણ મક્ત અને ફરજિયાત છે. રાજ્યની પેદાશ અને ખર્ચ અનુક્રમે ૧ અબજ પીસોસ છે. લસ્કરી નોકરી ફરજિયાત છે. આ પ્રભુના યુવકોને જેળવામાં આવે છે. ચીલી પાસે વિજ્ઞાની સેન્ય છે. થોડી મનવાણી પણ છે. પોતાના દેશનું સ્વદેશાભિમાન હરેક ચીલીઅનને છે. ખેતી પણ ઠીક વિકાસ પામી છે. લઈ, જવ, યોદસ, મકાઈ, વટાણાં અને ઘોડાં થાય છે. ખનીજોમાં સોનું, તાંબુ, જગતમાં મોટામાં મોટો ભાગ તાંબુ પેદા કરનાર દેશ, ચાંદી, લોડું વગેરે છે. નાઇટ્રેટ આદિ સોડા એ ચીલીની ખાસ પેદાશની વસ્તુ છે, એમાંથી આયોડિન થાય છે. ચીલીની (૧૯૩૭માં) આયાત ૧૮ કરોડ પેસુસ અને નિકાસ ૩૪ કરોડ પેસુસની કિંમતની થઈ હતી.

ચોકરલોવેકીયા : આ દેશ યુરોપમાં ૧૯૧૮માં

ઊભો થયો. ૧૯૩૬માં એને જર્મનોએ છતી લીધો છે. અખ્ય યુરોપમાં એ આવ્યો છે. એની વસતિ જીવોગી, સુશિક્ષિત અને વિજ્ઞાનવાદી છે. કુલ સ્થાપન ૧,૪૦,૪૬૩ ચો. માઈલ છે. વસતિ ૧૯ કરોડની છે. પ્રભુનો મોટો ભાગ સુશિક્ષિત છે. એ દેશ ખૂબ સમૃદ્ધિશાળી છે. ખેતીનો પણ સરસ શાસ્ત્રીય રીતે વિકાસ થયો છે. વેપાર પણ મોટા પ્રમાણમાં વિકાસ પામ્યો છે. એનાં જંગલો પણ ખૂબ ખીલેલાં અને વિસ્તૃત છે. કોલસા ૧૯૩૭માં ૧૯ કરોડ ટન પેદા થયા હતા. કુલ કારખાનાંઓની સંખ્યા ૧૧,૮૨૨ની હતી. દેશ ધનવાન અને પ્રભુ સુસંસ્કૃત તથા વિજ્ઞાનવાદી છે.

જીનીના ઉદ્યોગ : ચાલુ લડાઈ દરમિયાન

હિંદના ઘણાંભરા ઉદ્યોગોએ એ કે સારી પ્રગતિ સાધી છે, પરંતુ જે ઉદ્યોગો પરદેશની આયાત ઉપર નભતા હતા, તે ઉદ્યોગોને આ લડાઈથી ઘણું સહન કરવું પડ્યું છે, લડાઈની શરૂઆતમાં આ ઉદ્યોગો પરદેશથી આયાત કરેલા કાચા માલની પુરોત પર નભતા હતા અને આ સમય દરમિયાન આ ઉદ્યોગો પણ બીજા ઉદ્યોગોની સાથે આગળ ધપતા હતા, પરંતુ જેમ જેમ કીચસો વીતતા ગયા, તેમ તેમ પુરોત માલ ઘટવા માંડ્યો. લડાઈ લાંબી ચાલી આપણા આગણી યાત્રુ લડાઈ પ્રસરી એટલે બહારથી નવી આયાત કરવાનું અશક્ય બન્યું. પરિણામે અત્યારે આ ઉદ્યોગો ઘણી કશોડી સ્થિતિમાં મૂકાઈ ગયા છે.

અમુક ભંડારના ઉદ્યોગોએ કારખાનામાં થોડો થોડો ફેરફાર કરી એને ઉત્પાદન પદ્ધતિનું એને હાલ છવી રહ્યા છે; દા. ત. બનાવટી રેશમનાં કારખાનાં, લડાઈ પહેલાં આ કારખાનાંઓ પરદેશથી બનાવટી રેશમનું સુતર મંગાવીને રેશમી કાપડ ઉત્પન્ન કરતાં હતાં. યુરોપમાં લડાઈ સળગ્યા પછી ભંડારમાં પણ લડાઈ સળગી. પરિણામે પરદેશથી રેશમી સુતર આવતું સંતર બધું થઈ ગયું. થોડો સમય આગળની પુરોત ને મોટા પ્રમાણમાં હતી, તે ઉપર આ કારખાનાં નબળાં, પણ આ પુરોત કેટલી લાંબી ચાલે? ધીમે ધીમે સર્વ પુરોતો ચપાઈ ગઈ, એટલે આ કારખાનાંઓને પોતાના ઉત્પાદનમાં ફેરફાર કરવાની ફરજ પડી ઘણાંભરાં કારખાનાંઓમાં અત્યારે ફાઈન સુતરમાંથી સુતર શિફ્ટ કાપડ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, બ્યારે અમુક કારખાનાંઓમાં ચોકાખા [કુદરતી] રેશમનું કાપડ બનાવવામાં આવે છે.

જે કારખાનાંઓ પોતાના ઉત્પાદનમાં ફેર કરી શક્યાં અને જે કારખાનાંઓ સ્વદેશમાં બનતા કાચા માલ પરદેશના માલની જગ્યાએ વાપરી શક્યાં, તે કારખાનાંઓ અત્યારે સારી રીતે છવી રહ્યાં છે, પરંતુ ઘણાંભરાં કારખાનાંઓ આમ કરી શક્યાં નથી. સ્વદેશમાંથી કારખાનાંને ઉપયોગી કાચા માલ મળતો નથી અને મળતો હોય તો તે પુરોત પ્રમાણમાં મળતો નથી. આથી આ કારખાનાંઓ ઘણાંભરાં ભાંગી અચાં છે અને જે કોઈ અત્યારે હસ્તી ધરાવે છે, તેને તાત્કાલિક સહાય કરવામાં નહિ આવે તો તેઓ પણ ભાંગી જવા સંભવ છે.

ભાંગી રહેલા ઉદ્યોગોમાં એક ઉદ્યોગ જીનીનો છે. આ ઉદ્યોગ અત્યારે સંકટમાં છે અને તે ઉદ્યોગ તાત્કાલિક સહાય માગી લે છે.

આ ઉદ્યોગ હિંદમાં ઘણી નાની ઉમરનો છે. પહેલાં તો ઘણેએ ઠેકાણે વાંસની લાકડી અને નાંકના પાનની બનેલી જીનીઓ વપરાતી પણ ધીમે ધીમે અત્યારે જે ભંડારની જીનીઓ (કાપડ, સળીયા અને લોખંડ અગર નેતરના હાથાવાળી) આપણે વાપરીએ છીએ, તે સર્વ હસ્તીમાં આવી. અત્યારે લગભગ આખા દેશમાં આવી ભંડારની જીનીઓ વપરાવા માંડી છે.

આમ નવી ટંબની જીનીઓ બધે વપરાવા માંડી, એટલે હિંદમાં ઠેર ઠેર જીનીઓ બનાવવાનાં કારખાનાં હસ્તીમાં આવ્યાં, પણ આ કારખાનાંઓ ફક્ત બહારથી આવતા કુટા ભાગને ખેસતા કરવાનું કામ કરવા માંડ્યાં.

હિંદુસ્તાનની તો એ કમનસીબી છે કે આવા નબળા જીનીના ભાગો પણ આપણે ઉત્પન્ન કરવા મહેનત ન કરી અને તે માટે પરદેશ ઉપર આધાર રાખવાનું પસંદ કર્યું, એટલે જ આ કમનસીબી અટકતી નથી. જુદા જુદા જીનીના ભાગો બંધાયેલા કરીને આખી જીની બનાવવાનાં કારખાનાં ઉભા થયા, પણ આ કારખાનાંઓમાં કોઈ ન્યવસ્થા ન આવી અને ઉત્પાદન પણ નાના પાયા ઉપર થવા માંડ્યું. પરિણામે આ ઉદ્યોગ અત્યારે લગભગ શૂંદ્રઉદ્યોગની સ્થિતિમાં જ રહી ગયો છે. મુંબઈ, મદ્રાસ, અને બંગાળના ભાગોમાં આ ઉદ્યોગ થોડે ઘણે અંશે આગળ વધેલો ગણાય છે.

લડાઈ પહેલાં જર્મની, ભપાન અને બ્રિટન આ ત્રણ દેશો હિંદને જુદા જુદા જીનીના ભાગો (કાપડ, સળીયા અને હાથો) પુરા પાડતા હતા. આ પછી ધીમે ધીમે સર્વ દેશો લડાઈના હાવાબળમાં સંપડ્યા, પણ શરૂઆતમાં આગળની પુરોત વાપરીને આ ઉદ્યોગો નબળા. ૧૯૪૨ પછીથી સળીયા તેમ જ હાથાની અને ખાસ કરીને કાપડની જોઈ પડવા મંડી છે. થોડો વખત જૂના સળીયા વગેરે વાપરીને કામ ચલાવ્યું, પણ હવે જૂનો માલ પણ ખલાસ થઈ ગયો છે. અત્યારે બંગાળમાં એ કે અમુક કારખાનાંઓ સળીયા અને હાથા બનાવવા માંડ્યાં છે, પણ આ કારખાનાંનું ઉત્પાદન સારા પ્રમાણમાં છે, તેમ કહી ન શકાય છતાં ઠીક છે. પરંતુ અત્યારે જીનીના ઉદ્યોગની ખરી ચુરકેલી કાપડની છે. જેવું ભેઈએ તેવું કાપડ મળતું નથી.

હિંદમાં ૪૦૦ મીલમાં તરેહતરેહનું ૪૮૦ કરોડ વાર કાપડ ઉત્પન્ન થાય છે. છતાં જીની માટે કાપડ નથી મળતું!

તે વાત સત્ય છે. લડાઈ પહેલાં ભપાન અને હેન્ડેશાયરની હરીફાઈમાં હિંદ જીની શકતું નહિ, એટલે હિંદના ઉદ્યોગોએ જીનીના કાપડનું ઉત્પાદન કર્યું નહિ. અત્યારે અમુક મીલમાં જીની માટે કાપડ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ આ કાપડ માટે ઉપયોગી કાચી ચીજ અને દવા પુરતા પ્રમાણમાં મળતાં નથી અને વળી આ મીલને લડાઈ અંગે પુરક કામકાજ રહે છે, એટલે આ બાબત ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવું નથી. હિંદમાં અત્યારે પ થી ૬ મીલો જીની ઉપયોગી કાપડ બનાવે છે અને તે ઘણા નાના પ્રમાણમાં બને છે, એ જ જણાય છે કે કાપડ નિયામક બોર્ડે આ બાબત ઉપર અત્યારે ચારે આવી રહ્યું છે.

એમ કહેવાય છે કે જો પરદેશથી અમુક જરૂરી કાચી ચીજો આયાત કરી શકાય, તો હિંદમાં મોટા પાયા ઉપર જીની બનાવવાનું શક્ય બને. હિંદી સરકારે અને સિવિલ સપ્લાય્સ ખાતાએ આ બાબત ઉપર વહેતું લક્ષ આપવાની જરૂર છે. હિંદની કાપડમીલોને જોઈની વસ્તુઓ મેળવી આપવાની ન્યવસ્થા કરીને જીનીના કાપડનું ઉત્પાદન વધારવાની તાત્કાલિક જરૂર છે.

છાપખાનાં, ચેપેરો તથા પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો (૧૯૩૭-૩૮):

પ્રાંત	છાપખાનાં	શાસિકા	વર્તમાનપત્રો	અંગ્રેજી ભાષાના પુરોપની ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથો	હિન્દી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથો
મદ્રાસ	૨,૫૦૬	૬૮૭	૩૨૩	૪૧૮	૨,૨૦૭
બંગાળ	૧,૮૧૭	૭૮૦	૧૭૧	૬૪૩	૨,૬૮૪
સિંધ	૨૬૫	૪૮	૧૪૩	૫૯	૪૫૫
ગુજરાત	૧,૧૮૮	૧૫૮	૪૦૨	૫૧૮	૩,૨૬૫
બિહાર	૨૧૬	૬૬	૪૩	૭૦	૨૬૬
આસામ	૮૮	૪૫	૪૦	૧	૮
દિલ્હી	૨૦૦	૧૪૨	૮૬	૫૧	૩૦૬
સરહદ પ્રાંત	૩૮	૬	૪૬	૧૫	૫
ઓરિસ્સા	૭૩	૮૧	૨૫	૧૪	૫૦૦
મધ્યપ્રાંત અને વરાહ	૨૨૮	૩૬	૭૭	૧૫	૧૮૨
પંજાબ	૫૪૭	૪૨૩	૩૮૮	૨૫૬	૨,૧૧૦
સંયુક્ત પ્રાંતો	૧,૦૪૬	૪૬૪	૩૬૮	૪૨૦	૨,૬૭૨
આન્ધ્રપ્રેશ-સેરવાહી	૩૭	૧૫	૧૬	૧૬	૧૧૩

જાપવાના કાગળનું પ્રમાણ:

કાગળનું નામ	લ. x પ.
ડેમી	૨૨ x ૧૮ ઇંચ
ડબલ કાઉન	૩૦ x ૨૦ "
કાઉન	૨૦ x ૧૫ "
ડબલ ક્રુસકેપ	૨૭ x ૧૭ "
ડબલ લાન્ડમેન	૩૩ x ૨૧ "
ક્રુસકેપ	૧૭ x ૧૩ ૧/૨ "
ઇમ્પરીયલ	૩૦ x ૨૨ "
રૌયલ	૨૫ x ૨૦ "
મ્યુઝિક ડેમી	૨૦ x ૧૫ ૧/૨ "
સુપર રૌયલ	૨૭ x ૨૦ ૧/૨ "
મીડિયમ	૨૩ x ૧૮ "
એલિફન્ટ	૨૮ x ૨૩ "
ડબલ ડેમી	૩૬ x ૨૨ "

જાપેલા મંથો (હિંદમાં):

૧૯૩૬-૩૭	૧૭,૧૫૮	૧૯૩૭-૩૮	૧૭,૧૫૮
---------	--------	---------	--------

છેલ્લું મહાયુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૮):

યુદ્ધ શરૂ થયું	ઓગસ્ટ ૧, ૧૯૧૪
યુલેઈપત્ર પર સહી	નવેમ્બર ૧૧, ૧૯૧૮
લડાઈ થાઈ	૪ વર્ષ, ૩ મહિના, ૧૧, દિવસ
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) ભેઠાયું	એપ્રિલ ૬, ૧૯૧૭
પરિસની યુલેઈ-પરિપદ	નવેમ્બર, ૧૮, ૧૯૧૮
જર્મની સાથે યુલેઈ પર સહી થઈ	જૂન ૨૮, ૧૯૧૮
આસ્ટ્રીયા સાથે યુલેઈ પર સહી થઈ	સપ્ટે. ૧૦, ૧૯૧૮
બલ્ગેરીયા સાથે યુલેઈ પર સહી થઈ	નવેમ્બર ૨૭, ૧૯૧૮
હંગેરી સાથે યુલેઈ પર સહી થઈ	જૂન ૪, ૧૯૨૦
ટર્કી સાથે યુલેઈ પર સહી થઈ	ઓગસ્ટ ૯, ૧૯૨૦
કેટલી પ્રભુઓએ ભાગ લીધો ? ૨૭	
નવેમ્બર ૧૧, ૧૯૧૮ સુધી મરાયેલાઓની સંખ્યા ૭૪,૫૦,૨૦૦	
૧૯૧૯ના એપ્રિલની ૩૦ સુધી રૌકડ અર્થ	
૧૮૬,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ડૉલર	

જગત : આ જગતનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧૬,૧૫,૫૦,૦૦૦ ચો. માઇલનું છે. તેમાં ૫,૫૫,૦૦,૦૦૦ ચો. માઇલ જમીન છે. ૧૪,૧૦,૫૦,૦૦૦ ચો. માઇલ એટલે ત્રણ ભાગ પાણી છે. જગતનું ગોળ ક્ષેત્રફળ પ્રવ પાસે ૭,૯૨૬ ૧/૨ ચો. માઇલનું છે. પૃથ્વીના પાંચ ખંડો છે. તેમાં એશિયાનું ૧,૭૦,૦૦,૦૦૦ ચો. માઇલ, આફ્રિકાનું ૧,૧૫,૦૦,૦૦૦ ચો. માઇલનું ઉત્તર અમેરિકા, ૮૦,૦૦,૦૦૦ ચો. માઇલ, દક્ષિણ અમેરિકાનું, ૧૮,૦૦,૦૦૦ ચો. માઇલ, યુરોપનું ૩૭,૫૦,૦૦૦ ચો. માઇલ, ઓશિયાનિયાનું ૪૦,૦૦,૦૦૦ ચો. માઇલ અને યુવ પ્રદેશોનું ૧૨,૦૫,૦૦૦ ચો. માઇલ ક્ષેત્રફળ છે. આધુનિક આકાશશાસ્ત્ર પ્રમાણે પૃથ્વીના ફળદ્રુપ જમીનથી ભરેલો વિભાગ ૩,૩૦,૦૦,૦૦૦ ચો. માઇલનો છે. વનસ્પતિરહિત જમીન ૧,૬૦,૦૦,૦૦૦ ચો. માઇલ અને રણનો પ્રદેશ ૫૦,૦૦,૦૦૦ ચો. માઇલનો ગણવામાં આવ્યો છે.

પાંચ ખંડમાં સૌથી મોટો અને વસતિમાં પણ સૌથી વધારે મોટો ખંડ એશિયા છે. એની લંબાઈ પૂર્વથી પશ્ચિમ કુદી ૭ હજાર માઇલની છે. ઉત્તરથી દક્ષિણ પહોળાઈ ૫,૩૦૦ માઇલની છે. આફ્રિકા ઉત્તરથી દક્ષિણ ૫,૦૦૦ માઇલ લાંબી છે, એની પહોળાઈ ઓછીવત્તી છે. યુરોપ ઉત્તરથી દક્ષિણ ૨,૪૦૦ માઇલ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ ૩,૩૦૦ માઇલ છે. દક્ષિણ અમેરિકા પૂર્વથી પશ્ચિમ ૩,૨૦૦ માઇલ અને ઉત્તરથી દક્ષિણ ૪,૬૦૦ માઇલ છે. ઉત્તર અમેરિકા ઉત્તરથી દક્ષિણ ૪,૬૦૦ માઇલ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ ૪,૦૦૦ માઇલ છે. જમીનની સપાટી ઉપર ભલાશયો ૧૦,૦૦,૦૦૦ માઇલમાં છે. દરિયામાં નાના મોટા દોષા (બેટો) અગ્નિને કુલ ૧૬,૧૦,૦૦૦ માઇલ જમીન ફેંકે છે. જગતના વિષુવવર્તનો પરિઘ ૨૪,૬૦૨ માઇલ છે. અધ્યાત્મરેખાનો પરિઘ ૨૪,૮૬૦ માઇલ છે.

પૃથ્વી ગોળ છે. એનું વર્ણન આકાશશાસ્ત્રીઓએ ૬ અઢાપત્ર, પૈકર નિર્ભય ટનનું કર્યું છે; અથારે વાતાવરણનું પાંચ ખર્વનું વર્ણન ભૂકંદ છે.

દરિયાનો જમીન કરતાં ઘણો વધારે ભાગ છે. સાગરની સપાટી કરતાં જગતની સરેરાશ ઉંચાઈ લગભગ ૨,૮૦૦ ફીટની છે. સાગરના તળીયા કરતાં ઉપરના જળની સરેરાશ ઊંચાઈ ૧૨,૫૦૦ ફીટની છે. ફિલિપાઇન અને ભપાન વચ્ચે ચિન્ડનવના ખેટ પાસે સાગર સૌથી ઊંડો એટલે ૩૫,૪૦૦ ફીટ છે, હિમાલય

પર્વતનું એવરેસ્ટનું શિખર જગતમાં સૌથી ઊંચું ૨૬,૫૪૧ ફીટ છે. દરિયાના સૌથી નીચા તળીયા અને માઉન્ટ એવરેસ્ટના શિખર વચ્ચે ૧૪,૫૪૧ ફીટ એટલે ૧૧૫ માઇલનું અંતર છે.

જગતની વસતિ ૧૯૩૧ પ્રમાણે નીચે મુજબ ગણાઈ છે:—

દેશ	વસતિ (લાખમાં)
એશિયા	૧૧,૪૭૦
યુરોપ	૫,૭૪૦
દક્ષિણ અમેરિકા	૮૭૩
આફ્રિકા	૧,૫૬૦
ઉત્તર અમેરિકા	૧,૭૪૦
ઓશિયાનિયા	૮૧૬

જગતની વસતિના કુલ સરવાળો ૨૨,૨૨૦ લાખ માણસોનો છે. સૌથી ઓછી વસતિ આફ્રિકામાં છે. મોરોક્કોમાં ૫ કરોડ, સાઉદિ આફ્રિકામાં ૮૫ લાખ અને ઇન્ડિયામાં ૧૫૨ લાખની વસતિ છે.

એશિયાના અધ્યાનિવસતાનમાં ૬,૩૮૦ હજાર, અરબસ્તાનમાં એક કરોડ, ચીનમાં ૪૬ કરોડ, હિન્દમાં ૩૮૫ કરોડ, ઇરાકમાં ૩૦ લાખ, ઇરાનમાં ૧૫ કરોડ, ભપાનમાં ૬૭,૬૬૪, ડોરિયામાં ૨૬,૦૦૦, અંબુકુઓમાં ૩૫ કરોડ, એશિયાઈ રશિયામાં ૫૫ કરોડ, સિયામમાં ૧૫ કરોડ અને તિબેટમાં ૩૦ લાખની વસતિ છે.

યુરોપમાં ઓસ્ટ્રિયા ૬૮ લાખ, બેલ્જિયમ ૮૨૫ લાખ, ચેકોસ્લોવેકિયા ૧૫ કરોડ, બલ્ગેરિયા ૧૧ લાખ, ડેન્માર્ક ૩૫ લાખ, ફ્રાન્સ ૪૫ કરોડ, ગ્રીસ ૬૬ લાખ, હંગેરી ૮૮ લાખ, નેધરલેન્ડ ૮૩ લાખ, નોર્વે ૨૮૫ લાખ, પોલાન્ડ ૩૫ કરોડ, રુમાનિયા ૧૫ કરોડ અને યુગોસ્લાવિયા ૧૫ કરોડની વસતિના વિભાગો જર્મનીએ છતી લીધા છે. ઇટલી (૪૫ કરોડ) એ જર્મનીનું મિત્ર છે. શ્રેષ્ઠ બ્રિટનની વસતિ ૪૫ કરોડની છે. આયર્લેન્ડની ૩૦ લાખની વસતિ છે. સૌથી વિશાળ વસતિ સોવિયેટ રશિયાની ૧૭ કરોડની છે.

ઉત્તર અમેરિકામાં કેનેડાની વસતિ ૧ કરોડ, ક્યુબાની ૩૭ લાખ, મેક્સિકોની ૧૫ કરોડ, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની ૧૨૫ કરોડની છે.

દક્ષિણ અમેરિકામાં આર્જેન્ટાઇનની વસતિ ૧૫ કરોડ, બ્રાઝિલની ૪૫ કરોડ, કોલોમ્બિયાની ૬૦ લાખ, ચીલીની ૪૪૫ લાખ, પેરુની ૪૫ લાખ અને વેનેઝુએલાની ૩૦ લાખની વસતિ છે.

એશિયાનિયામાં ઑસ્ટ્રેલિયા (માન જેવી વસતિ છે) ૬૭ લાખ, હથ ધરત ઇન્ડિય ૬ કરોડ, ફિલિપાઈન્સ ટાપુઓ ૧૧ કરોડ અને ન્યુ ગીની ૪ લાખ માલેસીની વસતિવાળા દેશો છે. ભપાને ઑસ્ટ્રેલિયા સિવાય આ બધા દેશો પર વિજય મેળવ્યો છે.

જગતમાં ભપાનિત સામ્રાજ્ય હમણાં સૌથી મોટું છે.

જગતનાં શહેરો—જગતમાં સૌથી વધારે વસતિ લ'ડન ૮૨ લાખ, ન્યુયોર્ક ૬૬ લાખ, બર્લિન ૪૨ લાખ, બ્રુક્લિન ૩૧ લાખ, ચિકાગો ૩૩ લાખ, પેરિસ ૨૮ લાખ, ડેલ્હી ૨૬ (યુ. સ્ટેટ્સ) ૧૫ લાખ, હેમ્બર્ગ ૧૧ લાખ, લેનિનગ્રેડ ૩૨ લાખ, મોસ્કો ૪૦ લાખ, કલકત્તા ૧૫ લાખ (૧૯૪૨ પ્રમાણે ૨૦ લાખ), એસાકા ૩૦ લાખ, રિઓ ડે જનેરો ૧૭ લાખ, રોમ ૧૨ લાખ, શાંગહાઈ ૩૪ લાખ, ટોકિયો ૬૮ લાખ, વિયેના ૧૨ લાખ, વોર્સો ૧૨ લાખ, બ્રસેલ્સ ૧૩ લાખ, કેરો ૧૩ લાખ અને કેન્ટોન ૧૧ લાખની વસતિ વાળાં શહેરો છે.

જગતના પર્વતો—જગતનાં પર્વતશિખરોમાં એશિયાનાં હિમાલયનાં માઉન્ટ એવરેસ્ટ ૨૯,૧૪૧ ફીટ, કર ૨૮,૨૫૦ ફીટ, કાંચનજંગા ૨૮,૧૪૬ ફીટ, મકાલુ ૨૭,૭૬૦ ફીટ ઊંચાં છે. યુરોપમાં આલ્પ્સનાં શિખરો માઉન્ટ બ્લેન્ક ૧૫,૭૮૦ ફીટ અને મોન્ટ્રોસા ૧૫,૨૧૭ ફીટ ઊંચાં છે. આફ્રિકામાં કિલિમાન્જારો ૧૯,૭૦૦ ફીટ ઊંચાં છે. અમેરિકામાં એન્ડિઝ પર્વતોમાં એકોન્કુઆ ૨૩,૦૮૧ ફીટ ઊંચો છે. હિમાલય પર્વત ૧૫૦૦ માઈલ લાંબો હોઇને ૨૦૦ માઈલ પહોળો છે. એના ૬૩ શિખરો ૨૪,૦૦૦ ફીટ કરતાં ઊંચાં છે.

જગતના ધર્મો—ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ૩૩ કરોડ, યાહુદીઓ ૧૧ કરોડ, મુસલમાનો ૨૧ કરોડ, બુદ્ધ ધર્મીઓ ૧૫ કરોડ, હિંદુઓ ૨૩ કરોડ, કોન્ફ્યુશિયન-સને માનનારા ૩૫ કરોડ, શિન્ડોપનથના ૨૧ કરોડ અને જૂતપ્રેતમાં માનનારા ૧૪ કરોડ છે.

જગતનાં સરોવરો—

નામ	ફેરફેર થો. માઈલ
કાસ્પિયન	૧,૭૦,૦૦૦
સુપીરિયર	૩૧,૨૦૦
વિક્ટોરિયા ન્યાન્ગા	૨૧,૨૦૦
આરલસી	૨૪,૪૦૦
હુરોન	૨૩,૮૦૦
મિશિગન	૨૨,૪૫૦
માઈ	૨૦,૦૦૦
આસા	૧૪,૨૦૦
ડોનાનેકા	૧૨,૭૦૦
વૈકલ	૧૧,૫૮૦

જગતના સાગરોની ઊંડાઈ—

જગતના સાગરોની ઊંડાઈ તથા સેનદો.

નામ ફેરફેર થો. મા.	વધારેમાં વધારે ઊંડાઈ	તેણું સ્થાન
પેસિફિક	૬,૩૬,૮૧,૦૦૦	૩૪,૪૧૦ મિનાન્ડાઈ ટુર
આટલાંટિક	૩,૧૫,૩૦,૦૦૦	૨૭,૬૬૨ પાર્થેનિકાની નહેર
હિંદી મહાસાગર	૨,૮૩,૫૦,૦૦૦	૨૨,૬૬૮ સુડાની નહેર
આર્કટિક	૫૫,૪૧,૬૦૦	૧૬,૬૩૪ ઉત્તર ધ્રુવ પાસે
મલાઈ	૩૧,૩૭,૦૦૦	૨૧,૩૪૨ ઝાની નહેર
ભૂમધ્ય	૧૧,૪૫,૦૦૦	૧૨,૩૭૬ પાલાદીપ
ધરત ચાઈના	૪,૮૦,૦૦૦	૧૦,૫૫૦
ભપાન	૪,૦૫,૦૦૦	૧૦,૨૦૦
રાતો સમુદ્ર	૧,૭૮,૦૦૬	૭,૨૫૪
આર્કટિક	૧,૫૮,૦૦૦	૧,૨૦૦

જગતની નહેરો—જગતમાં અત્યંતની ૧૧૧૦ નીચે

સુખ છે:—

- (૧) બર્કિંગહામ નહેર—ઈંગ્લાંડના પૂર્વ કિનારે વહાણો માટે જરૂરી છે.
- (૨) એલ્બા—જર્મનીમાં કુલ ૪૧ માઈલ લાંબી છે.
- (૩) ગ્રાન્ડ કેનાલ—ચીનમાં પીપીંગ અને હેંગપાન વચ્ચે ૭૦૦ માઈલ લાંબી છે.
- (૪) કિલ નહેર—ઉત્તર સમુદ્રને બાલ્ટિક સમુદ્ર સાથે જોડતી ૬૧ મી માઈલ લાંબી નહેર છે.
- (૫) સારડા નહેર—૬૫૦ માઈલ મુખ્ય, ૬૦૦ માઈલ શાખાઓ મળી ૧૩ લાખ એકર જમીનને પાણી પાવ છે.
- (૬) પનામા નહેર—૫૦ માઈલ લાંબી, ૫૦૦ ફીટ પહોળી ૪૧ ફીટ ઊંડાઈની છે, એ આટલાંટિક અને પેસિફિક મહા-સાગરોને જોડે છે. ન્યુયોર્ક અને સાનફ્રાન્સિસ્કો વચ્ચે ૬,૦૦૦ માઈલનું અંતર ટૂંકું કરે છે.
- (૭) સુએઝની નહેર—૧૮૬૬માં ખુલ્લી મુકાઈ. ૧૦૧ માઈલ લાંબી અને ૧૪૭ ફીટ પહોળી છે. તે રાતા સમુદ્રને ભૂમધ્ય સમુદ્ર સાથે જોડે છે. તે નહેરને લીધે લંડન—સુબર્બ વચ્ચેનું અંતર ૫,૦૦૦ માઈલ ઓછું થઇ ભય છે. એની પાછળ ચર્ચ ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ પૌંડ થયેલ હતું.

જગતના મોટા ટાપુઓ—

નામ	કયા સમુદ્રમાં	વિસ્તાર થો. માઈલ
ગ્રીનલેન્ડ	આર્કટિક	૮,૨૦,૩૦૦
ન્યુગીની	પેસિફિક	૩,૩૦,૦૦૦
બોર્નિઓ	"	૩,૦૭,૦૦૦
માડાગાસ્કર	હિંદી	૨,૨૮,૦૦૦
સુમાત્રા	"	૧,૬૩,૫૩૪
ગ્રેટબ્રિટન	આટલાંટિક	૮૮,૭૪૫
ભવા	હિંદી	૪૮,૪૦૦
સિલોન	"	૨૫,૪૦૦

જગતનાં મોટાં રજો—

નામ	વિસ્તાર ચો. માઇલ
ગ્રેટ અમેરિકન	૧૦,૫૦,૦૦૦
ગાબી (અશિયા)	૩,૦૦,૦૦૦
સફરા	૨૦,૦૦,૦૦૦
તિબેટ (અશિયા)	૨૩,૦૦૦
તેરિમ (અશિયા)	૧,૫૦,૦૦૦

જગતના મોટા બધા-પાણીને

નહેરોમાં નાળખા બાંધવા બંધોની વિગત.

બધા પાણી સંગ્રહ-બંધોનાં

નામ	સ્થાન	લાંબ રા. શક્તિ ૧૦ લાખ સમય
લોંધરડેમ સિંધ	૧૭૨ લાખ	૨૪,૧૬૮
મેટરડેમ ત્રાસ	૪૭૮	૬૩,૫૦૦
આસખાન બંધ	૩૧૭	૩૭,૧૦૦
સેનાર આફ્રિકા	૮૪૭	૨૨,૫૧૦
કુલ્લરજા. માઇસોર	૨૫૦	૪૩,૬૪૩
નિજામસા. હેદ્રાબાદ	૩૧૬	૨૫,૫૫૬

જગતની રેલવેઓ—

જગતમાં સુઘાસુઘા રેલવેઓ ૧૯૩૪ થી ૧૯૩૬ માં નીચે ગુણ્ય હતી:—

દેશ	માઇલો	દેશ	માઇલો
અમેરિકા	૨,૪૦,૧૦૪	જર્મની	૩૩,૭૦૪
આર્જેન્ટિના	૨૪,૮૫૦	ગ્રેટબ્રિટન	૨૦,૧૭૦
આસ્ટ્રેલિયા	૨૭,૫૩૦	હિંદ	૩૬,૩૩૫
કેનેડા	૪૨,૩૦૭	ભપાન	૧૪,૨૪૩
સાન્સ	૨૭,૩૬૦	ઇટાલી	૧૧,૧૬૯
દક્ષિણ આફ્રિકા	૧૩,૮૫૫	રશિયા	૫૨,૦૮૬
સ્વિડન	૧૦,૪૫૪	પોલેન્ડ	૧૧,૧૬૯

જગતમાં રેલવેના સૌથી લાંબા પૂલ (પૂર્વ આફ્રિકામાં) ૧૨,૦૧૪ ફીટ, રેલવેના સૌથી લાંબા પર્વત કારીને બાંધવા બ્રુગલામાં બેનેવિસ ૧૫ માઇલ, શિખરથી (સ્વિટ્ઝરલેન્ડ-ઈટાલી) ૧૬ માઇલ, ભપાનમાં ૮ના ૧૨ના માઇલનો છે.

જગતનું જૂનું ઊંચું વૃક્ષ—અમેરિકામાં ૫૦૦ ફીટ ઊંચું અને ૫,૦૦૦ વરસ જૂનું વૃક્ષ છે.

જગતની મોટી રીઠીમરો

નામ	દળજ	ફથજ	લંબાઈ (ફીટ)	પહોળાઈ (ફીટ)	કલાકના નોટ	બંધાવાની સાલ
કવીનઇલિઝાબેથ	૪૫,૦૦૦	બ્રિટિશ	૧,૦૩૧	૧૭૮	૩૦	૧૯૩૬
મૅર્મેન્ડી	૮૨,૭૬૬	ફ્રેન્ચ	૧,૦૨૬	૧૨૦	૨૬.૬૪	૧૯૩૫
કવીનમેરી	૮૦,૭૭૩	બ્રિટિશ	૧,૦૧૮	૧૧૮	૨૬.૧૧	૧૯૩૬
મેલેરિક	૫૬,૬૨૨	"	૬૧૫	૧૦૦	૨૫.૨૬	૧૯૨૧
બ્રિમેન	૫૧,૬૫૬	જર્મન	૮૦૦	૧૦૨	૨૬.૨૭	૧૯૩૨
યુરોપા	૪૬,૭૪૬	"	૮૬૦	૧૦૨	૨૬.૨૭	૧૯૨૨
રૅક્સ	૫૧,૦૬૨	ઇટાલિયન	૮૦૦	૧૦૨	૨૫.૨૮	૧૯૨૨

જગતની મોટી નદીઓ

નદીનું નામ	કયા સમુદ્રમાં મળે છે	લંબાઈ માઇલો	દેશ
મિસિસિપી	મેક્સિકોનો અખાત	૪,૫૦૨	ઉત્તર અમેરિકા
આમરજોન	આટલાન્ટિક	૪,૦૦૦	"
નાઇલ	જમીન સમુદ્ર	૪,૦૦૦	ઇજિપ્ત
ચાંગસે	ઉત્તર પેસિફિક	૩,૪૦૦	ચીન
યેનેસી	આર્કટિક સમુદ્ર	૩,૩૦૦	"
કોંગો	આટલાન્ટિક	૩,૦૦૦	કોંગો
હોના	આર્કટિક સમુદ્ર	૨,૮૦૦	રશિયા
ઓબી	આર્કટિક સમુદ્ર	૨,૭૦૦	સાઇબિરિયા
નાઇઝર	ગિનીનો અખાત	૨૬.૦૦	ગિની
હોઆન્ગહો	ઉત્તર પેસિફિક	૨,૬૦૦	ચીન
સેન્ટલોરેન્સ	લોરેન્સ અખાત	૧,૮૦૦	કેનેડા
હાન્ગુ	કોંગો સમુદ્ર	૧,૭૨૫	જર્મની
સિંધુ	અરબી સમુદ્ર	૧,૭૦૦	હિંદ
બ્રહ્મપુત્ર	બંગાળનો અખાત	૧,૬૦૦	"
ગંગા	બંગાળનો અખાત	૧,૫૦૦	"
ટેમ્સ	ઉત્તર સમુદ્ર	૨૧૦	બ્રિટન

જગતમાં જળધોધ

નામ અને સ્થાન	ઊંચાઈ (ફીટમાં)	નામ અને સ્થાન	ઊંચાઈ (ફીટમાં)
ગેવર્ની (સાન્સ)	૧,૩૫૮	સથરલેક (ન્યુઝીલેન્ડ)	૧,૬૦૪
ગેરસાપા (હિંદ)	૬૫૦	ટકોહો (પ્રિ. કાલિયા)	૧,૨૦૦
કેઇલુર (પ્રિટીશ ગીઆના)	૮૨૦	ટગોલા (નાતાલ)	૧,૮૦૦
રિપન (યોસ્થાઈટ પાર્ક)	૧,૬૨૨	રોબેક (સ્વિટ્ઝરલેન્ડ)	૬૮૦
વેડીસ (નોર્વે)	૮૫૦	લુકન (નોર્વે)	૭૮૦

જગતનાં વહેપારી જહાજોનો કાર્કસો

વર્ષ	જહાજોની સંખ્યા	વહાણમાં બસતા માણસો કુલ વળન (ટન)
૧૯૩૬	૩૦,૬૨૩	૧,૫૦,૧૩,૧૪૩
૧૯૩૭	૨૬,૫૪૪	૧,૫૨,૭૧,૪૪૦
૧૯૩૮	૨૬,૪૦૬	૧,૬૮,૭૦,૧૫૧
૧૯૩૯	૨૬,૭૬૩	૧,૮૫,૦૬,૪૩૨

જાતનાં મોટાં પુસ્તકાલયો			૭ થોડાં આધ વિધ		બ્રિટિશ
પુસ્તકાલયનું નામ	શહેરનું નામ	પુસ્તકો	૮ આગાખાન	૯ હૈદ્રાબાદના નિઝામ	યુસલમાન
નેશનલ લાઇબ્રેરી	(પી.બી. યુ. એસ. એસ. આર.)	૭૦,૬૭,૦૦૦	૧૦ ફેરિક રીલક	જાતના મુખ્ય દેશોનાં જમીન પરનાં તથા હુવાઇ લશ્કરો (૧૯૩૮)	યુસલમાન
પબ્લિક લેનિન લાઇબ્રેરી (મોસ્કો)		૬૬,૦૦,૦૦૦	જાતના મુખ્ય દેશોનાં જમીન પરનાં તથા હુવાઇ લશ્કરો (૧૯૩૮)		જમીન
નેશનલ પબ્લિક લાઇબ્રેરી (લેનિનગ્રેડ)		૧૪,૬૬,૦૦૦			
કોંગ્રેસ લાઇબ્રેરી (વાશિંગ્ટન)		૪૬,૬૨,૦૦૦			
બિબ્લોપીક નેશનલ (પેરીસ)		૪૫,૫૦,૦૦૦			
બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ (લંડન)		૪૪,૫૦,૦૦૦			
પ્રશિયન સ્ટેટ લાઇબ્રેરી (બર્લિન)		૨૬,૬૮,૦૦૦			
જાતના શ્રીમંત માણસો					
૧ એડસલ ફોર્ડ	અમેરિકન				
૨ હેવી ફોર્ડ	અમેરિકન				
૩ હંફમાર્ડ & રોપ્સચાઇલ્ડ	ફ્રેન્ચ				
૪ હ્યુક મોર્ક વેસ્ટ મિન્સ્ટર	બ્રિટિશ				
૫ વિલિયમ મોર્ક હોલ્ડેન્ગલન	જર્મન				
૬ વડોદરાના ગાયકવાડ	હિંદી				

જાતનું નૌકા સૈન્ય

બ્રિટિશ	જર્મની	જાપાન
લડાઈનાં વહાણો ૧૫	મોટાં વહાણો ૬	લડાઈનાં વહાણો ૬
ક્રુઝરો ૫૧	લડાઈનાં વહાણો ૨	સરસ ક્રુઝરો ૬
એરક્રેફ્ટ ફેરીઅર્સ ૭	ક્રુઝરો ૬	એરક્રેફ્ટ ફેરીઅર્સ ૪
ડિસ્ટ્રોયરો ૧૬૨	ડિસ્ટ્રોયરો ૧૬	ક્રુઝરો ૩૪
સબમરીનો ૫૦		ડિસ્ટ્રોયરો ૬૪
		ટોપિડો બોટ ૪
		સબમરીનો ૧૦
યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ (અમેરિકા)		
લડાઈનાં વહાણો ૧૫	લડાઈનાં વહાણો ૬	લડાઈનાં વહાણો ૪
એરક્રેફ્ટ ફેરીઅર્સ ૪	એરક્રેફ્ટ ફેરીઅર્સ ૧	સરસ ક્રુઝરો ૨
બાર ક્રુઝરો ૧૬	ક્રુઝરો ૧૫	ક્રુઝરો ૨૩
હલધી ક્રુઝરો ૧૦	ડિસ્ટ્રોયર ફોર્સિલા ૭૧	ફોર્સિલા લીડર્સ ૬૬
ડિસ્ટ્રોયરો ૨૧૩	લીડર્સ ૭૧	અને ડિસ્ટ્રોયર ૨
સબમરીનો ૮૪	ડિસ્ટ્રોયર સબમરીનો ૮૭	ટોપિડો બોટ ૨
		સબમરીનો ૧૬

યુદ્ધને લીધે ઘણી મનવારો દૂબી છે અને ઘણી નવી બંધાઇ છે. હમણાં સાગર ઉપર બ્રિટન સામુદ્રિક કાંકલાનો કાબૂ છે.

જાતનાં દેશોનું લઘાયક લશ્કર

	આણ	કેળવાએલ અનામત	હવાઈ લશ્કર	કુલ	વસતિના ટકા
બ્રિ. સામ્રાજ્ય	૩,૮૪,૭૮૦	૬,૬૬,૮૬૭	૫૭,૦૩૪	૧૧,૧૧,૭૧૧	૬-૨૬
ફ્રાંસ	૬,૫૮,૭૭૭	૫૫,૦૦,૦૦૦	૩૬,૮૧૦	૬૧,૬૮,૬૩૭	૧-૪૭
જર્મની	૬,૫૦,૦૦૦	૧૩,૧૮,૦૦૦	૧,૦૦,૦૦૦	૨૧,૧૮,૦૦૦	૩-૧૬
ઇટાલી	૧૩,૩૧,૨૦૦	૫૬,૩૬,૦૦૦	૨,૦૨,૩૬૫	૬૨,૬૪,૩૬૫	૧-૪૧
જાપાન	૨,૮૨,૦૦૦	૨૦,૦૦,૦૦૦	...	૨૨,૮૨,૦૦૦	૨-૩
રશિયા	૧૫,૪૫,૦૦૦	૧૭,૬૪,૦૦૦	...	૧૬,૪૬,૦૦૦	૧-૩
ઉર્કસ્તાન	૧,૩૭,૦૦૦	૫,૩૨,૮૦૦	...	૬,૬૯,૮૦૦	૪-૦
યુનાઇટેડસ્ટેટ્સ અમેરિકા	૧,૬૬,૧૩૬	૩,૦૮,૨૩૬	...	૪,૭૪,૩૭૮	૦-૩૬

જમતના મોટા પમારદારો (વાર્ષિક)—

મુનાઇટ રેરેક્સના પ્રમુખ	૭૫,૦૦૦	ડૉલર
બપાનના વડા પ્રધાન	૮,૦૦૦	ચેન એટલે ૭,૪૮૮
ઇંગ્લેંડના વડા પ્રધાન	૧૦,૦૦૦	પૌંડ
ઇંગ્લેંડના હોર્ડે ચેન્સેલર	૧૦,૦૦૦	પૌંડ
હિંદના વાઇસરોય	૨,૫૦,૮૦૦	રૂપિયા
કયુલર અને ચેન્સેલર (જર્મની)	૩૭,૦૦૦	રિશમાર્ક, તે ઉપરાંત વાર્ષિક ૧,૨૦,૦૦૦ રિશમાર્ક એલાવન્સના આપવામાં આવે છે.

જમતના ઇતિહાસના મુખ્ય બનાવો:

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫—

- ૩૫૦૦ મહાબારતનું યુદ્ધ.
૨૮૦૦ મોહન-જો-ડોરોની સંસ્કૃતિ.
૨૦૦૦ યુરોપિયન ઇતિહાસકારોની ગણતરી મુજબ આર્યે એશિયા અને યુરોપમાં આવી વસ્યા.
૧૫૦૦ વેદોની રચના ઋગ્વેદની મત્યાએ રચાઈ.
૧૦૦૦ હોમરનો સમય. ઇલિયડ રચાયું.
૮૦૦ ક્રિષ્ટ અઠારામ્ય બંધાયું.
૭૬૦ ઇલિસ ઇથોપિયનોએ લીધું.
૭૫૩ રોમ શહેરની સ્થાપના.
૭૪૫ એસિરીઅન સામ્રાજ્ય રચાયું.
૧૪૪ ઇલિસમાં ૨૬ મા વંશની સ્થાપના.
૬૦૫ ઇરાનમાં ઝરથુસ્ત થયા.
૫૫૦ બુદ્ધ ભગવનાનો સમય.
૫૩૬ સાઈસે ઇરાની સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી.
૪૭૭ બુદ્ધ ભગવાનનું નિર્વાણ.
૩૯૬ એથેન્સના લેક્ષિએ સૉક્રેટીસને કેહાંત કંઈ આપ્યો.
૩૫૬ મહાન સિકંદરનો જન્મ.
૩૨૭ સિકંદરનો હિંદ ઉપરના આક્રમણનો સમય.
૩૨૨ મેડ્રુપ એર્યે પાટલી પુત્રમાં સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી.
૨૭૨ પ્રિયદર્શી અરોઠ સમ્રાટ થયા.
૨૧૮ હનિયાલની રોમનાર્ગે થઈ ઇટાલીમાં કૂચ.
૧૫૬ કાગળની શોધ થઈ, તે પહેલાં ચીનમાં જોખપત વપરાતાં.
૧૦૨ જુલિયસ સીઝર રોમના મહાન સેનાધ્યક્ષનો જન્મ.
૧૫ સીઝરનું બ્રિટન ઉપર આક્રમણ.

ઈ. સ.—

- ૩૦ જસસ ખ્રિસ્તને ક્રોસ ઉપર ચઢાવે છે.
૧૬૪ એશિયા મહાન પ્લેગથી હણી ગયો.
૨૨૭ પહેલા અરેસારે ઇરાનમાં રાજ્ય રચાવ્યું.
૧૬૬ મક્કામાં પયગંબર મહમદ સાહેબનો જન્મ
૬૦૬ હર્ષવર્ધન સમ્રાટ બને છે.
૬૧૧ મહમદ પયગંબર મસ્લામ ધર્મની ઘોષણા કરે છે.
૬૩૨ પયગંબરનું અવસાન. અમલુબકર ખલીફા થાય છે.
૬૩૪ ઉમર ખલીફા બની મોટા વિજયો મેળવે છે.
૬૪૩ એાધમાન ખલીફા થાય છે.
૭૧૧ સુસલમાનોનો હિંદમાં પહેલવહેલો પ્રવેશ.
૭૪૧ રાઈલમેન સમ્રાટ બને છે.
૮૪૬ મહાન આલફરેડનો બ્રિટનમાં જન્મ.
૧૦૦૧ હિંદમાં મહમદગીઝીએ આક્રમણ કરીને પેશાવર પાસે યુદ્ધમાં જયપાલને હરાવ્યો.

- ૧૦૧૬ નોર્મન હોર્સએ ઇંગ્લેંડનો જય કર્યો. વિલિયમ વિજેતા રાજ્યવંશની સ્થાપના કરે છે.
૧૨૧૫ મેન્નાચાર્ડે સ્વતંત્રતાના પહેલા ખત ઉપર નેન સહી કરે છે.
૧૨૬૫ ખ્રિટિશ આમ સલાની પ્રથમ સ્થાપના.
૧૩૦૨ ઇટાલિયન ક્લેવે ગિયોલએ હોકાયન રોપી કાઢ્યું.
૧૩૪૪ યુરોપમાં સોનાના સિક્કોનો ઉપયોગ શરૂ થયો.
૧૩૬૮ હિંદ ઉપર તેમુર લંગ આક્રમણ લાવે છે.
૧૪૩૧ કાન્સની મહા શરવીર કન્યા નેન ઓફ આર્કને અંગ્રેજો સળગાવી મૂકે છે.
૧૪૪૦ ગટનબર્ગે જર્મનીમાં ડાપખાનાની શરૂઆત કરી.
૧૪૫૩ ટુર્કોએ કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ લઈ ટુર્ક સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી.
૧૪૬૬ શીખોના પ્રથમ ગુરુ શ્રી નાનકનો જન્મ.
૧૪૭૬ કેરરુટને ઇંગ્લેંડમાં સ્વતંત્ર રીતે ડાપખાનાની શોધ કરી.
૧૪૮૬ બાથિયોમ્યુ-કી-આર્જે કેપને માર્ગે મદદલિયા કરી.
૧૪૯૨ રોમના કેલબંસે અમેરિકા ખંડની સુલાકાત લીધી.
૧૪૯૮ હિંદના પ્રથમ રોપક વારકોડીગામાએ કલીકટની સુલાકાત લીધી.
૧૫૦૦ બ્રાઝિલ રોપાયું ફીરંગીઓએ કલીકટમાં કોડી નાંખી.
૧૫૧૩ બર્જોઆઓ પેસિફિકની શોધ કરી.
૧૫૧૭ માર્ટીનલ્યુથરે પ્રોટેસ્ટન્ટ સંપ્રદાયની શરૂઆત કરી.
૧૫૨૫ બાયરે પાણીપતમાં જિત મેળવી મોગલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી.
૧૫૫૬ મહાન અકબરના સામ્રાજ્યની ચલતી.
૧૫૬૪ મહાન નાટકકાર રોકસપિયરનો જન્મ.
૧૫૭૭ ખિરસા મહીયાળ રોપાયું.
૧૫૯૬ કંચ વેપારીઓએ હિંદમાં આવી કોડી રચાવી.
૧૬૦૦ હિંદમાં વેપાર માટે ખ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્થાપાઈ.
૧૬૦૩ ઇંગ્લેંડ અને સ્કોટલેન્ડ બંને દેશો એક રાજ-જેમ્સ પહેલા-નીચે જોડાઈ ગયા છે.
૧૬૦૭ ગેલીલીઓએ પહેલું દૂરબીન રોપી કાઢ્યું.
૧૬૧૫ સર થોમસરો જહાંગીરના ફરખારમાં એલચી તરીકે આવેલો.
૧૬૧૬ અમેરિકાના સંસ્થાનોમાં સીડીઓને સુલાખગીરીમાં દાખલ કરે છે.
૧૬૨૨ શાહજહાનના સમયમાં અંગ્રેજોને સુરતમાં કોડી સ્થાપવાની રજા મળે છે.
૧૬૪૨ ન્યુઝીલાન્ડ અને ટાસ્માનીઆની શોધ થઈ.
૧૬૪૬ રાજ થાઈસ પહેલાનો શિરચ્છેદ.
૧૬૬૨ બ્રિટનના રાજને પોર્ટુગલના રાજતરફથી વિવાહના દાયબમાં સુખઈ મળે છે.
૧૬૮૬ ગુલવાકર્ણની શોધ ન્યુટને કરી.
૧૬૯૪ બેંક ઓફ ઇન્ડિયેન્ડની સ્થાપના.
૧૭૦૭ સમ્રાટ ઓરંગઝેબનું મૃત્યું.
૧૭૨૧ ફેરનહીદે થરમોનિટરની શોધ કરી.
૧૭૩૬ ઇરાનના સમ્રાટ નાદીરશાહે હિંદ ઉપર આક્રમણ કર્યું.
૧૭૫૫-૬૩ યુરોપમાં બ્રિટન કાન્સ, ઓલ્ટ્રીઆ વગેરે સમ્પર્કથી યુદ્ધ થયું.
૧૭૫૭ પાસીના યુદ્ધમાં વિજય મેળવી કલાકવ હિંદમાં ખ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સ્થાપે છે.

- ૧૭૧૩ પરીસની મુલેકથી કેનેડા ક્રિટનને મળે છે.
- ૧૭૭૪ વૉરન હેસ્ટિંગ્સ હિંદનો પહેલો બ્રિટિશ અર્બનર જનરલ થાય છે.
- ૧૭૭૫ અમેરિકા ક્રિટન સાથે સ્વાતંત્ર્ય માટે લડે છે.
- ૧૭૮૮ વૉરન હેસ્ટિંગ્સ ઉપર ઉમરાવોની સલામમાં ફરિયાદની શરૂઆત થઈ.
- ૧૭૮૬ મહાન ફ્રેન્ચ વિપ્લવની શરૂઆત.
- ૧૮૦૪ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ શહેરશાહ થયો.
- ૧૮૦૫ ફ્રાન્સનાર મોટું સાગરયુદ્ધ નેપોલિયનને સન્નું મળ્યું.
- ૧૮૧૮ મરાઠાઓનો બ્રિટિશો પરાજય કરે છે.
- ૧૮૨૫ સ્કોટલેન્ડથી હાલિગ્ડન મુખી પહેલી રેલ્વે બંધાઈ.
- ૧૮૩૧ લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટીક હિંદમાં સતીનો રિવાજ બંધ કર્યો.
- ૧૮૩૩ બ્રિટિશ સત્તાએ ગુલામગીરીની પ્રથા કાયદાથી બંધ કરી.
- ૧૮૩૭ રાણી વિક્ટોરીયા ગાદીએ આવ્યાં.
- ૧૮૪૫ સર જોહન કૉકલિને આર્કટિક એટલે ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશની શોધ કરી.
- ૧૮૫૩ હિંદમાં પહેલી રેલ્વે પુલ્લી મૂકી.
- ૧૮૫૭ હિંદમાં બળવો થયો. ત્રણ મુખ્ય શહેરોમાં યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ.
- ૧૮૫૮ મહારાણી વિક્ટોરીયા હિંદના સમ્રાજી તરીકે ભડેર થયાં.
- ૧૮૬૫ અમેરિકામાં ગુલામોની સુખિતિ ચાર્ટના યુદ્ધની શરૂઆત.
- ૧૮૬૬ મો. ખેલિસે સુએઝની નહેર બાંધીને યુરોપનો માર્ગ દેશથી નાંખ્યો.
- ૧૮૭૦ ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચેના યુદ્ધમાં ફ્રાન્સનો પરાજય.
- ૧૮૭૧ અગ્નીગદ્ધ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના સર સેયલ્ડ અલ્ફરેડે કરી.
- ૧૮૭૭ બોલ્ડર એક્સિડેન્ટ ફોર્માસા-ગ્રેલના યંત્રથી શોધ કરી.
- ૧૮૮૫ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના.
- ૧૮૯૧ ઇટાલીના ગવિલ્ડો માર્કોનીએ બીનતારી સંદેશ મોકલવાની પદ્ધતિ શોધી.
- ૧૮૯૬-૧૮૯૮ ફ્રાન્સવાલમાં બેલ્જીયે ઉપર અંગ્રેજોએ આક્રમણ કરી ફ્રાન્સવાલ છુટી છોડી.
- ૧૯૦૧ રાણી વિક્ટોરીયાનું મૃત્યું. સાતમા એકવડું રાજ્યગાદી ઉપર આવ્યાં.
- ૧૯૦૩ રાઈસલાઈઝમે પહેલવહેલાં વિમાન હિડાઈયું.
- ૧૯૦૪ રશિયા અને જાપાન વચ્ચે મોટું યુદ્ધ, રશિયાનો પરાજય.
- ૧૯૦૫ હિંદમાં તેમાં પછે મુંબઈ છલાકાતમાં મોટો મૃત્યુ.
- ૧૯૦૬ દક્ષિણ આફ્રિકાને જાપાનનાર રાજતંત્ર અપાયું. બંગાળના ભાગલા થયા.
- ૧૯૦૯ કમાન્ડર પીઅરી ઉત્તર ધ્રુવ મુખી પહોંચ્યાં.
- ૧૯૧૦ એકવડું સાતમાનું અવસાન. જોહાન પાંચમા ગાદીએ આવ્યાં.
- ૧૯૧૧ હિંદની રાજ્યધાની કલકત્તામાંથી ખસેડી લઈ દિલ્હીને રાજ્યધાની તરીકે ભડેર કરવામાં આવ્યું.
- ૧૯૧૨ ચીનને સુનપારસેને પ્રભસત્તાક રાજ્ય ભડેર કયું. કેપ્ટન એમ-હસન દક્ષિણ ધ્રુવમાં પહોંચ્યાં.
- ૧૯૧૪ જુલાઈ તા. ૨૮ ના રોજ યુરોપમાં મહાયુદ્ધની બીનગારી લાગી, લાખાન પ્રકટયો.
- ૧૯૧૭ રશિયામાં ઝાર પદભ્રષ્ટ થઈ સામ્યવાદીઓનું રાજ્ય થયું. યુ. રેડ્ડસ એફ અમેરિકાએ, સખમરિનથી જર્મનીએ ઇ. યુરોપનીઆ હુબાકી તેથી જર્મની સામે યુદ્ધ ભડેર કયું.

- ૧૯૧૮ કેસર ગાદીસાગ કરી હોલેન્ડમાં આવી વસ્યા. હકાબને લીધે જર્મનીને મુલેક માગવાની ફરજ પડી.
- ૧૯૧૯ જાન તા. ૨૮ મીએ વિશ્વયુદ્ધના મુલેકકરારો ઉપર વર્સેલ્સ ખાતે સહીઓ થઈ.
- ૧૯૨૦ જર્મની, રશિયા, તુર્કી, આસ્ટ્રીઆને રાષ્ટ્રસંધની પહેલી બેઠકમાંથી બાતલ કરવામાં આવ્યાં. અમેરિકાની કેમેરો રાષ્ટ્રસંધમાં પ્રતિનિધિ મોકલવા બનાઈ કરી. અમેરિકામાં હાઈનરેથ કાયદો અમલમાં આવ્યો.
- ૧૯૨૧ (૧) હિંદની પ્રાંતીય મુખારાની ચોખ્ખા અમલમાં આવી. (૨) મહાત્મા ગાંધીએ અસહકારની પહેલી ચળવળ શરૂ કરી. (૩) ઇટાલીમાં સુસોલિનીના ફેસીસ્ટપક્ષે શાસન હાથમાં લીધું.
- ૧૯૨૨ (૧) કમાન્ડમાન તુર્કની ફોર્મે ઓકોનો પરાલભ કર્યો. (૨) વોશિંગ્ટનમાં પાંચ મહારાજ્યો વચ્ચે હરિયાઈ કરારો થયા, તે સુજળ ક્રિટનને પાંચ, જર્મની, ઇટાલી અને જાપાનને ત્રણ ભાગે સાગર કાંઠો બાંધવાની શરતો થઈ. (૩) આઈરિશ ફ્રી સ્ટેટ્સની સ્થાપના વેલેરોએ કરી. (૪) તુર્કીમાં સુલતાનને પદભ્રષ્ટ કરી પ્રભસત્તાક રાજ્ય થયું.
- ૧૯૨૪ (૧) રશિયાના સામ્યવાદના વડા લેનિનનું મૃત્યુ. (૨) ચીસને પ્રભસત્તાક રાજ્ય તરીકે સોવિયેત્સે ભડેર કયું. (૩) બેલ્જીયન રાષ્ટ્રે મેકડોનલ્ડની પહેલી મજૂર સરકાર હાથે કરી.
- ૧૯૨૫ (૧) ઇરાનમાં આક્રમશાહ પદભ્રષ્ટ થયા અને રોઝાશાહ પહેલવી રાજ્ય ઉપર આવ્યાં. (૨) પ્રભસત્તાક જર્મનીના હેર ઇબર્ટ પછી બીલ પ્રમુખ માર્શલ હાઈનબર્ગ થયા.
- ૧૯૨૭ હિંદી સરકારે ૧૮ પેન્સના રૂપિયા રિધર કરી હિંદને અન્યાય આપ્યો.
- ૧૯૨૮ સ્ટેલિને રશિયામાં પંચવર્ષીય ઔદ્યોગિક અને ગેતીવિકાસની ચોખ્ખા અમલમાં મૂકી.
- ૧૯૨૯ (૧) અફઘાનિસ્તાનમાં નાદીરશાહ ગાદીએ આવ્યાં. (૨) હિંદની રાષ્ટ્રીયસભાએ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનું ઘોષ ભડેર કયું.
- ૧૯૩૦ (૧) તા. ૧૨ મી નવેમ્બરે પહેલી હિંદી ગોળમેલ રાજ્ય પ્રાંત પરિષદ લંડનમાં ભરાઈ. (૨) લંડનમાં મોટાં રાજ્યોએ હરિયાઈ મુલેક પર સહી કરી. (૩) મહાત્મા ગાંધી અને મહાસભાના બા લાખ સભ્યોની ધરપકડ. (૪) ચીનના રાખોને રાજ્યસાગ, પ્રભતંત્ર તરફ પ્રયાણ. (૫) જાનતાની મહામંદીની શરૂઆત.
- ૧૯૩૧ (૧) લૉર્ડ ઇરવિન અને મહાત્માજી વચ્ચે કરારનામું થયું. (૨) લંડનમાં બીજી ગોળમેલ મહાત્માજી અને મહાત્માજી અને આગેવાનો મંત્રણા માટે ગયા. (૩) લૉર્ડ વિલિંગ્ડન વૉઈસરોય તરીકે આવ્યાં. (૪) હિંદમાં ઈ. સ. ૧૯૩૧ની વસંતિગણતરી શરૂ થઈ. (૫) યુ. સ્ટેટના પ્રેસિડેન્ટ લડાઈના કરબને એક વરસ માટે સુલતવી રાખવાની ભડેરાત કરી.

- (૧) ક્રિસ્ટનની મજૂર સરકારે સોનાના ધોરણને ત્યજી કાગળનું ધોરણ રચીક્યું.^૧
- (૨) હિંદ મંદીના અમલમાં આનું.
- ૧૬૩૨ (૧) લંડનમાં ભરવામાં આવેલી આર્થિક પરિવહન નિષ્ફળ ગઈ.
- (૨) હિંદમાં મહાત્મા ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રીય મહાસભાના અનુયાયીઓની મોટી ધડપકડ.
- (૩) હિંદ સંઘથી વડા પ્રધાન જેમ્સ મેકડોનલ્ડે કામી ચૂકાદો ભઠેર કર્યો. મહાત્મા ગાંધીજીએ હરિજનોને ન્યાય અપાવવા ઉપવાસ આદર્શ.
- (૪) ક્રિસ્ટનના વડા પ્રધાન રાએ મેકડોનલ્ડે બ્રુસને પરિવહન પુલ્લી મૂકી.
- (૫) હિંદની ત્રીજી ગોળમેજી પરિવહન લંડનમાં ભરાઈ.
- (૧) જગતની મહામંદીના વધુ વિકાસ.
- ૧૬૩૩ (૧) હિટલર નાટી પક્ષના આગેવાન તરીકે જર્મનીમાં સર્વાધિક્ષ થયો.
- (૨) હિંદમાં સુધારા આપવા માટેનું સ્વેતપત્ર પ્રબલે પસંદ પડ્યું નહિ.
- (૩) મહાસભાએ સવિનય લંગની ચળવળ મોકૂફ રાખી.
- (૪) ભપાનના ધરતીકંપથી ૨૦ હજાર માણસો માર્યા ગયા અને ચેનનું દુકસાન થયું. ભપાને રાષ્ટ્ર સંઘમાંથી રાજનામું આપ્યું.
- (૫) જગતની મોટી આર્થિક પરિવહન લંડનમાં મળી.
- (૧) મંચુરિયા ભપાને પચાવી પાડ્યું.
- ૧૬૩૪ (૧) ફરી લાખ ગાંધી હિંદનું કપાસ લેતો ૪ કરોડ વાર કાપડ હિંદમાં મોકલી શકે અને ૫૦ ટકા જગત એને આપવી, એમ આગળ સંખ્યાની વિકાસના કારાર હિંદ-ભપાન વચ્ચે થયા.
- (૨) નેપાળ, બિહારના મોટા ધરતીકંપથી ભનભાલ અને ખેતીની મહાન દુકસાની.
- (૩) જગતની મહામંદીનો વધુ પ્રસાર.
- ૧૬૩૫ (૧) કવેટાના ધરતીકંપથી ભનભાલનું મોટું દુકસાન.
- (૨) હિંદને નવા સુધારા આપવાનો કાયદો પસાર થયો.
- (૩) યુસોલિનીએ હજારોનીઆ ઉપર આક્રમણ કર્યું.
- (૪) જગતની મંદી થાઉં.
- ૧૬૩૬ (૧) શહેરશાહ ન્યોર્મ પાંચમાનો પચીસ વરસના રાજ્યને અંતે સ્વર્ગવાસ. આઠમા એડવર્ડ ગાંધીએ આન્યા.
- (૨) જર્મન સૈન્ય (અંગ્રેજોનાં આંખમીચામણથી) ફ્રાઈનલેન્ડમાં સૈન્ય મોકલ્યું.
- (૩) સિંધ અને આરિસાને જુદા પ્રાંતો ભઠેર કરી એમને આર્થિક મદદ આપવાની ભઠેરાત થઈ.
- (૪) લૉર્ડ વિલિંગ્ડન પછી લૉર્ડ વિન્લીથર્ગ હિંદના વાઈસરૌય થયા.
- (૫) ઇટાલી વિમાનો અને જેરી ગેસની મદદથી હજારોનીઆના પરાજય કરે છે.
- (૬) ક્રિસ્ટન ઇજીપ્તને અસુક પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતા છે. માન સુએઝની નહેરને કબજે લશ્કરી ફળ દારા રાજે છે.
- (૭) રેપનમાં જનરલ કાન્ડો બળવો ઠીકે છે. જર્મની ઇટાલીના સહકારથી એમાં અને ફતેહ મળે છે.
- (૮) પેલેસ્ટાઈનમાં જેસલેમના યુદ્ધી બળવો પોકારે છે.

- (૯) યુ. સ્ટેડ્સના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે રૂઝવેલ્ટની ચૂંટણી ખીજ વખત થઈ.
- (૧૦) એડવર્ડ આઠમાનો પ્રેમ ખાતર ગાંધીત્યાગ. સમ્રાટ ન્યોર્મ છતાં ગાંધી ઉપર આવડું.
- (૧૧) જગતની મહામંદી હજી થી નથી.
- ૧૬૩૭ (૧) હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા હિંદમાં બહુમતીવાળા પ્રાંતમાં પ્રધાનમંડળો સ્થાપવા નિશ્ચય કરે છે.
- (૨) જર્મન સમુદ્રમાં ઇટાલીઅન સબમેરિનો ચાંચીઆગીરી કરતી હતી, તે અટકાવવા માટે નિયો પરિવહન મળી.
- (૩) ન્યુ ડિલ્હીમાં સર મોરીસ વ્યારના મુખ્ય ન્યાયાધિશ-પણા નીચે ફિરકલ કોર્ટની સ્થાપના.
- (૪) "ચીનનું ઇમકલું" કરીને ભપાને ચીન સાથે યુદ્ધની શરૂઆત કરીને વિજયો મેળવવા માંડ્યા.
- (૫) મહામંદીમાં એટ આવે છે.
- ૧૬૩૮ (૧) હિટલરની લશ્કરી તૈયારીઓ પૂરી થઈ. અંગ્રેજોના આંખમીચામણથી એણે આંરફ્રીઆ લઈ લીધું.
- (૨) ઇટાલીના હજારોનીઆના વિજયના કારારે રચીકારી અંગ્રેજો ઇટાલી સાથે મેમી બાંધે છે.
- (૩) રેપનની સરકારનો પરાલવ શરૂ થયો.
- (૪) ચેકોસ્લોવાકિયાની જર્મનીને ક્રિસ્ટન તથા ફ્રેન્ચ તરફથી ભેટ મળે છે.
- ૧૬૩૯ (૧) રેપન જનરલ કાન્ડોના કબજામાં આવે છે.
- (૨) ઇટાલી આફ્રિકાનીઆને પચાવી પાડે છે.
- (૩) જર્મનીએ પોલાન્ડ ઉપર આક્રમણ કર્યું.
- (૪) ક્રિસ્ટન તથા કાન્ડો નાસ્ટી જર્મની સામે યુદ્ધ ભઠેર કર્યું.
- (૫) જર્મનીએ રશિયાને પચાવી પોલાન્ડના ભાગલા કરી વહેંચી લીધું.
- (૬) સોવિયટ રશિયા અને ફીનલેન્ડ વચ્ચે યુદ્ધ થયું.
- ૧૬૪૦ (૧) રશિયન સૈન્યે ફીનલેન્ડ ઉપર છત મેળવી.
- (૨) રશિયા અને જર્મની વચ્ચે ફરી વરસોના સુલેહના કારારો થાય છે.
- (૩) જર્મની લક્ષગર્મ, ડેન્માર્ક, હોલાન્ડ, બેલ્જિઅમ અને કાન્ડોને છતી લે છે. જર્મન વિજયો એક પછી એક ત્વરાથી થાય છે.
- (૪) ઇટાલી ઇજીપ્ત ઉપર આક્રમણ કરે છે.
- (૫) ભપાનનું સૈન્ય હિંદી ચીનમાં પ્રવેશ કરે છે.
- (૬) ઇટાલી ગ્રીસ ઉપર આક્રમણ કરે છે.
- (૭) ક્રિસ્ટન ઉપર જર્મનીના વિમાનો બોમ્બ મારાની શરૂઆત.
- ૧૬૪૧ (૧) જર્મની પાલ્કન રાજ્યો, યુગોસ્લોવેકિયા, ગ્રીસ, ક્રીટ છતી લે છે. બલ્ગેરીઆ તેની તરફ ભળે છે.
- (૨) જર્મની રશિયા ઉપર આક્રમણ કરી એને મોટો વિસ્તાર છતી લે છે.
- (૩) હિંદમાં સર રેડ્ફર્ડ કિંપ્સના મિશનને નિષ્ફળતા મળે છે.
- (૪) ઇટાલીનાં સૈન્યો ઇજીપ્તમાંથી બારે દુકસાની પછી પાછાં ફરે છે.
- (૫) જર્મનીની મદદથી ઇટાલીઅનો ઇબ્રિસ ઉપર આક્રમણ કરે છે.

- (૧) જર્મની રશિયામાં મોસ્કો, લેનીનગ્રાડ સુધી પહોંચે પહોંચે છે.
- (૭) ચીન-જાપાનનું યુદ્ધ ચાલુ છે.
- (૮) જાપાન મિત્રરાજ્યો સાથે યુદ્ધ ભઠેર કરે છે. અમેરિકા યુદ્ધમાં જોડાય છે.
- ૧૯૪૨ (૧) અમેરિકા યુદ્ધ માટે જંગી શસ્ત્રસામગ્રીઓ બનાવે છે.
- (૨) જર્મનીનાં સૈન્યો રશિયામાં શિયાળાને લીધે પાછાં હટે છે. રશિયા પ્રતિઆક્રમણ કરે છે.
- (૩) ઇટાલી તેમ જ જર્મનીનાં સૈન્યો બ્રિટિશ સૈન્યોને પાછાં હટાવીને ઠેઠ એલેક્ઝાન્ડ્રીયા સુધી પહોંચે છે.
- (૪) જર્મની રશિયામાં આગળ વધીને સેબાસ્ટોપોલ લે છે. રોસ્ટોવ છૂટી લે છે; રેલિનગ્રાડને ઘેરા લે છે; ક્રાસનસ ઉપર આક્રમણ કરે છે; રશિયન સૈન્યો પીછેહઠ કરે છે.
- (૫) બ્રિટનનાં વિમાનો જર્મની ઉપર આક્રમણ કરે છે.
- (૬) જાપાન હોંગકોંગ, મલાયા, ફિલિપાઈન્સ, બ્રુમાના, બર્માનીઆ, સેલીબસ, ગુઆમ, જાવા વગેરે પોસાદિકના ટાપુઓ છૂટી લે છે. બ્રહ્મદેશ પણ છૂટી લે છે.
- (૭) જાપાન અમેરિકન, અંગ્રેજ, કાંકલાઓને મોટું ટુકડાન કરીને સમુદ્ર તેમ જ આકાશમાં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપે છે.
- (૮) હિંદમાં અસહકારની ભઠેરાત થાય છે. રાષ્ટ્રીય પક્ષના સભ્યોની ધરપકડ શરૂ થાય છે. દમનનીતિનો પ્રારંભ.
- (૯) હિંદ ઉપર જાપાનિઝ આક્રમણનો ભય ઉપસ્થિત થાય છે.
- (૧૦) લીબિયામાંથી જર્મન સૈન્યો પાછાં હટે છે. અંગ્રેજ સૈન્યોને વિજય મળે છે. ઇબ્રિહ ઉપરના ભય ધટે છે.
- (૧૧) અંગ્રેજ અમેરિકન સૈન્યો ફ્રેંચ ઉત્તર આફ્રિકાનો કબજો લે છે. જર્મની રક્ષણ માટે હાલમાં સૈન્યો મોકલે છે.
- (૧૨) જર્મની આખા ફ્રાન્સનો કબજો લે છે. વીચીની ફ્રેંચ સરકાર નકામી બને છે.
- (૧૩) અમેરિકાની ઉત્પાદનશક્તિ મૂખ વિકાસ પામે છે. યુદ્ધમાં હવે એ અગ્રરથાન લે છે. જાપાન સાથે સોલોમન ટાપુ અને ન્યુગીનીમાં યુદ્ધ કરે છે.
- (૧૪) એટલાન્ટિક મહાસાગરમાં અંગ્રેજ-અમેરિકન નૌકાઓ કુખ્યાંડવાનું કામ ચાલે છે.
- (૧૫) રશિયામાં રશિયનોએ જર્મની ઉપર પ્રતિઆક્રમણ શરૂ કર્યું.
- (૧૬) ચીન-જાપાન યુદ્ધ ચાલુ છે.
- (૧૭) હુલોનાના બંદર જર્મનીએ લઇ લીધાથી ફ્રેંચ નૌકાકાંડો આપઘાત કરી દૂધી મરે છે.
- (૧૮) અમેરિકામાં ૧૦૦ અબજ ડૉલરનું ગલ્લવર બજેટ રજૂ થાય છે. લાંબો રણગાંડીઓ, વિમાનો, રતીમરો, અને મનવારો બંધાય છે.

જગતયુદ્ધથી તકલીફો : જગત ૧૯૩૯ થી મહાયુદ્ધમાં સંપડ્યું છે. ૧૯૪૨ નું વરસ પૂરું થવા આવ્યું. સખમરિનો, વિમાનો, રણગાંડીઓ, મોટી તોપોથી ભયંકર ભનમાલનું

ક્રસાન થાય છે. વાલિન્ય ઇંગ્લેન્ડ ખડકું છે. પ્રભુઓના ખાસ કરી યુરોપ, અમેરિકા અને જાપાન નાનાં મોટાં સમૂહો રાજ્યો બીજું સર્વે કામ છોડી યુદ્ધ લડવા અને યુદ્ધની વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં એક ચિત્તથી લાગી પડ્યાં છે. ઉદ્યોગોના ઓળખાં ઓળાં હા લાખ કારખાનાં યુદ્ધ સંબંધી શસ્ત્રસામગ્રીઓ જ માત્ર પેદા કરે છે. યુદ્ધ માટે લગભગ ૬ કરોડ યુવાનો લશ્કરી તાલીમ લે છે. ત્રણ કરોડ માણસો સૈનિકો બની યુદ્ધ લડે છે, અથવા વિમાનો સાગરોમાં પાણીની પરવાહ વગર ચોક્કી કરે છે. કુલ ૫૦ કરોડની વસતિ એકચિત્તે યુદ્ધનું કામ સીધી અથવા આઠકતરી રીતે કરે છે. યુરોપ અમેરિકાની પ્રભુઓ ઉપર મોટો ક્રર લડાઈ છે. પ્રભુઓના મોજશોખ ખૂબ વધી ગયા છે. પ્રભુઓની હાડમારીઓ વધી છે. ભેઈંટી લણી વસ્તુઓ અને યોદ્ધા પક્ષ પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રભુઓને મળતાં નથી, રેલ્વેઓ, રતીમરો, મોટરગણો, મોટરો, હોરીઓ વગેરે સમૂહો સાધનો યુદ્ધકામમાં રોકાયેલાં છે. સાગરમાર્ગો જરૂરી ચીજો પણ આવતા નથી. હોકોને જરૂરી સર્વ વસ્તુઓ સરકારે પોતાના અંકુશમાં લઇ લીધી થાકી વહેંચી આપે છે. રશિયા અને બીજા દેશોમાં યુદ્ધો ચાલે છે, તે દેશોમાં હોકોને નાસલાગ, ભૂખમરો, સંહાર, અગ્નિથી વિનાશ વગેરે સહવાં પડે છે. જગતના લોકો ખૂબ દુઃખી છે. ચારે તરફ યુદ્ધનો પ્રલયાગ્રિ સંહાર વધે છે. મોટાં શહેરો ખાલી કારણ વસતિને બીજા ભાગોમાં ધકેલાય છે. યોગ્યરવિમાનો બ્રિટન, ફ્રાન્સ, ઇટાલી, જર્મનીનાં શહેરોનાં ઘરો રાત્રિદિવસ યોગ્યમારથી તોડી પાડે છે. નાસલાગ, વિનાશ, અગ્નિ, તોપમારો, સંહાર, વહાલાંઓથી વિચ્છેડાં પડેલાં, મૂખમરો મોટા પ્રમાણમાં સહન કરવાં પડે છે. દુઃખચતના, હાડમારી, સંકટો, તાવ, ચિંતા, તકલીફો, પીડા અને કઠિનાઈઓના પાર નથી.

જગન્નાથપુરી : હિંદુઓની સાત પુરીઓમાં સુખ્ય શ્રી જગન્નાથપુરી ઓરિસ્સામાં આવેલું સુખ્ય ચાનાધામ છે. જગન્નાથપુરીના આખા જલ્લાની વસતિ ૧૦૧ લાખની અને સેવક ૨,૪૬૬ ચો. માઇલનું છે. ઉરીઆ, બંગાલી અને હિંદી એ ત્રણ ભાષાઓ છે. વરસાદ સરેરાશ ૫૮ ઇંચ પડે છે. સુખ્ય શહેર જગન્નાથપુરીની વસતિ ૩૭,૫૬૮ માણસોની છે. બંગાલ-નાગપુર રેલ્વેનું એ સુખ્ય સ્ટેશન છે. પુરીમાં શ્રી જગન્નાથજીનું મોટું મંદિર છે. બાર વરસે આવતા સિંહરથ વર્ષમાં ત્યાં લાખો હિંદુઓ ભેગાં થઇને ચાનાથે આવે છે. પુરી એક નાનું બંદર પણ છે.

જળલપુર : મધ્યપ્રાંતમાં આવેલું છે. આખા પ્રાંતની વસતિ ૭૧ લાખની અને સેવક ૩,૯૧૮ ચો. માઇલનું છે. વરસાદ લગભગ ૬૦ ઇંચ પડે છે. જળલપુર શહેરની વસતિ ૧૧ લાખની છે. એ જ. આઇ. પી. અને ઇન્ટર ઇન્ડિયા રેલ્વેનું સંગમરથાન છે. સુંબઇથી ૬૧૬ માઇલ અને કલકત્તાથી ૭૮૪ માઇલ છે. જળલપુરમાં સંગમરથના પહોડો વચ્ચેથી વહેતી નદી જોવા જેવી છે. અહીં લશ્કરી મથક હોઇને બંદરનું મોટું કારખાનું છે. કોલેજ, હાઇસ્કૂલ, મિલ વગેરે પણ છે. અહીં રેલ્વે વર્કશોપ પણ છે. ગુજરાતી વેપારીઓ કાંકાનદારો છે. જમશેદપુર-તાતાનગર એ બિહાર પ્રાંતમાં આવેલું છે. એ સિંગ-ભૂમ જિલ્લાનું સુખ્ય શહેર છે. વસતિ ૮૩,૭૩૮ ની છે. ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં આ સ્થળે તાતા કંપનીનું લોખંડનું મોટું કારખાનું

અપાત્રું છે. આ શહેર પણ આ કારખાનાની પાછળ જ અપાત્રું છે. ૧૯૩૭માં આ કારખાનાની પેદાશ ૮,૬૧,૦૦૦ ટન કૅક, ૬,૨૧,૦૦૦ ટન માળેકું હોલું, ૬ લાખ ટન પીલાદનાં દીઠાં, ૧,૪૧,૦૦૦ ટન પીલાદની વસ્ત્રો વગેરેની થઇ હતી. હમણાં યુદ્ધને લીધે એની પેદાશ ઘટી ગઇથી પણ વધુ છે. હોલું ગાળવાની અને પીલાદ બનાવવાની જગ્યા લાંબીઓ પણ બનાવેલી છે. આ સિવાય બીજાં હોલોની બનાવટની કંપનીઓ (૧) ડીન પ્લેટ કંપની (૨) ઇન્ડિયન ઇલેક્ટ્રિક કંપની (૩) ઇન્ડિયન સ્ટીલ અને વાયર કંપની (૪) તાતાનગર ફાઉન્ડરી કંપની (૫) તાતાનગર ઇન્જિનિયરિંગ કંપની (૬) ઇન્ડિયન ક્યુમ્પાઇ કંપની (૭) શી જર્મરોપર એન્જિનીયરિંગ એન્ડ મશિન મેન્ચ્યુરેક્ચરિંગ કંપની.

આ જિલ્લામાં તાતા કંપનીની ૧,૮૧,૧૫૭ ટન હોલોની ધાતુ ખાણોમાંથી ખોદી કાઢવામાં આવી હતી, જ્યારે ઇન્ડિયન આયર્ન કંપની માટે હોલોની ધાતુ ૬,૦૧,૧૨૪ ટન ખોદી કાઢવામાં આવી હતી. જર્મરોપર હોલો અને પીલાદના ઉદ્યોગનું મોટું ક્ષેત્ર છે. માત્ર હિંદના યુદ્ધને ઉપયોગી પીલાદ હમણાં જ કારખાનામાં બનાવાય છે.

જાનકા : આ એક મોટા ટાપુ એટલાંટિક મહાસાગરમાં વેસ્ટઇન્ડીઝમાં આવેલા છે. જાનકાની પહેલી રોપ યુરોપમાં કાલ્કત્તાએ ઇ. સ. ૧૮૬૪ માં કરી હતી. એ રૂપેના સામ્રાજ્યને એક ભાગ હતો. ઇ. સ. ૧૯૫૫માં ગ્રેટબ્રિટને એ ખેટ છોટી લીધી હતો. ત્યારી ગવર્નર લેન્ચિસ્ટેટ કાઉન્સિલની મદદથી આ ખેટનું શાસન ચલાવે છે. જાનકા ટાપુની સાથે ટર્કસ, કેકોસ, કેમેન અને બીજાં કેટલાંક ટાપુઓ જોડાયેલા છે. જાનકાના મુખ્ય ટાપુનું ક્ષેત્રફળ ૪,૪૫૦ ચો. માઈલનું છે.

જમ્મુ : કાશ્મીરની રાજધાની છે. શિયાળામાં શ્રીનગરથી મહારાજ જમ્મુમાં આવી રહે છે. (વધારે વિગત માટે જુઓ 'કાશ્મીર').

જમ્મુર (૧) : રાજપુતાનામાં આવેલું મોટું દેશી રાજ્ય. ઘણાં સેકાંઓ થયા એના શાસનકર્તા કચ્છવા રાજપૂતો થયા છે. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૬,૬૮૧ ચો. માઈલ છે. વસતિ ૨૬,૩૧,૭૭૫ની છે. ભાષાઓ હિંદી અને ઉર્દૂ છે. નિકાસના મુખ્ય પદાર્થો મીઠું, કપાસ, શી, કપાસિયા, તેલીબીયાં, પિત્તળનું હુજારકામ આરસપહાણની મૂર્તિઓ અને રમકડાં વગેરે છે. આયાતમાં કાપડ, ખાંડ, ચોખા, તમાકુ અને હોલોની વસ્ત્રો છે. રાજપુતાના રેલ્વેથી વેપાર ચાલે છે.

જમ્મુર (૨) : આ રાજ્યની પેદાશ ૧૧ કરોડ રૂપિયાની ગણાય છે. આ રાજ્યમાં પૈસાદાર મારવાડી વેપારીઓ વસે છે. જમ્મુર વિશાળ, પહોળા રસ્તાઓ ધરાવનાર, સુંદર અને આકર્ષક શહેર છે. એનું સંસ્કૃત્ય, સંસ્કૃત કોલેજ, મહેલ અને ખજોલાલય જેવા જેવા છે. રાજ્યમાં કાષ્ઠ ભણીતો ઉદ્યોગ નથી, પરંતુ ત્યાં કેટલાંક ગુજરાતીઓએ મેટલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ નામના ખાણોમાંથી ધાતુ ખોદવાને લગતો ઉદ્યોગ ઉઠા કર્યાનું ભણવા મળે છે.

જરફાલુ : આ એક જાતનો સુકો મેવો છે. હિંદમાં કાપુચથી એ પુખ્ત આવે છે. એનાં બીયાંનું તેલ નીકળે

છે. એની ઝીજમાંથી પ્રસિક્ત એસિડ નીકળે છે. એના મગજમાંથી મેગ્નેશીયમ કરીને ફ્રેન્ચો *Eau de noyau* બનાવે છે.

જર્મન સિલ્વર : German Silver કેટલીક ધાતુઓની મિલાવટથી આ સફેદ ચળકતી ધાતુ બને છે. આ ધાતુમાં તાંબુ, નિકલ અને જસતનો ભેગ કરે છે. એમાં ઘણી ભેટો આવે છે:

- (૧) નિકલ અને જસત સમભાગે મેળવી ધાતુ બનાવે છે.
- (૨) બીજા ભાગમાં તાંબુ ૧૨૧ ભાગ, નિકલ ૧૨૧ ભાગ અને જસત ૨૫ ભાગ મેળવે છે.

આ ધાતુ ભારે કઠણ હોય છે. આ ધાતુ જલદી ધસાતી નથી. તેનાં વાસણો બને છે, પણ તેમાં ખટાકા કે કટાકા નથ તેવી યોજી રાખી શકાતી નથી. એના તારો પણ બને છે.

જર્મની : જર્મન સામ્રાજ્ય મધ્ય યુરોપમાં આવેલું છે. કુલ અંદાર નાનાં રાજ્યોનું એ સંયુક્ત મહારાજ્ય બિસ્માર્કના પ્રયત્નોથી થયું છે, આ સામ્રાજ્યમાં સૌથી મોટું પ્રશિયા મધ્યવર્તી રાજ્ય છે. જર્મન સામ્રાજ્યનો કુલ વિસ્તાર ૧,૮૨,૪૪૪ ચો. માઈલનો છે. એની ઉત્તરથી દક્ષિણ પહોળાઈ ૫૫૦ માઈલ છે. એની વસતિ ૭ કરોડની છે. જર્મનીમાં એક જ ઉત્તર તરફનો કિનારો છે. તેની લંબાઈ ૧,૨૦૦ માઈલ છે. જર્મનીમાં ૦૧ ભાગમાં ખેતી, ૦૧ ભાગમાં જંગલો અને ૦૧ ભાગમાં ધાસનાં બીડો આવેલાં છે. જર્મનીમાં શિયાળો અને ઉનાળો બંને સખ્ત છે. પ્રભનો અર્ધાંશ ઓછો ભાગ ખેતી ઉપર નમે છે. અર્ધાં ઉપરાંત ભાગ ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલો છે.

જર્મન પ્રભ સંસ્કૃતિ, વિદ્યા, વિજ્ઞાન, રસાયન, વિદ્યુત અને યંત્રશાસ્ત્રમાં અત્યંત ઉચ્ચકક્ષા ભોગવે છે. જર્મની યુદ્ધકળામાં પણ જહુ પ્રગતિશીલ છે. યંત્રો અને રસાયનના સહકાર મેળવીને એઓ જગતમાં એક યુદ્ધકળાનિષ્ણત થયા છે. ન્યવસ્થા અને યુગોચ રચનામાં પણ એમણે એકંતર મેળવ્યું છે. જગતની પ્રભઓમાં એમણે વિદ્યા, કળા, સંગીત, ઉદ્યોગ, લલિત કળાઓ, યંત્રશાસ્ત્ર અને રાસાયનિક તથા વિદ્યુતની શોધખોળોમાં ઉચ્ચ પંક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. આ પ્રભમાં શિસ્ત અને સંપ પણ સારાં ગણાય છે. વળી એ દેશના લોકો શરીરે સશક્ત છે. પ્રભ ખૂબ દેશપ્રેમી અને ગતિશીલ છે. પ્રેમ, સંપ, સંગઠન, શિસ્ત, નિયંત્રિતતા વગેરે ગુણોવાળી પ્રભ છે.

સાત કરોડ જર્મનોની બોલવાની અને લખવાની ભાષા એક છે. જર્મન પ્રભમાં ૨૬ ટકા ખેતીમાં, ૪૦ ટકા ઉદ્યોગોમાં, ૧૮ ટકા વેપારમાં, ૮ ટકા નોકરી અને ફકાનદારીમાં અને ૪ ટકા ગૃહનોકરીમાં છે. મોટાં શહેરોમાં બર્લિન, હેમ્બર્ગ, કોલોન, મ્યુનિક, લોપકીઝ, ઇરોન, ટ્રેસડન અને બ્રોસલાની અનુક્રમે વસતિ ૪૨૧ લાખ, ૧૧૧ લાખ, ૭૧ લાખ, ૭૧ લાખ, ૭૧ લાખ, ૧૧૧ લાખ અને ૬૧ લાખ છે. બીજાં ૫૦ જેટલાં મોટાં શહેરો છે, આ શહેરોમાં મોટા ઉદ્યોગો આવેલા છે.

૭ થી ચૌદ વરસની ઉંમર સુધીનાંઓ માટે શિક્ષણ ફરજિયાત છે. પ્રભનો ૬૮ ટકા ભાગ અસરજ્ઞાન ધરાવે છે. જર્મન પ્રભમાં વસ્તી ખ્રિસ્તપ્રધાનતા પ્રોટેસ્ટન્ટ ૬૩ ટકા, રોમન કેથોલિક ૩૨ ટકા અને ૪ ટકા બીજા છે.

દેશમાં બેંકો, અશક્ત, વૃદ્ધ અને બિમારોને માટે રાજ્યે વિશાળ પાયે યોજનાઓ ધડી એમને નિભાવે છે. ત્યાં વીમાની યોજના ફરજિયાત છે. કુલ ૧૮૬ લાખ માણસોએ વીમા ઉત-

રાન્યો હતો. આર્થિક હાલતમાં જર્મન પ્રબલ નબળી છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની દરેક ન્યૂકિતની સરેરાશ આવક વાર્ષિક રૂ. ૨,૨૦૦, અંગ્રેજીની રૂ. ૧૨૦૦ ની, જ્યારે એક જર્મનીની આવક ૪૫૦ રૂ. ની ગણાય છે. જર્મનીની સરકારની વાર્ષિક આવક ૬૧૧ કરોડ રાષ્ટ્રસભાઈની હતી. અર્થ પછે તેટલું જ છે. જર્મન પ્રબલ ઉપર આક્રા કરી લેવાય છે. કરજ પછે પછું છે. પરદેશી પ્રબલોનાં જૂનાં કરને આપવા જર્મન ના પાડે છે.

જર્મનીમાં દર વર્ષે ૩૨ કરોડ ટન કોલસો નીકળે છે. યુદ્ધ-સમયમાં ખૂબ વિકાસ કરીને ૪૦ કરોડ ટન કાઢે છે. તાંબુ, જસત, સીસું પછે યુદ્ધજન્ય પ્રમાણમાં નીકળે છે. કૌલસામાંથી મોટા પ્રમાણમાં પેટ્રોલ તેલ કાઢે છે. જર્મનીમાં તેલ નથી. કપાસ, રબર, ભતભતના ગ્રાસો, રૈશમ અને ઊન પછે નથી. લોહું પછે નથી. જર્મની રિવરન પાસેથી લોહું મેળવે છે. બાકીના પદાર્થો પોતાનાં ચંત્રશાસ્ત્ર અને રસાયનવિદ્યાના બળથી જર્મની બનાવટી બનાવે છે. ચા અને કોફી તેમ જ ખોરાકની વસ્તુઓ પછે લાકડાના વહેરમાંથી બનાવે છે.

જર્મનીઓ ખેતીની બારે પ્રગતિ કરી છે. માત્ર સાઠા પાંચ કરોડ એકરોમાં ૪૬ લાખ ટન ઘઉં, ૭૭ લાખ ટન રાઇ, ૩૨ લાખ ટન જવ, ૪૪ લાખ ટન ઓટ્સ, ૪૧ કરોડ ટન બટાટા અને ૬૧ લાખ ટન બીટ્સ થાય છે. દ્રાક્ષની ખેતી પછે થાય છે. ભનવરોમાં ૩૬ લાખ ઘોડાં, ૨ કરોડ ગાયો અને બળદો, ૩૬ લાખ ઘેટાં, ૨૧ કરોડ બૂટા અને ૨૫ લાખ બકરાં છે. જર્મનીની ૩૧ કરોડ એકર જમીન જંગલોથી છવાયેલી છે. સમૃદ્ધમાંથી મોટા પ્રમાણમાં માલમાં અળી આવે છે. માછલીના ઉપયોગ ખોરાકમાં થાય છે. જર્મની બનાવટી ખોરાક પછે બનાવે છે. છતાં ખોરાકની પાળતમાં સ્વતંત્ર નથી.

મકોઈ બાળતોમાં જર્મની પાસે ૦૧૧ કરોડ ગેસ ટનની ૨,૦૪૩ સ્ટીમરો, ૩૬,૨૪૬ માઇલની રેલ્વે, ૪,૦૦૦ માઇલનો નહેરોનો જલવ્યવહાર છે, તેમાં ૧૮,૦૦૦ નાની સ્ટીમરોમાં ચાલે છે. ૬૩,૦૦૦ પોસ્ટ ઓફિસો, ૬૬,૦૦૦ માઇલના તારો અને દોઢ લાખ માઇલ લાંબા ટેલિફોનો છે. ૧૯૩૪માં ૪૪૧૧ કરોડ માર્કનો માલ પરદેશોથી આયાત કરવામાં આવ્યો હતો, જ્યારે ૪૧૧ કરોડનો નિકાસ થયો હતો.

જર્મનીનો ઇતિહાસ—જર્મન પ્રબલ સેન્ટ્રલ, ટ્યુ-ટોન અને સ્લેવ પ્રબલમાંથી બનેલી આર્થિક પ્રબલ ગણાય છે. મહાન સાર્વભૈમના સામ્રાજ્યમાંથી જર્મનીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. ઈ. સ. ૧૮૧૫માં જર્મનીમાં ૩૯ કરારો હતા. ઇ. સ. ૧૮૬૧માં ત્યાં ઓટોવોન બિસ્માર્ક નામે સમર્થ રાજદ્વારી યુગ થયો. એણે ઑસ્ટ્રીયાનો પરાજય કર્યો. ૧૮૭૦માં ફ્રાન્સનો પરાજય કર્યો. ખૂબ સુતસુદીગીરી ભરેલી કુનેહ વાપરીને એણે આખું જર્મન સામ્રાજ્ય એક તંત્ર નીચે લાવી એક શાસન સ્થાપ્યું. છેલ્લા સમ્રાટ કેસર વિલિયમ બીજો ગાદીએ આવ્યો એણે જર્મનીની મહાન ખીલવણ કરી. જર્મન સૈન્યોનો એણે મહાન વિકાસ સાધ્યો.

૧૯૧૪માં જગતનું મહાયુદ્ધ શરૂ થયું. જર્મનીને પક્ષે ટુર્કી અને બલ્ગેરીયા હતાં; જ્યારે સામા પક્ષે અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, રશિયાની, ઇટાલી વગેરે હતાં. રશિયાનો જર્મનીને લઈ પરાજય થયા પછી અમેરિકા જર્મની સામેના યુદ્ધમાં ભેડાયું. જર્મનીમાં મોટો દુકાળ પડવાથી જર્મની હાણ્યું; એણે સંધી કરી. આ

સંધી અનુસાર જર્મની જમીનનું સૈન્ય, રાગર સૈન્ય, વિમાની સૈન્ય કાંઈ રાખી શકે નહિ. એના વેપાર પર પણ અંકુશ મુકાયો; એનાં સંસ્થાનો લઇ લેવામાં આવ્યાં. એના ઉપર ૭ અબજ પૈસાનો દંડ લાદવામાં આવ્યો. રૂઢ પછીનાં સાત વર્ષો એ જર્મનીની પ્રબળાં સંકેટનાં, તપનાં, હાડખાણીનાં અને બખબરાનાં વર્ષો હતાં, જર્મન પ્રબલની કંસોડીનાં વર્ષો હતાં. આખરે કેસર વિલિયમ પદબ્રજ થયો અને જર્મનીમાં પ્રબલસત્તાકે રાજ્ય સ્થપાયું.

ઈ. સ. ૧૮૭૯માં હિટલર જન્મ્યો હતો. પોતાના યુગ્મચાર્થી સફળતાથી તે ૧૯૩૩માં જર્મનીમાં સર્વમુખ્ય થયો. રાજ્ય તંત્રમાં એનો નાતુની પક્ષ મદદ કરતો હતો. એણે જર્મનીના મહાન પરાજયનો બદલો લેવા વિચાર કર્યો. પટે પાટા બાંધીને જર્મન પ્રબલ પાસે એણે વિશાળ શિસ્તબદ્ધ સૈન્ય તૈયાર કરાવ્યું. એણે સાદાપાંચ લાખ ટનનો સાગરની મનેવારોનો આધુનિક પદ્ધતિનો નવો કાર્કો બાંધ્યો. જર્મન સૈન્યો મોટા પ્રમાણમાં ભેગાં કરીને એને ભારે સરસ લક્ષ્મી તાલીમ આપી, એ સૈન્યને ઉત્તમ વ્યૂહરચનાનું શિક્ષણ આપાવ્યું. એ સૈન્યો, વિમાનો અને રણગાડીઓનું યુદ્ધમાં એકેય થતાં શત્રુઓનું નિકેનન કેમ નીકળે તેવા માર્ગો શોધી કઢાવ્યા. સૈન્યના મોટા ભાગને મોટરો અને મોટર સાઇકલો પૂરી પાડી કલાકના પચાસ માઇલની ઝડપે ફૂચ કરવાની વ્યવસ્થા કરી. બ્રિટિશ કાર્કોને પહોંચી વળે એવડો સાગર કાર્કો બાંધવાની જર્મનીની આર્થિક શક્તિ નહોતી, એટલે એણે દર માસે ૧૫-૨૦ નવી સમયેરીનો બાંધવાની ગોઠવણ કરી. આથી એ બ્રિટનના વહાણવટાને ભયંકર તુકશાન કરી શક્યો છે. જર્મનીની કુખી યુદ્ધ તૈયારીઓ મોટા પાયા પર હતી.

જર્મનીના વિજયો—આખા યુરોપમાં ૭ વરસ સુધી યુદ્ધ મારે એકલું જર્મની તૈયારી કરતું હતું. બીબ્ રાજ્યો સુશુષ્ક હતાં. અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો પ્રબલચના બે સત્તો એવાં હતાં. એમનામાં નીતિ [પોલિસી] અને રાજ્યનીતિ વચ્ચે મતભેદ પડ્યો. ફ્રાન્સ જર્મનીને દાબી સર્વોપરી થવા ઇચ્છતું હતું. અંગ્રેજોને આ નીતિ રચી નહિ, એટલે બાગ ભેદ જર્મનીએ એક જ રાત્રીમાં ઑસ્ટ્રીયાનો કબજો લઇ લીધો. પોતે યુદ્ધ મારે તૈયાર નહિ હોવાથી અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો હેર હિટલરને ચેકોસ્લોવેકિયાનો મોટો દેશ (૧૧ કરોડની વસતિવાળો) ભેટ આપ્યો. પરિણામે હિટલરનો લોભ વધ્યો. એણે રશિયાને અર્ધાં દેરાની લાલચ આપી પોલાન્ડ લીધું. આથી અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો એ જર્મની સામે યુદ્ધ ભેર કર્યું. જર્મન સૈન્યોએ લક્ષમબર્ગ, ડેન્માર્ક, હોલાન્ડ, નોર્વે, ફ્રાન્સ અને બેલ્જિયમ પર આક્રમણ કરી તે લઇ લીધાં. બ્રિટનની મોટી તૈયારીઓ ભેદને એણે બ્રિટન ઉપર આક્રમણ કરવું મૂકી દીધું. તેને બદલે ગ્રોસ, યુગો-રલાનીઆ, બલ્ગેરિયા અને રમાનિયાને પોતાના નિયંત્રણ નીચે આવ્યાં, પછી રશિયા ઉપર એક દિવસ આચિંતા જર્મનીનાં સૈન્યોએ આક્રમણ કર્યું. એણે રશિયાની પડખેનાં નાનાં રાજ્યો પહેલે જ સપાટે લઈ લીધાં. હવે રશિયાની રણબુધિ પર યુદ્ધ ચાલે છે. રશિયાનો ૭ કરોડની વસતિવાળો ૬૦ ટકા પોલાન્ડ, ૫૦ ટકા તેલ અને ૬૦ ટકા કોલસાનો ૬૦ ટકા થઈ ઉત્પાદન કરનાર દેશ કબજે કરી લીધો, તેમ છતાં રશિયામાં એને હવે લોહાના મણા ચાવવા પડે છે. સ્લેબિએક જર્મની લઈ

શક્યું નથી. આ સિયાળામાં પણ એ પાછું હટે છે. ઇટાલી જર્મનીનું સહકારી બન્યું છે,

લિથિયા [આફ્રિકા] ના રજૂમાં અંગ્રેજો સાથે જર્મન ઇટાલિયન સૈન્યો લડે છે. એ વખત આગળ કૃષ્ય કરીને જર્મન સૈન્યોને ત્રીજી વખત ત્યાં પાછું હટવું પડ્યું છે, આફ્રિકામાં જર્મનીએ હથેલી ઝડક ખાધી છે, બ્રિટિશ અમેરિકન સૈન્યો દ્રેન્ય ઉત્તર આફ્રિકામાં મોરાર્કો, આફ્રિકાના અને યુનિસિયા વિભાગમાં ઊતરીને ત્યાં જર્મનો સામે લડે છે. જર્મનીએ આખા કાન્સનો કબજો લઈ લીધો છે.

અમેરિકા મોટા સૈન્યો અને શસ્ત્રસામગ્રીઓ તૈયાર કરે છે. એનું બજેટ ૧૬૪૩૩ ૧૦૦ અબજ ડૉલર જેટલું ગંભવર થયું છે. જર્મની સિતરાલ્યોની સ્ત્રીમરેા જૂદી દુખાડે છે. આખી જર્મન પ્રજા યુદ્ધમાં લડે છે. એની ઉચ્ચ ન્યવસ્થાસરક્ષિથી જર્મનીનાં સૈન્યો હજી કયાંયે મોટા પરાજયને પામ્યાં નથી. તેણે બ્રિટન અને રશિયાના ઘાંટા ભાગ સિવાય આજુ યુરોપ પાતાને કબજે કર્યું છે, યુરોપમાં એ લાખ કારખાનાંમાં ચાલુ કરીને એ દરરોજ લાખો ટન યુદ્ધ સામગ્રીઓની તૈયારી કરે છે. રશિયામાં એણે બે હજાર માઇલની મોટી સરહદ ઉપર ધમસાણનાં યુધ્ધો ચાલુ રાખ્યાં છે. રાત્રિદિવસ આ યુદ્ધ ચાલે છે, છતાં હજારો માઇલ દૂર ખોરાકી, પાણીની અને શસ્ત્રસામગ્રીઓ જર્મનો ન્યવસ્થાસર પહોંચાડે છે. એણે સૈન્યો અને શસ્ત્રસામગ્રી તરત મોકલવા મોટાં વિમાનો ખાંધ્યાં છે. જર્મનીએ છલેલા અથવા સહકારી દેશોની વિગતો નીચે સુખ્ય છે.

દેશ	જે. મા. વસતિ	રાજ્ય-ધાની	રાજ્ય-ધાનીની વસતિ
આલ્બાનીઆ	૧૨,૦૦૦	૧૦ લાખ ધીરાના	૩૧,૦૦૦
અર્જન્ટિના	૩૨,૧૮૦	૧૭૫ લાખ વિયેના	૧૮૫૫ લાખ
બેલિજમ	૧૧,૭૫૦	૮૨૫ લાખ બુસેલ્સ	૮૫ લાખ
બેલોરિયા	૪૦,૦૦૦	૬૦ લાખ સોફિયા	૨૫૫ લાખ
બ્રિટિશ ચેલ્સન			
ટાપુઓ	૭૦	૬૦ હજાર	
બોસ્નેલોવિહિયા	૫૩,૦૦૦	૧૫ કરોડ પ્રાગ	૮૫ લાખ
ડેનિશ શહેર	૭૩૦	૪ લાખ ડેનિશ	૪ લાખ
ડેન્માર્ક	૧૫,૦૦૦	૩૫૫ લાખ કોપનહેગન	૭૫ લાખ
ઈસોનિયા	૧૮,૧૩૧	૧૧૫ લાખ હાલીન	૧૩૨ લાખ
ફિન્લેન્ડ	૧,૫૦,૦૦૦	૩૬૫૫ લાખ હેલ્સિન્કી	૨૩૧ હજાર
કાન્સ	૨,૧૩,૦૦૦	૪૫ કરોડ પેરિસ	૨૬૫૫ લાખ
જર્મની	૧,૮૧,૮૦૦	૬૭ કરોડ બર્લિન	૪૨૫ લાખ
ગ્રીસ	૫૦,૦૦૦	૧૨ લાખ એથેન્સ	૪૫ લાખ
હંગેરી	૩૬,૧૮૧	૮૭ લાખ બુદાપેસ્ટ	૨૧ લાખ
હોલાન્ડ	૧,૩૧,૧૧૪	૮૦ લાખ આમસ્ટરડમ	૭૫૫ લાખ
ઈટાલી	૧,૨૦,૦૦૦	૪૫ કરોડ રોમ	૧૨ લાખ
લેટવિયા	૨૫,૦૦૦	૨૦ લાખ રીગા	૩૫ લાખ
લિથુઆનીઆ	૨૦,૦૦૦	૨૦ લાખ કોવનો	૨૫ લાખ
લક્ષમબર્ગ	૧,૦૦૦	૩ લાખ લક્ષમબર્ગ	૨૬ હજાર
નોર્વે	૧,૨૫,૦૦૦	૨૮૫ લાખ ઓસ્લો	૨૫ લાખ
પોલાન્ડ	૧,૫૦,૦૦૦	૩૫ કરોડ વોર્સો	૧૧૫ લાખ

સેન્ટ્રલ રાજ્ય-રાજ્યધાની દેશ

જમાનિયા ૧,૨૩,૦૦૦ ૧૫૫ કરોડ બુદાપેસ્ટ ૧૫ લાખ
યુગોસ્લાવિયા ૬૪,૦૦૦ ૧૫૫ કરોડ બેલગ્રેડ ૩ લાખ
રશિયાનો ૦૫ ભાગ ૬ કરોડ
૨૪ દેશોમાં એણે મળ્યું સૈન્યો અને હથેલી અડધા જર્મનીને મળ્યું વધાવ કામે ઉભાં કર્યાં છે. એની ન્યવસ્થા-શક્તિ અબજ છે.

જલગામ : પૂર્વ ખાનદેશ જલ્લાનું એ મુખ્ય શહેર છે. (જુઓ ખાનદેશ જિલ્લો.)

જલ્દર : પંખળનો એક જલ્દો છે. એનું સેન્ટ્રલ ૧,૩૩૧ ચો. માઇલનું છે અને વસતિ ૬૫ લાખની છે. ત્યાંના મુખ્ય પાકો ઘઉં, મકાઈ અને ચણા છે. કપાસ પણ થાય છે. આ પ્રદેશમાં મુખ્યત્વે ખેતીનો ધંધો છે. ઉદ્યોગમાં આટાની મિલો, લોહાનાં નાનાં કારખાનાં તથા કપાસનાં બિન-પ્રેસો છે.

જલ્દર શહેરની વસતિ ૮૬,૦૩૦ માણસોની છે. એમાં ખાણોની એક પ્રખ્યાત પાકશાળા છે. અહીં લસકરી થાણું પણ છે.

જન : આ એક જાતનું અનાજ છે. અંગ્રેજોમાં એને “બારલી” કહે છે. જન એ ધાન્ય ઘઉંની એક જાત છે, પરંતુ એના દેખાવ, ગુણ અને આકૃતિમાં ભેદ છે. હિંદમાં એ ગરીબો તેમ જ પશુઓના ખોરાક છે. આ ધાન્ય નિરસ છે. એને માટેની જમીન હલકી હોય છે.

જગતમાં જવના મોટા પાકો થાય છે. ૧૬૩૮-૩૯માં યુ. રેટ્સ એક અમેરિકામાં ૨૫ કરોડ બુસલ, કેનેડામાં ૧૦ કરોડ બુસલ, હિંદમાં ૬૫૫ કરોડ બુસલ, જાપાનમાં ૧૫ કરોડ બુસલ, રશિયામાં ૩૭૫ કરોડ બુસલ, જર્મનીમાં ૧૫૫ કરોડ બુસલ, રૂપનમાં ૬૫૫ કરોડ બુસલ અને જમાનિયામાં ૪૫ કરોડ બુસલનો પાક થયો હતો. જગતમાં જવનો કુલ પાક ૨૪૮ કરોડ બુસલ થયો હતો.

હિંદમાં ૧૬૩૪-૩૫માં ૬૫ લાખ એકરોમાં જવનું વાવેતર કરવામાં આવ્યું હતું, એમાં માત્ર સંયુક્ત પ્રાંતમાં જ ૪૦ લાખ એકરમાં વાવવામાં આવ્યા હતા. અમાઉ જવની નિકાશ ૨ લાખ ટન મુધી થતી હતી; પરંતુ હમણાં છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષો થયા એની નિકાશ બંધ છે. આ ધાન્યની દેશમાં થતી પેદાશ દેશમાં જ ખવડાવે નથી. પરદેશી ખાતે એ માલ મોકલવાનો નથી.

જવના ગુણો—શીત, મધુર, અગ્નિવર્ધક અને વર્ણ સુધારનાર છે. એ અનેક રોગોનો નાશ કરે છે. એમાંથી જવખાર પણ તૈયાર થાય છે.

જંગમ્બાર Zanzibar: મરકેટના આરત્ય સુલતાનનું આફ્રિકામાં એક વખત મોઢું સામ્રાજ્ય હતું. હમણાં એ બિલકુલ નાનું બની ગયું છે. આજે સુલતાન નામનો હોખને બધી સત્તા અંગ્રેજોના હાથમાં છે. એમાં જંગમ્બાર અને પેમ્બાનો ટાપુ એસ બે ભાગ છે, હિંદી વેપારીઓએ અદારમી સદીમાં ત્યાં મોઢું વેપારી થાણું સ્થાપ્યું હતું. હજી પણ હજારો ગુજરાતીઓ ત્યાં પોતાનો યોગક્ષેમ નભાવે છે. જંગમ્બારની પેદાશ ૪૫ લાખ પાંડ અને અર્ધું પણ તેટલું જ છે. મુખ્ય પેદાશ લગીચ, કોપરાની છે. જંગમ્બાર શહેર અગત્યનું બંદર છે.

બીજા બેટા ૨૨૪ ચો. માઇલોમાં છે. જંગલોનું ક્ષેત્રફળ ૮,૫૮,૧૧૮ ચો. માઇલનું છે અને વસતિ ૧૧ લાખની છે. હિંદીઓને અહીંના ખગીયામાં કામ કરવા માટે ગીરમીટીઆ પદ્ધતિથી લાવવામાં આન્યા હતા. હિંદીઓની સંખ્યા ૨૦ હજારની છે. રાજ્યધાની કોચિનની વસતિ ૧૩,૦૦૦ની છે. જમ્બેકાની કુલ પેદાશ ૧૬૩૩-૩૪માં નીચે સુખ્ય હતી:—

પેદાશ ૨૦,૩૭,૩૧૬ પૌન્ડ તેમાં જકાતમાંથી ૧: ૧૮,૩૩૧ પૌન્ડ હેઠળે ખર્ચે ૨,૧૮,૬૩૧ પૌન્ડ છે. જાહેરકર ૬૧ લાખ પૌન્ડ આયાત માલની કિંમત ૪૩,૬૭,૮૪૩ પૌન્ડ નિકાસ માલની કિંમત ૨૭,૭૧,૪૬૮ પૌન્ડની છે.

આ બેટોમાં વાવેતર ૨,૦૪,૭૯૫ એકર છે. રોરડી ૪૦,૦૦૦ એકરોમાં, ૬,૨૩૫ એકરોમાં જંગા, ૭૨,૬૦૬ એકરોમાં નારીએળ વવાય છે. આ સિવાય અનાજ અને ઘાસ ૪,૬૩,૯૮૮ એકરોમાં વવાય છે. અહીં ખાંડની મિલો પણ છે. તે યુરોપિયન માલિકીની છે. આ બેટોમાં જંગા વખણાય છે.

જંગલો (હિંદી) : હિંદમાં જંગલો મોટા પ્રમાણમાં છે. કુલ ૨,૧૧,૨૧૬ ચો. માઇલોમાં જંગલો પથરાયેલા છે. મદ્રાસમાં ૧૬,૨૧૫ ચો. માઇલ, યુનિયન અને સિંધમાં ૧૪,૮૬૬, બંગાળમાં ૧૦,૫૮૩, સંયુક્ત પ્રાંતમાં ૫,૨૫૨, પંજાબમાં ૫,૨૦૬, બ્રહ્મદેશમાં ૧,૨૨,૨૬૫, બિહાર અને એરિસામાં ૩,૦૨૨, મધ્ય-પ્રાંતમાં ૧૬,૬૬૬, આસામમાં ૨૦,૦૬૬ ચો. માઇલોમાં છે. આ જંગલોમાંનાં ઘણાં શીંગડાં છે. એમાંથી લાખ, સાગ, હરડે, ગ્રંદર, અને બીજા અનેક જાતની પેદાશ થાય છે. રાજ્યને કુલ ૬ કરોડ રૂપિયાની વાર્ષિક પેદાશ મળે છે. પરંતુ આ જંગલોની હજી મુશ્કેલી દેશો જેવી ખીલવણી થઈ નથી. હિંદમાં જંગલના રુખવાળોને જાળવવા માટે હોરોડન ખાતે કોલેજ છે. એ કોલેજમાં એક વિદ્યાર્થીની શ્રી ૧,૫૦૦ રૂપિયા છે. આમાં બે વરસની શ્રી અને રહેઠાણ વગેરેની સગવડો અપાય છે. મદ્રાસમાં ક્રાઈમ્સફોર્ડ ખાતે જંગલની કોલેજ છે.

નપાન :—ખ્રિસ્તની પેઠે નપાન બેટોનો સમૂહ છે. નપાન સમુદ્રમાં નાના મોટા મળી બે હજાર બેટોનું અન્યું છે. એ બેટોની લંબાઈ ૨૫૦૦ માઇલની છે. બેટો હોવાથી એ જમીનથી ૫૦ થી ૫૦૦ માઇલ દૂર છે. હોસુનો બેટ સૌથી મોટો છે. એની લંબાઈ ૧૦૦૦ માઇલ અને પહોળાઈ ૭૫ માઇલની છે. એ બેટની વસ્તી ૪ કરોડની ગણાય છે. તે પછી શીંગડા અને કિયુસુના બેટો છે. ચોથો બેટ હોઈકુનો છે. ઘણા બેટો નિર્જન અને નાના છે. નપાનનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧,૪૮,૭૫૬ ચોરસ માઇલનું છે. આખો દેશ કુદરતી સૌંદર્ય માટે ભારે પ્રશંસા પામ્યો છે. બરફમય પર્વતો ઝરા, ઝરણાં, નાની નદીઓ, સુંદર જૂંકો, મનમોહક પુષ્પો, જાતજાતનાં ચિત્રચિત્ર પક્ષીઓ, શુભ્ર આકાશ અને નીલા ગાલીયા જમીન ઉપર કુદરતે પાથરી દઈ એને ભારે આકર્ષક બનાવ્યો છે. માર્ચ એપ્રિલમાં ત્યાં વસંત પૂર બહારમાં ખીલી નીકળે છે. કુલબામાનો બરફ મય પર્વત [૨૦૦૦ ફીટ] સૌંદર્ય સભા છે. ત્યાંના પર્વતો જ્વાળામુખી હોવાથી નપાનમાં ધરતીકંપ નિત્યના ઘટ ગયા છે. ૧૬૨૩ માં અહીં થયેલા ધરતીકંપે હજારો માણસો અને કરોડોની કિંમતી મિલકતોને ત્રકસાન કર્યું હતું.

નપાનમાં ૬,૦૦૦ જાતનાં જૂંકો અને ૧૭,૦૦૦ જાતની વનસ્પતિઓ થાય છે. ત્યાં સુખ્ય બેટી જોખાની છે. જોખા અને

માછલાં એ નપાનીઓના સુખ્ય જોરાક છે. નપાનમાં કપાસ બિલકુલ થતો નથી. શણ, ચા, ખટાટા અને બામ્બુ પુષ્કળ થાય છે. ફેમેસિસ ટાપુમાં કપુર થાય છે. નપાનમાં પ્રાણીઓ બહુ ઘોંઘાં છે.

નપાનમાં પેદ્રાણ બહુ ઓછું મળે છે. એનાં સંસ્થાનો સાથે માત્ર ૨૫ ટકા એની જાણીતાના પ્રમાણમાં મળે છે. આથી નપાન કોલસામાંથી ભેલ બનાવે છે. નદી નાળાઓમાંનું પુષ્કળ જલ વિદ્યુત્સક્રિત મેળવે છે. નપાન ગુલ્ફબોગોનો દેશ છે. જૂંપડે જૂંપડે રેશમ, દિવાસળીઓ અને બીજા વસ્ત્રો તૈયાર થઈ યાંત્રિક કારખાનાઓમાં સંપૂર્ણતા પામે છે. નપાનમાં લોહું થોડું મળે છે. પરદેશોથી અહીં લોહાની મોટી આયાત કરવામાં આવે છે. યીની કામ એ નપાનની વિશિષ્ટતા છે.

ચંન્દ્રિયામાં છેલ્લાં ૨૫ વર્ષોમાં નપાને ખૂબ પ્રગતિ કરી છે. હજારો નવાં કારખાનાંઓ નપાને જોડાયાં છે, નપાન મોટા પ્રમાણમાં વસ્ત્રો તૈયાર કરે છે. પાતાનાં યંત્રો પાતે બનાવીને નપાન પરદેશોથી કપાસ મંગાવી સસ્તાં વસ્ત્રો બનાવી આખા જગતને પુરાં પાડે છે. રેશમ અને કાપડ એમાં નપાને જગતના અનેક દેશોનો દિગ્વિજય કર્યો છે.

નપાનની વસ્તી હમણાં ૭૫ કરોડની છે. પરદેશોમાં વસતા ૧૫ કરોડ નપાનીઓ મળી ૬ કરોડ નપાનીઓ છે. એમણે રસાયન, યંત્રશાસ્ત્ર, વિદ્યુત, વહાણવટું, વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગોમાં ભારે પ્રગતિ કરી છે. નપાને જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, બેટી અને ખનીજોમાં અજબ પ્રગતિ સાધી છે. એ પ્રત્ન કોઈ જોર ઉત્સાહથી કામ કરે છે. યુદ્ધશાસ્ત્રમાં પણ એમની ખીલાવટ મોટામાં આંગળા નખાવે તેવી છે.

નપાનની પ્રભુને માટે એના ટાપુઓ નાના પડે છે. આથી એની વસ્તી માટે એને બીજા પ્રદેશો જોઈએ છે. એનાં રાજ્યલેખ અને મહત્વાકાંક્ષાઓ ન પૂરાય તેટલી મોટી છે.

નપાન એ કારખાનાનો દેશ હોવાથી એનાં શહેરોની વસતિ ખૂબ વધે છે. રાજ્યધાનીના શહેરની વસતિ ૬૦ લાખ માણસોની અને જોસાકાની વસતિ ૩૦ લાખની છે. નગોયા, ચેન્દ્રિકામા, કયાટા અને કોંગે એ દરેક શહેરની વસ્તી દશ દશ લાખની છે.

નપાનિજ પ્રત્ન વિવેક અને બાહ્યાચારના નમ્રપણા માટે વખણાય છે. નપાનીઓ શરીરે દૂંકા છતાં ઘણા મન્યુત, શિસ્ત-પાલક, ખડતલ, ખતીલા, ઉદ્યોગી, સાહસિક, ઉત્તેજી અને આગ્રહી છે. એમની સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર છે. એઓ જુલુ જુલુ ધંધાઓ કરે છે. કારખાનાંઓની સ્ત્રી કામદારો ભારે ઉલટથી કામ કરે છે. એક નપાનિજ સ્ત્રી કામદાર ત્રણ હિંદી મજૂરો જેટલું કામ આપે છે. નપાનિજ કારીગરો ગમે તેવાં બારીક યંત્રોની નકલ કરી શકે છે.

નપાનની સમ્રાટ એ દેવ અને સમ્રાટ બને છે. એના પ્રત્યે ત્યાંના લોકો અજબ પૂજ્યભાવ દાખવે છે. તેઓ દેવ જેટલી ભક્તિ સમ્રાટ (મિકાડો) ઉપર રાખે છે. પરંતુ ખરી સત્તા નપાનની સેનાઓ અને સાગર કાફલાના સુખીઓના હાથમાં છે. પ્રધાનમંડળ સમ્રાટ નીમે છે. એની પાલમિન્ટના બે વિભાગો છે. અમીરની સલા અને ઉમરોની સલા. એમાં દરેક કાયદો પસાર થઈ સમ્રાટની સહી માટે જાય છે. સર્વ સત્તા સમ્રાટના હાથમાં છે; પરંતુ તે પ્રધાનમંડળની સલાહને ધણું ખર્ચ માન્ય રાખે છે. અમીરોની સલામાં ૪૦૪ સભ્યો છે; જ્યારે નીચલી સલામાં સભ્યો ૪૬૬ છે.

નળાની ઇતિહાસ—પ્રાચીન કેવી અમરે રાસુ (સર્વ) કેવી એ નળાની સ્થાપના કરી હતી. નળાન ઉગતા સર્વને પ્રદાસ છે. ખ્રિસ્ત પૂર્વે ૧૬૦૦ વર્ષે જ્યુડેનો નામે સમ્રાટ એ નળાનને પહેલો નૃપતિ હતો. એના પછીને ઇતિહાસ ચીના પ્રધાનને લખેલો મળે છે. નળાન અદારથી સદી સુધી ચીનની સંસ્કૃતિનું મહાન સિંચ હતું. એમાંથી સમી સદીમાં એણે પાશ્ચિમમાં ચીનની સંસ્કૃતિની સેવા સ્વીકારી. હમણાં એ સ્વતંત્ર ગુરુ છે. ઈ. સ. ૧૨૦૦ સુધી સમ્રાટોએ રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી વહા પ્રધાન સોઝોનોવ રાજ્યસત્તા હાથમાં લઈ સમ્રાટોને માત્ર પૂલ્ય ન્યક્સિઓ તરીકે રાખ્યા. સોક્લાગણીને સમજી ૧૮૧૭ માં રોકુમાચા વંશના થોડોનુઓસોણને સમ્રાટ ચુલ્સહીરો અથવા મેળને રાજસત્તા સોંપી. સોણુનોની સત્તા ૧૬૭૭ વરસે ચાલી.

સમ્રાટ ચુલ્સહીરોએ નળાનિજ પ્રભામાં અન્ય ઉત્સાહ રેડ્યો. નળાનિજ યુવકોને એણે પરદેશોમાં જઈ વિદ્યા અને વિજ્ઞાન લાવવા મોકલ્યા. હમરો યુવકો યુરોપ અમેરિકા જઈ જ્ઞાન વિજ્ઞાન મેળવીને નળાનમાં પાછા ફર્યા. એમણે નળાનિજ શહેરોમાં બંધ એણા પગારે કામ કરી પ્રભને યંત્રશાસ્ત્ર અને અને વિદ્યાન શીખવ્યાં. નળાનના યુવકોમાં જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, યંત્રશાસ્ત્ર, રસાયન, વિદ્યુત, ખનીજશાસ્ત્ર અને બીજા વિદ્યાઓ ફૂટે અને ભૂરૂકે પ્રગતિશીલ થઈ છે.

નળાને યુદ્ધશાસ્ત્રમાં ભારે ન્યુત્પતિ મેળવી. એણે થેટાપ્રેટન પાસેથી સાગરના કાફલાની શિસ્ત અને બનાવટ, જમની પાસેથી જમીનના સેન્યની ન્યુદરચના અને ચાલિકેશોનું જ્ઞાન મેળવ્યું. એઓના સેનિકા મરણને હાથમાં રાખીને લડવા લાગ્યા. લડતાં લડતાં એઓ અન્ય જનુનમાં આવતાં કદી પીછેહઠ કરતા જ નથી.

નળાનિજોએ સર્વે હિસાઓમાં પ્રગતિ ચાલુ રાખી. એડીવાડીના વિકાસ કરીને એમણે પોતાના દેશને ખોરાક સંબંધી નિશ્ચિત બનાવ્યો. શાસ્ત્રીય રીતની એટી, લેડું, એણણ, સારા ખાતરો નાંખીને અને સારા બીલે મેળવીને એમણે જમીનમાંથી મોટા પાકો મેળવવા માંડ્યા. નળાનના ખોરાક બોખા, માછલાં અને શાકભાજી મોટા પ્રમાણમાં તેઓ મેળવવા માંડ્યા.

નળાનિજોએ હમરો કારખાનાઓ બાંધ્યાં; પરદેશોથી મોટા પ્રમાણમાં કાચો માલ આયાત કરવા માંડ્યો; પોતાના કારીગરોને તાલીમ આપી તેમજ કર્યાં. પોતાનું વિજ્ઞાન વહાણવટું અને ખલાસરીઓ તૈયાર કર્યાં. સસ્તી મજૂરી એક શિસ્ત વીક બાર કલાક કામ અને રાજ્યની તથા ખૂદીવાડીઓની મોટી મદદથી સસ્તા ભાવે પદાર્થો પેદા કરી જગતનાં બહારમાં ભારે હરીફાઈ કરી એમણે મોટા પ્રમાણમાં માલ વેચવા માંડ્યો. એમાંથી ભારે નફો મળ્યો. એના વડે નળાનિજોએ નવા નવા ઉદ્યોગો ઉભા કર્યાં. કરકસરવાળી આ પ્રભએ થોડે ખર્ચે વધારે કામ આપવા માંડ્યું. સેન્યોને સુધારવાનું કામ, નવાં નવાં યંત્રો બનાવવાનું કામ, એ યંત્રોને લકરૂં કામમાં યોગ્યવાની યુક્તિઓ નવી નવી સનવારો બાંધવાનું કામ નળાનિજોએ ચાલુ રાખ્યું. પ્રભને ભુસ્તો, ઉત્સાહ અને પ્રગતિશીલતા હમેશાં યુવાન રહ્યાં છે. બળ, શક્તિ મહત્વાકાંક્ષા, તપ, કરકસર અને આગળ ધસવાની જિત્તિઓ આ પ્રભએ ખૂબ ખૂબ ડેળવી છે. નળાન યુદ્ધમાં, હિંસામાં, જયમાં, આક્રમણમાં અને શાહીવાદમાં માને છે. ભોમ આપવાની જિત્તિ ફરકે નળાનિજના રૂપિરમાં પ્રવેશી છે. જનુનમાં એ હિંસાજિત મરાવે છે.

નળાને એમ એમ લકરૂં તૈયારીઓ કરી, તેમ તેમ પરદેશો છવી પોતાના રાજ્યકોશ અને ધનકોશને સુતાપવા માંડ્યા. એણે ૧૮૬૪-૬૫માં પોતાના વધતા જતા બળની પ્રથમ ચીન ઉપર કસોટી કરી. ચીન જૂની પદ્ધતિ અને મરેઠ પ્રમાણે કામ કરી રહ્યું હતું. એની મોટી વસતિ, વિદ્યુલ સાધનો, મોટાં સેન્યો નળાનના શિસ્તવાલક નાના તાલીમ પામેલાં સેન્યો સામે ઉભી રાક્યાં નહિ. પરિણામે ચીન હાર્યું, એટલે ચીન પાસેથી મોટી રકમ ફૈકલ નાણાં દંડ તરીકે અને ફ્રેમિસિા અને બીલ ટાપુઓ લીધાં આવ્યાં. ઉપયોગ નળાને પોતાનાં સેન્ય વિકાસમાં ફર્યા.

નળાને ૧૯૦૪-૦૫માં રશિયા સામે યુદ્ધ શરૂ કર્યું. નળાન તરત ચગદાઈ જશે. એવી જગતને ખાતી હતી. પરંતુ નળાને મોટા વિજયો રશિયન સેન્યો ઉપર મેળવ્યા. નળાનને આ યુદ્ધ બદલે દંડ તરીકે રશિયા પાસેથી સામોલેનનો અપરિણામ અને હિથોટંગનો દીપકલ નળાનને મળ્યા; જોડીઆમાં નળાનિજ લાગવગ કાયમ રહી.

૧૯૧૪-૧૮ ના જગતના મહાયુદ્ધમાં નળાન નમતે છાપડે બેસી મિત્રરાજ્યોને મળી ગયું. યુરોપનાં બીલ મહારાજ્યો યુદ્ધમાં ફૈકાધેલાં હતાં. તે સમયે નળાને જગતનાં બહારમાં પોતાની પાછી ઔદ્યોગિક વસ્તુઓ બનાવીને મોકલી મોટા લાભો મેળવ્યા. યુદ્ધને અંતે નળાનને થોડો દેશ મળ્યો, તેમ છતાં તેને આર્થિક લાભ સારો મળ્યો.

નળાને અંગ્રેજો સાથે ૧૯૦૨ માં પરસ્પર સહકારની સંધિ કરી. આથી નળાનને અંગ્રેજોના ટેકા મોટા પ્રમાણમાં ઠેઠ ૧૯૩૫ સુધી મળ્યો. ૧૯૨૭ માં નળાનમાં મોટો મરતીકપ થવાથી ભારે વ્રકસાન થયું. પરંતુ પાંચ વરસમાં નળાન ફરી તૈયાર થઈ ગયું. કરકસર અને એણા અર્થથી એણે મોટી રકમો બચાવી. ઔદ્યોગિક અને લકરૂં વિકાસ સાધ્યો.

નળાને હવે નળાના ચીન ઉપર પોતાના વધતા જતા બળને અનુભાવવા માંડ્યું. એણે એશિયા ચીનના મંચુરિયા પ્રાંત લઈ લીધો. અંગ્રેજોએ સહકાર આપી આખરોમાં લઈ કરી મંચુરિયા લેવા દીધું. વળી નળાને મોંગોલીઆનો આંતરપ્રાંત અને નેહોલનો બિસ્લો ચીન પાસેથી જૂંટવી લીધો.

૧૯૩૪ માં રશિયાએ રાજનીતિની બૂલ કરીને નળાનને પૂર્વ ચીની ફેલે વેચી દીધી. ૧૯૩૫ માં નળાને જંગી ચીની વિવાલ એાળંગીને હોપાધ પ્રાંતમાં હક્કો મેળવ્યા. ધીમે ધીમે ચીનમાં કુસંપ નેહન નળાને ઉત્તર ચીનમાં પાંચ પ્રાંતો પોતાના કબજામાં લીધા.

નળાનનાં સેન્યોનું બળ ખૂબ વધવા માંડ્યું. ૧૯૩૭માં નળાને એશિયા ચીન ઉપર આક્રમણ કર્યું. નળાનના આક્રમણથી ચીનમાં ભારે ફાટફુટ હતી, તે સંપ થઈ ગયો. ચીનાઓ પાસે આધુનિક શસ્ત્રો નહોતાં, છતાં એઓ બહાદુરીથી નળાનિજો સામે લડ્યા. અનેક મોટાં યુદ્ધો થયાં. ચીનાઓને મોટા પરાજયો મળ્યા. અખુર ચીન, સર્વે મોટાં બંદરો, શહેરો, ઉદ્યોગો, ખાણ, કારખાનાઓ અને જનમાલની મોટી વ્રકસાની ચીને એાળવી. સમુદ્ર ઉપરનો કાળ પછ તેના હાથમાંથી જતા રહ્યો. પીછીન, નાનકો, દીનરદીન, રોષાઈ વગેરે શહેરો પણ ચીનાઓએ ગ્રામ્યાં; છતાં આને ચીન ૭ વરસની લડાઈમાં પછી એટલા જ ઉત્સાહથી લડે છે, નળાનને લોકોના ચણા આવવા પડે છે,

ચીનનો વિશ્વ સંપૂર્ણ થઈ શકે એ નથી. ચીનને મિત્રરાજ્યો શત્રુસામગ્રીઓથી મદદ કરે છે.

ઈ. સ. ૧૯૪૧ ના ડિસેમ્બર માસમાં નળપાને અંગ્રેજ-અમેરિકા સામે યુદ્ધ ભઠ્ઠેર કર્યું છે. એણે ચીન સાથેના યુદ્ધને ઉદ્ધાવીસ માસમાં મોઢું કરી હઈ સુપકાથી મોટી લશ્કરી અને નૌકા કાફલાની તૈયારીઓ કરી. મોટા વિમાની કાફલા અને વિમાનીઓને તૈયાર કર્યાં, એની મહાન તૈયારીઓને મિત્રરાજ્યોના ભણતી નહોતાં. નળપાને પહેલે જ સપાટે અમેરિકાના પર્વ હારખરના કાફલાને સખત નુકસાન પહોંચાડી એને પાંચમું બનાવી દીધું. અમેરિકા પાસેથી ફિલિપાઈન્સના ટાપુઓ, મીક્ષોને ટાપુ અને પેસિફિક મહાસાગરના બીજા બેઠા લઈ લીધા; અંગ્રેજો પાસેથી મલાયા, બ્રહ્મદેશ, બેંગાળીયા લઈ લીધા; હવે એટલે વહાલો પાસેથી ભરા, સુમાત્રા અને રૈલીબસના ટાપુઓ લીધા. પોર્ટુગીઝો પાસેની ટીસુરને ટાપુ લઈ લીધો. પાંચ હજાર માધ-હોના પ્રજાત મહાસાગરમાં એણે હજારે બેઠા મિત્રરાજ્યો પાસેથી જૂંટવી લીધા છે અને જગતમાં સૌથી મોઢું સામ્રાજ્ય રચાવ્યું છે.

નળપાનનું મોઢું સામ્રાજ્ય—નળપાને મોટા વિશ્વથી મેળવી વિશાળ સામ્રાજ્ય રચાવ્યું છે. એની વીજત નીચે સુલખ છે:—

દેશ	કેન્દ્ર	વસતિ	રાજ્યધાની	તેની વસતિ	કોની પાસેથી મેળવ્યું
બ્રિટિશ ઉત્તર બેંગાળીયા	૩૧,૦૦૦	૩,૧૦,૦૦૦	સંહકાન	૧૪,૦૦૦	બ્રિટન અને હવે પાસેથી હતું
બ્રહ્મદેશ	૨,૪૩,૦૦૦	૧,૫૦,૦૦,૦૦૦	રંગુન	૪,૦૦,૦૦૦	બ્રિટન પાસેથી હતું
ઈન્ડોચીના	૩,૧૦,૦૦૦	૨,૨૦,૦૦,૦૦૦	સિયુન	૧,૨૪,૦૦૦	દેશ પાસેથી હતું
હોંગકોંગ	૪૦૦	૧૦,૦૦,૦૦૦	વિક્ટોરિયા	૩,૭૫,૦૦૦	બ્રિટન પાસેથી લીધું
નળપાન	૨,૬૦,૮૦૦	૭,૨૦,૦૦,૦૦૦	ટોકિઓ	૫૩,૧૨,૦૦૦	બ્રિટન પાસેથી હતું
મલાયા	૫૧,૦૦૦	૪૩,૬૦,૦૦૦	સીંગાપુર	૫,૨૨,૦૦૦	ચીન પાસેથી હતું
મયુરિયા	૪,૦૦,૦૦૦	૩,૦૦,૦૦,૦૦૦	ચેંગચુન	૧,૩૦,૦૦૦	દેશ પાસેથી લીધું
હય ઇસ્ટ ઇન્ડિઝ	૭,૩૩,૬૦૦	૬,૦૭,૦૦,૦૦૦	બેંગલોર	૪,૪૦,૦૦૦	બ્રિટન પાસેથી હતું
આરકાન	૫૦,૦૦૦	૫,૦૦,૦૦૦	કુચીંગ	૨૫,૦૦૦	શરણ આપ્યું
સીયામ	૧,૬૫,૦૦૦	૧,૧૫,૦૦,૦૦૦	બેંગ્કોક	૫,૫૦,૦૦૦	અમેરિકા પાસેથી હતું
સુમાત્રા	૨૧૦	૨૧,૦૦૦	એગેલા	૬,૦૦૦	અંગ્રેજીયા પાસેથી
ન્યુગીની	૧૦,૦૦૦	૪,૦૦,૦૦૦	રાયુલ	૨,૦૦૦	દેશ પાસેથી
પિયુઆ	૬૧,૦૦૦	૬,૦૦,૦૦૦	પોર્ટમોરેસ્ટી	૨,૦૦૦	રશિયા પાસેથી
સેલીબીસ	૭૩,૦૦૦				
સેબીલીન	૨૬,૧૦૦				
ફ્રેમિસા	૧૪,૦૦૦				
ફિલિપાઈન્સ	૧,૧૪,૪૦૦	૧,૨૬,૪૦,૦૦૦	મનીલા		
ચીન		૨૦,૦૦,૦૦,૦૦૦	પીપીંગ	૩૦,૦૦,૦૦૦	

નળપાને જગતમાં સૌથી મોઢું સામ્રાજ્ય જમાવ્યું છે. એની સીઓ પણ યુદ્ધમાં સામેલ થઈ છે. એણે હાલેલા દેશોમાંથી એના પગ કાઢેલા મુશ્કેલ બન્યો છે. એણે સમુદ્ર અને આકાશ ઉપર કાબૂ મેળવ્યો છે. બ્રિટિશ અને અમેરિકન કાફલાને મોઢું નુકસાન કર્યું છે. પોતાના કાફલાને પણ મોઢું નુકસાન થયું છે. સેનકોની પણ મોટા પ્રમાણમાં ખુવારી થઈ છે. નળપાન હમણાં પેસિફિક મહાસાગરના સેલોમન અને ન્યુગીની ટાપુઓમાં અમેરિકા-અંગ્રેજ-અંગ્રેજીયા સાથે સાગર અને જમીન યુદ્ધ ચલાવે છે. થોડી પીછેહઠ પણ કરે છે. એના ઉપર અમેરિકાના આક્રમણનું દબાણ વધે છે. નળપાન પાસે હમણાં ૩૦ લાખનું સૈન્ય, મોટા નૌકા કાફલો અને વિમાનનો મોટો કાફલો છે. એ પૂખ્ત થીવલપણી લડી શકે છે.

ભારતીયો : આ રાજ્ય કાઠિયાવાડના હક્ષિણ ભાગમાં આવેલું છે. એ સીંદી સુલતાનનું રાજ્ય છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩ ચો. માઇલ હોય છે. વસતિ ૧૨,૦૦૦ ની છે. ભારતીયોનું બંદર નાનું છે. એ દેશ બેંગાળીયા છે અને બેંગાળીયા ખુબાર અને બાજરી થાય છે.

ભમનગર (દેશી રાજ્ય) : કાઠિયાવાડનું પહેલા નંબરનું દેશી રાજ્ય છે. એના રાજકર્તા ભડોલ રાજપૂતો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૭,૭૬૧ ચો. માઇલ છે. વસતિ ૪,૦૮,૮૫૧ માણસોની છે. એ કચ્છના અખાતની હક્ષિણે આવેલું છે. આ પ્રદેશ બેંગાળીયા છે. બેંગાળીયા પોતાના કપાસ, ઘઉં, ભાજી, સિંચાઈ વગેરે થાય છે. આ રાજ્યમાં દેશી કાઠીયો સુલતાનો તરીકે સારી ખીલવણી પામી હતી; પરંતુ હવે પરદેશી વતનમાંથી હરીફાઈને લીધે કાંતખાખ, દેશી વસ્ત્ર વગેરે મોળા પડ્યા છે. ભમનગર શહેર આધુનિક પ્રદક્ષિણે બાંધવામાં આવ્યું છે. શહેર સુંદર બન્યું છે. આ રાજ્યના બંદરોના સારા વિકાસ થયા છે. રાજ્યના બેંગાળીયા વિલાયતથી પરબારી આવતી રીમરે કાપડ અને બીજા માલ આયાત કરે છે. ભમનગર રાજ્ય એની જગત બ્રિટિશ ધોરણે વસુલ કરે છે. પોતાના રાજ્યમાં વપરાતી થીંજની જગત તે પોતે રાખે છે. હિંદના ભાગમાં નિકાસ થતી થીંજની જગતમાંથી પાંચ લાખ રૂપિયા રાખી બાજીની બ્રિટિશ હિંદને

મળે પાછી આવે છે. ૧૯૩૮-૩૯ માં ૬૪ લાખ, ૧૯૩૯-૪૦ માં ૧૧ કરોડ અને ૧૯૪૦-૪૧ માં ૩૫ લાખ રૂપિયાની કિંમતનો માલ બેંગાળીયા બંદરે આયાત થયો હતો. રાજ્યને પોતાની રેલ છે. રાજ્યનાં બંદરો ખાતે વિલાયતની સીંદી રીમરે આવે છે. ભમનગરના સભા હિંદના દેશી રાજ્યોની જેમજન પ્રખુબ છે, એની પોતાના આશરે ૧ કરોડ રૂપિયાની છે.

નમ્બર (Nutmeg) : મહારાષ્ટ્રમાં કોનુરના પર્વત ઉપર એનાં વૃક્ષો થાય છે. મલાક્કા અને નળપાન એ ઘણું થાય છે. આનાં ગોળ ફળો અખરોટ જેવડાં અને સુગંધી હાર હોય છે. એમાંથી તેલ પણ નીકળે છે. એનાં વૃક્ષો સુંદર દેખાય છે. નમ્બર જેડી થીજ છે. હિંદમાં પરદેશી એટલે સિંગાપુર અને લંકાથી એની આયાત થાય છે.

જાવા : આ ટાપુ પેસિફિક મહાસાગરમાં છે. આ ટાપુ અને મહારાના ટાપુનું ક્ષેત્રફળ ૫૧,૦૦૦ ચો. માઈલનું છે. વસતિ ૪ કરોડની છે. આ ટાપુ હોલેન્ડ એટલે નેધરલેન્ડને તાલે હતો, હમણાં ભપાને છતી લીધો છે. ભારે ફળદ્રુપ દેશ છે. એ દેશમાં કોરીના ૧ લાખ ૮૧, ૨૫૨નો ૨,૮૭,૭૭૮ ૮૧, કિવના-ઈનનો ૭,૫૩૪ ૮૧, તમાકુનો ૪૬,૧૧૪ ૮૧, ચાનો ૭૫,૨૬૨ ૮૧, કોકોઆનો ૧,૬૮૦ ૮૧ અને તેલનો ૧,૧૨,૧૫૪ ૮૧ પાક થાય છે. ચોખા, મકાઈ, વાલ અને સોયાબીન્સ પણ પુષ્કળ થાય છે. હિંદ સાથે એ ખેતીના વેપારી સંબંધ ધણો જોનો છે. આપણામાં કહેવત છે કે " જે ભય ભવે તેના પરીયાને પરીયા થાવે." ભવામાં બુદ્ધધર્મ પ્રચલિત હતો. તે સમયમાં કેળ શ્યાપત્ય ખોરીખંદરનું મહાન બુદ્ધમંદિર ત્યાં હજી વિદ્યમાન છે. ભવામાં હવે હિંદુધર્મના માત્ર અવશેષો રહ્યા છે. ત્યાં પ્રભનો મોટો ભાગ યુસ્લીમ છે. ભવાથી હિંદમાં મોટા પ્રમાણમાં ખાંડ હિંદમાં ફસાઈ વરસ ઉપર આવતી હતી. પરંતુ હિંદમાં ખાંડનો ઉદ્યોગ વિકાસ પામ્યાથી હવે થોડી જ આવે છે. ભવામાં શાહીવાદી વલંકા લોકોએ ઉદ્યોગોના વિકાસ કરવા દીધો નથી.

ભંયુ : ભંયુ ઉત્તમ ફળ છે. એના રસને સોડવીને સરસો બનાવે છે. ભંયુ ગુણે મધુર, શીત, પ્રિય, પાચક અને મલતરતંબક છે.

છતુનવું તેલ :—Olive oil સીરિયા, યુરોપના દક્ષિણ વિભાગમાં છતુન એટલે ઓલિવનાં વૃક્ષો થાય છે. એનાં કામાં ફળોનું અથાણું અને ચુરબ્જો બને છે. એનાં વૃક્ષોનું લાકડું ઉત્તમ થાય થાય છે. અને ફળોમાંથી તેલ કાઢે છે. એનું એક તેલ ખાવામાં પુષ્ટિકારક છે. મધ્યમ તેલમાંથી વીન્ડસર નામિ સાથુ બને છે અને હલકા તેલની પણ અનેક વસ્તુઓ બને છે. બ્રિટિશ ટાપુઓ આ તેલ ૩,૦૦૦ ૮૧ આયાત કરે છે. હિંદમાં આ વૃક્ષોની ખેતી જુજ છે.

અશ્વત્થ : રપેન દેશને છંડે બૃમ્મ સમુદ્રમાં આ મજબૂત કિંચેખંધોના નાનો પ્રદેશ આવેલો છે. અશ્વેલેએ રપેન પાસેથી એ છતી લીધું છે. બૃમ્મ સમુદ્રની ચાવી રૂપ આ મથકને અશ્વેલેએ ભારે મજબૂત બનાવ્યું છે. એમાં અશ્વેલેનો મોટો નૌકા કાર્કો રહે છે. એ બળવાન વિમાની મથક છે. અહીં લશ્કર પણ રહે છે. આ મહાબુદ્ધમાં એના ઉપરથી મોટા વિમાની આક્રમણો અશ્વેલેએ કર્યા છે.

છજ : એ ગ્રોક કિંમતી મસાલો છે. છરાની છોડ અજમાના છોડ જેવાં હોય છે. હિંદમાં પુષ્કળ છજ થાય છે. છજ એ વાતહર, ક્ષુધા પ્રાદીપત કરનાર, સ્થિકર અને ડંડું છે. યુનાની હજીમે તેને યુરોપમાંના શાહી મસાલો ગણે છે. અશ્વેલ વેલક પ્રમાણે છરાને પાચક માનેલ છે. અશ્વેલ, પીકા અનુ આંતરદાશળમાં ઉપયોગી માનેલ છે, છજ માલ્ટા અને મોરોક્કોમાં વિશેષ થાય છે. છરાનું તેલ પથ્થુ નીકળે છે.

છસસ ખિરત : એ મહાન વિભૂતિમાન પુરુષ હતા એમના નામ પરથી ખિરતી ધર્મ રચાયો છે. એને આજે ૧૬૪૪ વર્ષો થયાં. છસસે ચાકુડી ધર્મમાં પ્રચલિત ગેરરીતિઓ સામે ચાંધા ઉઠાવ્યાં હતા. ચાકુડી ધર્મચુર્યોના આગ્રહથી

પેલેસ્ટાઇનના જેસેલમના રોમન ગવર્નરે એને લાકડાના ચોક-કામાં ખીલાં જડી એમના હાથપગમાં ખીલા ઠાક્યા હતા. છસસ ફરી છવતા થયાની માન્યતા પ્રચલિત છે. એમના ધર્મમાં ક્ષમા, દયા, પ્રભુ પ્રેમના પાઠ છે. બાઈબલ એનું ધર્મપુસ્તક હોઈને ઉદમા નૈતિક વિચારોથી ભરેલું છે ખિરતી સંપ્રદાયના ચાર ભાગ છે: (૧) રોમન કેથોલિક, (૨) પ્રોટેસ્ટન્ટ એટલે સુધરેલો સંપ્રદાય, (૩) ગ્રીક ઓર્થોડોક્સ સંપ્રદાય અને (૪) રશિયન ઓર્થોડોક્સ સંપ્રદાય. જગતમાં આ સૌથી વધુ ફેલાયેલ ધર્મ છે. તુર્કી સિવાય આખો યુરોપ ખિરતી સંપ્રદાયનો છે, છસસ મહાન પયગંબર હતા.

છંદ :—પંજાબનું આ દેશી રાન્ય છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૨૬૬ ચો. માઈલનું હોઈને વસતિ ૩,૨૪,૬૭૬ માણસોની છે. અહીંના મહારાજ શીખ છે. પેદાશ ૨,૨૦,૦૦૦ પૌંદની છે. કાંઈ ઉદ્યોગો નથી. ખેતીવાડી મુખ્ય ઉદ્યોગ છે.

જુવાર : આ ધાન્યની જાત છે. હિંદના ગરીબો એના ધણો ઉપયોગ કરે છે. એ બળકર અને શીતળ છે, એના પોંક ખાવો ગમે તેવો હોય છે. જુવારનું ધાસ અથવા ડોક ટારને માટે સરસ ચારો છે, જુવારોમાં હલકી એમ ઉંચી કેટલી જાતો છે. એને ઝાંઝો વરસાદ જોઈતો નથી. ૧૬૩૮-૩૯માં જુવાર ૩૩,૮૧,૨૦૦ એકરમાં વણાઈ કુલ પાક ૬૪,૩૫,૦૦૦ ૮૧નો થયો હતો. જુવાર આખા હિંદમાં થાય છે. પરંતુ એ પરદેશો ખાતે ચડતી નથી.

જૂનાગઢનું રાન્ય : કાઠિયાવાડનું આ પહેલા નંબરનું રાન્ય છે. એના રાજકર્તા નવાજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૩૩૮ ચો. માઈલનું છે. વસતિ ૫,૪૫,૨૫૨ની છે. પેદાશ ૬૮ લાખ રૂપિયાની છે. ત્યાં યોલાતી લાખા મુખ્યત્વે યુરોપી અને ઉર્દૂ છે. મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. આ રાન્ય પાસે ગીરનું મોઢું જંગલ છે. પરંતુ તેનો વિકાસ અતિ અલ્પ થયો છે. આ રાન્યમાં કાંઈ મોટો ઉદ્યોગ નથી. દિવાસળી, બરફનાં નાનાં કારખાનાં છે. જૂનાગઢ રાન્યમાં જ માન સિંહો વસે છે. જૂનાગઢ પાસે ગિરનાર નામે પ્રખ્યાત પર્વત છે. જૂનાગઢ શહેરની વસતિ ૦૧ લાખની છે. નરસિંહ મહેતાએ એને પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

જેકોબાબાદ : સિંધનું એક શહેર છે. હિંદના બધા ભાગો કરતાં સૌથી વધારે એટલે ૧૨૫ એટલી પડે છે. અહીં જુવાર બાજરો સારા થાય છે.

જેકા : અરબસ્તાનનું બંદર છે. મુસલમાનભાઈઓ મકકે હજ કરવા ભય છે, તે હિંદથી પ્રથમ આ બંદરે ઉતરે છે. સૌથી અરબ રાન્યનું એ મુખ્ય બંદર છે. હજ યાત્રાળુઓ સિવાય ખીજું કંઈ ભણ્યાબણે નથી. જેકાથી મકાની બસ મળે છે. કરાંચી કલકત્તા અને મુંબઈની હજની મોસમમાં દર અઠવાડિયે એક રતીબર જેકા ભય છે.

જેસલામ : પેલેસ્ટાઇનમાં આવેલું પ્રખ્યાત ખિરતી યાત્રાસ્થળ છે. ચુરલીમોનું પણ એ યાત્રા સ્થળ છે. છસસ ખિરતની સર્વે ઉપદેશો અને છવનસમાસિ તથા કોસમાં ખીલા ઠાકાવા વગેરે બનાવે આદેશમાં બન્યા હતા. ખિરતીઓએ આ શહેર છતવા સેંકડો વર્ષો સુધી આક્રમણો (Crusades) મોકલ્યાં હતાં. હમણાં એ ખિરતને તાલે છે.

જેલ : હિંદમાં ગ્રહગારોને પુરવા માટે જેલો

રાખવામાં આવી છે. આ જેલખાનાઓમાં યુષ્મ ત્રણ વર્ગ છે. એ, બી, અને સી. “A” વર્ગના કેદીઓ (ધનવાન વર્ગ અને ઉચ્ચ શિક્ષણે ધરાવતા)ને સારી સગવડો અને સારો ખોરાક મળે છે; મધ્યમ “B” વર્ગના કેદીઓને મધ્યમ સગવડ મળે છે. “C” વર્ગના કેદીઓને ખાવાપીવાની અને રહેવા કરવાની કઠીન સગવડો મળે છે. આમાં પણ સખત મજૂરી અને આસાન મજૂરી એવા બે ભેદો છે, સખત મજૂરીની સંભવાળાને સખત કામ આપે છે. ભયંકર કેદીઓને એકાંતવાસ પણ આપે છે. દેશનિકાલની સભા પામેલા કેદીઓને આંદામાનના ટાપુઓમાં મોકલવામાં આવતા. પરંતુ હવે આંદામાન ભપાનના હાથમાં છે. રાજ્યદારી કેદીઓને પણ જેલોમાં પૂરે છે. કેદીઓને ઉદ્યોગ શીખવવા માટે જેલમાં નાના પાયા પર વ્યવસ્થા છે. રશિયા વગેરે દેશોમાં કેદીઓ સાથે જે હળવી અને સુધારણાની નીતિ છે, તે નીતિ હિંદમાં નથી. જેલવા કેદીઓ હિંદમાં નીચે સુખ્ય હતા:

	પુરોષો	સ્ત્રીઓ
૧૯૩૪	૮,૭૧,૭૧૬	૧૬,૬૭૬
૧૯૩૫	૮,૧૭,૧૪૬	૧૬,૨૮૧
૧૯૩૬	૮,૨૧,૭૭૭	૧૬,૭૫૬
૧૯૩૭	૭,૭૪,૧૧૬	૧૮,૪૨૦

આ સિવાય આંદામાનમાં ૧૯૩૭-૩૮ માં ૬,૨૧૮ પુરોષો અને ૭ સ્ત્રી કેદીઓ હતાં. આંદામાન હવે બંધ થયું છે.

હમણાં રાજ્યદારી કેદીઓ (રાષ્ટ્રસભા) ને પણ જેલોમાં પૂર્ણ છે. એકાદ લાખ જેટલા ઇટાલિયન સેનિકોને હિંદમાં મોટા વાડાઓનાં રથાનોવાળી અટકાયતમાં રાખવામાં આવ્યા છે.

જેસલમીર : રાજપૂતાનામાં આવેલા આ

નાના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૧૬,૦૬૨ ચો. માઇલનું છે. એના મોટા ભાગમાં રણ આવેલું છે. વસતિ માત્ર ગાંધી લાખ માણસોની હોઈને પેદારા ત્રણથી ચાર લાખ રૂપિયાની છે. રણને લીધે ખેતી ઓછી છે, ભાડીઓ જેસલમેરથી આવ્યા હોવાનું કહેવાય છે. ત્યાં ભડી રાજ્યોનું રાજ્ય છે.

જેસર : આ બંગાળાનો એક જિલ્લો છે.

એનું ૨,૬૦૬ ચો. માઇલનું ક્ષેત્રફળ હોઈને વસતિ ૧૬લા લાખની છે. વરસાદ સરેરાશ ૬૦ ઇંચ અને ગરમી ૭૪ ડિગ્રી પડે છે. યુષ્મ ધંધો ખેતી છે. ચોખા, શેરડી અને તમાકુનું વાવેતર થાય છે. સાદકીઓ બનાવવાનો ગ્રહઉદ્યોગ આહીં સારો ચાલે છે, તેમ જ વસ્ત્રો તૈયાર કરવાનો ઉદ્યોગ પણ સાધારણ ઠીક વ્યાપક છે. યુષ્મ શહેર જેસરમાં (વસતિ ૧૨ હજારની) માથા હોળવાની કાંસકાંચો સારી બને છે.

જેનો : મહાવીરસ્વામીના આ અનુયાયીઓ માત્ર

હિંદમાં મળે છે. એમની સંખ્યા માત્ર ૧૨લા લાખની જ છે; છતાં એઓમાં અનેક શાખાઓ છે. યુષ્મ બે ભેદ : સ્વેતાંબર અને દિગંબર છે. સૂતિપૂજા અને રથાનકારીઓ એવા પણ ભેદો છે. આ સિવાય પણ ભાગો છે. આ લોકો અહિંસાને સંપૂર્ણપણે માને છે. જેનો મોટે ભાગે સારી રીધિતિમાં છે. એમનાં મંદિરો અને સ્થાપત્યો બહુ સરસ કારીગરીવાળાં છે.

જેધપુર :—મારવાડનું આ રાજ્ય રાજપૂતાનામાં આવેલ છે. એમાં રાહોડ રાજપૂતો રાજ્ય કરે છે. એનું

ક્ષેત્રફળ ૩૬,૦૨૧ ચો. માઇલનું છે. મોટા ભાગ રણભૂમિનો હોવાથી પાણીની ઘણી અછત છે. તાપ પણ ઘણો પડે છે. વસ્તી ૨૧૦ લાખની છે. કલકત્તાથી ૧,૩૬૬ માઇલ અને ગુબંધથી ૫૬૨ માઇલ દૂર છે. જેધપુર રેલવેની લંબાઇ ૭૧૭ માઇલની છે. આ રાજ્યમાં યુષ્મ ધંધો ખેતીવાડી અને પશુ પાલનનો છે. બાજરો, મગ, અગ, જુવાર, મકાઈ અને કોઈ સ્થળે કપાસ પણ થાય છે. આ રાજ્યમાં સાંભરના તળાવમાં મોટા પ્રમાણમાં મીઠું પેદા થાય છે. રાજ્યની કુલ પેદારા ડોઢ કરોડ રૂપિયાની છે. આ રાજ્યમાં કોઇ અગત્યનો ઉદ્યોગ નથી. પરંતુ રાજ્યના મારવાડી વેપારીઓ ભારે સાહસિક છે. અહીંના મારવાડીઓ પરકેશ ખાતેથી વેપારમાં ધન કમાઈ લાવે છે. જેધપુર શહેર અગત્યનું હવાઇ મથક ધરાવે છે, મહેલો પણ સારા છે. પ્રભ ગરીબ અને રાજ્ય ધનવાન છે. ગ્રહઉદ્યોગમાં કાપડ અને પિત્તળનાં વાસણો વગેરે છે.

જ્યૂટ (શણ) : આના ડોડવાનાં તંતુઓમાંથી

અનાજ ભરવાના કોથળા તૈયાર કરે છે. એ વનસ્પતિ હિંદમાં જ યુષ્મત્વે બંગાળમાં થાય છે, બિહાર, આસામ અને મદ્રાસમાં થોડી થાય છે. જ્યૂટની બે જાતો થાય છે: (૧) Corchorus Capsularis અને (૨) Corchorus olitorius બ્રહ્મપુત્ર અને ગંગાનદીના કાંઠાવનો કસ આ જૂનિ ઉપર પથરાતો હોવાથી એની જમીનમાં ખાતરની જરૂર પડતી નથી. એના ડોઢ ફરથી બાર ફીટ ઊંચા થાય છે. જ્યૂટ માથેથી મે માસ સુધી થાય છે. કુલઘણી સપ્ટેમ્બર સુધી એની કાપણી થાય છે, પછી એના ડોઢવાઓ કાપીને એને પાણીના ખાળોથી-આમાં બોળીને કોઢવા માટે રાખે છે. ઇલ જુડી કાંદો તેનાં તંતુઓ હાથથી કાઢે છે. આ તંતુઓને જ્યૂટ કહેવાય છે. હિંદભરમાં માત્ર જ્યૂટની મોનોપોલી હોવાથી એના ભાવો ઠીક આવે છે. બંગાળમાં ૬૦ ટકા જ્યૂટ થાય છે. ૧૯૩૮માં કુલ ૩૦,૭૩,૬૦૦ એકરમાં જ્યૂટ વાવવામાં આવ્યું હતું. તેમાંથી જ્યૂટની ૬૬,૬૪,૬૫૦ ગાંસડીઓ પેદા થઇ હતી. ૧૯૩૯માં ૩૧,૧૮,૭૦૦ એકરોમાં જ્યૂટની વાવણી થઇ હતી. એના કુલ પાક ૬૬,૪૬,૩૦૦ ગાંસડીઓ થઇ હતી. બાર માસમાં લગભગ ૪૦ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનું જ્યૂટ તૈયાર થાય છે. જ્યૂટની છેલ્લાં પાંચ વરસો થયા ૬૨ વર્ષે ૬૦ લાખથી ૧ કરોડ ગાંસડીઓનો ખપત છે. કલકત્તામાં જ્યૂટની ઘણી મિલો છે. તે સિવાય જ્યૂટ યુરોપ અમેરિકા ખાતે પણ પુષ્કળ ચડે છે. હમણાં યુદ્ધના કારને લીધે જ્યૂટના કોથળાની માગ ઘણી વધારે છે. આથી ભાવો વધ્યા છે. [વધુ માટે જુઓ ઉદ્યોગોમાં, ‘શણનો ઉદ્યોગ’].

ન્યોતિષ : આકાશના ગ્રહમંડળોનું માપ કાઢી

એના ઉપરથી દિવસ, રાત્રિ વગેરે ધંધાંગની ગણતરી કરવી એનું નામ ન્યોતિષ છે. ગ્રહોઉપરથી કુળદેશ ગણીને માણસના સુખ-દુઃખ, સંપત્તિ, આયુષ્ય વગેરેની ગણતરી કરવી, એ પણ ન્યોતિષનો વિભાગ છે. પ્રાચીન હિંદમાં ન્યોતિષ અત્યંત વિકાસ પામેલું શાસ્ત્ર હતું. આર્યભટ્ટ, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે ન્યોતિષાધારે હિંદમાં ચર્ચા ગયા છે.

- ૧ સૂચી—પૃથ્વીથી ૬,૨૬,૦૦,૦૦૦ માઇલ દૂર છે. તેનો વ્યાસ ૮,૧૪,૧૦૦ માઇલનો છે. ક્ષતિ ૧૦૦ માઇલની ગતિએ બિહારા વિમાનને સૂર્યને પહોંચતાં ૧૦૫ વર્ષ લાગે. આ ગ્રહ પૃથ્વી કરતાં ૧૦૬ ગણો મોટો છે.
- ૨ શુક્ર—પૃથ્વીથી ૨,૩૬,૦૦૦ માઇલ દૂર છે. તેનો વ્યાસ ૨,૧૬૦ માઇલ છે.
- ૩ પૃથ્વી—પૃથ્વીમાં જમીન પાા ૬૨૧૬ મિ. માઇલ અને પાણી ૧૪ ૬૨૧૬ મિ. માઇલ છે. ૬૨ કોટરે સાક્ષી અઢાર માઇલની ઢલે તે સૂર્યની વ્યાસપાસ ફરે છે.
- ૪ ચંદ્ર—સૂર્યની વ્યાસપાસ ફરે છે. તેમણું નામ છુપ, શુક્ર, પૃથ્વી, મંગળ, શુક્ર, શનિ, ગુરુનસ અને નેપચ્યુન છે. ૧૬૩૦ માં પેટ્રો નામે ગ્રહ શોધાયો છે ગુરુ

શોધો મોટો છે, એ પૃથ્વી કરતાં ૩૧૮ ગણો મોટો છે. છુપ શોધો નાનો ગ્રહ છે. છુપનો વ્યાસ ત્રણ હજાર, શુક્રનો ૭,૦૦૦, પૃથ્વીનો ૭,૦૦૦, મંગળનો ૪,૨૦૦, શુક્રનો ૮૮,૨૪૦, શનિનો ૭૪,૧૪૦, ગુરુનસનો ૩૨,૦૦૦ અને નેપચ્યુનનો ૩૨,૬૦૬ માઇલનો છે, આ ઉપરાંત બીજા ઘણા ઉપગ્રહો છે. એ આપું સૂર્ય-મંડળ ગણાય છે.

૫ તારાઓ—માત્ર ૭,૦૦૦ નજરે પડી શકે છે. દુરબીનથી સિતેરે લાખ તારા જોઈ શકાય છે. એમની સંખ્યા વધતી જાય છે. હવે ૧૬૦ કરોડ તારાઓની સંખ્યા જણાવાઈ છે. આ તારાઓ પ્રકાશમાં બહુ દૂર છે. કેટલાક તારા રાક્ષસી કહેવા છે. એ સૂર્ય કરતાં લગભગ ૨૦ ગણો મોટા છે.

મજમ : મક્કામાં આવેલો આ કુવો લગભગ ૧૭ ફીટ ઊંડો છે, એનો ઘેરાવો ૮ ફીટ છે. આ કુવાને શ્રસલમાનો પવિત્ર માને છે એટલું જ નહિ પણ માનાઓ એનું પાણી અદિશો ભરીને લઈ ફર ફર એમના વતનમાં લઈ જાય છે અને એ પાણીથી ધોએલા વસ્ત્રને, છવનના આખરી સમયે ઉપયોગમાં આવે તેમ 'કફન' તરીકે લખ્યો રાખે છે.

૧૮૮૩માં મી. ઇ. મેકલેડે આ પાણીનું પૃથક્કરણ કરી ભેતાં એ પાણી તંદુરસ્તી માટે ડ્રકશનકારી લાગ્યું હતું.

ઝરસ : એના ઝીડ થાય છે. ખાસ કરીને વેશાખ અને નેહ માસમાં એની ભાલ ઉતરે છે. મેઢી નેવાં એનાં પાન હોય છે, રવાડમાં એ કંઠમાં હોય છે. એની ભાલ વાપુને મટાડવા ઉપયોગમાં લેવાય છે.

ઝરીઆ : બંગાળમાં માનજીમ જીક્ષામાં આવેલું છે. પારસનામની ટેકરીની દક્ષિણ અને દક્ષિણ પૂર્વે આવેલા આ વિસ્તારમાં કાલસાની ખાણો છે, કલકત્તાથી લગભગ ૧૭૫ માઈલ દૂર છે.

ઝવેરાત : પ્રાચીન કાળથી હિંદ તેમ જ ઇરાનમાં ખાસ કરીને ધનપતિઓ આનો ઉપયોગ કરતા આન્યા છે, મોતી સીવાયના ઝવેરાતને, એ ઉપયોગમાં આવે એવું બને, એ પહેલાં અશુક ક્રિયામાંથી પસાર થવું પડે છે. માત્ર મોતી જ એક એવું ઝવેરાત છે, જેના નેની તે હાલતમાં ઉપયોગ થઈ શકે છે. એની માળાઓ ખાસ કરીને મૂંઢીપતિ સ્ત્રીઓ પહેરે છે.

મોતી નેમ ક્રી'મતી આવે છે, તેમ હલકા પ્રકારનાં પણ હોય છે, મોતીની પરીક્ષા એના રંગ, રૂપ પ્રકાર અને વજન પરથી થાય છે. સફેદ અને આબદાર મોતી ક્રી'મતી ગણાય છે અને ગારા રંગનું મોતી હલકું ગણાય છે, સ્ફેદ પીળવટું મોતી આબદાર અને સફેદ મોતી કરતાં પણ સારું ગણાય છે. મોતીનું પહેલું પદ ક્રાંતિ છતાં લીલવટું હોય એ પણ સારું ગણાય. લીલા રંગના પદવાળું મોતીનું તેજ હંમેશા જળવાઈ રહે છે.

મોતીના ઉપયોગ સુરેખે બનાવવામાં અને તાકાત માટેના યોગ્યતામાં પણ થાય છે.

ઝવેરાતની બીજી ભતોમાં હીરા, ચાકત, લાલ, નેહ, નેટ, પના, જમ્બેફ, ફીરોજ, અક્રીક, સંગ્રેષિય, ચુરબન, પાવ વીગેરે હોય છે આ કલકાના આકારમાં મળી આવે છે, એને કારીગરો જુદા જુદા ધાંડા બનાવી શણગાર તરીકે વેચે છે.

અનુભવ અને ઊંઘી દ્રષ્ટિ જ ઝવેરાતના સાચા ખોટાની પરીક્ષા થાય છે, એના પરીક્ષકને ઝવેરી કહેવાય છે, એને ઢાંગીનામાં ગોઠવનારાઓ પંચોગર કહેવાય છે.

ઝીંઝર : લગભગ ૩૩ હાથ ઊંચા આના ઝીડ થાય છે. એના પાંદડાં એરંગના પાન જેવાં હોય છે. ગુલાબી રંગના એને ફૂલ આવે છે. હલકાંથું કુતરું કરકાંથું હોય છે કુતરાનું એર

અકાથું હોય એને. ઝીંઝરનાં બી, કંઠડું જાણું, જૂનો ગોળ અને હોકાડું પાણી એ બધાને ખાંડી, ચિમીવ કરી પાવામાં આવે છે.

ઝુલુ : બ્રિટિશ પ્રોટેક્ટોરેટમાં લગભગ ૮,૬૦૦

ચોરસ માઈલનો આ દેશ છે. ખેતીવાસી અને ટોરેા ઉછેરવા માટે આ દેશ સારો ગણાય છે. અહીંથી ત્રાંણ, ચાંદી, જસત સોડું, ધીન અને કાલસો મળે છે. પ્રભ ઝુલુ નામે એળખાય છે, ૧૮૮૭ પછી આ દેશ બ્રિટિશ સત્તાને સ્વીકારે છે.

ઝુલુ પ્રભ જંગલી છે. આ પ્રભમાં નાની ઉંમરે લગ્નને વળજે ગપ્પાં છે. મોટી ઉંમરે લગ્ન કરે છે, લગ્નની પસંદગી પુરુષ પર નહિ, પણ સ્ત્રી પર રહે છે અને સ્ત્રી પોતાનો પતિ શોધી લે છે.

તેઓમાં એક પ્રથા છે કે કન્યાના બાપને ૧૦ ગામની ભેટ કરે એને કન્યા મળે. એવા અગાઉ રીવાજ હતો. આ રીતે એ પરીને ને પુરુષ ચાર સ્ત્રીઓ કરે તેને 'ગોરા'ના ઇલાખ મળતો. આ 'ગોરા' પોતાની સ્ત્રીઓની મહેનત પર ગુજરાન કરે અને હેઠરી છવન ગુલરે.

ઝુલુઓની અપ્ય હાલત ગાથો છે.

લગ્ન માટે સ્ત્રી ન્યારે પુરુષ પાસે માગણી કરવા જાય છે, ત્યારે સ્ત્રી સાથે કેટલીક પરજોલી સ્ત્રીઓ રાખે છે. પુરુષ પરજોલા પુરો થતાં પેલી પરજોલી સ્ત્રીઓ ગીત ગાવા મડે છે. બીજે દિવસે એક ટોરને હલાલ કરવામાં આવે છે. એ બને પક્ષના કુટુંબીઓ આરોગે છે. આ પછી 'ઇગાઝીસી'ની ક્રિયા થાય છે, આમાં મણકા પાણીમાં નાખી સ્ત્રી પુરુષ એક બીજાને નવકાવે છે અને પેલા મણકા સ્ત્રી પુરુષના પગ પાસે નાખે છે, ને પુરુષ એકંકા કરી એની પાસે રાખે છે.

ઝુલુ લોકોમાં જનાકારી ભૂત પીસાય અને રાત્ર માટે વાંકું બોલવું એ લખકર ગુન્હો ગણાય છે. આ ગુન્હા કરનારનું સર્વસ્વ તારાજ કરી નાખી એને સોટો મારી મારી નાખવામાં આવે છે. પછી એ સોટો અને પેલા ગુન્હોગારનાં કપડાંને બાળી નાખવામાં આવે છે.

પુરુષો જવાની લટકતી પટીઓની તોરણવાળી ધાધરી પહેરે છે. પીઠાં અને વીંધી રંગો એના શણગાર છે.

સ્ત્રી ઝાડના મળીયાનાં રૈશમનું બનાવેલું વસ્ત્ર પહેરે છે અને કાઠખાર ઝુલુ સુખીનો ધાધરી પહેરે છે.

પરજોલા પુરુષો માથામાં ગોળ લોટાની કડી ભેડું કુઠાળું રાખી, માથું બોઠાવી નાખે છે, સ્ત્રીઓ એ જ રીતે માથા બોઠાવે છે, પણ એ ચોટદી નેવાં ગુચ્છો રાખે છે.

ઝુલુ લોકો લકરેયા, કલાવર બાધાના અને ચંચળ હોય છે, તેઓ બહાદુર પણ હોય છે, તેઓ મંદા બહુ રહે છે.

ઝુલુ ભાષા જુલ્હદ પણ કાનને કઈસ લાગે તેવી હોય છે.

પાલ (હિંદમાં): હિંદમાં ટપાલના ભાવો નીચે યુજ્ય છે.

(૧) પોસ્ટકાર્ડ (એકપડું)	૩. આ. પા ૦-૦-૬
પોસ્ટકાર્ડ [વળતો જવાબ]	૦-૧-૬
કાગળ (પરખીડીયું) ૧ તોલા	૦-૧-૬
કાગળ [દર એક તોલા વજન ઉપર વધારે]	૦-૧-૦

ક.ગળ અને પોસ્ટકાર્ડ રજિસ્ટર કરાવવાની ફીના ૦-૩-૦ વધારે લાગે છે. જો ઓછી કિંમતની ટીકીટ લગાડી હોય તો એવડો ચાર્જ ભરવો પડે છે. સહી મંગાવવાનો ૦-૧-૦ વધારે છે.

(૨) બુકપોસ્ટના ઉપર દર પાંચ તોલા ઉપર ૦-૦-૬ ની ટીકીટ ચોડવી. પછી દરેક ૨૫ તોલા ઉપર ૦-૦-૬ ની ટીકીટ ચોડવી.

(૩) રજિસ્ટર્ડ લેટરના ઉપર દર દસ તોલા ૦-૦-૩ છે. ૨૦ તોલા ઉપર ૦-૦-૬ છે.

(૪) પારસલો ૪૦ તોલા ઉપર ૦-૬-૦ છે. દરેક ૪૦ તોલા ઉપર ૦-૪-૦ વધારે આપવા પડે છે. ૪૪૦ તોલા ઉપરના પારસલો રજિસ્ટર કરાવવું પડે છે.

(૫) ટપાલખાતું વીમો ઉતારે છે. તેના ચાર્જ નીચે યુજ્ય છે.
૧૦૦ રૂપિયાની કિંમત સુધી ૦-૩-૦
૧૦૦ અને ૧૫૦ વચ્ચેની કિંમત ૦-૪-૦
૧૫૦ થી ૨૦૦ સુધી ૦-૫-૦
પછી દર ૧૦૦ રૂપિયાનો ચાર્જ ૦-૨-૦
૧૦૦૦ ની રકમ ઉપર દર ૧૦૦ નો ચાર્જ ૦-૧-૦

(૬) મનીઓર્ડર ચાર્જિસ—૧. ૧૦ ચૂકવા માટે ૦-૨-૦. દરેક દશ રૂપિયા ઉપર ૦-૨-૦ વધારે તારનો ખર્ચ આપવાથી તારથી મનીઓર્ડર મૂકી શકાય છે. તારના મનીઓર્ડરથી રૂ ૬૦૦ કરતાં વધારે નાણાં એક સાથે મૂકી શકાતાં નથી. વેલ્યુપેપર પારસલો માટે નાણાં વસુલ કરવાની ફી દર દશ રૂપિયા ૦-૨-૦ છે.

(૭) એડન, સીલોન, નેપાલ અને પોર્ટુગિઝ હિંદમાં પણ આજ પોસ્ટ પોસ્ટના ચાર્જ લેવાય છે. વિમાની ટપાલના વધારાનો ચાર્જ ૦-૨-૦ છે.

ટપાલ (પરદેશમાં): પરદેશો ખાતે ટપાલના દરો નીચે યુજ્ય છે.

(૧) પોસ્ટ કાર્ડ એકવડાના બેવડાના	૦-૨-૦ ૦-૪-૦
કાગળો દર ૨૫ તોલા	૦-૩-૬
એક આઉન્સ ઉપરના દરેક આઉન્સ ઉપર	૦-૨-૦
છાપેલ કાગળો દર ૨ આઉન્સ ઉપર	૦-૦-૬
નમુનાની કાથળીઓ દર ૪ આઉન્સ ઉપર	૦-૦-૬

(૨) રજિસ્ટરનો ચાર્જ ૦-૩-૦ લેવાય છે. વળતો જવાબ મંગાવવાના ૦-૩-૦ છે.

(૩) પારસલોના ભાવ નીચે યુજ્ય છે.

૩ રતલના વજન ઉપર	રૂ. ૧-૮-૦
૭ રતલ ઉપર	રૂ. ૨-૧૨-૦
૧૧ રતલના વજન ઉપર	રૂ. ૩-૧૫-૦
૨૦ રતલ સુધી	રૂ. ૬-૩-૦

(૪) વીમાના ભાવ દર ૧૨ પૌન્ડ ઉપર ૦-૪-૬ છે. વેલ્યુ-પેપરના દર ૧૦ રૂપિયા અને તેના પછીના દશ રૂપિયા માટે ૦-૩-૦ છે. બ્રિટિશ પોસ્ટલ એડર્સ પાસે ૬ પૌન્ડથી તે પૌન્ડ ૧-૧-૦ ના દરેક પોસ્ટઓફિસ વેચે છે. પૌન્ડના મની-ઓર્ડરો મૂકવા દર પૌન્ડ ઉપર રૂ. ૦-૪-૦ લાવે છે. આગળ રકમ મોટી તેમ ભાવો સહેજે ઓછા છે. પાંચ પૌન્ડનો રૂ. ૧૭ દર બેરો છે.

ટપાલ (એરસર્વિસ): હવાઈ વિમાનો, પોસ્ટ, પારસલો, કાગળો, કાર્ડો, મનીઓર્ડરો હિંદમાં અને પરદેશો ખાતે લઈ જાય છે. એમના ભાવો જુદાજુદા દેશો માટે જુદાજુદા છે. બજારમાં મહાયુક્ત પછી વિમાની ટપાલ અને એમની સગવડોનો ખૂબ વિકાસ થયો. હિંદમાં વાયુમાન પોસ્ટના ૧ તોલાના કાગળ ઉપર ૦-૨-૬ ચાર્જ છે.

ટપાલ ઓફિસને લગતી ખબરો

(૧૯૩૮-૩૯ અને ૧૯૩૯-૪૦ ના આંકડાઓ)

ટપાલ ટપાલ કુલ કાગળો મનીઓર્ડર-ઓફિસો પેટી માલુસો કાર્ડો શેના કિંમત	૨૪,૩૦૩	૫૨,૮૫૧	૧,૧૧,૫૧૫	૧૧ અબજ	૪ કરોડ
૨૪,૩૪૧	૫૪,૫૭૫	૧,૦૪,૪૫૧	૧૧ અબજ	૪ કરોડ	

દપાલની સેનિન બેન્કોની સંખ્યા તથા અનામત રૂપિયાની થાપણ
(૧૯૩૮-૩૯ અને ૧૯૩૯-૪૦)

બેન્કોની સંખ્યા	થાપણદારોની સંખ્યા	અનામત નાણાં
૧૨,૧૦૬	૪૨,૪૦,૭૯૧	૮૧,૮૬,૦૨,૭૫૨
૧૧,૮૭૦	૪૫,૮૨,૭૫૨	૭૮,૩૧,૫૬,૬૮૫

દપાલ ઑફિસની આમદાની ખર્ચ
(૧૯૩૮-૩૯ અને ૧૯૩૯-૪૦ ના આંકડા)

આવક રૂ.	ખર્ચ રૂ.
૮,૧૨,૭૨,૧૧૮	૭,૭૭,૪૫,૩૨૬
૮,૭૩,૮૧,૫૦૬	૭,૭૮,૧૩,૮૬૮

ટંકશાળ : મોગલ સમયમાં હિંદમાં અનેક

ટંકશાળો હતી. યુગ્ય સોનાનો સિકો શાનશા અથવા સોનાની મહોરનો હતો. બીજા ૨૫ ભતના સોનાના સિકાઓનું ચલણ હતું. પરંતુ યુગ્ય ચલણ ચાંદીના રૂપિયાનું હતું. એનું વજન ૧૧૫ માસાનું હતું. ત્રીજાના સિકાઓનું પણ ચલણ હતું. ઈ. સ. ૧૮૩૫ માં હિંદ માટે સર્વસામાન્ય સિકાઓ પાડવામાં આવ્યા. ૧૮૬૨ થી મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરીઆનો સિકો ચાલુ થયો હતો. હિંદમાં ક્યારેક સોનાના સિકા પાડવામાં આવે છે. એનું ચલણ હમણાં બંધ છે. યુગ્ય અને કલકત્તા ખાતે ટંકશાળો છે. એમાં પાંચ, પૈસા, અર્ધા આના, એક આના, બે આના, ચાર આના, આઠ આના અને એક રૂપિયાના સિકાઓ પાડવામાં આવે છે.

ટાંગાનિકા : આ જર્મન પૂર્વ આફ્રિકાનો પ્રદેશ ૧૬૧૮ માં અંગ્રેજોએ જર્મનો પાસેથી છતી લીધો હતો. ત્યાં ગવર્નર અંગ્રેજોની વતી શાસન કરે છે. આ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૩૬,૬૦,૦૦૦ ચો. માઇલનું છે. એ દેશમાં ઉષ્ણસીમાની વસતિ ૫૦ લાખની છે. યુરોપિયનો ૮,૪૦૦ અને હિંદીઓ ૩૨,૦૦૦ ની હતી. હિંદીઓ આ દેશમાં ઘણા જૂના વખતથી વસ્યા છે. એમણે ખેતી અને ઉદ્યોગોના વિકાસ કર્યો છે. એનું રાજ્યધાનીનું શહેર દારૈરસલામ છે. રાજ્યની કુલ પેદાશ ૧૭ લાખ પૌન્ડની અને ખર્ચ પણ તેટલું જ છે. આ દેશમાં લેધર્-વિક્ટોરીઆ અને લેધર્ ટાંગાનિકા નામનાં મોટાં સરોવરો આવ્યાં છે. ૪,૭૭૨ માઇલનાં જંગલો છે. લોકો પાસે પચાસ લાખ પશુઓ, ૨૩૫ લાખ ઘેટાં અને ૩૩૫ લાખ બકરાં છે. સોનું ૬૨ વરસે બે લાખ પૌન્ડનું નીકળે છે. દરેક વિશેષ વિકાસ શક્ય છે.

દિન (કલ્હ) : આ ધાતુ બ્રહ્મદેશમાં મુખ્યત્વે ખાણમાંથી નીકળે છે. હિંદમાં હજુ એની પેદાશ થતી નથી. તેમ જર્મનમાં એ ખુસ્તર હોવાનું જણાયું નથી. હિંદમાં બ્રહ્મદેશથી આ ધાતુની આમદાની થાય છે.

દીપેટ : જગતમાં આ સૌથી ઊંચો દેશ હિમાલય અને શ્વેતશ્વન પર્વતોમાં આવ્યો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૬૩,૨૦૦ ચો. માઇલનું છે. એની વસતિ ૧૫ લાખથી ૬૦ લાખ સુધી અનુમાનાય છે. એની રાજ્યધાની લ્હાસાની વસતિ ૧૫,૦૦૦ થી ૨૦,૦૦૦ જેટલી છે. દીપેટ બુદ્ધધર્મ છે. એમાં પરદેશીઓને આવવાની સખત મનાઈ છે. આખો પ્રદેશ ઊંચા પર્વતો ઉપર

આવ્યો છે. આ દેશ ચીનાઓને તાબે હતો. પરંતુ આંતરવાહિવટ મોટો ધર્મચુર ડાલાઈલામા ચલાવે છે. ધર્મચુરો (લામાઓ)નું એ રાજ્ય છે. હિંદ સાથે એનો યુગ્ય વેપાર બકરાં અને ઘેટાં-ઓની યુટે માલ લાદી ૧૪,૦૦૦ થી ૧૮,૦૦૦ ફીટ ઊંચા માર્ગો ઉપરથી ચાલે છે. ચાક નામનાં ભનવરો દીપેટીઅન લોકોનાં કલ્પવૃક્ષ છે. કૃષ્ણ, માંસ, ઘી, માખણ, પહોરવાનાં ચામડાં, ભારવાહીપણું આ સર્વે ચાક આપી રહે છે. દીપેટના લોકો મેગિલીઅન ભતીના ચપટા નાક, બેઠેલા ગાલ અને પીળી ચામડીનાં છે. ત્યાંની પેદાશની કાંઈ હકીકત છે આંકડા અલભ્ય છે.

ટેક્નોલોજિકલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ :

જુદી જુદી ટેક્નોલોજિકલ સંસ્થાઓની માહિતી નીચે સુબબ છે.

ગવર્નમેન્ટ ટેક્સટાઇલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ, સીરામપોર, (બંગાળ) : જેઓએ મેટ્રિકની પરિક્ષા પસાર કરી હોય તેઓ વણાટકાર અને કાંતણનો ઉચ્ચત્તર અભ્યાસ કરી શકે છે. મેટ્રિકમાં પાસ ન થનાર માટે કારીગરનો અભ્યાસક્રમ છે. મિલના કામદાર તરીકેની તાલીમ માટે પણ ૭ માસનો અભ્યાસક્રમ છે.

બંગાળ ટ્રેનિંગ ઈન્સ્ટિટ્યુટ, એન્ટલી-કલકત્તામાં : ચામડાં તથા પગરામાં બનાવવાની આંદોલનની વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ મળે છે. ઓછામાં ઓછી મેટ્રિકની અથવા તેના જેવી પરીક્ષા પસાર કરી હોવી જોઈએ. જો ઉમેદવારો ચામડાના ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલા હોય તો નાન-નોટ્રિકને પણ દાખલ કરાય છે. બે જ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ છે.

ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સ્યુગર ટેક્નોલોજી : (કાનપુર) - જેઓ એન્જનીયરિંગ અથવા સાયન્સના બી. એસ. સી. હોય તેઓને માટે ખાંડ-કળા વિજ્ઞાન તથા ખાંડ એન્જનીયરિંગનાં 'એસોસિયેટશીપ' અભ્યાસક્રમ છે. એસોસિયેટશિપ ડિપ્લોમાવાળા માટે 'ફેલોશિપ' અભ્યાસક્રમ છે. આ ઉપરાંત 'સ્યુગર બોઇલર્સ' સર્ટિફિકેટ નો અભ્યાસક્રમ તથા ફેલોશિપ જુદી જુદી ભતના ટુંકા અભ્યાસક્રમો છે.

વિક્ટોરિયા ન્યુબિલી ટેક્નિકલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ, મુંબઈ-કાંડાં રંગવાનો : તથા નિખારવાનો ત્રણ વર્ષનો વિશિષ્ટ અભ્યાસક્રમ છે અને કાપડ બનાવવા સંબંધી ચાર વર્ષનો અભ્યાસક્રમ આમાં છે. જે વિદ્યાર્થીઓ કાપડ બનાવવાનો અભ્યાસક્રમ અને ચાર શેશનની પરીક્ષા, સંતોષકારક રીતે પસાર કરે તેને એલ. ટી. એમ. ની ડિપ્લોમા આપવામાં આવે છે. આ અભ્યાસક્રમમાં કાપડની મિલમાં ૭ મહિનાની તાલીમનો સમાવેશ થાય છે. વિદ્યાર્થીએ ઓછામાં ઓછી મેટ્રિક તો પસાર કરી હોવી જ જોઈએ, પણ ઇન્ટર સાયન્સને પસંદગી આપવામાં આવે છે.

કલાભાવન ટેક્નિકલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ વડોદરા- : ત્રણ વર્ષ માટે રસાયણ કળાવિજ્ઞાન (Technology) માં કપડાં રંગવાનો તથા નિખારવાનો વિશિષ્ટ અભ્યાસક્રમ છે.

ખનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી ખાણોનું ખાતું- : ખાણો સંબંધી તથા ધાતુશાસ્ત્ર સંબંધી ઉચ્ચતર અભ્યાસક્રમ

તથા વિશિષ્ટ તાલીમ બી. એચ. સી. ની ડીગ્રી સુધીની આપે છે. ઇન્ટરસાયન્સ પછી ચાર વર્ષનો કાર્યક્રમ છે. ફિઝિક્સ અને કેમિસ્ટ્રી લઈને બે પાસ થયેલ હોય એવા ઇન્ટરના વિદ્યાર્થીઓને પસંદગી આપવામાં આવે છે.

ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ માઇન્સ, ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા—(૧) કોલીઅરી (કોલસાની ખાણો), મેનેજર માટેના સર્ટિફિકેટ (પ્રથમ અને બીજો વર્ગ), (૨) સર્વેયર માટે સર્ટિફિકેટ તથા (૩) સરદારના સર્ટિફિકેટો માટેની પરીક્ષા લે છે. પનખાદ રફલ ઓફ માઇન્સ અથવા બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની ડીગ્રી અથવા ડીપ્લોમા ધરાવનારને ઘોડા અભ્યાસ પછી આ પરીક્ષાઓમાં બેસવા દેવામાં આવે છે, અથવા તે પહેલાં વર્ગના મેનેજરના સર્ટિફિકેટ માટે કોલસાની ખાણમાં પાંચ વર્ષનો આમલો અનુભવ મેળવેલ હોવો જોઈએ. બીજા વર્ગના મેનેજરના સર્ટિફિકેટ માટે ત્રણ વર્ષ અને સર્વેયરના સર્ટિફિકેટ માટે બે વર્ષનો અનુભવ તે હોવા જ જોઈએ.

ઇન્ડિયન રફલ ઓફ માઇન્સ—પનખાદ હરિ-કાઈથી દાખલ કરવામાં આવે છે. દાખલ થવા છઠ્ઠા હોદ્દાવારની ઉંમર ૨૨ વર્ષથી વધારે ન હોવી જોઈએ. તેમાં ફક્ત ઇન્ટરમીડિયટ તથા ઇન્ટરસાયન્સના વિદ્યાર્થીઓને જ દાખલ કરવામાં આવે છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે અભ્યાસક્રમ ગોઠવેલ છે. [અ] કોલસાના ખાણની, સર્ટિફિકેટ માટે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ, [બ] ધાતુની ખાણના સર્ટિફિકેટ માટે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ, [ક] ભૂસ્તરવિદ્યાના સર્ટિફિકેટ માટે ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ, [ડ] ભૂસ્તરવિદ્યાના એસોસિયેટશિપ માટે ૪ વર્ષનો કાર્યક્રમ.

બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી—ડીગ્રીકોર્સ ઇન-મિનિરલ્સ એન્ડ ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનીયરીંગ ઓછામાં ઓછી લાયકાત, ગણિત, રસાયણશાસ્ત્ર અથવા પદાર્થવિજ્ઞાન લઈને ઇન્ટર સાયન્સ પાસ કરેલ હોવી જોઈએ. અભ્યાસક્રમ પાંચ વર્ષનો છે. ત્યાર વર્ષકોલેજમાં તથા એક વરસ કોલેજ બહાર અનુભવની તાલીમ ઉત્તરમર્યાદા ૨૧ વર્ષ.

લેડી ઇસ્તિફા કોલેજ ફોર વીમેન—સિકંદ્રા શૈક્ષણિક, દિલ્હી. અભ્યાસની વ્યાવહારિક તાલીમ આપે છે અને ગૃહવિદ્યાની શિક્ષકાને તાલીમ આપે છે. નવું સન સપ્ટેમ્બરમાં શરૂ થાય છે. ઇન્ટર મિડીએટ અથવા ઉચ્ચતર ડીગ્રી હોય તોને વધારે પસંદગી આપવામાં આવે છે.

ટોમસન કોલેજ ઓફ સિવિલ એન્જિનીયરીંગ, ફુડગી—અભ્યાસક્રમ નીચે મુજબ છે. (૧) સિવિલ એન્જિનીયરીંગ ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ. પ્રવેશક પરીક્ષા નૂનમાં લેવામાં આવે છે અને ઓછામાં ઓછી ઇન્ટરની પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ. (૨) ઓપરેશિયર, બે વર્ષનો અભ્યાસક્રમ (૩) ફાઇટસમેન ક્લાસ. ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ. બધા અભ્યાસક્રમ માટે પ્રવેશક પરીક્ષા અનિવાર્ય છે.

શ્રી શિવાજી પ્રેપરેટરી મિલિટરી સ્કૂલ, પુના—ઇન્ડિયન મિલિટરી એકેડેમીની પરીક્ષા માટે મુંબઈ મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા માટે તથા સિનિયર કેબ્રિજ અને હરિન પ્રવેશક પરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવામાં આવે છે.

ઇન્ડિયન ડેરી ઇન્સ્ટિટ્યુટ, બેંગલોર—નવેમ્બરમાં ડેરી હસબન્ડરી (દુધાલય તથા ધૂધિકર્મ)નો બે વર્ષનો અભ્યાસક્રમ શરૂ થાય છે.

દિલ્હી પોલિટેક્નિક, દિલ્હી—ફળવણી વિષયક પ્રવૃત્તિની મુખ્ય શાખાઓ, નાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ટેકનિકલ હાઇસ્કૂલ તથા સત્તર વર્ષથી ઉપરની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ માટે ધંધાનું ખાતું તથા ગ્રામોદ્યોગ ખાતું છે.

ડી. મોન્ટ મોરન્સી કોલેજ ઓફ એન્જિનીયરીંગ—લાહોર, પંજાબ યુનિવર્સિટીની 'ડેન્ટલ સ્કોલ'ની ડીગ્રી માટે ચાર વર્ષનો અભ્યાસક્રમ છે. આમાં ફક્ત પંજાબીઓને જ દાખલ કરવામાં આવે છે. બીન પંજાબી માટે સામાન્ય ફી ઉપરાંત આધારીત વાર્ષિક ૮૫૦ રૂ. ફી પંજાબ સરકાર લઈ શકે છે, આમાં દાખલ થનારે પંજાબ યુનિવર્સિટીનું ફર્સ્ટ ઇયર ઇન સાયન્સ (મેટ્રિકલ રફરેન્સ મુજબ)નું સર્ટિફિકેટ અથવા હિંદી દાખલ થયેલ યુનિવર્સિટીનું આના જેવું સર્ટિફિકેટ રજૂ કરવું જોઈએ.

દાંતખાતાની બીજી સરકારી સંસ્થા પણ છે. તે સર કરીમલાઇ ઇબ્રાહીમ ડેન્ટલ સ્કૂલ, મુંબઈ છે, બીજી બે ખાનગી સંસ્થાઓ કલકત્તા ડેન્ટલ કોલેજ, ૧૧૪ લોઅર સર્કયુલર રોડ, કલકત્તા તથા નાયર ડેન્ટલ કોલેજ મુંબઈ છે. ત્યાં ઇન્ટર સાયન્સ પાસ કરેલ વિદ્યાર્થીઓને લેવામાં આવે છે.

ગવર્નમેન્ટ ટ્રેઇનિંગ સ્કૂલ-વાંદરા, મુંબઈ. ત્યાં ત્રણમાની વિવિધ પ્રકારની વસ્ત્રો, જેથી કે બેગો, બૂટ, વગેરે સંબંધી તાલીમ આપવામાં આવે છે.

રેડિયો એન્જિનીયરીંગ અને રેડિયો ટેકનોલોજી—બધી અગત્યની સંસ્થાઓ મુંબઈમાં જ આવેલી છે. (અ) ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ઓફ રેડિયો ટેકનોલોજી, દાર મુંબઈ (બ) રેડિયો ક્લેક્ટ્રિક ઇન્સ્ટિટ્યુટ, લેમિંગ્ટન રોડ, મુંબઈ. (ક) ચિકાગો રેડિયો ઇન્સ્ટિટ્યુટ, કોટ, મુંબઈ. આ બધી સંસ્થાઓમાં હિંદીની યુનિવર્સિટીના બી. એચ. સી. (અને કેટલીક વેળા આઇ. એસ. સી.) ને દાખલ કરવામાં આવે છે, પણ ઓછી લાયકાતવાળાઓએ, ઉચ્ચગણિત અને ભૌતિકશાસ્ત્રની પરીક્ષા પસાર કરવી જોઈએ. કલકત્તામાં રચોન્ડેલીગ્રાફ ટ્રેઇનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, બાલુબહરમાં, રેડિયો, સાયન્સ અને એન્જિનીયરીંગનો અભ્યાસક્રમ છે.

ફેરેસ્ટ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, હહેરાદૂન—આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે કરીને સંશોધન, ખજાર તથા તાલીમ આપવાની છે. કાર્યના છ વિભાગ પાંડવમાં આવેલા છે. ઝાડ ઉગાડવાની કળા, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, બૃંશશાસ્ત્ર, આર્થિક જંગલશાસ્ત્ર અને તેનો ઉપયોગ, રસાયણ વિજ્ઞાન અને સાગની ખીલવણી સંશોધનની રીત માટે તથા ખાનગી વ્યવસ્થા માટે સંશોધનની મર્યાદિત સગવડો છે.

હાર્નેસ એન્ડ સેડલીરી સેકશન ઓફ ધી ગવર્નમેન્ટ ઓર્ડિનાન્સ એન્ડ કલેક્ટિંગ ફેક્ટરી—આમંડાં તૈયાર કરવાની તથા લેહાની જીન સંબંધી વ્યાવહારિક તાલીમ આપવામાં આવે છે, અભ્યાસક્રમ ત્રણથી ચાર વર્ષનો છે. ફક્ત ૧૮ થી ૨૪ વર્ષ સુધીના યુવકોની તાલીમ માટે પસં

હી કરવામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમ ઉચ્ચતર પ્રકારનો હોઈ, એપાઇઝ ટેકનિકીમાં જોનર્સ બી. એસ. સી. ડીગ્રી પરાવનારની અથવા કોઇ માન્ય થયેલ ટેકનિકલ સંસ્થાના પાસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ ડિપ્લોમા પરાવનારની જ પસંદગી કરવામાં આવે છે.

ઇન્ડિયન ફેરિસ્ટ રેન્જર કોલેજ, દહેરાદૂન—રેન્જર વર્ષના વિદ્યાર્થીઓની તાલીમ માટેની એક જ સંસ્થા. બધા વિદ્યાર્થીઓ પ્રાંતિક સરકારોના અથવા દેશી રાજ્યોના પગારદાર વિદ્યાર્થીઓ છે. ત્રણ પ્રકારનાં સર્ટિફિકેટો આપવામાં આવે છે. જોનર્સ, હાયર રટાન્ડર્ડ અને લોઅર રટાન્ડર્ડ. અભ્યાસક્રમ બે વર્ષનો છે. કોલેજમાં દાખલ થવાની ઓછામાં ઓછી લાયકાત મેટ્રિક્યુલેશન અથવા તેના ધોરણનું સર્ટિફિકેટ છે. પાસ થયેલ વિદ્યાર્થીઓમાંથી રેન્જરની જગ્યા માટે વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી કરવામાં આવે છે.

ઇન્ડિયન ફેરિસ્ટ કોલેજ, દહેરાદૂન વિવિધ પ્રાંતો અને હિંદના દેશી રાજ્યોની જગ્યાની ઉચ્ચ નોકરી માટે વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપે છે. ઇન્ડિયન ફેરિસ્ટ રેન્જર કોલેજની તાલીમથી આ કોલેજની તાલીમ ભુદી છે. ગ્રેજ્યુએટ થયા પછીના અભ્યાસક્રમને આગે જગ્યાપાતાની ડીપ્લોમા મળે છે. આ અભ્યાસક્રમ સુપરિયર પ્રોવિન્સિયલ સર્વિસના વિદ્યાર્થીઓ માટે ચોખ્ખેલ છે. ત્યાં બ્યાબહારિક તાલીમ પણ આપાય છે. અભ્યાસક્રમ બે વર્ષનો છે.

ટેકનોલોજી અને એન્જિનીયરિંગ સંસ્થાઓ—વિક્ટોરિયા બ્યુઝિલી ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ મુંબઈ, ગવર્નમેન્ટ રૂલ્સ ઓફ ટેકનોલોજી મદ્રાસ, ગવર્નમેન્ટ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ગોલગપુર, નાદિરસાઇ દિલ્હી સી. આઈ. કોલેજ કરાંચી, ટેકનિકલ કોલેજ હયાગબાગ આગ્રા, બિહાર કોલેજ ઓફ એન્જિનીયરિંગ પટણા, કકાલવન ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ વડોદરા, અસાનુલ્લા રૂલ્સ ઓફ એન્જિનીયરિંગ ઢાકા, કોલેજ ઓફ એન્જિનીયરિંગ પુના, આરિસસા રૂલ્સ ઓફ એન્જિનીયરિંગ કટક, ગવર્નમેન્ટ એન્જિનીયરિંગ રૂલ્સ નાગપુર.

કલકત્તા ટેકનિકલ રૂલ્સ-૧૯૦ એસ. એન. બેનરજીશંકર, કલકત્તા. બ્રિટનિકલ અને ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનીયરિંગના તથા પ્લમ્બિંગ અને સેનિટરી એન્જિનીયરિંગના અભ્યાસક્રમ છે. ઉપરના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થયા પછીનાર હોમોલોગીસ કલકત્તા ટેકનિકલ રૂલ્સની પ્રવેશક પરીક્ષા અથવા બોર્ડ ઓફ એપ્રેન્ડિસશીપ પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ.

સર કર્સે વાડિયા ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇલેક્ટ્રિકલ ટેકનોલોજી, પુના-ઇલેક્ટ્રીક ટેકનોલોજીની બધી ઉપયોગી શાખાઓની સૈધાંતિક તથા વ્યાવહારિક કૌશલથી આપે છે. તેમાં નીચે જુઓ અભ્યાસક્રમ છે. (૧) મેટ્રિક ડીપ્લોમા ત્રણ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ (૨) અંગ્રેજીના પુરતા જ્ઞાનવાળા માટે 'એપ્રેન્ટિસ' અભ્યાસક્રમ (૩) પદાર્થવિજ્ઞાન તથા ગણિતનો વિષય લઈને જેમણે બી. એસ. સી.ની ડીગ્રી લીધી હોય તેવા માટે અગ્રવર્તન અભ્યાસક્રમ.

બોમ્બે સિલ્ક ટેકનોલોજી ઇન્સ્ટિટ્યુટ—ખરેડાપુર. બે જાતના અભ્યાસક્રમ છે. (૧) એડવાન્સ (ઉચ્ચતર) અભ્યાસક્રમ (૨) હુનરના અભ્યાસક્રમ. એડવાન્સ અભ્યાસક્રમ ૩ વર્ષનો છે, તથા હુનરની અભ્યાસક્રમ ૨ વર્ષનો

છે. મેટ્રિક થયેલા અથવા એવરસીઅર પરીક્ષાની બોર્ડ સાથે જોડાયેલ ટેકનિકલ રૂલ્સમાંથી, સખ-એવરસીઅરની તાલીમ લીધી હોય તેને 'એડવાન્સ' અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. હુનરની અભ્યાસક્રમ જુઓયે કરીને રેશમની આડી કરનાર તથા રેશમ વણનારના પુત્રો માટે છે.

ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ એન્જિનીયરિંગ એન્ડ ટેકનોલોજી-૧૧૫ પ્રિન્સેસ રૌડી, કલકત્તા. આદિમોખાઇલ એન્જિનીયરિંગ, મશીન શૉપ પ્રેક્ટીસ, લડેના-બ્રિંગ (વંધક મેળવીને રબ્બરને સખત બનાવવું) તથા હકીવાની તાલીમ માટેના ઉચ્ચ પ્રકારની તાલીમ આપતી સંસ્થા.

વાઈ. એમ. સી. એ. કોલેજ ઓફ ફીઝિકલ એજ્યુકેશન—મદ્રાસ, શારીરિક, તાલીમ માટે પુરોગોને કૌશલનાર અગિલ હિંદ સંસ્થા. જેનું નવું સખ જુઓમાં સર થાય છે.

કોલેજ ઓફ એન્જિનીયરિંગ એન્ડ ટેકનોલોજી, બાલુવપુર, કલકત્તા—અભ્યાસક્રમ નીચે પ્રમાણે છે. (૧) ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનીયરિંગ, (૨) ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનીયરિંગ, (૩) કમીકલ એન્જિનીયરિંગ, (૪) બ્યુનિયર ટેકનિકલ અભ્યાસક્રમ, (૫) સર્વે એન્ડ ડ્રાફ્ટરમેન અભ્યાસક્રમ, (૬) ખેતીવાડીના અભ્યાસક્રમ. પહેલા ત્રણ અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થનાર બોલો મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરેલ હોવી જોઈએ. પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણ તથા ગણિત લઈને ઇન્ટર સાયન્સ પાસ થનાર વિદ્યાર્થીઓને બીજા વર્ષના વર્ગમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. નોનમટ્રિકને ૪-૫-૬ અભ્યાસક્રમમાં દાખલ થવું હોય તો થઇ શકે છે.

હાકોટ ખટલર ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ : સંયુક્ત પ્રાંતો, કાનપુર—નીચે પ્રમાણે અભ્યાસક્રમ છે. (૧) તેલ વિભાગ એસોસિયેટશિપ ડીપ્લોમા ઇન ઓઇલ ટેકનોલોજી ૨ વર્ષ (૨) ટૂંકા અભ્યાસક્રમો, (૩) તેલ ઉત્પન કરવાના (૪) સાધુ બનાવવાના (૫) પેઇન્ટ તથા વાનિશ બનાવવાના ૬ થી ૮ માંડિના સામાન્ય સંશોધન વિભાગ એસોસિયેટશિપ ડીપ્લોમા ઇન ઓઇલ ટેકનિકલ રીસર્ચ ૨ વર્ષ દાખલ થવા માટેની લાયકાત વિજ્ઞાન અથવા ખેતીવાડીની બી. એસ. સી. ડીગ્રી છે.

વિશ્વભારતી, શાંતિનિકેતન, વીરભૂમ—શિખાલવન (કોલેજ) ઇન્ટર સાયન્સ, ઇન્ટર આર્ટસ, પાસ તથા જોનર્સ, પચલવન (નિશાળ, મેટ્રિક્યુલેશન) ક્રમ દશ વર્ષની અંદરના બાળકોને લેવામાં આવે છે. કકાલવન (લલિત-કળા) પાંચ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ, સંજીતલવન, ચાર વર્ષનો અભ્યાસક્રમ, શિષ્ટ (Classical) ભાષા અને બંગાળી વાદ્ય, સંજીત અને નૃત્ય.

પી જમશેદપુર ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ—જેઓ જમશેદપુર કંપનીના કારખાનામાં નોકરી કરવાની ઇચ્છા રાખતા હોય અને જેઓમાં નીચેમાંથી ગમે તે એક લાયકાત હોય. ૧ વર્ષ, માન્ય થયેલ હિંદની અથવા પરદેશી યુનિવર્સિટીની ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ અથવા કોલેજની બ્રિટનિકલ અથવા ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનીયરિંગની અથવા રોલ્સલૉની ડીગ્રી કે ડીપ્લોમા હોય.

અ વર્ગ (૧) માન્ય થયેલ હિંદની અથવા પરદેશની યુનિવર્સિટીની, ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ અથવા કોલેજની મિજેનિકલ, ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનીયરિંગની અથવા મેટેલર્જીની ઓનર્સ અથવા ફર્ટ કલાસની ડીગ્રી કે ડીપ્લોમા હોય. પરદેશમાં અનુલભ્ય મેજેલેન પસંદગી આપવામાં આવે છે.

અ વર્ગ (૨) માન્ય થયેલ હિંદની અથવા પરદેશની યુનિવર્સિટીની ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટની અથવા મિજેનિકલ અથવા ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનીયરિંગની અથવા મેટેલર્જીની ઓનર્સ ફર્ટ કલાસની ડીગ્રી અથવા ડીપ્લોમા હોય સાથેસાથ ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી ઓછામાં ઓછા ૬ મહિનાના પરદેશના લોકોના તથા પોલાદના કારખાનાના ન્યૂનહદાયે અનુલભ્ય હોવાને જોઈએ.

ઠાણ પણ ઉમેદવારની ઉમર ૩૨ ડિસેમ્બરે નીચે જણાવ્યા કરતાં વધારે ન હોવી જોઈએ.

(૧) એન્જિનીયરિંગ અથવા મેટેલર્જીના પરદેશની ડીગ્રીવાળા ગ્રેજ્યુએટ. ૨૭ વર્ષ. (૨) એન્જિનીયરિંગ અથવા મેટેલર્જીના હિંદની યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટ ૨૪ વર્ષ.

ઉમેદવારોને જનરેલ પુર ખાતે બે વર્ષની તાલીમ આપવામાં આવશે અને આ સમય દરમિયાન નિર્ધારિત માટે નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવશે. ૫ વર્ષ, માસિક રૂ. ૫૦૦ અ (૧) ૫ વર્ષ માસિક રૂ. ૭૫૦ અ (૨) ૫ વર્ષ માસિક રૂ. ૨૦૦.

જન્યોન ટેલીગ્રાફ ટ્રેઇનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, કલકત્તા—નીચેના વિષયો શીખવવામાં આવે છે. ખીનતારી સંદેશ મોકલવાનું, રેડિયો સર્વિસિંગ તથા એન્જિનીયરિંગ, પ્રેક્ટિકલ એસિસ્ટન્ટ રેશન મારતરોના અભ્યાસક્રમ, તાર મોકલવાનું, રજીસ્ટર્ડ એકાઉન્ટસ, પરદેશની ડીગ્રી માટે ઉચ્ચ એકાઉન્ટસ, ધંધાદારી કળવણી, રેડિયોગ્રાફી [સંક્ષિપ્ત-દાર હોખનવિદ્યા], સેક્ટરીશિપ અને ખીલ વેપારી વિષયો.

ગવર્મેન્ટ રફલ એન્ડ ટેકનોલોજી, મદ્રાસ—અભ્યાસક્રમ નીચે મુજબ છે. શીખવાની ખરી ઈષ્ટા ધરાવનારાઓને તથા કામદારોને જ દાખલ કરવામાં આવે છે. (૧) મિજેનિકલ એન્જિનીયરિંગ. (૨) ઇલેક્ટ્રિક એન્જિનીયરિંગ, (૩) પ્રિન્ટિંગ ટેકનોલોજી, (૪) ઇલેક્ટ્રિક વાયરિંગ, પ્લમ્બિંગ તથા રૂઢાગ કલાસ માટે સર્ટિફિકેટના અભ્યાસક્રમ.

ખનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી ડીપાર્ટમેન્ટ એન્ડ ગ્લાસ ટેકનોલોજી—જેમાં નીચે મુજબ અભ્યાસક્રમ છે. [૧] બી. એસ. સી. ટેક. ત્રણ વર્ષના અભ્યાસક્રમ. વિજ્ઞાન તથા ગણિત લાઇને ઇન્ટર મીડિયેટ પાસ થયેલા માટે [૨] ફોર્મેન્સ સર્ટિફિકેટ બે વર્ષના અભ્યાસક્રમ, વિજ્ઞાન સાથે મેટ્રિક થયેલા માટે, [૩] માટી કામ ખાનું બી. એસ. સી. સીરિમિકલ ટેકનોલોજી. પદાર્થવિજ્ઞાન તથા રસાયણ લઇને ઇન્ટર સીરિમિકલ સાયન્સ થયેલા માટે ત્રણ વર્ષના અભ્યાસક્રમ. ગણિત-વાળાને પસંદગી આપવામાં આવે છે.

ટેકનિકલ કેળવણીની સંસ્થાઓ—૧ એગ્રિકલ્ચરલ કોલેજ, કાનપુર, ૨ ઇમ્પીરિયલ એગ્રિકલ્ચરલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, નવી દિલ્હી, ૩ અલ્લાહાબાદ એગ્રિકલ્ચરલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, અલ્લાહાબાદ, ૪ યુલ્હંદશહેર રફલ એન્ડ એગ્રિકલ્ચરલ સંયુક્ત પ્રાંતો, ૫ કોલેજ એન્ડ એગ્રિકલ્ચર, પુના, ૬ કોલેજ એન્ડ એગ્રિકલ્ચર, નાગપુર, ૭ પંજાબ એગ્રિકલ્ચરલ કોલેજ લાહોર, ૮ માઇસોર એગ્રિકલ્ચરલ રફલ, બેંગલોર, ૯ ઢાકા એગ્રિકલ્ચરલ રફલ ફોર ધી હીયર્સ ઓન ટ્રેઇનિંગ, ઢાકા, ૧૦

ઢાકા સેક્ટરી એગ્રિકલ્ચરલ રફલ ઢાકા, ૧૧ બહોરાખપુર એગ્રિકલ્ચરલ નસરી રફલ, યુર્સિંગાપાદ, ૧૨ એગ્રિકલ્ચરલ કોલેજ, કોષમખપુર, ૧૩ એગ્રિકલ્ચરલ કોલેજ એન્ડ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, માલ્દે, ૧૪ બરોડા ફોર્મ, વડોદરા, ૧૫ પિયાસગારી સેરીકલ્ચરલ નસરી રફલ, માલ્દા, ૧૬ ચિન્સુરા એગ્રિકલ્ચરલ રફલ, ચિન્સુરા.

ટેકનિકલ આર્ટ રફલો—૧ ગવર્મેન્ટ રફલ એન્ડ આર્ટ, ૩૮ ચોરધી કલકત્તા. ૨ લખનૌ રફલ એન્ડ આર્ટસ એન્ડ કેરંટસ, લખનૌ. ૩ મેયો રફલ એન્ડ આર્ટસ, લાહોર. ૪ કલાલખન વિશ્વભારતી, શાંતિનિકેતન. ૫ રફલ એન્ડ આર્ટસ : જયપુર. ૬ શારદા ઉડીલ રફલ એન્ડ આર્ટસ, ૬૬ કવીન્ડ વે, ન્યુ દિલ્હી. ૭ કલાલખન, વડોદરા. ૮ રફલ એન્ડ આર્ટસ, ત્રિવેન્દ્રમ, ત્રાવણકોર. ૯ માઇસોર ગવર્મેન્ટ આર્ટસ એન્ડ કેરંટસ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, બેંગલોર, ૧૦ ઉચ્ચશંકર કલ્ચર સેન્ટર આદમોરા. ૧૧ સાઉથ ઇન્ડિયન રફલ એન્ડ આર્ટસ, ત્રાવણકોર. ૧૨ માહેશ્વર પરાના રફલ એન્ડ આર્ટ, રોલપુર યુલના. ૧૩ ઇન્ડિયન સોસાયટી એન્ડ યોરીએન્ટલ આર્ટ, ૧૧ વેલિંગ્ટન રક્વેર, કલકત્તા [ત્રણ વર્ષના અભ્યાસક્રમ] ૧૪ રફલ એન્ડ આર્ટસ એન્ડ કેરંટસ મદ્રાસ. ૧૫ ઇન્ડિયન આર્ટસ, રફલ.

ટેકનિકલ વેપાર કોલેજો—દાવર્સ કોલેજ ઓફ કોમર્સ લો. ઇકોનોમિકસ એન્ડ બેંકિંગ મુંબઈ. ૨ જયુપીટર કમર્શિયલ કોલેજ, દિલ્હી. ૩ રોડ એચ. એલ. કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ. ૪ જન્યોન ટેલીગ્રાફ ટ્રેઇનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, કલકત્તા. ૫ ગવર્મેન્ટ કમર્શિયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ કલકત્તા. ૬ કોરોનેશન કોમર્શિયલ કોલેજ, કરાચી. ૭ લખનૌ ક્રિશ્ચિયન રફલ એન્ડ કોમર્સ, લખનૌ. ૮ સીનહામ કોલેજ એન્ડ કોમર્સ એન્ડ ઇકોનોમિકસ, મુંબઈ.

ટેકનિકલ જંગલખાતાની કોલેજો—૧ મદ્રાસ ફોરેસ્ટ કોલેજ, કોષમખપુર. ૨ ઇન્ડિયન ફોરેસ્ટ રેન્જર કોલેજ, હટેરાફન. ૩ ઇન્ડિયન ફોરેસ્ટ કોલેજ, હટેરાફન.

ટેકનિકલ અને ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ—૧ કોલેજ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ૫૮૯. ૨ સેન્ટ્રલ પોલિ-ટેકનિક ઇન્સ્ટિટ્યુટ, લક્ષર [ગ્વાલિયર] ૩ ખાલાસોર ટેકનિકલ રફલ ખાલાસોર. ૪ સી. લીવિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, બનારસ. ૫ ડી. બી. ટેકનિકલ રફલ, બર્ધવાન [ખિલ્દાર વી. એમ. ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ અમરાવતી ૭ કલકત્તા રફલ એન્ડ કોલેજ, ઇન્ડસ્ટ્રીઝ કલકત્તા. ૮ હાયમંડ જ્યુબિલી ઇન્ડસ્ટ્રીયલ રફલ, રાજશાહી. ૯ એન્ડ. એમ. સી. રફલ એન્ડ મોટરિંગ, કલકત્તા. ૧૦ ઇ. બી. ટેકનિકલ રફલ, પખના. ૧૧ બેંગાલ ટેક્સટાઇલ રફલ, સીરામપોર. ૧૨ ગવર્મેન્ટ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ રફલ, બેલારી. ૧૩ ગવર્મેન્ટ કાર્પોન્ટરી રફલ, અલ્લાહાબાદ. ૧૪ ગવર્મેન્ટ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ રફલ, હલિકેટ. ૧૫ ગવર્મેન્ટ ટેકનિકલ રફલ, લાહોર. ૧૬ ગવર્મેન્ટ લીવિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, અમુનસર. ૧૭ ગવર્મેન્ટ સી. વર્ક્સકોંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, બરેલી. ૧૮ ગવર્મેન્ટ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, મદ્રાસ. ૧૯ ગવર્મેન્ટ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, મદુરા. ૨૦ ગવર્મેન્ટ પોલક્રી ફાર્મ, ગુરદાસપુર (પંજાબ) ૨૧ ગવર્મેન્ટ ટ્રેઇનિંગ રફલ, મદ્રાસ. ૨૨ ગવર્મેન્ટ લેધર-તકોંગ રફલ, આગ્રા, કાનપુર, મોરત. ૨૩ ગવર્મેન્ટ ટેકનિકલ રફલ, ગોરખપુર. ૨૪ ગવર્મેન્ટ ટ્રેઇનિંગ રફલ બેંગલોર. ૨૫ ગન એન્ડ રોલ ફેક્ટરી, કલકત્તા. ૨૬. એન્ડ. એસ.

પી. ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, સુરત. ૨૭ હાર્ડવેઈ બી. ટેકનોલોજિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, કામપુર. ૨૮ ઇન્ડિયન આર્ડનન્સ ફેક્ટરીઝ, ઇશાપુર, જખલપુર, નિલગિરિ. ૨૯ ઇન્ડિયન નેશનલ આર્ટિસ્ટીકાલ એન્જિનીયરિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, કલકત્તા, ૩૦ લેખર ટ્રેડિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, મદ્રાસ. ૩૧ જમશેદપુર ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, જમશેદપુર. ૩૨ એમ. ટેકનિકલ સ્કૂલ, કુગલી. ૩૩ આર. સી. ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, અમદાવાદ. ૩૪ એલ. એમ. એસ. ઇન્ડિસ્ટ્રીયલ સ્કૂલ, મેનપુરી. ૩૫ રાંચી ટેકનિકલ સ્કૂલ, રાંચી. ૩૬ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, વડોદરા. ૩૭ સરજો નલિની ઇન્ડિસ્ટ્રીયલ સ્કૂલ ફોર વીમેન, કલકત્તા. ૩૮ પ્રેમ મહાવિદ્યાલય, કુંઘાવન. ૩૯ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇન્ડિયા હિ. દિલ્હી. ૪૦ ટેકનિકલ સ્કૂલ, કચ્છાપરા. ૪૧ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, જમલપુર. ૪૨ વીનિંગ સ્કૂલ, ગોહા. ૪૩ વી. એ. ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ઝુંબઈ. ૪૪ વિશ્વભારતી, બોલપુર. ૪૫ વી. એ. ટેકનિકલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ. સકર (સિંધ) ૪૬ બેંગાલ ટ્રેનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, કલકત્તા. ૪૭ ચિકિટોરિયા ઇલેક્ટ્રિક કોલેજ, પૂના.

ટેકનિકલ એન્જિનીયરિંગ સ્કૂલો અને કોલેજો-

૧ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી એન્જિનીયરિંગ કોલેજ.
૨ બંગાલ એન્જિનીયરિંગ કોલેજ-રાંચીપુર [હાવરા]
૩ બિહાર કોલેજ ઓફ એન્જિનીયરિંગ, પટણા. ૪ કોલેજ ઓફ એન્જિનીયરિંગ, પૂના. ૫ ટેમ્પ્સન રિવિલ એન્જિનીયરિંગ કોલેજ રહેડી. ૬ કોલેજ ઓફ એન્જિનીયરિંગ એન્ડ ટેકનોલોજી, ભદ્રવપુર. ૭ લુએટ એન્જિનીયરિંગ કોલેજ, લખનૌ. ૮ ઇન્ડિયન સ્કૂલ ઓફ માઈનિંગ, ધનબાદ. ૯ એકેડેમી ઓફ એન્જિનીયરિંગ, ત્રિવિનોબલી. ૧૦ બેંગાલ સર્વે સ્કૂલ, મેનમતી હિલ્સ. ૧૧ કલકત્તા એન્જિનીયરિંગ કોલેજ, બેલીગંજ, કલકત્તા. ૧૨ સિવિલ એન્જિનીયરિંગ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ભુવિયાણા. ૧૩ કોલેજ ઓફ એન્જિનીયરિંગ, બેંગલોર. ૧૪ આસનુલ્લા સ્કૂલ ઓફ એન્જિનીયરિંગ, હાંકા. ૧૫ એન્જિનીયરિંગ સ્કૂલ હૈદરાબાદ. ૧૬ એન્જિનીયરિંગ સ્કૂલ, સકર (સિંધ) ૧૭ ગવર્મેન્ટ એન્જિનીયરિંગ સ્કૂલ, નાગપુર. ૧૮ ગવર્મેન્ટ સ્કૂલ ઓફ એન્જિનીયરિંગ રમુલ (પંજાબ) ૧૯ મેકલેગન એન્જિનીયરિંગ કોલેજ, લાહોર. ૨૦ મહારાજ એન્જિનીયરિંગ કોલેજ, જમ્મુ. ૨૧ એન. ઈ. સિવિલ એન્જિનીયરિંગ કોલેજ કરાંચી. ૨૨ આરિસ્સા સ્કૂલ ઓફ એન્જિનીયરિંગ, કટક.

ટેકનિકલ લક્ઝરી કેળવણી આપતી સંસ્થાઓ-

૧ આર્મી સ્કૂલ ઓફ ઈન્જિનિયરિંગ, અંબાલા અને કંસેલી. ૨ આર્મી સ્કૂલ પૂના. ૩ આર્મી સ્કૂલ ઓફ એલ્યુકેશન, પચમારી. ૪ આર્મી સિગ્નલ સ્કૂલ, પૂના ૫ કેમિકલ વૉરફેટ સ્કૂલ, બેલગામ. ૬ ઇકિવેશન સ્કૂલ, સગર. ૭ એચ. એ. સ્કૂલ ઓફ વેપન ટ્રેનિંગ એન્ડ મીકેનિકેશન, પચમારી અને અલ્હમનગર. ૮ આર્મી. એ. એ. સી. ટ્રેનિંગ સેન્ટર, જખલપુર. ૯. ઇન્ડિયન આર્ટીલરી ટ્રેનિંગ બેટરી, અથુરા. ૧૦ ઇન્ડિયન મિલિટરી એકેડેમી, હૈદરાબાદ. ૧૧ કિંગ ન્યોર્થસ ઓફ આર. ઇન્ડિયન મિલિટરી સ્કૂલ્સ, બેલમ, બેલમ, અમ્બેર. ૧૨ ક્રાચનર કોલેજ, નવગોંગ (મધ્ય હિંદ). ૧૩ લોરેન્સ રોયલ એમ. સ્કૂલ, સનવાર (સીમલા) ૧૪ માઉન્ટન આર્ટીલરી ટ્રેનિંગ સેન્ટર, અંબાલા. ૧૫ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ આર. આઇ. એમ કોલેજ હૈદરાબાદ. ૧૬ રોયલ આર્ટીલરી ટ્રેનિંગ સેન્ટર, અથુરા. ૧૭ રોયલ ટેન્ક ફોર્સ સ્કૂલ, અલ્હમનગર

૧૮ સ્કૂલ ઓફ આર્ટીલરી, કાકુલ. ૧૯ સિનિયર આર્કિસર્સ સ્કૂલ, બેલગામ. ૨૦ સિગ્નલ ટ્રેનિંગ સેન્ટર, જખલપુર. ૨૧ રોયલ આર્મી સ્કૂલ, પચમારી. ૨૨ રોયલ આર્મી એન્ડ મિકેનિકેશન સ્કૂલ, અલ્હમનગર. ૨૩ રોયલ કોલેજ, કવેટા.

ટેકનિકલ સંરોધન અભ્યાસક્રમ માટેની સંસ્થાઓ-

૧ લાંડાર્કર આરિયેન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ પૂના. ૨ બેંગાલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, કલકત્તા. ૩ ઇમ્પિરિયલ એગ્રિકલ્ચરલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ, નવી દિલ્હી. ૪ ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સ, બેંગલોર. ૫ ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ફિલોસોફી, અમલનેર [પૂ. ખાનદેશ].

ટેકનિકલ વૈજ્ઞાનિક એકેડેમી-

૧ રોયલ એશિયાટિક સાયન્સ, બેંગાળા. ૧૭૮૪ માં સર વિલિયમ જેન્સે તેની સ્થાપના કરી. ૨. ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ કલકત્તા, સ્થાપના ૧૮૬૬. ૩ મદ્રાસ લીટરરી સાયન્સ ટ્રેનિંગ ઇન્ટેન્સિવ એન્ડ આયલેન્ડની રોયલ સાયન્સ ટ્રીની સહાયક, સ્થાપના ૧૮૩૩. ૪ એન્ડ્રી-હોર્ટીકલ્ચરલ સાયન્સ ઓફ ઇન્ડિયા, કલકત્તા. સ્થાપના ૧૮૨૦. ૫ બેંગાળે નેચરલ હિસ્ટરી સાયન્સ, ઝુંબઈ, સ્થાપના ૧૮૮૩. ૬ હાર્કિન ઇન્સ્ટિટ્યુટ, ઝુંબઈ, સંરોધનનું કેન્દ્ર, સ્થાપના ૧૮૬૯. ૭ ઇન્ડિયન એસોસિએશન ફોર કલ્ટીવેશન ઓફ સાયન્સ, કલકત્તા ૧૮૭૩માં ડૉ. મહેન્દ્રલાલ સક્ષી સ્થાપના કરી. ૮ એકેડેમી ઓફ સાયન્સીઝ. બેંગલોર ભૌતિક વૈજ્ઞાનિક લેખના લાખન તથા ચર્ચા માટે ૧૯૩૪ માં સ્થાપનામાં આવી. ૯ નેશનલ એકેડેમી ઓફ સાયન્સીઝ, અલ્હાબાદ, સ્થાપના ૧૯૩૬ ૧૦. નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સાયન્સીઝ કલકત્તા, વિવિધ વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓના તથા સરકારી વૈજ્ઞાનિક ખાતાના કાર્યના એકીકરણમાટે ૧૯૩૫ ના ભન્યુઆરીમાં સ્થાપનામાં આવ્યું.

ટેકનિકલ કરીઅર વિભાગ-

અખિલ હિંદ અખિલ હિંદ સર્વિસીઝ, અખિલ હિંદ સર્વિસીઝમાં બે રીતે ભરતી કરવામાં આવે છે. [૧] હરીફાઈવાળી પરીક્ષાથી તથા [૨] પસંદગીથી. કેટલીક નોકરીમાં હરીફાઈ તથા પસંદગી બંને વડે દાખલ કરવામાં આવે છે.

હરીફાઈવાળી નોકરી-નીચેની નોકરીમાં હરીફાઈવાળી પરીક્ષાથી દાખલ કરવામાં આવે છે. [૧] આઇ. સી. એસ. [૨] ઇન્ડિયન આર્ટીલરી એકાઉન્ટ સર્વિસીઝ. [૩] ઇમ્પિરિયલ ફોર્સ સર્વિસીઝ. [૪] ઇન્ડિયન રેલ્વે એકાઉન્ટ સર્વિસીઝ. [૫] મિલિટરી એકાઉન્ટ સર્વિસીઝ. [૬] પાર્ટલ ડ્રુપ્પિન્ડ-સ્ટેન્ડ.

[૭] ટ્રેનિંગ ઓફ ઇન્ડિયા, બીએ વર્ગ. [૮] ઇન્ડિયન પોલીસ. [૯] ઇન્ડિયન ફોર્સ સર્વિસીઝ. [૧૦] ઇન્ડિયન ફોર્સ સર્વિસીઝ. [૧૧] સેન્ટ્રલ એન્જિનીયરિંગ સર્વિસ પહેલા વર્ગ. [૧૨] ઇન્ડિયન રેલ્વે સર્વિસ ઓફ એન્જિનીયરીંગ. [૧૩] સુપરિયર ટેકનીકલ એન્જિનીયરિંગ એન્ડ વાયલેસ ડ્રાનીંગ, ટપાલ અને તારખાતું. [૧૪] ઇન્ડિયન મિલિટરી એકાઉન્ટ, હૈદરાબાદ. [૧૫] રોયલ એર ફોર્સ કોલેજ કેન્વેલ. [૧૬] હિંદી સરકારના સેક્રેટરીયટ ખાતામાં મિનિસ્ટરિયલ સર્વિસીઝ.

પસંદગીવાળી નોકરી-આ વિભાગની યોગી નોકરીઓ નીચે પ્રમાણે છે.

[૧] રેલ્વે રેલવેના ડિરેક્ટર મેડિકલ ઓફિસરો. [૨] બંગાળ પાઇલટ સર્વિસમાં લીટરમેન એપ્રેન્ટાઇસીઝ. [૩] ડુઓલોજિકલ સર્વિસીઝ પ્રથમ વર્ગ. [૪] આર્ટીસ્ટોલોજિકલ સર્વિસીઝ ઇન્ડિયા, પ્રથમ વર્ગ વગેરે.

ટેલીગ્રામ : (હિંદના) એના દરે નીચે મુજબ છે.			
શબ્દો	એક્ષપ્રેસ	ઓર્ડિનરી	
હિંદમાં	૮	૧-૮-૦	૦-૧૨-૦
દરેક વધારાના શબ્દ માટે			
	એક્ષપ્રેસ	ઓર્ડિનરી	
	૦-૨-૦	૦-૧-૦	
શબ્દો	એક્ષપ્રેસ	ઓર્ડિનરી	
લંકામાં	૧૨	૨-૦-૦	૧-૦-૦
દરેક વધારાના શબ્દ માટે			
	એક્ષપ્રેસ	ઓર્ડિનરી	
	૦-૩-૦	૦-૨-૦	

પાછળથી પેદાશ માટે ઓર્ડિનરી તાર માટે ૦-૧-૦ અને એક્ષપ્રેસ તાર માટે ૦-૨-૦ સરવાળાં એટલે વધારાના દર ઠરાવવામાં આવ્યો છે. સિરાનામાના શબ્દોની પણ ગણતરી કરી લેવાય છે, કોપી બીજા ઠેકાણે રૂ. ૦-૪-૦ લઈ પહોંચાડાય છે. તારનું ઠેકાણું રજીસ્ટર કરવાના દર રૂ. ૧૫ લેવાય છે.

ટેલીગ્રામ-(પરદેશી) તુર્કી અને રશિયા સિવાયના યુરોપના દેશોમાં દરેક શબ્દના રૂ. ૧-૪-૦ લેવાય છે. દીલના તારોના દર દર શબ્દ દીઠ રૂ. ૦-૧-૦-૦ છે, કેટલાક દેશોના માટે તારનાં ભાવો નીચે મુજબ છે.

ઓર્ડિનરી તાર કેડ દીલના (ડીકડ)			
રૂ. આ. પા.	રૂ. આ. પા.	રૂ. આ. પા.	
ગ્રેટબ્રિટન	૦-૧૪-૦	૦-૮-૧	૦-૭-૦
ઝેનીઆ	૧-૮-૦	૦-૧૪-૬	૦-૧૨-૦
દક્ષિણ આફ્રિકા	૧-૧૫-૦	૧-૩-૦	૦-૧૫-૬
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ			
એફ અમેરિકા	૧-૧૧-૦	૧-૦-૦-૬	૦-૧૩-૬
કેનેડા	૨-૩-૦	૧-૫-૦	૧-૧-૬
ઓસ્ટ્રેલીઆ	૨-૪-૦	૧-૬-૦	૧-૨-૦
આયર	૧-૦-૦-૦	૦-૧-૦-૦	૦-૮-૦

અપરજન્ટ તારના ભાવ એવડાં સમજવા.

ટેલીગ્રામ (રૂડીયો) : ના દરો નીચે મુજબ છે.

ઓર્ડિનરી કેડ શબ્દ દીઠ શબ્દ દીઠ			
બધાં સાધારણ તારો	૦-૧૩-૦	૦-૮-૦	
બ્રિટિશ રીમોરેન્સ તારો	૦-૮-૦	૦-૫-૦	
સ્પેન અને સ્વીડનનાં વહાણોને તારો	૦-૧૨-૦	૦-૭-૬	
હિંદમાં કોઈપણ સ્થળેથી કરાંચી ખાતે તાર મૂકી તેને અરમેથ આરક્ષે વિલાયત મૂકવાની સગવડ છે.			

ટેલીફોન :

હિંદમાં હવે મોટાં શહેરો વચ્ચે ટેલીફોનથી વાતચીત થઈ શકે છે. જુલું જુલું શહેરોના માટે નજીક મીનીટ વાત કરવાના દર જુલું જુલું છે. રાત્રિના આઠ વાગ્યાથી સવારના આઠ વાગ્યા સુધીનો અર્થો દર લેવાય છે, પરદેશી સાથે પણ ટેલીફોનથી વાતો થઈ શકે છે. તેના દરો નીચે મુજબ છે.

ત્રણ મિનીટનો આર્જ રૂ.આ.પા. દેશ રૂ.આ.પા.			
દેશ	રૂ.આ.પા.	દેશ	રૂ.આ.પા.
ગ્રેટબ્રિટન	૪૦-૦-૦	કેનેડા અને યુ. સ્ટેટ્સ	૮૮-૦-૦
દક્ષિણ આફ્રિકા	૭૫-૦-૦		
ઓસ્ટ્રેલીઆ			

ટ્યુનિસિયા : ફ્રાન્સનું આફ્રિકામાં આવેલું સંસ્થાન છે. ૧૯૪૨-૪૩ માં જર્મનો સામે સાથી રાજ્યોએ એ પ્રદેશમાં મોટાં યુદ્ધો કરી એ દેશ છતી લીધો હતો. ફ્રાન્સના ચક્રવર્તિપણા નીચે મુલતાન સીટીઆઈમક જેનું રાજ્ય છે. આ રાજ્ય ભૂમધ્ય સમુદ્રને કિનારે આવ્યું છે. આ દેશમાં ૨૨૨ લાખ આરબો અને ૨ લાખ યુરોપિયનો વસે છે. મુખ્ય શહેર ટ્યુનિસની વસતિ ૨ લાખની છે. એની વાર્ષિક પેદાશ ૬૦ કરોડ ફ્રાન્કની અને ખચ પણ તેટલું જ છે. દેશ ખેતીવાડી ઉપર નબે છે.

ટ્યુડીકારીન : મદ્રાસ ઇલાકામાં એ એક મુખ્ય બંદર છે. ટ્યુડીકારીનની વસતિ ૧૮૩૧ માં ૬૦,૦૬૨ ની હતી. હમણાં ગાંઠ લાખની છે. બંદર ઉપર માલ ઉતારવા ચઢાવવાના ઠંકણો બાંધેલા છે. ૫૦ લાખ રૂપિયા ખર્ચાને નવા ઠંકા બાંધ્યા છે. આ બંદરનો કુલ વ્યાપાર ૩૦ લાખ રૂપિયા જેટલો છે. દર વરસે પાંચસો રીમોરે આ બંદરે આવે ભય છે.

ફ્રાન્સવાલ : દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રિટોરિયા અમલ નીચેનું આ મુખ્ય સ્થાન છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ફ્રાન્સવાલની મુખ્ય વસતિ બોચર ભતના અર્ધાં યુરોપિયનોની હતો. ઇ.સ. ૧૯૦૦માં અંગ્રેજોએ ફ્રાન્સવાલને છતી લીધું. ઇ. સ. ૧૯૧૦માં દક્ષિણ આફ્રિકાના સંસ્થાનમાં એને સમાવી સંસ્થાની દરજ્જે આપવામાં આવ્યો. ફ્રાન્સવાલનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૦,૪૫૦ ચો. માઇલોનું છે. એ દેશમાંના બોચર લોકો દેશીઓને અને હિંદીઓને ઘણા ધિકારે છે. માનવતાના હક્કો પણ આપવા રાજ નથી. ફ્રાન્સવાલમાં ૩૩૩ લાખ યુરોપિયનો છે. ત્યાંના સીટીઓની વસતિ ૭ લાખ જેટલી છે. હિંદીઓ પણ થોડા હજાર છે. હિંદીઓ વિરુદ્ધ સખત જેહાદ બોચરોએ ઉપાડી છે. ફ્રાન્સવાલની અને આખા દક્ષિણ આફ્રિકાની રાજધાની પ્રિટોરિયા છે, પણ નેહ-નેસચર્ચની વસતિ વધારે છે. એની રાજ્યની પેદાશ રજા લાખ પૌન્ડ અને ખર્ચ ૧૬ લાખ પૌન્ડનું છે. ફ્રાન્સવાલ જગત આખામાં શોથી મોટા પ્રમાણમાં સોનું પેદા કરનાર દેશ છે. ત્યાં ૧,૧૦,૧૨,૩૪૦ આઉન્સ સોનું ૧૬૩૩માં નીકળ્યું હતું. લગભગ ૧ અબજ રૂપિયાની કિંમતનું સોનું દર વરસે નીકળે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની પાલમિન્ટ ફ્રાન્સવાલના પ્રિટોરિયા નગરમાં મળે છે.

ટ્રેડ યુનિયનો—મજૂરોના સંઘે હિંદમાં ટ્રેડ યુનિયનોની સ્થાપના કરી છે. ઇ. સ. ૧૯૧૮માં એની શરૂઆત થઈ હતી. પરંતુ જુલું જુલું ધંધાઓમાં રોકાયેલા મજૂરોમાં એક સંપ નથી. કામચરોનો પગાર વધારવો, કામના કલાક ઓછાં કરાવાવા કામચરોની આરોગ્ય અને આર્થિક હાલત સુધારવી વગેરે એના કાર્યક્રમ છે. સંપૂર્ણ એકસંપીના અભાવે કામ દીપી નીકળતું નથી. હડતાળો પડાવવી એ એનું મુખ્ય શસ્ત્ર છે. હિંદમાં ૧૯૩૬-૪૦માં ૬૬૬ ટ્રેડ યુનિયનોના કુલ રાજ્યો ૫,૧૧,૩૮૮ હતા. એમની આવક રૂ. ૭૧,૩૮,૦૦૦ની હતી. ૧૯૩૮માં અખિલ હિંદ ટ્રેડ કોન્ગ્રેસ સ્થાપાયું હતી, પરંતુ મતભેદોનું જોસ છે, ૧૯૪૧માં કુલ ૩૫૬ હડતાલ પડી હતી. અમદાવાદમાં મજૂરો પર લાગવગ ધરાવતી સંસ્થા મજૂરમહાજન છે.

ઠંઠા : કરાંચી જીલ્લામાં આવેલા આ તાલુકાનો વિસ્તાર લગભગ ૧,૩૨૦ ચો. માઈલનો છે. ઠંઠા એનું મુખ્ય પ્રાચીન શહેર સિંધુના પશ્ચિમ કાંઠાથી ૩ માઈલ ઉપર અને કરાંચીની પૂર્વે ૫૦ માઈલ પર આવેલું છે.

‘ ઝુરડો ’ના જણાવ્યા મુજબ આ શહેર સિંધના અધિકારી નિત્રાસુદીને ઈ. સ. ૧૪૬૫માં રચાયું હતું.

ઠંઠાની રેશમી અને સુતરાઉ લુંગી સિંધમાં વખણાય છે. અહીં પ્રાચીન કાળની ઇમારતોમાં જુમ્મા મસ્જિદ અને કિલ્લો ભેવા ભેવા છે. જુમ્મા મસ્જિદ ૧૬૪૪માં શાહજહાનના ફરમાનથી બાંધવામાં આવી હતી. એ ૩૧૫ ફીટ લાંબી અને ૧૬૦ ફીટ પહોળી છે. એનો ઘેરાવો ૧૩૧૬ ચારસ વારનો છે. આ મસ્જિદ બાંધવા પાછળ એ વખતે ૯ લાખ રૂ. ખર્ચ થયો હતો. અત્રેનો કિલ્લો ૧૬૯૯માં નવાબ હાફીજઉલ્લાએ બાંધવા માંડ્યો, પણ તે પૂરો કરી શક્યો નહોતો.

સીંધમાં ચીનાઇ વાસણોના ઉદ્યોગ અહિંથી શરૂ થયો. એ વખતના રાજકર્તાએ એક ચીના કારીગરને તેડાવી, એને ભગીર આપી. ચીનાઇ વાસણો બનાવવાનું કારખાનું કાઢ્યું હતું.

૧૬૯૬ માં આ શહેરની ભારે ભૂકંપલાક્ષી હતી. એ વખતે કાંટન હેમીલ્ટને પોતાના પ્રવાસ દરમિયાન આ શહેરની સુલાકાત લીધી હતી. તે વખતે આ શહેર ત્રણ માઈલ લાંબુ અને ૧૧ માઈલ પહોળું હતું અને ત્યાં ૮૦ હંભરની વસ્તી હતી. મરણીથી એ પછી ખૂબ પુવારી થઈ હતી, પરંતુ પોર્ટુગીઝ નામના એક દોષકના જણાવવા મુજબ, ૧૭૪૨ માં જ્યારે નાદીરશાહ ઠંઠામાં

દાખલ થયો, એ વખતે ત્યાં ૪૦ હંભર વણકર, ૨૦ હંભર કારીગરો અને ૬૦ હંભર વેપારીઓ હતા. ૧૮૪૦ માં ત્યાંની વસતી ૧૦ થી ૪૦ હંભરની હતી. એ વખતે ઠંઠામાં રેશમ અને સુતરાનાં કપડાનાં કારખાનાં અને અનાજની વખારો હતી.

ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં વસતિ ઘટીને ૮,૮૩૦ થઇ ગઈ હતી.

ઇ. સ. ૧૭૫૮ માં ગુલામશીખ ઠાઠોરાના અમલમાં ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ અહીં એક વણવાનું કારખાનું કયું હતું. એ પછી ૧૭૯૯ માં ફરી એક બીજું કારખાનું થયું હતું. ૧૮૩૯ માં કંપનીની કોઠી ફરસ્ત કરાવી બ્રિટિશ બ્રાક તરીકે એનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો.

ઠંઠાની વાયબે ૩ માઈલ પર સામીનગર આવ્યું છે, ઇ. સ. ૧૪૬૫ પહેલાં આ નિમલા સિંધનું પાચતખત હતું. ઠંઠાની નેમ્સ ત્રે ૪ માઈલ પર કલ્યાણકોટ અથવા તમાલખોટ છે. આ પણ એની પડેલાંનું હોયું ભેઇએ. ઠંઠાને ‘ માડવાડી ’ તરીકે પણ ‘ ભારત રથજ દર્શ ’માં જણાવવામાં આવ્યું છે. ત્યાંની ‘ માંડ ’ નામની પ્રજા પરથી આ નામ પડ્યું હશે.

આરબ ભૂગોળવેત્તાઓના ‘ મનાહબરી ’ અને ‘ પેરિક્લીસ ’ ગ્રંથમાં ‘ મિનગારીનું ’ સ્થાન ઠંઠા છે. એમ સિદ્ધ કરાયું છે. ત્યાં સિથિયન પ્રબલો અમલ હતા, એમ કનિંગહૅમ કહે છે. મિનાગર કંઇ બાબુ આવ્યું છે, એનો ઉલ્લેખ ગ્રીક ગ્રંથમાં મળતો નથી. મિનાગર અને ‘ મનાહબારી ’ એક જ હશે. અને મિનાગર એ ઇંડોસીથીઅન રાજધાની ઠંઠામાં જ હશે. આમ ત્રણેની રિથતિનું વર્ણન મળતું આવે છે.

૬૪ ઇન્ડિયન: રેસિડેન્સ મહાસાગરમાં ૬૪ લોકોના કબજાના કેટલાક મોટા બેટો છે. તેમાં જલવા બેવા બેટોમાં તો ગીચ અને સુસંસ્કૃત પ્રજા વસે છે. ૬૪ ઇન્ડિયનમાં નીચે મુજબ બેટો છે:

બેટો	કેન્દ્રકળ	વસતી	દર માઈલે મનુષ્ય સંખ્યા
જલવા બેટો	૫૧,૦૫૪	૪,૧૭,૧૮,૩૩૫	૮૧૭.૧
મુખામા	૧,૭૦,૦૦૦	૮૦,૦૦,૦૦૦	૧૪ થી ૪૮
શીઆન કીન્ગા	૧૨,૫૦૩	૨,૬૮,૩૨૬	૨૩
બાંકા	૪,૫૪૮	૨,૦૫,૪૩૩	૪૫
બીલીશાન	૧,૮૭૨	૭૨,૪૦૬	૩૬.૨
બોર્નિઆ	૨,૦૦,૦૦૦	૪૪,૦૦,૦૦૦	૮૧
સીલીબેસનો બેટ	૭૩,૦૦૦	૪૨,૦૦,૦૦૦	૩૨
મોલકા બેટો	૧,૧૬,૦૦૦	૬,૦૦,૦૦૦	૫
બીલ બેટો	૨૬,૦૦૦	૩૫,૦૦,૦૦૦	
કુલ	૭,૩૩,૨૬૬	૬,૦૭,૨૬,૮૩૬	

આ સર્વે બેટોમાં મુખ્ય વરસાદ વરસે છે. ખૂબ વનરપતિઓ હોય છે. જલવા અને બાંકી સિવાયના બેટોની પ્રજાની સંસ્કૃતિ નીચી છે. વસતીનો મુખ્ય ભાગ અગાઉ હિંદુ અને બુદ્ધિષ્ઠ હતો. હવે અનિલમો થઇ ગયા છે, જાપાને હમણાં આ બેટો છતી લીધા છે. અમેરિકનોનાં જમીન, સાગર અને વિમાની સેના આ પ્રદેશો અને બેટો છતવા માટે ભગીરથ પ્રયત્નો કરે છે.

૬૫ ગીની (સુરીનામ): દક્ષિણ અમેરિકામાં ૬૫ લોકોના એ બેટ છે. એમને ૬૫ વેસ્ટ ઇન્ડીઝ પણ કહે છે. એવું સેનકળ ૫૪,૨૬૧ ચો. માઇલનું છે. વસતી ૧,૬૧,૦૦૦ માણસોની છે. સીદીઓ અને અમેરિકન ઇન્ડીયનોની મુખ્ય વસતી છે. મુખ્ય પદાર્થ ખાંડ, કોકોઆ, કેળાં, કેરી, ચોખા, મકાઈ, સોડા અને બ્રાહ્મીષ્ટ ખાતની છે. કુરાકાવના બેટો પણ એ જ મહા-સાગરમાં આવ્યા છે. એમનું સેનકળ ૪૦૩ ચો. માઇલ અને વસતી ૮૦,૦૦૦ ની છે.

૬૬ લીન: આયરલેન્ડ (આયર) નું એ મુખ્ય શહેર છે. એની વસતી ૩૫ લાખની છે.

૬૭ ઇથિયોપિયા: દક્ષિણ આફ્રિકાના નાતાલ પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. યુરોપિયનોની વસતી છે.

૬૮ ડોમીંગો: પોલાન્ડને સમુદ્રનું ખાસ ઉપયોગ માટે મળે તે માટે પૂર્વ જર્મનીનું આ બંદર પ્રજાસંઘના વહિવટ નીચે રાખવામાં આવ્યું હતું. એનું સેનકળ ૭૫૪ ચો. માઇલનું છે. વસતી આર લાખ મનુષ્યોની છે. ૧૬૩૬ થી ૧૯૪૫ થયેલા વિશ્વના મહાયુદ્ધનું એક કારણ ડોમીંગનું બંદર છે. જર્મનીએ એનો કબજો ઝુંટવી લીધો છે.

૬૯ ડાર્ફિન: બોરફોર્સની સામુદ્રભૂમિની સાંકડી પટ્ટી ભૂમધ્ય સમુદ્રમાંથી કાળા સમુદ્રમાં જાય છે. એ ટર્ફની હકમત નીચે છે. ૧૬૧૪-૧૮ ના વિશ્વયુદ્ધમાં આને માટે અંગ્રેજોએ મોટું યુદ્ધ કર્યું હતું. અંગ્રેજોના તુર્કિયે પરાજય કર્યો હતો. રશિયા એ માર્ગ લેવા થયું હતું છે. સમુદ્રમાં એને બહાર નીકળવાનો એક જ એ જ માર્ગ છે. તુર્કિયે એની મજબૂત કિલ્લેખાંધી કરી છે.

૭૦ ડોમીંગો: યુરોપનું આ એક નાનું રાજ્ય છે. આ રાજ્યનું સેનકળ ૧૫,૫૦૬ ચો. માઇલનું છે. વસતિ ૧૬૩૦ માં ૩૫૫૫ લાખની હતી. હમણાં ૪૦ લાખની છે. આમાં ૧૫૫૫ લાખ માણસો શહેરોમાં અને ૧૬૫૫ લાખ ગામડાઓમાં વસે છે. તેમાં રાજ્યધાની ક્રાપનહેગનની વસતિ ૩૫૫ લાખ જેટલી છે. વસતીનો મોટો ભાગ પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તીનો છે. શિક્ષણ ફરજિયાત હોવાથી પ્રજાને સર્વે ભાગ સુરક્ષિત છે. બે વિશ્વવિદ્યાલયો અને અનેક કોલેજો છે. દેશમાં પ્રત્યક્ષ હિતના માટે રાજ્ય ખૂબ ધન ખર્ચે છે. ડોકરો, વૃક્ષ, અપંગ અને અશક્તને પેન્શનો મળે છે. બાળકોને પણ રાજ્ય સિખણખર્ચ આપે છે. રાજ્ય કીશ્કીઅન દશ્મો છે, પણ સર્વે સત્તા પાર્લામેન્ટના હાથમાં છે. નાનાં બાળકોની પણ રાજ્ય સંભાળ લે છે. ડોમીંગો રાજ્યની પેદાશ ૩૮૫૫ કરોડ કોનર અને અર્ધ ૩૮૫ કરોડ કોનર થયું હતું. (૧૬૩૫-૩૬ માં) તેમાં શિક્ષણ પાછળ ૬૫૫ કરોડ કોનર અને ગરીબ અપંગ, જીવો અને બાળકોને સહાય તરીકે ૧૩૫ કરોડ કોનર દર વરસે ખર્ચાય છે.

ડોમીંગો એ આખા જગતમાં સહકારી ધોરણે કામ કરવા માટે ખૂબ પ્રયાસ પામ્યું છે. પ્રજામાં પરસ્પર ખૂબ સહકાર છે.

આથી દરેક વસ્તુ ખરીદવા અને વેચવા માટે માનકાની, શહેરની, કંપાની અને નિલ્દાઓની સહકારી મંડળીઓ રચાયવામાં આવી છે. આ સર્વે સહકારી મંડળો પણ પરસ્પર એકત્રિત નીચે સંકળાયેલા છે. આખું તંત્ર ખૂબ ન્યવરિયત અને સુધરે છે. નિંદગીની દરેક ચીજ સહકારી ધારણે પ્રભુ ખરીદે-વેચે છે. આખા જગતમાં એના જેવી સહકારી તંત્રની વ્યાપકતા અને વિશાળતા બીજા કોઈ પણ દેશમાં નથી. પ્રભુ સુખી, સંતોષી અને સ્વાસ્થ્યવાળી છે.

ઈ. સ. ૧૯૭૦ માં ડેન્માર્કનો પાક ખરાબ થતાથી પ્રભુએ ખેતીના ધંધા મુખી પરિપાલનનો ધંધો સ્વીકાર્યો. હવે ડેન્માર્ક એવાં સુધરે હુકમુદ અને દૂધ દેનારાં ભનવરો આખા જગતમાં કયારે મળવાં શરૂ થયાં છે. ખેતી માટે થોડી જમીન રાખીને બાકીની જમીનમાં ઘાસ ઉગાડવામાં આવે છે. આપણે બાળકોને ઉછેર પણ શાસ્ત્રીય રીતે કરતા નથી. ડેન્માર્કમાં પરિપાલનું કામ રાજ્ય અને પ્રભુ શાસ્ત્રીય અને ખૂબ સુધરે રીતે કરે છે. પરિપાલના તબેલા ખૂબ સ્વચ્છ રખાય છે. એમને વળન કરી ખાવાનું આપાય છે. દૂધ,

માખણની પેદાશની નોંધ નિયંત્રિત રખાય છે. જરા દૂધ, માખણ બટયું કે શા માટે બટયું તેની તપાસ રખાય છે. સરકારી અને સહકારી મંડળોના પરિપાલનનાં દરેક ભનવરને દર અઠવાડિયે તપાસે છે. આપણી ભેંસ કરતાં ડેન્માર્કની માથ વધુ દૂધ અને માખણ આપે છે.

ડેન્માર્કમાંથી ૬ કરોડનું ઝાંસ, દૂધ, ઈંડાં અને માખણ યુરોપના ઘણા દેશોને પૂરાં પાડવામાં આવે છે. ડેન્માર્કમાં કોલસા કે બીજા ધાતુઓ નીકળતી નથી, પરંતુ લોહિા મોટા પ્રમાણમાં માછીમારના ધંધા કરે છે. ત્યાં યોટોની સંખ્યા ૧૫,૭૪૦ ની હતી. દર વર્ષે ૨૫ થી ૩ કરોડ રૂપિયાની કિંમતની માછલીઓ પકડાય છે. દેશના લોહિા આખાક સુખી છે.

હમણાં આ રાજ્ય જર્મનીના હાથમાં આપ્યું છે. ડેન લોકો સ્વતંત્ર પ્રભુ છે. બીજા પછાત પ્રભુને સુસવા કે તેમના ઉપર રાજ્ય કરવા માગતા નથી. એ પ્રભુ પોતાની મહેનત અને સંપત્તી સૌના આરોગ્ય, વિકાસ અને નિભાવ માટે સંયુક્ત કાર્ય કરે છે.

૬ : પચ્ચીશમો મૂળાક્ષર. આનો અર્થ એવડૂકું
પણ થાય છે. આ મૂળાક્ષર પર ખાસ શબ્દો નહિ
હોઈ આપ્યા નથી.

હાંઠલપુર-સુદામડા : હાંઠલપુર કે ખાસ કરીને
ખાંધલપુર તરીકે જાણખાતું આ ગામ ખબડ કાઠીઓનો તાલુકો
હતો. સુદાના રેલ્વે સ્ટેશનેથી રૂઝ માઈલ અને સુદામડાથી ૧૩
માઈલ દૂર છે.

એવી કંતકયા છે કે, અણહીલવાડ પાટણના કરણ સોલંકીની
રાણી મીનબેવે સગર્ભા હતી એ સમયે ઘોળકા જતાં માર્ગમાં
અહીંના સિદ્ધનાં દર્શન કરવા ઉતરી હતી. દરમિયાન એને પુત્ર-
પ્રસવ થયો, એવું નામ સિદ્ધનું રમરણ કાયમ રહેવા માટે
સિદ્ધરાજ પાઠવામાં આપ્યું. સિદ્ધરાજ ત્યારે પાટણની ગાદીએ

બેઠો, ત્યારે તેણે પાતાની જન્મભૂમિના ગામનો ઠાટ અને અડાણ
તળાવ બંધાવ્યાં.

ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં ખબડો પાસેથી હાંઠલપુર છતી લેવા
માટે આસપાસના ઘણા ઠાકોરોએ પ્રયાસ કર્યા હતા, પણ હાર્યા
હતા. ઇ. સ. ૧૭૬૬ માં સાયલા અને વઢવાણના ઠાકોરોએ
હાંઠલપુર પર ચડાઈ કરી. પણ તેમને બંનેને ગોઠઠ ખબડે
શરમીંદા કરી પાછા મોકલ્યા. ઇ. સ. ૧૭૬૬-૬૭ માં જૂનાગઢના
નવાબ હમીદખાને પાતાનું લશ્કર લઈ હાંઠલપુરને ઘેરે. થાસ્યો
પણ ૩ મહિના સુધી ગોઠડે ટકર નીકી વિજય મેળવ્યો હતો.

ઢોર આંબો : ગોવા પ્રાંતમાં આ સાધારણ
કદનાં ઝાડ થાય છે. તેના પર માત્રશર મહિને આંબાના જેવાં
ગોળ ફળ આવે છે, એનાં રાચતાં થાય છે.

૭ : ૨૬ મો મૂળાક્ષર વાંઝીયો ગણાય છે.
એના પરના કોઈ શબ્દો મળતા નથી.

તજ : આ સીનેમોનમ ઝીલાનીકમ નામના વૃક્ષની ઇલા છે. ઇલા ઉત્તરીને એને તલકે સુકન્યાથી ગોળ વીટી થઈ નય છે. એની પેદાર લ'કામાં ઘણી થાય છે. હિંદમાં થોડી થાય છે. દર એકરે ૧૫૦ રતલ તજ પેદા થાય છે. પૂર્વ બંગાળ, આસીની ટેકરીઓ [આસામ] અને મદ્રાસમાં પણ તજ થાય છે, બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં નિકાસ થાય છે, પરંતુ લ'કા અને બીલ દ્વિપોમાંથી આમદાની ઘણી થાય છે.

તજની ઇલા ઘણી નતની હોય છે, ઝીણી ઇલાને તજ કે દાલીચીની કહે છે. નડી ઇલાને કેસીઆ કહે છે. બ'નેમાંથી તેલ નીકળે છે. લ'કામાં એ ઝાડનાં મોટાં અરફો છે, તજ વરસના ઝાડની ઇલા કાઢી તડકામાં સૂકવે છે. તજના વૃક્ષના મૂળની ઇલાવું અને ફળવું તેલ કાઢે છે. ફળમાંથી સાઈ તેલ નીકળે છે. તજ મસાલામાં કામ લાગે છે.

તજના ગુણો—મીઠી, તીખી, કંઠ શુદ્ધિકારક, લઘુ તથા ગરમ છે. વાયુ, ઉષ્ણ, ખરબ વગેરેના નાશ કરે છે. સંધિવામાં એના તેલને ચોપડે છે. શરડીના માથામાં તજ ધરી લેપ લગાડે છે. આયુર્વેદમાં એ ઔષધ તરીકે વપરાય છે.

તમાકુ : તમાકુ ઘણી નતની થાય છે, હિંદમાં પણ અજગત, મદ્રાસ, અને બીલ પ્રાંતોમાં નતનતની તમાકુ ઉગે છે. તમાકુ હિંદની અસલ વતની નથી, પ્રાચીન આર્યો તમાકુ વિશે કંઈ જાણતા નહોતા. પોર્ટુગિઝ લોકોએ ઇ. સ. ૧૫૦૮માં તમાકુ હિંદમાં પ્રથમ દાખલ કરી. હિંદમાં અુખ્યત્વે બે નતની તમાકુની વાવણી થાય છે, [૧] નીકોટીઆના ટોબેકમ અને [૨] નીકોટીઆના રસ્તીકા તેમાં હિંદમાં સામાન્ય રીતે પ્રથમ નતની ઉગાડવામાં આવે છે, હિંદમાં બંગાળ, મદ્રાસ બિહાર અને એસીસા અને મુંબઈ ખાતે તમાકુના પાકા થાય છે. હિંદમાં અમેરિકાની વર્ણનીઆ જેવી જાંચી તમાકુ બહુ જ થોડી થાય છે, ઇ. સ. ૧૬૪૧—૪૨માં તમાકુ કુલ ૧૧૧ કરોડ રતલ, કિંમત રૂપિયા ૨૧ કરોડની પરદેશ ખાતે ચડી હતી. આગલે વરસે એનાથી ૧ કરોડ રતલ તમાકુ વધારે ચડી હતી. હિંદમાં તમાકુની સીમારેટો બનાવવાનાં થોડાં જ કારખાનાંઓ છે, આથી દૈનિક ટકા તમાકુ કાચી જ હિંદમાંથી પરદેશ ખાતે નિકાસ થઈ હતી. ગ્રેટબ્રિટન, ચીન, એકન, લ'કા વગેરે શો ખાતે તમાકુની નિકાસ થાય છે, હિંદમાં તમાકુનો અતિશય

મોટો ઉપયોગ બીડી, હુકકો, મુંબણી અને ચાવવા માટે થાય છે. હિંદી સરકારે તમાકુની પેદાસ ઉપર મોટી પેદાસ-નકાત નાંખી છે.

ઇ. સ. ૧૬૪૧—૪૨માં પરદેશો ખાતેથી કુલ ૧૧૧ કરોડ રતલ તમાકુ કિંમત રૂ. ૨૧૧ કરોડની આમદાની થઈ હતી, આમાં સીમારેટ બનાવવાની તમાકુ ૧ કરોડ ૩૫ લાખ રતલ, કિંમત રૂ. ૨ કરોડની હતી, અમેરિકાથી જ આ તમાકુ અુખ્યત્વે આવેલ હતી, રૂ. ૪૭૧ લાખની તૈયાર સીમારો આમદાની થઈ હતી.

તમાકુનું ન્યસન ઘણાખરા માણસોને હોય છે. સીમાર અને બીડી ફો જે વધારે વપરાય છે. તમાકુ આવાથી મોંમાં દુર્ગંધ આવે છે. દાંતને તુકશાત કરે છે, કંઠ પેદા કરે છે, આંખોને માટે પણ સાઈ નથી. તમાકુના ગુણો તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, મહકર, ભ્રામક, કંઠવી, કૃષ્ટ મ'દ કરનાર, તીખી છે, એમાં કંઈ છે.

તમાલપત્ર : તજ જેવાં તમાલપત્રનાં પણ વૃક્ષો લ'કામાં થાય છે. તમાલવૃક્ષનાં પાંદડાંઓને તમાલપત્ર અથવા તેજપત્ર કહે છે. તમાલપત્ર ઔષધો અને મસાલામાં વપરાય છે. એ પાંદડાં તસુભર પહોળાં અને ચાર આંગળ લાંબાં હોય છે.

તલ : તલના કાળા, કાળરચિત્રા અને ધોળા એમ ત્રણ નતના દાણા થાય છે. કાળા તલ ગુણમાં વધારે સારા છે. તલમાંથી તેલ કાઢી ખોરાક, માલીસ અને ઔષધ માટે ઉપયોગ થાય છે. તલ પૌષ્ટિક છે. તલવું ખોળ નનવરો અને માણસોના ખોરાક તરીકે ઉપયોગી છે. તલ બળકર, રિનબ્ધ, ગુરુ, અગ્નિ-દીપક, વાળોને વધારનાર, દાંતોને હિતકર, ચામડીને સુવાળી બનાવનાર છે. તેલની માલીસ એ શ્વાસરોગ માટે ઉત્તમ છે.

તલની હિંદમાંથી મોટી નિકાસ થાય છે. ૧૬૪૦-૪૧ માં માત્ર ૩,૪૦૦ ટન તલ પરદેશ ખાતે ચડ્યા હતા. પરંતુ ૧૬૪૧-૪૨ માં ૮,૬૦૦ ટન તલ પરદેશો ખાતે ચડ્યા હતા, એની કિંમત ચોદ લાખ રૂપિયા મળી હતી. બ્રહ્મદેશ હિંદવું મોટું થરાડ હતું, પરંતુ હવે એ બંધ થયું છે. હવે અમેરિકા દર વરસે ૩,૦૦૦ ટન તલ ખરીદે છે. અગાઉ તલની નિકાસ વધારે હતી, હવે હિંદમાં વધારે વપરાઈ નય છે. પેદારાના ૩-૪ ટકા જ ખાસ પરદેશ ખાતે ચડે છે.

તલવું વાવેતર ૬૦ લાખ એકરોમાં મુંબઈ, મદ્રાસ અને અન્ય પ્રાંતોમાં અુખ્યત્વે થાય છે. એની કુલ પેદારા આસારે સવા

પાંચ લાખ ટન જેટલી છે. નવો પાક નવેમ્બરમાં બહાર બહારમાં આવે છે.

તલના કાણમાંથી લગભગ ચાલીસ ટકા તેલ નીકળે છે. ગામે ગામ થાંપીની પાણીઓ હોય છે. ૧૯૧૪-૧૮ ના મહાયુદ્ધ પહેલાં તેલની હિંદમાંથી દર વરસે બે લાખ ગેલન નિકાસ થતી હતી, પરંતુ હવે હિંદમાં વસતિ વધવાને કારણે મધ્ય તેલ ખપી જાય છે.

તંદુરસ્તીના નિયમો : પોતાની તંદુરસ્તી સાચવવાના નીચે યુગ્મ નિયમો પાળવાની જરૂર છે.

[૧] સ્વચ્છ પહેલાં ઉઠવું, રાત્રે વહેલાં સુઈ જવું. સૂતાં, ઉઠતાં પરમાત્માનું રમરણ કરવું, મનમાંથી ચિંતાઓ દૂર કરવી.

[૨] દરરોજ દાંત નરમ દાંતાણના દૂધથી બરાબર સાફ કરી ઢોળવા કરવા.

[૩] આંખે ઠંડું પાણી છાંટવું.

[૪] ઠંડા પાણીથી છૂછી ને સ્નાન કરવું, ટુવાલથી શરીર તડવું સુકુ બનાવવું.

[૫] આ ઠેકાણેને બદલે દૂધ પીવું.

[૬] નિયમસર જોબન કરવું, ભગવદ્ગીતામાં સાત્ત્વિક આહારનાં લક્ષણ નીચે યુગ્મ આપ્યાં છે, આયુ વધારવાનાં ધી, દૂધ, ખાસ] બળવર્ધક, બળ અને આરોગ્ય વધારનાર, રસવાળા, ચીકણા, હૃદયને આનંદ આપનાર, સુખ પ્રીતિને આપનાર સાત્ત્વિક આહાર છે. અનાજ, તેલ, મસાલા નધારે ન વપરાયું હોય એવાં દાળપાક, ફળફૂલો, દૂધ, દહીં, ઘાસ અને સુકા ફળો સાત્ત્વિક જોબન છે.

[૭] પોતાની બૂખના પ્રમાણમાં મધ્યમસર ખાવું, ખાવામાં કઠી ઉતાવળ નહિ કરતાં ધીમેધીમે ચાવીને ખાવું, ખાવા સમય આનંદમાં ચિંતિ રાખવું. ખાધા પછી પા કલાક પાણી પીવું. અતિઆહાર કરવો નહિ.

[૮] વળી કહ્યું છે કે:—

દ્વૌ માગો પૂરયેદૈસ્તોયેનૈકંપ્રયેત્ ।

માહતસ્વ પ્રચારાર્થં ચતુર્થમવશેષયેત્ ॥

આપણે વધારેમાં વધારે ખાતા હોયએ એ પ્રમાણેના અર્ધાં ભાગ ખાવો, ચોથા ભાગનું પાણી પીવું અને છેવટેના ચોથા ભાગ પવનના અવરજવર માટે ખાલી રાખવો.

[૯] ઋતુને અનુકુળ વસ્ત્રો પહેરવાં.

[૧૦] પુણ્યી હવાનું સેવન કરવું. દરેક કામ નિયમીત કરવું.

[૧૧] દરરોજ સાદી કસરતો કરવી.

[૧૨] મળ સાફ આવે તે માટે શાક અને ફળદ્રુપ ઠીક પ્રમાણમાં ખાવાં, બહારની રાંધેલી ચીજ ખાવી નહિ, તમાકુનું સેવન બીડી અથવા કોષ્ટ રીતે કરવું નહિ, ભલિયાં હાલિયાં, ત્રિશાઈ વગેરે અતીશય પ્રમાણમાં ખાવાં નહીં.

તાજેતર યુદ્ધોનું ખર્ચ : જગતનાં મહાન યુદ્ધોનું ખર્ચ નીચે યુગ્મ યથું હતું:

યુદ્ધ	સમય	મહત્વ સંહાર	સીધું ખર્ચ (ડોલરમાં)
નેપોલિયન સાથેના	યુદ્ધ ૧૭૮૦-૧૮૧૫ ૨૧ લાખ ૩ અબજ ડોલર		
રશિયા સાથે			
ક્રીમીઆનું યુદ્ધ	૧૮૫૪-૫૬ ૭૫૫ લાખ ૧૫૫ " "		
અમેરિકાનું આંતરયુદ્ધ	૧૮૬૧-૬૫ ૬૫૫ લાખ ૭ " "		
ફ્રાન્સ-જર્મની યુદ્ધ	૧૮૭૦-૭૧ ૨૫૫ લાખ ૩૫ " "		
રશિયા-જાપાનનું યુદ્ધ	૧૯૧૪-૧૫ ૧૫૫ લાખ ૨ " "		
વિશ્વયુદ્ધ	૧૯૧૪-૧૮ ૧ કરોડ ૧૮૬ અબજ " "		
હમણાંનું યુદ્ધ	૧૯૩૬ થી શરૂ કરી ૧૮૬ અબજ " "		

તારાઓની સંખ્યા : પ્રખ્યાત ખગોળશાસ્ત્રી-એએ તારાઓની વિદ્યા સંબંધી ખૂબ પ્રકાશ પાડ્યો છે. આંખની જોવાઈ શકાય એવા તારાઓની સંખ્યા માત્ર ૭,૦૦૦ ની જ છે. ડર્બીનથી જોવાઈ શકાય એવા તારાઓની સંખ્યા એક ખગોળ-શાસ્ત્રી સીતેર લાખની જણાવે છે. જ્યારે હમણાંની ઉચ્છ્વી શોધ યુગ્મ તારાની સંખ્યા ૧૬૦ કરોડ જેટલી મોટી છે. તારાઓ અતિદૂરપણથી નાના દેખાય છે, પણ ઘણા તારા આપણા સૂર્ય જેટલા મોટા છે અને કેટલાક તો સૂર્યથી ૨૦ ગણા મોટા છે. કોઇ રાક્ષસી તારા તો સૂર્ય કરતાં ૨૦૦ ગણા મોટા છે.

તાંબુ (Copper)-હિંદમાં જુદા જુદા પ્રાંતોમાં તાંબાની ધાતુ છે. પણ બિહારના પ્રાંતમાં દર વરસે ૬ થી ૭ હજાર ધાતુ નીકળે છે. દર વરસે ૩૦ લાખ રૂપિયાની કિંમતની ધાતુ કાઢે છે. હિંદમાં પરદેશોથી મોટી રકમમાં તાંબાનાં તપસાં વાસણો માટે આવે છે.

તુર્કી : તુર્કીનું રાજ્ય યુરોપમાં અને એશિયામાં આવ્યું છે. તુર્કી એ પ્રભસત્તાક રાજ્ય છે. તુર્કીના રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૨,૬૪,૪૧૬ ચો. માઇલ છે. તેમાં માત્ર ૬૨ હજાર ચો. માઇલનો પ્રદેશ યુરોપ ખંડમાં આવ્યો છે. તુર્કીની વસતિ ૧૫ કરોડ મતુષ્યોની છે. પ્રભનો લગભગ બેઠો ભાગ મુસ્લિમ ધર્મ માને છે, પરંતુ ધર્મશિતા અને ધર્મ જીવનને દેશવરો દેવામાં આવ્યો છે. યુગ્મ શહેર કોનસ્ટેન્ટીનોપલની વસતિ ૭ લાખની છે. તુર્કીમાં ૭,૦૦૦ નિશાળોમાં ચાર લાખ વિદ્યાર્થી અને ૨૫ લાખ વિદ્યાર્થીનીઓ ભણે છે. તુર્કીની સરકારી પેદાશ ૧૮૫ કરોડ તુર્કી પૌન્ડની અને ખર્ચ પણ તેટલું જ છે. તુર્કીનું કરજ ૬ કરોડ તુર્કી પૌન્ડનું છે. તુર્કી લોકો સારા લડવૈયા છે; પરંતુ એએ ગરીબ છે. સૈન્યમાં સૈન માટે ફરજિયાત નોકરી છે. તુર્કી ખેતી પ્રધાન દેશ છે. એની ખેતીને આધુનિક પદ્ધતિ ઉપર મૂકવાની કોશિશ થાય છે. તમાકુ, અનાજ, અંજીર, રૈશમ, જીવનું તેલ, સુકા ફળો, ચામડાં, ઊન અને કપાસની યુગ્મ પેદાશ છે. તમાકુ ૩૬,૦૦૦ ટન, જીવનું તેલ ૧૫,૦૦૦ ટન, અંજીર ૩૨,૦૦૦ ટન, મોટી શાક ૫૫,૦૦૦ ટન, કપાસ ૭૫,૦૦૦ ટન, અરીસ ૩,૫૦૦ પેટી એ પ્રમાણે પેદાશ થાય છે. તુર્કીમાં ૫૧૫ લાખ ટોરો, ૧ કરોડ ચેટાંઓ, ૬૦ લાખ બકરાં, ૧ લાખ ઉટ્ટા, ૪૬,૦૦૦ ખચ્ચરો, ૬ લાખ ઘોડાઓ અને ૬ લાખ ભેંસો હતી. તુર્કીના જીવનનો હજી સારો વિકાસ થયો નથી. પેદાશ કોમધાતુ ૮૦ હજાર ટન, કોલેસો ૧૪ લાખ ટન,

સીમેન્ટ ૧૨ લાખ ટન થાય છે. ટુર્કીમાં શુરખો કાઢી નાંખવામાં આન્યો છે. ધનંત્રુઓની સત્તાઓ દૂર કરાઈ છે. સ્ત્રી-પુરુષોને સમાન હકો અપાયા છે. ટુર્કીમાં નવા નવા ઉદ્યોગો સ્થપાય છે. છતાં હજી પછાત ગણાય. કાપડની નવી મોડો ઉભી કરવામાં આવી છે, ખાંડની મોટી પણ સ્થપાઈ છે. ટુર્કીની પરદેશી દર વરસે ૬ કરોડ ટુર્કી પૌન્ડની કિંમતનો માલ મંગાવે છે. 'દશ કરોડ પૌન્ડની કિંમતનો માલ પરદેશો ખાતે ચડાવે છે. મુખ્ય આમદાની માલમાં કાપડ, ચંચો, પોલાસ, કેરોસીન તેલ વગેરે છે. નિકાસમાં તમાકુ, કપાસ, સુકો મેવો વગેરે છે. આ વિશ્વ-યુદ્ધમાં ટુર્કી તટસ્થ છે.

તેલજળ (એસિડ) : આધુનિક સમયમાં દરેક

'પાકી ચીજ' બનાવવા માટે તેલજળ અત્યંત ઉપયોગી પદાર્થ છે. એ પદાર્થ હિંદમાં હજી સંપૂર્ણપણે બનતાં નથી. પરંતુ એનો રસાયન તરીકે અત્યંત ઉપયોગ છે.

- (૧) સંસ્કૃતિક એસિડ-હિંદમાં ઔદ્યોગિકરણ માટે સંસ્કૃતિક એસિડની ધણી જરૂર પડે છે. એને ઔદ્યોગિક ઔદ્યોગિકીઅલ પણ કહે છે. દરેક ઉદ્યોગમાં એની જરૂર છે. ઇ. સ. ૧૬૩૬ માં ૧૮,૦૦૦ ટન બનાવવામાં આન્યો હતો, તે માટે સીરોલી અને બીજાં ઉદ્યોગી ૪૭,૦૦૦ ટન ગંધક આયાત કરવામાં આન્યું હતું. હિંદમાં બહુચિરતાનમાં ગંધક મળ્યું છે, પણ એનો વિકાસ કરવો જોઈએ. હિંદમાં ગંધકમાંથી સંસ્કૃતિક એસિડ બનાવવામાં ૨૦ કારખાનાંઓ છે. એક માત્ર અમેરિકાનાં ૬૨ વરસે ૭૦ લાખ ટન સંસ્કૃતિક એસિડ બને છે.
- (૨) હાઇડ્રોક્લોરિક એસિડ-આ તેલજળ મીઠામાંથી બને છે. ગંધક પણ એની બનાવટમાં વપરાય છે. છોટ છાપવી વગેરેમાં એનો ઉપયોગ થાય છે. પરદેશથી આવે છે.
- (૩) પ્રસિક એસિડ-આ ભયંકર ઝેર છે. પારામાંથી એ બને છે.
- (૪) હાઇડ્રોજન એસીડ-૨'ગ સાદું કરવા, ઔદ્યોગ પેઇન્ટિંગમાં કામ આવે છે. પરદેશથી આવે છે.
- (૫) સાઇટ્રિક એસિડ-હાંપુના રસનો આ તેલજળ છે. આપણે ત્યાં હાંપુ ટન હાંપુ થાય છે. છતાં આ એસિડ પણ પરદેશથી આયાત કરાય છે. હાંપુના રસ સાથે ચૂનો મેળવે છે. સાથે ગંધકનો તેલજળ પણ મેળવે છે. રેશમ અને કાપડ છાપવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે. એમાંથી (1) citrate of iron (2) citrate of Potash citrate of magnesia અને citrate of Ammonia વગેરે ક્ષારો મળે છે.
- (૬) એસેટિક એસિડ, નાઇટ્રિક એસિડ આ સૌ એસિડો પરદેશથી આયાત થાય છે.

તેલ : ખાદ્ય વસ્તુઓ તરીકે તેલનો ઉપયોગ છે.

તેલ જ મુંગર અને વાળોને વધારનાર તરીકે પણ તેલનો ઉપયોગ છે. પરદેશથી મુચંથી તેલો મોટી રકમનાં આયાત થાય છે. પરંતુ આ તેલોમાં વ્યાસરેટ તેલમાંથી બનાવેલું બ્લેઇટ તેલ (સફેદ તેલ) ચીકાસા કાઢવા માટે મેળવેલું હોય છે. આથી આવતાં તેલો આંખ અને વાળોને માટે સારાં નથી. આપણે ત્યાં એર'ડીઈ,

નારિયેલ અને ત લના તેલને શુદ્ધ કરી માથામાં નાંખવા ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેલના 'બળ નેટલ' પાણી નાંખી એને ઘૂંટે તપાવડું, સાથે ચુલતાની માટીનું ચુરણ નાંખતા જુડું. ૧૦-૧૨ કલાકના તાપ પછી તેલ શુદ્ધ થાય છે. આણ્વેઈમાં ઘણાં ઉત્તમ તેલો બનાવવાની કિંચાઓ છે. નીચે પ્રમાણે મસાલાવાળું 'સાઈ' તેલ બને છે.

જયમાસી તો. ૧૦ મુચંથી વાળો તો. ૫ પાનડી તો. ૧૦ ખસ તો. ૧૦ કપુર કાચલી તો. ૧૦ અગર તો. ૨ નાની એલચી તો. ૫ ખાલ ચંદન તો. ૨ તલ તો. ૨ રતનજેત તો. ૧ લવીંગ તો. ૨ કપુર તો. ૧ જુરેનિયમ તો. ૫

તોલ-માપ:

દેશી સોના રૂપા તોલવાનું કોષ્ટક

૧ ચોખ્ખાલાર = ૧ રતી (૨.)
૨ રતી = ૧ વાલ (વા.)
૧૧ વાલ = ૧ ગદીઆણો (ગ.)
૨ ગદીઆણો = ૧ તોલો
૩૨ વાલ = ૧ તોલો

અંગ્રેજી સાધારણ તોલનું કોષ્ટક

૧૬ દ્રામ = ૧ ઓંસ
૧૬ ઓંસ = ૧ પાઉન્ડ
૧૪ પાઉન્ડ = ૧ રેટોન
૨૮ પાઉન્ડ = ૧ ક્વાટર
૪ ક્વાટર = ૧ હંદ્રવેટ
૨૦ હંદ્રવેટ = ૧ ટન

અંગ્રેજી ઢવા માપવાનું કોષ્ટક

૨૦ ગ્રેઇન = ૧ સ્કુપલ
૩ સ્કુપલ = ૧ દ્રામ
૮ દ્રામ = ૧ ઓંસ
૧૨ ઓંસ = ૧ પાઉન્ડ

અંગ્રેજી મહિનાનાં નામ અને દિવસ

૧ બન્યુઆરી ૩૧
૨ ફેબ્રુઆરી ૨૮
૩ માર્ચ ૩૧
૪ એપ્રિલ ૩૦
૫ મે ૩૧
૬ જૂન ૩૦
૭ જુલાઈ ૩૧
૮ ઑગસ્ટ ૩૧
૯ સપ્ટેમ્બર ૩૦
૧૦ ઓક્ટોબર ૩૧
૧૧ નવેમ્બર ૩૦
૧૨ ડીસેમ્બર ૩૧

સૂચના : ૬૨ ચોથે વર્ષે ફેબ્રુઆરી મહિનાના ૨૬ દિવસ ગણાય છે. માટે ફેબ્રુઆરીના ૨૮ દિવસ છે કે ૨૬ દિવસ છે, તે જાણવાની રીત એ છે કે જે સન આન્યો હોય તેને ચારે ભાગવા, જો શેષ ન વધે તો તે સનનો ફેબ્રુઆરી ૨૬ દિવસનો ભણવો; ને શેષ વધે તો ૨૮ દિવસનો ભણવો.

[તોલ માપના કોષ્ટકો માટે જુઓ 'કોષ્ટકો']

પરપારકર : સીંધમાંનો એક જિલ્લો, એની ઉત્તરે ખેરપુર, પૂર્વે નેસલમીર, નોધપુર, પાલણપુર, દક્ષિણે કચ્છ રણ અને પશ્ચિમે હૈદરાબાદ છે. આ જિલ્લામાં સિંધી અને કચ્છ ભાષાનો પ્રચાર વધારે છે. આ જિલ્લો ૧૮૩૪ થી બ્રિટિશ હકુમત તળે છે. ૧૮૫૬ માં બળવા સમયે કર્નલ ઈબ્ને હૈદરાબાદ સુધી ફર્ય કરી. નગરપારકર છતી લઘુ ત્યાંના રાણાને કેદ કરી, આખો વિસ્તાર બ્રિટિશ કાબૂ નીચે મૂક્યો અને રાણાને ૧૪ વર્ષની કેશનિકાલની સજા કરવામાં આવી છે.

આ જિલ્લામાંથી ચોખા, ઘઉં, તેલીબીયાં, ટોર, ઘેટાં વિગેરે ગુજરાત, પાલનપુર તરફ મોકલાય છે. ચામડાં અને બકરી હૈદરાબાદ તરફ, ધી કચ્છ ભણી અને ગુજરાતમાં, માછલી, મીઠું વગેરે કરાચી તરફ મોકલાય છે.

આયાત વેપાર ૬, સૂત્રા મેલો, રૈશમ, શેરડી, તંબાકુનો છે. અને નિકાસ વેપાર ધાન્ય, ધી, ટોર અને નીમકનો ચાલે છે. મુખ્ય કારખાનાં ઊનનાં બરનૂસ અને પાટીટ, ઉંટની કુસો બનાવવાના છે.

થાઈમ : આ એક ફૂલઝાડ છે. એનાં ફૂલ ગુલાબી હોય છે. આ સુગંધી ઝાડ મૂળ છટાલી અને રોપનમાં થતું હતું. છેલ્લાં ૩૫૦ વર્ષથી ઈંગ્લાંડમાં એ હાખલ થયું છે. એનાં પાંદડાં ખાવામાં પણ ઉપયોગમાં આવે છે.

થોર : એને કાંટા હોય છે. હાથીના થોરના પાંદડાવું અથાણું થાય છે. એની વાડ ઉત્તમ બને છે. એમાંથી દૂધ પુષ્કળ નીકળે છે. ગોળ થોરમાંથી દૂધ પુષ્કળ નીકળે છે. એના દૂધમાં કેટલાંક રસાયનો અને સોમલની શુદ્ધિ થાય છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાનું સંયુક્ત રાજ્ય: ખિટનનું

આ અભિપ્રાયનું સ્થાન છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના ફ્રાન્સવાલ, ઓરેન્જ ફ્રીસ્ટેટ અને નેટાલ અને કેપટાઉની પ્રાંતના વિભાગોનું એ સંયુક્ત રાજ્ય છે. ઈ. સ. ૧૯૦૦માં 'મિશન સરકારે' સોએર લેંકોનો પરાજ્ય કરી ત્રાન્સવાલ અને ઓરેન્જ ફ્રીસ્ટેટ છતી લીધા હતા. ૧૯૦૬ માં ઉપલા આર વિભાગોને સંયુક્ત કરી. સંયુક્ત દક્ષિણ આફ્રિકાના રાજ્ય તરીકે સ્થાપના કરી હતી. આ સંયુક્ત રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૬૯૪,૫૫૦ ચો. માઇલનું છે. તેમાં ૩૫ એકર ચૌક હોવાનું ક્ષેત્રફળ ૭૭,૧૬૯ ચો. માઇલ, નાતાલનું ૩૫,૨૮૪ ચો. માઇલ, ફ્રાન્સવાલનું ૧,૧૦,૪૫૦ ચો. માઇલનું અને ઓરેન્જ ફ્રીસ્ટેટનું ૬૬,૬૪૭ ચો. માઇલનું છે. આખા સંયુક્ત રાજ્યની વસતી ૬૨૨માં ૭૦ લાખની હતી. તેમાં ૧૫ લાખ યુરોપિયનો અને ૫૩ લાખ સીદીઓ હતા. લગભગ બે લાખ હિંદીઓ પણ ત્યાં વસે છે. ૧૯૨૧ પછી સીદીઓ અને હિંદીઓની સ્થિતિ ગણતરી કરાતી નથી. ૧૯૪૧ માં ત્યાં વીસ લાખ યુરોપિયનો છે. આર્થિક, રાજકીય અને સામાજિક કુલ ત્રણ યુરોપિયનોના હાથેમાં છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના યુરોપિયનો સીદીઓ અને હિંદીઓને પશુતલ્ય ગણે છે. નેહરનેસઅર્ગ પ્રખ્ય શહેરની વસતી બે લાખની છે. હિંદીઓને આ રાજ્યમાંથી હાંધી કાઢવાની નેહર હલ પણ ચાલુ છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં 'ચી', મકાઈ, તમાકુ, બગેરે પુરતા પ્રમાણમાં થાય છે. ભનવરોમાં ટોરો ૧ કરોડ, ૫ કરોડ મેંદાઓ, માા કરોડ બકરોમાં, ૧૦ લાખ ડુકરો, ૬ લાખ ઘોડાઓ, ૧૧ લાખ ખરબરો, ૭ લાખ ગરેહાઓ અને ૩૨,૦૦૦ શાહમુગા હતાં. ૩૧ કરોડ રતલ ઊન પેદા થાય છે. કપાસ પણ ત્યાં હવે ઠીક પ્રમાણમાં ઉગે છે. શેરડીમાંથી ૪ લાખ ટન ખાંડ બને છે. માની ખેતી પણ શરૂ થઈ છે. ૨૬ લાખ એકરોમાં જંગલો છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સારી છે. કુલ ૭,૭૩૦ મારખાનાંઓ છે. પરંતુ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રખ્ય પેદાસ સોનું અને હીરાઓની છે. ૧૯૩૩ માં પંદર અબજ રૂપિયાનું સોનું નેકર્યું હતું. (હમણાની કિંમતે ૪૦ અબજ રૂપિયા થાય) કુલ હીરાઓની કિંમત રૂ. ૪ અબજની હતી. કોલસાની કિંમત રૂ. ૧૧ અબજની હતી. તાંબુ રૂ. ૩૫ કરોડનું અને કલઈ રૂ. ૬

કરોડની નીકળી હતી. ચાંદી પણ ઠીક પ્રમાણમાં (૧૧ લાખ આઉન્સ) નીકળે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૧૯૩૪ માં કુલ આમદાની પૈકી ૬,૬૩,૦૪,૪૩૬ ની કિંમતની અને નિકાસ માલની કિંમત પૈકી ૬,૦૬,૧૬,૧૨૬ હતી.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૧૪,૦૦૦ માઇલ લાંબી રેલ્વેઓ છે. ૩,૧૭૮ પોસ્ટઓફિસો, ૨,૬૪૪ તારઓફિસો અને ૧૧ લાખ ટેલીફોનો હતા.

હમારેકસ : જગતનું આ જૂનું શહેર છે. આરખ ખસીકાઓની એ રાજ્યધાની હતી. હમણાં સીરીઆના આરખ દેશની એ રાજ્યધાની છે. હમણાં આ પ્રદેશ ફ્રાન્સના વાવટા નીચે છે. પરંતુ આરખો સ્વતંત્રતા માટે લારે પ્રયત્નો કરે છે. હમારેકસની વસતી બે લાખની છે.

દાન્યપ્ર નદી : આદામ્સ પર્વતમાંથી નીકળે છે. લગભગ ૩,૦૦૦ માઇલ લાંબી છે. યુરોપમાં જર્મની, ઓસ્ટ્રીઆ, ચેકોસ્લોવેકીઆ, હંગેરી, રમાનીઆ, બલ્ગેરીઆ વગેરેમાં થઈ એ નદી કાળા સમુદ્રમાં પડે છે. વેપાર માટે, વાહન ન્યવહાર માટે અને ખેતી માટે એના ઉપયોગ થાય છે.

દાનિ લિંગ : બંગાળની સરકારનું ઉનાળાનું હવા ખાવાનું મથક હિમાલયમાં આવ્યું છે. હવા શ્રેષ્ઠ છે. અહીંથી કાંચનગંગાનું ઉંચું શિખર સરસ દેખાય છે. વસતિ પર્વતવાસીઓની છે.

દ્રારકા : હિંદની સાત પુરીઓમાંની એક છે. એમાં શ્રીકૃષ્ણે રાજ્ય કર્યું હતું. આથી એ બારે પવિત્ર મનાય છે. દ્રારકામાં સરસ સ્થાપત્ય તરીકે ત્યાં જગતમંદિર છે. એમાં શ્રીકૃષ્ણે લગવાનની સેવા થાય છે. શ્રી શંકરાચાર્યનું સારદાપીઠનું ધામ પણ એ મંદિરમાં છે. દ્રારકામાં એક સીમેન્ટની મોટી મીલ છે. બંદર સારું નથી. ગાયકવાડની માલિકી છે. ભનવગર -દ્રારકા રેલ્વેથી આ બંદર જોડાયેલું છે.

દાંતો : આપણાં દાંતોની સારી સંભાળ લેવાથી આપણી તંદુરસ્તી સારી રહે છે. દાંત મીઠાના ઝાગળા કરી હમેશાં સ્વચ્છ રાખવા, દાંત એ શરીરની બંદી છે. દાંત સાફ કરવા માટે દાંતણ અને જોલસાના ભુક્કા સાથે મેળવેલ બારીક મીઠાના ઉપયોગ કરવા. બની શકે તો સવારે અને રાત્રે સુતી સમયે દાંતણ કરવું.

કંત મંજન-ચુંક, મરી, તજ, લવીંગ, કાથો, મોથ, હરડે, ઝાગેલ સોપારી, ચાકું ચુર્ણ અને કાટાળા માથાં એનું કંતમંજન સાફ થાય છે.

દિલ્હી : હિંદનું પાટનગર છે. અતિપ્રાચીન શહેર છે. પાંડવોના સમયથી એ પ્રખ્યાત છે. અનેક રાજ્યવંશો એ શહેરમાં રાજ્ય કરી ગયા છે. મોગલ જમાનાનાં અતિચુસ્ત સ્થાપત્યો આ શહેરમાં છે. કંદેરો શિપિયાને ખર્ચે ન્યુ દિલ્હી હમણાં બંધોળેએ બાંધ્યું છે. એનો લુહા પ્રાંત ચીક કમિશનરના હાથ નીચે છે. સેનકેળ ૫૭૩ ચો. માઈલ છે. વસતિ ૬,૧૭,૦૦૦ની છે. હિંદમાં આ એક યુગ્ય વેપાર સ્થાન છે. દિલ્હી અનેક રેલ્વેઓનું જંકશન છે. દિલ્હીમાં ૭ કાપડની મીઠો છે. કાપડનું આ મોટું બજાર ગણાય છે. દિલ્હીમાં સાત હોદાની ફાઉન્ડરીઓ છે. પાંચ મંજકાક ચૂંથવાનાં કારખાનાં છે. આઠ એન્જિનીયરિંગનાં કારખાનાં છે. ૧ સીમેન્ટ, ૧ માટી કામ બનાવવાનું, ૧ રસાયનો બનાવવાનું અને ૧ રંગો બનાવવાનું કારખાનું છે. દિલ્હી, યુબઇ અને કલકત્તાથી ૬૦૦ માઇલના અંતરે છે. હિંદમાં સૌથી મોટું રેલ્વેસ્ટેશનસ્થાન છે. હિંદમાં સૌથી મોટી મંદી છે.

દ્રાક્ષ : દ્રાક્ષનાં વેલા થાય છે. દ્રાક્ષ સાધારણ્ય શીત દેશોમાં સાચી થાય છે. હિંદમાં વધારે કરીને બહુચિસ્તાન (ચીનમાં) તરફથી આવે છે. દ્રાક્ષમાં કાળી, કીસમીસ અને અંચુર એવી કેટલીક ભતો હોય છે. દ્રાક્ષ પિત્તશાયક અને હોલીચક્ર કરનાર છે. પાકી દ્રાક્ષ સ્વરને હિતકારક, મધુર, વસિકારક છે. એ ઉત્તમ મેવા છે.

દેવદાર : આનાં સુંદર વૃક્ષો બ્રહ્મદેશ, ખંગાળ, હિમાલય પર્વત ઉપર મળે છે. હિમાલય પર્વતમાં તે સાત હજાર ફીટની ઊંચાઈ ઉપર એનાં વનો છે, એ ઝાડ ખૂબ ઊંચું થાય છે. એનું વ્યાપુષ્ય સો બેસો વરસોનું છે. દેવદારનું લાકડું વેપારી કામમાં આવે છે. હજારો ટન લાકડું દર વરસે બજારમાં આવે છે. દેવદારનું લાકડું ઝેમળ છે. દેવદારના લાકડામાંથી ટર્પેન્ટાઇનનું તેલ બને છે. દેવદાર એાપથમાં પણ કામ આવે છે. દેવદારનો કાઠો તાજ, અતિસાર અને ઉલ્લીમાં કામ લાગે છે.

દૂધહણી : એ સર્વોત્તમ ખોરાક છે. બાળકથી તે વડ સર્વેને માટે એ અત્યંત અનુકૂળ ખોરાક છે. બિમારી અને આરોગ્યમાં એકસરખું ઉપયોગી છે. પૌષ્ટિક, શક્તિવર્ધક અને સોની પ્રકૃતિને અનુકૂળ આવે તેવા એ અમૃતમય ખોરાક છે. અને દારોનો નાશ કરે છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં દર અગ્ન્ય દીક ૫૬ તોલા જેટલી દૂધની સરેરાશ વપરાશ આવે છે. રાહરોમાં ચોકચું દૂધ મળતું નથી. પાણી ભેળવાને વેચે છે.

દેશી રાજ્યો : દેશી રાજ્યોની સંખ્યા આમ તે ૫૮૪ ની છે. ત્રણ મોટાં રાજ્યો ૮૨,૬૬૮ ચો. મા. સેત્રકળ વાણુ દક્ષિણમાં હેરાબાદ, ૮૫,૮૮૫ ચો. મા. તુ ઉત્તરમાં જરખુ અને કાશ્મીર અને ૭૩,૨૭૮ ચો. મા. નું કલાત. આ મોટામાં મોટાં રાજ્યો, જ્યારે નાનામાં નાનું રાજ્ય બીલ્વારી છે. ત્યાંની નસતિ ૨૭ માણસની અને વાર્ષિક આવક શ. ૮૦ની છે.

દેશી રાજ્ય	સેત્રકળ ચો. મા.	સરેરાશ વાર્ષિક આવક
આસામ		
મણિપુર	૮,૧૩૮	૭,૧૮,૦૦૦
બહુચિસ્તાન		
કલાત	૭૩,૨૭૮	૧૪,૪૦,૦૦૦
૧ વડોદરાનાં અને ગુજરાતનાં રાજ્યો		
વડોદરા	૮,૧૧૪	૨,૩૮,૩૭,૦૦૦
વાડાસિનેાર	૧૮૮	૨,૮૩,૮૨૦
વાંસદા	૨૧૫	૭,૩૮,૦૦૦
બારીઆ	૮૧૩	૧૧,૭૪,૦૦૦
ખંભાત	૩૬૨	૧૩,૦૭,૪૧૨
છોટાઉદેપુર	૮૬૦	૧૧,૨૬,૦૦૦
ધરમપુર	૭૦૪	૮,૭૨,૫૫૧
જયર	૩૦૮	૪,૨૨,૦૦૦
હાણાવાડા	૩૮૮	૫,૬૦,૦૦૦
રાજપીપળા	૧,૫૧૭	૨૫,૫૪,૪૦૬
સચીન	૪૮૬	૩,૭૬,૦૦૦
સંત	૪૬૪	૩,૬૦,૮૧૮
જૂતાન	૧૮,૦૦૦	૩,૫૦,૦૦૦
મધ્ય હિંદ (બોપાળ એજન્સી)		
બોપાળ	૧,૬૨૪	૮૦,૦૦,૦૦૦
નરસિંહગઢ	૭૩૪	૭,૪૨,૦૦૦
રાજગઢ	૬૬૨	૧૦,૭૬,૦૦૦
મધ્ય હિંદ (ખૂદાબખંડ એજન્સી)		
છત્તરપુર	૧,૧૩૦	૭,૫૫,૦૦૦
હતિયા	૬૧૨	૧૩,૧૬,૦૦૦
એરબા	૨,૦૮૦	૧૩,૮૨,૦૦૦
પના	૨,૫૬૬	૩,૫૦,૦૦૦
મધ્ય હિંદ (ઉદાર એજન્સી)		
ઉદાર	૬,૬૦૨	૧,૨૬,૪૫,૦૦૦
રેવા	૧૩,૦૦૦	૫૧,૮૦,૦૦૦
મધ્ય હિંદ (ગાળવા)		
ખરવાણી	૧,૧૭૮	૧૦,૮૩,૦૦૦
ધાર	૧,૮૦૦	૧૭,૧૦,૦૦૦
ઝાણુઆ	૧,૩૩૬	૪,૨૮,૦૦૦
રતલામ	૧૬૩	૧૦,૦૦,૦૦૦
પૂર્વનાં રાજ્યો (ખંગાળ રટે. એજન્સી)		
કુંચ બિહાર	૧,૩૧૮	૨૬,૬૩,૦૦૦
ત્રિપુરા	૪,૧૧૬	૨૬,૪૪,૦૦૦
મયૂરબંજ	૪,૨૪૩	૨૬,૪૧,૦૦૦
પૂર્વનાં રાજ્યો (છત્તિસગઢ રટેડ એજન્સી)		
કલકંદી	૩,૭૪૫	૬,૨૫,૦૦૦
પટણા	૨,૫૧૧	૮,૦૭,૦૦૦

ગ્વાલિયર, બનારસ અને રામપુર

ગ્વાલિયર	૨૬,૩૧૭	૨,૬૭,૬૫૦૦૦
બનારસ	૮૭૫	૧૬,૩૮,૩૦૮
રામપુર	૮૬૨	૪૫,૫૦,૦૦૦
કેદારનાથ	૮૨,૬૬૮	૮,૪૨,૧૩,૦૦૦
જગન્નાથ અને કાશ્મિર	૮૫,૮૮૫	૨,૫૪,૭૬,૦૦૦

કોલકાતા અને દ. રાજ્યો

કોલકાતા	૩,૨૧૭	૪૬,૬૦,૦૦૦
બોર	૬૧૦	૫,૭૦,૦૦૦
ભુવનગર	૩૭૬	૧૧,૬૦,૦૦૦
સાવંતવાડી	૬૩૦	૬,૬૬,૦૦૦
સાંગલી	૧,૧૩૬	૧૫,૩૫,૦૦૦

મદ્રાસનાં રાજ્યો

કોચીન	૧,૪૮૦	૮૭,૫૮,૦૦૦
પુદુચેરી	૧,૧૭૬	૨૦,૪૭,૦૦૦
ત્રાવણકોર	૭,૧૨૫	૨,૪૫,૨૮,૦૦૦
મલેસુર	૨૬,૪૭૫	૩,૬૬,૬૬,૦૦૦
સરકલ પ્રાંત		
ચિત્રાલ	૪,૦૬૦	મ્યાંકા મળ્યા નથી

પંજાબનાં રાજ્યો

ભાવલપુર	૧૬,૪૩૪	૪૨,૫૬,૦૦૦
અંબા	૩,૧૨૭	૬,૧૪,૦૦૦
ફરીકોટ	૬૪૩	૧૭,૮૪,૦૦૦
ઝાલ	૧,૨૬૮	૨૫,૨૩,૦૦૦
કપુરથલા	૫૬૬	૩૨,૪૬,૦૦૦
બેરપુર	૬,૦૩૦	૨૧,૬૬,૦૦૦
મંડી	૧,૧૩૬	૧૨,૦૬,૦૦૦
નભા	૬૪૭	૨૭,૬૧,૦૦૦
પતિઆળા	૫,૬૪૨	૧,૩૮,૭૫,૦૦૦

રજપૂતાના (રજપૂતાના એજન્સી)

બિકાનેર	૨૩,૩૧૭	૧,૨૨,૬૪,૦૦૦
સિરોહી	૧,૮૬૪	૧૦,૦૩,૦૦૦
સિક્રિમ	૨,૮૧૮	૪,૭૨,૦૦૦

પશ્ચિમ હિંદનાં રાજ્યો

ભાવનગર	૨,૮૧૬	૧,૪૦,૭૬,૨૭૩
કચ્છ	૮,૨૪૬	૨૬,૩૩,૨૭૦
પ્રાગ્યા	૧,૧૬૭	૨૩,૦૦,૦૦૦
બોળ	૨૮૨	૨,૫૨,૭૦૮
ધંધર	૧,૬૬૬	૨૧,૦૦,૦૦૦

જાંજરા	૩૭૬	૧૦,૦૦,૦૦૦
જૂનાગઢ	૩,૩૩૭	૧,૧૦,૦૦,૦૦૦
લોધી	૩૪૩	૭,૮૬,૭૦૭
ગોંડલ	૧,૦૨૪	૫૦,૦૦,૦૦૦
મોરબી	૮૨૨	૫૬,૩૬,૦૦૦
નવાનગર	૩,૭૬૧	૬૨,૬૭,૫૦૭
પાલીતાણા	૨૮૬	૮,૧૨,૦૦૦
પોરબંદર	૬૪૨	૨૦,૦૦,૦૦૦
રાધનપુર	૧,૧૫૦	૫,૮૭,૦૦૦
રાજકોટ	૨૮૨	૧૪,૦૪,૫૬૭
વડવાણ	૨૪૨	૫,૭૦,૦૦૦
વાંકાનેર	૪૧૭	૭,૩૫,૦૦૦

રજપૂતાના (પૂર્વનાં રજા રાજ્યો)

ભરતપુર	૧,૬૭૨	૩૩,૭૪,૦૦૦
બૂંદી	૨,૨૨૦	૧૨,૧૬,૦૦૦
ઝાલાવાડ	૮૧૩	૧૭,૩૫,૦૦૦
ધોલપુર	૧,૧૭૩	૧૫,૭૬,૦૦૦
કરોલી	૧,૨૪૨	૭,૨૧,૦૦૦
કોટા	૫,૬૮૪	૪૭,૬૩,૦૦૦

રજપૂતાના (જયપુર એજન્સી)

અલ્વર	૩,૧૫૮	૩૪,૦૪,૦૦૦
પ્રીતાનગર	૮૫૮	૭,૫૦,૦૦૦
ટોંક	૨,૫૫૩	૨૨,૪૬,૦૦૦
જયપુર	૧૬,૬૮૫	૧,૩૪,૬૩,૦૦૦
શાહપુરા	૪૦૫	૪,૩૨,૦૦૦

રજપૂતાના (મારવાડ અને દ. રજપૂતાનાનાં રાજ્યો)

બસવાડા	૧,૬૪૬	૪,૧૩,૦૦૦
કુંગરપુર	૧,૪૬૦	૬,૩૭,૦૦૦
પ્રતાપગઢ	૮૮૬	૫,૮૭,૦૦૦
ઉદેપુર	૧૨,૭૫૩	૭૩,૩૨,૦૦૦

પંજાબ હિલ રેટ્રેડ્સ

બરાર	૩,૪૩૬	૪,૨૫,૦૦૦
ચિલાસપુર	૪૫૩	૨,૬૦,૦૦૦
સિરમૃ (નાહન)	૧,૧૦૦	૧૭,૫૦,૦૦૦
તેહરી-ગઢવાલ	૪,૫૦૨	૨૦,૩૪,૦૦૦

રજપૂતાના (પશ્ચિમ રજપૂતાનાનાં રાજ્યો)

હાંતા	૩૪૭	૨,૦૧,૦૦૦
જસલમીર	૧૬,૦૬૨	૪,૩૪,૦૦૦
જોધપુર	૩૬,૦૭૧	૨,૫૮,૩૨,૦૦૦
પાલણપુર	૧,૧૭૪	૧૧,૩૪,૦૦૦

નજદ અને હળજનું રાજ્ય: અરબસ્તાનમાં આ સૌથી મોટું અને બળવાન રાજ્ય સૌદી અરબીમાંનું સામ્રાજ્ય કહેવાય છે. અબ્દુલરહિમાન

અબ્દુલઅજીઝ અલસાદિ આ રાજ્યનો પાયો નાંખી પાતાના પુરુષાર્થથી આખું સામ્રાજ્ય જીતી લીધું છે. એ વાહબી પંથનો મોટો રાજ છે. નજદ અને હળજ એ બે મોટા દેશોમાંથી નજદની વસતિ ૩૦,૦૦,૦૦૦ અને હળજની વસતિ ૧૫,૦૦,૦૦૦ની છે. આ બંને વિભાગ રૈતીના રણમય છે. એમાં ખેતીવાડી ઘણી જુદા છે. યુષ્ય પેદાશ ખજૂર, ઘઉં, જવ, જીંટના ફૂથ, ઘી અને ફળો થાય છે. વસતિ બહુ બહાદૂર પણ મરીબ છે. રણમાં બીડું ભતના આરખોની અનેક ભાતો રખે છે. હળજમાં યુષ્ય શહેરો મક્કા અને મદીના સુવિભોના અત્યંત પવિત્ર તિર્થસ્થળો છે. મક્કા મદીનાની હજ કરવી એ સુવિભોને માટે ફરિયાદ છે. જ્યાં એ મક્કાનું બંદર છે. આ રાજ્ય ખૂબ પહાત છે. એની પેદાશ ખેતી, અર્થશાસ્ત્ર, આયાત અને નિકારાના આંકડાઓ મળતા નથી. મુઝા ખેદશ, ખડતલ વસતિ અને ઉધોગો રહિત આ દેશ રાજ્યની યુષ્ય પેદાશ (૧) સુવિભ મચીઓ (૨) ક્ષિતિશ સરકારની આર્થિક મદદ (૩) અમેરિકાએ શોધેલા તેલના કૂવાઓમાંથી થાય છે. મકાન વસતિ ૧,૩૦,૦૦૦ની છે. એમાં પચમખર સાહેબ જન્મ્યા હતા. વેપાર ઘણાં ખર્ચાં જોડેની વણજારો મારફતે ચાલે છે. હમણાં રસ્તાઓ બાંધવાનું શરૂ થયું છે.

નદીઓ (હિંદની) : હિંદની નદીઓ અતિ પવિત્ર ગણાય છે. એમને કંઈ તિર્થસ્થળો આપ્યાં છે.

(૧) સિંધુ હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળીને પંજાબમાં વહે છે. અહીં એને પાંચ નદીઓ જેલમ, રાવી, બિયાસ, સતલજ અને ચીનાબ મળે છે. પંજાબથી એ સિંધમાં પહોંચી માઇલ લાંબી વહીને અરબીસાગરમાં મળે છે. તે ૧,૭૦૦ માઇલ લાંબી છે. સકરબેરેજ નામે મોટો બંધ બાંધીને પચીસ કરોડ રૂપિયાને ખર્ચે એના ઉપર નહેરો બંધાય છે. સિંધુમાં રીમરો અને વહાણો ચાલે છે.

(૨) ગંગા નદી—હિંદની આ સૌથી પવિત્ર નદી હિમાલયમાંથી નીકળે છે. આ નદી ૧,૫૦૦ માઇલ લાંબી છે. હરદ્વાર, કાશી, મીરજપુર થઇ એ બંગાળમાં વહે છે. ત્યાં બંગાળના ઉપસાગરમાં આ નદી મળી જાય છે. યજુના, ગોઆ, ગંડકા

તથા સોણ નદી એની મોટી શાખાઓ છે. કલકત્તા પણ ગંગા ઉપર આવ્યું છે. ખેતી માટે નહેરો અને વેપાર માટે રીમરો અને બોટો એમાં ચાલે છે.

(૩) બ્રહ્મપુત્રા—હિમાલયના દક્ષિણમાં નીકળી સામ્પો નામથી એ ટિબેટ અને આસામમાં વહી બંગાલમાં પ્રવેશ કરે છે. ગંગા સાથે બંગાળમાં મળી બ્રહ્મપુત્રા પદ્મા નામ ધારણ કરે છે. બંગાળના અખાતમાં એ મળી જાય છે. ખેતીની નહેરો અને ન્યવહારની દૃષ્ટિએ ઉપલી બે નદીઓ વધારે ઉપયોગી છે. બ્રહ્મપુત્રા ૧,૬૮૦ માઇલ લાંબી છે. આસામમાં એના પુરતો ઉપયોગ થતો નથી.

(૪) નર્મદા—એ ૬૦૦ માઇલ લાંબી નદી અમરકંટકના પહાડોમાંથી નીકળી જળવપુર થઇ ગુજરાતમાં બ્રમ્હવગેરે ડેલ્ટાથી આગળ વધીને પશ્ચિમમાં સમુદ્રને મળે છે.

(૫) કાવેરી—૭૦૦ માઇલની લાંબી નદી કર્મના પર્વતોમાંથી નીકળી માઇસોરમાં ખેતી અને જળવિદ્યુતશક્તિ ઉત્પન્ન કરીને મદ્રાસ પ્રાંતમાં આગળ વધે છે.

આ સિવાય કૃષ્ણા, તાપી, ગોદાવરી, મહાનદી એ પણ મોટી નદીઓ છે. આ નદીઓને કિનારે મોટાં શહેરો વસ્યાં છે.

નરેન્દ્રમંડળી : નરેન્દ્રમંડળી ૧૯૨૧ ના ફેબ્રુવારી માસમાં ડયુક ઓફ કોનાટો ખુલ્લું મુક્યું હતું. દર વર્સે એ મંડળની એક બેઠક નિયમિતપણે વૉઇસરૉયના હાથે ખૂલે છે. ૩૩ થી ૩૫ સભ્યોની સ્ટેન્ડિંગ કમિટી નિર્માય છે. એની શ્રેષ્ઠ બે વરસની છે. નરેન્દ્રમંડળની ચેન્સલર કોઈપણ રાજ સુદી કંઠારો. આ સુટબો સ્ટેન્ડિંગ કમિટી કરશે. હમણાં ભોપાલના નવાય ચેન્સલર છે. નિઝામ, માઇસોર, વડોદરા જેવાં મોટાં રાજ્યો એમાં પૂરાં મળ્યા નથી.

નવાનગર (ગમનગર) : આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૩,૭૬૧ ચો. માઇલનું છે. વસતિ ૫,૦૪,૦૦૬ ની છે. કચ્છના અખાતના કિનારે આ રાજ્ય આવ્યું છે. એના રાજ્યકર્તા સિમિજસિંહજી ભટ્ટ ભટ્ટેલ રાજપૂત છે. આ રાજ્યની પેદાશ હમણાં ૬૨,૦૦,૦૦૦ ની અણાય છે. રાજ્ય ખેતી પ્રધાન છે. રાજ્ય પાસે નાનાં મોટાં ૩૨ બંદરો છે. પરંતુ ત્રણેક ચાલુ છે. પરંતોથી આવતા માલની જહાઝોની મોટી પેદાશ છે. ખેતીની પેદાશમાં

કપાસ, બાજરી, ઘઉં, ચણા અને જુવાર છે. ભત્રનગર રાજ્ય પાસે ૫૧ માઇલ લાંબી રેલ્વે રાજકોટ સુધી છે, ભત્રનગર રાજ્યની વસતિ ૭૦,૦૦૦ ની છે. એ રાજ્યે મોટા રસ્તાઓ અને સરસ નહેર બાંધકામો કરાવે છે. પરદેશી ખાંડ, કેરોસીન, ધાતુઓ, દિવાસળી, કાપડ, વિભળીક સામાન આવે છે. બ્રિટિશ કરદારની ભારે જકાતને લાલ આ રાજ્યને મળે છે. સસ્તા રેલ્વે નૃધી પરદેશોના માલ વિહલી સુધી મૂકી શકાય છે. હિંદી સરકારે હવે જકાત બાબત રાજ્ય સાથે સમાધાન કર્યું છે. નીચે પ્રમાણે રાજ્યનો વેપાર છે.

	૧૯૩૬-૪૦	૧૯૪૦-૪૧
આમદાની	૧૨૧.૬૪ હજાર રા.	૩૫૪૩ હજાર રા.
વિકાસ	૮૬.૧૨ "	૧૫૮૬ હજાર રા.
નિકાસમાં કપાસ, બાજરી, સીંગણા, ધી વગેરે છે. રાજ્યમાં મોટા ઉદ્યોગો નથી.		

નવું બંધારણ : આખા હિંદને મધ્યસ્થ સરકાર સાથે જોડાઇ જવાનું આમંત્રણ મળ્યું હતું, પણ હજી આનું કંઈ જ પરિણામ આવ્યું નથી.

ફેરલ પાર્લિમેન્ટના બે ભાગો કરવામાં આવ્યા છે. સભા-સદાની કુલ ૧૪૧ વર્ષ થાય છે. આ ફેરલ એસેમ્બલીમાં પ્રતિનિધિ પદો કાઢેલા બ્રિટિશ હિંદના ૨૫૦, પ્રતિનિધિ અને ૧૫૦ દેશી રાજ્યોમાંથી ૧૨૫ પ્રતિનિધિઓ છે.

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ, બીજી રાજસભા કે જેમાં ૧,૦૦,૦૦૦ મતદારોએ ખાસ બ્રિ. હિંદના ૧૫૬ પ્રતિનિધિઓ તથા ૬૫૦ દેશી રાજ્યોમાંથી ૧૦૪ પ્રતિનિધિઓ છે. તેના ૧/૩ સભ્યો ફરજીયે નિયુક્ત થશે.

આ ઉપરાંત (૧) સિંધને સુબધથી છૂટું પાડી દેવામાં આવ્યું છે અને બિહારથી આરિસા જુદા પાડવામાં આવ્યો છે. આ પ્રતિ ઉપર ગવર્નરની સત્તા છે. તેમને સહાય કરે એવું પ્રધાનમંત્રી પણ રચવામાં આવ્યું છે. મદ્રાસ, સુબધ, બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાંત, બિહાર રેલ્વે સંચાલન માટે રેલ્વે એજીન્સી તેમ જ રેલ્વે ઈન્જીનલની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

આખા હિંદ માટે જે ફેરલ કોર્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. તેમાં એક અધ્યક્ષ અને તેમ જ બીજા જજ પડે એટલા જ નીમવામાં આવેલા છે. ગવર્નરની સત્તા નીચેના પ્રતિને વસતિના પ્રમાણમાં મતાધિકાર ઉટકાથી ૧૪ ટકા સુધી વધારી આપવામાં આવ્યો છે. તેમ જ પુખ્ત વયની ઉંમરનાને ૨૭ ટકા મતાધિકાર મળે છે. લગભગ ૩ કરોડ આઠ લાખનો મતાધિકાર છે.

નવો સ્ટેટ્સ ટાઇમ : તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૪ થી યુદ્ધને અવરુદ્ધ રહે માટે હિંદી સરકારે હિંદના ઘડીઆલોમાં નવો ટાઇમ એક કલાક વહેણે મૂક્યો છે. આ ટાઇમ ગ્રીનિચ સમયથી પૂરું કલાક, મધ્ય યુરોપના સમય કરતાં ૪.૩૦ કલાક આગળ છે. આપણા પ્રતિના ખરા સમયથી નવા ટાઇમનો ફેરફાર નીચે સુબધ છે.

આસામ, બંગાળ-નવા સમયથી ૬૦ મિનિટ આગળ વધે છે.			
કલકત્તા	૨૪	"	"
દિલ્લિ	૫૧	"	"

શિવોગ	"	૩૮	"	"	"
અહમદાબાદ	"	૨	"	"	પાછળ રહે છે.
મદ્રાસ	"	૬	"	"	"
લાહોર	"	૩૩	"	"	"
સુબધ	"	૩૬	"	"	"
પેશાવર	"	૪૪	"	"	"
કરાચી	"	૧૨	"	"	"

નહેરો : હિંદમાં હિમાલયમાંથી અનેક નદીઓ વહે છે. એ સર્વે નદીઓમાંથી સરકારે ખેતીવાડી માટે અનેક નહેરો બાંધી છે. હિંદમાં ૭૦,૦૦૦ માઇલ જેટલી નહેર બાંધી છે. ઇ. સ. ૧૯૩૬-૩૭ માં ૫ કરોડ ૨૦ લાખ એકર જમીનમાંથી ૨ કરોડ અને ૮૦ લાખ એકર નહેરો મારફતે, ૬૦ લાખ એકર તળાવોથી, ૧ કરોડ ૨૦ લાખ એકરો કાપમાંથી અને ૬૦ લાખ એકરોને બીજા સાધનોથી પાણી પાવામાં આવે છે, ઉપર હિંદુસ્તાનમાં અને મદ્રાસમાં નદીઓનું પાણી નહેરો ચારે તરફ બાંધી જમીન પાવામાં આવે છે, બીજા ભાગોમાં જ્યાં વરસાદનું પાણી એકઠું થઈ શકે, ત્યાં મોટા પુરતા બાંધીને મોટા તળાવો પાણીથી ભરી એમાંથી નહેરોને વાટે ખેતીને પાણી પીવરાવે છે, એ પાણી પૂરું પાડવા માટે સરકાર ખેડૂતો પાસેથી કર લે છે. સિંધમાં સકર ખેતરોની નહેરો છે. સિંધની કુલ જમીનમાંથી ૭૩.૩ ટકા નહેરોના પાણીથી પીએ છે. પંજાબમાં ૪૪.૧ ટકા, બંગાળમાં ૬.૧ ટકા, મધ્યપ્રાંત અને વિહારમાં ૪.૨ ટકા અને સુબધમાં માત્ર ૩.૬ ટકા જમીન નહેરોના પાણીથી પીએ છે. નહેરોમાંથી સરકારને સાફ ન્યાય મળે છે. નહેરો ઉપર હિંદી સરકારે ૧૫૪ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ્યા છે. ૧૯૩૬-૪૦ માં નહેરોને લગતા આંકડા નીચે સુબધ છે.

નહેરો તથા શાળાઓના સાધનો	૧૬,૭૬૬
સીંચાઈવાળી જમીન એકર	૨,૮૨,૬૨,૬૩૮
રોકાયેલ સુધી રા.	૧,૫૩,૮૬,૪૨૪૩૩
આવક રા.	૧૦,૦૩,૪૮,૧૫૬
સુધી પર આવક	૮૬૧ ૬.૫૨

નાક : સુધવાને માટે પરમાત્માએ નિર્ણિત કરેલું શરીરનું એ એક અગ્રહ્ય અંગ છે. એને હમેશાં સાફ રાખી અંદરના ભાગમાં તેલ લગાડવું. નાકમાં અતિ સૂક્ષ્મ યંત્રો ગોઠવ્યાં છે. આસાક્ષર લેવાનું એ સાધન છે. નાકનાં યંત્રો ભૂમકાથી પીનસ, નાકનો છાંદ અને સળેખમ શરદી જેવાં રોગો થાય છે.

નાગપુર : મધ્ય પ્રાંતનું એ સુખ્ય શહેર છે. અહીં ગવર્નર, હાઇકોર્ટ અને યુનિવર્સિટી આવ્યાં છે. નાગપુરના પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૩૮,૩૩૪ ચો. માઇલનું અને વસતિ ૧૦,૬૧,૬૨૪ની છે. વરસાદ સરેરાશ ૩૬ ઇંચ પડે છે. સાતપુડા પર્વત ઉપરના જંગલોમાં સાગ અને બીજાં લાકડાંઓ મળે છે. કપાસ, ઘઉં, જુવારના પકાયા થાય છે. મેગેનિઝની ધાતુ આ પ્રાંતમાં નીકળે છે. આ જલ્લામાં નારંગીના પુષ્કળ બગીચા છે. આખા હિંદમાં નિકાસ થાય છે. નાગપુર રાજ્યમાં બે કાચનાં કારખાનાં છે દિવાસળીનું એક કારખાનું અને એક માટીનાં વાસણો બનાવવાનું કાળખાનું છે. એક મોટી કાપડની તાતા કંપનીની મીલ પણ એ બંગાળ-નાગપુર રેલ્વેનું નાગપુર મોડું જંકશન છે.

નાગરવેલનાં પાન : મુખવાસની વસ્તુ તરીકે હિંદમાં આ પાન આવવાનો સ્વપ્ન રિવાજ છે. અનેક ભતનાં નાગરવેલનાં પાનો થાય છે. ક્ષેત્રો પાન આવતાં થૂંકે છે. એ સાર્વત્રિક સ્વાસ્થ્યને માટે ખરાબ ટેવ છે. પાનમાં વૈધકિય ઝુણો વીર્ય વૃદ્ધિકર, રુચિકર અને કાંતિકર છે. એનું અતિસેવન હાંતના રોગો, નવના રોગો કરે છે.

નાણાનું વજન : ૧ રૂપિયો ચાંદીનો, ૧ તોલો = ૧૮૦ ગ્રેન. ૦૧ રૂપિયો, ચાંદીનો ૦૧ તોલો = ૬૦ ગ્રેન. ૦૧ રૂપિયો ચાંદીનો (૧૦ વાલ) ૦૧ તોલો = ૪૫ ગ્રેન. બે આંખી નિકલની ૧ તોલો, ૬૦ ગ્રેન. ચાર આંખી નિકલની = ૧૦૫ ગ્રેન. ૧ આંખી નિકલની ૧ તો. ૬૦ ગ્રેન. કાંસાનો પૈસો, ૭૫ ગ્રેન.

નાતાલ : ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં આ પ્રદેશને શક્ષિય આફ્રિકાના સંયુક્ત રાજ્યમાં ભેડી કેવામાં આવ્યા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫,૨૮૪ ચો. માઇલનું છે. ઈ. સ. ૧૯૨૧માં વસતિ ૧૪,૨૬,૩૬૩ ની હતી. તે પછી હિંદી અને સીડી વસતિની ગણતરીનું કામ બંધ કરાયું છે. ૧૧૧ લાખ યુરોપિયનો આ પ્રદેશમાં વસે છે. હિંસીઓ વિશ્વે પશુ સમૃદ્ધ કાંચકાઓ ધડાય છે. જુઠા રહેવાનાં ભત્તાઓ, જુઠા રહેવાનાં ઠાળાઓ, જુઠાં વેપારનાં સ્થાનો વગેરે માનસવાલની ખરાબ પદ્ધતિઓ અહીં પશુ દાખલ કરવામાં આવી છે. શિક્ષણ માટે પણ યુરોપિયનો સારા ખાસ બંદોબસ્ત છે. નાતાલની પ્રાંતિક સરકારનું ખર્ચ ૧૪૧ લાખ પાઉન્ડનું અને પેદાશ ૧૪૧ લાખ પાઉન્ડની છે. શેરડીના મોટા વિસ્તારો આ પ્રાંતમાં છે. લગભગ ૪ લાખની ખાંડ પેદા થાય છે. ફળો, શાક, મકાઈ ઠીક પ્રમાણમાં થાય છે, મુખ્ય શહેર દરબનની વસતિ ૧,૫૧,૬૪૨ ની છે. આ પ્રાંતમાં કાસરો અને બીજાં ભુરતરો ઠીક પ્રમાણમાં નીકળે છે. યુરોપિયનો આ દેશ પોતાના માટે જ રાખવા માગે છે.

નાલાનું રાજ્ય : પંજાબમાં આવેલું આ દેશી રાજ્ય ૧,૦૦૦ ચો. માઇલમાં આવ્યું છે. એની વસતિ ૩૧ લાખ જેટલી છે. રાજ્યકર્તા શીખ અને લાખા પંજાબી વપરાય છે. ખેતી મુખ્ય છે. ઘઉં, અણા, ખાજૂરો, કઠોર પેદા થાય છે. આ રાજ્યમાં નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વે અને બી. બી. સી. રેલ્વે લાઇનો છે. મોટા ઉદ્યોગો કાંઈ નથી. નાના ઉદ્યોગોમાં જીન, પ્રેસ, તેલ પીલવાનાં કારખાનાં વગેરે છે.

નારંગી : આ ફળ નાગપુર જિલ્લામાં અને આસામના સીંહકેટ જિલ્લામાં ઘણું થાય છે. આ ફળ સ્વાસ્થ્યને માટે ઉત્તમ છે. રોગોને પણ ખાવા આપી શકાય છે. પરંતુ નારંગીની ખાદી ભત રોગોને આપતી નથી. નારંગીના ઝુણો રુચિકર, સારક, ખજાન, મુગંધી અને સ્વાદ છે. નારંગી ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ, દેખાવમાં સુંદર, મુગંધમાં મધુર અને સ્પર્શ કરવામાં શિતળ છે.

નાહડું (સ્નાન) : આપણા શરીરને સ્વચ્છ રાખવા માટે દરરોજ સ્નાન કરવું જોઈએ. નાહવાનો યોગ્ય વખત સૂર્યોદય પહેલાંનો છે. નાહવા સમયે અંગ ધોળાને નાહવું જોઈએ. ચામડી ઉપર મેલ રહે તે ચામડીનાં પરસેવા નીકળવાનાં બારિક હિંદ્રો પુરાઈ જવાથી

ચામડીના રોગો થાય છે, અઠવાડિયામાં એક કે બે વખત સાબુ ધોળાને નાહવું જોઈએ. ઉનાળામાં વધારે વખત સાબુનો ઉપયોગ કરવો. શિયાળામાં ગરમ પાણીથી નાહવું. સમયે આંખ, નાક અને સાંધાવાળા ભાગોને ધસીને મેલ સાફ કરી નાંખવો. માથા ઉપર ગરમ પાણી નાંખવું નહિ. વિખ્યાત ડોક્ટરોનું કહેવું છે કે “જૂંદા-ચૂકે પછ એક કમરો ગરમ પાણી માથા ઉપર નાંખવું હોય, તે માથા ઉપર એક ગાગર ઠંડું પાણી ફેંકવું જોઈએ.” પગનાં આંગળાઓમાં ભરાયેલ મેલ પછી સાફ કરવો. બિમાર, અશક્ત, રોગી અને તાવ વાળા માણસે નાહવું નહિ. પરંતુ ગરમ પાણીમાં કપડું ભીંજી નીચોવાને અંગો સાફ કરવાં. નાહવા પછી મુકા દુવાલથી શરીર ઢાળીને મુકું બનાવવું. નાહવા પછી તરત જમવું નહિ. નાહવાથી શરીર હળવું અને સ્ફુર્તિવાળું બને છે. તરવાની કસરત એ સર્વોત્તમ કસરત છે. દરેક માણસે તરવાનું શીખવું જોઈએ.

નિકાસ અને આયાતના પરદેશો : નિકાસ આયાત કયા કયા દેશો તરફ કેટલી થાય છે. તેના ટકા :

નિકાસના ટકા—

દેશ	૧૯૩૮-૩૯	૧૯૩૯-૪૦	૧૯૪૦-૪૧
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	૩૪.૩	૩૫.૫	૩૨.૬
જર્મની	૫.૦	૧.૭	૪.૬
જાપાન	૮.૮	૧.૬	૪.૬
યુ. સ્ટેટ્સ	૮.૪	૧૨.૭	૧૧.૧
ફ્રાન્સ	૩.૬	૩.૭	૨.૩
નેધરલેન્ડ	૨.૨	૧.૨	૦.૨

આયાતના ટકા—

દેશ	૧૯૩૮-૩૯	૧૯૩૯-૪૦	૧૯૪૦-૪૧
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	૩૦.૫	૨૫.૨	૨૨.૬
જર્મની	૮.૫	૪.૦	૦.૧
જાપાન	૧૦.૧	૧૧.૭	૧૩.૭
યુ. સ્ટેટ્સ	૬.૪	૬.૦	૧૭.૨
ફ્રાન્સ	૦.૬	૦.૬	૦.૪
નેધરલેન્ડ	૦.૬	૦.૬	૦.૩

નિકાસ અને આયાતની મુખ્ય વસ્તુઓ :

હિંદમાંથી કાઢે માલ મુખ્યત્વે નિકાસ થાય છે. તેમાં મુખ્ય કાચી વસ્તુઓ ૧૯૪૧-૪૨માં નીચે મુજબ નિકાસ થઈ હતી.

વસ્તુ	કિંમત (એક લાખ રૂ.માં)
શણ	૧,૦૪,૧૭૩
શણની વસ્તુઓ	૫,૩૮,૮૧૫
ચા	૩,૬૫,૭૨૩
અનાજ, દાળ, આદો	૧,૦૪,૨૬૪
લાખ	૪૬,૧૭૪
ચામડું કાચું	૪૦,૩૪૪
શાક ફળફૂલ	૩૦,૬૪૪
તમાકુ	૨૨,૦૦૧
રબર પાકું	૧૧,૩૦૫

કપાસ	૧,૭૫,૪૧૦
કપાસનું કાપડ	૩,૧૦,૭૮૩
તેલ દાણા	૧,૦૫,૦૨૮
આમડું પાકું	૬૧,૨૫૦
ઊન કાચીપાકી	૩૩,૬૧૭
તેલ	૨૦,૭૭૨
રબર કાચી	૭,૮૭૭
તેલના	૧૧૩,૦૫
ગોરાછીની વસ્તુઓ	૭૬,૪૧
નમ્મા બાંધવાનાં સાધનો	૧૮,૨૦
માછલીઓ	૧૦,૨૬
સરેલ બીંદી (શણ)	૬૬,૫૩
કાષી	૭૬,૪૩
દવા ઔષધીઓ	૧૦,૬૮
ગુંદર, રાખ	૫૨,૨૭

આ સિવાય બીજા નાના નાના પદાર્થો દરેક ૫૦ લાખ રૂપિયાની નીચેની કિંમતના ઠોરી, બૂટ, ખંડ વગેરે અનેક પરદેશી ખાતે ચડે છે. હાલકાં, રેશમ, ભનવરો એવી એવી પચીસેક વસ્તુઓની નાની નિકાસ આમાં ગણી નથી.

આયાત વેપારની વસ્તુઓ—પરદેશીથી હિંદમાં મુખ્ય પાકા પદાર્થોની વસ્તુઓ ૧૬૪૧-૪૨ માં આયાત થઈ હતી તેની નોંધ—

વસ્તુ	કિંમત (એક લાખ રૂ.માં)
કપાસ અને કાપડ	૨,૨૧,૧૫૪
અનાજ, દાળ, આટો	૧,૫૦,૨૦૩
ચંચો મોટાં	૧,૨૮,૬૫૩
રંગી	૫૭,૭૧૭
ચંચો નાનાં	૫૧,૫૭૮
ઊન અને ઊનનું કાપડ	૪૬,૬૬૮
કાગળ અને પુઠા	૩૫,૫૩૨
મિઠો માટે પાટા	૧,૭૮૬
કાચની વસ્તુઓ	૬,૫૫૦
ખનાવડી રેશમ	૩૪,૮૬૭
લાકડું લાકડ કાચ	૨૮,૭૫૨
દારૂ	૨૭,૭૭૬
ગોરાછીની વસ્તુઓ	૨૬,૫૦૮
તમાકુ	૨૫,૫૭૧
તેલના	૨૫,૧૬૬
ભોજી	૨૨,૧૨૭
રબરની ખનાવડો	૨૧,૮૨૪
બાંધાની	૬,૪૬૭
રેશમની	૫૭,૩૩
રેશમ અને રેશમી કાપડ	૧૫,૫૩૧
ચાની પીટીઓ	૧૪,૬૬૮
રંગી	૨૨,૩૧૧
દુગો સુકાં	૧૧,૪૨૨
ખાંદ	૧૧,૨૧૧

મીઠું	૧૦,૭૫૪
સુગરનાં ક્રમ્બો	૬૮,૦૨
મિઠકેતો બાંધવાના પદાર્થો	૮,૬૩૨
ચરબી	૫,૦૦૨

આ સિવાય હથિઆરો, ચોપડીઓ, ચીનીકામ, દિવાસળી અને એવી એવી ૩૦ વસ્તુઓ દરેક ૫૦ લાખથી ને પાંચ લાખની કિંમતની આયાત કરાય છે.

નિકાસ આયાતના આંકડાઓ: હિંદના પરદેશ ખાતેના નિકાસ અને આમદાનીના ત્રણ વરસોના આંકડા નીચે મુજબ છે. આ આંકડા ૧૦૦૦માં છે.

વરસ	નિકાસ (રૂ. ૧૦૦૦માં)	આયાત (રૂ. ૧૦૦૦માં)
૧૯૩૬-૪૦	૨૦,૩૬,૨૧૨	૧૬,૫૨,૬૨૧
૧૯૪૦-૪૧	૧૮,૬૮,૬૬૪	૧૫,૬૬,૭૨૧
૧૯૪૧-૪૨	૨૩,૭૫,૫૬૩	૧૭,૬૨,૬૬૬

વિશિષ્ટતાને લીધે નિકાસ વધી છે. આયાત ઘટી છે.

નિઝામનું રાજ્ય : હિંદનું આ સૌથી મોટું રાજ્ય દક્ષિણમાં આવ્યું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮૨,૬૬૮ ચો. માઈલનું છે. વસતિ ૧,૬૩,૭૮,૫૩૪ની છે. પેદારા દ્વા કરોડ રૂપિયાની છે. રાજ્યમાં ૫૫૦ જેતી પ્રધાન છે. જેતીમાં ઘઉં, ચોખા, કપાસ, બાજરી, જુવાર વગેરે થાય છે. કપાસ નીચે ૩૧ લાખ એકર, ૧૧ લાખ એકર ચોખા, ૧૧ લાખ એકર ઘઉં નીચે ૩૧ લાખ એકર રીંડીઆ, ૧૧ લાખ એકર સીંગદાણા, ૧૧ લાખ એકર અજરની નીચે છે. કુલ ૩૫,૦૦૦ ચો. માઈલ નીચે છે, રાજ્યમાં કોલસો ૧૨ લાખ ટન નીકળે છે. બીજા વાતુઓ પુષ્કળ છે. પશુ સર્વે નિયમિત થઈ નથી. નિઝામસાગરના મોટા બંધમાંથી નહેરો વાટે જેતીને પાણી પાવામાં આવે છે.

રાજ્ય ઉદ્યોગમાં પહોત ગણાય. ૭ કાપડની મીલોમાં ૨,૬૬૪ હુમે અને ૧,૨૪,૩૦૮ રૂપીયા છે. ૨૭૨ જિનો અને પ્રેસો છે. આટાની મીલો, ચર્મલેથ અને રંગની મીલ છે. ગુલ્ફઉદ્યોગ પુષ્કળ છે. દારૂ, નળીઆ અને સાબુના કારખાના છે. નિઝામની પોતાની રેલ્વે, પોતાના સિક્કા અને પોતાની ચલણી નોટો છે.

નિમક : મીઠું, સિંધવ એ ગરીબોને માટે અતિ આવશ્યક પદાર્થ છે. એની પેદારા અને આમદાની ઉપર સરકારી નકાત દર મળે રૂ. ૧૧ છે. હિંદમાં કરાંચી ખાતે ત્રણ મોટાં કારખાનાંઓ છે. કાઠિયાવાડમાં નવલખી, ખારાધોડા ખાતે કારખાનાં છે. સિંધવની ખાણો સરકારની છે. કુલ ૫૦ કરોડ ટન મીઠું હિંદમાં દર વરસે ખપે છે. ૧૬૪૧-૪૨માં પરદેશી ખાતેથી ૨,૬૨,૦૦૦ ટન મીઠું રૂ. ૪૮ લાખનું આયાત કરાયું હતું. તેના આગળના વરસે એટલે ૧૬૪૦-૪૧માં ૨,૦૭,૦૦૦ ટન કિંમત રૂ. ૪૮ લાખ રૂપિયાનું આવ્યું હતું. એકેનથી કુલ ૧,૪૫,૦૦૦ ટન નિમક આવ્યું હતું. બંગાળ પરદેશી મીઠાનું મુખ્ય ગ્રાહક છે. ઇન્ડિયન પશુ મીઠું આયાત કરાવે છે. ૧૬૪૧ માં હિંદમાં દરિઆઈ મીઠાની કુલ પેદારા ૧૮ લાખની હતી.

નેધરલેન્ડ્સ : હોલાન્ડ અથવા નેધરલેન્ડનો પ્રદેશ યુરોપમાં આવ્યો છે. એના રહેવાસીઓ ડચ લોકો બારે સાહસિક પ્રભ છે. શાહીવાદી પ્રભના પાતાના દેશ કરતાં ઘણો વધારે પ્રદેશ જગતમાં મેળવ્યો છે. તેમાં યુરોપનો એનો પ્રદેશ જમનીએ છોટી લીધો છે. પેસિફિક મહાસાગરના એના મોટા ભુઈર બેટો ભપાને છોટી લીધા છે. રાષ્ટ્રી વિદેશીના હમણાં રાજ્ય વચરની લ'ડનમાં બેસી છે. નેધરલેન્ડના સમૃદ્ધ રાજ્યનું યુરોપમાં ક્ષેત્રફળ માત્ર ૧૨,૫૦૬ ચો. માઇલનું અને વસતિ ૮૩ લાખની છે. ૬૨ ચો. માઇલ ૬૬૦ માણસો જેટલી ગીચ વસતિ રહે છે. ૪૮ ટકા વસતિ શહેરોમાં અને પરાં કે ગામડામાં રહે છે. સુખ્ય શહેર આમ્સ્ટરડામની વસતિ ૮ લાખની છે. રોટ્ટરડામની ૬ લાખની છે. વસતિના મોટા ભાગ પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તિ ધર્મ પાળે છે. શિક્ષણ પ્રાથમિક ફરનિયાત અને મફત છે. પાંચ વિશ્વવિદ્યાલયો છે. પ્રભ સાક્ષર છે. પ્રભના ગરીબ, અશક્ત, વૃદ્ધ અને બાળકને રાજ્ય આર્થિક મદદ આપી નિભાવે છે. રાજ્યની કુલ પેદાશ ૧૯૩૫માં ૬૫ કરોડ ૩૧ લાખ ગિલ્ડરની હતી. ખર્ચ ૭૮ કરોડ ૨૬ લાખનું હતું. કરજ ૨૧૧ અબજ ગિલ્ડરનું હતું. સૈનિક નોકરી અર્ધ ફરનિયાત જેવી છે. બેંકોમાં ૬૯, જન, તમાકુ, ખેટા, ખાંડનો બીટ વગેરે થાય છે. નેધરલેન્ડ પાસે ૩ લાખ થોડાં, ૫ લાખ મોંઠાં, ૨૦ લાખ કુકરો અને ૨૭ લાખ ટોરો હતી. ૬૨ વરસે હોલાન્ડમાં કોલસો ૮૧ ૧૧ કરોડ પેદા થાય છે. કાપ્તી ભઠ્ઠીઓ અને તમાકુનાં કારખાનાં હતાં. માછીમારનાં કામ માટે ૩,૩૦૩ વહાણો રોકાયાં હતાં. ૬૨ વરસે ૧૧૧ કરોડ ગિલ્ડરની કિંમતની માછલીઓ પકડાય છે.

ડચ લોકો જમરા વહાણવરીયા છે. એમની પાસે કુલ ૧,૪૦૭ નાની મોટી રીમરો હતી. આખા દેશમાં સાગરના પાણીની નહેરો બાંધીને વહાણો ચલાવાય છે. ૪,૬૬૦ માઇલ નહેરો દેશમાં છે. હોલાન્ડ સાગર કરતાં બહુ નીચો દેશ છે. એટલે સાગરના પાણી અટકાવવા પહોળી દિવાલો બાંધી તેના ઉપર રાજમાર્ગો બાંધ્યા છે. આવા ૩,૦૦૦ માઇલ લાંબા રાજમાર્ગો છે. નેધરલેન્ડમાં ૨,૨૫૦ માઇલની દ્રોમ્બે, ૨,૨૫૦ માઇલની રેલ્વેઓ છે. ૨,૨૫૭ તાર ઓફિસો હતી. બેંકો પણ ઘણી છે. એક પૌન્ડના ૧૨ ગિલ્ડર થાય. લોકો ધનવાન અને ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ ભોગવે છે. આખા યુરોપ અને એશિયામાં એમની વેપારી વિમાની લાઇનો છે.

નેપલ્સ : ઇટાલીનું આ મોટું બંદર અને શહેર ભવાણાશ્રુપી પર્વત વિશુલીઅસની તળેટીમાં આવ્યું છે. હમણાં પણ વિશુલીઅસ કાંટયો હતો. નેપલ્સની વસતિ ૭ લાખની છે. એ મોટું વેપારધામ અને સાગરકાંઠાનું મથક છે. હમણાં જમની પાસેથી સાથી રાજ્યોએ આ છોટી લીધું છે.

નેપાલ : હિંદમાં આ એક જ સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્ય છે. હિમાલય પર્વતમાં એ આવ્યું છે. સીકીમ અને ટિબેટની કીરહદે આ દેશ આવ્યો છે. મહારાજ સોસોદીઆ વંશના હિંદુ રાજા છે. પણ રાજ્યની કુલ સત્તા વડા પ્રધાન ભુપા સમશેરજીના હાથમાં છે. મહારાજ માત્ર સન્માન મેળવવા પુરતા જ છે. અહીંની પ્રભ ગુરખા છે. કેટલીક ભંતો હિંદુ અને કેટલીક બુદ્ધ ધર્મો છે. પ્રભનો મોટો ભાગ મેંગોલીઅન એટલે પીળી પ્રભનો છે. નેપાલમાં પ્રણપતિનાથનું મોટું શીવમંદિર છે.

રાજધાની ખટમંડુમાં છે. શીવરાત્રિના ત્રણ દિવસો સુધી હિંદુઓને પ્રવેશની છૂટ છે. બાકી કોઈ પરદેશીને નેપાલમાં આવવા બંધી છે. માત્ર એક જ ખ્રિસ્તિ રૈસીડન્ટ અને થોડા સિપાઇઓને ખટમંડુમાં રહેવા આપે છે.

નેપાલનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૫૪,૦૦૦ ચો. માઇલોનું છે. જમીન ઘણીખરી પર્વતમય છે. વસતિ આશરે ૬૦ લાખની ગણાય છે. હિંદી સૈન્યમાં ગુરખા મોટી રકમમાં ભોડાય છે. એઓ સારા લડનૈયા છે. ભપાનિજોની પેટે ગુરખાઓ ઢંકા કંઠના પણ મજબૂત હોય છે. નેપાલની સરકારની વાર્ષિક પેદાશ આશરે ૧૧ કરોડ રૂપિયાની ગણાય છે. સુખ્ય શહેર ખટમંડુની વસતિ ૮૦,૦૦૦ ની છે. નેપાલનું સૈન્ય અર્ધ લાખ માણસોનું ગણાય છે. આ પર્વતમય વિભાગમાં રસ્તાઓ બહુ થોડા છે. લેક્ષી પીઠ ઉપર માલ ઉપાડી ભય છે. રેલ્વે જૂન છે. હિંદ સાથે મોટો વેપાર છે. નેપાળમાં સરસ જંગલો છે. પણ રસ્તાઓ વગર એનો વિકાસ થઈ શકતો નથી. સંયુક્ત પ્રાંતના રૈસા રહેનેથી નેપાળના અમુલકજંગલ સુધી પચીસ માઇલની રેલ્વે છે. અમુલક-ગંજથી બીમફેડી સુધી ૨૭ માઇલના રસ્તા ઉપર મોટર બસ ચાલે છે. ત્યાંથી પારસંગ ૧૪ માઇલ સુધી ઊંચે દોરડાઓને રસ્તો (Ropeway) બાંધી માલ મોકલાય છે. નેપાળને બાંદીનો સીકો ૬ આના ૮ પાછની કિંમતનો ગણાય છે. રૂપિયાનું પણ ચલણ છે. નેપાળમાં પર્વતમય જમીન હોવાથી બેંકી સુરક્ષ અને થોડી છે.

નેવી (સાગર કાંઠો) : હિંદ મધ્યે થોડી નાની મનવારો રાખવામાં આવી હતી. એમાં હિંદને ખર્ચે ૨ ભાગ અંગ્રેજ અધિકારીઓ અને એક ભાગ હિંદી અમલદારોને લેવામાં આવતા હતા. હિંદ ગ્રેટ-બ્રિટનને દરિયાઇ રક્ષણ માટે ૬૨ વરસે ૧,૬૭,૦૦૦ પૌન્ડ આપે છે. કરાંચી ખાતે અને સુબર્ખ ખાતે સાગરતાલીમ આપવાને માટે તાલીમની રીમરો રાખવામાં આવી છે. પરંતુ હમણાં વિશ્વમહાયુદ્ધ ચાલે છે. એટલે આ સમયે હિંદી કાંફલાની જરૂર પડવાથી એનો વિકાસ કરવામાં આવ્યો છે. કરાંચી ખાતે ઉમેદવારોના શિક્ષણ માટે ગોઠવણ કરાઈ છે. યુદ્ધ સમયે એની વિગતો પ્રસિદ્ધ શકે તેમ થઇ નથી.

નેશનલ લિબરલ ફ્રેડરેશન : હિંદી નેતાઓનું આ મંડળ છે. એઓએ ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં હિંદી મહાસભામાંથી છૂટા થઇને સ્વતંત્ર મંડળ સ્થાપ્યું છે. એમાં જૂના અને નવજીવતા મહાસભાવાદીઓ છે. એઓ અસહકાર કે સત્યાગ્રહમાં માનતા નથી. સરકારને ઠરાવો અને લાવણી દ્વારા હંકારીને સ્વરાજ લેવું છે. એમનાં વાર્ષિક અધિવેશનો મળે છે. જનતાને સાથ લિખરોને નથી. એઓમાં કેટલાક હિંદના શુદ્ધિમાન નેતાઓ છે.

નેટાના ચલણનો કુગાવો : હિંદમાં મહાયુદ્ધ પહેલાં માત્ર ૧૧૧ અબજ રાપયાની નોટો ચલણમાં ફેરતી હતી. પરંતુ મહાયુદ્ધ માટે આફ્રિકા, આસામ અને બીભા પૂર્વમાં અંગ્રેજ અમેરિકન સૈન્યોને માટે જોઇતી વસ્તુઓ પૂરી પાડવાનું અધ્યભિંદ હિંદ થયું છે. આથી ખ્રિસ્તિ સરકાર માટે હિંદી સરકાર એના એજન્ટ તરીકે ખોરાકી, પોષાકી, ભૂદના કોથળા, પોલાદ એને અનેક બીજી ખરીદ કરે છે. આથી ખ્રિસ્તિ સરકારને

હિંદી સરકારને મોટી રકમનાં નાણાં હિંદમાં પહોંચતાં કરવા પડે. પરંતુ યુદ્ધમાં શૈકષિય ક્ષિતિ આ નાણાં નિકાસ વેપાર દ્વારા પાછા આપી શકે તેમ નથી. સોનું પણ તેને મોટી રકમ આપતું નથી.

બ્રિટિશ સરકાર આવા મોટા ઉપાડને બદલે લંડનમાં હિંદી સરકારને પૌન્ડની ચલણી નોટો આપે છે. તે નાણું હિંદમાં પાછું ફેરવવાનો કાર્પ માર્ગ નથી. વિલાયતની બેન્ક ઓફ ઈન્ડિયાનાં આ નાણું જમે પડ્યું રહે છે. આથી બ્રિટિશ સરકારને ઈન્ડિયાનાં નાણાં કુગાવો અટકાવવા સરસ સાધન મળે છે. હિંદી સરકારને આ લંડનમાં પડેલા નાણાંની સામે ચલણી નોટો છાપીને મોટા પ્રમાણમાં આપવી પડે છે. આપણું લંડનમાં જે રટલિંગ એટલે પૌન્ડમાં કરજ હતું, તે હવે ભરપાઈ થઈ ગયું છે. હિંદમાં આવી રીતે ચલણનાં નોટોનાં મોટા ફેલાવા થવાથી રૂપિયાનો ભાવ રૂ. ૦-૬-૦ જેટલો થઈ વસ્તુઓનો ભાવ તેટલો જ પ્રમાણમાં વધી ગયો છે. આથી હિંદમાં ભારે મોંઘવારી થઈ છે. ચલણનાં નોટો ફેટલી વધી છે, તે નીચેના આંકડાઓ દેખાડે છે:

સમય	છાપેલી કુલ નોટો	ચલણમાં કુલ નોટો	લંડનમાં અનામત રખાયેલી ભંડોળની રકમ
ઓગસ્ટ ૧૯૩૬	૨૧,૭૮૮ લાખ	૧૭,૮૮૯ લાખ	૫,૬૫૦ લાખ
૧૯૩૬-૪૦ સરેરાશ	૨૧,૭૭૫ "	૨૦,૮૮૬ "	૭,૮૩૨ "
૧૯૪૦-૪૧ "	૨૫,૮૭૭ "	૨૪,૧૬૨ "	૧૨,૬૬૭ "
૧૯૪૧-૪૨ "	૩૨,૦૬૩ "	૩૩,૮૪૬ "	૧૬,૫૮૩ "
૧૯૪૩ ની ૨૨ મી બન્યુઆરી	૬૦,૧૧૬ "	૫૬,૦૭૨ "	૩૫,૫૮૩ "
૧૪૪૪ ના મે માસ	૬૫,૦૦૦ "	૬૦,૫૦૦ "	૬૦,૦૦૦ "

હિંદી સરકાર બ્રિટિશ સરકારની પરત્વે સરકાર છે, આથી એ કંઈ બોલી શકતી નથી. થોડા માસો થયા બ્રિટિશ સરકાર દ્વાનસલાવ પાસેથી સોનું સરતા ભાવે ખરીદ કરી અતિ મોંઘા ભાવે હિંદના બંબરમાં વેચી મોટો નફો મેળવે છે. હિંદમાં આ નોટોના ચલણના કુગાવાથી મોટું ટુકડાનું થાય છે. પરિણામે હિંદની પ્રભુ આ મહારોગથી આકાન્ત થઈ પડી છે. એમાંથી નીકળવાનો કુટુંબો તરત પણ દેખાતો નથી.

નોટોનું ચલણ : હિંદમાં હમેશાં લગભગ રૂપિયા

૧૧૫૦ અબજની નોટો ચલણમાં રહે છે. પરંતુ હમણાં યુદ્ધને લીધે નોટોનું ચલણ દશ અબજ રૂપિયાનું થયું છે. નોટોના વહિવટ હિંદી સરકારની વતી રીઝર્વ બેન્ક કરે છે. રૂ. ૧, રૂ. ૨, રૂ. ૫, રૂ. ૧૦, રૂ. ૧૦૦, રૂ. ૧,૦૦૦ અને રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની નોટો ફેલાવામાં છે. પરંતુ રૂ. ૧-૨ ની નોટો ચલણમાંથી ખેંચી લેવાશે. કાગળોનો ભાવ સરકારને મોંઘી પડે છે. આ સિવાય ચલણમાં ચાંપાનો પૈસો, નીકડના એક આના, બે આના, ચાર આના કદે છે. રૂપિયા રૂપાંતે છે. પરંતુ તેમાંથી રૂપું થટાડી હવે માત્ર આઠ આના જ રાખેલ છે. ચલણની નોટો છાપવાનું કારખાનું નાશક ખાતે છે. રૂપિયા અને પરચુરલ રોકડ ધાતુના નાણાંની સીકા ઝુંબડ અને કલકત્તાની ટંકશાળામાં છપાય છે. નોટો સામે સરકાર પાસે ૩૫ કરોડનું સોનું તથા બાકી ૬૭૫ કરોડ રૂપિયા જેટલું નાણું બ્રિટિશ સરકાર ઉપર ભેળું છે.

નોખાસપ્રાઇઝ : આલ્ફ્રેડ નામે સ્વીડનના એક શોષક ડાહ્યાના માઇટ નામના ભયંકર સ્ટ્રેટક ડાહ્યોબાને શોષી તેમાંથી જાંબવર દોલત ભેગી કરી. એણે ૨,૪૦,૦૦,૦૦૦ કરોડ રૂપિયા ભુલા કાઢી એક વિદ્વાનોની સમિતિને સોંપ્યા. તેના ન્યાયમાંથી સાહિત્ય, વિશ્વહિત, વિજ્ઞાન વગેરેની પ્રગતિમાં જેણે સરસ ફાગો આપ્યો હોય તેવા વિદ્વાનને રૂ. ૧,૧૫,૦૦૦ નું વાર્ષિક ધનમ આપવાની ગોઠવણ કરી. હિંદમાં આ ધનમ મેળવનારાઓમાં ઇ. સ. ૧૯૧૬માં શ્રી. રવિન્દ્રનાથ ટાગોર અને ૧૯૩૦માં પદાર્થવિજ્ઞાન માટે સર ચંદ્રશેખર રમણને મળ્યું છે. બીજું એક ધનમ હૈદરાબાદના એક સુન્દર પ્રદેસરને મળ્યું છે, પણ તે પ્રસિદ્ધ નથી.

નોર્વે : યુરોપનું આ રાજ્ય હમણાં જર્મનીએ છતી લીધું છે. એ પર્વતમય પ્રદેશ છે, ત્યાંના મહારાજ હેકો સાતમી હમણાં નારી લંડનમાં બેઠો છે. પાલમિન્ટનું ચલણ વધારે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૨૪,૫૫૧ ચો. માઈલનું છે. વસતિ ૨૮,૧૪,૧૬૪ની છે. સુખ્ય શહેર ઓસ્લોની વસતિ ૨૧૧ લાખની છે. વસતિના ૩૦ ટકા ખેતીમાં, ૨૭ ટકા ઉદ્યોગમાં, ૧૦ ટકા

વેપારમાં, ૧૦ ટકા વાહન ન્યવહારમાં, ૭ ટકા માછીમારી તરીકે કામ કરે છે. ખિસ્તી સંપ્રદાયનો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ સુખ્યત્વે પળાય છે. ગરીબ, અશક્ત, વૃધો, બાળકોને રાત્રી આશિર્ક મહદ આપે છે. રાત્રીની પેદાશ કુલ ૧૬૮૫માં ૩૮ કરોડ કોનરની અને અને અર્થ પણ તેટલું જ હતું. દોઢ અબજ કોનરનું રાત્રી ઉપર કરજ છે. રાત્રીમાં સૈનિક નોકરી ફરજિયાત છે. રાત્રી પાસે નાનો મનવારી કાર્કેલો પણ હતો. હમણાં અંગ્રેજોના હાથમાં ગયો છે. નોર્વેમાં ઊંચા પર્વતો અને તેના ઉપરથી સાગરમાં પડતા પાણીના ઘોષો ખૂબ દર્શનિય છે. મધ્યરાત્રિએ ઊગતો સૂર્ય પણ પરદેશીઓને આકર્ષે છે. ખીણોમાં ખેતી કરે છે. પણ પાકો નાના હોવાથી ગીચ વસતિ આ દેશમાં થતી નથી. નોર્વેમાં ૨ લાખ થોડા, ૧૩ લાખ દોરો, ૧૭ લાખ બકરાં અને ૧૩ લાખ ઘેડાં હતાં. ૩૦,૦૦૦ ચો. માઈલમાં કિંમતી જંગલો આવ્યાં છે. રાત્રીમાં થોડી ચાંદી, હલકા કોલસો, તાંબુ, એલ્યુમિનીઅમ, નીકલ, કાંચ, સીસું મળે છે. માછીમારને ઉઘોગ ૭૦,૦૦૦ માણસોને કામ આપે છે. કુલ ૩,૩૪૭ કારખાનામાં ૧ લાખ મજૂરી કામ કરે છે. ચંચો, તેલ, સાંજી, કાગળ, કપડાં બનાવવાના ઉદ્યોગો છે. વિનળીનાં ચંચો પણ બને છે. વાર્ષિક આમદાની ૬૬ કરોડ કોનરની અને નિકાસ પણ ૫૬ કરોડ કોનરની હતી. નોર્વે પાસે ૧૬૭૪ સ્કીમરો અને ૧૫૦ વહાણો હતાં, એ સૌ જર્મન-અંગ્રેજોમાં વહેંચાઈ ગયાં છે. નોર્વેમાં ૨,૪૪૭ માઈલની રેલ્વે, પારક અને તાર ઓફિસોની

સંખ્યા ૨,૦૫૧ છે. વાયરલેસનાં ૪૭ રોગોનો છે. વિમાની વ્યવહાર પણ ઠીક ખીલ્યો છે. પોતાની બેઠા પણ છે. કોનરની કિંમત એક સિલિંગ અને ૧૩ પેન્સ ગણાય છે. લોકો ઉલ્લખી અને ખડતલ છે.

ન્યુગીની (પાપુઆ) : ન્યુ ગીનીનો આ ભાગ ક્રિટિશ વાવટા નીચે છે. આનો વિસ્તાર ૮૭,૭૮૬ ચો. માઇલનો અને વસતિ ૨,૭૫,૦૦૦ ની છે. પાપુઅન દેશીઓ બહુ જ નીચા કદના એટલે ૪૫ ફીટ ઊંચા હોય છે. પોટ મોરેરબી યુગ્મ્ય શહેર છે. આ વિભાગમાંથી સોડ, ચાંદી નિકળે છે. નિકાસમાં કાપરાં ૮,૦૮૨ ટન, સોડ ૧૬,૪૬૬ ટોન, રથર ૬૪૮ ટન છે.

ન્યુગીની (ક્રિટિશ) : પેસિફિકના ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગમાં ૬૩,૦૦૦ ચો. માઇલના ક્ષેત્રફળનો વિસ્તાર ધરાવે છે. ઑસ્ટ્રેલિયાની સરકારને પ્રભુત્વે કારભાર માટે આ મોટા બેટનો એક વિભાગ આપ્યો છે. એની વસતિ ત્યાંના દેશીઓની ૪,૫૬,૬૨૪ ની હતી, આ સિવાય અંગ્રેજો ૩,૦૫૬, ચીનાઓ ૧,૪૨૪, ૬૫ ૨૪૬, જર્મનો ૪૦૪, અમેરિકનો ૧૪૨ અને ભપાનિજો ૪૫ હતા. દેશી વસતિમાં ૨૫ લાખ તૃણ જંગલી ફાલતમાં છે. હિંડમાંથી અને બીલ ભાંગોઃ મળી મજૂરો મંગાવી નાર્કોટિક વગેરેની વાવણી કરવામાં આવે છે. દેશીઓ જંગલી કળાઓ, માછલીઓ અને કંદો ખાઇને કાઢો ઉપર માળા બાંધીને રહે છે. ન્યુ ગીનીમાં હમણાં ભયંકર યુદ્ધ ભપાનિજો અને અમેરિકન તથા ઑસ્ટ્રેલિયનો વચ્ચે ટોડ વરસ થયા ચાલે છે. આથી આ ભાગમાં નવા રસ્તાઓ, વિમાનગૃહો અને રેલ્વેઓ, સેન્ટોની સગવડો માટે બંધાય છે. આ પછાત ભાગનો ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો નથી. યુગ્મ્ય શહેર રમાલ ભપાનિજોડ યુગ્મ્ય મથક છે.

ન્યુગીનીડ : ઑસ્ટ્રેલિયા પાસેના આ બેટોમાં અંગ્રેજો સંસ્થાન રચાવી એને ભારે આબાદ બનાવ્યું છે. એ સંસ્થાની ૬૨૯૯૯ લોકો છે. આ સર્વે બેટો ૧,૧૦૦ માઇલ લાંબા પહોળા છે. એનો સાગર કિનારો ૩,૦૦૦ માઇલ લાંબો

છે. ઑસ્ટ્રેલિયાથી ૧,૨૦૦ માઇલ દૂર પૂર્વમાં આવેલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૩,૭૨૨ ચો. માઇલોડ છે. એ બેટોમાં ૧૫,૪૮,૬૫૫ યુરોપિયનો વસે છે. તેમાં મૂળ વસતિ ૭૩,૨૫૬ આબોરી પણ સાથે ગણ્યા છે. યુગ્મ્ય શહેર ઑકલેન્ડની વસતિ ૨,૨૧,૩૦૦ની છે. ન્યુગીનીડની હવા એટલી સરસ છે કે ત્યાં વસનારાઓ આખા જગતમાં સૌ પ્રભુઓથી દીર્ઘજીવી ગણાય છે. શિક્ષણ સાવજનિક અને ફરજિયાત છે. લોકહિત માટે મૂળ પૈસા ખર્ચાય છે. અશસ્ત્ર, બિમાર, વૃધ્ધો અને બાળકોને આર્થિક મદદો આપાય છે, ૧૧ કરોડ એકરોમાં જંગલો છે. ૨ કરોડ એકરમાં ખેતી થાય છે. યુગ્મ્ય પક્ષી ધર્મ, એટ અને જવના છે. ખેતી સરસ અને શાશ્વત છે. ૨૫૫ લાખ લોકો, ૪૩ લાખ ટોરો, ૩ કરોડ પેરાં અને ૬૫ લાખ બકરાં છે. માખણ અને ડોન એ આ દેશની યુગ્મ્ય પેદાશ છે. સોડ ૧,૭૭,૨૪૧ ટોન, ચાંદી ૪,૧૦,૦૬૧ ટન પાઉન્ડ, કોલસા ૨,૦૦,૦૦૦ ટન પેદા થાય છે. રાજ્ય સમૃદ્ધ છે. હમણાં ભપાન સમિતી યુદ્ધમાં એણે એકાદ લાખ યુવાનોને મૂક્યા છે. ૧,૫૩૮ માઇલ રેલ્વે છે. યુરોપિયન સિવાય બીલ દેશીની વસતિને પ્રવેશબંધી છે.

ન્યુ ફાઉન્ટેલેન્ડ : અમેરિકાની પાસે આ ટાપુઓ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૨,૭૮૪ ચો. માઇલ અને વસતિ ૨,૮૫,૮૬૭ની છે. ક્રિટિશ માલિકી છે. વસતિના યુગ્મ્ય ધર્મો માછીમારોનો છે. નિકાસમાં માછલીઓ ૫૦ લાખ ડૉલરની, કાગળો અને કાગળોનો આવે ૧૧ કરોડ ડૉલર, લોકોની ધાતુ ૩૨ લાખ ડૉલરની હતી. ૭૦૪ માઇલ રેલ્વેઓ હતી.

ન્યુયોર્ક : અમેરિકા (યુ. સ્ટેટ્સ) નું સૌથી મોટું બંદર જગતનું વસતિમાં બીલ નંબરનું શહેર છે. એની વસતિ ૭૦ લાખની ગણાય છે. ધનસમૃદ્ધિમાં એ પહેલો નંબર ભોગવે છે. બેટ ઉપર બાંધેલા આ શહેરમાં સૌથી ઉંચા મનન-ચુખ્ત મકાનો અને કરોડાધિપતિઓ છે. બે લાખ એકરનો એનો વિસ્તાર છે.

પટણા : દિ'દના ચક્રવર્તિ મૌર્યોનું રાજ્ય-ધાનીનું આ શહેર અતિપ્રાચીન છે. ગંગાનદી ઉપર આવેલું આ શહેર ઈસ્ટ ઇન્ડિયા રેલ્વેનું મોટું નૅક્શન છે. બિહારની રાજ્યધાની અને ગવર્નર તથા યુનિવર્સિટીનું સ્થાન છે. એની વસતિ ૧,૫૯,૬૯૦ની છે. પટના પાસે ગંગા, ગંડકી અને સોણ નદીઓનું સંગમ થાય છે. મુખ્ય વેપાર અનાજ, મીઠું અને દાગોની આમદાની નિકાસના છે. મુખ્ય ઉદ્યોગોમાં કાપડ, તેલની મીલો અને આટાની મીલો છે. ગૃહઉદ્યોગો પણ ઠીક છે. પટણા પ્રાંતની વસતિ ૧૮૮૫ લાખની અને સ્ત્રેષ્ઠ ૨,૧૧૪ ચો. માઈલોનું છે. વરસાદ ૫૦ ઇંચ દર વરસે સરેરાસ પડે છે. હીંદી, ઉર્દૂ અને બિહારની ભાષાઓ મુખ્ય છે, ગુજરાતી થોડા વેપારીઓ ત્યાં છે.

પતીઆલા : પંજાબનું આ શીખ રાજ્ય છે. એનું સ્ત્રેષ્ઠ ૫,૬૨૯ ચો. માઈલનું અને વસતિ ૧૬,૩૬,૨૫૦ની છે. લોકો પંજાબી ભાષા વાપરે છે. આ દેશી રાજ્યમાં ૧૪ શહેરો છે. જેમાં રાજ્યધાની પતીઆલાની વસતિ ૧ લાખથી ઓછી છે. રાજ્યની પેદાસ ૧ કરોડ રૂપિયા ઉપર છે. રાજ્યમાં કુલ ૩૮ લાખ એકરોમાં વાવણી થાય છે, તેમાં ૪૨ લાખમાં જંગલો છે. ઘઉં ૪૫ લાખ એકર, ચણા ૪૫ લાખ એકર, મકાઈ ૧૦ લાખ એકર, જવ એક લાખ એકર, જુવાર ૬૦ હજાર એકર અને તેલનાં બીયાં ૧ લાખ એકરમાં હતાં. નિકાસમાં ઘઉં, આટો, મકાઈ, જવ, ચોખા અને તેલીબીયાં છે. ઉદ્યોગોમાં રાણની મીલ છે. સોમેન્ટની મીલ પણ સ્થપાઈ છે.

પથ્ય અથવા પથેલ : મનુષ્યને અયોગ્ય આહારવિહારથી રોગો થાય છે. માટે નિયમચર બૂખ ભાંગે તેટલા જ પ્રમાણમાં ખોરાક લેવા જોઈએ. વિરોધ ખોરાક લેવાથી અચ્છલ થાય છે અને અચ્છલમાંથી અનેક રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આપણી હોજારી ઉપાડી શકે તે કરતાં વધારે ખાવાથી પેટમાં કંપાવો, અતિસાર અને બીજા કેટલાય રોગો થાય છે. આથી રોગોના નિવારણાર્થે આપણે અને તેની સાથે પથ્ય પાળવાની જરૂર છે. તાવ અને બીજા રોગોમાં પ્રવાહી અને હલકા ખોરાક ખાવાની જરૂર છે. જુદા જુદા રોગો ઉપર જુદી જુદી ભતનાં પથ્ય પાળવાં પડે છે. પથ્ય સામાન્ય રીતે દૂધ, ફળફૂલ, જવનું

પાણી પથ્ય તરીકે આપવામાં આવે છે. ફળોમાં પણ મોસાબી નારંગી વગેરે પાણીવાળાં ફળો ઉત્તમ પથ્ય ગણાય છે. દૂધ જ્યારે પચતું નથી, ત્યારે અર્ધા અથવા એથી ઓછા પાણીવાળું દૂધ આપાય છે. સાદી આ પથ્ય તરીકે ઘણી વખતે આપાય છે. મીઠાઈ, તળેલી વસ્તુઓ, પાપડ, મિલમાં દળાયેલો લોટ, વિરોધ ખાંડનું સેવન, ચણા અને ચડદની બનાવેલી વસ્તુઓ એવી એવી ભારે ખોરાક તરીકે ગણાય છે. જે મનુષ્ય ખાવા પીવામાં નિયમિત અને મધ્યમસર હોય છે, તેની તંદુરસ્તી હંમેશાં સારી રહે છે અને ડૉક્ટરનું ધર તેને જોડું પડતું નથી.

પનામા નહેર : એ નહેર ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે આંટલાન્ટિક અને પેસિફિક મહાસાગરને જોડવા બાંધવામાં આવી છે. આથી રડીમરોને ૭ હજાર માઈલોનો ફેરો બચી જાય છે. આ નહેર ઇ. સ. ૧૯૧૪માં બંધાઈ હતી. એની લંબાઈ ૫૮૫ માઈલોની છે, એ ૪૫ ફીટ ઊંડી છે, એની પહોળાઈ ૩૦૦ ફીટની છે. રડીમરોને નીચે લીંચેના પાણીમાં લઇ જવા એમાં થંભો ગોઠવ્યાં છે. એના ઉપર ૧ અબજ રૂપિયા એટલે જા કરોડ પૌન્ડ ખર્ચ થયો છે. પનામાના નાના રાજ્યમાં એ આવી છે.

પરદેશી થાપણ (હિંદમાં) : હિંદમાં યુરોપીઓને કોલસાની ખાણો, જૂની મીલો, એન્જીનીયરિંગનાં કારખાનાંઓ અને બીજા ઉદ્યોગોમાં મળી ૫૦ કરોડ પૌન્ડ એટલે ૬૫૦ કરોડ રૂપિયા જેટલી મૂડી હિંદમાં રોકી છે. આ ઉપરાંત હિંદમાં કેટલીક અંગ્રેજ એન્જીની શાખાઓ છે. તેમાં મોટી રકમનું હિટીઓનું નાણું જમા રહે છે. આ સિવાય લગભગ ૩૮ કરોડ પૌન્ડની લોનો હિંદી સરકારે લંડનની બજારમાં ઉભી કરી હતી. તે તો આ યુદ્ધમાં ભરાઈ ગઈ છે. બાકી ખાતગી યુરોપીઓને તો ૬૫૦ કરોડ રૂપિયાની મૂડી હિંદમાં રોકાય છે, તેને લીધે અંગ્રેજોને હિંદમાં મોટી રાજ્યદારી લાગવગ આપવામાં આવી છે. અને પ્રાંતિક તેમ જ મધ્યસ્થ પારાસભામાં એમને મોટા પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવ્યું છે અને પોતાના સ્વાર્થને ખાતર આ યુરોપીઓને વેપારીઓ હિંદના રાજ્યદારી વિકાસ વચ્ચે આડખીલી રૂપ થઈ પડ્યા છે.

પરદેશી સ્ત્રીમરો : સ્ત્રીમરોની

સંખ્યા	દનેજ
૧૯૪૪-૪૫	૩,૧૨૦
૧૯૪૫-૪૬	૩,૫૧૮
૧૯૪૬-૪૭	૩,૧૭૪
૧૯૪૭-૪૮	૪,૧૧૧
૧૯૪૮-૪૯	૪,૨૫૧
૧૯૪૯-૫૦	૪,૫૬૭

આ મહાયુદ્ધને લીધે હલારી સ્ત્રીમરોને ઠોરપીડો આવવા લાગ્યો. જાણી શકાય તેવો તબીબે પહેલાંકાલમાં આવી છે. હમણાં અમેરિકા દર વરસે ૧,૮૦૦ જેટલી સ્ત્રીમરો યુદ્ધને સામાન લઈ જવા અને લઈ આવવા માટે જાય છે. એટલે યુદ્ધને આખરે અમેરિકા સ્ત્રીમરોને મોટો આર્થિક ખર્ચો અને કુલિયાનો મોટો ભાગનો વેપાર પણ તેના હાથમાં જશે તેવા સંભવ છે.

પરદેશીમાં હિંદીઓની સ્થિતિ : પરદેશીમાં આપણા હિંદીઓ લગભગ ૨૫ લાખની સંખ્યામાં વસે છે. તેમાં થયેલા અનુદાને તે પછી વેપારી અને કુશલકારી છે. હિંદીઓની વિશ્વ આ દેશોમાં પ્રતિબંધ છે. એમને થયેલા પ્રિટિશ તાલેના પ્રદેશોમાં પણ આવા બંધનો ભોગવવા પડે છે. આવા બંધનોની વિગતો સંક્ષિપ્તમાં નીચે મુજબ છે.

યુનાઇટેડ કિંગડમ-હિંદવાસીઓ : પર કોઈ પણ ભરતને પ્રતિબંધ નથી. પરંતુ કોઈ કોઈ જગ્યાએ રજીસ્ટર દેખાવ છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકા-અહીં હિંદીઓને કોઈ પણ ભરતની વસાત કરવા દેવામાં આવતી નથી. તેમ જ હિંદીઓને ત્યાંના નાગરીક થવાનો પણ હક મળતો નથી. જ્યારથી આ કાયદો અમલમાં આવ્યો, ત્યારથી જ ત્યાં હિંદીઓને વસાત કરવા દેવામાં આવતી નથી. ત્યાર પહેલાંનાં હિંદીઓને આ કાયદો લાગુ પડતો નથી.

આફ્રિકા-હિંદીઓ ઉપર સહુથી વધારે પ્રતિબંધો મૂકનાર હોય તો અફ્રિકા આફ્રિકા અને કેન્યા છે. કેન્યા કેન્યા જ ભોગેના હિંદીઓને રાજકીય તેમ જ મુનિસિપાલિટીના હક્કો આપવામાં આવ્યા છે. તે સિવાય કોઈ અન્ય વિભાગમાં હિંદીઓને કોઈ પણ પ્રકારની છૂટ આપવામાં આવી નથી. આખા યુનીયનમાં તથા ફ્રાન્સવાલમાં વેપારી હાઈસન્સમાં હિંદીઓ સાથેની વર્તણૂક જુદા જ પ્રકારની છે. ફ્રાન્સવાલમાં વાહાની બહાર હિંદીઓને સ્થાયી મીઠકત ખરીદવાનો હક આપવામાં આવતો નથી. હિંદી આ સાથેના પ્રખ્યાત કાયદાઓમાં ગ્રેન્ડ મેરજ એક્ટ અને ફ્રાન્સવાલ અંશીઆટિક લેન્ડ એક્ટ છે, તદ્દપરાંત હિંદીઓ ઉપર સામાજિક પ્રતિબંધો પણ મૂકવામાં આવ્યા છે. હિંદીઓ માટે અનામત રાષ્ટ્રીય વિભાગમાં જ હિંદીઓ સ્થાપકરી કરી શકે. તેથી જ ભરતના ફ્રાન્સ જેવેના કાયદાઓ છે. શરતોમાં, સિનેમાઓમાં તેઓને હાખલ કરવામાં આવતા નથી. ૧૯૩૬ માં પસાર કરવામાં આવેલા પી એશીઆટિક લેન્ડ એન્ડ ટ્રેડિંગ એક્ટથી કેપટાઉનનું સમાવેશ તદ્દન રદ થયું છે અને હિંદીઓને જુદા રાખવામાં આવે છે. કેન્યામાં હિંદીઓ એવીવાસીની જમીનનો હક ધરાવી શકતા નથી. ત્યાંની જમીન યુરોપીયનો માટે અનામત રાખવામાં આવી છે.

વેસ્ટ ઇન્ડિઝ- ફીલ, મલાયા અને વેસ્ટ ઇન્ડિઝમાં હિંદીઓનું સામાજિક તેમ જ રાજકીય સ્થાન નીચું છે.

કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેન્ડ-આ

દેશોમાં હિંદીઓને વસાત કરવા દેવામાં આવતી નથી.

જર્મની-૧૯૩૭ માં જર્મની બુદ્ધિ પાડવામાં આવ્યા પછી હિંદી વિરોધી કાયદો જૂન બની છે. હવેલક વર્તો ૨૦૦ હિંદીઓ મરાયા હતા, ૭૫૦ મલાયા હતા, ટુકેસાનીનો અલસ્ટો લગભગ ૫૬ લાખનો હતો.

સીડોન-હિંદી વિરોધી કાયદો કાયદાઓ પસાર કરવામાં આવ્યા છે. તેમાંના મુખ્ય નીચે આપેલા છે.

હિંદુસ્થાની યુનિવર્સિટીની ગોવર્લ રીઝ તથા રીજોના મંજૂર રાખવામાં આવી નથી.

હિંદીમાં નિકાસ કરેલાં થી, રૂપ, ઈલા ઉપર ૧૯૩૪-૩૫માં બારે જગાવ નાખવામાં આવી હતી.

૧૯૩૮-૩૯માં બર્મ સરકારી હસ્તરોમાંથી હિંદીઓને દૂર કરવા માટે સીડોનની સરકાર ચલન કરી રહેલ છે.

પરદેશી સાથેના હિંદનો વેપાર : આપણું

હિંદ એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો એક વિભાગ છે. એ જ એ સીધા યુદ્ધની ગંભીર અસરોમાંથી સુખ રહ્યું છે. પરંતુ બ્રિટનના અનુયાયી તરીકે એ યુદ્ધની સંપૂર્ણ હાયા નીચે છે. વેપાર, ઉદ્યોગો સાે યુદ્ધ માટે જ મુખ્યત્વે વપરાય છે. વલણનો કુગારો મોંઘવારી, અંકુશો, મોટા અસલ કરો અને જોરાકીની તંગીથી હિંદની પ્રભ પીકાય છે. ભપાનના કહેવાતા ભયને માટે હિંદમાં હિંદી સેન્ય ઉપરાંત મોટું અંગ્રેજી અને અમેરિકન સેન્ય પણ નીલાવવામાં આવે છે. રેલ્વે મુખ્યત્વે સેન્યોને લગતું જ કાર્ય કરે છે. મોટર લોરીઓ પણ યુદ્ધના કામમાં જ મોટે ભાગે વપરાય છે, આથી હિંદના આંતરીક વેપારને તો ખૂબ જ ટુકશાન થયું છે. પરદેશી સાથેના વેપારને પણ આ યુદ્ધને લઈને મજૂ સહેવું પડ્યું છે. સરકારી અંકુશો ચારે તરફ ચોખાસામાં ઉગતી વનસ્પતિઓના ફળગાઓની ષેટ કુટી નીકળ્યા છે.

હિંદનો વેપાર હવે મોટે ભાગે અંકુશમાં આવ્યો છે. સ્ત્રીમરો મુખ્યત્વે માત્ર સૈનિક કાર્ય માટે જ વપરાય છે. સાગર, સખમરિનો, વિમાનો અને સુરંગોના ભયથી ભયભીત બન્યા છે. આથી હિંદનો પરદેશી સાથેના વેપાર ખૂબ ઘટી ગયો છે. યુરોપમાં થતી પાકી વસ્તુઓ, ચંનો, કામનો સામાન, પોલાદનો સામાન, ચામકાનો સામાન, રસાયનિક પદાર્થો, વિદ્યુતના પદાર્થો અને બીલ અનેક પાકા પદાર્થો યુરોપથી યુદ્ધની પરિસ્થિતિને લીધે આવી શકતા નથી. આથી પરદેશી આયાત કરી શકે પડી છે. હિંદમાં એ પાકા પદાર્થો જનાવવા માટે આગ લાગે ત્યારે કુલે જોડાવા જ નેવા પ્રયત્નો કરવા હિંદી સરકાર ટોકાટોટી કરે છે, પરંતુ ચંનોની આમકાની અતિ સંકુચિત હોવાથી યુદ્ધ માટેની જરૂરિયાતો પણ હિંદમાં સંપૂર્ણરીતે પૂરી પાડી શકાતી નથી.

આધુનિક યુદ્ધમાં વિદ્યુલ પ્રમાણમાં સાલસામગીઓ વિના ચાલતું નથી. હિંદની હમણાં યુદ્ધકારવાળોમાં માટે અમર્ય સ્થાન તરફની સ્થિતિ છે. ભપાન સાથેની યુદ્ધની રીઝ પ્રવૃત્તિઓ હિંદને

મધ્યસ્થાન તરીકે રાખીને થશે. રશિયાને એ મોટા પ્રમાણમાં શસ્ત્રસામગ્રીઓ અને યોરારી પૂરી પાડવામાં આવે છે, તે પણ યુરોપ અને અમેરિકાથી સ્ત્રીમશીમાં લાવીને અહીંથી જ મોકલવામાં આવે છે. ઓષ્ધિયા ખાતે પણ હિંદ આરફતે મોટી રકમનાં સાધનો પૂરાં પાડવા પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. આ સર્વે માટે વિશાળ પ્રમાણમાં સ્ત્રીમશી રોકવા પડે છે. સમય પણ ખૂબ જ ખરબાદ થાય છે. હિંદમાં જે બુનકારખાં આ ઉદ્યોગોનો વિકાસ આપણી હાથની હિંદી સરકારે કરવાની છૂટ આપી હોત, તો આજે એનાં ઉત્તમ ક્ષય સરકાર આખી શકત, પરંતુ તે દિન કઈ કે.....

હિંદમાં હમણાં સૌથી મોટો ડુંગવાડાનો પ્રશ્ન હોય, તો તે પ્રશ્નની યોરારીનો છે. માણસના નિર્વાહની મોટી સુરક્ષાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. અનાજની તંગી ઘણાખરા પ્રાંતોમાં મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. એ અટકાવવા આપણી હિંદી સરકારે 'રેશનિંગ શરૂ કર્યું', પરંતુ તેથી તો પ્રશ્નની સુરક્ષા ઓછી ન થતાં વધવા જ પામી છે. રેશન લેવા માટે લોકોને ખર્ચે ત્રણ ત્રણ કલાક સુધી ઉભું રહેવું પડે છે. કાંઈ કાંઈ શહેરોમાં તો માલ પણ સારો હોતો નથી. હિંદની બહારના સીસોન, ઇરાન,

ઇરાક જેવા કેટલાક દેશોને હિંદમાંથી અનાજ પહોંચાડવાની ફરજ સરકારે ઉપાડી હતી. તેમ હિંદ બહારનાં સૈન્યોને પણ હિંદમાંથી યોરારી પહોંચાડવી પડી હતી. હિંદમાં બ્રહ્મદેસથી આવતા ચોખાની આવકાની (૧૫ થી ૨૦ લાખ ટન) બંધ પડી છે. આથી હિંદમાં અનાજ અને યોરારીના કંઠી નહિ ભેળેલ કે કંઠી નહિ સંભળેલ એવા ઊંચા લાવા થયા છે. સરકારી અંકુરોથી અન્યવચ્ચ ઉલટી વધી પડી છે, સ્ટોરીઓએ જો અન્યવચ્ચના વિકાસ કર્યો છે. પરિણામે ગરીબ પ્રભને સહન કરવું પડે છે.

હિંદ એ કાચા પદાર્થો ઉત્પન્ન અને વિકાસ કરવાનું મોટું રચાન છે, પરંતુ આ યુદ્ધને લીધે આપણી કેટલી ઉપયોગી બજારો આપણા હાથમાંથી નીકળી ગઈ છે. આથી આપણો વિકાસ વેપાર ઘટયો છે. આપણી પાસે માલ ખૂંચવાને સ્ત્રીમશીની પણ ખૂબ તંગી છે. રેલ્વેમાર્ગે વેપાર કરવામાં અનેક અગવડો છે આથી કાચા પદાર્થોની વિકાસ થતી છે. પરદેશોથી પાકા માલની આયાત પણ પ્રમાણમાં વધારે થતી છે. કારણ કે પરદેશોનાં કારખાનાં સૈનિક દ્રવ્યો બનાવે છે. તે નીચેના આંકડાઓથી જણાશે.

	૧૯૪૦-૪૧ બાર માસના	૧૯૪૧-૪૨ બાર માસના	૧૯૪૨-૪૩ ૧૧ માસના
આયાત	૧,૫૬,૬૬,૬૫,૫૧૦	૧૭,૩૨,૭૦,૩૩૬	૧,૦૧,૨૭,૩૨,૦૫૦
નિકાસ	૧,૬૮,૭૧,૫૭,૭૬૦	૨,૧૨,૬૦,૫૮,૦૬૩	૧,૭૭,૧૬,૦૩,૦૨૧

અગિયાર માસના ત્રણ વર્સોના જુદા જુદા ગ્રુપ્સ દેશોએ કરેલી આયાત નિકાસ.

દેશ	આયાત ૧૯૪૧-૪૨	આયાત ૧૯૪૨-૪૩	નિકાસ ૧૯૪૧-૪૨	નિકાસ ૧૯૪૨-૪૩
ગ્રેટબ્રિટન	૩૪ કરોડ	૨૮૧ કરોડ	૭૦૧ કરોડ	૫૩ કરોડ
બ્રહ્મદેશ	૨૭૧ "	૧૧ "	૪૧ "	—
મલાયા	૫૧૧ "	૨૩૧૧ લાખ	૧ "	—
કેનીયા	૫૧૧ "	૫૧૧ કરોડ	૩૧ "	૩ કરોડ
જર્મન	૬૧૧ "	૩૧૧ "	૨૩ લાખ	૨૪ લાખ
ફ્રેન્સ	૫૧૧ "	૨૧૧ "	૬૧ કરોડ	૩ કરોડ
એડન	૩૧૧ "	૩૧૧ "	૨૧૧ "	૩૧૧ "
સીસોન	૩૧ "	૪૧ "	૮૧૧ "	૧૨૧૧ "
રશિય બાલ્કા	૨૧૧૧ "	૧૧ "	૫૧૧ "	૬૧૧ "
ઓસ્ટ્રેલીઆ	૫ "	૨૧૧૧ "	૧૧૧ "	૧૫ "
ઇરાન	૫ "	૧૫૧૧૧ "	૧ "	૪ "
ચીન	૨૮ "	૧૩૧૧૧ લાખ	૨૧૧૧ "	૩ લાખ
જાપાન	૧૧૧૧૧ "	૩ "	૫ "	—
ઈજિપ્ત	૪૧૧૧ "	૫૧૧ "	૫૧ "	૩૧૧ કરોડ
અમેરિકા	૩૨૧૧૧ "	૧૭૧૧૧ "	૨૨૧૧૧ "	૧૬૧૧૧ "

માન ક્રેડિટમાં ૧૬૪૩માં ૬ કરોડ રૂપિયા આયાત થઇ હતી અને ૧૩૫૫ કરોડની નિકાસ થઇ હતી. જર્મની, જાપાન, ફ્રાન્સ એ આપણી મોટી બજાર હતી; પરંતુ યુદ્ધ સુધી તે અસર થઇ છે.

આયાત નિકાસ ત્રણ વરસની

૧૬૩૬-૪૦	૨૧૧.૭૭ કરોડ	૨૧૩ કરોડ
૧૬૪૦-૪૧	૧૭૫.૨૩ કરોડ	૧૫૮ કરોડ
૧૬૪૧-૪૨ (૧૧ માસ)	૧૧૪.૧૪	૨૧૩ કરોડ

ત્રણ વરસની ભુમિકે નિકાસ રૂ. ૬૨૮.૨૨ કરોડની થઇ જ્યારે આયાત રૂ. ૪૧૦ કરોડની થઇ. હિંદની તરફથી વેપાર પાસું ૧૧૭.૧૧ નેટનું હતું. જ્યારે ૧૬૩૬-૪૦ પહેલાંના ત્રણ વરસમાં માત્ર ૩૦ કરોડનું હતું.

હિંદમાંથી બમણાં ધાતુઓ, ચામડાં, ચા, ખાંડ, ઠાપક વગેરે ખૂબ મહે છે. ઠાપક ૬૨ વરસે ૧૦ કરોડનું થઇતું હતું. ઉલ્કે ૪૦ થી ૫૦ કરોડનું મહે છે.

પરદેશી બેંકો-પરદેશી સાથે આયાત અને નિકાસ
ન્યાયાર અંગે નાણાકિય લેવડ દેવડ થાય છે. હિંદુસ્તાનમાંથી કાચો માલ મોટા ભાગમાં પરદેશી ખાતે મહે છે અને ત્યાંથી પાકો માલ બનીને હિંદમાં આવે છે આ સર્વે માલની કિંમત હિંદને પરદેશને આપવી અને લેવી રહી. તે કામ હિંદમાં રહેલી પરદેશી બેંકો અને હુંડિયામણની બેંકો કહે છે, તે કરે છે. આવી પરદેશી માલિકીની ૧૦ બેંકો હિંદમાં હતી. તેમાં ચાર બેંકો બ્રિટિશ અને બાકીની હોલંડ, અમેરિકા અને જાપાનની છે. પણ નિમ રાજ્યો સાથે યુદ્ધમાં હોવાથી એની મોટી બેંક ચોક્કા હામરપેસી બેંક હમણાં બંધ છે. હોલંડની નેધરલેન્ડ ટ્રેડિંગ બેંકની હેડ ઓફિસ લંડન થઇ ગયા છે, કારણ કે હોલંડ હાલ શત્રુરાજ્ય જર્મનીના કબજામાં છે. બાકી ચાર બેંકો બ્રિટિશ છે. તેના હાથમાં જ સુખ્યત્વે હિંદનું પરદેશી કામ છે, તેમાં નેશનલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, થાટર બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, ઓરિએન્ટલ, આઈઆ, હોઇડસ બેંક, મેસર્સ ચાઈન્સ ક્રેડિટ સંસ વગેરે હુંડિયામણનું બધું કામ પરદેશી બેંકોના હાથમાં છે. આખા જગતનું સરકારી કેન્દ્ર લંડનમાં છે. યુદ્ધને લીધે પરિણામે કંઈ ફેરફાર થાય તો ભુટ્ટી વાત છે. હિંદમાં કોઇ પણ દેશ ખાતે માલ આયાત કે નિકાસ થાય પણ હૂંડીઓ તો લંડનમાં જ વપાવવી પડે. હિંદની હુંડિયામણની બેંકો ચડતનમાં અને આયાત થયેલા માલની હૂંડીઓ પૈંડ અને રૂપિયાના હુંડિયામણ પ્રમાણે ખરીદે છે અને તે લંડનમાં પોતાની હેડ ઓફિસમાં મોકલે છે, એટલે લંડન ઓફિસ ને દેશમાં માલ ગયા હોય તે દેશની બેંક તે એ હૂંડી વેચી નાંખે છે. આ રીતે હિંદનાં પરદેશી વેપારને આપાર આ પરદેશી બેંકો ઉપર છે. હિંદની કોઇ પણ બેંક પરદેશી હુંડિયામણનું કામકાજ કરતી નથી. એટલે પરદેશ સાથેના વેપાર એંગ્લો હુંડિયામણનો ઈલરે આ પરદેશી બેંકોના હાથમાં છે. હિંદના નિકાસ અને આયાત ન્યાયારને અંગે નાણાંની ભગવાઇ

આ બેંકો કરી આપે છે આ પરદેશી બેંકોની હેડ ઓફિસ લંડનમાં છે. એની મૂડી પૈંડમાં છે. મોટે ભાગે અંગ્રેજ શેર હોલંડરો એના માલિક છે. આ પરદેશી બેંકોને હિંદમાં હુંડિયામણની બેંકો તરીકે ઓળખાય છે; પરંતુ આ બેંકો બીજું ન્યાયારી કામ પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં કરે છે. હિંદના લોકો પાસેથી ઓછા ન્યાયે નાણાં ચાપણ તરીકે લે છે, નાણાં પાછી ભીનગીરી પર ધીરે છે. પોતાના ગ્રાહકોની આસતના કામની આર્થિક બાબતે પણ સંભાળે છે અને હિંદી બેંકોની પેઠે બધું કામકાજ પણ કરે છે. એ બેંકો પાસે હિંદી ચાપણનો મોટો વિકાસ થયો છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં એ બેંકો પાસે હિંદની કુલ રૂપિયા ૧૧ કરોડની હતી. ૧૯૩૮ માં વધીને રૂપિયા ૬૭ કરોડની અને ૧૯૩૬ માં ૭૪ કરોડની અને ૧૯૪૦માં ૮૬ કરોડની થઇ છે. યુદ્ધને લીધે ચલણમાં ઉધારો આનાથી બે અગળ રૂપિયાની નોટોના ચલણને બદલે ૧૦ અગળ રૂપિયાની નોટો ચલણમાં ફેરે છે. આથી ૧૯૪૪ ના આંકડા બહાર પડયા નથી; પરંતુ ૧૫ અગળ રૂપિયાથી ઓછા હોવા ભેખે નહિ. હિંદની મુખ્ય બજારો દિલ્લી અને અમુતસારનાં કાપડોના વેપાર, કાનપુરના ચામડાના વેપાર, બંગાળના જુવરોના વેપાર, આ રીતે આ હુંડિયામણની બેંકો જ નાણાં પૂરાં પાડે છે. આ બેંકોએ હિંદમાં મુખ્ય મુખ્ય નાનાં મોટાં શહેરોમાં પોતાની શાખાઓ ખોલી છે.

હિંદમાં હિંદી સરકારે રૂપિયા અને પૈંડ વચ્ચે હુંડિયામણનો ભાગ ૧૮ શિલિંગ નક્કી કર્યો છે, એટલે આ હુંડિયામણ બેંકોને ખૂબ સગવડ મળી ગઇ છે. હિંદમાંથી કોઈ પણ પરદેશ તરફ માલ લઇ અથવા ત્યાંથી આવે, તો તે સર્વે કામકાજ આ બેંકોને મળે છે. આ બેંકો હિંદની ન્યાયારી બેંકો સાથે સારી હરીફાઈ પણ કરે છે. હિંદીઓ પાસેથી પુષ્કળ ચાપણ ઓછે ન્યાયે મેળવી તે પરદેશોમાં રોકે છે. આ બેંકોની નીતિ હિંદમાં કાચા પદાર્થોની પેદાશનો વિકાસ કરી પાકો પદાર્થ માટે હિંદને પ્રાધીન રાખવા માટેની હિંદમાં ભહેર થઇ છે. હિંદી વેપારીઓને ભોગે આ બેંકો બ્રિટિશ વેપારીઓને ખાસ સહકાર આપે છે. આ સિવાય બ્રિટિશ વહાણવટાની કંપનીઓ તરફ સહકાર બતાવી એમની રીમરોમાં માલ ચડાવનારાની હૂંડીઓને સગવડ આપે છે. હિંદી રીમરો કંપનીની પોલિસી ન રવીકારતાં અંગ્રેજી વીમા કંપનીની પોલિસી માટે આગ્રહ રાખે છે. હિંદમાં કામ કરતી આ બ્રિટિશ બેંકો ઉપર હિંદ સરકારનો કે તેમના બનાવેલા કાયદાનો ખાસ અંકુશ નથી. હિંદનું કામકાજ તેઓ પોતાના લાભ માટે કરે છે. પરદેશી મૂડી, પરદેશી વ્યવસ્થા અને પરદેશી હકુમત રવીકારતી આ બેંકો લગભગ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. આ પરદેશી બેંકો નાણાકિય સામર્થ્યથી હિંદી વેપાર પર મજબૂત અસર કરે છે. આ પરદેશી બેંકોની મોનોપોલી હિંદના ન્યાયાર કે ન્યાયારીઓના હાથમાં જરાય નથી. આથી મધ્યસ્થ બેંકો બની સમિતિની બહુમતિએ આ બેંકો ઉપર કેટલાક અંકુશો રાખવા લઘામણ કરી હતી, પણ તે સંબંધી બીજું કંઈ થઈ શક્યું નથી.

પરદેશો સાથે હિંદી વેપાર—હિંદનો પરદેશો સાથે દરિયાઈ વેપાર નીચે મુજબ હતો.

	નિકાસ	આયાત
ગયા વિક્રયક પહેલાં સરેરાશ.	૨૩૨.૫૫ લાખ રૂપિયા	૧૬૮.૮૭ લાખ રૂપિયા
ગયા યુદ્ધ સમયની સરેરાશ	૨૩૩.૧૩ "	૧૬૮.૩૨ "
ગયા યુદ્ધ પછીની સરેરાશ	૩૧૬.૧૪ "	૩૨૦.૨૧ "
૧૯૩૭-૩૮	૨૦૬.૫૩ "	૧૮૧.૬૩ "
૧૯૩૮-૩૯	૧૮૫.૦૨ "	૧૫૮.૭૮ "
૧૯૩૯-૪૦	૨૫૧.૭૪ "	૧૭૫.૬૧ "
૧૯૪૦-૪૧	૧૮૧.૮૬ "	૧૫૬.૬૭ "
૧૯૪૧-૪૨	૨૩૭.૫૭ "	૧૭૩.૨૬ "

પરદેશો સાથે હિંદની સરખામણી : હિંદ પરદેશો સાથે આર્થિક, આરોગ્ય, જીવન, વિજ્ઞાન, ખેતી વગેરે વિષયોમાં કેટલું પહોત છે, તે દેશ પરદેશો સાથેના આંકડાઓ નીચે પ્રમાણે ખતાવે છે.

૧ મરજીપ્રમાણ નીચે મુજબ છે—દર એક

હાનર માણસોએ કેટલા મરણો વાચ છે.			
હિંદ	૨૪.૫	યુ. સ્ટેટ્સ	૧૧.૩
ગ્રેટબ્રિટન	૧૨.૫	જર્મની	૧૧.૧
ફ્રાન્સ	૧૬.૩	જાપાન	૧૮.૧૭

૨ જન્મપ્રમાણ—૧૦૦૦ મનુષ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

હિંદ	૩૨.૬	જર્મની	૧૭.૫
યુ. સ્ટેટ્સ	૧૬.૩	યુ. સ્ટેટ્સ	૧૮.૬
ફ્રાન્સ	૧૭.૪	જાપાન	૩૨.૩૫

૩ બાળમરજીપ્રમાણ—દર ૧૦૦૦ જીવતાં બાળકો

પાછળ.			
હિંદ	૧૧૮	જર્મની	૮૫
યુ. સ્ટેટ્સ	૬૫	ફ્રાન્સ	૭૮
યુ. સ્ટેટ્સ	૬૩	જાપાન	૧૨૪

૪ જીવનપ્રમાણ—આપણાં હિંદનાં મનુષ્યો બહુ

નાની ઉમરે મરે છે.			
હિંદ	૨૬.૭	જર્મની	૪૬.૦૪
ઇંગ્લેન્ડ	૫૭.૬	ફ્રાન્સ	૫૦.૫
યુ. સ્ટેટ્સ	૫૬.૪	જાપાન	૪૪.૫

૫ શહેરી અને ગામડીયા વસ્તીનું પ્રમાણ નીચે મુજબ છે.

શહેરી આગ્ય	શહેરી આગ્ય		
હિંદ	૧૧	જર્મની	૬૨
ઇંગ્લેન્ડ—	૮૬	જાપાન	૩૮
અને વેલ્સ	૮૦	ફ્રાન્સ	૫૬.૦
યુ. સ્ટેટ્સ	૫૬.૨	જર્મની	૪૬.૫
	૪૩.૮	ફ્રાન્સ	૫૦.૫
		જર્મની	૪૬.૭
		ફ્રાન્સ	૪૬.૩

૬ શિક્ષણ ૧૦ વરસની ઉપરની વસતીનું શિક્ષણ પ્રમાણ ૧૦૦ માણસના પ્રમાણમાં

બ્રિટિશ હિંદ	૧૧	ટકા	યુ. સ્ટેટ્સ	૬૫.૭
ગ્રેટબ્રિટન	૬૨.૫	ટકા	જાપાન	૬૪.૬
ફ્રાન્સ	૬૪.૧	ટકા	આસ્ટ્રેલીયા	૬૮.૬
જર્મની	૬૬.૭	ટકા	રશિયા	૬૦.૦

૭ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં અભ્યાસ—જુદા જુદા દેશોમાં પ્રભુતા નીચે મુજબ ટકા રફૂલોમાં ભય છે.

ટકા	ટકા		
બ્રિટિશ હિંદ	૪.૬૭	યુ. સ્ટેટ્સ	૨૩.૭
ગ્રેટબ્રિટન	૧૮.૮	જર્મની	૨૪.૪
જાપાન	૧૬.૦		

હિંદમાં ૨૧ માણસે ૧ માણસ રફૂલે ભય છે. યુ. સ્ટેટ્સ અને જર્મનીમાં ૪ માણસે ૧ શીય છે. રશિયામાં ૬૨ ૬ માણસે ૧ રફૂલે ભય છે.

૮ શિક્ષણખર્ચ—રફૂલે જતા દર વિદ્યાર્થી ઉપર.

રૂા.	રૂા.		
બ્રિટિશ હિંદ	૨૨.૩	જર્મની	૧૬૬
જાપાન	૫૮	યુ. સ્ટેટ્સ	૨૭૫
ગ્રેટબ્રિટન	૧૭૨	રશિયા	૧૫૮

૯ શિક્ષણખર્ચ—વસતિના દર મનુષ્યના પ્રમાણમાં.

રૂા.	રૂા.		
જાપાન	૧૧	જર્મની	૪૮
યુ. સ્ટેટ્સ	૩૨.૪	યુ. સ્ટેટ્સ	૬૫

હિંદમાં ઉદ્યોગ કુળનરનું શિક્ષણ ૬૪,૬૧૦ જણાં છે. જાપાનમાં ૧૬ લાખ શિક્ષણ છે.

૧૦ વર્તમાનપત્રો—હિંદમાં ૧,૭૦૮ વર્તમાનપત્રો પ્રકટ થાય છે. તેમાં ૨૨૧ દૈનિક વર્તમાનપત્રો છે. માસિક, સાપ્તાહિક અને દૈનિક મળી કુલ ૪,૪૬૮ પત્રો પ્રકટ થાય છે. ૬૨ દેશ લાખ માણસે ૧૨.૬ નું પ્રમાણ આવે છે.

દરેક દેશ લાખ માણસે			
હિંદ	૧૨.૬	જર્મની	૧૫૮
યુ. સ્ટેટ્સ	૧૬૨	રશિયા	૧૦૦
જાપાન	૧૫૫		

બ્રિટિશ હિંદમાં કુલ ૧,૫૨૦ ડાયપાન હતાં. કુલ ૨,૪૫૨ અંગ્રેજી પુસ્તકો અને ૧૪,૦૮૪ હિંદી ભાષાઓનાં પુસ્તકો પ્રકટ થયાં હતાં.

૧૧ એતીની પેદાશ—બીલ દેશોની સરખામણીમાં ૧૧ મહત્ત્વ દીઠ એતીનાથી ઠેકું પેદા થાય છે, તે કોણાહું છે.

હિંદ	રૂપિયા	અપાન	રૂપિયા
અમેરિકા	૧૭૫	યુ. કિંગ્ડમ	૧૨
કેનેડા	૨૧૩		

૧૨ ઉલોગોની પેદાશ—બીલ દેશોની સરખામણીમાં ૧૨ મહત્ત્વ દીઠ રૂપિયા.

હિંદ	રૂપિયા	કેનેડા	રૂપિયા
યુ. રેટ્સ	૭૨૧	અપાન	૧૫૮
યુ. કિંગ્ડમ	૪૧૨		

હિંદના ઉલોગોની વાર્ષિક પેદાશ રૂ. ૨,૫૦૦ કરોડ મણાય છે. ૧૨ મહત્ત્વે શ. ૧૧ એનું પ્રમાણ આપે છે.

૧૩ હિંદનો વેપાર—બીલ દેશોની સરખામણીમાં નળેલો છે.

વસતિના અંદાજ દીઠ રૂપિયા

હિંદ	૧૭	કેનેડા	રૂપિયા
યુ. કિંગ્ડમ	૫૬૭	અપાન	૨૦
યુ. રેટ્સ	૨૧૪		

૧૪ વેપાર મંદીના સમયનો—જગતમાં ૧૯૩૦થી ૧૯૩૧ સુધી ખૂબ વેપાર થયો હતો. ૧૯૨૬માં મંદી શરૂ થઈ, તે પછીથી જગતનો વેપાર કુલ ૧૬,૦૦૦ કરોડ રૂપિયાનો હતો, ૧૯૩૩ માં ૭,૦૦૦ કરોડ નેટલે વધારો, ૪ વરસમાં ૫૬.૫ ટકા થઈ ગયો.

રૂપિયા	રૂપિયા	રૂપિયા
હિંદ ૭.૬	યુ. રેટ્સ ૮૪	કેનેડા ૩.૪
યુ. કિંગ્ડમ ૩૨૪	અપાન ૪૭	

૧૫ જાહોનો—હિંદમાં ૧૯૩૦-૩૧માં કુલ પાકા કાયા રસ્તાઓ ૨,૫૩,૧૨૫ માઈલના હતા. તેમાં ૨૭,૩૩૬ માઈલના પાકા રસ્તા સરકાર તરફથી અને ૪૬,૭૧૬ માઈલના પાકા રસ્તા મ્યુનિસિપાલિટી નીલાવતી હતી. કાયા રસ્તાઓમાં સરકાર ૨૧,૨૬૪ માઈલ અને ૧,૫૭,૭૭૬ માઈલનો ભઠેર સંરક્ષા-ઓ નીલાવતી હતી. હમણાં તેલની જગતથી થોડા રસ્તા બંધા છે. હવે રસ્તાઓ ઉપર ૪૧૩ કરોડ રૂપિયા ખર્ચવાની નવી યોજના તૈયાર થઈ છે.

હિંદમાં કુલ ૪૨,૭૫૩ માઈલની રેલ્વે ૧૯૩૧-૩૨માં હતી. હમણાં કાંઈ ૧,૦૦૦ માઈલ લગભગ રેલ્વે ઓછી થઈ છે. ૬૨ ટકા લાખ માણસે ૧૨૦ માઈલ રેલ્વેની સરેરાશ આપે છે. બીલ દેશોમાં ૬૨ ટકા લાખ ઉપર સરેરાશ—

રેલ્વેની લાંબાઈ દરેક ટકા લાખ મહત્ત્વે	
હિંદ	૪૨,૭૫૩
યુનાઈટેડ કિંગ્ડમ	૨૧,૧૧૧
અપાન	૧૩,૭૬૩
યુ. રેટ્સ અમેરિકા	૨,૬૧,૮૧૬
કેનેડા	૪૩,૧૭૩

૧૬ વહાણવહું—હિંદના જંદોમાં કુલ ૨૬૧ મેરીના આવી ગઈ તેની ટોચ ત્રણ વરસની સરેરાશ ૧૧ કરોડ ટન થી હતી, બીલ દેશોમાં યુનાઈટેડ કિંગ્ડમમાં એ જ એવરેજ ૧૬૧ કરોડ ટન કેનેડામાં ૧૧ કરોડ ટન અને યુનાઈટેડ રેટ્સમાં એ જ સરેરાશ ૧૪૧ કરોડ ટનની આવી હતી.

હિંદમાં ૧૯૩૦-૩૧માં ૪૦૬ રીમરેશી સ્પિનર કારખાં હતી. એનું વર્તમાન લાખ ટનનું છે. આની સામે યુનાઈટેડ કિંગ્ડમ ૨ કરોડ ટન, યુનાઈટેડ રેટ્સ ૧૧ કરોડ ટન, અપાન ૪૩ લાખ ટન અને કેનેડા ૧૫ લાખ ટનની રીમરેશી કારખાં છે. આ આંકડા ૧૯૩૦-૩૧ ના છે તે પછી હિંદમાં થોડું વહાણવહું વધ્યું છે. પણ આરૂંઝીઆ, કેનેડામાં ખૂબ વધ્યું છે. યુદ્ધના સમયમાં અમેરિકાનું વહાણવહું બહુ વિકાસ પામ્યું છે. અમેરિકા દરેક પાંચ રીમરેશી પામી છે. કેનેડાનું વહાણવહું પણ ખૂબ વિકાસ પામી છે.

૧૭ પેસ્ટિસીડિસ—હિંદમાં ૧૯૩૧-૩૨માં પેસ્ટિસીડિસની સંખ્યા ૨૩,૬૧૮ની હતી. ૧ અબજ કામગીરી, ૭૧ કરોડ વર્તમાન પત્રો, ૧૧ કરોડ પારસલો એમાંથી પસાર થયાં હતાં. આખી હિંદની પ્રતી ૭૫૨ એની સરેરાશ ૩૦૪ નંગ કાગળ, વર્તમાન પત્રો કે પારસલોની મળી આવે છે. બ્યારે યુ. રેટ્સની વસતીની સરેરાશ ૬૨ મહત્ત્વે ૨૧૧, યુનાઈટેડ કિંગ્ડમમાં ૧૪૪ અને અપાનમાં ૮૭ આવે છે.

૧૮ તાર સંદેશા—આપણા ૧૯૩૧ના હિસાબ ભેતાં ૬૨ ૧,૦૦૦ મહત્ત્વે ૫૧ તારો ૬૨ વરસે આવે છે. યુનાઈટેડ કિંગ્ડમ ખાતે ૬૨ ૧,૦૦૦ માણસે વાર્ષિક તારો ૧,૧૨૬ અપાન, ૬૪૧ યુનાઈટેડ રેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં ૧,૦૫૧ અને કેનેડા માટે એ સરેરાશ ૨,૧૪૫ની છે.

૧૯ ટેલીફોનો—હિંદમાં ૧૯૩૨ માં ટેલીફોનોના આંકડોની સંખ્યા ૫૫,૮૫૦ ની હતી. એની કમાણી કરતાં સરેરાશ ૬૨ ૬૯૨ મહત્ત્વે ૧૦૬ ટેલીફોનની આવે છે. અપાનમાં ૬૨ ૧૦,૦૦૦ માણસે ૧૧૦ ટેલીફોનો, આરૂંઝીઆમાં ૮૩૦, અમેરિકામાં ૧,૬૩૪ અને યુનાઈટેડ કિંગ્ડમમાં ૪૪૧ છે, બ્યારે કેનેડામાં ૧,૪૧૦ હતા. હિંદમાં હેલાં ૧૪ વરસોમાં ટેલીફોનો બેવડાયા છે. બીજે પણ આસાપારણ મોટો વિકાસ છે.

૨૦ હિંદની પેદાશ—બ્રિટિશ હિંદમાં મધ્યસ્થ સરકાર, પ્રાંતિય સરકારો અને ભઠેર સંસ્થાઓની ૧૯૩૨-૩૩ માં વાર્ષિક પેદાશ રૂ. ૨૬૮ કરોડની હતી. પ્રતી ૬૧૬ અંદાજિત સરેરાશ આ રકમ બ્રિટિશ હિંદમાં શ. ૧૭ નેટલી આવે છે. આમાં મધ્યસ્થ સરકારની આવક રૂ. ૧૨૬-૬૬ કરોડની હતી. આના પ્રમાણમાં આપણાથી થણી ઓછી વસતીવાળા પ્રદેશોની સરકારોની આવક યુ. કિંગ્ડમ શ. ૧,૩૩૪ કરોડ, યુ. રેટ્સ ઓફ અમેરિકા રૂ. ૨,૭૩૨ કરોડ, કેનેડા રૂ. ૨૦૫ કરોડ, અપાન રૂ. ૪૫૬ કરોડની એ જ વરસોમાં ગણાઈ હતી. હમણાં મહાયુદ્ધને લીધે આવક અને ખર્ચ બંને બેથી પાંચ થઈ ગયાં છે.

૨૧ સરકાર—હિંદમાં હિંદને ખર્ચે શાહી સરકારનું સેન્ય કલમાય છે. હિંદનું સેન્ય શાહી સેન્યનો ભાગ છે. હિંદી સેન્ય ઉપર વિભાજનનો અધિકાર છે. ગયા ૧૯૧૪-૧૮ના મહા-યુદ્ધમાં હિંદમાં ૧૪,૫૭,૦૦૦ સેનિકો ભરતી થયા હતા. આ

યુદ્ધમાં ૨૦ લાખથી વધારે સૈનિકો હિંદમાંથી ભરતી થયા છે. ૧૯૪૨માં હિંદમાં ૫૬,૭૭૩ આર્મી સિપાઈઓ અને ૧,૧૨,૧૦૦ હિંદી સિપાઈઓ હતા. કુલ સવા બે લાખનું સૈન્ય હિંદ હપર નીલાવાય છે. ભારે બ્રિટનમાં સૈનિકોની સંખ્યા ૧,૩૮,૦૨૬ની હતી. યુ. સ્ટેટ્સમાં અમેરિકામાં કુલ સૈનિકો ૧,૩૨,૨૦૦ હતા. ભપાનમાં ૨,૭૧,૧૪૭ અને કેનેડામાં માત્ર ૩,૬૦૦ હતા.

૨૨ સ્વામી સૈન્યનો અર્થ નો કાળો—બ્રિટિશ દરિયાઈ સૈન્યના અર્થ પેટ સો સંસ્થાનો પાસે નીચે યુજન ફોર્સ હર વરસે ઉધરાવવામાં આવતો હતો.

દેશ	કાળો પૈાન્ડ	દેશ	કાળો પૈાન્ડ
હિંદ	૧,૬૦,૪૦૦	ફિલિપ્પાઈન્સ	૮૫,૦૦૦
કેનેડા	૧૦,૮૦૦	ન્યુઝીલેન્ડ	૧,૦૦,૦૦૦
ઓસ્ટ્રેલીયા	૪,૧૫,૦૦૦	ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ	૩,૦૦૦

હિંદ માટે એક જુદાં દરિયાઈ સૈન્ય ૧૯૩૩ થી નિભાવે છે. તેમાં ભાર નાની મનવારો છે. હમણાં યુદ્ધ દરમિયાન એનો ખૂબ વિકાસ થયો છે. અર્થ પછ વધ્યો છે.

૨૩ વિમાની કળ—હિંદમાં સેનાધ્યક્ષના હાથ નીચે હવાઈ બળ છે. ૧૯૩૨-૩૩માં ૨૪૪ આર્મી આર્કાસરો ૧૮,૮૫૦ વિમાનીઓ ૮૬૧ હિંદીઓ અને ૪૧૪ સીવીલીઅનો એમાં કામ કરે છે. યુદ્ધ દરમિયાન એનો મોટો વિકાસ થયો છે ત્રણમાસ મધ્ય મોર્ડ ખાતું બન્યું છે. યુદ્ધ પહેલાં હવાઈ જળની આઈ કુકીઓ હતી, તેમાં સાત કુકીઓ ઉત્તરની સરહદ હપર અને એક આંબાલા ખાતે રખાતી હતી.

૨૪ સૈનિક અર્થ—૧૯૩૦-૩૧માં કુલ સૈનિક અર્થો ૫૭.૩૬ કરોડનો હતો, આમાં દરિયાઈ સૈન્યનો ૬૦.૪૧ લાખ રૂપિયાનો પણ સમાવેશ છે. ૧૯૩૨-૩૩માં આ અર્થો ૧.૫૦.૬૨ કરોડ નેટરો હતો, નેટરો હિંદની મધ્યસ્થ સરકારની પૈાસાના ૫૦ ટકા યુદ્ધઅર્થમાં વપરાઈ જતા હતા. આપણા કરતાં ૧૦ ગણાં વધારે પૈાસાના રાખ્યો આપણા પ્રમાણમાં થયો ઓછો સૈનિક અર્થો કરતાં હતાં. યુનાઈટેડ કિંગડમ નો યુદ્ધઅર્થો માત્ર ૧૧૮ કરોડ રૂપિયાનો હતો. યુ. સ્ટેટ્સ એક અમેરિકાનો યુદ્ધઅર્થો ૩.૧૬ કરોડનો હતો. ભપાનનો ૨૬૩ કરોડનો હતો. યુદ્ધ સમયે સો દેશોના અર્થો આઈ હરા ગણા વધી ગયો છે. કેનેડાનું અર્થ યુદ્ધ પહેલાં માત્ર ૩.૫ કરોડ નેટરું જ હતું.

૨૫ વિજ્ઞાનિક શક્તિ—જગતમાં હમણાં વિજ્ઞાનિક શક્તિથી થયું આધોનિક કાર્ય થાય છે. જગત આખામાં કુલ વિજ્ઞાનિક બળ ૮ કરોડ કિલોવાટ. નેટરું પૈા થતું હતું. તેમાં યુજ્ય દેશો નીચે પ્રમાણે વિજ્ઞાનિક બળ પૈા કરે છે.

દેશ	વિ. શક્તિ કિલોવાટ.	દેશ	વિ. શક્તિ કિલોવાટ.
યુ. કિંગડમ	૫૮ લાખ	ભપાન	૪૦ લાખ
યુ. સ્ટેટ્સ	૩૧.૬ લાખ	હિંદ	૧૦ લાખ

૨૬ મનુષ્યશક્તિ—મનુષ્ય શક્તિ યંત્રોની મદદથી થયું કામ કરી શકે છે. ઘીન અને હિંદ વગેરે પછાત દેશોમાં મનુષ્યશક્તિને યંત્રોના સહકાર બળે છે. પરદેશો અને યુકા-બલે ખૂબ આગળ વધેલા છે.

દેશ	મનુષ્યશક્તિ કામ	દેશ	મનુષ્યશક્તિ કામ
ચીન	૧	ભપાન	૧૨
હિંદ	૧	બ્રિટન	૧૮
ઈટાલી	૨	કેનેડા	૨૦
ભપાન	૩	યુ. સ્ટેટ્સ	૩૦
ફ્રાન્સ	૪		

યંત્રોના વિજ્ઞાન ઉપયોગથી પરદેશોમાં એક મનુષ્ય મોટી પૈાસ કરી શકે છે. ખાસ કરી યુ. સ્ટેટ્સ અને કેનેડા થયાં યંત્રો વાપરે છે. વિજ્ઞાનિક શક્તિ પણ બહુ મોટા પ્રમાણમાં ત્યાં વપરાય છે.

૨૭ વ્યક્તિની પૈાસ—જુદા જુદા દેશોનાં મનુ-ષ્યોની અવરોજ વાર્ષિક પૈાસ ટકેલી છે, તે નીચેના કોષમાં આપેલ છે.

દેશ	વા. પૈાસ રૂ.	દેશ	વા. પૈાસ રૂ.
ભપાન	૨૭૧	ફ્રાન્સ	૧૩૧
ભપાન	૧૩૪	યુ. કિંગડમ	૧,૦૬૨
કેનેડા	૧,૨૬૮	યુ. સ્ટેટ્સ	૨૦,૫૩
હિંદ	૫૫		

એક હિંદી દર વરસે ૧ રૂપિયા પૈા કરે, તે એક આર્મી ૧૩ અને એક અમેરિકન ૨૫ રૂપિયા પૈા કરે છે.

૨૮ દેશોની કુલ પૈાસ—જુદા જુદા દેશોની કુલ વાર્ષિક પૈાસ નીચે યુજન છે:

દેશ	વા. પૈાસ રૂ.	દેશ	વા. પૈાસ રૂ.
બ્રિટિશ હિંદ	૨,૨૨૩ કરોડ	ફ્રાન્સ	૨,૧૧૮ કરોડ
યુ. કિંગડમ	૪,૫૬૫ કરોડ	ભપાન	૧,૪૭૧ કરોડ
યુ. સ્ટેટ્સ	૨૪,૫૩૩ કરોડ	કેનેડા	૧,૩૧૬ કરોડ

હિંદની વસ્તી ૩૬ કરોડ છે, ભપાન બ્રિટનની ૪૧ કરોડની છે. જતાં પૈાસ ભેડી છે.

૨૯ દેશોનું કુલ ધન—હિંદની વસ્તી ૩૬ કરોડની, બ્રિટનની ૪૧ કરોડ, યુ. સ્ટેટ્સની ૧૨ કરોડ, કેનેડાની ૧ કરોડ અને ભપાનની વસ્તી ૭૧ કરોડની છે, જતાં હિંદનું કુલ ધન બીજા દેશોના પ્રમાણમાં થયું ઓછું છે.

દેશ	કરોડ રૂ.	કરોડ રૂ.	કરોડ રૂ.	વસતી
બ્રિટિશ હિંદ	૧૨,૦૦૦	૪૪૧	૧,૨૧૨	૩૦ કરોડ
યુ. કિંગડમ	૨૦,૪૩૨	૬,૩૭૧	૧૦,૧૬૭	૪૧ "
યુ. સ્ટેટ્સ	૧,૧૨,૩૧૫	૬,૩૫૫	૫,૪૧૩	૧૨ "
કેનેડા	૮,૩૪૪	૮,૦૨૩	૫૫૫	૧ "
ફ્રાન્સ	૧૮,૮૫૭	૪,૫૮૧	૫,૧૬૮	૪૧ "
ભપાન	૧૩,૪૪૫	૨,૩૦૮	૬૪૬	૭૧ "

સર્વ દેશોનું યુદ્ધને લીધે કરજ થયું વધી ગયું છે.

૩૦ સેન્ટરફ—જુદા જુદા દેશોનું સેન્ટરફ નીચે યુજન છે.

દેશ	સેન્ટરફ મો. માઈલ	સેન્ટરફ મો. માઈલ	સેન્ટરફ મો. માઈલ
દેશ	૮૮૧	૮૮૧	૮૮૧
હિંદ	૧૮,૦૮,૧૭૬	૧૧	૮૬
યુ. કિંગડમ	૬૪,૨૭૮	૮૦	૨૦
યુ. સ્ટેટ્સ	૩૬,૮૫,૩૮૨	૫૬.૨	૪૩.૮
કેનેડા	૩૫,૧૦,૦૬૮	૫૩.૭	૪૬.૩
ફ્રાન્સ	૧,૮૦,૬૮૫	૬૨	૩૮
ફ્રાન્સ	૨,૧૨,૧૫૬	૪૬.૦૫	૫૦.૬૫
ભપાન	૧,૪૦,૫૬૩	૫૬	૪૪

૩૧ વસતિના ધન—જુદા જુદા દેશોમાં વસતિ બોલી, ઉદ્યોગ, મજૂરી, વાહનમાં કયા પ્રમાણમાં વહેંચાયેલી છે તેને લગતો કોષ:

દેશ	મજૂરી	ખેતી મઝાલીમાર	ઉદ્યોગ ખાણ	વેપાર વાહન	સાન્યસાસન
હિંદ	૧૫૫૩ કરોડ (૪૪.૮ ટકા)	૧૦૧૧ કરોડ (૨૬.૪ ટકા)	૧૧૧ કરોડ (૪.૪ ટકા)	૧ કરોડ (૨.૬ ટકા)	૧૮૧૧ લાખ (૦.૩ ટકા)
ગ્રેટ બ્રિટન	૧૬૩ લાખ (૪૪.૬ ટકા)	૧૩૧૧ લાખ (૩.૨ ટકા)	૬૧૧ લાખ (૨૧.૨ ટકા)	૪૦ લાખ (૬.૩ ટકા)	૧૧૧ લાખ (૨.૬ ટકા)
યુ. સ્ટેટ્સ	૪૮૮ લાખ (૩૬.૮ ટકા)	૧૦૭ લાખ (૮.૮ ટકા)	૧૫૪ લાખ (૧૨.૬ ટકા)	૧૧૬ લાખ (૬.૭ ટકા)	૧૦૧ લાખ (૦.૬ ટકા)
જર્મની	૩૬૧ લાખ (૩૭.૮ ટકા)	૧૨૧ લાખ (૧૧.૮ ટકા)	૬૧૧ લાખ (૬.૫ ટકા)	૭ લાખ (૧.૭ ટકા)	૧૧ લાખ (૧.૧ ટકા)
જાપાન	૩૨૦ લાખ (૫૦.૭ ટકા)	૬૭૧ લાખ (૧૫.૪ ટકા)	૧૧ કરોડ (૨૬.૬ ટકા)	૫૨૧૧ લાખ (૮.૩ ટકા)	૬૪૧ લાખ (૧ ટકા)
ફ્રાન્સ	૨૧૪ લાખ (૫૨.૫ ટકા)	૮૨ લાખ (૨૦.૧ ટકા)	૭૧ લાખ (૧૭.૫ ટકા)	૩૬૧ લાખ (૮.૬ ટકા)	૪૧૧ લાખ (૧.૨ ટકા)
ભારત	૨૬૨ લાખ (૪૫.૩ ટકા)	૧૪૭ લાખ (૨૨.૮ ટકા)	૫૭ લાખ (૮.૬ ટકા)	૫૬ લાખ (૬.૧ ટકા)	૨૦૧ લાખ (૩.૨ ટકા)

૩૨ ખેતીની કુલ પેદાશ

દેશ	કુલ	સરસરી માધ્યાદિક	ખેતી પેદાશમાં	જંગલમાંથી	મઝાલીઓની પેદાશ	ઉદ્યોગમાંથી	ખાણોમાંથી
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
	(કરોડ રા.)	૧.	(કરોડ રા.)	(કરોડ રા.)	(કરોડ રા.)	(કરોડ રા.)	(કરોડ રૂપિયા)
હિંદુસ્તાન	૨,૫૦૦	૭૧	૨,૦૩૨	૨.૮	૩.૩	૪,૦૮૨	૨૮.૭
યુ. હિંદુસ્તાન	૨,૪૫૨.૪	૫૩૧	૨૮૬.૧	૨.૭	૨.૪	૧,૮૬૦	૨૫૦
યુ. સ્ટેટ્સ	૧૨,૩૧૭.૭	૧,૦૦૩	૨,૧૦૫	૫૬૫.૬	૨૨.૭	૮,૮૫૭	૧,૩૩૩
જર્મની	૮૮૫	૮૫૧	૨૨૨	૮૪	૧૩	૪૮૬	૭૭
ભારત	૧,૪૦.૬૫૩	૨૩૪	૩૪.૫	૨૮.૬	૩૪.૩	૬૫૫.૨	૩૬.૬
જાપાન	૬૬૬.૭	૧,૭૮૩.૩

૩૩ ખેતીના એકરો—જુદા જુદા દેશોમાં ખેતીમાં નીચે પ્રમાણે જમીનો શાકલ છે.

દેશ	કુલ એકરો	વાવણી	નહેરુ	અનાજના	કપાસ શણ	દરેક એકર
	જમીન	કુલ એકર	ખીત એકર	પાકો એકર	પાકો એકર	લીં સરેરાસર એકર
	(૬૧ લાખ)	(૬૧ લાખ)	(૧૦ લાખ)	(૧૦ લાખ)	(૧૦ લાખ)	(૧૦ લાખ)
બ્રિટિશ હિંદ	૧૧૬.૩	૨૧૧.૬	૪૬.૭	૨૦૬.૬	૪૩.૦૬	૩.૩
યુ. હિંદુસ્તાન	૧૦.૩	૩૩.૬	...	૫.૫	૦.૪૫	૨૬
યુ. સ્ટેટ્સ	૨,૩૫૮.૬	૬૫૫.૬	૧૬.૬	૨૪૩.૮	૫૪.૩	૮૭
જર્મની	૨,૨૪૬.૪	૧૪૦.૬	૧.૩	૪૬.૫	૦.૬૮	૧૪૦
જાપાન	૧૧૫.૮	૧૦૩.૭	...	૨૬.૫	૧.૪	૧૨
ફ્રાન્સ	૧૩૬.૧	૧૦૮.૭	...	૧૭.૨	૧.૦	૧.૩
ભારત	૬૪.૫	૨૩	૭.૪	૧૨.૪	૦.૫૨	૪.૨

૪૪ ખેતીની પેદાશ અને વિગત—જુદા જુદા દેશોમાં ખેતીની પેદાશ અને રોકાયેલી મૂડી.

દેશ	મૂડી કરોડ રૂ.	પેદાશની કુલ કિંમત રૂપીઆ કરોડ	મળના દરેક માણસ દીઠ અવરેજ રૂપીઆ	મળવરે (પશુઓ) હાખમાં
બ્રિટિશ દિંદ	...	૧,૫૧૮	૫૬	૨,૧૩૬
યુ. કિંગડમ	...	૨૮૧.૧	૧૨	૫૧૪
યુ. સ્ટેટ્સ	૧૫,૬૦૧	૨૧૦૫	૧૭૫	૧,૮૧૦
કેનેડા	૨,૦૪૮	૨૨૨	૨૮૩	૧૭૪
જર્મની	...	૬૬૬.૭	૧૧૧.૧	૫૨૩
ફ્રાન્સ	૩૭૪
ભારત	...	૩૪૦.૫	૫૭	૩૬

૩૫ ઉદ્યોગો—પરદેશોની સરખામણીમાં દિંદના ઉદ્યોગોની વાર્ષિક પેદાશ વગેરે.

દેશ	કારખાનાં	મજૂરો હજાર	ચોકખી પેદાશ કરોડ રૂ.	મજૂર દીઠ પેદાશ રૂ. મૂડી	મૂડી કરોડ	નિકાસની કિંમત કરોડ
દિંદ	૬,૪૨૨	૧,૫૩૬	૪૦૮	૨૬૫	૭૦૦	૪૩
યુ. કિંગડમ	૧,૦૭,૫૦૦	૭,૭૦૦	૧,૬૨૫	૨,૫૦૦	૭,૦૧૭	૫૨૭
યુ. સ્ટેટ્સ	૧,૭૪,૧૩૬	૧૪,૧૧૦	૮,૮૫૭	૬,૩૨૭	૨૩,૦૦૦	૮૬૫
કેનેડા	૨૪,૦૨૦	૬૪૪	૪૮૬	૭,૬૪૭	૧,૪૪૫	૮૧
ભારત	૫૬,૮૮૭	૫૪૫૬	૬૩૩.૩૩	૧,૭૬૧	૧,૦૦૬	૨૪૧

૩૬ વાહનો—પરદેશોની સરખામણીમાં દિંદમાં વાહનો નીચે મુજબ હતાં.

દેશ	વહાણવૃદ્ધિ ટન	મોટરકારો	સાઇકલ	રેલ્વે માધ્યમે	રસ્તાઓ માધ્યમે	વાણી દ્વારા માગો
દિંદ	૨,૭૧,૮૨૦	૧,૭૪,૪૫૦	૧૫,૭૨૬	૪૨,૭૫૩	૨,૫૩,૧૨૫	૪,૦૦૮
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૧,૬૬,૭૨,૦૦૦	૧૫,૫૮,૦૭૫	૭,૩૪,૧૨૩	૨૧,૧૧૨	૧,૬૦,૨૨૫	૪,૮૫૩
યુ. સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા	૧,૩૪,૪૨,૦૦૦	૨,૬૬,૬૭,૩૬૮	૧,૧૦,૭૫૭	૨,૬૧,૮૧૬	૩૦,૦૬,૦૬૬	૨૬,૪૧૦
કેનેડા	૧૪,૬૩,૦૦૦	૧૨,૨૨,૭૩૧	૬,૪૨૭	૪૩,૧૭૩	૪,૨૨,૬૪૨	૨,૭૦૦
જર્મની	૪૧,૬૪,૦૦૦	૭,૧૫,૦૪૪	૭,૬૨,૦૭૫	૩૬,૨૫૧	—	૭,૬૮૬
ફ્રાન્સ	૩૫,૫૬,૦૦૦	૧૫,૪૪,૦૫૭	૪,૪૧,૫૦૩	૨૫,૬૬૪	૩,૬૩,૮૪૫	૬,૨૦૪
ભારત	૪૨,૫૫,૦૦૦	૬૫,૭૧૭	૨૪,૩૩૨	૧૩,૩૬૩	૫,૬૧,૪૮૪	—

૩૭ શરારૂની સરખામણી—

દેશ	બેંકોની સંખ્યા	બેંકોની મૂડી અને શીઝર્ફ ફંડ (રૂ. કરોડ)	ડીપોઝીટ (રૂ. કરોડ)	સેવિંગ્સ બેંકમાં [કરોડમાં]	સેવિંગ્સ બેંકમાં ડીપોઝીટનાં ખાતાં
દિંદ	૮૮૨	૨૫.૪૫	૨૨૭.૬૬	૩૭.૦૨	૨૪,૭૭,૬૧૩
યુ. કિંગડમ	૧૨,૫૫૭	૩૬૬.૫	૩,૨૬૧.૫	૩૮૫.૭	૬૮,૫૫,૮૧૭
યુ. સ્ટેટ્સ	૨૨,૦૭૧	૩,૫૪૦.૬	૧૩,૭૮૭.૭	૬૫.૪	૭,૭૦,૮૫૬
કેનેડા	૪,૧૭૬	૧૧૩.૭	૮૩૬	૬.૮૫	૮૦,૦૦,૦૬૮
ફ્રાન્સ	૨,૦૬૧	૪૮.૬	૫૧૦.૫	૩૪૮.૬	૬૮,૨૬,૦૨૨
જર્મની	૨,૧૧૬	૨૧૨.૩	૧,૦૮૪.૮	—	—
ભારત	૬,૬૭૦	૫૩૭.૩	૧,૪૦૭.૫	૩૪૬.૬	૩,૮૩,૩૨,૭૭૩

૩૮ શિક્ષણ—પરદેશોની સરખામણીમાં હિંદ શિક્ષણમાં કેટલું પછાત છે, તે બતાવનાર કોડો.

દેશ	વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા	ખર્ચ (કરોડ રૂ.)	પ્રાથમિક શિક્ષણ	ખર્ચ (કરોડ રૂ.)	ઉચ્ચ શિક્ષણ	ખર્ચ (કરોડ રૂ.)	કુલ વસતિ (લાખમાં)
બ્રિ. હિંદ.	૧,૨૧,૮૬,૦૮૧	૨૮.૩૨	૬૩,૧૨,૭૪૮	૮.૧૪	૬૨,૦૦,૦૨૮	૩૬૨	૨૭૨
યુ. હિંદુસ્થાન	૮૭,૧૬,૧૩૪	૧૪૬.૮૧	૧૧,૮૧,૬૭૩	૮૬.૨૧	૧,૧૭૧૨	૫૬	૪૨૭
યુ. સ્ટેટ્સ	૨,૬૧,૫૬,૨૮૧	૮૦૧.૪	૨,૩૫,૩૪,૦૦૦	૩૪૭	૬,૭૧,૦૦૦	૩૭૪.૧૭	૧૦૫.૭
કેનેડા	૨૫,૪૨,૭૪૭	૪૬.૭૧	૨૦,૦૫,૧૫૨	૪૮.૧	૪૧,૧૧૮	૧.૬	૮૮
જર્મની	૧,૦૪,૩૦,૭૭૪	—	૬૭,૭૧,૪૦૬	—	૧,૩૧,૦૮૧	—	૬૨૪
ફ્રાન્સ	૧૩,૭૧,૪૩૬	૧૫.૩	૫૫,૭૬,૩૧૨	—	૬૧,૬૧૦	—	૪૦૨
બપાન	૧,૨૪,૨૮,૫૧૬	૭૧.૫	૬૮,૨૩,૭૭૭	—	૧,૪૩,૫૦૩	—	૫૬૭

૩૯ ખેતીની વેકાશ—પરદેશોની સરખામણીમાં હિંદમાં ખેતીની વેકાશ કેટલી નબળી છે, તે નીચેના કોડોમાં જોવા મળે.

દેશ	ચોખા (૬૨ એકરે) રતલ	ધાત્રી (૬૨ એકરે) રતલ	ખેતીમાં રોકાયેલ મજૂરી વસતિના સરેરાશ ટકા
બ્રિટીશ	૪,૧૦૧	૧,૨૪૧	—
બપાન	૨,૭૦૭	૧,૫૦૮	૫૦.૩
જાપાન	૨,૩૫૬	૧,૬૮૮	—
યુ. સ્ટેટ્સ	૨,૧૧૨	૬૭૩	૨૨.૦
યુ. હિંદુસ્થાન	—	૧,૮૧૨	૭.૧
જર્મની	—	૧,૭૪૦	૩૦.૫
હિંદ	૧,૩૫૭	૧૩૨	૬૭.૨

૪૦ જલવિદ્યુતશક્તિ—પરદેશોના મુકાબલે હિંદ જલવિદ્યુતશક્તિ વેકા કરવામાં બહુ પછાત રહ્યું છે, તે નીચેના કોડો પરથી સમજી શકાય.

દેશ	જલશક્તિના સાધનો [૧૦ લાખ અશ્વબળ]	સાધનોનો વિકાસ [૧૦ લાખ અશ્વબળ]	કેટલા ટકા વિકાસ
યુ. સ્ટેટ્સ	૩૫.૦	૧૧.૭	૩૩
કેનેડા	૧૮.૨	૪.૫	૨૫
ફ્રાન્સ	૫.૪	૨.૧	૩૭
બપાન	૪.૫	૧.૭	૩૭
સ્પેન	૪.૦	૧.૦	૨૫
બ્રિટીશ	૩.૮	૧.૮	૪૭
સ્વીટ્ઝરલેન્ડ	૨.૫	૧.૮	૭૨
જર્મની	૨.૦	૧.૧	૫૫
હિંદ	૨૭.૦	૦.૮	—

૪૧ શક્તિનો વપરાશ—પરદેશોની સાથે હિંદમાં જુદી જુદી મત્રુબ તથા કોલસા, તેલ, પાણી વગેરેમાંથી મેળવેલી શક્તિ કેટલીક વપરાય છે તેનો કોડો.

દેશ	૧૦ લાખ અશ્વબળમાં	મત્રુબ દીઠ કલાક શક્તિ	કોલસા	પેટ્રોલ	પાણી	કુલ
હિંદ	૧૦૬	૦.૪૭	૩૪	૮	૩	૧૫૧
યુ. સ્ટેટ્સ	૪૦	૧૩.૩૮	૧૦૦૧	૪૮૧	૧૨૧	૧,૬૪૩
કેનેડા	૩૩	૧૩.૦૩	૫૫	૧૭.૬	૫૬	૧,૩૪૬
ગ્રેટબ્રિટન	૧૫	૧.૧૫	૨૭૦	૨૮.૩	૪	૩,૧૭૩
જર્મની	૨૧	૬.૦૪	૩૩૩	૬.૫	૧૩	૩,૭૧૫
ફ્રાન્સ	૧૪	૪.૩૫	૧૨૭	૧૨.૩	૨૪	૧,૭૭.૩
બપાન	૨૧	૧.૭૫	૫૨	૭	૩૦	૧૧૦

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૭૫ ટકા ઉદ્યોગો વિદ્યુતથી ચાલે છે. જર્મનીમાં અને કેનેડામાં ૭૦ ટકા અને ૫૦ ટકા. ગ્રેટબ્રિટનમાં પણ વિદ્યુતથી જ ચાલે છે.

૪૨ વીમો—જુદા જુદા દેશોની સરખામણીમાં હિંદમાં નીચે મુજબ જીવનનો વીમો ઉતરાવેલો હતો. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં રૂપિયા ૨૪,૦૦૦ કરોડ, ગ્રેટબ્રિટનમાં ૩,૦૦૦ કરોડ, કેનેડામાં ૧,૩૦૦ કરોડ, ભપાનમાં ૧,૦૧૬ કરોડનો જીવનનો વીમો ઉતરાવેલો હતો. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના દરેક મનુષ્ય દીઠ રૂપિયા ૨,૩૦૦, કેનેડા, ૧,૭૬૦, ગ્રેટબ્રિટન ૭૩૦, ભપાન ૧૫૭ અને હિંદના રૂપિયા ૫૫ આવે છે. ન્યુઝીલેન્ડ દર મનુષ્ય દીઠ રૂપિયા ૬૮૪.૬, આસ્ટ્રેલિયા ૭૫૦.૭, સ્વીડન ૫૬૩.૭, ઇટાલી ૪૧૮.૦ નાંચે ૩૭૬.૭ નેધરલેન્ડ ૩૩૮.૨ આવતા હતા. આ ઉપરાંત ગણતરી કરતાં અમેરિકાએ ૪ માણસે ૧ માણસની જિંદગીનો વીમો ઉતરાવેલ હોય છે, ઇંગ્લેન્ડમાં ૧૦ માણસે એક, ભપાનમાં ૫ માણસે ૧ અને હિંદમાં ૫૦૦ માણસે ૧ નો વીમો ઉતરાવેલ હોય છે.

૪૩ બોઈન્ડ સ્ટેટ્સ કંપનીઓ—

દેશ સંખ્યા બરાચેલી થાપણ (કરોડ રૂપિયામાં)

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૪,૭૫,૦૩૧	૨૨,૮૧૦
ગ્રેટબ્રિટન	૧,૧૦,૧૩૬	૪,૩૩૦
ભપાન	૫૭,૨૨૬	૧,૮૬૦
કેનેડા	૧૮,૫૭૬	૩,૧૪૨
હિંદ	૭,૩૨૮	૨૮૨

૪૪ કાપડના વપરાશની સરખામણી—

દેશ	માણસ દીઠ કાપડ (વારમાં)
કેનેડા	૩૭.૭
યુ. સ્ટેટ્સ	૬૪.૦
સ્વીડન	૩૬.૦
જર્મની	૩૪.૦
મલાયા	૩૦.૬
ડેન્માર્ક	૩૦.૦
ભપાન	૨૧.૪
મિસર	૧૬.૧
બ્રાઝિલ	૧૮.૬
ધર્મિક	૧૧.૬
હિંદુસ્તાન	૧૬.૧
ગ્રીસ	૧૫.૦

૪૫ પરદેશોમાં વસ્તુઓની પેદાશ—પરદેશોમાં વસ્તુઓની એટલે અનાજ, ધાતુઓ તથા બીજી કાચી વસ્તુઓની પેદાશ નીચે મુજબ ૧૯૩૬ માં થઈ હતી.

ઘઉં—જગતની કુલ પેદાશ (૧ કરોડ ૪૮૦ રતલના કવાટરમાં) કુલ પેદાશ ૧૩૫ કરોડ કવાટર, રશિયા ૧૪૫ કરોડ, ચીન ૧૦ કરોડ, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ૭ કરોડ, હિંદ ૪૫ કરોડ, કેનેડા ૩ કરોડ, માન્સ ૩ કરોડ વગેરે.

ઓઈલ્સ (જવની નંત)—જગતની કુલ પેદાશ (૩૨૦ રતલનો કવાટર) ૪૦૫ કરોડ કવાટર. રશિયા ૧૩ કરોડ, અમેરિકા ૧૨ કરોડ, કેનેડા ૪ કરોડ, જર્મની ૪ કરોડ, માન્સ ૩ કરોડ વગેરે.

ઘોખા—ચીન ૫૫ કરોડ ટન, હિંદ ૪ કરોડ ટન, ભપાન-ઝારિયા ૧૫ કરોડ ટન વગેરે જગતની કુલ પેદાશ ૧૩ કરોડ ટનની.

જાથ (બારલી)—જગતની કુલ પેદાશ (૩૨૦ રતલનો કવાટર) ૨૪ કરોડ. ચીન ૪ કરોડ, રશિયા ૪ કરોડ, અમેરિકા ૩ કરોડ, જર્મની ૨ કરોડ, ભપાન-ઝારિયા ૧ કરોડ.

રાઈ—જગતની કુલ પેદાશ (૪૮૦ રતલના કવાટરમાં) ૧૬૫ કરોડ કવાટર. રશિયા ૬૫ કરોડ, જર્મની ૩૫ કરોડ, પોલાન્ડ ૩ કરોડ.

મકાઈ—જગતની કુલ પેદાશ (૪૦૦ રતલનો કવાટર) ૩૮૫ કરોડ કવાટર. અમેરિકા ૨૫૫ કરોડ, આર્જેન્ટાઈન ૫ કરોડ, ચીન ૨ કરોડ, ફ્રાન્સિયા ૨ કરોડ, રશિયા ૧૫ કરોડ, હિંદ ૧ કરોડ.

ચા—જગતની કુલ પેદાશ ૮૫ લાખ ટન, હિંદ ૧૫ લાખ ટન, સિયોન ૬૬ હેક્ટર, ચીન ૪ લાખ ટન, હવ ઇન્ડિય ૭૦ હેક્ટર ટન, ભપાન ૪૪ હેક્ટર ટન વગેરે.

કૌફી—બ્રાઝિલ ૧૪ લાખ ટન, કોલંબિયા ૨ લાખ ટન વગેરે. કુલ પેદાશ ૨૨ લાખ ટન.

તમાકુ—કુલ ૨૬ લાખ ટન. ચીન ૬૫ લાખ ટન, અમેરિકા ૧ લાખ ટન, હિંદ ૫૫ લાખ ટન.

બટાટા—કુલ ૨૨ કરોડ ટન. રશિયા ૭ કરોડ ટન, જર્મની ૪ કરોડ ટન, પોલાન્ડ ૩ કરોડ ટન, માન્સ ૧૫ કરોડ ટન વગેરે.

બીટરૂટની ખાંડ—રશિયા ૨ કરોડ ટન, જર્મની ૧૫ કરોડ ટન, અમેરિકા ૧ કરોડ ટન, માન્સ ૮૫ લાખ ટન વગેરે. કુલ પેદાશ ૬૨ લાખ ટન.

શીંગડાણા—કુલ ૮૦ લાખ ટન. ચીન ૨૬૫ લાખ ટન, હિંદ ૨૦ લાખ ટન, આયુર્ પોન-મેસિયા ૫૫ લાખ ટન વગેરે.

શેરડીની ખાંડ—કુલ ૧૫ કરોડ ટન. હિંદ ૩૬ લાખ ટન, કયુબા ૨૪ લાખ ટન, ફ્રેન્સિસ ૧૧૫ લાખ ટન, સિલિપાઇન ૧૦ લાખ ટન, અમેરિકા ૧૦૫ લાખ ટન, હવાઈ ૮ લાખ ટન વગેરે.

માખણ—અમેરિકા ૧૦ લાખ ટન, રશિયા ૫ લાખ ટન, જર્મની ૪ લાખ ટન વગેરે. કુલ ૩૫ લાખ ટન.

શાણ (Flax)—રશિયામાં ૫૫ લાખ ટન અપ્પત્તે થાય છે. જગત કુલ ૭૫ લાખ ટન. હેમ્પ (શાણ) રશિયામાં ૧૫ લાખ ટન થાય છે.

કપાસ—અમેરિકા ૨૩ લાખ ટન, હિંદ ૧૦૫ લાખ ટન, ચીન ૬૫ લાખ ટન, રશિયા ૫૫ લાખ ટન, ઇન્ડિયા ૪ લાખ ટન, બ્રાઝિલ ૩ લાખ ટન વગેરે. કુલ ૫૬ લાખ ટન.

કપાસિયા—કુલ ૧૫૫ કરોડ ટન. અમેરિકા ૪૩૫ લાખ ટન, હિંદ ૨૪ લાખ ટન, ચીન ૧૧૫ લાખ ટન, રશિયા ૧૧૫ લાખ ટન વગેરે.

ગ્રીન—આસ્ટ્રેલિયામાં ૪૫ લાખ ટન. અમેરિકામાં ૨ લાખ ટન, આર્જેન્ટાઈનમાં ૧૫ લાખ ટન, ન્યુઝીલેન્ડમાં ૧૫ લાખ ટન વગેરે. કુલ ૧૬૫ લાખ ટન.

તેલ (Petroleum)—અમેરિકા ૧૨ કરોડ ટન, રશિયા ૨ કરોડ ટન, બેનેઝુઈલા ૨ કરોડ ટન, ફ્રાન્સિયા ૧૬ લાખ ટન, ઇરાન ૭૦ લાખ ટન, હવ ઇન્ડિય ૫૫ લાખ ટન.

લાકેડોનેઝ આંધો (કાગળ બનાવવા માટે)—કુલ ૨૧૧ કરોડ ટન. રશિયામાં ૬૦ લાખ ટન, અમેરિકામાં ૪૨૧ લાખ ટન, કેનેડામાં ૩૨ લાખ ટન, સ્વીડનમાં ૨૬ લાખ ટન, જર્મનીમાં ૬ લાખ ટન અને ફિન્લેન્ડમાં ૧૫૫ લાખ ટન વગેરે. કુલ ૨૧૧ કરોડ ટન.

રબર—મલાયામાં ૩૧૧ લાખ ટન, ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયામાં ૨૧૧ લાખ ટન, સિંગાપોરમાં ૫૦ હજાર ટન વગેરે. જમતની કુલ પેદાશ ૮ લાખ ટન.

વિદ્યુત શક્તિ—અમેરિકા ૧૨,૩૦૦ કરોડ કીલો વૉટ, જર્મની ૩,૪૫૦ કરોડ, રશિયા ૨,૫૬૦ કરોડ, બ્રિટન ૨,૩૬૦ કરોડ, કેનેડા ૨,૧૪૦ કરોડ, જાપાન ૧,૬૦૦ કરોડ. કુલ ૩૩,૦૦૦ કરોડ.

સોનું—ફ્રાન્સવાલ ૧ કરોડ ઓંસ, રશિયા ૫૦ લાખ ઓંસ, અમેરિકા ૩૧ લાખ, કેનેડા ૩૦ લાખ, આસ્ટ્રેલિયા ૧૨૧ લાખ, જાપાન-કારિયા ૮૧ લાખ ઓંસ. કુલ ૩ કરોડ ઓંસ. હિંદમાં કોલાર માઇસોરમાં થોડું સોનું નિકળે છે.

આંદી—મેક્સિકો ૭૧ ઓંસ, અમેરિકા ૫ કરોડ ઓંસ, પેરુ મોલોચિયા ૨ કરોડ ઓંસ. કુલ ૨૦ કરોડ ઓંસ. આ માત્ર મિશ્ર મળે છે.

ટિન—મલાયા ૩૭ હજાર ટન, બ્રાઝિલિયા, ૨૩ હજાર ટન, ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા ૧ હજાર ટન વગેરે. કુલ ૧૩ લાખ ટન. હિંદમાં આ માત્ર મળી નથી.

તાંબુ—અમેરિકા ૩ લાખ ટન, ચીલી ૨૧ લાખ ટન કેનેડા ૧૧૧ લાખ ટન વગેરે. કુલ ૧૩ લાખ ટન. હિંદમાં આસામમાં થોડું નીકળે છે.

એલ્યુમિનિયમ—જર્મની ૫૬ હજાર ટન, અમેરિકા ૫૦ હજાર ટન, રશિયા ૨૩ હજાર ટન. કુલ ૨૩૫ હજાર ટન.

રેડિયમ—૧૨૯૫ મેગ્રેન્ટગ્રમ, કેનેડા અને એકો-રોબેલેકિયામાં જ માત્ર મળે છે.

લોહું પાકું—(Pig Iron) અમેરિકામાં ૨૧ કરોડ ટન, રશિયા ૧૧ કરોડ ટન, જર્મની ૧૧ કરોડ ટન, બ્રિટન ૧૫ લાખ ટન, ફ્રાન્સ ૫૭૧ લાખ ટન, જાપાન ૧૬ લાખ ટન વગેરે. કુલ ૭૧ કરોડ ટન. હિંદમાં ૧૩ લાખ ટન.

પેલ્લેટ—અમેરિકા ૩૧ કરોડ ટન, જર્મની ૨૧ કરોડ ટન, રશિયા ૧૧ કરોડ ટન, બ્રિટન ૧ કરોડ ટન વગેરે. કુલ ૬૧ કરોડ ટન. હિંદમાં ૧૨ લાખ ટન.

૪૭ પરદેશોની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ—પરદેશોમાં ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓના વિકાસ નીચેના કોષમાં દર્શાવેલ છે. હિંદના આંકડાઓ મળતા નથી. એ વરસોમાં હિંદમાં ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થોડો પણ થયો નથી.

દેશ	૧૯૩૨ ટકા	૧૯૩૩ ટકા	૧૯૩૪ ટકા	૧૯૩૫ ટકા	૧૯૩૬ ટકા	રિમાર્ક્
આયુ જગત	૬૬	૭૮	૮૫	૬૫	•	મૂળ વિકાસ થયો છે.
રશિયા	૨૨૩	૨૭૩	૨૬૭	૩૪૧	૩૪૪	સાધારણ વિકાસ છે.
જાપાન	૧૨૦	૧૪૦	૧૩૫	૧૫૦	૧૪૨	" "
બ્રિટન	૭૮	૧૦૪	૧૦૫	૧૧૩	૧૧૫	" "
જર્મની	૭૮	૮૮	૮૬	૧૦૦	૯૮	" "
કેનેડા	૧૮	૭૪	૭૬	૮૩	૮૩	" "
અમેરિકા	૧૮	૬૫	૭૫	૮૩	૮૦	" "
ફ્રાન્સ	૭૫	૧૭	૬૭	૧૮	૭૧	વિકાસ નથી.

હમણાં યુદ્ધ ચાલે છે. આથી રશિયા, જાપાન અમેરિકા, જર્મની અને બ્રિટનની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ ચાર પાંચ ગણી વધી ગઈ છે.

કોલસા—અમેરિકા ૩૭૧ કરોડ ટન, જર્મની ૨૬ કરોડ ટન, બ્રિટન ૧૧ કરોડ ટન રશિયા ૧ કરોડ ટન, ફ્રાન્સ ૪૫ લાખ ટન વગેરે. જમતની કુલ પેદાશ ૧૧ લાખ ટન છે. હિંદ ૨૧૧ કરોડ ટન.

મેગેનિઝ—રશિયા ૨૧૧ લાખ ટન, હિંદ ૩૧૧ લાખ ટન. કુલ ૩૩ લાખ ટન પેદાશ થાય છે.

એલ્ટરકાર્બો—અમેરિકા ૪૦ લાખ, બ્રિટન ૫ લાખ, જર્મની ૨૧ લાખ, રશિયા ૨૧ લાખ, કુલ ૬૦ લાખ મોટરો ૬૨ વરસે પેદા થાય છે. હિંદી સરકારની બેપરવાઇઝી હિંદમાં આ ઉદ્યોગનો પ્રવેશ થયો નથી.

આય બળદો—હિંદમાં ૨૦ કરોડ, અમેરિકામાં ૬૧ કરોડ, રશિયા પાંચ કરોડ જર્મની ૪૧ કરોડ જેટલા ગણવામાં છે. આ ઉપરથી જણારો કે આખા જગતમાં એક એક પશુ દેશ નથી, કે જેમાં શો વસ્તુઓ મળતી હોય. માત્ર અમેરિકા વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં પહેલા નંબર ઝોન છે. એ દેશમાં ટિન આ, જ્યુટ, રબર પેદા થતાં નથી. રશિયાનો નંબર બીજો છે. એમાં પણ ઉપલી ચીજો ઉત્પન્ન થતી નથી. હિંદનો નંબર ત્રીજો છે. પરંતુ હિંદમાં હજી પુષ્કળ વસ્તુઓ બાકી છે. પરંતુ હિંદની જમીનની નિયમિત અને સારી સરવે થઈ નથી. આથી હિંદની જમીનમાં અદ્યતન સંપત્તિ છુપાયેલી પડી છે.

૪૬ પરદેશી વહાણો વડું—૧૯૩૬ની સાલમાં નીચે મુજબ હતી.

દેશ	ટન
ગ્રેટ બ્રિટન	૧૧૧ કરોડ
ગ્રીસ	૧૮ લાખ
ફ્રાન્સ	૩૦ લાખ
જર્મની	૪૦ લાખ
બીજા દેશો	૫૬ લાખ
બ્રિટિશ સંરક્ષાઓ	૩૦ લાખ
ડેનમાર્ક	૧૨ લાખ
સ્પેન	૧૨ લાખ
અમેરિકા	સાગર ૫૪ લાખ
	નદી ૨૫ લાખ
રશિયા	૧૫ લાખ
હોલાન્ડ	૨૫ લાખ
ઈટાલી	૩૦ લાખ
જાપાન	૪૨ લાખ
નોર્વે	૪૦ લાખ
સ્વીડન	૧૫ લાખ

૪૮ પરદેશોમાં વહાણોની સંખ્યાનીચે મુજબ જુદા જુદા દેશોમાં વહાણોની સંખ્યા હતી.

દેશ	ટનીમરે	મેટર માટે	વહાણો	કુલ
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય દન	૧,૧૧,૫૭,૧૧૪	૩૫,૨૫,૭૧૬	૨,૧૨,૧૫૫	૨,૦૩,૮૫,૧૩૮
સંખ્યા	૭,૬૧૧	૧,૧૧૩	૧૨૫	૩,૫૭૬
અમેરિકા દન	૧,૧૨,૫૪,૬૪૬	૭,૩૨,૦૮૫	૫,૦૬,૭૧૨	૧,૨૫,૫૬,૫૬૭
સંખ્યા	૨,૭૬૩	૪૦૭	૪૫૬	૩,૫૭૬
જાપાન દન	૩૨,૪૭,૬૨૬	૬,૧૭,૭૪૧	૦	૪૨,૧૫,૬૬૦
સંખ્યા	૧,૪૨૪	૬૫૩	૦	૨,૩૧૭
ગર્મની દન	૧૬,૫૨,૧૦૧	૨૧,૦૧,૫૫૪	૮૫૦	૪૦,૫૪,૪૮૫
સંખ્યા	૧,૩૭૭	૪૮૦	૨	૧,૮૫૬
જર્મની દન	૨૬,૨૩,૩૦૬	૭,૮૪,૮૬૬	૧૦,૨૧૫	૩૭,૧૮,૪૨૭
સંખ્યા	૧,૪૩૩	૧૫૨	૬	૨,૦૬૪
ઇટાલી દન	૨૪,૧૧,૫૦૩	૬,૪૫,૨૫૦	૪૨,૪૦૬	૩૦,૦૨,૪૫૫
સંખ્યા	૬૭૬	૨૭૫	૧૭૪	૧,૨૪૫

૪૯ પરદેશોમાં વિમાની વહેવાર—જુદા જુદા દેશોમાં નીચે મુજબ વિમાન વહેવાર હતો. પરંતુ હાલ મહાનયુદ્ધને કારણે વિમાનો યુદ્ધમાં શેકાઈ ગયાં છે.

દેશ	૧૯૩૫—૩૬ માટે અર્થ પોલ	માઇલો	સુસાફરો	માઇલ દન
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	૭,૫૬,૦૪૧	૮૪,૧૨,૦૦૦	૨,૦૦,૧૦૦	૧,૮૬૮
જર્મની	૧,૫૩,૦૦૦	૭૫,૨૨,૫૦૬	૧,૭૭,૪૭૨	૧૧,૮૪૬
આસ્ટ્રેલિયા	૨,૧૪,૧૫૦	૨૩,૨૨,૫૦૬	૧૭,૨૮૮	૧૪૬
બેલ્જિયમ (જર્મનીએ લીધું છે.)	૧,૨૮,૧૨૭	૧૦,૧૬,૫૫૬	૨૪,૬૫૦	૪૧૩
હિંદ	૧,૨૦,૬૧૮	૫,૭૬,૫૫૮	૫૪૨	૩
જાપાન	૧૧,૬૨,૧૭૧	૧૬,૫૧,૧૩૩	૫૬,૩૬૩	૧,૩૭૪
જર્મની	૧,૦૨,૮૮,૧૦૬	૬૨,૬૮,૧૧૦	૧,૭૮,૧૫૨	૧,૮૪૭
જાપાન	૨,૫૧,૫૧૧	૧૧,૭૬,૦૮૫	૧૩,૨૧૧	૬૦
ઇટાલી	૭,૬૫,૮૬૦	૨૭,૭૨,૦૪૨	૫૩,૬૬૪	૬૪૧
અમેરિકા	૫૫,૩૪,૧૫૩	૧,૩૫,૪૦,૨૩૩	૮,૧૦,૭૧૨	૨,૪૧૧
રશિયા	૦	૩,૧૧,૧૦૦	૧૪,૨૩૭	૦

ઉદ્ધતનમાં અમેરિકાનો નંબર પહેલો છે. ૧૯૩૬ ની સાલમાં ભવિષ્યે હવે હાલ યુદ્ધ પરિસ્થિતિ અંગે તેના પ્રમાણમાં ઘટાડો થયો છે.

૫૦ પરદેશોના પ્રમાણમાં હિંદનું આયુષ્ય પ્રમાણ—

દેશ	જન્મ પ્રમાણ દર હજારે	મરણ પ્રમાણ દર હજારે	બાલ મરણનું પ્રમાણ એક હજાર જીવતાં જન્મેલાં બાળકો દીઠ એક વરસની ઉંમર પહેલાં મરી જનારાં બાળકોનું પ્રમાણ	આયુષ્યનું પ્રમાણ વર્ષોમાં પુરુષ	આયુષ્યનું પ્રમાણ વર્ષોમાં સ્ત્રી
જર્મની	૨૦.૩	૬.૬	૬૧	૫૮.૬૬	૬૦.૭૩
યુ. એસ. આર્. અમેરિકા	૧૭.૩	૧૦.૬	૪૮	૬૦.૧૦	૬૪.૫૦
જર્મની	૨૦.૩	૧૨.૩	૬૦	૫૬.૮૬	૬૨.૮૧
બ્રિટન	૧૫.૩	૧૨.૨	૫૩	૬૦.૧૮	૬૪.૪૦
આસ્ટ્રેલિયા	૧૭.૭	૬.૬	૩૮	૬૩.૪૮	૬૭.૧૪
જાપાન	૨૭.૦	૧૭.૬	૧૧૪	૪૬.૦૨	૪૬.૬૩
હિંદુસ્તાન	૩૩.૦	૨૧.૮	૧૬૭	૨૬.૬૧	૨૬.૫૬

૫૧ પરદેશોમાં એકર દીઠ ખેતીની પેદાશ—પરદેશોમાં એકર દીઠ ખેતીની પેદાશ નીચે મુજબ થાય છે. એકર દીઠ ઉતરતો પાક (ટનમાં) (૧૯૩૬-૪૦).

દેશ	ઘાંઘા	ધઉં	ચેરડી	રૂ
યુ. સ્ટેટ્સ	૧.૦૧	૦.૩૭	૨૦.૦૧	૦.૧૧
કેનેડા	—	૦.૫૨	—	—
આસ્ટ્રેલિયા	—	૦.૪૨	—	—
જાપાન	૧.૧૧	—	—	—
મીસર	—	—	—	—
ભારત	—	—	૪૬૧	—
હિંદુસ્તાન	૦.૩૫	૦.૩૨	૧૨.૬૬	૦.૦૪

૫૨ પરદેશોમાં થતી અચૂત—રાષ્ટ્રીય આવકનો મોટો ભાગ ખર્ચ થાય છે. પરંતુ ઘણા દેશો એ રાષ્ટ્રીય આવકના અમુક ટકા બચાવે છે. એ એ દેશની સમૃદ્ધિમાં વધારો ગણાય છે. હિંદમાંના આંકડા લબ્ધ નથી.

વરસો	બ્રિટન	અમેરિકા	જર્મની	જાપાન	રશિયા
૧૯૦૦-૧૯૧૦	૧૨.૨	૧૪.૩	૧૬.૧	—	૮.૨
૧૯૧૬-૧૯૨૪	૮.૧	૧૨.૨	—	૧૨.૬	—
૧૯૨૫-૧૯૩૦	૭.૬	૧૦.૬	૭.૭	૧૬.૮	૭.૮
૧૯૩૧-૧૯૩૭	૭.૦	૫.૦	૧૧.૮	૨૧.૬	૧૪.૨

૫૩ પરદેશો અને હિંદના વસ્તુઓની પેદાશના પ્રમાણના ટકા—

ધઉં—જગતના ૧૦૦ ટકામાંથી રશિયા ૩૦ ટકા, યુ. સ્ટેટ્સ ૧૬ ટકા, કેનેડા ૧૧ ટકા, હિંદ ૭ ટકા કાન્સ ૬ ટકા, આસ્ટ્રેલિયા ૬ ટકા, ઇટાલી ૫ ટકા, જર્મની ૪ ટકા, ઘાઉં ૩ ટકા, જાપાન ૧ ટકા અને મિસર ૧ ટકા ઘઉં પેદા કરે છે.

ઘાંઘા—જગતની ૧૦૦ ટકાની પેદાશમાંથી એશિયામાં ૬૬ ટકા, આફ્રિકા ૧૬ ટકા, આમાં ચીન ૩૫ ટકા, હિંદ ૨૬ ટકા, જાપાન ૬ ટકા, બ્રાઝિલ ૬ ટકા પેદા કરે છે.

ખાંડ—જગતની ખાંડની ૧૦૦ ટકાની પેદાશમાં હિંદ ૧૮ ટકા, કયુબા ૧૬ ટકા, જાપાન ૮ ટકા, ફ્રાન્સ ૭ ટકા, અને બ્રાઝિલ ૬ ટકા પેદા કરે છે.

તમાકુ—યુ. સ્ટેટ્સ ૨૮ ટકા, હિંદ ૨૨ ટકા, રશિયા ૧૨ ટકા, પેદા કરે છે.

કપાસ—યુ. સ્ટેટ્સ ૪૧ ટકા, હિંદ ૧૫ ટકા, રશિયા ૧૨ ટકા, ચીન ૧૧ ટકા, બ્રાઝિલ ૭ ટકા, મિસર ૬ ટકા કપાસ પેદા કરે છે.

ચા—ચીન ૪૬ ટકા, હિંદ ૨૩ ટકા, લંકા ૧૨ ટકા, પૂર્વ ઇન્ડિયન ૬ ટકા અને જાપાન ૬ ટકા પેદા કરે છે.

કોલસો—હિંદ ૨ ટકા, યુ. સ્ટેટ્સ ૨૬ ટકા, બ્રિટન ૧૬ ટકા, જર્મની ૧૫ ટકા પેદા કરે છે.

પરસેવો : શરીરમાં ગરમી વધે છે ત્યારે ચામડીનાં છોદા દારા પાણી બહાર નીકળે છે, તેને પરસેવો કહે છે. આ પરસેવો આવવાથી શરીરની ગરમી સમતોલ રહે છે. ઉનાળામાં ગરમીથી પરસેવો વધારે નીકળે છે. ઘણાં જાતીઓમાં નીકળતો

નથી; પરંતુ સખત મહેનત કરવાથી પરસેવો શરીરમાંથી નીકળે છે. ઘણી વખત ચોંકાવનારા બનાવોની અસરથી શરીર રેબેજીય થઈ જાય છે. પરસેવો ઠંડીના દિવસોમાં પણ નીકળે છે, પરંતુ તે વરાળરૂપે હોવાથી દેખાતો નથી. પરસેવા સંબંધી કેટલાક નિયમો નીચે મુજબ છે.

૧ પરસેવા થાય કે તરત જ એને લૂછી નાખવો જોઈએ નહિ, તો પવનનો અપારો લાગતાં શરીર થાય છે અને બીજા બિમારીઓ પણ થાય છે.

૨ પરસેવામાં બહારનું બારિક રજકણ મળી શરીર ઉપર મેલનો થઈ જાય છે. આથી શરીર ગંધાય છે અને રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. માટે શરીર ખૂબ યોગ્ય અથવા સાણ જેવાં દ્રવ્યો વાપરી દરરોજ શુદ્ધ કરવું જોઈએ.

૩ પરસેવાથી લીંબાયેલું કપડું સુકાંબા વિના પહેરવું ન જોઈએ અને તે કપડું દરરોજ સાણથી ધોવાવું જોઈએ. પરસેવામાં હલાર બાગમાં લલ્હ બાગ પાણીના અને પાંચ બાગ દારના હોય છે. ઘણાંઓને પસીનો ગંધાય છે.

પર્વતો હિંદના : હિંદના હિમાલયનાં પર્વત-શિખરોની ઊંચાઈ.

ઊંચાઈ ફીટ

માઉન્ટ એવરેસ્ટ	૨૯,૧૪૧
કોર	૨૮,૨૫૦
કાંચનગંગા	૨૮,૧૪૬
મકાલુ	૨૭,૭૮૬
ધવલગિરિ	૨૬,૭૯૫
નંગા પર્વત	૨૬,૬૨૦
નંદાદેવી	૨૫,૬૪૫
કાંગો	૨૫,૪૪૭
ગુતોમાંપાતા	૨૫,૩૫૫

પંચાંગ : સર્વે પ્રજાઓને પંચાંગ અતિ ઉપયોગી છે.

આકાશના ગુહો અને નક્ષત્રોની સાથે નક્કી કરી તેના ઉપરથી જ્યોતિષિઓ પંચાંગ બનાવે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં જ્યોતિષ સંબંધી વર્ણા મુરત્તો રચાયા છે, પરંતુ એ સર્વે સંશોધન માગે છે. તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને કરણ એ પાંચે અંગોનું પંચાંગ બને છે.

તિથિ—સૂર્ય અને ચંદ્ર અમાવાસ્યાના દિવસે એક સ્થાને ભેગા થઈ જાય છે. પછી પુનઃ સુધી હળવા હળવા એકબીજાની દૂર જાય છે. ફરી અમાવાસ્યાએ સૂર્ય સાથે એક થઈ જાય છે. ચંદ્રની ગતિના ૩૬૦ અંશોની ૩૦ તિથિઓ હોય છે. અમાસ પછી ચંદ્ર સૂર્યથી દરરોજ ૧૨ અંશ દૂર જાય છે. ૧૩.૬ દિવસમાં એક તિથિ થઈ છે. આમ બાર ચંદ્ર માસમાં ૫-૬ તિથિઓના હોપ થાય છે.

ચાંદ્ર-સવારના સૂર્ય હોગે ત્યારથી બીજી સવાર સુધીના ૨૪ કલાકના પુરા થતા દિવસને વાર કહે છે. તિથિની પેઠે એમાં ક્ષય વૃદ્ધિ થતી નથી.

નક્ષત્ર—દરેક ૮૦૦ કળાવાળા એવા ૨૭ ભાગોનું નક્ષત્ર-મંડળ બન્યું છે, એક ભાગમાં ચંદ્રને ફરતાં નેટલાં સમય લાગે તેને એક નક્ષત્ર કહે છે. નક્ષત્ર ૨૭ છે. તારાઓનાં ગુણબળને પણ નક્ષત્ર કહે છે.

યોગ—ચંદ્ર અને સૂર્ય અમુક સ્થાનમાં આવવાથી યોગ થાય છે. આવા ૨૭ યોગ અથવા મિલનો થાય છે.

કરણ—અધી તિથિ નેટલો સમય એટલે કરણ. દિવસની ૬૦ ધડી અને કરણની ૩૦ ધડી હોય છે.

પંજી : પંજીબની પૂર્વે સંયુક્ત પ્રાંત, ઉત્તરે કાશ્મિર, પશ્ચિમે બહુચિરાતન, દક્ષિણે સિંધ તથા રાજપુતાના છે. આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ કુલ ૬૬,૨૦૦ ચો. માઇલનું છે. એની વસતિ ૧૯૪૧ ની ગણતરી મુજબ ૨,૭૪,૧૬,૦૦૦ ની છે. તેમાં સુન્દરિઓ ૧,૫૭,૮૮,૦૦૦, હિંદુઓ ૭૮,૮૩,૦૦૦ શીખો ૩૭,૮૨,૦૦૦ છે. સુન્દરિઓ ૫૬.૮૪ ટકા છે. પંજીમાં હિંદુસ્તાની ગુરુજી અને પાકાડી ભાષાઓ બોલાય છે. પંજી શિયાળામાં બહુ ઠંડો અને ઉનાળામાં બહુ ગરમ છે. વરસાદ ૧૫ થી ૨૦ ઇંચ પડે છે. પંજીમાં પાંચ નદીઓ વહે છે, તેમાં કરૌડા ફિયા

ખર્ચી નહેરો બાંધી છે. આથી આ દેશમાં મોટા પાકા નીચે મુજબ થાય છે. ૧૯૪૦-૪૧ના પંજીબના પાકા નીચે મુજબ છે—
ધાં ૬,૮૮૪ ટન ૮૫૨ ૮૫૨ ૩૩ લાખ ગાંસડી
અરસી રાઇ ૧,૩૩૫ ટન ૮૫૨ ૮૫૨ ૮૫૨
રોરડી પા ૮૫૨ ૮૫૨ ૮૫૨ ૮૫૨
તમાકુ ૬૧ ટન ૮૫૨ ૮૫૨ ૮૫૨

આ સિવાય ચોખા, જુવાર, બાજરા, જવ, મકાઈ, ફળ ફેલા, ચા, શાકભાજી વગેરે હોય છે. કુલ ૩ કરોડ એકરોમાં પાકા થાય છે, આમાં ૧,૬૮,૬૮,૦૦૦ એકરોમાં નહેરોથી પીત થાય છે. પંજી હિંદુ અને અન્ય પૂર્વ પાકાના પ્રાંત છે.

બૃત્તરોમાં કોલસો બે લાખ ટન, સિંધવ ૪,૫૦,૦૦૦ ટન પેદા થાય છે. ઇમ્પીરિયલ કેમિકલ કંપની સોડા અને બીન રસાયનો બનાવે છે. ગૃહઉદ્યોગમાં કાપડ, ઊન, રેશમના વસ્ત્રો કામો સારા વિકાસને પામ્યાં છે. પંજીમાં આઠ કાપડની મીલો છે. કુલ ૮૮૭ નાના મોટા કારખાનાંઓ હતાં. તેમાં ૧૧૧ લાખ મજૂરો કામ કરતા હતા. ૫૦ ગ્રુથવાનાં કારખાનાં, ૧ ગરમ કાપડની મીલો, ૩૮ ચોખા હલવાની મીલો, ૨ દિવાસળીની મીલો, ૧ કાગળના માવળી મીલ, ૧૬ તેલની મીલો, ૪૨ નાના એલ્કોહોલિસ્ટ્રીકા કારખાનાંઓ હતાં.

પંજીની સમૃદ્ધિ મુખ્યત્વે ઇંદીની નિકાસ ઉપર અવલંબે છે. કરાચી (સિંધ) એનું મુખ્ય બંદર છે. નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વે પંજીને વેપાર મુખ્યત્વે લાવ-લઇજલવ કરે છે. ૭,૦૦૦ માઇલની રેલ્વે અને ૪,૦૦૦ માઇલના રસ્તાઓ છે.

પંજીની હવા સ્ફૂર્તિકારક અને લેકો સશક્ત છે. સૈન્યમાં અધિઅધ પંજીબીઓની ભરતી થાય છે.

પંજીબના મુખ્ય શહેર લાહોરની વસતિ ૪,૨૬,૭૪૭ માણસો છે. ત્યાં ગવર્નર, સરકારી ઓફિસો, અને યુનિવર્સિટી આવેલ છે. અમૃતસરની વસતિ ૩,૮૬,૫૮૧ ની છે. એ મોટું વેપારી મથક છે. અમૃતસરમાં શીખોનું મુખ્ય મંદિર સરસ છે.

પાકા (પ્રતિના) : હિંદના પ્રાંતોમાં કેટલી બેટા-છાની વસ્તુઓ પેદા થાય છે અને તેના કેટલો ખર્ચ થાય છે, તે નીચે મુજબ દેખાઈયું છે. કેટલાક પ્રાંતોમાં બેટાની ખૂદે છે, કેટલાકમાં વધે છે.

પ્રાંત	આંખા		ધઉં		જુવાર, બાજરા		અજી	
	ઉત્પાદન (૧,૦૦૦ ટનમાં)	ખપ	ઉત્પાદન (૧,૦૦૦ ટનમાં)	ખપ	ઉત્પાદન (૧,૦૦૦ ટનમાં)	ખપ	ઉત્પાદન (૧,૦૦૦ ટનમાં)	ખપ
આસામ	૧,૭૬૭	૧,૭૬૦	૦	૧૧	૦	૦	૦	૩
બંગાળ	૮,૮૦૨	૮,૮૧૬	૪૫	૨૮૬	૩	૪	૭૬	૧૧૭
બિહાર	૩,૪૫૨	૩,૨૪૩	૪૧૮	૪૫૬	૪૦	૪૦	૪૩૬	૪૧૬
ગુજરાત	૧,૦૩૦	૧,૫૧૨	૩૧૧	૫૪૮	૩,૧૮૭	૩,૪૪૧	૬૧	૧૫૭
મધ્ય પ્રાંત અને બિહાર	૨,૨૨૪	૨,૦૩૨	૬૬૧	૬૩૬	૧,૦૨૭	૧,૦૩૪	૨૦૬	૧૮૬
મદ્રાસ	૪,૫૮૧	૫,૩૫૬	૦	૨૬	૧,૮૬૩	૧,૬૭૦	૧૨	૧૫૫
સરહદ પ્રાંત	૦	૬	૨૫૬	૨૬૦	૩૦	૩૦	૨૭	૩૧
ઓરિસ્સા	૧,૫૨૭	૧,૩૪૧	૧	૧૦	૧૧	૧૧	૨	૨
પંજી	૩૨૦	૩૧૮	૩,૬૨૦	૩,૨૪૭	૩૬૭	૩૮૨	૬૫૬	૫૫૭
સિંધ	૪૮૨	૩૩૨	૩૭૮	૩૨૮	૨૧૫	૧૬૫	૫૫	૭૧
ગુજરાત	૨,૧૧૧	૨,૩૧૬	૨,૬૭૬	૨,૬૦૪	૭૭૧	૬૮૩	૧,૬૮૦	૧,૬૬૨

પાકો (હિંદના મુખ્ય પાકો) : હિંદના મુખ્ય પાકો નીચે મુજબ હતા.

પાક	૧૯૪૦-૪૧	૧૯૪૧-૪૨
ઘઉં		
જમીન	૮,૪૮,૪૬,૦૦૦ એકર	૮,૪૦,૩૬,૦૦૦ એકર
પેદાશ ટન	૧,૦૦,૨૭,૦૦૦ ટન	૧,૦૦,૩૭,૦૦૦ ટન
સોયા		
જમીન	૭,૧૦,૫૦,૦૦૦ એકર	૭,૩૫,૩૬,૦૦૦ એકર
પેદાશ ટન	૨,૨૧,૫૦,૦૦૦ ટન	૨,૫૩,૫૨,૦૦૦ ટન
ચીંચાણા		
જમીન	૮૭,૭૦,૦૦૦ એકર	૭૦,૭૦,૦૦૦ એકર
પેદાશ ટન	૩૭,૦૨,૦૦૦ ટન	૨૫,૮૧,૦૦૦ ટન
અળશી		
જમીન	૩૧,૧૬,૦૦૦ એકર	૩૩,૪૮,૦૦૦ એકર
પેદાશ ટન	૪,૩૪,૦૦૦ ટન	૩,૧૩,૦૦૦ ટન
રોચી		
જમીન	૪૫,૬૮,૦૦૦ એકર	૩૫,૧૫,૦૦૦ એકર
પેદાશ ટન	૫૮,૦૩,૦૦૦ ટન	૪૩,૭૧,૦૦૦ ટન
કપાસ		
જમીન	૨,૩૩,૧૧,૦૦૦ એકર	૨,૪૧,૫૧,૦૦૦ એકર
પેદાશ ગાંસડી	૧૦,૮૦,૦૦૦ ગાંસડી	૧૧,૨૭,૦૦૦ ગાંસડી
ભૂચંદ		
જમીન	૫૬,૫૬,૦૦૦ એકર	૨૧,૧૦,૦૦૦ એકર
પેદાશ ગાંસડી	૧,૩૧,૮૧,૦૦૦ ગાંસડી	૫૪,૭૪,૦૦૦ ગાંસડી

આ સિવાય બીજા પાકોમાં જુવાર, બાજરી અને બીજાં અનાજો પણ કૌંસ કૌંસ એકરમાં વધાય છે. તેની પેદાશ વાર્ષિક ૨૧ થી ૨૨ કૌંસ ટનની છે. આ, કાંદી, રબર ૧૧ લાખ એકરમાં વધાય છે.

પાચનશક્તિ : મનુષ્યજીવન અગિની સાથે સર-ખાવવામાં આવે છે. અગ્નિને બળતણ ભેઈએ છે, તેમ આપણા જીવનને નિભાવવા માટે ખોરાક ભેઈએ છે. અગિની પેટે આપણા શરીરમાં ગરમીની જરૂર છે. જીવનમાં આપણાં દરેક અંગો કામ કરે છે. હૃદય લોહી સાક્ર કરે છે. લોહી ભરે છે. મગજ સક્રિય રહેવાનું કરે છે, મન અને શરીરની અનેક પ્રવૃત્તિઓને હાથે શરીરને ધણી ધસારે લાગે છે. દરરોજ મનુષ્ય ખેતીમાં પાઉંડ વળવળે કચરો પાચાના, પેશાબ, પરસેવા અને બીજી રીતે બહાર કાઢે છે. ખોરાક આપણા શરીરના અને મનના નિભાવ માટે અગત્યની વસ્તુ છે. દરરોજ કે કચરો શરીરમાંથી નીકળી જાય છે, તેને બદલે ખોરાક લેવાની અગત્ય છે. આપણાં પાચનશક્તિનાં અંગો ખોરાકને પચાવીને એમાંથી જુદા જુદા અંગોને ભેઈવી ભતની વસ્તુઓ પેદા કરે છે અને તેમાંથી નકાસો પડતો પાઉંડ બહાર કાઢી નાખે છે. આપણા ઉદરમાં અનાજ પચાવવા માટે કુદરતી રીતે યંત્રો ગોઠવાયેલાં છે. સારી રીતે પચાવી ખાધેલા ખોરાક હોજરીમાં જાય છે અને તેની

આસપાસ જરૂરસ નામનો પ્રવાહી અને બીજાની નાખે છે, એટલે તે રક્તરૂપ બને છે. હોજરીમાંથી આ ખોરાક આપણા કંઠેલમાંથી નીકળેલા પીત સાથે મળી રૂપ બેટું બિંમ બને છે. તેમાં નાક વાટે હાથેલી હવા અને શુદ્ધ કરે છે. શરીરમાંના યંત્રો આ પદાર્થોમાંથી લોહી અને બીજા પદાર્થો બનાવે છે, એટલે બાળકો ક્યારેના ભાગ બહાર નીકળી જાય છે.

શરીરના નિભાવ માટે ખોરાક અગત્યની વસ્તુ છે. આ ખોરાક બે વધારે પ્રમાણમાં રવાદે રવાદે લેવાય તો શરીરના યંત્રો અને સંકળ કરી શકતાં નથી. ઉદરનાં યંત્રો બહુ નાનુકે હોવાથી એમને બે પાચન કરવાનું કામ વધારે પ્રમાણમાં અપાય તો એઓમાં બમાટો થાય છે, કાંછાળા પડાઈ, તળેલા પડાઈ, ચણાઅડકના પડાઈ, મીઠાઈ એ સર્વ વસ્તુઓ વિશેષ પ્રમાણમાં લેવાથી ઉદરનાં યંત્રો પચાવી શકતાં નથી. આથી શરીરમાં અપચો પેદા થાય છે. પાચનાનું સાક્ર આવડતું નથી. ઝુસ્મી, અજીરો રહેા કરે છે. વારંવાર બૂખ વગર ખાવાથી ખણ અપચો થાય છે, અપચો અથવા અલસી થણા રોગોને જન્મ આપે છે. શરીરના પેલાણને માટે નીચે મુજબ પદાર્થો ખોરાક, હવા અને પાણીના રૂપે લેવાય છે અને જુદા જુદા રૂપે બહાર નીકળે છે.

શરીરની અંદર જાય છે—

	ઑંસ	ગ્રેન
ઑકિસજન (પ્રાણવાયુ) ગેસરૂપે	૨૪	૦
પાણી અને પ્રવાહી ખોરાકમાંથી મેળવેલ પાણી	૧૮	૦
ખોરાકમાંથી માંસ વધારનારા પદાર્થો મેળવી શકાય છે તે		
ફીપ્રીન	૩	૦
આલ્બ્યુમન	૦	૦.૩૦૦
કેસીન	૦	૦.૧૩૭
શરીરમાં ગરમી વધારનારા પદાર્થો—		
કાંઈ	૧૨	૦
ચરબી (ધી, માખણ, દૂધમાંથી)	૫	૦
ખાંડ (મીઠાસ)	૨	૦
ધાતુ (લોહ) વગેરે	૧	૦
	૧૪૧	

શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે—

	ઑંસ	ગ્રેન
કારબન ડાયોક્સાઇડ	૧૧	૦
પ્રાણવાયુ ઑકિસજન	૨૪	૦
પાણીના આકારે પેશાબમાંથી	૫૧	૦
પરસેવા રૂપે ચામડીમાંથી	૧૬	૦
ફેરસમાંથી	૩૧	૦
અંતરમાંથી	૫	૨૩૭
પેશાબમાંથી નક્કર પદાર્થ	૧	૨૦૦
પાણીનાં તત્ત્વો	૧	૦
	૧૪૧	

જુદા જુદા ખોરાક પચાવવામાં કેટલો સમય લાગે છે, તે નીચેના ઓકિસજનો ઉપરની સમભરો.

જોરાકનાં નામ	કથી રીતે સંધિલા	પચવાનો વખત ક.મિ.
ચોખા	સંધિલા	૧-૦
સફરજ (મીઠાં)	કાંચાં	૧-૩૦
માણુ ચોખા	બાફેલા	૧-૪૫
કોળી	કાંચી	૨-૦
બવ	બાફેલા	૨-૦
પટેટા	આગમાં બાફેલા	૨-૩૦
પટેટા	બૂંદેલા	૨-૩૩
ગાજર	બાફેલું	૩-૧૫
બીટરુટ	બાફેલું	૩-૪૫
કોળી	બાફેલી	૪-૦

પાચનક્રિયાના સહકારમાં નીચે પ્રમાણે દરેક નાનાં મોટાં ઓ-પુરુષોને નીચેના પાળવાની આવશ્યકતા છે.

- (૧) ખરી ભૂખ લાગ્યા વગર ક્યારે પણ કાંઈ ખાવું નહિ.
- (૨) એક વખત ખાધા પછી ત્રણ ચાર કલાક સુધી જોરાક લેવો નહિ.
- (૩) બહુ જ ચાવી ચાવીને ખાવું. આથી મોઠામતિનો રસ જોરાકની સાથે મળી પેટમાં પચી જાય છે. હાંત રૂપી ધંડી ચાવવા આપણને મળી છે. વગર ચાવે ખાય છે, તેને રોગ થાય છે.
- (૪) ખાવામાં નિયમિત રહેવું. અનિયમિત સમયે રાખવાથી ઉદરનાં ચંત્રોને આરામ મળતો નથી.
- (૫) ખાતી વખતે આનંદમાં રહેવું. ખરાબ કે શોકભરેલા વિચારો આવવા દેવા નહિ.
- (૬) પચ્ય પદાર્થો:- ફૂદાં, શાકભાજી, ઘઉં, ચોખા, દૂધ, હળી, ઊંચાં, માખણ, પ્રમાણસર પી અને પાણી તથા પ્રવાહી જેવા દરેક પદાર્થો (દૂધમાં બનેલા) અપચામાં પાણી એ ઓપાય છે.
- (૭) સ્વાદે સ્વાદે ખાવું નહિ, વારંવાર ખાવું નહિ.
- (૮) અપચ્ય પદાર્થો:-તળેલા પદાર્થો, મીઠાઈ, ચણા, અને અહ-હના પદાર્થો, પુષ્કળ ધીવાળા પદાર્થો, વાઈ પદાર્થો, વાસી, ગંધાચેલા, સડેલા, એઠા અને ફુગાઈ ગયેલા પદાર્થો.
- (૯) બભરમાંની મીઠાઈ, ભળ્યાં, પકોડી, હળીવડાં, અથવા કોઈ પણ બભર સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો અને હોટલની ચા પણ પીવી નહિ. રોગોનું મૂળ સ્વાદ છે. સ્વાદ કરવા જતાં અપચો થાય છે. તેમાં પણ નખળાં માણસને અપચો જલદી થાય છે. વૃદ્ધોની પાચનક્રિયા ખંડ થઈ ગઈ હોય છે. એટલે તેમણે પણ પ્રમાણસર જોરાક લેવો. દરેક દરેકની પાચનક્રિયા એક સરખી નથી. કોઈ દશથી પંદર રૈટલી ખાઈ શકે છે, ન્યારે કોઈ એક રૈટલી પણ પચાવી શકતો નથી. શારીરિક મહેનત કરનારા મજૂરોને પુષ્કળ જોરાક લેવું છે. માત્ર માનસિક કામ કરનારને બહુ જ ઓછા જોરાકની જરૂર છે. માટે પોતાની પાચનશક્તિની અવસર જોરાક લેવો લેવું છે. જે માણસ દરરોજ નિયમિત કસરત કરે છે, યુદ્ધી હવામાં ફરે છે, ઓટી ચિંતાઓ કરતો નથી, આનંદમાં રહે

છે અને બારે જોરાકથી દૂર રહે છે, તે માણસની પાચનક્રિયામાં ચંત્રો નિયમિત કામ કરે છે.

પાણી : પાણી વગર મનુષ્યને જરા પણ ચાલવું

નથી. માણસ ભૂખ્યાં તો લાગેા વખત રહે છે. ઉંધ વગર પણ એકાદ બે હઠાડા કાઢી શકે છે, પણ પાણી વગર રહી શકતો નથી. દરેક તંદુરસ્ત માણસને પુષ્કળ પાણી પીવાને લેઈએ છીએ. તે સિવાય દરેક જોરાકની વસ્તુમાં એને પાણી સારા પ્રમાણમાં મળે છે. દરેક પદાર્થમાં નીચે સુલખ પાણીનો ભાગ રહેલો છે.

પદાર્થ	સેા રતલે પાણી
માખણમાં	૧૦ રતલ
મકાઈમાં	૧૪ "
બવના આટામાં	૧૪ "
વટાણામાં	૧૪ "
ઘઉંના આટામાં	૧૪ "
ચોખામાં	૧૪ "
પાઉમાં	૪૦ "
પટેટામાં	૭૫ "
દ્રાક્ષમાં	૮૦ "
બીટરુટમાં	૮૨ "
સફરજમાં	૮૩ "
દૂધમાં	૮૬ "
કોળીમાં	૮૬ "
ગાજરમાં	૮૬ "
કાંદામાં	૯૧ "

પાણી પીવા માટે, ધોવા માટે, નાહવા માટે લેઈએ છે. આમ દર માણસને ૧૨ થી ૧૫ ગેલન પાણીની જરૂર પડે છે. શરીરમાં મહેનત અથવા ઉનાળામાં ગરમી વધવાથી પાણીની વધારે જરૂર પડે છે. મોટાં શહેરોમાં નળો મારફતે અને નાનાં શહેરો તથા ગામઠાંડિયામાં પાણી, કૂવા, ટાંકિયા અને તળાવા માટે પ્રભને પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે. બંધ પાણી એટલે વેહેવું ન હોય તેવું પાણી જલદી બગડી જાય છે. રણના સુકાં કેરો જેવા કે મારવાડ, થરપારકરમાં પાણી જમીનમાં બહુ ઊંડા કૂવા ખોદવાથી જ મળી શકે છે. એ કેરોમાં વસતી બહુ જ પાંખી હોય છે પાણીને એ કેરોમાં બહુ ડિમ્ભતી ગયે છે. ખારા પ્રદેશોમાં મીઠા પાણીના અભાવથી પ્રભ વસી શકતી નથી બહુ વખત ખારા પાણીમાંથી ચંત્રોક્ષારા ક્ષાર કાઢી એને મીઠું બનાવી બનાવી શકાય છે. વનરપતિઓ, ઝાંઝપાન, બનવર, સોને પાણી લેઈએ છે.

પાણી એ સ્વચ્છ હોવું નથી, તો તેથી અનેક રોગો થાય છે. આથી ચોમાસામાં ભેજરોળવાળાં પાણીને ગરમ કરી ગાળીને લોકો પીએ છે. પાણીમાં અનેક ભતનાં જંતુઓ થાય છે, આથી કાલેરા, મેલેરીઆ, મરડો, ટાઇફોઈડ, ટાઇફસ, વામો વગેરે રોગો થાય છે. બંધીઆર પાણી બગડીને ગંધાય છે. પાણીની પરીક્ષા કરવી હોય તો, એક ગ્લાસ ભરીને જરા વખત સ્થિર રાખીને જુવું. તેમાં એક પણ પોરો દેખાય નહિ, જરા પણ કંચરો હોય નહિ, કોઈ ભતનો બેસ્વાદ આવે નહિ અને પારદર્શક હોય તો એ પાણી સ્વચ્છ ભણુવું. પાણીની અંદર દૂધ જેવો રંગ દેખાય

તો તે અસ્વચ્છ ભણ્યું. હલાવવાથી :પાણીમાં પરપાટા થઈને તરત ફરી ભય તો પાણી સાથે અને પરપાટા થોડા વખત રહી ભય તો અચોક્કસ પાણી સમજ્યું. નદીઓના પાણીમાં થઈને વખત માટીના મોટા ભેગ રહે છે. ગળવા છતાં એમાં માટી રહે છે. આ પાણી મોટાં વાસણોમાં ભરી રાખે છે. બીજે દિવસે નીચે તળીઆમાં કાઢવ દેખાય છે. પાણીમાં ભોંટું અને બીજા ધાતુઓના અંશ વતીઓછા હોય છે. ગંધકવાયું પાણી પણ ક્યાંક ક્યાંક રહે છે. ડોહસો રતલના વળનના માણસમાં ૧૦૦ રતલ ઉપર પાણીનો ભાગ રહે છે. પાણી સંબંધી નીચે પ્રમાણે સૂચનાઓ ધ્યાનમાં રાખવી.

- (૧) પાણીને ગરમ કરી વાસણમાં ગાળી, ઠંડું કરી, હંમેશાં પીવું નેહ્યો. આમ પાણીની અસ્વચ્છતા દૂર થશે. પાણી ફિલ્ટર કરી પીવું ઉત્તમ છે.
- (૨) પાણી ભરવાનાં વાસણો દરરોજ ઉઠકવાં નેહ્યો. દરરોજ તાજું પાણી ભરવું નેહ્યો. પાણીના પીવા માટે રાખેલા વ્યારા, ટોપા વગેરે પણ માંહેલાં નેહ્યો.
- (૩) પાણીના અગાડાથી થોડી રોગો ફાટી નીકળે છે. એ વખતે પાણીને બહુ જ ઉકાળીને ઠંડું કરી પીવું.
- (૪) પાણીના નાહવા માટે છૂટથી ઉપયોગ કરવો. પાણી સ્વચ્છતા માટે રોથી ઉત્તમ સાધન છે, આગો ઉપર છૂટથી પાણી ઓંટવું, હાથપગો પણ પાણીથી સારી રીતે ધોઈને ધૂણીને જમવા પ્રેસવું. જમીને ઓઢું મોઢું પાણીના પુષ્કળ કોગળા કરીને સાફ કરવું, કપડાં પણ પુષ્કળ પાણીથી ધોઈ સ્વચ્છ પહેરવાં.
- (૫) પાણીથી અંગો ધોઈ સાફ કરવા પછી એને તરત જ ઢોહીને સુકાં બનાવવાં. નીલાં અંગો ઉપર પવન લાગે છે તો શરીરમાં શરદી, સંધીવા વગેરે રોગો થાય છે.

પાતળું કેમ બનવું ? : ધણાં મનુષ્યો ખૂબ જ નર્મલ હોય છે. નર્મલ માણસોની એકંદરે તંદુરસ્તી ધરાવતી રહેતી નથી. શરીરમાં યોગ્ય ચરબી વધવાથી શરીર મેદ-યુક્ત થાય છે. તેઓ સ્ફૂર્તિ વિનાના સુસ્ત બની ભય છે. એમને શરીર પણ બારંપ લાગે છે. આથી પાતળા થવાના સુખ્ય ઉપાયો જોવાંક અને કસરત છે. નર્મલ માણસો એક દાદરો ચઢતાં જ હાંધી ભય છે, ચાલવાને નામે તો મોઢું મીઠું, એટલે કાઠ અગુભવીની સલાહ લઈ એમણે સાદી હળવી કસરતો અને યુલ્લી હવામાં ચાલવાની ટેવ પાડવી નેહ્યો અને ધીમે ધીમે શરીરને મહેનત બનાવું નેહ્યો. બટાટા, ઘી, માખણ, મીઠાઈ, ચણા, અડદ વગેરે ચરબી વધારનારાં અને ભારી પદાર્થોના ઉપયોગ કરવા નેહ્યો નહિ. પાા ફોટ ઊંચો માણસ એ ૧૪૦ રતલથી વધારે વજન ધરાવતો હોય તો તે નહોતો ગણાય.

પારસીઓ : પારસો વરસા પહેલાં પારસીઓના વહીવે ધીનથી (માફે વતન) પોતાના ધર્મની રક્ષા માટે પવિત્ર અગ્નિ લઈ હિંદમાં નાસી આવ્યા. એઓ સંભળ્યાં ખાતે હતર્મ. ત્યાંના ભદા રાણાએ એમને આવકાર આપી, એમને હિંદમાં વસવાની સગવડ કરી આપી; ત્યારથી પારસીઓની હિંદમાં વનિવ થઈ છે. આને આખા હિંદમાં સલાહાખ નેહલા

પારસીઓ છે. એ ઘણી સાહસિક અને હુદામન કામ છે. એઓ અગ્નિને પૂજે છે. એમનેના ધર્મ ધણો પ્રાચીન છે. આ કામમાં સર જમશેદજી જીજીભાઈ, સર જમશેદજી તાતા, દાદાભાઈ નવરોજી અને બીજા ઘણા મહાપુરુષો થઈ ગયા છે.

પારે : અમેરિકાના કેલીફોર્નીઆથી મોટા પ્રમાણમાં આવે છે. ખાણમાંથી Sulphide of Mercury ની ધાતુમાંથી એ મળે છે, આ ધાતુમાંથી સફર એટલે ગંધક બાળી બાકી પારેા દાંકણા ઉપરે બંધાય છે. પારેા ૬૭૫ કીગ્રી ગરમી આપવાથી પીગળી ઊડી ભય છે. પાણીથી ૧૩૬ ગણો વધારે ભારી છે બળરમાં પારેા અશુદ્ધ વેચાય છે. આથી પારાને વેધો શુદ્ધ કરીને વાપરે છે. હિંગળામાંથી પણ વેધો પારેા કાઢે છે. પારામાંથી વેધો અનેક બોધધા બનાવે છે. પારાનો ઉપયોગ ગરમી આપવા માટે થાય છે.

પાલેસ્ટાઇન : એશિયામાં પશ્ચિમ ભૂમધ્ય સમુદ્રના પશ્ચિમ કિનારે આ દેશ આવેલ છે. પૂર્વમાં જર્મન નદી અને મુરુચુરામુદ્ર આવ્યાં છે. એવું સેવરફળ ૧૦,૦૦૦ ચો. માઇલ છે. એની વસતિ ૧૩,૦૮,૦૦૦ની છે. આમાં ૮,૭૭,૦૦૦ મુસ્લિમો એટલે આરબો છે. ૩,૫૫,૦૦૦ યાહુદિઓ છે. ૧,૦૫,૦૦૦ ખ્રિસ્તીઓ છે અને ૧૧,૦૦૦ બીજા ધર્મીઓની વસતિ છે. તુર્કીના આ પ્રદેશ પ્રલસંધે ખ્રિસ્તને વહીવટ માટે સોંપ્યો છે. આ દેશમાં ઇશુખ્રિસ્તની પ્રવૃત્તિઓ અને વધતું પવિત્ર સ્થાન જેરુસલેમ છે. યાહુદિઓની આ મૂળ ભૂમિ છે. આથી ખ્રિસ્તે આ દેશમાં યાહુદિઓને આશ્ચર્યસ્થાન આપવા માટે નહોરાત કરી; પરંતુ આરબોની વસતિ વધારે હોવાથી એમણે આ નવા આવનારાઓ સામે ભારે પંધાઓ ઉપવિરત કર્યાં છે. પચીસ વરસે પણ આ અષ્ટો પચો નથી. મુખ્ય શહેર જેરુસલેમની વસતિ ૧ લાખ ૧૫ હજારની છે અને નકેર મુખ્ય બંદર છે. આ દેશ મૂળ ફળદ્રુપ છે. નારંગી, મોરંબી, કાશ, જીરુ વગેરે મોટી સંખ્યામાં નિકાસ થાય છે. યાહુદિઓએ અહીં નવા વસી ખેતી અને ઉદ્યોગમાં મોટો સુધારો કર્યો છે. નાનાંમોટાં કુલ ૫,૪૦૦ કારખાનાં રચપાયાં છે. પેદાશમાં દારૂ, સાલુન, ચામડાની વસ્ત્રો, તેલ, સીગારેટો, સીમેન્ટ, કાપડ વગેરે છે. કુલ રાજ્યની પેદાશ ૫૭,૭૦,૪૫૭ પૈડની, અર્થ ૪૨,૩૬,૦૦૦ પૈડનો અને રાજ્ય ઉપર કરજ ૪૫ લાખ પૈડનું હતું. આમદાની માલની ૧૬૩૫-૩૬ માં કિંમત ૧,૮૮,૫૭,૫૩૨ પૈડની થતી. નિકાસની કિંમત ૫૫,૩૩,૦૬૫ પૈડની હતી. યાહુદી-આરબ અગડો શાંત થતો નહિ હોવાથી, આ દેશમાં યાહુદી મારામારીઓ થાય છે. ઘઉંનો પાક ૮૦,૦૦૦ ટન, જવ ૪૨,૦૦૦ ટન, જીરુનું ૩૪,૦૦૦ ટન થાય છે. તમાકુ પણ સારી રીતે પાકે છે. રૈલ્વેઓ ૫૬૦ કીલો મેટલી છે. આરબો પછાત પ્રલ છે.

પાળેલાં પશુઓ : આખા જગતમાં ૬૦ કરોડ પશુઓ છે. તેમાં હિંદમાં જ માત્ર ૧૦ કરોડ પશુઓ છે. આ સિવાય હિંદમાં સાડા પાંચ કરોડ મેંદંઓ છે. પશુપાલન હિંદમાં ભૂનો ધર્મો છે; પરંતુ શાસ્ત્રીય રીતે હિંદમાં પશુપાલનનો વિકાસ નથી. મિસર દેશમાં સો એકર દીઠ ૨૫ ટોરો હોય છે. વલંદા લેણાં એઓ પુષ્કળ માખણ અને પનીર પેદા કરે છે. તેઓ સો એકરે ૩૮ ટોરો રાખે છે. આપણે ૧૦૦ એકરે ૧૭

દોરો નીલાવીએ છીએ. છતાં આપણા કરતાં ઉપલા રેશો વિશેષ માલ સો એકરમાં પેદા કરે છે. આપણે ત્યાં ભૂણે મરતાં અધમૂઆં દોરો છે. આને ૧૦૦ માંથી ૭૦ ગાય, જે સો દૂધ આપતી નથી. બાજીની પણ હરેશ પાંચ રતલ દૂધ આપતું નેહએ, તેને બદલે ૧૧૧ રતલ આપે છે. આપણે ત્યાં ૨૦ કરોડ દોરો નેહતું દૂધ આપે છે, તેટલું જ દૂધ જમીનીમાં ૨૧ કરોડ દોરો આપે છે. આપણે પણ ઉછેરમાં પછાત છીએ. આપણા બળદો પણ નમ્રળા અને ખેતીના કામમાં જીડી ખેતી કરી શકતા નથી.

પાંસળીઓ : પેટ અને છાતીની આસપાસ વળેલાં હાડકાંને પાંસળી કહે છે. દરેક બાજુએ ૧૨, ૧૨ પાંસળીઓ હોય છે. પાંસળીઓના એક છેડા બરકાના હાડકાંની સાથે જોડાયેલો હોય છે, જ્યારે બીજો છાતીના હાડકાં સાથે જોડેલો હોય છે. પાંસળીઓનાં ઢાંકણ નીચે ફેફસાં, હૃદય વગેરેનું રક્ષણ થાય છે. શ્વાસ લેવાના કામમાં પાંસળીઓના સહકાર છે.

પિકિન અથવા પિપિંગ : પાંચશો વરસો થયા એ યીનનું રાજ્યધાનીનું શહેર છે. એમાં ત્રીસ લાખ ઉપર વસતિ છે. એ બંદર નથી, પણ બે ત્રણ રેલ્વેનું નજીકનું છે. હમણાં જાપાનિઝોના કબજામાં છે. આ શહેરમાં ચીનાઓના પ્રાચીન ઠંબનાં સુંદર સ્થાપત્યો છે. ચીનાઓએ તાતારોના આક્રમણો સામે રક્ષણ તરીકે બારસો માઇલ લાંબી અને ૭ ઘોઠા ઘોડી શંકે એવી જે મોટી દિવાલ હમણાં વરસો ઉપર બાંધી છે, તે આ શહેરથી નજીક ધર્મને જાય છે. પિકિન શહેરનાહોનું મહાન મથક હતું. એની જાહેરાતો હમણાં વેપો થયા ચાલુ રહી હતી.

પિત્તળ : તાંબુ અને જસતને મેળવી પિત્તળની ધાતુ બનાવે છે. એનાં પતરાં પુરોપયોગી આવે છે. એમાંથી વાસણો બનાવે છે. કલઈ દીધા વગર એનાં વાસણોમાં ખાવાથી વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે.

પિરતા : આ ઉત્તમ મેવો છે. એનાં ઝાડો અફઘાનીસ્તાન, ઈરાન, બુખારા તરફ જાય છે. હિંદમાં એની પેદાશ નથી. ચણાના પોપટા જેવાં ફળો પિરતાનાં વૃક્ષો ઉપર આવે છે. પિરતાં ઉપર પાતળી નકર છાલ હોય છે. પિરતામાંથી તેલ નીકળે છે. એ યુગ્ધકારક મેવો છે. પિરતાના ગુણ-ગુરુ, ક્ષિત્ત, ઉષ્ણ, સ્વાદ, ધાતુવર્ધક, લોહીને સ્વચ્છ કરનાર, બળકર, પિત્તકર છે.

પીનાંગ : આ અતિ સુંદર નાનો ખેટ મલાયામાં આવ્યો છે. એની વસતિ ૧,૮૮,૮૪૧ ની છે. તેમાં ૧,૩૭૧ પુરોપયોગી, ૪૧,૦૦૦ મલાયઓ, ૨,૧૧૫ પુરોપયોગી, ૨૩,૯૩૨ હિંદીઓ છે. હાલ જાપાનિઝોના હાથમાં છે.

પુના : મહારાષ્ટ્રનું આ શહેર પેથાઓની રાજ્યધાની હતું. હમણાં આ શહેર યુનિવર્સિટીના બીજા રાજ્યધાની ગણાય છે. ઇ. આઈ. પી. રેલ્વે ઉપર એ આવ્યું છે. એની હવા સુંદર ગણાય છે. એની વસતિ ૨,૫૦,૧૮૭ ની છે. પુનામાં કેટલીક કામગીરી અને કાપડની મિત્રો છે. પુનામાં શાક તથા ફળો સારાં થાય છે. પુનામાં ધણી કોલેજો છે, તેમાં ખેડીવાદી અને એન્જિનીયરિંગ યુગ્મ છે. પુના લશ્કરી મથક પણ છે.

પુરાતત્વ આનું હિંદમાં પુરાતત્વનાં હજારો સ્થાપત્યો છે. હોડાં કઈને એ સર્વેનું રક્ષણ કરવા માટે ખાસ કાયદા પસાર કરી હિંદી સરકારનું ખાતું જોડાયું છે. આ ખાતું હિંદના પ્રાચીન સ્થાપત્યોનું રક્ષણ કરે છે. નવી શોધખોળો કરે છે. સિંધમાં મોહન-જો-ડોરો, પંજાબમાં હરાપ્પા જેવી પ્રાચીન શોધો આ ખાતાએ જ કરી છે, હિંદમાં પુરાતત્વનાં વાંધકામો નીચે યુજબના યુગ્મ છે. સામાન્ય તો હમણે છે.

સ્થાનો

આશુરોડનાં મંદિરો (ગુજરાત)	ઈ.સ. ૧૦૩૧-ઈ.સ. ૧૨૩૧
આગ્રાના તાજમહાલ (સંયુક્ત પ્રાંત)	ઈ. સ. ૧૬૩૨-૧૬૫૦
અજંતાનાં ગુફાચિત્રો (નિઝામ)	ઈ.સ. પૂર્વે ૧૯૦થી ઇ.સ. ૩૦૦
અમૃતસરનું 'સુવર્ણ' મંદિર (પંજાબ)	ઈ. સ. ૧૮૦૨
બરહુતનું સ્મારક	ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦
ભુવનેશ્વર મંદિરો (ઓરિસા)	ઈ. સ.ના ૪-૫ સૈદા
વિભવરુનો ગોળાચળ (ગુજરાત)	ઈ. સ. ૧૬૫૬
ચિત્તોડનો વિજયસ્થંભ મિનારો (મેવાડ)	ઈ. સ. ૧૪૫૦

કુટબમિનાર (દિલ્હી)	ઈ. સ. ૧૨૩૨
ઈલોરાની ગુફાઓ	ઈ. સ. ૬૦૦-૮૦૦
ફતેહપુર સિકી (આગ્રા)	ઈ. સ. ૧૫૬૬-૧૫૮૪
કોનાર્કનું સૂર્ય મંદિર	ઈ. સ. ૧૨૪૦
મહારા મિનાક્ષી મંદિર (મદ્રાસ)	ઈ. સ. ૧૨૬૩
મોહન-જો-ડોરો (સિંધ)	ઈ. સ. પૂર્વે ૨૭૦૦
જગલાચણનું મંદિર (ઓરિસા)	ઈ. સ. ૧૪૧૪
સાંચીનો બુદ્ધ સ્તૂપ	ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦
શ્રવણેશ્વરગૌલાની મૂર્તિ (માધ્યસર)	ઈ. સ. ૪૦૦-૩૦૦
શ્રીરંગમનું ગોળાચળનું મંદિર (મદ્રાસ)	ઈ. સ. ૬૦૦
તંજાવરનું વિશ્ણુ મંદિર (મદ્રાસ)	૧૦ મી સદી
તક્ષિલાનાં ખંડેરો (પંજાબ)	ઈ.સ. પૂર્વે ૩૦૦થી ૮૦૦ વરસો

પુરુષો તથા સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ : ઇ. સ. ૧૯૪૧ માં હિન્દુસ્તાનમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ નીચે યુજબ હતું.

પ્રાંત	પુરુષો	સ્ત્રીઓ
મદ્રાસ	૨,૪૫,૬૩,૦૦૦	૨,૪૭,૭૮,૦૦૦
બંગાળ		
(દક્ષી રાજ્યો ખાદ)	૩,૧૭,૬૦,૦૦૦	૨,૮૫,૭૮,૦૦૦
કલકત્તા (શહેર)	૧૪,૫૬,૦૦૦	૬,૫૪,૦૦૦
ઓરિસા	૬૫,૦૬,૨૦૭	૬૮,૬૦,૬૧૦
સરહદ પ્રાંત	૧૩,૮૬,૮૫૩	૧૬,૫૧,૨૧૪
કૂર્ગ	૭૬,૩૬૫	૯૨,૩૬૦
બજુસ્થિતાન	૪,૮૬,૫૪૨	૪,૮૮,૧૧૪
આસામ	૫૧,૮૬,૬૪૨	૫૭,૪૦,૦૪૬

પેટ્રોલિયમ : જગતમાં પેટ્રોલિયમ તેલ એ શોધી અગત્યની બની જ ગયાય છે. કોલસા અને પેટ્રોલિયમ એ બંનેના ઉપયોગ સાર્વજનિક શક્તિ આપનારાં તત્ત્વો તરીકે સામાન્ય છે. હિંદમાં પેટ્રોલિયમ બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં નીકળે છે અને તે આસામમાં ફીઝાઈ ખાતે. પંજાબમાં અટક

ખાતે પણ તેલના ફૂલ છે; પરંતુ બંને કંપનીઓ યુરોપીયન છે. હિંદીઓને મજૂરી સિવાય બીજી કશી ચ લાભ એમાંથી મળતો નથી. આસામમાં સુરમાવેલી અને કાચાર ખાતે તેલના ફૂલ મળ્યા છે. ડીઓઈ ખાતે ૧૬૩૮ માં ૬ ગેલન તેલ અને આઈકના ફૂલોમાંથી ૨૧ કરોડ ગેલન તેલ મળ્યું હતું. આ ઉપરાંત ગેસોલાઇન નામનો અતિ ઉપયોગી પદાર્થ જા લાભ ગેલન મળ્યો હતો. આ પેટ્રોલિયમનું પ્રમાણ જગતના બીજા દેશોના સુકાબલે થયું ન નાતું ગણાય. જગતમાં એકલું અમેરિકા ૧૨.૭ ટકા પેટ્રોલ પેદા કરે છે. રશિયા ૬.૬ ટકા, વેનેઝુલા ૬.૨ ટકા, ઈરાન ૩.૮ ટકા, બ્રેઝિલ ૨.૬ ટકા અને સુમાત્રા ૨.૬ ટકા અને ફ્રાન્સિયા ૨.૫ ટકા પેટ્રોલ પેદા કરે છે. હિંદ માત્ર ૦.૩ ટકા જ પેદા કરે છે. આ ઉપરાંત જણારો કે હિંદમાં બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં આ કિંમતી તેલ મળે છે. હિંદની તેલની 'રોકાઈનરીઝ' માંથી પેટ્રોલિયમનું સંયુક્ત ઉત્પન્ન કરેલું થયું હતું, તે નીચેના ક્રમાંક પરથી સમજી શકાય.

સાલ	ગેલન	રૂપિયા
૧૯૩૨	૩૦,૮૬,૦૬,૦૩૧	૫,૦૭,૬૧,૦૩૮
૧૯૩૩	૩૦,૬૦,૦૬,૦૨૨	૬,૨૬,૧૫,૮૫૬
૧૯૩૪	૩૨,૨૦,૨૫,૨૮૦	૬,૦૦,૪૯,૩૭૬
૧૯૩૫	૩૨,૨૬,૬૨,૩૩૬	૬,૨૩,૧૪,૬૨૬
૧૯૩૬	૬,૬૨,૪૧,૫૦૪	૧,૨૧,૭૨,૦૧૧
૧૯૩૭	૭,૫૬,૫૭,૫૫૭	૧,૩૭,૦૬,૮૬૪
૧૯૩૮	૮,૭૦,૮૨,૩૭૧	૧,૬૫,૪૩,૧૪૨

પેશાવર : આ શહેર હિંદના સરહદ પ્રાંતની રાજધાનીનું શહેર છે. આ શહેરની વસતિ ૧,૨૧,૮૮૬ ની છે. એ સરહદ પ્રાંતનું મુખ્ય વ્યાપારી મથક છે. સરહદના તાલુકાના બાજાઓને આ ઉપરાંત રાખવા પેશાવરમાં હિંદી સારકાર ત્યાં મોટું લક્ષ્મી થાણું નિભાવે છે. દીર, રવાટ, ચીચાલ, બજુર ખુને અને અફઘાનિસ્તાનનો વેપાર પેશાવરમાંથી પસાર થાય છે. પેશાવરમાં હથેલીસન કોર્સ નામની સંસ્થા છે. એમાં કંઈ ઉદ્યોગો નથી.

પેશ્તા : એ પ્રથમ શિવાલના પ્રધાન હતો. શ્રી શિવાલના પુત્ર શાહુનો મુખ્ય પ્રધાન બાલાહ વિશ્વનાથ (ઈ. સ. ૧૭૦૭ થી ૧૭૨૦) એ પ્રથમ પેશ્તા હતા. એણે પેશ્તાની સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી. એના પછી પહેલા બાલાહ (ઈ. સ. ૧૭૨૦ થી ૧૭૪૦) પેશ્તા થયો. એણે મોટા વિજયો મેળવ્યા. પેશ્તાનો મજબૂત પાયો એણે જ બનાવ્યો. એણે સોબીયા, હોહકર, ગાયકવાડ અને ભોંસલે નામના મોટા સરદારોને સ્વતંત્ર રાજ્યો બનાવીને સમવડ કરી આપી. એનો પુત્ર બાલાહ બાલાહ (ઈ. સ. ૧૭૪૦ થી ૧૭૬૧) પેશ્તા થયો. એના વખતમાં એના મોટા સેન્યોને અફઘાનિસ્તાનના બાંશાહ અહમદશાહ અબ્દીએ ૧૭૬૧ માં પાણીપતના મહાન યુદ્ધમાં પોરી હાર આપી. એના પછી માધવરાવ પેશ્તા (ઈ. સ. ૧૭૬૧ થી ૧૭૭૨) થયો. એના વખતમાં હિંદ આખામાં એની સત્તા ચક્રવર્તી થઈ. તે પછી પેશ્તા નારાયણરાવ એક જ વર્ષ રહ્યો. એના પછી પેશ્તા એનો પુત્ર સવાઈ માધવરાવ (ઈ. સ. ૧૭૭૪ થી ૧૭૮૫) થયો. એના વખતમાં નાના ફકતવીસ નામના સુલ્તનીએ આખી મરાઠી રીસાયલનું સાશન કર્યું હતું. એ પછી બીજો બાલાહ પેશ્તા થયો.

અને અંગ્રેજોએ છેવટે એના પાસેથી સત્તા લઈને ૧૮૧૮માં પદબાજી કર્યો. એનો પુત્ર નાનાસાહેબ ઈ. સ. ૧૮૫૮ ના બળવામાં સામેલ હતો. તેમાં ભાગ લઈ એ કુપાધને લોપ થઈ ગયો.

પોપ : ખ્રિસ્તીઓના વડા ધર્મગુરુ ઇટાલીના રોમ શહેરમાં રહે છે. ખ્રિસ્તી રોમન ઈથોલિક સંપ્રદાયના એ એ વડા ધર્મગુરુ છે. રોમમાં એમનું નિવાસસ્થાન વેટીકન એ એક જુદું સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. એમના અનુયાયીઓના સંખ્યા ૨૦ કરોડની ગણાય છે. રોમમાં પોપનું મુખ્ય મંદિર સેન્ટ પીટર્સનું દેવળ અતિ ભવ્ય સ્થાપત્ય છે. પોપની સત્તા એક વખત યુરોપમાં બહુ જોસમાં પ્રવર્તી રહી હતી. યુરોપના રાજ્યો એમના ધર્મચક્રી કરતા હતા.

પોપૈયો (એરંકાકડી, આડમીભડી) : આ જાડ ઘણા ખરા પ્રાંતોમાં પ્રસિદ્ધ છે. એના ફળને એરંકાકડી (પોપૈયો) ન કહે છે. આ ફળ નાળીયેરની જેમ પાંદડાંની નીચે થાય છે. કાંચાં ફળનું શાક કરાય છે. પાકેલાં ફળ ખાવામાં અતિ સ્વાદિષ્ટ હોય છે; પરંતુ તે વધારે પ્રમાણમાં ખાવામાં આંબે તો વિકૃતિ થવાનો ભય રહે છે. પાકેલા પોપૈયો મધુર, સ્થિકર અને પિત્તાનાશક છે. એ નીચે મુજબ ઉપયોગમાં આવી શકે.

(૧) ઝીડા (જંતુ) અને ઠાઠર-વગેરે રોગ-ઉપર પોપૈયાના કાચા ફળને થાણું વડે ચીરીને જે રસ નીકળે તે ચોપડવે.

(૨) મૂળવ્યાધી ઉપર-પોપૈયાના કાચા ફળનો રસ ત્રણ દિવસ ચોપડવે એટલે આરામ થાય છે.

(૩) પ્લીહા-(પેટમાં ડાબી બાજુએ ખેરાળ નામે ગાંઠ થાય છે, તે) ઉપર પોપૈયાના ફળની પોટીસ કરી પ્લીહા ઉપર બાંધવી અને પોપૈયાનું દૂધ (રસ) ચમચાલ સાકર સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર પીવું.

(૪) કૃમિ ઉપર-પોપૈયાનું દૂધ એક ચમચાલ સાકર સાથે પાતું. બાળકને આપવું હોય તો એક બે ટીપાં જ આપવાં.

(૫) તળગરમી ઉપર-લીલાં પોપૈયાનો છુદો તપેલામાં નાંખી તેને બારી હાથતળીએ તથા પગતળીએ પાંચ દિવસ બાંધવે.

પોર્ટ્રસ્ટ (હિંદનાં) : હિંદુસ્તાનનાં પોર્ટ્રસ્ટોનો વહિવટ, તે માટે ખાસ પસાર કરવામાં આવેલા કાપ-દાંત્રો મુજબ થાય છે. આમાં ખાસ વિરાગતો છે જે કે દ્રુટમાં યુરોપિયનોનું પ્રમાણ બહુ જ વધારે છે. ખાસ કરીને કલકત્તામાં તો આ પ્રમાણ અતિ મોટું છે.

પોર્ટ્રસ્ટોની આવક ને ખર્ચ નીચે મુજબ છે.

	આવક	ખર્ચ
૧૯૨૬-૩૦	૮,૫૨,૧૩,૦૧૭	૮,૭૧,૩૨,૭૬૩
૧૯૩૦-૩૧	૭,૫૬,૦૧,૮૩૦	૮,૧૭,૫૧,૦૭૩
૧૯૩૧-૩૨	૭,૬૬,૮૨,૦૫૬	૭,૬૩,૮૭,૨૨૦
૧૯૩૨-૩૩	૬,૬૩,૭૩,૦૬૧	૬,૬૧,૭૮,૭૨૫
૧૯૩૩-૩૪	૭,૨૮,૫૬,૫૬૬	૭,૩૭,૧૩,૭૧૭
૧૯૩૪-૩૫	૭,૬૩,૮૧,૦૬૬	૭,૫૬,૮૬,૫૨૧
૧૯૩૫-૩૬	૬,૭૪,૬૨,૬૦૪	૬,૮૫,૬૦,૮૬૫
૧૯૩૬-૩૭	૬,૬૦,૦૩,૬૭૨	૬,૬૮,૫૩,૮૨૬
૧૯૩૭-૩૮	૭,૩૨,૪૩,૦૩૨	૬,૮૨,૫૦,૩૭૬

૧૯૩૮-૩૯	૬,૯૮,૭૮,૦૧૦	૬,૭૭,૮૦,૬૨૫
૧૯૩૯-૪૦	૭,૫૪,૭૮,૨૪૪	૭,૩૭,૧૩,૭૧૭
પોર્ટુગીઝમાં ૧૯૩૯-૪૦ માં જુદાં જુદાં શહેરોમાં નીચે		
સુખ્ય આવક અને ખર્ચ થયો હતો.		
શહેર	આવક રૂ.	ખર્ચ રૂ.
કલકત્તા	૩,૫૫,૬૩,૬૫૦	૩,૩૦,૭૯,૮૦૨
બુંબાય	૨,૭૦,૬૧,૫૮૮	૨,૫૮,૫૩,૮૫૬
મદ્રાસ	૪૫,૮૭,૪૦૮	૪૬,૯૭,૧૭૦
કરાંચી	૭૩,૪૦,૫૭૪	૬૫,૫૬,૦૪૪
ચિતાગોંગ	૮,૬૪,૭૨૪	૬,૪૮,૨૨૫

પોર્ટુગીઝના સભ્યો—પોર્ટુગીઝના સભ્યો ઇ.

સ. ૧૯૩૯-માં નીચે સુખ્ય હતા.

શહેર	હિંદી	યુરોપિયન
કલકત્તા	૫	૧૪
બુંબાય	૧૦	૧૨
મદ્રાસ	૧૬	૬
કરાંચી	૭	૮
ચિતાગોંગ	૪	૮

પોર્ટુગીઝ : પોર્ટુગીઝમાં શીરંગી પ્રત્ન વસે છે.

એ દેશ સ્પેનની પાડોશમાં આવેલો નાનો પ્રદેશ છે. ૧૨મી સદીથી પોર્ટુગીઝ સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું. ૧૬૧૦ માં ત્યાં મેન્યુઅલ રાખને પદબદ્ધ કરી પ્રભુસત્તાક રાજ્ય સ્થપાયું છે. પોર્ટુગીઝ લોકો ભારે સાહસિક નાવિકો હતા. આખા જગતમાં એઓએ સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં હતાં, હિંદમાં પહેલાં આવનારા યુરોપિયનોમાં પોર્ટુગીઝોને વહાણવટી વાસ્કો-ડી-ગામા હતા. પણ હમણાં મહાયુદ્ધમાં પોર્ટુગીઝ તટસ્થ રાજ્ય છે અને ડોક્ટર સાલાય એનો સરસુખત્યાર છે.

પોર્ટુગીઝનું ક્ષેત્રફળ ૩૫,૪૬૦ માઇલનું છે. એની વસતિ ૬૮,૨૫,૮૮૩ માણસોની છે. સુખ્ય શહેર લીસબન બંદરની વસતિ ૫,૬૪,૩૬૦ ની છે અને આપરયેની વસતિ ૨,૩૨,૨૮૦ ની છે. પોર્ટુગીઝમાં ધર્મની સ્વતંત્રતા છે, પણ પ્રભુનો સુખ્ય ધર્મ રોમન કેથોલિક છે. પોર્ટુગીઝ પ્રભમાં યુરોપમાં ખીન સુધરેલાં રાજ્યો કરતાં અક્ષરજ્ઞાન ઓછું છે. ૫૪૭ ટકા પ્રભ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતી નથી. પ્રાથમિક શિક્ષણ તો ફરજિયાત છે. ૩ વિશ્વવિદ્યાલયો છે. પોર્ટુગીઝમાં ૬૭૫ વર્તમાનપત્રો પ્રસિદ્ધ થાય છે. ત્યાં ૧૬૩૪-૩૫ માં સરકારી બેન્કની પેદાશ ૨૧,૭૭૬ લાખ એસ્ક્યુડોની થઇ હતી. પોર્ટુગીઝમાં બધા યુવાનોએ ૧૭ થી ૪૫ વર્ષની અંદર સૈનિક શિક્ષણ મેળવવું પડે છે. કુલ સૈન્યમાં ૪,૧૩૮ અધિકારીઓ અને ૧૦,૨૮૬ સૈનિકો હતા. પોર્ટુગીઝ પાસે નાનું દરિયાઇ લશ્કર પણ છે અને થોડી મનવારો પણ ધરાવે છે. વિમાનો વિશેષ પ્રમાણમાં નથી.

પોર્ટુગીઝની જમીનમાં ૩૭.૪ ટકા ખેતરોની અનાજ, ૫.૪ ટકા દ્રાક્ષ, ૬.૨ ટકા ફળો, ૨૬ ટકા જંગલ અને ૨૫ ટકા શહેરો ગામો, નદીઓ, રસ્તાઓ વગેરેમાં છે. ૧૬૩૩માં ધર્મનો પાક ૪,૩૭,૪૦૦ ટન, મકાઈ ૩,૧૨,૦૦૦ ટન, ઓટ ૭૩,૦૦૦ ટન, જવ ૧૨,૦૦૦ ટન, ચોખા ૪૬,૫૦૦ ટન, બટાટા ૬,૨૦,૦૦૦ ટન થયાં હતાં. હાઈ પુષ્કળ થાય છે. ઊન ૨,૭૬૬ ટન પેદા થઈ હતી. પરદેશ ખાતે છુચનાં ડાઝોનું લાકડું પુષ્કળ થયે છે.

પોર્ટુગીઝમાં વિજળી અને જાલસાના ઉદ્યોગોને મોટા પ્રમાણમાં વિકાસ થઇ શક્યો નથી. ૧૬૩૩માં પેદાશ ૧૬,૦૫૫ ટન જાલસો, સીસું ૬૬ ટન, તાંબુ ૬૩૭ ટન, કબજી ૭૦૬ ટન પેદા થયું હતું. માછલીના ઉદ્યોગમાં ૧૪,૨૭૩ નૌકાદારા ૧,૧૧,૬૧૬ ટન માછલીઓ નીકળી હતી.

પોર્ટુગીઝમાં કાપડનો ઉદ્યોગ પણ વિકાસ પામ્યો છે. ચીની વાસણોના ઉદ્યોગ પણ સારી ખીલે છે. ૧,૧૫,૦૦૦ ટન સીમેન્ટ થયું હતું. કુલ વેપાર ૧૬૩૩માં આમદાની ૧૬,૦૫૩ લાખ એસ્ક્યુડોની અને નિકાસ ૮,૦૨૪ એસ્ક્યુડોની થઇ હતી. પોર્ટુગીઝ પાસે વહાણોને મોટો કાર્ગો છે. ૩૫,૩૫,૪૩૨ ટનની સ્ટીમરો હતી. એને ત્યાં ૮૨૪ માઇલની રેલ્વે હતી. તે ઉપરાંત ૬ ખાનગી રેલ્વે લાઇનો ૧,૧૭૭ માઇલની હતી. ૮,૮૮૨ માઇલના રસ્તાઓ હતા. ૭૪૪ તાર ઓફિસો હતી. ૧૩ વાયરલેસનાં સ્થાનો હતા.

જગતમાં પોર્ટુગીઝનાં સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે.

સ્થળ	ચો. માઈલ	વસતિ
આફ્રિકામાં (૧૬૩૨)	૧,૫૫૭	૧,૫૦,૫૫૩
કેપ વર્ડે આઇલેન્ડ—		
ગ્યુએના (૧૬૩૦)	૧૩,૬૪૪	૩,૧૪,૬૨૬
ફક્ષિલ ટાઇઆઇસલેન્ડ (૧૬૨૧)	૩૭૨	૫૬,૦૧૦
એન્ગોલા (૧૬૩૧)	૪,૮૭,૪૮૮	૩૦,૬૮,૨૮૧
મોઝામ્બિક (૧૬૩૪)	૨,૬૬,૬૭૩	
એશિયામાં હિંદ (૧૬૩૧)	૧,૬૩૭	૫,૭૬,૬૬૬
ડીમર (૧૬૩૦)	૭,૩૩૦	૪,૭૪,૩૬૩
ચીન (૧૬૨૭)	૫	૧,૫૭,૧૭૫

પોર્ટુગીઝ ઇસ્ટ આફ્રિકા : એને મોઝામ્બિક

પણ કહે છે. એ બ્રિટિશ મધ્ય અને ફક્ષિલ આફ્રિકા વચ્ચે આવેલો પ્રદેશ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૬૬,૬૭૩ ચો. માઇલનું છે. એનું સુખ્ય શહેર લોરેન્સો માર્ક્વિસની વસતિ ૪૨,૭૭૬ ની છે. વસતિનો મોટો ભાગ સીદીઓનો છે. વેપાર માટે હિંદીઓ પણ ત્યાં વસ્યા છે. આ દેશના રક્ષણ માટે ૧૭૭ અધિકારી અને ૨,૬૩૭ સૈનિકો છે. સરકારી પેદાશ ૩,૫૬૪ લાખની છે. ખર્ચ ૩,૪૦૬ લાખ એસ્ક્યુડોનું છે. આ દેશમાં ખાંડ, મકાઈ, કપાસ, કોપરા, તલ અને ખીજ કેટલીક ખનીજો નીકળે છે. સુખ્ય બંદરો મોઝામ્બિક, બેરા, કીરમાની વગેરે છે. ૧૬૩૩ માં કુલ આમદાની વેપાર ૨૨૫ લાખ એસ્ક્યુડોની અને નિકાસ ૮૭ લાખની થઈ હતી. ૫૧૬ માઇલની રેલ્વે આ પ્રદેશમાં છે. મનીકા અને સોડાલાના જલચાલો પોર્ટુગીઝની મોઝામ્બિક કંપની સરકારી ચાર્ટર્ડની રેલ્વે કરે છે. એનું સુખ્ય મથક બેરાનું બંદર છે.

પોર્ટુગીઝ પશ્ચિમ આફ્રિકા : એ ૧,૦૦૦

માઇલનો દરિયો ધરાવે છે. ફ્રેન્ચ કોંગો અને બ્રિટિશ ફક્ષિલ આફ્રિકાની પાડોશનું રાજ્ય છે. એનો વિસ્તાર ૪,૮૭,૭૮૮ ચો. માઇલનો છે. ખોલોડીઓએ એનું સુખ્ય શહેર છે. એની વસતિ કુલ ૩૦,૬૮,૨૮૧ ની હતી. વસતિનો મોટો ભાગ સીદીઓનો છે. સૈન્યમાં ૧૨૨ અધિકારીઓ અને ૪,૪૬૭ સૈનિકો રક્ષણ માટે ત્યાં છે. સુખ્ય પાક કાફી, મકાઈ, ખાંડ, પામ તેલ, કપાસ, બદામ, તમાકુ, કોકોઆ અને તલ છે. મીણ પણ ખૂબ બને છે.

કુલ ટોરો ૧૫,૬૬,૮૪૬ છે. ૧,૫૦,૪૮૫ બેટાં, ૩,૬૩,૨૫૨ બકરા, ૨,૮૧,૭૮૪ ડુક્કર હતાં. હીરા પણ આ પ્રદેશમાં મળી આવે છે. પોર્ટુગીઝોની સ્ત્રીઓ કંપની અને બ્રિટિશ સ્ત્રીઓ કંપનીઓ આહી નિર્માત આવે છે. એગોલા એ યુધ્ધ બંદર છે, દેશ પહોળ છે અને પોર્ટુગીઝો માટે એ કામધેનુ ગાય જેવા છે.

પોર્ટુગીઝ હિંદ—પોર્ટુગીઝ હિંદમાં ગોવા

(યુધ્ધ શહેર નેવા, ગોળા અથવા પાંછમ) તથા આંગિદિવ, સામોન્સે તથા મેસેગોસના ટાપુઓ, ગુજરાતને કિનારે આવેલ ઘારા તથા નાગરઅવેલી પ્રતિ સહિત દીવને સમાવેશ થાય છે. આ સિવાય કાંઠિયાવાડ દીપકલપના કિનારે આવેલ ગોઝાલા તથા સગેર પ્રતિનો પણ આમાં સમાવેશ થાય છે. સંસ્થાનેનું સ્ત્રેક્ષણ ૧,૬૩૭ ચોરસ માઈલ તથા ૧૯૩૧ની વસતીગણતરી પ્રમાણે વસતિ ૫૪,૭૬,૬૧૬ની છે. તેમાં ૫૦૭ મીકાનાં કારખાનાં છે. ૨૧ મેગેનિઝની ખાણો પણ ત્યાં આવેલી છે. ત્યાંની યુધ્ધનિકાસ નાબિયેર, માછલી, તેલના, મીઠું, કોપર વગેરે છે.

પોલાંડ : પોલાંડ યુરોપમાં રશિયા, ચેકોસ્લો-વેકિયા, ઇસ્ટ પ્રશિયા અને ખીલ રાજ્યો વચ્ચે આવેલું મોટું પ્રાચીન રાજ્ય છે. એના પર ઘણા તકકાળોના આવી ગયા છે. ૧૭ મી સદીમાં એ રાજ્ય રશિયા, પ્રશિયા અને ઓટ્ટોમનના એકત્ર થઈ પોતાની વચ્ચે વહેંચી લીધું. ૧૯૧૫ના મહાયુદ્ધમાં જર્મનીએ એ છતી લીધું. નવેમ્બર ૧૯૧૮ ના દિવસે પોલાંડ તદ્દન સ્વતંત્ર થયું. એ માર્શલ પીલુડસ્કીના હાથ નીચે પ્રભતંત્ર રાજ્ય થયું. પ્રભતંત્ર એને પૂર્વ પ્રશિયામાંથી ૫૦ માઇલના પ્રદેશ આપીને ડેનિઝનું બંદર આપ્યું. ૧૯૪૦ માં મહાયુદ્ધની શરૂઆતમાં જર્મનીએ પોલાંડ પર આક્રમણ કર્યું. જર્મનીએ રશિયા સાથે સંધી કરી અર્થે પોલાંડ તેને આપ્યો અને આમ આપ્યું પોલાંડ એ ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું. ૧૯૪૧ ની આખરીમાં જર્મનીએ રશિયા પર આક્રમણ કરી આપ્યું પોલાંડ છતી લીધું. ૧૯૪૪ ના જૂન માસથી પોલાંડ ઉપર રશિયાએ ચઢાઈ કરી જર્મનીને પાછા ધકેલ્યા. હાલ પોલાંડમાં લડાઈ ચાલે છે.

પોલાંડનું સ્ત્રેક્ષણ ૧,૪૦,૨૭૪ ચો. મા. નું છે. તેની વસતિ ૩,૧૬,૪૮,૦૦૦ ની છે. પોલાંડના યુધ્ધ શહેર વોસિની વસતિ ૧૧,૭૮,૦૦૦ ની છે. લોના શહેરની વસતિ ૬,૧૬,૬૮૭ ની છે. અબી વસતિમાં ૨૧ કરોડ પાલ (૭૨ ટકા) વસે છે. મોંઘી રકમના રશિયનો પણ ત્યાં વસ્યા છે. એમની સંખ્યા ૭૦ થી ૮૦ લાખની ગણાય છે.

પ્રભનો મોટો ભાગ રોમન કેથોલિક સંપ્રદાયનો છે. પણ પોલાંડમાં ધર્મની સ્વતંત્રતા છે. પોલાંડમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત છે. ત્યાં ૧૯૩૫ માં ૨૭,૨૭૦ પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં ૪૬,૨૮,૪૨૧ છોકરાઓ ભણતા હતા. ૭૮૩ માધ્યમિક સ્કૂલોમાં ૧,૬૦,૮૧૨ છોકરાઓ ભણતા હતા. ૧૯૮ શિક્ષકોની કોલેજ હતી. ૭૪૩ ખીલ ભવનતના ધર્મીઓની સ્કૂલ હતી. ૨૪ યુનિવર્સિટીઓ અને મહાન કોલેજ હતી. ન્યાય પાલિસનો બંધાયસ્ત પણ સારો રાખવામાં આવ્યો હતો. પ્રભના ભલા માટે ગરીબો, અશક્તો, શ્રદ્ધો અને બાળકો માટે સારી રકમો પોલાંડ ખર્ચતું હતું. એની પેદાશ ૧૯૩૫-૩૬ માં ૧૯૮ કરોડ ડોલારીસની હતી. ખાસ ૨૧૩ કરોડ ડોલારીસનું હતું. પોલાંડ ઉપર ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા અને માન્સનું મોટું લેણું હતું. આથી પોલાંડમાં કરવેરા

વધારે હતા. જર્મની અને રશિયા જેવા બળવાન શત્રુઓ પાડોશમાં હોવાથી પોલાંડને મોટું લશ્કર નિભાવવું પડતું હતું; પરંતુ પોલાંડના લશ્કર આધુનિક શસ્ત્રોથી સંતોષિત નહિ હોવાથી ૧૫ દિવસમાં જર્મનીએ તે છતી લીધું હતું. પોલાંડ પાસે સાગર સેન્ય તેમ જ વિમાની સેન્ય બહુ મોટાં હતાં.

પોલાંડમાં ખેતી એ યુધ્ધ ધંધો છે. ૧૯૩૨-૩૩માં એના પાકો નીચે યુધ્ધ હતા.

વસ્તુ

૧૯૩૨-૩૩ (ટનમાં)

ધાતુ	૨૧,૭૪,૦૮૬
રાઇ	૭૦,૭૩,૨૮૬
જવ	૧૪,૩૫,૮૭૭
ઓટ	૨૬,૮૨,૬૪૭
બટાટા	૨,૮૩,૩૦,૦૫૬
ખાંડનો કંદ	૧૮,૫૨,૩૦૨

આ સિવાય શણ પણ થોડા પ્રમાણમાં ત્યાં પાકે છે. પોલાંડમાં જંગલો ૨,૦૫,૬૩,૮૫૩ એકરમાં છે. પોલાંડમાં ૩,૭૬૦ હન્ટર ધોડા, ૬,૨૬૭ ટોરો, ૨૬ લાખ મેંઘાં હતાં.

પોલાંડમાં ખનની કાલસા, લોડું વગેરે નીકળે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

ભાત	૧૯૩૨ (ટનમાં)	૧૯૩૩ (ટનમાં)	૧૯૩૪ (ટનમાં)
હંચો કાલસો	૨,૮૮,૩૫,૦૦૦	૨,૭૩,૬૫,૦૦૦	૨,૬૨,૩૩,૦૦૦
હલકો કાલસો	૩૩,૪૦૦	૩૩,૦૦૦	૨૬,૦૦૦
પેટ્રોલીઅમ તેલ	૫,૫૭,૦૦૦	૫,૫૧,૦૦૦	૫,૩૦,૦૦૦
કુદરતી ઘાસ	૪,૩૭,૦૦૦	૪,૬૨,૦૦૦	૪,૬૬,૦૦૦
મીઠું	૪,૬૧,૦૦૦	૪,૫૦,૦૦૦	૫,૦૬,૦૦૦
સોડા પાટ્ટેસીઅમ	૨,૬૬,૦૦૦	૨,૬૬,૦૦૦	૩,૦૦,૦૦૦
લોડું	૭૭,૦૦૦	૧,૬૧,૦૦૦	૨,૪૭,૦૦૦
જસત	૮૫,૦૦૦	૮૩,૦૦૦	૭૨,૦૦૦

પોલાંડમાં ૧૯૩૪માં ૪૬,૫૨૩ લૂંટવાળી કાપડની મિલો હતી. ૧૭,૨૮૨ લૂંટવાળી બીનની મિલો હતી. ૧,૩૭૭ લાકડાં કાપવાની મિલો હતી. ૩૫ તેલ ગાળવાની બઠોળો હતી. આમાંથી ૧,૭૪,૦૦૦ ટન કેરોસિન, ૫,૨૧,૦૦૦ ટન ઊંચું તેલ નીકળ્યું હતું. ૬૪ ખાંડની મિલો હતી. તેમાંથી ૪,૧૭,૦૦૦ ટન ખાંડ મળી હતી. પોલાંડમાં ૧૯૩૪માં ૭,૬૮૭ લાખ ઝીલોડીસની આયાત થઈ હતી અને ૬,૭૫૬ લાખની નિકાશ થઈ હતી.

પોલાંડમાં ૨૬,૪૧૧ માછલોના જાડેર રસ્તા હતા અને ૧૮,૭૪૩ માછલોના સાધારણ કાચા રસ્તા હતા. ૧૨,૬૮૫ માછલોની ખાનગી માલિકીની રેલ્વે હતી. ૪,૦૨૧ પાસ્ટ ઓફિસ, ૪,૭૬૫ તાર ઓફિસો હતી. ટેલિફોનો ૧,૮૬,૨૦૫ હતા. પોલાંડમાં વિમાનોના પ્રવાસની પણ સારી સગવડ હતી. પોલાંડ પાસે ૫૫ સ્ટ્રીમરો ૬૪,૩૫૮ ટનની હતી.

પ્રચલિત સંવતો : આપણા દેશોમાં કેટલાય

સંવતો પ્રચલિત છે. જેમાંના કેટલાક નીચે પ્રમાણે છે.

સસર્થિ કાલ—સમય ગણવાની આ પદ્ધતિ

કાશ્મીર તથા તેની આસપાસના પ્રદેશમાં ચાલુ છે અને 'લોકિક કાલ' અથવા 'શાસ્ત્ર કાલ' પણ કહેવામાં આવે છે.

સમર્થ સમૃદ્ધ અભિનીતી રૈવતી સુપીના પ્રત્યેક નક્ષત્રમાં સો વર્ષ રહે છે. આ પ્રમાણે ૨,૭૦૦ વર્ષમાં પ્રદક્ષિણા પૂરી થાય છે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે કાલની ગણતરી કરવામાં આવે છે.

વિક્રમ સંવત—ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં (અંગાળા સિવાય) આ સંવત ૪ વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રચલિત છે. ઈસ્વી-સનના ૫૬ વર્ષ પહેલાં આ સંવતની શરૂઆત થઈ હોય એમ જણાય છે. પરંતુ ત્યારપછીના ૬૦૦ વર્ષ પછીના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ આ સંવત વિશે કંઈ લખાયેલું હોય એમ લાગતું નથી, એવા હિંદના અગ્રગણ્ય વિક્ષાનો અને પંડિતોનો અભિપ્રાય છે. કેટલાક એમ પણ કહે છે, કે ઉત્તરના પ્રખ્યાત રાજા વિક્રમાદિત્યે શક રાજાઓનો પરાજય કર્યો તેથી એનો સંવત શરૂ થયો છે. કેટલાક વળી એમ પણ કહે છે, કે આ સંવત ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬ થી માલવ લેખોમાં ચાલુ હતો, વિક્રમાદિત્યે માલવ ભતિની ઉન્નતિ થતાં એ આ વિશે નક્કી અભિપ્રાય આપેલો: સુસ્કેલ છે.

શાલિવાહન શક—મલખાર અને તિનવલ્લી પ્રાંતોનો ખાદ કરતાં સારાય દક્ષિણ હિંદમાં આ સંવત પ્રચલિત છે. આમાં વર્ષ ચાંદ્ર અથવા સૌર વર્ષ છે. ઉત્તર હિંદના અનેક પ્રાંતોમાં પણ આ શક ચાલે છે. તેની શરૂઆત ઇ. સ. ૭૮માં થઈ છે. કેટલાકોનો અભિપ્રાય છે કે ઇસ્વીસનના પ્રથમ સોકામાં શકરાજ કનિષ્કના નામથી આ શકની શરૂઆત થઈ એટલે કે આ શક જોષ ધર્મના હાથનો છે. તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, ભવા, સિંહલદ્વિપ ઈત્યાદિ દેશોમાં પણ આ શક ચાલુ હોય એમ પ્રાચીન લેખોમાં વર્ણન છે.

હિન્દી સંવત—આ સન મૂળ તો અરબસ્તાનનો છે. ઇસ્લામ ધર્મની સ્થાપના કરનાર મહમદ પયગંબરને ધર્મની સુધારણા કરવાના પ્રયત્નોમાં, પ્રાણ બચાવવા મકાથી મદીના ભડું પહોંચી, અહીં આ સંવતનું નામ પડ્યું. અથવા પલાયન કાળ નામથી પ્રખ્યાત થયો. હિન્દી વર્ષ એ ચાંદ્ર વર્ષ છે. બાર ચંદ્રમાસ મળીને ૩૫૪-૫૫ દિવસોનું હિન્દી વર્ષ થાય છે. તેની સરૂઆત ૧૬ મી જુલાઈ ૬૨૨ થી થઈ છે. એના વારની શરૂઆત સૂર્યાસ્તથી થાય છે. આ સન હિંદમાં સુરિલમ રાજ્ય-કર્તાઓના સમયમાં દાખલ થયો છે.

સૂર સંવત—આ સંવત મરાઠા રાજ્ય દરમિયાન શરૂ થયેલ છે. તે 'શાહુર' સંવત પણ કહેવાય છે. 'કાઈ કાઈ ઠેકાણે તે ચાલે છે. ઇસ્વીસનથી ૧૬૯ થી ૬૦૦ વર્ષ તે પાછળ છે. મહિનાઓનાં નામ સુસલમાની છે.

અમલી સંવત કે વિલાયતી સંવત—હરિયા પ્રાંતના રાજા ઇશ્વરમુનની જન્મ તિથિ લાકરવા સુદ ૧૨ થી અમલી વર્ષની શરૂઆત થાય છે. ચંદ્ર વર્ષની ગણતરી કરવામાં આવે છે. વિલાયતી સન અંગાળના કેટલાક ભાગોમાં પ્રચલિત છે. વર્ષની શરૂઆત લાકરવા માસથી થાય છે.

કેલમ અથવા પરશુરામ કેલ—આ સંવત જાણા પ્રદેશ-મલખારમાં પ્રચલિત છે. માસનાં નામ રાસિઓ પ્રમાણે છે. કન્યા રાશીનું 'કની' તથા સિંહ રાશીનું 'ચિંગલ' અપભ્રંશ છે. મલખારના ઉત્તર ભાગમાં કન્યા રાસિમાં સૂર્ય આવે ત્યારે (લાકરવામાં) વર્ષની શરૂઆત થાય છે. બીજા રજાઓ સિંહ રાસિમાં સૂર્ય આવે ત્યારે (શાવજીમાં) વર્ષની શરૂઆત થાય છે. એક હબર વર્ષનું એક ચક્ર થાય છે.

અત્યારે ચોથું ચક્ર ચાલે છે, એમ તે જાણના લોકોનું કહેવું છે. આ સંવત ઇસ્વીસનથી ૮૨૪ થી ૨૫ વર્ષ પાછળ છે. પરશુરામે કેરલ પ્રદેશને સમૃદ્ધી સુદ્ર કર્યો, એટલે એ જ કારણથી આ સંવત તેના નામથી શરૂ થયો, એવી કંતકથાઓ ત્યાં ચાલે છે.

અંગાળી સંવત—અંગાળી સંવત્ કુદત અંગાળમાં જ છે. તેની શરૂઆત ઇ. સ. ના ૫૬૩ વર્ષ પછી થઈ. વર્ષની શરૂઆત મેષ (ચૈત્ર-વૈશાખ) સંક્રાંતિથી થાય છે. શરૂઆતના મહિનાને વૈશાખ કહેવામાં આવે છે.

ફસલી સંવત—અકબરે આ સંવતની શરૂઆત કરી છે. અકબર ઈ. સ. ૧૫૫૬ માં ગાદી પર આવ્યો. ત્યારથી ફસલી સંવતની શરૂઆત થઈ. વર્ષની શરૂઆત આસા ૧ થી થાય છે. ઇસ્વીસનથી ફસલી સંવત ૧,૫૫૬ વર્ષ પાછળ છે. આ સંવત ખેતીવાડી તથા મહેસુલની ગણતરી ઉપર શરૂ કરાયેલો છે.

મગી સંવત—આ સંવત ચિતાગોંગની આસપાસ પ્રચલિત છે. અંગાળી સંવતથી ૪૫ વર્ષ પાછળ હોવા સિવાય તેમાં બીજે કાંઈ ફરક નથી.

વીર સંવત—જેનોના છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીરરવામી-ના નિર્વાણથી એ સંવત ગણાય છે, એને વીર સંવત કહેવામાં આવે છે. એનો પ્રચાર મોટે ભાગે જૈન ગ્રંથોમાં છે. વિક્રમ સંવતમાં ૪૭૦ ભેળવવાથી તે સંવત આવે છે.

બુદ્ધ સંવત—બુદ્ધના મૃત્યુથી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩થી ગણવામાં આવે છે. (મૃત્યુ તો ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૭માં થયું હતું).

રાજ સંવત—શ્રી છત્રપતિ શિવાજી મહારાજે જેઠ સુદ ૧૩ આનંદ નામ સંવત્સર શરૂ ૧૫૯૬ થી ચાલુ કર્યો. તે તિથિથી વર્ષ બદલાય છે. આ સંવત ઇસ્વીસનની ૧૬૭૩-૭૩ વર્ષ પાછળ છે.

ચાહુડી સંવત—સૃષ્ટિના આરંભકાળથી શરૂ થયો છે. ખ્રિસ્ત સંવતની શરૂઆત કરતાં તે ૩૭૬૦ વર્ષ અને ૩ મહિના આગળ છે.

ઈસ્વીસન—હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ રાજ અમલની સ્થાપના સ્થાપના થતાં આ સન હિંદમાં ચાલુ થયો. પ્રસિદ્ધ ધર્મ સંસ્થાપક ઇસુ ખ્રિસ્તની જન્મતિથિથી આ સનની શરૂઆત થઈ છે. પહેલી ભનુઆરીથી નવા વર્ષની શરૂઆત થાય છે.

રોમન પંચાંગનું મૂળ રોમની સ્થાપનામાં હતું. રોમની સ્થાપના ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૩ માં થયાનું માનવામાં આવે છે. આ પંચાંગ રોમ્યુલસે નક્કી કરેલ પંચાંગમાંથી વિકાસ પામ્યું છે. રોમ્યુલસે ૩૦૪ દિવસના દશ વિષાંગ કર્યા હતા. વર્ષની શરૂઆત માર્ચ માસથી થતી હતી. ન્યુસાએ તેમાં ભનુઆરી અને ફેબ્રુઆરી મહિના ઉમેરી વર્ષના બાર મહિના કર્યાં.

પ્રચલિત સંજ્ઞાઓ :

A. I.	ક્રેષ્ટ પંક્તિનું
A. A.	સમજા પ્રકારના જોખમ સામે
A/c	ના ખાતે, હિસાબ
. D.	ઈસ્વીસન
A. B.	તારીખ પછી
A. I. C. C.	અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતી
I. R.	અખિલ હિંદ રૈદિયો

A. M.	અપારના બાર મુખી
B. B. C.	બ્રિટિશ બ્રોકબ્રોકિંગ ટેપેરિશન
B. C.	બ્રુસીસન પૂર્વે
B. o.	બિલ ઓફ એકરએન્સ
B. L.	બિલ ઓફ લેકિંગ
C. i. f.	કિંગ્મન, વિમો, નૂર
C/a	કેકિટ નોટ
C/o	કેકાજી
C. O. D.	માલટાણે પૈસા
C. W. O.	માલ મંગાવતી વખતે પૈસા
Cun div	ન્યાય સાથે
Cwt	હજારેટ
D/d	દાર્શનિક હુડી; હુડીની પાકતી શ્રુત
D. L. O.	ડેલેટર ઓફિસ
D. L. T.	ડેલેટી લેટર ટેલિગ્રામ
Dr.	ખાતે; દેવાદાર
E. & O. E.	એલ્યુમિનમ લેવીટેવી
Eqq.:	એરકવાયર
Ex. div	ન્યાયખાત
F. o. r.	વકાણ પર મફત
F. o. r.	રૈયે પર મફત
G. M. T.	ગ્રીનિચ મીન ટાઇમ
G. P. O.	જનરલ પોસ્ટ ઓફિસ
J. P.	જસ્ટિસ ઓફ પીસ
Kilg.	કિલોગ્રામ
Kilm	કિલોમીટર
Lb.	રતલ
Loug.	રૈખાંશ
E S. D.	પૌંડ, શિલિંગ, પેન્સ
Ltd.	લિમિટેડ
Millo.	હાલર
M. P. H.	કલાક્રિયા-માઇલ
N. B.	ખાસ જરૂરી
N. E. P.	ન્યુ ઇકોનોમિક પોલિસી
Net, Nett.	સાફી
N. I. R. A.	રાષ્ટ્રિય યુનિવર્સિટી યોજના
N. P.	નોટ રીપબ્લિક
N. S.	રપ્પટ દર્શાવ્યું નથી
N. V.	નામની ખબર નથી
%	ટકા
O. K.	બધું બરાબર
Oz.	ઑન્સ
P. C.	દર સેક્ટે, પોલિસ કોન્ટ્રોલ
Por.	વડે

Per Pro	ના વતી.
P. M.	અપારના બાર પછીનો સમય;
	વડા પ્રધાન
P. M. G.	પોસ્ટ માસ્ટર જનરલ
P. N.	માલ સોંપતી વખતે પૈસા
P. O.	પોસ્ટ ઓફિસ
P. o. d.	પ્રોપ્રિયરી નોટ
P. & O.	પ્રોપ્રિયરી એન્ડ ઓર્ગાઇઝેશન કંપની
Prorata.	દર પ્રમાણે
Prox	આવતા મહિનો
P. T. O.	સાંધણ છે; ટપાલ અને તાર ઓફિસ
R. S. V. P.	મહેરબાની કરી જવાબ આપો.
S. S.	રીમર
T. & O.	લીધું અને આપ્યું.
T. O.	તાર ઓફિસ, પાનું ફેરવો
Ult.	ગયે મહિને
U. S.	ઉપર મુજબ
U. S. W.	વગેરે.
Y. D.	જુદી જુદી તારીખો
Via.	મધ્યે
Viz	એટલે
W. a. f.	બધા દોષ સહિત
W. C.	પાયખાનું
C. I.	ઓર્ડર ઓફ ધી કાઉન ઓફ ઇડિયા
G. C. I. E.	ગ્રાન્ડ કમાન્ડર ધી ઇન્ડિયન એમ્પાયર
G. M. I. E.	ગ્રાન્ડ માર્શલ ઓફ ધી ઓર્ડર ઓફ ધી ઇન્ડિયન એમ્પાયર
K. B. E.	નાઈટ કમાન્ડર ઓફ ધી બ્રિટિશ એમ્પાયર
K. C.	કિંગ્સ કાઉન્સેલ
K. T.	નાઈટ
M. V. O.	મેજર ઓફ ધી રોયલ વિક્ટોરિયન ઓર્ડર

પ્રાંતવાર એઈન્ટ રૅટ્સ કંપનીઓ :

પ્રાંત	૧૯૩૧-૩૭	૧૯૩૭-૩૮
મદ્રાસ	૧,૩૮૭	૧,૪૮૮
મુંબઈ	૧,૩૩૧	૧,૩૭૫
બંગાળ	૫,૦૮૦	૪,૪૩૭
સંયુક્ત પ્રાંતો	૪૬૩	૪૬૪
પંજાબ	૯૧૮	૧,૦૦૯
બિહાર	૧૩૩	૧૫૦
આસામ	૨૦૩	૨૦૮
સિંધ	૧૫૪	૧૩૪
હિલ્હી	૨૨૪	૨૩૮
ચંદીપુર	૧૬૦	૧૮૧
નાવલુકોર	૩૯૦	૪૪૦
કાચીન	૧૯૯	૨૦૦

ફેલ્ડસ : ફેલ્ડસનું ગ્રાંડ ધાતું મોડું થાય છે. વાન્યા પછી છ વરસે ફેલ્ડ છે. આ વૃક્ષને યડ ઉપર અને ભઠ્ઠી હાળીઓ ઉપર ફેલ્ડ લાગે છે. એના ફેલ્ડ મણ મણ એવડાં મોટાં થાય છે. ફેલ્ડની ઊંચાઈ ખરખરકી કાંટાવાળી હોય છે. લીલા ફેલ્ડસનું શાક કરે છે. ફેલ્ડસ પકિં એટલે અંદરની પેશીઓનો ગળ્લો ખવાય છે. ગળ્લોની અંદર ઠરીઆ હોય છે. મધ્યખારના લોકો ફેલ્ડસ ઉપર નિર્વાહ કરે છે. ફેલ્ડસના ગળ્લોના લોટમાંથી રોટલી અને પૂરીઓ થાય છે. ફેલ્ડસનું લાકડું પીણું અને ઘમારતના કામમાં આવે તેવું મજબૂત રહે છે. ફેલ્ડસના ફેલ્ડના ગળ્લોના ગુણો શીતળ, દાહક, તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, રુચિકર, માંસવર્ધક, કફ કરનાર, ખલકર, પોષ્ટિક તથા પચવામાં મુશ્કેલ છે.

ફેલ્ડો : પરમાત્માએ લોકોના આરોગ્ય માટે ફેલ્ડો બનાવ્યાં છે. ફેલ્ડોના રસ શરીરમાં સમભાવવાળો તરવો ઉત્પન્ન કરે છે. કેરી, નારંગી, ભજ, પેર, કેળાં અને બીજાં ફેલ્ડો એમનાં એક રાંધ્યા વગર ખવાય છે. રીંગણાં, બીંડા, કોણું, દૂધી,

કારેલાં, કંટોલાં, એ શાક પણ ફેલ્ડો જ છે; પરંતુ તે રાંધીને ખવાય છે. ફેલ્ડોમાં સફરચંદ, પેર, ગુસખેરી, કાસ, નારંગી, અંજીર, દાહક એ ગુણકારક ફેલ્ડો ગણાય છે. કાકડી, કારીંગા, ચીલડાં અને એવાં બીજાં કેટલાંક ફેલ્ડો આરોગ્યના ગુણો સાથે અનારોગ્યના ગુણો પણ ધરાવે છે. વાન્યા પ્રમાણમાં ફેલ્ડો ખાવા માટે ઉપયોગ આવશ્યક છે. ફેલ્ડો કાચાં અથવા બહુ પાકાં ખાવાં નહિ. જમ્યા પછી તરત ફેલ્ડો ખાવાં નહિ. ફેલ્ડોમાં મીઠાસ અને ખટાસના તરવો શરીરને અવરૂંચ રહે છે. મોસમી ફેલ્ડોનો વાન્યા ઉપયોગ યોગ્ય તરીકે કરેજી કરવો નેહ્યો. ફેલ્ડોમાં મોટા લાગે પાણી હોવાથી એમાં પાચક તત્વ ઓછું છે. ખારેક, જરાણું, અંજીર, ખદામ, પીરના, કાક્ષ વગેરે ફેલ્ડો સુકવીને લાખો મણના દિસાએ બળરમાં વેચાવા આવે છે. ફેલ્ડોને સાકરની ચાસણીમાં કાચની જોટલમાં પેક કરીને રાખે છે, તે ઘણો વખત રહી શકે છે. યંત્રોથી ફેલ્ડોના અર્કા કાઢીને શીશીમાં પેક કરી વેચાય છે. ફેલ્ડોમાં નીચેના પદાર્થો હોય છે. ૧૦૦ ટકામાંથી પદાર્થોના ટકા:

ફેલ્ડની જાત	પાણીના ટકા	ગ્રાઇડીન	કાર્બોહા. ખાંડ	કચરો	તંતુઓ	ક્ષાર
સફરચંદ	૮૨.૫	૦.૪	૧૨.૫	૦.૪	૨.૭	૧.૦
ભજ	૮૩.૫	૦.૪	૧૧.૫	૦.૪	૩.૧	૦.૧
પીચ	૮૮.૬	૧.૧	૧૨.૪	૦.૫	...	૧.૦
કાક્ષ	૮૫.૨	૦.૪	૭.૬	૦.૭	૨.૨	૧.૦
મોટી કાસ	૭૬.૦	૧.૦	૧૫.૫	૦.૫	૨.૫	૦.૫
કાળીંગાં	૮૬.૦	૦.૭	૭.૬	૦.૬	૧.૦	...
કેળાં	૭૪.૦	૧.૬	૨૨.૬	૦.૬	૦.૨	...
નારંગી	૮૧.૭	૦.૬	૮.૭	૦.૬	૧.૬	૧.૧
અનેનાસ	૮૬.૩	૦.૪	૬.૭	૦.૩
ખારેક	૨૦.૮	૪.૪	૬૫.૭	૧.૫	૫.૫	...
અંજીર (સુકા)	૨૬.૪	૫.૫	૬૨.૮	૨.૩	૭.૩	૧.૨
સુકી કાસ મોટી	૧૪.૦	૨.૫	૭૪.૭	૪.૧

ફેલ્ડસા : મોટાં વૃક્ષોમાં બહુ નાના જાંબુડીઆ રંગના ફેલ્ડો થાય છે. બીજાં સાથે આ ફેલ્ડો ખવાય છે. એનું

સરખત પણ બને છે. એના ગુણો મધુર, સ્વાદ રુચિકર, પાચકર તથા ખાટાં છે. મળને બદલે કરે છે.

ફિલ્મો : રશિયાની પાંડેશમાં આર્થિક સમુદ્રમાં

આ પ્રભવન રાજ્યની ઈ. સ. ૧૯૧૬ ની તા. ૧૭ જુલાઈમાં સ્થાપના થઈ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૩૪,૫૫૦ ચો. માઈલનું અને વસતિ ૧૯૩૦ માં ૩૬,૧૭,૦૫૭ ની હતી. એ દેશ ૧૯૪૦ માં રશિયા સાથે લડી હારી ગયો હતો. ૧૯૪૧ માં જર્મનીની સાથે સહકાર કરી રશિયાની સાથે લડે છે. આ દેશની પ્રભુ ધાર્મિક સ્વતંત્રતા મોગવે છે. છતાં પ્રભુને મોટો ભાગ ખ્રિસ્ત ધર્મ અને પ્રોટેસ્ટન્ટ છે. એ દેશની પ્રભુ ભારે વિદ્યાર્થિ છે. નાના દેશમાં ત્રણ વિશ્વવિદ્યાલયો છે. ૧૩૬ કોલેજો છે. પ્રભુ આખી અક્ષર જ્ઞાન ધરાવે છે. ન્યાયાખાતા ઉપર સરકારનો અંકુશ નથી. પ્રભુને વાંધવાની બીજા ભારે છે. ફરેક પ્રભુન વર્તમાનપત્રો વાંચે છે. પ્રભુની ઇચ્છાથી સરકાર ગરીબ, અપંગ અને અસક્તોને મોટા ખર્ચે નિભાવે છે. કુલ રત્ની પુરુષો ભણેલાં છે. અભણ મળવો સુરેલ છે. રાજ્યની પેદાશ ૩૩૩ કરોડ માર્કની અને ખર્ચ પણ તેટલું જ છે.

રાજ્યનો ફરેક પ્રભુન અક્ષર વરસથી તે પચાસ વરસ સુધી ફરજિયાત નૈનિક શિક્ષણ લે છે. આ રાજ્ય પાસે થોડી મનવારો અને લઘાયક વિમાનો પણ છે. લોકો ભારે સ્વદેશપ્રેમી અને દેશ માટે પ્રાણનંદાર છે. આખી સ્વતંત્રતાપ્રેમી, ઉચ્ચ આદર્શવાળી પ્રભુ મળવી સુરેલ છે.

ફિલ્મોના દેશ ઉપર સખ્ત શિયાળો પસાર થાય છે. આખો દેશ બરફમય અને છે. આ દેશ તળાવોનો દેશ ગણાય છે. સેંકડો મોટા નાના તળાવો આ દેશમાં છે. પ્રભુ બહુ મહેનત અને શક્તિથી છે. આવા કઠીન હવાપાણીવાળા દેશમાં પણ સુખ સ્વતાંત્ર્યથી રહે છે. દેશ બહુ મોટો છે, પણ બરફ અને તળાવોને લીધે માત્ર ૧-૨ ટકા જ જમીન વસાઈ શકે છે. સુખ્ય પાંકો રાઈ, જવ, ઓટસ અને ખટોલ છે. પશુઓ ૧૮ લાખ છે. દૂધ, માખણ પુષ્કળ થાય છે. જંગલો હોવાથી લાકડું પણ ઘણું પેદા થાય છે. ઉદ્યોગો ખડિલા છે. લોડું, પોલાદ, કાપડ, લાકડાં વહેરવાં, કાગળ, રસાયન, ચામડાં કેળવવાં, વિજળી વગેરેનાં પુષ્કળ કારખાનાં છે. દેશ સુખી અને સમૃદ્ધ છે.

ફિલ્મ ઉદ્યોગ : કચકડાની પટી ઉપર ચલચિત્રો

હોતારી સિનેમાઓમાં દેખાડવાનો આ ઉદ્યોગ હિંદમાં હવે પુષ્કળ વિકાસ પામ્યો છે. કચકડાની પટી અને ફોટોગ્રાફનો સામાન યુરોપમાંથી મંગાવવો પડે છે. તેમ જ “ટોફી” એટલે બોલતી ફિલ્મો માટેનાં યાંત્રિક સાધનો પણ પરદેશોથી આવે છે. આગળ બધી દેખાડવાની ફિલ્મો પરદેશથી આવતી હતી. પરંતુ હિંદમાં હવે જે બધું છે, આપણા ફિલ્મ ઉદ્યોગમાં સંગ્રહ નથી. હિંદની ફિલ્મોના અખ્ય ભાગ હિંદી બોલીમાં છે. એક ફિલ્મ તૈયાર કરતાં પચીસ હજાર રૂપિયાથી ત્રણ લાખ રૂપિયા ખર્ચ લાગે છે. ફિલ્મોમાં રાજ્યદારી કે સામાજિક અનિષ્ટ તત્વ કે કોમી લાગણી ન હોવા, તે માટે સેન્સરોની ઓર્ડર પ્રાપ્તિ સરકારે સ્થાપી છે. સરકારે ફિલ્મોની લખાણની અપેક્ષા ૧૧,૦૦૦ ફીટની કરાવી છે. સુખ્યમાં કુલ ફિલ્મોના કુલ ભાગ બતાવવામાં આવે છે. ફિલ્મોના નટ નટીઓને બાદશાહી પમારો એટલે રૂ. ૨૦૦ થી રૂ. ૨૫૦૦ સુધીના માસિક પમારો અપાય છે. સુખ્યમાં ૭ સ્ટુડિઓ, લાહોરમાં ૧, પુનામાં ૨,

કલકત્તામાં ૪ અને મદ્રાસમાં બે હતા. ૬૨ વરસે ૩૫ લાખ રૂપિયાની કિંમતની ફિલ્મોની કચકડાની પટી પરદેશોથી આયાત થાય છે.

હિંદમાં લગભગ ૧,૨૦૦ સિનેમાઓ છે. ફરતાં પણ ૪૫૦ બીબી છે. એની આવક આશરે ૪ કરોડ રૂપિયાની ગણાય છે. ફિલ્મ દેખાડવાનો સિનેમાઓ ઉપર પ્રાંતિય સરકારોએ “કર” નાખ્યો છે, ઈ. સ. ૧૯૪૦ માં ૧૬૨ ફિલ્મો હિંદમાં તૈયાર થઇ હતી. ૧૯૪૧ માં હિંદમાં, ૧,૫૩૫ સિનેમાગૃહો હતા.

ફિલ્મો : પેસિફિક મહાસાગરમાં આ એક સુંદર

બેટ છે. ન્યુઝીલેન્ડ અને ઓસ્ટ્રેલિયાની ઉત્તરપૂર્વે એ બેટ આવેલો છે. આ બેટમાં હવા સરસ પણ અનુકૂળ આવે એવી છે. પુષ્કળ વરસાદ હોવાથી એ બેટમાં નાળીયેર, શેરડી અને કેળાં પુષ્કળ થાય છે, ફલ્સ પણ થાય છે. આ બેટો ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં અંગ્રેજોએ પોતાના સામ્રાજ્યમાં જોડી દીધા હતા. એમનો ગવર્નર અને એક્ઝીક્યુટીવ કાઉન્સિલ એનો કારભાર ચલાવે છે. ધારાસભા છ પુરોગામીઓ ત્રણ ત્યાંના રહેવાસી અને ત્રણ હોંદીઓની નીમ્યા છે. એ અધીરો બેટોમાંથી ૮૦ માં વસતિ છે, તેમાં સૌથી મોટો બેટ બીટીલેવનું ક્ષેત્રફળ ૪,૦૫૮ ચોરસ માઈલનું છે. બધા બેટોનો વીરતાર ૭,૦૮૩ ચોરસ માઈલનો છે. બેટની વસતિ ૧,૬૩,૨૬૮ની છે, તેમાં પુરોગામીઓ ૪,૮૦૪ શીઝીયન ૬૬,૬૫૬, હિંદીઓ ૮૦,૬૫૧, ચીનાઓ ૧,૪૭૬ વગેરે છે. પેદાશ ૬,૦૫,૨૦૦ પૌન્ડની અને ખર્ચ ૫,૬૬,૬૮૩ પૌન્ડનો છે. રાજધાનીનું શહેર સુવા છે. એ બેટોમાં ૫ ખાંડની મીઠો, એક ચાતું કારખાતું, ચોવીસ ચોખાની મીઠો, બે રબરની મીઠો, બે માખણનાં કારખાનાં, એક બિરકટની મીઠ છે, હોંદીઓ મનુરો (ગીરમીટીયો) તરીકે ફિલ્મમાં આવ્યા હતા. હવે સ્વતંત્ર થઇને કેળાં, નારીયેર, શેરડી, ચોખાની બેટો કરે છે.

ફિલ્મો : નાપાનનો આ નવાળાસુખી પર્વત

ટોકીઓથી સાંઠ માઈલ દૂર છે. એ હોન્ડોબેટ ઉપર આવેલ છે. હેલ્ડાં બસો વરસો થયા એ જાણ્યો નથી. નાપાનિજો એને ઘણું પૂજ્ય માને છે. એ ખૂબ ઊંચો અને સુંદર દેખાવો પર્વત છે. આથી ઘણા અસાધરો એને જોવા જાય છે. એના માથા ઉપર હંમેશાં બરફ રહે છે. ફિલ્મોમાં એ નાપાનની એક દૃશ્ય વસ્તુ છે.

ફિલ્મો : એના નાના નાના ઊંડો હોય છે.

ઉલ્લસીની એ જાત છે. ફિલ્મોના ઘણા અલ્પજીવાશક, પાચક અને મોટામાં અમી ઉત્પન્ન કરવાના છે. ફિલ્મોના અર્ક સાકર સાથે આપવાથી અલ્પજીવો નાશ કરે છે. ફિલ્મો ચીનમાંથી આવ્યા છે. ફિલ્મો રસોઈ અને ચટણીમાં પડે છે. ફિલ્મો સ્વાદ, ભારી, સ્થિત છે. ચટણીમાં ફિલ્મો, ખારેક, મરી, સિંધવ, કાળી દ્રાક્ષ અને છાં પડે છે.

ફેરલ ન્યાયાખાતું : પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો

તથા મધ્યસ્થ સરકાર વચ્ચે પડેલાં વાંધાઓને નિકાલ આપવા કાર્ય કરશે. એમાં ત્રણ જગલ છે. ન્યાયાખાતું ધારાસભાની સત્તાની પર છે.

ફેડરલ પબ્લિક સર્વિસ કમિશન : મધ્યસ્થ સરકારનાં જુદાં જુદાં ખાતાઓના ઉચ્ચ નોકરીને આ કમિશન પસંદ કરશે. પ્રતિ માટે પણ આવાં કમિશનો નીમવામાં આવ્યાં છે.

ફેડરલ રાન્યમ્બારણુ હિંદનું : હિંદનું નું બંધારણ તા. ૧ એપ્રિલ ૧૯૩૭ થી અમલવાદમાં આવ્યું. આથી હિંદી વજરની ડેખરેખ કાંઈક ઓછી થઈ છે. ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ બંધ થઈ છે. હિંદી વજર પોતાને માટે સલાહકારો છ સુધી નીમે છે. ધારાસભામાં બહુમતિ ધરાવનાર પક્ષમાંથી ગવર્નર જનરલ દ્વારા સલાહકારો ને પ્રધાનો તરીકે નીમશે. તેમને સર્વે ખાતાઓ સોંપાશે. માત્ર ધાર્મિક, આંતરરાષ્ટ્રિય બાબતો, સરહદની કોમોને લગતાં ખાતાઓ માટે ગવર્નર જનરલ જવાબદાર રહેશે. ગવર્નર જનરલને સર્વેપરી અને સુખ્ય સત્તાઓ આપવામાં આવી છે, મધ્યસ્થ ફેડરલ ધારાસભાના બે વિભાગ થશે. કાઉન્સિલ ઓફ રેટના ૧૫૦ પ્રતિનિધિઓ હિંદી પ્રજા ચૂંટશે. ૧૦૪ દેશી રાન્યો મૂકશે. ૬ ગવર્નર જનરલ નીમશે. ફેડરલ એસેમ્બલીના ૨૫૦ સભ્યો બ્રિટિશ હિંદની પ્રજા ચૂંટશે ૧૨૫ દેશી રાન્યો ચૂંટશે. બંને સભાઓમાં કાયદાઓ પસાર કરવા પડશે. હિંદના કુલ ખર્ચાના ૮૦ ટકા ભાગ ઉપર ફેડરલ ધારાસભાની સત્તા રહેશે નહિ, માત્ર ૨૦ ટકા ઉપર જ સત્તા રહેશે, આ બંધારણ હિંદી પ્રજાની વિશ્વતાને લીધે અમલમાં આવ્યું નથી, દેશી રાન્યો પણ એમાં પોતાની સત્તાને ધટાડો સમજે છે, સૈન્યને તદ્દન સ્વતંત્ર રાખવામાં આવ્યું છે,

પ્રહરોશ અને એકને હિંદમાંથી છૂટા પાડવામાં આવ્યાં છે. પ્રતિમાં ધારાસભાના બહુમતિ પક્ષને રાન્ય સત્તા આપવામાં આવેલ છે. એ પક્ષો પ્રધાનો નીમે છે. સુબંધ, બંગાળ, સંયુક્ત પ્રાંત, મદ્રાસમાં બે વડી ધારાસભાઓ અને બાકીના પ્રતિમાં એક વડી ધારાસભા રહેશે. ગવર્નરને વિશાળ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. આ બંધારણ અમલમાં આવ્યું છે. પ્રતિને સ્વતંત્ર સત્તાઓ મળી છે.

હિલ્ડી, અજમેર, મેરવાડા, બહુચિરતાન, આંદામાન, નિકોબાર, ફર્ગ પ્રાંતો નાના હોવાથી એનો વહિવટ ફેડરલ સરકાર કરશે. સનદી નોકરીના પગારો પેન્શનો હિંદી વજરના તામે રહેશે.

મધ્યસ્થ સરકાર ઇન્કમટેક્સ, પ્રદેશી માલની જકાતો, વેરાઓ, ફૂંડી ઉપર રટાપો વગેરેમાંથી પોતાની આવક મેળવશે. પ્રાંતિય સરકારો જમીનનું મહેસુલ ખનિજ પદાર્થો માથાવેરી કંધારોજગાર ઉપરના કરો મેલ્જોરોખના મેળાવડાઓ ઉપર કર, નાકાવેરા વગેરેથી પોતાની આવક મેળવશે.

ફેડરલ રીઝર્વ બેન્ક : આ બેન્કની પાણુ બેન્ક છે. હિંદી સરકારે પોતાના ચલણના નાણાંના વહીવટ માટે એની સ્થાપના કરી છે. એની મૂડી ૫ કરોડની છે. તેમાં કેટલોક ભાગ શેરીથી પ્રજાને પણ આપવામાં આવ્યો છે. એના પ્રમુખ અને બે ડાયરેક્ટરો, ગવર્નર જનરલ નીમે છે. સરકારના નાણાંના ચલણનો, લેનોનો, સોના ચંદીનો વહિવટ આ બેન્ક કરે છે. એ મધ્યસ્થ બેન્ક છે.

ફેડરલ રેલ્વે ખાતું : રેલ્વેનો વહિવટ આ ખાતું કરે છે. ગવર્નર જનરલ એના ઉપર ડેખરેખ રાખશે.

ફેડરેટ્ડ મલાર્ડ રેટ્રેક્સ : બ્રિટિશ વડપણુ નીચે પેરાક, આળેન્ગર, નેઝીસબીલન અને પાહંગનાં દેશી રાન્યો મલાયામાં આવ્યાં છે. આ રાન્યોના શાસનને બ્રિટિશ ડેખરેખ નીચે લાવવામાં આવ્યું છે. આ એકનિત રાન્યનું કુલ સેવકો ૨૭,૫૩૦ ચો. માઇલોટ છે. આની વસતી ૧૬૬ લાખની ગણાય છે. ૬૬ લાખ મલાર્ડ લોકો, ૬૬ લાખ ચીનાઓ, ૩ લાખ હિંદીઓ અને ૬,૫૦૦ અંગ્રેજોની વસતી છે. સુખ્ય શહેર કુઆલા લમ્પુર છે. એની વસતી ૧ લાખની છે. એ સંયુક્ત રાન્યની પેદાશ ૫૬ લાખ પૌન્ડ એટલે સાત કરોડ રૂપિયા જેટલી હતી. ખર્ચ પટા લાખ પૌન્ડનું હતું.

રાન્યમાં નારીઓનાં વનો છે. રબરના બગીચાઓ છે. કલઈની ખાણો છે, એતીમાં સુખ્ય પેદાશ ચોખાની છે. જંગલોમાં કિંમતી સાગ અને ઝીલું લાકડું પુષ્કળ મળે છે. દર વર્સે ૨૦,૦૦૦ થી ૩૦,૦૦૦ ટન, કલઈનીકળે છે. ૩૦,૦૦૦ એક્સ ઉપર સોટ નીકળ્યું હતું. સીયું, લોડું, તાંબું અને બીજા ધાતુઓ પણ મળે છે. કુલ આમદાની નિકાસ ને વેપાર ૧ કરોડ પૌન્ડનો છે. ૧,૦૬૦ માઇલની રેલ્વે છે.

ફેડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન એમ્પર ઓફ કોમર્સ : હિંદના લગભગ બાવન હિંદી વેપારી મંડળોત્ત આ સંયુક્ત મંડળ છે. એ હિંદના ઉદ્યોગ સંબંધી વિકાસને કૃષ્ટિમાં રાખી ઠરાવે કરે છે. આમાં મોટા મોટા મૂડીપતિઓ છે. મૂડીપતિઓના લાભો એ સંભાળે છે.

ફેડરેશન નેશનલ ઇન્ડિયન : ઇ. સ. ૧૯૧૮માં મ હા સભા ના કેટલાક જૂના મેમ્બરોએ મહારાજાથી છૂટા પડીને આ નવી સંસ્થા ઉભી કરી છે. એ આ પોતાને હિબરોખોના નામે ઓળખાવે છે. મહારાજાના અસહકાર અને શીથી લડતની નીતિ એમને પસંદ નથી. અચલ્યો, ઠરાવો, વર્તમાનપત્ર દ્વારા ચળવળ, સભાઓ દ્વારા એ મંડળ સરકાર પાસેથી સંસ્થાની બંધારણ મેળવવા માગે છે. એમાં શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી, સર ચીમનલાલ સેતલવડ, સર તેજબહાદુર સમુ વગેરે નામાંકિત પુરુષો છે. એમાં બધા નેતાઓ છે. પ્રજા એમના વિચારોને પસંદ કરતી નથી.

ફેર્મોસા : ફેર્મોસા અથવા ટેવાનનો બેટ ભપાન સમુદ્રમાં આવ્યાં છે. ઇ. સ. ૧૮૬૫ ના મે માસમાં ભપાને આ બેટ ચીન પાસેથી મેળવ્યો હતો. ત્યાં ભપાનનો ગવર્નર જનરલ રહે છે. આ બેટનું સેવકો ૧૩,૮૬૦ ચો. માઇલનું છે. એની વસતી ૪૬ લાખની છે. ૨૬ લાખ ભપાનિઝો આ બેટમાં વસે છે, સુખ્ય શહેર ટેહોકુની વસતી ૨૬ લાખની છે. આની પેદાશ બાર કરોડ ચેનની અને ખર્ચ પણ તેટલું જ છે. આ બેટમાં સુખ્યત્વે કપુર થાય છે, જગતને કપુર ભપાન અહીંથી પૂરું પાડે છે. કપુરની પેદાશ ૫૬ લાખ રતલ અને કપુરના તેલની પેદાશ ૮૮૬ લાખ રતલ જેટલી થાય છે. આનું પણ સારું વાવેતર થાય છે. ચોખા લોકોને ખાવા માટે વવાય છે, ખાંડ પણ થાય છે, ભપાનિઝો આ બેટમાંથી સારા રસ ચૂસે છે. વેપારઉદ્યોગ એ સર્વે ભપાનિઝોના હાથોમાં છે. ભપાને આ બેટમાં સારા સુધારા કર્યાં છે.

કાન્સ: યુરોપનું આ મહારાજ્ય હમણું જન્મીને તાજે છે. જર્મનીએ ઈ. સ. ૧૬૪૦ માં કાન્સને છતી લીધું છે. હમણાં ૧૬૪૪ માં અંગ્રેજ અને અમેરિકન સૈન્યો કાન્સની સ્થિતિ માટે એના નોર્મન્ડી અને બ્રિટાની જલ્લાઓમાં લડે છે, એક વખતનું બન્યું, પ્રતિભાશાળી કાન્સનું પતન થયું છે. એ દેશમાં નૈપાલીઓને જેવા વીરો પાક્યા હતા. કાન્સ પાંચરો વરસો સુધી ગ્રેટબ્રિટન સાથે માફક યુદ્ધ કરતું હતું. ૧૬૧૪-૧૮માં એણે જર્મનીના પરાજય બીજા મિત્ર રાજ્યોની સહાયતાથી કર્યા હતા.

કાન્સના પ્રભુસત્તાક રાજ્ય અથવા સામ્રાજ્યના પ્રેસિડેન્ટ દર સાત વરસે ચૂંટાય છે. સીનેટ અને ગ્રેનર બોર્ડ ડાયુટીઝ એમ બે રાજસભાઓ છે. કાન્સનું શાસન બહુમતિ ધરાવનાર પ્રધાનમંડળ કરે છે. કાન્સમાં વારંવાર પ્રધાનમંડળો બદલાય છે. કાન્સ અતિ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિવાળી પ્રભુ ધરાવે છે. વિદ્યા, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન એમાં આ પ્રભુ બહુ આગળ વધેલી છે. આ પ્રભુમાં રંગદ્રેશ નથી. આખા જગતમાં વચનમાધુર્ય, રહેણીકરણી, નિખાલસતામાં આ પ્રભુ આગળ વધેલી છે. યુરોપમાં સૌ પ્રભુઓ કાન્સની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનું અનુકરણ કરે છે. ફ્રેન્ચો મોટા સ્વદેશપ્રેમી છે.

કાન્સ પાસે નીચે સુખખ સંસ્થાનો હતાં:

સંસ્થાનો	કયા વર્ષમાં મેળાવું?	એ. માઇલ	વસતિ
એશિઆમાં હિંદુસ્તાન	૧૧૭૧	૧૬૬	૨,૮૬,૪૧૦
આનામ	૧૮૮૪	૩૬,૭૫૮	૫૧,૧૭,૮૦૧
કંબોડિયા	૧૮૧૨	૧૭,૫૫૦	૨૮,૦૬,૦૦૦
કાથીન-આઇના	૧૮૧૧	૨૬,૪૭૬	૪૪,૧૭,૩૫૨
ટાનકિંગ	૧૮૮૪	૪૦,૫૩૦	૮૦,૧૨,૪૨૬
લાઈઝ	૧૮૬૨	૮૬,૩૨૦	૬,૪૪,૦૦૦
શીરયા	૧૬૪૨	૧૦,૦૦૦	૨૮,૩૧,૬૨૨
આફ્રિકામાં			
એલિજીયા	૧૮૩૦-૧૬૦૨	૮,૪૭,૫૫૨	૬૫,૫૩,૪૫૧
ટ્યુનિસ	૧૮૮૧	૪૮,૩૦૦	૨૪,૧૦,૧૬૨
રૅગોલ	૧૬૩૭-૧૮૮૬	૭૪,૧૧૨	૧૪,૮૭,૬૪૪
ફ્રેન્ચ સુડાન	૧૮૬૩	૩,૮૦,૫૫૭	૩૫,૧૮,૨૨૫
ગીની	૧૮૪૩	૮૬,૪૩૬	૨૧,૭૬,૨૮૧
આઇવરી-કોસ્ટ	૧૮૪૩	૧,૮૦,૮૦૨	૩૮,૪૨,૬૪૪
હાઈનામી	૧૮૬૩	૪૧,૩૦૨	૧૧,૩૨,૨૮૬
સુરેટેનીઆ	૧૮૬૩	૩,૪૭,૪૦૦	૩,૪૮,૬૨૬
નાઇજર	૧૬૧૨	૪,૬૦,૪૬૦	૧૭,૫૮,૩૬૨
વિયુવ્યુત આફ્રિકા	૧૮૮૪	૬,૧૨,૦૪૬	૩૧,૬૨,૨૮૨
કેમેરોન	૧૬૧૬	૧,૬૬,૪૮૬	૧૮,૭૮,૧૮૩
ટાંગો ફ્રેન્ચ	૧૬૧૬	૩૩,૭૦૦	૭,૫૦,૦૬૫
રીયુનીયન	૧૬૪૬	૬૭૦	૧,૬૭,૬૩૩
માડાગાસ્કર	૧૬૪૩-૧૮૬૧	૨,૪૧,૦૬૪	૩૭,૦૧,૭૭૦
મેયોટ	૧૮૪૩	૭૬૦	૧,૩૦,૨૫૩
સોમાલી કિનારો	૧૮૬૪	૮,૮૮૦	૬૮,૬૬૫
અમેરિકામાં			
સેન્ટ પીઅર અને મીકોલોન	૧૬૩૫	૬૩	૩,૫૮૪
એલેક્સાપ	૧૬૩૪	૫૩૨	૨,૬૭,૪૦૭
મારટેન્ક્યુ	૧૬૩૫	૩૮૫	૨,૩૪,૬૬૫
ગ્યુઆના	૧૬૨૬	૩૪,૭૪૦	૨૨,૧૬૬
ઝાંબીનીયામાં			
ન્યુ કેલેડોનીયા અને ડેપાર્ટાનીસ	૧૮૫૪-૧૮૮૭	૮,૫૪૮	૫૭,૧૬૫
ટાહીટી વગેરે	૧૮૪૧-૧૮૮૧	૧,૫૨૦	૩૫,૬૦૦

કોઈમાં જણાવેલા ઘણાં પ્રદેશો ગ્રેનરને જાય છે. ફ્રેન્ચ ઇન્ડોચાઇના ન્યાયના કેન્દ્રમાં છે. ફ્રેન્ચોના આફ્રિકન પ્રદેશ ઇટાલીઓ અને જર્મનીઓ છતી લીધા હતા. પરંતુ હવે એ ફ્રેન્ચ અંગ્રેજોને છતી લીધા છે; ઘણાં પ્રદેશો સંસ્થાનોના વહીવટ સાથે રાજ્યોના મિત્ર પ્રભુઓ કમિટીને સોંપાશે.

કાન્સ અને બ્રિટન વચ્ચે માન ૨૪ માઇલ પહોળી ખાડી ફ્રેન્ચીશ એનલ છે. એ દેશનો વિસ્તાર ૨,૧૨,૬૫૦ ચો. માઇલનો અને વસતિ ૪,૦૭,૪૩,૮૦૭ માણસોની છે. સુખ્ય શહેર પેરિસ આખા જગતમાં સુંદરમાં સુંદર શહેર ગણાય છે. હમરો

પ્રવાસીઓ આ શહેર ભેગા આવે છે. એની વસતિ ૩૦ લાખની છે. માર્સેલ્સની વસતિ ૬ લાખની અને લાયોન્સ શહેરની વસતિ ૧ લાખની છે. ફ્રાન્સની પ્રમુખ અર્થ લાભ ઉદ્યોગોમાં અને ખેતીમાં શેકાથેલો છે. ફ્રાન્સ સમૃદ્ધ અને સુખી દેશ છે. આખી પ્રભ સાથે અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. વિદ્યાભિના એ પ્રદેશ છે. રાજ્ય પ્રમુખ ગોળી, વૃષ્ટિ, અસરકોતી, કુંભી રોગીઓને મોટી ઉદારતાથી નિભાવે છે.

ફ્રાન્સમાં ફ્રાન્કોના રૂપાને સિકંકો ચાલે છે. એની કિંમતની વધુદ બીજા અલગોના પ્રમાણમાં થાય છે. ફ્રાન્સની આર્થિક સ્થિતિ મોટા સૈનિક ખર્ચને લીધે યુક્તેષ્ટ હતી. પરંતુ ફ્રાન્સની પ્રમુખ આર્થિક કાલત સારી છે. ફ્રાન્સની સરકારની પેદાશ કરતાં અર્થ વધારે છે. ફ્રાન્સનો પ્રભુકિય કરજ પણ ભારે છે.

યુદ્ધને લીધે ફ્રાન્સનો વેપાર, વહાણવટું સૌ નાશ પામ્યાં છે. જર્મનીને જર માસે મોટી રકમ અર્ચની આપવી પડે છે. ફ્રાન્સનું સૈન્ય જર્મનીએ વિખેરી નાંખ્યું છે. એનાં શસ્ત્રો બનાવવાનાં કારખાનાંઓ પણ જર્મનીના હાથમાં છે. જર્મનીનાં મોટાં સૈન્ય ફ્રાન્સમાં રહે છે. ફ્રાન્સની મનવાસીનો મોટો કાફલો સાગરને તળેએ પહેંચે છે. વિમાની કાફલો પણ નાશ પામ્યો છે. એક વખતનું મહાસાગરની રાજ્ય હમણાં તે લાંબી પડ્યું છે.

ફ્રાન્સમાં ખેતીની પેદાશ સારી છે. ઇ. સ. ૧૯૩૪ માં ૮૩,૫૬,૦૦૦ ટન ઘઉં, ૧૧૫ લાખ ટન જવ, ૪૧૫ લાખ ટન ચોરસ થયા હતા, કેળા અને કેળા પણ મોટી રકમનાં ફ્રાન્સમાં થાય છે. જમીન ફળદ્રુપ અને ખેડૂતા મહેનતુ છે. ફ્રાન્સમાં રેશમ મોટી રકમનું પેદા થાય છે.

જુરતરોમાં કાલસો, પોલાક, લોડું વગેરે સારા પ્રમાણમાં નીકળે છે. દ્રાક્ષો થાય છે, એટલે હાર ઉંચી અને પુષ્કળ બને છે. બીટરુટમાંથી ખાંડ ખૂબ તૈયાર થાય છે. કાપડની મીઠો પણ ઘણી છે. ફ્રેન્ચો સરસ કાઠીગર હોવાથી દરેક માલ જુદા બનાવે છે. માછલીઓ પણ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ફ્રાન્સના સમુદ્રોમાંથી મેળવે છે. ફ્રાન્સનો પ્રભ યંત્રો, રસાયનો, વિદ્યુત વગેરેમાં પણ પ્રગતિશીલ છે. મોટાં મોટાં કારખાનાંઓ ધરાવે છે. ફ્રાન્સ પાસે પછાત પ્રલથી વસેલાં ઘણાં સંસ્થાનો છે. આથી ફ્રાન્સનો વેપાર સારો ચાલે છે. વહાણવટું, રેલ્વે, વિમાની વ્યવહાર, રેડીઓ, ફોનકાં વગેરેના તારી મૂકવાનાં રથાનો સૌ પહેલા નંબરનાં છે. જર્મની બહુ બળવાન થતું હોવાથી ફ્રાન્સ ગ્રેટબ્રિટન, રશિયા તથા યુરોપનાં બીજાં રાજ્યો સાથે દાસ્તી રાખીને સંધિઓ કરી હતી; પરંતુ છેવટ ફ્રાન્સ અને એના મિત્રોને એકલા જર્મનીએ પરાજય કર્યો હતો.

ફ્રેન્ચ અમેરિકન સંસ્થાનો :

૧ બ્વારેલોડુ ટાપુ—આ બે નાના ટાપુઓ છે. એમનું સ્ત્રેત્રણ કુલ ૧,૩૮૦ ચો. માઇલનું છે. ગવર્નર એનું શાસન કરે છે, કુલ વસતી ૨,૬૭,૪૦૭ ની હતી. સુખ્ય રાજ્ય-ધારીનું કુલ બેગરની વસતી ૬,૨૬૬ની હતી. સરકારી પેદાશ કુલ ૧૫ કરોડ ફ્રેન્ક અને અર્થ પણ તેટલું જ હતું. સુખ્ય પેદાશ ખાંડ, કેળાં, કોફી અને કેકોઆ છે. આમવાની માલની મળતી

કિંમત ૧,૫૦૨ લાખ ફ્રાન્કની અને નિકાસ માલની કિંમત ૧,૮૮૨ લાખ ફ્રાન્કની હતી. નિકાસમાં સુખ્ય ખાંડ ૪૦,૬૫૪ ટન, કોફી ૨૬૩ ટન, કેકોઆ ૧૨૬ ટન અને હાર હતી. કેળાંની નિકાસ ૧૬,૪૩૬ ટનની થઇ હતી.

૨ આયુના—ફ્રેન્ચ ગવર્નર એનું શાસન કરે છે. એ પ્રદેશ કશિણ અમેરિકાને કિનારે આવ્યો છે. એનું સ્ત્રેત્રણ ૩૪,૭૪૦ ચો. માઇલનું છે. એની વસતી ૨૨,૧૬૬ની છે.

૩ માર્ટીનીક—ફ્રેન્ચ ગવર્નર એનું શાસન કરે છે. એનું સ્ત્રેત્રણ ૩૮૫ ચો. માઇલનું છે. વસતી ૨,૩૪,૬૫૫ની છે. લશ્કર અને તોપખાનાની એક ટુંકડી આહી રહે છે. સુખ્ય શહેર ફોર્ટ—ફી—ફ્રાન્સની વસતી ૪૩,૩૩૮ ની હતી. બજેટ કુલ ૧૦ કરોડ ફ્રાન્કનું હતું. ખાંડ અને હાર સુખ્ય પેદાશ છે. ૧૬ ખાંડ બનાવવાની મીઠો છે. ૧૪૮ ફાર્મી લાગીઓ છે. નિકાસમાં ૪૮,૨૧૫ ટન ખાંડ, ૩૧,૧૦,૪૦૪ ગેલન હાર, ૬૩૬૬ ટન કેળાં ૪૬૭ ટન અનેનાસ, સુખ્ય હતાં. સુખ્ય આયાત કુલ ૧,૬૬૮ લાખની અને નિકાસ ૨,૦૦૩ કરોડ ફ્રાન્કની હતી.

૪ સેન્ટ પીયરી—યુનાઇટેડકેન્ટન હકિણ કિનારે આવેલા નાના નાના ટાપુઓ છે. આ બધાની કુલ વસતી ૨,૭૪૭ માઇલસની છે. ટેકરાવાળી જમીનને કારણે ખેતી નથી અને અંદર 'કોડ' માછલી પકડવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે.

ફ્રેન્ચ આફ્રિકન ટોગોએન કેમેરૂન: આફ્રિકન ગોડફ્રાઇટ પણ આવેલા જર્મન પ્રદેશ પ્રભુસથે ૧૯૨૨ માં ફ્રાન્સને સંભાળવા આપ્યો છે અને તેનું સ્ત્રેત્રણ ૨૧,૮૬૩ ચોરસ માઇલનું છે. વસતી ૭,૫૦૦ની છે. હથેલીઓ ભુદી ભુદી ભતના વસે છે. અને સોળ ભતની લાવાઓ બેલે છે. ઘણા હથેલીઓ યુરલીમ છે, મોટે ભાગે જંગલી છે, એની પેદાશ મકાઈ, કેળા, કેલા અને સીંગદલી છે. જંગલ મોટા વિસ્તારમાં છે. તેમાંથી કેટલાક કીંમતિ પદાર્થો મળે છે. કોફી વગેરેની વાવણી પણ થાય છે. લોહો વણકર કુંભાર, લુહાર અને સુતારનું કામ શીખે છે. આમહારી માલની કીંમત ૧૬૩૩ માં કુલ નીકાસ ૪૧,૬૦૦ લાખ ફ્રાન્કની હતી, નિકાસ ૨,૭૩૦ લાખની હતી. ૨૮૬ માઇલની રેલ્વે હતી. દેશ ખૂબ પછાત છે. અલસી-ઓની ઘણી ભતો હજી જંગલી અવસ્થામાં છે.

ફ્રેન્ચ આદેશીયા: આ રથળે બીજા વિશ્વયુદ્ધની મોટી લડાઇ થઇ હતી. અંગ્રેજોએ જર્મનો—ઈટાલિયનો પાસેથી છતી લીધું છે. એનું સ્ત્રેત્રણ એક લાખ સત્તાવન હબર ચો. માઇલ એટલું છે. વસતિ ૬૫,૫૮,૪૫૦ છે. થોડા યુરોપિયનો સિવાય આખી વસતિ યુરલીમ છે. ફ્રાન્સનો ગવર્નર જનરલ એનું શાસન કરે છે. તેના સુખ્ય શહેર આલ્બર્જસની વસતિ ૨,૫૭,૧૨૨ છે. ઓરાનની વસતિ ૧,૬૩,૭૪૩ ની છે. આલ્બર્જસના વિશ્વવિદ્યાલયમાં ૨,૬૨૨ વિદ્યાર્થીઓ છે. જૂળ લાવા ફ્રેન્ચ છે. ૧૬૩૫ માં આલ્બર્જસની સરકારી પેદાશ ૧૮,૭૨૪ લાખ ફ્રાન્ક ની થઇ હતી. અર્થ પણ તેટલું જ. દેશી પ્રભને ફરનિયાત લશ્કરી નોકરીમાં દાખલ થતું પડે છે. સૈન્યમાં ત્રણ હીવીઓ છે. આલ્બર્જસના કેટલોક પ્રદેશ બહુ જ ફળદ્રુપ છે. ઉત્તર ભાગ પર્વતમય અને ભરવાડોનાં દોરી અને પથ્થરો માટે ઘાસ પૂરું પાડે છે. ૮,૬૫,૪૬૦ ટન ઘઉં, ૭,૭૦,૨૫૦ ટન

જન, ૧,૪૦,૮૦૦ ટન ઓઇ, આ સિવાય મકાઇ, બટાટા, વાલ, પટાણા અને ટામેટાં પણ થાય છે. શણ, રૈશમ, તમાકુ પણ પેદા થાય છે. તમાકુની પેદાશ ૧,૩૮૬ ટનની હતી. તે સિવાય ૬,૧૪૨ રૈશમના કોસીટાની પેદાશ હતી. શાક્ષીની પેદાશ મોટી હોવાથી દારૂ બનાવાય છે. કૃષા, દાઢમ, બદામ, અંજીર, ખજૂર પણ આ ક્ષેત્રનું પ્રદેશમાં થાય છે. છળનું તેલ પણ સારા પ્રમાણમાં થાય છે. જંગલ પર લાખ એકરમાં છે. આથી લાકડું પણ સારા પ્રમાણમાં મળે છે. ત્યાં માછલીના પણ ઉદ્યોગ ચાલે છે. ખનીજમાં સાત લાખ વેસ્ટ હબર ટન લોડું, ૧૫૭ ટન સીસું ૫,૮૮૪ ટન કાંચ મળ્યું હતું. એ સિવાય સેગ્મેન્ટર, મીઠું, કાલસો, સુરમો પણ થાય છે. કુલ વેપારમાં આમદાની ૪૮,૧૬૦ લાખ ફાંટની છે. નિકાસ ૩૬,૮૬૭ છે.

ક્રેન્ચ ઇન્ડો ચાર્જના : આ ક્ષેત્રનું પ્રદેશ બ્રહ્મ-દેશની દક્ષિણે આવેલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૮૫,૦૦૦ ચો. માઇલનું છે. ૧૯૩૧ની વસતી ગણતરી પ્રમાણે ૨,૧૬,૫૨,૦૦૦ની વસતી છે. તેમાં ૪૩,૮૩૬ યુરોપીઅનો હતા. એના પાંચ વિભાગો છે. કાચીન આધના, અનામ, કમ્બોડિયા, ચેનકિંગ અને કવાન-વનવાન છે. ક્રેન્ચ ગવર્નર જનરલ એનું શાસન કરે છે. એની સરકારી પેદાશ અને ખર્ચ ૧૯૩૪માં ૬,૦૬,૫૬,૦૦૦ પીયારરૂ (ચલણી સિક્કો) હતા.

ઇન્ડોઆધનામાં ચોખા માછલીઓ અને ખનીજો થાય છે. તાજ, ખાંડ અને ચા પણ થાય છે, ખનીજમાં ૧૬ લાખ ટન કોલસા, પાંચ હબર ટન કાંસુ અને એક હબર ટન કંથઈ થાય છે. એ દેશમાંથી કુલ એક અબજ ફાંટની કિંમતની નિકાસ અને ૬૧ કરોડ ફાંટની કિંમતની આયાત થાય છે, રૈફવે ૧,૬૬૯ માઇલમાં છે. ૩૫૪ સુ. પોસ્ટ ઓફિસો અને ૭૦૦ ગામડાની પોસ્ટ ઓફિસો હતી.

ક્રેન્ચ કોંગો : આ આફ્રિકામાંનું સંસ્થાન છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૧૨,૦૪૦ માઇલ છે. ૩૩૦ લાખની વસતિ છે. વિશાળ પ્રદેશમાં બહુ ધોરી વસતિ છે. ઘણા ખરા સીટીઓના જ ત્યાં વસવાટ છે. સંસ્કૃતી, વિદ્યા, શિક્ષણ, કારેકમાં પછાત છે. આ દેશનો હજી સુધી વિકાસ થયો નથી. ૩ લાખ ચો. માઇલ-માંનાં ગાઠ જંગલોમાં પણ પૂરી રીતે ઘર્ષ શાખી નથી. આ રાજ્યનું બજેટ ૧૦ કરોડ ફાંટનું છે. આપારમાં આમદાની ૧૭૦૦ કરોડ ફાંટની કિંમતની અને નિકાસ ૧૪૦ કરોડ નેટલી થઈ હતી.

ક્રેન્ચ ટયુનિશ : એનો રાજકર્તા શીદી આમદ બે છે. પણ ક્રેન્ચનું ચક્રવર્તિ પણ તેમ જ રાજ્યશાસનમાં પણ એમની જ સત્તા છે. ૧૧ પ્રધાનોમાંથી આઠ ક્રેન્ચ અને ત્રણ દેશી છે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર આવેલા રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૪૬,૩૬૦ ચો. માઇલનું છે. વસતી ૨૨,૧૫,૩૬૬ ની છે. તેમાં ૨૧૦ લાખ આરબ છે. ૧૯૩૪-૩૫ માં એની પેદાશ ૫૭૦ કરોડ ફાંટની હતી. ખર્ચનું પ્રમાણ પણ તેટલું જ હતું. સુખ્ય રાજધાનીનું શહેર ટયુનિશ, વસતી ૨,૦૨,૪૦૫ ની છે. કીઝાઈની ૨૩,૨૦૬ ની છે. આ પ્રદેશમાં ૧૬૪૩ ના વર્ષ દરમિયાન અંગ્રેજો અને અમેરિકન સૈન્યોએ જર્મન અને હિટલરન સૈન્યોના પરાજય કરી રા લાખ સૈનિકોને પકડ્યા હતા. આ દેશ પણ ક્ષેત્રનું છે. ખેતી એ સુખ્ય ધંધો છે. ઘઉં ૪,૭૫,૦૦૦ ટન, જવ ૩,૪૦,૦૦૦ ટન, ૨૮,૦૦૦

ઓટ્સ, ૧૦,૫૦૦ ટન છળનું તેલ અને પુષ્કળ દારૂ શાક્ષીમાંથી કાઢવામાં આવે છે. ટયુનિશની દક્ષિણે ખજૂરના ઝાડમાંથી ૧૪,૪૦૦ ટન ખારેક પેદા થાય છે. બદામ, નારંગી, લીંબુ, પીતાં અને સુગંધી ઘાસો (તેલ) અને છે. છુથનાં પુષ્કળ જંગલો છે. છટાલીયન ખેડેલા અહીં આવીને વસ્યા છે. ખનીજોમાં સીસું ૬,૪૧૫ ટન, લોડું પા લાખ ટન અને ફોસ્ફોરેટના ખડકો ૧૭૦ લાખ ટન થયા હતા. ચુલ્હોગોમાં વણાટ, ચામડાની કારીગરી, માટીના વાસણો, ચટાઇઓ અને રૈશમનું વણકર સુખ્યતેલ છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાંથી માંછલાં પણ સારી રીતે મળે છે.

ક્રેન્ચ પશ્ચિમ આફ્રિકા અને સહરા:

આમાં આઠ દેશો આવ્યા છે. તેનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧૬,૬૪,૧૫૬ ચો. માઇલ છે. કુલ વસતી ૧૪,૪૦,૦૦૦ ની છે. સુખ્યતેલ વસતી સીટીઓની છે. એ સીટીઓ સંસ્કૃતીમાં ઘણા પછાત છે. ઘણા ખરા નામના મુરક્કીઓ છે. એ પ્રદેશમાં નાઇજર નામની ૩,૦૦૦ માઇલ લાંબી નદી વહે છે. ક્રેન્ચ ગવર્નર જનરલ એનું શાસન કરે છે. એનો મુકામ ડાકર ખાતે રહે છે.

૧૯૩૪ માં કુલ પેદાશ બજેટની ૮,૭૨૦ લાખ ફાંટની હતી. ખર્ચ પણ તેટલું જ હતું. ક્રેન્ચ કુલ ૧૭,૪૦૦ ટન હટું, તેમાં ૩,૩૨૭ યુરોપિયન હતા. પોલીમાં ૭,૦૦૦ ની ભરતી કરાની હતી. સુખ્ય પાકો સીંગણા ૩,૮૮,૬૭૦ ટન નીકાસ થયા હતા. કોકોઆ ૩૧,૦૨૭ ટન અને કોફી ૧,૭૭૬ ટન પેદા થઈ હતી. ૨,૩૫૫ માઇલની રેલ્વે હતી અને ૩૨૭ પોસ્ટ ઓફિસો હતી. આ દેશ સંસ્કૃતિમાં મૂળ પછાત છે. ક્રેન્ચો અને પીસે છે.

ક્રેન્ચ મહાગારકર : હિંદી મહાસાગરમાં આ મોટો બેટ આવ્યો છે. ઇ. સ. ૧૮૬૬માં ક્રેન્ચોએ ત્યાંના રાજ પાસેથી એ બેટ પડાવી લીધો હતો. ક્રેન્ચ ગવર્નર જનરલ એનું શાસન કરે છે. મહાગારકરનો ટાપુ જર્મન લાગવગ નીચેની ક્રેન્ચ સરકારના તાબામાં હતો. હિંદી મહાસાગરમાં સૈનિક હિલચાલોને આ ટાપુ બચકપ થવાથી ૧૯૪૨-૪૩માં અંગ્રેજો સૈન્યો મુકી આ ટાપુ છતી લીધો છે. મહાગારકર આફ્રિકાના દક્ષિણપૂર્વ કિનારા પર આવ્યો છે. તે આફ્રિકાના કિનારાથી માત્ર ૨૪૦ માઇલ દૂર છે. આ ટાપુની લંબાઈ ૬૮૦ માઇલ પહોળાઈ ૩૬૦ માઇલ અને એનો કિનારો ત્રણ હબર માઇલનો છે કુલ ક્ષેત્રફળ ૨,૪૧,૦૬૪ ચો. માઇલનું છે. ૧૯૩૧ની વસતી ગણતરી પ્રમાણે કુલ વસતી ૩૭ લાખ માણસોની છે. આ બેટમાં મલાગોસી નામની બેનકે ભંતો વસે છે. એમનું સુખ્ય શહેર અલ્તડેનરીય છે. તેની વસતી ૬૨,૦૦૦ માણસોની છે. એ ટાપુની પ્રભ મોટે ભાગે જંગલી છે. તેમાંથી સારો લાગ મુરક્કીય અને ગિરતી થઈ ગયો છે.

મહાગારકરનું બજેટ ભુદં ગણવામાં આવે છે. જર્મનીની મહેસુલ જગત માથાવેરા અને પશુવેરાથી સરકારી પેદાશ થાય છે. બજેટની રકમ ૬૨ વર્ષ ૨૭,૦૦,૦૦,૦૦૦ ની આવે છે. ક્રેન્ચ ૧,૫૮૦ યુરોપીઅન અને ૩,૭૨૦ દેશીઓનું બનેલું હતું. પોલિસ ખાતામાં ૩,૩૦૦ માણસો છે. સુખ્ય પાકો, ચોખા, ખાંડ, કોફી, કપાસ, કેકોલા, વનિતા, તમાકુ, માખણ, વાલ, વટાણા, લવીંગ, સેતુર અને જમરનો છે. ત્યારે શખના કીકા ઉછેરવાને ઉદ્યોગ ચાલે છે. જંગલોમાંથી કિંમતી લાકડું કાચો, ઝુંદ, વાલ, અને બીજા પદાર્થો મળે છે. પ્રભનો સુખ્ય આધાર ખેતી અને પશુપાલન ઉપર છે. ૭૦ લાખ પશુઓ આ બેટમાં છે. સુખ્ય ઉદ્યોગ ખાંડ,

ચોખા, સાણ, સીમેન્ટ વગેરે યુરોપીયનોના હાથમાં છે. તેમ જ ખનીજોની વાર્ષિક પેદાશ રૂ.૧૦,૦૦,૦૦૦ છે. તેમાં મુખ્ય ખનીજો ક્ષેષાઈટ, માઇકાની છે. કીમતી જ્વાહીર પણ થોડા પ્રમાણમાં નીકળે છે. કુલ વેપાર આખરોની ૩૭,૦૦,૦૦,૦૦૦ ફાન્ક અને નિકાસ ૩૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ ફાન્કની ૧૬૩૨માં થઇ હતી. આ ટાપુની પ્રભુ પછાત છે. ફેન્ચો એની પ્રભુને ચૂસે છે.

ફેન્ચ રી યુનીયન: આ ટાપુ ભુરબોડ નામથી પણ ઓળખાય છે. માદાગાસ્કરથી એ ૪૨૦ માઈલ દૂર હિંદી મહાસાગરમાં આવેલો છે. ઈ. સ. ૧૬૪૩માં ફાન્સે તે લઈ લીધું હતું. ફેન્ચ ગવર્નર એન્ટુ શાસન કરે છે. એન્ટુ સેન્ટ્રલ ૨,૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે. વસતી પણ તેટલી જ છે. ત્યાં લગભગ ફેન્ચો જ વસે છે. ૧૬૬૧ હિંદીઓ વેપારને માટે ત્યાં રહે છે. મુખ્ય શહેર સેન્ટ ડેનીસની વસતી ૨૬,૮૦૭ માણસોની છે. ત્યાંની રેલ્વે કુલ ૮૦ માઈલ છે. તેની મુખ્ય પેદાશ શેરડી, મેનીઆક અને ટોપીઆક નામનાં કંદો અને વનીલાની છે. ૭૭,૦૦૦ ટન ખાંડ આ ટાપુ પેદા કરે છે. દારૂ પણ પુરુષળ થાય છે.

ફેન્ચ સીરીયા અને લેબોનન : ૧૮૧૪-૧૮ ની લડાઈમાં પ્રભુસંધ તરફથી આ આરબ સુલ્તાની સોંપણી ફાન્સને થઇ હતી. ટુર્કી પાસેથી એ પ્રદેશો છૂટી લીધા હતા. જુમખ સમુદ્ર ઉપર એ આવ્યા છે. એન્ટુ સેન્ટ્રલ ૫૦,૦૦૦ ચો. માઈલ છે અને વસતિ ૨૮,૩૧,૬૨૨ ની છે. તેમાં ૧૫,૧૪,૭૫૫ સુન્નીઓ હતા. ૫,૦૫,૪૧૬ ક્રિશ્ચિયનો હતા. કામારકસ એ સીરીયાનું મુખ્ય શહેર છે. અતિ પ્રાચીન અને મોટું છે. એની પેદાશ ૧૬૩૪ માં એક કરોડ અને ૩૫ લાખની હતી. ખર્ચ પણ એટલું જ. પ્રભુનો મોટો ભોગ ખેતી અને દોર ઉછેરવાનો ધંધો કરે છે. પેદાશમાં ઘઉં ૩,૨૭,૩૭૭ ટન, જવ ૨,૭૩,૧૬૦ મકાઈ ૩૧,૦૦૦ ટન, ઓટ ૧,૨૦,૬૦૦ ટન, જીરું ૪૮,૦૦૦ ટન, રૈશમનાં કોરોટા ૧,૪૦૦ ટન, કપાસ ૬૩૫ ટન, આ સિવાય કઠોળ પણ થાય છે. દ્રાક્ષ, શેવર, નારંગી અને મેસળી પણ થાય છે અને અજીર પણ થાય છે; પરંતુ કાંઈ ભણવાનું જ ખનીજ નીકળતું નથી. ઉદ્યોગોમાં મુખ્ય રૈશમનો ઉદ્યોગ છે. આરબોએ સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે હાલ ભારે યુદ્ધેસા ઉઠાવી છે. ફેન્ચોને તેમાંથી અમુક હિસ્સો આપવો પણ પડ્યો.

ફેન્ચ સોમાલી લેન્ડ: આફ્રિકાના ઇટાલીયન અને બ્રિટીશ સોમાલી કંઠોની વચ્ચે આ પ્રદેશ આવ્યો છે.

૧૮૯૭ માં એને ફેન્ચ સંસ્થાન તરીકે ભરે કરવામાં આવ્યું છે. જીહુડી રાજધાની અને મુખ્ય બંદર છે. કુલ ૮,૮૮૦ ચોરસ માઈલનું એન્ટુ સેન્ટ્રલ છે. ૧૮,૬૧૫ એ પ્રદેશની વસતી છે. તેમાં મુખ્યત્વે સીદી ૩,૦૦૦ આરબો ૫૦૦ હિંદીઓ અને ચાહુડીઓ કંઈક મોટી સંખ્યામાં છે. ૧૬૩૩ માં ૧૩,૩૦,૦૦૦ નું બજેટ હતું. આ પ્રદેશમાં કંઈ ઉદ્યોગો નથી, એકદમ પછાત છે. ખનીજ પણ અણસોધાયેલા છે. લોકો ખેતી પણ કરતા નથી. જંગલમાં કંદો અને ફળો થાય છે, દરિયાકિનારે માછલીઓ પુરુષળ મળે છે.

ફેન્ચ હિંદ : હિંદમાં ફેન્ચોનાં નાનાં નાનાં પાંચ સ્થાનો છે. એક વખત હિંદમાં અંગ્રેજો સાથે ફેન્ચોએ પ્રદેશો મેળવવા માટે યુદ્ધ હરીફાઈ કરી હતી, પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડ્યા છતાં થોડા નામના પ્રદેશો રહી ગયા છે. તેમાં પોંડીચેરી વસતી ૧,૭૬,૧૭૩, કારીકલ વસતી ૬૦,૬૭૨, ચંદનનગર ૨૮,૦૮૨, માહી ૧૨,૫૨૩ અને એનાંઓની વસતી ૪,૭૩૪ની છે.

એ પ્રદેશોમાં કરારાંબિક રહેલા અને પાંચ કાલેન્ડ છે. એની પેદાશ ૩,૪૬,૫૮૫ રૂ.ની અને ખર્ચ ૨૭,૬૩,૧૬૬ છે. ચોખા અને સીંગદાણાનો પાક થાય છે. પોંડીચેરીમાં ૩ કાપડની અને ચંદનનગર ખાતે ૧ જૂટની મિલ છે. થોડાં તેલનાં (સીંગદાણા) કારખાનાં પણ છે.

ફ્લાલીનનાં કપડાં : આ ઊનની ખનાવટનું બહુ યુવાળું વસ્ત્ર છે. એમાં ઠંડીને રોકવાનો ગુણ છે. આભરી માણસો ફ્લાલીનનાં કપડાં પહેરે છે. ઠંડીના સમયમાં છાતીનું સાથે રક્ષણ કરે છે. યુરોપમાં એનો ઉપયોગ રાત્રિના વધારે કરે છે. સરદીથી બચાવવા બાળકોને ફ્લાલીનનાં કપડાં પહેરાવે છે. નખળી છાતીવાળાએ ઉમેશાં ફ્લાલીનનો કપડો પહેરવો જોઈએ.

ફ્લોરેન્સ: ઇટાલીનું એ પ્રાચીન શહેર છે. એ શહેરમાં ઘણા સગેમરમરના મહેલો છે, શહેરમાં પ્રાચીન સ્થાપત્યો ઘણાં છે. આથી આ શહેર સુંદર લાગે છે. એની વસતિ ૮,૪૦,૨૮૭ ની છે. એન્ટુ સેન્ટ્રલ ૧,૪૬૭ ચો. માઈલનું છે. દર ચો. માઈલે ૫૬૧.૩ ની વસતિ છે. ફ્લોરેન્સની આસપાસ ખનીજોનો મોટો ઉદ્યોગ છે. ફ્લોરેન્સમાં યુનિવર્સિટી છે. ઘણાં પ્રવાસીઓ એની સુલાકાતે આવે છે.

અગાદ: આ અતિશય પ્રાચીન શહેર મેસો-પોટેમીઆ અથવા ઇરાકની રાજધાનીનું શહેર યુનેસ્કો નદી ઉપર આવ્યું છે. ઇરાક રેલવેનું એ મુખ્ય મથકન છે. અરેબીઅન નાઇટસના પ્રખ્યાત ખાલીફ હાફેઝ અલ-

રસીદના અને એના વંશજોના સમયમાં અગાદ અતિશય ઉચ્ચ સંસ્કૃતિને પામ્યું હતું. હમણાં એની વસતી ૨૧૧ લાખની છે. પ્રાચીન રથાપત્યો બહુ ભણીતાં નથી. શહેર બહુ સુંદર કે આધુનિક પણ નથી.

ખજે: હિંદી સરકારનાં ખજેડા નીચે મુજબ હતાં:

આવક	૧૯૩૧-૩૭ લાખ રૂ.	૧૯૩૭-૩૮ લાખ રૂ.	૧૯૩૮-૩૯ લાખ રૂ.	૧૯૪૧-૪૨ લાખ રૂ.	૧૯૪૨-૪૩ લાખ રૂ.	૧૯૪૩-૪૪ લાખ રૂ.
જકાત	૪૦.૬૧	૪૩.૧૧	૪૦.૫૧	૩૭.૮૯	૩૧.૦૦	૩૦.૦૦
આબારી જકાત	૬.૫૨	૭.૬૬	૮.૬૬	૧૩.૧૫	૧૨.૬૮	૨૫.૪૨
મ્યુનિસિપલ કર		૧.૮૮	૨.૪	૧૧.૬૬	૨૬.૭૪	૪૨.૮૦
આવકવેરો	૧૩.૮૬	૧૩.૬૫	૧૫.૨૪	૩૨.૪૦	૪૮.૨૬	૫૬.૨૦
મીઠું	૮.૩૯	૮.૩૯	૮.૧૨	૬.૨૦	૧૦.૫૦	૯.૫૦
અરીણ	૪૮	૫૧	૫૧	૬૫	૧૬	૧.૮
ચાન	૩૯	૫૯	૭૪	૬૭	૮૫	૧.૬૪
રાજ્ય-ન્યવસ્થા	૬૪	૧.૦૪	૧૦૫	૧.૧૧	૧.૦૪	૧.૨૬
ચલણ ટંકશાળ	૧.૧૬	૭૫	૫૮	૩.૪૦	૫.૪૬	૫.૧૩
સિવિલ વર્કસ	૩૦	૩૨	૩૨	૩૬	૪૫	૪૮
કોમી રાજ્યો પાસેથી	૭૪	૬૩	૬૧	૬૨	૬૩	૬૨
પરચુરણ આવક	૧.૮૭	૧.૭૭	૨૦૨	૨.૩૭	૩.૩૭	૪.૫૩
ટપાલ તારમાંથી	૧૧	૫૭	૬૬	૩.૪૧	૫.૫૮	૮.૩૬
રેલ્વેમાંથી હિસ્સો	૧.૮૭	૧.૭૭	૨૦૨	૨૦.૧૭	૨૦.૧૩	૨૭.૧૦
લઘાઈ ખાતે રકમ મળી	૦	૦	૦	૨.૬૫	૧૯.૦૮	૧૪.૩૮
પ્રતિનિ ઇન્કમટેક્સમાંથી				૭.૩૯	૧૦.૬૦	૧૧.૧૦
આપવાનો ભાગ બાદ		૧૨૫	૧.૫૦			
	૭૫.૪૦	૬૨.૬૮	૮૦.૪૬	૧૩૨.૩૨	૧૭૮.૭૬	૨૧૬.૪૦
પ્રદેશો આપેલી રકમ		૩.૧૫	૩.૦૦	૨.૨૫	૦	૦
અનામત ખાતામાંથી		૭૮	૧.૦૬	૦	૦	૦
કુલ—	૭૫.૪૦	૮૧.૮૧	૮૪.૫૨	૧૩૪.૫૭	૧૭૮.૭૬	૨૧૬.૪૦

હિંદી સરકારનું ખર્ચ—

	૧૯૩૬-૩૭	૧૯૩૭-૩૮	૧૯૩૮-૩૯	૧૯૪૧-૪૨	ફરીતપાસેલું	બજેટ
	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.
બચાવની નોકરીઓ	૪૫.૪૫	૪૭.૨૧	૪૬.૧૮	૧૦૩.૬૩	૧૮૬.૭૫	૧૮૨.૮૧
બહકતી ટોળીઓનો ખર્ચ	૧.૬૭	૨.૧૫	૧.૦૦	૨.૫૧	૨.૬૧	૨.૭૬
શાહી પ્રતિનિધિઓના પગારો	૧.૧૨	૧.૦૫	૧.૨૬	૧.૩૦	૧.૫૪	૧.૫૨
મધ્યસ્થ માર્ગ ફંડ	૨.૫૨	૧.૪૧	૧.૫૬	૨.૫	૧.૨૮	૧.૭૦
પ્રાંતિક સરકારોને	૨.૫૮	૩.૧૪	૩.૦૫	૩.૦૩	૨.૭૬	૨.૭૫
દેવાં ઉપર વ્યાજ	૧૧.૪૬	૧૫.૦૦	૧૪.૧૨	૬.૪૦	૧૦.૧૫	૧૧.૪૬
વધારાના લઘ્યા પેન્શનો	૨.૮૬	૨.૦૦	૨.૮૨			
બીજા બાબતો	૧૩.૦૬	૧૬.૬૧	૧૪.૧૭	૧૬.૧૩	૩૫.૬૪	૩૩.૦૩
ચૂકવે બગલું પરચુરણ ખર્ચ	૦	૦	૦	૩.૪૬	૨૪.૪૮	૧૬.૬૨
પૂરવઠા ખાતું	૦	૦	૦	૧.૧૭	૨.૫૩	૨.૬૩
સિવિલ વર્કસ	૦	૦	૦	૧.૨૮	૨.૩૮	૧.૦૧
ટોટલ...	૮૧.૦૫	૮૮.૬૧	૮૫.૧૫	૧૪૭.૨૬	૨૭૩.૪૨	૨૫૬.૫૬

બજેટ પ્રાંતિક સરકારનાં:

પ્રાંત	૧૯૩૬-૪૦		૧૯૪૦-૪૧		૧૯૪૧-૪૨	
	આવક	ખર્ચ	આવક	ખર્ચ	આવક	ખર્ચ
	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.
મદ્રાસ	૧૬.૬૬	૧૬.૩૭	૧૮.૦૮	૧૭.૫૫	૧૬.૫૫	૧૬.૬૭
મુંબઈ	૧૩.૧૪	૧૨.૮૩	૧૪.૪૮	૧૩.૬૧	૧૬.૮૬	૧૫.૨૫
બંગાળ	૧૪.૩૨	૧૩.૭૧	૧૩.૫૪	૧૪.૪૫	૧૪.૬૪	૧૫.૫૦
સંયુક્તપ્રાંત	૧૩.૫૨	૧૩.૪૫	૧૪.૬૫	૧૪.૬૪	૧૬.૫૦	૧૬.૪૮
પંજાબ	૧૧.૬૬	૧૨.૦૬	૧૨.૮૬	૧૨.૨૦	૧૪.૩૧	૧૩.૬૭
બિહાર	૫.૪૬	૫.૩૬	૬.૧૮	૫.૮૮	૬.૫૫	૬.૦૧
મધ્યકેન્ડ	૫.૦૦	૪.૭૬	૫.૨૬	૪.૬૬	૫.૩૧	૫.૧૧
આસામ	૨.૬૩	૨.૬૨	૩.૨૬	૩.૧૩	૩.૨૮	૩.૩૧
વા. સ. પ્રાંત (સરહદ)	૧.૮૩	૧.૮૭	૧.૬૨	૧.૮૩	૨.૨૦	૧.૬૮
ઓરિસ્સા	૧.૮૮	૧.૮૪	૧.૬૬	૧.૮૮	૨.૦૬	૧.૬૧
સિંધ	૪.૨૬	૪.૦૫	૫.૨૦	૫.૦૫	૫.૮૫	૫.૫૬
કુલ	૬૦.૮૩	૮૬.૨૨	૬૭.૪૮	૬૫.૧૮	૧૦૩.૪૧	૧૦૩.૪૦

નવાં સંયુક્ત બજેટો નીચે મુજબ છે.

બજેટની આવક	૧૯૪૧-૪૨	૧૯૪૨-૪૩	૧૯૪૩-૪૪
	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.
સરકારી આવક	૧૦૭.૪૧	૧૧૭.૫૧	૧૧૬.૬૫
ખર્ચ	૧૦૩.૪૮	૧૧૮.૫૫	૧૧૭.૧૫
નફાચૂકવણી	૩.૬૩	—૧.૦૪	—૦.૫૧

બજેટ (રેલ્વેનું): હિંદુનું રેલ્વે-બજેટ ભુદુ' રજૂ થાય છે. ઇ. સ. ૧૯૨૫-૨૬ થી રેલ્વેનું આર્થિક ખાતું ભુદુ' રાખવામાં આવે છે. રેલ્વે આસારે ૭ કરોડ રૂપિયા હિંદના આર્થિક ખાતાને આપી એવી શરત થઇ છે. બીજા ત્રણ કરોડ રેલ્વે-સીઝનમાં ઉમેરવા એકઠા. રેલ્વેનું અર્થશાસ્ત્ર નીચે યુજાય છે.

આપી હતી. તે પહેલાં ૩ થી ૫ હજાર ટન દર વરસે આયાત થતી હતી. ૧૯૪૦-૪૧ માં એની કિંમત ૨૮૨ લાખ રૂપિયા અને ૧૯૪૧-૪૨ માં ૧૨૬ લાખ રૂપિયા યુગાવી હતી. બહામ ઉત્તમ મેલા છે. એ પૌષ્ટિક, મધુર, મગજને કાયદારક અને સહેજ કઠકારક છે. એનું તેજ મગજને તૃપ્ત રાખે છે. કાનના રોગ ઉપર પણ સરસ છે.

વર્ષ	સર્વે પેદાશ લાખ રૂ. ૧.	અર્થ ખાત લાખ રૂ. ૧.	સમાર કંડ લાખ રૂ. ૧.	બચાવ લાખ રૂ. ૧.	ઘટાડો વધારો લાખ રૂ. ૧.	સરકારને અપાણું લાખ રૂ. ૧.	રીઝર્વ લાખ રૂ. ૧.
૧૯૨૫-૨૬	૯૮,૬૪	૫૨,૯૬	૧૦,૬૭	૨૪,૮૧	૬,૨૮	૫,૪૬	૭૬
૧૯૨૬-૨૭	૯૮,૪૨	૫૨,૮૯	૧૦,૮૬	૨૫,૮૭	૭,૫૦	૬,૦૧	૧,૪૬
૧૯૨૭-૨૮	૧૦૩,૪૩	૫૩,૦૬	૧૧,૩૮	૨૭,૭૭	૧૦,૮૫	૬,૨૮	૪,૫૭
૧૯૨૮-૨૯	૧૦૩,૭૩	૫૩,૨૨	૧૨,૦૦	૨૬,૩૩	૭,૮૧	૫,૨૩	૨,૫૮
૧૯૨૯-૩૦	૧૦૨,૭૦	૫૫,૫૬	૧૨,૫૬	૩૦,૪૬	૪,૦૪	૬,૧૨	૨,૦૮
૧૯૩૦-૩૧	૯૫,૧૦	૫૪,૩૬	૧૩,૦૭	૩૨,૭૨	૫,૧૬	૫,૭૪	૧૦,૬૩
૧૯૩૧-૩૨	૮૬,૬૩	૪૬,૩૧	૧૩,૪૬	૩૩,૦૭	૬,૨૦	...	૪,૬૫
૧૯૩૨-૩૩	૮૪,૪૩	૪૬,૦૮	૧૩,૭૭	૩૨,૬૧	૧૦,૨૩
૧૯૩૩-૩૪	૮૬,૬૩	૪૬,૫૦	૧૩,૫૬	૩૨,૫૮	૭,૬૬
૧૯૩૪-૩૫	૯૦,૨૦	૫૦,૨૭	૧૩,૭૨	૩૧,૮૦	૫,૦૬
૧૯૩૫-૩૬	૯૦,૬૫	૫૦,૮૭	૧૩,૨૫	૩૧,૩૬	૩,૬૬
૧૯૩૬-૩૭	૯૫,૪૬	૫૦,૨૫	૧૩,૧૭	૩૦,૮૧	૧,૨૧
૧૯૩૭-૩૮	૯૫,૦૧	૫૦,૩૭	૧૨,૫૬	૨૬,૨૬	૨,૭૬	૨,૭૬	...
૧૯૩૮-૩૯	૯૪,૪૮	૫૦,૭૬	૧૨,૫૬	૨૬,૩૦	૧,૩૭	૧,૩૭	...
૧૯૩૯-૪૦	૮૭,૧૫	૫૨,૨૫	૧૨,૧૦	૨૮,૪૭	૪,૩૩	૪,૩૩	...
૧૯૪૦-૪૧	૧૧૨,૦૦	૫૩,૨૬	૧૨,૬૬	૨૮,૭૪	૧૪,૫૬	૧૨,૧૬	...

અટરીન (બનાવટી માખણ): એને મારગેરીન પણ કહે છે. એ બનાવટી માખણ યુરોપથી અહીં ઠંડાઓમાં આયાત થાય છે. બનવરની થરબી, માંસમાંથી એની પેદાશ થાય છે. હોલાનડથી એની આમદાની થઈ પાય છે.

બટાટા: અમેરિકાથી થોડાં વરસો પહેલાં બટાટા એટલે આજની હિંદમાં આમદાની થઈ હતી. હવે એ કંઈ હિંદમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે, છતાં હિંદની મોટી વસતીને આ પૂરો પડી શકતા નથી, એટલે પરદેશો તેમાં પણ ઇટાલીથી મોટા પ્રમાણમાં આમદાની કરાય છે. બટાટામાં પૌષ્ટિક ગુણ છે, સ્વાદુપણું પણ છે. છતાં લાજબ પણ છે. વધારે ખાવાથી અપચો થાય છે. થણાં દેશોમાં બટાટાને સુકવી લોટ કરીને રોટલી બનાવે છે. આયર્લેન્ડના લોકો ગ્રુપચલે ખોરાકમાં પણ બટાટા ખાય છે. આ હવે જગતભાષી ખોરાક બની રહ્યું છે. બિમારને અવશ્ય નહિ. બટાટામાં રંડાર્ય થણા હોવાથી વિરોધ ખાવા ગોચ નથી; પરંતુ સ્વાદિષ્ટ થણું છે. ઇટાલીથી લાખે રૂપિયાના બટાટા દર વરસે આયાત કરાય છે. હિંદના દરેક પ્રાંતમાં બટાટાની ખેતી થાય છે. કરોડો ટન બટાટા હિંદમાં ખોરાક તરીકે કે શાક તરીકે ખવાય છે.

બહામ: બહામનો સુકો મેલા પરદેશોથી આયાત કરાય છે. પરદેશોથી ૧૯૩૯-૪૦ થી તે ૧૯૪૧-૪૨ ના ત્રણ વરસમાં દર વરસે એક હજાર ટન બહામ આયાત કરવામાં

બનાના: રાતાં કેળાંને બનાના કહે છે. એ એક પુષ્ટિકારક અને તૃપ્તિ આપનાર ખોરાક છે. સીજ, જાએક અને બીજા બેટામાં બનાના પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે. વિલાયત મોટી રકમમાં બનાના ચડે છે. કેળાં બલકર, મધુર, શીત, વીર્યવર્ધક, માંસ અને કાંતિવર્ધક છે.

બનારસ: હિંદુઓનું પરમતીર્થ કાશી વણી અને અસી નદીના સંગમ ઉપર હોવાથી વારાણસી કહેવાય છે. એની બાણમાં ગંગા નદી વહે છે. એમાં ઉપલી નદીઓ મળી જાય છે. કાશી એટલે બનારસ બહુ પ્રાચીન નગર છે. પુરાણો અને યુક્તલતકમાં એ પ્રસિદ્ધ છે બનારસ એ શ્રી શંકરજી ધામ ગણાય છે. કાશી વિશ્વનાથનું મહાન મંદિર અહીં આવ્યું છે. રણજતસિંહે એના ઉપર સોનાનાં પતરાં જડાવ્યાં છે. આ રથોને યુદ્ધ ભગવાને તપ કયું હતું, એ ભાગને સારનાથ કહે છે. કાશીમાં મોટું હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય છે. ગંગાજીને કાંઈ મોટા ઘાટો બાંધેલા છે. હિંદુઓ ત્યાં ગંગાસ્નાન કરે છે. એની વસતી ૭,૦૨,૩૨૫ ની છે. એ મોટું વેપાર ધામ છે. રૈશમ કીનખાન, પિતળનાં વાસણના મોટા ચક્રઉદ્યોગો બનારસમાં છે. ફળો અને શાકો પણ ઉત્પાદન થાય છે, સાધુ સંન્યાસીઓ પુષ્કળ વસે છે.

બરડો: એને સંસ્કૃતમાં મેરૂંડ અને અંગ્રેજીમાં સ્પાર્ડન કહે છે. આખા શરીરનો આધાર એના ઉપર છે. બાળકોના બરડાનાં કાંડકાં ઉડે હોય છે. ઉંમર વધી મોટી થાય

એટલે કેટલાક હાકાં બેઠાંને ૨૬ હાકાં રહે છે. અરકાને લીધે જ માણસ ટટાર રહી શકે છે. અરકાનું હાકડું ૨૮ ઇંચ લાંબું હોય છે. અરકાનું હાકડું નખીને બેસવાની ટેવ પાડવાથી વળી નય છે. આથી ખૂબ નીકળે છે.

અરફ : મોટાં શહેરોમાં પાણીને જમાવી અરફની મોટી થોડાઓ બનાવે છે. યુરોપિયન સુધારાનું આ પ્રતિક હવે હિંદમાં સામાન્ય થઈ પડ્યું છે. સોડા અને અરકનો વ્યવહાર શહેરોઓમાં વિશેષ પ્રચાર પામ્યો છે. અરફનો વિશેષ ઉપયોગ ઉનાળામાં થાય છે. તેમાં પણ દૂધ સાથે જમાવીને આઈસક્રીમ, કુદ્દી વગેરે બનાવેલાં બજારોમાં વહેંચાય છે. અરફવાળું પાણી થોડો વખત જ તૃપ્તિ આપે છે; પરંતુ પાછળથી વધારે તૃષ્ણ લગાડે છે. તંદુરસ્તી માટે એ સાઈ નથી. હોળશીને એનો વિશેષ ઉપયોગ દુધકાનકર્તા છે. અરફનો નાનો ટુકડો મોઢામાં રાખી ચૂસવાથી તરસ મટે છે. હિમાલય જેવાં ઊંચાં શિખરો ઉપર અરફ પડે છે. તે ઝીણી ઝીણી અરફની કાંકરીવાળું હોય છે. એનો ખાવામાં ઉપયોગ થતો નથી. ચોમાસામાં ક્યારેક અરફના કરાઓ પડે છે. ત્યારે લોકો હારો તે ખાય છે, અતિ ઠંડીને લીધે પાણી ભરી અરફ થાય છે. રશિયા અને ઉત્તર ધ્રુવ જેવા દેશોમાં નદી, તળાવો અને સમુદ્રમાં પાણી ભરી કંઈક થઈ નય છે.

અર્ગમિટ તેલ : નારંગીની છાલમાંથી કાઢેલું તેલ વિલાયતથી આવે છે. યુ. ડી. કોલેન, મોમરીન વગેરેમાં સુગંધિત ભાગ આમાંથી લેવાય છે. એની સુખ્ય પેદાશ છટાલીમાં થાય છે.

અર્મિંગહામ : ઇંગ્લેન્ડનું એ મોટું લોહાના પદાર્થ અનાવવાનું ધાતુ છે. એની વસતી ૧૦,૨૧,૪૨૧ ની છે. અહીં વિશ્વવિદ્યાલય છે. મોટું ઉદ્યોગ અને વેપાર કેન્દ્ર છે.

અર્સિન : જર્મનીનું એ રાસાયણાનીનું શહેર છે. મોટાઈ અને વસતીવિસ્તારમાં એ જગતનું ચોથું શહેર છે. એની વસતી ૪૨,૫૦,૦૦૦ની છે. સ્ત્રી નદી ઉપર એ શહેર આનું છે. આ શહેર ૩૪૦ ચો. માઇલમાં ફેલાયેલું છે. બીલ વિશ્વયુદ્ધની બેબવધથી શહેરનો કેટલોક ભાગ નાશ પામ્યો છે. એ શહેર આધુનિક ઢબનું છે. એમાં ઘણાં કારખાનાંઓ પણ છે. જર્મનીની સંસ્કૃતિનું અર્થિન કેન્દ્ર છે. રેલ્વે અને વિમાન માર્ગે જગત સાથે બેઠાયેલું છે.

અબુચિસ્તાન : હિંદના એ પ્રાંત છે. એની ઇરાનમાં ખ્રિસ્તી શુલ્ક છે. ખિલાત અને લાગેશ્વરના રક્ષિત દેશી રાજ્યો છે. એમાં તાલુકાવાળાનાં અધ્યક્ષત્વનાં પ્રદેશો પણ આવ્યા છે. અબુચિસ્તાન હિંદની પશ્ચિમે આવેલું છે. એમાં ઘણાં ખરો પ્રદેશ પર્વતમય છે. વરસાદ જુન વરસે છે. હવા ઠંડી અને સુખી છે. મેદાનમાં સરેરાશ પાંચ ઇંચ વરસાદ પડે છે. સુખ્ય પેદાશ ઘઉં, બાજરી, દ્રાક્ષ વગેરે થાય છે. પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૧,૩૪,૬૩૮ ચોરસ માઇલનું છે. વસતિ અબુ પાંખી અને અહીં તહીં વસેલી છે. એની વસતિ ૮,૬૮,૬૩૭ ની છે, ખ્રિસ્તી પ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ માત્ર ૬,૪૭૬ ચો. માઇલનું છે. કવેટા એવું સુખ્ય શહેર ૧૯૩૫ માં કવેટામાં મોટો ધરતીકંપ થયો. સૌતર હબરની પ્રભાંથી ૩,૦૦૦ માર્ગો ગયાં હતાં. અબુચિસ્તાનમાં સુકા, બીકાગણ પર્વતોની હારો છે. એમાં કાંઈ પાકવું નથી. ઈ. સ. ૧૯૭૬ ની અફઘાન લડાઈમાં અબુચિસ્તાનનો મોટો ભાગ અફઘાનો પાસેથી મલ્યો હતો.

લેહિને પાતાના તાલુકાઓ છે. વસતીનો મોટો ભાગ અસ્તિત્વ છે. એમનો ન્યાય ક્ષેત્રોની મંડળી જેને છત્રમાં કહે છે, તે કહે છે. આનું શાસન એન્ટ ટી ધી ગવર્નર જનરલ કરે છે. એને ચીફ કમિશ્નર પણ કહે છે. બ્યુડિસિયલ કમિશ્નરના હાથમાં ન્યાયસત્તા છે. આ પ્રાંતમાં ભણવાભેગ ઉદ્યોગો નથી, પણ ખેતીને પુષ્કળ છે. સરવે સંપૂર્ણ થઈ નથી. કાલસો સારા પ્રમાણમાં છે, પણ થોડી જ ખાણો ખોદાઈ છે. એલ્યુમિનીયમ કાંતુ બનાવવા માટે કાંમે લાગતી કોમ્પાઈટ ધણી નીકળે છે અબુચિસ્તાન એ શિક્ષણની બાબતમાં પછાત છે, પણ ધીમેધીમે શિક્ષણની કલર થાય છે. કવેટાની હવા સુખી અને ઠંડી હોવાથી એ ઉનાળાનું સુખ્ય ધામ ગણાય છે. નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વે કવેટા સુધી નય છે. અબુચિસ્તાનમાં સુકા મેવાનો વેપાર સારો છે. પેદાશમાં દ્રાક્ષ ઘણી પાકે છે. અબુચિસ્તાનમાં ધારાસભા નથી. લોકો પછાત છે. જૂની ધરેક પ્રમાણે ચાલે છે. ખેતી એ જ સુખ્ય ધંધો છે. હિંદમાંથી ઉપલા દેશોમાં “બોલર પાસ” અબુચિસ્તાનમાં આવી છે.

અહરેઆ : આલ્કન્સમાં આ રાજ્ય આવ્યું છે. એમાં રશિયનોની ભતના રચલાવના લોકો સુખ્યત્વે વસે છે. ગ્રીસ, રમાનિયા અને યુગોસ્લાવીઆની વચ્ચે આ રાજ્ય આવ્યું છે એ ટુર્કીના તાબેનો પ્રદેશ હતો, પણ ઈ. સ. ૧૮૭૮માં બર્લીનની સંધિ પ્રમાણે આદેશને સ્વતંત્રતા મળી છે. ૧૯૧૪-૧૮ ની લડાઈમાં એણે જર્મની સાથે સહકાર કર્યો. આથી એના કેટલાક જીલ્લા સંધિ સમયે કુટવાઈ ગયા હતા. હમણાં પણ અહરેઆ જર્મનીની સાથે મળ્યું છે; પરંતુ જર્મનીના પરાજય સાથે એનો પણ પરાજય થયો. અહરેઆ હવે રશિયન લાગવગ નીચે આવ્યો. એના રાજ્યનો ભાગ બોરીસાદ નું ક્ષેત્રફળ ૩૬,૮૨૫ ચો. માઇલનું છે એની વસતિ ૬૦,૯૦,૪૦૫ની છે. એની રાજ્યધાની સોફિયાની વસતિ ૨,૮૭,૯૭૬ ની છે. એ દેશનો સુખ્ય ધર્મ ખ્રિસ્તી ઓર્થોડોક્સ ગ્રીક ચર્ચનો છે. પ્રભાંમાં ૭૫ ટકા પુરુષો અને ૫૦ ટકા સ્ત્રીઓ ભણેલી છે. સાતથી ચૈત્ર વરસના બાળકને માટે શિક્ષણ ફરજિયાત અને મફત છે. ૭,૪૨૧ શાળાઓમાં ૧૦,૦૦,૦૦૦ બાળકો ભણે છે. અહરેઆની પેદાશ ૧૬૩૪-૩૫ માં ૫,૩૩૦ લાખ લેવા અને ખર્ચ પણ તેહનું જ થયું હતું.

સૈનિક ભરતી ફરજિયાત છે. આ દેશનાં લોકો છેલ્લાં પચાસ વરસો થયા એકેને એક યુદ્ધમાં શેકાયેલાં જ રહે છે. ટુર્કી સાથે તેા ચાલુ યુદ્ધ થયા કરતાં હતાં. લોકોનો સુખ્ય ધંધો ખેતી છે. ખેતી ઉપર સાંભાણ કર છે. જમીન પણ એકત્ર કી હોલઠ બોગવે છે. ખેતી ઉપર કુલ ૮૪-૦૨ ટકા મનુષ્યો કામ કરે છે. ખેતીની પદ્ધતિ જૂની ભતની છે, પણ રાજ્યના આગ્રહથી થતો દાખલ કરાય છે. અહરેઆની કુલ જમીન ૨,૫૭,૮૬,૫૫૦ એકરની છે. આમાંથી ૧,૦૨,૮૮,૬૬૬ એકર જમીન વચાય છે. ૧૯૩૩ માં ઘઉં ૧,૫૪૦ હબર ૮૧, રાઈ ૨૪૧ હબર ૮૧, જવ ૩૫૧ હબર ૮૧, ચોરડા ૧૨૬ હબર ૮૧, મકાઈ ૬૫૧ હબર ૮૧ પેદા થઈ હતી. લોકોના એ જ ખાવાના પદાર્થો છે. ફળો તેા આ જમીનમાં પુષ્કળ થાય છે. દ્રાક્ષ રાા લાખ એકરમાં વચાય છે. કપાસ પણ ૨૦,૦૦૦ એકરમાં વચાય છે. ખાંડ ૨૦,૦૦૦ ટન થાય છે. ૨૭,૮૨૦ ટન બીટરૅટ ઊગે છે. ગુલમબુડું અત્તર પણ પુષ્કળ થાય છે. વચાઈ ૧૭,૩૫૮ ટન થાય છે. રૈશમના કીડાનો ઉછેર પણ સારો થાય છે. રાજ્ય ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપે છે, પણ દેશ પછાત છે. દેશમાં પુષ્કળ ખેતીને છે, પણ લોકો એના વિકાસ

કરતા નથી. કોલસાની પેદાશ ૧,૭૭૫ હજાર ટનની થઇ હતી. એલ્યુમિનીયમ ૨,૬૫૬ ટન પેદા થયું હતું. વેપાર આમદાની ૨,૨૨૬ લાખ રૂબા અને નિકાસ ૨,૫૬૪ લાખ રૂબાની થઈ હતી. ૧,૬૫૫ માઇલની રેલ્વે હતી.

ખહેરાપણું : કાનમાં રોગ થવાથી કાનની સાંભળવાની શક્તિ દિવસે દિવસે ઘટતી જાય છે આથી ખહેરાપણું રોગ થઇ કાંઇ સાંભળી શકાતું નથી. કાનને ખોતરવાની ખરાબ ટેવથી પણ કાનને ઇલ થાય છે. કાનમાં મેલ ભરાય તો તેલ નાખી પીગળાવી કાઢી નાંખવો; પરંતુ કઢી પણ ખોતરવું નહિ. ઘણાં માણસો જન્મથી જ ખહેરાં થાય છે. તેમને ડોક્ટરો કાયદો કરી શકતા નથી. ખહેરાં ઝુગા પણ હોય છે. ખહેરાં-ઝુગાને શીખવવાની શાળાઓ રહે છે. ત્યાં શાસ્ત્રીય રીતે એમને ઇશારા અને હાથના સંકેતથી શીખાવે છે.

ખળવું (દાઝવું) : માણસનાં કપડાં સંગો એટલે એણે યુદ્ધ જઇ ખૂબ આજોરવું અથવા ધાળણી અથવા બહા ઝુલપાટને વાંટી આગને ઝુગળાવી ગારવી. કપડાં શરમ થૂકી ફર ફેંકી કે કાપી નાંખવાં. એના ઉપર જીવન એટલે જોડાલીનું તેલ લગાડવું. શેરડા બીંને મોટાં દેખાતાં હોય તો સવાથી શેરીને પાણી કાઢી નાંખવું. ચેરંડીઆનું તેલ, વેસેલાઇન પણ ઉપયોગી રીતે બજેલા ભાગ ઉપર લગાવી શકાય છે. સાધારણ તાલ પાણીનું રનાન પણ સહકારી છે. સાધારણ બગ્યાં હોય તો ઠંડા પાણીનાં પીતાં થૂકવાં. સોડાવાળું પાણી પણ હિતાવહ છે. અળસીનું તેલ અને સુનાના પાણીનું મિશ્રણ પણ ઉપયોગી છે.

ખંડીઓ : ખંડીઓ વિશેષતઃ કાચની અને છે. હિંદી સીઓ પોતાના સેલાબચના ચિહ્ન તરીકે આ ખંડીઓને વિશેષ ભાગે ઉપયોગ કરે છે. હિંદમાં સંયુક્ત પ્રાંતમાં મોરારા-બાદ પાસે એ ઉદ્યોગ સારો ખીંચ્યો છે; પરંતુ સુખ્યત્વે ખંડીઓ જાપાનથી આયાત કરાય છે. ૧૯૪૦-૪૧ માં સાત લાખ રૂપિયાની કિંમતની આયાત કરાઈ હતી. હિંદમાં આ ઉદ્યોગના નિકાસનું ઘણું ફેન છે. હિંદમાં કાચની ખંડીઓના ગ્રહઉદ્યોગ છે, પણ જાપાનની પેઠે એક કારખાનું અહીં સ્થાપી શકાય તેવું ફેન પણ છે.

ખંગાળ : હિંદને આ પ્રાંત બંગાળના ઉપસા-ગર ઉપર આન્યો છે. એના ત્રણ યુજ્ય ભાગો (૧) બંગાળ (૨) પૂર્વ બંગાળ અને (૩) ઉત્તર બંગાળ છે. બંગાળની વસતી ૬ કરોડ અને સ્ત્રવણ ૮૪,૨૯૨ ચો. માઇલનું છે. તેમાં હીપ-લીપરા અને કુચ બિહારનાં દેશી રાજ્યો ૫,૩૬૩ ચો. માઇલનું સ્ત્રવણ ધરાવે છે. એવું શાસન ગવર્નર અને પ્રધાનમંડળ કરે છે. પ્રધાનમંડળ સુરક્ષિત લીગની લાગવમ નીચે છે. બંગાળની આસપાસ બ્રહ્મદેશ, બિહાર, એરોસા સિમ્મ અને જીતાન રાજ્યો આસામ અને નેપાળ આન્યાં છે. બંગાળના અખાત ઉપર જંગલથી ભરેલો લાગ સુંદરવન કહેવાય છે. એમાં ખાદીઓ અને બેરોથી ભરેલો રોગમય પ્રદેશ છે. આ પ્રાંત ઉત્તર હિમાલયની ત્રીજી સુધી વિસ્તર્યો છે. ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રના સંગમ આ પ્રાંતમાં થાય છે. બંગાળ ગંગાના મેદાન તરીકે જાણખાળ છે. બીજી નદીઓ દમોદર, રૂપનારાયણ, કલ્કીકુલી વગેરે છે. ગંગા આ પ્રાંતમાં કુસીનું નામ ધારણ કરે છે.

હોકો : બંગાળમાં ઘણી ગીચ વસતી છે. ૧૯૪૧ની ગણતરી મુજબ એની કુલ વસતી ૧,૬૪,૬૦,૦૦૦ની છે. એમાં કુલ ૩,૩૦,૦૦ ૦૦૦ સુરક્ષિતો અને ૨,૬૪,૫૦,૦૦૦ હિંદુઓ છે. હિંદુઓ ૨૨ ટકા વધ્યા અને સુરક્ષિતો ૨૦ ટકા વધ્યા છે, એટલે ૫૪.૭૩ ટકા સુરક્ષિતો છે અને ૪૩.૮ ટકા હિંદુઓ છે. વસતીના દર ટકા ભાગ બંગાલી ભાષા બોલે છે. પહેરવેશ, ભતિ, ભાષાની દૃષ્ટિએ બંગાળ સમભતીય પ્રાંત ગણાય. બંગાળની પ્રભ કરે કીંગલી અને સુવાળી ગણાય છે. બુદ્ધિબળમાં એક પણ શારીરિકશક્તિમાં મોળી ગણાય છે. બંગાલીઓ મધુરભાષી, વિવેકી, વિનયી છે, પણ વેપાર ઉદ્યોગના સાહસમાં પછાત છે. બંગાળીઓ મજૂરી, અરે મહેનતનું કામ કરવા રાહ નથી. આથી બંગાળમાં કારખાનાંઓમાં વિશેષ કરીને પશ્ચિમના સંયુક્ત પ્રાંત અને એરિસના મજૂરી કામ કરે છે. વેપાર અને ઉદ્યોગો પણ યુરોપિયનો, અંગ્રેજોઆસીઓ અને આરવાડીઓના હાથોમાં છે. બંગાળમાં સ્વામી વિવેકાનંદ, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવી મહાન વિખ્યાતિઓ થઇ છે. બંગાલીઓ અંગ્રેજો ભાષા ઉપર સારસ કાળું ધરાવે છે.

ઋતુ : બંગાળની ઋતુ બીનાશાવાળી છે. વરસાદ યુદ્ધકળ છે. જમીન ફળદુષ્પ છે. ઉનાળામાં ગરમી પડે છે. શિયાળામાં ઠંડી પણ થીંકે રહે છે; પરંતુ ઋતુ આરોગ્યભરેલી ગણાય નહિ.

ગામડાંઓ : બંગાળના ગામડાંઓ રળીઆમણાં છે. ચોખાના લીલાં જેતરો, કેળાં, ફણસ અને વેલાઓથી વીંટાયેલાં ઝૂપડાંઓ અને નાનાં નાનાં તળાવોથી ગામડાંઓ સુંદર દેખાય છે, પણ મેસેરીઓ અને હુકવમંથી બંગાળના ગામડીઓઓ બહુ પીડાય છે. બંગાળના ગામડોઓમાં ઘણા ગરીબ છે. બંગાળમાં ૧૨,૦૦૦ ચો. માઇલોમાં જંગલો છે.

ધતિહાસ : બંગાળમાં સેન અને પાલ વંશના રાજ-ઓ રાજ્ય કરતા હતા. તેરમી સદીમાં આ પ્રાંત સુન્નિલમ સુલતાનોએ જીતી લીધો. સુરક્ષિત સુપાઓ ત્યાં સ્વતંત્ર થઇ બસો વરસો સુધી શાસન કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૫૬૭ માં મોગલ બાદશાહોના સુખાઓ શાસન કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૭૬૫માં કલા-ઇવે સીરાનુદ્દીણને હરાવી બંગાળમાં અંગ્રેજ સત્તાના પાયા નાખ્યા બંગાળના કલકત્તા શહેરમાં હિંદની રાજ્યધાની ઇ. સ. ૧૬૧૦ સુધી રહી હતી. હમણાં દિલ્હી છે.

બનવરો : જંગલી બનવરોમાં ચિત્તા, ગેંડા, રીંછ, વાઘ, બેંસો. વર છે, જેતી અને દૂધ દેનારાં પ્રાણીઓમાં યાચો, બેંસો વગેરે છે, પણ બંગાળના પશુઓ કદે નાનાં, શક્તિએ ઓળાં અને થોડું દૂધ દેનારાં તથા થોડું કામ કરનારાં છે.

પાકો : બંગાળમાં મુખ્ય પાક ચોખાનો છે. ખેડાયેલી જમીનના ૮૦ ટકા ભાગમાં ચોખાનું વાવેતર થાય છે, કારણ કે બંગાળના લોકોના મુખ્ય ખેતરક ચોખા છે. દર વરસે ત્રણ ચોખાના પાકો ઉતરે છે. રાણ (જમ્બુ) તો બંગાળની મેનોપોલી છે. જંગલને રાણનું કાંપડ અને કાચળા બંગાળ પૂરાં પાડે છે. બીજા પાકોમાં ઢુંકા તારવાળા કપાસ, રોડી તેલબીયાં વગેરે થાય છે. ચોખાના પાક લગભગ ૭૦ લાખ ટન એટલા થાય છે; પરંતુ પ્રબલ પૂરતો નથી. બ્રહ્મદેશથી થોડો

લાખ ટન આયાત કરવા પડે છે. બંગાળમાં ચાનાં ઘણાં ખેતરો છે, પણ તેની માલિકી યુરોપિયનોની છે. રેશમ પણ બંગાળમાં ઘણું થાય છે. ઢાકામાં બારિક કાપડ મોટા પ્રમાણમાં થતું હતું. હજી પણ વણાય છે. બંગાળના લોકો માછલી ખજી ખાય છે, એટલે માછલીઓ પકડવાનો ઉદ્યોગ પણ ખૂબ વિકાસ પામેલ છે. બંગાળમાં ૨૪૭ લાખ એકરમાં વાવણી થાય છે. આમાં ૧૬ લાખ એકર નહેરોના પાણીથી વચાય છે. બંગાળમાં શણ આશરે ૪૦ થી ૫૦ લાખ ગાંસડીઓ થાય છે. આખા, કેળાં, અનેનાસ, ભ્રમ, ફીચુ ફળ વગેરે ફળો થાય છે. ફક્સનું ફળો પણ પુષ્કળ થાય છે. ૧૯૪૦-૪૧માં ચોખાનાં કુલ ૨ કરોડ એકર, ચાનાં ૨ લાખ, ન્યૂટનાં ૩૬ લાખ મુખ્ય હતા.

યાંત્રિક ઉદ્યોગો—બંગાળમાં લગભગ ૧૦૦ ન્યૂટની મિલો છે, પણ મોટા ભાગે યુરોપિયન મારવાડી અને ગુજરાતી માલિકીની છે. આ ઉદ્યોગમાં ૨૦ કરોડ રૂપિયાની મૂડી વપરાઈ છે. આ સિવાય લોહાની અને પોલાળની મીલો છે, સોલ નાનાં કારખાનાંઓમાં રખરનાં ખૂદો અને છે, બાઇસિકલનાં અને મોટરનાં ટાયરો પણ અને છે. ડનલોપ કંપનીએ રખરની એક મોટી મિલ સ્થાપી છે. ચાર મિલો કાગળ બનાવવાની છે. ત્રણ મિલો ભડાં પૂઠાં બનાવે છે. મેસર્સ પાટાએ એક મોટી ગૃહ ફેક્ટરી પણ કાઢી છે. ચોખાની ૪૦૦ મિલો બંગાળમાં છે. લગભગ નવ ખાંડની મિલો છે. ચાની વાવણી કુલ ૨,૧૧,૭૬૬ એકરોમાં (૧૬૩૬) વચાણી હતી. તેમાંથી ૧૧૫ કરોડ રતલ આ પેદા થઈ હતી. દવા બનાવવાની, હથિઆરો બનાવવાની અને બીજાં અનેક ભંડાનાં કારખાનાં બંગાળમાં છે, પણ બંગાળીઓને એમાં રસ ઓછો છે.

ગૃહઉદ્યોગો—બંગાળ ગૃહઉદ્યોગોમાં ઠીક ઠીક આગળ વધે છે. બંગાળીઓ આ ગૃહઉદ્યોગોમાં હોંશિયાર છે. હાથવણીના કાપડ માટેના બંગાળ ઘણા સેકાઓ યથા પ્રમાણ છે. હાથે કાંતેલ અને હાથે વણેલ કાપડ બંગાળ જેવું કયાંયે સુધર, બારિક અને ગુલાચમ થતું નથી. બીજે વ્યાપક ગૃહઉદ્યોગ કાંસુ અને પિત્તળનાં વાસણો બનાવવાનો છે. રેશમનો ઉદ્યોગ પણ ઠીક ઠીક વ્યાપક છે. આ સિવાય બંગાળમાં સરસ ચીની કામ થાય છે, ખટનો, શંખની બગડીઓ, ખૂંટીઓ, કાચનો ઉદ્યોગ વગેરે અનેક ગૃહઉદ્યોગો છે.

ખનીઓ—બંગાળમાં રાણીગંજમાં કોલસાની ખાણો છે. તેમાંથી લગભગ ૩૦ ટકા કોલસા (હિન્દી પેઠાસના) નીકળે છે. લગભગ ૭૬ લાખ ટન કોલસા ૧૯૩૬માં ખોદી કઢાયા હતા.

શાસન બજેટ—બંગાળનું શાસન મુસ્લિમ લીગના વર્ધસ્વ નીચે નિમ્ન પ્રધાનમંડળ કરે છે. મુખ્ય પ્રધાન સર નબ્-હુદ્દેન છે. બંગાળની ૧૯૪૩-૪૩ માં કુલ પેઠાસ ૧,૫૭૦ લાખની અને ખર્ચ ૧,૬૭૫ લાખ રૂપિયાનું થયું હતું. ૧૯૪૩-૪૪ માં દુકાળ હોવાથી ખર્ચ ૬૪ કરોડ રૂપિયા એટલું મોટું થયું હતું. હિન્દી સરકારે ૬૨ કરોડ રૂપિયા બંગાળની સરકારને મદદ તરીકે આપ્યા છે.

દુકાળ—૧૯૪૩-૪૪ નું વરસ બંગાળ માટે ભારે ભયંકર હતું. બંગાળમાં અતિશય ફળદ્રુપતાને લીધે કચારે પણ દુકાળ પડેતા નથી; પરંતુ યુદ્ધના આ સમયમાં પાક પંદર લાખ

ટન ઓછો ઉતર્યો હતો. રોન્નો માટે પણ ઘણું અનાજ ખેંચાઈ ગયું હતું. બીજાં પણ કેટલાંક કારણોને લીધે બંગાળમાં ૧૯૪૩-૪૪ ની સાલમાં મોટો દુકાળ પડ્યો. બીજા પ્રતિભાંથી અનાજ લાવવા માટે રેલ્વેના વેગનેત્રી તાણ હતી. પરંતોમાંથી સ્ત્રીમ-રોની સગવડોના અભાવે અનાજ આવી શક્યું નહિ. બંગાળમાં ભૂખમરાથી મોટા પ્રમાણમાં મરણો થવા માંડ્યાં. કલકત્તામાં પણ ખૂબ ભૂખમરો જૂઠ્ઠી ફેલાયો. બાળકો, સ્ત્રીઓ, યુવાનો અને જુદો પડોપક મરવા લાગ્યાં. આ ભૂખમરાની સાથે કોલેરા અને મેલે-રિઆના રોગો ફેલાયો. બંગાળની જનતામાં લાખોનાં મરણ થયાં લગભગ ૩૦ થી ૩૫ લાખ માણસો માર્યા ગયાનું સંભ-વાયું; પરંતુ આથી પણ વિશેષ તકલીફો લાભ્ય માટે થઈ. બંગાળની ઘણા મોટા પ્રમાણની જનતા રોગોની અસર નીચે પાંગળી, નબળી અને સ્વાસ્થ્યહીન બની છે. એ સર્વે માટે ભેદનાં ઓપધો બંગાળમાં નથી. આખી પ્રજાને આરોગ્યવાન બનાવતાં વરસો લાગશે.

શિક્ષણ—બંગાળની ૬ કરોડની પ્રજા માટે ૫૧,૮૮૦ પ્રાથમિક શાળાઓ છે, તેમાં ૨૫,૫૧,૩૩૬ વિદ્યાર્થીઓ અને ૫૧,૮૮૦ બાળાઓ ૧૯૪૦-૪૧ માં શીખતી હતી. ૨,૨૭૯ માધ્યમિક સ્કૂલો છે. ૧,૪૫૧ હાઈસ્કૂલો છે. ૧૨ આર્ટ્સ કોલેજો, ૩ કાયદાની કોલેજો, ૩ વૈદ્યકિય કોલેજો અને ૬ વૈદ્યકિય સ્કૂલો છે.

રેલ્વે—બંગાળ-નાગપુર, ઈસ્ટ ઇન્ડિયા અને પૂર્વ બંગાળની રેલ્વે મળી ૩,૫૦૦ માઇલની રેલ્વે બંગાળમાં છે. ૩,૫૦૦ માઇલના પાકા રેલ્વે અને ૩૦,૦૦૦ માઇલ કાચા રેલ્વે બંગાળમાં છે. આ સિવાય નહેરોમાં મછવાઓ મારફતે મોટો વેપાર ચાલે છે. પરંતો ખાતેથી સ્ત્રીમરો મારફતે કલકત્તા અને ચટ્ટાગમમાં માલ આવે છે. મુખ્ય આયાતની વસ્તુઓ નીચે સુખ્ય છે. ૧૯૩૬-૪૦ ની લાખ રૂપિયામાં તેલો ૭૩૫ લાખ, ચંત્રો ૬૬૧ લાખ, અનાજ ૬૫૫ લાખ, ધાતુઓ ૫૭૬ લાખ, કાપડ ૪૭૩ લાખ, નાનાં ચંત્રો ૨૧૭ લાખ, રસાયનો ૧૬૦ લાખ, કાગળ-પૂઠા ૧૨૭ લાખ, તેલના કરીઆણા ૧૨૫ લાખ, લાકડું ૧૦૮ લાખ, ખોરાકની પેકમંથ ચીને ૧૦૩ લાખ, લોહાપોલા-દનો સામાન ૬૪ લાખ, મોટરો ૬૨ લાખ, દારૂ ૭૬ લાખ, દવાઓ ૭૭ લાખ, તમાકુ ૬૮ લાખ, ચાની પેઠીઓ ૬૮ લાખ, મીઠું ૬૧ લાખ. આ પછી બીજી વસ્તુઓ ૫૦ લાખ નીચેની ગણાવી નથી. કુલ ૫,૬૧૨ લાખ રૂપિયાના માલની આમદાની થઈ હતી.

નિકાસની મુખ્ય વસ્તુઓ નીચે પ્રમાણે ૧૯૩૬-૪૦ થઈ હતી. ન્યૂટ (શણ) ૩, ૪,૮૪૬ લાખ, ચા ૨,૦૬૦ લાખ, કાચું ન્યૂટ ૧,૬૫૬ લાખ, ધાતુ અને ખનીજ ૫૦૧ લાખ, કોલસા ૧૬૩ લાખ, અનાજ ૧૬૧ લાખ, લાખ ૧૮૮ લાખ, બીયાં ૧૭૮ લાખ, મામડાં ૧૭૨ લાખ, અખરખ ૧૪૫ લાખ, તમાકુ ૮૦ લાખ, આ સિવાય ૫૦ લાખ રૂપિયાની નીચેની નિકાસની વસ્તુઓ ગણાવી નથી.

પ્રતિભાંથી આમદાની મુંબઈથી ૨૮૮ લાખ, મદ્રાસમાંથી ૨૬૭ લાખ, સિંધમાંથી ૧૦૭ લાખ થઈ હતી. મુંબઈમાંથી બંગાળમાં કાપડ, સુતર ૨ કરોડનાં મુખ્ય હતાં. મુખ્ય નિકાસ કોલસો, ખનીજો, ચા વગેરે હતાં. મદ્રાસથી કાપડ, તેલ કોપરાનું, કપાસ, રખર વગેરે આયાત કરાયાં હતાં. નિકાસમાં મુંબઈની પેઠે ન્યૂટ, ચા, અને કોલસો છે.

બંજાળના અલ્લાઓ નીચે સુબળ હતા—

૧ કલકત્તા—શહેરની વસતિ ૨૫ લાખની છે. મોટું બંદર અને રેલ્વે જંકશન તથા અનેક કારખાનાઓ એમાં છે. આમદાની માલ રૂ. ૬ કરોડનો અને નિકાસ માલ રૂ. ૧૧૦ કરોડનો ૧૬૩૬-૪૦ માં થયો હતો. કલકત્તા મહેલોનું શહેર ગણાય છે. હુગલી નદી ઉપર આનું છે.

૨ ખાંડરગંજ અલ્લા—એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૬૪૬ ચો. માઈલનું વસતિ ૩૬,૩૧,૦૨૩ ની છે. ચૂકીદોગો સારા છે. મુખ્ય શહેરો આવીસાઇ (વસતિ ૩૫,૭૧૧)ની છે.

૩ ખાંડુરા અલ્લા—ક્ષેત્રફળ ૨,૬૨૫ ચો. માઈલ વસતિ ૧૨,૫૬,૧૨૫ માણસોની છે. ચૂકીદોગો સારા થાય છે. ખાંડુરા (વસતિ ૪૬,૬૧૭) વિષ્ણુપુર (૨૪,૬૬૧) અને આનાચુખી (૧૪,૬૬૭) ની છે.

૪ વીરભૂમ અલ્લા—ક્ષેત્રફળ ૧,૭૫૬ ચો. માઈલ વસતી ૬,૪૭,૫૩૫, મુખ્ય શહેરો કબરાજપુર, બોલપુર, સુરી વગેરે.

૫ બોટા અલ્લા—ક્ષેત્રફળ ૧,૪૭૬ ચો. માઈલ વસતી ૫,૪૬,૧૮૮.

૬ વધમાન અલ્લા—ક્ષેત્રફળ ૨,૬૬૭ વસતી ૧૫,૭૫,૬૬૯ મુખ્ય શહેરો વધમાન, રાખીગંજ, આસામ આસન સોલ, કલના ઠંઠવા વગેરે.

૭ ચઢગામ અલ્લા—ક્ષેત્રફળ ૨,૫૭૦ ચો. મા. વસતી ૬,૨૪,૧૫૦ ની છે. ચઢગામ મુખ્ય બંદર છે.

૮ ઢાકા અલ્લા—ક્ષેત્રફળ ૨,૭૧૩ ચો. માઈલ વસતી ૩૪,૨૩,૫૭૭, ઢાકા શહેર વસતી (૧,૩૬,૫૧૮) નારાયણગંજ (વસતી ૩૪,૧૪૯).

૯ ઢાઈલીંગ અલ્લા—ક્ષેત્રફળ ૧,૨૭૪ ચો. માઈલ વસતી ૩,૧૬,૬૭૬ ઢાઈલીંગનું શહેર હવા ખાવાનું પાર્વતિય મથક છે.

૧૦ હીનાજપુર અલ્લા—૩,૬૪૬ ચો. માઈલ વસતી ૮,૩૧,૨૧૮.

૧૧ ફરીદપુર અલ્લા—૨,૩૪૭ ચો. માઈલ વસતી ૧૧,૧૫,૮૬૭.

૧૨ હુગલી અલ્લા—૪,૨૩૨ ચો. માઈલ વસતી ૧૩,૭૪,૬૧૬.

૧૩ હાવરા અલ્લા—૫૩૦ ચો. માઈલ વસતી ૧૦,૬૦,૭૭૬.

૧૪ જલપાયગુરી અલ્લા—૬૮૪ ચો. માઈલ વસતી ૬,૮૩,૧૭૦.

૧૫ જેસોર અલ્લા—૨,૬૦૬ ચો. માઈલ વસતી ૧૬,૭૧,૨૫૧.

૧૬ ખુલના અલ્લા—૪,૭૩૦ ચો. માઈલ વસતી ૧૬,૪૩,૫૫૫.

૧૭ મહાડા અલ્લા—૧,૮૦૬ ચો. માઈલ વસતી ૧૦,૫૩,૭૬૪.

૧૮ મીઠનાપુર અલ્લા—૫,૧૪૫ ચો. માઈલ વસતી ૨૭,૬૮,૬૪૮.

૧૯ મુર્શીદાબાદ અલ્લા—૨,૦૬૧ ચો. માઈલ વસતી ૧૩,૭૦,૬૭૭.

૨૦ માઈમનસીંગ અલ્લા—૬,૩૩૨ ચો. માઈલ વસતી ૫૧,૨૬,૬૬૪.

૨૧ નદીઆ અલ્લા—૩,૪૬૪ ચો. માઈલ વસતી ૧૫,૩૨,૪૧૮.

૨૨ નવખાલી અલ્લા—૧,૫૬૧ ચો. માઈલ વસતી ૧૭,૦૬,૬૫૨.

૨૩ પખના અલ્લા—ક્ષેત્રફળ ૧,૮૫૮ ચો. માઈલ વસતી ૧૪,૪૫,૪૭૬.

૨૪ રાજશાહી અલ્લા—ક્ષેત્રફળ ૨,૫૦૫ ચો. માઈલ વસતી ૧૫,૭૧,૪૫૩.

૨૫ રંગપુર અલ્લા—ક્ષેત્રફળ ૩,૨૮૬ ચો. માઈલ વસતી ૨૫,૬૫,૨૮૭.

૨૬ રીપરા અલ્લા—ક્ષેત્રફળ ૨,૬૨૪ ચો. માઈલ વસતી ૧૬,૦૦,૭૬૪.

૨૭ પરગણા અલ્લા—ક્ષેત્રફળ ૨,૫૫૬ ચો. માઈલ વસતી ૨૭,૧૪,૮૭૮.

સાહિત્ય—બંગાલીઓ સાહિત્યમાં બહુ પ્રગતિશીલ થયા છે, હિંદની સર્વે ભાષાઓ કરતાં બંગાલી ભાષામાં સાહિત્ય ધણું વિસ્તૃત છે. બંધીમચંદ્ર ચેટરજી, રૈમિશચંદ્ર દત્ત, સરોજિની નાયડુ, તોર દત્ત, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, માધુકલ મધુસૂદન દત્ત, જેવા મહાન સાહિત્યકારો થયા છે. શ્રી શરચંદ્ર ચેટરજી જેવા મહાન નવલકથા લેખક પણ બંગાળના જ છે.

બંદરો : હિંદનાં મુખ્ય બંદરોનાં વ્યાપારની વિગતો નીચે સુબળ છે.

યુરોપથી આ બંદર, હિંદ માટેનું સૌથી નજીકનું બંદર છે. એની વસતી ૧૬૪૧ માં ૩૫ લાખની હતી. પરંતુ ૧૬૪૪ માં પાંચ લાખની વસતી થઈ ગઈ છે. ઇ. સ. ૧૮૪૩ માં સિંધ છતાયું, ત્યારે કાંચી એક નાનકડું માછીઆનું ગામડું હતું. પંજબ, સરહદ પ્રાંત, બલુચિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન અને કાશ્મિર એ સૌને માટે આજે કાંચી જ મુખ્ય બંદર છે.

નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વેનું મુખ્ય જનકસન છે. હિંદુ એ ત્રીજું મોટું બંદર છે. હિંદ સમસ્તનું મુખ્ય વિમાની મથક છે. છબ્બેડ ખાતે વિમાની ટપાલ તથા પ્રવાસીઓ પણ આ બંદરથી રવાના થાય છે. એમની વીમાની લાઇનો સાથે પણ કરાંચી વિમાની માર્ગથી સંકળાયેલું છે. આ બંદરમાં માલ ઉતારવા માટે મોટી સરસ સગવડો છે. કરાંચી પોર્ટફ્રંટ બંદરનો વહીવટ કરે છે. હિંદી સભ્યોની એમાં બહુમતિ છે.

કરાંચી બંદરનો વેપાર નીચે પ્રમાણે (પૌંડમાં) હતા—

વર્ષ	આયાત	નિકાસ	કુલ	પોર્ટસના પેકાજ	અર્થ
૧૯૩૧-૩૨	૩,૨૧,૫૪,૩૨૦	૧,૪૭,૦૩,૧૫૪	૩,૬૮,૫૭,૬૭૪	૪,૭૭,૫૦૧	૫,૩૩,૧૬૭
૧૯૩૨-૩૩	૧,૬૬,૭૫,૦૧૨	૧,૩૫,૨૪,૪૮૭	૩,૩૪,૬૬,૫૪૯	૪,૪૪,૧૩૬	૪,૭૨,૩૨૨
૧૯૩૩-૩૪	૧,૧૬,૩૪,૪૪૨	૧,૫૧,૫૫,૭૩૦	૩,૧૭,૬૦,૧૭૨	૪,૬૪,૫૩૭	૪,૬૨,૭૬૦
૧૯૩૪-૩૫	૧,૮૭,૮૩,૦૫૪	૧,૮૩,૮૬,૬૪૬	૩,૭૦,૬૩,૦૦૦	૫,૨૨,૦૦૧	૪,૬૧,૭૩૩

સિંધમાં અમર ખીણ ઉપર બીના નાનાં બંદરો ઘેટી બંદર, સીરગંડા વગેરે છે.

ભમનગરના રાજ્યના આ બંદરને ભમ રણજિતસિંહે સરસ વિકાસની કક્ષાએ મુક્યું હતું. એ બંદર રૌણની ખાડીમાં અંદર આઠ માઇલ દૂર આવ્યું છે. બંદર એટલું

મોટી બંદર સરસ ન હોવાથી સ્ટીમરોને થીડુંક દૂર ઉભું રહેવું પડે છે, આથી સ્ટીમરમાંથી મછવા મારફતે બંદરે માલ પહોંચાડવામાં આવે છે. ભમનગર રાજ્ય “કરંચ મુનિયન”માં નોંધાયેલું છે, એ બંદરના પાંચ વર્ષના વેપારના આંકડા નીચે મુજબ છે.

વર્ષ	આયાત (પૌંડમાં)	નિકાસ (પૌંડમાં)
૧૯૨૬-૩૦	૨૦,૮૬,૫૦૦	૭,૨૦,૫૦૦
૧૯૩૦-૩૧	૧૮,૧૨,૭૫૦	૫,૩૪,૭૫૦
૧૯૩૧-૩૨	૬,૩૦,૭૫૦	૧,૬૬,૫૦૦
૧૯૩૨-૩૩	૫,૩૬,૨૫૦	૧,૩૫,૦૦૦
૧૯૩૩-૩૪	૪,૪૭,૦૦૦	૩,૩૫,૨૫૦

ગાયકવાડ શાસનનું આ બંદર કાઠિયાવાડમાં દારકા પાસે આવેલું છે. થોડા વર્ષ પહેલાં જ એનો વિકાસ થવા માંડ્યો છે. એ બંદર ખારે માસ ઊંડા પાણીનું

ઓખા બંદર છે. બંદર ઉપર મોટી સ્ટીમરોને લાંગરવાની અને રાત્રિ દિવસ માલ ઉતારવાની થોડી સગવડો છે. આ બંદર રેલ્વેથી પણ નોંધાયેલું છે. એ બંદરના પાંચ વર્ષના વેપારના આંકડા નીચે મુજબ છે.

વર્ષ	આયાત (પૌંડમાં)	નિકાસ (પૌંડમાં)
૧૯૨૬-૩૦	૬,૬૪,૮૦૦	૮૮,૮૦૦
૧૯૩૦-૩૧	૪,૫૧,૮૭૫	૬૦,૬૦૦
૧૯૩૧-૩૨	૪,૧૭,૬૭૫	૨૧,૩૦૦
૧૯૩૨-૩૩	૪,૪૦,૧૦૦	૫૦,૩૨૫
૧૯૩૩-૩૪	૩,૬૬,૬૦૦	૧,૬૬,૭૨૫

વડોદરાનું રાજ્ય પણ “હિંદી કરંચ મુનિયન”માં નોંધાયેલું છે. આ સર્વે દેશી રાજ્યો વિલાયતથી સીધો માલ મંગાવી રેલ્વેના દરો ઓછા રાખી, દિલ્હી સુધી બલરોમાં માલ મોકલે છે. વડોદરા પાસે દારકા અને બેટ, બે નાનાં બંદરો છે.

કાઠિયાવાડનું આ બંદર, એક વખત પરદેશ સાથે વેપારી સંબંધમાં હતું; પરંતુ હાલ તો પરદેશી વેપાર બંધ થઈ ગયો છે.

ભાવનગર રાજ્યનું રાજધાનીનું શહેર અને બંદર છે, આ ખાતની માહિની ખાડી ઉપર આવેલું છે અને એનો રસ્તો

તકલીફ ભરેલો છે. સ્ટીમરો બંદરના ઠંકાથી બાજનગર આઠ માઇલ દૂર રહે છે. આથી બીજું એક બંદર તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ હજી તે ઉપયોગમાં આવ્યું નથી. આ બંદરમાં સગવડો સારી છે, તેમ જ રેલ્વેથી નોંધાયેલું છે.

ભાવનગરના વેપારની ભણ નીચેના આંકડા ઉપરથી માલુમ પડશે.

વર્ષ	આયાત (પૌંડમાં)	નિકાસ (પૌંડમાં)
૧૯૨૬-૩૦	૧૬,૨૩,૫૨૫	૧૫,૦૨,૭૫૦
૧૯૩૦-૩૧	૧૭,૬૬,૬૨૫	૧૧,૦૭,૦૭૫
૧૯૩૧-૩૨	૫,૬૮,૮૭૫	૧,૪૫,૬૫૦
૧૯૩૨-૩૩	૧૭,૪૬,૫૨૫	૫,૪૬,૬૭૫
૧૯૩૩-૩૪	૧૭,૨૪,૬૨૫	૮,૧૬,૧૫૦

હિંદુ અતિ પ્રાચીન આ બંદર એક વખત ખૂબ જ ભલો જાણીતા હતું. પરદેશી સાથે વેપારનું એ મુખ્ય કેન્દ્ર હતું. સામરોથી ૧૪ માઇલ દૂર તાપી નદી ઉપર આવેલું છે; પરંતુ હાલ સ્ટીમરોની આવભવનો માર્ગ પૂરાઈ ગયો છે. બંદર તરીકે હવે એ

તદન નકાતું છે. બી. બી. સી. આઇ. રેલ્વે સાથે નોંધાયેલું છે.

કાકણ બાજુએ ઝંઝીરા, માલવણ અને વેન્ગુલા નાનાં બંદર પણ આ બંદર આવેલું છે. તે ગોવાથી પાંચ માઇલ દૂરનું

પોર્ટગીઝ બંદર છે. રેલ્વેથી નોંધાયેલું છે. થોડાંક જ વર્ષ થયા આ બંદરનો વિકાસ થયો છે. સાધારણ મોટી સ્ટીમરો પણ આમાં લાંગરી શકે છે. બંદરો સગવડો ધરાવે છે. તેના ચાર વર્ષના વિકાસક્રમ નીચે મુજબ છે.

વર્ષ	આયાત (પો'ડમાં)	નિકાસ (પો'ડમાં)
૧૯૩૧	૫,૮૩,૫૨૨	૬૧,૬૪૬
૧૯૩૨	૫,૫૮,૫૩૧	૬૬,૩૨૧
૧૯૩૩	૫,૧૦,૬૪૮	૭૨,૭૮૦
૧૯૩૪	૪,૬૬,૭૧૦	૫૫,૭૧૬

હિંદુ આ બંદર વેપારમાં કલકત્તાની સાથે પહેલા નંબર માટે સખત હરીફાઈ કરે છે. એ ચોથાંદી બંદરના વાવડા જેવું ગણાય છે. યુબધ જેટ છે. આ બંદર

યુબધ

૧૬૬૮ માં માત્ર ૬૨૦ પૌન્ડ જ વાર્ષિક આકાના હિસાબે રાજ્યે ધરત ઇડિયા કંપનીને પટે આપ્યું હતું. વિલાયત ખાતે મેલ અને પ્રવાસીઓ યુબધના બંદરેથી થયે છે, યુબધ બંદરનો વિકાસ અસાધારણ મોટો છે. યુબધમાં રેલ્વેની મોટી સગવડો છે. બી. બી. સી. આઈ. અને જી. આઈ. પી. રેલ્વેઓનું એ મુખ્ય મથક છે અને સ્ટીમરની લાઇનો આ બંદર સાથે સંબંધ ધરાવે છે, આંતર-પ્રાંતિય અને હિંદના કિનારાનો વેપાર પણ યુબધ ખાતે બહુ સારો ચાલે છે. યુબધમાં પોર્ટફ્રીટ છે. તેમાં વેપાર હથોગના પ્રતિનિધિઓ સમૃદ્ધ છે, પણ હિંદી સભ્યોની વધુમતિ છે. યુબધનું ખાસ સુરક્ષિત અને 'ફોર્ટ' છે. મોટી સ્ટીમરો પણ યુબધ ના આરામાં આવી શકે છે. યુબધનું ખાસ ૧૪ માઇલ લાંબુ અને ૪ થી ૬ માઇલ પહોળું છે. સર્વે જગ્યાઓમાં સ્ટીમરોને એમાં રક્ષણ મળે છે. યુબધના આરામાં રાત્રિના સ્ટીમરો ઢાખલ થાય તે માટે સારસ વિજળીની બતીઓની ગાંઠવણ છે. ત્રણ મોટી ગોદીઓ, (૧) પ્રિન્સ ડૉક (૨) વિક્ટોરિયા ડૉક અને (૩) ઍલેક્ઝાન્ડ્રીના ડૉક છે. બે નાની સુધી ગોદીઓ મેરીચબ્લ અને બુલ્-સાં ડૉક છે. આ ગોદીઓમાં ૨૦ થી ૫૦ લાખ ટન માલની વારફર ૧૨ વરસે થાય છે. આ ગોદીઓ રેલ્વેથી જોડાયેલી છે. સ્ટીમરોમાંથી માત્ર ઉતારી પરખારો રેલ્વેમાં ચૂકી શકાય છે. પાંચ ગોદીઓ સિવાય કેટલાક બંદરોમાં પણ માલ ઉતારવાની સગવડો છે. ગોદીઓમાં મોટાં ગોડાઉનો માલ સાચવવા માટેની સગવડ સાધનાં છે. યુબધના વેપારના આંકડા નીચે મુજબ છે.

વર્ષ	આયાત (પો'ડમાં)	નિકાસ (પો'ડમાં)	કુલ
૧૯૨૨-૨૩	૧૨,૩૪,૪૫,૩૩૨	૬,૩૫,૭૧,૩૧૧	૨૧,૭૦,૧૬,૬૪૩
૧૯૨૭-૨૮	૧૧,૦૧,૨૭,૬૭૦	૭,૭૭,૦૧,૮૨૩	૧૮,૭૮,૨૯,૪૯૩
૧૯૩૨-૩૩	૫,૭૩,૦૮,૪૧૫	૮,૪૨,૦૨,૬૧૩	૧૪,૧૫,૧૧,૩૪૬
૧૯૩૩-૩૪	૫,૧૦,૦૩,૮૦૨	૮,૨૩,૭૬,૬૧૫	૧૩,૩૩,૮૦,૪૧૭
૧૯૩૪-૩૫	૫,૬૩,૬૨,૪૫૮	૮,૫૨,૩૬,૭૧૬	૧૪,૧૫,૯૯,૧૭૪

અંગ્રેજોએ સુરતમાં પ્રથમ વેપારી કોટી નાખી; પરંતુ અંગ્રેજોને રાજ ચાલતી બીજાએ પોર્ટગીઝના રાજની કન્યા સાથે વિવાહ કરી આ યુબધ બંદર મેળવ્યું હતું. પોર્ટફ્રીટની ૧૬૩૪-૩૫ માં પેલાસ કુલ ૧૮૧૧ લાખ પૌન્ડ અને ખર્ચ ૧૮૧૧ લાખ પૌન્ડનો હતો.

હમણાં (૧૯૪૪ ના મે માસમાં) યુબધમાં દારૂગોળાનો મોટો પકડો થયો. તેથી શહેરને અને બંદરને કચેરીડો રિપચાનું ટુકશાન થયું હતું. એલેક્ઝાન્ડ્રીઆની ગોદીમાં 'થર્ડ' ટુકશાન થયું હતું.

ગોવાની દક્ષિણ ઉત્તર કાનકાનો પ્રદેશ આવે છે. આ કિનારા ઉપર કાંકાના વેપાર માટેના બંદરો કારવાર, હોનાવર અને લટકલ આવ્યાં છે. કુકાપુરનું નાનું

મેંગલોર

બંદર પસાર કર્યા પછી 'મેંગલોરનું મોટું' બંદર આવે છે. મેંગલોર મલબારના દ્વાર જેવું શહેર છે. એની વસતી ૧૬,૦૦૦ ની છે. આ બંદરે ગોરપુર અને નેનાવથી નદીઓનો સંગમ થાય છે. મેંગલોર સાદિય રેલ્વેનું જંકશન છે. મોટી સ્ટીમરો બે માઇલ દૂર રહે છે. નાની બસો ટનની સ્ટીમરો બંદર આવી શકે છે. મલબારનાં મરી, ચા, કાનુ, કોરી, રખર, મેંગલોરી નળીઆં, ચોખા વગેરે વેપારની મુખ્ય જાણો આ બંદરેથી નિકાસ થાય છે. પરદેશી સ્ટીમરો પણ આ બંદરે લાંગરે છે. લગલગ ત્રણ લાખ ટનની પરદેશી સ્ટીમરો આ બંદરે દર વરસે આવે છે. ગુજરાતીઓ વેપારમાં રસ લે છે.

મલબારના કિનારે આવેલું આ બંદર મેંગલોરથી ૬૪ માઇલ દૂર છે. એની વસતિ ૩૦,૩૪૬ની છે. સ્ટીમરો કિનારેથી બે માઇલ દૂર રહે છે, પરંતુ મલબારનાં બીજાં બંદરો

ટેલીચરી

ચોખાસા માટે બંધ રહે છે. ટેલીચરીમાં પણ માલ ઉતારી શકે છે, કારણ કે બંદર આવવાના માર્ગની બંને તરફ ઊંચી પર્વતમય દિવાલો છે. એક નાની દીવાલોડી છે. માલ ઉતારવાની નાની ગોદી જેવો કંકા છે. મલબારની પેદાશની મુખ્ય જાણો કોરી, મરી, કોખર, મુખડ, ચા, ચોખા વગેરેનું એ નિકાસ બંદર છે. પરદેશી વેપાર પણ સાધારણ રીતે ઠીક છે. આમદાની માલમાં લવાની ખાંડ, રંગુનથી ચોખા, બસરાથી ખનૂર વગેરે છે. ૧૯૩૩-૩૪ માં કુલ ૨૩૪ સ્ટીમરો વખત ૫,૦૧,૨૪૫ ટનની આ બંદરે આવી હતી, વહાણોનો વેપાર પણ છે.

આ રેલ્વેના કમ્પલેટ બંદર ટેલીચરીથી પાંચ માઇલ દક્ષિણે આવ્યું છે. આવું સેન્ટ્રલ પાંચ માઇલ

માહી

અને વસતિ છે. ૧૧,૦૦૦ ની પર્વતની તળેટી ઉપર શહેર વસ્યું છે. પરદેશી વેપાર કાંઈ નથી.

મલબારનું આ બીજા નંબરનું બંદર છે. બ્રિટીશ મલબારની રાજ્યધાની છે. ટેલીચેરીથી ૪૨ માઇલ દૂર એ બંદર આવેલું છે. મદ્રાસથી ૪૧૩ માઇલ દૂર સાદિય

કલીકટ

ઇન્ડીઅન રેલ્વે ઉપરનું એ મોટું વેપાર ધામ છે. અહીં અંગ્રેજો અને હિંદીઓનાં વેપારી મંડળો છે. આ શહેરની વસતી ૬૬,૨૭૩ ની છે. ચોખા-સામાં આ મુશ્કું બંદર સ્ટીમરોની આવલવ માટે અચોગ્ય અને છે. સુમદ્ર જીંહરો હોવાથી કિનારાથી ત્રણ માઇલ દૂર સ્ટીમર માલ ઉતારી શકે છે. કલીકટમાં બે નાનામોટા કંકા છે. કલીકટથી દક્ષિણે બેપુરના બંદરે કલીકટ માટેના માલ

ઉત્તરવાની ભેજવાઇ છે. ૧૯૩૩-૩૪ માં કલીકટના બંદરે ૫૬૪ સ્ટીમરો કુલ ૧૧,૫૫,૧૧૮ ટનની આવી હતી મુખ્ય નિકાસ કાથો, હામરતી લાકડું, કોપરાં, કોદી, ચા, મરી, સુંઠ, રખર, સોંગણાણ વગેરે મલબારની પેઢારા છે. પરદેશી સીધી બહુ જ થોડી વસ્તુઓ આવે છે. કાપડ, સીમેન્ટ, ખાંડ, ખજૂર કેરોસિન તેલ નાના નિયામક પરદેશી આયાત કરાય છે. કલીકટમાં ગુજરાતના વેપારીઓ મુખ્યત્વે વેપાર કરનારા છે. ત્યાં ગુજરાતીઓનાં બંધાવેલાં ૭૦૦ વસેલાં ભૂનાં જનમંદિરો છે. મેંગલોરી નળીઓનાં, લાકડાં વહેરવાની અનેક મીલો આ શહેરમાં છે. મલબારી વસતી બહુ ગરીબ છે.

કલીકટથી ૬૦ માઇલ દક્ષિણે કોચીનનું મોટું બંદર આનું છે.

કોચીન

મદ્રાસ પછી એનો વેપાર બીજો નંબરે આવે છે. કોચીનના હરીઆમાંથી નીકળેલા કુદરતી જળમાર્ગો દ્વારા અંદરના લાગમાં મહાવાગોથી મુખ્ય વેપાર ચાલે છે. કોચીનના દેશી રાજ્યથી તે ત્રાવણકોરના રાજ્ય સુધી આ જળવહેવારની કુદરતી ખાડીઓ છે. કોચીન રાજ્યમાં આવેલું આ બંદર બ્રિટિશ છે. એને સુધારવા માટે સાગર ઉપરના મોટા બાંધકામો કરીને આ બંદરે બારે માસ માટે ઉપયોગી બન્યું છે. સુંબઈ કરતાં કોચીન એકઠથી ત્રણસો માઇલ નજીક પડે છે. કોલોમોથી એકઠના માર્ગમાં કોલોમો કરતાં આ બંદર ૨૪૨ માઇલ નજીક પડે છે. આથી આ બંદરના વિકાસ માટે ભવિષ્યમાં મોટી આશાઓ રહે છે. આ બંદર ત્રાવણકોરનું પછી મુખ્ય બંદર ગણાય છે. આ બંદરને સુધારણા માટે કરોડ રૂપિયા જેટલું ખર્ચ થયું છે. આ બંદરમાં હિત ધરાવનાર બ્રિટિશ, ત્રાવણકોર અને કોચીનનાં રાજ્યોએ સંયુક્ત ખર્ચ કર્યો છે. બંદર સાઉથ ઇન્ડિયન રેલ્વેથી જોડાયેલું છે. કોચીનના બંદરના માર્ગને ઊંડો ખોદીને પાળો બનાવ્યો છે. આથી સ્ટીમરો અંદર આવી શકે છે.

કોચીનમાં તાતા કંપનીનું મોટું સામુજનું કારખાનું છે. તેલની અને લાકડાં કાપવાની મિલો છે. કોચીન શહેર અધુરું બ્રિટિશ અને અધુરું રાજનું છે. કોચીનમાં ગુજરાતી વેપારીઓના હાથમાં બંદરી વેપારનો મુખ્ય લાગ છે. દેશી તથા યુરોપિયન મેંબર આઈ કોમર્સ અહીં છે. મુખ્ય નિકાસ મરી, કોપરાં, કોપરાનું તેલ, કાથો, કાથાની બનાવટો આમદાનીમાં વિલાયતી બનાવટની

વસ્તુઓ, ચોખા, ખાંડ અને ખજૂર છે. ૧૯૩૦-૩૧ માં વેપાર ફૂલ પાંચ લાખ ટનનો હતો. ૧૯૩૪-૩૫ માં આઠ લાખ ટનનો વેપાર થયો છે. આ બંદરે હવે પ્રવાસી મોટી સ્ટીમરો નિયમિત પ્રવાસીઓને લાવ-વહાવ કરે છે.

૧૯૩૨-૩૩ માં ૬૧૬ સ્ટીમરો ૧૪,૩૨,૩૩૭ ટનની અને ૧૯૩૩-૩૪ માં ૬૭૫ સ્ટીમરો કુલ ૧૬,૭૬,૭૪૭ ટનની આવી ગઈ હતી.

ત્રાવણકોરના રાજ્યનું આ બંદર છે. અલપપ્પ શહેરમાં હરિયાની કુદરતી નહેરો રસ્તાઓની ખાણમાંથી વહે છે. એમાંથી નૌકાઓ પસાર થાય છે. અલપપ્પ શહેરની વસતી અલપપ્પનું બંદર ૪૩,૮૦૦ ની છે. કોચીન અને અલપપ્પ વચ્ચે હરિયાની કુદરતી નહેર ઉપર નારી-એળનાં ગાંઠ વનો છે. આથી નાળીએરના છાંયકાવાળો ફે માર્ગે અત્યંત સુંદર લાગે છે. અલપપ્પનું બંદર બારે માસ ચાલુ રહે એવું છે. બારમાસે ત્રણેક લાખ ટનની સ્ટીમરો આ બંદરે આવે છે. મુખ્ય નિકાસ કાથાની વસ્તુઓ, મરી, કોપરા વગેરે છે. આ બંદર ઉપર ગુજરાતીઓનું વેપારી પ્રાબલ્ય છે; પરંતુ આ બંદર રેલ્વેથી જોડાયેલું નથી. સુંઠ અને એલચી આ બંદરેથી ચડે છે. પરદેશી માલ આ બંદરે ઉતરતો નથી.

ત્રાવણકોરનું બીજું બંદર છે. રેલ્વેથી દ્રીવાદનની સાથે જોડાયેલું છે. હરિઆઇ કુદરતી નહેરો માર્ગે ખોદો માટે છે. મુખ્ય ઉદ્યોગો કાપડનો વણાટ, મેંગલોરી નળી-યાંની મિલો વગેરે છે. શહેરથી પાણી માઇલ દૂર સ્ટીમરો ઉભી રહે છે. પરદેશી વેપાર નજીવો છે.

કન્યાકુમારી ભૂશિરના વાંકે એળંગી સ્ટીમરો ત્યુતીકોરોને ડિનારે લાંગરે છે. આખા વર્ષે દરમીયાન આ બંદર ખુલ્લું રહે છે.

મદ્રાસ ને કોચીન પછી ધલાકાના આ ત્રીજા બંદરની વસતી ૬૦,૦૬૨ની છે. સાઉથ ઇન્ડિયા રેલ્વેનું મોટું મથક છે. એનું

બાર જીહ્વે હોવાથી સ્ટીમરોને પાંચ માઇલ દૂર ઉભું રહેવું પડે છે. બારને સુધારવા અને માલ રાખવા માટે ગોદામ અને હક્કા બાંધવાની સગવડ સારા અર્થે પછી કરવામાં આવી છે. મુલ પછી બંદરને સુધારવા મોટા પાયે યોજનાઓ અમલમાં ચુકારો. આ બંદરનો વેપાર એકંદરે સારો છે. કપાસ, ચા, એલચી અને બીજી કાચી વસ્તુઓ નળાન અને શેટબ્રિટન ખાતે ચડે છે. ત્યાંની આયાત નિકાસ નીચે પ્રમાણે છે.

પરદેશી વેપાર—

વર્ષ	આયાત (પૌન્ડમાં)	નિકાશ (પૌન્ડમાં)	કુલ (પૌન્ડમાં)
૧૯૩૦-૩૧	૧૨,૫૨,૦૫૩	૨૪,૦૨,૭૭૩	૩૬,૫૪,૪૨૬
૧૯૩૧-૩૨	૧૦,૪૫,૦૬૨	૧૬,૬૮,૪૨૫	૨૭,૪૩,૫૧૭
૧૯૩૨-૩૩	૧૦,૭૫,૬૦૩	૧૭,૦૭,૮૪૧	૨૭,૮૩,૪૪૪
૧૯૩૩-૩૪	૮,૧૪,૫૫૫	૧૬,૮૨,૨૪૩	૨૫,૦૧,૭૯૮

૧૯૩૩-૩૪માં કુલ ૪૬૧ સ્ટીમરો (૧૪,૪૮,૫૬૮) ટનની આ બંદરમાં આવી હતી.

સાથે ઇન્ડિયાન ટેલેફોન એન્ડ રેલવેશન ટ્રસ્ટના બેંકની ઉપર આવેલું છે. અહીંની અને સીસોનની વચ્ચે ૨૧ માઇલની ખાડી છે. જેમાં દરરોજ સ્ટીમર

હનુપકેડી

પેસેન્જરોને લઈ લંકામાં ટલામનારની રેલ્વે ઉપર બેસાડે છે. ૧૯૧૪માં આ બંદરનું સુવર્ત થયું હતું. બંદર નાનું છે. ૧૯૩૩-૩૪માં ૪૦૭ સ્ટીમર ૧,૩૬,૭૧૬ ટનની આવી હતી. કુલ વેપાર ૧૦,૪૨,૦૫૩ પાઉન્ડનો હતો. ૧૯૩૪-૩૫માં ૩૬૬ સ્ટીમરો ૧,૩૮,૭૫૩ ટન વળતની આવી હતી. કુલ વેપાર ૬,૩૦,૨૦૦ પાઉન્ડનો હતો.

મદ્રાસ ઇલાકાના તંત્રીના પ્રાંતનું આ મુખ્ય બંદર છે. એની વસતી ૫૫,૦૦૦ ની છે. કારીકેલના બંદરથી આ બંદર ચૌદ માઇલ દૂર છે. બારામાં માલ ઉતારવાની અને ડકાની સગવડો છે. સાથે ઇન્ડિયન રેલ્વે આ બંદર સાથે સંબંધ

નેગાપટ્ટમ

ધરાવે છે. દક્ષિણના તંબાકુની પેદાશવાળા પ્રાંતની તમાકુ નદી-માર્ગે આ બંદરે પહોંચતી થાય છે. બંદરથી બે માઇલ દૂર સ્ટીમરો ઉઠી રહેવાની સગવડ છે. લંકા સાથે આ બંદરનો વહાણનો મોટો વેપાર છે. પાંચ માઇલ દૂર નાગોર ખાતે નેગાપટ્ટમના ઘણાખરો માલ ઉતરે છે. વિદ્યાવતીથી મુંબઈ આવેલી મલાયાની ટપાલ રેલ માર્ગે નેગાપટ્ટમ જાય છે. ત્યાંથી પીનાંગ અને સીંગાપુરની સ્ટીમરમાં સીધી મુઠી દેવાય છે. કુલ ૧૪૦ સ્ટીમરો ટન ૪,૬૮,૭૩૧ ની આ બંદરે ૧૯૩૩-૩૪ માં આવી હતી. આ બંદરેથી સીંગાપુર તમાકુ વગેરે મોકલે છે. બંદરેથી હમ્બોર મનૂરો મલાયાના રબરના બગીચાઓમાં કામ કરના જાય છે.

રેન્સોનો આ વિભાગ પડ ચો. માઇલમાં છે. એની વસતી ૫૭,૫૦૦ ની છે. અરસાબાર નદી ઉપર બંદર આપ્યું છે. એ રેલ્વેથી સંબંધ ધરાવે છે. બંદરમાં યુલ્ફી

કારીકેલ

બાર્ હોવાથી વિલાયતનો વેપાર નથી; પરંતુ લંકા અને મલાયા સાથે જોખાનો વેપાર રેલી વહાણોથી મલાયાય છે. મુખ્ય વેપાર ચોખા, નાગર-વેલનાં પાન અને કૌરોસિન તેલ છે. બંદરમાં તેલની મોટી ટાંકોઓ છે.

પોર્ટીચેસ્ટી દક્ષિણે આપ્યું છે. એ શહેરની વસતિ ૫૭,૩૫૮ ની છે. સાઉથ ઇન્ડિયન રેલ્વેની મુખ્ય લાઇનનું એ સ્ટેશન છે. સ્ટીમરો એક માઇલ દૂર લાગે છે. ડકાઓ અને ગોદાઉનો સાથે રેલ્વે બેઠાયેલી છે. પૂર્વ તરફ દિવાદાડી

કડાલોર

રાખી છે. કડાલોરના પોર્ટ ઓફિસરની મથકમાં પોર્ટોનિવો અને તરમલાવેસલનાં નાનાં બંદરો પણ આવી જાય છે, તેમ જ ટાંકુબાર અને વેલાંમોનાં બંદરો પણ એની જ સત્તા નીચે છે. આ બધાં બંદરોમાં આવેલાં મીઠાનાં કારખાનાં ઉપર પણ કડાલોરના કન્ટેનરો અધિકાર છે. નિકાસ વેપાર મુખ્યત્વે સીંગાપુરનાં બીજા અને મલાયા માટે રંગીન કાપડનો છે.

મલાયાથી સેટેલી સોપારીઓ અહીં આવે છે. ઈ. સ. ૧૯૩૪-૩૫ માં કુલ ૨૧૨ સ્ટીમરો ટન ૭,૨૭,૧૧૩ ની આ બંદરે આવી હતી.

રેન્સોનું આ મુખ્ય બંદર કડાલોરથી ૧૫ માઇલ દૂર આપ્યું છે. મદ્રાસથી આ બંદર ૧૦૪ માઇલ દૂર છે. બંદર

એકંદરે સારું ગણાય તેવું છે. ૩૦૦ ફીટ લાંબા ડકા માલ ઉપાડવાનાં વિનિયોગ સાધનો સહિતનો છે. શહેરમાં ૪૫,૫૦૦

પોર્ટીચેસ્ટી

માણસોની વસતિ છે. વિનિયો રોશની અને સ્વચ્છ પાણીના નગો શહેરમાં છે. સ્ટીમરો ડકાની તદ્દન નબંદિ આવી શકે છે; પરંતુ માલ ઉતારવા અને ચડાવવાની સગવડ મહવાઓથી થાય છે. આ શહેરમાં ત્રણ કાપડની મિલો છે, ત્રણ મિલોમાં ૭૧,૭૫૨ લુસો છે. એની બનાવટનું કાપડ રેલ્વે સંસ્થાઓમાં મોકલવામાં આવે છે. કાપડ વણવાનો ગુલ્લુદોગ પણ સારો ચાલે છે. એક કારખાનામાં ખાતર માટે હાડકાની છુટ્ટી તેવાર થાય છે. અહીં એક ચેમ્બર ઓફ કૉમર્સ પણ ઠેક ૧૮૫૫ થી સ્થાપાયેલી છે. કાંસના આ છલ્લાની વસતિ ૧,૮૩,૫૦૦ ની અને સેન્ટ્રલ ૧૧૫ ચો. માઇલનું છે. રેલ્વે કન્ટેનર સત્તાનાં જકાતી ધારણાં જુદાં છે. તેથી ચારે તરફ મોટી બેસાડી છે. પોર્ટીચેસ્ટી ને સાઉથ ઇન્ડીયા રેલ્વે સાથે સંબંધ ધરાવે છે. મોટર બસો અને લોરીઓ પણ આસપાસના પ્રદેશો સાથે સંબંધ ધાવે છે. મુખ્ય નિકાસ શીંગદાણા, ગામડી કાપડ, ઘી, લસણ, આખા અને હાડકાનું ખાતર છે. મુખ્ય આયાત માલ કપાસ, સોપારી, અનાજ, સીમેન્ટ, લાકડું, કાપડ, રેશમ, ખાંડ વગેરે છે. રેલ્વે માર્ગે આયાત થતા માલમાં જાલસો અને ખાલી ગુલ્લુઓ મુખ્ય છે. પોર્ટીચેસ્ટી કી એટલે જકાત વગરનું બંદર છે. ચલણ બ્રિટિશ રૂપિયાનું છે. આ બંદરનો વેપાર ત્રણ કરોડ કાંતોનો છે. કુલ ૩૨૩ સ્ટીમરો ૧,૦૪,૭૪૮ ટનની આ બંદરે આવી હતી.

મદ્રાસ ઇલાકાની આ રાજ્યધાની કલકત્તાથી ૧,૦૩૨ માઇલ દૂર છે. બ્રિટિશનું હિંદમાં એ જૂનામાં જૂનું શાણું છે.

મદ્રાસ

મદ્રાસનું બારું કુદરતી નથી. દરિયાના આ બારાને સુરક્ષિત કરવા માટે દિવાલો બાંધી કૃત્રિમ બારું બનાવવામાં આપ્યું છે. આ બારામાં ૨૦૦ એકર જગ્યા છે. ચૌદ સ્ટીમરો એમાં એક સાથે રહી શકે છે. આ બંદર ઉપર સાત ડકાઓ ગોદાઉનો સાથે બંધવામાં આવ્યા છે. માલ ઉતારવા ચડાવવાના આધુનિક સાધનો, રેલ્વેની સાઇડિંગો વગેરે રાખવામાં આવી છે. સ્ટીમરો મહવામાં માલ ઉતારતી હતી, પણ ડકા ઉપર આવીને ઉતારે તેવી પણ સગવડ છે. રાત્રિ દિવસ સ્ટીમરોમાંથી સીધું તેલ ટાંકીઓમાં મૂકી શકવાની સગવડ પણ છે. નાનાં બીજાં ડકાઓ રેલ્વે સાધનો છે. સૌથી ઉપર માલ ચડાવવા ઉતારવાને કેનો ગોઠવી છે. સોળ એકરમાં ગોદાઉનો બાંધ્યાં છે. મદ્રાસની બંને રેલ્વેઓ સાથે ઇન્ડિયા અને સધનું મરાઠા રેલ્વેઓને બારામાં સાઇડિંગ નાંખી છે. આખા મદ્રાસ ઇલાકામાં માલ મોકલી મંગાવી શકાય છે. મદ્રાસ પોર્ટ ટ્રસ્ટમાં ચૌદ સભ્યો છે. તેમાં યુરોપિયન જનુમતિ છે. મદ્રાસનો વેપાર નીચે મુજબ છે:

વર્ષ	આયાત (પૈડ)	નિકાશ (પૈડ)	કુલ	પોર્ટલેન્ડ સીમેન્ટ	અર્થ
૧૯૨૨-૨૩	૧,૫૪,૨૦,૭૭૦	૬૧,૫૨,૮૨૬	૨,૪૫,૭૩,૫૯૬	૧,૮૧,૬૫૦	૧,૪૮,૬૦૪
૧૯૨૭-૨૮	૧,૬૨,૮૨,૧૧૦	૧,૧૮,૬૧,૫૬૬	૩,૧૧,૭૩,૭૫૬	૩,૭૭,૮૫૩	૨,૪૮,૬૩૬
૧૯૩૨-૩૩	૧,૨૭,૨૧,૪૫૫	૮૩,૭૦,૧૨૬	૨,૧૦,૬૧,૫૮૦	૨,૨૩,૬૮૦	૨,૪૦,૬૩૮
૧૯૩૩-૩૪	૧,૧૮,૨૨,૧૭૦	૮૭,૪૧,૪૬૬	૨,૦૫,૬૮,૧૬૬	૨,૨૬,૮૮૧	૨,૨૫,૦૪૫
૧૩૬૪-૩૫	૧,૩૪,૬૮,૫૬૬	૮૫,૭૬,૪૦૬	૨,૨૦,૭૪,૬૭૫	૨,૫૪,૫૪૭	૨,૨૭,૭૮૦

મદ્રાસમાં યુગ્મ આમદાનની વસ્તુઓ ચોખા, અનાજ, કાંચ, તેલ, ખાતર, કાગળ, રેશનરી, લાકડું, ધાતુઓ, રંગી, દવાઓ, કાપડ વગેરે અનેક પરદેશી ચીજો છે. નિકાશ વેપારમાં સીંગદાણા, આમદાં, લસણ, તમાકુ, કપાસ, ધાતુઓ, લોહાનું બંગાળ, કાપડ, ખાતર, કાંદી, વગેરે છે. વિલાયતથી પરમારે માલ લઇને રીમરે આવે છે. ઈ. સ. ૧૯૩૪-૩૫ માં આ બંદરની અંદર કુલ ૫૧૧ રીમરે ઇન્વીસ લાખ ટનની આવી હતી.

કૃષ્ણા નદીની ખીણનું આ યુગ્મ બંદર છે. ખીજવાડાથી એક પેટા રેલ્વે એ બંદર સાથે જોડાયેલી છે. રેલ્વેની સાઇડિંગ કક્ષા ઉપર પહોંચાડી છે. બંદર સાથે નથી. મોટી રીમરોને પાંચ માઇલ દૂર ઉલુ રહેલું પડે છે. કક્ષાઓ પાંચ બીલ ત્રણ માઇલ દૂર ખાડીના મથાળે બાંધવામાં આવ્યા છે. માર્ગ યુરોપીય અને તકલીફથી ભરેલ છે. તોફાની ઝડપમાં સાગર સાંધોના સંબંધ બંધ પડે છે. પરદેશ સાથે વેપાર થોડો અને કવચિત છે. સીંગદાણા, એરંદીઆ અને યોળ એ યુગ્મ નિકાસની વસ્તુઓ છે. શહેરની વસતિ ૫૭,૦૦૦ ની છે. ૧૯૩૪-૩૫ માં ૩૪ રીમરે કુલ બે લાખ ટનના વજનની આ બંદરે આવી હતી.

ગોદાવરીની ઉત્તરે આ બંદર આવેલું છે. વિદ્યાગાપદમની ક્ષિણે ૮૦ માઇલ અને મદ્રાસની ઉત્તરે ૨૭૦ માઇલ ઉપર આ બંદર છે. બંદર કંઈ એવું સરસ નથી,

કેડનાળા જ્યાં પણ મદ્રાસ ઇલાકામાં પાંચમે નંબરે આવે છે. મોટી રીમરોને કિનારાથી છ થી સાત માઇલ દૂર ઉલુ રહેલું પડે છે. નાના મોટા મછવાની લંગરે કક્ષા ઉપર માલ ઉતારવા કામ લાગી નથી. આ ભાગમાં પાણી ઊંડું હોવાથી વારંવાર 'ફ્રેન્ચેશી' ખાડી બોલવી પડે છે, નાના મોટા ૪૨ કક્ષાઓના શંખ મેળો માલ ઉતારવા ચકાવવા માટે છે, કેડનાળાની વસતિ ૬૫,૬૫૨ ની છે, કસ્ટમ કલેક્ટરના પોર્ટ ઓફિસર રહે છે. હિંદી અને યુરોપીઅન વેપારી મંડળો છે. આ બંદરથી યુરોપ ખાતે કપાસ, સીંગદાણા, એરંદીઆનાં બીજાં આવે છે, ચોખા પણ થોડા પ્રમાણમાં ચકાવવામાં આવે છે. અમેરિકાથી કેરોસિન, ભવાથી ખાંડ, ટીનથી ધાતુઓ અને ભર્મની તથા બેલ્જમથી લોહાની વસ્તુઓ, અને બીજા અનેક ચીજો આ બંદરે આવે છે. મદ્રાસથી કલકત્તા જતી મોટી રેલ્વેની મોટી શાખા કેડનાળાથી જોડાયેલી છે. ૧૯૩૪-૩૫ માં ૨૭૮ રીમરે ૮,૧૩,૫૫૧ ટન વજનની રીમરે આવી હતી.

એ નવું બંદર છે. બંગાળ અને નાગપુર રેલ્વેને એ બંદર સોંપાયું છે. એના વિકાસને જરા પણ એમને જ છે. વિદ્યાગાપદમની વસતિ ૫૭,૩૦૩ ની છે. કલકત્તાથી ૫૪૫ માઇલ ક્ષિણે અને કેડનાળાથી ૧૦૫ માઇલ ઉત્તરે છે. આ બંદરથી બે માઇલ દૂર આવેલા વોલ્ટર ખાતે બંગાળ નાગપુર રેલ્વે અને સમર્પ મરાઠા રેલ્વેનું જંકશન બન્યું છે. મધ્ય પ્રાંત સાથે એક નાની રેલ્વેથી આ બંદર જોડાયેલું છે. બંદરમાં સાત ખાંડ રીમરોની જ રહી શકે એટલી સગવડ છે. વિભાગીની ચાર કેન માલ ઉતારવા ચકાવવા માટે છે. યુગ્મ નિકાશ મધ્ય પ્રાંતની મેંગેનિઝ ધાતુ છે. હરદે, સરસી અને ખાંડ વિલાયત થઈ છે. તેમ અહીંથી પુષ્કળ મજૂર (મદ્રાસી) પરદેશ નથી. રંગુન સાથે વેપારને સંબંધ વધારે ગાંઠો છે. ૨૧૬ રીમરે ૬,૫૫,૨૮૨ ટનની ૧૬૩૩-૩૪ માં અહીં આવી હતી. આ બંદરે સિંચિયા રીમરે નેવિગેશનની નવી રીમરો બતાવવાનું નવું કારખાનું હાલ યુદ્ધને લીધે સરકારી શાસન નીચે છે.

આ બંદરથી વોલ્ટર ૨૨ માઇલ, વિદ્યાગાપદમ ૧૬ માઇલ દૂર છે. પરદેશી વેપાર હમણાં થોડો મુશ્કેલી છે. આમદાન માલ થોડો છે. પણ હરદે, તલ, સીંગદાણા અને નીગરનાં બીજાં મોટા પ્રમાણમાં થઈ છે. હિંદી બંદરો વેપાર થોડો છે. બંદર નાનું છે. ૧૯૩૪-૩૫ માં માત્ર ૨૬ રીમરે ૬૬,૧૪૩ ટન વજનની આવી હતી. બંદરનો વિકાસ થતો નથી.

ગંભીર પ્રાંતનું આ બંદર છે. બંગાળ નાગપુર રેલ્વેના બહેરાપુર રેશનથી માત્ર ૧૦ માઇલ દૂર છે. મદ્રાસ, રંગુન અને લંકાનાં બંદરોથી ફ્રેન્ચીસ થઈ આ બંદરે માલ આવે છે. મલાયા અને સીંપાણી આયાત અને નિકાશ થાય છે. રંગુનથી દર અડધાંથી તામીઝ, મદ્રાસી મજૂરો લઈ જવા નિયમિત રીમરો આવે નથી. ગોપાલપુરની ઉત્તરે ૨૫૦ માઇલ ઓરિસ્સાનો કિનારો આવેલો છે. ઓરિસ્સામાં ખાવાશોર, ચાંદખાલી, કંઠક, શેલ્સપોર્ટ અને પુરી પાંચ બંદરો છે.

ગોપાલપુર બંદરે માલ આવે છે. મલાયા અને સીંપાણી આયાત અને નિકાશ થાય છે. રંગુનથી દર અડધાંથી તામીઝ, મદ્રાસી મજૂરો લઈ જવા નિયમિત રીમરો આવે નથી. ગોપાલપુરની ઉત્તરે ૨૫૦ માઇલ ઓરિસ્સાનો કિનારો આવેલો છે. ઓરિસ્સામાં ખાવાશોર, ચાંદખાલી, કંઠક, શેલ્સપોર્ટ અને પુરી પાંચ બંદરો છે.

જરા બંગાળ નદી ઉપર ખાવાશોરનું બંદર આવેલું છે. યુરોપીઅનોએ અહીં સત્તરમી સદીમાં કાંદીઓ નાખી હતી. કલકત્તાના વિકાસ પછી આ બંદર અંધ-કારમાં અટવાઈ ગયું છે. નદી કાંઠેથી પુરાણ ગણ છે. આથી બંદર તદ્દન નકાસું છે. પરદેશી રીમરો તો આવતી જ નથી. બંદરની નીચાની તરફ નાના નાના મછવા હરતા ફરતા રેખાય છે.

ઝોરિયાનું આ બંદર વેતરણી નદીને કાબે કાઠે આવેલું છે. કલકત્તા સાથે એને દેશી વહાણોમાં સારી વેપાર છે. પરંતુ વેપાર બીલકુલ નથી. મુખ્ય નિકાસ ચોખાની ચાંદબાલી અને આયાત સુતર, કાપડ, કરૈસિન તેલ, મીઠું, અને ખાદી ગુણીઓની છે. કલકત્તા સાથે નિયમિત પ્રવાસીઓ મારે બે સ્ટીમર કંપનીઓની સ્ટીમરો દોઢાઢાઢ કરે છે. ૧૯૩૪-૩૫ માં ચાંદબાલીના કુલ વેપાર ૮૧,૪૩૦ પૌન્ડની હતો. ૮૭ સ્ટીમરો કુલ ૧૩,૫૪૫ ટનની આ બંદરે આવી હતી.

ફોર્સપોર્થનું બંદર ૧૬૨૪ માં બંધ કરવામાં આવ્યું છે. કલકત્તા, ઝોરિયાની રાજધાનીની વસતિ ૬૫,૦૦૦ ની છે. બંગાળ નાગપુર રેલ્વેનું એક જંકશન છે. નહેરુ કંટક અને વાટે ચાંદબાલી સાથે જોડાયેલું છે. કંટક ફોર્સપોર્થનું બંદર નથી.

હિંડોનું તીર્થરાજ છે, બંદર તરીકે નજીવું છે. ૧૯૩૪-૩૫ માં કલકત્તા બે સ્ટીમરો જ ત્યાં આવી હતી. જગન્નાથપુરી બેંગાલ-નાગપુર રેલ્વે ઉપર આવેલું છે. મુખ્ય વેપાર લાસો ચામીઓ હર વર્ષે આ બંદરે પહોંચાડવાનો છે.

સુબર્ષની સાથે હરીફાઈ કરતું આ હિંડનું મોટું બંદર બંગાળની રાજધાનીનું શહેર છે; પરંતુ સુબર્ષ વેપારમાં એનાથી

આગળ નીકળી નથી. કલકત્તા ૧૬૧૧ કલકત્તા સુધી હિંડની રાજધાની હતું. એનું રથાન તે પછી દિલ્હીએ લીધું છે. કલકત્તાની વસતિ ૧૬૪૧ માં ૨૦ લાખ, અને હમણાં ૨૫ લાખની છે. આ બંદરથી બટ, ચા, કાઠસાને મોટો લાગ તથા લોડું, અને પોલાણની નિકાસ થાય છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલ્વે, બંગાલ-નાગપુર, અને ઇસ્ટર્ન બંગાલ રેલ્વે આ બંદરે અનેક જાતના માલ કાઢે છે. ૧૯૩૩-૩૪ માં રેલ અને નદીથી કલકત્તામાં ૭૧,૩૬,૮૦૦ ટન માલ આંદર આવ્યો હતો અને ૧૨,૧૨,૫૦૦ ટન માલ બહાર ગયો હતો. કલકત્તાનો ૧૬૨૬ થી ૧૯૩૫ સુધીનો વેપાર નીચે મુજબ છે:

વર્ષ	આયાત
૧૯૨૬-૩૦	૧,૩૧,૦૪,૩૩૮
૧૯૩૦-૩૧	૩,૮૬,૬૫,૭૩૩
૧૯૩૧-૩૨	૨,૫૬,૬૮,૫૧૪
૧૯૩૨-૩૩	૨,૬૩,૩૨,૮૬૭
૧૯૩૩-૩૪	૨,૪૪,૩૬,૪૭૦
૧૯૩૪-૩૫	૨,૬૮,૩૩,૮૨૬

એમાં ૬૦ વર્ષમાં સ્ટીમરોની આમદાની ૧૦ ગણી વધી ગઈ છે. ૧૯૩૪-૩૫ માં ૧,૧૧૮ સ્ટીમરો ૭૬ લાખ ટન વજનની આ બંદરે આવી હતી. તેમાં ફ્રાન્સ કોલસા ૨૭ લાખ ટન મહત્તે હતો.

૧૯૩૪-૩૫ આયાત		આમદાનીની મુખ્ય વસ્તુઓ		પ્રમાણ (જથ્થો) કિ. (પૌન્ડ)	
કપાસી, સુતરાઈ	(વાર)	કપાસી, સુતરાઈ	(વાર)	૪૬,૭૫,૩૪,૦૫૬	૬૦,૩૦,૬૬૨
કાપડ	(ટન)	ધાતુઓ	(ટન)	૧,૭૫,૭૦૨	૩૧,૪૬,૪૪૭
ધાતુઓ	(ગ્રેલન)	તેલ	(ગ્રેલન)	૧૦,૬૬,૨૭,૩૧૨	૩૩,૬૬,૨૮૬
તેલ		ચંત્રો અને મીલને લગતાં ચંત્રો		૨૩,૦૬,૫૬૨
ચંત્રો અને મીલને લગતાં ચંત્રો		વસ્તુઓ, નાનાં ચંત્રો		૧૨,૮૫,૫૫૩
વસ્તુઓ, નાનાં ચંત્રો		રસાયન અને રાસાયનિક પદાર્થો	(કવાર્ટર્સ)	૧૩,૮૮,૧૮૬	૮,૬૮,૭૧૧
રસાયન અને રાસાયનિક પદાર્થો		લોહાની વસ્તુઓ		૭,૫૮,૧૧૧
લોહાની વસ્તુઓ		પેક કરેલી ઝોરાણીની વસ્તુઓ	(કવાર્ટર્સ)	૮,૬૮,૦૦૦	૬,૨૫,૮૬૨
પેક કરેલી ઝોરાણીની વસ્તુઓ		કાગળ અને પૃષ્ઠા		૮,૬૮,૦૦૦	૬,૨૫,૮૬૨
કાગળ અને પૃષ્ઠા		મોટર ગાડીઓ	સંખ્યા	૪,૪૩૩	૫,૭૨,૮૪૦
મોટર ગાડીઓ		ઊનની વસ્તુઓ		...	૫,૫૫,૮૪૪
ઊનની વસ્તુઓ		દારૂ	ગ્રેલન	૧૨,૩૪,૦૬૪	૧,૦૪,૫૦૪
દારૂ		ચોખા	ટન	૫,૭૨,૨૮૦	૨૭,૦૫,૮૪૩
ચોખા					

નિકાસ		નિકાસ		કુલ (પૌન્ડમાં)	
બુટની ખનાવટો	(ટન)	કાચું બુટ		૧,૮૦,૮૬,૭૨૦	
કાચું બુટ		ચા		૭,૧૫,૭૭૮	૭૭,૦૬,૮૨૧
ચા		કપાસ		૬૮,૬૧૨	૬૦,૪૩,૩૮૬
કપાસ		ચોખા		૬,૧૨૨	૨,૨૫,૭૦૫
ચોખા		દાળ		૧,૦૬,૮૬૧	૭,૮૬,૭૨૦
દાળ		આમદાની વસ્તુઓ		૪૧,૬૫૬	૨,૬૩,૧૫૮
આમદાની વસ્તુઓ		લાખ		૨૫,૨૮૨	૧૫,૭૭,૧૫૦
લાખ		ખાતર		૧૬,૦૦૫	૨૪,૫૦,૧૨૮
ખાતર		કોલસા		૩૦,૬૧૮	૧,૩૬,૦૮૦
કોલસા				૨૦,૮૦,૧૦૭	૧૩,૫૫,૬૭૧

વર્ષ	આયાત	નિકાસ	કુલ (પૌન્ડમાં)
૧૯૨૬-૩૦	૧,૩૧,૦૪,૩૩૮	૬,૫૬,૫૪,૫૬૦	૧૫,૬૦,૫૮,૮૯૮
૧૯૩૦-૩૧	૩,૮૬,૬૫,૭૩૩	૬,૧૪,૦૦,૨૫૭	૧૦,૦૦,૬૫,૬૬૦
૧૯૩૧-૩૨	૨,૫૬,૬૮,૫૧૪	૪,૪૧,૬૭,૩૨૪	૭,૦૧,૬૫,૭૩૬
૧૯૩૨-૩૩	૨,૬૩,૩૨,૮૬૭	૩,૬૪,૭૨,૦૭૫	૬,૫૮,૦૪,૬૭૨
૧૯૩૩-૩૪	૨,૪૪,૩૬,૪૭૦	૪,૪૧,૭૦,૬૨૧	૬,૮૬,૧૦,૦૬૫
૧૯૩૪-૩૫	૨,૬૮,૩૩,૮૨૬	૪,૩૧,૪૬,૪૪૩	૬,૬૬,૮૦,૨૬૯

એમાં ૬૦ વર્ષમાં સ્ટીમરોની આમદાની ૧૦ ગણી વધી ગઈ છે. ૧૯૩૪-૩૫ માં ૧,૧૧૮ સ્ટીમરો ૭૬ લાખ ટન વજનની આ બંદરે આવી હતી. તેમાં ફ્રાન્સ કોલસા ૨૭ લાખ ટન મહત્તે હતો.

આ બંદરનો વહિવટ પોર્ટસ કરે છે. હિંદી સભ્યોની લઘુમતિ છે. પોર્ટસની ૧૬૩૩-૩૪ માં ૨૧,૬૨,૨૨૨ પૌન્ડ ૧૬૩૪-૩૫ માં ૨૨,૬૬,૪૮૪ પૌન્ડની વેદાશ હતી. પોર્ટસના હાથમાં ૧૬ માઇલનો કિનારો છે. અને ધોંગ બ્લોન્ ડોક, પીલરપુર ડોક, એ જે મોટી ગોદીઓ અને અનેક બીલ નાના મોટા ડકાઓ છે. પહેલા નંબરની બધી સગવડો કલકત્તા બંદરમાં છે કલકત્તાના બંદરને રસ્તો સારી નથી. સાગરથી સાંકડો મળી ડુગલી નદીમાં કલકત્તા કિનારે આવે છે. એ માર્ગ ડ્રેજરોથી ચાલુ સાફ રખાવવા પડે છે. કલકત્તાનું બારું સરસ છે. એમાં માલ ઉતારવા ચડાવવાની સગવડો પહેલા નંબરની છે. માલ ઉતારી સીધો રેલ્વેમાં ચડાવી શકાય છે. તેવી જ રીતે રેલ્વેના ડયાઓમાંથી પરબારો. સ્ટીમરોમાં માલ ચડાવી શકાય છે. માલ રાખવાના સેકડો વિશાળ ગોદાઉનો છે. ગોદીઓ, ડકાઓ, તેલના ડકાઓ; વગેરે છેડલામાં છેલ્લી ઢબનાં અનેક સાધનો પોર્ટ ટ્રસ્ટે રાખ્યા છે. માત્ર ૧૨૦ માઇલનો ડુગલી નદીનો રસ્તો ધણી અગવડભર્યો છે.

પૂર્વ બંગાળનું આ બંદર કલ્કત્તા નદીના મુખથી ૬૨ માઇલ દૂર આવ્યું છે. સેળખી સહીથી આ બંદરનો ઉપયોગ પોર્ટુગીઝો કરતા આવ્યો છે. આસામ અને પૂર્વેતર બંગાળના માલનું એ નિકાસ દ્વારા આસામ-બેંગાલ રેલ્વે બંધાતાં બીજું છે. ચટગામની વસતિ ૫૩,૧૫૬ ની છે. નિકાસ વેપારમાં આ, તેલ, ખેરાકની વસ્તુઓ તેલના, તમાકુ વગેરે છે. મોટી રકમ નબ્દ રેલ્વેથી આવી પરદેશો ખાતે ચડે છે. પણ મુખ્ય નિકાસ તો આની છે પરદેશથી આવ્યાત માલમાં ચાની પેટીઓ, કાપડ લોહા અને પોલાહની વસ્તુઓ ચંત્રો, દારૂ, ઔષધો, રસાયનો વગેરે છે. ચટગામમાં ચાર ડકાઓ છે. એમાં માલ ઉતારવા ચડાવવાની સગવડો પૂર્વ બંગાલ અને આસામ રેલ્વેએ રાખી છે. માલ માટે છાપરાં પણ પુષ્કળ બાંધ્યાં છે. સ્ટીમરો ભરતીના સમયે બારાની બંદર આવી શકે છે. આ બંદરમાં પોર્ટ ટ્રસ્ટ છે. આ બંદરના વેપારની કિંમત ૧૬૩૪-૩૫માં ૪૬,૬૨,૧૭૬ પૌન્ડની પરદેશીની અને ૩૨,૨૬,૭૮૨ પૌન્ડની આંતર બંદરી લેપારની હતી. પોર્ટ ટ્રસ્ટની વેદાશ ૬૫ લાખથી ચાલુ લાખ રૂપિયાની દર વરસે થાય છે. બંદરમાં સારા વધારાઓ થાય છે. બંદર વિકાસ પામતું ભય છે.

બાઇબલ : ખ્રિસ્તીઓનું ધર્મ પુસ્તક છે. એમાં ઇશુ ખ્રિસ્તનું આખું જીવનચરિત્ર અને વચનો છે. બાઇબલના બે ભાગો છે. જૂના કરાર અને નવા કરાર. જૂના કરારમાં અનેક દત્તકથાઓ આહુદિ કથાઓ પ્રાર્થનાઓ વગેરે છે. નવા કરારમાં ભગવાન ઇશુના વચનો તથા સહન કરેલાં દુઃખો અને છેવટે ક્રોસ ઉપર ચડવાની હકીકત આવે છે. આ ધર્મપુસ્તકમાં ગિરિવચનોના સર્વ ધર્મેષિ : અવુકલ આવે તેવાં છે. બાઇબલ જૂની ગ્રીક ભાષામાં છે. છેલ્લા સુશોધનથી જાણ્યું છે કે બાઇબલમાં લાંબા સમય સુધી પ્રધારા વધારા થયા છે. એને હમણાંની આવૃત્તિનું ૩૫ લેવાં ૧,૦૦૦ વરસો લાગ્યાં છે. રોમન કૃષિલિકા બાઇબલના અનુવાદો સ્વીકારતા નથી. લેટીન બાઇબલથી જ પ્રાર્થના કરે છે. પ્રોટેસ્ટન્ટો માતૃભાષાના અનુવાદને સ્વીકારે છે. નવા કરારના પહેલાં ચાર પ્રકરણો દ્વય વિચારોથી ભરપૂર છે.

બાકુ : રશિયાના તેલના કુવાઓ મુખ્યત્વે આ પ્રદેશમાંથી નીકળે છે. આ પ્રદેશ તેલથી ભરપૂર છે. ઇ. સ. ૧૬૩૪ માં ૧,૬૦,૧૬,૬૫૬ ટન તેલ મળ્યું હતું. બપા કુવાઓ ઉપર વિનંતિક પંપો છે. જર્મનીએ બાકુ લેવા ૧૯૪૨ માં જાપાનને પ્રયાસ કરેલ પણ તેમાં એમને નિષ્ફળતા મળી હતી. રશિયામાં બાકુ સાથે બધી બધી નાનાં તેલક્ષેત્રો છે.

બાબર : આ અનાજ હિંદના ઘણા ભાગોમાં થાય છે. એનો પાક મોટો છે. જુવાર અને બાબરો સાધારણ વર્ગમાં વિશેષ વપરાય છે. બાબરના યુગે બગર, હુચને પ્રિયકર, કાર્તિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણપિત્તને કોપાવનાર અને પચવામાં જરા લાગે છે. બાબરો અને જુવાર ૧૬૪૧-૪૨ માં ૫,૦૦૦ ટન પરદેશો ખાતે કુલ કિંમત પાંચ લાખ રૂપિયાનાં ચડ્યાં હતાં. આમાં અમરજસતન ખાતે ૧,૨૦૦ ટન, એકન ખાતે ૮૦૦ ટન અને લંકા ખાતે ૨,૨૦૦ ટન ચડી હતી. પાકનો દં ૮૬૦ ટકા લાગ હિંદની પ્રભ બાઇ ભય છે.

બાટલીઓ : કાચનો આ ઉલ્લોગ આપણાં દેશમાં બહુ નાના પાયા ઉપર છે. એ જોસ પકડતો નથી. મોટા ભાગે બાટલીઓ ભપાનથી આવે છે. એનો ઉપયોગ હિંદમાં ઘરેઘર છે. આપણે ત્યાં થોડાં કાચનાં કારખાનાંઓ છે; પરંતુ સારી બાટલીઓ તૈયાર થતી નથી. હમણાં યુદ્ધના સમયમાં બાટલીઓની પણ અછત થઈ પડી છે. ઇ. સ. ૧૬૪૦-૪૧ માં ૬,૬૪,૦૦૦ ગ્રોસ બાટલીઓ કિંમત રૂ. ૨૫ લાખની આવ્યાત થઈ હતી. ૧૬૪૧-૪૨ માં ૩,૫૩,૦૦૦ ગ્રોસ બાટલીઓ ૧૪ લાખની કિંમતની આવ્યાત થઈ હતી. હિંદમાં આ ઉલ્લોગનો વિકાસ કાચા પદાર્થો પુષ્કળ મળતા હોવાથી થઈ શકે તેમ છે.

બાદશાહો (મોગલ) : હિંદમાં મોગલ બાદશાહોએ ત્રણસો વરસો સુધી ચક્રવર્તિ રાજ્ય કર્યું હતું. તેમની હઠી પેઢીએ બાબર ઈ. સ. ૧૪૮૩ માં જન્મેલો હતો. ઈ. સ. ૧૫૧૬ માં એણે હિંદમાં સવારી કરી ત્યાં પગપેશારી કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૨૬ માં પાણીપતના યુદ્ધમાં હિંદના સુલતાન હુમાયુને લોહીનો એણે પરાજય કર્યો. ઉત્તર હિંદમાં બાબરે રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઈ. સ. ૧૫૩૦ માં બાબર મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૫૩૪ માં હુમાયુન ગાંધીએ બેઠો. એને શેરખાં પડાણે હરાવી ધરાન નાશી જવાની ફરજ પાડી. ધરાનમાં સુલમાંથી એશીઆ થયો, એટલે ધરાનના શાહે એને મદદ આપી. હુમાયુએ ફરી હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઈ. સ. ૧૫૪૨ના નવેમ્બરની તા. ૨૩ના અકબરશાહ મહાન મોગલનો જન્મ નાશલાગ કરતા હુમાયુને ત્યાં ઉમરકોટમાં થયો હતો. ઈ. સ. ૧૫૫૬ માં નાની વયમાં એનો રાજ્યાભિષેક થયો. અકબર લગભગ નિરક્ષર હતો; પરંતુ વિદ્વાનોના સંગથી એણે બહુ જ્ઞાનસંપાદન કર્યું હતું. અકબરે ગુજરાત, બંગાલ, સિંધ, કાશ્મિર અફઘાનિસ્તાન, બહુજિસ્તાન ખાનદેશ, અને દક્ષિણમાં થોડા દેશ જીતી લીધા, હિંદમાં પ્રત્યે સમર્થિત દેશોના રાજપુત કન્યાઓ સાથે વિવાહ કર્યો. મોગલ બાદશાહીનો એણે પાયો નાખ્યો. એણે વિદ્વાનોને આશ્રય આપ્યો. એણે દીનેઇલાહી નામે નવો ધર્મ સ્થાપ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૬૦૫ થી ઈ. સ. ૧૬૨૭ સુધી અકબરના પુત્ર જહાંગીરનો અમલ હતો. એ સ્વભાવે મોહકો અને દારૂડીઓ હતો. એની બેગમ નૂરજહાંના હાથમાં રાજ્યનો કારભાર હતો. ઈ. સ. ૧૬૨૮ થી ૧૬૫૮ સુધી શાહજહાં શાહજહાંના બાદશાહનું રાજ્ય રહ્યું. એણે તાબજહેલ, આઝમી કિલ્લો અને કિલ્લીનો કિલ્લો અને મથુરાસન બાંધ્યાં. એણે બુદ્ધભજન, અહમદનગર

છતાં, પણ કંઠારમાં ધરાનીઓના હાથે એના સતત પરાજયો થયા. ઐરગંજ પિતાને કેસ કરી લાઇએને મારીને ઇ. સ. ૧૬૫૮ માં તખ્તનશીન થયા. ૪૯ વરસ એણે રાજ્ય કયું. એ કંદર મુખી અને અતિ છદ્ધિમાન બાદશાહ હતો. ધર્મપણ પણ હતો. એણે શીખો, રાજપુતો અને મરાઠાઓ સાથે વિશ્વક કર્યો. મરાઠાઓએ એને બારેક હાથો, એના સમયમાં મોગલાઈના મજબૂત પાયા નબળા થયા. એના વંશને ધીમે ધીમે પૂતળા જેવા થઈ રહ્યા. છેવટે અંગ્રેજોએ 'કિંદુ' સામ્રાજ્ય મેળવ્યું.

આમુ : એને દેશી ભાષામાં વાંસ કહે છે. આ એક ભવના ભડા પાલા હોવા થાય છેવા વૃક્ષની ભવ છે. વાંસ જીવનનો અતિ ઉપયોગી પદાર્થ છે. એની ચટાઇ, ટોકરી, નાળીઓ, વંખા, ધુરશી અને અનેક વસ્તુઓ બને છે. કાગળ બનાવવાનો માવો પણ વાંસમાંથી નીકળે છે. વંશલોચન નામની યૌવધી પણ વાંસમાંથી નીકળે છે. ધમારતી કામમાં અને બોટ મલાવવાના વાંસળાએ આમુના બને છે. લાકડી, લારી, ઘાંઘાંને શો વાંસના બને છે. ચીનમાં એનો બહોળો ઉપયોગ કરે છે. વાંસના કુપળવું અથાણું અને મોરબો બને છે.

બાર મહિનાનાં નામો :

	પારસી	
૧ ફરવરદીન	૫ અમરદાદ	૯ આદર
૨ અમરીબેહરત	૬ શહેરેવર	૧૦ દે
૩ એરદાદ	૭ મેહોર	૧૧ બહમન
૪ તીહ	૮ અર્વા	૧૨ રાફંદારમક

ચુસલમાની મહિનાનાં નામ —

૧ મોહરમ	૫ જમાદીઉલઅવવ	૯ રમલન
૨ સફર	૬ જમાદીઉલઆખર	૧૦ સવાલ
૩ રબીઉલઅવવ	૭ રબી	૧૧ છલકાદ
૪ રબીઉલઆખર	૮ સાબાન	૧૨ છલહજ

બંગાળી મહિનાઓનાં નામ —

૧ વૈશાખ	૬ બાદ	૯ પૌષ
૨ જ્યેષ્ઠ	૭ આશ્વિન	૧૦ માઠ
૩ આષાઢ	૮ કાર્તિક	૧૧ શ્રાવણ
૪ આવળ	૯ અગ્રાહયન	૧૨ ચૈત્ર

તેલગુ તથા કેનેડી મહિનાઓનાં નામ —

૧ ફાલ્ગુન	૫ અષાઢ	૯ કાર્તિક
૨ ચૈત્ર	૬ શ્રાવણ	૧૦ માર્ગશીર
૩ વૈશાખ	૭ ભાદ્રપદ	૧૧ પુષ્યમ
૪ જ્યેષ્ઠ	૮ અશ્વિન	૧૨ માધમ

તામિલ-મલાયલમ મહિનાઓનાં નામ —

૧ અવની-ચિંગમ્	૫ માર્ગશીર-ધનુ	૯ ચિત્રે-મેષમ્
૨ પુરતસી-કન્ની	૬ પૈ-મકરમ્	૧૦ વૈકતી-રૂપમ્
૩ અપીસી-તુવમ્	૭ મસી-કુંભમ્	૧૧ અની-મિથુનમ્
૪ કાર્તિકેમ-મ્મિકમ્	૮ પંચુતી-મીનમ્	૧૨ આદિકાર્તિકમ્

બાલી : વિલાયતી જવને બાલી કહે છે. એ હલકી જમીનમાં પેલા થાય છે. એવું પાણી પથ્થ તરીકે ઉત્તમ છે. હિંદમાં પણ એની પેલાસ થાય છે. ૧૯૪૧-૪૨ માં ૯૦૦ ટન બાલી હિંમત ફ. ૧ લાખની પરદેશી મારેથી લઈ હતી. હિંદમાં ખોરાક તરીકે એ ઘણા જાણીતામાં વપરાય છે.

બાલી : આ ટાપુ જાવાની નજીક છે. આમળ એ હિંદ સંસ્કૃતિનું ધારા હતું. રામાયણ, મહાભારત, ગીતાનાં પુસ્તકો બાલી ભાષામાં મળે છે. હમણાં પ્રભુ સુલભમ યથ મળે છે; પરંતુ હજી હિંદ સંસ્કૃતિ ત્યાં જીવત છે. બાલી અને લંબાક બેટવું સેત્રફળ ૪,૦૦૦ ચો. માઇલનું અને વસતી ૧૮ લાખની છે. હિંદ નાટકો અને નૃત્યો અસલ સ્વરૂપમાં ત્યાં જોવા મળે છે.

બાળઉત્પત્તિ : યુવાન, તંદુરસ્ત અને ઉઝોગી સ્ત્રીને સુવાળ છે તેવું સહજ ક્રિયા છે. કાંઈપણ વિશેષ તકલીફ વગર થાય છે. બાળકનું માથું પ્રથમ બહાર આવે છે. શુભની આશીર્વાદો આવે છે, તેમ બાળક બહાર નીકળતું ભય છે. સ્વાભાવિક આ ક્રિયામાં કાંઈ સહેજ તકલીફ આવે તો નર્સ અથવા સુશાળી હાથ ઉપર ટોપાનું તેલ લગાડીને તે તકલીફ ઠીક કરે છે. નર્સ અતુલથી હોય તો બાળકના જન્મ સરલ થાય છે. બાળક જન્મ થતાં જ રોવા માટે છે. બાળકના જન્મ થયા પછી એના શરીર ઉપર તેલ ચોળી એને નવરાવી : એના શરીર ઉપરની અશુદ્ધિઓ દૂર કરાય છે. નાહવા પછી બાળકના શરીરે ગરમ પાણીની વીંટળીને નાના : અલગ બીજાના : ઉપર સુવાળી દે છે. એ સમયે બાળકને મધ અને ધી ચટાડે છે, આથી ફક્ત સાફ આવી ભય છે. બાળક જન્મ્યા પછી માતાને આરામ આપી લાંબી નિદ્રા લેવા દે છે.

બાળકના ઉછેર : બાળક નિદ્રા લઇને ઊઠે છે અને પેશાબ કરાવેલો. બે પેશાબ ન દૂટે તો ગરમ પાણીમાં કપડું બાંધી નીચેથી પેટ ઉપર મૂકવાથી પેશાબ દૂટશે. પાચખાવું ન આવે તો એરંડી તેલ દૂધ સાથે ચટાડે એટલે ઉતરશે. બાળકના મોઢા ઉપર ઓઢાકી એની જાંસોજાંસની કિયાને અગવડ ઉભી કરતી નહિ. એનાં ઝલવાં પણ ઢીલાં, સુવાળા અને હુકે આપનાર પધરાવવાં. છાતી, પેટ અને પગનાં તળિયાને હુકે મળવી નેહછએ. માતાને ખૂબ આરામ અને હલકી ખોરાક આપવો માતાને શોક આપવો પણ સારો છે. તાજ સ્વચ્છ હવા મળે તેવી જગ્યાએ બિછાવું રાખવું. બાળકને ત્રીજે દિવસે માતાએ ધવરાવાવું શરૂ કરવું. બાળકને પહેલે દિવસે જોળવું પાણી આપે છે. માતાનાં સ્તને બાળકને ઘોળે. સાફ રાખવાં. નેહછએ. બાળકને નિયમ મુજબ ધવરાવવું. પહેલા ૪૦ દિવસો બાળકે કંલાકોને અંતરે ધવરાવવું. દરરોજ સરસીઆ તેલની નરમ માલીસ કરી એને નવરાવવું. બાળકને પેટભરી સુવા દેવું. મચ્છર, માખીઓ હોરાન ન કરે તે બાન રાખવું. બાળકની : ગોઠકીમાં માકલ ન હોય, તે પણ ધ્યાન રાખવું. બાળક આખા દિવસમાં ૨૦-૨૨ કલાક જાગે એવી : સગવડ રાખવી. બાળક મોઢું થાય તોપણ ૧૫-૧૬ કલાક સુવા દેવું નેહછએ. બાળકને : માતાના દૂધ જેવા ઉત્તમ ખોરાક બીજો કોઈ નથી; પરંતુ માતાને દૂધ ઓછું હોય તો માયાના દૂધમાં અથૂં પાણી મિલાવી થોડું થોડું બાળકે કલાકે પીવાવવું. માતાએ થોડા માસ સુધી અતિ મહેનતુ કામ કરવું નહિ. સાફ ભોજન, દૂધ, શાક અને ફળો લેવાં. ચોખા, ઘઉં એવું ભોજન પણ પથ્ય છે. બિમાર માતાનું દૂધ બાળકને પીવાવવું નહિ. આઠ માસનું બાળક થાય, એટલે એને શેટલીના ગર્ભ પાણીમાં પલાળીને આપી શકાય છે. ચોખાનું પાણી સાકર બેળવીને સહેજ દૂધ સાથે મેળવીને પણ આપી શકાય છે. માતાને ફરી ગર્ભ રહે તો બાળકને ધવરાવવું બંધ કરવું. બાળકને એક તેજસ્વી યુવાન બનાવવા માતાપિતાએ નિયત કાયદા અમલમાં મૂકવા.

૧ બાળકોને મારી નહિ, હક પકડે તો શાંત કરવા પ્રયત્ન કરો, ઉપરથી કરતાં યુક્તિ વધુ સફળ નિવડે છે, શરમાવવાથી તે જરૂર શરમાશે.

૨ ગાળ દેવી નહિ, આપણા કુટુંબની તોછડી રીતભાતોથી બાળકને બચાવવા માટે તમે આદરભરી રીતોનો અમલ કરો.

૩ તોફાન એ બાળકોની સરસ દવા છે; પરંતુ એમાંથી શીરત-પાલન શીખવવું જોઈએ.

૪ ન્યાં સુધી બાળક પોતાની મેળે શારીરિક સંભાળ ન લઈ શકે, ત્યાં સુધી એને ચીવડાઈથી નિયંત્રિત નવરાવવું જોઈએ.

૫ ચાની ટેવ ન પાડતાં દૂધ અને છાશની ટેવ પાડવી.

૬ બળજબરીએ, ઉચ્ચ ન હોવા છતાં ખાવા ન આપવું.

૭ બાળકોને મારવું નહિ, પ્રેમથી વશ કરવાં.

૮ બહારની ચીજોનું મન ન થાય માટે બને એટલી દરેક વસ્તુઓ ઘેર બનાવવી.

૯ કપડાં, પુસ્તકો અને પોતાની જરૂરિયાતો બાળકે ઠેકાણુસર મૂકે એવી ટેવ પાડવી.

૧૦ જૂઠું બોલવું, ચોરી કરવી, ઈર્ષ્યા કરવી વગેરે અવગુણો-માંથી એમને સંભાળપૂર્વક બચાવી લેવાં.

દશ આર વર્ષનાં 'બાળકો' થાય ત્યાં સુધી ખાસ સંભાળ રાખીને નિયંત્રિત પાલન કરવું જોઈએ, બાળકો તમારાથી કંઈ પણ ન પૂપાવે એટલે તેમનો વિશ્વસ કેળવવો જોઈએ, કદાચ કોઈક નહારી સોખતની અસર ક્યારેક ભૂલ કરી બેસે, તો પણ હુપાવી ન શકે, એટલા ચોકખા દિલનાં બનાવવાં જોઈએ.

માબાપોએ પોતાના પરણિત જીવનની, અને સાંસારિક બાબતો ખાસ કરીને બાળકો સાંભળે તેમ ન જ કરવી, આપણે ચાનીએ છીએ કે બાળકો આમાં શું સમજે? એમાં જોડું' પણ શું? પરંતુ આ સમજ જોડી છે, બાળકોમાં કુતૂહલવૃત્તિ ખૂબ હોય છે, અચૂક વાત ન સમજનાં તે એને સમજવા પ્રયત્ન કરવાનાં જ. અને ૧૨-૧૩ વર્ષની ઉંમરે એ અણસમજના કાઠા કુટરો; ભૂલચૂક કોક નહારી સોખત માફરતે એ પરણિતજીવન સાંસારિક બાબતોનો એક મેળવે તો એના જીવનમાં નીતિનાશનાં બી રૌપાઈ લય છે. આપણી આવી સામાન્ય લાગતી વતલુક પણ બાળ માનસ ઉપર ફટકો આપે છે.

નાનાં બાળકોને સિનેમા બતાવતાં માબાપો હરખે છે કે અમારાં બાળકો સિનેમાનાં ગાયનો કેટલી સરસ રીતે ગાય છે. અર્થે સમજ્યા વગરનાં ગીતો પણ બાળમાનસને ગમી લય છે. આપણી બાળપ્રભને નિર્બળતા અને ટાયલાલેકામાંથી બચાવવા જેવતિવાં ચલચિત્રો બતાવતાં નહિ. અતિશય રોષ આંખને ડુકાશનકારક છે.

ખરી રીતે તો માતાએ જ બાળક ગર્ભમાં રહ્યા પછી પોતાના જીવનને સાત્ત્વિક રસ્તે વાળવું જોઈએ. ઉપર બાળક માટે આપણી સુચના પોતાના માટે યોગ્ય રીતે ઉતારવી જોઈએ.

અને બાળકના જન્મ પછી પણ માતાએ એની રહે રજ ખબર રાખતી જોઈએ. યોગ્ય ઉંમરે એક એક નિયમમાં એને બાંધવો જોઈએ.

આપણા હિંદુસ્તાનમાં બાળમરણ વધારે પ્રમાણમાં છે. બાળકોને હાંત આવતાં જ એમના ઉપર રોગોનો હુમલો શરૂ થાય છે. બાળકને સાતમે માસે દુધિયા હાંત આવવા માંડે છે.

જઠમાં કુલવા મડિ છે, મરડો, દાંત અને તાવનું જોર વધવા માંડે છે. ક્યારેક જીભ સુધી આવે તો ટંકણપાર મધમાં હલાવીને આપવું જોઈએ.

બાળકો શા માટે રૂએ છે, તે આપણાથી થણી વખત સમજવું નથી. બને ત્યાં સુધી ખાં કારણ ભણવા પ્રયત્નો કરવા. પેટ ફાટવું હોય તો, (૧) સાધારણ રોક કરવો, (૨) મીઠું ખૂબ જીંજી કરી, ગરમ કરી પેટ ઉપર, નાભીની આજુબાજુ ચોપડવું, (૩) એલ્બીના બે હાથ અને વરિયાળીના બે હાથ જીંજી વાદીને માતાના દૂધમાં આપવા.

બાળકોને બનતાં સુધી કોઈ પણ દવા દૂધ (માતાનું જ) અને મધમાં જ આપવામાં આવે છે.

ખાંસી-બાળકો માટે આ રોગ ખૂબજ ખરાબ છે. ખાસ કરીને મોટી ખાંસીમાં બાળકોને સોસવું પડે છે. તેના ઉપાય નીચે જુઓ છે. (૧) વંશલોચનનો ખારીક બૂંદો મધમાં ચટાડવો. (૨) ધાણા અને ખડી સાકર ચોખાના ઘોવારામણમાં આપવું. (૩) સુરવાળી હરડે અને જેડીમધ ગરમ કરીને પાણીમાં ધસીને તેમાં લગાર સિંધવ અને મધમાં ચટાડવું.

જો બાળકને સૂક્ષ્મ રેશ આવેલા હોય તો નીચે જુઓ તૈયાર થાય છે. સુરવાળી હરડે ગરમ પાણીમાં ધસીને પાવી. (૨) સોનાચુળી (મીઠીયાવળ)માં ગોળ નાંખીને શક્તિ પ્રમાણે આપવો.

આંધ્રીમાં માતાનો વાંકો હોય છે. માતા જો બોજનમાં વાયુકારક અને ઉચ્ચ પદાર્થો ખાય છે, તો તેનું દૂધ દૂષિત થાય છે. આ દૂધ બાળકના મગજનું તંતુ પર અસર કરે છે.

હાંત આવે છે ત્યારે બાળકોને આંકડી થઈ આવે છે, ત્યારે નીચે જુઓ ઉપાય કરવા. (૧) ઘોળી કુંગરી થોડીક ચીરી નાકમાં ધરી રાખી સુધાડવી. (૨) વછનાગ મરી, પીપર, ટંકણ-ખારને હિંગોળેક સર્વે સરખા બળને લઈ ખારીક વાદી એક વાલવા આસરે કુંગળીના રસમાં આપવું. (૩) છીંદી પીપર, પીપળાની વહવાઈ, કેસર, અઢીણ વગેરેને આદના રસમાં ખારીક કરીને આપવું. (૪) સુરવારી હરડે ટંકા પાણીમાં ધસીને હૃદય ઉપર, જીભ નીચે અને લગારેક જીભને ચોપડવી.

કરમ-બાળકોને જ આ રોગ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. તેનાથી બાળક ઉંઘમાં પણ જખમી લય છે. બાળક મોઢું હોય તો કમળકાંકડી ધસીને એટલે જીણી-ભૂજી કરીને ખવરાવવી. મીઠાઈ ન ખવરાવવાથી કરમ નથી થતાં. મીઠાઈ હાંતને પણ ડુકાશનકારક છે.

આ થઈ બાલચિકિત્સાની વાત. બાળક ૭ વર્ષનું થાય, એટલે એને ભણતર તરફ લઈ જવું. ભણતરમાં રસ આવતાં બાળકો ધરમાં હેરાન નહિ કરે. બાળકોથી નવરા બેસાડવું જ નથી, એમને કંઈક પ્રવૃત્તિઓ જોઈએ જ. છેવટે એ કંઈ ન મળતાં ભાંગેદાંડ અને કળ્યા કરશે. બાલમંદિરોમાં હોકારોએ મોકલવાં. ત્યાં નાનાં બાળકોની સોખતથી એ માનસિક આનંદ મેળવશે અને શારીરિક ક્ષાયથી પણ મેળવશે. આનંદી અને રમતિયાળ બાળક સર્વને વહાલું લાગે છે.

અતિશય લાકપણ સારાં નહિ, એટલે એમ નહિ કે બાળકને આપો દિવસ તરફડાવું, પણ સમય પ્રમાણે એમની સાથે સારી વર્તણૂક રાખવી. અતિશય લાકથી બાળક ચીડિયું અને

કળ્યાણ' અને છે. માળાપો પણ આવાં બાળકોથી ક'ટાળે છે અને પ્રેમનું ઠેકાણું પૂછ્યા બે છે. ખાસ કરીને પિતાની નજરમાં નીચે ઉભરી જાય છે. માનસિક આનંદ ન મળવાથી બાળકને શારીરિક કાંઠાથી પણ ભોગવવી પડે છે.

આનંદકાલે દેશનેયસ સેડિયા પોતાનાં બાળકો માટે ધાવ રાખે છે, એ ધણું જ અહીતકારક છે. હલકાં કળની ધાવ રાખવાથી બાળકમાં કુસંસ્કારો જાગે છે. બાળક માટે માતાના દૂધ જેવું કંઈ પણ હિતકારક નથી.

બાળકને અને ત્યાં સુધી પુલી હવામાં રાખવાં જોઈએ. ઋતુભ્રમસાર વસો પહેરાવવાં જોઈએ. શરીરને તલના તેલની માલીસ કરવાથી બાળકની ચામડી કોમળ બને છે. ઘણાં કુટુંબોમાં બાળકોને દૂધની અલાઇથી પણ નવકાંવે છે, આથી રંગ ઉજળો બને.

ઉંઘ માટે ઘણાને ત્યાં ચમીલ અને બાળગોળી વપરાય છે. તે વાપરવી જોઈએ નહિ. એને સંપૂર્ણ રીતે ઉંઘવા દેવું જોઈએ. ત્યાં ઘોંઘાટ પણ કરવો નહિ. માથે અને મચ્છરથી બાળકને રક્ષણ મળે તે માટે સુરક્ષિત જગામાં બાળકનું પારખું રાખવું.

ઉપરના સાદા નિયમો બાળકોના શારીરિક વિકાસ માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે. આપણાં બાળકો આજે માનસિક વિકાસ પણ પૂરેા મેળવી શકતાં નથી. એનું કારણ સ્વીન્ડનાય ઠાકુરના શબ્દોમાં કહીએ તો એ બાળકોને બાળકો તરીકે રહેવા દેવામાં આવે અને એમની છાંસાવૃત્તિને સંતોષવામાં આવે; તો બાળકોને પ્રશ્ન સાવ સહેલો બની જાય છે, સુસ્કેલી તો ત્યારે જ ઉભી થાય કે જ્યારે આપણે એને સરકસનાં પડખોની પેઠે તાલીમ આપવાનો પ્રયત્ન કરીએ. આજે આપણાં બાળકોના માનસિક વિકાસ માટે આ વસ્તુ તાલીમ આપવાની ગોડી રીત આડી આવે છે.

બાળકોને દૂધ આપવાનો કોઠો : બાળકને કેટલું દૂધ અને તે કેટલી વાર આપવું, એનું પ્રમાણ આપણી માતાએ જાણતી નથી. નીચે આપેલ કોઠામાંથી એ સમજી મળશે.

	દિવસે	રાત્રે	૨૪	૬૨
	૬૨	એકંદર	કલાકમાં	વખતે
બાળકની	કેટલા	કેટલી	કેટલી	કેટલા
ઉંમર	કલાકે	વાર ?	નાર ?	ઘોંસ ?
૧ થી ૪ દિવસ	૨	૨	૬ થી ૧૦	૧ થી ૨
૫ થી ૭ ”	૨	૨	૧૦	૧ થી ૨
૨ મું અઠવાડિયું	૨૧	૨	૮	૨ થી ૨૧
૩ મું ”	૨૧	૨	૮	૨ થી ૩૧
૪ થી ૮ મું ”	૨૧	૧	૭	૨૧ થી ૪૧
૩ મે મહિનો	૨૧	૧	૭	૩ થી ૫
૪ થી ”	૩	૧	૬	૩૧ થી ૬૧
૫ મો ”	૩	૧	૬	૪ થી ૭
૬ થી ૧૦ મો મહિનો	૩	૦	૫	૬ થી ૬

બાળમરણપ્રમાણ : હિંદમાં બાળમરણનું પ્રમાણ વધારે છે. આ વિષય સંબંધી સારી સ્વચ્છ ક્રિયાઓ આપણા દેશમાં થતી નથી. ગરીબોને લીધે સાધનોના અભાવે પણ બાળમરણપ્રમાણ આપણા દેશમાં વધારે રહે છે. એક

હબર જ્યારે જન્મેલાં બાળકો દીઠ એક વરસની ઉંમર પહેલાં મરી જનારાં બાળકોનું પ્રમાણ કેનેડામાં ૬૧, યુ. સ્ટેટ્સ ૫૦, અમેરિકામાં ૪૮, જર્મનીમાં ૧૦, બ્રિટનમાં ૫૩, આસ્ટ્રેલિયામાં ૩૮, ભપાનમાં ૧૪૪ અને હિંદમાં ૧૬૭ નું પ્રમાણ આવે છે.

બાહ્યો ટાપુઓ : બ્રિટિશ વેસ્ટ ઇન્ડિયામાં આ ટાપુઓ આવ્યા છે. આમાં વીસ ટાપુઓમાં વસતિ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૪૦૪ ચો. માઇલનું છે. કુલ વસતિ ૬૨,૧૭૬ બાણ્સોની છે. એની પેદાશ ઈ. સ. ૧૬૩૩-૩૪ માં ૩,૩૮,૦૧૧ પૌન્ડની અને ખર્ચ ૩,૧,૦૩૮૩ પૌન્ડનું હતું. નિકાશ ૧,૮૦,૧૫૧ પૌન્ડની હતી. આયાત ૬,૨૬,૭૩૧ પૌન્ડની હતી. મુખ્ય આયાત દારૂની મોટી આયાત ૩,૫૧,૩૦૨ પૌન્ડનેટલી થઈ હતી. એ સોચનિય ગણાય. મુખ્ય નિકાસ તલ, વાલળી, લાકડું, ટમાટા, છીપો વગેરે હતી. આ બેટો એના ગવર્નરથી પ્રસિદ્ધમાં આવ્યા છે. ઈંગ્લેન્ડના રાજ આઈમાં એડવર્ડ મિસિસ વૉલ્સ સાથે વિવાહ કર્યા, એટલે એમને રાજ્યત્યાગ કરવો પડ્યો. આ ટાપુઓના એ ગવર્નર નિમાયા છે.

બાહીઝમ : ઇરાનના હાશીઝ શહેરમાં સૈયદ-અલીમામદનો જન્મ થયો હતો. એણે બાહાઈ ધર્મનો પ્રકાશ કર્યો. એને ઇરાનના રાજ્યધિકારીઓએ મરાઈ નાખ્યો અને બાબને નામે બાબખતા હતો. એના પુત્ર બાહાઉલ્લાએ આ સંપ્રદાયનો વિકાસ કર્યો. એના સિદ્ધાન્તો—(૧) જગતના લોકોએ પરસ્પર હળીમળીને ધાર્મિક ધ્વજ નીચે એકતાં થવું. (૨) યુદ્ધ એ મનુષ્ય જાતીના મહા શત્રુ હોવાથી એનો તદ્દન અસ્કાવ કરવો. (૩) દરેકે કાંઈ ઉદ્યોગ અથવા ધર્મ કરવો. (૪) ભાખ માંગવી નહિ. (૫) ધર્માધ્યક્ષો અને ધર્મગુરુઓ રાખવા નહિ. (૬) તપ અને શરીરને કોકાટનું કાંઈ આપવું નહિ. વૈરાગ્ય લેવો નહિ. (૭) સર્વે બાળકોને શ્રેયિયત શિક્ષણ આપવું. (૮) સ્ત્રી પુરુષની વચ્ચે સમાન દરજ્જો રાખવો. (૯) દારૂ, વૈશ્યાગમન, જુગાર, છુડું બોલવું ત્યજ દેવાં. (૧૦) પોતાની આવકનો ચોક્કસ ભાગ લોકહિતના કાર્યમાં વાપરવો.

બાંધેલ પુસ્તકોની સાધક : બાંધેલ પુસ્તકોની

સાધક	ધંધ
ડેમી ૧૬ પેજ	૫ $\frac{1}{2}$ × ૪ $\frac{1}{2}$
ડેમી ૧૮ પેજ	૫ $\frac{1}{2}$ × ૩
કુલ્સ કેપ ઓકટેવો	૬ $\frac{1}{2}$ × ૪ $\frac{1}{2}$
કાઉન ઓકટેવો	૭ $\frac{1}{2}$ × ૫
લાન્ડ કાઉન ઓકટેવો	૮ × ૪ $\frac{1}{2}$
ડેમી ઓકટેવો	૮ $\frac{1}{2}$ × ૫
રોયલ ઓકટેવો	૧૦ × ૬ $\frac{1}{2}$
કુલ્સકેપ કવાર્ટો	૮ $\frac{1}{2}$ × ૬ $\frac{1}{2}$
કાઉન કવાર્ટો	૧૦ × ૭ $\frac{1}{2}$
રોયલ કવાર્ટો	૧૨ $\frac{1}{2}$ × ૧૦
ઇમ્પરિયલ કવાર્ટો	૧૫ × ૧૧
કાઉન ફોલીઓ	૧૫ × ૧૦
રોયલ ફોલીઓ	૨૦ × ૧૨ $\frac{1}{2}$
મ્યુઝિક	૧૪ × ૧૦ $\frac{1}{2}$

બિઝનેસ : રાજપૂતાનાનું આ એક મુખ્ય રાજ્ય છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૩,૩૧૭ ચા. માઇલનું છે. વસતિ ૧૨ લાખની અને રાજ્યધાની બિઝનેસની વસતી ૧,૨૭,૦૦૦ ની છે. લેડિઝ મારવાડી બોલે છે. મહારાજા મારવાડના વંશજ રાડોડ રાજ છે. રાજ્યમાં રેતીનાં રણો છે, પણ સતલજ નદીની નહેરોને વાળી ધઈ ને કંઠાળની પેદારા ખૂબ વધારવામાં આવી છે. બાજરો, ઝંઙ, જીવાર, કપાસ, શેરડી, ચણા વગેરેની પેદારા છે. રાજ્ય પાસે બંદર નથી, પણ પોતાની રેલ્વે હોવાથી વેપારનાં સારાં સાધનો છે. મુખ્ય નિકાસનો પદાર્થ ઊન છે. બિઝનેસનું ઊન વખણાય છે. હોલોખામાં ઊન રવચ્છ કરવાની મિલ, આટાની મિલ, બરફનું કારખાનું, લિન પ્રેસો, ખાંડની મિલ વગેરે છે, હીમનીટ ભત્તનો કોલસો ૪૧,૭૧૦ ટન નીકળ્યો હતો. ગ્રહઉદ્યોગના વિકાસ માટે રાજ્ય પ્રયાસ કરે છે. પેદારા લગભગ ૧૧ કરોડ રૂપિયાની છે.

બિળપુર : ચાંદબીબીથી પ્રસિદ્ધ થયેલ દક્ષિણનું આ રાજ્ય છેવટે ઐરાગઝોને છતી લીધું હતું. હવે આ શહેર મુંબઈ ઈલાકામાં આવ્યું છે, બિળપુર છત્તાનું ક્ષેત્રફળ ૫,૭૦૭ ચ. માઇલ અને વસતી ૬,૭૫,૬૮૭ ની છે. બિળપુર શહેરની વસતી ૪૮,૬૬૮ ની છે, એ મોટી અનાજ અને કપાસની બલરને રેલવેનું મોટું જંકશન છે.

બિટ : આ એક પ્રકારનું કંદ છે. લાલ, પીળા અને દેશી ત્રણ પ્રકારનું થાય છે. એનું શાક બને છે; પરંતુ એનો મુખ્ય ઉપયોગ ખાંડ બનાવવા માટે થાય છે. આ રસિકેરીયન ભત્તના બીટમાંથી કાન્સ જર્મની ચોકોસ્લોવેકીયા વગેરે દેશોમાં મોટી રકમની ખાંડ તૈયાર થાય છે. જગતમાં અર્ધી ખાંડ બીટમાંથી અને અર્ધી શેરડીમાંથી નીકળે છે, એસ્ટ્રિયા હંગેરીમાં પણ એનો પાક ધણો થાય છે. બીટના કંદમાંથી થંઝોદારા રસ કાઢીને એને ચૂનાના પાણીમાં મેળવી મેલ કાઢી નાંખી ખાંડ બનાવે છે. હિંદમાં અચાઉ આ ખાંડ ઘણી આવતી હતી. હમણાં હિંદમાં શેરડીની ખાંડ મુખ્ય થાય છે, એટલે બીટની ખાંડ પોસાતી નથી. સરકારે ખાંડને ૧૨ હંડૂવે ૨૬ નેટનું મોટું જકાતી રક્ષણ આપ્યું છે.

બિનહિંદી કંપનીઓનું કામકાજ :

સાલ	નવું કામ	કુલ કામ
૧૯૨૮	૯૫,૫૫૦	૫,૨૬,૨૮૪
૧૯૨૯	૧,૨૨,૨૧૪	૬,૪૦,૮૧૪
૧૯૩૦	૧,૧૭,૫૮૨	૬,૯૭,૬૪૮
૧૯૩૧	૯૫,૯૪૪	૭,૪૧,૬૩૮
૧૯૩૨	૭૭,૫૦૪	૭,૬૬,૯૭૬
૧૯૩૩	૭૮,૬૮૦	૭,૯૨,૨૧૫
૧૯૩૪	૧,૦૧,૪૦૧	૮,૩૨,૩૫૪
૧૯૩૫	૧,૦૬,૨૨૦	૮,૮૭,૭૫૭
૧૯૩૬	૧,૦૭,૪૬૫	૯,૩૦,૭૭૪
૧૯૩૭	૯૬,૫૫૩	૯,૨૬,૦૪૩
૧૯૩૮	૮૪,૧૯૫	૯,૪૩,૧૦૨

બિલ ઓફ એક્ચેન્જ : દેશી પરદેશી દ્રવિની Bill of Exchange કહે છે. આના ધોરણે કરાવેલી ચુકવે નાણાં આપવાનો એ કરાર છે. આ ચુકવે નાણાં ભરવાના દસ્તાવેજ ઉપર સરકારી કાયદા મુજબ રહેમ્પ લગાડવા પડે છે. રકમ જેમ મોટી તેમ રહેમ્પ પણ વધારે પ્રમાણમાં લાગે છે. આમાં દસ્તાવેજ કરી આપનાર બ્યંક્કની શાખ પ્રમાણે સામે પક્ષ

નાણાંની રકમ અને ચુકવે તેની શાખે નક્કી કરે છે. પછી નાણાંની બિનપરતી આપવાની શરત કરેલા દસ્તાવેજ દેણદાર દેણદારને લખી આપે છે. આ નાણાં ચુકવે અથવા મંગળી કરે એવી જે પણ શરત હોય તેથી શરતે તરત સમયસર આસામી અથવા તેણે મનુ કરી આપેલ સપ્સને નાણાં ચૂકાવી દે છે. પરદેશી દૂકી દેખાડ થાંજ આસામી તેના ઉપર રવીકારશું, એ પ્રમાણે લખી આપી ચુકવેસર નાણાં ચૂકવી આપે છે. નથી ચૂકવતો તો તે દૂકી સામાન્ય થઈ પાછી લય છે. આ દૂકી ના રવીકારાણ તેનો નોંઠ રીપબ્લીકને અધિકાર ધરાવનાર વર્ગીલ પાસે નોંધણી કરાવી સત્તાવાર પ્રમાણપત્ર મેળવાય છે. ચુકવે વધારવાની સગવડ બંને પાર્ટીઓની સમજૂતીથી થઈ શકે છે. બિલ ઓફ લેડિંગ અને જોખમી વીમાની પોલીસી સાથે દૂકી હોય તેને ડાકથુમેટરી બિલ ઓફ એક્ચેન્જ કહે છે.

બિલ ઓફ લેડિંગ : રીમરમાં માલ મકાનના પછી રીમર કંપની રટામ્પ ચોડીને રીમરમાં થડેલા માલની પહેલ્ય લખી આપે છે. બિલ ઓફ એક્ચેન્જની પહે બિલ ઓફ લેડિંગ પણ Negotiable Instrument Act મુજબનો દસ્તાવેજ જેનક રવીકારે છે; પરંતુ સામે દરિઆઈ વીમાની પોલેસી હોય તો જ જેનકો એના ઉપર નાણાં આપે છે. માલને રસ્તામાં સારી સાંચવણને અભાવે નુકશાન થાય તો રીમર કંપની જોખમદાર રહે છે, માલની રીમરે બંદરે પહેાંચે થી બિલ ઓફ લેડિંગ બતાવી માલ ચકાવનારનો આડતીઓ એનો કબજો લે છે. માલના નુકશાન માટે રીમર કંપની સામે દાવો કરે છે. તે ધરમેળે પતી લય છે. માલ ચકાવના કરતમ આફ્રિકામાંથી એની વિગતો આપી પરવાનગી મેળવવી પડે છે. તેના ઉપર જોખન હોય, તો તે કરતમને ચૂકવવી પડે છે. કરતમના લેખીત દસ્તાવેજ સિવાય કોઈ રીમર કંપની માલ રવીકારતી નથી.

બિસ્કિટ : મેંદો, સૂજ આટામાંથી આ બિસ્કિટો બનાવે છે. હિંદમાં હવે બિસ્કિટમાં કારખાનાંઓ ઘણાં થયાં છે, જતાં પરદેશીની નીચે પ્રમાણે આયાત થઇ હતી. મોટે ભાગે યુ. કિંગડમથી આયાત થઈ હતી.

૧૯૩૬-૪૦	
હંડૂવેટ	કિંમત
૨૮,૦૦૦	૨૫ લાખ
૧૯૪૦-૪૧	
હંડૂવેટ	કિંમત
૧૮,૦૦૦	૧૭ લાખ
૧૯૪૧-૪૨	
હંડૂવેટ	કિંમત
૯,૦૦૦	૬ લાખ

બિરમથ : એક ભત્તની ધાતુ છે. બીજી ધાતુઓ સાથે એનો મેળ તરત જ થઈ લય છે. ૨ ભાગ બીરમથ, ૧ ભાગ સીસું અને ૧ ભાગ જસત મીલાવી એના ચમચા વગેરે બનાવે છે. હમણાં પ્રુદ સમયે આ ધાતુનો ખપ વધ્યો છે. એમાં બીજી ધાતુઓ મિલાવી એનેક યીલે બનાવે છે. એ ઉદર દોષમાં સરસ દવા છે. આ ઉપયોગી ધાતુ છે.

બિહાર : બિહાર પ્રાંતમાં બિહાર તથા છોટાનાગપુરનો સમાવેશ થાય છે. ૧૬૨૨ માં બંગાળની પુનઃચના થઈ ત્યાં સુધી આ પ્રાંત બંગાળ અને સબલપુરના ભાગરૂપ હતા. ૧૯૦૫ માં મધ્ય પ્રાંતની સત્તામાંથી સબલપુરને બંગાળની નીચે મુક્યું. બ્રિટિશ પ્રાંત પછી તાબામાં પ્રાંત હતો. તેને હવે જોડા પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો છે. બિહારની ઉત્તરે નેપાળ, પશ્ચિમે સંયુક્ત પ્રાંતો, મધ્ય હિંદ તથા મધ્ય પ્રાંતો, દક્ષિણમાં આરિસ્સા તથા પૂર્વમાં બંગાળ છે.

આ પ્રાંતમાં વિવિધ પ્રકારનાં કૃષો અને શાકભાજી થાય છે. કાંકા પર વરસાદ ખૂબ પડે છે, પણ બિહાર અને છોટાનાગપુરમાં ઘણી ઓછા પડે છે. બંગાળની માફક ચોખાનો પાક મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. આ પ્રાંતની હવા ખૂબ ગરમ અને ખૂબ ઠંડી છે. ખેતીને હાયક જમીનના લગભગ અર્ધાં ભાગમાં ચોખાનું પાવેતર કરવામાં આવે છે. સિગારેટનાં કારખાનાને અંગે તમાકુના પાવેતરને ઉત્તેજન મળ્યું છે. મેંધીરનું સિગારેનું કારખાનું જગતમાં સૌથી મોટું છે.

૧૯૪૧ ની વસતિગણતરી પ્રમાણે બિહારની કુલ વસતિ ૩,૧૩,૭૦,૧૫૧ની છે. તેમાં ૧,૮૨,૨૪,૪૨૮ પુરુષો તથા ૧,૮૧,૧૫,૭૨૩ સ્ત્રીઓ છે.

આખા પ્રાંતનો વધારો ૧૨.૩ ટકા છે. ૧૯૨૧-૩૧નો વધારો ૧૧.૫ ટકા હતો. ૧૯૩૧-૪૧ દરમિયાન પ્રાંતમાં વસતિમાં વધારો નીચે મુજબ થયો હતો.

પટણા ૧૭.૧, ગયા ૧૬.૨, શાહબાદ ૧૬.૮, સારણ ૧૫.૦, અંબારધ ૧૧.૭, મેંધીર ૧૨.૧, મુકદ્દરપુર ૧૦.૩, દરમંગા ૯.૧, ભાગલપુર ૧૬.૮, પુર્ણિયા ૪.૭, સંતાલ પરગણા ૮.૬, હઝારી બાગ ૧૫.૪, રાંચી ૬.૬, માનભૂમ ૧૨.૨ અને સિંગભૂમ ૨૩.૧, ૧૨.૩ નો પ્રાંતિક વધારો છે. આંધ્ર પ્રદેશ વર્ષો દરમિયાન વધારામાં વધારે છે.

હિંદમાં યતા કોલસા તથા અખરખનો મોટો ભાગ આ પ્રાંતની ખીણોમાંથી મળી આવે છે. લોહું પણ મળી આવે છે અને જમશેદપુરમાં લોહાનું તથા પોલાનું મોટું કારખાનું પણ છે. કોલસો ગિરિડિહમાંથી તથા બીલ રથગોંગ્રોથી તથા અખરખ હમરીયામમાંથી મળે છે. છોટાનાગપુરમાંથી તાંબુ, મેંગેનિઝ તથા એલ્યુમિનિયમ મળી આવે છે. ૧૯૧૬ સુધી આ પ્રાંત લેફ. ગવર્નર તથા તેની કાઉન્સિલની સત્તા હેઠળ હતો, પણ ૧૯૨૧ થી ૧૯૩૫ સુધી ગવર્નર અને તેની ધારાસભા તેનો વહિવટ કરતાં હતાં. તેમાં ૨૬ ખંડિયાં રાજ્યો સમાવેશ થાય છે. ગંગા નદીના કાંઠે આવેલ પટણા ખૂબ્ય શહેર છે. મેંધીર તથા ભાગલપુર બીલ અગત્યનાં શહેરો છે. ગયા હિંદુઓ તથા બૌદ્ધો માટે અગત્યનું યાત્રાનું સ્થળ છે. હુદ્દિર વિશ્વવિદ્યાલયના અધ્યક્ષો ત્યાં છે. છોટાનાગપુરની વસતી બહુ જ ઓછી છે, તેનાં બે શહેરો જ કંઈક મહત્વનાં છે-રાંચી અને હમરીયાગ. રાંચી હોનાબાડું રાજધાનીનું શહેર છે, બિહારમાં અનેક ભતના લોકો વસે છે, ભાષાઓ પણ ઘણી બોલાય છે, તેમાં પશ્ચિમ હિંદી ખુબ છે.

બિહારનાં શહેરોની વસતી નીચે મુજબ હતી. પટણા ૧,૭૫,૭૦૬, ગયા, ૧,૦૫,૨૨૩, ભાગલપુર ૬૩,૨૫૪ અને જમશેદપુર ૧,૪૮,૭૧૧. શહેરોની વસતીમાં મેંધીપાટ બીના એ છે કે જમશેદપુરની વસતી ૧૯૩૧ કરતાં બમણી થઇ ગઇ છે.

આખા પ્રાંતમાં ખૂબ ગીચ વસતીવાળો વિભાગ મુકદ્દરપુર છે. તેમાં દર ચોરસ માઇલે ૧,૦૬૬ ની વસતી છે. ખૂબ ઓછી વસતીવાળો ભાગ પાલામાં છે. તેમાં દર ચોરસ માઇલે ૧૮૫ ની વસતી છે.

છોટાનાગપુરનો ઉચ્ચ પ્રદેશ જગતમાં સૌથી વધારે ખનીજ મળતાં હોય એવા પ્રદેશ છે. અખરખનો તો જગતમાં તેનો ઇન્કાર છે. આ ઉપરાંત મેંગેનિઝ, સોનું, કોમાઇટ, રૂપું, નીકલ, તાંબુ અને સીસું પણ મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. જરૂરયા, ગિરિડિહ, બોકારો, રામગઢ, કરમપરા, ઉત્તરખીણ, ચોપ, ઇસોનેરી, ઓરિન્ગા, ફેતાર, કાલદગ્ગજ અને કુંદીતમાં કોલસા મળી આવે છે. છોટાનાગપુર પ્રદેશમાં હિંમતી જંગલો છે. આ જંગલોના વિસ્તાર ૧૭,૫૬,૧૦૦ એકર અથવા ૨,૭૪૭ ચોરસ માઇલનો છે.

સબજેરેખા નદીની રેતીમાંથી સોનું મળી આવે છે. પટણા તથા મેંધીરમાંથી સુરોખાર મળે છે. બિહારમાં ૩,૭૦૦ ચો. માઇલમાં જંગલો છે. આ પ્રાંતમાં ત્રણ કરોડ એકરમાં વાવણી થાય છે. તેમાં ૧ કરોડ એકરમાં ચોખા, ૧૦,૬૬,૦૦૦ એકરમાં ઘઉં, ૧૨,૯૮,૦૦૦ એકરમાં જવ, ૧૪,૦૭,૦૦૦ એકરમાં મકાઇ, રોરડી ૫,૦૮,૦૦૦ એકરમાં, તલ ૧,૧૮,૦૦૦ એકરમાં, અણા ૧,૪૪,૦૦૦ એકરમાં, અળસી ૫,૩૫,૦૦૦ એકરમાં, સરસીરોઈ ૪,૮૭,૦૦૦ એકરમાં, જમૂડ ૨,૮૨,૦૦૦ એકરમાં, તમાકુ ૧,૦૮,૦૦૦ એકરમાં, કૃષો ૩,૬૩,૦૦૦ એકરમાં, રાગી ૫,૪૫,૦૦૦ એકરમાં વગાય છે. આ પ્રાંત ખૂબ રસાળ અને ફળદ્રુપ છે. આમાં કુલ ૫૨૧૦ લાખ એકર ફવા અને નહેરોનાં પાણીથી પીવાપાયા છે.

મેસર્સ તાતાનું લોહાનું કારખાનું આ પ્રાંતમાં આવ્યું છે. ખાંડ પણ આ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. કોલસા પણ આ પ્રાંતમાં મોટા ભાગે નીકળે છે. ઝરીઆની કોલસાની ખાણો હિંદની પેદાશનો મોટો ભાગ પૂરો પાડે છે. શ્રી મહાવીર સ્વામિનો જન્મ પણ આ પ્રાંતમાં થયો હતો. લગવાન બુદ્ધ ગયાના અશ્વત્થ વૃક્ષ નીચે બુદ્ધપણું પામ્યા હતા. મગધ વંશના અશોક, ચંદ્રગુપ્ત વગેરે મહાસમ્રાટોની રાજધાની પાટલીપુત્ર એટલે પટણા હોય પણ બિહારની રાજધાની છે. અથા જો હિંદુઓની મોટી તિર્થભૂમિ છે. આ પ્રાંતમાં સીમેન્ટનું મોટું કારખાનું છે.

ચલ્હોગોમાં કાપડ વણવાનો ઉદ્યોગ પ્રકુલિત છે. દર વરસે ૩ કરોડ રતલ સુતર એને માટે આયાત કરાય છે. રેશમનો ઉદ્યોગ પણ છે. બીલ ચલ્હોગો પણ ઠીક પ્રમાણમાં છે.

જમશેદપુરનું લોહાનું કારખાનું દર વરસે ૫૫૬૨ લાખ ટન લોહું અને બાર લાખ ટન પોલાં પેદા કરે છે. કુલ ખાંડની ૩૧ મીલોમાં ૬૪૭૧-૪૨ માં કુલ ૧૧,૭૩,૦૦૦ ટન ખાંડ પેદા થઈ હતી. ૩,૭૪,૦૦૦ ટન ગોળ થયો હતો. બિહારમાં ત્રણ જમૂડની મીલોમાં ૧૮,૦૮૦ રિન્ડકો હતી, ૨ કાપકની મીલો હતી. એક કાગળની મીલ હતી. કાલ્કીઆ નગરમાં સીમેન્ટ, કાચળ, ખાંડ અને રસાયણ બનાવવાના ઉદ્યોગો સ્થાપવામાં આવ્યા છે, બિહારમાં કાચ, ચીનીકામ, રસાયન, દવાસણી, રંગ, સાબુના ઉદ્યોગો સ્થાપવાની સારી કાયા પદાર્થોની વ્યવસ્થા છે. કુલ ૩૬૪ કારખાનાં છે.

રેલવેઓ—૬૨૮ ઇન્ડીઆ બંગાળ નાગપુર, બી. સી. રા. આઈ. રેલ્વે. અને ઇ. એન્ડ ટી. રેલ્વેઓનું સાથ સાધન છે.

બેન્જિન—બાજપુર, ચંપાણ (ન્યાં મહાત્મા-
જી સંચાલક કર્મો હતા.) દરબંગા, ગયા, હઝારીબાગ,
માનભૂમ, મોગીર, ચુઝરપુર, પટના, પલમહા, પુનીયા, રાંચી,
સંધાલ, પગના, સાહન, સાહબાદ, અને સોનમરુ એટલા છે.

બીચ : ચાનાં વૃક્ષો યુરોપમાં થાય છે. એનું
લાકડું બહુ મજબૂત બને છે. એમાંથી તેલ, પોટાસ અને
સિરકા નીકળે છે.

બેન્જિન : એને એનીલાઈન (Aniline)

પણ કહે છે. રંગના ભડગર જમને એ કોલહારના તેલમાંથી
આ પદાર્થ કાઢાય છે. એના કાષ્ઠ રંગ હોતો નથી, પણ એને
પવન લાગે તો રંગ નીકળે છે. એની ગંધ ભારે તિવ્ર હોય છે.
આકોહોલ અને ધરમાં એ જલદી મળી જાય છે. એ બચકર
જેર છે. કોલહારમાંથી બેન્જિન પેદા થાય છે. એને યુરોપીયના
તેલના સાથે મેળવવાથી નાઇટ્રો બેન્જિન થાય છે. આ ન્યારે
અસેડિક એસિડ, લોડું અને સુના સાથે મેળવે છે, ત્યારે એસિ-
ડેટ ઓફ આર્મનીન બને છે. બેન્જિન અને એમોનીયા મેળવી
ગરમ ગરમ બીજામાં નાખી એમાંથી આર્મનીન તૈયાર કરે છે.
આ આર્મનીનમાં ક્લોરાઇડ ઓફ લાઇમ મેળવવાથી સુદર રંગો
ઉત્પન્ન થાય છે. રેશમ, લીનાં વસ્ત્રો ઉપર આ પદાર્થ રંગ આપે
છે. જર્મની આ રંગોનું મુખ્ય તૈયાર કરનાર છે. જો કે
હવે ઘાંઘાં એટ બ્રિટનમાં પણ તૈયાર થાય છે. આ રંગો
૧૬૪૦-૪૧ માં ૧,૧૫૫ હબ્બર રત્ત કિંમત ૧૮ લાખ રૂપિયા,
૧૬૪૧-૪૨ માં ૧,૪૨૦ હબ્બર રત્ત કિંમત ૨૭ લાખ રૂપિયાના
આયાત થયા હતા. યુદ્ધ પહેલાં રંગો મુખ્યત્વે જર્મનીથી આયાત
કરાતા હતા. હવે એટ-બ્રિટન પૂરા પાડે છે.

બેન્જોઇક એસિડ : આ દવા સુમાના બેન્જોઇક

સિંચામના લુપ્તાન નામે વૃક્ષોની રાખ છે. એનું લોપ્તાન બને છે.
લનવૈરાના મુદ્દામાંથી પણ થાય છે.

બેન્જોઇલ : આ કોલસાના ડામરમાંથી નીકળે છે.

આનાથી જર્મની અગ્રણીત રંગો તૈયાર કરે છે. જર્મની
રંગોના ભડગર છે. બેન્જોઇલ બહુ ઉપયોગી વસ્તુ છે. એ પાણી-
થી હલકી અને ભારે આકરી સુગંધ ધરાવે છે. ચરબી, રાખ,
ગંધક, કૌપરસ આમાં તરત મળી જાય છે. રંગનાં રસાયનોમાં
એનો ઉપયોગ ઘણો છે.

બેન્જોઇલ : ઇરાક અથવા મેસોપોટેમીયામાં

આ પ્રાચીન રાજ્ય આવેલું હતું. ટાઇગ્રીસ અને યુફ્રેટીસ નદી-
ઓની વચ્ચેના દેશ આ ચાલીસી મહાસાગરોનું અમલ સ્થાન હતું.
એ ચાલીસીઓની પહેલાં એશીયાઇન લોકોનું રાજ્ય થયું પહેલાં
૧૨૩૭ વરસથી તે ઇશુ પહેલાનાં ૭૧૭ વર્ષો સુધી ચાલ્યું હતું.
બેન્જોઇલની પાસે આવેલું નીનેવા એ સામ્રાજ્યની રાજધાની
હતી. એમાં સેમીટેમીસ રાણી બહુ પરાક્રમી થઇ ગઈ છે.
એમના પછી ચાલીસીઓનું સામ્રાજ્ય તરત આવ્યું. નેબોનેસાર
(ઇ. સ. ૭૪૭) એનો મુખ્ય સમ્રાટ થઇ ગયો છે. એના પછી
બાર સદીઓ થયા. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૩૮ માં મીડીઆના સામ્રાજ્યે
આ દેશ છીડી આ સામ્રાજ્યનો અંત આવડ્યો હતો. આ નીનેવા
અને બેન્જોઇલનાં ખંડેરી પૂરાતત્ત્વ વિદ્યાને એ શોધી કાઢ્યાં છે.
પ્રાચીન ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનાં એ પ્રતિક છે. આ પ્રભ મોટા ક્ષત્રિય
અને વાણિજ્ય કરનાર હતી.

બેરીઅમ : આ ઝોક પ્રકારની ધાતુ છે.

બાર્બડા (Barbada) યાટીમાંથી એ મળે છે. ઓક્સિજન-પ્રાણુ-

વાયુ-જનાવવા માટે એનો ઉપયોગ થાય છે. આમાંથી ઘણા
ક્ષારો પણ નીકળે છે. બેરીઅમ નાઇટ્રેટ, બેરીઅમ કાર્બોનેટ,
બેરીઅમ સલ્ફેટ વગેરે ભુકા ભુકા ઉપયોગમાં આવે છે. પહેલાં
ક્ષાર આતસ્યાલમાં નીકો રંગ આપે છે. બીજા ક્ષાર કાચ
જનાવવાના કામમાં આવે છે. ત્રીજા ક્ષારમાંથી સલ્ફેટ રંગ સરસ
બને છે. હિંદમાં આ ધાતુ મળે છે. મદ્રાસ ઇલાકા અને
મધ્ય પ્રાંતમાંથી આ ધાતુ મેળવાય છે.

બેલોડાના : આ ઔષધી હિમાલયમાં ઘણી

થાય છે. આયુર્વેદમાં એનો ઉપયોગ જાણીતો નથી; પરંતુ આજે
વેધક પાસ, કંક, હૃદયની મજબૂતી વગેરે ઉપર વાપરે છે.
હૈમોપેથિયામાં પણ એ મુખ્ય દવા છે. એનો રંગ કાળો હોય છે.

બેલ્જિઅનકોગો : આ બેલ્જિઅમનું આફ્રિકન

સંસ્થાન છે. એનું સેત્રફળ કુલ ૬,૧૮,૦૦૦ ચો. માઇલ એટલે
બેલ્જિઅમથી ૬૦ ગણું વધારે છે. વસતી ૬૪,૬૭,૫૦૬ ની છે.
બેલ્જિઅમની વસતીથી ૧૨ લાખની જ વસતી વધારે છે. આ
દેશમાં તાંબુનું તેલ (પામ તેલ) ૬૫,૩૨૨ ટન, કપાસ ૧૫,૭૬૩
ટન, ચાખા ૪૬,૬૮૫ ટન, કોરી ૬,૮૨૬ ટન, કોકોઆ ૧,૧૦૬
ટન, ગ્રેડ ૧૪,૩૫૫ ટન, ખાંડ ૫,૭૩૫ ટન પેદા થાય છે. કોગો
નામની નદીમાં ૬૫ માઇલ સુધી બેટો જઇ શકે છે. દેશની
વસતી મુખ્ય પહાડ છે.

બેલ્જિઅમ : ફ્રાન્સ અને જર્મનીની પાડોશમાં

આ દેશ આવ્યો છે. પશ્ચિમ યુરોપનું આ નાનું રાજ્ય ઉદ્યોગોમાં
ભારે વિકાસ પામ્યું છે. એ ઇ. સ. ૧૮૩૦ માં નેપરલેન્ડથી જૂદું
થઇ સ્વતંત્ર રાજ્ય બન્યું. ૧૬૪૧ ના ઓગસ્ટમાં જર્મનોએ એના
તટસ્પર્શનો લંગ કરી એના ઉપર આક્રમણ કર્યું. બેલ્જિઅમ
સૈન્યે બચાવ કરી જર્મનોને ઘણા દિવસો સુધી રોકી રાખ્યા
હતા. છેવટે ૧૬૧૮ ના નવેમ્બરમાં જર્મનોનો અંતિમ પરાજય
થતાં બેલ્જિઅમ સ્વતંત્ર થયું. બેલ્જિઅમમાં જર્મનોમાંથી ઉતરેલા
ફલેમીસ લોકો અને લેક્ષીનોના વંશજો વાલુન એમ બે ભતના
લોકો સંપન્ન રહે છે.

બેલ્જિઅમ : એ બંધારણીય વંશપરંપરા રાજનું સામ્રાજ્ય છે.

રાજ, સીનેટ અને પ્રતિનિધિ સભામાં રાજ્યસત્તા વહેંચાઇ છે.
પ્રધાનમંડળ રાજના અધ્યક્ષપણા નીચે શાસન કરે છે. બેલ્જિઅમ-
નું સેત્રફળ માત્ર ૧૧,૭૭૫ ચો. માઇલનું છે. વસતી ૧૬૩૩ માં
૮૨,૪૭,૬૦૦ ની છે. મુખ્ય ગીચ વસતિ હોવાથી ચો. માઇલે
૭૦૦ જેટલા માણસો વસે છે. આમાંથી ૪,૭૭,૬૫૮ એટલે ૬
ટકા માત્ર ખેતીમાં જોડાયેલા છે. ૧૪,૬૬,૬૪૬ ઉદ્યોગોમાં,
૫,૬૬,૩૪૦ વેપારમાં, ૧,૭૩,૦૩૭ રાજ્યની નોકરીઓમાં જોડાયેલાં
છે. રાજ્યની ઘણીભરી પ્રભુ રોમન કેથોલિક છે. રાજ્યમાં મુખ્ય
ચાર વિશ્વવિદ્યાલયો, ૩૧ હુન્નર ઉદ્યોગની કોલેજો છે. શિક્ષણ ફર-
જિયાત છે. લોકોને ઘણાભરો ભાગ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. આ
નાના રાજ્યમાં લાયબ્રેરીઓ છે. રાજ્યે પ્રભુના ગરીબ, અસાક્ત,
દીન, રોગીને પેન્શન અને વૃદ્ધોને શુભરા માટે પેન્શનો આપવાની
સગવડ રાખી છે. ભિખારીઓ ત્યાં નથી.

રાજ્યની આયત્ત ૪૬. ૧. ૧૬૩૩ માં ૧૦,૪૨,૬૩,૬૮,૦૦૦
ફ્રાન્કની હતી. ખર્ચ ૧૦,૪૦,૨૩,૭૫,૦૦૦ નું, દેશનું કરજ
૩૩,૦૨,૩૦,૦૦,૦૦૦ અને પરદેશોનું કરજ ૨૨,૧૫,૭૦,૦૦,૦૦૦
ફ્રાન્કનું હતું. ૧૬૩૫ માં આમદાની ચાલની કિંમત ૧૭,૩૨,૫૦,૦

૦૫,૦૦૦ સ્કેન્ડ અને નિકાસ ૧૬,૧૪,૬૨,૧૩,૦૦૦ સ્કેન્ડની હતી. યુગ્મ આચાર કાચા પદાર્થો (લોહાની ધાતુ) વગેરેની યુગ્મ નિકાસ પાકા પદાર્થોની હતી.

આ રાત્રીમાં ઘઉં, ૪,૧૦,૦૦૦ ટન, જવ ૧,૦૦,૪૦૩ ટન, ઓટ્સ ૮,૩૦,૪૬૪ ટન, રાઇ ૫,૧૬,૬૬૪ ટન, બીટરૂટ ૫૨,૭૧,૬૬૦ ટન પેદા થાય છે. કાંચોમાં આ નાના દેશમાં ઘણો થાય છે. ૧૬૩૪માં ૨,૧૩,૬૫,૮૦૦ ટન ખેડી કાંચામાં આન્યો હતા, ૪૩૫ લાખ ટન કોક તૈયાર થયો હતો. આ સિવાય એ જ વસતમાં પોલાદ ૨૬ લાખ ટન, લોહ ૨૬ લાખ ટન, ઘડેલું પોલાદ ૨૨ લાખ ટન, તૈયાર થયું હતું. બેલ્જિયમમાં લોહાની વસ્તુઓમાં અનેક કારખાનાઓ છે. ૩૮ ખાંડનાં કારખાનાં, ૧૩ સફેદ ખાંડનાં કારખાનાં, ૨૧ દારૂની લઢીઓનાં મોટાં કારખાનાં ૧,૪૫૭ દારૂની લઢીઓ, ૧૮ સર્કીસીન બનાવટી ધીનાં કારખાનાં ૧૧ દિવાલખીની મીઠો હતી. બેલ્જિયમ પાસે કુલ ૩,૧૧,૦૦૬ ટનનાં ૧૩૬ વહાણો હતાં, કુલ ૨,૬૬,૭૧૨ ટનની ૧૧૬ રતીમરો હતી, ૩,૨૦૧ ટનની રેલ્વે હતી. બેલ્જિયમ ધનવાન દેશ ગણાય છે.

બેરમર રટીલ : આ જાતનું પોલાદ ખાસ પદ્ધતિથી બને છે. ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં બેરમર નામે શોધકે આ જાતની પોલાદ બનાવવાની રીત શોધી કાઢી છે. આ જાતના પોલાદ બનાવવાની ખાસ લઢીઓ દરેક મોટાં કારખાનામાં થવાય છે. જમરોટપુરના તાતા કંપનીના કારખાનામાં અને કલકત્તાના હીરાપુરના કારખાનામાં આવી લઢીઓ છે. આ પોલાદમાંથી રેલ્વેઓ પાટા, ફેલર, બોલ્ડર, રતીમરોને મદવાનાં પતરાં બનાવે છે. આ પોલાદ તૈયાર કરવા માટે બધે લઢીમાં લોહાના મિશ્રણને ગાળે છે. એમાં પ્રમાણસર હવા મૂકીને અંદર મેળવેલા કાર્બન (Carbon) નો અંશ આપી નાંખે છે, આમાં રપાછોલીસનનું મિશ્રણ કરી આ જાતનું પોલાદ બનાવે છે. કાંટ ન લાગે તેવા પોલાદ બનાવવાની રીત પણ ચુક્ર દરમીયાન હિંદમાં દાખલ કરવામાં આવી છે.

બેહરીન : ઇરાની અખાતમાં આ બેટો આન્યા છે. બેહરીન અથવા ભારત એ શોથી મોટો બેટ ૨૭ માઇલ લાંબો અને ૧૦ માઇલ પહોળો છે, એના વીસમા ભાગમાં ખેતી થાય છે. આ બેટો આરબ સુલતાનોના છે. એના ઉપર ખ્રિષ્ટિય હકુમતની વિશાળ હાયા છે. ઇરાન એના ઉપર દબા કરે છે, પણ ખ્રિષ્ટિયશક્તિ એને દાદ આપે તેમ નથી. ઇ. સ. ૧૭૮૨માં હમણાંના આરબ સુલતાનોના હાથમાં આ રાત્ર્ય ઇરાન પાસેથી આન્યું છે. આ બેટોની કુલ વસતિ ૧,૨૦,૦૦૦ ની છે. બેહરીનના અસલ વતનીઓ શીઆ સંપ્રદાયના છે. સુલતાન આરબ સુની છે. બેહરીનની રાત્ર્યધાની પનામા છે. આરબો, ઇરાનીઓ અને હિંદીઓ વસે છે. હિંદીઓ ખનૂર, ખારકે અને મોતીના વેપારીઓ છે.

બેહરીનના ટાપુઓ મૂળ કિંમતી ગણાય છે. જગતની મોતીની પેદાશ યુગ્યત્વે આ બેટના સાગરમાંથી થાય છે. આ કામ માટે ૫૦૦ બેટો અને ૧૫,૦૦૦ મરહુલા ત્યાં મોસમમાં કામ કરે છે. મોતીની પેદાશમાં અચોક્કસતા છે. દર વર્સે વત્તાં-જોખાં નીકળે છે. આ સિવાય અમેરિકાની રેન્ડમ્ ઓઈલ કંપનીએ તેજના ફ્લાર્ડોનો મગાન ઉઘોગ બેહરીનમાં જગાંઓ છે બીટ શુદ્ધીયોગમાં બેટ બાંધવાના ઉઘોગ, ચામડાંના

ઉઘોગ વગેરે છે. ઇ. સ. ૧૬૩૩-૩૪ માં કુલ આમદાની માલની કિંમત ૬૨,૭૫,૦૫૦ની હતી. નિકાસ માલની કિંમત ૬૭,૫૪,૮૦૦ રૂપિયાની હતી. યુગ્મ આમદાની ચોખા, ઘઉં, આટો, ઠાંરી, ખાંડ, ચા, કાપડ, રૈશમ વગેરે હતાં. યુગ્મ નિકાસ મોતી રા. ૬,૭૪,૮૨૦, ચોખા રા. ૬,૦૭,૬૮૦, ઘઉંના આટો, કાપડ વગેરે નજદ અને હાસા માટે આ બેટો દ્વારા ભય છે. રાત્ર્યની પેદાશ જગતમાંથી મળે છે.

બેંક ઓફ ઇંગ્લેંડ : આ આખા જગતની શોથી મોટી અને કેન્દ્રભૂત શરારી સંસ્થા છે. બ્રિટનની મોટો એ સાચવી પસાર કરે છે. એ ખાનગી મધ્યસ્થ સંસ્થા છે, પણ સરકારી નિયમન નીચે છે. અંગ્રેજ સરકારનું સોતું પણ એ જ સંસ્થા સાચવે છે. ચલણનો વહીવટ પણ આજ સંસ્થા કરે છે. આ સંસ્થા ૧૬૬૪ માં રમપાઈ હતી. આ બેંક શેર હોલ્ડરોની બેંક છે. છતાં સરકારનું દરેક આર્થિક કામ અને આંદોજોના દ્વારા નીભાવાય છે. એની મૂડી ૧,૪૫,૫૩,૦૦૦ પાઉન્ડની છે. રીઝર્વ ફંડ ૩૬,૭૫,૦૦૦ પાઉન્ડ, ટીપોઝિટ ૧૫,૫૮,૮૧,૨૨૬ પાઉન્ડ અને ડિવિડન્ડ ૧૨ ટકા છે. એની નવ શાખાઓ ઇંગ્લાંડમાં છે. આ આંકડા ઓગસ્ટ ૧૯૩૬ ના છે.

બેંકિંગ (શરારી) : હિંદમાં શરારી સંસ્થાઓ ઘણી નૂની પરંતુ શેર હોલ્ડરો પાસેથી મૂડી મેળવીને બેંકો ઉભી કરવાનો ધંધો અંગ્રેજો આવવા પછી જ પ્રકાશમાં આવ્યો છે. હજુ પણ નૂના શરારો શરારીના ધંધો ઘણાંખરાં શહેરો અને ગામ-ડાંઓમાં ચલાવે છે; પરંતુ આધુનિક બેંકોએ હવે નાણાંસિત્રમાં વિશેષ લાગવગ પ્રસરાવી છે. બેંકોની શરારીના પાંચે આંદો (Credit) ઉપર છે. બેંકો પાસે પોતાના શેરહોલ્ડરોએ આપેલી થાપણ કરતાં પ્રબળી થાપણો મોટી રકમની હોય છે. પ્રબળ પાસેથી સરને દરે નાણાં મેળવીને ગરજુ વ્યક્તિઓને વધારે વ્યાજે ભમી-નગીરી લઇ નાણાં આપવાં એ બેંકોના ધંધાનો મૂળ સિદ્ધાંત છે, એમાં રહેલો કસ તે એમનો નફો છે. બેંકો આવતાં હિંદમાં વ્યાજના ભાવે વધેલા છે.

બેંકો નાણાં સંબંધી અનેક જાતનાં કામકાંને કરે છે. દેશ-પરદેશના ચલણની હૂંડોળો ખરીદે છે. માલ ઉપર ૬૦-૭૦ ટકા નાણાં ધીરે છે. શેરો ઉપર નાણાં ધીરે છે. શેરો વેચી આપે છે. ભમીનગીરીઓ ખરીદી વેચી આપે છે. કિંમતી વસ્તુઓ અને દસ્તાવેજો સાચવી રાખે છે. એકા અને પરદેશની હૂંડીઓનાં નાણાં વસુલ કરી આપે છે, આપણે કયાંયે નાણાં મોકલવાં હોય, તે તાર અથવા પોસ્ટ મારફતે શોકું કિંમતન લઈ નાણાં મૂકે છે. હૂંડીઓ ખરીદે છે. આવ્યાં આર્થિક અનેક કામો બેંકો કરી આપે છે. જેડોનો બેંકો, હૂંડીયામણની બેંકો, સરકારી બેંકો હિંદમાં જ ધંધો કરતી બેંકો એમ અનેક જાતની બેંકો અહીં છે. તેમાં ભુડી ભુડી જાતની બેંકોની સંસ્થાઓ નીચે સુખ્ય છે.

(૧) કેંદરલ રીઝર્વ બેંક-એના વિષે એ મધાળા નીચે 'ફ' માં ભુજો.

(૨) ઇમ્પીરિયલ બેંક-એ અર્થસત્તાવાર સરકારી બેંક છે; પરંતુ એનું કામકાજ બેંક નિમેલા હિંદકરે કરે છે. યુરો-પિયન વહીવટ નીચે એ બેંક છે. એની શાખાઓ નાનાં મોટાં ૧૫૦-૨૦૦ શહેરોમાં છે. એની ભરાયેલી થાપણ ૧૯૪૨માં ૫૬૨૫ લાખ, રિઝર્વ ફંડ ૫૬૨૫ લાખ, ટીપોઝિટ ૧૫,૮૪૪ લાખ પ્રબળે ધીરેલી રકમ ૩૨,૬૪ લાખની હતી. એની પાસે સરકારી ભમીનગીરીઓમાં રોકેલી રકમ ૧૧,૫૮૬૧ લાખની હતી. ૨,૦૬૬૧ લાખની રેકડ હતી.

(૩) એક્ઝેન્સ અથવા હુડિયામજૂની બેંકો

(૪) બેંક ઓફ ડિવિડન્ડ બેંકો—એ હિંદમાં ઉભી થયેલી બાંગ્લાદેશની બેંક છે. હમણાં મહાસુધને લીધે હિંદમાં નાણાંની કુચાલિ થયો છે. આથી નાણાંની છૂટને લીધે આવી થયેલી બેંકો રખાપાતી ભય છે. લગભગ ૧૦૦ મોટી એટલે પાંચ લાખની મૂકી ઉપરાંત મૂકી ધરાવતી બેંકો અને ૭૦૦ નેટલી પાંચ લાખ કે તેથી નીચી રકમની મૂકી ધરાવતી બેંકો હિંદમાં છે. ભૂતી બેંકોમાં અલ્હાબાદ બેંક, સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, બેંક ઓફ ઇન્ડિયા, બેંક ઓફ બરોડા, પંજાબ, નેશનલ બેંક છે. નવી બેંકોમાં ભારત બેંક, એક્ઝેન્સ બેંક, દેના બેંક, ઇન્ટરનેશનલ બેંક અને બીજી પણ ચાર પાંચ છે. આ બેંકો ઇન્ડિયન કંપનીઝ એક્ટ પ્રમાણે રજિસ્ટર થયેલી છે. હિંદમાંના વેપાર ઉદ્યોગોને આ બેંકોને કાંઈ પણ આર્થિક કામકામ હોય, તે આ બેંકો કરે છે. હિંદના સુખ્ય સુખ્ય શહેરોમાં આ બેંકોની શાખાઓ છે. હજી નાનાં શહેરોમાં આ બેંકો પહોંચી નથી. હિંદનાં ૨,૫૦૦ શહેરોમાં શાકી માટે પિસાળ ક્ષેત્ર છે. હમણાં નાણાં છૂટને લીધે આ બેંકો પાસે અચળે રૂપિયાની ડીપોઝિટો લોકોએ મૂકી છે.

રીઝર્વ બેંક નોંધેલી બેંકો (શેડ્યુલ્ડ બેંકો) ના આંકડા- (કરોડ રૂપિયામાં)

વરસ	આલુ થાપણો	સુદતી થાપણો	થાપણના ધીરાણ તથા હુડીઓમાં ટકા	થાપણના રીઝર્વ બેંક પાસે અનામત રાખવામાં આવ્યા છે
૧૯૩૬-૪૦	૧૪૦	૧૦૬	૪૩	૧૦
૧૯૪૦-૪૧	૧૬૪	૧૦૫	૪૭	૧૬.૬
૧૯૪૧-૨૨	૨૦૨	૧૦૪	૧૦	૧૪.૮
એપ્રિલ ૧૯૪૨	૩૨૨	૧૦૨	૧૬	૧૮.૪
નવેમ્બર ૧૯૪૨	૩૩૩	૧૦૫	૧૬	૧૭.૫
ડીસેમ્બર ૧૯૪૨	૨૪૦	૧૧૦	૨૧	૧૫

બેંકો પાસે થાપણો મૂખ વધી ગઈ છે. ક્યાં ધીરવી એ સવાલ છે. સર્વે વેપાર ધેધો હવે સરકારના કન્ટ્રોલમાં ગયો છે, એટલે નાણાંની ધીરધારમાં અચૂક ઘડાકો થયો છે. થણી મૂકી અણરોકાયેલી પડી છે.

(૫) સહકારી બેંકો અને મ'ડળો—જેડૂતો અને શ્રમજીવીઓ માટે ઓછા વ્યાજે નાણાં પૂરાં પાડવા આ બેંકો ઉપર સરકારી તપાસણી અને આંકડા હોય છે. એના દરતાવેજે ઉપર રટેમ્પોની જરૂર રહેતી નથી. આ બેંકોને કોઈની ફી આપવી પડતી નથી. આમ જનતામાં આ બેંકોને વિકાસ કરવાને સરકારી હેતુ છે. એણે વ્યાજે આપીને જેડૂતોને નાણાં ધીરવા તથા એમના નાણાંને વ્યાજે રાખવાને પ્રબંધ છે. સરકાર તરફથી રજિસ્ટર આ બેંકો ઉપર દેખરેખ રાખે છે. સહકારી બેંકો ઉપર જીલ્લાના સુખ્ય મથકો ખાતે મધ્યસ્થ (central) સહકારી બેંકોની દેખરેખ હોય છે. આ બેંકો : જેડૂતો માટે ભારે સરસ સંરચાઓ છે, પણ એમનો વિકાસ જોઈએ તેવા થયો નથી. પ્રગતિ રૂંધાઈ રહી છે.

(૬) શાહુકારો—હિંદના આ ભૂતના શાહુકારો ગામડે ગામ વ્યાપક છે. એમના વ્યાજના દરો મણા ભારે છે. વ્યાજનાં વ્યાજ, કાચળો છોડામણી, એવાં એવાં એમનાં લાકડાં બહુ ભારે છે. એઓ જેડૂતોને વંશપરંપરા ધીરતા આવે છે. મૂળ લેણું ક્યારેય વસુલ થતું નથી, પણ વ્યાજ મળે છે. દૂકાંબોમાં અને કરવરાં વાસોમાં વ્યાજ પણ મળતું નથી. વ્યાજ આકારાં છોવાથી જેડૂત ધર, જેતર, ઢોરો, શેર સાહુકારોને આપે છે, તે પણ એનો છૂટકારો થતો નથી.

બેંકો : સિયામનો દેશ ખૂલકેશની ઉતરે આવ્યો છે. એની આ રાજધાનીનું શહેર છે. આ દેશને કવે પાઇલેન્ડ કહેવામાં આવે છે. આ બંદરની વસતી ૫,૫૦,૦૦૦ ની છે. વસતીનો સારો ભાગ નદીમાં હોડીઓમાં વસે છે. હમણાં ભપાનના તાબે છે. ભપાને બેંકોથી રંગુન સુધી રેલ્વે આંધી છે. આ શહેરમાં સરસ યુદ્ધમંદિરો છે.

બેંગલોર : માઇસોર રાજાનું આ શહેર સુંદર હવા અને સગવડોને લીધે હિંદના સારી સ્થિતિના લોકોનું નિવાસ સ્થાન બન્યું છે. સુંદર રસ્તા અને હવા એ શહેર ધરાવે છે. બેંગલોરમાં કાઠીનાં કારખાનાં, કાપકની મિલો, ખાંડની મિલ, તેલની મિલ, નળીઆ પકાવવાની મિલ, આમડા કેળવવાની મિલ, રેશમની મિલ, બીનની મિલ વગેરે ઉદ્યોગો છે; પરંતુ

મેસર્સ તાતાની આર્થિક મદદથી રચાયેલી તાતા ટીસર્સ ઇન્વેસ્ટમેન્ટ બેંક હિંદની મહાન સંશોધક શાખા બેંગલોરમાં છે. એક લક્ષ્મીની ડેરી પણ ત્યાં છે. બેંગલોરની વસતિ પાંચ લાખ નેટલી છે. વિકાસ પામતું શહેર છે.

બોમ્બે : એ એક જનતાનું લોકું છે. ફ્રાન્સ અને ટર્કી એની જનમૂર્તિ છે. હિંદમાં એ ભૂતનાં રૂક્ષો નેપાળ તેમ જ સુરેમાન પહાડ ઉપર થાય છે. એને 'સ'ટ, લગુની, ચીકરી, પપરી' વગેરે નામે ઓળખે છે. આ લોકું 'ચીકણ', સખત અને ફાણાકાર છે. આથી આમાં વેલણકા અને ચિત્ર વગેરે નકારીકામ સહેલાઈથી થાય છે.

બોયસ્કાઉટ્સ : ઇંગ્લેન્ડમાં લોડ જેડનપાવલે કિશોરોને શિસ્તપાલન શીખવવા નેરગ્રીય સ્ટ્રિટ અથલેકવા તેમજ તાલીમ આપવા, નિરુણ સ્ટ્રિટ કેળવવા અને સારી તંદરસ્તી મેળવવા, વગેરે સદ્ગુણો મેળવી રાકાય માટે હીલચાલ શરૂ કરી. હિંદમાં મોટાં શહેરોમાં આ પ્રથા સારી વિકાસ પામી છે. એમાં રાજકીય કે સંકારી ઇજલામીતી નથી. એના યોગદાન સુખ્ય કાયદાઓ નીચે સુખ્ય છે.

- (૧) રકાઉટે હમેશાં પ્રમાણિક રહેવું.
- (૨) માતાપિતા, શિક્ષક, ઇશ્વર, સમ્રાટ, સાથીઓ અને દેશ તરફ વફાદાર રહેવું.
- (૩) બીબને સહકાર આપી ઉપયોગી રહેવું.
- (૪) દેશ, ભત્ર અને વર્ણના બાધ વગર ફરેક ફરેક રકાઉટને મિત્ર સ્વથવા તે બાધ ગણવા બેઠાએ.
- (૫) બધા તરફ સન્માની બનવું. વિવેક ભળવવા.
- (૬) છપ્પદયા : પ્રાણીઓના મિત્ર બનવું.
- (૭) આસા પાલન : વહિલની આસા શિરોમાન્ય કરવી.
- (૮) યુરસ્તી સમયે મોઢા ઉપર હંમિસા રિખત રખતું રાખવું.
- (૯) કરકસરિયા થવું.
- (૧૦) નીતિનું પાલન : મન, વચન અને કર્મથી પવિત્ર રહેવું.

ભોરિયું : ભોરિયું એટલે યુવાન કે બાલક. આ ઉદ્યોગ હિંદમાં જેવાં ભેદોએ તેવાં બીલેલાં નથી. આપણા દેશમાં હવે બટનોના ઉપયોગ ન્યાયક બન્યા છે. બંગાળમાં અને બીજાં નાનાં નાનાં કારખાનાં છે; પરંતુ પરદેશોથી દર વરસે લાગેલાં રૂપિયાની કિંમતનાં બટનો આયાત કરાય છે, બટનો છીપનાં હાકકાનાં, લાકકાનાં, શીંગડાનાં, ધાતુનાં, કાચનાં અને છે. કાનસ, ક્રિટન અને જર્મનીથી વધારે પ્રમાણમાં આયાત થાય છે. બટન બનાવવાનાં કાર્યા સાધનો હિંદમાં મોટા પ્રમાણમાં મળે છે, એનાં યંત્રો પણ બહુ સાદાં હોય હોય છે, છતાં આ દેશમાં એ ઉદ્યોગ શા માટે વિકાસ પામતો નથી, તે સમજાવું નથી. સસ્તી મજૂરી, સરતી કાચી ચીજો, સારો નેશ અને મોટું બલ્કર એ સર્વે આ દેશમાં છે. નારીએળની કાચલીનાં બહુ સરસ બટનો બને છે.

બોરિક્સ (ટંકણખાર) : ટંકણખારમાં સોડા અને બોરિક્સ એસિડ રહે છે. દેશમાં એને 'બોરેટ ઓફ સોડિક્સ' કહે છે. ઈંગ્લેન્ડ એટલેકરિયાન છે. લડાક અને કાસ્તિરના ગરમ પાણીના ઝરામાંથી પણ મળે છે. રંગમાં, છોટા ઇપવામાં, સોનાને ગાળવામાં અને દવામાં ટંકણખાર વપરાય છે. ટંકણખારને ગાયના ઇાણમાં રાખી એને ઘોઘાં નાખવા સ્વથવા એને કુલાવવાથી પણ શુદ્ધ થઈ શકે છે. એ અગ્નિકારક, સોના રૂપાને શુદ્ધકારક, વિષદોષ વાયુ અને કદને નાશ કરે છે. દમ અને ઉષ્ણ રૂર આદિનો રસ અને બહીસાકર સાથે વપરાય છે. એમાં ખડીયા અને પાટ્રીયા એમ બે ભેગા છે. ઔષધ માટે તે પાટ્રીયા ટંકણખાર કામ લાગે છે. ટંકણખાર મીનાકારીમાં ખૂબ ઉપયોગી છે અને ચીની વાસણો ઉપર ચમકાટ લાવવા માટે વપરાય છે. એમાંથી નીકળતો બોરિક્સ એસિડ કાચ બનાવવામાં અને જામ ઉપર કામમાં આવે છે.

બોર્નિયા : પેસિફિકમાં મોટા બેટ છે. એના બે ભાગ છે : કચ અને ક્રિટિશ પ્રદેશ. બન્ને ભાગ હાલ ભપાનિ-જોના હાથમાં છે. ક્રિટિશ ઉ. બોર્નિયનું ક્ષેત્રફળ ૩૧,૧૦૬ ચો. માઇલ અને વસતી ૨,૭૦,૨૨૩ ની છે. ક્રિના ઉપર યુસ્તીમે રહે છે. બ્યારે અંદરના ભાગમાં જંગલીઓની વસતી છે. દેશ પહાવ છે. ધીચ જંગલો છે. પેદાશ લાકડું, ચોખા, સાયુદાણા, નારીએળ, કેરી, ભયકળ, તજ, ચળી, રખર, કપૂર, નેતર, ગાજર અને તમાકુ છે. ધાતુમાં મખ આ શુભિમાં પાખી છે; પરંતુ વિકાસ માગે છે.

બોલીવીઆ : આ દેશ દ. અમેરિકામાં આવેલા

છે. પ્રલસતાક છે. ૧૮૮૦ માં રથપાયેલા એ પ્રલત્તનો વહીવટ પ્રેસિડન્ટ અને પ્રધાનમંડળ કરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫,૧૪,૪૧૫ ચો. માઇલ છે. એની વસતી ૩૦,૭૭,૫૩૩ ની છે. એ રાજ્ય 'પેરુ'ની નજીક આવેલું છે. આમાં, આ રાજ્યમાં ૧૫,૮૬,૧૪૬ અમેરિકન ઇન્ડિયનો વસે છે. ૪,૨૬,૨૧૨ ગોરા છે, ૮,૬૮,૪૨૬ મીશ ભતિના લોકો છે. આ દેશના શિક્ષિતોની ભાષા સ્પેનિશ છે. રાતા ઇન્ડિયનોની પોતાની ભુદી જ ભાષા છે. યુગ્ય સહેર 'લાપાજ'ની વસતી ૧,૫૦,૧૬૬ ની છે. ક્રિસ્તી ધર્મનો રોમન કેથોલિક સંપ્રદાય અહીં પળાય છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત છે. ૧૬૩૩ માં ૨,૦૩૩ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ૧,૧૧,૩૮૦ વિદ્યાર્થી પાળકા ભણતાં હતાં. બે યુનિવર્સિટીઓ અને કેટલીક કોલેજો છે. રાજ્યની પેદાશ યુગ્યત્વે જકાતની જ પેદાશ છે. ૧૬૩૪માં પેદાશ ૨,૨૮,૧૬,૮૮૧ બોલીવિયેનોઝ, (એક ભતનો ત્યાંના સિકકા છે.) અર્થ ૩,૫૩,૮૩,૬૦૫ બોલીવિયેનોઝની છે. રાજ્યની પોતાની બેંક છે.

બોલીવીયાનો પોણા ભાગ વિકાસ વગરનો જ રહ્યો છે. ૪૬,૪૦,૦૦૦ એકરમાં જ ખેતી થાય છે. અનાજ, બટાટા, કેરી, રખર, અને કેકિડા ત્યાંની પેદાશ છે. રખર વધારે પ્રમાણમાં પેદા થાય છે. આ દેશની જમીનમાં રૂંધું, તાંબું, રીયું, જસન, સુરમે, બિસ્મથ, વલકામ, સોનું, નીકેળ છે, પણ વિકાસ માગે છે. જગતની કલાઈનો ચોખા ભાગ બોલીવીયામાંથી નીકળે છે. બોલીવીયામાંથી ૨૧,૪૦૦ ટન કલઈ, ૧૨૮ ટન ચાંદી, ૫,૪૪૮ ટન રીયું, ૨,૦૧૬ તાંબુ ટન, ૧૨,૬૬૮ ટન જસન, ૧,૪૬૬ ટન સુરમે, ૧૬૩૨ની સાલમાં નીકળ્યા હતા. સોનું પણ ૧૨,૨૮૧ રતલ નીકળ્યું હતું. ધાતુ પેટ્રોલ પણ થાય છે. બોલીવીયા પાસે કાંઈ બંદર નથી. આમાંજોન નદીનાં બંદરો મારફતે માલની લેવફરવક થાય છે.

બ્રસેલ્સ : એ બેલ્જિઅમનું મોટું નગર અને બંદર છે. એની વસતિ ૮,૮૬,૦૦૦ ની છે.

બ્રહ્મદેશ : હિંદની આસામ સરહદ ઉપર બ્રહ્મદેશ આવેલું છે; પરંતુ ઊંચા ઊંચા પહાડો એળંગીને અને ભયંકર જંગલોમાંથી રસ્તા જતો હોવાથી જમીન માગે ત્યાં યુસાકરો જતાં નથી. કલકત્તા અને મદ્રાસથી નિયમિત રીમરો મારફતે ત્યાં જવાય છે. બ્રહ્મદેશ હાલમાં ભપાનિજોએ છતી લીધો છે. એ પાટું મેળવવા માટે એના ઉપર અંગ્રેજોએ આસામ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. એ માટે મહાયુદ્ધો ચાલે છે. ભપાનિ-જોના સામનો મજબૂત છે. બ્રહ્મદેશનું ક્ષેત્રફળ ૨,૩૭,૦૦૦ ચો. માઇલનું છે અને વસતી ૧૬૩૧ માં ૧૪,૬૬,૬૧૨ ની હતી.

બ્રહ્મદેશની લ'બાઇ વધારેમાં વધારે ૧,૨૦૦ માઇલ અને પહોળાઇ ૫૦૦ માઇલોની છે. ઇરાવતી, ચીલ્લીન અને સીતાંગ નદીની ખીણોમાં એક પ્રદેશ છે. બીબે સાદગીન નદીની ખીણનો પ્રદેશ છે. બ્રહ્મદેશના નીચેના ભાગમાં વરસાદ યુગ્ય પડે છે. ઉંચેનો ભાગ (અપર બરમા) થોડા વરસાદવાળો છે. ઇરાવતી નદી ૧,૨૦૦ માઇલ લાંબી નદી છે.

બંકુલુ—બ્રહ્મદેશ તંદુરસ્ત દેશ ગણાય છે, પણ હવે મેલેરીઆ વધે છે. જ્યાં વરસાદ પછે પડે છે, તે ભાગ બીનાશ-વાળો છે. બાકીનો પ્રદેશ યુકો હોવાથી તંદુરસ્ત છે. વરસાદ ૩૭

ઈપ્થી ૧૦૦ ઈપ્થી સુધી જુદા જુદા ભાગોમાં પડે છે. આરાકાનમાં વરસાદ ઘણો વધારે છે. ઉનાળામાં ગરમી રહે છે. શિયાળામાં વધારે ઠંડી પડતી નથી. ચોમાસામાં પુષ્કળ વરસાદ પડે છે.

પાકો—અહરેશની જમીન ઘણી ફળદ્રુપ છે. ખેતી જેવર ૧૬ ટકા ખેત નબે છે. મુખ્ય પાક ચોખાનો છે; પરંતુ ખીન્ન અનાજ પણ પુષ્કળ થાય છે. અહરેશમાં વાલ, મગ, શેરડી, કેરી, ફળો પુષ્કળ થાય છે. ફળોમાં ફરિયાન અને મંચેસતાન નામનાં બે સરસ ફળો નવાં થાય છે. અહરેશમાં ચોખાની વાવણી ૧,૨૫,૧૧,૦૦૦ એકરોમાં, મગફળી ૪,૨૦,૦૦૦ એકરોમાં, તથા ૧૨,૦૨,૦૦૦ એકરોમાં, તમાકુ ૮૭,૦૦૦ એકરોમાં, કપાસ ૨,૨૮,૦૦૦ એકરોમાં, જુવારી ૬,૫૮,૦૦૦ એકરોમાં, કઠોળ ૨,૦૦,૦૦૦ એકરોમાં અને મકાઈ ૨,૨૧,૦૦૦ એકરોમાં વચાય છે. કુલ બે કરોડ એકરોમાં અનેક ભતના પાકો થાય છે. અહરેશનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧૦ કરોડ એકરોનું છે.

માછલીઓ—અહરેશનીઓ ખુદ્ધ ધર્મીઓ છે, પણ માછલીઓને આહાર કરે છે. માંસ પણ ખાય છે. દૂધ, યો તેઓ ખાતાં નથી. માછલી પકડવાનો ઉદ્યોગ વિશાળ પાયે ચાલે છે. હમરો માછલો એ ઉદ્યોગમાં રોકાઈલા છે.

જંગલો—અહરેશનાં જંગલો ખડુ કિંમતી છે. આ જંગલો માટે જ અંગ્રેજોએ અહરેશનું આક્રમણ કર્યું હતું. કુલ જંગલો ૨,૦૫,૫૭,૫૬૮ એકરોમાં છે. પાંચ સાગ પુષ્કળ છે. કુલ ૨ કરોડ રૂપિયાનું લાકડું પરદેશી ખાતે દર વરસે ચડે છે. આ જંગલોમાંથી વૃક્ષોએક અંગ્રેજી કંપનીને પટે અપાયાં છે. બામ્બુ, કાંથી, રબર વગેરે જંગલોની અનેક વસ્તુઓની નિકાસ થાય છે. જંગલોનું ન્યવરવાસર અને શાસ્ત્રિય રક્ષણ ચાલુ છે.

ખનીનો—અહરેશમાંથી નીચે પ્રમાણે ખનીનો પેદા થયાં હતાં. અંબર ૧૧,૪૪૨ હંદ્રેટ, સોડ ૪૬,૬૦૬ ટોન્સ, માલિક ૩,૦૨,૫૮૩ કેરેટ, ચાંદી ૫૬,૬૮,૬૫૬ ટોન્સ, તાંબાની ધાતુ ૬,૭૨૬ ટન, લોડું ૬,૫૦૦ ટન, શીયું ૭૧,૨૬૨ ટન, નીકલની ધાતુ ૩,૫૭૬ ટન, પોટાશીઅમ ૨૫ કરોડ ટોન્સ, ટીન (કલ્ક) ૨,૫૧,૧૫૮ ટન, ક્રોમટન ૧,૦૪,૮૨૦ ટન, ગુફાથ ૩,૦૨,૫૧૬ ટન, ગ્રેસોલાઇન ૭૦,૮૬,૨૦૬ ટન અને ખીન્ન ઘણાં ખનીનો થાય છે. અહરેશ હિંદને ચોખા, પોટાશીઅમ, લાકડું પૂરું પાડે છે. આ દેશ અંગ્રેજોને માટે ખૂબ કિંમતી પ્રદેશ છે.

ઉદ્યોગો—મુખ્ય ઉદ્યોગો તેલ, ચોખા સાકર કરવાનો અને ધમારતી લાકડાનો એમ ત્રણ છે. સર્વે ઉદ્યોગો મોટે ભાગે યુરોપિયનોના હાથમાં છે. અહીંઓને મળુરીમાન મળે છે. કુલ ૪૬૮ મોટાં કારખાનાંમાં ૭૮,૭૩૬ મળુરી કામ કરે છે. મળુરી કાંડે હિંદી આવે છે. અહરેશીઓ શારીરિક મળુરી કરતા નથી. એમની ખેતીનું કામ ઘણા મકાસી મળુરી કરે છે. મિલો માટે પણ દર વરસે લાખો મળુરીની આયાત કરાય છે.

સાધારણ ઉદ્યોગોમાં લાખનાં કારખાનાં, તેલબિયાં પીસવાનાં કારખાનાં, દોરકાં બનાવવાનાં કારખાનાં, ઈંટોનાં કારખાનાં, બિનો પ્રેસો, રસાયનનાં કારખાનાંઓ, હાલકાં જળવાની ધંડીઓ, કાચનાં નાનાં કારખાનાં છે. ખાંડનાં અને વિાસળીનાં મોટાં કારખાનાં છે. અહરેશના વાતરીઓ મળુરી મહેતન, ઉદ્યોગો અને વેપારમાં પગાલ છે. યુરોપિયનોના હાથોમાં મુખ્ય ઉદ્યોગો અને ધીનીઓ તથા હિંદીઓના હાથમાં નાના ઉદ્યોગો છે. સ્વઉદ્યોગોમાં કાપડ, રૈયામ, વણાટ, લાકડાની કારીગરીની વસ્તુઓ, લેધર વસ્તુ, ચીરુટ, ટેરી ખનીઓનાં કારખાનાં વગેરે અનેક ભતનાં કારખાનાં છે. લેહિા કલા કારીગરીમાં હોશિઆર છે. કુલ ૧૨૭ લાકડાં કાપવાની મિલો છે. નાનાં મોટાં તબી કુલ ૬૪૮ કારખાનાંઓ છે.

લોકો—અહરેશમાં બરમી લોકો વસે છે. ખીન્ન શાન, કરેન, આરાકાનીક વગેરે ભીનો પણ અહરેશમાં સંકલન ભાગમાં વસે છે. અહીંઓ મોજરોખ ભરેલી આયાતી જિંદગી ગુમારે છે. એઓનો દેશ ફળદ્રુપ છે. મળુઓને માનતા નથી ચીનાઓ, હિંદીઓ અને ખીન્ન વર્ણો સાથે ત્યાંની સ્ત્રીઓ ધરવાસ માટે છે. સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર છે. ધંધો, હકાનકારી વગેરે સ્ત્રીઓ કરે છે. અહીં સ્ત્રીઓ સુષક, ચતુર, બહેલી, સુંદર દેખાવાની છે. અહરેશના લોકો મૂળ મેંગોલીઅન ભતીના હોવાથી ચપટાં ના! અને પહોળા ગાલનાં હાલકાં ધરાવે છે. અહીંઓ પ્રદુષ્કર્મી છે મેંકડો સુંદર પ્રદુષ્કર્મદિશી અહરેશ ભરેલ છે. અહીંઓનાં ભાષા મિશ્ર છે. લિપિ સિસોનને મળતી છે. સાહિત્ય ખુબ ખેડાયેલું નથી. લોકો ઉપર હિંદી અસર ખૂબ છે.

ઇતિહાસ—અહરેશમાં તેલંગ અને ખીન્ન રાજ્ય-વંશો થયા છે. છેલ્લા અહરેશીય રાજા વર્ષો પાસેથી લોર્ડ ડેલહાઈઝીએ અહરેશ પહોની લીધું હતું. હાલ ભપાનિજોન હાથમાં છે. અહરેશ અહરેશીઓ માટે છે, એવો પવન હમણા ચાલે છે. એમને હિંદીઓ ખુબ અકારાં યદ પડ્યાં છે. યુરોપિયનો વિરુદ્ધ બોલી શકતા નથી. પ્રદુષ્કર્મીઓ (કુંગીઓ) રાજ્યકારણમાં ધણું ભેર છે.

વેપાર—અહરેશમાં રંગુન, અક્યાળ, મોદાપીન, બચીન એ મોટાં બંદરો છે. વેપાર યુરોપિયન, હિંદીઓ અને ચીનાઓના હાથમાં છે. ખનીનો લગભગ ૨૦ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનાં દર વરસે નિકાસ થાય છે. હિંદ ખાતે દર વરસે અહરેશથી ૧૦ થી ૧૨ લાખ ટન ચોખા આયાત કરાય છે. નિકાસ વેપાર પરદેશી લગભગ ૨૦ કરોડનો અને આયાત ૧૦ કરોડની છે. હિંદ અને ખીન્ન પાડોશી દેશો સાથે નિકાસ ૨૭ કરોડની અને આયાત ૧૦ કરોડની છે. આયાત વેપારમાં કાપડ, ચંત્રો, પાટુઓ પેક મારેલો વિભાગની જોરાક મુખ્ય છે. હિંદ સાથે મોટો વેપાર છે.

મોટાં શહેરો—રંગુનની વસતિ પાંચ લાખ જેટલી છે. નદી અને સમુદ્ર તેમ જ રેલ્વે મારફતે મોટો વેપાર આ બંદરમાં છે. સુંદર અને સારી બાપણીનું આ શહેર છે. હિંદીઓ ચીનાઓ, અને યુરોપિયનોનાં કારખાનાંઓ પુષ્કળ છે. મોદાપીનની વસતિ ૧ લાખની છે, એ બંદર સારું નથી, મહંલે ભૂની રાજ્યધાની અને રેલ્વેનું મોટું જંગલનું છે. બચીન, અક્યાળ એ સારાં બંદરો છે.

હિંદ સાથે વેપાર—હિંદમાં અહરેશથી આયાત નીચે મુજબ છે. (૧૯૪૧-૪૨ ની.)

વસ્તુ	રૂ. ૧૦૦૦
મીણખતી	૧,૩૦૩
કાંથી રંગનો	૮૮૭
ફળો	૭૪૬
અનાજ	૧,૬૬૮
કોર	૧,૬૩૮
ચોખા	૧,૩૫,૪૩૬
માનકાં	૬૭૧
લાખ	૭૫૬
વિાસળી	૨,૧૭૦
રબર	૧,૬૪૨
તેલનાં	૨૩૦
સાગનું લાકડું	૨૬,૩૪૬
કુલ	૨,૬૪,૭૪૬ હમર ૧૧

નિકાસ વેપાર હિંદીઓ આપી મુખ્ય વસ્તુઓ નીચે સુચવેલ છે. (૧૯૪૧-૪૨)

ચરેતુ	૬૭૧૨ ફ.
બદ્ધ	૧,૨૩૬
કાલસો	૪,૮૧૦
કાગી	૨૦૨
કાપો દોરડીનો	૧૧૬
દવાઓ	૫૦૮
માઉથો સુકેલી	૨,૦૨૧
ફળો સુકાં	૧,૬૫૭
કઠોળ	૪૧૮
બદ્ધ	૩,૬૫૨
લોહાંની વસ્તુઓ	૮૭૩
શીંગદાણાનું તેલ	૪,૬૩૪
અગસીનું તેલ	૨૨૨
સરસીનું તેલ	૨૦૦
ફગો	૧,૧૩૦
કાગળો	૨,૩૦૮
શીંગદાણા	૧,૨૫૨
તલ	૫૮૬
સોપાનો	૬૮૮
ખાંદ	૨૧૪
ચા	૧,૭૫૨
સુવર	૧૧,૫૬૨
કાપડ કોઈ	૩,૮૩૫
” સોઈ	૪,૬૨૮
” ફગીન	૧૫,૬૭૧
ખારદાન નજીરું	૧૨,૦૭૧
નજીરું કાપડ	૧૩૪
તમાકુ	૧,૪૦૩
સીમરૈટ	૧,૦૧૧
બીજી જાતો	૭૬૫

કુલ ૧,૧૭,૩૫૮

અહીંપુત્રા : આ નદી હિંદમાં સૌથી મોટી છે.

એની લંબાઈ ૧,૮૦૦ માઇલની છે. ડીલેટના માનસરૌવરમાંથી સિંધુની પેઠે નીકળે છે. હિમાલયની પૂર્વેથી વહી આસામમાંથી થઈ બંગાળમાં આવી ગંગાને મળે છે. બંગાળના ઉપસાગરમાં પડે છે. એમાં કાંઈ મોટી નહેરો બાંધી નથી.

આંજિલ : આ દેશ દક્ષિણ અમેરિકામાં આવ્યો છે. ઇ. સ. ૧૫૦૦ ની તા. ૩ મેના દિવસે પોર્ટુગીઝ એડમિરલ પેડ્રો આલ્વેરેઝ દેમેલે એને શોધી કાઢ્યો હતો. એ ઈ. સ. ૧૮૮૬ થી પ્રત્યક્ષતાક રાજ્ય બન્યું છે. વીસ નાનાંનાનાં રાજ્યોનું એ સંયુક્ત રાજ્ય છે. સૌ રાજ્યોનાં મુર્દામુર્દા બનેલાં પશુ છે. રક્ષણનું કામ મધ્યસ્થ સરકારનું છે. પ્રેસિડેન્ટને પ્રધાનોનું મંડળ શાસનમાં મદદ આપે છે. આંજિલ મોટો દેશ છે. એનું સૈન્ય ૩૨,૭૫,૫૪૦ થો. માઇલનું છે. એની વસતિ ૪,૩૩,૨૩,૧૬૦ ની છે. હિંદીથી બરાબર ભેવડા મોટા પ્રદેશની વસતિ હિંદના દશ ટકા માત્ર છે. વસતિ ૧૫,૬૫,૬૧૧ પરદેશીઓની બનેલી છે.

લાખ પોર્ટુગીઝ છે. છાકાલીયનો વધારે પ્રમાણમાં વસે છે. સ્પેનિશ-બ્રાઝિલીયન સુખ્ય શહેર છે. એની વસતિ પંદર લાખની છે. સાઓપાલો શહેરની વસતિ ૧૦,૫૨,૫૪૧ ની છે. એસ. સાલ્વાડોરની વસતિ ૮૫,૨૦,૫૧ ની છે. મૂળ નિવાસી રાતા ઇન્ડિયનો ૧,૦૦,૦૦૦ વસે છે.

આ દેશની વસતિ રોમન કેથોલિક છે. છતાં મત્ત વસ્ત્રવતા રાજ્યે સ્વીકારી છે. વસતિમાં શિક્ષણ ફરજિયાત નથી, પણ મુજબ છે. કુલ ૩,૬૭૩ છોકરાઓની અને ૨,૧૧૭ છોકરીઓની સંખ્યા છે. આ સિવાય ૨૬,૨૬૫ છોકરાં, છોકરીઓની મિશ્ર સંખ્યા છે. કુલ ૨૨,૮૪,૮૩૨ બાળકો આ સંખ્યામાં ભણે છે. ન્યાયની પદ્ધતિ આધુનિક અને વિચિત્ર છે. ઈ. સ. ૧૬૩૫ માં ૨,૧૬,૬૫,૫૭,૦૦૦ મીલરે (ત્યાંના સિક્કાઓ) પેદાશ અને ૨,૦૬,૧૬,૮૪,૪૮૪ મીલરે ખર્ચ થયું હતું. આ રાજ્ય ઉપર ૧૦ કરોડ પૌન્ડ બ્રિટિશ, ૫૨ કરોડ ટાલર અમેરિકાનું કરજ હતું, તેનું બ્યાન આપાય છે. દરેક આંતરિકીઅન ફરજિયાત ૨૧ વરસથી ૪૪ વરસ સુધી સૈનિક શિક્ષણ લે છે. નવ વરસ આ તાલીમ લેવી પડે છે. આંજિલ પાસે સાધારણ નાની મનવારેનો કાકડો પશુ છે. થોડાં પિમાનો પશુ છે.

આંજિલ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. પણ ખેતીનો વિકાસ થયો ન હોવાથી પોતાની પ્રજા પૂરતું અનાજ પેદા કરી શકતું નથી. બદ્ધ અને આટો એને મોટા પ્રમાણમાં પરદેશોથી આયાત કરવા પડે છે. જમીન યુષ્કળ ફળદ્રુપ અને સગવડવાળી છે; પરંતુ જનસંખ્યાની ખામી છે. જમીન યુષ્કળ છે. ૧૧૫ કરોડ એકરમાં ખેતી થાય છે. આમાં ૪,૧૩૩ હેક્ટરમાં તો કોડી વાવવામાં આવી છે. ૭૦ લાખ એકરમાં મકાઈ, ૧૩૫ લાખ એકરમાં ચોખા વગાય છે; આખા જગતમાં કોડીની પેદાસમાં આંજિલનો નંબર પહેલો છે. કઠોળાઓની પેદાસમાં છે. તમાકુ અને ખાંડની પેદાસમાં ત્રીજો નંબર છે. નિકાસ વેપારમાં કોડીની નિકાસે ૭૨.૭ ટકા જેટલો એટલે લગભગ ૧૧૫ લાખ રોકથો હતો. ૧૯૩૪ માં કોડીના કરોડ ગુણી થઈ, તેમાં ૧૫ કરોડ ગુણી પરદેશો ખાતે ચડાવવામાં આવી હતી. નારંગીઓની નિકાસ પણ એસબીધ થાકુ છે. ઇન્ડિઆ ૨૫૨ ૬.૮૭૫ ટનની ચહત થઈ હતી. કુલ ૪૧ કરોડ શીંગદાણા દોરો આંજિલમાં હતાં. ૧ કરોડ પેટાં અને ૫૨ બકરાં હતાં, ૬૬ લાખ ઘોડા હતાં.

આંજિલની ખાણો અને વનો અગત્યનાં છે. ઇ. સ. ૧૬૩૩ માં ઇમારતી લાકડાંની નિકાસ ૧,૦૧,૬૬૭ ટનની થઈ હતી. મેગેનિઝ પાટુની નિકાસ ૨૪,૮૬૩ ટનની હતી. ડાખ લાખ ટન કાલસા કંઠાયા હતા. પોલાદ અને લોહ ૧ લાખ ટન નીકળ્યું હતું. ૧૯૩૪ માં ૧૧,૦૩,૬૦૪ ગ્રામ સોર્ડ નીકળ્યું હતું. હીરાની ખાણો પણ છે. મોનાઝાઈટ પાટુનો મુખ્ય લાભ જગતને આંજિલમાંથી મળે છે. આંજિલમાં કુલ ૩૪૭ કાપડની મિલો હતી. એમાં ૨૬૧ લાખ રિપન્ડલ હતી. ૧૩ રેશમની મિલો હતી. ૩૫ લીનનું કાપડ વણવાની મિલો હતી. ૧૬ નજીરની મિલો, ૧૮ કાગળની મિલો, ૨,૦૦૦ નાનાં તમાકુનાં કારખાનાંઓ, ૨૧૬ નાનાં ખાંડનાં કારખાનાંઓ, આટાનાં કારખાનાંઓ પણ હતાં. ૭ લાખ અશ્વજનનાં, ૫૦૦ નાનાં વિજળીનાં કારખાનાંઓ પણ હતાં.

આંજિલની આમદાની માલની કિંમત પૌન્ડ ૨,૫૪,૬૭,૩૦૬ ની ૧૯૩૪ માં હતી. નિકાસ માલની કિંમત ૩,૫૪,૫૧,૩૭૩ પૌન્ડની હતી. મુખ્ય નિકાસ કોફી, રબર, તમાકુ, ખાંદ, ચા, કઠોળા, ચામડું, કપાસ વગેરે હતી. આયાત મોટરો, કાપડ, રસાયનો, લોહ, પોલાદ, કાલસો, ચંચો, બદ્ધ અને આટો હતાં. સીમરૈટ કુલ ૨૬૬, ટન ૪,૩૮,૭૮૨ હતી.

આન્ડી (દાર): એનો ઉપયોગ દવા તરીકે સરસ છે. શરીરમાં ગેલન લાવે છે. ખાલીસ પણ દરી શકાય છે. યુરોપ અમેરિકામાં એનો ઉપયોગ પીણા તરીકે વિશેષ પ્રમાણમાં કરે છે; પરંતુ એમાં કંઈ છે, એટલે વિશેષ ઉપયોગથી માણસ બાન બૂલે છે. એની દેવથી માણસ દારૂડીઓ બને છે. આન્ડી એ વનસ્પતિ (કાશ, બટાટા વગેરે) નો રસ છે. એ વનસ્પતિઓને સડાવી એનો રસ કાઢે છે. જેમ આન્ડી જૂની તેમ સારી ગણાય છે. સારી આન્ડીને રોમ્બન અને કેગનાંક કહે છે. એ પારદર્શક હોય છે. હિંદમાં આન્ડી પરદેશીથી (વિશેષ ગ્રેટબ્રિટનમાંથી) આવે છે. ૧૯૪૦-૪૧ માં ૬૧,૫૦૦ ગેલન નવ લાખ રૂપિયાની અને ૧૯૪૧-૪૨ માં ૭૦,૦૦૦ ગેલન ૧૦ લાખ રૂપિયાની આવી હતી. કુલ દારૂ હિંદમાં પરદેશીથી ૧૧.૨૬૫ લાખનો આયાત થયો હતો. એ આપણને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની ભયંકર ભેટ છે.

આસ (પિત્તળ): તાંબુ અને જસત મેળવીને આ મિશ્ર ધાતુ બનાવે છે. પિત્તળના વાસણોનો ઉપયોગ ખાટા અને કસાઇ ભય તેવા પદાર્થો માટે અંદર કલ્પ લગાવીને થઇ શકે છે. સાધારણ રીતે ૧૪ લાખ તાંબુ અને ૩૬ લાખ જસત એમાં મેળવે છે. પિત્તળ ઘણે લાગે યુરોપથી આયાત થાય છે. પિત્તળના તારો પણ બની શકે છે. દાળા પણ દબાઈ શકે છે. ચુસલખાનો પિત્તળને અપવિત્ર સમજી વાપરતા નથી. દર વરસે પરદેશીથી ૧૦ થી ૧૨ લાખના પતરાં આયાત કરાય છે.

બ્રિટિશ આયાત નિકાસ: હિંદની કુલ નિકાસ અને આયાતનું મુખ્ય ધરાક યુ. કિંગડમ છે. ૩૦-૩૫ ટકા આયાત નિકાસ બ્રિટનમની સાથે થાય છે. બીજા પરદેશોના ઉપર હિંદી સરકારે ભારે જકાતો નાંખી છે; પરંતુ અંગ્રેજી ભાષને ખાસ લાભ આપીને એહી જકાતનો લાભ આપે છે. દાખલા તરીકે પરદેશી કાપડ ઉપર હિંદી કરતમ ખાતું પથાસ ટકા જકાત લે છે. ન્યારે બ્રિટિશ બનાવટના કાપડ ઉપર માત્ર ૧ થી ૧૭ ટકા હિંદી જકાત છે. બ્રિટને સામે ચાર લાખ ગાંસડી હિંદી કપાસ લેવા કબજા કર્યું છે.

હિંદમાં આયાત થએલી વસ્તુઓ નીચે મુજબ છે:

	૧૯૩૬-૪૦	૧૯૪૦-૪૧	૧૯૪૧-૪૨
વસ્તુઓ	૧૦૦૦ રૂ.	૧૦૦૦ રૂ.	૧૦૦૦ રૂ.
બનાવટી રેશમ	૬૬	૨૧૪	૭૨૭
શંભો	૪,૧૦૫	૩,૬૭૦	૩,૧૬૮
બનાવટી રેશમનું કાપડ	૧,૨૧૫	૧,૭૧૧	૨,૪૬૧
કારખાના માટે			
આમડાના પાટા	૩,૪૬૮	૩,૮૪૫	૪,૧૩૦
મિલો માટે બોળીન	૨,૮૫૪	૨,૮૫૨	૪,૪૩૭
અંગ્રેજી ચુસ્તકા	૪,૪૦૯	૩,૩૬૬	૩,૩૨૦
બૂટો આમડાના	૨૨૪	૨૨૮	૨૭૩
બાંધકામના પદાર્થો	૧,૪૬૮	૯૮૮	૧,૨૬૦
ગાંધી ગાંડાઓ	૪૫૩	૩,૪૦	૨,૧૦
ચીની માટી	૧૬,૦૮	૬,૧૭	૫,૮૫
સુતર	૩૧,૬૪	૧૬,૬૩	૮,૪૮
કાપડ કોર્સ	૧૬,૫૩	૪,૬૦	૧,૭૦
કાપડ સફેદ	૧,૮૮,૫૬	૬૬,૫૬	૬,૧૬૫
કાપડ રંગીન	૧,૫૩,૫૪	૬૨,૩૦	૬૦,૫૧

	૧૯૩૬-૪૦	૧૯૪૦-૪૧	૧૯૪૧-૪૨
વસ્તુઓ	૧૦૦૦ રૂ.	૧૦૦૦ રૂ.	૧૦૦૦ રૂ.
બીજું કાપડ	૫૭,૫૮	૬૭,૪૭	૭૭,૫૩
કંઠશરી	૧૨,૧૨	૧૦,૬૮	૬૧૦
સાઇકલ	૫૭,૦૨	૪૫,૬૪	૫૧,૨૧
દવા	૧,૦૪,૩૫	૧,૧૦,૧૦	૧૧,૨૬૬
રંગો	૪,૬૬૬	૭,૬૬૩	૧૬,૫૦૦
ચીની વાસણો	૧,૪૫૩	૧,૪૫૫	૨,૩૧૬
શણ	૧,૩૮૩	૧,૩૫૬	૧,૨૮૬
ફેરનીચર	૫૩૦	૫૨૬	૩૩૩
કાચ, કાચકામ	૧,૦૨૦	૧,૬૭૧	૨,૬૬૪
ભરતકામ	૭૨૮	૭૬૦	૮૬૪
લોકાનું કામ	૮,૫૮૩	૭,૬૭૧	૭,૧૦૬
નાનાં નાનાં યાંત્રિક સાધનો	૨૬,૪૦૭	૨૬,૮૬૭	૨૮,૩૩૭
હાથી દાંત	૧૫	૧૭	...
ઝવેરાત	૩૦૬	૨૨૦	૧૭૩
નમૂદની બનાવટો	૩૭	૭૦	૮૦
આમડાંની બનાવટો	૩,૪૬૦	૨,૨૦૨	૪,૭૧૩
દારૂની ભંતો-			
એલે, બીયર, અને પોટર	૪,૮૨૭	૪,૮૬૧	૫,૩૭૪
રિપરિટ	૬,૮૬૭	૮,૧૭૧	૧૦,૮૭૪
વાઇન	૭૮૪	૮૦૬	૫૨૧
ચેરો અને મિલનાં સાધનો	૮૬,૨૫૫	૭૦,૦૬૫	૭૬,૧૨૪
ચંચો	૬,૦૪૫	૩,૮૭૦	...
બનીજ વગરનું તેલ	૧,૦૬૨	૬૫૦	૬૬૪
પેકમંથ એન્જિન-અને બોઇલર	૪૨૬	૪૬૦	૫૭૨
રંગ કરવાનાં સાધનો	૬,૨૭૨	૬,૨૮૨	૭,૫૩૧
કાગળ અને પૂંકાં	૭,૬૮૬	૬,૬૬૨	૮,૧૪૮
કામર	૨૦૨	૧૩૧	૨૬૧
પાલિસ	૨,૨૬૬	૧,૬૨૪	૨,૪૪૮
કાંચની પથરા	૫૫૪	૬૪૩	૧૮૩
ઝાપકામની વસ્તુઓ	૨,૨૪૦	૧,૨૬૧	૧,૪૪૩
પેક કરેલ ખોરાકની વસ્તુઓ	૧૩,૪૩૫	૧૨,૦૭૧	૪,૨૭૬
રગરની વસ્તુઓ	૪,૭૩૩	૭,૩૭૦	૭,૧૩૫
સાણ	૧,૫૬૪	૮૬૬	૬૮૬
લખવાની વસ્તુઓ	૩,૨૮૭	૩,૨૧૩	૩,૨૧૦
બીનની વસ્તુઓ	૪,૫૭૩	૪,૮૩૬	૬,૦૫૦

આમદાની કુલ— ૪,૧૬,૧૬૫ ૩,૫૬,૭૬૨ ૩,૬૬,૧૬૬

પરચુરણ વસ્તુઓની કેટલીક છોડી દીધી છે.

નિકાસની વસ્તુઓ—હિંદમાંથી નિકાસ થયેલી વસ્તુઓ મુખ્ય નીચે મુજબ હતી.

વાળો ભડો કંઠણ	૩,૫૧૦	૧,૩૭૫	૧,૨૬૭
કાંચી	૨,૪૦૬	૧૪૨	૧,૬૧૧
કાંચા (દારૂકા) ની બનાવટો	૬,૭૩૭	૩,૫૩૬	૨,૫૬૬
કપાસ	૫૨,૮૭૦	૩૨,૬૬૩	૬૪,૬૧૬
કપાસનો કચરો	૪,૭૭૩	૪,૩૭૮	૧૧૫
સુતર	૧,૬૫૨	૭,૧૨૦	૧,૮૭૨

કાપડ	૨,૩૧૨	૧૦,૧૭૩	૧૫,૦૮૭	તમાકુ	૧,૭૧૦	૮,૯૬૧	૧૩,૭૧૮
કાપી રંગનો	૩૨	૩૯	૪૦	ઊન કાચું	૧૮,૦૮૦	૧૩,૪૬૭	૧૦,૧૬૦
હરડે	૪,૩૬૪	૪,૨૫૭	૫,૨૮૬	ઊનનું કાપડ	૪,૪૫૯	૨,૪૩૯	૧૭
ચામડાં કાચા	૧૦,૨૮૪	૧,૭૯૧	૧૪,૨૧૮	કુલ નિકાસ	૭,૨૪,૭૬૭	૧,૪૬,૨૬૧	૭,૧૮,૪૬૮
ચામડાં કળવેલા	૧૬,૩૧૮	૪૬,૯૨૧	૪૬,૧૪૦	કેટલીક પરચુરસુ વસ્તુઓની જીજ્ઞાસા આમાં ગણવાની નથી.			
નમૂં કાચું	૭૪,૩૬૧	૩૦,૬૧૪	૩૨,૪૮૪	બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ: આ પાર્લામેન્ટના બે			
નમૂં બારફાન	૭૬,૮૮૫	૩૬,૪૬૦	૨૧,૭૬૭	વિભાગ છે. અમીર સલા, યુનાઇટેડ કિંગડમના ઉમરાવો, શાહી			
નમૂંનું કાપડ	૪૦,૮૨૫	૩૪,૬૫૮	૩૦,૬૭૩	કુટુંબ, આર્થિકશીલ્પ, મારકિત્વસો, અલેક્ષાં અને બાઇકાઉન્ટની			
લાખ	૨,૪૦૬	૨,૫૧૮	૪,૫૭૧	બનેલી છે. ચોવીસબિસપ તથા બહેનોને તથા આયલેન્ડના ૨૮			
ખાતર	૧,૦૪૦	૨,૪૪૩	૧,૨૮૪	ઉમરાવોને બિંગ્લી માટે તથા રોકાઇલેન્ડના ૧૬ ઉમરાવોને			
ઝોળ	૧૧,૫૮૯	૫,૦૭૩	૯૪૬	પાર્લામેન્ટ ચાલતી હોય ત્યાં સુધી ઘૂંટી કાઢવામાં આવે છે.			
મીણ	૨,૬૭૦	૨,૪૬૮	૧,૨૩૫	અમીર સલાના કુલ સભ્યોની સંખ્યા લગભગ ૭૪૦ ની છે.			
કોળ	૪,૨૧૫	૪,૫૧૩	૭,૩૭૭	આમ સલામાં ૧૧૫ સભ્યોને બેસેલથી ઘૂંટી કાઢવામાં			
રબર	૨,૮૬૫	૫,૯૮૫	૪,૪૮૭	આવે છે. પાર્લામેન્ટ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી કેટલાક પ્રતિભાંધી			
એરડીઆ	૨,૧૨૪	૮,૬૯૦	૧,૬૨૪	૧૧૫ સભ્યોને બેસેલથી ઘૂંટી કાઢવામાં આવે છે. ઇંગ્લેન્ડના			
સીંગાણા	૧૫,૦૬૩	૨૪,૭૨૩	૩૮,૦૫૦	૪૬૨ સભ્યો, વેલ્સના ૩૬, રોકાઇલેન્ડના ૭૪, તથા ઉત્તર આયલેન્ડના			
અળસી	૨૪,૨૪૬	૩૦,૭૧૫	૩૩,૦૦૫	૧૩ સભ્યો હોય છે. આમસલાના સભ્યને ઈ. સ.			
સરસી	૨,૩૩૪	૩,૦૬૦	૪,૬૧૨	૧૯૧૧ થી વાર્ષિક ૪૦૦ પૌંડ આપવામાં આવતા હતા.			
ચા	૨,૧૩,૩૨૬	૨,૫૧,૪૨૨	૩,૦૨,૧૨૪	૨૬૫ વધારીને ૧૯૩૭ માં વાર્ષિક ૧૦૦ પૌંડ કરવામાં આવી છે.			

બ્રિટિશ રાષ્ટ્રિય પ્રધાનમંડળ:

યુદ્ધમંડળ—

વડા પ્રધાન તથા રક્ષણખાતાના પ્રધાન
 ઉપનિયનના પ્રધાન તથા ટોપુગ્રી વડા પ્રધાન
 લોર્ડ પ્રેસિડેન્ટ ઓફ કાઉન્સિલ
 કામદાર ખાતું તથા રાષ્ટ્રિય સેવા ખાતાના પ્રધાન
 વિદેશ મંત્રી
 ગૃહમંત્રી
 ઉત્પાદન ખાતાના પ્રધાન

ધી રાઇટ ઓન. મિ. વિન્ડેન વર્થિલ
 " " કિલ્લમંડ રિયલ્ડ ઓટલી
 " " સર નહાન એન્ડર્સન
 " " મિ. ઇ. બેલિન
 " " મિ. એન્થની ઇડન
 " " હર્બર્ટ મોરિસન
 " " ઓલિવર લિટલ્ટન

યુદ્ધમંડળમાં ન હોય તેવા પ્રધાનો—

ચેન્સેલર ઓફ એક્સચેન્જ
 લડાઈ ખાતાના પ્રધાન
 હવાઇ ખાતાના પ્રધાન
 ફેટ લોર્ડ ઓફ ઓર્ગેનિઝેશન
 લોર્ડ ચેન્સેલર
 હવાઈ ઉત્પાદન ખાતાના પ્રધાન
 સંસ્થાનોના મંત્રી
 હિંદ અને બર્માના પ્રધાન
 લેફ્ટનન્ટ રીની ડચીના ચેન્સેલર
 અનાજ ખાતાના પ્રધાન
 રોકાઇલેન્ડ માટેના પ્રધાન
 બોર્ડ ઓફ ટ્રેડના પ્રધાન
 લોર્ડ પ્રિવીસીલ
 કળવણી ખાતાના પ્રમુખ
 તંદુરસ્તી ખાતાના પ્રધાન
 ખેતીવાડી ખાતાના પ્રધાન
 અવરજવર ખાતાના પ્રધાન
 ખજાના ખાતાના પ્રધાન

ધી રાઇટ ઓન. સર એચ. કિંગ્લીવુડ
 " " સર નેન્સ ગ્રીસ
 " " સર ઓર્બિખાલ્ડ સિંગલર
 " " આલબર્ટ વિક્ટર એલેક્ઝાન્ડર
 " " વાઇકાઉન્ટ સાઇમન
 " " સર રેડફોર્ડ કીપ્સ
 " " કનલ ઓલિવર રેન્ડી
 " " એલ. એસ. એમરી
 " " આલ્ફ્રેડ ડેફ ફ્રેડર
 " " લોર્ડ વૂલ્ટન
 " " ટોમસ નહોન્ડેન
 " " લુ હાલ્ટન
 " " વાઇકાઉન્ટ કેન્ગોન
 " " આર. એ. બટલર
 " " આલ્ફ્રેડ અર્નેસ્ટ પ્રાઉન
 " " રોબર્ટ હડસન
 " " લોર્ડ લખસે
 " " બ્રેન્ડન બ્રેકન

પેન્શન ખાતાના પ્રધાન
આર્થિક યુદ્ધ ખાતાના પ્રધાન
એટર્ની જનરલ
મકાન તથા બાંધકામ ખાતાના પ્રધાન તથા ફરટ કમિશનર ઓફ વર્કસ
પુરવઠા ખાતાના પ્રધાન
સોલિસિટર જનરલ
પ્રમાસ્ટર જનરલ
પોસ્ટ માર્ટર જનરલ
નોંધાખાતાના પ્રધાન સિવિલ બોર્ડ
સોલિસિટર

” ” સર ડબ્લ્યુ એ. વોમરલી
” ” અલ્બર્ટ એલ્ડ સેલ્મોન
” ” સર ડી. સોમરવેલ
” ” લોડ પાર્ટલ
” ” સર એન્ડ્ર્યુ રી ડંકન
મેજર સર ડી. પી. મેકસ્વેલ ફાઇફ
ધી રાઇટ એન સર વિલિયમ એ. બ્રાવિટ
” ” મિ. ડબ્લ્યુ. એસ. મોરીસન
” ” ટેપ્ટન આર. એ. પિટિંગ્ટન
” ” જનરલ સર ડી. ડી. કિંગમર

બ્રેલીલિપિ : આંધળાઓ માટે આંગળીના

રપર્સથી વાંચવાની આ લિપિ મો. લુઇ બ્રેલીએ (૧૮૦૬-૧૮૫૨) શોધી કાઢી છે. આખા જગતમાં આંધળાઓને આ લિપિથી શિક્ષણ આપાય છે. અક્ષરો ઉપસાવીને હાથના રપર્સથી લાંબા અનુભવ પછી વાંચી શકાય છે. એ લિપિમાં ઘણું સાહિત્ય પ્રકટ થયું છે. ઉપસાવેલાં મોડેલોમાં વત્તાઓના અનુસાર આંધળાઓ ઉપયોગથી મૂળાક્ષરો બનાવવામાં આના છે. આંકડા અને ચિહ્નો પણ એ લિપિમાં છે. આંધળા વાંચકો એ જલદીથી વાંચી શકે છે.

બ્રોડકાસ્ટિંગ : રેડીયો દ્વારા ખગરો, સંગીત, નાટકો, ભાષણો વગેરેના પ્રચાર માટે બ્રોડકાસ્ટિંગના વિશાળ ઉપયોગ થાય છે. હિંદમાં આ સરકારી નિયંત્રણ નીચે છે. સ્વચ્છ સ્ટેશનો દિલ્લી, કલકત્તા, મુંબઈ, રાવલપીન્ડી, મદ્રાસ, કોચીના-પાલી, લખનૌ, લાહોર વગેરે છે. પરદેશો સાથે પણ હિંદના બ્રોડકાસ્ટિંગના રેડીયોના સંબંધ છે. હિંદમાં ૧૧ થી ૨ લાખ લાયસેન્સ ધરાવનારાં છે. યુદ્ધ પછી એનો ભારે વિકાસ થયો. હિંદમાં એ ઉદ્યોગ હજી આંખો નથી. બધા રેડીયો પરદેશોથી આયાત કરાય છે.

બ્રોન્ઝ (કાંસુ) : પિત્તળ અને તાંબાની મેળવ-વણીથી બને છે. એમાં રાખેલ પદાર્થ કદાપિ પણ કસાતો નથી.

બ્રોમાઇડ : એક જાનનું ખનિજ છે. એ વગર ગરમ કરે પ્રવાહી બની શકે છે. એમાં એક પ્રકારની દુર્ગંધી નીકળે છે. એ વિષ છે. એમાં ક્ષુ મેળવીને ‘બ્રોમાઇડ ઓફ સિલ્વર’ બનાવે છે. ફોટોગ્રાફીના કામમાં આવે છે. ‘બ્રોમાઇડ ઓફ પોટાશીયમ’ દવાના કામમાં લાગે છે.

બેલીચિંગ પાઉડર : (કલોરાઇડ ઓફ લાઇમ)

આ પદાર્થ ચૂનામાં કલોરાઇન મેળવવાથી મળે છે. ખૂબ ઉપયોગી છે. કાચ, કાગળ, કપડું વગેરે ઘોઈ સફેદ કરવામાં એનો ઉપયોગ છે. યુદ્ધ સમયમાં એની આયાત ઘટી ગઈ છે. હિંદમાં એ હવે થોડું થોડું બને છે. હિંદી કાગળ, કપડાં અને કાચ એ ત્રણેના હિંદી કારખાનાં આ પરદેશી વસ્તુના વગર બંધ થઈ નથી. પરદેશોથી મોટા પ્રમાણમાં આ પાઉડર આયાત થાય છે.

બેલ્ક લેડ : અંગ્રેજીમાં એને ગ્રેફાઇટ નામની

ધાતુ કહે છે, ખરેખર રીતે તે આ ધાતુ નથી, પણ કારબન છે. એનામાંથી પેન્સિલો બને છે. આ ઇલેક્ટ્રો ટાઇપ બનાવવામાં પણ કામ લાગે છે. આનું બીજું નામ “સ્ટેપ્લેટ” પણ કહે છે. આ ધાતુ જર્મનીના બેવેરિયામાં ઘણી મળે છે, એટલે પેન્સિલ બનાવવાનો ઉદ્યોગ ત્યાં ઘણો વિકાસ પામ્યો છે. સિલોન, સાઇબીરીયા અને ઇંગ્લેંડમાં પણ મળે છે. ગાવર્નકોરમાં એની ખાણો છે, પણ વિકાસ મોટો છે. ગ્રેફાઇટને પીસીને તેલ મીલાવી લકીમાં નાંખી લોહા ઉપર ચડાવવાનું તેલ પણ બનાવે છે. પેન્સિલનો ઉદ્યોગ હિંદમાં બહુ વિકાસ થાય તેવો છે. કલકત્તામાં એની શરૂઆત થઈ છે.

બેલ્કિંગ : બેલ્ક પૌલીસ માટે કામ લાગે છે.

મોટી રકમની પરદેશોથી આમદાની કરાય છે. હાલમાં કોલસા, ટર્પેન્ટાઇન તેલ, ખાંડ અને ગંધકનો તેલજ મીલાવીને આ તૈયાર કરાય છે. હિંદમાં એ સહેલાઈથી બની શકે તેમ છે. એમાં સુરકા મીલાવીને એને પાતળું બનાવી શકાય છે. જન વગેરે ચામદાની ચીજો સાફ કરવા માટે ટર્પેન્ટાઇન, મીણ, કોલસાનાં હાલકાં, કાપાલ વારનીસ વગેરે મિશ્ર કરે છે. આ સર્વે પાછી વસ્તુઓ પરદેશોથી આવે છે.

ભગવદ્ગીતા : મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં

આપણે ૭૦૦ શ્લોકોનું શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને બોધેલું ગીતા નામે હિંદુઓનું સર્વમાન્ય પુરતક છે. તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ, નિષ્કામ કર્મનો એમાં સુંદર સમન્વય છે.

ભરતપુરનું રાજ્ય : આ દેશી રાજ્યનું ક્ષેત્ર-

ફળ આસરે ૧૬૭ ચો. માઈલ અને વસતિ ૫,૭૫,૬૨૫ની છે. આ રાજપુતાનાના ભટ રાજ્યની લ'ખાઇ ૭૬ માઈલ અને પહોળાઈ ૪૮ માઈલની છે. બી. બી. સી. આઇ રેલ્વેની મીટર ગેજ રેલ્વે એમથી ભય છે. આ દેશમાં કાંઈ મોટા ઉદ્યોગ નથી. નાના નાના શુદ્ધિદ્યોગો છે. પશુ ઉછેર માટે ભટો વખણાય છે. પ્રસિદ્ધ લાલ પથ્થરની આ ભાગમાં ઘણી ખાણો છે. સુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતીની છે. બાજરી, ચણા, ભુવાર, ઘઉં, જવ, તવ, સરસી, ભ'પુ, તમાકુની ખેતી થાય છે.

ભાવનગર : ગોહિલવંશના રાજપૂતોનું આ

રાજ્ય કાઠિયાવાડમાં આવ્યું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૬૬૦ ચો. માઈલનું અને વસતિ ૫,૦૦,૨૭૪ની છે. એની પેદાસ એક કરોડ રૂપિયાની છે. રાજ્ય ધનવાન ગણાય છે. રાજ્યમાં ૧૩ શહેરો અને ૭૦૦ ગામડાંઓ છે. ભાવનગર શહેર રાજ્યધાની અને સુખ્ય ખંડર છે. રાજ્યમાં ભાવનગર રેલ્વે રેલ્વે રાજ્યની માહિતીની છે. બીલ' શહેરો મકુવા, શિહોર, મોટાડ, તળાભ વગેરે છે. ભાવનગર શહેરમાં ૩ કાપડની મિલો, પાંચ વણાટનાં કારખાનાં, ૧ રબરનું કારખાનું, ૧ રેશમનું, ૧ દિવાસળીનું, ૧ નળીયાં બનાવવાનું કારખાનું ૬૧ બ્લો પ્રેસો વગેરે છે. રાજ્યનો વેપાર, ૧૬૩૮-૩૬ ૪,૭૦,૨૫,૦૭૫ રૂ., ૧૬૩૬-૪૦ ૩,૩૦,૬૭,૬૨૬ રૂ., ૧૬૪૦-૪૧ ૨,૮૦,૩૩,૦૪૫ રૂ. હતો.

ભૂખ એર્જિનને કામ કરવા માટે અને ગરમી

ઉત્પન્ન કરવા કોલસાનો ખોરાક ભેંસને છીએ. તેમ મનુષ્યને ખોરાક ભેંસને છીએ. બંનેને પાણી પણ તરસ મટાડવા ભેંસને છીએ. હરેરોન કામ કરવાથી શરીરમાં ધસારો થાય છે. ખોરાક એ ધસારો પુરો પાડે છે. ખોરાકના શુદ્ધ ભાગમાંથી લોહી બને છે. આ ખોરાક માટે મનુષ્યને કુદરતી તલવ થાય છે. ભૂખ એ કુદરતી બક્ષીસ છે. ભૂખે રહેવાથી મનુષ્ય દુર્બળ, બેબાકગો અને હેરાન થાય છે. રોગી માણસોની ભૂખ મરી ભય છે. અર્થે અથવા અપવાથી પણ ભૂખ મરે છે. ભારી

વસ્તુઓ ખાવાથી પણ ભૂખ ઓછી થાય છે. નિયમિત આહાર વિહાર કરનારને ભૂખ નિયમિત લાગે છે. આથી એવા માણસનું આરોગ્ય સુખરે છે. કસરત, યુક્તી હવાનું સેવન, નિયમિત ભોજન અને આનંદમાં રહેવું, એ ચાર સારી ભૂખ લાગવા માટે સરસ ઉપાયો છે. શાસ્ત્રિય રીતે એ ઉપવાસ કરે છે. તેથી ઘણાં હર્ષે આડ્યાં ભય છે. હમણાં બંગાળમાં પડેલા મોટા દુકાળથી લાખો માણસ ભૂખમરાથી મરી ગયાં હતાં. ભૂખથી મરતાં માણસોના દેખાવ અત્યંત કથળાનક છે. પુરાતો ખોરાક વગરની પ્રભ નખળી અને માઈકાંગલી રહે છે.

ભૂતાન : હિમાલયની તળેટીમાં આ રાજ્ય

આવ્યું છે. એ સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. આ રાજ્ય સંબંધી કાંઈ હકીકત બહાર આવી નથી. લેવથા ભતના લોકો અહીં વસે છે. લોકો દૂંકા ભડા અને સરાકત છે. ભૂતીઆ લોકો વેપાર માટે રથાને રથાને ઊવણીઓ નાખે છે. આ દેશ યુદ્ધમાં છે. હિંદમાં સુખ્ય આચાત ભૂતાનનાં ટુંડો, ખચ્ચરો, ધાબળીઓ, મીચ, માખણ વગેરે છે. હિંદથી કાપડ વિશેષ ભાગે નિકાસ થાય છે. અનાજ પણ નિકાસ થાય છે.

ભેંસ : દૂધ માટે આ મજબૂત જનવરને પાળ-

વામાં આવે છે. હિંદના ઘણાંખરા ભાગોમાં ભેંસો થાય છે. આ ભેંસોને ગાયો કરતાં હલકા ખોરાક ચાલે છે. ગાયો કરતાં ભેંસો વધારે મજબૂત વધારે ખોરાક ખાનાર અને વધારે દૂધ દેનાર હોય છે. ભેંસનું દૂધ વધારે ઘાટું અને મીઠું હોય છે. એના ગુણો મધુર, પૌષ્ટિક, રિંતજ, બળકર અને ભારે છે. પચવામાં સુકેલ છે. આળસ વધારે છે, મ'હાગિમાં એ અપચ્ચ છે. ચાર ભતની ભેંસો ગણાય છે. (૧) દિલ્હી તરફની ભેંસ પ'ભયમાં વ્યાપક છે. સંયુક્ત પ્રાંતથી તે સિંધ સુધી ફેલાયલી છે. એનાં શીંગડા મોટાં અને માથા પાકળ વળેલાં છે. આ દૂધ દેનાર ભેંસ ગણાય છે. (૨) આ કંઈ બહુ મોટી ભેંસ છે. એનાં શીંગડાં પણ મોટાં હોય છે. દૂધ પણ વધારે આપે છે, ખેડોળ પણ ઠીક છે. ગીરની પ્રખ્યાત ભેંસો આ ભતની છે. (૩) બૂરા રંગની ભેંસ-આ બહુ દૂધ આપતી નથી. (૪) દક્ષિણ ભેંસનાં શીંગડાં સ્તીમાં હોય છે. ભેંસોને પાણીના ખાખોચીઆના કાઠવમાં આળોટવું બહુ ગમે છે. ભેંસોને ખેતીમાં હળ ખેંચવા માટે અને ભારે માલનાં ગાડા ખેંચવા માટે ઉપયોગ થાય છે. એ પ્રાણિ તમોગુણી ગણાય છે.

ભોપાળ : મધ્ય હિંદના આ દેશી રાજ્યના રાજ્યકર્તા નવાબ છે. એનું સ્થાપન ૧,૬૦૨ થી. માલવનું અને વસતિ ૧,૬૨,૪૪૮ની છે. પંદાસ ૭૫ લાખ રૂપિયા જેટલી ગણાય છે. એના નવાબની માતા અને નાની આ રાજ્યની રાજ્યકર્તાઓ હતા. આજમાન પંદાણ ભતના સુરિલભો નવાબો છે. ગુહઉલોગો કોક છે. મોટાં કારખાનાં નથી. હમણા ભોપાળના નવાબ રાજ્ય આની ચેમ્બરના પ્રમુખ છે.

ભૌગોલિક દેશોનાં બદલાયેલાં નામો :

દેશ	રાષ્ટ્રીય નામ અથવા મૂળ નામ
ભરની	કાશિલેન્ડ
બેલ્લખમ	લા બેલ્લક
આરક્રોઆ	આરકર રાઇબ

આયરિશ ક્રી સ્ટેટ	ધર્મિપત
	ભપાન
	એબિસિનિયા
	હોલેન્ડ
	સ્વિટઝર્લેન્ડ
	પર્સિયા
	હંગરી
	ચીન
	નોર્વે
	રુશ
	ગ્રીસ
	પોલાન્ડ
	ડિન્લેન્ડ

આયર
મીસર
નિપાન
ઇથિયોપિયા
નેપલેન્ડ
હેલ્થેસિયા
ધરાન
મેથારાજાગ
ચુગુચી
નોર્વે
ધરપાતા
હેલ્થાસ
પોલાન્ડ
સુઆમી

ભૌગોલિક શાધબોળો : નીચે પ્રમાણે છે.

મોહન-જો-ડેરોની સંસ્કૃતિ	૨૭૦૦	ઇ. સ. પૂર્વે
ધર્મિપતની સંસ્કૃતિ	૧૬૦૦	" "
ઇથાપિયાની સંસ્કૃતિ	૬૭૧	" "
એસીરિયનો અને બેબિલોનિયનો સંસ્કૃતિ	૨૨૦૪	" "
પેલેસ્ટાઇનની ચકુરી સંસ્કૃતિ	૧૬૨૦	" "
મીડિયા અને ધરાનીઓની સંસ્કૃતિ	૭૧૦	" "
કાર્થેના કીનીસિયનોની સંસ્કૃતિ	૮૧૦	" "
ગ્રીસની સંસ્કૃતિ	૧૨૦૦	" "
વેદની સંસ્કૃતિ	૧૫૦૦	" "
પંજાબના મહાન સીકંદરના વખતની સંસ્કૃતિ	૩૨૭	" "
ચીનમાં કાંઈપાલોની સુસાંકરી	૧૨૭૦	ઇ. સ. પછી
ઇબનબજુટા, આરબ વેપારી પૂર્વે આફ્રિકામાં પહોંચ્યો	૧૩૨૬	" "
મજેન કેમેટ, ઇટાલિયન નાવિક ઉ. અમેરિકામાં ગયો	૧૪૬૭	" "
બાલોગ્રાફી ડીયાડે (પોર્ટુગીઝ નાવિક) કેપ એફ ગુડહોપની પ્રવક્ષણ કરી	૧૪૮૮	" "
વાસ્કો-ડી ગામા હિંદ પહોંચ્યો	૧૪૯૭	" "
મોઝોલિનની ટુકડીએ ગોળાર્ધની પ્રવક્ષણ કરી	૧૫૨૧-૨૨	" "
કોલંબસે મધ્ય અમેરિકા ભ્રમ્યો	૧૫૦૨	" "
અંગ્રેજ નાવિક કોબીસાર આટીક ઉ. અમેરિકા પહોંચ્યો	૧૫૭૬	" "
બાલોગ્રાફી પેસિફિક મહાસાગર શોધ્યો	૧૫૧૩	" "
ઠમ નાવિક હાટિંગ આસ્ટ્રેલિયાને કાંઠે પહોંચ્યો	૧૬૧૬	" "
મંગોપાર્ક પશ્ચિમ આફ્રિકામાં પહોંચ્યો	૧૭૬૫	" "
અંગ્રેજ નાવિક કુક ઉ. કુવજુત પહેલવહેલો ઓળંગ્યો	૧૭૩૭	" "
લિવિન્સ્ટન વિક્ટોરિયા યોધ પહોંચ્યો	૧૮૫૫	" "
અમેરિકા નદીની શોધ થઈ	૧૮૫૧-૭૭	" "
રેન્ડલેએ કેંગોનો પ્રવાહ શોધી કાઢ્યો	૧૮૭૬-૭૭	" "
સ્વિડનના શોધક હેડીને મધ્ય એસિયા શોધી કાઢ્યો	૧૮૬૦-૧૯૦૮	" "
આયુહસેને વક્ષણ કુવ શોધી કાઢ્યો	૧૬૧૧	" "
પીયરીએ ઉ. કુવ શોધી કાઢ્યો	૧૯૦૬	" "

ભૌગોલિક સામ્રાજ્યોનો વિસ્તાર : મહા-

યુદ્ધ પહેલાં નીચે ગ્રુજા વિસ્તાર હતો. હોલેન્ડનાં સંસ્થાનો નેધરલેન્ડ કરતાં ૧૦ ગણાં મોટાં છે. આખા ભગતનાં બ્રિટિશ સંસ્થાનો ગ્રેટબ્રિટન કરતાં ૧૪૦ ગણાં મોટાં છે. કાન્સનું સાંસ્થાનિક સામ્રાજ્ય કાન્સ કરતાં સ્વેડનમાં ૨૨ ગણું મોટું છે, ભ્યારે બેલ્લખમ કેંગો, બેલ્લખમ કરતાં ૮૦ ગણું મોટું છે.

ભપાન + સંસ્થાનો
બેલ્લખમ + સંસ્થાનો
હોલેન્ડ + "
ચુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ એફ અમેરિકા
સોવિયેટ રશિયા

(માઈલ) વિસ્તાર

૨,૬૫,૧૨૬
૬,૫૧,૭૫૫
૮,૦૦,૬૩૮
૩૭,૫૦,૦૦૦
૮૧,૭૬,૦૦૦

પોર્ટુગલ + સંસ્થાનો	૬,૮૧,૦૦૫
ઇટાલી + સંસ્થાનો	૬,૩૫,૪૪૦
ફ્રાંસ + સંસ્થાનો	૪૩,૨૬,૦૦૦
ચીનનું પ્રભુસત્તાક રાજ્ય	૩૦,૦૦,૦૦૦
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	૧,૪૦,૦૦,૦૦૦

નપાને ૧૬૪૬ના ડીસેમ્બરથી વર્લ્ડ લેઝિના સર્વે ટાપુઓ લઈ લીધા છે. અંગ્રેજોના હોંગકોંગ, મલાયા પ્રદેશ તેમજ બોર્નિયો, સેલેબી લીધા છે. અમેરિકાના શીલીપાઇન્સ નામના ટાપુઓ ઝૂટલી લીધા છે. અમેરિકાના શીલીપાઇન્સ નામના ટાપુઓ એમની સત્તા નીચે છે. યીસુ લઈ પોર્ટુગીઝોને હાથ મસતા રાખ્યા છે. તે પહેલાં નપાને ચીનનો ૧૦ આનાથી પણ વધારે ભાગ છતી લીધો છે. આથી નપાનનું સામ્રાજ્ય 'ધર્મ' મોટું બન્યું છે.

તેમજ નર્મનીએ યુરોપમાં મોટું નવું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. એણે યુરોપના ધણા ખરા દેશો છતી લીધા છે. અમેરિકાનો, અંગ્રેજી રશીયનો નર્મનીની સામે યુદ્ધ કરી એને પીછેહઠક કરાવે છે. નર્મનીનો પરાજય હવે નજીક હોય એમ લાગે છે. નર્મનીના પરાજય પછી આ મહાન શક્તિ નપાન ઉપર પોતાનો પત્તો નાખશે, એટલે નપાન ઉપલા દેશો સાચવી રહે એવા સંયોગો હાલ હેખાતા નથી. ફ્રાન્સનું આફ્રિકાનું સામ્રાજ્ય ઇટાલી અને નર્મનીએ છતી લીધાં હતાં; પરંતુ અંગ્રેજ અમેરિકાને એ પાઠાં યોગાં છે. ઇટાલીનું આફ્રિકાનું સામ્રાજ્ય બ્રિટિશ સત્તા નીચે છે. ઇટાલીમાં નર્મની સાથે રાજ્યો સાથે લે છે. અધુન રશિયા નર્મનીએ છતી લીધું હતું, પણ તે પાછું ખેંચી પડ્યું છે.

ભૌગોલિક હકીકતો : નીચે મુજબ જાણવા-
જો છે.

- (૧) ચંદ્ર પૃથ્વીનો ઉપગ્રહ છે. એનો વ્યાસ ૨,૧૨૩ માઇલનો છે. પૃથ્વીથી એ ૨,૩૬,૦૦૦ માઇલ દૂર છે. સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થાય છે. પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરતાં એને ૨૭ દિવસ ૧૭ કલાક અને ૪૩ મિનિટ લાગે છે.
- (૨) સૂર્ય અને પૃથ્વી વચ્ચેનું અંતર ૮૨૬ લાખ માઇલનું છે. સૂર્યનો વ્યાસ ૮,૬૪,૧૦૦ માઇલનો છે. પૃથ્વી કરતાં સૂર્યનું કદ ૩,૦૫,૦૦૦ ગણું મોટું છે. એને ધરી ઉપર કરતાં ૨૫ દિવસ ૭ કલાક ૬ મિનિટ લાગે છે.
- (૩) પૃથ્વીનું કુલ સેત્રફળ ૧,૬૬,૬૫૦ હજાર ચોરસ માઇલોનું છે. તેમાંથી ૧૩,૬૪૪ હજાર માઇલ પાણીનો ભાગ અને ૫૭,૫૧૦ હજાર માઇલ જમીનનો ભાગ છે.
- (૪) એશિયા એક કરોડ સીતરે લાખ ચોરસ માઇલનું સેત્રફળ ધરાવે છે. યુરોપનું ૩૭૦ લાખ ચોરસ માઇલનું સેત્રફળ છે. આફ્રિકાનું ૧ કરોડ ૧૫ લાખ ચો. માઇલ, ઉત્તર અમેરિકા એસી લાખ, દક્ષિણ અમેરિકા ૬૮ લાખ ચો. માઇલ એનેશિયાનિયા ચાલીસ લાખ ચો. માઇલ અને યુરેશિયા ૧૨ લાખ ચો. માઇલનું સેત્રફળ ધરાવે છે.
- (૫) પૃથ્વીનો પરિધ ૨૪,૬૦૦ માઇલનો છે. પૃથ્વીની મધ્ય રેખા વિષુવવૃત્ત પાસે ૭૬,૨૬,૧૭૭ માઇલ અને ધ્રુવો પાસે ૭૬,૬૬,૮૬૬ માઇલ છે.

- (૧) યુરોના ગ્રહ સૌથી મોટો છે. બહુ દૂર પણ છે. આફ્રિકા વાંચતા હેખતાઇ જાય છે.
- (૨) મંગળનો ગ્રહ પૃથ્વીથી સૌથી નજીક ગણાય છે.
- (૩) આપણા ઉત્તર ગોળાર્ધમાં જૂન તા. ૨૨ લાંબામાં લાંબો દિવસ અને ૨૨ મી. ડિસેમ્બર દુઃકામાં દુઃકા દિવસ છે.
- (૪) પૃથ્વીમાં વનસ્પતિ વસરેના ભાગ ૧ કરોડ ૬૦ લાખ ચો. માઇલોને ફળદ્રુપ જમીનનો ભાગ ૩ કરોડ ૩૦ લાખ ચો. માઇલોનો છે. રેતીનાં રણો ૫૦ લાખ ચો. માઇલનાં છે.
- (૧૦) ગિયામાં ગિચો પર્વત હિમાલયનું એવરેસ્ટ શિખર ૨૬,૧૪૧ ફીટ છે.
- (૧૧) યુરોના ગ્રહ મોટો, ૧૨૨૭, સફેદ છે. સૂર્યથી ૪૮,૩૦,૦૦,૦૦૦ માઇલ દૂર છે. એનો વ્યાસ ૮૭,૦૦૦ ચો. માઇલ એટલે પૃથ્વી કરતાં ૧૧ ગણો છે. સૂર્યની આસપાસ ફરી લેતાં એને ૧૨ વર્ષ લાગે છે.
- (૧૨) પૃથ્વી અને યુધની વચ્ચે શુક્ર આવેલો છે, સૌથી તેજસ્વી તારો છે, વ્યાસ ૭,૬૦૦ માઇલ છે, જ્યારે યુધ નાનો ગ્રહ હોવાથી ૩,૦૦૦ માઇલનો છે. રાતા રંગના મંગળના ગ્રહનો વ્યાસ ૪,૨૦૦ માઇલ છે. જ્યારે શનિના ગુરુ પાછળ બીજા નંબરનો એટલે ૭૨,૦૦૦ છે. યુરેનસ ગ્રહ આપણી પૃથ્વી કરતાં ૪ ગણો એટલે ૩૧,૦૦૦ માઇલનો વ્યાસ ધરાવે છે. જ્યારે નેપ્ચ્યુન ૩૩,૦૦૦ અને પ્લુટોનો વ્યાસ ૪,૦૦૦ માઇલ છે.
- (૧૩) એશિયા ખંડ પૂર્વથી પશ્ચિમ ૬,૦૦૦ અને ઉત્તરથી દક્ષિણ ૫,૩૦૦ માઇલ છે.
યુરોપ ખંડ પૂર્વથી પશ્ચિમ ૩,૩૦૦ માઇલ ઉત્તરથી દક્ષિણ ૨,૪૦૦ માઇલ છે.
આફ્રિકા ખંડ પૂર્વથી પશ્ચિમ ૫,૦૦૦ માઇલ અને ઉત્તરથી દક્ષિણ ૫,૦૦૦ માઇલ છે.
દ. અમેરિકા પૂર્વથી પશ્ચિમ ૩,૨૦૦ માઇલ અને ઉત્તરથી દક્ષિણ ૪,૬૦૦ માઇલ છે.
ઉ. અમેરિકા પૂર્વથી પશ્ચિમ ૪,૦૦૦ માઇલ અને ઉત્તરથી દક્ષિણ ૪,૬૦૦ માઇલ છે.
- (૧૪) જમીનની સપાટી પર નદી, તળાવો અને ઝરણાંઓએ ૧૭,૦૦,૦૦૦ ચોરસ માઇલની જમીન રૌપી છે. કુલ ઝેરોએ ૧૬,૧૦,૦૦૦ ચો. મા. જમીન રૌપી છે.
- (૧૫) પૃથ્વીથી સાગર સરેરાશ ૨,૮૦૦ ફીટ ઊંચો છે.
- (૧૬) ઈરિયાની ઊંડામાં ઊંડી જગ્યા શીલીપાઇન અને નપાન વચ્ચે ૩૫,૪૦૦ ફીટ (પેસિફિક ઈરિયાની) છે. આટલાંટિક મહાસાગરની ઊંડી જગ્યા યુટોરિકા ૨૭,૬૭૧ ની છે. હિંદી મહાસાગરની ૨૨,૬૯૮ ફીટ છે. આર્ટિક સમુદ્ર ૧૩,૨૦૦ ફીટ વધારેમાં વધારે ઊંડો છે. પૂ. સમુદ્ર ૧૨,૨૭૬ ફીટ ઊંડો છે.

મકરસંક્રાંતિ : ન્યોતિપત્ની ગણતરી પ્રમાણે આ સંક્રાંતિ ૨૨ મી ડીસેમ્બરમાં આવવી એકએ; પરંતુ સમય પ્રમાણે હિંદુ ન્યોતિપ ગણતરીમાં ફેરલોક તકાવત પડે છે. તેથી એ સંક્રાંતિ ૧૩-૧૪ નવ્યુઆરીના દિવસે આવે છે, એ દિવસથી ઉત્તરાયણ એમાં ગણાય છે. હિંદુઓમાં એ બહુ જ પવિત્ર સમય ગણાય છે. દાન, તપ, જપ, ધર્મના એ જ માસ શુભ છે.

મકાઈ : આ એક જાતનું અનાજ છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તે વધારે ઉત્પન્ન થાય છે. મકાઈના ડોઠા રોટીને ખાવા એ પણ એક જીવનનો હાલો છે. એ ધાન ખૂબ પૌષ્ટિક અને વાતલ છે. મકાઈનાં કાઢેલાં કણસલાં ખાળી તેની રાખ મધમાં વાલ દોઢ વાલ આપવાથી ઉલટી બંધ પડી જાય છે. આ પાક હિંદમાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં થતો ન હોવાથી તે પરદેશ ચડતો નથી.

મગ : મગ દિંદમાં સર્વત્ર પાકે છે, એ દ્વિદળ ધાન્ય છે. મગમાં કાળો અને લીલો એવી બે જાત છે. એની દાળ પીળી થાય છે. મગની ખીચડી, દાળ, મગદળ વગેરે બને છે. મગ પચ્યો હલકા, સિતળ, રવાડું અને સહેજ વાતકારક અને નેત્રોને હિતકારક છે. એને દૈન્ય પથ્ય તરીકે આપે છે. અનાજોમાં એ શુભકારક ગણાય છે. હિંદમાં એનો પાક મોટો થાય છે, પણ આ દેશમાં જ તે ખવાઈ જાય છે. પરદેશોમાં ભાગ્યે જ કોઈ વેળા થઈ છે.

મગજ (Brain) : મગજ એ શરીરનો રાજા છે. શરીરની દરેક ઇચ્છા, દરેક અવયવો એની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે છે. હૃદય, શ્વાસરજ્ઞાસ, ઉદર, કીડની અને બીજા અવયવો એની આજ્ઞા અને શાસન મુજબ ચાલે છે. મગજ અતિ સૂક્ષ્મ કરોડો ક્ષીરોનું બનેલું હોય છે. આ ક્ષીરોનો શરીરના ભાગ ભાગો સાથે સંબંધ હોય છે. કાંખ, પીઠા, રોડ, કુખ, આનંદ એ બધા ભાગો મગજ અટલવે છે અને તેની આજ્ઞાથી બીજા ભાગોમાં એ ઊર્મિઓ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ચાલદાસ્ત ચાલાકી, ધ્રુવ્ય એ સર્વેનું મધ્ય સ્થળ મગજ છે. બહુ કામ કરવાથી મગજને થાક લાગે છે, એટલે ઊંઘ લેવાથી એ થાક ઉતરી જાય છે. સાર્વજનિક નબળાઈ પણ મગજને લીધે થાય છે. એક માણસનું મગજ ૪૫ થી ૫૦ ઓંસ જેટલું હોય છે. તરતના જન્મેલા બાળકના મગજનું વજન ૧૨ થી ૧૫ ઓંસ હોય છે.

વૃદ્ધાવસ્થામાં મગજનું વજન અને શક્તિ ઘટે છે. સાઈં જીવન, નિયમિત આહારવિહાર, સાત્ત્વિક ખોરાક, યુક્તી હવાનું સેવન અને આનંદીપણથી મગજ સારું રહે છે. મન, પ્રતિક્રિયા, વિચાર-શક્તિ એ સર્વે મગજમાં જ છે.

મજ્જા : આ વનસ્પતિમાંથી લાલ રંગ નીકળે છે. એક વખત એનો ઉપયોગ અત્યંત મોટા પ્રમાણમાં થતો હતો, પણ યુરોપથી બનાવટી રંગોની આમદાની થવાથી એની વપરાશ ઓછી થઈ છે. પર્વતોમાં એનાં વૃક્ષો થાય છે. એના મૂળને 'મજ્જા' કહે છે. મજ્જા ટૂંકી, ઉચ્છ, યુક, વર્ણકારક, કડવી છે. આયુર્ધિમાં એ ઉપયોગી છે. પહેલાં એની નિકાસ થતી હતી હાલ બંધ છે.

મજૂરપ્રવૃત્તિ : યુરોપમાં ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ વધી તેની સાથે મજૂરોની રાજ્યદારી આકાંક્ષાઓ પણ વધી છે. યુરોપ અમેરિકામાં મજૂરમંડળો બહુ જ વગવાળાં છે. તેઓનું મોટું શસ્ત્ર હડતાલ છે. તેથી મૂડીદારો અને સરકારને એ લોકો મચક આપતા નથી. યુરોપમાં મજૂરોએ સંપત્તિ લીધે મોટા પ્રમાણમાં રાજ્યદારી વિકાસ કર્યો છે અને થણાખરા યુરોપના પ્રભુસત્તાક દેશોમાં મજૂરોનાં પ્રધાનમંડળો પણ ઉભાં થયાં છે. યુનાઇટેડ કિંગડમમાં પણ છેલ્લાં દશ વર્ષમાં બે વખત મજૂર પ્રધાનમંડળ શાસન કરી ગયાં છે; પરંતુ મજૂરોનું ખર્ચ જોસે રશિયામાં છે. એ શ્રમજીવીઓનો દેશ ગણાય છે. ત્યાં એમનું અધિપત્ય છે. હિંદમાં મજૂરપ્રવૃત્તિ દિનપ્રતિદિન વિકાસ પામતી જાય છે. એનાં જુદાં જુદાં દ્રેક યુનિયનો દિવસે દિવસે સંસ્થાની સંખ્યામાં વધારો કરે છે. જીનીવાનો પ્રભુસંધ મજૂર-પ્રવૃત્તિને ખૂબ વેગ આપે છે. હિંદમાં હજી સંપૂર્ણ સંગઠન થયું નથી, પણ ભવિષ્યમાં આ બધા રહેવે, કાપડ, જુદા અને બીજા ઉદ્યોગોના મજૂરોનું એક તંત્ર નીચે સંગઠન થશે, તો મજૂર-પ્રવૃત્તિ ખૂબ વેગવાન બનશે. મજૂરો હજી સુરક્ષિત નથી. વિદ્યાની વૃદ્ધિ સાથે એમની પ્રવૃત્તિઓના પણ વિકાસ થશે. હિંદી સરકારે મજૂરોના લાલ માટે એક સભ્ય નીચે મહાભાઈનું જોડ્યું છે. મજૂરપ્રવૃત્તિ એ ભવિષ્ય માટે આશાસ્પદ ખાતું છે. માલિકો અને મજૂરો એક બીજા સાથે સહકાર કરે, તો જ હિંદની બાળક ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ વૈભવ પ્રાપ્ત કરી સકશે.

મહિષપુર : આસામ અને અરુણાચલ ઉપર આ નાનું હિંદુ દેશી રાજ્ય આવેલું છે; પરંતુ ભપાનિજોએ હિંદુ ઉપર

૧૯૪૩ માં આકમણ કરી આ રાજ્યને અતિ પ્રસિદ્ધ બનાવ્યું છે. આ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮,૧૩૮ ચો. માઇલ છે. વસતિ ૪,૪૫,૧૦૧ ની છે. એ નાનકડા રાજ્યમાં હિંદુઓ સાથે નાગા, મિશ્રાઇ અને બીજા અથવા જંગલી ભતોળી વસતિ છે. મણિપુર નતિ કામોના નૃત્ય માટે ખુબ પ્રખ્યાત છે. મહાભારતમાં અનુજન મણિપુરની રાજકન્યા મિનાંગલા સાથે પરણ્યા હતા. આ દેશ ખેતીખાત છે. ચોખા, સરસી, રોરડી, કઠોળ, તમાકુ, ફળો અને સાકાજાળ ખુબ ચાય છે. દેશનો પશ્ચિમ ભાગ પર્વતમય છે; પરંતુ ઇન્દ્રાવતી ૫૦ માઇલ લાંબા મેદાનમાં ખેતી થઇ શકે છે. ૧૬૩૦-૩૮ માં ડાહ્યા અથવા ચોખાની નિકાશ થઈ હતી. નાના નાના ચુકલોગોમાં ચામડાંની. વસ્તુઓ અને માછીની વસ્તુઓને સાઈ ઉત્તેજન રાજ્ય તરફથી મળે છે. સિફ્ટિંગમાં આ લોકો પજાત છે. ખનિજ છે; પરંતુ વિકાસ થયો નથી. બટારા તથા નારંગીની નિકાશ ચાય છે.

મદ્રાસ ઇલાકા : હિંદના દક્ષિણ વિભાગમાં આ ઇલાકા પથરાયેલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૨,૦૦૦ ચો. માઇલનું છે. એની વસતિ ૧,૬૩,૪૩,૦૦૦ ની છે. એમાં તામીલ, તેલંગુ, મલયાલમ, કેનેરીઝ ભાષાઓ અપ્યત્તે બોલાય છે.

જડુઓ—મદ્રાસની જડુ ગરમ છે. મલબાર વગેરે વિભાગમાં ચોખાનું ખુબ જોશથી ફાટી નીકળે છે; પરંતુ બીજા સુકા વિભાગોમાં ચોખાનું સાધારણ હોય છે. આ ઇલાકામાં ઠંડી નહિ ભેળી ન છે.

પાકો—મદ્રાસ ઇલાકામાં થતા પાકો મદ્રાસ ઇલાકા માટે પૂરતા નથી. જમીન સાધારણ રીતે ફળદ્રુપ છે; પરંતુ અનાજના પાક જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં મેળા નથી. લોકો ચોખા વધારે પ્રમાણમાં ખાય છે. થઈનું પ્રમાણ ખેતરોમાં એકાડું હોય છે.

મદ્રાસ ઇલાકામાં નીચે પ્રમાણે એકરોમાં ૧૯૪૦-૪૧ માં વાવણીઓ થઇ હતી.

	હલાર એકર	હલાર એકર
ચોખા	૧૦,૭૪૪	૩૧૧
સીંગાણા	૩,૬૨૨	૨૧૭
કપાસ	૨,૪૧૩	૧૬૨
તબ	૭૮૬	૨,૫૫૬
જુવાર	૪,૧૬૮	૬૦
મકાઈ	૬૮	

આ ઉપરાંત ૫,૬૮,૦૦૦ એકરોમાં નારંગીઓનાં ઝાડોનાં વનો હતાં. આઠ હલાર એકરમાં તેલના હતા. ૧૭,૫૨,૦૦૦ એકરમાં રામીનું ફાલ હતું. આ સિવાય મદ્રાસ ઇલાકામાં ચણા, ડોંડી, મેલથી, કિવાઈનનાં વૃક્ષો પર્વતો અને ખીણોમાં વણાયાં હતાં. ૧૫૨ પછી વણાય છે. ગળા પછી ૫૫,૦૦૦ એકરમાં વણાઈ હતી. મદ્રાસ ઇલાકામાં નહેરો બાંધવામાં આવી છે. ૫૭,૦૦૦ એકરમાં ફોર્ટી વાવવામાં આવી હતી.

જંગલો—મલબારમાં હિંમતી જંગલો છે. સરકાર તેમનું રક્ષણ કરે છે. જંગલોમાં પાંદડા સાગ, સુખાં અને એબોનિક નામનું કાઠું લાકડું પુષ્કળ મળે છે.

ખુદરો—મદ્રાસ ઇલાકામાં મેંગેનિઝ, મીકું, સુરેખાર પુષ્કળ મળે છે. હલથી ભત્તનો ફાલ્સો પછી મળે છે.

લોડું પછી પુષ્કળ છે, પછી માઇસોર સિવાય લોડાનું કાંઈ મોડું કારખાનું નથી. ખેતોર જાલમાં અખરખ પછી મળે છે. બીજાં પરચુરણ બેન્ડરો પછી જમીનમાં થઈ છે, પછી તેનું સાઈ સરો-ધન થયું નથી.

ચુકલોગો—આખા મદ્રાસમાં હાથકાપડ લૂગો ઉપર સારી રીતે વણાય છે. મદ્રાસ કાપડ એ માટે પ્રખ્યાત છે. રોંગલો અને સાદકીઓ પછી પુષ્કળ વણાય છે. મલબારમાં લાકડાકામ સાઈ અને છે. ચિફ્ટ અને બીજાં પરચુરણ ચુકલોગો પછી નાના પ્રમાણમાં છે.

ઉલોગો—મદ્રાસ ઇલાકામાં ૬૩ કાપડની મિલો છે. અપ્પ કાપડ પેદા કરનાર મથક કોઈપટુર ગણાય છે, કે બ્યાં એક જ રથળમાં ૨૦ મિલો છે. કુલ મિલોમાં ૬,૬૦૦ લૂગો અને ૧૪,૨૨,૦૦૦ જેટલી રિપ-હોલો હતી. તેમાં ૫૨,૭૪૬ માણસો મલૂરીથી જીવન ગુજારા મેળવતાં હતાં. આ મિલોમાં ૨૦ કરોડ વાર ચુતર અને ૧૦૦ કરોડ વાર કપડું તૈયાર થયું હતું. આ ઉપરાંત ત્રણ જલદની મિલોમાં ૮૦૫ લૂગો અને ૧૮,૬૪૪ રિપ-હોલો છે. આઠ હોઝીયરી (મોલ, ગંજાક) ની મિલો, ૧ રેશમની મિલો, ૪૭૦ ચોખાની મિલો, ૬૪ ઈટ અને નળીયાંની મિલો, ૧૦ લાકડાં વહેરવાની મિલો, ૧૧ હાંડકાંની મિલો, ૨૨ કિવા-સળીનાં કારખાનાં, ૧ કાગળની મિલ, ૧ ચામડાંની મિલ, ૪ બીસ્કિટનાં કારખાનાં, ૮ દોરડાં વણવાનાં કારખાનાં, ૨ લોડાં અને પોલાડ માટે, ૧૧ તેલ પીલવાની મિલો, ૭ કેરેસિન હાંપનાં કારખાનાં, ૧૬ ગાડીઓ બાંધવાનાં કારખાનાં, ૭૫ ચાનાં કારખાનાં, ૩૩૮ કપાસનાં જિનો અને પ્રેસો, ૧૧ ખાંડની મિલો, અને ૧ કિવાઈનની મિલ હતી.

મદ્રાસમાં માછલીઓ મારવાનો ઉલોગ કિનમીનિન વિકાસ પામતો નથી છે અને લવિન્ધમાં એની ઉત્પત્તિ થશે એમ લાગે છે.

નહેરોથી ખેતીની પીટ નહેરો અને દુવાઓથી કુલ ૬૨,૨૧,૦૦૦ એકર જમીન પાણી મેળવતી હતી. તેમાં ૩૬,૨૬,૦૦૦ એકર સરકારી નહેરોથી, ૩૩,૬૫,૦૦૦ એકર તળાવો મારફતે, ૧૪,૪૮,૦૦૦ એકર જમીન કુષાઓનાં પાણીથી પોષાતી હતી. મદ્રાસમાં મેટ્રા અને પાઇકરના બે મોટા બંધો બાંધ્યા છે. તેમાં જલચિત્ત ઉત્પન્ન થાય છે અને ખેતીને પોષણ મળે છે. યુદ્ધ પછી તુંગભદ્રાનો મોટો બંધ હાથમાં લેવાશે. હિંદનાં વેપારના ૪૦ ટકા મદ્રાસ, તુલુકીરીન, કલીકટ, મેંગલોર, કોંકાણા, દેલીયરી, નેગાપટ્ટમ, કોચીન, કડાસોર, ચત્રપકોડી, વિલગાપટ્ટમ વગેરે બંદરોથી ચાલે છે. આ બંદરો, શહેરો અને પ્રદેશો મદ્રાસ ઇલાકામાં જ આવેલા છે. (આ બંદરોની વિગતો માટે જુઓ 'બંદરો'.)

રસ્તા અને વાહનો—સાથે જીનીઅન રેલ્વે અને એમ. એસ. રેલ્વે ચાર હલાર માઇલના પટમાં ફેલાયેલી છે. ૨૨,૦૦૦ માઇલના પાકા રસ્તા અને ૧૦,૦૦૦ માઇલના કાચા રસ્તા છે. ગોદાવરી, કૃષ્ણા, તુંગભદ્રા અને પનાર નદી ઉપર પૂલ બાંધવાની યોજનાઓ યુદ્ધવિરામ પછી અમલમાં ચૂકારો.

વેપાર—મદ્રાસ ઇલાકાનો ૧૯૩૯-૪૦ માં કુલ આમદાની વેપાર ૨,૭૫૧ લાખ અને નિકાશ વેપાર ૩,૮૬૧ લાખનો હતો. આમદાની માલમાં ચંદ્રો, અનાજ, આટો, ફાળ, લોડું, કાગળ, તમાકુ, કાચનો સામાન, રેશમ, કાપડ, દારૂ અને

ધાતુ' કામ વગેરે હતાં. નિકાસ વેપારમાં તમાકુની વસ્તુઓ થામડું, જોળ, તેલીબીઆં, આ, કપાસ, સીંદરીની વસ્તુઓ, રબર, કોપર અને કોપરનું તેલ વગેરે હતાં. ૧૯૩૬-૪૦ માં જમીન મામલેના વેપારની આમલકાની ૮૮૭ લાખની અને નિકાસ ૭૩૨ લાખની હતી.

રેથાપત્રો—મદ્રાસ ઇલાકો પ્રાચીન બાંધકામો માટે બન્ધ અને અતિ આકર્ષક સ્થાન ધરાવે છે. મદુરા 'ત્રિનાદીપ' મંદિર એક મુંદર અને અતિ સૂક્ષ્મ કોતરકામથી ભરેલું વિશાળ રથાપત્ર છે. શ્રીરામેશ્વરનું મંદિર પણ વિશાળતા, લબ્ધતા અને સીંદર્ય માટે પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીરંગજીનું મંદિર, મહાબલીપુરમ, તાલવર, કચી વગેરે મંદિરોનાં રથાપત્રો અતિ સરસ ગણાય. વિજયનગરમ્ મહારાજ્યોના અવશેષો પણ ભારે દર્શનીય છે. માઇસોરનું વિશ્વ મંદિર, ગોમતેશ્વરની મોટી મૂર્તિ પણ દર્શનીય છે.

લોકો—મદ્રાસમાં દોઢ કરોડ તામીલો, દોઢ કરોડ તેલંગીઓ, ૧ કરોડ મલબારીઓ અને બાકીના કાનડીઓ વસે છે. તામીલો કંઈક વધારે જીવ્ય સંસ્કૃતિ ધરાવે છે. મલબાર પ્રાંત થલો લીલો અને વનરપતિથી ભરેલો છે, પણ લોકો ગરીબ છે. લોકો ધોડાં સ્થામ વર્ણનાં હોય છે. ચોખાની મુખ્ય ખેતરોમાં હોવાથી મદ્રાસ ઇલાકાના લોકો પંબળ જેવા સખળ નથી. યુસ્તીઓ આ પ્રદેશમાં પાછળથી આવ્યા, એટલે એમનું પ્રમાણ ઓછું છે. ઉત્તર હિંદની સંસ્કૃતિની આત મુદી જ પડે છે. મદ્રાસના બ્રાહ્મણો શુદ્ધિમાન છે. ત્યાં બ્રાહ્મણ અને અબ્રાહ્મણો એમ રાજ્યદારી બે વર્ગો પડી ગયા છે. મદ્રાસ ઇલાકાના લોકોમાં પડોડો નથી. એ પ્રાંત ધનવાન નથી, પણ વિચારમાં આગળ પડતો છે.

દેશી રાજ્યો—ત્રાવણકોર, કેચીન અને પટ્ટોકોટાનાં ત્રણેય દેશી રાજ્યો છે. સ્ત્રી વપાત્ર્ય અને સ્ત્રી શિક્ષણની પ્રગતિ માટે મલબાર પ્રસિદ્ધ છે. માઇસોરનું રાજ્ય આખા હિંદનાં ૫૪૩ રાજ્યોમાં મુક્કાશન માટે પ્રસંગિક પાત્ર્યું છે. હૈદરાબાદ નિઝામનું રાજ્ય દેશી રાજ્યોના સમૂહમાં સૌથી મોટું અને સમૃદ્ધ છે. મદ્રાસનાં દેશી રાજ્યો પ્રગતિશીલ છે. પ્રજા પણ લાલ્ચીલી છે.

મોટાં શહેરો—મદ્રાસ રાજ્યધાનીનું શહેર છે. ૧૯૪૧ માં એની વસતી ૭,૭૭,૦૦૦ ની હતી. ઝૂંબડ, કલકત્તા પછી એ ત્રીજું શહેર અને બંદર છે. મદ્રાસમાં યુનિવર્સિટી, પોર્ટટ્રસ્ટ છે. રેલ્વેનું મોટું મથક છે. ત્રણ મોટી મિલો છે. વધારે હાકીકત માટે બંદરોનાં મથાળાં નીચે જુઓ. બીબ્લ શહેરોની વસતિ નીચે યુજ્ય છે. વેલોર ૫૭,૨૧૫, કોઇમ્બટુર ૬૫,૧૬૧, કોકનાડા ૬૫,૬૫૨, ગંજપુર ૬૫,૧૭૬, મંગલોર ૬૬,૭૫૬, ખેઝવાડા ૫૬,૬૨૬, મદુરા ૨,૩૬,૧૭૭, કોચીન ૨૨,૬૧૮, કફીરટ ૬૬,૨૭૩, વેલોર ૫૬,૩૦૬, સેલમ ૧,૦૨,૧૭૬, તાલવર ૬૬,૬૮૩, નેગાપટમ ૫૨,૬૦૮, તીનાવલી ૫૭,૦૭૩, નીનીતોપાલી ૧,૫૬,૫૦૦, વીઝગાપટ્ટમ ૫૭,૩૦૩, ઇલોર ૫૭,૩૪૩.

મદ્રાસનાના શાસન ત્યાગ પછી ગવર્નરનું રાજ્ય ચાલે છે.

મધ્ય: જંગલની વનરપતિઓ અને કૂલોમાંથી રસ ચૂસી, મધમાખીઓ પીતાના મધપુડામાં મધ એકઠું કરે છે. એમાં તેમ જ ઔષધમાં યુષ્મત્વે કામમાં આવે છે. હિંદમાં મધ મોટા પ્રમાણમાં ખેતરોમાં વસતી તરીકે વપરાતું નથી. યુરોપમાં તે ખાસ મધપુડાને ઉછેરી મોટી પેદાશ કરવામાં આવે છે. અંગ્રેજોમાં મધ વિશે અનેક પુસ્તકો પ્રકાશિત થાય છે. હિંદમાં, હિમાલયમાં

વધારે પ્રમાણમાં મધ મળે છે. મધપુડામાંથી મધ કાઢવા, નીચે બળતું કરી માખીઓને ઉડાવી મૂકી મધપુડાને ઉતારી તેમાંથી દાખીને મધ કાઢી લઈ વધારાનો ભાગ મીણ બનાવવામાં કામ લાગે છે.

મધના ગુણો—શીતળ, લઘુ, સ્વાદુ, નેત્રોને હિતાવહ, અગ્નિપક, વૃણરોધક, નાળીને શુદ્ધ કરનાર વર્ણને અને શુદ્ધિને વધારનાર અને યુગ્મિકારક છે. જેમ મધ ભૂંડું હોય તેમ વધારે સારું. ધણીખરાં ઔષધો સાથે અનુપાન તરીકે મધ વપરાય છે. ગરમ કરી ખાધેલું મધ વિષની ગરજ સારે છે. ધી અને મધ સરખે ભાગે ખાવા નહિ. મોઢામાંથી ચાંદી વગેરે દૂર કરવા મધ વાપરેલું. એ દરેક રીતે ઉપકારક વસ્તુ છે.

મધ્ય પ્રાંત: હિંદની મધ્યમાં આવવાથી આ મધ્ય પ્રાંત કહેવાય છે. વરાહ જીલ્લાની સાથે એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૩૦,૦૦૦ ચો. માઇલનું છે. એની વસતી ૧,૬૬,૨૨,૦૦૦ ની છે. આ પ્રાંતમાં રાખા કરોડ એકર જેટલી જમીનમાં દેશી રાજ્યો છે. પણ તેમાં કોઈ પહેલા નંબરનું રાજ્ય નથી. જતીસગઢનું રાજ્ય ઠીક છે.

જમીન—આ પ્રાંતમાં કુલ ૨,૪૫,૪૬,૦૦૦ એકર જમીનમાં વાવણી થઈ હતી. આ સિવાય ફેરબદલી માટે નવવાળી જમીન ૩૭,૩૦,૦૦૦ એકર, જંગલો ૧,૫૮,૩૬,૩૦૦ એકર અને વાની રાકાય જતાં નવવાળી જમીન ૪૮,૮૧,૦૦૦ એકર હતી. આ પ્રાંતની જમીન કાળી માટીઆળ અને કપાસને માટે યોગ્ય છે. ચોખા અને ખેતરો માટે પણ આ પ્રાંત આત્મસંતોષી છે. વરસાદ પણ અવરેજે ૫૦ ઇંચ લગભગ આ પ્રાંતમાં થાય છે. આથી પાકો સારા અને બીજા પ્રાંતોને પણ અપાય તેવા થાય છે. આ પ્રાંતમાં જંગલો ઘણાં અને ભૂનાં છે. પાકો સારા અને સાગરનું ઇમારતી લાકડું પુષ્કળ મળે છે. લાખ અને હરડે પુષ્કળ મળે છે. દેશમ જંગલમાંથી મળે છે. ગરમી વરસાદ વધારે છે. શિયાળામાં ટાંઠ પડે છે.

પાકો—આ પ્રાંતમાં કપાસનો પાક અગત્યનો છે. ઉમરા ભતનો કપાસ ધણી પાકે છે. ૧૯૩૮-૩૯ માં ૩૭ લાખ એકરમાં ૫,૪૬,૦૦૦ ટન કપાસ થયો હતો. બીજાને પ્રદેશ નિઝામ પાસેથી મધ્ય પ્રાંતને મળ્યો છે. એમાં કપાસ યુષ્મત્વે થાય છે. લાંબા તારનો કપાસ બહુ થોડો થાય છે. ચોખા પકે લાખ એકરમાં વાવવામાં આવ્યા હતા. ધઈ ૩૩ લાખ એકરમાં, જુવાર ૪૫ લાખ એકરમાં, ચણા ૧૧ લાખ એકરમાં, બીબ્લ અનાને અને કઠોળ પડા લાખ એકરોમાં, તેલીબીઆં ૧૬ લાખ એકરોમાં વણાય છે. અળસી માટે તે આખા હિંદમાંથી મધ્ય પ્રાંત વાવણી માટે પ્રખ્યાત છે. એની વાવણી ૧૨,૮,૦૦૦ એકરમાં શીંગદાણા ૨,૮૦,૦૦૦ એકરમાં, તલ ૪,૭૭,૦૦૦ એકરમાં છે. આખા પ્રાંતમાં ૭૨ લાખ એકરોમાં પાકો થાય છે. આખા અને નારંગી આ પ્રાંતના વખણાય છે. આખા હિંદમાં નિકાસ કરાય છે.

ખનીજો—મેંગેનિઝ ધાતુ માટે આ પ્રાંત પ્રસિદ્ધ છે. લોદાની ધાતુથી આ પ્રાંત ભર્યો છે, પણ એને વિશેષ પ્રમાણમાં ખોદી કાઢવાની ચેતના નથી, પણ ગુલહોગ તરીકે આ ધાતુ ખોદીને તેની વાની નાની વસ્તુઓ આ પ્રાંતમાં તૈયાર થાય છે. કોહસો આ પ્રાંતમાં ૧૭,૪૨,૮૩૧ ટન ૧૯૩૬ માં મળ્યો હતો. તાંબુ આ પ્રાંતમાં વધુ છે, પણ એનો ઉલોગ તરીકે હજી

વિકાસ થયો નથી, બાક્ષાઈટ પણ પુષ્કળ છે. એમાંથી એકથી મિનિયમ અને છે. મેંગેનિઝની પેદાશ ૬,૪૬,૪૧૫ ટનની હતી.

ઉદ્યોગો—સીમેન્ટનું કારખાનું કઠની ખાતે છે. નામપુર ખાતે કાપકની મોટી મિલો છે. સીમેન્ટનાં કારખાનાં ચાર સ્થળે બંધાયાં છે. મધ્ય પ્રાંતમાં સાત કાપકની મિલો અને વરાહમાં ત્રણ દિવાસળીની મિલો છે. આ સિવાય ખરકનાં કારખાનાં, લાકઠાં કાપવાનાં, આટાની મિલો, ચોખાની મિલો વગેરે છે. કુલ ૮૬૦ કારખાનાંઓ આ પ્રાંતમાં છે. આમાં ૫૪૬ કપાસનાં જિન અને પ્રેસો છે. ૫૬ ચોખાની મિલો, ૪૬ તેલ પીલવાની મિલો, ૫ લાકઠાં કાપવાની મિલો અને ત્રણ દિવાસળીનાં કારખાનાં છે.

ગૃહઉદ્યોગો—જાબલપુરમાં સંગેમરમરની વસ્તુઓ બનાવે છે. કાપક વણવાનો ગૃહઉદ્યોગ આખા પ્રાંતમાં વતીઓએ ન્યાયક છે. બીજા ગૃહઉદ્યોગોમાં બીડી બનાવવાનો ઉદ્યોગ વિશાળ પાયે સ્થપાયો છે. ધાતુઓનાં વાસણો બનાવવાનો ઉદ્યોગ પણ સારો ચાલે છે. રેશમ વણવાનો ઉદ્યોગ પણ ચાલે છે.

વેપાર—મધ્ય પ્રાંતમાં કોઈ બંદર નથી. સુમુદ્ર એ પ્રાંતની સમીપ નથી. બંગાળનાગપુર અને છ. આઇ. પી. રેલ્વે મારફતે સારો વેપાર ચાલે છે. લાખ, હરે, લાકડું (ઇમારતી) આમઠાં, ગુંદર, બીડીના પાંદડાં, ચોખાના ફૂલો, આખા, નારંગી, કેળાં, આ સર્વે રેલ્વે મારફતે નિકાસ કરાય છે. કાપક, મીઠું, કોલસો એ એની આમદાનીમાં આવે.

લોકો—મધ્ય પ્રાંતમાં ગોડા અને બીલો સારી સંખ્યામાં છે. આ પગલ કામ શિકાર અને થોડી ખેતીથી ગુજરાત ચલાવે છે. મરાઠા, હિંદી અને ગુજરાતી ભાષાઓ અપ્રમત્તે વપરાય છે. સાધારણ રીતે પછાત અનાથ જે વસતિ વધારે હોવાથી કેળવણી બાબતમાં આગળ વધેલો નથી.

મોટા ઉદ્યોગો—એક મુંબઇના મોટા ઉદ્યોગપતિએ સ્થાપ્યા છે. નાગપુરમાં યુનિવર્સિટી અને હાઇકોર્ટ પણ છે. લોકો સાધારણ રીતે ગરીબીમાં સંતોષી જીવન ગુજારે છે. આ પ્રાંતનું શાસન મહાસભાનું પ્રધાનમંડળ કરતું હતું; પરંતુ હવે ગવર્નરના પગલાં ત્યાં પડ્યાં છે.

નહેરો, ફ્લાઓ, તળાવો—સરકારી નહેરોથી ૧૫,૪૭,૦૦૦ એકર જમીન, ફ્લાઓથી ૧,૧૫,૦૦૦ એકર અને તળાવો ૭૫,૦૦૦ એકર જમીનને પાણી મળે છે.

ઇતિહાસ—આ પ્રાંત કોંસલે રાજ્યોની સત્તા નીચે હતો. એમની પાસેથી અંગ્રેજ સરકારની સત્તા નીચે આવ્યો છે. વરાહ એ નીઝામ રાજ્ય પાસેથી પડે લીધેલ છે. ત્યાં નીઝામ સરકારનો વાવટો છે.

મુખ્ય શહેરો : નામપુર—રાજધાનીનું શહેર છે. વસતી ૩,૦૩,૪૮૩ ની છે. બન્ને રેલ્વેના સંગમ ઉપરનું શહેર છે. ઉદ્યોગોનું મુખ્ય મથક છે. કપાસનો ઉદ્યોગ હમણાં વિકાસની ઉડીએ ચડતો જાય છે.

આહોદા—૪૭,૬૩૨ ની વસતિ છે. કપાસનું મુખ્ય મથક છે. કાપકની મિલો પણ છે.

અમરાવતી—૬૧,૬૮૭ ની વસતિ છે. છ. આઇ. પી. રેલ્વેનું સ્ટેશન છે. વરાહ નિલ્દાનું મુખ્ય કપાસનું મથક છે.

ગોંડિયા—બીડીના ઉદ્યોગોનું મુખ્ય મથક છે. વસતિ થોડી ૧૧,૦૦૦ જેટલી જ છે.

જાબલપુર—૬,૧૭,૪૬૮ વસતિ છે. અનાજનું મુખ્ય મથક છે.

ખંડવા—૩૭,૭૨૫ ની વસતિ છે.

અહેમદાપુર—ગોશાની મુખ્ય વસતિ છે. ૫૪,૦૭૨ ની વસતિ છે.

રાયપુર—વસતિ ૪૫,૬૭૨ ની છે.

વધા—૧૮,૫૭૨ ની વસતિ છે. પૂન્ય બાબુછને પગલે પૂનિત થયેલું. બાબુછી જ પ્રખ્યાત થયું છે.

મધ્યયુગની સાત અજાયબીઓ :

- (૧) ઇએડેના પથ્થરના ભડૂં મિનારો.
- (૨) નાનકડોગેનો ચીનાઈ માટીના ટાવર.
- (૩) રોમન કોલોસિયમ. શહેરનાક વેસ્પેરિયને શરૂ કર્યું અને ઇ. સ. ૮૨ માં શહેરનાક ડોમિસિયને પૂરું કર્યું.
- (૪) ચીનની મહાન દિવાલ.
- (૫) પીસાનો ઢળતો ટાવર.
- (૬) રોમનાં કુદાં દાટવાનાં ભોંયરાં, પૂર્વજ ખ્રિસ્તીઓની કબરો હતી.
- (૭) કોન્સ્ટાન્ટિનોપલમાં સંત સોફિયાની મસ્જિદ.

મધ્યવર્તી સંપ્રદરશાનો (હિંદનાં) : ઇ. સ.

૧૭૬૬ માં બંગાળની રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીએ હિંદમાં પહેલ વહેલું સંપ્રદરશાન સ્થાપ્યું; પરંતુ આ સંસ્થાને પોતાનું સંપ્રદરશાન ૧૮૬૬ માં કલકત્તા સરકારને હસ્તે સોંપી દીધું. આમ 'ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ' હસ્તીમાં આવ્યું. આ જોઇએ વખત દરમિયાન ૧૮૫૧ માં મહાસભાં સેન્ટ્રલ મ્યુઝિયમની સ્થાપના થઇ. ૧૮૫૬ માં આ જ સંપ્રદરશાન તરફથી અનુક્રમે છ શાખાઓ ખોલવામાં આવી હતી. કરાચીમાં ૧૮૫૧ માં 'વિક્ટોરીઆ મ્યુઝિયમ' ખોલવામાં આવ્યું. ૧૮૫૭ સુધીમાં હિંદમાં ૧૧ સંપ્રદરશાનો હતાં. ૧૮૬૩ માં લખનૌ અને નાગપુરમાં, અને ૧૮૬૪ માં લાહોર ખાતે પ્રાંતિક સંપ્રદરશાનો સ્થપાયાં. તે પછીના દસકામાં બેંગલોર, ફેઝાબાદ, દિલ્હી, કલકત્તા, મદરા અને રાયપુરમાં (આર્થિક સંપ્રદરશાન) સંપ્રદરશાનની શરૂઆત થઈ. ત્રિચૂર, ઉડિપુર, ભોપાલ, જાબલપુર અને મહાસભાં ૧૮૮૭ માં, રાજકોટનું ચોટશાન મ્યુઝિયમ ૧૮૮૮ માં, પૂનાનું હોર્ડે રે ઇન્ડો-સ્ટ્રીયલ મ્યુઝિયમ ૧૮૯૦ માં જન્મ પામ્યાં. ૧૮૯૪ માં વેરાહા અને બેજવાડમાં, ૧૮૮૫ માં ત્રિચીનોપલ્લી અને ભાવનગરમાં સંપ્રદરશાનોની શરૂઆત કરાઇ. ૧૯૦૦ સુધીમાં તે ૨૬ સંપ્રદરશાનો હિંદમાં સ્થપાયાં.

નવી સહીની શરૂઆત થઇ સાથે સાથે આ નૂતનતા તરફ હિંદની જનતા આકર્ષિતી. ૧૯૦૩ માં બારીપદામાં, ૧૯૦૮ માં ચંબામાં, ૧૯૧૦ માં વિજપુરમાં, ૧૯૦૬ માં ગાલીચરમાં અને ૧૩ માં ઢાકા પણ સંપ્રદરશાનનું ડેકાણું બન્યું. આજ સમયમાં પુરાતત્ત્વ ખાતાની સોંપજોળને પરિણામે સારનાથ આશા, પેશાવર, દિલ્હી શેઠે, માંડે, હિંદી લાહોર શેઠે વગેરે સંપ્રદરશાનો ૧૯૦૦ થી ૧૯૨૮ સુધીમાં સ્થપાયાં. બીજી પગન, તક્ષિલા, સારનાથ, મોહન-જો-ડેરો, હરપ્પા અને નાલંદા ખાતે થયેલ ખોદકામથી

મળેલ અવરોધો પછી આ સંગ્રહસ્થાનમાં પાતાનું સ્થાન જમાવવા લાગ્યા. મૌર્ય સમયથી મોગલ સમય સુધીની ૧૨,૦૦૦ વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ન્યારે તક્ષિલાના સંગ્રહસ્થાનમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૭ઠ્ઠા સેકાથી ધરવીસનના પંચમા સેકા સુધીના એક હજાર વધે સુધીની પ્રાચીન વસ્તુનું સંગ્રહસ્થાન છે.

હિંદનાં મુખ્ય સંગ્રહસ્થાનોની યાદી-

- ૧ ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ કલકત્તા
- ૨ પટણા મ્યુઝિયમ પટણા
- ૩ આર્કિયોલોજિકલ મ્યુઝિયમ સારનાથ
- ૪ પ્રોવિન્સિયલ મ્યુઝિયમ લખનૌ
- ૫ ગવર્નમેન્ટ મ્યુઝિયમ મથુરા
- ૬ શેટ' મ્યુઝિયમ દિલ્લી
- ૭ સેન્ટ્રલ મ્યુઝિયમ લાહોર
- ૮ આર્કિયોલોજિકલ મ્યુઝિયમ તક્ષીલા
- ૯ ગવર્નમેન્ટ મ્યુઝિયમ પેશાવર
- ૧૦ જયપુર મ્યુઝિયમ જયપુર
- ૧૧ ઉદેપુર મ્યુઝિયમ ઉદેપુર
- ૧૨ વડોદરા મ્યુઝિયમ વડોદરા
- ૧૩ અમરેસર મ્યુઝિયમ અમરેસર
- ૧૪ હૈદરાબાદ મ્યુઝિયમ હૈદરાબાદ
- ૧૫ બેન્દ્ર રિયસ' મ્યુઝિયમ રાજસાહી
- ૧૬ મોહન-જો-ડેરો મ્યુઝિયમ મોહન-જો-ડેરો
- ૧૭ ખીમીંગ મ્યુઝિયમ મમ્મરબગ
- ૧૮ ગોલ્ડી મ્યુઝિયમ આસામ
- ૧૯ પ્રિન્સ એન્ડ વેલ્સ મ્યુઝિયમ મુંબઈ
- ૨૦ વિક્ટોરીયા મ્યુઝિયમ કર્ગી
- ૨૧ ત્રિવેન્દ્રમ મ્યુઝિયમ ત્રિવેન્દ્રમ
- ૨૨ હરાપ્પા મ્યુઝિયમ હરાપ્પા
- ૨૩ ફાલ્ગોંગ મ્યુઝિયમ ફાલ્ગોંગ
- ૨૪ સેન્ટ્રલ મ્યુઝિયમ નાગપુર
- ૨૫ ગવર્નમેન્ટ મ્યુઝિયમ મદ્રાસ
- ૨૬ ઢાકા મ્યુઝિયમ ઢાકા
- ૨૭ આપુતોપ મ્યુઝિયમ કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય
- ૨૮ બેંગલોર મ્યુઝિયમ બેંગલોર
- ૨૯ બંગોળી સાહિત્ય પરિષદ કલકત્તા

આમ કુલે ૨૬ સંગ્રહસ્થાનો છે.

મનીલા હેમ્પ : આ શુણ્ણી જાત છે. એક જૂઠ્ઠાનાં તંતુઓ છે. મનીલા (ફિબ્રોપાઈનસ) થી આ જાડો મંગાવી હિંદમાં રૌપવામાં આવ્યા છે. એના રેસાઓમાંથી મજબૂત રસા રસીઓ બને છે. જૂનાં દારૂમાંથી કાગળો બને છે.

મનુષ્યની જાતિઓ : મુખ્ય પાંચ જાતિઓ નીચે મુજબ છે.

જાતિ	દેશ	વસતિની સંખ્યા
મોંગોલિયન	એશિયા	૧૮,૦૦,૦૦,૦૦૦
નિગ્રો	ઉ. અમેરિકા	૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦
કૉકેશિયન	યુરોપ અને અમેરિકા	૭૨,૫૦,૦૦,૦૦૦
એથેટિક	ઉ. અમેરિકા	૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦
મલાયી લોકો	એશિયાનિયા	૧૦,૪૫,૦૦,૩૦૦
૬૬ ઇન્ડિયન વગેરે	અમેરિકા	૩૦૦,૦૦,૦૦૦

કૉકેશિયન અને ઇંડોમાં યુરોપના રહેવાસીઓ એટલે સ્વેત ચામડીવાળી પ્રજા આવે છે.

મરકી : ચેપી રોગ છે. પરદેશીઓ આ રોગ

પ્રથમ મુંબઈમાં આણત થયો હતો અને પાણથથી હિંદુઓમાં ફેલાયો. કરૌડો માણસો એની અસરથી હિંદમાં જ મરણ પામ્યા છે. એનાં છણાં જંતુઓ પ્રથમ ઉંદરો ઉપર બેસે છે. ઉંદર એ મરકીને પ્રથમ તબ્બો છે અને પછી મનુષ્યોને ઝડપે છે. તેમાં સાથળ અથવા બગવમાં ગાંઠ તાવ સાથે નીકળે છે. બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં આનાં દરદીઓ બચી શકે છે. એના ચેપ અગ્નિની માફક ખૂબ વિસ્તાર પામ્યો છે. એના અટકાવ માટે મરકીનાં જંતુઓમાંથી બનાવેલ રસી મૂકાય છે. સ્વચ્છતા અને સાદા આહારવિહાર પણ મદદ કરે છે. ઉંદર ન્યાં મરતા હોય ત્યાં કઠાપી રાત્રે સૂવું નહિ. આ પ્રથમ અને મુખ્ય ઉપચાર છે. હાલમાં હિંદ આ દંડથી મુક્ત છે.

મરચાં : ખાસ કરીને હિંદમાં રસોઈને તીખી

તમતમતી રવાઈએ બનાવવામાં વપરાય છે. લીંડું મરચું લાલ મરચાં જેટલું ગરમ નથી. મરચાંમાં આ સિવાય બીજી ઘણી જાતો છે. લધીગીઆમાં મરચાં અતિ તીખાં હોય છે, ન્યારે ગોંઠલી મરચાં ઓછાં તીખાં હોય છે. ગોળ અને જાંઠી હાલવાળાં મોટા ગોમતકી મરચાં મોળાં હોય છે. હિંદના દક્ષિણ ભાગમાં મરચાંના વધારે ઉપયોગ થાય છે લીલાં મરચાંનો ઉપયોગ ચટણી, અથાણાં અને રાઈતાં વગેરેમાં થાય છે. મરચાંનું સત્ત્વ પીત્તશામક છે. મીઠું, મરચાં અને રોટલો એ, હિંદી ગરીબોને મુખ્ય ખોરાક ગણાય છે. મરચાંનો થોડો ઉપયોગ પાયક છે; પરંતુ વધારે પડતા ઉપયોગથી ઢાક, હરસ, આંખની ઝાંખપ અને લોહીઝાડા વગેરે થાય છે વાયુ અને કફનાશક છે. હિંદમાં મરચાં પુષ્કળ જગ્યાએ દેખાય છે. સુકાં મરચાંનો મોટો વેપાર ચાલે છે.

મરાઠા સામ્રાજ્ય : મોગલ સામ્રાજ્યની પડતી

પછી હિંદમાં મરાઠાઓએ સામ્રાજ્ય રચાવ્યું હતું. મરાઠી સત્તાનો વિકાસ ઇ. સ. ૧૭૦૭થી ૧૭૬૫ વચ્ચે થયો હતો. ઇ. સ. ૧૭૬૫થી ઇ. સ. ૧૮૧૮ સુધીમાં આ સામ્રાજ્ય અંગ્રેજો-જેના હાથે લોપ પામ્યું હતું. ચિતોડના રાણાના એક વંશજ શાહજી ભોંસલેના મહાન શિવાજી ઇતિહાસ પુત્ર હતો. એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં થયો હતો. બીજાપુરા સુલતાન સામે શ્રી. શિવાજીએ યુદ્ધ કરીને એનો ઘણો દેશ છુટી લીધો. પાછળથી મોગલો સાથે યુદ્ધો થયાં. ઇ. સ. ૧૬૮૦ માં શ્રી. શિવાજીનું મૃત્યુ થયું, ત્યાં સુધીમાં એજેએ મોટું સામ્ય મેળવી લીધું. એના વારસે સંભાળ રાખનાર વગેરે પ્રાદેશી રાજાઓ થયા નહિ; પરંતુ મરાઠી સરદારોએ એક સંપીથી નીસ વરસો સુધી બાદશાહી એવરગેજ સાથે યુદ્ધ ચાલુ રાખી પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખી. મરાઠી સત્તા પાછળથી પૈશ્વાના હાથમાં ગઈ હતી. (જુઓ 'પૈશ્વા') પાણીપતના ઇ. સ. ૧૭૬૧ના યુદ્ધમાં મરાઠી સત્તાનો અંત શરૂ થયો. અંગ્રેજોએ બીજા બાણાવને પદબાદ કરીને આ સત્તા હીનવી લીધી. હવે મરાઠી સત્તાના પ્રતિક જેવાં સિંધીઆ, હોલકર અને ગાયકવાડ જેવાં દેશી રાજ્યો છપતાં છે.

મરી : આ અતિ અગત્યનું ઔષધ તથા મસાલાની વસ્તુ છે. હિંદમાં મરીનો મોટો પાક મલબારમાં થાય છે.

મરીના વેલા બીબ્લે દ્વારા ઉપર લેવા ચડે છે. ઘણા સુરોક્ષિત લાગે છે. મરીના વેલાને છણાં ફોનાના ગુચ્છાઓ આવે છે. એને મુક્તીને મરી બનાવે છે, મરીના વેલા ઉપર એ શીંગા આવે છે, તેને બળ પીપર કહે છે. મરીના મૂળને “ચવક” કહે છે, મરીની વેલુડ્ છબન ૪૦-૫૦ વરસ નેટલું લાંબું હોય છે. મરી બોપ-ધોમાં ઘણી ગુણધારક વસ્તુ હોવાથી સામાન્ય રીતે ઘણાં બોપ-ધોમાં વપરાય છે. મુંડ પીપર અને મરીને નિકટ કહે છે. ધોળાં મરી વધારે ગુણધારક છે. મરીના ગુણો તીવ્ર, ઉષ્ણ, રુચિકર, રસાયન, અનિદીપક છે. વાયુ, કફ, કૃમિ, શૂળ, ઉષ્મસ, તથા અશ્નિ નાશ કરે છે. નેત્રોગને પણ મટાડે છે. મરવાં કરતાં મરીના ઉપયોગ પથ્ય છે.

મકયુરી (પારો) : એને કિંચક સિંધવર પણ કહે છે. આ એક પ્રવાહી માટ છે. હવા લાગવાથી ઊડી ભય છે. પારો હિંગામાંથી વધારે પડતો નીકળે છે. સીનાબાર નામની માટમાંથી પણ નીકળે છે. અમેરિકા અને યુરોપથી એની આયાત થાય છે. સ્વચ્છ પારો ચાંદીના જેવો સ્વેત અને પારદર્શક રહે છે. સોના, ચાંદીનો મેલ ધોવા પારાનો ઉપયોગ કરે છે. સાફ પાણીથી પારો ૧૪૦ ગણો વધારે ભારે છે. પારાથી ગરમી, શરદી ભણવામાં આવે છે. થર્મોમીટર અને બેરોમીટર મંડોમાં પારાનો પ્રુખ્ય ઉપયોગ છે. આરીસામાં મોટું કેખાય તે માટે કાચ ઉપર પારો લગાવી તેના ઉપર કલાઇ કરે છે. પારાના ક્ષારની અનેક રાસાયનિક બનાવટો થાય છે. મૂરિયો આદિ મકયુરી, સલ્ફેટ આદિ મકયુરી, સબકેલ્કાઈક આદિ મકયુરી, સમર્થાક્ષાઈક આદિ મકયુરી અને પરકલ્કોરાઈક આદિ મકયુરી વગેરે બનાવટો થાય છે. રસકપૂર, કૃષ્ણ ભામ વગેરે એનાં હિંદી નામો છે. પારો શુદ્ધ મળવા સુક્રેષ્ઠ છે. જસત અથવા શીયુ મળેલું હોય છે. પારો એ વેલકમાં વપરાતું સરસ દ્રવ્ય ગણાય છે. બુદ્ધ સાધુઓએ એનો પહેલો

સીંગાપુર ૨૬ માઈલ લાંબો અને ૧૪ માઈલ પહોળો બેડ છે. બીબ્લે પીનાંગ છે. (શહેરના વર્ણન માટે જુઓ “સીંગાપુર”) આખા ભાગની વસતિ ૧૧,૧૪,૦૧૫ની છે.

ચીનાઓની વસતિ સૌથી વધારે છે. અડકાનાં ચીનાઓ વેપારીઓ હોવાથી મનવાન છે. શિક્ષણ માટે મલાઈ ભાષા અને અંગ્રેજી ભાષાની ફફો છે. ગુજરાતી વેપારીઓ પણ પુષ્કળ છે, પણ કુદૃષ્ટ સાથે બહુ થોડા જ વસે છે. મલાઈ લોકો સુરત છે, એમને વેપારઉદ્યોગ ગમતાં નથી. પોલીસમેનો ઘણાખરા શીંગો છે. ૧૯૩૩માં મલાયાની પેઠાસ ૩૬,૮૪,૬૩૬ પૌન્ડની અને અર્થ પૌન્ડ ૩૫,૫૫,૫૬૭નું થયું હતું. આ દેશ ઉપર કુલ કરજ ૧,૮૦,૨૭,૦૨૦ પૌન્ડનું હતું.

વેપાર—આ પ્રાંત ખૂબ ફળદ્રુપ છે. ગરમ પણ છે. સીંગાપુર આખા હિંદી મહાસાગરની યોડી કરે છે. હમણાં આખું મલાયા ભપાનિક સેન્યોએ છતી લીધું છે. આ દેશનાં ઘણાખરા ઉદ્યોગો યુરોપિયનોના હાથમાં છે. વેપાર ચીનાઓ યુરોપિયનો અને હિંદીઓના અંકુશ નીચે છે. રબરના બગીચાઓ, મોટા પ્રમાણમાં યુરોપિયન માલિકીના છે. તેમાં હિંદીઓને મજૂરી તરીકે દક્ષિણ હિંદમાંથી લાવે છે. હિંદી મજૂરીમાં ખૂબ અસંતોષ છે. યુષ્ય નિકાશોમાં રબર (૪,૫૫,૮૩૬ ટન) કિંમત ૧૪,૨૫૨ હજાર પૌન્ડ, કલઈ ૧૦,૩૫૦ હજાર પૌન્ડ, મોટરનું તેલ ૩,૭૮૭ ટન, કાપડાં ૧,૭૩૩ પૌન્ડ વગેરે હતાં. આ સિવાય નેતર, અનાસ, સાયુદ્ધાણ, મરી, માછલાં, સોપારી, વગેરે પેઠાસ છે. આમલાની માલમાં ચોખા, રબરની બનાવટો મોટરનું તેલ, કાપડ, ફેરિસિન વગેરે છે. વસતિ પહાત છે. હમણાં તો ૩ વરસો થયા ભપાનિકા પાસે આ દેશનો ભોગવટો છે, પણ અમેરિકા-અંગ્રેજીની તૈયારીઓ જોવાં એ દેશ પાછો છતી લેવાનો.

એની વસતિ જુદી જુદી ભત પ્રમાણે નીચેના કોઠામાં ગણાવી છે.

પ્રદેશ	મલાઈ	યુરોપિયનો	યુરેસિયનો	ચીનાઓ	હિંદીઓ	બીજાઓ	ટોટલ
સીંગાપુર	૧૮,૧૩૭	૮,૨૬૬	૭,૧૪૮	૩,૬૦,૬૪૮	૪૨,૨૨૩	૮,૪૭૪	૫,૨૫,૨૨૮
પીનાંગ	૪૦,૭૬૧	૧,૩૭૧	૨,૧૧૫	૧,૧૪,૪૮૯	૨૨,૨૩૨	૧,૮૪૩	૧,૮૩,૮૪૧
વેલેન્સી પ્રાંત	૭૩,૨૪૦	૨૩૨	૨૮૨	૪૨,૧૮૯	૨૦,૭૨૬	૫૭૭	૧,૩૭,૨૪૬
કીન્ડીન્સ	૭,૮૮૫	૨૨	૧૬	૬,૨૦૦	૪,૦૦૪	૭૮	૧૮,૨૦૫
મલાકા	૧,૦૧,૦૪૭	૩૨૬	૨,૦૬૫	૧૧,૪૩૮	૧૬,૫૩૫	૬૪૭	૧,૮૫,૦૬૧
લેલુઅન	૫,૦૫૪	૨૩	૩૮	૧,૩૭૧	૧૪૨	૬૬	૭,૪૬૭
કિન્દમસ બેંટ	૮૩	૨૨	—	૫૭૬	૫૭	—	૭૪૧
કોલા બેંટ	૧,૦૮૭	૨૩	—	૨૬	૩	—	૧,૧૪૨
ટોટલ	૨,૬૭,૩૨૪	૧૦,૩૨૦	૧૧,૬૬૪	૬,૧૮,૦૪૩	૧,૦૬,૬૨૨	૧૧,૬૮૮	૧૦,૫૮,૬૬૧

ઉપયોગ કર્યો હતો. આયુર્વેદ પ્રમાણે રસ ૫૫ ટી, હિંગુલેશ્વર, પીત ભરમ, રસ ભરમ, રાજમુગાંક રસ, રસેન્દ્રગુટિકા, રસસિંદૂર વગેરે હવાઓ બને છે, કાંચો પારો અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

મલાયા (પ્રિટિશ) : ૨૫૨ને માટે પ્રખ્યાત આ દેશ બ્રહ્મદેશની દક્ષિણે આવ્યો છે. આમાં સ્ટેટ સેકલમેન્ટ, ફેક્ટેડ મલાઈ સ્ટેટ્સ અને અનફેક્ટેડ મલાઈ સ્ટેટ્સ આવ્યાં છે. એમાં સ્ટેટ સેકલમેન્ટ એ મલાયાના નામથી ઓળખાય છે. આનું સ્ત્રવણ ૧,૫૩૧ ચો. માઈલનું છે. એનું મુખ્ય શહેર

મલાયામાં મુખ્ય શહેર સીંગાપુર હિંદી મહાસાગરનું નાકું (દાર) ગણાય છે. એ જેના હાથમાં હોય તેને હિંદી મહાસાગરની કૃત્તી મળી છે, એમ સૈનિક દંષ્ટીથી સમજાય છે. સીંગાપુરની વસતિ ૧૯૩૫માં ૫,૮૭,૩૨૧ હતી. સીંગાપુર અગાઉ મોટું શહેર હતું, પણ ઈ. સ. ૧૩૭૭માં ભપાનિકાએ એને બાળી પાચમાલ કરી નાંખ્યું, ત્યારથી એ જાનકા જેવું પડ્યું હતું; પરંતુ ૧૮૧૬માં સર સ્ટામ્પોર્ડ રેફર્સે એની ઉપરોક્તી સમજીને એને ફરી વસાવ્યું. એ પછી અત્યંત મહાન બાર અને હિંદી મહાસાગરનું દાર બન્યું છે. વેપારની દૃષ્ટિએ આ સમુદ્રમાં

એક અગત્યનું સ્થાન બન્યું છે. ૧૬૩૫માં એના બારામાં ૧૩,૫૬૫ સ્ત્રીઓ કુલ ત્રણ કરોડ ટનની આવી ગઇ હતી. સર્ગાપુરમાં ઘોષ ભતની બકત નથી. એ શહેર આધુનિક અને સુંદર છે. સર્ગાપુરના બચાવ માટે બ્રિટિશોએ વર્ષોથી તૈયારીઓ કરી હતી, પણ પાણીના બાંધકામોના કામને લઈને ભપાનિજાએ એને શરણે લીધું છે.

મસક (કરતૂરી) : એક ભતના હિમાલયમાં રહેતા નાના મૂળની કુટુંબમાંથી એ નીકળે છે. એ પ્રાચીન પદાર્થ ભારે આકરી સુગંધ અને ગરમી ધરાવે છે. એના શરીરમાં ચેતન લાવવાની શક્તિ છે. બિલાડાના પેટમાંથી નીકળતા સુગંધી પદાર્થને ભવાદી કરતૂરી કહે છે. કરતૂરી બહુ થોડી મળવાથી એ ઘણી મોંઘી છે. એમાં બેળસેળ પણ ઘણી થાય છે. એનો રંગ કાળાશ અને લાલશ મિશ્ર હોય છે. એને ખૂબસૂ રાખવાથી એની તિવ્ર સુગંધ બહી જાય છે. એ બહુ જ ગરમ હોવાથી એને સુંઘવાથી નાકમાંથી સોડો પડે છે. એ રસાયણ છે. અંગ્રેજ સેન્ટ્રામાં કરતૂરી વપરાય છે. ઔષધમાં એના ઉપયોગ ઘણો છે.

મસલિન : ઢાકાના બારીક હાથે કતિલા અને વણેલા કાપડને મસલિન કહે છે. હવે ચંચુગ આવતાં આ ભતનું કાપડ તૈયાર થતું નથી; પરંતુ મોગલ ભમાનામાં આ કાપડની ભારે કદર હતી. શહેનશાહ આરંગઝેબની કુમારી પુત્રી રૌશનઆરાએ સાત પડચાણું મસલિનનું વસ્ત્ર પહેર્યા છતાં એની અંગમથાંથી સંપૂર્ણ સચવાઈ નહોતી. યુરોપના ધનવાનો પણ આ કાપડ હિંદમાંથી ખરીદી જતા હતા. આખો તાંકો નૌદીમાંથી પસાર થાય એવું બારીક અને સુલાયમ એ કાપડ હતું.

મસૂર : આ એક ભતના કંઠોળની દાળ બને છે. એના છોડ ફોદ હાથ ઉંચા વધે છે. મસૂર આખા રંગે કાળા પણ જાણ રાતા રંગની બને છે. મસૂર ધાન્ય અને વાણુ કરનાર છે. એ ધાન્ય સરતું હોવાથી ગરીબ પ્રભ એના ખૂબ ઉપયોગ કરે છે. ગુજરાતમાં મસૂરનો પાક સારો થાય છે. એમાં ઘોળી અને રાતી એમ બે ભતો થાય છે. મસૂર એ સુખ્ય ધાન્ય નથી. એનો પાક મગ, ટુંવર, ચણાથી બહુ જ અલ્પ થાય છે. મસૂરના ગુણો—મધુર, શીતળ, શાકક, વાણુ કરનાર, લઘુ, ભલકર, રચી અને વણુંકર છે. મસૂરની સળીઓનો ધૂપ તાવનો નાશક છે.

હિંદોમાં મસૂરની દાળ ખાતા નથી, કારણકે તે અપવિત્ર ધાન્ય ગણાય છે. સુરિભો એને ખૂબ ખાય છે.

મરકત : છરાની અખાતમાં મરકત અથવા એમનું આરબી રાન્ય છે. આ બંદરે ગુજરાતીએ સેંકડો વરસો થયા વેપાર માટે ભય છે. ત્યાં એમણે પેદીએ અને સંસ્થાન સ્થાપ્યું છે. મરકતમાં ગુજરાતીઓનાં ઘણાં વહાણો ભય છે. આ રાન્યનું સેનકળ ૮૨,૦૦૦ ચોરસ માઇલનું છે. વસતિ ૫,૫૦,૦૦૦ ની છે. આરબ સુલતાનો એના શાસકો છે. સુખ્ય પેશા આખૂર, દાંડમની છે. હિંદમાંથી કાપડ, અનાજ અને બીજા પાકી ચીજોનો નિકાસ થાય છે. મરકત સુખ્ય શહેરની વસતી ૨૨,૦૦૦ ની છે. મરકતની ખત્ત ગરમ અને આંબોહવા રોગી ગણાય છે. એ સાફ બંદર છે. હિંદોઓની વેપારી વસતિ સારી છે.

મહાન આચાર્યો (હિંદુ ધર્મના) :

હિંદુ ધર્મના મહાન આચાર્યો નીચે સુખ્ય થઈ ગયા છે.

૧ શંકરાચાર્ય—દ. મલખાર એમનું જન્મસ્થાન. મગરના મૂળમાંથી અચ્ચા એથી માતાએ નાનપણમાં જ એને

સંન્યાસી બનાવ્યા, થવા દીધા. એમનો સમય ઘણું કરી આઠમી સદી મનાય છે; પરંતુ પ્રાચીન સામ્રાજિક પદ્ધતિ એમને ૨,૦૦૦ વર્ષ થયાં માને છે. એમણે કેવલાંતનું તત્ત્વજ્ઞાન ચલાવ્યું, પ્રચાર કર્યો. આત્મા અને બ્રહ્મની એકતા અને જગતનું ત્રિધાપણું તે એમના સુખ્ય સિદ્ધાંતો હતા. એમણે સુખ્ય સાહિત્ય લખ્યું છે.

૨ શ્રી. રામાનુજાચાર્ય—દક્ષિણના તામીલ બ્રાહ્મણ હતા. વિશ્વદેવ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો. બ્રહ્મ, જગત અને જીવ એ ત્રણે વિશિષ્ટ રીતે એક છે. વિશિષ્ટ રૂપે એકેય સાધી રહ્યા છે. એમણે વિષ્ણુને ભક્ત્યા છે. એમણે પંચરાત્ર ભાગવત ધર્મને પદ્ધતિસર અને ન્યવસ્થિત ગોઠવી વૈષ્ણવ ધર્મને મજબૂત અને સંચોદ બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૦૧૭ થી ૧૧૭૭ માં થઈ ગયા. ૩૨ વર્ષની વાની ઉંમરે એમણે જગત છોડ્યું હતું.

૩ નિમ્બાક—આચાર્ય—કૃષ્ણ ભક્તિ સાથે રાધાનું નવીન અંગ ઉમેરી વંદાવન જઈ ભક્તિરસને જમાવ્યો. ઇ. સ. ૧૧૫૦ માં થઈ ગયા.

૪ મધ્વાચાર્ય—ગદ્વાચાર્ય પણ દક્ષિણના હતા. એઓએ ઉડુપીબાલાજીમાં પાતાનું રહેઠાણ રાખ્યું હતું. એમણે દેવ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો. જીવ અને બ્રહ્મ બંને જુદા છે. એવા ઉપનિષદોના અર્થો પાતાના સંપ્રદાયને, સિદ્ધાંતને અનુકૂળ બનાવ્યા. એમણે રાધાકૃષ્ણની ભક્તિના વિશેષ પ્રચાર કર્યો. (ઇ. સ. ૧૧૬૬ થી ૧૨૭૮).

૫ શ્રી. વલ્લભાચાર્ય—દક્ષિણ એમનું જન્મસ્થાન. કાશીની ધરતી ઉપર બાળપણ વીતાવ્યું. એમણે શુદ્ધદેવ સંપ્રદાયનો પાયો નાંખ્યો. શ્રી. શંકરાચાર્યનો જગત ત્રિધાનો સિદ્ધાંત એમણે તોડ્યો. એમના મત પ્રમાણે બ્રહ્મની હીલાનો અવિભાજ્ય થવાથી ભગત, સ્ટિટ રચાય છે અને તિરોલાવથી વિભય થાય છે, એમ કહ્યું. એમણે બાલકૃષ્ણની ભક્તિ રિવાજો, વૈકુંઠને બદલે ગોલોક પરમધામ તરીકે ચઢણ કર્યું. એમણે બાલકૃષ્ણને સર્વસ્વ આપી કરવાની પ્રેમલક્ષણભક્તિ રજાકારી. શ્રી. વલ્લભાચાર્ય ઇ. સ. ૧૬૩૫ માં અવતર્યા હતા. રામાનુજ અને નિમ્બાક વિષ્ણુપુરાણને સુખ્ય સ્થાન આપે છે. ભગર્ ગદ્વાચાર્ય અને શ્રી. વલ્લભાચાર્ય શ્રી ભાગવતને અધિકતર માને છે.

૬ શ્રી. રામાનંદ—રામ ભક્તિનો પ્રચાર કર્યો. સંસ્કૃતને બદલે પાકૃતમાં ધર્મોપદેશ કરવાની રીત લાખલ કરી. ભક્તિનાં દ્વાર સ્ત્રી, શુદ્ર અને પતિતને માટે ખુલાં ભંદેર કર્યા.

૭ શ્રી. ચૈતન્ય—જન્મસ્થાન બંગાળ. એમનું મૂળ નામ નિમાઇ. પ્રખર વિદાન હતા; પરંતુ તેઓ ભક્તોમાં એક હતા. તલસાદની તીર્થયાત્રામાં, જીવન સમગ્રમાં, માણુર્થે ચેલજામાં એ સર્વોત્તમ હતા. ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં જન્મ થયેલ. એમનો સંપ્રદાય બંગાળમાં ચાલે છે. ઇ. સ. ૧૫૩૩ માં આ જન્મત છોડ્યું.

૮ શ્રી. સદ્ગોવિંદ—કાન્યકુબ્જના બ્રાહ્મણ હતા. એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં અયોધ્યાના ઉપાધ્ય ગામમાં થયો હતો. શ્રી. રામાનુજના વિશ્વદેવ તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો સ્વીકાર્યા અને ભક્તિ સેવાની રીત વલ્લભ સંપ્રદાય પ્રમાણે લીધી. આ સંપ્રદાય ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં પ્રસરેલો છે. શ્રી. કૃષ્ણની ભક્તિની ઉપાસના અને સેવાનો બોધ આપ્યો છે. એઓ ઉંચેર રૂપે પૂજાય છે, એમણે પૂજાત કેમિની સુધારણામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે.

મહાન શોધો (આધુનિક):

વી-૧ ઉડતા બોમ્બ-જર્મનો દ. ઇંગ્લેંડમાં સામાન્ય અને લંડનમાં ખાસ ઉડતા બોમ્બોના વરસાદ વરસાવી ભનખાલીની બચ્ચકરે નુકસાન કરે છે. આનો યોગ્ય પ્રતિકાર હજી સાધીએ શોધી શક્યા નથી. વિશ્વ-યુદ્ધમાં એ હયાતીમાં આત્મનું.

વી-૨ (પાયલેટ વગરનું)—આની શોધ પણ જર્મનોએ જ કરી છે; પરંતુ કેટલું નુકસાન થાય છે તે હજી બહાર પડ્યું નથી. કહેવા પ્રમાણે એ એક ભત્તુ રૈફ્ટ છે. ડ્રાઇવર વગરની ટેક-જર્મનો આ આના શોધક છે. નુકસાનકારક આયુધ છે, તે સાબીત થયું છે.

મોટાં બોમ્બ-અમેરિકનોએ દરોહબર માઈલ સુધી પ્રદક્ષિણ કરી શકે અને ૧૨,૦૦૦ રતલના બોમ્બો રહી શકે છે, એવા બખ્તરવાળા ઉડતા કિલ્લા બનાવ્યા છે. (પાયલેટ વાળા) આ સિવાય યુદ્ધમાં અનેક નવીન નાનીમોટી યંત્રોની શોધો થઈ છે, જેના ઉપયોગે તે યુદ્ધ પછી જ પ્રભને ઉપકારક થશે. કાલે તે સંધારમાં વપરાય છે. આ સિવાય વગર તારે ફેરો જેવનાના ઉદ્યોગમાં સારી ખીલવણી થઈ છે.

મહાન સર્વાધિક્ષા (આધુનિક): આ વીસમી સદીમાં કેટલાક મહાન ડીક્ટેટરો એટલે સર્વાધિક્ષા થયા છે. એઓ મરીમીમાંથી આગળ વધી પોતાના કેશના ડીક્ટેટરો થઈ મોટાં યુદ્ધો કરીને પ્રખ્યાત થયા છે. એમાંના હજી ઘણાં જીવતા છે. કેટલાક પદ્મશ્રી થયાની આજી ઉપર છે.

૧ સુનયાન સેન—ચીનનો એ મહાન પુરુષ આધુનિક ચીનનો ક્રાંતી હોતો. એણે નાનકીંગમાં પોતાના નવા ચીનની રાજ્યધાની કરી હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૨માં એ મરી ગયો. ચીનને મહાન બનાવવા એને ભારે તલસાટ હતો.

૨ લેનીન—રશિયન પ્રોલેટરીક પાર્ટીના એણે ઉદ્ધાર કરી મજબૂત બનાવી. એણે ૧૯૧૮માં રશિયાની સરખુત્વારી સ્વીકારી સુનયાન સેનની પેઠે એ ઉચ્ચ આદર્શવાન પુરુષ હતો. એણે રશિયાને ઉન્નતિના માર્ગે મુક્યું હતું.

૩ આંગ-કાઈ-શીક—સુનયાન સેનને ઠેકાણે સર્વાધિક્ષા તરીકે યાંત્ર આપ્યો છે. જન્મ ૧૮૮૮ માં થયો હતો. ભપાન સામે આઠ વરસો થયા મહાયુદ્ધ ચલાવે છે. નવા ચીનનો એ પ્રાણ છે. પરાજયો એને હાત ઉત્સાહ કરતા નથી. ભપાનિજોએ ચીનનો દરો આના લાગ જીતી લીધો છે. છતાં યાંત્ર લકષ્યે જ ભય છે. એની રાજ્યધાની યુગકિંગ છે. એમણે ઘણી લીધી સુધી જોઇ છે. વજી છાતીનો ગણાય છે.

૪ જનરલ ક્રાન્કો—જન્મ ૧૯૦૨ માં થયો હતો. રવિન સામ્યવાદીઓના છટાકી અને જર્મનીની મદદથી પરાજય કર્યો. ત્રણ વરસોના યુદ્ધ પછી ૧૯૩૬ માં એણે સરખુત્વારી મેળવી છે. જર્મન, છટાકીયોના પરાજયની પરંપરા પછી એણે બ્રેટ-બ્રિટન સાથે સંધિ કરી.

૫ કમલ આતા તુર્ક—સાધારણ રિયતિના આ બાળક પોતાની શક્તિથી તુર્કીના સૈન્યનો અધિકારી થયો. એણે અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચો, ગ્રીકોની સાથે યુદ્ધો કરીને તુર્કની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કર્યું. એણે સુલતાનની પદવી સ્વીકારી નહિ. તુર્કને પ્રભુત્વ બનાવી પોતે પહેલા પ્રેસિડેન્ટ થયો. તે ૧૯૩૬ માં મરણ પામ્યો હતો. એ આધુનિક તુર્કીના પિતા હતા.

૬ સ્ટેલિન—જોસેફ સ્ટેલિન ઈ. સ. ૧૮૭૯ માં જન્મ્યો હતો. સામ્યવાદના વિચારો ધરાવવા માટે એ ૭ વાર જેલો રહેવાથી જન્મ્યો હતો. ત્રણ વખત તે સામ્યવાદીઓના નાશી આપ્યો હતો. લેનિને એનું નામ 'સ્ટેલિન' એટલે 'પાલકી છાતી' એનું નામ પાડ્યું હતું. એણે પોતાના વિચારોથી વિરોધ જનારા બધા મોટા સામ્યવાદીઓને ક્રાંસીને લાડે મરણના મહેમાન બનાવ્યા હતા. જે વખત પંચવર્ષિય યોજનાઓ કરી એણે રશિયન પ્રભને ઉદ્યોગ, ખેતી અને ચંદ્રશાસ્ત્રમાં વિશાળ બનાવી હતી.

૧૯૪૧ ની ૨૨ મી જૂને હિટલરે જર્મન સૈન્યનાં ધાકાં રશિયનો ઉપર છોડી મોટો લાગ કબજો કર્યો; પરંતુ સ્ટેલિને અસીમ સાહસથી ત્રણ વર્ષની યુદ્ધમાં જર્મનોના સખ્ત પરાજય કરી રશિયાની હઠમાંથી ધકેલી મૂક્યા છે. હજી પણ જર્મન રશિયા યુદ્ધ ચાલે છે.

૭ યુસોલિની—ઇટાલીનો સરખુત્વાર અને ફેરસી-ક્રમનો જન્મદાતા ૧૮૮૩માં જન્મ્યો હતો. ૧૯૨૨ ના એપ્રિલમાં એણે ઇટાલીનું રાજ્યતંત્ર હાથમાં લીધું. એણે ઇટાલીની શક્તિના વિકાસ કર્યો. ૧૯૩૫ માં એપ્રિલમાં એનું ભોગ બન્યું. ૧૯૪૪ના જૂન માસમાં મીત્ર રાજ્યો સામે, જર્મનીના સહકારમાં રહી યુદ્ધ ભડેરે કર્યું. અંગ્રેજોએ ઇટાલિયનોને આફ્રિકામાંથી બચ્ચકર રીતે પરાજય પમાડી ઇટાલી ઉપર ચડી આપ્યા. યુસોલીનીનું તે જ ધડીથી પતન મંડાણું. રાજ્યો કેંદ્ર કર્યો; પરંતુ હિટલરના છત્રી સૈન્યના ચમકારે એને કારાગૃહમાંથી મુક્તિ અપાવી.

૮ હોર્થી એડમીરલ—(જન્મ ૧૮૬૮) હંગેરિયાનો સરખુત્વાર છે. જર્મનીનો મિત્ર હોવાથી એના સહકારમાં લડે છે. હંગેરીમાં પ્રભુત્વાક રાજ્ય છે. એ હંગેરીના રીજન્ટનો અધિકાર ધરાવે છે.

૯ ડો. શાલ્કાર—પોર્ટુગલનો આ સરખુત્વાર ૧૮૮૮ માં ગરીબ માન્યાપને ત્યાં જન્મ્યો હતો. સદ્ગુણથી અને આમનંદથી એ સરખુત્વારનું પદ મેળવનાર યુરોપમાં એ એક જ છે. એણે તટસ્થ નીતિ સ્વીકારી છે.

૧૦ એડોલ્ફ હિટલર—(એને માટે 'મહાન કૂર વિજેતાઓમાં નંબર ૮' જુઓ.)

મહાન કૂર વિજેતાઓ: જગતમાં કેટલાક અતિ શક્તિશાળી પણ કૂર વિજેતાઓએ મોટા વિજયો મેળવી સામ્રાજ્યો રચાવવા કોરોષ કરી હતી. એઓ ભ્યાં ગયા, ત્યાં તલવાર અને અગ્નિથી સત્યાનાસ ફેલાવી દીધો હતો.

૧ સિકંડર—ગ્રીસના મહાનુયાયો એ રાજા હતા. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૬-૩૨૨ માં એણે ગ્રીસ, એશિયા, માધોનાર, ઇલિપ્ત, ઇરાન, એકિત્રિયા, અફઘાનિસ્તાન જીતી મોટું સામ્રાજ્ય રચાવ્યું. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૬ માં હિંદ ઉપર પણ એ ચડી આવ્યો હતો. એ સિંધ સુધી આવી પાછો વળ્યો હતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૩ માં બાબિલોન યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો. એને પુત્ર નહોતો. સરદારોએ મોટું સામ્રાજ્ય વહેંચી લીધું.

૨ જુલિયસ સીઝર—રોમના મહાન સામ્રાજ્યનો એણે વિકાસ કર્યો. એનો જન્મ રોમમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ માં થયો હતો. એણે કાન્સ, બ્રિટન અને જર્મની જીતી લીધાં હતાં. રોમનું મોટું સામ્રાજ્ય એણે રચાવ્યું. એનું જૂન રોમમાં થયું હતું.

૩ સુલતાન મહમદ ગીઝની—(ઈ. સ. ૯૯૭-૧૦૩૦ અફઘાનીસ્તાનના ગીઝની શહેરનો એ સુલતાન હતો. એણે મધ્ય એશિયામાં અનેક રાજ્યો છુટાં લીધાં હતાં. એણે હિંદ ઉપર સત્તર વખત સવારી કરી. દરેક વખતે વિજયો મેળવ્યા હતા. મહમુદે સરસ્વતી નદી સુધીના પ્રદેશ પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધો. કતોળના રાજાને ખાંડીઓ ખનાવ્યો અને હિંદુઓને જોરજુલમથી વટહાન્યા. એના વંશજોએ ૧૨૦૬ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.

૪ અંગિઝખાં—મેંગોલીઆના આ તાર્તારોના સરદારે પોતાનાં પાઠાં લઈ ન્યાં ત્યાં આગ અને તલવારથી શહેરી અને ગામડાંઓનો નાશ કરતા દેશો છુટાં લેવા માંડ્યા. એણે રશિયા, ચીન, ધરાન વગેરે મોટા દેશો છુટાં સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. એના વંશજોએ ત્રણસો વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.

૫ તૈમુર—(ઈ. સ. ૧૩૯૮) એ અંગિઝખાંનો વંશજ સુલતાન હતો. સમરકંડમાં ઈ. સ. ૧૩૩૬ માં જન્મ્યો હતો. એણે ધરાન દેશ છુટાં લીધો હતો. ઈ. સ. ૧૩૯૮ માં એણે હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી. એણે ખૂબ કૂરતા ચઢાવી હતી. હિંદુઓ ઉપર એણે ઘણા જુલમ ગુલામી કરાવ્યાં હતાં.

૬ નાહિરશાહ—એ સાધારણ સિપાઈગીરીમાંથી મોટો સમ્રાટ બન્યો હતો. એણે ધરાન છુટાં લીધું. અફઘાનીસ્તાન છુટાં એ ઈ. સ. ૧૭૩૬ માં હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો. એણે હિંદમાંથી કિંમતી ચીજો મેળવી એ અતિ કૂર વિખેતા હતા. ઈ. સ. ૧૭૪૭ માં એનું ખૂન થયું હતું.

૭ નેપોલિયન—સાધારણ સિપાઈમાંથી એ મોટો સમ્રાટ થયો હતો. એ ફ્રાન્સના ક્રાંતિકારી ટાપુમાં જન્મ્યો હતો. એ ધીમે ધીમે આગળ વધતાં ઈ. સ. ૧૭૯૬ માં ફ્રાન્સનો ફરેટ ફ્રાન્સ થયો. પછી શહેનશાહ થયો ચેટાઈન અને રશિયા સિવાય એણે આખું યુરોપ છુટાં લીધું હતું. એ મહાન બુદ્ધિમાન અને શક્તિશાળી વિજેતા હતા. એને અંગ્રેજો અને પ્રશિયનોએ વોટરફાન. ડુબાઈ હરાવ્યો હતો. પછી એ સેન્ટ-હેલીના ખાતે ફેરમાં રહ્યો હતો. રશિયાના આક્રમણે એની સેનાઓનો નાશ કર્યો, આથી એનું પતન થયું હતું.

૮ હેરિફિલ્ડ—આ એક સામાન્ય મેચીનો છોકરો હતો. એણે નાત્લી પાટીનું સંગ્રહન કર્યું. એણે ઈ. સ. ૧૯૩૩માં પોતાની પાટીની મઠથી જર્મનીની સરમુખત્યારી મેળવી લીધી. ઈ. સ. ૧૯૩૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં એણે પોલાંડ છુટાં લીધું. તે પહેલાં ઑસ્ટ્રીયા અને ચેકોસ્લોવાકીયા મેળવી લીધાં હતાં, પછી બેલ્જિયમ, લક્સમબર્ગ, ડેન્માર્ક, નોર્વે, હોલાન્ડ એણે છુટાં લીધાં. રશિયાના ઉપર મોટા વિજયો મેળવી મોરકો સુધી પહોંચ્યો. બાલ્ટિક રાજ્યો સર્વે પોતાના ચક્રવર્તિપણા નીચે આવ્યાં. બાલ્કન રાજ્યો છુટાં લીધાં. આફ્રિકામાં બૃહદ્ધ સમુદ્રના કિનારે કેક ઇન્ડિયન સુધી પહોંચ્યો. જે વર્ષની રશિયન લશ્કરમાં એનું બળ મહાત થયું. હવે એનાં જર્મન સેન્યો પાછાં હાટી છે. રશિયા, ઇટાલી અને ફ્રાન્સમાં મોટા પરાજયો મેળવ્યા છે. હવે એ ઇંગ્લા પરાજયની સરહદ ઉપર આવી પહોંચે છે.

મહાન ધર્મો : જગતમાં નીચે મુજબ મહાન ધર્મો છે.

૧ ખ્રિસ્તી ધર્મ—આ ધર્મ જરૂરસલામમાં રહેતા ધમ્મ ખ્રિસ્તના સમયથી શરૂ થયો છે. એના ઉપર ચાકુરી

ધર્મની અસર છે. એ ધર્મની કુખ્ય ધર્મગ્રંથ બાઇબલ છે. ખ્રિસ્તીઓ છસસ કાઈલ્ટને ઇશ્વરનો પુત્ર માને છે. ઇશ્વરની ભક્તિ અને સહાયરણ ઉપર બહુ ભાર મૂકે છે. આ ધર્મના સાધુઓ અને પાસરીઓ બીજા પ્રભુઓને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં લાવવા માટે અતિશય પ્રયત્નો કરે છે. એના અનેક ક્રાંતિઓ થયા છે.

(અ) રોમન કેથોલિક—ખ્રિસ્તી ધર્મનો સૌથી મોટો સંપ્રદાય છે. એ સંપ્રદાયવાળા છસસ કાઈલ્ટની માતા મેરીની ભૂતિ દેવળોમાં રાખે છે. લેડીનમાં પ્રાર્થના કરે છે. પાપને મહાન ધર્મગ્રંથ તરીકે માન આપે છે. પાપનો ધર્મગ્રંથ પાસે પ્રકાશ એટલે કહી પદ્ધતાપ મેળવે છે. એમાં રોમન કેથોલિકોની સંખ્યા ૩૩,૧૫,૦૦,૦૦૦ ની છે. સુવત કેથોલિકોની સંખ્યા ૧૪,૪૦,૦૦,૦૦૦ ની છે. આખા જગતમાં એના પાસરીઓ ધર્મ-પરિવર્તન માટે ફરે છે. શિક્ષણ, દવાદાર સાથે ધર્મ-પરિવર્તન કરાવે છે.

(આ) પ્રોટેસ્ટન્ટ—માર્ટીન લુથરે રોમન કેથોલિક સંપ્રદાય સામે બળવો કરી આ ખ્રિસ્તી સંપ્રદાય સ્થાપ્યો છે. પાપના ધર્મગ્રંથપદને આ સંપ્રદાય સ્વીકારતો નથી. પ્રાર્થના સ્વભાષામાં વાંચી, ચર્ચ એટલે મંદિરમાં ભૂતિઓ રાખવી નહિ. પાપસ્વીકાર ધર્મગ્રંથ પાસે કરવો નહિ. ધર્મને બીજા બ્યાવહારિક વિષયોથી અલગ રાખવો વગેરે માન્યતાઓ ધરાવે છે. એના અનુયાયીઓ આશરે ૨૦,૬૬,૦૦,૦૦૦ છે.

(ઈ) કેલ્વિનિક ખ્રિસ્તીઓ—ખ્રિસ્તી ધર્મમાં બ્યવહાર અને આચાર બેદે આ સંપ્રદાય થયો છે. એશિયામાં આ સંપ્રદાયના ૧ કરોડ અનુયાયીઓ છે.

૨ કેનફ્યુશિયન્સ—ચીનના આ તત્ત્વજ્ઞાનીએ નૈતિક ધર્મ ચલાવ્યો છે. રાજ, અધિકારીઓ, માતપિતાની આજ્ઞાઓ પાળવી. પોતાની શહેરી તરીકે ફરેને બળવવા અને સત્ય વગેરે બોલવું એ આ નીતિની આજ્ઞાઓ છે. એ ધર્મ નથી. એમાં આચાર કે ક્રિયા નથી. શહેરી તરીકે સરસ શહેરીજનન ગુલરવાની રહેણીકરણનો ઉપદેશ છે. એના અનુયાયીઓ ૩૦ કરોડ આશરે અંકાય છે. ચીનમાં એ સંપ્રદાય ચાલે છે.

૩ છુદ્ધ ધર્મ—હિંદના ક્ષત્રિય રાજકુમાર ગૌતમ બુદ્ધ યુવાનીમાં રાજ્યપાટ અને કુટુંબને છોડી વેરાળ લઈ આ ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે. એ ધર્મમાં ક્ષમા, શુદ્ધ સહાયર, સત્ય, દયા, ધર્મ, અને પરીપકાર ઉપર ખૂબ ભાર મૂકેલ છે. જગતભિચ્યા છે, માટે ઉત્તર છત્રન છત્રીને મધ્યમ માર્ગ ચલણ કરી આધ્યાત્મિકતા મેળવી નિર્વાણ દશાને પામવાનું એ ઉપદેશ છે. એના ધર્મ ઉપર હિંદુ ધર્મની અસર છે. એના અનુયાયીઓ ૧૫ કરોડ આશરે છે.

૪ જન ધર્મ—શ્રી. મહાવીરસ્વામીએ આ ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો છે. એઓ ચોવીશમાં તિર્વકર હતા. એમાં તપ, અહિંસા એને કુખ્ય માન્યા છે. આ સિવાય તપોમય, કંઠમય છત્રન માળી ઉત્તર ચારિત્ર્યથી કર્મક્ષય કરી સિદ્ધલોકની પ્રાપ્તિ કરવી એ આ ધર્મનો આશય છે. એના અનુયાયીઓ માત્ર બાર લાખ જ છે. હિંદમાં જ આ ધર્મ ફેલાયો છે.

૫ જરથુષ્ટ્રી સાહેબનો ધર્મ—હિંદમાંના ૧૧ લાખ પારસીઓ અને ધરાનમાંના થોડા ધરાની પારસીઓ આ પ્રાચીન ધર્મનો હવે અનુયાયીઓ રહ્યા છે. શહેરી તરીકે પોતાની ફરજ નૈતિક સહાયરણ સાથે પાળવી એ આ ધર્મનો ઉપદેશ છે.

ઈશ્વરની પ્રાર્થના ઉપર પણ એમાં જોર આપવામાં આવ્યું છે. ક્રિયાકાંડનો આ ધર્મ છે. હિંદુ વૈદિક ધર્મ સાથે એની સામ્યતા ટેકેકે જાય છે.

૧ શુદ્ધિભ ધર્મ—અરબરતાનના મહા શહેરમાં જન્મેલા પયગંબર મહમદ સાહેબને કુરાનની સરાઓ દેવત્વ ગ્રંથીઓ સંભાળવી હતી. આ ધર્મ ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મ અને યાહુદિ ધર્મની ડાયા છે. શેઠરાી વરસો થયા આ ધર્મ જગતમાં આબિની પડે દેલાયો છે. એમાં ઇશ્વર એક જ છે, મહમદ સાહેબ એના પયગંબર છે. નિમાજ, રૈલ અને ભક્તિથી ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરવા આથી ક્રિયામતને અંતે એને રચર્ગ મળે છે. બીલ પાપી હોયને ક્રિયામતના સમયે ન્યાય થઈ એમને દોષજ મળે છે. એના અનુયાયીઓની સંખ્યા ૨૦,૬૦,૨૦,૦૦૦ ની ગણાય છે. આ ધર્મ પરિવર્તન માટે તલવાર અને ઉપદેશથી પ્રયત્નો કરે છે. એ એની ચૂળ ભાષા એહેલીક છે.

૩ ભૂત, પ્રેત અને જડને માનનારો—પછાત પ્રલ વહેમ અને જ્ઞાન વગરના ક્રિયાકાંડના ધર્મો માને છે. આની સંખ્યા ૧૩,૫૬,૫૦,૦૦૦ ની છે.

૮ શિન્દો પંથ—ભપાનમાં વડીલો, રાલ અને શૂરવીરોને માનનારો આ સંપ્રદાય ભપાનમાં ચાલે છે. એના અનુયાયીઓની સંખ્યા ૨૫ કરોડની ગણાય છે. રાલને ઇશ્વર માને છે.

૯ યાહુદીઓ—ઇશ્વરને માને છે. ક્રિયાકર્મ આ ધર્મમાં છે. એમનું પ્રાર્થિક પુરતક તાલમદ બહુ પ્રાચિન પુરતક છે. યાહુદીઓ મોશીઝ, અબ્રાહમ વગેરે પ્રાચિન પયગંબરોને માને છે. આ ધર્મનો પણ વટલાવવાને આસય નથી. એમના ધર્મગ્રુને રેખી અને મંદિરને સીનોગાગ કહે છે. ખ્રિસ્ત ધર્મનું એ પુરોગામી છે. એના અનુયાયીઓની સંખ્યા ૧,૧૧,૪૦,૦૦૦ની છે.

૧૦ હિંદુ ધર્મ—વેદોના પાયા ઉપર એનું ચણતર છે. એ અનાદિ મનાય છે. એમાં અનેક સંપ્રદાયો છે. દેવી દેવતાઓ અને ક્રિયાકાંડનો એ ધર્મ છે. એ ધર્મમાં અનેક દેવો પાછળ અનેક સંપ્રદાયો ચાલે છે. એના ધર્મ પુરતક વેદો છે. એના અનુયાયીઓ ૨૩ કરોડ જેટલા હિંદુઓ છે. એ ધર્મમાં બીલ ધર્મવાળાઓને વટલાવતા નથી.

૧૧ કોઈ પક્ષ વર્ગમાં ન આવે તેવા—આમની સંખ્યા ૫ કરોડની છે. નારિકે અને ધર્મને નહિ માનનારાઓ તથા ઉપલા ધર્મોના વર્ગીકરણમાં નહિ આવનારાઓ એમાં ગણાય છે.

મહાન ભક્તો: હિંદુ એ ભક્તોની ભૂમિ છે. એમાં અનેક ભક્તો થઈ ગયા છે. જુદા જુદા સંપ્રદાયોની ડાયા નીચે હોવા છતાં આ ભક્તોમાં સાંપ્રદાયિક સંકિર્ણ માનસ નહોતું. એઓ ભક્તોની સાથે નૈસર્ગિક કવિઓ પણ હતા. શુદ્ધ ભક્તો નીચે પ્રમાણે છે. સૌ ભક્તો સંકટે, દુઃખો અને ભુલોમાંથી અંદર તપ્યાં હતાં.

૧ ચૈતન્ય—એમનું ચરિત્ર આગળ લખેલું છે. એની પ્રણી ભક્તિ શુદ્ધમાં શુદ્ધ ગણાય છે. ચૈતન્ય ભક્તોમાં અતુલ આદિતીય પદ પરાવે છે. ચૈતન્યને ભક્તિના ઉલ્લાસથી સમાધિ આપી હતી.

૨ શ્રી. જયદેવ—શ્રી. ગીતગોવિંદના કર્તા શ્રી. જયદેવ બારમી સદીમાં થઈ ગયા છે. એમનું ગીતગોવિંદ મીમંસુ-ભાગવતની પંદે અનેક ભક્તિકાવ્યોને અનુગ્રહ આપનાર નીવડ્યું છે. રાધાકૃષ્ણની શૃંગાર ભક્તિને જયદેવ લલિત પદ્યલક્ષીમાં ગાઈ છે.

૩ શ્રી. મીરાંબાઈ—મેવાડની રાજરાણી. શુદ્ધ ભક્તિમાં શ્રી. ચૈતન્યનો ગાદી ફાળવી બેસે છે. એણે રાત્ર્યરાણીનું પદ તલ સંન્યાસ લઈને રાધાકૃષ્ણના શૃંગાર ગાયા. 'મીરે તો ગિરિધર ગોપાલ' ની ગાનારીનાં સરલ મીઠાં, પ્રેમધૂનથી ભરેલાં હૃદય પદો દરેકે ગુજરાતીની હબે રમે છે. મેવાડના કુંભાર-રાણાના પુત્ર ભોજરાજની વિધવા હતાં. પ્રણયલેખકામાં મરત રહેતાં મીરાંનાં પદો માટે તો એ કંઈ લખીએ તે થોડું છે.

૪ આલવારો—દ્રવિડમાં બાર આલવારો થયા. નારાયણની શુદ્ધ ભક્તિના પ્રપંધો રચ્યા છે. એ પ્રપંધો છણ્યના વૈષ્ણવોના વેદ કહેવાય છે. પાંચમા આલવાર સત્તોગપનાં કાવ્યો તામીલ ભાષામાં ધણાં પ્રખ્યાત છે. નવમા શ્રી આલવાર 'આદાલ' દક્ષિણની મીરાંબાઈ મનાય છે. છેલ્લાં આલવાર 'તિરમમાઈ' આઠમી સદીના અંતમાં થયાં.

૫ નરસૈયો: નરસિંહ મહેતા—નૃનાગદનો આ નાગર પંદરમા સેકામાં રા' મંદલીકના વખતમાં. થઈ ગયેલ નરસિંહ પણ પ્રણયી ભક્ત હતા. એણે શ્રી કૃષ્ણની બાળલીલા શૃંગાર સાથે ગાઈ છે. એની કલાકૃતિ સૂક્ષ્મ છે. 'વૈષ્ણવ જન તો તો તેને કહીએ' એ નરસૈયાના પદથી કોઈ અભણ નહિ હોય. ખાસ કરીને ગુજરાતી.

૬ તુલસીદાસ—રામાનંદના શિષ્ય, નરહરીદાસના શિષ્ય કાન્યકુબ્જના ક્રાંતલ હતા. (ઇ. સ. ૧૫૨૩ થી ૧૬૨૩) સ્ત્રીના મેણાથી ભક્ત બની ગયા. એ સગુણ રામસીતાને ભક્તિમાં તલસાટ આપણી તેને શુદ્ધ ભક્તિનું રૂપ આપ્યું. એની ભક્તિ સૂક્ષ્મ અને ભાવભરી છે. તુલસીકૃત રામાયણ સરસ કલાસને નમૂને છે. મનોહર શૈલી, વૈવિધ્ય અપૂર્વતા સેવે છે. હિંદુમાં એ સર્વશ્રેષ્ઠ ભક્ત કવિ ગણાય છે.

૭ જ્ઞાનેશ્વર—મહારાષ્ટ્રના આ મહાનજ્ઞાની સંતે જ્ઞાનેશ્વરી ગીતા લખી છે. એમણે મહારાષ્ટ્રના સંતોમાં પ્રધાન-પદવી મેળવી છે. જ્ઞાન ને ભક્તિનું નિશ્ચય કરી તેમાંથી પ્રેમામૃત જન્માવવાની કળા આ સંતે સુલલ કરી હતી.

૮ તુકારામ—મહારાષ્ટ્રના આ ભક્તરાજ સંસારી છતાં પણ વેરાગીના રીતરિવાજને પાળતા. એમના અલંગો ધર ધર અને ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રમાં તો પૂર્ણ પ્રેમથી ગવાય છે. વૈરાગ્ય રંગે રંગાયેલી એમની ભક્તિ અનુપમ છે. એ વિદ્યાધાના ભક્ત હતા.

૯ નામદેવ—(ઇ. સ. ૧૨૭૦) એઓ પણ વિદ્યાધાના ભક્ત હતા. એમણે પ્રેમ અને નીતિ, તથા વૈરાગ્ય મેળવેલાં હતાં અને દૈન્ય તલસાટ અને શુદ્ધ ભક્તિ પુષ્કળ પ્રમાણમાં તેમના ગીતોમાંથી મળે છે.

૧૦ સુરદાસ—શ્રી. વલ્લભાચાર્યના અનુયાયી હતા. હિંદીમાં એમનું સ્થાન ઉત્તમ છે. એમનો કાળ ૧૪૮૪ થી ૧૫૦૬ છે. સુરદાસ સરસ સાહિત્યકાર અને રસિક કવિ હતા. શબ્દમાધુર્ય અને રસ, એમનાં પદોમાંથી ઝરે છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસ—મહાન ભક્ત જ્ઞાની હતા, આધુનિક હતા, એમનું ઉચ્ચ દૈન્ય અને શુદ્ધ લાવણી રચાયેલું સાહિત્ય પ્રભામાં ધર કરી બેઠું છે.

હિંદમાં અનેક ભક્તરત્નો પડ્યાં છે. નાલાય, રહીલાસ, એકનાથ, સંત સમુદાય, ભક્ત વિદુર જેવા ભક્તો ખીલ ધણી થઈ ગયા છે.

મહાન ભૌગોલિક શોધકો : જગતના જુદા જુદા વિભાગો શોધી કાઢીને પ્રકાશમાં લાવવાનું માન યુરોપિયનોને ફાળે છે. તે પહેલાં ભૌગોલિક શોધો થઈ છે; પરંતુ એ શોધકોએ એને પ્રકાશમાં આણી નથી. શરૂઆતમાં આ શોધકો નાનાં નાનાં વહાણો મારફત સાત સમુદ્રો પાર કરી શોધી કાઢતા હતા. સૌથી મોટી હાલમારીએ ખમવા બેઠી સહનશીલતાના ધન્યવાદ ઉ. મુવના શોધકોને ભય છે.

માર્કોપોલો—(૧૨૫૬ થી ૧૩૨૬) એ વેનીશીયન વેપારી, ચીનમાં પ્રવાસ કરતા હતા. તે વખતે ત્યાં યોગીજીર્ણાના યુગ કુળખાખાનું રાજ્ય હતું. ત્યાંથી એ ધરાન ગયો. ધરાનથી હિંદની ભૂમિ પણ એણે જોઈ. એનું પ્રવાસવર્ણન ખૂબ રસિક છે.

ખ્રીસ્ટ હેન્રી—પોર્ટુગલનો રાજા હતો. (૧૩૯૪ થી ૧૪૬૦) એ રાજ્યે શોધકોને ઉત્તેજન આપ્યું. આથી આ રાજા નાવિક 'હેન્રી' તરીકે પ્રખ્યાત થયો છે. સૌથી પહેલાં પોર્ટુગિઝ નાવિકો ભૌગોલિક શોધો શરૂ કરી હતી. એના નાવિકોએ આફ્રિકાનો 'બેંગ્વે બૂશિર' સુધીના કિનારો શોધી કાઢ્યો હતો.

ડીયાઝ આર્થોલિમ્બુ—પોર્ટુગિઝ નાવિક; ૧૪૮૨માં 'કેપ એફ ગુડ હોપ'ની પહેલી પ્રદક્ષિણા એણે કરી હતી.

કોલંબસ ક્રિસ્ટોફર—સ્પેનના રાજાનો આશ્રય મળવાથી આ નાવિક હિંદ શોધવા નીકળ્યો, પણ ૧૬૬૨ ના ઓક્ટોબરે એણે અમેરિકા શોધી કાઢ્યો.

કૅપ્ટન જોહાન—ઈ. સ. ૧૪૯૭ માં 'કેપ ટેબન' ઠાપુ અને 'નોવાસ્કોશીયા' એણે શોધ્યા ૧૪૯૮ માં ગ્રીનલેંડને શોધ્યું.

કૅપ્ટન હરનાન્ડો—સ્પેનીશ નાવિકો ૧૫૩૬ માં હેલેક્સિનિયા (અમેરિકા) શોધી કાઢ્યો. ૧૫૧૮ માં મેક્સિકો ઉપર વિજય મેળવ્યો.

ક્રાનિસ્ટ ફ્રેંક—૧૫૪૦ થી ૧૫૬૬—એણે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી. માગેલનની સામુદ્રધુની પસાર કરનાર એ પહેલો નાવિક હતો.

વાસ્કો-ડી-ગામા—૧૪૯૭ માં એણે 'કેપ એફ ગુડ હોપ'ની પ્રદક્ષિણા કરી આફ્રિકા કાંઠે આવ્યો. ત્યાંથી એક હિંદી નાવિક માલખન સહાયથી હિંદી મહાસાગરનો હિંદનો માર્ગ ખતાવ્યો. કાલીકટમાં પોતાનું ઘાણું જમાવ્યું.

એમ્બલેન-સેમ્યુઅલ—૧૫૬૭ થી ૧૬૧૫. કેનેડામાં જંગલોમાં દેવ સંસ્થાનનો પહેલો સ્થાપક હતો.

હેન્રી હેડશન—ઉ. મુવનો ઉ. પૂર્વનો રસ્તા શોધી કાઢ્યો હતો. ગ્રીનલેંડ પહેલી હડશનના અખાતમાં ૧૮૪૧ માં પ્રવેશ કર્યો.

કૅપ્ટન જેમ્સ કુક—અંગ્રેજ નાવિક ૧૭૨૮-૧૭૮૯. સેન્ટ હોરેન્સ, ન્યુ ફાઉન્ડલેંડ અને લાઇબ્રોડોરના કિનારાની શોધ સાથે તેમની માપણી તૈયાર કરી ન્યુઝિલેંડની પ્રદક્ષિણા કરી આસ્ટ્રેલિયાના આખા કાંઠાની સરવે કરી.

કૅપ્ટન પીયરી—અતિ મુશ્કેલીએ સહન કર્યા પછી ૧૬૦૬ માં ઉ. પુવના પ્રદેશમાં પહોંચ્યો.

કૅપ્ટન સ્કેટ—(૧૮૬૮ થી ૧૮૧૨) ૧૮૧૨ ની ભન્યુવારી ૬. પુવ પહેંચ્યો. વળતાં રસ્તામાં જ તેણે અને તેના સાથીએએ જળમથાથી લીધી.

સર રીચર્ડ બર્ટન—(૧૮૨૧ થી ૧૮૬૦) પૂર્વ આફ્રિકાના ટાંગાનિકા સરોવરને ખ્યાતીમાં આણ્યું હતું.

સર સેમ્યુઅલ મોર—(૧૮૨૧ થી ૧૮૬૩) આલ્બર્ટ ન્યાંઝા, પૂર્વ આફ્રિકાનું સરોવર શોધી કાઢ્યું.

ડેવીડ લિવિંગ્ટન—(૧૮૧૩ થી ૭૩) પૂર્વ આફ્રિકાનો વિક્ટોરીયા ધોધ, ન્યાસા સરોવર શોધી કાઢ્યા ત્રીજ સરમાં નાઇલનું ખૂબ શોધતાં શોધતાં મરણ પામ્યો.

સર હેન્રી સ્ટેન્લી—લિવિંગ્ટનને શોધવા પૂર્વ આફ્રિકામાં ગયો. એણે ટંગે કેંગો નદીનો આખો પ્રવાહ શોધી કાઢ્યો. તથા મોટાં મોટાં સરોવરો પણ શોધી કાઢ્યાં.

સર જોન્સ પેક—(૧૮૨૩-૧૮૬૪) આફ્રિકામાં મોમાલીબેન, વિક્ટોરીયાન્યાંઝા અને ટાંગાનિકા સરોવર શોધ્યાં.

ડા. સ્વેનેહરી—ધરાન અને મોસોપોટામીયાના પ્રાચીન સ્થાપત્યોની શોધો કરી પામીર પર્વતમાળાનો શોધક પણ આજ હતો.

મહાન યાંત્રિક શોધકો : આ મોટી શોધખોળો જાણ્યે કરી, ક્યારે કરી અને એના ઉપયોગની શરૂઆત ક્યારે થઈ તે નીચેના કોડો ઉપરથી સમજશે.

શોધકનું નામ	તેમની શોધ	સાલ.
વરાળ ચંત્ર વોટ્ (ઇંગ્લેંડ)	વરાળ ચંત્ર	૧૫૬૫
બી. પાસકલ (ફ્રાન્સ)	સરવાળાનું ચંત્ર	૧૬૪૨
ટોરીશીલી (ઇટાલી)	બ્રેશોમીટર	૧૬૪૩
ફેરનિહટ (ફ્રાન્સ)	પારાનું થર્મોમીટર	૧૭૨૧
હાર્ડીવસ (ઇંગ્લેંડ)	રેડીયાન્સનું ચંત્ર	૧૭૩૬
મોન્ટોગોલ્ફિર (ફ્રાન્સ)	બલુન	૧૭૮૩
વિલિયમ મેટોડ	ગેસની ખતી	૧૭૯૨
સેન્ટેલ્ડર (બોલીશીયા)	શિલાલેખનકળા	૧૭૮૮
સીમેન્સ (ઇંગ્લેંડ)	વિજળિની લક્ટો	૧૮૧૧
વોટરનમેન (અમેરિકન)	ફાઉન્ટેન પેન	૧૮૬૪
નોબેલ (સ્વીડન)	ડાઇનેમાઇટ	૧૮૬૭
ટોમ્સન (અમેરિકન)	ઇલેક્ટ્રિક વેલ્ડિંગ	૧૮૬૯
શોલેસ	ડાઇપરાઇટર	૧૮૭૩
બેલ (અમેરિકન)	ટેલિફોન	૧૮૭૬
એડિસન (અમેરિકન)	વોતો કરતું ચંત્ર	૧૮૭૭
અનિલ બર્લિનર (યુ. સ્ટેટ્સ)	માઇક્રોફોન	૧૮૭૭
એડિસન (અમેરિકન)	ઇન્કેન્ડિસન્ટલેમ્પ	૧૮૭૮
બ્રાસ	આર્કલાઇટ	૧૮૭૯

શોધકનું નામ	તેમની શોધ	શસ્ત્રઆતની સાલ.
ફ્રાન્સિસ (અમેરિકન)	ફ્રેટા ફ્રેન્ક	૧૮૮૩
રવાન (ઇંગ્લેંડ)	રાયન	૧૮૮૩
ડેવિસન	આર્થરમેનાઇલ ગ્રેસાઇન	૧૮૮૪
ગુલ્ડ (યુ. સ્ટે. અ.)	ફોનથામકાને કાપવું	૧૮૮૪
પેટર્સન	રોકકબ્બી	૧૮૮૫
સ્વિલ્ડન (ઇંગ્લેંડ)	વરાળથી ચાલતું એન્જિન	૧૮૮૫
માર્ગેન્થેલર (અમેરિકન)	લિનો ટાઇપ	૧૮૮૫
વીલે (ફ્રાન્સ)	ધ્રમચક્રીન પાવર	૧૮૮૬
ક્રોલેપ (આસ્ટ્રિયન)	વાયુવાળી રબરના પેડાં	૧૮૮૮
એડિસન (અમેરિકન)	મેશાનપંકચર-ચંત્ર	૧૮૮૩
રિન્ટ્લેટ (જર્મની)	ક્ષ-કિરણ ચંત્ર	૧૮૮૫
ગબ્બિએ માર્ગેની	બીનતારી સંકેશ	૧૮૮૬
ગ્રેન્થર્ગ (જર્મની)	ખાદના ટાઇપ	૧૪૫૦
આઈનીઝ લોહો	હાપખાનું	૫૬૩
લેઇનેક (ફ્રાન્સ)	રેશોકાપ	૧૮૧૬
સોરીયા (ફ્રાન્સ)	ફેરરરસની દિવાસળી	૧૮૩૧
ફ્રેડ (ઇંગ્લેંડ)	હાઇનેમે	૧૮૩૧
ચિમેનીયર (ફ્રાન્સ)	સીવવાનો ચંચો	૧૮૩૦
ક્રાઉટ (અમેરિકન)	રિબોલર	૧૮૩૫
મેર્સ "	વિનળીના તાર	૧૮૩૫
ફેરુરે અને નીડે	ફ્રેટાગ્રારી	૧૮૩૬
મેકમિલન (સ્કોટ)	બાઇસ્ટીકલ	૧૮૪૦
ગ્રોલિસ	એલિવેટર	૧૮૫૨
બર્નેસ (જર્મની)	ગેસ બર્નર	૧૮૫૫
શુ નેન્સ	લોલકવાળી ધડિયાળ	૧૮૫૬
પાઈન (ઇંગ્લેંડ)	એનિલાઈન ચંત્રો	૧૮૫૬
બેસેમર (ઇંગ્લેંડ)	પોલાદ	૧૮૫૮
બ્રુમિયર (ફ્રાન્સ)	ચલચિત્રોનું પ્રોજેક્ટર	૧૮૬૫
રાઇટ બાઇઓ	એરોપ્લેન	૧૮૦૩
માદામ ક્યુરી (ફ્રાન્સ)	રેડિયમ	૧૯૦૩
કાઉન્ટ એપલિન	રેપિલિન	૧૯૦૮
છલેટ	સેક્રી રૅજર	૧૯૦૪
કર્ટિસ	હાઇડ્રોફોન	૧૯૧૧
સ્વિન્ટન	લકાઈના ટેન્ક	૧૯૧૪
ડેવિ (ઇંગ્લેંડ)	ખાણનો દીવા	
ડિસેલ (જર્મની)	લિસો મોટર	૧૯૦૦
ગ્રેટલીંગ	મશીનગન	૧૮૬૧
લુઈ	મશીનગન	૧૯૧૨
પ્રીઅલિં	હાથ વિનાનું પોલાદ	૧૯૧૪
સીઅર્થ	એરોપ્લેન	૧૯૨૫
બોઝ (હિંદ)	કેરેક્ટાગ્રાફ	

મહાન યાંત્રિક શોધો : ઇ. સ. ૧૭૮૦ માં ગાલ્વેનિક વિદ્યુત્તરી શોધ થઈ. ૧૮૩૧ માં ફરેડે ઇલેક્ટ્રો મેગ્નેટીક ઇન્ડક્શનના સિદ્ધાન્તો સ્થિર કર્યાં તે પછી ઇલેક્ટ્રો મેગ્નેટીકના મોભની શોધ થઈ. તે પછી મકિનીએ બિનતારી તારના સંકેશો શોધી કાઢ્યા. એડીસને ગ્રામોફોનની શોધ તે પહેલાં કરી હતી, તાર ટેલીફોનની શોધ પણ થઈ હતી. ટેલી-વીઝનની શોધ ૧૯૨૫-૨૭ વચ્ચે થઈ. યુદ્ધમાં મોટી ભૂમિકા

સખમરોનો, મોટા બોમ્બર વિમાનો, વી-૧ નામનો વિમાની વગરનો ઉડતો બોમ્બ અને બીજા ઘણી યાંત્રિક વિનાશક શોધો થઈ છે. યુદ્ધ પછી આ શોધો જનકલ્યાણ માટે વપરાશે. આ સર્વે શોધો વોટે ૧૭૬૬ માં વરાળચંત્રની શોધ શરૂ કરી તેના ઉપર મહાર બાધે છે.

મહાન રસાયણિક શોધો : રસાયણ તત્ત્વોની શોધો નીચે મુજબ થઈ છે.

નીકલ ૧૭૫૧, ફેરરસ ૧૬૬૯, કોબલ્ટ ૧૭૩૫, નાઇટ્રોજન ૧૭૭૨, હાઇડ્રોજન ૧૭૬૬, ઓક્સીજન ૧૭૭૪, મેગ્નેશીયમ ૧૭૭૪, ટંગસ્ટન ૧૭૮૩, યુરેનિયમ ૧૭૮૬, કલ્કારિન ૧૭૭૪, કોમીઅમ ૧૭૮૭, બેરિયમ, બોરન કલ્કારિયમ, સોડિયમ ૧૮૦૮, આયોડિન ૧૮૧૧, ઇરિડિયમ ૧૮૦૪, પોટાશિયમ ૧૮૦૭, લિથિયમ ૧૮૧૭, સિલિકન ૧૮૨૩, એલ્યુમિનિયમ ૧૮૨૭, બ્રોમાઈન ૧૮૨૬, મેંગ્નેસિયમ ૧૮૩૦, થેલિયમ ૧૮૬૧, આર્ગોન ૧૮૬૪, નીઓન, પોલોનિયમ, રેડિયમ ૧૮૯૮ વગેરેની શોધો થઈ છે.

મહાન વૈજ્ઞાનિક શોધો : જૂના સમયમાં એટલે અદારથી સદી પહેલાં ગ્રીક આધુનિક, યુનાની પદ્ધતિઓ પ્રમાણે વૈજ્ઞાનિક ચિકિત્સા થતી હતી; પરંતુ એલોપથી પ્રમાણેની શોધ-બોળો તો છેલ્લાં ૭૫ વરસો થયાં વધારે પ્રમાણમાં થઈ છે. રોગો સાથે જન્મીને સંબંધ આધુનિક શોધોમાં સમાય છે. એ જન્મીનેમાંથી રસી બનાવી એ રોગમાં ઇન્ફેક્શન દ્વારા આવે છે. એ આ ચોપી રોગોથી સારા બચાવ કરે છે; પરંતુ સૌથી વધારે રોગનિવારણ યુરોપ, અમેરિકામાં મુખ્ય, શાંતિ અને સ્વાસ્થ્યના કાચલા પાળવાથી થયું છે. યુરોપમાં ડાક્ટરોએ ઘણા ચોપી રોગોને નાબૂદ કરી નાખવામાં ફેલ મેળવી છે. પછાત પ્રદેશોમાં એ રોગો હજી છતાંયા નથી. રસીઓ, ઇન્ફેક્શનો મોટા પ્રમાણમાં વધારાય છે. છેલ્લી કેટલીક શોધો નીચે પ્રમાણે થઈ છે.

- ૧ જન્મીનેમાંથી રસીકર્યા લોહ લિસ્ટર નામના અંગ્રેજ ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં શોધી.
- ૨ વનરપતિમાં સૂક્ષ્મ જન્મીનેમાંથી શોધ વૉન લીન્વન હોફે ઇ. સ. ૧૯૮૦ માં હોલાન્ડમાં કરી.
- ૩ વનરપતિમાં જીવન સર જગદીશ બોઝે ચંત્રો દ્વારા શોધી કાઢ્યું.
- ૪ કોલેરાના સૂક્ષ્મ જન્મીનેમાં કોશ નામના શોધકે ઇ. સ. ૧૮૮૪માં શોધ્યા.
- ૫ ગળાના રોગ અને તેની અસર નિવારણની શોધ ૧૮૮૩-૮૬ માં થઈ.
- ૬ હકકવાની રસી પાર્સુરે ૧૮૮૫ માં શોધી.
- ૭ મેલેરીયાના જન્મીનેમાં, પ્લેગના જન્મીનેમાં, લીંબવાના રોગની ટવીટ માંખીઓ, ધતુર્વનાં જન્મીનેમાં, ટાઇફોઇડનાં જન્મીનેમાં, ક્ષયનાં જન્મીનેમાં, શીતળાની રસી, રેડિયમ, પીળા તાવનાં જન્મીનેમાં વગેરે અનેક શોધો ચોપી રોગો માટે થઈ છે.
- ૮ પેન્સિલ્વિયા નામની ડવા જન્મીનેમાં નહિ પાકવા માટે થઈ છે.
- ૯ મરડા અને પાચખાના છૂટ માટે હમણાં યુદ્ધમાં એક ડવા શોધાઈ છે.

મહાન સાહ સોદાગરો(હિંદના): કેટલાક જૂના હિંદી મહાન વેપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓ નીચે સુખ્ય છે:

૧ મંગળદાસ નયુભાઈ—દીવ ખંદેરના સા. ૩૫૭ થયેલ સંવત ૧૭૪૮ માં સુખ્ય આન્યા. એમણે સુખ્યમાં વેપાર શરૂ કર્યો. એમની પાંચમી પેઢીએ સર મંગળદાસ નયુભાઈ થયા. એમણે લાખો રૂપિયાની સંપાદનો કરી છે. સુખ્યની ધારાસભાના એઓ પહેલા હિંદી સભ્ય હતા. એઓ નહેરુ જીવનમાં ઉલટલથોઈ ભાગ લેતા હતા. એમણે સી ફેળવણીની અનેક સંસ્થાઓ ઉભી કરાવી હતી. બોમ્બે એસોસીએશન નામે અનંકિય સંસ્થા પણ રચાવી હતી. જનમ સંવત ૧૮૮૮. સરકારે એમને સી. એસ. આઈ. નો તાંક આપ્યો હતો.

૨ મોતીશાહ અમીચંદ-જનમ સંવત ૧૮૩૮. એમણે સર જમશેદજી જીજીભાઈ બેરોનેટની લાગીદારીમાં ચીન સાથે ફરોડા રૂપિયાનો વેપાર ચલાવ્યો હતો. એમણે કેટલાક વહાણો આપ્યા હતાં. રોજીજીના પર્વત ઉપર એમણે ભવ્ય જૈન મંદિર બાંધ્યું છે. સુખ્યમાં પણ મંદિર બાંધ્યું હતું. દાની સંખાવત કરતા હતા.

૩ રોકે ગોકુલદાસ તેજપાલ—એમનો જનમ સંવત ૧૮૦૮ માં થયો હતો. એમણે વેપારમાં મોટું ધન મેળવ્યું હતું. એમણે મોટાં દાનો કર્યાં હતાં, સુખ્યની ગોકુલદાસ તેજપાલ હોલિપટેલ, હાઈસ્કૂલ, કન્યાશાળા, બોર્ડિંગસ્કૂલ, ઉદ્યોગશાળા અને ગરીબોને મદદ આપવાને માટે લાખો રૂપિયા ખર્ચ્યાં હતા. કચ્છમાં પણ ઘણી શિક્ષણ સંસ્થાઓ, ધર્મશાળાઓ અને કન્યાશાળાઓ ઉભી કરી હતી.

૪ નગરશેઠો (અમદાવાદના) મેવાડથી આવેલા નગરશેઠ શાંતિદાસ. આ ધનવાન કુટુંબના મૂળ પુરુષ હતા. એમણે બાદશાહ અકબરીથી તે ઔરંગઝેબ સુધી મોગલ બાદશાહોની ચાર પેઢીઓ સુધી સાહી શરદો તરીકે સુખ્યતિ મેળવી મોટાં ધર્મિક કાર્યો કર્યાં હતાં. મોગલ દરબારમાં એમનાં કુટુંબીઓ અને વંશજોએ ભારે સન્માન અને લાગવગ મેળવ્યાં હતાં. રોકે શાંતિદાસ, લક્ષ્મીચંદ, પુરાણચંદ, વખતાશાહ, હેમાભાઈ, પ્રેમાભાઈ વગેરે સમર્થ નગરશેઠોએ મોટો વેપાર, લક્ષ્મી અને નહેરુજીવાદી મેળવ્યા હતાં. એમના વંશજો હજી પણ ચિલમલેકો છે.

૫ રોકે લક્ષ્મી દામજી—જંગબારની રોકે જરૂરમ શીવજીની પેઢીના સુત્રીન હતા. એઓ જંગબારના સુલતાનોના આર્થિક સલાહકાર અને અધીર થયા. એમણે જંગબારના રાજ્યમાં હિંદીઓનું સમૃદ્ધ સંસ્થાન રચાવ્યું. અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ અને અમેરિકન કોન્સલો એમના અંગત મિત્રો હતા. એમણે જંગબારમાં ભારે નામના, પૈસા અને લાગવગ મેળવ્યાં હતાં. એમણે પોતાના રોકેને ફરોડાધિપતિ બનાવ્યા હતા. (ઈ. સ. ૧૮૬૦)

૬ રોકે સુદરજી શીવજી સોદાગર—કચ્છનો આ પ્રભુક્ષની ઘોડાનો વેપાર કરતા હતા. મોતીના વેપારમાં સફળતા મળવાથી એણે બહુ ધન મેળવ્યું હતું. ઘણે ઠેકાણે પોતાની શાખાઓ રચાવી હતી. સરકારી સૈનિક કોન્સલક્ટોને ધણો એણે કર્યો. એણે અકબર ધન મેળવ્યું. કાઠિઆવાડમાં અંગ્રેજોએ પગ પેશારો કર્યો, એ સમયે સુદરજી એમના સલાહકાર નિભાયા. એમણે વડોદરા, ભુનાગઢ, ભનનગર, પોરબંદરનાં રાજ્યોને નાણાં ધોરી એ રાજ્યોમાં કેટલાકનો પહોંવટ પોતે સંભાળ્યા લાગ્યા. એમની તરફથી ભુનાગઢ, પોરબંદર વગેરે રાજ્યોમાં દિવાનો નીમ્યા

હતા. બધા રાજ્યોએ એમને ગામડાંઓ ભેટ આપ્યાં હતાં. એમણે અકબર સંપતિ દાન પુન્યમાં ખરી હતી. (અકબરની સહી)

૭ રોકે રત્નમજી પટેલ—પટેલ (પારસી) કુટુંબના આ વહીવે સુખ્ય ભ્યારે મરકીને લીધે સત્તરમી સદીમાં ફર્યું, ત્યારે ઔરંગઝેબના સૂબા ચાકુખખાનની સામે સુખ્યમાં ભારે બચાવ કર્યો હતો. યુરોપિયન અધિકારીઓ મરકીને લીધે સુખ્યથી સુરત ચાલ્યા ગયા હતા, ત્યારે રત્નમજીએ પોતાના માછીમારોની મદદથી મોગલોના મોટા સેન્ય સામે બચાવ કર્યો હતો. એઓએ વેપારમાં મોટું ધન મેળવ્યું હતું. પટેલ મહાસ્થો આપ્યો એમનો હતો. (ઈ. સ. ૧૬૬૦)

૮ લવજી નસરવાનજી વહાડીઆ—સુરતના એક ગામના સુધાર પોતાની હોશિઆરીથી સુખ્યની ઘોડીમાં સરકારી વહાણોનો સુખ્ય બાંધનાર થઈ પડ્યો. એણે મનવારો બાંધી, વહાણો બાંધ્યાં અને અનેક વહાણોમાં સમારકામ કર્યું. એની પાંચ પેઢીઓએ વંશઉતારના સરકારી વહાણો બાંધવાના ધંધાનો ખૂબ વિકાસ કર્યો. સેંકડો મનવારો બાંધી. સેંકડો વહાણો બાંધ્યાં. એકસો વરસો સુધી આ ધંધો ચલાવી મોટી સમૃદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા મેળવી. (ઈ. સ. ૧૭૩૫ થી ૧૮૩૫)

૯ સર જમશેદજી જીજીભાઈ બેરોનેટ—ગરીબીમાંથી આ યુદ્ધરથ ચીનની મુસાફરીઓ કરી, મોટાં વેપારી સાહસો બેઠીને અકબર ધન કમાયા હતા. એમનો જનમ ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં થયો હતો. સર જમશેદજી પહેલા બેરોનેટ થયા. એમણે લાખો રૂપિયા ધર્મદામાં આપ્યા હતા. એમણે ફેળવણી, ઉદ્યોગ, ગરીબોના કલ્યાણ માટેની અનેક સંસ્થાઓ રચાવી હતી.

૧૦ રોકે જમશેદજી તાતા—હિંદના ઉદ્યોગોના આ પિતા ગણાય. એમણે હિંદમાં લોઢા, પોલાદનો ઉદ્યોગ અને વિજળીનો ઉદ્યોગ એમણે રચાવ્યો હતો. બેંગલોરમાં ૩૫ લાખ રૂપિયા આપી એમણે વિજ્ઞાન સંસ્થાનિક સંસ્થા ઉભી કરી છે. ચિલઉદ્યોગને પણ બહુ ટેકા આપ્યો હતો.

મહાન સામ્રાજ્ય ઉદ્ધારકો :

૧ પીટર ધી ચેટ—રશિયાનો ૧૬૮૯થી ૧૭૨૫ સુધી સમ્રાટ હતો. એણે રશિયાનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ભૂત હોલાંડ જઈ સાધારણ મળી તરીકે રહી હુન્નરઉદ્યોગો શીખી આવી પોતાના દેશમાં વહાણવટું અને બીજાં માફક ઉદ્યોગો દાખલ કર્યાં. લાયબ્રેરીઓ ચિત્રશાળાઓ, સ્મૃતિચર્મો વગેરે ફેળવણીને મદદ રૂપ થઈ પડે એવાં સંકલ્પવાન બોલ્યાં. છાપખાનાં રચાવી પુસ્તકો છાપાવ્યાં. એણે વેપાર વધારી રશિયાનો આર્થિક સ્થિતિ સદર કરી. સેંટ પીટર્સબર્ગ (લેનિન) રચાવ્યું. યુદ્ધમાં પણ એનું કૌશલ્ય દેખા જેવું. એને જગત અને રશિયાનો 'પીટર ધી ચેટ'ના માનવંતા નામે બોળાયે છે.

૨ ન્યેઓન્ વોશિંગ્ટન—અમેરિકા અંગ્રેજ તાબા નીચે હતું. અંગ્રેજ રાજકારીઓ જેમ હંમેશાં બને છે, તેમ ગુલામ પ્રભુ ઉપર નખાતા ફરો નાખ્યા, આથી અમેરિકન પ્રભુએ ન ચિવકારતાં ચૂપકી પકડી. ત્યારે ૧૭૭૬માં ન્યેઓન્ વોશિંગ્ટને અમેરિકાને સ્વતંત્ર નહેર કર્યું અને અંગ્રેજોની સામે યુદ્ધ નહેર કર્યું. પહેલાં તો અમેરિકનોનો પરાજય થયો; પરંતુ કાન્સરની મદદથી અને વોશિંગ્ટનના સેનાધિપતિપણા નીચે ઉપરા ઉપરી અંગ્રેજોનો પરાજય કરવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૦૭માં અમેરિકાના

નાનાં નાનાં રાજ્યો ભેગાં મળી, સંપૂર્ણ કરી મધ્યસ્થ રાજ્યસત્તા બાંધી બંધારણ થઈ કાઢ્યું. વૉશિંગ્ટન આજના મહાન અને મનવાન અમેરિકાનું આ જહાજ અનેક તોફાનો સામે ટકાર થયું.

૩ નેપોલીયન—(જુઓ ‘મહાન ક્રૂર વિક્રતાઓ’)

૪ ફેબ્રુઆરી-ઈટાલી મૂળ તો ઓસ્ટ્રીઆના તાબા હેઠળ હતું. ઈટાલીમાં એ વખતે ત્રિમૂર્તિ રૂપે ત્રણ યુવાન પુરુષોની મહાનતે સ્વાતંત્ર્ય મેળવી ‘મેન્નેનોએ’ ઈટાલીમાં સ્વતંત્રતા જગાવી. ગારીબાન્દીએ યુદ્ધ કરી ઈટાલીઆને વિકાસને પંથે મૂક્યા. ઓસ્ટ્રીઆનોથી છોડાવ્યા. કેવરે સુતસદીગીરી વાપરી ઈટાલીનું બંધારણ બાંધી એનું આર્થિકશક્તિ સુધાર્યું. ઈટાલીમાં એકતા આણી, આજની ઈટાલીયન પ્રભુને સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે ઓળખાવ્યું.

૫ ખ્રીસ્ત ધર્મમાં—રશિયાના રાજ્યને ‘ફેડરીક દાવિડે’ મહાન બનાવ્યું. ધર્મમાં જન્મનીના જુદાજુદા રાજ્યોને એકત્ર કરી જર્મની, સંયુક્ત જર્મનીને જન્મ આપ્યો. ઇ. સ. ૧૭૧૫ માં એ જન્મ્યો હતો. પ્રસિદ્ધિ પડે પ્રધાન બન્યો. ૧૮૧૬ માં એણે ઓસ્ટ્રીઆનો પરાજય કર્યો. ૧૮૭૧ માં જન્મ પ્રભુને હરાવી, જર્મનીમાં બીજા રાજ્યોને સાથે મેળવી જર્મનીને વિકાસની દોલે મૂકવા માર્ગ કરી આપ્યો. જર્મનીને ધોડા જ વખતમાં યુરોપનું આગેવાન બનાવ્યું. વિદ્યા, હુનર, ઉદ્યોગ, શિક્ષણનો વિકાસ હાથ ધર્યો. જર્મનીનાં સૈન્ય અને સાગર મનવારોમાં ફેરફાર આણી મજબૂત બનાવ્યાં. ૧૮૯૦ માં ફ્રેંચર વિલિયમ બીજા સાથે ન બનવાથી રાજ્યનું આપ્યું.

૬ મીકાડો સુત્સુહીટો—બંધાનને રાજ્યકર્તા હોતા. ભપાનિંક પ્રભુ પોતાના સમ્રાટને ઇશ્વર જેવા પવિત્ર મહાન ગણી પૂજા કરે છે. ભપાનિંક લોકો પરદેશી હુનરો, વિદ્યા અને ચંદ્ર-શાસ્ત્રને ધીકારતા હતા. તેઓ પરદેશમાં જતા નહિ અને પરદેશીઓને આવવા દેતા નહિ. એકંદરે પછાત પ્રભુ હતી. સુત્સુહીટોએ પરદેશીઓની વિકસતી શક્તિઓ નોંધી પોતાની પ્રભુને પરદેશ બંધુકર ઉદ્યોગ શીખી આવવાની આજ્ઞા આપી. ભપાનમાં પણ અધિકારી શોડુનોનું શાસન સેંકડો વર્ષો થયાં ચાલતું હતું. સુત્સુહીટોએ સર્વ સત્તા એમની પાસેથી પોતાના હસ્તક લીધી. ભપાનમાં અનેક વિદ્યતા છતાં પ્રગતિને માર્ગે મૂકવા કાશીય કરી, સફળ પણ થયો. ભપાનિંકો એની ઉત્સાહિત દોરવણીથી મહાન પ્રભુ બની. એમણે ઉદ્યોગ, રસાયણશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને અપનાવી. ભપાનિંકોએ પ્રથમ ૧૮૬૪ માં ચીનને પકડી હરાવ્યું. ૧૯૦૪ માં રશિયાનો પરાજય કર્યો. આધુનિક ભપાનનો એ લઘવૈયો બન્યો. ભપાનિંકોમાં રહેલી ગુપ્ત શક્તિને પ્રકાશીત કરી ભપાનને મહત્વાકાંક્ષી બનાવ્યું.

મહાન સુધારક ધર્મસંસ્થાપકો : (હિંદના)

વેદિક ધર્મની કેટલીક માન્યતાઓનો દેશ, કાળ અને વસ્તુ સમજ સમયાવસર સુધારા કરનાર અને નવા સંપ્રદાયો સ્થાપનાર મહાન ધર્મ સુધારકો—

(૧) બુદ્ધ—ગૌતમ બુદ્ધનું ચરિત્ર ઉપર આપ્યું છે. એમણે બ્રાહ્મણોનું એકત્વ, યજ્ઞયાગાદિકની અવાવશ્યકતા, વર્ણશ્રમ અને હલકી લેખી ભતોનો ભાવના, વેદોનું અપૌરુષેયપણું વગેરે સનાતન હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાન્તોને પોતાના ધર્મમાં તિલાંજલી આપી છે.

(૨) શ્રી. મહાવીર સ્વામિ—એમણે પણ વેદિક ધર્મના ચતોની હિંસા, યજ્ઞયાગાદિક, વર્ણોના વહા, ઉચ્ચ નીચનો ભેદ અને ક્રિયાકાંડનો પોતાના ધર્મમાં નિષેધ કર્યો છે.

(૩) શ્રી. રામાનંદ—આ પ્રતાપી બળવાજોર સુધારક હતા, એણે પૂજાપાઠ, તિર્થ, વેદ પુરાણ એ સર્વને ગોણપણ આપ્યું. ન્યાત અને મૂર્તિપૂજા સાથે બળવો પોકાર્યો. એણે સત્સંગને પ્રાધાન્ય આપ્યું. એના વણકર કબીરા, ચમાર દેવાસ, હાલમસેન, ખાટકી સાધનો વગેરે હલકા વર્ણના મહાન સંત શિષ્યો હતા. એમના સંપ્રદાયનો કાળ ઇ. સ. ૧૩૦૦ થી ૧૪૦૦નો છે.

(૪) શ્રી. કબીર—વણકર કબીરજી પણ શ્રી. રામાનંદના શિષ્ય હતા, એમણે નિર્ગુણ રામની ભક્તિ ગાઇ. હિંદુ સુન્નિલધર્મ નામે વચ્ચે એકતા ઘોષી. ગુરુ, મૂર્તિ, તિર્થયાત્રા, જપ, તપ, હોમ, હવન, મંદિરો, ગુરુઓ, મહંતો, યજ્ઞયાગાદિક, ક્રિયાકર્મકાંડાદિકનો નિષેધ કર્યો. મન, ઉપવાસનો પણ એના પંથમાં રામાવેશ નથી. વેદની અપૌરુષેયતા પણ એ રિષકારતા નથી. અકચર બાદશાહે કબીરજીના સંપ્રદાય ઉપરથી પોતાનો “દીને ઇલાહી” નામે પંથ કાઢવા ઇચ્છા રાખી હતી. કબીરજીને પંથ ગરીબ લોકોમાં ખૂબ પ્રસર્યો છે. ગુજરાતમાં આ પંથ સત્તરમા સૈકામાં લાખલ થયો લાગે છે.

(૫) દાદુદયાળ—એમણે દાદુ પંથ ચલાવ્યો. એમનો જન્મ અમદાવાદમાં સંવત ૧૬૦૧માં ફાગણ સુદ ૮ને દિવસે થયો હતો. એમના પિતા ભતે નાગર અથવા મોચી હતા. એમના ઉપર કબીરની છાપ હતી. એણે પણ નિરાકારની ઉપાસના, વર્ણ, ભતિ, તપ, યજ્ઞ, તિર્થ, મૂર્તિપૂજા આદિનો એણે પણ નિષેધ કર્યો છે. ગુજરાતમાં આ પંથનો પ્રસાર છે.

(૬) ગુરુનાનક—(ઇ. સ. ૧૪૬૯થી ૧૫૫૫) શીખો જેવા વીરોના ધર્મને જન્મ આપનાર ગુરુ સાહેબ નાનકના ઉપર રામાનંદ, કબીર અને રડોદાસની અસર છે. રામાનંદની સુધારક ધર્મન્યોતિએ આ શીખધર્મને પ્રકટાવ્યો છે. ગ્રંથ સાહેબમાં મીરાંબાઈ, રહોદાસ, કબીરસાહેબ, રામાનંદજીનાં પદો ઉધૃત કરેલાં છે. નાનક ગુરુસાહેબના સિદ્ધાન્તો બુદ્ધ નિરાકાર રામનું ભજન, ઉપાસના, કર્મકાંડ, તિર્થયાત્રા, યજ્ઞયાગાદિક, મંત્રો, મૂર્તિપૂજા વગેરેનો ત્યાગ છે. આજે ચાલીસ લાખ શીખો એમના અનુયાયીઓ છે. સંગ્રહન, પરાક્રમ, શૌર્ય એ શીખધર્મનાં આગે બન્યાં છે. એમનાં મંદિરો દરબાર સાહેબ કહેવાય છે. ત્યાં ગ્રંથ સાહેબની પૂજા અને વાંચન થાય છે. નાનકજી પછી બીજા નવ ગુરુઓ થયા છે. તેમાં છેલ્લા પાંચ તો સુન્નિઓ સાથે લડી મુઆ છે.

(૭) દયાનંદ સરસ્વતિ—કાઠિઆવાડના મૂળશંકર દયાનંદ સરસ્વતિ થયા, એમણે “આર્ય સમાજ” નો સંપ્રદાય કાઢ્યો છે. વેદો ઉપર આર્યસમાજનો પાયો છે. કોષપણ ધર્મ માનનારને ધર્મ પરિવર્તન કરવા માટેની શુદ્ધિને આર્ય-સમાજ માને છે. યજ્ઞયાગાદિકને પણ આર્ય સમાજ માને છે. પુરાણો, મૂર્તિપૂજા, ભતિ, તિર્થયાત્રા, મનોને આર્યસમાજ માનતો નથી. પંજાબમાં એની વ્યાપકતા વિશેષ છે. એના અનુયાયીઓ વીસેક લાખ ગણાય છે. ગુજરાતમાં પણ એ સ્થપાયો છે. કદર હિંદુધર્મ છે. સ્વામિ શ્રદ્ધાનંદજી અને લખપતરાય એ સંપ્રદાયના છે.

(૮) **બ્રહ્મો સમાજ**—શ્રી. રામમોહનરાયે આ સુધારક સંપ્રદાય કાઢ્યો છે, એના અનુયાયીઓની સંખ્યા જહુ વિશેષ નથી; પરંતુ તે સર્વે ભણેલાં, બુદ્ધિમાન અને ધનવાન છે. બ્રહ્મો સમાજ ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મની છાયા છે. વેદ, પુરાણ, મૂર્તિપૂજા, યજ્ઞાદિક, ભતિ, વર્ણશ્રમ, જપ, તપ, ઉપવાસ, વેદ પુરાણની પૂજ્યતા આ સંપ્રદાય માનતા નથી. ગુજરાતમાં એ માર્ખના સમાજને નામે બેળખાય છે. શ્રી. કીશનચંદ્રસેને એમાંથી છૂટા થઇ સાધારણ બ્રહ્મ સમાજ સ્થાપ્યો હતો. શ્રી. બ્રહ્મસમાજની સ્થાપનામાં શ્રી. દેવેન્દ્રનાથ કાકુરે (કવિવર રવિન્દ્રનાથના પિતાજીએ) પ્રમુખ ભાગ લીધો હતો.

મહાન સ્થાપકો : હેત્રીદુનાંત (ફ્રેંચ) રેડ- કોસના સ્થાપક, હુડરો વિલ્સન (અમેરિકન) પ્રભાવધના સ્થાપક, લોર્ડ જેડન પૉવેલ (અંગ્રેજ) કોલિડિંગના સ્થાપક, મહાત્મા ગાંધી (હિંદી) સત્યાગ્રહના સ્થાપક, શ્રી. હુમ (અંગ્રેજ) હિંદી મહાસભાના સ્થાપક, હેનોમેન (જર્મન) હોમિયોપેથીના સ્થાપક, હુબ્રેઇટલ (ફ્રેંચ) આધિયાત્મોનાં વાંચનની પદ્ધતિના સ્થાપક, રાઇટ લાઇઓ વાયુ ચંચના સ્થાપકો, એડિશન ફેનોગ્રાફના સ્થાપક.

મહાસભા (હિંદી) : હિંદી મહાસભાની સ્થાપના ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં શ્રી. એ. એ. હુમ એક નામના નિવૃત્ત સિવિલ સર્વન્ટે કરી હતી. મહાસભાનું પ્રેય હિંદમાં એકતા સ્થાપવી, હિંદોને નૈતિક, સામાજિક અને રાજકીય વિકાસ કરવો, હિંદને સંસ્થાનના દરબને આપવો, હિંદમાં રાજકીય બંધારણીય માર્ગે હિંદના શાસનમાં હિંદીઓને હિસ્સો આપવો, વગેરેનું છે. મહાસભાની પહેલી બેઠક ૧૮૮૫ માં ડબલ્યુ. સી. બેનરજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં સુરતની મહાસભામાં શ્રીયુત્ત તીલક અને લાલા લખપતરાયે ખાલી કરાવે કરતાં આગળ વધવાની હિમાયત કરી. આથી મહાસભામાં ભંગાણ પડ્યું. ૧૯૧૬ માં લખખતરાયે મહાસભામાં રાજદ્વારીઓ વચ્ચે એકતા આવી. ૧૯૨૦ માં મહાત્મા ગાંધીજી મહાસભામાં બેઠાયા. મહાસભાને સવિનય ભંગની ચળવળમાં લાંબા. એ અસહકારી હિલચાલ નિષ્ફળ નીવડી હતી. ૧૯૨૭ માં મહાસભાએ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાને ઠરાવ કર્યો. ૧૯૨૦ થી બીના મોટા રાજદ્વારીઓ સુરેન્દ્રનાથ બંધોપાધ્યાય (બેનરજી) વામ્બા, ચિંતામણી, સર સ્વામી આચર વગેરે મહાસભાથી છુટા પડી એમણે ભુદે લીખરલ પક્ષ સ્થાપ્યો. ૧૯૨૮ માં ૧૯૨૯ ની આખર પહેલાં એ સંસ્થાની દરબને મળે, તે તે સ્વીકારવાનું મહાસભાએ નહેર કર્યું. ૧૯૩૦ માં મહાસભાની ઉપલી માગણી સરકારે ન સ્વીકારવાથી સવિનયભંગની ચળવળ શરૂ થઈ. ૧૯૩૧ માં ગાંધી-ઈવીન સમજૂતી થઈ. મહાત્માજી એકલા મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે લંડન ગોળમેજી પરિષદમાં ભાગ લેવા ગયા. ૧૯૩૨ માં મહાસભાને ગેરકાયદેસર સંસ્થા ઠરાવી. હિંદી સરકારે આ અસહકારની ચળવળ દાખી દીધી. ૧૯૩૪ માં મહાસભાએ સવિનયભંગની ચળવળ પાછી ખેંચી લીધી. ઇ. સ. ૧૯૩૫ ના ડીસેમ્બર માસમાં મહાસભાએ ૫૦ વર્ષ પૂરાં થવાના સુવર્ણ મહોત્સવ ઉજવ્યા. ૧૯૩૭ માં મહાસભાએ પોતાના પ્રતિનિધિઓ ધારાસભામાં મૂકવા માંડ્યા અને ગુજબ, મદ્રાસ, બેંગાલ, સંયુક્ત પ્રાંત, મધ્ય પ્રાંત, સરહદ પ્રાંત અને ઝોરીસમાં પ્રધાન-મંડળો સ્થાપ્યા. ફેબ્રુઆરીમાં પહેલી ગ્રામ્ય મહાસભા મળી. ૧૯૩૮ માં યુદ્ધ શરૂ થયું. તેમાં પ્રધાનમંડળે ભાગ લેવાની ના

પાડી. ૧૯૪૦ માં વાઇસરૉયની વિસ્તૃત કારોબારી સભામાં સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા નથી, એવા કારણથી મહાસભાએ વાઇસરૉયની દરખાસ્ત સ્વીકારી નહિ. ફરી અત્રિંગત સવિનયભંગની શરૂઆત થઈ. ૧૯૪૨ માં સર ર્દ્રેફર્ડ કીપ્સની સુધારાની દરખાસ્ત બેમાં યુદ્ધ પછી સંસ્થાનિક દરબને આપવાની ઇચ્છા દેખાડવામાં આવી હતી; પરંતુ મહાસભાએ આ કબૂલ કરી નહિ અને 'હિંદ છોડી ચાલ્યા ભવ' એવો ઠરાવ ૮ મી ઑગસ્ટે પસાર કર્યો. સરકારે દમનનીતિ શરૂ કરી. મહાસભા કાર્યવાહકને બેલની યાત્રાએ મોકલ્યા. ૧૯૪૪ ના સપ્ટેમ્બર સુધીમાં હજુ ગાંધીજી સિવાય કોઇને છોડવામાં આવ્યા નથી. તબીયતને કારણે મહાત્માજીને શુદ્ધિ આપવામાં આવી છે.

માઇસાર : દક્ષિણમાં એ દેશી રાજ્ય આવેલું છે. આખા હિંદનાં દેશી રાજ્યોમાં ઉદ્યોગ, સંસ્કૃતિ અને રાજકીય સુધારામાં આગળ દેશ છે. સેનદળ વસતિ ૭૩,૨૬,૦૦૦ ની છે. મૂળ લાખા કાનડી છે.

ખેતી—પ્રભનો મૂળ ધંધો ખેતીનો છે. મુખ્ય અનાજની પેદાશ રાગી છે. લગભગ ૨૨ લાખ એકરની જમીનમાં આનું વાવેતર છે. ળા લાખ એકરમાં અણાનો પાક થાય છે. ચોખા પણ થાય છે. આ સિવાય જુવાર, એરંડીઆ, સોંગ્રહળી, ખાજરો, તલ, શેરડી, ચા વગેરેની પેદાશ છે. ખેતીની બીજી પેદાશોમાં કપાસ, શણ, મરચાં, સુંઠ, ધાણા, છર્, કોડી, લસણ, રાઈ, તમાકુ આવી ભય છે. બેંગલોર વગેરે ઠેકાણે ફળો અને શાકભાજી સારા પ્રમાણમાં થાય છે. એલચી અને સોપારી પણ કીક પ્રમાણમાં થાય છે. જંગલોમાંથી માઇસારને સુખક, પાકો સાગ, પુન્ડુ અને કાથું લાકડું, લાખ વગેરે મળે છે. હાથીઓ પુખ્ત છે. રાજ્યની નીતિ જંગલોના નિકાસની છે.

કાપડનો ઉદ્યોગ—ગુલ્ડહોગ તરીકે અને મિલ-ઉદ્યોગ તરીકે ત્યાં કાપડનો વિકાસ કીક પ્રમાણમાં થયો છે. એક કરોડની થાપણવાળી નવ કાપડની મિલોમાં ૩૪,૬,૪૪૦ રિપન્ડલ છે અને એમાંથી લગભગ ૧૫ થી દોઢ કરોડ રતલ સુતર બને છે. ૫૦ લેટલાં કાપડ વણવાનાં નાનાં નાનાં કારખાનાં છે. રૈશમ પણ આ રાજ્યમાં થાય છે. કીડાના ઉછેરમાં દસ લાખ માણસોનું ગુજરાન ચાલે છે. વાર્ષિક પેદાશ ૧૦ લાખ રતલ નેટલી છે. નાની મોટી ૭૨ રૈશમની મિલો છે. સરકારી મિલોમાં ઊંચું રૈશમ વણાય છે.

ઊન—સાઠ લાખની મૂડીવાળી ૪ બેનની મિલો છે. તેમાં ૮,૪૬૩ રિપન્ડલો છે. આ સિવાય શેતરંજીઓ, અને ગાંધીયા અનાવવાનાં કારખાનાં પણ છે.

લોહાનો ઉદ્યોગ—રાજ્ય તરફથી લોહા અને પોલાહનું મોટું કારખાનું બ્રાવતી ખાતે ચાલે છે. તેમાંથી ૧૬,૬૬૦ ટન લોહું અને ૬૫,૦૮૮ ટન પોલાહ તૈયાર થયું હતું.

રાજ્ય તરફથી સાણનું કારખાનું પણ છે. ત્યાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં સાણ અને શૂંગારનાં સાધનો અનાવાય છે. સુખકની મિલોમાં સુખકનું તેલ નીકળે છે. કપ, પ્યાલા, રકાળીઓ માટે પણ મેડેસુર રાજ્યમાં પણ ચીની મિલ છે. રંગ, લાખ, અને ચારનિશ પણ પોતાના જ પ્રદેશમાંથી મેળવી લેવાય છે.

ઇલેક્ટ્રિકના કારખાનામાં વિજળીને લગતી વસ્તુઓ અનાવવામાં આવે છે. બીજા એક કારખાનામાં ફક્ત ખેતીને લગતાં

સાધનો તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ સિવાય સરકારી સહાયથી માઈસોર ખાંડ મિલ, માઈસોર તમાકુ મિલ, માઈસોર પેપર મિલ, માઈકામની મિલ, માઈસોર વિજળી બુલ્ક બનાવવાની મિલ, રસાયણ અને ખાતર બનાવવાની મિલ, તેલબીઓ પીલવાની મિલ, કોરીયું કારખાનું, કાચ અને અનામલનું કારખાનું વગેરે કારખાનાં માટે છે.

જનવિદ્યુતનું કારખાનું—શિવ સમુદ્રના કાવેરી નદીના ધોમમાંથી જલવિદ્યુત જીતવન કરવામાં આવે છે. ગેરસાધના ધોમ ઉપર ખીણું કારખાનું પણ તૈયાર થઇ ગયું છે. માઈસોરના ઉદ્યોગો અને શહેરમાં જલદી વિજળી આ કારખાનાંએ પૂરી પાડે છે.

ખનીઓ—હિંદમાં માત્ર માઈસોરમાં જ સોનાની ખાણો માત્ર છે, ચાર ખાણોમાંથી કુલ ૩,૧૪,૫૦૧ ઓંસ સોનું કિંમત રૂ.૧૧ લાખ પૌન્ડનું ઉપજે છે અને ૨૨,૭૪૬ ઓંસ રૂ.૫ ૧૬૩૬-૪૦ માં નીકળ્યું હતું. બીજાં ખનીઓમાં ૩૬,૮૬૧ ટન કોબાઈટ, ૩,૨૨૬ ટન ક્રોસીલાઈ, ૪,૮૫૩ ટન મેંગેનીક, ૨૨૬ ટન તાંબુ, ૮૭ ટન અપરખ નીકળ્યું હતું.

વેપાર—માઈસોર પાસે એક બંદર નથી. આથી રેલ્વે મારફતે વેપાર ચાલે છે. નીકાશ સોનું, અનાજ, સોપારી, પાન, રેશમ, ખાંડ, કાપડ અને ખીણ વિલાયતી વસ્ત્રો છે.

શહેરો—માઈસોર રાજધાનીનું શહેર છે. મુંદર છે. બાગબગીચા, ચામુંડકેવીનું પર્વત ઉપરનું મંદિર. રાત્ર ચહેલો અને શિક્ષણ અને ઉદ્યોગ સંસ્થાઓ જવા જેવી છે.

મેંગલોર—મોટું નેવાલાયક શહેર છે. અહીં તાતા રીસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યુટ, આખા હિન્દી શિક્ષણની મોટી સંસ્થા છે.

માખણ : હિંદમાં પુષ્કળ બને છે, કારણ કે આખા જગતના ચીન ભાગનાં દૂધાળાં ભનવરો હિંદમાં છે; પરંતુ હિંદનાં પ્રશ્નો નબળાં હોવાથી દૂધહલી માખણ ઘણું જ ઓછું બાપે છે. જર્મનીમાં આપણને માત્ર ચોથા ભાગનાં પ્રશ્નો છે, છતાં દૂધ તે સમાન જ એટલે આપણા જેટલું જ બાપે છે. માખણમાંથી ધી માય છે, પણ ધી કરતાં માખણના ગુણો ઉત્તમ છે. માખણ બે દિવસ રહેવાથી ગંધાઇ ખાટું થાય છે, પણ ઊંચામાં રહી શકે છે. મીઠું સાકર મેળવવાથી પણ માખણ જલદી ગંધાતું નથી. માખણ પરદેશથી પણ આયાત કરાય છે. દર વર્સે ૭,૦૦૦ ટન જેટલું માખણ ૬ લાખ રૂપિયાનું હિંદમાં આયાત થાય છે. આ સિવાય દર વર્સે ઓસ્ટ્રેલીયાથી ભમેલ દૂધના ડબાઓ ૧૧,૦૦૦ રતલ આમલની કરાય છે. માખણ બાલકૃષ્ણને બહુ વહાતું હતું, તેથી બાલકૃષ્ણ માખણચોર કહેવાય છે. માખણને નવનીત પણ કહે છે. માખણ શીખ,

પાત્રબંધ, કવિ વધારનાર, બળપ્રદ, સચિત્ત, મધુર, સુખકારક, આખનું તેજ વધારનાર, પુષ્ટિકારક અને વાત, પિત્ત, કફ, ઉષ્મસ, અર્શ, ક્ષય, થાક, શૂળ અને રક્તવિકારોના નાશ કરે છે.

માડાગારકર : ફ્રેન્ચોના આ બેટ હિંદી મહા-સાગરમાં આંચો છે. એનું સેવકળ ૨,૨૮,૦૦૦ ચો. માઈલનું અને વસતિ ૩૮,૫૩,૨૬૩ ની છે. એના વિશે વધારે હકિકત માનસના વર્ણનનાં સંસ્થાનોમાં “ફ્રેન્ચ માડાગારકર” માં જુઓ.

માદેરા : જૂમળ સમુદ્રમાં આવેલા આ બેટ સીસીલીથી ૫૮ માઈલ દૂર છે. એની લંબાઈ ૧૭ માઈલ અને પહોળાઈ ૬ માઈલની છે. કુલ સેવકળ ૬૧૧ ચો. માઈલનું છે. એની નબંધકમાં ગોઝોના બેટનું સેવકળ ૨૪૧ ચો. માઈલનું છે. એની વસતિ ૨,૪૧,૬૨૧ ની છે. આ ઉપરાંત અહીં મોટું સૈન્ય રહે છે. આ બેટની પ્રજા જૂની છે. ધર્મે રેશમ કેષોલિક ખિસ્તી છે. મદાલિના આ ટાપુ ઉપર સંસ્કૃતિની લાખગ છે. એની ભૌગોલિક રિયત અમત્યની છે. અંગ્રેજોના પૂર્વના સામ્રાજ્યના બચાવ માટે બે કેટલાંક કિલ્લેખીના અમત્યનાં ચાવી રૂપ સ્થાનો છે. તેમાં માદેરા પણ એક છે. એમાં મનવારોના કાંદેલી, હવાઈ મોટું મથક, હવાઈ વિમાનોના કાંદેલો અને સૈન્ય રહે છે. એને લગ્ન લેવા જર્મનીએ માત્ર બે વરસો સુધી દરરોજ માદેરા ઉપર વિમાની આક્રમણો કર્યા હતાં, પણ માદેરા છતી રાકાનું નંડાવું. એની વાણિક પેદાશ ૧૬૩૫-૩૬ માં ૧૧૧૧ લાખ પૌન્ડ અને અર્થ ૧૧૧૧ લાખ પૌન્ડનું હતું. આમલની માલની કિંમત ૩૭૧ લાખ પૌન્ડ અને નિકાશ માલની કિંમત પા લાખ પૌન્ડની માલ હતી. કાઈ ભતનો ઉદ્યોગ આ બેટમાં નથી.

મિનરલ વોટર : કુદરતી અરોગ્યોમાં કોષ કોષ રચે હલકું, જલદી પાચન કરાવી દે તેવું અને રસાયનોથી સંમિશ્રીત પાણી મળે છે. યુરોપમાં તેવા પાણીનો મહોવા ઘણો હોવાથી તે સુપરસિદ્ધ અરોગ્યોના પાણી શીશાઓમાં પેક કરીને વેચાય છે. હિંદમાં પણ આયાત કરાય છે. સોડા વાટરમાં ચોક્કા પાણીની સાથે સોડા એસિડ મેળવી ગેસથી એને શીશા માં ભરે છે. આપણા દેશમાં સોડા વાટર, લેમેનેક, જીનર, વગેરેને મિનરલ વોટર કહે છે.

મિલોના નદી : વિશ્વસુદ્ધના સમયમાં આપણા ઉદ્યોગોએ સારી કમાણી કરી છે. છેલ્લાં બે વરસો થયા મિલોની પેદાશ ઘણી વધી ગઈ છે. માત્ર કોલસાની ખાણોના નદે ખાણીને રહી છે. હોમોદર નદીમાં મોટી રેલ આવવાથી ઝરીઆની ઘણી ખાણો પાણીમાં ધોવાઈ ગઈ છે. યુદ્ધ સેનામાં કોલસો મોટી રકમે નિકાસ થાય છે. આથી કોલસાની સખત તાણ ઉદ્યોગોને માટે હિંદમાં અનુલભવી પડે છે. સુખ ઉદ્યોગોની ૧૩૪ કંપનીઓના સમૂહનો નદી નીચે અજબ છેલ્લાં ત્રણ વરસોના હતા. સરખામણી માટે અહીં આપો છે.

૧૯૪૨

વસ્તુ	મિલોની સંખ્યા	ચોક્કા નદે	ફંડોમાં લેવાયાં	સરકારી કરવેરા	ડિવિડંડ	ખીસ વર્ષમાં ખેંચી જવાયાં
જમીન	૩૭	૪,૩૦,૬૬,૧૩૪	૬૬,૦૬,૫૭૨	૨,૫૬,૪૫,૦૬૦	૬૬,૫૨,૨૨૪	૩૪,૫૭,૬૨૫
કોલસા	૩૬	૬૫,૬૮,૫૦૭	૨૩,૩૭,૬૩૭	૧૪,૭૮,૭૩૧	૧૪,૭૬,૨૮૩	૫,૧૭,૩૩૬
આ	૧૫	૧૭,૩૪,૭૨૪	૩,૬૭,૧૦૪	૩,૬૪,૮૧૬	૬,૦૨,૫૦૮	૪,૬૬,૭૫૫
ખાંડ	૪	૨૦,૮૩,૨૩૩	૮,૫૭,૨૭૬	૩,૬૦,૪૨૫	૫,૭૮,૦૦૦	૪૦,૬૫૨
ઇર્જનેરી	૫	૮,૬૭,૦૧,૦૮૭	૨,૪૬,૪૫,૫૨૧	૩,૮૬,૦૨,૧૮૭	૨,૨૬,૩૧,૮૪૨	૧૬,૨૨,૪૮૬
કાપડ	૧૧	૨,૬૫,૭૫,૪૩૮	૭૫,૧૭,૨૩૭	૧,૧૩,૪૩,૪૬૦	૫૧,૧૧,૧૫૬	૨૫,૩૬,૬૧૧
પરચુરણ	૨૨	૪,૧૮,૩૬,૦૬૫	૧,૪૮,૬૨,૦૭૬	૧,૭૩,૩૬,૧૬૩	૧,૦૩,૬૬,૫૫૩	૧૮,૩૫,૬૬૩
રોડલ	૧૩૪	૨૦,૮૫,૬૫,૧૮૮	૫,૭૨,૨૩,૬૨૬	૬,૫૭,૩૩,૬૧૧	૫,૧૩,૬૧,૫૬૬	૬૪,૪૬,૧૦૬

૧૯૪૩

ભથ્થું	૩૭	૪,૦૧,૪૭,૪૪૪	૪૮,૪૫,૩૨૬	૨,૪૩,૪૬,૪૮૦	૬૭,૭૬,૪૧૧	૩૭,૩૩,૮૩૬
ઝાલસા	૩૬	૫૦,૧૬,૪૮૧	૧૬,૬૭,૭૮૬	૧૮,૭૮,૬૪૭	૧૪,૧૭,૮૮૬	૧,૭૩,૭૩૫
ચા	૧૫	૨૪,૮૨,૬૬૦	૭,૪૬,૪૬૬	૧,૩૧,૧૪૬	૧૩,૪૦,૧૩૩	૫,૮૧,૨૪૭
ખાંડ	૪	૧૩,૬૮,૭૦૦	૫,૦૬,૪૪૬	૪,૫૭,૧૨૧	૫,૨૫,૦૦૦	૫૧,૮૨૬
ઇન્નેરી	૫	૧,૭૭,૮૫,૮૧૦	૧,૬૧,૬૮,૧૩૦	૨,૬૭,૨૫,૩૦૮	૨,૦૧,૫૧,૫૬૨	૧૩,૦૩,૪૬૧
કાપડ	૧૫	૧,૧૨,૪૭,૦૦૦	૧,૧૦,૧૮,૭૧૫	૩,૫૧,૪૪,૬૬૪	૮૧,૨૭,૨૬૦	૧૬,૪૧,૧૫૬
પરચુરણ	૨૨	૫,૧૭,૬૩,૬૨૩	૧,૮૩,૦૦,૮૩૬	૨,૫૮,૪૬,૪૨૫	૧,૨૦,૬૮,૦૧૭	૨૧,૧૩,૪૭૦
ટોટલ	૧૩૪	૨૩,૫૨,૪૫,૪૬૮	૫,૬૭,૩૬,૭૧૧	૧૧,૮૦,૩૩,૮૨૪	૫,૩૪,૮૬,૩૮૨	૬૧,૦૬,૩૦૧

૧૯૪૪

ભથ્થું	૩૭	૨,૧૮,૩૬,૫૩૪	૪૬,૬૧,૫૨૭	૧,૮૭,૨૨,૭૩૬	૭૬,૬૨,૩૪૪	૨૭,૨૦,૫૮૩
ઝાલસા	૩૬	૧૦,૧૦,૭૬૫	૨૦,૪૭,૬૭૪	૨૪,૦૩,૫૬૬	૧૬,૭૩,૬૩૭	૧૦,૨૫,૨૦૬
ચા	૧૫	૨૦,૫૬,૬૭૪	૪,૩૧,૮૪૨	૫,૬૪,૧૦૨	૧૦,૬૪,૬૪૦	૬,૬૪,૪૩૬
ખાંડ	૪	૪૬,૩૭,૨૬૬	૧,૧૧,૩૦૭	૩૦,૦૪,૦૦૦	૬,૭૦,૦૦૦	૨,૩૮,૨૭૬
ઇન્નેરી	૫	૭,૮૭,૦૪,૭૧૦	૧,૮૨,૦૫,૧૩૬	૪,૦૩,૦૦,૩૮૮	૨,૦૧,૨૪,૧૦૨	૬,૬૨,૧૨૨
કાપડ	૧૫	૧૧,૧૫,૧૮,૭૧૭	૨,૬૦,૦૦,૧૫૭	૭,૨૭,૭૬,૬૪૫	૧,૦૪,૬૫,૧૬૫	૧૪,૬૭,૦૮૦
પરચુરણ	૨૨	૪,૬૩,૭૨,૧૬૬	૧,૫૫,૬૦,૨૬૨	૩,૫૧,૧૧,૦૬૧	૧,૧૧,૨૦,૮૮૩	૨૦,૭૭,૬૪૧
ટોટલ	૧૩૪	૨૭,૬૧,૩૬,૬૨૫	૭,૦૮,૫૨,૪૭૪	૧૭,૨૮,૮૧,૮૩૧	૫,૩૮,૪૧,૮૭૬	૬૬,૬૫,૨૩૬

હિંદના ઉદ્યોગો યુદ્ધસમયમાં ભારે નફો મેળવી શક્યા છે; પરંતુ તેનો મોટો ભાગ તેો સરકારના યુદ્ધખર્ચ માટે ભય છે. બ્રાહ્મીમાંથી શીઝર્વ ફંડો, મેનેજિંગ એજન્ટોનાં પુષ્ટ કમિશનો બાદ થઇ બાકી શેરહોલ્ડર્સ માટે થયું થોડું બચે છે. કાપડની પંદર મિલોએ ૧૧ કરોડનો નફો ૧૯૪૪ માં કર્યો હતો. પણ એમાંથી શેરહોલ્ડર્સને ડિવિડન્ડના એક કરોડ રૂપિયા એટલે કે ટકા જ મળ્યા હતા.

ભથ્થુંના ઉદ્યોગને ૧૯૪૨ ની આખર અને ૧૯૪૩ ની શરૂઆતના મહિના બહુ જ નફાકારક હતા. ફોસલાની તળીથી હવે નફો થઈયો છે. પાલાલના ઉદ્યોગ માટે ૧૯૪૨-૪૩ નું વર્ષ બહુ નફાકારક હતું. કાપડ માટે તો છેલ્લાં બે વર્ષો થયાં ધીરેધીરે. તાતા આયર્ન અને સ્ટીલ કંપની લિમિટેડે પોતાનાં કારખાનાંના વિકાસ માટે યુદ્ધસમયે ૬.૪૭ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ્યા છે.

મીઠું: અતિ ઉપયોગી પદાર્થ, રસાયણ તેમજ ખેતરમાં સરખો ઉપયોગી છે. સમ્રાટ એનું જન્મસ્થાન હિંદ એવા કેશમાં સ્થાપિત રસાઇ માટે મીઠું અતિ ઉપયોગી વસ્તુ છે.

હિંદસ્તાનમાં મીઠું સરકારી જગતનો વિષય છે. દર મહિને મીઠાની પેઠાશ ઉપર રૂ. ૨-૪-૦ જગત આપવી પડે છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ ૧૯૩૧માં મીઠાને માટે સત્યાગ્રહ કર્યો હતો. મીઠાનાં કારખાનાં કરાંચી, ખારાપોડા, અને બીજાં ઠેકાણે પણ છે. ખાણ પંબજમાં છે, ત્યાંથી સિંધવ નીકળે છે. મીઠામાંથી અનેક રસાયણિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે. યુગ્મચત્વે મીઠાનો ઈલાજ પરદેશોથી આયાત કરવામાં આવે છે. તેમાં યુગ્મચત્વે એકનથી આયાત થાય છે. છતાં ક્યારેક ઇટાલી, આફ્રિકા અને ફ્રેન્ચ સોમાલીલેન્ડમાંથી આયાત થાય છે.

મીઠાના યુગ્મ—રુચિપ્રદ, અમિદીપક, ઉષ્ણ, વાત-નાશક, અને શૂનનાશક છે.

મીઠાના પ્રમાણના આંકડા નીચે સુબજ છે:

સાલ	૧લી એપ્રિલે મીઠાનો જથ્થો (હજાર મણમાં)	બનાવેલ કુલ તથા એકનથી આવેલું (દર હજાર મણમાં)	બાકી રહેલ મીઠું (હજાર મણ)
૧૯૩૫-૩૬	૨૧,૨૧૦	૭૧,૩૨૪	૨૪,૨૫૭
૧૯૩૬-૩૭	૨૪,૫૩૬	૬૮,૭૨૭	૧૬,૨૫૭
૧૯૩૭-૩૮	૧૮,૧૬૩	૧૮,૨૧૭	૧૮,૦૩૩
૧૯૩૮-૩૯	૧૮,૧૬૬	૧૮,૮૧૮	૨૩,૭૫૬
૧૯૩૯-૪૦	૨૧,૦૨૪	૭૨,૭૨૬	૨૪,૩૪૨

મીતાહાર : ખોરાક અને પ્રવાહીની બાબતમાં જે સામાન્ય રીતે મધ્યમસર ઉપયોગ કરી ભણે છે, તે મીતાહારી કહેવાય છે. મનુષ્યના આરોગ્યના રક્ષણ માટે મીતાહારપણું ફરજિયાત રીતે આવશ્યક છે. ખાઉંધરાપણું ઉદરનાં અનેક રોગોમાં પરિણમે છે. નીચમિત અને સમયસર ખોરાકને ઉપયોગ કરવો, પાચન થઈ શકે એટલું જ ખાવું તે પણ ચાલીને, ને વામુપેદાકરનાર પદાર્થો અને ભારે પદાર્થો તળેલા પદાર્થોથી અને તેટલી સાવચેતીથી અને પ્રમાણસર ખાવો જોઈએ. મીકાઈ અને કઠોળનો ઉપયોગ પણ માફકસર કરવો જોઈએ, દારૂ વગેરે પીણાંની અતિ ઉપયોગ અતિ ટુકસાનકારક છે.

મુખ્ય ભાષાઓ :

હિંદુસ્તાની—દ. હિંદ સિવાય લગભગ આખા હિંદમાં આ ભાષા ફેલાયેલી છે. હિંદૂ અને દેવનાગરીમાં લખાય છે. એના બોલનારાંની સંખ્યા ૭,૧૫,૪૭,૧૭૧ ની છે. એમાં પણ વ્રજભાષા, ખડીબોલી, અને હિંદૂ એવા બેદા છે. પૂર્વ અને ઉત્તરમાં એમ મળીને આ ભાષાનો ઉપયોગ ૧૫ કરોડ માણસો ઉપયોગ કરે છે. એ હિંદની રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકારાય છે.

બંગાલી—આખા બંગાલમાં આજ ભાષા મુખ્યત્વે વપરાય છે. એનું સાહિત્ય સેત ખૂબ જ ખેડાયેલું છે. એના બોલનાર ૫,૩૪,૧૮,૪૦૬ જેટલા છે.

તેલુગુ અથવા **આંધ્ર**—મદ્રાસના આંધ્ર દેશમાં આ ભાષાના ૨૬૭૩૭૨૭ જેટલા છે.

પંજાબી—મધ્ય પંજાબની ભાષા છે. ૨ કરોડ જેટલાં બોલનારાં છે.

બિહારી—એ ભાષા બિહાર તથા આસા અને છોટાનાગપુર તથા નેપાલના નીરાઈ વિભાગમાં મુખ્યત્વે વપરાય છે. સાહિત્ય મોટું છે. એ ભાષાના ત્રણ વિભાગો છે: બેથોલી, તીરહતીયા અને માગધી. માગધી પ્રાચીન બૈન પૂરતકામાં વપરાય છે.

મરાઠી—મહારાષ્ટ્રમાં અને મધ્યહિંદમાં આ ભાષાનો સારો પ્રચાર છે. એનું સાહિત્ય સાફ ગણાય છે. કોકણી (કોંકણમાં બોલાતી) એની ઉપભાષા છે. મરાઠીના બોલનારા ૨,૦૮,૮૦,૧૫૮ છે.

તામિલી—મદ્રાસના નાટ પ્રાંતમાં આ ભાષા બોલાય છે, આ પ્રાચીન ભાષા છે. એનું પ્રાચીન તેમ જ આધુનિક સાહિત્ય સાફ વિકાસ પામ્યું છે. એ ભાષા વાપરનાર ૧,૦૪,૧૧,૬૫૨ છે.

રાજસ્થાની—રાજપુતાનામાં આ ભાષા વપરાય છે. એનું સાહિત્ય નહિ જેટલું છે. ૧,૩૮,૬૭,૮૬૬ જેટલા માણસો વાપરે છે.

કાનડી—માઇસોર અને નિઝામના રાજ્યમાં આ ભાષા સારી વિસ્તૃત છે; પરંતુ સાહિત્ય સાધારણ છે. એ ભાષા ને ઉપયોગ ૧,૧૨,૦૬,૩૮૦ માણસો કરે છે.

ઉડીયા—ઓરીસાની સામાન્ય ભાષા છે. એનું સાહિત્ય કંગાલ છે. ભાષામાં બંગાલીની ખાંટ છે. એ વાપરનારોની સંખ્યા ૧,૧૧,૬૪,૨૧૫ જેટલી છે.

ગુજરાતી—ગુરૂદ્ ગુજરાતની મુખ્ય ભાષા છે. લગભગ ૧,૦૮,૪૬,૬૮૪ જેટલી બોલનારી સંખ્યા છે. એનું સાહિત્ય સાફ વિકાસ પામ્યું છે અને હજી પણ પામતું ભય છે.

મલાયલમ—મલબાર પ્રાંતની ભાષા છે. એ ભાષા ૬૧,૩૭,૧૧૫ માણસો વાપરે છે. મધ્યમસરનો વિકાસ એ ભાષાનું સાહિત્ય છે.

સિંધિ—સિંધમાં એ ભાષા ૪૦ લાખ જેટલાં મનુષ્યો વાપરે છે. એની લિપિ કૌશ્લિક છે. સાહિત્ય હવે વિકાસને પંથે ચડતું ભય છે.

પહાડી—હિમાલયના નીચેના પ્રદેશથી છેક નેપાલ સુધી આ ભાષા જ બોલાય છે. આમાં પેટા ભાગો થયા છે. હિંદની સારાં અસર છે. એનું સાહિત્ય તબળું છે. બોલનારની સંખ્યા એકાંક કરોડ જેટલી હશે.

આ સિવાય કાશ્મીરી, આરાઉન, પુરતી, ગોડી, આસામીઝ, અને બીલી એ દરેક ભાષાઓ ૧૦ થી ૧૫ લાખ માણસો વચ્ચે ફેલાયેલી છે. આમાં કોંકની જ પોતાની લિપિ છે.

હિંદમાં મુખ્ય અને પેટા ભાષા મળીને ૨૫૦ ભાષા વપરાય છે; પરંતુ, સ્વતંત્ર લિપિ અને સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ તો ઉપર આપેલી ભાષાઓ મુખ્ય ગણાય.

મુરુખ્યા :

૧ બીજોરાનો મુરુખ્યો—સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર વગેરે મસાદો નાખી તેમાં બિથેર થીરી તેની થીરીઓ નાંખવી; એટલે મુરુખ્યો થાય. પિત માટે આ મુરુખ્યો ખૂબ ઉપયોગી છે. બિહી (ચુગલી બે દાણાનાં ફળો) નો પણ આજ પ્રમાણે મુરુખ્યો થાય છે. એ પણ પિત માટે ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

૨ આંબળાનો મુરુખ્યો—એક શેર સારાં મોટાં આંબળાં લઈ તેને સોયથી ટોચી દાખી રાખવાં. તેની અંદરનું પાણી નીકળી ભય, એટલે તેને ફેટકડીના પાણીમાં મધ્યમ રીતે બાદી નાંખી શેર ખાંડનો પાક કરી, તેમાં આંબળાં કંઈક સીંજવાં તથા પચન થયા પછી તેમાંથી આમળાં કાઢી લઈ બીજી ચારશેર ખાંડનો પાક કરી મેલ કાઢીને પાક સિદ્ધ થાય, એટલે તેમાં આમળાં નાંખવાં અને કેસર અર્થે તોલો નાંખવું; એટલે મુરુખ્યો થયો. આ મુરુખ્યો પિતશામક અને પૌષ્ટિક છે.

૩ મધુપકથ હરીતકી (હરડેનો મુરુખ્યો)—સારી પાણી હરડે વીસ તોલા લઈ તે ૧૨૮ તોલા ગોઝુનમાં પચન કરવી. પછી કાંઈ, દૂધ અને ઊંચ, એ પ્રત્યેક ૧૨૮ તોલા લઈ તેમાં ભૂંડી ભૂંડી પચન કરવી. પછી અંદરના કીલા કાઢી નાંખવા. પછી સંઢ, મરી, પીપર, અળખો, ઘૂઝળવ, નાગરમોથ, વાળો, દાંડમની ઊંચ, અમ્બલવેતસ, ધાવડીનાં ફૂલ, હરે, શાહજીર, પીપર, જ્યમસ્ટી, મોચરસ, બીંડાનું મગજ, સંચળ, સિંધાલુણ, પાવાણુબેદ, ભંજુ અને કેરીની ગોટલીનું મગજ, અતિવિષ, કાળીપાટ, લવિંગ અને ભયકેળ એ સર્વ મળી હરડેનું ચતુર્થાંશ લેવું; કોઠાનું મગજ, મંદૂરભસ્મ અને લોહભસ્મ એ ફાંશી લેવી તથા તમામ ચૂણેથી અડધી સાકર લેવી. પછી એ સર્વ ચૂણેં અને સાકરને મેળવીને ઉપલી હરડેમાં ભરી સૂતરથી સાફ વેશન કરવું. પછી એક વાસણમાં વાસ નાંખી તે ઉપર થોડાં પાણીનો ખંટકાવ કરી તેમાં તે હરડે વાલી મંદાગ્નિ ઉપર એક પહોર સુધી સીંજવાની. પછી નીચે લેવારી કંડું થયા પછી તે હરડે મધમાં રાખી મૂકવી. એના સેવનથી સંગ્રહણી, શ્વાસ, આમવાત, પાંડુ અને પ્રમેહનો નાશ થઈ જંઠરાગ્નિ વધે છે, ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૪ મધુપકવ હરીતકી (બીજ)—ગાયના છાણનો રસ કાઢી તેમાં ૧૦૦ હરડે ઢોલાય તથા સારી નરમ થતાં સુધી સીંજવાની. પછી તે કાઢી તેને સોયથી ઢીલું જીદો પાકવાં. ત્યારપછી એક ધીના રીઠા વાસણમાં ૪૦૦ તોલા મધ નાંખી, તેમાં હરડે નાંખી રાખવી અને ઉપરાઉપરી મધ નાખતાં રહેવું. બધાં સુધી તે મધનું પાણી ન થતાં જેમનું તેમ રહે ત્યાંસુધી વારંવાર તેમાં મધ નાખવું. એ પ્રયોગથી હરડેની દુરાસ નબ, ત્યારપછી તેમાં સૂકે, મરી, લાંડીપીપર, લવિંગ અને વંશલોચન એ દરેક તોલા તોલાનું ચણે નાખવું. આ મધુપકવ હરીતકી બળકર અને વણકારક છે. દરરોજ પ્રાતઃકાળે એક એક ખાવી; એટલે કુષ્મંત, સંગ્રહણી, આમાંસ, દુષ્ટરાજ, જીર્ણવર, વણ, સળેખમ, વિરોધક, શેડા, વાતશૂળ અને શૂળયુક્ત સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૫ મધુપકવ હરીતકી (ત્રીજ)—દરામૂળ, લાંડીપીપર, ચિતો, કોઈ, બહેડાં, નથકળ, મરી, પીપળીમૂળ, રત્નારોહીડો, દંતીજી, જીરું, ક્રાફ, વાવડોંગ, ઘાણ, લવિંગ, દેવદાર, અધેડી, કાકડાસિંગી, સાદેડી, ગરમાળની સંજોગી એક એક મગજ, હળવર, દારૂહળવર, આંગળાં, વરધારો, યુરાસાની અનમો, કાચકાનું મગજ અને ગોખર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા તથા રપડ તોલા હરડે વડે ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સારી ભીંજવાની. હરડે ભયારે નરમ થાય ત્યારે કાઢી લઈ તેમાંથી ઠીલા કાઢી નાખવા તથા કંવાયને ગળી યુગ્મ : હરડે નાંખી અગ્નિ પર પકાવવું. ભયારે નડો પાક થાય, ત્યારે ઉતારી ઠંડું થયેથી મધ મેળવવું અને ત્રણ દિવસ સુધી મધમાં રાખવી. યુગ્મ : બહાર કાઢી બીજ પાંચ દિવસ મધમાં રાખવી. પછી બહાર કાઢી વળી બીજ દશ દિવસ મધમાં રાખવી. પછી બહાર કાઢી કેરી કરી ધીના વાસણમાં મધ નાખી ચૂણે અને પૂર્વેક્ત આયથાનું ચૂણે નાખવું. આ યોગ માણસોના હિત માટે બન્નવંતરી મહારાજે કહેલો છે. આ પાકના બક્ષણથી સર્વે પ્રકારના રોગોના નાશ થાય છે. શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, ઉલ્લી, ખૂર્ણ, બ્રમ, મધ, તૃષા, ચક્રત, અવરોધ, અગ્નિમાંદ, પથરી, અંતઃક્રીડ, બરોળ, મૂત્રકૂટૂ, વિષમન્નવર, પ્રમેહ, વાતરોગ, રક્તપિત્ત વિષર્જિકા, મૂત્રાયાધિ, પાંડુરોગ, કમળો, દાગળ, વાતરક્ત, બદ્ધકુદાર, કંપિત, કોઠ, અપરમાર વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૬ ગુલકંઠ—જેથી નતનાં ગુલાબનાં ફૂલ લઈ તેની પાંખડીઓ ચૂંટી લેવી. ફૂલથી બમણી સાકર લઈ બરણીમાં પાંખડીઓના અને સાકરના ઉપરાઉપરી ચર કરવા. પછી તેનું મોઢું બાંધી ૮ દિવસ ગરમીમાં રાખી મૂકવાથી ગુલકંઠ તૈયાર થાય છે. આ ગુલકંઠ પિત્ત અને કાઠ ઉપર પ્રશસ્ત છે.

૭ કેરીનો સુરખો—કેરીઓની સારી બે રેંધા લીલી લઈ તેને ઢાલી નાખવી અને પછી ઢાખી રાખવી. પાણી નીકળી નબ એટલે કિંચિત ખાંધવી અને પછી આમળાની પેડે જ સુરખો બનાવવો.

૮ અંદનના કાકડાનો સુરખો—અંદનના ખારિક કકડા કરીને તેને અષ્ટમાસ બંગડીખાર અને પાણી નાખી ચાર પહોર સુધી બાંધવાથી સારી રીતે બકાઈ થઈ થાય છે. પછી ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં નાંખવી. આ પ્રમાણે શેરડી, બદામ, આદુ વગેરે ન બકાતાં પદાર્થો પણ આ ખાર વડે બકાઈ નબ છે; બાકી વેળા પાણી બળી જવા દેવું નહિ અને વિશેષ નાખવાની જરૂર પડે તો ખાર મિશ્રિત કરી ગરમ પાણી રેડવું.

૯ લીંબુનો સુરખો—કાગદી (ગીણી હાલવાળાં) લીંબુ ૧૦૦, દૂધ ચાર શેર અને પાણી શેર એક ત્રણે એ પ્રમાણે લઈ પ્રથમ લીંબુ ઢાલી પાણી અને દૂધ એકત્ર કરી તેમાં બધાં લીંબુ એ દિવસ સુધી રાખી મૂકવાં, પછી જરા સૂકવી યુગ્મ : તેની હાલ નાંખવી. એટલું કરી પછી શેર લીંબુને ત્રણેશોરે ખાંડ એ પ્રમાણે લઈ, ખાંડની સારી ચાસણી કરી, તેમાં લીંબુનાં જીદો પાડીને નાખવાં. આ પાક ઠંડો થયા પછી સારી બરણીમાં ભરી ઉપર કપકાથી મોઢું બાંધી ત્રણ મહિના પર્યંત બંધ કરી રાખી, પછી લીંબુ બક્ષણ કરવાં. આ સુરખો પિત્ત ઉપર અત્યંત હિતકારક છે.

સુરિયેટ એક મકચુરી : પારાની સાથે મોઢું મીઠાવી બંધ વાસણમાં અગ્નિ ઉપર રાખે છે. આથી સફેદ રંગનું ચૂણે તૈયાર થાય છે. એને સફેદ એક મકચુરી, કેલોમલ વગેરે કહે છે. પાણીમાં એ એકરૂપ થતું નથી. પારાના સંયોગથી જે રવાઓ થાય છે, તેમાં એનો ઉપયોગ છે.

સુરિલમ ધર્મ : હઝરત મહંમદ પયગંબરનો જન્મ મકા ખાતે ઇ. સ. ૫૦૭ માં થયો હતો. કોરેશ કહે- બના એઓ આરબ હતા. કાકા અયુનાલીબ પાસે ઉછર્યા હતા. અરબસ્તાનમાં મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધ એમણે ઉપદેશ આપ્યો. મહાના આરબોએ તેમને તેર વરસો સુધી સતાવ્યા. પયગંબર મકાથી મદીના ગયા. તેને સુસલમાનો “હિજરત” કહે છે. “હિજરી સન” તે વખતથી શરૂ થાય છે. હઝરત મહંમદ ઇ. સ. ૬૩૨ માં રવગંવાસી થયા. એમણે સુરક્ષીમ ધર્મની રચાવના કરી છે. તેમાં છશ્વર એક જ છે. દેવદેવીઓ અને મૂર્તિપૂજા એમાં વહેત તરિકે માનવામાં આવે છે. દાન અને બંદગીથી રવગં મળે છે. સુસલમાનો જ્ઞાતિએ માનતા નથી. મકાની હજ તે માને છે. એમના ધર્મનું બંધારણ પ્રલક્રિય સમાનતા ઉપર છે. કુરાન એમનું પવિત્ર પુસ્તક મહંમદ સાહેબને દેવીશક્તિથી પ્રાપ્ત થયું છે. પયગંબર સાહેબના ચરણ પછી સુસલમાનોમાં (૧) સુન્ની અને (૨) શિયાના બે મોટા પંથો પડ્યા. સુરિલમ ધર્મ આરબોમાં એકતા અને યુદ્ધિ આપ્યાં. મહંમદ સાહેબ પછીના ખલીફાઓ સુકેટિસ નદી ઉપર આગળ વધીને ધરાનના વિજેતા બન્યા. એમણે ધર્મયુદ્ધ કરી સૌને સુરિલમો બનાવ્યા. ઉત્તર તરફ આરબો સીરીઆ તરફ આગળ વધ્યા. એશિઆ માઈના-રમાં પ્રસરતા એઓ ઇસ્તંબોલી પહોચ્યા. પશ્ચિમ તરફ સહરાના રણને યોળંગી આરબોએ એટલાન્ટિક યોળંગી રેખામાં રાત્ર્ય રચાવું, સિંધમાં પણ એમનું ઘાણું રહ્યું. યુરો-પમાં એમની વિજયક્રમે વિયેનાનાં બારણાં ઠાક્યાં. ચીનની મોટી વિલાલ પણ સુરિલમોએ યોળંગી. એમની સંખ્યા આવીસ કરોડની છે. એમનાં રવતંત્ર રાત્ર્યોમાં ધરાન, અરબ-સ્તાન, ઇન્ડિય, ફીક, ટુકી વગેરે છે.

સુરિલમ મહાન રચાપત્રો : સુરિલમોના રાત્ર્યઅમલ હરમિયાન હિંદના જુઠાં જુઠાં રથોએ એમણે ધણાં કુંદર કારીગરીવાળાં અને હાર્શનિય રચાપત્રો બાંધ્યાં છે. દેશ પરદેશથી અનેક સુસાફરો એ ભેવાને આપે છે. હિંદના રચાપત્ર રક્ષણના કાયદા નીચે હિંદી સરકાર આ રચાપત્રોનું રક્ષણ અને માન્યત કરે છે.

કુતુબમિનાર—ઇ. સ. ૧૨૩૨માં સુલતાન અલ્તમરી એને પુષ્ટીરાજના “મચુનાવિહાર” ઉપર કરી કુંદર રીતે

મિનારી બાંધે છે. હિંદી સુસ્લીમ કળાનો આ શ્રેષ્ઠ નમૂનો છે. કુટુંબમિનાર ૧૮૦ ફીટ જાણે દિલ્હી ૧૧ માઇલ દૂર છે.

આઆનો કિલ્લો—અકબરનો બાંધેલો આ કિલ્લો સરસ સંગેરમરનાં મકાનો ધરાવે છે. શાહજહાને એમાં ખૂબ વિકાસ કર્યો હતો. દિવાને આમ, દિવાને ખાસ, આયના હોલ, હમામખાનાં, મોતી મસ્જિદ દર્શાવે છે.

ગોલ્ડન બેઝ—બીજપુર ઇઆલિમનો રોજે મેતરની મસ્જિદ અને બીબાં સુંદર મકાનો છે, તેમાં ગોલ્ડન બેઝ સૌથી શ્રેષ્ઠ સ્થાપત્ય છે. અતિ વિશાળ એટલે ૧૮,૨૨૫ ચો. મા. નો વિસ્તાર ફોટી ૨૪૫ છે. સળંગ એક જ મકાન છે.

તાજમહલ—શાહજહાને અનેક સુંદર કલાકૃતિઓ બાંધ્યાં હતાં; પરંતુ આ ફોટીના ખર્ચે અને ૨૦ વર્ષની મહેનતના પરિણામે પોતાની હૃદય સામ્રાજી સુખતાજ મહાલની યાદીમાં જે મહાન સ્થાપત્ય બાંધ્યું છે, તે જગતમાં બેનસુન છે. એમાં જે કળા, કારીગરી, કુશલ અને રચના કરાઇ છે, તે ખરેખર ધડીભર વંદનીને નોંધ રહીએ તેવી જ છે.

ફતેહપુર સીક્રી—શિહોર આગ્રાથી ૩૬ માઈલ દૂર ફતેહપુર સીક્રીના ગામડામાં અકબર બાદશાહે આ નવું શહેર બંધાવેલ; પરંતુ વસવાટ નથી. એમાં “રોજ સલમ ચીસ્તી” ની કબર “બુલંદ હરવાલ” બીરબલના મહેલ અને બીબાં કલાકારીગરીના નમૂનાઓ ખૂબ સુંદર છે.

સીંકહરા—આગ્રાની બહાર અકબરની કબરને સીંકહરાની એળખ અપાય છે.

શહેરશાહની કબર—સમ્રામ ખાતે શેરશાહની આ કબર નેવાલાયક સ્થાપત્ય છે.

જહાંગીરની કબર—લાહોરમાં નેવાલાયક સ્થળોમાં આ એક મુખ્ય સ્થાન છે. હમ્પરે પ્રેક્ષકોને મોગલોની નહોતીલાલીના વખતનું દર્શન કરાવે છે.

હુમાયુની કબર—દિલ્હીમાં હુમાયુનો રોજે કલાનો એક સરસ નમૂનો છે.

આનાસાગર પરના ઘાટો—શાહજહાંએ ઘાટ ઉપર સંગેરમરનાં આરામસ્થાનો બાંધ્યાં છે.

મુસ્લિમ રાજ્યવંશો (હિંદના) : હિંદમાં
 ઇ. સ. ૭૧૨માં સિંધમાં પહેલાં આરબોએ સંસ્થાન સ્થાપ્યું.
 ઇ. સ. ૬૬૭ થી ૧૦૩૦ સુધી મહમદ ગઝનીએ હિંદ ઉપર સત્તર સવારીઓ કરી હતી. ચોરી વંશના શાહજહાંની ચોરીએ હિંદમાં સવારી કરીને પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને હરાવ્યો. (ઈ. સ. ૧૧૭૫ થી ૧૨૦૬). ઇ. સ. ૧૨૦૬માં કુતુબુદ્દીને સ્થાપ્યો. ઇ. સ. ૧૨૬૦ માં બલાહુદ્દીન ખિલજીએ ખિલજીવંશ સ્થાપ્યો. ઇ. સ. ૧૩૦૨માં આસુદ્દીન તખલ્કે તખલ્કવંશ સ્થાપ્યો. ઇ. સ. ૧૪૧૫માં ખીજરખાંએ સેયધવંશ સ્થાપ્યો. ઇ. સ. ૧૪૪૮માં બહલોલ લોદીએ લોદી વંશ સ્થાપ્યો. પછી મોગલાઈ આવી. ઇ. સ. ૧૫૨૬માં બાબરે હિંદમાં એની સ્થાપના કરી.

મુસ્લિમ લીગ : મુસ્લિમના ખાસ હક્કોને
 જાળવવા માટેનું આ રાજ્યકારીમંડળ છે. ઇ. સ. ૧૬૦૬માં એની સ્થાપના થોડા બેઝાંઓએ કરી હતી. ઇ. સ. ૧૬૧૩માં હિંદ

માં રમરાજ લેવાની આ સંસ્થાએ મંત્રણી કરી. ૧૬૧૬-૧૭ માં સુસ્લીમ લીગે મહાસલાની સાથે ગળીને લખનૌના કરારે કર્યાં. તે ૧૬૧૬ ના કામદારમાં આમ જ કરવામાં આના હતા. ખિલાફત કમિટીના જન્મથી મુસ્લિમ લીગ મહદ્વચ્ચે થવા આવી. ૧૬૨૪થી એમાં શ્રી. મહંમદઅલી છન્ડા ભેઠાયા છે. ત્યારથી એની પ્રગતિ ઘટ્ટ એ સુસ્લિમો સુખ્યનું રાજકિય મંડળ બન્યું છે. હમણાં એના આશ્રય નીચે સિંધ, બંગાળ અને સરહદ પ્રાંતનાં પ્રધાનમંડળો છે.

મેગેશીઅમ : મેગેશીઆ ધાતુની આ ભરમ
 છે. એના તારો બાળવાથી ખૂબ તેજ રેશની આપે છે. અધારામાં એના તેજથી ફોટોગ્રાફ લેવાય છે. આ પદાર્થ આતશબાહ, ફોટોગ્રાફીમાં કામ લાગે છે. સમુદ્રનાં પાણીમાંથી એનું મીઠું “મેગેશીઅમ કલોરાઈડ” મળે છે. એને સોડિયમ ધાતુ સાથે કુંવાથી મેગેશિયમ અલગ થાય છે.

મનીઆક : એને હિંદીમાં સિમલા આલુ કહે
 છે. અમેરિકાથી એના ટાક અને કંઈ હિંદમાં લાવવામાં આવે છે. આ કંઈના બાદો રોટલા બનાવવામાં કામ લાગે છે. એના કંઈનાં આટાને બ્રાઝિલિયન આરારટ પણ કહે છે. ભૂંડેલા કંઈને ટાપીઆકા કહે છે.

મેનીફ્રાઇડ રાઈટિંગ પેપર : લખવાના કામળ
 નીચે બહુરંગના કાગળો રાખી અનેક ટાપીઓ કાઢે છે. આથી ફરી ફરી લખવાની માયાકૃત કરવી પડતી નથી. ચરબીની સાથે કાબજ અથવા પેન્સિલની ધાતુ લખમેગાની લીટી ભૂખી અથવા પ્રશિન બહુ રંગ ચિલાવીને ચંચો દ્વારા કાગળની પાખળ પાતળી થેપ લગાડે છે. ૨૪ કલાક બાદ ચિત્રલા લાકડાથી પોલિશ કરવામાં આવે છે. એને કાર્બન પેપર પણ કહે છે. એનાં કારખાનાં હિંદનાં શહેરોમાં છે. ફરક એવિસોમાં એના વિવત્ત ઉપયોગ થાય છે.

મેન્થાલ : જાપાનના ફોર્મોસાના ટાપુમાં એક
 ભતના વૃક્ષના સરવને પીપરખીટ કહે છે. આ પીપરખીટમાંથી એક ભતનું કપૂર નીકળે છે. આમાં મિશ્ર વગેરે ચિત્રલા પદાર્થ મેળખીને દુઃખતા માથા ઉપર લગાવવાનો બામ (મલમ) બનાવે છે. લોકોમાં એના ઉઠાવ ધણો છે. પીપરખીટ કંઈના બળથી ભમી જાય છે. એ દવા ઉદર રોગ માટે પણ સારી છે.

મોટરો : સર્વે આગળ વધેલા દેશોમાં મોટરનો
 ઉદ્યોગ બહુ વિકાસ પામ્યો છે; પરંતુ હિંદમાં હિંદી સરકારે એ ઉદ્યોગના વિકાસને ઉત્તેજન આપ્યું નથી. મોટરનો ઉપયોગ શાંતિના સમયે વાહન વ્યવહારના સુખ સાધન તરીકે થાય છે; પરંતુ હવે યુદ્ધના સમયે જર્મનીએ પોતાના સેન્યને મોટા પ્રમાણમાં મોટર વાહનો પૂરાં પાડ્યાં છે. આથી બીબાં રાજ્યોએ પણ પોતાનાં સેન્યોને મોટા સંખ્યામાં મોટરો અને મોટર સાઇકલો પૂરી પાડી છે. આથી ફરક આશ્રય પડતા દેશમાં મોટરોનો ઉદ્યોગ બારે વિકાસ પામ્યો છે એ હવે જગતનો મુખ્ય ઉદ્યોગ બન્યો છે. હિંદમાં માઈસોરના રાજ્યમાં મોટર ઉદ્યોગ સ્થાપવાની સર વિન્સેન્ટરેયાએ જોડાવણ કરી હતી; પરંતુ રાજ્યકારી વિરહતાથી એનું કામ અટકી ગયું. હમણાં હિંદમાં મોટરો બેરી કરવાનું કામ કેટલાંક કારખાનાંઓ કરે છે. તેમ જ મુખેલા માટે મોટરો બાંધવાનું નાના પાયે સરકારની રેખરેખવાળાં કારખાનાંઓમાં શરૂ થયું છે, એમ સંજાણું

૭. હિંદના ઔદ્યોગિક વિકાસ મોટરોના વિકાસ ઉપર અવલંબે છે, કારણ કે મોટરોના વરાળથી થોડા ફેરફાર સાથે વિમાનોમાં પણ કામ લાગે છે. હિંદમાં એન્જિનો અને એટલે આ ઉદ્યોગોના ખૂબ વિકાસ થઈ શકશે. હિંદમાં મોટરખસો અને હોરીઓનો ન્યવહાર એટલો વધી ગયો છે, કે ફેલે સાથે એ ઉલોગે હરીફાઈ કરવા માંડી છે. હિંદમાં રસ્તાઓ બનાવવાની ધરપ કરોડ રૂપિયાના ખર્ચની નવી યોજના યુદ્ધ પછી આપવામાં આપવાની છે. આથી મોટરોના ઉદ્યોગનો વિકાસ નહિ, થાય તો પરદેશી ખાતેથી મોટા પ્રમાણમાં આયાત કરવી પડશે. મોટરોની આયાત હિંદમાં નીચેની સંખ્યા પ્રમાણે થઈ હતી.

૧૯૩૭-૩૮ ૧૫,૬૯૭ ૧૯૩૮-૩૯ ૧૧,૦૫૬ ૧૯૩૯-૪૦ ૬,૬૭૨
મોટરખસોની આયાત હિંદમાં નીચેની સંખ્યા મુજબ થઈ હતી.

૧૯૩૭-૩૮ ૧૫,૦૭૭ ૧૯૩૮-૩૯ ૭,૮૦૮ ૧૯૩૯-૪૦ ૧૪,૫૩૭
મોટરકાર એ હવે અગત્યનું વાહન અને વેપારી માલ લાવ-લઈલવ કરનાર છે. એની ઉપયોગિતા ખૂબ વધી છે.

મોટા ટાપુઓ : જગતમાં કેટલાક મોટા બેટા છે. એમની બારે તરફ સમુદ્રનું પાણી છે. એમની સંક્ષિપ્ત હકીકત નીચે મુજબ છે.

૧ ઝીનલેન્ડ—(ક્ષેત્રફળ ૮,૨૭,૩૦૦ ચો. માઈલ)

બરફ, બરફનાં તોફાનો અને કૂર ઠંડીવાળા ધ્રુવના પ્રદેશના આ ટાપુમાં બેટી કે વસતિ નથી.

૨ ન્યુગિની—(ક્ષેત્રફળ ૩,૩૦,૦૦૦ ચો. માઈલ)

પેસિફિક મહાસાગરનો આ મોટો ટાપુ છે. એ ભૂપાનિર્જાએ છતી લીધા છે. અમેરિકનોનાં મોટાં સેન્યો એ ટાપુ ફરી છતી લેવા ત્યાં યુદ્ધ ચલાવે છે. જંગલોથી ભરેલા આ પ્રદેશમાં ત્રણેક લાખ પગાંત આનાથોની વસતિ છે.

૩ બાર્નિઓ—(ક્ષેત્રફળ ૩,૦૭,૦૦૦ ચો. માઈલ)

આ પેસિફિકનો ટાપુ ભૂપાનિર્જાએ છતી લીધા છે, એમાં તેલ જાનિતમાંથી નીકળે છે. સાનું પણ મળે છે.

૪ માડાગારુકર—એનું વર્ણન 'ફ્રેન્ચ માડાગારુકરમાં'

જુઓ.

૫ સુઆત્રા—(ક્ષેત્રફળ ૧,૬૩,૫૬૪ ચો. માઈલ) એ

હિંદી મહાસાગરનો બેટ ભૂપાનિર્જાએ ૧૯૪૧માં છત્યો છે.

૬ ગ્રેટ બ્રિટન—(ક્ષે. ૮૮,૭૪૫ ચો. માઈલ) જુઓ

"ગ્રેટ બ્રિટન"

બીજા મુખ્ય બેટા અને તેનું ક્ષેત્રફળ નીચે મુજબ છે.

સેલિબિસ (પેસિફિક ૭૨,૧૭૯)

કયુથા (આટલાન્ટિક ૪૪,૦૦૦)

ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ (આટલાન્ટિક ૪૨,૭૫૦)

આઇસલેન્ડ (આટલાન્ટિક ૪૦,૪૩૭)

ફ્રેમેન્ચા (પેસિફિક ૧૩,૫૦૦)

ન્યુઝીલેન્ડ (પેસિફિક ક્ષેત્રફળ ૫૮,૫૦૦ ઉત્તર ૪૪,૫૦૦)

ભવા (હિંદી ૪૪,૮૦૦)

બ્રુડી (પેસિફિક ૪૧,૦૦૦)

સીલોન (હિંદી ૨૫,૪૦૦)

મોટાં પુસ્તકાલયો : જગતનાં મહારાજાઓ

હસ્તલિખિત અને છપેલાં પુસ્તકોના મોટા સંગ્રહ કરે છે. આમાં સૌથી મોટો કાળો રશિયાએ આપ્યો છે. એને ત્યાં સૌથી વધારે લાયબ્રેરીઓ છે. તેમ મોટાં પુસ્તકાલયો પણ છે. અમેરિકા યુ. સ્ટેટ્સ પણ બહુ જ પ્રગતિશીલ અને પુસ્તક વાંચનારી પ્રભુ ધરાવે છે. જર્મની પણ મોટા વાંચનારા છે. મુખ્ય લાયબ્રેરીઓની પુસ્તક સંખ્યા નીચે મુજબ છે.

લાયબ્રેરી

અંકો

નેશનલ લાઇબ્રેરી (કોલ)

૭૦,૬૭,૦૦૦

લેનિન લાયબ્રેરી (મોસ્કો)

૬૧,૦૦,૦૦૦

ને. લેનિનગ્રાડ લાયબ્રેરી

૧૪,૬૬,૦૦૦

બ્રિટિશ લાઇબ્રેરી લોન્ડન

૪૬,૬૨,૦૦૦

પેરિસની નેશનલ બિબ્લોગ્રાફીક

૪૫,૫૦,૦૦૦

બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ

૪૪,૫૦,૦૦૦

મોટાં રણો : જગતમાં મોટાં રણો છે. એમાં

ખજૂરીનાં ઝાંડો ને ખાસ પાણી ક્યાંક ક્યાંક લાંબે અંતરે હોય છે. આ સિવાય ચારે તરફ રેતી વડોળીઆ અને સૂર્યનો પ્રખંડ તાપ દિવસે રહે છે. રાત્રે ઠંડી સખત પડે છે. બેટીવાદી નથી.

(૧) ગોબી (મધ્ય એશિયા ૩,૦૦,૦૦૦ ચો. મા.) (૨) સહરા (આફ્રિકા ૨૦,૦૦,૦૦૦) (૩) ગ્રેટ અમેરિકન (અમેરિકા ૧૦,૫૦,૦૦૦) (૪) તેરિમ (એશિયા ૧,૫૦,૦૦૦)

મોતી : સાગરમાં દૂધકી મારનારા જીવતી

છીણ કાઢી લાવે છે. એમાંથી મોતીઓ મળે છે. હિંદ અને લંકા વચ્ચે અને મનારા આખાતમાં મોતીની સીંપો મળે છે; પરંતુ હમણાં ત્યાં વધારે પ્રમાણમાં નીકળતી નથી. ઇરાની આખાતમાં મોતી મોટી રકમમાં પાકે છે. ત્યાંથી દર વર્સે ૧૦-૧૫ લાખ રૂપિયાનાં મોતીની આમદાની થાય છે. મોતીનું મુખ્ય બજાર મુંબઈમાં છે. ભૂપાનિર્જા સાથાં મોતી સામે હરીફાઈ કરે છે, એવાં બનાવટી (ફલચર્ટ) મોતી બનાવી હિંદમાં મૂકે છે. મોતી સ્ત્રીઓનાં આભૂષણોમાં વપરાય છે. તેમ જ હલકાં ઝીણાં મોતી ના સુરમો (આંધા મોટે) અને ભરમ (રસાયન) બનાવે છે. મોતીમાં સફેદ, કાળો અને ભુખરો એમ ત્રણ રંગો આવે છે.

મોતીનાં કોષ્ટકો : નીચે મુજબ તોલ અને

હિસાબનાં કોષ્ટકો છે.

૪ ચોખાભાર ૦૧ રતી

૪ પા રતીની ૧ રતી

૧ ચોખાભાર ૧ આના

૧૬ આનાની ૧ રતી

૨૪ રતીનો ૧ ઠાંક

મોતીના હિસાબનું કોષ્ટક.

૧૬ વિશ્વાસી ૧ બદામ

૧૬ બદામ ૧ ઠાંકડો

૧૦૦ ઠાંકડો ૧ ચપ (ટકો)

૧૩૫ ઠકો ૧ રતી

૨૪ રતી ૧ ઠાંક

મોરબી : કાઠિયાવાડનું પહેલા નંબરનું રાજ્ય છે. એમાં ભંડેલ ૨૭૫૦૦૦ રાજ્ય છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૭૨ ચો. માઇલનું છે. વસતિ ૧,૧૩,૦૨૪ ની છે. પેદાશ સાંકે લાખ રૂપિયા લગભગ છે. યુષ્મ બંદર નવલખી નું બંદર છે. સીધી યુરોપથી સીમરે આવે છે. રેલ્વેથી આખા હિંદ સાથે એનો ન્યવહાર સંબંધિયો છે. વસતિ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં બાંધકામ ધરાવે છે. પેદાશમાં ખેતીની યુષ્મ વસ્તુઓ ખાજીર, જુવાર, કપાસ, ઘઉં છે, રાજ્યમાં આંધ્ર જિલ્લો છે. કાચમાં, માટી કાચમાં, કાપકમાં અને તેલમાં કારખાનાઓ રાજ્યે સ્થાપ્યાં છે. રંગ અને ધાતુનાં પણ કારખાનાં છે.

મોરબીઅસ : બ્રિટિશ શાસન નીચેનો આ ટાપુ ૭૨૦ ચો. માઇલનું ક્ષેત્રફળ ધરાવે છે. એની વસતિ ૩,૬૩,૪૧૮ ની છે. હિંદી મજૂરીને અહીં શરૂઆતમાં શેરડીનાં ખેતરોમાં કામ કરવા બંધીની રીતે લાવ્યા હતા. હવે એઓ સ્વતંત્ર ખેતી કરે છે. યુષ્મ વસતિ પણ આ મજૂરીની છે. યુષ્મ શહેર પોર્ટબ્લુઇસની વસતિ ૫૪,૪૫૬ ની છે. શેરડીની ખેતી અને મિલો અહીંનો યુષ્મ ધંધો છે. નારીએ પણ યુષ્મ થાય છે. ખાંડનો પાક લગભગ ૨૫ લાખ ટન જેટલો દર વરસે થાય છે.

મોરોક્કો : જુમખ્ય સમુદ્રના આફ્રિકાના કિનારા ઉપર આ રાજ્ય આવેલું છે. સાતમી સદીમાં આ રાજ્યમાં છત્રરાજાના પ્રવેશ થયો. અગીયારમી સદીથી આરબોના જુદા જુદા વંશોનું એમાં રાજ્ય થયું. હમણાં પણ યુરોપિયન ચક્રવર્તિ-પણા નીચે એ દેશમાં મુલતાનનું રાજ્ય છે. આ રાજ્ય ૧,૧૩,૩૫૦ ચો. માઇલોમાં વ્યાપક છે. તેમાં ફ્રેન્ચ ચક્રવર્તિપણા નીચે આસારે બે લાખ ચો. માઇલ, સ્પેનની હકુમત સ્વીકારતો લાગ ૧૩,૧૫૫ ચો. માઇલ અને બ્રિટિશ લાગવગનો છતાં સર્વ સામાન્ય લાગ ટેન્લઅર વિભાગ ૨૨૫ ચો. માઇલનો છે. ફ્રેન્ચ સત્તા વધારે વ્યાપક છે. વસતિ બર્બરો અને આરબોની છે. કુલ વસતિમાં ૪૨,૩૦,૦૦૦ દેશીઓ, ૧,૨૦,૦૦૦ ચાકુડીઓ અને ૧૫ લાખ યુરોપિયનો છે. સ્પેનના વિભાગની વસતિ ૭,૨૦,૨૭૩ ની છે.

રાજ્યની પેદાશ ૧૬૩૪ માં ૧૫ અબજ ફાન્ક અને અર્ધ પણ તેહલું જ હતું. ફ્રેન્ચ રાજ્યનું એના ઉપર કરજ છે. વેપાર-ઉદ્યોગ પણ મોરો લાગે ફ્રેન્ચોના હાથમાં છે. પ્રભુને યુષ્મ ધંધો ખેતીનો છે. ૨૫ કરોડ એકરોમાં ખેતી થાય છે. યુષ્મ પાકો ઘઉં, જવ, વાલ, વટાણાં, અગરી, છાં, પાણા, કાંસ, બોલીવ અને ડુંગો યુષ્મ થાય છે. બજામાં ઘણી થાય છે. જુવ, બોલ, ચીકાર અને બીજી ઘણી ભતનાં વૃક્ષો ઊગે છે. બોલીવ, છત્તન, લીંબુ, સંતરાં, નારંગી પણ યુષ્મ થાય છે. યુરોપિયનો પણ આ પ્રદેશમાં સમૃદ્ધખેતી કરે છે. ફેરફેર, શીશુ, ટિન, લોડું, પણ થોડા પ્રમાણમાં મળે છે. માઇલીઓના મોટા ઉદ્યોગ છે. યુરોપિયનોએ નાનામોટા ઉદ્યોગોનાં ૧,૦૦૦ કારખાનાંઓ સ્થાપ્યાં છે. તેમાં સાલુન, સીમેન્ટ, કાગળ, આટાની મિલો વગેરે છે. યુષ્મ વેપાર ફાન્ક સાથે છે. યુષ્મ બંદર કાસાબાન્કા છે. ત્યાં ૭૬૦ માઇલની રેલ્વે છે. ફાન્ક શાહીવાદી મહારાજા હોવાથી આ દેશનું ન્યવસ્થિત ચૂસણ કરે છે.

મોરોક્કો હમણાં વિશ્વયુદ્ધ સેનની યુધ નબલકે હતું, પણ એમાં યુદ્ધ થયું નહોતું. એનું શાસન યુદ્ધ દરમિયાન ફ્રેન્ચ પ્રબલિય કમિટી કરે છે.

મોલાસીસ : ખાંડ અથવા જોળના કચરાનો એ શીરો છે. એના ત્રણ ઉપયોગો થાય છે. એનો દારૂ બને છે, એમાંથી સ્પિરિટ બને છે, એમાંથી ખાતર બને છે. હિંદમાં ખાંડની ૧૪૩ મિલો છે. તેમાં ખાખીનો શીરો એટલે મોલાસીસ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે; પરંતુ મિલોમાં એમાંથી સ્પિરિટ બનાવવાના ઉદ્યોગને મોલાસીસ આપ્યો નથી. આથી આ એક કમાણીનું સાધન એણું રહે છે. મોલાસીસ ખાતરને વાસ્તે હિંદમાં બહારથી આમદાની પણ થાય છે. ૧૯૨૦ થી ૧૯૨૪ સુધી દર વરસે એવરેજે ૨૦ લાખની કિંમતનો મોલાસીસ આયાત થયો હતો; પરંતુ હિંદમાં ખાંડના ઉદ્યોગનો વિકાસ થતાં ૧૯૩૯-૪૦ માં ૩૫.૩૫ લાખની કિંમતના ૧૬૪૦-૪૧ માં ૧૫ લાખ રૂપિયાની કિંમતના અને ૧૯૪૦-૪૧ માં ૮૫ હજાર રૂપિયાની કિંમતનો મોલાસીસ આયાત થયો હતો.

મોંગોલિયા : એશિયામાં મધ્યમાં વિશાળ જમીન રોષા આ દેશ બેઠો છે. એ હિંદ કરતાં સહેજ મોટો એટલે ૧૮,૭૫,૦૦૦ ચો. માઇલનું ક્ષેત્રફળ ધરાવે છે. એની પ્રભમાં ૭,૫૦,૦૦૦ મોંગોલો અને ૧,૦૦,૦૦૦ બીજાં એટલે ચીનાઓ અને રશિયનો યુષ્મત્વે છે. જંગીકખાન, તેમજ લંગ અને મોંગોલોનું એ વ્યસલ નિવાસ સ્થાન છે. યુષ્મત્વે વસતિ યુદ્ધ ધર્મી છે. મોરો ભાગે એ પ્રદેશ ઉત્તમ છે. ગોખીનું રણ, ત્રણ લાખ ચો. માઇલો જેટલી અખેડ અને ઉત્તમ જમીન રોષા રણું છે. યુદ્ધ ધર્મનો લાભ સંપ્રદાય અહીં યુષ્મ થાય છે. મોંગોલો અને કલચુકો પોતાના ધર્મો, બકરાં અને ઊંઠો સાથે ત્યાં પાસચારી મળે ત્યાં ફેરે છે. ખેતી યુષ્મત્વે ચીનાઓના હાથમાં છે. ચીનાઓની એમાં સત્તા અને શાસન હતાં. હવે શોવિએટ રશિયાનું એક પ્રભસત્તક બાદ મોંગોલીયા થઈ ગયું છે. આંતર મોંગોલિયા ભૂખાનની લાગવગ નીચે છે. યુષ્મ નિકાશ જીન અને ઉકરોની છે. બહારના મોંગોલિયામાં સોનાની ખાણો મળી છે. રશિયનોએ બીજી ધાતુઓ પણ શોધી કાઢી છે. પ્રભનું યુષ્મ ધન જોંટ ઘોડાં, ઉકરો, ઘેટાં વગેરે છે.

મ્યુનિસિપાલિટીઓ : ઇ. સ. ૧૮૪૨ થી મોટાં શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટી એટલે શહેરસુબારણાની સંસ્થાઓ થઈ છે. ૧૮૪૪ માં આ સંસ્થાઓમાં ચૂંટણીની પદ્ધતિ અખત્યાર થઈ. ૧૮૮૧-૮૨ માં લોર્ડ રીપને પ્રભપ્રતિનિધિ તત્વનો વિકાસ આદર્યો. કલકત્તા, મુંબઈ જેવાં મોટાં શહેરોમાં આ દરેકની પેદાશ ત્રણથી સાડાત્રણ કરોડની છે. એની યુષ્મ પેદાશ, પાણી, દિવાલતી, રસ્તા, શહેરસફાઈ અને શહેરમાં આવતી વસ્તુઓ ઉપરથી મેળવાય છે. હિંદમાં કુલ (બ્રિટિશ) ૭૭૭ મ્યુનિસિપાલિટીઓ છે. આમાંથી ૬૮૭ મ્યુનિસિપાલિટીવાળાં શહેરોની વસતિ ૫૦,૦૦૦ થી થોડી છે. મ્યુનિસિપાલિટી એ પ્રભતત્વના શાસનનું સુંદર પ્રતિક છે.

યુગાન્ડા : યુગાન્ડા પૂર્વ આફ્રિકામાં આવ્યું છે અને બ્રિટિશના શાસનના એ દેશ છે. ઈ. સ. ૧૮૯૦ માં એને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં ભેડી દેવામાં આવ્યું છે. થોડાક દેશી હથેલી રાજાઓ ચક્રવર્તિ બ્રિટનના હાથ નીચે હિંદી રાજાઓ જેવી જ નજીવી સત્તા યોગ્ય છે. યુગાન્ડાની વસતી ૩૬,૨૦,૧૬૩ની છે. તેમાં સીદીઓની સંખ્યા ૩૬,૦૪,૧૩૫ની હિંદીઓ ૧૪,૨૦૪ યુરોપીયનો ૧,૮૫૪ છે. સીદીઓમાં બગ્દાની ભત ૮,૭૫,૦૦૦ ની બની છે. બાકી બીજી ધણી ભતો છે. હથેલીઓનું શિક્ષણ યુગ્યત્વે મશિનરીઓનું છે. યુગાન્ડામાં ૨૪ લાખ દેશીઓ બન્ટુ ભાષા બોલે છે. બાકીના ન્યુલોટીક અને સુદાના ભાષા બોલે છે. યુગાન્ડાનું સેવકશ ૬૪,૨૦૪ ચો. માનું છે. એમાં લેબક એડવર્ડ, વિક્ટોરિયા-ન્યાંઝા લેક, આલ્બર્ટ લેક, ચોગો, અને લેક સાલીરમરી નામનાં મહાન સરોવરો આવેલાં છે, આફ્રિકાની મોટી નાઇલ નદી વિક્ટોરિયા-ન્યાંઝા સરોવરમાંથી નીકળે છે. કમ્પાલા યુગાન્ડાનું મુખ્ય શહેર છે.

આ દેશમાં તપાસની ખેતીના વિકાસ થયો છે. લગભગ ૧૧ લાખ એકરમાં કપાસની ખેતી થાય છે. બીજા પાકોમાં, ડોશી મરચાં, તેલનાં બીયાં, રોરડી, તમાકુ વગેરે થાય છે. યુગાન્ડામાં કિંમતી જંગલો છે. જમીનમાંથી ખનીજોમાં ક્ષાઇની ઘાટ મળે છે. ભનવરોનાં આમડાં મોટા પ્રમાણમાં પરદેશ પડે છે. હાથી હાંતની પણ નિકાસ થાય છે. ૧૯૩૩ની કુલ નિકાસ ૩૫ લાખ પૈડની હતી. તેમાં ૨૭ લાખ પૈડના કપાસ ૨ લાખની ડોશી, ૨૫ લાખના કપાસીયા તથા ૧૫ લાખની ખાંડ હતી. ૧૫ લાખ પૈડની ક્ષાઇ પણ હતી. આમદાની માલમાં કાપડ અને બીજી પાકી વસ્તુઓ હતી. હિંદ સાથે યુગાન્ડાને વેપાર વ્યવહારે પ્રમાણમાં છે. ૧૯૩૩ માં સરકારી પેદાશ ૧૩૫ લાખ પૈડની હતી અને ખર્ચ ૧૩ લાખનું હતું. યુગાન્ડામાં મોટાં સરોવરોમાં નાની સ્ટીમરો ચાલે છે. રૈલ્વે પણ જેનીયાની સાથે સંબંધ ધરાવે છે, પણ મુખ્યત્વે સરોવર મારફતે ચાલે છે.

યુગોસ્લાવિયા : એ એક બાલ્કન રાજ્ય ગણાય છે. ટુર્કિના તાબામાંથી ઈ. સ. ૧૮૦૪ માં મળવો કરી રાજ કારા ન્યોએ ત્યાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ પહેલાં એને સર્વિયા કહેતા હતા. ૧૯૦૮માં એને ટુર્કિની સત્તામાંથી છૂટ કરવામાં આવ્યું હતું. પહેલાં વિશ્વયુદ્ધની ચીનગારી આ રાજ્યથી મૂકાઇ હતી. ૧૯૧૮ માં સર્વિયા મોન્ટેનીગ્રો એકત્ર

થઇ સળેા, કોટો અને સ્લોવિનીઓનું સંયુક્ત રાજ્ય બન્યું હતું. ૧૯૨૯માં એનું નામ યુગોસ્લાવિયા રાખવામાં આવ્યું. એ રાજ્યમાં રાજ રાજ્ય કરે છે, પણ રાજ્યકર્તાની ઉચ્ચપાયલ થાય છે.

યુગોસ્લાવિયાનું સેવકશ ૬૬,૫૫૮ ચો. માનું છે. એની વસતી ૧,૩૬,૩૪,૦૩૮ ની છે. તેમાં ૬૬ લાખ પુરુષો અને ૭૦૫ લાખ સ્ત્રીઓ છે. મુખ્ય શહેર બેલગ્રેડની વસતી ૨૫ લાખની છે. જર્મનીએ ૧૯૪૧માં આ રાજ્ય છીનવી લીધું હતું, પણ ૧૯૪૪ની શરૂઆતથી રશિયાએ એને સ્વતંત્રતા આપવાના જર્મની સામે યુદ્ધ લડે છે. હથેલી અર્થે દેશ જર્મનીના અને અર્થે રશિયાના તાબામાં છે. યુગોસ્લાવિયામાં સર્વે ધર્મે પ્રત્યે રાજ્ય સમદાનિ રાખે છે; પરંતુ પ્રભુના મોટા ભાગ ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયો પાળે છે. માત્ર ૧૬ લાખ ખ્રિસ્તીઓ છે. ૬૮,૪૦૫ યહૂદીઓ છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત છે. ૮,૬૧૬ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ૧૩ લાખ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. બીજી પણ ધણી ય શિક્ષણ સંસ્થાઓ છે. ત્રણ યુનિવર્સિટીઓ છે. રાજ્યની ૧૯૩૪ માં પેદાશ ૧ કરોડ દીનારની અને ખર્ચ પણ તેટલું જ હતું. યુગોસ્લાવીયાનું બહારનું કરજ ૩૨ અબજ દીનારનું છે. ૬ અબજનું આંતરિક કરજ છે. સેન્યમાં દરેક ૧૮ થી ૫૦ ની વયના માણસની ફરજિયાત ભરતી થાય છે. એક લાખ માણસનું સેન્ય ચાલુ રહે છે અને ૧૦,૮૧૦ માણસોનું વિમાની સેન્ય છે. યુદ્ધ વેળા ૧૦ લાખ માણસોનું સેન્ય એકત્ર કરી શકાય છે. દરિયાઇ કાફલો થોડી નાની મનાવરોનો બનેલો છે.

આ દેશમાં મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. મુખ્ય પેદાશ ઘઉં, જવ, રાઇ, ઝોટ, મકાઇ, શાક વગેરે છે. ઘઉંનો પાક ૨૫ લાખ ટન જેટલો છે. યુગોસ્લાવિયામાં ૧૨ લાખ થોડા, ૧૭,૦૦૦ બચ્ચર, ૧૫ લાખ ગધેડાં, ૩૬ લાખ પશુઓ, ૮૬ લાખ ઘેડાંઓ, ૨૭ લાખ ડુકરો અને ૧૬ લાખ બકરોઓ હતાં, એમાં લગભગ ૨ કરોડ એકરમાં જંગલો આવેલાં છે. તેમાંથી પુષ્કળ લાકડું મળે છે. શણ પણ પેદા થાય છે. યુગોસ્લાવિયામાં લોહ, તાંબુ, સોનું, સિસુ, કોમ, ચુરો અને સિમેન્ટ વગેરે ખનીજો મળે છે. કોલસા ૫૦ લાખ ટન મળે છે. ઉદ્યોગોમાં ડાઈ ખાસ નજીવતા ઉદ્યોગ નથી. ૫૦ આદાની મિથો છે. સોનું પણ બને છે. આમદાની માલની કિંમત ૩૫ અબજ અને નિકાસ માલની કિંમત ૫ અબજની હતી. નિકાસમાં ઘઉં, ડાઈ, પશુઓ, મકાઇ, લાકડું અને સિમેન્ટ હતાં. આમદાની માલમાં ખોરાકની

વત્સા, રૈશમ, યત્રો, કાપડ અને ઊનનું કાપડ હતું. યુગોસ્લાવિયા પાસે ૩૩ લાખ ટનની ૧૭૪ સ્ત્રીમૈરા છે અને ૩૬૪ નાની મોટર યોટો છે. ૧૧,૧૬૧ નાનાં વહાણો છે. ૫,૭૬૨ માધ્યમી રેલ્વે છે. ૩,૬૬૬ પોર્ટ એંગ્રાહિસો છે. યુગોસ્લાવિયામાં હાલ રશિયનો અને જર્મનો વચ્ચે મહાયુદ્ધ ચાલે છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ : નાનાં નાનાં કુલ ૪૮ રાજ્યોનું યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકા સંયુક્ત રાજ્ય છે અને આ રાજ્ય એટલે કે જેની સમૃદ્ધિની ઇર્ષ્યા કરવાનું સહેલું મન થાય. આ રાજ્યમાં કાચાં કચ્ચાં વિપુલ પ્રમાણમાં છે ને એને પાકાં કચ્ચોમાં પલટાવનાર આધુનિક અને હેલ્થમાં હેલ્થી સામગ્રીથી સુસજ્જિત કારખાનાઓ ધખધોલાર ચાલે છે. અનાજની પેદાશમાં આખા જગતમાં એનો પહેલો નંબર છે. કપાસની પેદાશમાં પણ એનો જિથો દરજ્જો છે. મોટારોની બાજતમાં પણ એ મોખરે છે. ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં પેદાશ પણ એને સુસાધ્ય છે.

આટલાટિક મહાસાગર અને પાસિફિક મહાસાગર વચ્ચેનો આ વિશાળ દેશ છે અને તે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકાને નામે ઓળખાય છે. એની ઉત્તરે બ્રિટનનું મહાન સંસ્થાન કેનેડા અને દક્ષિણે મેક્સિકો છે. એના એટલાટિક મહાસાગરના કિનારાની લંબાઈ ૫,૧૫૧ માઇલ અને પાસિફિક મહાસાગરના કિનારાની લંબાઈ ૨,૭૩૦ માઇલની છે. એનો વિસ્તાર ૩૦ લાખ ચોરસ માઇલનો છે અને અક્ષરકાને વિસ્તાર ૬ લાખ ચો. માઇલ છે. એની સુખ્ય નદી મિસિસિપી ૪,૫૦૦ માઇલ લાંબી છે. કુલ નદીઓની મથાંત ૨૮ લાખ ચો. માઇલની છે. કુદરતે દરેક વસ્તુની ભેટ આ વિશાળ સામ્રાજ્યને ઘૂટે હાથે આપી છે.

અડલાવીસ રાજ્યોનું સેન્ટ, પોર્ટ, વિમાન, ખયાવ, સંધિ, યુદ્ધ, ઇન્કમટેક્સ મધ્યસ્થ સરકારના હાથમાં છે, ન્યારે એ સિવાયની બીજી બાજતોમાં દરેક રાજ્ય સ્વતંત્ર છે. પોતાની પ્રભુ ઉપર કરો નીંખી શકે છે. આ બધાં રાજ્યોનું બંધારણ પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે ધડાયેલું હોય છે. દરેક રાજ્યમાં બે સભાઓ હોય છે. દરેક રાજ્ય પોતાના ગવર્નરને ચૂંટી કાઢે છે, પોતાના કાયદાઓ પણ બંટે છે; ખરી રીતે કહીએ તો ઘણી બાજતોમાં આ રાજ્યો સ્વતંત્ર છે, છતાં મધ્યસ્થ સરકારની સત્તાને પણ એના ઉપર સારો કાબુ છે. આર્થિક બનેટ પોતાને અનુકૂળ લાગે તે રીતે બંટે છે. મોટી પેદાશ, મોટા કરો અને છવનનું જિયું પારણ સર્વ માટે સામાન્ય છે.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની વસતી ૧૭૬૦માં ૪૦ લાખ, ૧૮૩૦માં ૧૧ કરોડ, ૧૮૫૦માં સવા બે કરોડ, ૧૯૦૦માં ૭૩ કરોડ, ૧૯૨૦માં ૧૦૩ કરોડ, ૧૯૩૦માં ૧૨૧ કરોડ અને ૧૯૪૧માં ૧૩ કરોડની હતી, તેમાં ૧૧૧ કરોડ યુરોપિયનો અને ૧૧૧ કરોડ સીદીઓ છે. ૧૯૩૦ની ગણતરી પ્રમાણે ૧૪ લાખ મેક્સિકોનો, ૩ લાખ હિંદીઓ, ૧૧ લાખ ચીનાઓ અને ૧૧ લાખ જાપાનીઝો વસતા હતા, પણ હવે એશિયાટિકોને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં જવાની બંધી છે અને જે છે, તેને પ્રભાવ તરીકેના હકકો મળતા નથી અને ગમે ત્યારે કાઢી મૂકાય છે. મતાધિકાર પણ એમને નથી. યુરોપિયનોમાં ઇટાલીયનોને બંધી છે. અંગ્રેજોને પણ અમુક જ સંખ્યામાં આવવા દેવાની પરવાનગી મળે છે.

વસતીમાં ૬૧ કરોડ સીદીઓ અને ૬૧૧ કરોડ યુરોપો છે. વસતીના ૫૬૧ ટકા સહેરોમાં અને ૪૩૩૩ ટકા ગામડાંઓમાં વસે છે. કુલ ૧૩ કરોડની વસતીમાં ૪ કરોડ ખ્રિસ્તીઓ સિવા-

યા યુરોપિયનો છે, ૬૧ કરોડ અંગ્રેજો, રોમન અને આથરિસો છે. પ્રભાવનામાંથી ૧ કરોડ જેતીમાં, ૧૧ કરોડ ઉદ્યોગમાં, ૭૦ લાખ વેપારમાં રોકાયેલા છે. ૨૧ લાખથી વધારે વસતીવાળાં ૩૭ સહેરો છે, એક લાખથી વધારે લાખની વસતીવાળાં ૫૬ સહેરો છે, સુખ્ય સહેરોમાં ન્યુયોર્કની ૭૫ લાખ, ચિકાગો ૩૫ લાખ, ફિલાડેલ્ફિયા ૨૨ લાખ, હિંડ્રોઇટ ૧૬ લાખ, હોસ એન્જિલિસ ૧૩ લાખ અને કિલવેસ્ટોની ૧૦ લાખની વસતી છે.

ત્યાં શિક્ષણ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે અને ફરજિયાત છે. કોઈ પણ દેશનો વિદ્યાર્થી અહીં મહત્ત્વ શિક્ષણ લઈ શકે છે. જાપાનિઝોએ વિજ્ઞાનનું પ્રથમ જ્ઞાન અહીંથી જ મેળવ્યું. પ્રાથમિકથી માંડી ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેના પ્રથમ અમેરિકામાં છે. શિક્ષણસંસ્થાઓ અને રમતગમતનાં વિશાળ મેદાનોની વ્યવસ્થા ખાસ કાયદાઓ દ્વારા નક્કી થયેલી છે. સહશિક્ષણ સામાન્ય છે.

દર વરસે અમેરિકામાં ૨૧ અબજ ડોલર (૧૦ અબજ રૂપિયા) ખાસ પ્રાથમિક શિક્ષણ પાછળ ખર્ચાય છે. વિશ્વવિદ્યાલયો અને કોલેજો ૧,૩૮૦ છે અને એનું વાર્ષિક ખર્ચ ૭૦ કરોડ ડોલરનું છે. દરેક ભત્તનું વિજ્ઞાન, યંત્રશાસ્ત્ર, કળા, સાહિત્ય વગેરેનું શિક્ષણ એટલું વ્યાપક છે, કે પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨૧ કરોડની છે. ૬૦ લાખ વિદ્યાર્થીઓ માધ્યમિક શિક્ષણ લે છે.

દેશમાં ૨,૩૦૦ હેનિકો, ૧૩,૦૦૦ સાપ્તાહિકો ૪,૦૦૦ માસિકો વગેરે મળી કુલ ૨૨,૦૦૦ પ્રકારોના દર વરસે બહાર પડે છે, મોટાં અને નાનાંકિત હેનિકો કે માસિકોની તો લાખો નકલો બહાર પડે છે, કોષ કોષ હેનિકોના ગ્રાહકોની સંખ્યા ૫૦ લાખ એટલી હોય છે, આ ઉપરાંત ત્યાંની પ્રભુ સાહિત્યમાં કેટલો રસ લે છે, એ જોઈ શકાય છે.

અમેરિકા જેવી વ્યવસ્થિત, સમૃદ્ધ અને વિશાળ લાયબ્રેરીઓ પણ કોઈ પણ દેશમાં નથી.

ફળદ્રુપ જમીન, સારો વરસાદ અને યાંત્રિક સાધનો દ્વારા બીડી એકથી અમેરિકાની જેતી ખૂબ વિકાસ પામી છે. જમીનો કાપીને એણે જેતીવાડીને લાયક જમીનો તૈયાર કરી છે, એમને વિશાળ દેશ ધન, ધાન્ય, ફળોફૂલો અને અનાજથી ભરપૂર છે. જગતમાં આ બધી વસ્તુઓ પેદા કરવામાં મોખરે છે, પશુઓની સંખ્યા પણ ત્યાં ખૂબ જ મોટી છે; પરંતુ પશુઓ કરતાં વિરોધ સહકારનો વિભળો અને વરાળચત્રોનો છે, જેતીનું સુખ્ય સાધન એ જ છે, એમ કહીએ તો જરાય ખોટું નથી. જેતીવાડીના શિક્ષણ માટે ઉત્તમ વ્યવસ્થા પણ છે. કુલ જેતી માટે જો અખજ એકર એટલી જમીનનો ઉપયોગ થાય છે. આ બે અખજ એકર જમીનમાં ૭૦ લાખ મોટાં વિશાળ જેતરો છે, જેમાં યાંત્રિક મદદથી ખેડેલાં જેતી કરે છે, રેડિશન-રેડિઓ દરેક માટે મુલબ છે. પશુ-ઉછેર ઇંડાંની પેદાશ, મધપૂડા, મરધા-ઉછેર, ઘોડા-ઉછેર, એવા અનેક ઉદ્યોગો ત્યાં પ્રુકળ છે. દૂધની પેદાશ મોટી હોવાથી ડેરીઓ પણ ખૂબ છે. ખેડેતાની વાર્ષિક આવક ૮ અખજ ડોલર એટલી ગણાય છે. ૧૯૩૫માં અમેરિકામાં બેકારોની સંખ્યા ખૂબ મોટી હતી અને એ આંકડો ૬૭ લાખનો હતો, પણ ૧૯૩૬માં એ સંખ્યા ધરીને ૬૫૧ લાખની થઈ. સરકાર તેમને બચ્ચું આપતી હતી. હવે યુદ્ધને લીધે બેકારોની સંખ્યા ધરી છે, બેકારો વધી હતી, એટલે યુરોપમાંથી વસવાટ કરવા આવનારને ત્યારે બંધી ફરમાવવામાં આવી હતી.

એની વાર્ષિક આવક ૧૯૩૫ ના આંકડા મુજબ નીચે પ્રમાણે હતી:

વર્ગ	વર્ગ	કિંમત	જમતમાં
અંક	વર્ગ	કિંમત	જમતમાં
મકાન	૨૫૭ દસ લાખ કરતાં ૧૩,૫૬૯ લાખ (૪૧૦ રતલ)	૧,૭૭૪	૩
મકાન	૭૫ " " " ૩,૧૭૫	૩,૧૭૫	૩
મકાન	૧૧૬ " " " ૧,૦૧૧	૧,૦૧૧	૩
મકાન	૩૫ " " " ૫,૬૦૧	૫,૬૦૧	૧
મકાન	૪૩૧ " " " ૧,૪૮૧	૧,૪૮૧	૧
મકાન	૫૧૧ " " " ૧,૩૭૦	૧,૩૭૦	૨
મકાન	૬૭૭ " " " ૧,૩૧૧	૧,૩૧૧	૫
મકાન	૫૮૧ " " " ૫,૮૮૧	૫,૮૮૧	૨
મકાન	૩,૦૪૫ " " " ૧,૨૨૧	૧,૨૨૧	૨
મકાન	૧,૨૮૧ " " " ૫,૮૮૧	૫,૮૮૧	૫
મકાન	૧,૮૮૧ " " " ૩,૨૧૧	૩,૨૧૧	૧
મકાન	૫,૮૧૫ " " " ૫,૮૧૫	૫,૮૧૫	૧
મકાન	૧૮ અબજ ગોલન	૧૭,૧૫૨	૧
મકાન	૬૧ લાખ ૮૧	૧૭,૧૫૨	૧
મકાન	૨૨ લાખ ૮૧	૧૭,૧૫૨	૧
મકાન	૩ " "	૨	૨
મકાન	૧૧ " "	૩	૩
મકાન	૪ " "	૪	૪
મકાન	૪૨૧ " "	૨	૨
મકાન	૨ " "	૨	૨
મકાન	૧૧ કરોડ	૨	૨

ઉપરના આંકડાઓ પરથી જોઈ શકાય છે, કે અમેરિકા લગભગ બધી ઉપયોગી વસ્તુઓમાં સરસાઇ ભોગવે છે.

અમેરિકામાં સાધારણ રીતે ચાર લાખનું સૈન્ય રહેતું હતું; પરંતુ હાલ યુદ્ધના સમય હોવાથી તેણે લગભગ ૭૦ લાખ યુવાનોનું આધુનિક શસ્ત્રસામગ્રીથી સુસજ્જ અને અદ્યતન હથોથક જનબળથી કસાયેલું, વિશાળ સૈન્ય તૈયાર કર્યું છે. આમાંથી આજે લગભગ ૩૦ લાખનું સૈન્ય તો લડાઈના મેદાનમાં પર પહોંચી ગયું છે. લડાઈની એક દિવસનું સાંઠ હાલ વસ્તુઓની જરૂર રહે છે. આ સર્વે અમેરિકા પૂર્વ પાકી શકે છે.

૧૯૪૦ માં અમેરિકા પાસે ચાર હજાર વિમાનો હતાં. આ યુદ્ધમાં ક્રિટન તરફ અમેરિકાની સહાયકતા હોવાથી પોતાના કારખાનામાં લગભગ ૧૦ થી ૧૨ હજાર વિમાનો તૈયાર કરીને મોકલ્યા હતાં. આ મહત્વુદ્ધ છતાં વિમાનોની ખાસ જરૂર રહેશે,

એમ ૧૯૪૨ માં અમેરિકાને લાગવાથી તેણે વિમાનો બનાવવાનાં સેક્ટરો કારખાનાંઓ બોલા કર્યાં છે. આમાં સૈન્યવાહક વિમાનો, શિકારી વિમાનો, હોલ્ટા કિલ્લાઓ, રક્ષક વિમાનો, મનવારની ઘોડી કરનાર વિમાનો અને દસ હજાર માઇલની લાંબી યુક્ષાદ્રી કરતાં વિમાનો તથા હજારો ટન ગોળાઓનો વરસાદ વરસાવનારા વિમાનો બનાવાયા છે. દર વર્ષે એક લાખ વિમાનો તૈયાર કરી શકાય તેટલાં વિપુલ સાધનો અમેરિકા પાસે છે. જર્મની દર વર્ષે ૨૫ હજારથી વધારે વિમાનો તૈયાર કરી શકતું નથી. તાલીમ આપીને આંધ લાખ વિમાનોના પચ્ચ અમેરિકાએ તૈયાર કર્યાં છે. એ વિમાનો ચલાવવા અમેરિકન રિટર્ન મારફત પ્રોગ્રામ પણ પૂર્વ પાકવામાં આવે છે. જમતમાં ઉત્પન્ન થતા પ્રોગ્રામનો દસ આની ભાગ એકલા અમેરિકામાંથી જ નીકળે છે.

ચાલુ મહાયુદ્ધમાં ક્રિટનને મોટામાં મોટી શસ્ત્રસામગ્રી અને સૈન્યોની મદદ કરનાર અમેરિકા છે. ચાલુ વિષયકમાં મુખ્ય શસ્ત્રો વપરાતી રણગાડીઓની પેદાશ બીજા કોઈ પણ દેશ કરતાં ચારથી પાંચ ગણી વધારે છે. પાંચથી માંડીને વ્યાસ ૮૧ વજનની, લોખંડના સુરક્ષિત અખતરવાળી અને બેથી ૫'૬' માણસો બેસી શકે એવી આ રણગાડીઓ વગર આધુનિક યુદ્ધ જીતી શકાય જ નહિ. હોલ્ટાના મજબૂત કિલ્લા જેવી આ ટેન્કા ઊંચીનીચી અને ખાડાંકેરવાળી જમીન તેમ જ ટેકરીઓ ઉપર પણ ચલાઈના ૩૦ થી ૧૦ માઇલની ઝડપે સહેલાઈથી દોડી શકે છે. અમેરિકાએ દર વર્ષે આવી એક લાખ રણગાડીઓ તૈયાર કરી નેતાં નેતાં રણસેનામાં મોકલવા માંડી છે.

યુદ્ધ છતાં આટલે મોટી તોપાની પચ્ચ મુખ જરૂર રહે છે, જ્યારે ૫'૬' તોપની અથવા સીમેન્ટની વીસ ફીટ ભડી હિવાલોમાં શત્રુઓના મેદાન ઉભા કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ નાસ કરવા પ'દર માઇલ દૂરથી બે હજાર રતલના ગોળાઓ ફેંકનારી તોપાના મેદાનમાં ગોલવા પડે છે. વિશાળ અને વજનદાર હોટીઓ ઉપર આ મહાકાય તોપા ફોડવામાં આવે છે. એ સિવાય ચાર મિનોમિટરથી માંડીને ૫'૬' મિનોમિટર સુધીની હજારો તોપા બે રતલથી માંડીને બેસી રતલના ગોળાઓ સાથે રણસેનામાં મોકલાય છે.

યુદ્ધમાં હોલ્ટા અમેરિકન સૈન્યો માટે હોરિપરટો, લવાઓ, ડોક્ટરો, નર્સો, રસોડાઓ, ભોજનની સામગ્રીઓ, તાર અને પાન્ટ ઓફિસો, ટ'બુઓ, વહો, ફેરિયાઓ, એન્જિનીયરો, પૂલ બંધવાની ફરેક સામગ્રી, રસ્તાના બાંધકામની સામગ્રીઓ, મોશી, ઘરછ, હુલાર એવી કંઈક નાની મોટી સાંઠ હજાર ભવની જરૂરિયાતો પચ્ચ અમેરિકાએ પૂરી પાડવી પડે છે. હજારો માઇલ દૂર હોવા છતાં એ બધું ચોક્કસ અને નિયમસર અમેરિકા પાડે પાડે છે.

અમેરિકા આ યુદ્ધ પાછળ દરરોજ એક અબજ રૂપિયા એટલે વાર્ષિક ૩૬૫ અબજ રૂપિયા લેવડું મંજૂર ખર્ચ કરે છે. અમેરિકા પોતાના બીજા સાથીઓને યુદ્ધ માટે મોટી મદદ કરે છે. એના બદલામાં આપવા માટે ફ્રાંકો નાણાં સાધીનારો પાસે ન હોવાને લીધે એ મિરાલ અને પડાની ચોળા પ્રમાણે બધાં મિત્રરાષ્ટ્રોને શસ્ત્રસામગ્રી અને સૈનિકાની મોટી મદદ આપે છે.

જગતના સોનાનો ૭૫ ટકા ભાગ અને ચાંદીનો ૫૦ ટકા ભાગ અમેરિકા પાસે છે. વિજ્ઞાન, યંત્રશાસ્ત્ર અને ઉદ્યોગમાં અમેરિકા પ્રથમ નંબર છે. ત્યાંના એક માણસની સરેરાશ વાર્ષિક આવક રૂ. ૨,૪૦૦ જેટલી છે. જ્યારે દિંદમાં એક

માથાની વાઈફ આવક ૬૦ થી ૬૫ રૂપિયા નેટલી છે. આ પરથી એની સુખસમૃદ્ધિના ખયાલ આવી શકશે. ખનીજની પેદાશમાં અમેરિકાનો નંબર પહેલો છે. ૩૬ કરોડ ડોલરનું લોડું, ૬૫ કરોડ ડોલરનું તાંબુ, ૧૨ કરોડ ડોલરનું સોનું અને ૩૬ કરોડ ડોલરનું રૂપું નીકળે છે. ધાતુઓ સિવાયની ખનીજ પેદાશ ૩ અબજ ડોલરની છે, જેમાં ૭૦ કરોડ ડોલરની કિંમતનો કોલસો, એક અબજ ડોલર પેટ્રોલિયમ, ૨૩ કરોડ ડોલરની કિંમતનો હથેલી કોલસો, ૪૨૫ કરોડ ડોલરની કિંમતનો કંકરતી ગેસ, ૧૨ કરોડ ડોલરની કિંમતની સિમેન્ટ વગેરે નીકળે છે.

ઝેતીવાડીમાં, ઉદ્યોગમાં અને જૂસ્તરમાં, આખા જગતમાં અમેરિકા પ્રથમ નંબરે આવે છે.

યુનિયન ઓફ સાઉથ આફ્રિકા : ઇ. સ.

૧૬૦૬ માં ખાસ કાયદો પસાર કરી કેપ ઓફ ગૂડ હોપ, નાવલ, ફ્રાન્સવાલ અને ઓરેન્જ રીવર હોલોનીનું સંયુક્ત બન્યું છે. આ દેશ સંસ્થાનિક સ્વરાજ્ય ભોગવે છે. બ્રિટનના સામ્રાજ્યમાં હોવા છતાં લગભગ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. બ્રિટનનો ગવર્નર જનરલ આ દેશમાં રહે છે, પણ તે શાસનની વચ્ચે માથું મારી શકતો નથી. કુલ સત્તા ત્યાંની પાર્લિમેન્ટના કાયદાં છે. આ દેશ આફ્રિકાનો ફક્ત ભાગ રોષ્ટ્રી દીધો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૭૨,૫૫૦ ચો. માઇલનું છે. વસતીમાં યુરોપિયનો ૧૬,૨૮,૧૭૧ અને હળસીઓ સાઠ સીતરે લાખ નેટલા કરો. હળસીઓની ગણતરી કરાતી નથી. એમને પશુપલ્લવ ગણવામાં આવે છે. હિંદીઓ બે લાખને સુમારે કરો, તેમને પણ કોઈ હક્કો આપવામાં આવતા નથી. ઝેતીમાં પુષ્કળ અનાજ ધાય છે. ખનીજમાં સોનું (જગતમાં સૌથી વધારે), હીરા, કોલસો, તાંબુ અને ટીન ધાય છે. રાજ્ય ધનવાન અને યુરોપીઓની સત્તા નીચે છે. પ્રજાનો તરફી યુરોપિયનોને હક્કો મળ્યા છે. હિંદી-ઓને પણ પશુઓની ટ્રબ ગણે છે. કુન્નરઉદ્યોગનો વિકાસ હવે થાય છે. કપાસ, લોડું, જોડું, હોવાથી વિકાસ આગળ વધતો નથી. જોએર હોંભીની વસતી વધારે છે. કચ પિતા અને દેશી આવામાંથી જોએરે જન્મ્યા છે.

યુરોપ : પૃથ્વીના આ ખંડમાં યુરોપિયન એટલે સ્વેતાંગ પ્રજા વસે છે. સંસ્કૃતિ, વિદ્યા, વિકાસ, શક્તિ, રસાયન અને બીજા ઉદ્યોગ, કુશર, વાણિજ્યમાં યુરોપની પ્રજા જગતમાં વિશેષ પ્રગતિશીલ છે. એ કદમાં જલ્દી નાનો ખંડ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૭૫ લાખ ચો. માઇલનું છે. તેમાં ઝીમ પ્રજા પર કરોડ વસે છે. આ ખંડની લ'બાઈ' વધારેમાં વધારે ૩,૦૦૦ માઈલની અને વધારે પહોળાઈ ૨,૦૦૦ માઇલોની છે. એની ઉત્તરમાં ઉત્તર અટલાસઝર અને પશ્ચિમમાં આટલાન્ટિક અટલાસઝર છે. ફક્તિમાં ભૂમધ્ય સમુદ્ર, કાંગો સમુદ્ર અને કાર્થીયન સમુદ્રો છે. પૂર્વમાં કારા નદી, ઉત્તર પર્વતોના ઉત્તર ભાગ છે. યુરોપનો ધ્યોપરે ભાગ સમુદ્રની સપાટીથી ૬૦૦ ફીટ ઊંચો છે. યુરોપમાં સૂર્ય પર્વત આલેખ છે. એનું સૂર્ય શિખર માઉન્ટ બ્લાન્ક ૧૫,૭૭૫ ફીટ ઊંચું છે. બીજા પર્વત પીરેનીઝ બીચેના અખાતથી ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી પ્રસરેલો છે. ૩૦૦ માઈલમાં એની ગિરિમાલા ન્યાપક છે. વિસ્તૃતિઅસ નામે નવાળા-સુખી છે. સૂર્ય નદીઓમાં કાન્યુબ, રા, રાઇન, રાઇન, રેસર, એલ્પા, વીરટુલા, નીસર, વોલ્ગા વગેરે છે. મોટા સરોવરો રશિયામાં લેક લાડોગા છે. લેક એનેગા, પેપસ વગેરે પણ છે. યુરોપની અડ સાધારણ રીતે શિતલ ગણાય છે. કયાંક (ખાસ કરીને રશિયામાં) બરફ પુષ્કળ પડે છે. વરસાદ સાધારણ રીતે અવુષ્કળ પડે છે, પણ જોએવતો છે. આખા વરસમાં જોએવતી વરસાદ પડે છે. યુરોપમાં વાપ, સિંહ, ચિત્તા, ગે'કા, ઉ'ટ, કાથી, જેરી નાગ જેવા સર્પો વગેરે થતાં નથી. અનાજમાં ચોખા જોએ ધાય છે. કળા, આખા, નારીએળ, ખામ્બુ વગેરે વસ્ત્રો થતાં નથી. યુરોપ ધર્મે ખ્રિસ્તી ધર્મના ભુદાભુદા સંપ્રદાયો પાળે છે. યુરોપના સૂર્ય ઔદ્યોગિક દેશોમાં કોલસો, લોડું, પુષ્કળ નીકળે છે, આથી આ દેશો કાન્સ, જર્મની, રશિયા, બ્રિટન, બેલ્જીઅમ, હોલાન્ડ વગેરે જગતના સૂર્ય ઔદ્યોગિક દેશો બન્યા છે. યુરોપમાં નાનાં મોટાં ૨૬ રાજ્યો છે. યુરોપમાં પુષ્કળ નદીમાર્ગો અને રેલ્વેથી અવકાર અને વાણિજ્ય ચાલે છે. યુરોપ ધનવાન છે. આખા યુરોપમાં ટુર્કી અને આસ્ટોનીઆ આ બે સુરિલમ રાજ્યો છે. આખું જગત લગભગ મોટાં યુરોપિયન રાજ્યોની ઝાયા અને શાસન નીચે છે. અમેરિકા અપવાદરૂપે છે.

૨૦૫૨ : ઝાડનો આ રસ છે. એમાંથી ગાડી,
મોટરનાં ટાયરો અને અન્યક પદાર્થો બને છે. જગતમાં
અતિ ઉપયોગી વસ્તુ ૨૦૫૨ છે. ૨૦૫૨ની યુગ્મ પેદાશ
મલાયા ખાતે થાય છે. દર વખતે ૪ લાખ ટન ૨૦૫૨ની નિકાશ
કરાય છે. બીજે નંબરે ૬૫૪ પૂર્વ ઇન્ડોચીના દેશમાંથી દર વરસે
૨,૬૫,૦૦૦ ટન ૨૦૫૨નો નિકાશ થાય છે. આ બંને દેશો ભપાને
છત્તી લીધા છે. લંકામાં દર વરસે ૫૦,૦૦૦ ટન ૨૦૫૨ થાય છે.
હિંદમાં યુરોપિયન આલિફીના ૨૦૫૨ના બગીચાઓ છે. ૧૯૪૧માં
કુલ ૧,૨૩,૩૫૩ એકરોમાં ૨૦૫૨નું લાવેતર થયું હતું. તેમાંથી
૩,૫૫,૩૦,૩૯૬ રતલ ૨૦૫૨ની પેદાશ થઈ હતી. હિંદમાંથી આ
૨૦૫૨ યુરોપ ખાતે (યુગ્મત્વ ગ્રેટબ્રિટન ખાતે) ચડે છે. દર
વરસે ૨૦ લાખથી ૨૨ લાખ રતલ હિંદમાંથી નિકાસ કરાય છે.
આ ૨૦૫૨નાં એતરોમાં ૩૧,૨૪૭ મજૂરો કામ કરતા હતા.
પરદેશોથી હિંદમાં દર વરસે મોટી રકમની ૨૦૫૨ની વસ્તુઓની
આમદાની થાય છે. ૧૯૪૧-૪૨ માં ૧૫૫ લાખ રૂપિયાની કિંમત
તની ૨૦૫૨ની વસ્તુઓ આયાત કરાઈ હતી. ૧૯૪૦-૪૧ માં
કાંચા ૨૦૫૨ની રૂપિયા ૬૧.૮૯ હજારની અને ૧૯૪૧-૪૨ માં
રૂપિયા ૭૨.૭૭ હજારની નિકાશ હિંદમાંથી થઈ હતી. હિંદમાં
એક અંગ્રેજ કંપની ડનલોપ ટાયર કંપનીએ ૨૦૫૨ ટાયરનું
કારખાનું કાઢ્યું છે.

રમત ગમત :

લોન ટેનિસ-આંતરરાષ્ટ્રીય લોન ટેનિસ ફેડરેશન
સાથે ભડાયેલ હિંદ લોન ટેનિસ એસોસિએશન હિંદમાં ટેનિસનું
નિયંત્રણ કરે છે.

અખિલ હિંદ લોન ટેનિસ એસોસિએશન તરીકે ઇ. સ. ૧૯૪૩
માં મી. ઘાસમહમદ અને સીઓમાં મિસ લીલા રાવ, સિંગ-
લમાં આન્યા હતા. ડબલમાં ૧૯૪૩માં મી. ઇન્ડલકર અને જે.
આર. કૌલ તથા સીઓમાં મીસ લીલા રાવ અને મિસ. એમ.
કુમારા આન્યા હતા. મિશ્ર ડબલમાં ૧૯૪૩માં મિસ વૃંદાવતી
અને ઇન્દિતકાર આહમદ વિરૂદ્ધ મિસ કુમારા અને ઘાસ મહમદ
આન્યા હતા.

અખિલ હિંદ લોન ટેનિસ રેફિંગ લીસ્ટ
૧૯૪૧-૪૨-

૧ ઘાસમહમદ, ૨ ઇન્દિતકાર, ૩ એસ. એલ. આર. સોહની
૪ ડી. કે. ખોડ પ યુધિષ્ઠિર સિંધ.

“જી” વર્ગ. સી. ડબલ્યુ. બેન્કર, ખસુસેન, રસિકકુમાર
સિંહજી (વાંકાનેરવાળા) સોહનલાલ જે. એમ. મહેતા.

૧ મીસ લીલા રાવ, ૨ મિસ કુમારા, ૩ મિસ જે. હાથ
અને મિસિસ સિ. આરસી.

“જી” વર્ગ. મિસિસ સી. કાર્ગિન (મિસ હાવે
બ્લોન્ડેન) મિસ હંડિ, મિસ કુમારા, મિસિસ સી. વી. એન.
શાસ્ત્રી અને મિસિસ સી. માસી.

“અ” વર્ગનાં બધાં રમનારાઓની રમત સીઝન દરમિયાન
લગભગ એક સરખી હોવાથી કમિટીએ તેમને ચક્ર-ઉત્તર નંબર
આપેલ નથી.

ઇંગ્લિશ ક્રિકેટ ટીમ પહેલ વહેલી હિંદમાં ૧૮૮૮-૯૦માં
આવી હતી, જેના કેપ્ટન સી. એફ. વર્નન હતા. બીજી ટીમ
૧૮૯૩માં લોર્ડ હોક્કીની આગેવાની નીચે આવી હતી. ૧૯૦૨-૩
માં ‘આફસફર્ડ યુનિવર્સિટી એથેલેટિક્સ’ ટીમ હિંદમાં આવી
હતી. બીજી ટીમોમાં આર્થર ગિલિગનની સરદારી નીચે ‘એમ.
સી. સી. ટીમ, ૧૯૨૬-૨૭માં, ૧૯૩૩-૩૪માં ડી. આર ભડીનીની
ટીમ, ૧૯૩૭-૩૮માં લોર્ડ ટેનિસનની ટીમ, વગેરે હિંદમાં
આવી હતી.

ઇંગ્લેંડમાં બનાર હિંદી ટીમોમાં પારસી ટીમ પ્રથમ હતી.
આ ટીમ ૧૮૮૧ અને ૧૮૮૮માં ઇંગ્લેંડ ગઈ હતી. પતિયાવાના
મહારાજ પહેલી હિંદી ટીમને ૧૯૧૧માં ઇંગ્લેંડ લઇ ગયા હતા,
આ ટીમમાં કર્નલ મિસ્ત્રી, પી. યાદુ, સલામુદ્દીન, ડો. કાંગા
જેવા યુવંદા ખેલાડીઓ હતા.

પહેલી અખિલ હિંદ ટીમ ૧૯૩૨માં પારખંદરના મહારા-
જની આગેવાની નીચે ઇંગ્લેંડ ગઇ, બીજી અખિલ હિંદ ટીમે
૧૯૩૬માં વિન્નિયનગરના રાજકુમારની સરદારી નીચે ઇંગ્લેંડની
યુલાકાત લીધી.

ઇંગ્લેંડમાં અખિલ હિંદ ટેસ્ટ-મેચો રમાયેલી જેમાં ૧૯૩૨માં
ઇંગ્લેંડ ૧૫૮ રને છલ્યું હતું. અને ૧૯૩૬માં પણ ઇંગ્લેંડની ૬
વિકેટથી જીત થઇ હતી.

હિંદમાં રમાયેલી ટેસ્ટ મેચોમાં, યુગધર્મ ૧૯૩૩-૩૪ માં
ઇંગ્લેંડ ૬ વિકેટે છલ્યું. કલકત્તામાં પરિણામ ‘ટ્રો’માં આવેલું
મહાસત્રમાં ઇંગ્લેંડ ૨૦૨ રને છલ્યું.

યુગધર્મનાં પાંચ જમખાનાંઓ દર વર્ષે યુગધર્મ પંચાંગી ક્રિકેટ
ટુર્નામેન્ટ રમાડે છે. આખા દેશના હિંદુ, મુસલમાન, યુરોપિયન,
પારસી તથા ખાષ્ટાનીઓમાંથી રમનારાઓની પસંદગી કરાય છે.

ચારંગી ક્રિકેટ (યુગધર્મ) વેન્નેતાઓમાં ૧૯૩૪માં અને
૧૯૩૬માં મુસ્લીમો અને ૧૯૩૬માં હિંદુઓ આન્યા હતા.

વ્યાયામ—

હિંદનું વ્યાયામ ૧૯૨૪માં રથાપવામાં આન્યું હતું અને
તે ઇન્ડિયન ઓલિમ્પિક એસોસિએશનના નિયંત્રણ હેઠળ છે.
આ સંસ્થા આંતરરાષ્ટ્રીય ઓલિમ્પિક કમિટી સાથે ભડાયેલી છે.

ન્યાયામના હેતુલાક રેકૉર્ડ નીચે મુજબ છે.

પુરુષો

અકાંર	જમતનો રેકૉર્ડ	જમતનો ઓલિમ્પિક રેકૉર્ડ	હિંદનો રેકૉર્ડ
૧૦૦ મિટર દોડવાની શરત વખત	એ. ઓવેન્સ (યુ. રે. અ.) ૧૦.૨ સેકન્ડ	એ. ઓવેન્સ (યુ. રે. અ.) ૧૦.૨ સેકન્ડ	પી. કી. ઈર્લિંક (સંયુક્ત પ્રતિ) ૧૦.૪ સેકન્ડ
૧,૫૦૦ મિટર દોડવાની શરત વખત	ઇ. હિગ્ગ (રિવરન) ૩ મિ. ૪૫.૮ સે.	એ. ઈ. લવલોક (ન્યુઝિલેન્ડ)	ચાંદસિંગ (પતિયાળા) ૪ મિ. ૫.૪ સેકન્ડ
૧૦,૦૦૦ મિટર દોડવાની શરત વખત	ટી. મીઝી. (ફિન્લેન્ડ) ૨૬ મિ. ૫૨.૬ સે.	ઇલ્મોરી સાલિમિનત (ફિન્લેન્ડ)	રોનકસિમ (પતિયાળા) ૩૨ મિ. ૨.૬ સેકન્ડ
મૈરેથાન શરત વખત	કેટી સોન (ભપાન) ૨ ક. ૨૬ મિ. ૧૬.૨	કેટી સોન (ભપાન) યર્લેન ૧૬૩૬ ૨ ક. ૨૬ મિ. ૧૬.૨ સે.	છાટાસિંગ (પતિયાળા) ૨ ક. ૪૩ મિ. ૪૩.૮ સે.
૪૦૦ મિટર હાર્ડેસ વખત	એન હાઈન (યુ. રે. અ.) ૫૦.૬ સે.	એન હાઈન (યુ. રે. અ.) ૫૦.૬ સે.	એમ. એમ. આલમદ (સંયુક્ત પ્રતિ) ૫૭.૧ સેકન્ડ
૫,૦૦૦ મિટર માલવાની શરત વખત	ઇ. યુનો (નેવે) ૨૧ મિ. ૨.૮ સે.		એ. કે. કત (ખંગાળા) ૨૬ મિ. ૩૦.૫ સેકન્ડ
લોગ ૪૩૫ અંતર	એ. ઓવેન્સ (યુ. રે. અ.) ૨૭ ફીટ ૨.૭૫ ઇંચ	એ. ઓવેન્સ (યુ. રે. અ.) ૨૬ ફીટ ૮.૨૫	નિરંજનસિંગ (પતિયાળા) ૨૨ ફીટ ૧૦ ઇંચ
પાંચ વૉલ્ટ બિંધાઈ	સી વોર્નર કામ (યુ. રે. અ.) ૧૫ ફીટ ૧.૨ ઇંચ	અર્લમેટોલ (યુ. રે. અ.) ૧૪ ફીટ ૨.૬ ઇંચ	અબ્દુલસમી ૧૨ ફીટ ૦.૬ ઇંચ
શોલ પુટ અંતર	એ. ટોરેન્સ (યુ. રે. અ.) ૫૭ ફીટ ૧ ઇંચ	હેન્સલવક (જર્મની) ૫૩ ફીટ ૧.૮ ઇંચ	અહુર આલમદ (પંભખ) ૪૫ ફીટ ૨ ઇંચ

સ્ત્રીઓ

૧૦૦ મિટર દોડવાની શરત વખત	એસ. ચાલેસિવિજ (પોલેન્ડ) ૧.૩ સેકન્ડ		એમ રિમથ (ખંગાળા) ૬.૬ સે.
૪x૧૦૦ મિટર રિલે વખત	જર્મન ઓલિમ્પિક ટીમ ૪૬.૪ સે.	જર્મન ઓલિમ્પિક ટીમ ૪૬.૪ સેકન્ડ	ખંગાળા ઓલિમ્પિક ટીમ ૫૨.૮ સેકન્ડ
લોગ ૪૩૫ અંતર	કે. હિટોમિ (ભપાન)	કે. હિટોમિ (ભપાન) ૧૬ ફીટ ૭.૪ ઇંચ	ઇ. માઇકલ (સંયુક્ત પ્રતિ) ૨૫ ફીટ ૬.૨૫ ઇંચ
શોલ પુટ અંતર	ઇ. મોર મઝર (જર્મની) ૪૭ ફીટ ૨.૨ ઇંચ	ઇ. મોર મઝર (જર્મની) ૪૭ ફીટ ૨.૨ ઇંચ	એમ. ગિલ્મર્ટ (સુબાઈ) ૩૧ ફીટ ૩.૧ ફીટ
એથલેટ ધો અંતર	કે. વોલ્કહોસેન (જર્મની) ૧૫૪ ફીટ ૬ ઇંચ	એન. ગીનડેલા (યુ. રે. અ.) ૧૫૩ ફીટ ૩.૮ ઇંચ	મિસિસ વી. ઇન્ટન (પંભખ) ૬૩ ફીટ ૭.૮ ઇંચ
ક્રિકેટ ધો અંતર	ઇ. મોર મઝર (જર્મની) ૧૫૮ ફીટ ૫.૮ ઇંચ	ઇ. મોર મઝર (જર્મની) ૧૫૮ ફીટ ૫.૮ ઇંચ	એમ. ગિલ્મર્ટ (સુબાઈ) ૬૨ ફીટ ૧૦.૪ ઇંચ
હાઇ ૪૩૫ બિંધાઈ	કી. ઓલમ (ઇંગ્લેન્ડ) ૫ ફીટ ૫.૮ ઇંચ	એ. એક (જેરસી) મેકકોલ્ક્રિક્સન (યુ. રે. અ.) યર્લેન ૧૬૩૬, ૫ ફીટ ૫ ઇંચ	ઉનાલ્મોન્સ (પંભખ) ૪ ફીટ ૧૧ ઇંચ

ઓલિમ્પિક રમતો—આ રમતની શરૂઆત

ઇ. સ. પૂર્વે ૭૭૬ માં ગ્રીસ દેશમાં કરવામાં આવી હતી. ગ્રીસમાં ઓલિમ્પિક નામનો પર્વત આવેલો છે અને એ પર્વત પર દેવા વાસ કરે છે. એવી લેગિંતી માન્યતા હોવાથી પર્વત પર મણે આવરજવાર રહેતો હતો. સમય જતાં ત્યાં એક નગર વસ્યું અને તેનું નામ ઓલિમ્પિક પડ્યું. એ નગરમાં 'ઝિયસ' દેવના ઉત્સવ તરીકે દર ચાર વર્ષે આ રમતો રમવાની શરૂઆત થઇ, એટલે તેનું નામ ઓલિમ્પિક પડ્યું.

વર્ષે જતાં તેમાં વિવિધ પ્રકારની રમતો ઉમેરવામાં આવી અને આમ ખૂબ પ્રામુખ્યથી 'ઝિયસ' દેવનો ઉત્સવ ઉજવાતો હતો.

ઇ. સ. ના ત્રીજા સદીમાં ગોથ લેકિંગ્સે રોમન સામ્રાજ્ય પર હુમલો કર્યો, ત્યારથી આ ઉત્સવની પહતી ધર, રાત્રી ડોસી-અર્થે ઈ. સ. ૩૯૩ માં શાહી હુકમ કાઢીને આ રમત બંધ કરી દીધી.

આ રમતને સહજ કરવાનો વિચાર એક ફ્રેંચ ઉમરાવ બેરન પિયરી ડે કોર્બાર્ટીને આપ્યો. દર ચાર વર્ષે રમવાની યોજના કાયમ રાખી પણ ખેલાડીઓ તથા રમતોના પ્રદેશને વધારે વિસ્તારી કર્યો.

એટલે આ માટે આંતર રાષ્ટ્રીય ઓલિમ્પિક કમિટીની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. અત્યારે તેમાં ૪૮ દેશોનું પ્રતિનિધિત્વ છે.

બીજી રમતો

પોલો : આમેન્ટિના
બાસ્કેટ બૉલ : યુ. સ્ટે. અ.

હૉકી : હિંદ

એસોસિએશન ફૂટ બોલ : ઇટાલી

હૅન્ડબૉલ : જર્મની

મોહન' પેન્ટોલોન : લેક્ઝંડ ઇ.

લેન્ડ્રોક : જર્મની

'ઓલિમ્પિક હૉકી'ના વિજેતાઓ

૧૯૦૮ ગ્રેટબ્રિટન

૧૯૩૨ હિંદ

૧૯૨૮ હિંદ

૧૯૨૬ અમેલિ હિંદ હૉકી

૧૯૨૬ ગ્રેટબ્રિટન

દીમે જર્મનીને ૮-૧ થી

હરાવી છત મેળવી.

'આધુનિક ઓલિમ્પિક રમતો કયાં કયાં રમાઈ?'

૧૮૯૬ એથેન્સ

૧૯૨૪ પારિસ

૧૯૦૦ પારિસ

૧૯૨૮ આમ્સ્ટર્ડામ

૧૯૦૪ સેંટ લુઇ

૧૯૩૨ લોસ એન્જલિસ

૧૯૦૮ એથેન્સ

૧૯૩૬ બર્લિન

૧૯૧૨ રેટ્કેહાઇમ

૧૯૪૦ હેલ્સિંગ ફોર્સ (લંડાઇને

૧૯૨૦ એન્ટવર્પ

લઇને શ્રવતથી રહી)

ઇ. સ. ૧૯૪૪ માં આ રમતો લંડનમાં રમાવાનું નક્કી થયું હતું.

કેટલાક તરવાના રેકર્ડ

૧૦૦ મિટર સ્ત્રી સ્પીડ	એ. આર્સિક [હંગેરી]	૫૭.૬ સેકન્ડ
૧૦૦ મિટર બેક સ્ટ્રોક	એ. ડીકર [યુ. સ્ટે. એ.]	૧ મિ. ૫.૬ સેકન્ડ [ઓલિમ્પિક રેકર્ડ]
૮૦૦ મિટર રિલે	અપાન	૮ મિ. ૫૧.૫ સેકન્ડ [જગતનો રેકર્ડ]
૨૦૦ મિટર બ્રેસ્ટ સ્ટ્રોક	દી. હમ્પરેડ [અપાન]	૨ મિ. ૪૨.૫ સેકન્ડ [ઓલિમ્પિક રેકર્ડ]

સાઇકલની શરત

૪,૦૦૦ મિટર	પર્સુટ [ક્રાન્સ]	
૧,૦૦૦ મિટર ટાઇમ-ટ્રાયલ	એ. ઇ. વાન વિલેટ [હોલેન્ડ]	૧ મિ. ૧૨ સે. [ઓલિમ્પિક રેકર્ડ]
૨,૦૦૦ મિટર	ટેન્ડેમ [જર્મની]	
૧૦૦ કિલો મિટર રત્તાની શરત	આર. એપેન્ડેયર	૨ ક. ૩૩ મિ. ૫ સે. [ક્રાન્સની ટીમ]

બાબુલા જેવા કેટલાક રેકર્ડ

'ધરેશ્વરમાંથી જન્મ'

પ્રખ્યાત વિમાની ક્રિનાસ ધરેશ્વરની દારી એ'આ પહેલાં ૨૦,૦૦૦ ફૂટથી નીચે પડ્યો. ત્યારપછી તે ૨,૦૦૦ ફીટથી ધીમે ધીમે પૃથ્વી પર આવતો ગયો.

'સીઓના ઉડ્ડયનના રેકર્ડ'

આટલાંટિકનું ઉડ્ડયન-૧૯૩૨ની ૨૦-૨૧ મી મેએ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની મિસિસ એમેલિયા ઇયર હાઈ પુટનામે હાઈ'રેઇઝથી આયલેન્ડ, આટલાંટિક આરપાર એકલા ઊડીને સીઓનાં અગ્રપદ મેળવ્યું. તેણે ૨૦૨૬.૫ માઇલનું આંતર ૧૩ ક. ૩૦ મિ. માં કાપ્યું હતું.

વધારે સમય ઊંચે રહેવું—મિસ ઇ. ડ્રાફ્ટ અને મેએ હેલિકોપ્ટરમાં હવામાં ૧૨૩ કલાક રહીને જગતમાં સીઓ માટેના રેકર્ડ નોંધાવ્યો છે.

ઉંચાઈ—મિલે હિલ્ટ્સે (ક્રાંસ) ૪૬,૯૪૮.૭૨૫ ફીટ ઊંચે જઈને ૧૯૩૬ માં જગતમાં નવો રેકર્ડ નોંધાવ્યો છે.

ઝડપ—એ કોચરેને (યુ. સ્ટે. અ.) ૧૯૩૭ ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧ મીએ દર કલાકે ૨૬૨.૨૭૧ માઇલની ઝડપ મેળવી હતી.

આટકયા વિનાનું ઉડ્ડયન-૧૯૩૮ ના મેની ૧૫-૧૬ મીએ એવનથી ઇરાક સુધી આટકયા વિના ૨,૪૪૭.૭૨૮ માઇલ ઊડીને ક્રાન્સની મિસિસ કુપીરેને આ રેકર્ડ નોંધાવ્યો છે.

‘સ્ફૂટોફિશ્ચરનું અવતરણ’

૧. સોવિયેટ સ્ટ્રેટોફિશ્ચર બલન ‘આસોવિયેખિમ’ સિરિયસ [ન્યુ. ડૉ, ૧૯૩૪] ૧૨૮ માઇલનો રેકડ નોંધાવ્યો છે.

૨. સોવિયેટ બલન યુ. એસ. આર. [સપ્ટે. ૧૯૩૩] ૧૧૬ માઇલનો રેકડ નોંધાવ્યો છે.

‘જગતનું ઝડપી પરિક્રમણ’

૧૫૧૬-૨૨—માગેલનનાં વહાણો રૂયેનમાંથી જગતનું પરિક્રમણ કરવા નીકળેલાં તે ૧,૦૮૩ દિવસ-૧૫૧૬ ના સાષ્ટંબરની ૨૦ મીથી ૧૫૨૨ ના સાષ્ટંબરની ૮ મીએ પાછાં આન્યાં હતાં.

૧૬૨૬—જર્મન ડિરિજબલ બલન આર્ક ડેપલિને ફ્રેડ્રિકશોફન (જર્મની) ૧૬૨૬ ના ઓગસ્ટની ૧૦ મીએ છોડ્યું અને લગભગ ૨૧,૭૦૦ માઇલનું અંતર કાપ્યું.

૧૬૩૧—વીલી પોરટ અને હોરાલ્ડ ગ્રેહીએ એરોપ્લેનમાં જગતનું પરિક્રમણ કર્યું હતું. (૧૫,૭૫૪ માઇલ) તેને ૮ દિવસ ૫૧ કલાક લાગ્યા હતા. ૨૩ જૂનના બપોરના ૪-૫૬ થી ૧ જુલાઈના રાતના ૮-૪૫.

૧૬૩૩—વીલી પોરટ અને હોરાલ્ડ ગ્રેહીએ એરોપ્લેનમાં જગતનું પરિક્રમણ કર્યું હતું. ૧૫ જુલાઈના દિવસે સવારે ૫ ક. ૧૦ મિ. થી ૨૨ જુલાઈ રાતના ૧૧ ક. ૫૬૨ મિ. તેણે આશરે ૧૫,૫૬૧ માઇલની યુસાફરી કરી હતી.

૧૬૩૮—અમેરિકાના સુવિખ્યાત કરોડપતિ હાવર્ડ હ્યુલેસે ચાર મહાનિશી સાથે ન્યુયોર્કથી પૃથ્વીનું પરિક્રમણ કર્યું. તેણે ૩ દિવસ ૧૬ ક. અને ૮ મિ. ૧૦ સેકન્ડ નેટલા સમયમાં લગભગ ૧૪,૮૨૪ માઇલની યુસાફરી કરી હતી.

*

*

*

એસ એમ્પાયન્સ તરીકે ૧૬૨૧-૧૬૨૭ માં જે. આર. કેપાબ્લેન્કા (ક્યુબા), ૧૬૨૭-૧૬૩૪ માં એલેક્ઝાન્ડર એલેખિન (રશિયન), ૧૬૩૪-૩૫ માં એલેક્ઝાન્ડર એલેખિન (રશિયન), ૧૬૩૫-૩૬ માં ડૉ. બુને (ક્યુબ) અને ૧૬૩૭ માં ફરી એલેક્ઝાન્ડર એલેખિન (રશિયન) આન્યા હતા.

ઈન્ડિયન ઓલિમ્પિક એસોસિએશનના ૧૬૪૨-૪૩ના પ્રમુખ તરીકે પતિયાળાના મહારાજાધિરાજ, ચેરમેન તરીકે ઓન. નલિની-રંજન સરકાર, માનદમત્રી તરીકે પ્રિન્સિપાલ મોહનુલ હક વગેરે નિમણા હતા.

રશિયા :

જગતના પાંચમા ભાગની જમીન રોષી રશિયામાં ૧૭૨ ભતની પ્રભાઓ વસી છે.

આ દેશની ધરતીએ નવી નવી સત્તાઓનો અગુલવ કર્યો છે. રૂઝાઈથિયન લોકોએ રશિયામાં સત્તા સ્થાપી. ઇયુના ત્રીજા સૈકામાં સોમેટિયન લોકોના હાથમાં રમી. સો વર્ષના ગાળા પછી ગોથોએ અને સરદાર એટીલાની સરદારી નીચે હુલોએ પણ રશિયાની ધરતીને ખુંદી નાખી. એ પછી સ્લેવો, બલ્ગેરીઆ અને મેગિહોલોનિયનો પણ આ ધરતીને ખોળે મહાલ્યા હતા. પશ્ચિમના તુર્કોએ પણ થોડા સમય માટે રશિયન ધરતીનું અન બાધું છે. એ પછી તેા બીજી કેટલીએ સત્તાઓ આવી ને ગઈ, સંસ્કૃતિમાં થોડો થોડો ફેરફાર કરતી ગઈ, છતાં પણ યુદ્ધ, ખેતી, અને પ્રજાપલન સિવાય કોથી કોઇપણ વસ્તુ ત્યાં આવી શકી નોતી.

૧૬૬૮ માં ત્યાંના સમ્રાટ ‘પીટર ધી ગ્રેટ’ રશિયાની પ્રગતિને પગલે દોડ્યું. યુરોપની સંસ્કૃતિને જોઈ ‘રશિયા પણ આઈ બને’ની મહત્વાકાંક્ષા સેવવી શરૂ કરી. સમ્રાટ હોવા છતાં પણ મનુષ્યને વેરો સ્વિકરનામાં વહાણ બનાવવાની કારીગરી શીખ્યો હતો. પીટરે રાજ્યમાં નવા ધંધા બોલ્યા, અલબત્ત આ બધામાં રાજ્યની જ મિલકત વપરાતી હતી.

પીટર પછી પણ આ ધરતીને નશિમે શાન્તિ નોતી. લોહીની તળાણા છાપી નોતી. સત્તાઓ આપતી ગઈ ને પ્રભુ વધારે ને વધારે એ ધમસાણો વચ્ચે સિંસાતી ગઈ.

એલેક્ઝાન્ડર પહેલાથી ઝારશાહીનાં મંડાણ થયાં. ત્રીજા ઝારનું ખૂન નિહિલ મંડળ દ્વારા થયું. ત્રીજા ઝારે આ ગુલમીનો નાશ કરવા ઇચ્છતી રોળી ઉપર ખૂબ ફૂરતા વાપરી હતી, છતાં એનો નાશ ન કરી શક્યો. સૌથી છેલ્લો ઝાર નિકોલસ એકઠરે સારો છતાં પણ નખોગો રાજ્યકર્તા હતો.

ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં બોલ્શીવિક મંડળીની શરૂઆત થઈ. આને બપાવવા ઝારે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો હતો, છતાં સફળતા મળી નહિ. ૧૯૦૫ માં ઝારની સામે અરસા કરવા આવેલ રોળી ઉપર ગોળીઓ વરસી. પ્રભાક્રિય પ્રવૃત્તિનું નામનિશાન ટાળવા ભૂલમ ગુલમીએ અને આજ અરસામાં જગતનું મહાયુદ્ધ મંડાળ્યું.

રશિયા પાસે સાધન સામગ્રી હતી જ નહિ. આ કારણે મોટું સૈન્ય હોવા છતાં પણ જર્મન માર્શલ ડિન્કનબર્ગે તેમને પરાજય આપ્યો.

રશિયન પાર્લામેન્ટે ઝારને નમતું આપવા સૂચનું. ઝારે ધૂતકારી કાઢ્યું. પરિણામે પ્રભાવાદીઓએ ઝારના કુટુંબને કારાગારમાં ધકેલ્યાં અને યુદ્ધ ચાલુ રાખવા ભઠેરાત કરી; પરંતુ સેનિકો કબૂલ થયા નહિ.

રશિયામાં અચાનકતા પ્રસરી. બીજા બાલ જર્મનો પીટર્સ-બર્ગનું કાર ઠોકતા હતા. રશિયાના સામ્યવાદીઓ યુદ્ધ અંધ કરવામાં માનતા હતા. આથી છૂપા વેશમાં લેનિનને જર્મનોએ રશિયામાં પહોંચાડ્યો. માર્ક્સ કે યુદ્ધ વગર રશિયન સરકાર એના તંત્ર નીચે આવી. જર્મની સાથે નામોશીરોલી સંધિ સ્વિકારી ને મિત્રરાજ્યોનો રોળ વહોરી લીધો. મિત્રરાજ્યોનાં સૈન્યોએ રશિયાને ઘેર્યું; પરંતુ લેનિનના મિત્ર લીએ ટ્રાક્ટકોએ કુશળતાથી રશિયન ધરતી ઉપરથી તેમને નસાડ્યા. બહારના અને અંદરના યુધ્ધે રશિયાનું હોર ચૂસી લીધું હતું.

૧૬૧૮ માં એક સામ્યવાદીએ ઝારના કુટુંબને ઠાર કર્યું. ઝારશાહી, બૂધીવાદ, જમીનદારી, શાહીવાદ, અંધધમ્મકા, ધર્મ અને ધર્મચૂકોએને ટોંગી બનાવી રશિયાનો ભાર હલકો કર્યો. જો કે ભૂના થયેલ સંસ્કારોને ખૂળથી જ ઊમેડી નાખવા માટે એમને ફર બનવું પડ્યું હતું. હૃદયને લોહા જેવું રાખવું પડ્યું અને સફળતા મેળવવી પડી.

ગરીબ માથાપના છુદ્ધિશાળી યુવ લેનિને ઝારશાહીના અસહ ભૂલો સહા હતા. ૧૬૧૮ માં રશિયન સત્તા હાથમાં આવી અને ફૂરદશી, હડાપણ અને હિંસાથી સામ્યવાદને રસ્તે રશિયાને દોડ્યું. ૧૬૨૪ માં લેનિનના અરણ પછી ત્યાંની કલ સત્તા કંઈક કાળબના અને પોલાદી મનાતા રેલિનના હાથમાં આવી.

અને રશિયામાં અસાધારણ પલ્ટો આવી ગયો. રેલિનની પંચવર્ષિય ચોબાની શરૂઆત થઈ. એણે બૂધીવાદનું નામનિશાન ન રાખ્યું. દેશની જમીનમાંથી અને એટલો કશ મેળવવાની

સફળતા કરી. બાળશિક્ષણ માટે ફરજિયાત કાયદા થયા. સ્ટેલિને બાળકો અને બીજા નબરે શ્રમજીવીઓને રશિયાની ટાણત ગણી. શ્રમજીવીઓ માટે સરસમાં સરસ જીવન ગુલરવાની સગવડો થઈ અને “ મહેનત કરો અને ખાવ ”નું સૂત્ર વહેતું ચૂક્યું. અત્યારે રશિયામાં ૧૩ કરોડ એકર જેટલી જમીનમાં વાવેતર થાય છે અને વાવણી માટેના જગતમાં બીજા નંબર રશિયા લઈ લે છે. રશિયાનો પાક (ધ. સ. ૧૯૩૩ માં) નીચે પ્રમાણે થયો હતો:

હેક્ટર

પાક	હલારની સંખ્યામાં	દન
રાઈ	૨૬,૨૦૦	૨૪,૧૬,૦૦૦
ધાં	૩૪,૬૦૦	૨૭,૭૫,૦૦૦
જવ	૭,૨૫૬	૭,૮૫,૦૦૦
ઝોડસુ	૧૬,૬૩૨	૧૫,૪૧,૦૦૦
ભુવાર	૮,૮૫૦	૪,૮૨,૦૦૦
બટાટા	૬,૧૧૧	૫,૮૦,૦૦૦
બક ભતના ધાં	૨,૦૩૮	૧,૧૨,૦૦૦
મકાઈ	૩,૬૫૦	૪,૮૦,૦૦૦
શણ, હેમ્પ શણ	૩,૧૫૨	૧,૩૨,૦૦૦
સરખાંબી	૧,૩૨૧	૬,૦૦,૦૦૦
કપાસ	૨,૦૫૧	૧,૩૨,૦૦૦
તમાકુ	૬૮	

આ સિવાય પશુપાલનમાં આગળ વધ્યું. ૩૩ કરોડ ઘોડા, ૧૧૧ કરોડ ડુક્કર, ૫૧ કરોડ ઘેડાં અને ૪૧ કરોડ જેટલાં બીજાં જાનવરો પાછા છે.

શહેરો અને ગામડાઓમાં ફેરફાર થયા. લસ્કરી સગવડની નીતિએ નવું બંધકામ શરૂ થયું. અલગત આજ્ઞા આ પરિણામ માટે ત્યાંની પ્રભુએ યોગ્ય નથી વેળું. બાળકો સિવાય બીજા પ્રભુઓને તો કૂંધ મળતું ચૂકેલ બન્યું હતું. અંગત જીવનમાં તો જીવની બનાવી રાખ્યે રશિયાની સ્થિતિ સુધારવા નાણું એકડું ક્યું છે.

વિસ્તાર

અદેશ	માઇલમાં	વસતિ
આર. એસ. એફ. એસ. આર. ૭૬,૬૪,૭૧૫	૧,૧૩,૪૫,૦૦,૦૦૦	
(અ. શહેર મોસ્કો)		
યુક્રેન	૧,૩૪,૩૦૩	૩૩,૦૧,૪૦૦
(અ. શહેર કીવ)		
સફેદ રશિયા	૪૮,૭૫૧	૧૪,૩૦,૭૦૦
(અ. શહેર મિનસ્ક)		
ફ્રાન્સ કોકેશિયા	૭૧,૨૩૫	૭૧,૫૬,૦૦૦
(અ. શહેર તીફલીસ)		
ઉઝબેક	૭૪,૨૮૬	૫૦,૪૪,૩૦૦
(અ. શહેર ટારકેન્ટ)		
ટુર્કિયા	૧,૮૬,૬૦૩	૧૨,૬૬,૬૦૦
(અ. શહેર આરબાબાદ)		
તાજિક	૫૬,૬૦૮	૧૩,૩૨,૭૦૦
(અ. શહેર સ્ટેલિનગ્રાડ)		

આતા ૧૯૩૩ની વસતી ગણતરી આંકડા છે; પરંતુ તે પછી રશિયાની વસતી ૧૭૧ કરોડ જેટલી થઈ છે.

પ્રભાં બાળકો માટે ત્યાં અસંખ્ય સ્કૂલો છે. સેકેડોની સંખ્યામાં કોલેજો છે અને ૨૦ જેટલી વિશ્વવિદ્યાલયો છે. શિક્ષણનું ધોરણ સામ્યવાદી છે.

ત્યાંની કોલેજોમાં પ્રભુકિય તત્ત્વ ગ્રામ્યભાગે આવી જાય છે. પાલીસ કંડક તેમ જ જીવનની વિભાગ સંબળ બનતો ગયો છે. ચોરી અને સામ્યવાદી મંડળની વિશ્વતા આ બે ગુના અતિ ભયંકર લેખાય છે. બાકીના ગુના માટે સજા જાણી છે. ફેદીઓ તરફ માનવતા બતાવવામાં આવે છે. છૂટકી અચૂક વિસ્તારમાં હરીફરી શકે છે, તેમ જ જાન્યૂરી પણ આપવામાં આવે છે.

રશિયા ઉપરનું બીજું ડેટું, (બીજાં રાજ્યોનું) હતું. તે સામ્યવાદીઓએ ભરવાના ઇન્કાર કર્યો છે, ને ‘યેન ન પ્રકારેથી’ બીજાં સામ્રાજ્યોમાં સામ્યવાદ ફેલાવવાનું શરૂ કર્યું. આથી સામ્રાજ્યવાદીઓ, બ્રિટન, અમેરિકા અને ફ્રાન્સ તેનાં દુશ્મન બની બેઠાં.

આરે બાજુ ઉભરાતા દુશ્મનથી ધરનું રક્ષણ કરવા માટે રશિયાએ પોતાના યુવાનોને લવાઈ, સાંસ્કૃતિક અને જમીન માંગના યુદ્ધમાં પ્રવિણ બનાવ્યા. જાપાન અને રશિયાની પરસ્પર કંઠવાસ છતાં પણ ‘યેન રાજ્યો’ ૧૯૪૦ માં અનાકમણના કારારો કરી લીધા છે.

૧૯૩૬ સુધીમાં તો રશિયા ચોખવનું બન્યું. દરેક દરેક સેનમાં હરીફાઈમાં રહેવા લાગ્યું. એણે ચાંચિક દળો વધાર્યાં. એક કરોડ સૈનિકોને પૂરા પડે એટલો યુનિકોર્પ્સ પણ તૈયાર થયો.

બીજા બાજુ જર્મની અને ઇટાલી ચળવળી ઊઠ્યાં. જર્મનીના હિટલરે જગતની રોતર જ ઉપર પાસા નાખવાની રાજઆત કરી. રશિયા સાથે કાચા પાકા માલની વ્યવસ્થા કરી મિત્ર બનાવ્યું.

અને ૧૯૩૬ માં જર્મની યુદ્ધમાં ઉતરી પડ્યું. છેક રશિયાની ધરતી આવી પહોંચી, ત્યાંસુધી મિત્રતા અખંડ રહી. મિત્ર રાજ્યોને નામેશીલરી હારી અને યોદ્ધા મળ્યાં, મળતાં ગયાં.

૧૯૩૮ માં સ્ટેલિને જગતને ચમકાવ્યું. જુના, એનાથી પણ જુના સામ્યવાદી ૨૧ સાથીદારોને કારાગરમાં પૂર્યાં. રાજ્ય વિશ્વ કાવતરોનો આરોપ મૂકી ફાંસી આપવામાં આવી. રાજ-કેશ અને જીવેરીને જેવા જાનિયાત સામ્યવાદીઓ પણ આમાં હતા. ફોર્ટરજીનું પણ મેકસિકોમાં ખૂન થયું. સ્ટેલિન હવે નચિત હતો.

યુદ્ધ દિવસોદિવસ જલદ બન્યું. જર્મન વિજેતાઓનો પક્ષ છેક રશિયાની સરહદ સુધી લંબાયો અને ૧૯૪૧ માં તો જગતને થંભાવી નાખતું રશિયા જર્મનીનું, પરસ્પરનું યુદ્ધ આવી ઉજું. હિટલરનાં વિજેતાદળો રશિયન ધરતી પર ઉમરી પડ્યાં. રશિયા જર્મની જેવા બળવાન વિજેતા સામે તૈયાર નોતું. છતાં પણ લડતું ગયું. જે જે પ્રદેશ મૂકવા પડ્યા, ત્યાં ત્યાં ધીકતી ધરા કરતા ગયા. આ દરમિયાન સ્વાર્થની ખાતર અમેરિકા અને બ્રિટન રશિયાને મદદ આપવા માંડી છે.

આ મદદ અને સ્ટેલિનની બુદ્ધિ કુશળતા, ન્યારે જર્મનો સ્ટેલિનગ્રાડના દરબાજા ખખડાવતા હતા, ત્યારે અસરકારક નીવડી. લાલ સેનાએ જર્મનોને પીછેહઠક કરવાની ફરજ પાડી. આજ આ સાહસિક પ્રભુએ પોતાના દેશને ખૂણેખૂણેથી જર્મનોને શોધી કાઢી મૂક્યા છે. વિશ્વવિજેતા બનવાનું હિટલરનું સોનેશી સ્વપ્ન વિલિન કરી મૂક્યું છે અને વિશ્વયુદ્ધના વિજયનું માન ખાંડી જાય છે. હજી પણ જર્મની સાથે યુદ્ધ ચાલુ છે.

રસાયનોના ઉદ્યોગો : મહાયુદ્ધને લીધે હિંદના

કેટલાક ઉદ્યોગોના વિકાસ થયા છે. તેમાં રસાયનોના ઉદ્યોગ પણ સામાન્ય વિકાસ પ્રાપ્ત છે. હિંદના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે રાસાયનિક વસ્તુઓની મોટી આવશ્યકતા રહેશે. હમણાં સુધી આ વસ્તુઓ મોટા પ્રમાણમાં પરદેશીથી આયાત થતી હતી; પરંતુ હિંદમાં એ માટેની સર્વે કામી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાતી હોવાથી રાસાયનિક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન એટલા પ્રમાણમાં નોંધ્યું, તેટલા પ્રમાણમાં કરી શકાય તેમ છે. વિશ્વયુદ્ધ ચાલે છે તે દરમિયાન રાસાયનિક વસ્તુઓની પરદેશીથી થતી આમદાની બંધ થઈ ગઈ છે. આથી એ વસ્તુઓના ભાવો ખૂબ વધી ગયા છે. યુદ્ધના શત્રુઓ માટે પણ રાસાયનિક પદાર્થોની મોટી ખપ પડે છે.

આપણે ત્યાં જે સુખ્ય ઉદ્યોગો રચાયા છે, તેમને માટે સોડાના મિશ્રિત પદાર્થોની ઘણી જરૂર પડે છે. કાગળ, કાપડ, લાકડું, ચામડું, કાચ, સાથ, એનેમલનાં વાસણો, પોલાદ, યુદ્ધના રક્ષાત્મક હાથગોળા, ધાતુઓ, ઘોળાઇ, દવાઓ વગેરે દરેક વસ્તુ રસાયનોની મદદ વગર બની શકતી નથી. રસાયનો એટલું સુખ્ય અંગ છે. પરદેશીથી હિંદમાં સોડાની વસ્તુઓ ૧૯૨૩-૨૪માં ૧૧ લાખ હંદ્રેટની હતી. ૧૯૩૮-૩૯ માં ૨૧ લાખ હંદ્રેટની થઈ હતી. દર વર્ષેમાં એની આમદાની હળુ પણ બેવડારી. આમાં સોડાએસની આમદાની ૧૪ લાખ હંદ્રેટ, ફોસ્ફોરિક સોડાની ૪૫ લાખ હંદ્રેટ, સોડિયમ બાઇ-કાર્બોનેટ, સોડિયમ સલ્ફાઇડ, સોડિયમ સોલ્ટ સોડિયમ બોરેટ, સોડિયમ સિલિકેટ વગેરેની પણ આમદાની થાય છે.

હિંદના ૭ હજાર માઇલના કિનારા ઉપર અદ્યત્ત મીઠું પડ્યું છે. આ મીઠામાંથી અનેક રસાયનો બને છે. હિંદમાં મીઠાને ઉપયોગ અત્રિ દીઠ માત્ર ૧૩ રતલનો વાર્ષિક એવરેજ આવે છે. યુરોપના દેશોમાં દર મનુષ્યે એવરેજે ૩૦ રતલ મીઠું આવે છે. પરદેશોમાં મીઠાને ઉપયોગ ઔદ્યોગિક પદાર્થો નેવા કે સોડા એસ, માછલીઓ અથવામાં, કાપડ, કાગળ, સાથન કાચ, ધાતુના ઉદ્યોગો વગેરે માટે થાય છે, હિંદ મીઠા માટે પણ પરદેશી ઉપર આધાર રાખતું હતું; પરંતુ હવે એકન સિવાય બીજા પરદેશીથી હિંદમાં મીઠું આયાત કરાતું નથી.

હિંદમાં પણ મીઠામાંથી રસાયનિક પ્રતિક્રિયામાંથી સોડા-એસ અને બીજા બનાવટો બનાવવા માટે કેટલાંક કારખાનાંઓ છે, તેમાં ઓખાખંડર (ક્રાઇઆલાઇ) ઉપર મેસર્સ તાતાનું અને પંજાબમાં ઇમ્પીરિઅલ કેમિકલ વર્ક્સ (યુરોપિયન) એ જે સુખ્ય છે. ધાંગસા આલેલી વર્ક્સ અને બીજાં થોડાં કારખાનાંઓ પણ રચાયાં છે; પરંતુ હજી એવાં અનેક કારખાનાંઓની દરકાર છે. યુદ્ધ પછી એવાં કારખાનાંઓનો વિકાસ થશે.

હિંદના ઔદ્યોગિકરણ માટે સંસ્કૃતિક એસિડની પણ મોટી જરૂર છે. એના માટે ૪૭,૦૦૦ ટન ગંધક દર વર્ષે આયાત કરવા પડે છે. હિંદની જમીનમાં બહુચિસ્તાનમાં અને બીજાં ગંધક નીકળે છે. યુદ્ધ પછી એ પરત્વતા બંધ પડવી નોંધ્યું. હમણાં પણ સંસ્કૃતિક એસિડ બનાવવાનાં નાનાં નાનાં વીસ કારખાનાંઓ હિંદમાં છે. આ ઉદ્યોગ માટે હિંદમાં વિશાળ ભવિષ્ય છે.

હિંદમાં બીજી સુખ્ય જરૂરિયાત એમોનિયા સલ્ફેટની છે. એની પરદેશીથી આમદાથી ફેરકે અને જુરકે વધતી જાય છે.

૧૯૩૮-૩૯માં એની આયાત ૨૫,૭૪,૦૦૦ હંદ્રેટની થઈ હતી. હિંદનાં લોકોનાં કારખાનાંઓમાં એની પેદાશ છે. દક્ષિણમાં બનાવટી એમોનિયા પણ બને છે. શેસ્પેટિક ખાતર અને પોટાસની બનાવટી પણ હિંદમાં બની શકે છે. હિંદમાં એને માટે વિશાળ ક્ષેત્ર છે. કેમ્પીઅમ કારખાણમાંથી સાઇને માઇડ (Cynamide) પણ બની શકે છે.

પાણી સાફ કરનાર રસાયન ક્લોરિન અને વજો ધોનાર બ્લીચિંગ પાઉડર પરદેશીથી આયાત કરાય છે. ક્લોરિનમાંથી બ્લીચિંગ પાઉડર બને છે. આ બંનેની બનાવટમાં સસ્તી વિદ્યુત્પ્રાપ્તિના હિંદમાં હવે વિકાસ થતા જાય છે. આનો વિકાસ ચાલુ છે.

સોડિયમ બાઇકોમાઇટ અને પોટેશીઅમ બાઇકોમાઇટ હિંદમાં બનાવવા પાંચ કંપનીઓ છે. હજી પણ થોડો અવકાશ છે. ડાઇવાની શાહી, અસ્વચ્છતા દૂર કરનારા પદાર્થો (Disinfectants) પણ સામાન્ય પ્રમાણમાં હિંદમાં બને છે. રંગો અને પેઇન્ટ્સ (Paints) નાં કારખાનાંઓ રચાયાં છે, પણ હજી બાળકશામાં છે. રંગો પરદેશીથી મોટા પ્રમાણમાં આયાત થાય છે. ૧૯૩૯-૪૦ માં ૨૮૭ લાખ, ૧૯૪૦-૪૧માં ૪૩૫ લાખ અને ૧૯૪૧-૪૨માં ૫૦૪ લાખ રૂપિયાના રંગો આયાત થયાં હતાં.

આપણા ઉદ્યોગોને માટે ગ્લીસરીન, સોડા કાળું, સલ્ફ્યુરિક એસિડ વગેરે રસાયનિક પદાર્થો જરૂરના છે. ખાતરોની પણ આપણી જેતી માટે એટલી જ મોટી જરૂર છે. હિંદમાં ગયા મહા વિશ્વયુદ્ધના વખતે મ્યુનિસન બોર્ડે અગીઆર ભતના એસિડો તૈયાર કર્યાં હતા. સલ્ફ્યુરિક એસિડ, નાઇટ્રિક એસિડ, આક્રોહોલ, ટંકકીનાં મિશ્રણો, બ્લીચિંગ પાઉડર, ટંકણખારની બનાવટો, કેમ્પીઅમનાં મિશ્રણો, કાલદાર, મેનેશીઅમ, પોટેશી-અમ, સોડિયમ અને ઝીંકની બનાવટો હિંદમાં તૈયાર થતી હતી; પરંતુ પાછળથી હરીશ્વરમાં એની હિંદી બનાવટો ટકી શકી નહિ.

સલ્ફ્યુરિક એસિડ હિંદમાં મોટી રકમનો બની શકશે. ૧૯૩૯ માં ૧૮,૦૦૦ ટન અહીં બન્યો હતો. દર વર્ષે ૨,૦૦૦-૩,૦૦૦ ટન પરદેશીથી આયાત થાય છે. ખાતરો, ડીસઇન્ફેક્ટંટો, તેલ, વારનીસના ઉદ્યોગો અને સેન્ટો વગેરે રાસાયનિક પદાર્થોમાંથી બને છે. આપણે ત્યાં યુદ્ધ પછી એ ઉદ્યોગોનો વિકાસ થશે. સાથે રાસાયનિક ઉદ્યોગોના પણ વિકાસ થવાની જરૂર છે. પરંતુ યુદ્ધ પછીના નવા ઉદ્યોગોને રક્ષણ મળવાની જરૂર છે. નહિ તો પરદેશી હરીશ્વર એને કચરી નાખશે. આપણે ત્યાં વિજ્ઞાનના, વિદ્યુત, ચંત્રશાસ્ત્ર અને રસાયન શાસ્ત્રના વિકાસની આવશ્યકતા છે.

રસ્તાઓ : હિંદમાં પાકી સડકો, કાચી સડકો અને કેડીઓ એમ ત્રણ પ્રકારના જમીનમાર્ગો છે. રેલ્વેની પાકી સડકો માત્ર રેલ્વેના ન્યવહાર પૂરતી જ રખાય છે. ગામડાંઓમાં માલ પહોંચાડવા, ત્યાંથી માલ લાવવા હિંદમાં સડકોની ઘણી જરૂર છે. મોગલ સમયમાં પણ સડકો હતી; પરંતુ અંગ્રેજો અમલ દરમિયાન એની બીજવણી થઈ છે. સડકો ભઠેર બાંધકામ ખાતું અને સંરચાનિક લોકલ બોર્ડો તથા મ્યુનિસિપાલિટીઓના હાથ નીચે હોય છે. હિંદમાં ત્રણ સુખ્ય પાકી સડકો આખા હિંદમાં પાંચ હજાર માઇલો સુધી ન્યાપક છે. મોટરો અને

ભોળીઓનો ઉપયોગ વખાણી સહકારી કિંમત સમજાઈ છે. હિંદી સરકારે સહકારના વિકાસ માટે “રાઈ ડેવેલપમેન્ટ કમિટી” નીમી છે. પેટ્રોલ ઉપર ઠરવેરી નાખી એનો ખર્ચ નિભાવાય છે. દર ગ્રેસને ૧ આના કરેલેવાય છે. યુદ્ધ પછી રસ્તા ખિલવણી માટેની ૪૫૦ કરોડ રૂપિયાની મોટી યોજના તૈયાર થઈ તે ઉપર વિચાર થઈ રહ્યો છે. હિંદનાં સાત લાખ ગામડાંઓમાંથી સારી ભાગ રસ્તાઓ વગરના છે. હિંદમાં કુલ રસ્તા ૧૬૩૬માં ૨,૮૫,૩૧૩ માઈલના હતા, તેનો ચાલુ નિભાવ મોટે ખર્ચે કરવા પડે છે.

હિંદમાં સહકાર નીચે સુખ્ય હતી.

વરસ	પાકી સહકાર	કાચી સહકાર
૧૯૩૪-૩૫	૭૭,૧૧૦	૧,૬૮,૮૫૦
૧૯૩૫-૩૬	૮૨,૨૭૬	૨,૪૬,૩૮૫
૧૯૩૬-૩૭	૮૨,૨૬૬	૨,૩૧,૮૮૨

એ સહકાર ઉપર વાર્ષિક ખર્ચ—

	લાખ રૂ.	લાખ રૂ.
૧૯૩૬-૩૭	૧૦૧.૩	૧૬૩૭-૩૮ ૬૪૧.૦૫
૧૯૩૮-૩૯	૮૧૨.૦૨	

બ્રિટિશ હિંદમાં હાલ ૩ લાખ માઇલ નેટલી સહકાર છે. ૧,૦૦૦ માણસોની વસતીવાળાં બધાં ગામડાંઓમાં સહકાર બંધાવાની જરૂર છે. સહકારના રક્ષણ માટે રબર ટાયરનો ઉપયોગ વધવાની જરૂર છે. આથી હિંદમાં રબર ટાયરના ઉદ્યોગોના પશ્ચ વિકાસ થશે. કાચી સહકાર ચોખાસામાં બગડી જાય છે. તેમને પણ પાકી બનાવવાની જરૂર છે.

રાઈ : એ કરીઆણાના ઝીણા દાણા દરરોજની રસોઈમાં વપરાય છે. હિંદમાં એનો પાક લગભગ ૬ લાખ ટન નેટલો થાય છે; પરંતુ પરદેશો ખાતે તે બહુ ઘોડી રાધનો નિકાસ થાય છે. ૩,૦૦૦ થી ૫,૦૦૦ ટન માત્ર પરદેશો ખાતે ચડે છે. પાકી હિંદમાં વપરાઈ નાં છે. એના ગુણો કઠવા, ઉચ્ચ, પિત્તકર, દાઢકારક, તીખી અને અખંડીયક છે. વાયુ, ગુલ્મ, કંદ, રાખ, મણ, કૃમિ અને કોદની નાશક છે. ત્યાં પણ દુઃખાવો હોય ત્યાં રાઈનું પ્લાસ્ટર લગાડે છે.

રાજકોટ : કાઠિઆવાડના આ નાના રાજ્યમાં બેડેલ રાજપુતનું રાજ્ય છે. મહાત્મા ગાંધીજીના પિતા એ રાજ્યના દિવાન હતાં. એનું સ્વેચ્છક ૨૮૨૪ ચોરસ માઇલનું અને વસતી ૧,૦૩,૧૦૦ માણસોની છે. એની પૈદાશ આસારે દરેક લાખ રૂપિયા નેટલી વાર્ષિક છે. રાજકોટ શહેર મોરબી રેલ્વે, ભનનગર રેલ્વે અને ભુનાગઢ રેલ્વેનું મુખ્ય જંકશન છે. એન્ટેન્ટ ટું ધી ગવર્નર જનરલ પણ રાજકોટ ખાતે રહે છે. સુખ્ય પૈદાશ જેતીની છે. રાજકોટમાં એક કાપડ વણવાની મીલ છે. ૪૦ સાણનાં કારખાનાં, ૨ ખરકનાં કારખાનાં, ૧૩ ધાતુનાં કારખાનાં છે, ૭ લાકડાં કાપવાનાં કારખાનાં છે. રાજકુમારોના અભ્યાસ માટે રાજકુમાર કોલેજ છે.

રાજપુતાના : હિંદના મધ્યભાગમાં ૧,૩૦,૦૦૦ ચો. માઈલનું સ્વેચ્છક ધરાવતા આ પ્રદેશમાં અનેક દેશી રાજ્યો આનામાં છે, આમાં ૨૦ દેશી રાજ્યો છે. સિંધ, પંજાબ, સંયુક્ત પ્રતિ અને અધ્ય પ્રાંતની વચ્ચે એ પ્રદેશ આલેખ્ય છે. ૧૭ રાજપુત રાજ્યો અને ૧ ટેકનું નવાબનું રાજ્ય છે.

૨ ભટનાં રાજ્યો (ભરતપુર અને ઘોલપુર) એમાં છે. અનુભર મેરવાડના નાના વિભાગમાં ના. સરઘાટના એન્ટ (એન્ટ ટું ધી ગવર્નર જનરલ) રહે છે. આખા પ્રદેશમાં અરવલ્લીનો પહોડ રાક્ષસની પેઠે લાંબો થઈ પડ્યો છે. રાજપુતાનાનો કેટલોક ભાગ રણનો પ્રદેશ છે. સાધારણ રીતે આ પ્રાંતમાં ગરમી ઘણી અને વરસાદ ઓછો રહે છે. જેતી માટે આ પ્રાંત મોટો ગણાય. આ પ્રાંતમાં ૧,૫૭૧ માઇલની રેલ્વે છે. તેમાં ઘણી ખરી રાજ્યોની આંગત માલિકીની છે. આખા પ્રદેશમાં રાજસ્થાની બોલી બોલાય છે. ઉદેપુર, ભેખપુર, બિકાનેર, ભરતપુર, નેસલમેર, નથપુર કીસનગઢ, છુંદી, કોટા, ટેક, શહપુરા, પરતાપગઢ, હુંગરપુર, શીરાહી, કરોલી, ઘોળપુર, વગેરે દેશી રાજ્યો એમાં છે.

રાજ્યકાંતિઓ : જગતમાં કેટલીક જાણવા જેગ રાજ્યકાંતિઓ થઈ છે.

અંગ્રેજ રાજ્યકાંતિ—બ્રિટનના લોકોએ રાજ એસ બીનીની સામે બળવો કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૮.

અમેરિકન—બ્રિટિશ સત્તાનો પરજન્ય કરી પ્રાંત સત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું (૧૭૫૮-૮૧)

ચીનની રાજ્યકાંતિ—મંચુ વંશના બાદશાહને પદબ્રજ કરી સુન્યાતસેને પ્રાંતસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું (ઇ. સ. ૧૯૧૧).

જર્મન રાજ્યકાંતિ—ટેસરને પદબ્રજ કરીને ૧૯૧૮માં પ્રાંતસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું. ૧૯૩૩માં નાઝીવાદની સત્તા થઈ. ૧૯૪૪માં લાલિચ્ચના પેટમાં કંઈ થવાની ગોઠવણો ચાલે છે.

ગ્રીક રાજ્યકાંતિ—૧૯૨૧ થી ૧૯૪૪ માં ત્રણેક વખત રાજ્યકાંતિઓ થઈ છે.

તુર્કી રાજ્યકાંતિ—૧૯૦૪ માં ૧૯૨૨ માં રાજ્યકાંતિઓ થઈ છે. હવે તુર્કી પ્રાંતસત્તાક રાજ્ય છે.

રશિયનકાંતિ—૧૯૧૮ માં ઝારના રાજ્યનો અંત આવ્યો. સામ્યવાદીઓનું શાસન ચાલુ છે. ૨૫ વરસના આ સામ્યવાદી શાસને રશિયાની પ્રાંતને ભારે બળવાન અને ઔદ્યોગિક તેમ જ સાંનિક જેતીવાળી બનાવી છે.

સ્પેનની કાંતિ—૧૯૩૬-૩૭ માં રાજ આલ્ફ્રેન્સોને પદબ્રજ કરીને પ્રાંતસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. ૧૯૩૭-૩૮ માં સ્પેનમાં જનરલ ફ્રાન્કોની ફેશીસ્ટ સત્તા આવી.

હંગેરીની રાજ્યકાંતિ—૧૯૨૨ માં થઈ. ત્યાં સામ્યવાદ સ્થપાયો. પરંતુ હવે અખીરોની આગેવાની નીચે પ્રાંતસત્તાક રાજ્ય છે.

આ રીતે આલ્ફ્રેક રાજ્યોમાં પણ રશિયાની સત્તા ગઈ હતી. તે સ્થળે પ્રાંતસત્તાક રાજ્યો આવ્યાં હતાં, જર્મનીએ ૧૯૪૧ માં એમને છતી લીધાં હતાં. પાછાં રશિયાએ છતી લીધાં છે. બાલ્કન રાજ્યોમાં પણ પુષ્કળ રાજ્યકાંતિ થઈ હતી. દક્ષિણ અમેરિકાના રાજ્યોમાં પણ વારંવાર રાજ્યકાંતિઓ ચાલુ થાય છે.

રાષ્ટ્રસંઘ (લીગ ઓફ નેશન્સ) : ગયા વિશ્વ-યુદ્ધ પછી પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સન (યુ. એસ.)ની રાહબરી નીચે છતીવા ખાતે રાષ્ટ્રસંઘની સ્થાપના થઈ છે. ૧૯૨૦ ની ભનેવારીમાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે સુલેહ શાંતિ ભળવવા અને વાટાઘાટથી પરસ્પર

વિખવાહ ઘટાડવા એની સ્થાપના થઇ છે. રાષ્ટ્રસંઘ અમેરિકાના ઉત્તરપૂર્વથી અસ્તિત્વમાં આવ્યો; પરંતુ અમેરિકા એનું સભ્ય બન્યું નહિ. જાપાન, જર્મની, ઇટાલી પણ એનાં સભ્યો બન્યાં હતાં; પરંતુ એમણે અસંતોષથી એના સભ્યપદને મૂકી દીધું હતું. પાછળથી રશિયા પણ સભ્ય તરીકે જોડાયું હતું.

રાષ્ટ્રસંઘની મોટી એસેમ્બલી દર વરસે સપ્ટેમ્બરના પહેલા અઠવાડિયામાં મળે છે. દરેક એમ્બર રાજ્ય પોતાના પ્રતિનિધિ મૂકે છે. રાષ્ટ્રસંઘની ન્યવસ્થાપક કમિટીને કાઉન્સિલ કહે છે. તે વર્ષમાં ચાર વખત મળે છે. એ કાઉન્સિલના પાંચ સભ્યો [ગ્રેટ બ્રિટન, ફ્રાન્સ, ઇટાલી, જાપાન અને જર્મની] બહુકના છે. બીજાં નવ રાજ્યો કામચલાઉ દર વરસે નિમંત્રાય છે. હેઝ ખાતે એક આંતરરાષ્ટ્રિય ન્યાયાલય સ્થાપવામાં આવ્યું છે. એમાં ૧૧ જઠલ અને ૪ ડેપુટી જઠલે આંતરરાષ્ટ્રિય તકરારોની કાયદેસર ઇલાવટ કરે છે. રાષ્ટ્રસંઘનું સૌથી સુંદર કામ આંતરરાષ્ટ્રિય મનુષ્ય-રિહાબિલિટેશન છે, એમાં જગતના મનુષ્યોના સવાસો ઇલાય છે. રાષ્ટ્રસંઘની ભાષા અંગ્રેજી તથા ફ્રેન્ચ છે.

રાષ્ટ્રસંઘ રાજ્યોના વચ્ચે સુલેહ કરાવવા માટે સરસ પ્રયત્નો કર્યાં છે. યુદ્ધો પણ અટકાવ્યાં છે. આંતરરાષ્ટ્રિય વાંધાઓ, ગુનાઓ અને તકરારોના સમાધાન માટે સરસ પ્રયત્નો થયા છે. રોગચાળો, વેસ્થાક્રાંતિ, ડકાળો, વગેરે માટે એમણે ન્યાયક તપાસો શલાવી થણી ઉપયોગી સેવા કરી છે.

સંઘના સભ્યોની સંખ્યા સરખાતમાં ૪૨ બેઠકી હતી. પાછળથી ઉત્સાહ વધતાં ૬૦ સભ્યો બન્યા. પાછળથી ઉત્સાહ ઘટતાં ૪૧ની સંખ્યા રહી. જર્મની અને જાપાન ૧૯૩૫માં રાષ્ટ્રસંઘને છોડ્યો. ઇટાલીએ ૧૯૩૬ માં મૂક્યું. ફિન્લેન્ડના ઉપર આક્રમણ કરવા માટે સોવિયેટ રશિયાને સભ્ય પદમાંથી કાઢી નાખવામાં આવ્યું. છતાંય [સ્વીટ્ઝરલેન્ડ] ની ચારે તરફ જર્મનીની આજુ હોવાથી રાષ્ટ્રસંઘની ગુપ્ત ઓફિસ પ્રિન્ટન અમેરિકા ખાતે લઈ ગયા છે.

રાષ્ટ્રસંઘ જાપાનના ૧૯૩૧ ના મંચુરિયાના આક્રમણને અને ૧૯૩૪ માં જોહાલ પ્રાંતના આક્રમણને અટકાવી શક્યો નહિ. ૧૯૩૭ ના એપ્રિલનીઆને હાઠી કરવાના ઇટાલીના પ્રયત્નને અટકાવી શક્યો નહિ. રપેનના ફ્રાન્કોને મદદ આપતા જર્મની ઇટાલીને અટકાવી શક્યો નહિ. રાષ્ટ્રસંઘ પાસે સૈન્ય નહોતું. રાષ્ટ્રસંઘના જે ગુપ્ત કર્તા હતા. આ અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોના કુસંપને લીધે પણ રાષ્ટ્રસંઘની અવનતિ થઇ. મોડું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું. તેથી રાષ્ટ્રસંઘની સ્થિતિ મૃતઃપ્રાય જેવી થઈ ગઇ છે. યુદ્ધના અંતે સુલેહ સમાધાન માટે રાષ્ટ્રસંઘની દરકાર પડશે. તે સિવાયના સિંચમાં મુશ્કેલી અટકાવવા અને રાજ્યો વચ્ચેના વાંધાઓ નિવારવા રાષ્ટ્રસંઘની જરૂર પડશે. આથી રાષ્ટ્રસંઘના પુનરુદ્ધારની થણી જરૂર છે. ગયા રાષ્ટ્રસંઘમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોએ અનુભવ પામેા આંધી ભારે જોઆપેચી કરી હતી. રાષ્ટ્રસંઘ એ હવે અનિવાર્ય બની ગયો છે. સૈન્યના પીઠબળવાળો નવું રાષ્ટ્રસંઘ કલાચ ભવિષ્યમાં સ્થપારો. હિંદ પણ બ્રિટનની મેરલી ઉપર નાથતું રાષ્ટ્રસંઘનું સભ્ય છે. ગયા મહાયુદ્ધમાં જર્મની પાસેથી છતેલા દેશો રાષ્ટ્રસંઘે નીચે ગુજળ વિજયી રાજ્યોને વહિવટ માટે (on mandate) સોંપ્યા હતા. એ રાજ્યો એનાં માલિક થઇ બેઠાં છે.

(૧) ફ્રાન્સને; (અ) બેલ્જિયન, (બ) સિરીઆ, (ક) ટાંઝાનીકોના ભાગ અને (ડ) કેમેરોન આપાયાં હતાં. પહેલા અને બીજા માટે આરબો સ્વતંત્રતા ઇચ્છે છે.

(૨) બ્રિટનને; (અ) પેલેસ્ટાઈન, (બ) ફ્રાન્સ-સીરિયા, (ક) ટોગો-લેન્ક, (ડ) કેમેરોન, (ઈ) ટાંઝાનીકો (કે) નાનુ સોંપાયાં હતાં. (૩) બેલ્જિયમને; આફ્રિકામાં આવેલું રવાન્ડા-ઉગાન્ડા સોંપાયાં હતાં.

(૪) દક્ષિણ આફ્રિકાને; સાઉથ વેસ્ટ આફ્રિકા મળ્યું હતું.

(૫) ન્યુઝીલેન્ડને; સામોઆ આપ્યું હતું.

(૬) જાપાનને; મેરિયાના કેરેલિન, ચાટ અને માર્શલ ટાપુઓ મળ્યાં હતા. હમણાં જોમાંનાં કેટલાક અમેરિકનોએ છતી લીધાં છે.

રાષ્ટ્રિય આવક અને મૂકી : આ આંકડા બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાના છે. વિશ્વયુદ્ધમાં તે આ ટોલતનો સારો ભાગ ભરત થઇ જશે. જગતમાં અમેરિકા સૌથી ધનવાન છે. બીજા નંબરે અંગ્રેજો છે.

દેશ	વસતી	આવક ડા.	આથા હીઠ હોલત રૂ.
૧ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ			
ઓફ અમેરિકા	૧,૨૨૭ લાખ	૨,૦૫૩	૬,૩૫૬
૨ કેનેડા	૧૩૦ "	૧,૨૧૮	૮,૦૨૩
૩ યુ. કિંગડમ	૪૬૧ "	૧,૦૬૨	૧,૩૭૧
૪ જાપાન	૬૫૩ "	૨૭૧	૨,૩૦૮
૫ બ્રિટિશ હિંદ	૨,૭૧૭ "	૮૨	૪૪૧

રાષ્ટ્રોએ બદલાવેલાં નામો : રાષ્ટ્રોમાં હમણાં પ્રતિક્રિય સંકુલિત ભાવના વધતી જાય છે. પોતાની ભાષાના શબ્દો શોધી થણાં રાજ્યોએ નામો બદલાવ્યાં છે.

પર્સિયા—ઈરાન	સેન્ટપીટર્સબર્ગ—લેનીનગ્રેડ
ક્રિટિયાના (નોર્વેની-રાજ્યધાની)—એરસો	ફિન્લેન્ડ—મુસોમી
મંચુરિયા—મંચુરૂએ	ફોસિસિઆ—તેવાન
આયરલેન્ડ—આયર	મેક્સિપોટોમિયા—ઈરાક
કોરીઆ—ચોસન	રશિયા—યુ. એસ. એસ.
કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ—ઇસ્ટબુલ	આર
ત્રિપોલી—લિબીઆ	સિયામ—થાઇલેન્ડ
પોટાન—પીપીંગ	સિંગાપુર—શાંનન
	હૅલ્સિંગફોર્સ—હેલ્સિન્કી

રાષ્ટ્રોના વડાઓના પગારો : જગતમાં હિંદ સૌથી ગરીબ દેશ છતાં અંગ્રેજી સુલ્હો અને સૈનિક અધિકારીઓના પગારો જગતમાં કોઈ પણ ધનવાન દેશ કરતાં વધારે મોટા છે. રાષ્ટ્રના વડાઓના પગારોનું શ્રેણી નીચે ગુજળ છે.

વાષિંક	રીમાઈક
યુ. સ્ટેટ્સના પ્રમુખ	પ્રવાસખર્ચ માટે બીજા ૨૫,૦૦૦ ડૉલર મળે છે.
૭૫,૦૦૦ ડૉલર	
જાપાનના ગુપ્ત પ્રધાન	૮,૦૦૦ યેન
ઇંગ્લેન્ડના વડા પ્રધાન	૧૦,૦૦૦ પાઉં
ઇંગ્લેન્ડના વડા ચેન્સેલર	૧૦,૦૦૦ "
જર્મનીના રાષ્ટ્રપતિ	૩૭,૮૦૦ રિશમાઈ

હિંદના વાઈસરૉય ૨,૫૦,૮૦૦

૧,૨૦,૦૦૦ રિશમાઈ એલાઈન્સ અપાય છે. પ્રવાસ અને જન-રલ ખર્ચ પ્રત્યેક ઉપર છે.

શાબ્દોના સૈનિક ખર્ચની સરખામણી—યુદ્ધ

પહેલાં સે-ચીના રાષ્ટ્રોના અર્થ પોતાની આવકના અમાલમાં કેલાક
કલા હતા; પરંતુ પહેલેથી એમાં ઇરા-પર અગ્રે વધારો
થયો છે. બ્રિટન દરોજ ૨૦ કરોડ રૂપિયા, યુ. સ્ટેટ્સ દરોજ
૧ અબજ રૂપિયા, જર્મની દરોજ ૨૦ કરોડ રૂપિયા, રશિયા
૪૦ કરોડ રૂપિયા, જાપાન સાત કરોડ રૂપિયા, હિંદ દરોજ
૦૧૧ કરોડ રૂપિયા આ મકાન યુદ્ધ પાછળ ખર્ચે છે. યુદ્ધ
પહેલાંના અર્થ ૧૯૩૮-૩૯ માં નીચે ખર્ચાએ હતો:

શ્રાવણ	કુલ મહેસુલના	૧૪ ટકા
ઈલાલી	„	૧૦ ટકા
બપાન	„	૧૦૧ ટકા
કાનસ	„	૧૦ ટકા
બર્મની	„	૧૫ ટકા
કિંદસ્તાન	„	૪૨ ટકા

રાષ્ટ્રોનાં લડાયક સૈન્યો : રાષ્ટ્રો સાધારણ

શીત સેન્યો નિલાવ છે. યુદ્ધ પહેલાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું સેન્યો પાંચ લાખ નેટલું હતું. જર્મનીનું પણ ચારેક લાખ. નેટલું અને કાનસનું લાખ નેટલું હતું. હમણાં યુદ્ધને લીધે આ સેન્યો બહુ જ ઓછી થઈ છે. આખી પ્રલયા કુલ યુવાનો અને આદિશોને યુદ્ધના કામમાં ફરિયાત રાક્યા છે. હમણાં યુદ્ધ માટે રોકાયેલા સેન્યોનું માત્ર સંખ્યાનો ઉંચરથી ઘટનમાત્ર મુકાઈ છે. ચોક્કસ સંખ્યા પ્રસિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી. હવાઈ ફરિયાદો સેન્યો પણ સાચી અણધારી છે.

वै.सं.	१९४१ ना	१९४४ना संप्रतिअडे
देश	नवेअर सुधी	अनुमाने
ब्रिटिश साम्राज्य	४०,००,०००	१०,००,००,००
जर्मनी	६०,००,०००	७०,००,०००
इटाली	४५ १३,०३३	५,००,०००
जपान	३२,६६,०००	६०,००,०००
सोवियेट रशिया	१,७१,५०,०००	१,५०,८०,०००
यु. स्टेट्स(अमेरिका)	१६,२६,१८२	१,००,००,०००

રાષ્ટ્રોનું ચલણી નાણું : જુદા જુદા દેશોમાં

જુલો જુલો ચલણો છે. ઘણાખરા દેશોમાં નોટોનું ચલણ મોટા પ્રમાણમાં રાત્રેની ચાંદ ઉપર પ્રસરેલું હોય છે. ઘણાંખરા રાષ્ટ્રોએ સોનાનું ચલણ માત્ર નામનું જ રાખ્યું છે. ચાંદી અને ધાતુક તેમ જ તાંબુ વધારે પ્રમાણમાં ચલણમાં વપરાય છે. કેટકે રાત્રે ચલણમાંથી ઠીક ઠીક નોકો મેળવી રહ્યું છે. આ ચલણોમાં વિશ્વયુદ્ધને ધોષે પરપર બુડિયાતખણના સંબંધ જોડો ખચેા છે. જ્યેષ્ઠે પરપરના કાલે બને કિંમત અચ્ચાકસ થયું છે. તેમ યુદ્ધને કાલે કાળીયા-નોટોનું ચલણ ચો રાત્રેનીયો વધું વળી ગયું છે.

हे श	सिंको
कोमिसिनीआ	तावारी
आहणेनिया	कोन्क
आहो-टाहिन	पेसा
कोरुहिया	पोंड, शिविंग
जेष्ठआम	मेवना
कोहिवना	कोहोचिवेना
आजिब	मिहरीस
अहोरिया	देवा

• देश

કેનેડા
 ચીલી
 ચીન
 હાઈબ્રિયા
 ઝેકાસ્લોવેકીયા
 ડેન્માર્ક
 ઇજિપ્ત
 ઇન્ડોનેશિયા
 ફોન્ટેન્ડ
 ફ્રાન્સ
 ઇન્ડોનીઝ
 જર્મની
 ગ્રીસ
 ગ્વાટેમાલા
 હાઈટી
 હોન્ડુરાસ
 હંગેરી
 હિંદ
 પોર્ટુગલ
 ઇરાન
 પેરુ
 પોલેન્ડ
 પોર્ટુગલ
 રુમાનિયા
 સાલ્વાડોર
 સિયામ
 સ્પેન
 સ્વીડન
 સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ
 ટર્કી
 યુ. સ્ટેટ્સ
 ઇરાક
 ઇટાલી
 બ્રાઝિલ
 બર્મા
 બેરુડિયા
 બિશુપિયા
 બેલ્જિકા
 હોલેન્ડ
 નિકારાગુઆ
 નાઈ
 પનામા
 ફિલિપાઈન્સ
 રશિયા
 વેનેઝુએલા
 યુગોસ્લાવિયા
 સોડી એફીબી
 જર્મની

સિદ્ધી

ડોલર
 પેસો
 ડોલર
 પેસો
 કોન
 કોન
 સુકર
 ફી
 કુન
 માક
 માન્ક
 રિયાર્કટર
 રિશમાક
 ક્રીકમા
 કવેન્ડિશ
 ગ્રુડ
 લેમ્યુરા
 પેસો
 કપિથો
 પેસો
 રિઆઝ
 સોલઃ
 એસીડા
 એસ્કયુડો
 લી
 કોલોન
 બેટ
 પેસેટા
 કોન
 માન્ક
 લીઆ
 ડોલર
 રિનાર
 લીરા
 ચેન
 ગિલ્લુર
 લાટ
 લિટાસ
 પેસો
 લિટાસ
 કોડોઆ
 કોન
 બાલ્વાયો
 પેસો
 રમ્બલ
 બોલિવર
 રિનાર
 ડોલર
 રિઆલ

રાષ્ટ્રોમાં રાજ્યપક્ષો : જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં રાજ્યવાદી પક્ષો નિકાસ સાધીને રાજ્યસત્તા હાથમાં લેવા શક્તિમાન થાય છે. ક્ષેત્ર પ્રભુત્તી રાજ્યોમાં આવા બળવાન પક્ષો હોય છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં રાજ્યવાદી પરિવર્તનો અને હત્યાઓ માટે કુખા પક્ષો પણ હોય છે. હિંદમાં કોમી ધારણે કેટલાંક પક્ષો બન્યા છે.

હિંદના પક્ષો—કોંગ્રેસ એટલે મહાસભા, મુસ્લિમ લીગ, હિંદ મહાસભા, ઉદ્ધમવાદી લિબરલોનો પક્ષ, મળ્લ પક્ષો, સામ્ય અને સમાજવાદિઓના પક્ષો અપ્યય છે.

વફદપક્ષ—ઈન્ડિયનો દેશાસિમાની પક્ષ અંગલુલ-પાશાએ સ્થાપ્યો હતો.

નાલ્ડી—હેર હિટલરે સ્થાપેલો જર્મનીનો સમાજવાદી પક્ષ હાલ સત્તામાં છે.

જિયોનિસ્ટ—પેલેસ્ટાઇનમાં યહુદિઓના સામાજ્યવાદીઓનો પક્ષ.

ફ્રોંઝો મીન્ટોઝ—આંગ્લ કાર્થ રોકના નેતૃત્વ નીચેનો આ પક્ષ ડો. સુન ચાત સેને ચીનમાં સ્થાપ્યો હતો. હજી સત્તા એના હાથમાં છે. જાપાન સામે પણ એ લડે છે.

ચીનનો સામ્યવાદી પક્ષ—ફ્રોંઝો મીન્ટોઝની સામે આ સામ્યવાદી પક્ષે ચીનમાં પોતાનો જુદો પ્રદેશ સ્થાપ્યો છે. જાપાન સામે એ પણ લડે છે.

ફેલોનિસ્ટ પક્ષ—સ્પેનના સામ્યવાદી પક્ષનાં સેન્યોનો પરાજય કરીને જનરલ ફ્રાન્કોનો આ પક્ષ સત્તામાં આવ્યો છે.

ફેસિસ્ટ—ઈટાલીમાં સીનેર મુસોલિનીએ સ્થાપેલા આ મતના શાસનનો હવે અંત આવ્યો છે. ઇટાલી સાથે રાજ્યોએ છતી લીધું છે.

કેમિન્ટર્ન—જગતના સામ્યવાદીઓનો આ પક્ષ હવે મો. સ્ટેલિને વિખેરી નાંખ્યો છે.

ફિયાનાફેઇલ—આયર્લેન્ડના વડા ડ. વેલેરાનો ઉદ્ધમવાદી પક્ષ અંગ્રેજ સામે ભારે દ્રેષ ધરાવે છે.

કેન્ઝર્વેટિવ પક્ષ—બ્રિટિશરોનો મુખ્ય દેશશક્ત શાહીવાદી પક્ષ છે. પછાત પ્રભુઓને સુસી બ્રિટનને ધનવાન બનાવવાની એની નીતિ છે. સત્તાવાદી પક્ષ છે. એ પક્ષને ૧૮-૧૯ સદીમાં ટોરી પક્ષ કહેતા હતા.

લિબરલ પક્ષ—બ્રિટનનો ઉદ્ધારમતવાદી શાહીવાદી પક્ષ હમણાં નબળો છે. એને ૧૮-૧૯ સદીમાં બ્લીગપક્ષ કહેતા હતા.

મળ્લર પક્ષ—કેન્ઝર્વેટિવ પછી આ પક્ષ બ્રિટનમાં બળવાન છે. ફ્રેંક યુનિયનો, સમાજવાદી સંસ્થોનો એ પક્ષ છે. એ શાહીવાદ વર્તક હો છે.

રીપબ્લિકન પક્ષ—અમેરિકાના બે મોટા રાજ્યવાદી પક્ષોમાંનો આ એક છે. આ અને પક્ષોમાંથી અમેરિકાનો પ્રેસિડન્ટ ચૂંટાય છે.

ટેમેરિટિક પક્ષ—યુ. સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાનો બીજો મોટો રાજ્યકિય પક્ષ. પ્રેસિડન્ટ ફર્લેન્ડ આ પક્ષના છે. એઓ અમેરિકા, યુરોપમાં પણ માણુ મારે એવી ઇચ્છા ધરાવે છે.

રૂપુ : આ કિંમતી ધાતુ બીજી ધાતુઓ સાથે મળેલી ખાણોમાંથી મળે છે. ચાંદી અથવા રૂપું ધરેણું અને સિલ્કાઓના કામમાં અપ્યત્તે વપરાય છે. સીસામાં મિશ્ર ધાતુ તરીકે એ પ્રાપ્ત થાય છે. ચાંદીની પેદાશ નીચે અપ્યય થઈ હતી : ૬૨ લાખ ટોનમાં આંકડો છે.

દેશો	પેદાશ
કેનેડા	૧૮.૨
પેરુ	૧૬.૦
જર્મની	૧.૩
જાપાન	૧.૭
એશિયાના બાકીના દેશો	૨.૮
યુ. સ્ટેટ્સ	૬૨.૮
જે. અમેરિકાના દેશો (બીજા)	૫.૨
રશિયા	૫.૦
બ્રહ્મદેશ	૧.૭
મેક્સિકો	૭૫.૫
બેલિઝીઆ	૧૦.૫
યુરોપના બાકીના દેશો	૧.૮
આફ્રિકા	૨.૮

જગતની રૂપાની પેદાશ કુલ ૧૯૨૬માં ૨૬૧.૫, ૧૯૩૩માં ૧૬૯.૭, ૧૯૩૪માં ૧૮૬.૪, ૧૯૩૫માં ૨૧૪.૪ અને ૧૯૩૬માં ૨૫૦.૮ ૬૨ લાખ ટોનની થઈ હતી.

અમેરિકાએ અદ્યાર અબજ ડોલરની કિંમતનું સોનું પોતાના ખજાનામાં સંગ્રહ કર્યું છે. જગતના સોનાના અધ્યાનો મોટો ભાગ એટલે ૭૦ ટકા ભાગ અમેરિકા પાસે છે. તેમ જ ચાંદી પણ યુ. સ્ટેટ્સે ૧૯૩૫ના પીટમેન એક્ટ મુજબ ખરીદવા માંડી હતી. અમેરિકન સરકારે પાછળથી ભાવ વધાર્યો હતો. આથી ચાંદીનો મોટો જથ્થો અમેરિકન સરકારે જોગી કર્યો છે. યુદ્ધને લીધે હિંદમાં ચાંદીની આયાત થતી નથી. એટલે ભાવો વધી ૧૦૦ તોલાના રૂ. ૧૪૦ થયા હતા, હમણાં (૧૯૪૪ના ઓક્ટોબરમાં) ચાંદીના ભાવ રૂ. ૧૨૨ છે. ચાંદીના ભાવોમાં વારંવાર મોટા ફેરફારો થવાથી સોનાની પેઢે એમાં સ્થિરતા નથી. આથી થલ-જલનું ધોરણ સોના ઉપર બાંધી શકાય તેમ રૂપા ઉપર બંધાયું નથી. હિંદી સરકારને રૂપા સંચિયાના સીકાઓ માટે મોટી રકમનું રૂપું રાખવું પડે છે.

રૂમાનિયા : યુરોપમાં આ બાલ્કનસ રાજ્યોમાં ગણાય છે. યુરોપના દક્ષિણમાં એ પ્રદેશ આવેલો છે. ઠાનુપ નદીના ઉત્તરના ભાગમાં એ આવેલ છે. રૂમાનિયાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૨૨,૨૮૨ ચો. માઇલનું છે. પણ બેસારેખીઆ પ્રાંત રશિયા અને ત્રાન્સીલવાનીઆ પ્રાંત હંગેરીએ લઈ લીધાથી એમાં ૩૧,૦૦૦ ચો. માઇલ ઘટ્યા છે. આ મહાયુદ્ધમાં રૂમાનિયા જર્મનીનું સહકારી હતું. હવે રશિયા સાથે બેઠાઈ જર્મની અને હંગેરી સામે લડે છે. એનો રાજા કરોલ છે. પાલમિટની રાહબરી નીચે શાસન ચાલે છે. રૂમાનિયાની વસતી ૧,૮૭,૬૧,૬૪૫ની છે; પરંતુ ઉપલા બે પ્રાંતોની ૬૦ લાખની વસતી બાદ કરવાની છે. મુખ્ય શહેર બુકારેસ્ટની વસતી ૬૫ લાખની છે, રૂમાનિયાની વસતીનો મોટો ભાગ ખ્રિસ્ત ઓર્થોડોક્સ સંપ્રદાયને માને છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત છે, પ્રભુને સારી લાભ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. ૨૧ લાખ વિદ્યાર્થીઓ પ્રાથમિક શિક્ષણને લાભ લેતા હતા. ચાર વિશ્વવિદ્યાલયો રચાનિયામાં છે. રચાનિયામાં સૈનિક શિક્ષણ ફરજિયાત છે. આથી એ લોકો લાભ માણસનું સૈન્ય ભેગું કરી શકે છે; પરંતુ આધુનિક યુદ્ધના સાધનો વિચારના રણભૂમિકાઓનાં કારખાનાં એની પાસે થોડાં છે.

રેડીઓ: ગઝિદ્દો માઉન્ટોએ બિનતારી સંદેશ

મોકલવાનાં ચત્રો શોધ્યાં. તે ઉપરથી રેડીઓની શોધ થઈ છે. હવે તે આ રેડીઓ એ એક જરૂર થઈ પડી છે. વેપારી બનના લાભો, યુદ્ધના બજારો, સંગીત, નાટકો, પ્રવચનો રેડિઓ દ્વારા સાંભળવા મળે છે. દેશ પરદેશોના સમાચારો પણ સંભળાય છે. આખા જગતના સંબંધ પરસ્પર રેડીઓ દ્વારા બંધાયે છે. રેડીઓમાં દર વખતે બહુ જ સુધારા થાય છે, આથી હવે અમેરિકાના સરકારે પણ રેડીઓમાં સાંભળી શકાય છે. વેપાર, ઉદ્યોગ, સૈનિક કાર્યો, મોજ, આનંદ આ સર્વેને માટે રેડીઓ ખૂબ ઉપયોગી પણ આપણા દેશમાં એ બનતા નથી. હિંદમાં તે એ રેડીઓ બહે સંસ્કૃતિવર્ધક હશે, પણ સાથે ગરીબ હિંદની ગરીબાઈ પણ વધારે છે. દર વરસે લાખો રૂપિયા હિંદ રેડીઓ પાછળ ખર્ચે છે. હિંદમાં એ ઉદ્યોગ હજી શરૂ થાય તેવાં ચિહ્નો નથી. હિંદી સરકારે ઝૂંબડ, દિલ્લી, કલકત્તા, પેશાવર, રાવળપીંડી, લખનૌ, લાહોર, મદ્રાસ, ગોવાનાપુરી, કાનપુર બગેરે ઠેકાણે રેડીઓ-સ્ટેશનો રાખ્યાં છે. અહીંથી ખબરો, સંગીત, નાટકોના અને બનના લાભોના વિશ્વનિક પ્રવાહો આખા હિંદમાં ફેલાય છે. હમણાં હિંદમાં બે લાખ જેટલાં રેડીઓ ચાપનારાં હશે. એમને દર વરસે ૧૨ રૂપિયા લાયસન્સ ફી સરકારને આપવી પડે છે. સરકાર દર વરસે એની પાછળ કર ભરનારાઓની સારી રકમ ખર્ચે છે. ભવિષ્યમાં રેડીઓને મોટો વિકાસ થવાવાળો છે. રેડીઓનું ચંચલ વાપરનાર પાસેથી સ્વચ્છતા અને સંભાળની આશા રાખે છે. હિંદમાં રેડીઓનું ઝુખમ મથક દિલ્લી છે. હિંદમાં રેડીઓ બનતા હોય તે કેવું સારું ?

રેલ્વે : હિંદમાં રેલ્વે ઈ. સ. ૧૮૫૩ માં મુંબઈથી કલ્યાણ વચ્ચે ૩૩ માઇલનાં શરૂઆતમાં બંધાઈ હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૬ સુધીમાં વિશાલતાની આઠ કંપનીઓએ પાંચ હજાર માઇલની રેલ્વે હિંદમાં બાંધી હતી. આ કંપનીઓના કારભાર ચોક્કસ નહોતો. હિંદી સરકારે પાંચ ટકા બ્યાબની ભૂમીનગીરી આપી હતી. આ કંપનીઓના અસ્વચ્છ વહિવટ નીચે ઇ. સ. ૧૮૭૬ માં ૬,૧૨૮ માઇલની રેલ્વે યુક્તી મૂકાઈ હતી. હિંદી સરકારે પણ ૨,૧૭૫ માઇલની રેલ્વે બાંધી હતી. રજવાડાંઓને પણ બંધવાનો હક્ક બક્ષાયો હતો, તેમ પાછળથી છઠ્ઠા ઍર્ડને પણ નાની રેલ્વેઓ બંધવાનો હક્ક આપાયો. ૧૯૩૬ સુધીમાં રેલ્વેઓના વિકાસ થઈ કુલ ૪૩,૧૧૮ માઇલની રેલ્વે હિંદમાં બંધવામાં આવી છે. આમાં ૩૧,૭૮૩ માઇલની સરકારી વહિવટ નીચે હતી. યુદ્ધના કારણે કેટલીક રેલ્વેના પાટા બીજા દેશો ખાતે મૂકવા પડ્યા છે. હમણાં ૪૧,૬૫૨ માઇલની રેલ્વે હિંદમાં છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૦ પહેલાં રેલ્વેઓમાંથી હિંદી સરકારને નફો મળતો નહોતો, પણ થણી વખત એટ ટેવી પડતી હતી. રેલ્વે નણ ધોરણે બંધાઈ હતી: (૧) વેપારી રેલ્વે-દેશના કુનર ઉધો-

ગના વિકાસ માટે અને ક્રેટિઝિટનમાં પેદા થતા પાકા માલની ખપત હિંદની અંદર વધારવાના ઉદ્દેશથી બંધાઈ હતી. આ રેલ્વેમાંથી નફો મળવાનો ઉદ્દેશ પણ સાથે હતો. (૨) રક્ષણાત્મક રેલ્વે-હિંદના બે ભાગોમાં ડુકાળને ખોરાકની અછત હોય તે ભાગોમાં અનાજ પહોંચાડવાના ખ્યાલથી બંધવામાં આવી. (૩) યુદ્ધ વિષયક રેલ્વે-હિંદના સરહદ પ્રાંતના પ્રદેશો ઉપર જલદી સૈન્ય પહોંચાડવાના ધ્યેયથી બંધાયેલી રેલ્વે. આ રેલ્વે નફો આપતી નથી.

૧૯૦૪-૦૮ માં રેલ્વેઓ દર વરસે ૨૧ થી ૩ કરોડનો નફો સરકારને આપતી હતી. ૧૯૦૮-૦૯ માં ડુકાળ અને આર્થિક તકલીફોને કારણે બે કરોડ રૂપિયાની નુકસાની થઈ હતી. પછી કોઈ વરસે એકાઠાવનો નફો રહેતો નહોતો. ૧૯૧૬-૨૦ માં નફો ૧ કરોડ પૈડોના થયો. બીજે વરસે ૩૮ લાખ પૈડોના નફો થયો હતો, ૧૯૨૪-૨૫ થી રીઝર્વ ફંડ ખોલવામાં આવ્યું હતું. તેમ વધારાની રકમ સરકારી ખજાનામાં જતી હતી. ૧૯૩૩-૩૪ સુધી દર વરસે ૩૬ લાખ પૈડોથી તે હપ લાખ પૈડો સુધી નફો રીઝર્વ ફંડમાંથી નાણાં ઉપાડી રેલ્વેનો ખર્ચ પૂરો કરવામાં આવ્યો. ૧૯૩૮ થી રેલ્વે મોટો નફો આપવા માંડી. હમણાં યુદ્ધને કારણે રેલ્વે મોટો નફો આપે છે; પરંતુ સૈન્યખાતાના ખાતે ઉધારોને મોટો નફો મળે છે. તે પાછું સૈન્ય લઈ લે છે.

૧૯૦૫ થી રેલ્વે ઍર્ડની રચના થઈ. ૧૯૦૮ માં રેલ્વે ઍર્ડના પ્રમુખને વિશાળ સત્તા આપવામાં આવી. રેલ્વે ઍર્ડના હિંદીઓને માટે અવકાશ નહોતો. હવે એકાદને નીમી છે. હજી થણીખરી રેલ્વેઓના એજન્ટો યુરોપિયનો જ હોય છે. રેલ્વે ઍર્ડ સરકારી રેલ્વેનો કુલ વહિવટ કરે છે. કંપનીના વહિવટની રેલ્વે ઉપર દખલરખ રાખે છે. રેલ્વેઓનું બંધારણ આધિકારીની, નર, મોટા આધિકારીઓની નિમણૂકા, ખર્ચ, પેદાશ, વહિવટ, ખરીદી, નવી રેલ્વેની નીતિ આ સર્વે રેલ્વે ઍર્ડની દખલરખ નીચે ચાલે છે. હમણાં વાઈસરોયની કાઉન્સિલનો એક ઉચ્ચાધિકારી યુરોપિયન સભ્ય એ રેલ્વે ઍર્ડની પ્રમુખ છે. ચીફ કમિશનરના હાથમાં પણ સ્વતંત્ર સત્તા છે. રેલ્વે ઍર્ડના ૫ ડિરેક્ટરો, ૫ ડેપુટી ડિરેક્ટરો, સેક્રેટરી અને એસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી છે. રેલ્વે ઍર્ડના ચીફ કન્નૉલર સર્વે રેલ્વેના હિસાબી ખાતાનો વડો છે. ઍડીટ પણ એનું જ ખાતું કરે છે. રેલ્વે બજેટને જનરલ બજેટથી જુદું પાડવામાં આવ્યું છે. કુલ નફામાંથી મૂડી ઉપર એક ટકાની રકમ હિંદી સરકારને આપવાની છે, ૩ કરોડ ઉપર નફો થાય તેના રૂલાગ રીઝર્વમાં લઈ જવાય છે.

કેટલીક રેલ્વેઓએ પોતાની લાઇનોનું વિશ્વબંધન કરીકાનું છે. ઝૂંબડથી થાણા સુધીની રેલ્વેને માટે તાતા કંપની જલવિદ્યુત્તાઈ પૂરી પાડે છે. બ્રાડગેજ એટલે પાા ફીટ પહોળી રેલ્વે ૨૧,૧૬૬.૧૨ માઇલની, મીટર એટલે ૩ ફીટ ૩ ઇંચ. મધ્યમગેજ ૧૭,૭૬૩.૭૮ માઇલની છે. નેરોગેજ-એટલે ૨ થી ૨૧ ફીટ પહોળાઈ-ની રેલ્વે ૪,૧૫૮.૪૮ માઇલની છે, પણ આ વિશ્વયુદ્ધમાં એમાં દેરકાર થયો છે. હવે બ્રાડગેજ પસંદ કરાય છે.

રેલ્વે રેટ કમિટી રેલ્વેના માલના નુસંબે સંબંધી ફરિયાદો સાંભળીને નિર્ણય આપે છે. રેલ્વેને દર વરસે ૧૭ લાખ ટન કોલસાની જરૂર પડે છે. તેમાંથી ૩૦ લાખ ટન કોલસો પોતાની માલિકીની ખાણોમાંથી મેળવે છે. બાકીના ૭ લાખ ટન કોલસો ખાનગી

ખાણ પાસેથી ૬૨ વરસ ખરીદાય છે. હિંદી રેલ્વેએ ઉપર ૧૯૩૫-૩૬ માં કુલ ૭,૧૨,૩૪૪ પગારદાર નોકરી હતા. એન્-રો, ચીફ એન્જિનિયર, ચીફ મેનેજર, ચીફ કમ્પ્લેક્સરો એવા મોટા અધિકારી બનતાં સુધી યુરોપિયનોને આપવામાં આવે છે. ક્ષુલ્લભતાને માટે ૨૫ ટકા અને એન્જિનો ઇન્ડિયનો માટે આઠ ટકા જમ્યાઓ રીઝર્વ રખાય છે. હિંદી રેલ્વેએ પાતપોતાના પ્રદેશોમાં સલાહકાર કમિટીઓ નીમી છે. વર્ષમાં એકાદ બે વખત એ મળે છે.

હિંદી રેલ્વે ઉપર હવે રેલ્વે એથોરિટીને કાબૂ છે. હિંદી ધારાસભાને કાબૂ નથી. ઉપરની કુલ સત્તા લંડનમાં બેઠેલા હિંદી વજીરના હાથમાં છે. હિંદી રેલ્વે મોટું વેપારી ખાતું છે. એની ૬૨ વર્ષની પેદાશ એક અબજ રૂપિયા જેટલી મોટી થાય છે. હિંદી રેલ્વેએ મોટરબસની હરીફાઈમાંથી બચવા પોતાની મોટર બસો ધણે ઠેકાણે રાખી છે. હિંદી રેલ્વેમાં ૧૯૪૧ માં કુલ ૭૩૦,૪૩૬ પગારદાર માણસો હતા. તેમના પગારના ૩૪.૩૬ કરોડ રૂપિયા ચૂકવાયા હતા. ૧૯૪૧-૪૨ પહેલાં નવ માસ દરમિયાન સેન્યને માટે બે હજાર ખાસ ટ્રેનો ડોડાવાઈ હતી. એમાં પણ ભપાન સામેના યુદ્ધથી વધારો થયો છે. હવે ખાનગી યુસક્ષી એાઈ કરવા માટે ખૂબ પેરદો ચાલે છે. ૧૯૪૦-૪૧માં રેલ્વેએ ૫,૭૦ લાખ ઉતારાઓ અને ૬૩૦ લાખ ટન માલ ઉપાડી ગઈ હતી. રેલ્વેનાં કારખાનાંઓમાં હમણાં યુદ્ધની સામગ્રીઓ બનાવે છે. તેમાં સાંકેત હજાર માણસો કામ કરે છે. હિંદી રેલ્વે એન્જિનો બનાવવાની ઝાંઝવણી ચાલે છે.

હિંદી સુખ્ય રેલ્વેઓ નીચે સુખ્ય છે:

૧ **આસામ-ખગાળ રેલ્વે**—આ રેલ્વે ચટગામ અને આસામ વચ્ચે છે. એના માઇલ ૧,૩૦૬.૪૧ છે. એનું ખર્ચ ૨૪ કરોડ રૂપિયા અને પેદાશ ૨૬૧ લાખ રૂપિયા છે.

૨ **ખગાળ અને નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વે**—આ રેલ્વેને મૂળ કોન્ક્રેટ ૧૮૮૨ માં થયો. ૧૮૯૦ માં આ રેલ્વેએ વિસ્તૃત રેલ્વે લાઈ લીધી. ૧૯૪૩ માં હિંદી સરકારે આ રેલ્વે લાઈ લીધી છે. આ રેલ્વે ૨,૧૧૦.૨૭ માઇલમાં પધરાયેલી છે. ગંગા નદીની ઉત્તરે આવેલ બિહારના પ્રદેશમાં અને બનારસ અને નેપાળની સરહદ વચ્ચે આવેલ સંયુક્ત પ્રાંતોના પૂર્વ ભાગમાં તથા પશ્ચિમ ભાગોમાં છેક સીતાપુર અને કતરનેપાટ સુધી ભય છે. ત્યાં તે રેલિલખખંડ કુમાઉન રેલ્વેને મળે છે.

૩ **ખગાળ-નાગપુર રેલ્વે**—આ રેલ્વે હાવરાથી શરૂ થઈ મદ્રાસ ઇલાકાના ઉત્તરમાં આવેલ વિજાગપદમ સુધી ભય છે. રેશના અંદરના ભાગમાં, મધ્ય પ્રાંતોના પૂર્વ વિભાગથી પશ્ચિમમાં કંટની તથા નાગપુર સુધી ભય છે. ત્યાં તે છ. આઇ. પી. રેલ્વેને મળે છે. તેના માઇલેજ ૩,૩૬૩.૨૮ છે. તેમાં ૭૮ કરોડ રૂપિયાની મૂડી ખર્ચાઈ છે. તેની પેદાશ ૨૧૧ કરોડ રૂપિયા છે. આ રીતે આ રેલ્વે કલ્યાણ અને સુંબડ વચ્ચે ટૂંકામાં ટૂંકી સાંકળ બને છે. એની શરૂઆત ૧૮૮૦ માં થઈ છે. તે હિંદી ઉપયોગી ખાનગી લાઇન છે.

૪ **એન્ડ્રે-અરેડા (પી. પી. એન્ડ સી. આઇ)**—આ રેલ્વે સુંબડ ને ગુજરાત, રત્નપૂતાના અને રિલ્લી સાથે જોડનારી સુખ્ય લાઇન છે. આગલી કું. ૧૮૫૫ માં રનિસ્ટર થઈ હતી. ૧૯૦૫ માં હિંદી વજીરે તેની મિલકત ખરીદી લીધી અને ૧૯૪૧ સુધી તેની વ્યવસ્થા નવી કંપનીએ કરી. ૧૯૪૨ માં ૧,૧૬,૮૫,૫૮૧ પૌંડની કિંમતે સરકારે ખરીદી લીધી. માઇલેજ ૩,૬૬૧.૩૦ કુલ મૂડી ૭૩૧૧ કરોડની છે. પેદાશ પાંચ કરોડ રૂપિયાની છે.

૫ **ઇસ્ટર્ન ખગાળ રેલ્વે**—આ રેલ્વે કલકત્તાથી હાન્નિહોમ સુધી છે. તેના માઇલેજ ૨,૦૦૬.૫૫ છે અને તેમાં ૫૧૧૧ કરોડની મૂડી રોકાયેલી છે. તેની પેદાશ ૭૬ લાખ છે અને તેનો વહીવટ સરકાર કરે છે.

૬ **ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલ્વે**—મૂળ કંપની ૧૮૪૬ માં રનિસ્ટર કરવામાં આવી હતી. ૧૮૭૬ માં રાજ્યે તે ખરીદી લીધી, પણ ૧૯૨૪ સુધી કંપનીએ તેનો વહીવટ ચલાવ્યો. આ રેલ્વે જગતના અતિ ક્ષણપ્રેમી પ્રદેશમાં થઇને ભય છે, એટલું જ નહિ પણ તે અતિ ગીચ વસતિવાળા પ્રદેશમાં થઇને ભય છે. ઉપરાંત સંયુક્ત અને બિહાર પ્રાંતનાં ઔદ્યોગિક શહેરો પાસેથી પસાર થાય છે. આ રેલ્વેની સુખ્ય લાઇન ગંગાના જમણા કાંઠા પર હાવરાથી મોગલસરાઈ પશ્ચિમે ભય છે, તથા ગંગાના બન્ને કાંઠા પર મોગલસરાઈથી રિલ્લી તથા સહરાનપુર ભય છે. રક્ષણ-પશ્ચિમ ખાલુએ તે નૈની, કાનપુર અને આગ્રા ખાતે છ. આઇ. પી. રેલ્વે સાથે જોડાય છે. તેની પેદાશ ૬૧૧ કરોડ રૂપિયા છે. માઇલેજ ૪,૩૬૧.૨૩ છે અને ખર્ચ ૧૧૧ અબજનું કરાયું છે. ઉત્તર હિંદને તે પશ્ચિમ કાંઠા સાથે જોડે છે.

૭ **છ. આઇ. પી. રેલ્વે**—છ. આઇ. પી. તથા ઇન્ડિયન મિડલેન્ડ એમ બે કંપનીઓ મૂળ હતી. તે બન્ને જોડાય ગઈ અને ઇ. સ. ૧૯૦૦ માં રાજ્યે તે ખરીદી લીધી. ૧૯૨૫ સુધી કંપની તેનો વહીવટ ચલાવતી હતી. ત્યાર પછી રાજ્યે આ કામ ઉપાડી લીધું. તેની સુખ્ય લાઇન સુંબડથી ઉત્તર અને પૂર્વમાં ભય છે. એક મધ્ય પ્રાંત તથા મધ્ય હિંદમાં થઇને આગ્રા અને રિલ્લી ભય છે. બીજી જુદી (કાનપુર), નૈની (અલ્હાબાદ) અને નાગપુર સુધી ભય છે, ત્યાંથી એમ. એસ. એમ. રેલ્વે મદ્રાસ સુધી ભય છે. તેના માઇલેજ ૨,૭૨૭.૧૬ છે, મૂડી ખર્ચ સાવા અબજનું થયું છે અને તેની પેદાશ ૩૧૧ કરોડ જેટલી છે.

૮ **મદ્રાસ એન્ડ સુથર્ન મરાઠા રેલ્વે**—નૌની મદ્રાસ કંપની ૧૮૫૨ માં રનિસ્ટર થઈ હતી. પણ રાજ્યે તે ખરીદીને સંપર્ન મરાઠા રેલ્વે સાથે જોડી દીધી. અત્યારની સંયુક્ત લાઇન ૧૯૦૮ માં અસ્તિત્વમાં આવી, ત્યારથી અત્યાર સુધી તેની માલિકી રાજ્યની છે, પણ વ્યવસ્થા તો ખાનગી કંપની જ કરે છે. તેની પેદાશ ૨૧ કરોડની છે. મૂડી ૫૩૧ કરોડ જેટલી ખર્ચાઈ છે. આ લાઇન મદ્રાસ ઇલાકાના મધ્ય તથા ઉત્તર વિભાગમાં તથા સુંબડ ઇલાકાના રક્ષણ પ્રાંતોમાં ભય છે.

૯ **નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વે**—એ સરકારના વહીવટ નીચે છે. આ લાઇન એ હિંદની મોટામાં મોટી રેલ્વે લાઇન છે. તે સંપૂર્ણપણે રાજ્યની માલિકીની અને વ્યવસ્થા હેઠળ છે. તે પંજાબ, સરહદ પ્રાંત, સિંધ અને બહુચિસ્તાન ફરી વળે છે. આ પ્રદેશ ખૂબ મોટો છે અને સીંચાઇની વસાહતોના વિકાસના પારિણામે તેમાં અદ્યતન પ્રગતિ થઈ છે. તેના માઇલેજ ૬,૬૪૪.૬૦ છે. તેમાં ૧૧૨ કરોડ જેટલી મૂડી ખર્ચાઈ છે અને પેદાશ ૨૪૧૧ કરોડ છે.

૧૦ **સાઉથ ઇન્ડિયન રેલ્વે**—૧૮૯૧ માં સરકારે આ લાઇન ખરીદી લીધી. તે પહેલાં તેમાં અનેક જુદી જુદી કંપનીઓ હતી. મેંગલોર અને મદ્રાસથી કોમોરિન બુસિર (નાવજોર તથા કોચીનમાં ડેરી રાજ્યે સુધા) સુધીના દ્વિપક્કપના

કક્ષિણ ભાગમાં તે ફરી વળે છે. તેના માઈલેજ ૨૫૩,૧૧૮ છે. તેમાં ૪૩૫ કરોડ નેટલી મૂકી ખર્ચાઈ છે અને તેની પેદાશ ૧૮૪ લાખની છે.

૧૧ નિઝામ કોટેડ રેલ્વે—આ રેલ્વેની વ્યવસ્થા શંકરઆતમાં ભુદી રીતે કરવામાં આવતી હતી; પરંતુ ૧૮૩૩ માં રબિન્ડર થયેલ કંપનીએ રાજ્યની બાંહેધરી હેઠળ તેની વ્યવસ્થા લીધી હતી; પરંતુ ૧૯૩૦ માં આ રેલ્વે નામદાર નિઝામ સરકારના હાથમાં આવી.

૧૨ મહેસુર કોટેડ રેલ્વે—મહેસુર સરકારની માલિકાની આ રેલ્વે છે. ઇ. સ. ૧૮૮૧-૮૨ બેંગલોરથી મહેસુર સુધીની લાઇન બાંધવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ થયેલ વિસ્તારથી રાજ્યના મણાખરા પ્રદેશોમાં રેલ્વે ફરી વળી છે.

૧૩ ભેધપુર રેલ્વે—રાજ્યની માલિકાની પ્રથમ વર્ગની ત્રણ રેલ્વે માંહેની આ એક રેલ્વે છે. આ રેલ્વે ૧૮૮૨માં યુક્તી મૂકવામાં આવી. રજપુતાનાના અવગળવરની આ યુગ્ય લાઇન છે.

૧૪ લોકલખાઉડ અને ખાનગી કંપનીઓ દ્વારા અનેક નાની રેલ્વેઓ બાંધવામાં આવી છે. તે સિવાય પોર્ટ ટ્રસ્ટોની પણ નાની રેલ્વેઓ બાંધવામાં આવી છે. આ બધી રેલ્વેઓ પર રેલ્વે બોર્ડ દેખરેખ રાખે છે.

૧૫ સરહદની અને મિલિટરી ઉત્તેજનથી બાંધેલી રેલ્વેઓમાં હિંદી સરકારને ફર વરસે બે કરોડ રૂપિયાની ખર્ચાઈ ગઈ છે.

રેલ્વેની કેટલીક ભણવા જેવી હકીકતો :

હિંદની રેલ્વેમાં ૧૬૩૬-૪૦ માં ૮,૫૨,૫૬,૭૪,૦૦૦ અને ૧૬૪૦ માં ૮,૫૩,૭૮,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની મૂકી રોકાઈ હતી. એનું માત્રુ ખર્ચ ૧૬૩૬-૪૦ માં ૭૨,૨૦,૧૮,૦૦૦ રૂપિયા થયું હતું અને એની કુલ કમાણી ૧૬૩૬-૪૦ માં ૧,૧૧,૫૦,૨૮,૦૦૦ રૂપિયા થઈ હતી. આમાં ૧૬૩૬-૪૦ માં ચોક્કસ કમાણી તો રૂપિયા ૩૬,૩૦,૧૦,૦૦૦ ની હતી. આમાંથી જનરલ ફંડમાં ૪,૩૩,૦૦,૦૦૦ નો ફાળો આપાયો હતો.

૧૬૩૬ ના એકાઉન્ટ્સની ૧૬ તારીખે મોગલસરાઈમાં રેલ્વે અકસ્માત થયો. જેમાં ૩ માર્યા ગયા અને ૪૦ ધાયલ થયા. ૧૬૩૬ ના બેન્ડ-આરની ૧૨ મી તારીખે હલ્દીયાગ નજીક રેલ્વે અકસ્માત થયો જેમાં કુલ ૪૬ માણસો ધાયલ થયાં હતાં. ૧૬૩૬ ના એપ્રિલ માર્ચમાં અબડિયામાં અકસ્માત થયો, જેમાં ૩૪ માણસો મરાયાં. ૧૬૩૬ ના જુનની ૨૮ મી તારીખે દિલ્હી, હોરાડન મિક્ટર પેસેન્જર વચ્ચે અકસ્માત થયો, જેમાં ૨૨ માણસો ધાયલ થયાં અને ૧૬૪૦ માં ઢાંકા મેઈલ પાટા પરથી ઉતરી ગયો. ૧૬૪૨ ના મેની ૧૬ મીએ લાહોર મેઈલ પાટા પરથી ઉતરી ગયો, જેમાં કુલ ૨૪ મરાયા અને ૩૦ ધાયલ થયા. ૧૬૪૩ ના જુનની ૫ મી તારીખે કલકત્તા મેઈલ માલગાદીના હબના સાથે અથડાયો, જેમાં ૮૦ માણસોના ભન ગયા અને ૧૪૦ માણસો ધાયલ થયા. આમ એકંદર ૧૬૩૬-૪૦ માં રેલ્વે અકસ્માતમાં ૩,૫૩૭ માર્યા ગયા, અને ૧૬,૨૮૨ ધાયલ થયા, અને ૧૬૪૦-૪૧ માં ૩૭૫૨ માર્યા ગયા, અને ૧૬,૮૩૩ ધાયલ થયા.

૧૬૩૮-૩૯ માં કુલ રેલ્વેનાં કુલ ઉતાડિઓની સંખ્યા ૫૩,૦૧,૨૩,૦૦૦ હતી. જેમાં ત્રીભ વર્ગના ઉતાડિઓની સંખ્યા

૫૧,૪૮,૨૫,૦૦૦ ની હતી. ૧૬૩૬-૪૦ માં કુલ ઉતાડિઓની સંખ્યા ૫૨,૬૧,૭૫,૦૦૦ ની હતી. જેમાં ત્રીભ વર્ગના પેસેન્જરોની સંખ્યા ૫૧,૩૫,૨૩,૦૦૦ ની હતી. આમ ૧૬૪૦-૪૧ માં એક ઉતાડિએ સરેરાશ ૩૪૬ માઇલની યુસાફરી કરી હતી અને એક ટન માલ ૨,૭૨૬ માઇલ લઈ જવામાં આવ્યો હતો.

હિંદમાં પ્રથમ રેલ્વે લાઇન કલકત્તાથી મીરાંજાપુર અને યુગધથી કલ્યાણ સુધીની હતી. ૧૮૮૪ માં રેલ્વે બાંધવાની પ્રથમ ફરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી. વિજ્ઞાની પહેલી ટ્રેન વિક્ટોરિયા ટર્મિનસ અને કુર્લા વચ્ચે ૧૬૨૫ ના ફેબ્રુઆરીમાં યુક્તી મૂકવામાં આવી હતી. હિંદમાં ભરોના ઉપયોગ માટે પહેલો 'એર-કંડીશનર્ડ' હબો યુગધ અને દિલ્હી વચ્ચે ૧૬૩૭ માં ટ્રેનમાં બેઠવામાં આવ્યો હતો.

હિંદની રેલ્વેનો લાંબામાં લાંબો પૂલ 'સેન' નદીને પૂલ છે. જે ૧૦,૫૫૨ ફીટ રેલ્વેનો લાંબામાં લાંબો રન કન્ટિન્યુ મેઇલ (એન. કન્ટિન્યુ. આર.) છે. લાંબામાં લાંબુ રેલ્વે પ્લેટફોર્મ ૨,૪૧૫ ફીટ છે. સૌથી સુંદર ડેરેશન વિક્ટોરિયા ટર્મિનસ યુગધ છે. વીજળીની ટ્રેનના લાંબામાં લાંબો રન યુગધથી પુના વચ્ચેનો છે.

હિંદની અભયજ જેવી રેલ્વે કાર્મિલીમ હિમાલય રેલ્વે છે. તેને ગાંગો આર ૨ ફીટનો છે. તથા વળાંક એવા જોખમી છે કે માત્ર પુટાકપાંચ (Adhesion) થી જ ૭,૧૦૦ ફીટ ચઢવાનું હોય છે.

હિંદની રેલ્વેના રસ્તાઓ :

૧ યુગધ-પેશાવર—(૧,૪૪૬ માઇલ) છ. આઇ. પી. રસ્તે યુગધ કલ્યાણ, નાસિક, મનમાક, જુસાવલ, ખંડવા, ધનરાસી, ભોપાલ, ખીના, ઝાંસી, આલિયર, આગ્રા કેન્ડોમેન્ટ, મથુરા, નવી દિલ્હી, દિલ્હી, મીરત, સહરાનપુર, અંબાલા, રાજપુરા, હુધિયાન, જલ્દહર, અમૃતસર, લાહોર, નેહમ, રાવલપિંડી, કેપેલપુર અને લખનૌ.

૨ મદ્રાસ દિલ્હી—(૧,૩૬૧) મદ્રાસ, કાઝીપેટ, બેંગલોડા, વર્ધા, ધનરાસી, નાગપુર, ખીના, ઝાંસી, આલિયર, આગ્રા કેન્ડોમેન્ટ, મથુરા, દિલ્હી.

૩ કલકત્તા-યુગધ—(૧,૩૪૬ માઇલ) કલકત્તા, ખર્ડવાન, આસનસોલ, ધનબાદ, હલ્દીયાગ, ગયા, મોગલસરાઈ, મિરાંજાપુર, ચેઓકી, કટની, જયલપુર, ધતારસી, ખંડવા, જુસાવલ, મનમાક, નાસિક, કલ્યાણ, યુગધ (વિક્ટોરિયા, ટર્મિનલ)

૪ યુગધ-કરાંચી—(૧,૩૦૬ માઇલ) યુગધ, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, આયુરોડ, હેડાપાલ, સિંધ, કોટરી, કરાંચી અથવા સિંધ-હેડાપાલ થઇને રોહરી, સકર, નેહાકાપાલ, સિંધી, કવેડા.

૫ કલકત્તા-પેશાવર—(૧,૪૬૩ માઇલ) કલકત્તા, ખર્ડવાન, આસનસોલ, પટણા, દિનાપાર, આગ્રા, બક્સર, મોગલસરાઈ, ખનરાસ કેન્ડોમેન્ટ, રાયબરેલી, લખનૌ, રાહ-જહાનપુર, બરેલી, મોરાદાબાદ, લક્કર, સહરાનપુર, અંબાલા, હુધિયાના, જલ્દહર, અમૃતસર, લાહોર.

૬ કલકત્તા-પેશાવર—(દિલ્હી થઇને, ૧,૪૮૭ માઇલ) હાવરા, ખર્ડવાન, ધનબાદ, હલ્દીયાગ, ગયા, જંકશન, મોગલસરાઈ, મિરાંજાપુર, અલ્હાબાદ, કાનપુર, ઇટાવા, હાવરસ, અલિગઢ, કાઝીયાપાલ, દિલ્હી, અંબાલા કેન્ડોમેન્ટ, હુધિયાના, જલ્દહર કેન્ડોમેન્ટ, અમૃતસર, લાહોર, લાલાગુઆ, રાવલપિંડી, નોરોરા, પેશાવર કેન્ડોમેન્ટ.

૭ કલકત્તા-આખાખંદર—(૧,૫૬૮ માઇલ) હાવરા મોગલસરાઇ, અક્ષાઇખાઇ, કાનપુર, આગ્રાસિટ, ભરતપુર, નયપુર, અજમેર, મારવાડ, આયુરોડ, અમદાવાદ, વઢવાણ, વાંકાનેર, રાજકોટ, ભગનગર, દારુકા, આખાખંદર.

૮ મુંબઈ-વેશાવર—બી. બી. સી. આઈ. રસ્તે (૧,૪૪૬ માઇલ) મુંબઈ, સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, અમદાવાદ, આયુરોડ, અજમેર, નયપુર, બાંદીકુંડ, અકબર, રૈવારી, દિલ્હી.

૯ કલકત્તા-મદ્રાસ—(૧,૦૩૨ માઇલ) હાવરા, કટક, વિજિયાનગરમ, વાંદર, રાજમહાન્દ્રી, બેંગાલો, મદ્રાસ (સિન્દ્રલ)

૧૦ કલકત્તા-મુંબઈ—(૧,૨૨૩ માઇલ) નાગપુર રસ્તે, હાવરા; બિયાસપુર, રાયપુર, દ્રગ, ગોંડલા, નાગપુર, વર્ધા આંધ્રા, રોગાંવ, ભુસાવલ, મનમાંડ, નાસિક, કંદ્યાણ, મુંબઈ, (વિક્ટોરિયાટર્મિનલ)

૧૧ મુંબઈ-મદ્રાસ—મેંગલોર થઈને (૬૬૭ માઇલ) મુંબઈ, કંદ્યાણ, પૂના, બેંગાલ, ધારવાડ, કુખડી, બેંગલોર, બોરીંગપેટ, બ્લારપેર, આર્જેનમ, મદ્રાસ (સિન્દ્રલ)

૧૨ મુંબઈ-કાનપુર—(૮૮૫ માઇલ) મુંબઈ, કંદ્યાણ નાસિક, મનમાંડ, ભુસાવલ, ખંડવા, ઈતારસી, ભોપાલ, બીના, અંસી, કાનપુર, લખનૌ.

૧૩ સિમલા-કરાંચી—(૬૪૬ માઇલ) સિમલા, કાલકા, અખાસા કેન્ટોનમેન્ટ, રાજપુર, પતિયાળા, ભરીંગા, સામસાતા, ચેલરી, દેવ્રાખાડ, કાટરી, કરાંચી.

૧૪ દિલ્હી-કરાંચી—(૬૦૭ માઇલ) દિલ્હી, ભરીંગા સામસાતા, રોહરી, કરાંચી.

૧૫ લાહોર-કરાંચી—(૭૫૫ માઇલ) લાહોર, રાધ-વીડ, મેન્ટગેમરી, બનેવાલા, સુલતાન, લોધરાન, સામસાતા, ખાનપુર, રોહરી, ખેરપુર, નવાબશાહ, દેવ્રાખાડ, કાટરી કરાંચી.

૧૬ નાગપુર-સીમલા—(૬૦૨ માઇલ) નાગપુર, ઈતારસી, અંસી, આગ્રા, દિલ્હી, અખાસા, કેન્ટોનમેન્ટ, કાલકા, સિમલા.

૧૭ કલકત્તા-દાનિલિંગ—(૩૮૮ માઇલ) કલ-કત્તા, બરાકપુર, પાર્વતીપુર, નલપેચુરી, કુરેસોંગ, દાનિલિંગ.

રેવા : મધ્ય હિંદ એજન્સીમાં રેવાનું દેશી રાન્ય આનું છે. એનું સેવકળ ૧૩,૦૦૦ ચો. માઇલનું અને વસતી ૧૮,૨૦,૩૦૬ ની છે. રાન્યની પેદાશ લગભગ એક કરોડ રૂપિયા જેટલી છે. રાન્યમાંથી છ. આઇ. પી. રેવે અને બંગાલ-નાગપુર રેવે પસાર થાય છે. દક્ષિણ તરફ જવાને રાજમાર્ગ પણ રેવા શહેર પાસેથી જાય છે. રાન્યમાં ૧,૦૨૦ મંઈલના રસ્તાઓ છે. રેવા શહેરમાં રેવે નથી. જેની જૂની ટબની થાય છે. ચોખા, કપાસ, મકાઈ, રોરડી, ઘઉં, સરસી, અણની પેદાશ રાન્યની વસતિ પુરતી થાય છે. રાન્યમાં મોટાં જંગલો છે. તેમાં ખૂબ ઈમારતી લાકડાં મળે છે. બાંણ પણ પુષ્કળ થાય છે. હાટ્ટે પણ દર વર્સે બે લાખ મળે છે. જંગલમાં કાચો પણ થાય છે. મધ, ગુંદર, અને મીણ પણ થાય છે. ૫૦,૦૦૦ મળે લાખ પણ જંગલમાંથી મળે છે. રાન્યમાં ત્રણ કોલસાની ખાણો છે. રાન્ય શિક્ષણ, ઉદ્યોગો અને કુન્નરમાં પછાત છે. જે કે રાન્યમાં ખતીને પુષ્કળ છે. પણ સંરોધનનો અભાવ છે. સીમેન્ટની સરસ મીલ બની શકે તેવા સાધનો છે.

રેશનિંગ : વિશ્વયુદ્ધ આવે છે. હિંદમાં પેદા થતું અનાજ સૈન્યો માટે ખોલુપતું લેવાય છે. હિંદમાં ૧૬૪૩ના

વરસમાં અનાજની માણી તંગી જણાઈ હતી. તંગીને લીધે વેપારીઓએ કાળાં ખબરે (બ્લેક માર્કેટર) ઉભી કરી ભારી વધારી દીધા. રેવેએ પણ સૈન્યનું વધારે પ્રમાણમાં કામ કરતી હોવાથી સૌ પ્રતિબંધો યોગ્ય સમયે માલ પહોંચી શકે એ નહિ. પરિણમે બંગાળમાં હાથે દુકાળ પડ્યો. ૩૬ લાખ માણસો ત્યાં મરી ગયાં કરોડ માણસો દુકાળના અંગે રોગચાળામાં સપડાયાં. આથી સરકારને એક લાખની વસતિવાળાં શહેરોમાં રેશનિંગ એટલે જોરાધી અને બીજી અછતની ચીજો પુરી પાડવા માટેની પદ્ધતિ ઉભી કરવી પડી. સરકારે વધારે જોરાક પેદા કરતા પ્રતિ પાંખ, સિંધ, મધ્યપ્રાંતિ અને સંયુક્ત પ્રાંતિ પાસેથી વધારાનું અનાજ ખરીદ કરી લઈને જોરાક જોરાક પેદા કરતાં પ્રતિ બંગાળ, મુંબઈ, મદ્રાસ વગેરેને એ પુરું પાડવાની ગોઠવણ કરી છે. આથી એવી વસ્તુઓ ઘઉં, કઠાસ, ચોખા, કાપડ, ગાસલેટ કાલસો વગેરેની સખત ભાવખંધી સરકારે કરી પાતાની ચોખા મુજબની દુકાનોમાંથી માપખંધી એટલે દર કુટુંબને દર અઠવાડિયે આટલા પ્રમાણમાં વસ્તુઓ અભાવે પુરી પાડવી એવી રેશનિંગની પદ્ધતિ કામલ કરી છે. પરંતુશોથી ઘઉં પણ સરકાર મંગાવે છે. રેશનિંગ એટલે ભાવખંધી અને માપખંધીથી જરૂરી વસ્તુઓના ભાવોનું નિયમન થયું છે. યુરોપ અમેરિકામાં પણ રેશનિંગ કામલ કરાયું છે.

રેશમ : હિંદના રેશમનો ઉદ્યોગ ધણો પ્રાચીન છે. ૧૮૭૫ પહેલાં આપણા દેશમાંથી રેશમની સારી નિકાસ થતી હતી; પરંતુ પછી બેનજન વગર એ ઉદ્યોગ માઠી સ્થિતિમાં આન્યો. રેશમની પેદાશ હિંદમાં નીચે મુજબ છે. (૧૬૩૭-૩૮) શેતરનું વાવેતર ૪૩,૫૬૦ એકરોમાં થાય છે. રેશમના કીડા ઉછેરનારોએની સંખ્યા ૫૮,૨૦,૬૮ ની છે. રેશમી માલ વણવાના થંડો ૨૮૪૦ છે. એ મીણમાં કુલ ૬૧,૪૮૫ મનુષ્યો કામ કરે છે. આ ઉદ્યોગને લીધે નીચે મુજબ રેશમ હિંદના પ્રતિબંધો થાય છે. મહેસુર ૮૦,૦૦,૦૦ રતલ બંગાલ ૪૦,૦૦,૦૦ મદ્રાસ ૧,૧૫,૦૦૦ રતલ.

જગતમાં રેશમની પેદાશ નીચે મુજબ હતી. (૧૬૩૭) જાપાન ૬૪,૦૦,૦૦,૦૦, ઇટાલી ૬૬,૦૦,૦૦૦, ફોરીઆ, ૨૮,૦૦,૦૦૦, રશિયા ૩૭,૦૦,૦૦૦ ચીસ ૭૦,૦૦,૦૦ ટર્કી ૪,૦૦,૦૦૦ બેંગોરેઆ ૭,૦૦,૦૦૦ આપણે આ ઉદ્યોગમાં પછાત છીએ.

બનાવડી રેશમ ધાર, અને જૂનાં ચીયારાંમાંથી બને છે. રદી કામગીરીમાંથી પણ બને છે. જાપાન અને ઇટાલીએ આ ઉદ્યોગમાં ધણી પ્રગતિ કરી છે. હિંદમાં એ ઉદ્યોગના વિકાસ નથી. એ બનાવડી રેશમનું કપડું ખૂબ ચમકાર અને સુલાચન હોય છે, પણ ટકાઉ નથી. દર વર્સે આપણે મોટી રકમનું બનાવડી રેશમ પરંતુશોથી આયાત કરીએ છીએ.

૧૯૩૪-૩૫ માં ૩૫૬ લાખ રૂપિયા
૧૯૩૬-૩૭ માં ૩૮૫ લાખ રૂપિયા
૧૯૩૭-૩૮ (૧૦ માસ) ૪૪૧ લાખ
૧૯૩૫-૩૬ માં ૩૧૫ લાખ રૂપિયા
૧૯૪૦-૪૧ માં ૫૪૪ લાખ.
૧૯૪૧-૪૨ માં ૩૪૬ લાખ.

હિંદમાં બનાવડી રેશમનાં કારખાનાં સ્થાપાઈ શકે તેમ છે. કાચા પદાર્થો જેવા કે ધાર જૂના રદી કામગીરી, લાકડાં અથવા ખાણનો માવો પુષ્કળ મળે તેમ છે. હંકાં તારના કપાસમાંથી પણ બની શકે છે. એના માટે રસાયનો કોરડીકે એસક, સોડા કાઈલોન ડી સલ્ફાઇડ, સલ્ફ્યુરિક એસિક, એમોનીયમ સલ્ફેટ ઝિંક સલ્ફેટ, બ્લાંચિંગ લીકવીડ અને સાયન અમ્લો મળી શકે છે.

લખનો : એ એક સંયુક્ત પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર

છે. લખનો આઠધનું મુખ્ય શહેર તથા નવાબની રાજધાની હતી. લખનો પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૬૬૭ ચો. માઇલનું અને વસતિ ૬,૪૬,૭૨૮ માણસોની છે. ભાષા હિન્દુસ્તાની બોલાય છે. વરસાદ દર વરસે ૩૬ ઈંચની સરેરાશ પડે છે. લખનો શહેરની વસતિ ૩,૮૭,૧૭૭ ની છે. નવાબના સમયનાં રથાપત્યો સુદર અને દર્શનિય છે. ઇસ્ત ઇન્દિયા રેલ્વે ઉપર આવેલું વેપારનું મુખ્ય સ્થાન છે. લખનોમાં હાથઉદ્યોગનું કાપડ, રંગીન વસ્ત્રો, માટ કામ, હાથીદંતની કોતરણી અને માટીકામ સારું થાય છે. રેલ્વે વર્કશોપ, વિજ્ઞાનિક કારખાનું, બરફનું કારખાનું અને એક કાગળની મિલ છે. અનાજના વેપારનું મથક છે.

લવિંગ અથવા લવંગ : (Cloves) એ તેજવાની વસ્તુ મુખ્યત્વે જંગમ અને પેખા ટાપુમાં થાય છે. હિંદમાં એના પાક નહય છે. લવિંગના મોટાં સુદર વૃક્ષો થાય છે. જંગમમાં લવિંગનો વેપાર હિંદી વેપારીઓના હાથમાં છે. જંગમમાંથી હિંદમાં માટી રકમનું લવિંગ આયાત કરાય છે. ૧૯૪૦-૪૧ માં જંગમ અને પેખાથી ૪૬,૦૦૦ હંદ્રવેટ કિંમત રૂપિયા ૨૫ લાખના અને ૧૯૪૧-૪૨ માં ૮૬,૦૦૦ હંદ્રવેટ કુલ કિંમત ૪૬ લાખ રૂપિયાની હિંદમાં આયાત કરાયાં હતાં. લવિંગના ગુણો: રશિકર, તીપુ, ચકુચ્ચ, ઉચ્ચ, પાચક, અગ્નિદીપક છે. વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ, ઉષ્ણ, શૂળનો નાશ કરે છે. શરદી ઉપર લવિંગનો કાઠો અપાય છે. અપચા, આદરા ઉપર અને ખીબ ધણી રોગોમાં વપરાય છે.

લસણ : આ વનસ્પતિ હિંદમાં પુષ્કળ થાય છે. એના કંઠને સૂકવીને ચાળી અને રસોઈમાં વાપરે છે. ઔષધોમાં પણ ઘણું વપરાય છે. લસણની કળીઓ સ્વાદને વધારે છે. એમાં વાયુનાશની શક્તિ છે. પણ સ્વભાવે ગરમ છે. લસણના ગુણો: ગ્રહ, ઉચ્ચ, વીર્યવ્રદ, તીપુ, રસાયણ, પાચક, મધુર, હાડકાંને સંધિનાર, કંઠ સુધારનાર, બળકર, વર્ણકર, પુષ્ટિ વધારનાર, ચકુચ્ચ અને અગ્નિદીપક છે. અરુચિ, કંઠ, વાયુ, કૃમિ, હૃદયરોગ, સોજા, હેઠળી, દમ, શ્વાસ, ગ્રહ, શૂળ, અપચો, અરુચિ, ઉષ્ણરસનો નાશ કરે છે. અનેક રોગો ઉપર એ અપાય છે. વેપારની વસ્તુ છે.

લંડન: ગ્રેટબ્રિટનની આ રાજધાનીનું શહેર જગતનું સૌથી મોટું શહેર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૭૪,૮૫૦ ચો. માઇલનું છે.

અને વસતિ ૬૦ લાખની ગણાય છે. જગતમાં વેપાર અને શરદી માટે એ રાષ્ટ્રી રૂપે કહેવાય છે. લંડનમાં વેસ્ટ મિનિસ્ટર બ્રેબી, પાલમિન્ટ હાઉસ, બકીંગહામ પેલેસ, બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ, ચિત્રગલેરીઓ, પ્રાણીબાગ અને સેન્ટપાલનું મંદિર દર્શનિય છે. આખા શહેરમાં ટ્રામ્વે, બસો અને જમીન ત્રીચેની રેલ્વે ચાલે છે. લંડન એ મુખ્ય ધનવાન શહેર છે. ૧૯૪૧ના બોંગરદથી અંકડોબર સુધી ત્રણ માસમાં લંડન ઉપર બોમ્બર વિમાનો મૂકી જર્મનોએ એ શહેરની ભારે ખાનાખરાળી કરી હતી. ૧૯૪૪ માં પણ ઉડતા બોમ્બો મૂકી જર્મનોએ લાખો ઘરોને જમીનદોસ્ત કર્યાં છે. લંડનમાં ટેન્સ નદી વહે છે. આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું એ કેન્દ્રસ્થાન છે. એ ભહોજલાલીની ટોચે પહોંચ્યું છે.

લાયબ્રેરીઓ : જગતમાં દરેક પ્રગ્ન પોતાના જ્ઞાનનો વિકાસ કરવા પુસ્તકાલયો બોલે છે. અમેરિકામાં તો દરેક ગામમાં લાયબ્રેરી હોની જ ભેળે. રશિયામાં પણ સોવિયેટ સરકારે પુષ્કળ લાયબ્રેરીઓ (હાઈલે) બોલી ત્યાંની પ્રજામાં ભારે વાંચનભૂખ જગાડી છે. પરંતુ હિંદમાં લાયબ્રેરીઓનો વિકાસ ઘણો થોડો છે. પશ્ચિમના દેશોમાં સારાં પુસ્તકોની સેઠડો આમુતિઓ થાય છે, હિંદમાં વિષયમાં ઘણું પછાત છે. કારણ કે હિંદમાં અક્ષરજ્ઞાન ઓછું છે. પશ્ચિમના દેશોની પ્રજા ૬૫-૯૭ ટકા અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, ત્યારે બ્રિટિશ હિંદની પ્રજા માત્ર ૧૧ ટકા જ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. બ્રિટનમાં ત્યાંની પ્રજાના ૧૮.૮ ટકા ભાગ શિક્ષણ લેવા શાળાઓમાં ભય છે. ભપાનની પ્રજાનો ૧૯ ટકા ભાગ, યુ. સ્ટેટ્સના ૨૩.૭ ભાગ, કેનેડાનો ૨૪.૪ ટકા ભાગ નિશાળોમાં ભય છે. ત્યારે બ્રિટિશ હિંદમાં માત્ર ૪.૬૭ ટકા જેટલો નાનો ભાગ જ સ્કૂલોમાં ભય છે. ૨૧ જાણીતાઓ એક જણ સ્કૂલનો લાભ બ્રિટિશ હિંદમાં લે છે. બ્રિટિશ હિંદ પોતાના દરેક વિદ્યાર્થી પાછળ સરેરાશ રૂ. ૨૨.૩ ખર્ચે છે. જ્યારે ભપાન દરેક વિદ્યાર્થી દીઠ રૂ. ૫૮, ગ્રેટબ્રિટન રૂ. ૧૭૨, કેનેડા રૂ. ૧૬૬ અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ પોતાના દરેક બાળક પાછળ રૂ. ૨૭૫ ખર્ચે છે. આથી હિંદમાં વાંચનભૂખ બહુ ઓછી છે. લાયબ્રેરીઓનો વિકાસ થતો નથી.

લાકડું : હિંદી જંગલોમાં પુષ્કળ લાકડું થાય છે. લાકડું ઈમારતીકામમાં અને બાળવાના કામમાં મુખ્યત્વે આવે છે. હિંદી સરકારના જંગલ ખાતાના હાથમાં ૧૦,૬૦૦ ચો. માઇલોના રિઝર્વ જંગલો છે. તેમાંથી ૧૬૭૧-૩૨ માં પૈક ૨૫,૬૮,૭૯૭ એટલે સવા ત્રણ કરોડ રૂપિયાની મોટાખી

પેદાશ હિંદી સરકારને થઈ હતી. હિંદના જંગલોમાંથી સરકારને ૩૦૧ કરોડ ક્યુબિક ફીટ લાકડું મળ્યું હતું. અક્ષરેશને હિંદથી જુદા પાલનમાં આવ્યો છે. તેમ ત્રણ વરસે થયાએ દેશ ભાપની-ઝાંચે છતી લીધો છે, એટલે એની પેદાશના ૮૧ કરોડ ક્યુબિક ફીટ લાકડું બાદ જતાં હિંદની પેદાશનું બાકી ૨૨ કરોડ ક્યુબિક ફીટ લાકડું રહે છે. જંગલોની ઉપર વિશાળ નાણાં ખર્ચો સર્વે પદ્ધતિસર વાવેતર કરી પશ્ચિમ સાગર, મેક્સિકોની અને સીસમ જેવા ઉપયોગી લાકડાના વૃક્ષો ઉગાડવામાં આવે તે આ લાકડાની પેદાશ સહેજે બેવડાવી શકાય તેમ છે. યુષ્યવરે દેવદાર, શાગ, સીસમ, લાલ લાકડું, એંગુનું લાકડું, મઠી, પલકી, ખાંડો અને મેક્સિકોની ભવના લાકડા આપણા જંગલોમાંથી મળે છે. ૧૯૩૧-૩૨ માં આપણા જંગલો અને લાકડાની રિયલ્ટી નીચે યુજ્યમ હતી.

બ્રિટિશ હિંદનું સેનકેશન એ. માઇલ	૧૧,૦૧,૬૦૨
રિજર્વ જંગલ એ. માઇલ	૧,૦૫,૬૧૦
રક્ષિત જંગલ એ. માઇલ	૧,૬૮૨
અક્ષરક્ષિત એ. માઇલ	૧,૩૩૧૮૬
ટોટલ એ. માઇલ	૨,૪૫૮૩૧
લાકડું ઇમારતી અને બળતણની પેદાશ ક્યુ. ફી. ૩૦,૫૬,૧૧,૫૩૮	
પરચુરણ લાકડાંની પેદાશ	૧,૧૩,૨૭૩,૬૭
બ્રિટિશ હિંદની કુલ જમીનના ૨૨ ટકા જમીનમાં લાકડાંના જંગલો છે.	

પાકા સાગ લાકડાની યુષ્યત્વે નિકાસ અક્ષરેશમાંથી થતી હતી. પરંતુ ૧૯૨૩ થી અકાસથી રોહવુડ, આંદામાનથી પહાક ભતનું લાકડું (આંદામાનના ટાપુ ભાપનાના કબજામાં છે.) લંકનની બલ્મરમાં પસંદ થયાં હતાં. હિંદમાં અક્ષરેશથી યુષ્યમ પશ્ચિમ સાગર આયાત કરાતો હતો એની વાર્ષિક કિંમત ણા લાખ પૈક એટલે ૧ કરોડ રૂપિયા જેટલી આશરે હતી. અક્ષરેશના જંગલો મોટેભાગે બોમ્બે બેરમા ટ્રેડિંગ કંપની નામે એક અંગ્રેજ કંપનીની માલિકીના હતા. અક્ષરેશને વિજય આ કંપનીના વાંધાને મહત્તર આપી લોહાં ડેલહાઉસીએ કર્યાં હતાં.

બ્રિટિશ હિંદમાંથી નીચે યુજ્યમ લાકડું પરદેશો ખાતે મળ્યું હતું.

વર્ષ	જરૂરો	કિંમત
	ક્યુબિક ટન	પાઉન્ડમાં
૧૯૧૩-૧૪	૫૮૧૭૨	૫૭૧૧૩૧
૧૯૧૮-૧૯	૩૩૩૧૩	૪૨૩૩૬૦
૧૯૩૪-૩૫	૪૪૭૩૬	૭૦૬૬૬૩
૧૯૩૫-૩૬	૫૬૩૦૧	૮૪૧૪૭૫

અક્ષરેશને હિંદમાંથી હુદ્ડું કર્યા પછી લાકડાની હિંદમાંની નિકાશ ઘણી ઘટી ગઈ છે ને માત્ર ૨ થી ૩ હજાર ટન પાકું લાકડું કિંમત ઘણી થાર લાખ રૂપિયા જેટલું પરદેશ મળ્યું હતું. બીજું લાકડું ૧૯૩૬-૪૦ માં ૧૧૧ લાખનું અને ૧૯૪૦-૪૧માં ૭૧ લાખ રૂપિયાની કિંમતનું નિકાસ થયું હતું.

બ્રિટિશ હિંદમાં ૧૯૩૬-૪૦ માં કુલ ૨,૬૬,૭૩,૦૦૦ નું અને ૧૯૪૦-૪૧માં રૂપિયા ૨,૮૬,૩૩,૦૦૦નું અને ૧૯૪૧-૪૨ માં કુલ ૨,૮૭,૫૨,૦૦૦ નું લાકડું પરદેશોમાંથી આયાત કરવામાં આવ્યું હતું. આમાં યુષ્યત્વે અક્ષરેશથી આયાત કરાયું હતું. કુલના વરસોમાં લાકડાંની હિંદમાં આયાત બંધ નેથી છે.

આથી એની કિંમત ઘણી ઘટી ગઈ છે. હિંદના જંગલો હિંદના સર્વે પ્રાંતોને પૂરું પાડે એટલું લાકડું આપી શકતાં નથી. આથી દર વરસે પરદેશોથી આયાત કરવી પડે છે.

લાખ : કેટલીક ભવનાના વૃક્ષોમાં ઝીણા જંગલો થાય છે. તે એક ભવના ૨૨૫ એકરની ણલ ઉપર પેદા કરે છે એને લાખ કહે છે. આ હિંદના અતિ જુના ઉદ્યોગ છે. અને હિંદના મોનોપોલી જેવા છે. લાખ મધ્યપ્રાંત, બંગાળ, આસીસસ અને સંયુક્ત પ્રાંતના જંગલોમાં થાય છે. ૧૯૩૪માં હિંદમાં ૧૦,૨૭,૫૦૦ મણ લાખ પેદા થઈ હતી. હિંદમાં એનો ઉપયોગ રમકડાં, સુશીઓ વિગેરે માટે થાય છે. પરદેશોમાં જે શ્રેણીઆકની સુશીઓ બનાવવામાં કામ લાગે છે. આથી પરદેશોમાં લાખની માંગ ઘણી સારી છે. અમેરિકા શ્રેણીઆકની સુશીઓ માટે ઘણી લાખ ખરીદે છે. લાખની નિકાસ ૧૯૪૧-૪૨માં ૭૬,૪૦૦ હંડ્રેટની થઈ હતી. તેની કિંમત રૂપિયા ૪૬૨ લાખ જેટલી મળી હતી. અમેરિકાએ એમાંથી ૩,૪૦,૦૦૦ હંડ્રેટ લાખ ખરીદી હતી. ૧૯૪૦-૪૧ ના વરસમાં લાખની નિકાસ ૫,૬૪,૫૦૦ હંડ્રેટ કિંમત રૂપિયા ૨૨૫ લાખની થઈ હતી. લાખની ૧૯૪૧-૪૨ની નિકાસમાં ૪,૫૧,૦૦૦ હંડ્રેટ ચોક્ખી લાખની અને ૨,૭૧,૨૦૦ ટન લાખની લાકડાની નિકાસ થઈ હતી. લાખમાંથી, કાશ્મીર અને સિંધમાં લાકડા ઉપર ચલાવી સરસ દેખાવવામાં લેકરવર્કના પદાર્થો બનાવે છે. લાખ લીધા ૩. ૩૦ સાધારણ રીતે હોય છે. પછી હમણાં યુદ્ધને બાજુ ૧. ૧૦-૭૦ જેટલા થઈ ગયા છે. વાર્ષિક માટે પણ એનો મોટો ઉપયોગ છે. લાખ ઉપર સંરોધન માટે હિંદી સરકારે મણે ચાર આના જકાત નાંખી છે.

લાહોર : પંજાબની રાજધાનીનું શહેર છે. પંજાબના લાહોર જિલ્લાનું સેનકેશન ૩,૬૪૮ એ. માઇલનું છે. એની વસતિ ૧૩,૭૮,૫૭૦ ની છે. લાખ પંજાબી અને ઉર્દૂ છે. વરસાદ એપ્રિલ ૨૩ થય પડે છે. લાહોર શહેરની વસતિ ૪,૨૬,૭૪૭ ની છે. રાવી નદી ઉપર એ શહેર છે. જહાંગીરના રોજ, કિંગ્સ મ્યુઝિયમ અને પથરાણા જેવા જેવાં છે. નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલવેનું એ યુષ્યમ જંગલ છે. વેપારનું એ મોહું મથક છે. નાનાં નાનાં ઉદ્યોગોનાં કારખાનાંઓ ઘણાં છે.

લીપ ઇમર : દર ચોથે વર્ષે જે ઇસુના વરસને ચારે ભાગવાથી શૂન્ય આવે તે વરસને લીપ ઇમર કહે છે. તેમાં ફેબ્રુઆરી માસમાં ૨૮ ને બદલે ૨૯ દિવસ રાજે છે. ભૂગોળવિજ્ઞાન મેળવના એટલે વરસને મેળવવા આ પ્રમાણે ગણાયું છે.

લીબીઆ : આફ્રિકામાં ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે આ દેશ આવ્યો છે. એનું અગાઉ નામ ત્રીપોલી હતું. સોળમી સદીમાં આ દેશ તુર્કીએ લીધો હતો. ૧૬૧૧ માં ઇટાલીએ આ દેશ તુર્કી પાસેથી છતી લીધો. ૧૬૪૩ માં આ દેશ બ્રેટાનિશને ઇટાલી સામે લડીને છતી લીધો છે. લીબીઆના રણમાં મોટાં યુધ્ધો આધુનિક સરત્રોથી થયાં હતાં. ઇટાલીને જર્મન સેન્યોની મદદ હતી. લીબીઆના ચાર જિલ્લા ત્રીપોલી, મીસુરાત, બેન્ગાઝી અને હર્નામાં મોટાં યુધ્ધો અને ધરી રાજ્યો [ઇટાલી, જર્મની] વચ્ચે થયા હતા. લીબીઆ મોટો દેશ છે. પણ ઘણો ખર્ચો ભાગ રેતીના રણથી ઇલાયેલો છે. એનું સેનકેશન ૪,૨૦,૫૦૦ એ. માઇલનું છે. એની વસતિમાં ૫૦૦૩૫૧ યુરોપિયો [મોટે ભાગે લીબીઅન અને આરબો] અને ૩૬૦૦૦ ઇટાલીઅનો છે. યુષ્ય

શહેર મોપેલીની વસતિ ૬૧૦૦૦ ની છે. એની પેદાશ ૧૬૩૪-૩૫ માં ૭ કરોડ હતી. ખર્ચ ૨૧ કરોડ જેટલું હતું. ઇટાલી ખુદતી રકમ ૬૨ વરસે આપતું હતું.

આવકા મોટા દેશમાં માત્ર ૧૭૨૩૨ ચા. માઈલનો ભૂમધ્ય કંઠોને પ્રદેશ જ એની લાંબક છે. આ દેશમાં ૫૦ હજાર ટન ખજુર, ૨૦૦૦૦ ટન જવ, ૪૦૦૦ ટન ઘઉં થાય છે. ભૂમધ્યને કાંઠે ઓલીવ, અડામ, દ્રાક્ષ, નારંગી અને રોડર, અજુરના પુષ્કળ જાડો છે. ખાજીમારનો ધંધો વ્યાપક છે. વેપાર ઇટાલી સાથે મુખ્યત્વે છે. ૨૭૩ માઈલની રેલ્વે, ૨૮૨૦ માઈલના રસ્તા છે. ૧૬૪૩ ના યુદ્ધમાં પણ રણગાદીઓ માટે સમિન્ડના હજારો માઈલના પાકો રસ્તા બાંધ્યા છે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર હોવાથી સ્ત્રીમરોનો વ્યવહાર પણ સારો છે.

લીલી દ્રાક્ષ : પરમાત્માએ આ ઉત્તમ મેલો

લોકો માટે બનાવ્યો છે. દ્રાક્ષમાં ઘણી જાતો છે. પરંતુ સૌ સ્વાસ્થ્ય માટે ઉપયોગી છે. લીલી દ્રાક્ષથી પેટ સાફ થાય છે, ગરમીના દિવસમાં એ આરોગ્યને સારું રાખે છે. કાચી દ્રાક્ષ ખાતી હોવાથી ખરાબ છે. દ્રાક્ષમાં કાળી, ધીરામત, અજુર, ગુલાબી એવી ઘણી જાતો થાય છે. દ્રાક્ષમાંથી દારૂ કાનસમાં મોટા પ્રમાણમાં નીકળે છે. એ ઉચી જાતનો ગણાય છે.

લીવરપુલ : ગ્રેટ બ્રિટનનું મોટું બંદર છે. સાત માઈલ લાંબા દક્કા પર બાંધેલ છે. એનું સેવકળ ૨૪,૭૬૫ ચા. માઈલનું અને વસતિ ૮૫૬૨૦૦ ની છે. લેકેશાયર માટે કપાસ અહીં મોટા પ્રમાણમાં આયાત થાય છે. બ્રિટનનો સમુદ્રમાર્ગનો મોટો વેપાર આ બંદરેથી ચાલે છે.

લીસ્બન : પોર્ટુગલનું મુખ્ય શહેર છે. વસતિ ૬ લાખની અને સેવકળ ૧,૬૬૨ ચા. માઈલનું છે. પોર્ટુગીઝ સંસ્થાનો સાથે વેપાર સમુદ્ર માર્ગે થાય છે. લીસ્બનનું મોટું બંદર છે.

લીંથુ : ખાટાં ફળોમાં આ સૌથી ઉપયોગી અને સ્વાસ્થ્ય આપનાર ફળ છે. આખા જગતમાં એનો ફેલાવો અને પેદાશ થાય છે. હિંદમાં પણ દરેક પ્રાંતમાં લીંથુ થાય છે. લીંથુ ખોરાકમાં સ્વાદ આણે છે. ઔષધોમાં પણ એના ઉપયોગ છે. એનું સરસ શરબત બને છે. વાયુ, અત્યુચિ, હાંતના રોગ અને હૃદય રોગોને માટે વપરાય છે. લીંથુની ઓલમાંથી કિંમતી તેલ નીકળે છે. એનાથી ચામડીનાં દર્દો પણ મટે છે.

લેનીનઝાડ : રશિયાની જૂની રાજધાની સેન્ટ પીટરબર્ગ અથવા પીટરહેડનું નામ બદલાવીને સોવિયેટ રશિયાએ આ નામ રાખ્યું છે. એ નીચા નદી ઉપર છે. શિયાળામાં ખરેખર બંધાયેલું જાય છે. એની વસતી ૩૦ લાખની છે. હમણાં વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મનોએ એને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, પણ જર્મનોને ઘેરો ઉઠાવી પાછા હઠતું પડ્યું છે. એની વસતી ૨૭,૭૬,૦૦૦ ની છે. એમાં એક વિશ્વવિદ્યાલય છે. ખરફને લીધે શહેરમાં શિયાળામાં ખૂબ ઠંડી રહે છે.

લેડ મોર્ટગેજ બેંક : હિંદના ખેડૂતો ઉપર ફૂલ ૬ અબજ રૂપિયા જેટલું કરજ છે. બેંકિંગ ઇન્કવાયરી કમિટીએ નીચે મુજબ કરજ ગણાવ્યું હતું:

પ્રાંત	કરોડ રૂપિયા
આસામ	૨૨
બંગાળ	૧૦૦

પ્રાંત

પ્રાંત	કરોડ રૂપિયા
ગુજરાત	૮૧
મધ્યપ્રાંત	૩૬
બર્મા	૫૦-૧૦
બિહાર ઓરિસ્સા	૧૫૫
કર્ગ	૩૫-૫૫
મદ્રાસ	૧૩૦
પંજાબ	૧૩૫
સંયુક્ત પ્રાંતો	૧૨૪

શાહુકારો ખેડૂતો પાસેથી ૬ ટકાથી ૩૨ ટકા વ્યાજ લે છે, આથી ખેડૂતોને સસ્તે દરે નાણાં પૂરાં પાડવા એનીવારી શાહી કમિશને સહકારી ધોરણે લેન્ડ મોર્ટગેજ બેંક સ્થાપવા ભલામણ કરી હતી. ખેડૂતોનું શાહુકારોનું લેણું ભરપાઇ કરીને સહકારી ધોરણે ખેડૂતને ધીરનારી બેંક સ્થાપવાની હતી. રીઝર્વ બેંકને આ કામ સોંપારો એવું કહેવાતું હતું; પરંતુ હજી સાધારણ શેડી શરૂઆત વિધાય વધારે યોગ્ય કામની પ્રગતિના અભાવે જોવામાં આવે છે.

લોન્ડન બેંક : સિંધુ નદીના પાણીને સક્કર

પાસે અટકાવવાને મોટો બંધ પચીસ કરોડ રૂપિયાને ખર્ચે નહેરો સાથે બાંધવામાં આવ્યો છે. આ બંધની લંબાઇ ૧ માઈલની છે. તેમાં ૬૦ ફીટ પહોળી એવી ૬૬ કમાનો છે. આ બંધમાં ૧,૪૦૦ મણ વજનનું એક એક બારણું વિજળીથી જોડે નીચે થાય છે. બારણાની ઊંચાઇ ૧૮ ફીટ છે. જ્યારે નહેરોને માટે પાણીની જરૂર હોય ત્યારે દરવાજા બંધ કરે છે. દરવાજા ખોલે એટલે પાણી પાણી અસહ્ય પ્રવાહમાં વહે છે. આમાં સાત મુખ્ય નહેરો છે. જમણા કાંઠા ઉપર નોર્થવેસ્ટ, રાઇસ અને દારૂ એ ચલુ નહેરો અને ડાબી પાણીએ પૂર્વ નાળો, ખેરપુર ફીડ રાઇટ, રોહરી અને ખેરપુર ફીડ વેસ્ટ નેરો છે. કુલ નાની મોટી ૪,૪૦૦ માઈલની નહેરો છે. તેમાંથી ૧૮ લાખ એકર જમીનને પાણીનું પીત મળે છે. કરોડો મણ અનાજ આ જમીનમાં પાકે છે.

લોકલ બોર્ડો : જલસાઓમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય

આપવા માટે લોકલ બોર્ડોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. દેશના ભુગર્ભિણ લાગોમાં આવી પાંચ સંસ્થાઓ એક જ જાતનું કામ કરે છે. દરેક જલસામાં જલ્લા લોકલ બોર્ડો હોય છે. તેની નીચે યુનિયન બોર્ડો હોય છે. રસ્તાઓ, હવાખાનઓ, બતીઓ વગેરેના આ બોર્ડો પ્રબંધ કરે છે. બધી સંસ્થાઓમાં લોકનિયુક્ત સભ્યો, પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ હોય છે. વહીવટના અધિકારી સરકારી હોય છે. જિલ્લાબોર્ડો નીચલી બોર્ડોના કામકાજ ઉપર દબરેખ રાખે છે. પોતાની પેદાશનો અમુક ભાગ એ યુનિયન બોર્ડોને આપે છે. વેરો, પ્રદર્શનો, મેળાઓ, જમીન કે મકાનનાં વેચાણ ઉપર વેરો, મકાનભાડું, રેલ્વે કે નહેરું ઉત્પન્ન એ એમની આવકનાં સાધનો હોય છે. કેવળજી આરોગ્યતા એના કામની મર્યાદામાં આવી નથી. આખા હિંદમાં ૨૨૧ જલ્લા બોર્ડો, ૫૫૬ તાલુકા બોર્ડો અને ૮૦૦ યુનિયન બોર્ડો છે; પરંતુ હજી પાંચમાંથી ૨૬ થતાં નથી. ગ્રામ પંચાયતો જલ્લાબોર્ડોની નીચે કામ કરે છે.

હાલસા : ડીમેટનું મુખ્ય શહેર છે. એમાં

ડીમેટનો ધર્મગુરુ રાજ્યકર્તા દસાઇ લાખા રહે છે.

વસતિગણતરી : ૬૨ દશ વરસે વસતિની ગણતરી

બામ છે. છેલ્લી ગણતરી ૧૯૪૧ માં થઈ હતી. હિંદની વસતિ વધતી જાય છે. અકબરના જમાનામાં ૬૨ કરોડની વસતિ હોવાનું અનુમાન થાય છે. હિંદની વસતિ ગણતરીનું કામ ઈ. સ. ૧૮૪૬ થી શરૂ કરવામાં આવ્યું છે; પરંતુ ન્યવરિથત થીતે ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં આ કામ ચાલુ થયું છે. વસતિનો વધારો નીચે મુજબ છે.

ઈ. સ.	કુલ વસતિ	વધારો ટકા
૧૮૭૨	૨૦,૧૧,૧૨,૩૬૦	
૧૮૮૧	૨૫,૩૮,૬૬,૩૩૦	૨૩.૨
૧૮૯૧	૨૮,૭૩,૧૪,૧૭૧	૧૩.૨
૧૯૦૧	૨૬,૪૩,૬૧,૦૫૬	૨.૫
૧૯૧૧	૩૧,૫૧,૫૬,૩૬૬	૭.૧
૧૯૨૧	૩૧,૮૬,૪૨,૪૮૦	૧.૨
૧૯૩૧	૩૫,૨૮,૩૭,૭૭૮	૧૦.૬
૧૯૪૧	૩૮,૮૦,૦૦,૦૦૦	૧૫.૨

હિંદમાં બાળમરણીય મોટું પ્રમાણ છે. એમ, કોલેરા, ઈન્ડિયન-એન્ડા, ક્ષય, મેલેરિયા, યુધ્ધો, ધરતીકંપ, ફકાળો, પાણીની રેલો અને બીજી ઈશ્વરી આફતોથી હિંદમાં મરણપ્રમાણ વધારે છે, છતાં વસતિ વધે છે. હમણાં (૧૯૪૪ માં) હિંદની વસતિ ૪૦ કરોડ નેટલી છે. ભવિષ્યમાં ને ૬૦ કરોડની વસતિ ૩૦ વરસોમાં હમણાના પ્રમાણમાં થશે, તો હિંદ માટે પૂરતી યોરાડી પેદા કરવાનો પ્રશ્ન બહુ જ સમસ્યા ભરેલો થઈ પડશે. હિંદને આવાડી મોટી વસતિના ઉદ્ધારનિર્વાહનો પ્રશ્ન બહુ યુક્તિથી ભરેલો લાગશે. હિંદીઓને પરદેશોમાં કયાંયે જવાના દાર પુરવાં નથી. આથી ભાવ્ય પ્રકાશમય નથી. છેલ્લી ગણતરીમાં ક્ષત્રદેશને સામેલ રાખવામાં આવ્યું નથી. ૧૯૪૧ માં ૬૨ ચોરસ માઇલે ૨૪૬ નેટલી ગીચતા થઈ છે. તે ખેતી ઉપર નલાનારી પ્રભને માટે બહુ વધારે પડતી ગણાય. ગીચતા પણ સરખી નથી. બહુચિસ્તાનના પાર્શ્વતીય ભાગોનાં ૬૨ ચો. માઇલે માત્ર ૬.૫ મનુષ્યની અદ્ય સંખ્યા વસે છે. જ્યારે કોચીન રાજ્યનાં ગામડાઓમાં ૬૨ ચો. માઇલે ૪,૦૦૦ માણસ નેટલી ગીચતા છે. કોચીન, પૂવ બંગાળ, સંયુક્ત પ્રતિનો વાયવ્ય ખૂણો વગેરે છે. ગીચ વસતિવાળા દેશો ભપાન, જમીની, ક્ષિતન પોતાના માટે જમણી મેળવી સંસ્થાનો સ્થાપે છે. ચીનનો પ્રશ્ન પણ હિંદના જેવા જ કપડો બનીયો છે.

હિંદની વસતિગણતરીનું ખર્ચ ઓળખાં ઓણું આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૯૧ માં ૨૫ લાખ રૂપિયા, ૧૯૨૧ માં ૪૦ લાખ રૂપિયા, ૧૯૩૧ માં ૪૬ લાખ રૂપિયા, ૧૯૪૧ માં ૫૫ લાખ

રૂપિયા ખર્ચ આવ્યું હતું. એને માટે ૧૫ લાખ નેટલી ગણતરી કરનારાઓની મોટી ફેજ રોકવામાં આવી હતી. એમણે તે માટે ૩૭૦ ટન કામળ વાપર્યો હતો. છેલ્લાં ૬૨ વરસોમાં હિંદની વસતિમાં પાંચ કરોડનો વધારો થયો છે. છેલ્લાં ૫૫ વર્ષોમાં હિંદની વસતિમાં ૬૨ કરોડનો વધારો થયો હતો. હિંદમાં દૂધ આયુષ્ય, મોટું મરણપ્રમાણ અને ભયંકર ફકાળો તથા ચોપી રોગો રૂપી કાળ મોટું ખોશી દઈ કરતો હોવા છતાં વસતિ વધે છે. યુરોપના મુખ્ય દેશો વસતિ વધારવા માટે ભારે પ્રયત્નો અને આર્થિક મદદ આપે છે. હિંદમાં વસતિ ઘટાડવા પ્રયત્નો કરવાની વાતો ચાલે છે. સામર્થ્યવાન અને નખળા દેશો વચ્ચે આ ફરક છે. હિંદમાં જમીન વધારે પ્રમાણમાં ખેતી માટે વાપરવી નેહરો. તેમ જ ખેતી સુધારીને સારાં બીજો અને યોગ્ય ખાતરોથી ખેતીના પાકો વધારવાની ખૂબ જરૂર છે. હમણાં વિકસ્યુદને લોધે ખેતી વધારી યોરાડીની અછત નિવારવા સરકાર ખૂબ વળવળ કરે છે; પરંતુ તેનું સાદું પરિણામ આવ્યું નથી. ખેતી સુધારણા માટે અખતે રૂપિયાનો ખર્ચો ભવિષ્યમાં સરકારને કરવા પડશે.

હિંદમાં વસતિના આંકડાઓમાં કેટલાક રસપ્રદ આંકડા નીચે મુજબ છે.

હિંદમાં પુરુષોમાં ૪૭.૬ ટકા અપરિણીત, ૪૬.૬ ટકા પરિણીત અને ૫.૪ ટકા વિધુર સ્ત્રીઓમાં છે. ૩૪.૬ ટકા અપરિણીત, ૪૬.૬ ટકા પરિણીત અને ૧૫.૫ ટકા વિધવા છે. ૬૨ સો પુરુષ સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૬૩ ની છે. આગલા વસતિગણતરીમાં ૬૫ હતી. કામવાર હિંદમાં નીચે મુજબ લેણી હતી.

જાત

હિંદુઓ

હરિજનો

અનાર્થો

મુસલમાનો

હિંદી પ્રિસ્તીઓ

એંગ્લો-ઇન્ડિયનો

બીજા પ્રિસ્તીઓ

શીખો

જૈન

પારસીઓ

બુદ્ધધર્મીઓ

ચાકુલીઓ

પરચુરણ

કુલ

વર્ગીકરણ વગરના

કુલ વસતિ

સ્ત્રીઓ

૨૦,૬૧,૧૭,૭૨૬

૪,૮૮,૧૩,૧૮૦

૨,૫૪,૪૧,૪૮૬

૬,૨૦,૫૮,૦૬૬

૧૦,૪૦,૬૬૫

૧,૪૦,૪૨૨

૧,૩૫,૪૬૨

૫૬,૬૧,૪૪૭

૧૪,૪૬,૨૮૬

૧,૧૪,૮૬૦

૨,૩૧,૦૦૩

૨૨,૧૮૦

૪,૦૬,૮૭૭

૩૮,૬૬,૬૬,૬૨૩

૨૩,૭૧,૩૩૨

૩૮,૮૬,૬૭,૬૫૫

હિંદમાં શિક્ષિતા એટલે અક્ષરજ્ઞાન ધરાવનારાઓની સંખ્યા ૧૯૨૧ માં ૨,૨૬,૨૩,૧૫૧ ની એટલે ૭ ટકા હતી. ૧૯૩૧ માં ૨,૮૧,૭૧,૫૧૫ એટલે ૮ ટકા શિક્ષિતા હતા. ૧૯૪૧ માં ૬ ટકા સુધી પહોંચ્યા હોય. બ્રિટિશ હિંદમાં કુલ ૯૪૦ પુરુષો અને ૬૩૩ સ્ત્રીઓનું દર હજારે પ્રમાણ આપ્યું છે.

હિંદમાં ૨૨૫ ભાષાઓ બોલાય છે. તેમાં ૬૨લાકામાં તો નહોતો ફરક જ છે. બંગાળ દેશમાં ત્યાંની પ્રભુત્વે દર ટકા ભાગ બંગાળી ભાષા બોલે છે. હિંદમાં આ એક જ પ્રાંત છે કે જેમાં એક ભાષા આટલા મોટા પ્રમાણમાં બોલાય છે. હિંદમાં પ્રાંતો ભાષા બોલનારાઓની દૃષ્ટિએ સ્થાપવામાં આવ્યા નથી. આથી પ્રાંતોની રચના અનિયમિત થઈ છે. ભાષાઓના ૧૬૪૧ માં નીચે ગુજ્જની સંખ્યામાં બોલનારા નોંધાયા હતા.

ઠાકા ૨,૧૩,૨૧૮, સોલાપુર ૨,૧૨,૧૨૦, મીનગર ૨,૦૭,૭૮૭, ઈંદોર ૨,૦૩,૧૬૫ ની વસતિ છે.

બ્રિટિશ હિંદમાં ૧૯૩૬ માં દર હજારે મરણપ્રમાણ ૨૨.૨ તથા જન્મપ્રમાણ ૩૩.૬ નું હતું. ૧૯૩૬ માં કુલ ૬૩,૪૬,૧૪૫ જન્મ અને ૬૧,૬૫,૨૩૪ જન્મો થયાં હતાં. એ જ વરસમાં બાળ-મરણપ્રમાણ ૧,૦૦૦ પાછળ ૧૬૭ એટલું હતું. હિંદમાં ભહેર આરોગ્ય ઉપર ખર્ચ ૧૯૩૮માં ૩,૮૬,૪૮,૬૧૭ રૂપિયા અને પેદાશ રૂપિયા ૩,૮૭,૪૦,૩૮૧ ની થઈ હતી. ૧૯૩૬ માં શહેર વિસ્તારમાં દર હજારે મરણપ્રમાણ ૨૫.૩ અને ગામડામાં ૨૧.૮ નું હતું. દર ૧૦૦ સ્ત્રીઓની એવરેજ પાછળ પુરુષોનું જન્મપ્રમાણ ૧૯૩૬ માં ૧૦૬ હતું. હિંદમાં કુલ ૫,૬૫૦ હોસ્પીટલો અને ડિસ્પેન્સરીઓ હતી. તેમાં ૮ કરોડ લગભગ દર્દીઓની સારવાર

ભાષા

બોલનારાઓ

કયાં બોલાય છે ?

પશ્ચિમ હિંદી	૭,૧૫,૪૭,૬૭૩
પૂર્વની હિંદી	૭૮,૧૭,૧૦૩
પંજાબી	૮૫,૬૬,૦૫૧
બેંગાળી	૪૦,૩૧,૬૭૦
બંગાળી	૫,૩૪,૧૮,૪૬૬
તેલુગુ	૨,૬૩,૭૩,૭૨૭
તામિલ	૨,૦૪,૧૧,૬૫૨
કાનડી	૧,૧૨,૦૬,૩૮૦
મલયાલમ	૬૧,૩૭,૬૧૫
ઉડિયા	૧,૧૧,૬૪,૨૬૫
ગુજરાતી	૧,૦૮,૪૬,૬૮૪
બરમિહ	૮૮,૫૩,૫૩૮
સિંધી	૪૦,૦૬,૧૪૭
પશ્ચિમની પહાડી	૨૩,૨૫,૬૧૬
લિહી	૨૧,૮૬,૫૩૧
બિહારી	૨,૭૬,૨૬,૫૫૬
મરાઠી	૨,૦૮,૬૦,૬૫૮
પંજાબી	૧,૫૮,૩૬,૨૫૪
રાજસ્થાની	૧,૩૮,૬૭,૮૬૬
આસામિય	૧૬,૬૬,૬૫૭
ગોંડી	૧૮,૬૪,૮૭૮
પુરતી	૧૬,૩૪,૪૬૦
કાશ્મીરી	૧૪,૩૮,૦૨૧
કુરુખ અથવા ઓરાઈન	૧૦,૩૭,૧૪૨
અંગ્રેજી	૩,૧૬,૩૪૬

સંયુક્ત પ્રાંતો, મધ્ય પ્રાંતો અને હિંદમાં બધા પ્રાંતમાં (દક્ષિણ સિવાય) હિંદી અને હિંદી મિશ્રિત ભાષા.

પંજાબમાં હિંદી અને પંજાબી બંને બોલાય છે.

બંગાળમાં બોલાય છે. દર ટકા બંગાળીઓ આ ભાષા બોલે છે.

મદ્રાસ ઇલાકાનાં ઉત્તર ભાગમાં આંધ્ર દેશની ભાષા.

મદ્રાસ ઇલાકાનાં દક્ષિણમાં તામિલનાથકુ પ્રાંતોની ભાષા.

માઇસોર અને કાનડાની ભાષા.

મલબારની કોચીન કલીકટ તાલુકાકારની ભાષા.

ઓરિસ્સા પ્રાંતની આ ભાષા છે.

બૃહદ ગુજરાતની આ ભાષા છે.

બ્રહ્મદેશના બરમા લોકોની આ ભાષા છે.

સિંધ પ્રાંતની આ ભાષા છે.

પહાડોની આ ભાષા હિંદીની દૂરની સગી છે.

મધ્યપ્રાંતના લિહોની આ ભાષા છે.

બિહાર પ્રાંતની આ ભાષા છે.

મહારાષ્ટ્રની એ ભાષા છે.

પંજાબની આ ભાષાની લિપિ ગુરુમુખી છે.

રાજપુતાનાની અઠેકઠેની આ ભાષા છે. લિપિ હિંદી છે.

આસામના નીચા ભાગની આ ભાષા છે, લિપિ નથી.

ગોંડ (અનાથો)ની આ મધ્યપ્રાંતની ભાષા છે.

સરહદી લોકોની આ ભાષા અફઘાનને મળતી છે.

કાશ્મીરની આ ભાષા છે.

અંગ્રેજી અને એંગ્લો ઇન્ડિયનો બોલે છે.

ગુજ્ય શહેરોની વસતિ—કલકત્તા ૨૧ લાખ, ગુલબ ૧૫ લાખ, મદ્રાસ ૭,૭૭,૪૮૧, હૈદરાબાદ(દક્ષિણ) ૭,૩૬,૧૫૬, લાહોર ૬,૭૧,૬૫૬, અમદાવાદ ૫,૬૧,૨૬૭, કલકત્તા ૫,૨૧,૮૪૬, કાનપુર ૪,૮૭,૩૨૪, અમૃતસર ૩,૬૧,૦૧૦, લખનૌ ૩,૮૭,૧૭૭, હાવરા ૩,૭૬,૨૬૨, કરાચી ૩,૫૬,૪૬૨, નાગપુર ૩,૦૧,૬૫૦, આગ્રા ૨,૮૪,૧૪૬, બનારસ ૨,૬૩,૧૦૦, અમૃતાવાદ ૨,૦૧,૬૩૦, પૂના ૨,૫૮,૧૬૭, બેંગલોર ૨,૪૮,૩૩૪, મદ્રાસ ૨,૩૬,૧૪૪,

થઈ હતી. હિંદમાં આશરે ૪૦,૦૦૦ ડોક્ટરો છે. વધીએ ૬૦,૦૦૦ લગભગ છે.

વહ્યાણુવદ્: હિંદ એ પંદર લાખ ચો. માઇલના વિસ્તારનો મોટો દેશ છે. એના દરિયા કાંઠા ૨,૫૦૦ માઇલ લાંબો છે, એના કિનારા ઉપર અનેક નાનાં મોટાં બંદરો છે. હિંદનો પશ્ચિમી તરફ ૪૩૦ કરોડ રૂપિયા જેટલો મોટો છે. રતીમરો વહાણો બચાવ્યાં, ફતેહાબાદીઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં આ

બંદરે ઉપર આવે છે. પરંતુ મહાયુદ્ધને લીધે હિંદના વહાણવટા ઉપર સરકારી અંકુશ છે; પણ ખૂબ વહાણવટું યુદ્ધના કામે માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. હિંદમાં નીચે જીજ્ઞ રત્તીમરે બંદરોમાં આવી હતી.

બૈરોની રત્તીમરે માલ લઈ રત્તીમરે આવી ગયું

વર્ષ	૧૦૦૦ ટનમાં ટનેજ	૧૦૦૦ ટનમાં
૧૯૩૫-૩૬	૬,૨૩૨	૮,૭૦૨
૧૯૩૬-૩૭	૮,૬૧૫	૬,૧૦૭
૧૯૩૭-૩૮	૬,૦૪૦	૬,૫૦૧
૧૯૩૮-૩૯	૬,૪૩૧	૬,૬૫૭
૧૯૩૯-૪૦	૬,૨૩૨	૬,૦૫૬

મોટા બંદરો કલકત્તા, ચુંબ, કરાંચી, મદ્રાસ. આ ગામના બંદરોના વહિવટ ત્યાંની પોર્ટ ટ્રસ્ટો રવનંત રીતે કરે છે. આ પોર્ટ ટ્રસ્ટોએ પોતાના બંદરોમાં માલ ઉતારવાને વિશાળ ગોદીઓ અને કુરલઓ બાંધ્યા છે. રત્તીમરે, વહાણો અને માલ ઉપર એઓ અધિકારી છે. આ પોર્ટ ટ્રસ્ટોએ માલ રાખવા માટે મોટા ગોડાઉનો પણ બાંધ્યા છે. આ પોર્ટ ટ્રસ્ટો અંગ્રેજ લાગવગ નીચે વપારે પ્રમાણમાં છે. હિંદમાં નીચે જીજ્ઞ રત્તીમરે કંપનીઓ છે.

એશિયાટિક રત્તીમ નેવીગેશન કંપની—યુરોપિયન કંપની છે. લંડનમાં રજિસ્ટર થયેલી છે. હિંદના કાંઠાને વેપાર અને હાલએને હજી કરવા લઈ જવાને મોટા ધંધો કરે છે. મેનેજિંગ એજન્ટ ટર્નર મોરોસન કંપની.

એંગલ આસામ રત્તીમશીપ કું.—કલકત્તાથી પૂર્વ બંગાળ અને આસામ સુધી એની રત્તીમરે ચાલે છે. બંગાળમાં ભૂટ અંદરના ભાગોમાંથી રેલે મારફતે આ કંપની લાવે છે. મેનેજિંગ એજન્ટ એન્ટ્રુયુલ કંપની છે.

એંગાળ રિવર સર્વિસ કંપની—એ પણ વિશેષ કરી પૂર્વ બંગાળ અને આસામથી ભૂટ અને બીજા માલ લાવે છે.

ઓરિએન્ટલ નેવીગેશન કંપની—આની રત્તીમરે ચુંબથી મારમાગોઆ (૪૨૧ માઇલ) અને ચુંબથી કરાંચી (૫૪૬ માઇલ) વચ્ચેના બંદરોમાં માલ અને પ્રવાસીઓ ઉપાડે છે. એજન્ટ સિંધીઆ રત્તીમ નેવીગેશન કંપની.

કલકત્તા રત્તીમ નેવીગેશન કંપની—આ કંપની પ્રવાસીઓ અને માલ માટે બંગાળની નદીઓમાં અને અખાતમાં પોતાની નાની રત્તીમરે અને માલ ઉપાડવાના તરાપા ધરાવે છે. યુરોપિયન કંપની છે. મેનેજિંગ એજન્ટ હોરપીલર કંપની.

ઇસ્ટ બંગાળ રિવર સર્વિસ કંપની, ઇસ્ટર્ન રત્તીમ નેવીગેશન કંપની, ઇન્ડિયન જનરલ નેવીગેશન અને ફેક્ટરી કંપની—આ ત્રણે કંપનીઓ બંગાળ ના વેપારમાં રત્તીમરે રોકે છે. પહેલી બે હિંદી અને ત્રીજી યુરોપિયન કંપની છે.

બ્રિટિશ ઇન્ડિયા રત્તીમ નેવીગેશન કંપની—હિંદમાં સૌથી મોટી વહાણવટાની કંપની છે. એની રત્તીમરે કાંઠાનું અને પરદેશોના વેપારી માલના વિશાળ કામ કરે

છે. આ કંપની યુરોપિયનોની અને જૂની છે. મોટી લાગવગ ધરાવે છે. ઘણી હિંદી કંપનીઓને એણે અયોગ્ય હરીફાઇથી મૂતપ્રાપ્ત કરાવી છે, એની લગભગ ૧૦૦ રત્તીમરે છે. એના મેનેજિંગ એજન્ટ મેસર્સ મેટ્રોના મેટ્રોની કું. કલકત્તા ચુંબ, કરાંચીમાં છે. હિંદના દરિયાઇ વેપારને સુખ્ય દિસે આ કંપનીને મળે છે. પોર્ટના મેઇલના કન્ફ્રાક્ટો એ જ કંપનીને મળે છે.

સિંધીઆ રત્તીમ નેવીગેશન કંપની—હિંદી વ્યવસ્થા નીચેની રત્તીમરેની કંપનીઓમાં આ સૌથી મોટી કંપની છે. એની પચીસ રત્તીમરે છે. હિંદના કાંઠાને આંતર બંદરો વેપાર આ કંપની ચલાવે છે. એને પરદેશોમાં પણ રત્તીમરે ચલાવવાના કાંઠ છે, પણ સરકારી ઉત્તેજન વગર એ સંભવિત નથી. આ કંપનીની હેડ ઓફિસ ચુંબમાં છે. એની બીજી કેટલીક પેટા રત્તીમરે કંપનીઓ છે. હમણાં યુદ્ધમાં એની ઘણી રત્તીમરે સરકારી અંકુશ નીચે છે. આ કંપનીએ નવી રત્તીમરે બાંધવાનું ખાતું વિઝાગાપડમના બંદરે ખોલ્યું છે, પણ યુદ્ધને લીધે એ સરકારી વહિવટ નીચે છે. હિંદનાં સર્વે બંદરોમાં એની રત્તીમરે ભય છે. બ્રિટિશ ઇન્ડિયા રત્તીમ નેવીગેશન કંપની સાથે દરિયાઈ વેપારમાં એણે કરાર કરી હિસ્સાઓ નક્કી કર્યા છે.

આ સિવાય ઇન્ડિયન કો-ઓપરેટિવ નેવીગેશન કંપની, મર્ચન્ટ રત્તીમ નેવીગેશન કંપની, નેશનલ રત્તીમ નેવીગેશન કંપની અને બીજી નાની નાની કેટલીક રત્તીમરે કંપનીઓ છે. તેઓ નાની થોડી રત્તીમરે ધરાવે છે.

પરદેશી કંપનીઓ—હિંદમાં પરદેશી કંપનીઓની પુષ્કળ રત્તીમરે છે. ભપાન, જર્મની અને ઇટાલીની રત્તીમરે શત્રુઓ હોવાને લીધે હિંદમાં આવતી નથી; પરંતુ હવે અમેરિકન અને અંગ્રેજી કંપનીઓ વિશેષ પ્રમાણમાં અહીંના બંદરોની સુલાકાત લે છે. આ સર્વે કંપનીઓ વિશ્વયુદ્ધને લીધે સરકારી અંકુશ નીચે છે. એટલે સરકારની જરૂરિયાતો પ્રમાણે માલ લાવ-લઈએ કરે છે. તેમાં પણ મુખ્યત્વે યુદ્ધને લગતી વસ્તુઓ સેન્યો માટે લાવવામાં રોકાયેલી છે. ફ્રેન્ચ રત્તીમરે પણ આગળ ઘણી આવતી હતી. હમણાં માંસ પરાલવ પામેલું હોવાથી એનું વહાણવટું વિખરાઈ ગયું છે.

પી. એન્ડ ઓ. રત્તીમ નેવીગેશન કંપની—હિંદનાં બંદરોથી અંગ્રેજી બંદરો સુધી માલ, પ્રવાસીઓ અને મેલ લઈ જવા માટે આ સૌથી મોટી કંપની છે. એણે મોટી બાદશાહી પ્રવાસી રત્તીમરે બાંધી છે. ચુંબથી મેઇલ પણ આ કંપનીના જ વિશાલ ભય છે. એ માટે એને હિંદના પોર્ટ ખાતા તરફથી મોટો ઉચકો મળે છે. બ્રિટિશ ઇન્ડિયા કંપનીની એ જોરદાર કંપની એક જ સંચાલન નીચે છે. એના એજન્ટ મેસર્સ મેટ્રોના મેટ્રોની કંપની છે. વિશાલ સાથે અલવાઈક નિયમિત રત્તીમરે દોડે છે.

અમેરિકન કોન્ફેડરેસ લાઇન—આ લાઇનની રત્તીમરે નિયમિત કલકત્તાથી બોસ્ટન, ન્યુયોર્ક, ફિલાડેલ્ફીઆ સુધી દોડે છે. હિંદના એજન્ટ ત્રણ અંગ્રેજી કંપનીઓ છે. ત્રણે કલકત્તામાં હેડ ઓફિસો ધરાવે છે.

હિંદ સાથે નીચેની કંપનીઓ વેપારી સંબંધ ધરાવી રત્તીમરે મૂકે છે.

जेलगाव, जिलपुर, चिरज, सोलापुर, पूना, अहमदनगर,
 मालेगाव, नवगाव, होनार, भाभगोवा, चितवडूंग, अम्भभठ,
 हनभकोडा, देवगाव (जेलभपेट), देवगाव, रायचूर, शुभमर्ग,
 नित्राभागाव, औरंगाबाद, गडग, रावसभंद, अन्ननगरकोटा,
 पडन, काथी (मनोडा), कांथी (द्विचरोड), देवगाव,
 छोरनोशाडो, रंकर, लुधगा, जारीसाव, हरीपुर, भाभभिसंग,
 नारायणगंज, अन्नजारीभा, होमिला, नाव्याभाडी, चितगोव,
 कोकसजलर, सिवधर, श्रीमंगल, शिवसागर, पोर्टब्ले, द्विजुग,
 ठाकुर, गोडडी, पुडि, आसन्साल, हृदयनगर, सधनान,
 मिननपोर, सेन्डोकेस, सगरदापु, कलकता, डमंड, सधपारा,
 नोसार, जरेडी, अलिकगं, जैनपुरी, भात्रा, जंसी, जहरेड,

લખને, કાનપુર, ફતેહપુર, અલ્હાબાદ (બામરીલી), બેંગાળાખાન, છપ્પાની, પંજાબ, પર્વતી, ચોમર, લાસબેલા, નોકી, લખનૌ, પલ્લ, ચમન, કવેટા, હોસંગાબાદ, ખંડા, અમરાવતી, આંધ્રા, ઉમરિયા, સુતના, મોગંગ, આલિયર, ગુપ્તા, સોપાળ, ઇન્દોર, નીમચ, વડોદરા, દાહોડ, અમરાવાદ, ભાવનગર, સુરત, વેરાવળ, રાજકોટ, ભરનગર, કારકા, બજ, દીસા, રત્નાગિરિ, અલીબાગ, સુનડ, ભગલપુર, ચંદા, કાંકર, રાચપુર, પેન્ડ્રા, નાગપુર, સીઓની, ભળલપુર, સમર, મજીપદમ, મેલોર, કડાપા, મરાસ, રેતી-ચિંતલા, કુર્લ, બેલરી, વેલોર, કલ્લોર, સાલેમ, કાઠમ્બુર, કોકનાકા, વિઝાગપદમ, કાલ્કતંગ, હમીરગામ, રાંચી, ચેન્ના, ભરોડપુર, ભરપેટુરી, માલ્કા, દિનાજપુર, બહોરામપુર, મોઝા, બનારસ, ગોરખપુર, સમ્બર, ગોંડા, નયાકંકા, પટણા, ગયા, દરબંગા, મોતીકારી, પનખા, પૂર્ણિયા, હોરલધ, સિંધિ, સેન્ટ-મન, શેટ્ટી અબ્બાસ, દોરાર્દમલખાન, મિરાનસાહ, બટ, પેશાવર, મિલમટ, લેક, રકડ, ફાસ, ગુલમગ, શ્રીનગર, ખાનપુર, ભાવલપુર, સુલ્તાન, મોન્ટગોમરી, લીઆહ, લાવલપુર, યુરાયા, ત્રિચિનોપાલી, નેગાપદમ, પંખન, મડરા, ત્રિવેન્દ્રમ, કાલીકટ, કોબીન, મેડુર, મેંગલોર, હસન બેંગલોર.

વારનિશી: ટર્પેન્ટાઇન, (કોપલ) ગુંદ, રાલ વગેરે
પદાર્થના મિશ્રણ પ્રવાહીથી વારનિશી બને છે. તેમાં તેલની વારનિશી (Oil varnishes) ટર્પેન્ટાઇનની વારનિશી, રિપરિટ વારનિશી ને આમ પાણીની વારનિશી ચાર ભાગની વારનિશી સાથે છે. વારનિશી લાકડાં, માટ વગેરે પદાર્થોને ચળકતા બનાવે છે. સ્વચ્છ પણ બનાવે છે. વારનિશી તરત સુકાઇ જાય છે. એકોને સડની બચાવે છે. તેલની વારનિશીમાં સખત રાલ કોપાળ, રંગ વગેરે પડે છે. ટરપીનની વારનિશીમાં નરમ રાલ, મરનગી, કામર, રાજન વગેરે પડે છે. રિપરીટ વારનિશીમાં લાખ, સંદરા વગેરે મેળવાય છે. પાણીના વારનિશીમાં સોડા, રંગ, સોડાગા વગેરે મેળવે છે. હિંદમાં આ ઉદ્યોગ બાળકમાં છે. એનાં બે ત્રણ કારખાનાં છે; પરંતુ મોટી રકમ વારનિશી કાન્સ અને બ્રિટનથી આમદાની કરાય છે. વારનિશી માટે ને કાચા પદાર્થોની સુખ્ય જરૂર છે તે રિપરિટ, ટર્પેન્ટાઇન અને ઉકાળેલું અળશીનું તેલ એ પદાર્થો હિંદમાં પુષ્કળ થાય છે. થોડાં વારનિશીની ચે સુખ્ય આપ્યાં છે.

૧ કોપલ વારનિશી—૮ રતલ સરસ સ્વચ્છ કોપલ લધને તેને કુટીને ૨ રતલ ગરમ તેલ મેળવો. પછી એને

ખૂબ ગરમ કરો. બહુ ઉકાળીને એને ગાળી એમાં ૩ ગેલન ટરપીન મેળવો ને કે ટરપીન ઉઠતું ભરો. પણ વારનિશી ખુબ સ્વચ્છ બનશે.

૨ એક કવાર્ટ રિપરીટ વાઇન, ૧ ઓંસ કોપલની ગુંદ, અને ૧૦ ઓંસ સરસ લાખ, એક બોટલમાં મીલાવીને ફરી એને ચૂલે થકાવી વારંવાર વચ્ચે હલાવડું.

૩ કેબીનેટ વારનિશી (Cabinet varnish)—૭ રતલ કોપલને સાફ કરી બહુ બનાવી એમાં ૧૦ ગેલન સ્વચ્છ તેલ મીલાવી એમાં બ્યારે ૩-૪ મિનિટ પછી તાર બંધાવા લાગે ત્યારે નીચે ઉતારી એમાં ૩ ગેલન ટરપીન તેલ મેળવી ખૂબ હલાવડું અને ગાળીને રાખડું.

૪ માટી રંગવાનો વારનિશી—૮ રતલ સરસ કોપલ, ૨ ગેલન સાફ તેલ, ૧૦ રતલ સફેદા, ૩ ગેલન ટરપીન ખૂબ ઉકાળીને ગાળી લેવું. પછી બોટલમાં ભરીને ખુલ હલાવડું, પછી ૮ રતલ અનીમેગમ (Gum anime) ૨ રતલ તેલ, ૪ રતલ સફેદ કચીરા અને ૩ ગેલન ટરપેન્ટાઇન તેલ ઉકાળીને જુદાં રાખડું, પછી બંને વારનિશીને ગરમ કરી મેળવી નાંખડું.

૫ કૉચ બ્લેક વારનિશી Coach black varnish—૧૧ ઓંસ (Gum amber ૧૦ પાઉન્ડ ગરમ તેલમાં મીલાવી ગાળી કાઢવું. એમાં ૩ ઓંસ અસ્ફાલ્ટમ (Asphaltum) અને ૩ ઓંસ રાળ મીલાવી ગરમ કરવું. ઠંડું કરીને ૧૦ બટાંક ટરપેન તેલ મિશ્રણ કરવું.

૬ સોનેરી વારનિશી—૧૬ ભાગ સરસ લાખ, ૩ ભાગ સંદ્રક, ૩ ભાગ મરનગી, ૧ ભાગ કફેક્સ ૨ ભાગ મ'બોલને કુટીને ૧૪૪ ભાગ આલકોહોલ સાથે મીલાવી દેવો.

વારનિશી ચામડાં માટે, લાકડાંની જુદી જુદી ભાગે માટે, સ્ટ્રીલ માટે જુદી જુદી અનેક ભાગોનાં થાય છે.

વિમ્બોની નુકશાની : યુરોપના પહેલા વિશ્વ-યુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૮) ની પૂર્વે કલકત્તા મોટાં વિમ્બો ઉત્પાદકને પાને મોખાળા છે. તેમાં નીચે સુખ્ય નુકશાની હતી.

દેશ	મનુષ્યની હાની	આર્થિક ખર્ચ (ડૉલર)
નૌપાલીય સાધનું યુદ્ધ	૧૭૬૦-૧૮૧૫	૩૦,૭૦,૦૦,૦૦,૦૦૦
કિમિયાનું યુદ્ધ	૧૮૫૪-૧૮૫૮	૧,૭૦,૦૦,૦૦,૦૦૦
અમેરિકાની મહોત્સાહોની લડાઈ	૧૮૬૧-૧૮૬૫	૭,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦
કાન્સ-પ્રસિઆનું યુદ્ધ	૧૮૭૦-૧૮૭૧	૩,૨૧,૦૦,૦૦,૦૦૦
બોઅર-પ્રિટિશ યુદ્ધ	૧૯૦૪-૧૯૦૫	૨,૨૫,૦૦,૦૦,૦૦૦
ફોસો ભપાનિય યુદ્ધ	૧૯૦૪-૦૫	૨,૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦
વિશ્વયુદ્ધ પહેલું	૧૯૧૪-૧૮	૧,૮૧,૨૩,૩૬,૩૭,૦૬૩

વિદ્યામ (પ્રલવિકો) : આપણા શરીરમાં કેટલીક વસ્તુઓ હલ્લેથી વિદ્યામિનોતી અજતથી રહે છે આ વિદ્યામિનો સંબંધી હમણાં થણું જ્ઞાન ફેલાયું છે. હલ અથવા વિષયમાં વધારે શોધખોળો થાય છે. નીચે યુગ્મક વિદ્યામિનો શોધામાં છે. ખોરાકોના પદાર્થોમાં ભૂલું ભૂલું વિદ્યામિનો રહે છે.

વિદ્યામિન A—એની હલ્લેપથી રતાંધળાપણું, લોહીનું જીડી ભરું, ખાંસી, મધુમેલીઆ, ઝાઝા, ગડગુમક, ચરડો, પથરી વગેરે થાય છે. આ વિદ્યામિન દૂધ, માખણ, કોળીબના પાનાં પીળાં ગાળર, ટમેટાં, કેળા, પોપચા, કેરી, નારંગીની છાલ, કુરેલા થણા, પીળી મકાઈગાં. વધારે મળે છે. આ પ્રલવિકોને હવા અને પ્રકાશથી નાશ થાય છે.

વિદ્યામિન B—એની હલ્લેપથી, સોન, અરચી, પાકુરંગ, ખાળકની માતને ઓહું દૂધ આવડું, સંધિયા અને જાનતડના રોગો થાય છે. આ પ્રલવિકો આખા દાણા, કોળીબ, બટાટા, ગાળર. વટાણા, લીલાં ફળ, ગાયના દૂધમાં રહે છે. સોડાથી એનો વાસ થાય છે, રોકવાથી એનો નાશ થતો નથી.

વિદ્યામિન C—હાટકાં અને દાંત નરમ થયાં હોય, અવાળામાંથી લોહી નીકળતું હોય તો આ પ્રલવિકો ખામી દેખાય છે. આ વિદ્યામિન લાંબુના રસ, નારંગી, ટમેટાં, પોપચા, કોળીબ, મગ, વટાણાં, મસુરના કોટા અને ઉકળ્યા વગરનાં દૂધમાં રહે છે.

વિદ્યામિન D—રીકેટ ઝાણાં પગ અને મોઢું પેટ, દાંતની ખામી, લોહી પડવાની આદત આની ખામીને લીધે રહે છે. બાળકોની શુદ્ધિ અને સગર્ભાવસ્થામાં પણ એની જરૂર પડે છે. આ વિદ્યામિન D કાઠલીવર ઓધલ, માખણ, પાંદડાંવાળા શાક, ટમેટાં, પીળાં ગાળર, થઈના અંકૂરોમાં રહે છે.

વિદ્યામિન E—વાંઝીયાપણું, કંસુવાવડ. આની ખામીને લીધે થાય છે. આ પ્રલવિકો લીલાં પાંદડાં, થઈના અંકૂર, ગાળર, કોળી, કાકડી, લીલા વટાણા, ખૂળા, કેળાં, દૂધ અને માંખણમાં રહે છે.

વિદ્યામિન એકની પણ શોધ થઈ છે.

વિદ્યુત : વિદ્યુતના નીચે મુજબ પ્રકાર છે.

ધર્મજ્ઞ વિદ્યુત—કાચના સળિયાને રેશમ પર ધસવાથી તેના ઉપર થન વિદ્યુત ઉત્પન્ન થાય છે વ્યવહારસીના સળિયાને ઊન ઉપર ધસવાથી તેના ઉપર ઋણ વિદ્યુત ઉત્પન્ન થાય છે. એ બન્ને નાના કાચગળા ટુકડાને અથવા હલકા નાના પદાર્થને આકર્ષે છે.

સભાતિય વિદ્યુતભાર એકમેકને આકર્ષે છે અને વિભાતિય વિદ્યુત ભાર એકમેકને અપર્ષે છે.

વિદ્યુતના ભારનું અસ્તિત્વ જાણવા વિદ્યુતદર્શક ઉપયોગમાં આવે છે. ગરની ગોળીને રેશમથી લટકાવવાથી ગરની ગોળીનો વિદ્યુતદર્શક તૈયાર થાય છે. એક કાચના સળિયાને છેડે બે સોનાના વરખ લગાવી તેને બરછીમાં ધ્રુવવાથી સોનાના વરખનો વિદ્યુતદર્શક તૈયાર થાય છે વિદ્યુતભારવાહી વસ્તુને નજીક લાવવામાં આવે તો તે વસ્તુ ગરની ગોળીને આકર્ષે છે, અને વિદ્યુત કાર્યક્રમ સોનાના વરખના પાનને છૂટાં પાડે છે.

જે વસ્તુમાંથી વિદ્યુત પસાર થઈ જાય તેને વિદ્યુતવાહક (Conductor) અને જેમાંથી વિદ્યુતભાર પસાર થતો નથી તેને વિદ્યુતરોધક (non-Conductor) કહેવામાં આવે છે.

આણીવાળી વસ્તુ ઉપર વિદ્યુતભાર સૌથી વિશેષ પ્રમાણમાં રહી શકે છે, અને તેથી તે જગાથી હવામાં એ ભાર વિભારિત (discharge) થાય છે. વીજળીવાહક સળિયામાંથી (lightning conductor) પણ એ રીતે વિદ્યુત ભારના વિભાર થાય છે. અને તેથી વાદળની વિજળીને શિથિલ બનાવે છે. અને એ રીતે ધરને રક્ષણ મળે છે.

પ્રવાહવિદ્યુત—ગંધકના મંદ તેલજળના દ્રાવણમાં એક જસતની અને બીજી તાંબાની તકતી મૂકી તેને બહારથી એક તાર વડે જોડો તો તેમાંથી વિદ્યુત પ્રવાહ પસાર થાય છે. રિથત વિદ્યુત ગતિમાં આવે તેને વિદ્યુત પ્રવાહ કહેવામાં આવે છે તાંબાની થાત ઉપર રસાયણિક ક્રિયા વડે થનભાર પેદા થાય છે અને જસતના છેદા ઉપર ઋણભાર પેદા થાય છે. આથી પ્રવાહ ભારે વિદ્યુત દબાણવાળા, છેડો (થન છેડાં)થી ઋણ છેડા તરફ જાય છે. રસાયણિક ક્રિયાથી બન્ને તકતી પર નવા તાર ચાલુ પેદા થાય છે. ટેનિયલ કોષ, લેન્કાચો કોષ, બુન્સન કોષ, નિર્લેપ કોષ અને સંજ્ઞાહક કોષ વડે આ પ્રમાણે પ્રવાહ મેળવી શકાય છે.

વિદ્યુત પ્રવાહ જે તારમાંથી પસાર થાય છે તે તારની ફરતે યુગ્મકબળ પેદા થાય છે અને તેથી તારની નજીક એક લોહયુગ્મક સોયને લઈ જઈએ તો તેનું કોણ, વર્તન થાય છે. જમણા હાથ વડે તારને પકડીએ અને જો અંગુઠો પ્રવાહની દિશા જતાવે તો આકર્ષા યુગ્મકબળની દિશા દર્શાવે છે.

વિદ્યુતની અસરો નીચે મુજબ છે. (૧) યુગ્મક અસર, પ્રવાહની સાથે હંમેશાં યુગ્મકબળ ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) વાહકમાં પ્રવાહ પસાર થવાથી તેમાં ઉષ્ણતા પેદા થાય છે. (૩) છત્રવત વસ્તુ અથવા પ્રાણના અંગમાંથી પ્રવાહ પસાર કરવાથી અંધકો લાગે છે. અને આથી ઘણીવાર મૃત્યુ પણ નીપજે છે (૪) દ્રાવણમાંથી પ્રવાહ પસાર કરવામાં આવે તો તેમાંના સંયોજનો વિદ્યુત પુષ્કરણ થાય છે.

કાર્બન સળિયોને બેઝીને પ્રવાહ પસાર કરવામાં આવે તો તે બેઝી વસ્તુ પ્રકાશિત વિદ્યુત જોત પેદા થાય છે. વિદ્યુત દિવામાંથી હવા કાઢી લઈ થણા ટેમ્પરેચર ન પીગળે તેવી થાઇઓ ઝટ ગરમ થાય છે, તેવો તાર રાખવામાં આવે છે. જેમાંથી પ્રવાહ પસાર થવાથી તે તેજમય પ્રકાશ આપે છે. વિદ્યુત ચુલા અને અગ્ની વગેરેના કાર્યોનો આધાર પ્રવાહ વડે ઉત્પન્ન થતી ઉષ્ણતા ઉપર રહે છે.

વિદ્યુત યુગ્મકત્વ : વિદ્યુત પ્રવાહ ચાલુ થાય તે વાહકની ફરતે યુગ્મક બળ પેદા થાય છે. આથી હલકું જે વાહકની નજીક એકાએક યુગ્મકબળ પેદા કરવામાં આવે અથવા વાહકને યુગ્મક બળના ક્ષેત્રમાં ઝડપથી ખસેડવામાં આવે તો તેમાં વિદ્યુતપ્રવાહ પેદા થાય છે, આને ઉપપાદિત પ્રવાહ (induced current) કહેવામાં આવે છે.

એક જમ યુગ્મમાં યુગ્મકબળનો એકાએક ફેરફાર કરવામાં આવે તો તેથી ઉપપાદિત વિદ્યુતપ્રવાહ પેદા થાય છે. અને એ પ્રવાહ જ્યાં યુગ્મકબળનો ફેરફાર થાણું રહે ત્યાં સુધી જ પસાર થાય છે. યુગ્મમાં પેદા થતું ઉપપાદિત વિદ્યુત આલક

બળ તો (Induced Electromotive force) આધાર ચુંબક બળના ફેરફારની ઝડપ ઉપર આધાર રાખે છે. જેમ ઝડપથી લોહચુંબકને એ ગુંઢામાં લાવીએ અથવા દૂર કરીએ તેમ વધુ વિદ્યુત્પાલક બળ ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપપાદિત વિદ્યુત્ હંસમાં ગુંઢામાં થતા ચુંબકબળના ફેરફારનો વિરોધ કરે છે. ચુંબક બળનો ફેરફાર લોહચુંબક રડે, નળકના ગુંઢામાં પ્રવાહ પસાર કરી અથવા વાકે ગુંઢાને ચુંબકક્ષેત્ર (ફાન્સફોર્મર) માં ગોળ ફેરવીને કરીએ તો પણ ઉપપાદિત પ્રવાહ પેદા થાય છે.

મોટરનું કાર્ય પ્રવાહને લોધે ઉત્પન્ન થતાં ચુંબકબળના ઉપર આધાર રાખે છે. લોહચુંબકના મુવની વચ્ચે રાખેલાં આર્મચર ઉપરના તારના ગુંઢામાં પ્રવાહ પસાર થવાથી તે આપાકર્ષી થાય છે અને ગોળ ફરવા લાગે છે અથવા ચક્ર લેવાથી તેમાં પ્રવાહની દિશા બદલાય છે.

વિદ્યુત્ થંટી અને ટેલિફોનમાં શક્તિ ચુંબકત્વના ગુણનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

હાઇનેમોમાં ઉપપાદિત પ્રવાહ પેદા થાય છે. આર્મચર ઉપરનાં ગુંઢાને લોહચુંબકના એ પુલ જેમ ઝડપથી વધારે ફેરવીએ તેમ વધુ વિદ્યુત્પાલક બળ પેદા કરે છે. ફાન્સફોર્મરમાં પણ ઉપપાદિત વિદ્યુતનો સિદ્ધાંત ઉપયોગમાં લેવાય છે. હાઇનેમોમાં અને મોટરની રચનામાં કંઈ ખાસ ફરક નથી. હાઇનેમોમાં આર્મચર ચાલિકબળ વડે ફેરવવાથી વિદ્યુત્ ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે મોટરમાં એથી ઉલટું વિદ્યુત્પ્રવાહ મોકલી આર્મચરને ગોળ ફેરવી ચાલિકશક્તિ મેળવી શકાય છે.

ટેલિફોનમાં ઉપપાદિત વિદ્યુત્ તેમજ ઉપાણને લીધે કાલસાના કોઓર્મ પ્રતિરોધના ફેરફાર થાય તેનો ઉપયોગ થાય છે માઇક્રોફોનમાં અવાજના અસિદ્ધનો પડતાં તેમાંથી પસાર થતા વિદ્યુત્ પ્રવાહમાં વધવટ થાય છે. અને તેવીજ વધવટ સામીયાલુએ થવાથી લાઉડસ્પીકર વડે અવાજ સાંભળી શકાય છે.

વિમાન : સને ૧૬૧૭ માં આબ્રામ જીગી વિમાનનું આગેવંશીક મૂળતત્ત્વ શોધાયું. ઘેરેન્ઝીએ નામના માણસે બેનિસમાં સેન્ટ માર્કના દેવળના મિનારા ઉપરથી છત્રી મારફતે નીચે ઉતરી પવનમાં પણ માણસોનો ભાર ઉપાડવાની શક્તિ છે. આ ઉપરથી બિશપ વિલ્ફ્રેડ એક એમેરટરે કલ્પના કરી હતી કે ભવિષ્યમાં એન્જિન બળથી વિમાનો આકાશમાં ઉડશે. આજે આ કલ્પનાને આપણે નરી દૃષ્ટિ સાચી થતી જોઈએ છીએ.

આપણા શાસ્ત્રોમાં પણ વિમાનોના ઉલ્લેખ છે. પણ એન્જિન એટલે ચત્રબળે ચાલતા નહિ પણ મંત્રબળે ઈશ્વારપ્રસાર હોતા વિમાનોનો.

૧૭૮૭ માં મોન્ટગોફરીયર નામના માણસે હલકા વજનની કાગળની કોમળમાં ગરમ હવા ભરી બહુને જમ આપ્યો. ૭૫ વર્ષનો કાળ તે પછી વહી ગયો અને બહુનમાં મુધારાવધારા થતા ગયા. એટલે મુખી કે ૧૭૨૦ માં, તે પછી નાનાં રૈશમના ગોળામાં ગેસ ભરી હોડીમાં જેસી બહુન ચલાવે. પણ આ બહુનનો મુખ્ય આધાર પવન ઉપર રહેતો. પવન ધસડે ત્યાં બાઈસાઈલ ધસડાયે ભય.

૧૮૪૨ ની સાલ આવી. ને સાથે સાથે એન્જિનબળે ચાલતું ત્રણ અથાણનું, સિતાર આકારનું પહેલું વિમાન બન્યું. એ વિમાન પણ આશાબળક તો નોંડુંજ. બીજા બાહુ બહુનની

સારી પ્રગતિ કરી. 'વાઈ' નામના અમેરિકને ૯૦૦ માઇલની મુસાફરી કરી એની પ્રગતિ કેટલી વધી છે તેનો ખ્યાલ આપીએ.

૧૯૦૯ માં કોન્સ્ટા ફાઉન્ડ-ડી-સા-લોફે પારીસથી રશિયા ૧૧૬૩ માઇલનું અંતર બહુનથી કાપ્યું. આવા બહુનોમાં સામી દિશાએ જવા એન્જિનની જરૂરીયાત પડતી.

અને જર્મનીમાં કાઉન્ટ ઝેપલીનેને હાથે વિમાન હરતીમાં આવ્યું. આ જર્મન શોધકને વિમાન માટેનો સમજો યશ, એટલે કે વધારેમાં વધારે યશ મળે છે. ૯૦ ફૂટની લંબાઈના વિમાનો એણે બાંધ્યા. સિતાર આકારના એથ્રુમિનિયમના લાંબા જોખા ઉપર રૈશમનું કે રબરનું ગેસમુકે ઢાંકી દેવાતું. આ ઝેપલીનોમાં હવાના એટલે કે હલકા ગેસના ૨૦ ખાનાં રહેતાં. બંને તરફ મોટીમોટી જખીનો રહેતી. પેટ્રોલથી ચાલતી ચાર મોટરો એની ગતિને નિયમિત રાખતી. આ ઝેપલીનો બહુ મોંઘા ને મોટા હતા, ભે કે થોડા કલાકમાં આખા જગતની પ્રદક્ષિણા કરી આવતાં હતાં; '૧૨'૬ એમના ગેસ એક દિવસ સળગી ઉડતાં બધા ઝેપલીનો સળગી ગયા. આ પછી નવા ઝેપલીનો બંધાવાનું નહિ.

અંગ્રેજો પણ ઝેપલીનોની દિશામાં આગળ વધ્યા હતા. પણ ઝેપલીન એટલું સફળ ન નીવડ્યું.

એક પછી એક વર્ષ ચાલતું જતું હતું. માનવશક્તિ પ્રગતિને પંથ ચઢતી હતી. સને ૧૬૧૭ પછી એક લુહારે પંખોના મદદથી થોડુંકે ઉડ્યન કરી બતાવ્યું હતું. ૧૮૪૨ માં હેન્શન નામના માણસે આ ઉપરથી પંખોવાળું નાનકડું વિમાન તૈયાર કર્યું પણ એ નિષ્ફળ નીવડ્યું. એ પછી કંઈ નવાનવા અખતરો આપ્યા થતા ગયા. આખરે ૧૯૦૭ માં રાઇટ ભાઈઓએ એરોપ્લેનમાં મોટરથી ચાલતી પંખો જડી અમેરિકાના ઉત્તર કેરો-સિના તરફ ઉડી બતાવ્યું. આ વિમાન વિમાનોના પહેલો સફળ નમૂનો હતો. અને તે પણ આજથી ૪૪ વર્ષ પહેલાંનું આ વીમાન સફળ હતું પણ સંપૂર્ણ તો નહિ.

અને પછી તો ઝડપથી વિમાનોમાં મુધારા થવા લાગ્યા. એની મદદમાં વિદ્યુતશક્તિ પણ જોડાણી ને હવે વિમાન તો શોખની વરડ થઈ પડી. ટુંક સમયમાં લાંબી મુસાફરી કરવી કોને ન ગમે ? આમે જર્મની, ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, ફ્રાન્સ વગેરે દેશોમાં વિમાનના કારખાના થઈ ગયા. ટપાલ માટે, મેન્જોશખ ખાતર, માલ ઉપાડવા માટે જુદીજુદી સગવડવાળા વિમાનો તૈયાર થયા. વિમાનોની ઝડપ પણ દરેક સાધન કરતાં અબ્બેડ થઈ પડી.

જગતને કલ્યાણકારી થવા માટેનું આ સાધન જગતને વિનાશના પંથે ઉપર લઈ ગયું. આજે એલતા યુદ્ધમાં વિમાને કેવો અને કેટલો જગતને ભગાનક ફેળો આપ્યો છે તેની કથનીઓ આપણાં જ્ઞાતાં ઉભાં કરી દે છે.

જર્મની ૧૯૧૪-૧૮ ની લડાઈ હારી જેસી નોંડું રહ્યું એણે છૂપી તૈયારીઓ શરૂ કરી. અને તૈયારી તરીકે વિમાની બળ જમાવ્યું. ૧૯૩૬ ની સાલ આવી પહેલોથી. ને જર્મનીએ યુદ્ધ ઘોષણા કરી. આજ વિમાનોની મદદથી એણે આખા યુરોપને મુલવી ધીર. ચાલિકશક્તિ કેટલી મહાન છે તે બતાવ્યું. છેક રશિયાની સરહદ ઉપર એના નાઝી વિમાની ધાડાં ઉડી આબ્યાં. અમેરિકા વિમાની ઉત્પાદનમાં પ્રથમ નંબરે

આનું છે. આ લયાનક વિધ્યુદ્યત્તમાં વિમાનની લય"કરતા, અને ઉપયોગિતા દરેક સાધન-સમાં અનોઢ છે.

હવે આપણે વિમાનોની આધુનિક ભતો ભેળએ.

બૅરોમ્પર વિમાન—આ વિમાનનું મુખ્ય કાર્ય ગોળા ફેંકવાનું છે. બૅરોમ્પરનો અર્થ બૅરો ફેંકનાર વિમાન થાય છે. થાય છે. રાત્રીના સમયે ૨૦-૨૫ ના જાગ્રતામાં આવી ભતના બૅરોમ્પરની કમી પડે છે અને દુરશનના શહેરો પર વિનાશક બોમ્બો ફેંકી શહેરને ખેદાનમેદાન કરી નાંખે છે. જર્મની અને ઇંગ્લેંડ વચ્ચે ૫૦૦-૬૦૦ માઇલનું અંતર છે. જ્યાં આવવાના લગભગ ૧૨૦૦ માઇલ થયા. આ બારસો માઇલ એક રાતમાં જ કાપી, પોતાનું કાર્ય ભેમ બને તેમ જડપથી પતાવી, સહીસલામત રીતે એને પાછા પોતાને રથળેઆવી જવાનું હોય છે.

આ વિમાન જ્યારે શત્રુના પ્રદેશ પર બૅરોમ્પર વર્ષા કરવા નીકળે છે, ત્યારે એ વિમાનને ચલાવનાર પાયલૅટને શત્રુ પ્રદેશના નકશાઓ અને એ પ્રદેશ વિષે ભૌગોલિક જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. આ વિમાન વિવિધ પ્રકારનાં અનેક યંત્રોથી સુસજ્જ હોય છે. એનાં બંને પડખાંમાં, એની પૂંછડી પાછળ અને એની આગળ પાસે મહાભય"કર તોપો ગોઠવેલી હોય છે. મશિનગનો પણ આમાં ગોઠવેલી હોય છે. શત્રુ ભેદન શક્તિ તે માટે આ વિમાનમાં બતી રાખવામાં આવતી નથી. વિમાન ચોપાસથી બધું હોય છે. ગમે તેવો વરસાદ વરસતો હોય, બરફ પડતો હોય કે ઠંડી હોય પણ આ વિમાન તે પોતાની ધારેલી દિશા તરફ ધસતું જતું હોય છે. ગરમ કપડાં અંદર ખેંચાલોતું" ઠંડીથી રક્ષણ કરે છે. ગમે તેવા પ્રગાઠ અધિકાર વચ્ચે પણ આ વિમાન ૩,૦૦૦ થી ૪,૦૦૦ ફૂટ ઉંચે આકાશમાં ઉડતું જ હોય છે.

પ્રગાઠ અધિકાર વચ્ચે પણ આ વિમાન, સ્વયંચાલક યંત્ર, તોફાન હોય તે તે માપવાનું યંત્ર, ઊંચાઈ માપક યંત્ર, હવા-માપક યંત્ર, પવનની ગતિમાપક યંત્ર, એન્જિનની ગરમીમાપક યંત્ર, વગેરે યંત્રોની મદદથી ધારેલે રથળે આવી પહોંચે છે. બ્લેક આઉટને લીધે ૩,૦૦૦ કે ૪,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઇએથી શહેરને ઝોળાખડું ધ્રુસ્કેલ થઈ પડે છે; પરંતુ અનુભવી પાયલૅટ બીલ" ચિન્હોથી એ શહેરને બરાબર ઝોળાખી લે છે. યુદ્ધ સામગ્રી બનાવતાં કારખાનાંઓ, કિંમતી ઇમારતો અને બીલ" શત્રુઓનાં ખૂબ મહત્વનાં રથળો એ શોધા કાઢે છે. નીચે ઉતરીને બૅરોમ્પર કરવાનું ભેખમદાર હોય છે. એટલે આઠ વસ્ત્રે પંદરહજાર ફૂટની ઊંચાઇએથી નક્કી કર્યા જુજળ બૅરોમ્પરમારો કરાય છે. અર્ધા વિમાનો ભેએક સામટાં આવીને આક્રમણ કરે તો વિમાનવિરોધી તોપો સામટાં-માંથી ફેંકેલો શિકાર કરી નાંખે. એટલે ત્રણ ત્રણની ટોળીમાં આ વિમાનો બૅરોમ્પર વર્ષા કરે છે. બૅરોમ્પર વર્ષા શરૂ થતાં જ નીચે શત્રુ-શહેરમાં પ્રલય-સાગરનાં મહાભય"કર મોભ" ઉઠળે છે. ભન્ય ઇમારતો, કારખાનાંઓ, ખૂબ મહત્વનાં રથળો અને સુંદર સ્થાપત્યો ખેદાન મેદાન થઈ ભન્ય છે.

આ બૅરોમ્પર ભે મોઢું હોય તે નાના નાના ૨,૦૦૦ બૅરોમ્પર ઉપાડી શકે છે. આ બૅરોમ્પર ૫૦ રતલથી ૩,૬૪૦ રતલ વજનના હોય છે. મોટા અને ભારે બૅરોમ્પરો મોટા લશ્કરી મથક પર ફેંકવામાં આવે છે. ૧૦૦ પાઉંડનો બૅરોમ્પર ૨૭ ઇંચ ઊંચો, ૫૫૦ પાઉંડનો ૪૫ ઇંચ ઊંચો, ૧,૫૪૦ રતલનો ૧૦૫ ઇંચ ઊંચો અને મોટામાં મોટો ૩,૬૬૦ રતલનો ૧૩૫ ઇંચ ઊંચો હોય છે.

આ સિવાય પેટ્રોલ બરેલા ૨ રતલથી ૫૦ રતલ સુધીના બૅરોમ્પરો પણ હોય છે. પેટ્રોલથી ભરેલા બૅરોમ્પરો આગ લગાડવાનું કાર્ય કરે છે. બૅરોમ્પર વિમાનમાં એ માટે ખાસ ખાનાંઓ હોય છે. અને યંત્રની મદદ વડે ઊંચકાઇને તે નીચે પડે છે. એનો પ્રત્યાપાન વિમાનને ન લાગે, તે માટે બૅરોમ્પર ફેંકીને તેને તરતજ ઊંચે થડી જતું પડે છે. નીચે પડતાં બૅરોમ્પરની જડપ કલાકના ૭૦૦ માઇલની હોય છે. જેમ ગોળો નીચે આવતો ભન્ય તેમ તેની જડપ વધતી ભન્ય છે. કોઈ કોઈ વળા પવનના અંતરાયને લીધે લક્ષ પણ ચૂકી જવાય છે. એક તરફ બૅરોમ્પરો બૅરોમ્પર વર્ષા શરૂ કરે છે, જ્યારે બીજી તરફ વિમાનવિરોધી તોપો એનો વિનાશ કરવા સેંકડો ગોળાઓ વિમાન તરફ છોડે છે. એટલું જ નહિ પણ શત્રુ વિમાનો પણ આ બૅરોમ્પરોનો વિનાશ કરવા એનો સામનો કરે છે અને બૅરોમ્પરો માટે છવસટોસટનો સમય આવી પડે છે. આડીચળળી ગતિ કરીને એ છટકવાની ઠાણિય કરે છે. બૅરોમ્પરો સાથે બીલ" વળાવિયાં વિમાનો પણ રાખવામાં આવે છે. જેઓ શિકારી વિમાનોનો સામનો કરે છે. આ તકનો લાભ લઇ બૅરોમ્પર વિમાન કોઇ વાદળની એણે છપાઇ ભન્ય છે. કોઇ વળા કોઇ બૅરોમ્પર આ શિકારી વિમાનોના ભોખ પણ થઇ પડે છે. ખૂબ ઊંચે ઉડવાનું હોય ત્યારે આંકિસજન-પ્રાણવાયુ લેવાની બૅરોમ્પરને જરૂર પડે છે.

બૅરોમ્પરોનો સામનો કરતાં શિકારી વિમાનો ભારે ખતરનાક હોય છે. એ વિમાનમાં બે એન્જિનો રહે છે અને તે ૧૧,૦૦૦ ફૂટ ઊંચે ઊડી શકે છે. કલાકના ૩૦૦ થી ૩૫૦ માઇલની એની ગતિ હોય છે. એની પાંખો ૫૦થી ૫૫ ફૂટ લાંબી હોય છે. આ પાંખમાં ગોળાઓ રાખવાનાં ખાનાંઓ હોય છે. આ ભતનાં વિમાનો ૮-૧૦ કલાકથી વધારે ઊડવા એટલું પેટ્રોલ રાખી શકતાં નથી. એકાંતે જડપને લીધે પેટ્રોલ ખૂબ બળે છે. આ વિમાનમાં ચાર તોપો ગોઠવેલી હોય છે. મશિનગનો પણ હોય છે. તેને ચલાવનાર ત્રણ વિમાનીઓ પણ તેમાં હોય છે. આ વિમાન ખૂબ જ નીચ્ચ જગરે ચારે તરફ ફરતું રહે છે ને બૅરોમ્પર વિમાન આક્રમણ કરવા આવે ત્યારે એના પર વ્હી પડે છે. ખૂબ જડપને લીધે બૅરોમ્પર વિમાનોના પીછા એ બરાબર પકડી શકે છે ને નજીક પહોંચી જઇ તોપો અને મશીનગનોના મારો ચલાવે છે.

Me 109 R.—આ ભતનાં વિમાનની જડપ ૪૬૬ માઇલનો હોય છે. આ વિમાન જર્મનીનાં ખાસ વિમાનો છે. એમાં ગોઠવેલી તોપો દર મિનિટે ૫૦ ગોળા છોડી શકે છે. એના ગોળાની ગતી એક સેકંડની ૨,૪૦૦ ફૂટની છે. આવાં હબરે શિકારી વિમાનો દર માસે જર્મનીમાં તૈયાર થાય છે.

Me 100—આ પણ જર્મની વિમાન છે. એની જડપ કલાકના ૩૬૫ માઇલની અને વધારેમાં વધારે ઊંચે ઊડવાની શક્તિ ૧૬,૧૦૦ ફૂટની છે. એમાં બે તોપો આંખને ઠેકાણે હોય છે. ચાર મશીનગનો પણ પડળે ગોઠવેલી હોય છે. આ તોપમાંથી છૂટેલો પોણા છયનો ગોળો ૬૦૦ વાર ફર જઈ શકે શકે છે. આ વિમાન ૪૦૦ ગલન પેટ્રોલ સંગ્રહી શકે છે. એની તેલની ટાંકીને આગ લાગતી નથી. એ એક સાથે ૧,૭૦૦ માઇલની સુસાફરી કરી શકે છે.

જર્મનીએ વિમાન બાબત ભારે આશ્ચર્યકારક પ્રગતિ કરી છે. એનાં શુભાંત ખાતાં વિમાનો અનોઢ છે. જેમ એ વિમાનો

તરફાં ભય છે, તેમ નવાં નવાં ખનતીજાં ભય છે. આ વિમાનમાં ૧,૧૦૦ રતલનો એક અને ૧૧૦ રતલ વજનના ચાર એક પાંચ બોમ્બો રહે છે. નાના બોમ્બો તો સંખ્યાબંધ સમાધ શકે છે. આ વિમાનો ૧૦૦ ફૂટ ઉપરથી આદી ગતિમાં ૭૦૦ માઈલની ઝડપે ઉતરી ૩,૦૦૦ ફૂટ ઉપરથી ગોળા ફેંકે છે. પછી તરત જ પાછાં ત્વરિત ગતિએ ઊંચે ચડી ભય છે. આ વિમાનની ગતિ કલાકના ૩૦૦ માઈલની છે. એ ૧૦,૦૦૦ રતલ વજન સાથે ૨,૫૦૦ માઈલનું ઉડ્ડયન કરી શકે છે. આ વિમાનમાં હથોડી મુધારો વધારી તો ચાલુ છે. સાથે એની ભયંકરતા પણ વધતી જ રહી છે.

અમેરિકાએ પણ હવે આ ભતનાં વિમાનો બનાવવા માંડ્યાં છે ને તે પણ ખૂબ જ ભયંકર હોઇ ભારે સંહારક શક્તિ ધરાવે છે.

આ વિમાનો માટે શરીરે સશસ્ત્ર, મુશિક્ષિત, ચોખ્ખી નજર-વાળા, મહેનત અને શુદ્ધિમાન યુવાક પસંદ કરવામાં આવે છે. વિમાન ચાલવાની અને એને લગતી બીજી તાલીમ સાથે ભૌગોલિક જ્ઞાન-ખાસ કરીને દુસ્મન દેશોને ભૌગોલિક જ્ઞાન-પણ વિમાની માટે ખૂબ આવશ્યક હોય છે. અને એ પણ ખૂબ ઊંછી ઊંછી વિગતો સાથે જ માસ પછી બીજા ફેંકતાં અને તોપી ચલાવતાં શીખવાડે છે. આ પછી એને યાંત્રિક જ્ઞાન અપાય છે. અકસ્માત વખતે પેરેશન-વિમાનો છત્રી-દ્વારા કેમ ભરકો મારવો એ પણ ચીટપૂર્વક શીખી લેવું પડે છે. આવી રીતે સંપૂર્ણ તાલીમ લીધા પછી જ એને વિમાનનો સ્વતંત્ર નિયામક બનાવવામાં આવે છે. સમયસમયક, દીપ્તિદિગ્ધોષો ને પૈથંવાન માણસ વિમાની તરીકે ફેરકેમકંદ થાય છે.

બ્રિટનમાં આ માટે ખાસ શાળાઓ ચલાવાય છે ને અત્યાર સુધીમાં લાખો વિમાનીઓ ત્યાં તૈયાર થયા છે. બીલ દેશોમાં પણ સેંકડો શાળાઓ વિમાની શિક્ષણ માટે ચાલે છે. એની પાછળ અખલે રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે.

હાલના મહાયુદ્ધમાં અનેક ભતના નવા મુધારા વિમાનોમાં થયા છે. અમેરિકાએ કિલ્લેખંધીવાળાં મહાન લઠાયક વિમાનો બાંધ્યા છે તે બખ્તરવાળાં છે. તેમાં આઠ તોપી અને કેટલીક મશિનગનો રહે છે. એક ટન જેટલાં એમાં રાખી શકાય છે. મોટામાં મોટો બોમ્બ ૧૨,૦૦૦ રતલનો આ બોમ્બર વિમાન વિમાનો ફેંકી શકે છે. ભયાં પડે છે. ત્યાં હલારી વારમાં આ ગોળા ફાટીને બધું જોદાનમેદાન કરી દે છે. આ કીલ્લેખંધીવાળાં બોમ્બર વિમાનો પચ્ચીશસો માઈલ સુધી પ્રવાસ કરીને પાછાં ફરી શકે છે. ભપાનનાં મથકો અને કિલ્લેખંધી ઉપર અમેરિકાનો આવાં વિમાનો બોમ્બગોળા નાંખવા માટે વાપરે છે. શિકારી વિમાનોની ગતિ કેટલાંકના ૪૦૦ માઈલની દર કલાકે હતી. હવે ૭૦૦ માઈલ સુધી થઈ છે. આ બોમ્બર વિમાનોમાં વીસ પચ્ચીસ માણસો રહે છે. હથોડી મુધારા ચાલુ છે. આ સિવાય અમેરિકાએ સેન્ટો લઇ જવા માટે ભારદારી મોટાં વિમાનો બાંધ્યાં છે. તે દરેકમાં બોરીશી નેડું સેનિકો, નાની તોપી, રશ-ગાડીઓ વગેરે સુધી શકાય છે. ચીનમાં જવાના પુસ્ત્રી અને હરિયાઈ બને માર્ગોં ભપાને ઘેરી લીધા હોવાથી હવે ચીનને શસ્ત્રસામ-ગ્રીઓ આ માર્ગોં મોકલે છે. આ સિવાય બીલ જેટલાંક મુધારા વિમાનોમાં થયા છે. અંગ્રેજોએ ગમે તેવી જગ્યા બોમ્બગોળો નિશ્ચિત રચાને પડે તેવી ભતનું ચંચ શોધી કાઢ્યું છે. જર્મનોએ શોધેલા હડતાં બોમ્બો V ૨ અને V ૩ સંખ્યાની વિગત આ પછીના 'વિવિધ આધુનિક શસ્ત્રો'ના મથાળા નીચે આપ્યાં છે.

વિમાનના ઉદ્યોગનું ભવિષ્ય ખરેખર ખૂબ ઉજળું છે. એમાં અતિશયોક્તિ નથી. વિમાનો એ ભવિષ્યનું અત્યુત્તમ વાહન બનશે. વિમાનોનાં ચંચ કામમાં એટલો બધો મુધારો થયો છે કે હવે ખૂબ લાગે ૫,૦૦૦ માઈલ દૂર કલાકના ૪૦૦ થી ૫૦૦ માઈલની ગતિએ સહેજે જઈ શકે છે. તેમાં બીલ વાહનો કરતાં જોખમની માત્રા પણ વધારે નથી. લંડનથી ન્યૂયોર્ક રીટર, માર્ગોં પહોંચતાં સહેજે પાંચ કા દિવસ થાય છે, પણ વિમાન મારફતે ત્રણ કલાકમાં પહોંચી શકારો. લંડનથી કરાચી રીટર દ્વારા ૮ દિવસ લાગે છે. તેને બદલે આઠ કલાકમાં પહોંચી શકાય છે. વિમાનોમાં એટલા બધા મુધારા થયા છે કે દરેક ભતના હવામાનમાં એ ભય વિના ઊડી શકે છે. અતુલભવિઓ આ વિમાનોને જેવડે દર કલાકે ૧,૦૦૦ માઈલની યુસાફરી કરી શકેરો એવી શક્યતા ખતાવે છે. વિમાનો દ્વારા વાણિજ્યનો વિકાસ થવાની સંપૂર્ણ સંભાવના છે. ભવિષ્યમાં બધા હરિયાપારના દેશોની પારકા અને મેલ પણ ફક્ત વિમાનો મારફતે લઇ જશે. તેમ જ્યાપારની વસ્તુઓ પણ વિમાનો દ્વારા જ મંગાવાશે. પ્રવાસીઓ માટે વિમાનોનો ઉપયોગ હાલ થાય છે, તે કરતાં યુદ્ધ પછીનાં વર્ષોમાં પાંચ સાત ગણો વધી જશે. લઠાઇ માટે લલિલા લાખો વિમાનો પ્રવાસીઓ અને વેપાર માટે વાપરી શકારો. જગતના દૂર દૂરના દેશો બહુ નજીકમાં-કાપવેડ જેટલા જ-સમિપમાં આવી જશે. માત્ર દૂર દૂરના દેશોમાં નહિ પણ આંતર-દેશીય અને આંતરપ્રાંતીય પ્રવાસ અને વેપાર માટે પણ વિમાનોનો ઉપયોગ મોટા પ્રમાણમાં થશે. અત્યારથી જ અંગ્રેજો અને અમેરિકાનો એ ચિંતામાં પડ્યા છે. એને માટે વિશાળ યોજનાઓ તૈયાર કરાય છે. એ વિમાની વ્યવહાર માટે વિશાળ શક્યતાઓને બને સરકારી સત્કારો. બ્રિટને સર કેમ્બી ગોસેને ભવિષ્યની વિમાન વિકાસની યોજનાની પ્રગતિ માટે નિમ્યા છે. વિમાનોની શક્યતા ભવિષ્ય માટે અતિશય વિશાળ છે.

વિશ્વયુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૯૧૮) : પોતાના

બીજી ફાટકાટ થતાં યુરોપિયન રાષ્ટ્રો વચ્ચે અકસ્માત પહેલું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. ઓસ્ટ્રીઆના પાટવીકુમાર અને તેની પતિનું ખૂન સોવિયેટના સર્બોવા નામના ગામમાં થયું. તા. ૨૮ જુલાઈ ૧૯૧૪માં ઓસ્ટ્રીઆ હંગેરીએ સર્બોવા સામે યુદ્ધ ભડેર કયું. તા. ૩૧ જુલાઈમાં રસિઆએ સર્બોવાની મદદે જઈ ઓસ્ટ્રીઆ હંગેરી સામે યુદ્ધની ભડેરત કરી. ઓસ્ટ્રીઆ હંગેરીના મિત્ર જર્મનીએ તા. ૧ લી ઓગસ્ટમાં રસિઆ સામે યુદ્ધમાં હોવાના ખખર કયાં. રસિઆના મિત્ર ફ્રાન્સે તા. ૧ ઓગસ્ટના જર્મની સામે જોટ બાંધી. અંગ્રેજોએ પણ ફ્રાન્સના સહકારમાં યુદ્ધમાં તા. ૪ ઓગસ્ટ ૧૯૧૪ ના પોતાને હોતા બનાવ્યા. જર્મનીએ બેલ્જિયમની સંધિ તોડી એના ઉપર આક્રમણ કયું. જર્મનીએ બેલ્જિયમ છોડી ફ્રાન્સમાં મુધારો કર્યો. તા. ૧ નવેમ્બર ૧૯૧૪ થી ટર્કી જર્મનીના સહકારમાં યુદ્ધમાં ભેડાયું. ફ્રાન્સમાં જર્મની પેરિસ સુધી પહોંચી શક્યા નહિ. અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ સેન્ટોએ એમને અટકાવી દીધા. ટર્કીના ઠાંડેનસના કિલાઓ અંગ્રેજો છોડી શક્યા નહિ. મે ૧૯૧૫ માં ઇટાલી મિત્રાભવ્યોના સહકારમાં યુદ્ધમાં ઉતર્યું. ૧૯૧૫ માં જર્મની આફ્રિકન સંસ્થાને અંગ્રેજોએ છોડી લીધાં. ઓક્ટોબરમાં બલ્ગેરિયા જર્મનીની સાથે મળી ગયું. ૧૯૧૬ માં જર્મનીએ પોલોન્ડ સામે યુદ્ધ ભડેર કયું. ઓગસ્ટ ૧૯૧૬ માં રસિઆએ જર્મની સામે યુદ્ધ પહોંચ્યું.

માર્ચ ૧૯૧૭ માં પરાજય પામેલાં રશિયન સૈન્યો પીછેઠઠ કરતાં હતાં. તા. ૧૫ માર્ચે રશિયાના ઝારે ગાદીત્યાગ કર્યો. તા. ૨૦ એપ્રિલ ૧૯૧૭ માં વર્સાઇ ખાતે ફ્રેન્ચોને વિજય મળ્યો. ૧ એપ્રિલ ૧૯૧૭ ના યુ. સ્ટેટ્સ એક અમેરિકાએ જર્મની સામે યુદ્ધ ભડકે કયું. તા. ૧૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૭ માં ઑસ્ટ્રીયા શરણે આનું. તા. ૪ એપ્રિલ ૧૯૧૭ માં બલ્ગેરિયાના રાજ્યને ગાદીત્યાગ કર્યો. તા. ૨૦ એપ્રિલ ૧૯૧૭ માં ટર્કી યુદ્ધ વિરામ લીધો. તા. ૬ નવેમ્બરમાં ફેઝર વિલિયમ ગાદીત્યાગ કર્યો. તા. ૧૧ નવેમ્બરમાં જર્મનોએ શરણાગતિ લીધી.

તા. ૧૦ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૬ ના ઑસ્ટ્રીયા સાથે અને તા. ૨૮ જૂન ૧૯૧૬ ના જર્મની સાથે વર્સાઇની સંધિ થઈ. આ વિશ્વયુદ્ધ ૪ વરસ ૩ માસ અને ૭ દિવસ ચાલ્યું. ૧૮ લાખ-૫૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયો અને ૧૬ કરોડ મૃત્યુ થયાં. આ વિશ્વયુદ્ધમાં ૨૭ પ્રભુઓએ ભાગ લીધો હતો. આ વિશ્વયુદ્ધમાં ૬૬,૬૮,૦૦૦ સૈનિકો મરાયા હતા. કુલ ખર્ચ ૧,૮૬,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ડોલર થયું હતું. રશિયા, જર્મની, ઑસ્ટ્રીયા, ટર્કી અને બીજાં મુલકો રાજ્યોમાં રાજ્ય પરિવર્તનો થયાં. આ વરસોમાં થયેલી આર્થિક તુકરાની.

ડોલર (આશરે ૩૩૩ રૂપિયાનો)

૧૯૧૪-૧૫	૧૮,૫૦,૦૦,૦૦,૦૦૦
૧૯૧૫-૧૬	૩૩,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦
૧૯૧૬-૧૭	૩૬,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦
૧૯૧૮-૧૯	૬૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

આ યુદ્ધમાં નીચે પ્રમાણે સૈનિકોની હાની હતી.

મરણ પામેલા	૬૬,૬૮,૦૦૦
ગંભીર જખમી	૧૨,૬૫,૦૦૦
સાધારણ જખમી	૧,૪૦,૦૨,૦૦૦
બોવાયેલા અને કેલ થયેલા	૫૮,૮૩,૦૦૦

કુલ ૩,૬૨,૭૮ ૦૦૦
આ ગતવિશ્વયુદ્ધમાં જુદાં જુદાં રાજ્યોનાં સૈન્યો અને તુકરાનીનો અંદાસ—

રાજ્ય	યુદ્ધ માટે કુલ સૈન્ય	સૈનિકોની કુલ તુકરાની	ટકા
રશિયા	૧,૨૦,૦૦,૦૦૦	૬૧,૫૦,૦૦૦	૭૧.૩
ફ્રાન્સ	૮૪,૧૦,૦૦૦	૧૧,૧૦,૮૦૦	૭૩.૩
બ્રિટિશ સરકાર	૮૬,૦૪,૪૬૭	૩૧,૬૦,૨૩૫	૩૫.૮
ઇટાલી	૫૬,૧૫,૦૦૦	૨૧,૬૭,૦૦૦	૩૮.૧
યુ. સ્ટેટ્સ અમેરિકા	૪૩,૫૫,૦૦૦	૩,૫૦,૩૦૦	૮.૦
બાલન	૮,૦૦,૦૦૦	૧,૨૧૦	.૨
જાપાન	૭,૫૦,૦૦૦	૫,૩૫,૦૦૬	૭૧.૪
સર્વિયા	૭,૦૭,૩૪૩	૩,૩૧,૧૦૬	૪૬.૮
બેલ્ગિયમ	૨,૬૭,૩૦૦	૬૩,૦૬૧	૩૪.૬
ગ્રીસ	૨,૩૦,૦૦૦	૨૭,૦૦૦	૧૧.૭
પોર્ટુગલ	૧,૦૦,૦૦૦	૩૨,૨૬૧	૩૩.૩
રોમાનીયા	૫૦,૦૦૦	૨૦,૦૦૦	૪૦.૦
જર્મની	૧,૧૦,૦૦,૦૦૦	૭૧,૨૨,૫૫૮	૬૪.૬
ઑસ્ટ્રીયા-હંગેરી	૭૮,૦૦,૦૦૦	૭૦,૨૦,૦૦૦	૬૦.૬
ટર્કી	૨૮,૫૦,૦૦૦	૮,૭૫,૦૦૦	૩૪.૨
બલ્ગેરિયા	૧૨,૦૦,૦૦૦	૨,૬૬,૬૧૬	૨૨.૨
કુલ	૧,૫૦,૩૮,૮૧૦	૩૭,૪૬,૮૮૧	૫૦.૬

આ સિવાય ફ્રાન્સ, બેલ્ગિયમ, ટર્કી, રશિયા, ઑસ્ટ્રીયા, જાપાનના પ્રદેશોમાં યુદ્ધો ચાલ્યાં, તેથી મોટી તુકરાની પ્રભુના ભનમાલની અને સ્થાવર જગત મિલકતોની થઈ હતી.

ગ્રેટબ્રિટને જુદાં જુદાં રાજ્યોને યુદ્ધમાં આર્થિક મદદો નીચે મુજબ આપી હતી; પરંતુ તેમાંથી કંઈપણ એટલે રાત્રી પાછ પછ પાછી મળી નહીં. ફ્રાન્સ ૪૩૧ કરોડ ડોલર, ઇટાલી ૪૧૧ કરોડ ડોલર, રશિયા ૫૬૧ કરોડ ડોલર સંસ્થાનોને ૧૭ કરોડ ડોલર અને બીજાં રાજ્યોને ૬૧ કરોડ ડોલર.

બ્રિટને અમેરિકા પાસેથી ૬૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ પૈસા ઉધાર લીધા હતા. બાજુ સાથે પુરા એક અબજ પૈસાની રકમ થઈ હતી. ૬૨ વરસે ચાલે કરોડ પૈસાની હપ્તો ગ્રેટબ્રિટને ભરવા લખત કર્યા. ત્રણેક હપ્તો ભરવા પછી ગ્રેટબ્રિટને વધારે ભરવાની આશા નહોતી કરી.

ફ્રાન્સે ગ્રેટબ્રિટન અને અમેરિકા પાસેથી એક અબજ ડોલર ઉધાર લીધા હતા. તેમાંથી ૩૦,૬૪,૪૦,૦૦૦ ડોલર બીજાં નાનાં રાજ્યોને ઉધાર આપ્યા; પરંતુ ફ્રાન્સ કે નાનાં રાજ્યોએ એક દમડી પણ પાછી આપી નહીં. બ્રિટન પાસેથી કરોડ ટનની સ્ટીમરો યુદ્ધની શરૂઆતમાં હતી. યુદ્ધ દરમિયાન થઈ નવી બાંધી હતી. છતાં યુદ્ધ પછી ૧૬૬ લાખ ટનની સ્ટીમરો પાકી રહી હતી. બ્રિટનનું કરજ બીજાં અબજ પૈસાનું હતું. યુદ્ધની આખરે ૬૧૧ અબજનું થયું. ૬ અબજ પૈસા કરજમાં વધ્યા હતા. ફ્રાન્સનું ૧૩૨ કરોડ પૈસાનું હતું, તે પાંચ અબજ પૈસાનું થયું. અમેરિકાનું કરજ ૨૬ કરોડનું હતું. યુદ્ધ આખરે પાંચ અબજ પૈસાનું થયું. ઇટાલીનું ૫૮ કરોડમાંથી ૨૧ અબજનું થયું હતું.

પોલાન્ડ, ઝેકોસ્લોવાકીયા, હંગેરી, યુગોસ્લાવીઆનાં નવાં રાજ્યો યુરોપના નકશા ઉપર આભ્યાં હતાં. ઑસ્ટ્રીયાનું સામ્રાજ્ય બહુ નાનું બની ગયું હતું.

જર્મની પાસેથી એનાં બધાં સંસ્થાનો, એલ્સેસ લોરેનને પ્રાપ્ત અને બીજાં નાના છઠ્ઠાઓ આંધ્રો લેવાયાં, એનાં સૈન્યોને વિષેની નાજબાં. વિમાનો, સ્ટીમરો, મનવારો બધાં હતાં, તે જુદીથી લેવાયાં. એનો કાલસાની ખાણોવાળો પ્રદેશ પણ લઈ લીધો. એનાં વેપાર ઉદ્યોગનાં કારખાનાં બંધ કર્યાં. જર્મની ઉપર ૭ અબજ પૈસાનો દંડ લાદવામાં આવ્યો. જર્મની એ ભરી શક્યું નહીં. જર્મની સાથેની સંધિમાં બીજાં વિશ્વયુદ્ધનાં બીજાં હતાં.

વિશ્વયુદ્ધ (પહેલાં) પછીનાં યુદ્ધો :

યુરોપ અને બીજાં સ્થળોએ નાનાં મોટાં યુદ્ધો ૧૯૧૮ પછી થયાં તે નીચે મુજબ છે.

૧૯૧૮-૧૯ માં ગ્રેલેસિયાના કબ્જે મેળવવા માટે યુદ્ધો અને પોલાન્ડ વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમાં પોલાન્ડને ગ્રેલેસિયા મળ્યું હતું.

૧૯૧૯ માં બહાઈટ રશિયનોના લાલ રશિયન સેનાઓએ પરાજય કર્યો. મિત્રરાજ્યોનાં બહાઈટ રશિયનોની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને સહકાર નિરૂપ થયાં, લાલ સૈન્યો ફાંચ્યાં.

૧૯૧૯ થી ૧૯૨૧ માં આયર્લેન્ડના પ્રભાવવાદીઓના બળવાનો બ્રિટિશ બ્લેક અને ટેનની ટુકડીઓએ પરાજય કર્યો.

૧૯૧૯-૧૯૨૨ માં રોપને મોરોક્કોના મુલતાન સાથે યુદ્ધ ચલાવ્યું.

૧૯૧૯-૧૯૨૨ સુધી ઈંગ્લેન્ડે અરબસ્તાનમાં મકાના શરીફ હુસન સાથે યુદ્ધ કર્યું અને પરાજય મામ્યા.

૧૯૨૦ માં સોવિયેટ સૈન્યો અને પોલાન્ડ વચ્ચેના યુદ્ધમાં પોલાન્ડને વિજય મળ્યો.

૧૯૨૦-૨૧ માં ચીનમાં જુદાં જુદાં બાકુતી સૈન્યોના સરદારોએ પરસ્પર યુદ્ધ કર્યો.

૧૯૨૧-૨૨ માં શ્રીજાએ ટુર્કી ઉપર આક્રમણ કરી છેવટે પરાજય મેળવ્યો.

૧૯૨૫ માં સિરિઆમાં ફ્રાન્સ સામે હસ લોકોએ બળવો કર્યો પણ નિષ્ફળ ગયો.

૧૯૨૫-૩૫ દક્ષિણ અમેરિકાના પેરુએ અને બોલિવિયા વચ્ચે થાણું યમકલાં થયાં.

૧૯૨૬-૨૮ માં ચીનમાં આંતરવિગ્રહો અને ક્રાંતિ માટે યુદ્ધો થયાં.

૧૯૩૧-૩૨ માં ચીનના મન્ચુરિયાને જાપાને છતી લઇ ત્યાં ચીનના પદ્મજીત મન્ચુ પાદશાહને નામનો ગાદીએ બેસાડી એ દેશનું નામ મન્ચુકિયા રાખ્યું.

૧૯૩૨ માં ચીનની બહાદુર દુકકીઓએ શાંગહાઇનું મરણ-પર્યંત રક્ષણ કર્યું, પણ પરાજય થયો.

૧૯૩૪ માં જાપાને ચીનના ૪ પ્રાંતો લઇ લીધા.

૧૯૩૫-૩૬ માં ઇટાલીએ પ્રલસંબની વિરુદ્ધતા છતાં એપિ-સિનીઆ છતી લીધું.

૧૯૩૬-૩૭ રેપનની સામ્યવાદી સરકાર અને જનરલ ફાન્કો વચ્ચેના વિગ્રહ છટાલી અને જર્મનીની મદદથી જનરલ ફાન્કો છત્યો.

૧૯૩૭ ચીનનું યુદ્ધ આઠ વરસો થયા જાપાન સામે હજી પૂરું થયું નથી. જાપાને ચીનનો મોટો ભાગ, બંદરો વગેરે છતી લીધાં છે. ચીનની આસપાસ સખ્ત ઘેરો છે.

વિશ્વયુદ્ધ બીજી (૧૯૩૬ થી હજી ચાલુ છે) :

પહેલા વિશ્વયુદ્ધ કરતાં પણ ઘણાં મોટા વિસ્તાર, સમય અને પ્રભુઓમાં ફેલાયેલા આ મહાયુદ્ધની શરૂઆત જર્મનીના હેર હિટલરની મહત્વાકાંક્ષાથી થઇ છે. વર્સેલ્સની સંધિમાં જર્મનીને મોટો અન્યાય મળ્યો હતો. હેર હિટલરે પોતાના નાઝી પક્ષના ભળથી ૧૯૩૩ ના ફેબ્રુઆરીમાં જર્મનીના શાસનને સ્વામિનમાં લીધું. બીજાં બધાં મહારાજાઓ પરસ્પરની ઇર્ષ્યામાં પડ્યાં હતાં. શાંતિને નામે એઓ સૈન્યો ધટાડતાં હતાં. હેર હિટલરે પોતાનાં સૈન્યોને તાકીમ આપી તૈયાર કર્યાં. એમને પુષ્કળ વિમાનો, રણગાદીઓ, મોટરો, મોટર સાઇકલો આપી યંત્રબદ્ધ સુશિક્ષિત સૈન્યો તૈયાર કર્યાં. પોતાની સૈનિક તૈયારીઓ પૂરી થઇ, એટલે માર્ચ ૧૯૩૬ ના એણે બોહેમિયા અને મોરોવિયા જર્મની સાથે મેળવી લીધાં. ઝેકોસ્લોવેકિયા અને મેમ્બલ કબજે પણ લઇ લીધો. ઇટાલીએ આલ્બેનીઆ લઇ લીધું. આંગ્રેજોએ આંખમાં ધણી કરી, ફ્રાન્સ સાથે સહકાર કર્યો. તે પહેલાં જર્મનીએ ઓસ્ટ્રીઆ લઇ લઈ લીધું હતું. ૨૪ મી ઑગસ્ટ ૧૯૩૬ માં હેર હિટલરે પોલિસ સ્કીકરનો કબજો લઇ લીધો. તા. ૧ સપ્ટેમ્બરમાં પોલાન્ડ અને જર્મની વચ્ચે યુદ્ધ જાહેર થયું તા. ૩ સપ્ટેમ્બરે ગ્રેટ બ્રિટન અને ફ્રાન્સ જર્મની સામે પોલાન્ડ ઉપર આક્રમણ કરવા માટે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. જર્મનીએ પંદર દિવસોમાં તે પોલાન્ડનાં સૈન્યોને પાછાં હટાવીને વૅસિને ઘેરો ધાડ્યો. જર્મનોએ રશિયાને મનાવીને એની સાથે ઘરા વર્ધિય સંધી કરીને અર્ધે પોલાન્ડ રશિયાને આપવાના કરારો કર્યાં. પોલાન્ડ છતાંય બે મહારાજાઓ વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું.

જર્મની ફ્રાન્સની મેળનો કિલેવધીની સામે ઓક્ટોબર ૧૯૩૬ થી માર્ચ ૧૯૪૦ સુધી પડ્યું રહ્યું. એ બેઠાય તેમ એને લાગ્યું નહિ. જર્મનીએ તટસ્થતા તોડી. તા. ૬ એપ્રિલમાં લક્ષ્મ-બર્ગ અને ડેન્માર્કનાં રાજ્યો લઇ લીધાં. નોર્વેના રાજ્યના સમુદ્રમાં આંગ્રેજોએ નોર્વે ઉપર આક્રમણ કરી એને ઘોઠા દિવસોમાં છતી લીધું. આંગ્રેજોના મનવારોના કાફલોએ જર્મની તામેના સમુદ્રો ઉપર ઘેરો ધાડ્યો. આથી જર્મનીનો જગત સાથેના સાગરન્યવહાર ભેખમાઇ ગયો.

જર્મન સૈન્યોએ તરત જ હોલેન્ડ ઉપર આક્રમણ કર્યું. છતી સૈન્યો ઉતારીને હોલેન્ડના બચાવમાં ગાળકું પાડ્યું. જર્મન વિમાનોએ રોટરડામનું શહેર અગ્નિ બોમ્બ ગોળાથી બાળી નાંખ્યું. નેધરલેન્ડ જર્મનીને શરણે ગયું. પોતાનાં સમુદ્રદ્વાર બોક્ષીને દેશને પાણીમય કરી મૂકવાનો સમય પણ નેધરલેન્ડસને મળ્યો નહિ. હોલેન્ડ છત્યા પછી હેર હિટલરનાં યંત્રારે રાક્ષસી સૈન્યોએ બેલ્જિયમ ઉપર ધસારો કર્યો. માર્ચિફ્રે ખાતે બેલ્જિયમની કિલેવધી એણે તોડી નાંખી. તરારથી આગળ વધતાં જર્મન સૈન્યો લીબી, એન્ટવર્પ વગેરે છત્યા આગળ વધ્યા. કરાચેલાં પ્રેન્ય સૈન્યો અને આંગ્રેજ સૈન્યો બેલ્જિયમનાં સૈન્યોની મદદ આપ્યાં, પણ જર્મનીની વિમાની સરસાઇએ મહાત કર્યાં. ૭ દિવસમાં જ ત્રણેય મિત્રસૈન્યોપૂર્વ બેલ્જિયમમાંથી પીછેઠક કરી પશ્ચિમ બેલ્જિયમમાં ઉભા. તા. ૧૭ મે ૧૯૪૦ ના તે જર્મનીના ડ્રેસલમાં દાખલ થયા, પણ ત્યાં ઠંરી ઠામ થઈ શક્યા નહિ. જર્મન ધાડાંએ ફ્રાન્સમાં દાખલ થયાં. કેલે, બુલોં છતી લીધા. તા. ૨૮ મેના બેલ્જિયમ શરણે આન્યું. તા. ૧૩ જૂનને જર્મની નદી એલ્ગી પેરિસને ઘેરો ધાડ્યો. તા. ૧૪ જૂને પેરિસ શરણે આન્યું. તા. ૨૨ જૂને ફ્રાન્સ જર્મનીને શરણે ગયું. આંગ્રેજ સૈન્ય ડેનકર્કના બંદરેથી ત્રણ લુગડે નાશી ગયું. જર્મની સાથે મળી ઇટાલીએ પણ મિત્ર-રાજ્યો સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું.

બ્રિટન એકતુંક અડકું ઘડ્યું. એની પાસે રણસામગ્રી કે તાલિમબદ્ધ સૈન્ય નહોતું. છતાં એમણે ધીરજ રાખી યુદ્ધની તૈયારીઓ માંડી. ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચેની ૨૪ માઇલની ખાડીનું રક્ષણ અછત બ્રિટિશ કાફલો કરતો હતો. જર્મનોએ ઇંગ્લેન્ડની નાડ જોવા ભયંકર વિમાની બોમ્બમારો બ્રિટનના શહેરો ઉપર ત્રણ માસ સુધી (ઑગસ્ટથી એક્ટોબર ૧૯૪૦) ચલાવ્યો. આંગ્રેજોએ ધીરજથી ભારે નુકશાની સહન કર્યું. જર્મનીના હાથમાં પોલાન્ડ, ઓસ્ટ્રીઆ, ઝેકોસ્લોવેકિયા, ડેન્માર્ક, હોલાન્ડ, નોર્વે, લક્ષ્મબર્ગ, ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ આવી ગયાં. યુરોપના મધ્ય ભાગમાં એ ચક્રવર્તિ થયું હતું. હંગેરી એને મળી ગયું. રમાનિયાએ મિત્રતા આપી. બલ્ગેરિયાએ પણ દેવરી કરી.

ફ્રાન્સના ગ્રીસમાં કાંઠવ ખૂંચેલા ઇટાલીને બહાર કાઢવા જર્મન સૈન્યોએ યુગોસ્લોવીઆને છતીને ગ્રીસને છતી લીધું. ક્રીટમાંથી આંગ્રેજ સૈન્યોને નસાડી એ ટાપુ પણ લઈ લીધો. આફ્રિકામાં પણ બ્રિટિશ સૈન્યોને ડેઝ એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ સુધી પીછેઠક કરાવી સર્વત્ર એનો વિજય હતો; પરંતુ હેર હિટલરને અવળી બુદ્ધિ સહ. તા. ૨૨ જૂન ૧૯૪૧ના દિવસથી એણે રશિયા ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યું. ત્યાં પણ જર્મન આક્રમણ અતિશય વેગવાળું હતું. જર્મન વિમાનોએ રશિયન સૈન્યમાં તરખાટ

બોલાવ્યા. મોસ્કો અને લેનિનગ્રાડને જર્મનોએ ઘેરા. માલ્કો. જર્મનોએ હવે રશિયનોના સિયાણી સામનામાં ઠેકઠીક પીછેહઠ કરી. ઉનાળામાં ઠંડ કોકેસસ સુધી પહોંચી ગયા. રોલિનગ્રાડને ઘેરા નાખ્યો. ફિન્લેન્ડે પણ જર્મનીને સહકાર આપ્યો. યુરોપિયન રશિયાના મોટા ભાગ જર્મનીના હાથમાં આવી ગયો. ૧૯૪૨ ના સિયાણામાં પણ રશિયનોએ સિયાણી આક્રમણ કરી જર્મનોને પાછા હટાવ્યા હતા; પરંતુ ઉનાળામાં ફરી જર્મનોએ રશિયનોને પીછેહઠ કરાવી હતી. જર્મનોએ રોલિન ગ્રાડને ૧૯૪૨ ના ઑગસ્ટમાં ઘેરા નાખ્યો. નવેમ્બરમાં સિયાણો બેસતાં રશિયનોએ જર્મનોને પીછેહઠ શરૂ કરાવી. રોલિનગ્રાડમાં રશિયનોએ, જર્મનોના લય'કર પરાજય કરી રાા લાખ જર્મન સૈનિકોને ઠેક પકડ્યા. અહીંથી જર્મનોની પીછેહઠ શરૂ થઈ. ૧૯૪૩ ની શરૂઆતથી ૧૯૪૪ ના ઓક્ટોબર માસ સુધી એ પીછેહઠ ચાલુ રહી છે. જર્મનોએ માર ખાતાં ખાતાં યુરોપિય રશિયા છોડી દીધું છે. યુક્રેઇન, ન્ડાઇટ રશિયા, કોકેસસ, ડોનૅટ અને ડોન નદીની પીછો કીમીઆ આ સર્વે છોડી ગયા છે. ફિન્લેન્ડ રશિયાને શરૂએ આન્યું છે. રમાનિયાએ પણ રશિયા સાથે સંધિ કરી છે. બલ્ગેરીયાએ પણ તરછું મોકામાં લીધું છે. ઇસ્તોનીઆ રશિયનોએ છતી લઇને લેટવીઆના ધીમા ઉપર ઘેરા બાંધ્યો છે. લીટુનીઆ પણ મોટે ભાગે લાલ સૈન્યોએ લઈ લીધું છે. લાલ સૈન્યોએ પોલાન્ડનો અર્થે ભાગ છતી લીધો છે. વોર્સો મોટે મોટો જંગ ચાલે છે. ઝકોસ્લોવેકીઆ, હંગેરીયને પૂર્વે પ્રશિયાનાં સરહદો લાલ સૈન્યોએ ભેડી બસારે કર્યા છે. જર્મનોએ સર્વત્ર સખત સામનો હવે કરવા માંડ્યો છે. સૈન્યો અને શસ્ત્રસામગ્રીની એમની ઉત્ક્રાંતિ અપર'પાર છે, પણ ૧,૫૦૦ માઇલ પીછેહઠ કરી આવવાનું જર્મન સૈન્યોમાં અન્યરથા, અધાધુષી કે સિસ્તલંગ નથી ચુક ચાલુ છે.

વિશ્વયુદ્ધમાં ૧૯૪૧ના ડિસેમ્બર માસથી જાપાને અમેરિકાને પર્શ'જરમાં સખત ટુટકે મારી યુદ્ધમાં ઉતાપું છે. અમેરિકાએ જર્મની સામે પણ યુદ્ધ ભઠેર કર્યું, અમેરિકન સેનાએ અંગ્રેજ સૈન્યોના સહકારમાં આફ્રિકામાં ઉતરી આવી. જર્મન માર્શલ ફેમેલને એમણે હરાવી પાછો ધકેલ્યો. પંડરસો માઇલની પીછેહઠ કરી જર્મન સૈન્યો ભૂમધ્ય સમુદ્રના દ્રેન્ય ટયુનિશીઆમાં પહોંચ્યા, અહીં એમને પરાજય મળવાથી શરૂએ આવતું પડ્યું. સાથીઓની સેનાએ સીસીલી બેટમાં ઉતરી એક માસના યુદ્ધ પછે એ બેટ સર કર્યો. ત્યાંથી સાથી સૈન્યો ઇટાલીમાં ઉતારવામાં આન્યા. ઇટાલીમાં યુસોલિવની પતન થયું. એને જર્મનોએ બચાવી લીધો. ધીમે ધીમે ઇટાલીમાં સાથી સૈન્યો છેવડાં ૨ વરસ થયા આગળ વધે છે. એઓએ નેપલ્સ, રોમ, ફ્લોરેન્સનાં શહેરો લીધાં. અધુરું ઇટાલી હજી જર્મનોના હાથમાં છે લય'કર યુદ્ધો હમણાં ચાલુ છે. ઇટાલીયનો સાથીઓના સહકારમાં લડે છે. ફેસીસ્ટ ઇટાલીયન જર્મનોના સહકારમાં લડે છે. અંગ્રેજ, અમેરિકન, કેનેડીયન, ઇટાલીયન, હિંદી પોલિસ ફોર્સ, દ્રેન્ય લશ્કર અને સાલિય આફ્રિકાનાં સૈન્ય ઇટાલીમાં જર્મનો ઉપર આક્રમણ કરે છે.

તા. ૬ જાન ૧૯૪૪ના રોજ સાથી સૈન્યો કાન્સમાં નોર્મન્ડીના કિનારે ઉતર્યા હતાં. એમણે જર્મન સૈન્યોની મોટી આટલાન્ટિક લાઇન તોડીને આગેકુચ કરી પાછળથી જર્મન સામનો સખત બન્યો, પણ એને તોડી પાડી સાથી સૈન્યોએ કાન્સનો લગભગ

બોલ આના ભાગ કબજે કરી લીધો છે. બેલ્જઅમમાં પણ સાથી સૈન્યોએ ઉતરી ૭૫ ટકા બેલ્જઅમ છતી લીધું છે. હોલાન્ડમાં યુદ્ધો ચાલે છે. જર્મનીની સરહદમાં અમેરિકન સૈન્યોએ પ્રવેશ કરીને સિંગલીકી કિલ્લેખ'ખીમાં બંગાળ પાકડ્યું છે. ૪૦૦ માઇલ લાંબા મોરચા ઉપર લય'કર યુદ્ધો ચાલી રહ્યાં છે. ચાર માસમાં આ યુદ્ધ સેનમાં જર્મનોએ દશથી બાર લાખ સૈનિકોને ગ્રામ્યા છે, યુદ્ધ જર્મનીની સરહદમાં પેકડું છે. જર્મનોએ ખૂબ ખૂબ માર ખાધો છે, છતાં હજી અન્યસ્થિત પ્રકારે લડે છે. યુદ્ધ હજી ૭ આઠ માસ લ'ખાય એવી વકી મિ. ચર્ચિલ બતાવે છે. જર્મનો મજબૂત સામનો કરે છે. સાથીઓનાં આરણ્યસેનમાં ૨૫ થી ૩૦ લાખનાં સૈન્યો છે.

વિશ્વયુદ્ધ—(૧૯૪૨થી ૧૯૪૪ નવપાન સામે)

૧૯૩૭થી જાપાન ચીન સાથે યુદ્ધ લડે છે. ૧૯૪૧ના ડીસેમ્બરમાં એણે ઓસિ'તા પૂર્વે બંદર ઉપર વિમાની આક્રમણ કરીને અમેરિકન સાગર મનવારોના કાફલાને અને વિમાનોને સખત ઉત્ક્રાંતિ આપી સાથીઓએ એની સામે યુદ્ધ ભઠેર કર્યું. જાપાને પણ યુદ્ધની અગાઉથી મોટી તૈયારીઓ કરી રાખી હતી. એણે જર્મનીથી પણ વધારે ઉતાવળથી વિજયો મેળવવા માંડ્યા. અંગ્રેજો પાસેથી હોંગકોંગ છતી લીધું પછી મલાયા અને સીંગાપુર છતાં, અમેરિકનો પાસેથી ફિલિપાઇનના બેટો છતી લીધા. હોલાન્ડ પાસેથી ૬૫ ઇન્ડોનેશિયા, સુમાત્રા, બોર્નીઓ છતી લીધાં. અંગ્રેજો પાસેથી બ્રહ્મદેશ છતી લીધું. સેલોબસ, વેક આયથ્રેન્ડ, માર્શલ આયથ્રેન્ડ, એઇબિરાઇટી આયથ્રેન્ડ, ન્યુગીનીના બેટો એ સર્વે એણે સહેલાઈથી લઇ લીધા. ચીનનો તો મોટો ભાગ એણે અગાઉથી છતી લીધો હતો. જાપાને ઑસ્ટ્રેલીઆ પર મીઠ માંડી. બીજી તરફ હિંદુસ્તાન ઉપર પણ એણે આક્રમણની તૈયારીઓ કરી. જાપાનનાં હાથોમા વિશાળ સામાન્ય આવી ગયું છે. એણે જર્મન, સાગર અને આકાશ એમ ત્રણે યુદ્ધોમાં સરસાઈ મેળવી હતી; પરંતુ અમેરિકાએ મોટા પ્રમાણમાં યુદ્ધની વસ્તુઓ અને સૈનિકો ત્રણ વરસોમાં તૈયાર કર્યાં છે. એણે એક કરોડ નેટલા અમેરિકન યુવકોને સૈનિક તાલીમ આપી છે. દર માસે આઠ હજાર રણધારીઓ અને આઠ હજાર વિમાનો તે બાંધે છે. દરરોજ પાંચ નવી સ્ટીમરો અમેરિકનો તૈયાર કરે છે. મનવારો, હાંગોળો, મોટી તોપો, વિમાનો લઇ જનારી મોટી મનવારો પણ મોટી સંખ્યામાં એક સાથે તૈયાર કરાવે છે. જાપાનના સામે દક્ષિણ, પશ્ચિમ પેસિફિકના અમેરિકાએ આક્રમણ શરૂ કરેલ છે. ધણ ટાપુઓ અમેરિકાએ છતી લીધેલ છે; પરંતુ ચાર હજાર ટાપુઓ જાપાનના કબજામાં છે. એટલે અમેરિકનો વચ્ચેવચ્ચેથી ટાપુઓ છતી કાચરો મારતા ભય છે. ન્યુગીની, મરીઆના, ગીલ્બર્ટ, માર્શલ, ટાપુઓ, એઇબિરાઇટી ટાપુઓ, મરીઆના ટાપુઓ, પલાવ ટાપુઓ અને ફિલિપાઇન ટાપુઓ સુધી થોડા થોડા ટાપુઓ છતી એમણે કાચરો મારી છે. જાપાનિઝોને હજી ખૂબ બળવાન છે. ઝંડુની લડવૈયાઓ છે. એમની પાસે જર્મન, અગર અને આકાશી યુદ્ધની મોટી સાધન સામગ્રીઓ અને લાજો તાલિમ પામેલા સૈનિકો છે.

જાપાનિઝોનાં સૈન્યો આસામમાં ઉતરી આન્યાં હતાં. અંગ્રેજ સૈન્યોએ બાર મહિનાઓ યુદ્ધ કરી, એમને આસામથી બ્રહ્મદેશમાં હાંકી કાઢ્યા છે; પરંતુ જાપાનિઝો ફરી આક્રમણ કરે એવી શક્યતા હજી છે. બ્રહ્મદેશમાં અમેરિકન જનરલ રજીલવેલી

આગેવાની નીચે ચીના સૈન્યોએ વીસ હજાર ચોરસ માઈલનો પ્રદેશનેશનો પ્રદેશ ભપાવેલો પાંચેથી છતી લીધો છે, પણ હવે ભપાવેલો બહુ સખત સામનો કરે છે. જર્મનીનો પરાજય થયા બાદ સાથી રાજ્યોની સર્વે શક્તિઓ ભપાવ ઉપર ચાટકશે, તે દરમ્યાન ભપાવ હમણાં અધ્યાત્મનાં યુદ્ધો લડે છે. ભપાવનો પરાજય આઠામાં આઠાં બે વરસો હશે, એમ અવલોકીએ માને છે. સરસ ન્યૂકરથના, શૂરા સૈનિકો, મરણના ભય વગરના સૈનિકો અને વિશાળ શસ્ત્રસામગ્રીઓ ધરાવતા ભપાવનો પરાજય સુશ્કેલ થઇ પડ્યો છે. ચીનમાં ભપાવને ખૂબ સફળતા મળી છે. ચીનાઓની હાલત ચિતાબ્જનક અને ગંજીર બની છે. ચીનનો મોટો ભાગ ભપાવે છતી લીધો છે. ચીનને ચારે તરફથી સખત ધરે નાંખ્યો છે. માત્ર હવાઇ માર્ગે ચીનને સાથી રાજ્યો શસ્ત્ર-સામગ્રીઓ મોકલી શકે છે. ભપાવ ચીનને છતી લેવા બગીરથ પ્રયાસો કરે છે. એમાં એને સફળતા મળતી નથી છે.

વિવિધ આધુનિક શસ્ત્રો :

શસ્ત્રઆત્મક માત્રિક શસ્ત્રોમાં ખૂબ વિકાસ કરી જર્મનોએ યુદ્ધ શસ્ત્ર કર્યું. એમણે વિમાન અને રણગાડીઓ બનાવી યુરોપના લગભગ મોટા ભાગને છતી લીધું, પણ સાથી રાજ્યોએ ઘોઠા મહિનાઓમાં એ શસ્ત્રો જેવાં નવાં બીનાં શસ્ત્રો પીતા માટે બનાવ્યાં અને જર્મની કરતાં એની પાસે સાધનો વધારે હોવાથી તેઓ વિશેષ પ્રમાણમાં શસ્ત્રો બનાવવા માંડ્યાં છે. અમેરિકાએ તો વિશાળ પ્રમાણમાં એ શસ્ત્રો એટલે વિમાનો, સબમરિનો, મનવારો અને તેણે બાંધવા માંડી છે, પણ જર્મની હમણાં જ બહુ મોટાં વિમાનો વિનાશ રથ' ચાલતાં વિમાનો બાંધી આ શોધમાં કમાલ કરે છે. આગલા વિશ્વ-યુદ્ધમાં જેમ જેમ વપરાયો હતો; પરંતુ પ્રભસંધમાં સૈમ્લે ભવિષ્યમાં જેમ જેમ નહિ વાપરવાનો ઠરાવ સ્વીકારવાથી આ યુદ્ધમાં એનો વપરાશ બંધ રહ્યો છે, તેથી માનવબળી એક ભંચકર આક્રમકમાં બચી ગઈ છે. જર્મનોએ પીતાનાં કાતિલ હથિયારો ને સબમરિનો વિકાસ મોટે પાયે કર્યો છે. એ સબમરિન હવે ચારથી પાંચ હજાર માઈલ દૂર સાગરમાં પ્રવાસ કરી શકે છે. જર્મનોએ અમેરિકન કાંઠા સુધી આ સબમરિનો મોકલી હતી અને અમેરિકાના વહાણવટાને ટુકડાન કર્યું હતું. આ સબમરિન-માંથી ટોરપીડો મૂકવા માટે પણ નવાં સારાં યંત્રો જર્મનીએ બનાવ્યાં છે. ભપાવે એક જ માણસ ચલાવી શકે, એવી નાની સબમરિનોનાં આ વિશ્વયુદ્ધમાં ઉપયોગ કર્યો છે; પરંતુ સાથી રાજ્યોએ આ સબમરિનોનાં વિનાશ કરવા માટે જે ભતભતનાં નવાં શસ્ત્રો શોધ્યાં છે. તેથી સબમરિનોનાં ભય બહુ મોળો કરી શકાયો છે. રક્ષકોમાંથી સબમરિનો પ્રત્યે કેવળા યોગ્યોનો ઉપયોગ વિશેષ થયો છે. સબમરિનોનાં શિકાર કરવા શિકારી રક્ષક વિમાની પણ સબમરિનોને હાંબવાને શક્તિમાન થયા છે. વિમાનોમાંથી થયેલી શોધમોળો 'વિમાન' શિષંકથી ઉપર આપે છે. રણગાડીઓ (ટેન્ક)માં પણ વિશાળ સુધારા થયા છે. અમેરિકાની છેલ્લી ટંબની રાક્ષસી રણગાડીઓ ન્યાં નથી છે, ત્યાં વિનાશ પામ્યે છે. જર્મનીની અખતરાવાળી મધ્યમ કદની રણગાડીઓ પણ યુદ્ધમાં હાહાકાર બોલાવી રે છે. હાંકનાર રથ'ચલિત નવી જર્મન રણગાડીઓની કાનસમાં ક્રેનેડિયનો અને અમેરિકનો વચ્ચે મોટો વિનાશ પામવાની વાત આવી હતી; પરંતુ જર્મનીની સૌથી મોટી શોધ 'હડતા બોમ્બો' છે. એમાં કોઇ મનુષ્ય કે હાંકનાર રથેનું નથી. રેડીઓથી એ સંચાલિત થાય છે.

એ બોમ્બ કલાકના ૩૫૦ થી ૪૦૦ માઈલની ઝડપે સચિત દિશામાં ફોરે છે. એ ન્યાં પાકવાનો હોય ત્યાં એની બત્તોનો પ્રકાશ વધે છે અને એકદમ અવાજ કરી એ પડે છે. એક માઈલના વિસ્તારમાં અનેક ઘરોને ખંડોર બનાવી મૂકે છે. જર્મનોએ ૫,૫૦૦ એટલા આવા હડતા બોમ્બો લંડન અને દક્ષિણ ઇંગ્લેન્ડ ઉપર મૂક્યા હતા, તેમાં અધારથી વધારે અંગ્રેજ વિમાનો, બલ્કનો અને વિમાન વિરોધી તોપીઓ તોડી પાડ્યા હતા. બાકીનાઓએ ઇંગ્લેન્ડમાં દરેકે લાખ એટલાં ઘરોને ટુકડાન કરી હજારે કિંમતી બનોની ધુવારી કરી છે. આની સામે અંગ્રેજોના વિનાશ માટે નવા પ્રતિબંધો સંભ્યાં છે. કાનસ અને હોલાન્ડના કિનારા ઉપર આવા હડતા બોમ્બો મૂકવા જર્મનોએ સેંકડો મથકો ગોઠવ્યાં હતાં, પણ સાથી રાજ્યોએ તે છતી લીધાં છે. એટલે જર્મની મારફતે હડતા બોમ્બોનો આટલું મારો કરે છે, તેમાં લંડન અને દક્ષિણ ઇંગ્લેન્ડમાં ભનમાલનું મોઢું ટુકડાન ચાલુ થયા કરે છે. જર્મનોએ નામો એક મોટો સાત ટનનો હડતા બોમ્બ બનાવ્યો છે, તે બે માઈલના વિસ્તારમાં વિનાશ પામ્યે છે. હજુ પણ જર્મની પાસે કોઇ છુપાં હથિયાર વિકાસ પામતાં હોય એવાં અનુમાનો થાય છે: ચાલુ યુદ્ધમાં આ સર્વે શોધો સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશમાં આવતી થયે. પરંતુ બધાં વિનાશક યંત્રોમાં ચમત્કારિક સુધારાઓ થયા છે. હજારે અવલોકી રસાયણ શાસ્ત્રીઓ અને યંત્રશાસ્ત્રીઓ આ કામ પાછળ રાત્રિવસ લાગ્યા પડ્યા છે. વૈશ્વકિય શોધોમાં D. D. D. નામે મેક્સીયાની દવા એક માલુમ પડી છે, પણ પેનિસીલિન નામની દવા જર્મનો હાન-વવા માટે ઘણી ફેટકમંદ પુરવાર થઇ છે. યુદ્ધ એ મોઢું અગ્નિષ્ઠ છે; પરંતુ રસાયન, વિદ્યુત, યંત્રશાસ્ત્ર અને બીજી શોધોમાં પચીસ વર્ષમાં એટલી પ્રગતિ ન થઈ શકે, તેટલા આ પાંચ વર્ષોમાં થશે.

વિવિધ સુદૃઢ દર્શનીય સ્થળો :-

અજંટા—આ નિઝામ રાજ્યનું એક ગામડું છે. છ. આઇ. પી. જલગમ્ રહેનધી મોટર કારા ત્યાં જઈ શકાય છે. રહેનધી તે ડાં માઇલ દૂર છે. ગુફાઓ માટે તે પ્રખ્યાત છે. આવી આવી ૩૨ ગુફાઓ ત્યાં છે. આ ગુફાઓ હિંદની રથાપત્ય કલાના ઉત્તમ નમુના સમી છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૧ની સાલની આ ગુફાઓ હોવાનું મનાય છે. દિવાલ ચિત્રો ખૂબ આકર્ષક છે. છુદ્દ સાધુઓએ આ ગુફાઓ બનાવી છે. એમાંનાં ચિત્રો રંગીન અને લાવપૂર્ણ છે. પ્રાચીન સમયના પહેરવેશ, સ્ત્રીઓના સૂંગારો, રાજ્ય દરબારો, વિકારો, વાહનો અને ફૂતોનો સરસ પરિચય મળે છે. નિઝામ સરકાર આ ગુફાઓની ઘણી સંભાળ લે છે.

દિલ્હી—હિંદની રાજધાનીનું શહેર છે. ત્યાં શાહજહાંના મહેલ તથા કિલ્લો, મોતીમસ્જિદ, જુમ્મામસ્જિદ, કુતુબ-મિનાર, ફિરોઝખાન, ઇન્દ્રપ્રસ્થ, તથલખાખાલ વગેરેના અવશેષો છે. બધી અગત્યની રેલવે લાઈનોનું સુખ્ય મથક છે. દિલ્હી એ પ્રાચીન હરતીનાપુર પાંડવોની રાજધાની હતી. હમણાં હિંદની સરકારની રાજધાની છે. વીસ કરોડ રૂપિયાને ખર્ચે ન્યુ દિલ્હી શહેર બાંધ્યું છે. વાઈસરોયના મહેલ, ધારાસભાનાં મકાનો, બિરલા મંદિર જેવા જેવાં છે. મોઢું વેપારી મથક છે.

આગ્રા—આ શહેર તાજમહાલ તથા આગ્રાના કિલ્લો માટે પ્રસિદ્ધ છે. તાજમહાલ એ મોગલ શિલ્પકલાનો ભવ્ય અવશેષ છે. હજારો અને લાખો પ્રવાસીઓ એને નિહાળવા દર વર્ષે આવે છે. આં સિવાય મોગલ શહેરશાહીની કીર્તિશીપ, દિવાન-

ખાસ, મોતીમંદિર, દિવાને, આમ વગેરે આવેલાં છે. સિકંદરામાં અકબરની કબર પણ આવેલી છે. દયાળખાગમાં રાધા-વલ્લભસંપ્રદાયનું સ્થાન છે. ત્યાં ખાવન ભતના ઉઘોગોની વચ્ચે ખાવે છે. મોટી પશુશાળા અને ડેરા છે.

હંદ્રોશા—નિઝામરોડે રેલ્વેના ઓરંગાબાદ સ્ટેશનથી આ સ્થળે પહોંચી શકાય છે. હંદ્રોશાનાં ગુફામંદિરો કદાચ હિંદમાં સૌથી મોટાં તથા વિષવિધ પ્રકારનાં છે. ગુફાના ત્રણ વર્ગો છે: હિંદુ બૌદ્ધ તથા જૈન. કેલાસમંદિર ખાસ રસવાચક છે. આખા ખડકને મંદિર રૂપે કોતરી કાઢ્યો છે. મોટા પર્વતનું મંદિર બનાવ્યું છે.

બનારસ—હિંદુઓનું આ મહાન તીર્થધામ છે. ત્યાં અસંખ્ય મંદિરો છે. માટનાં કેળાવેલ ભવ્ય છે. પાસે જ કાશી વિદ્યાપીઠ આવેલી છે. કાશી નિવૃત્તવરનું સુવર્ણપત્રોથી ભરેલું જગવિખ્યાત મંદિર છે. કાશીથી પાંચ માઈલ દૂર સારનાથમાં બુદ્ધિસ્ટોએ બાંધેલું સુલભમક નિકાર દર્શનીય છે. કાશીમાં ગંગાજી વહે છે. કાશી સંસ્કૃતવિદ્યાનું પરમધામ છે.

અંકુરા—મીનાક્ષીના મંદિર માટે આ સ્થળ ખૂબ પંકાયેલું છે. આ મંદિર ૮૪૫૭૨૬ ફૂટનું છે. સહસ્ત્ર ચાંલસા-વાળા ઓરકામાં પથ્થરનું શ્રેષ્ઠ કોતરકામ જેવામાં આવે છે. ૬૫ બાર ફીટ ઊંચા કોતરણીથી બરપૂર એક જ પથરના ચાંલસાઓ અસંખ્ય છે. મંદિરમાં શ્રેષ્ઠ કળા અને કારીગરીનું કામ છે. અંકુરામાં કાથવણાટનું કામ સરસ થાય છે.

આણુ—સુંબઝ અને દિલ્હી વચ્ચે આવેલા પર્વત-પરનું આ સ્થાન છે. ઊંચાઇ લગભગ ૩,૮૦૦ ફીટ છે. પાસે જ નેનોનાં અદ્ભુત કારીગરીવાળા પેલવાડાનાં ડેરાં આવેલાં છે. વિમળશાહ, વરદપાળ, તેજપાળના સંગ્રહરમરનાં શ્રેષ્ઠ કારીગરીનાં મંદિરો છે. આણુમાં રાજા રજવાડાના હવા ખાવાના મહેલો છે.

જયપુર—આ એક આદર્શ હિંદુ શહેર છે. અદર્શી પાંચ માઈલ દૂર અંબરનું શહેર આવેલું છે. ત્યાં રજપૂતકળાના શ્રેષ્ઠ નમૂનાઓ છે. ૧૭૧૮ માં બંધાયેલ માનસિંગની પ્રસિદ્ધ વેપશાળા પણ ત્યાં છે. જયપુરમાં પહોળા સીધા ચાર મોટા રસ્તાઓ ઘોષાટની પેઠે બાંધ્યા છે. એની આસપાસ પ્રભ વસે છે. જયપુરમાં ધાતુકામ, જ્વાહિરોનું કામ સારું થાય છે. ઘરો સા એકસરખાં છે.

ઓરંગાબાદ—નિઝામ રાજ્યમાં આવેલ પ્રસિદ્ધ પ્રાંત અને શહેર છે. ત્યાં જગવિખ્યાત ઇલારા અને અજંટાની ગુફાઓ આવેલી છે. ઓરંગઝેબની કબરવાળું રાઉઝા શહેર, દોલતાબાદનો ઐતિહાસિક કિલ્લો તથા ઓરંગઝેબની બેગમની સુંદર કબર બીબીકા નઝા આવેલ છે. ઓરંગાબાદ શહેરથી આ બધાં સ્થળોએ જઈ શકાય છે. નિઝામ રાજ્યની રેલ્વે પર તે સ્ટેશન છે અને જી. આઈ. પી. ના મનમાહથી જી માઇલ દૂર છે. ઓરંગઝેબની બેગમની કબર આગ્રાના તાજમહાલની ઢેંબે બાંધેલી છે, પણ તાજમહાલ જેવું સૌંદર્ય નથી.

અમૃતસર—શીખોના સુવર્ણમંદિર માટે આ શહેર જગવિખ્યાત છે. સોનેરી ફેરી ભરતકામ, શેતરજી તથા પરમીના માટે પ્રખ્યાત છે. નોર્થ વેસ્ટની રેલ્વેની સુખ્ય લાઈન પર આ શહેર આવેલું છે. શહેરમાં બે ત્રણ કાપડની મીલો છે. આ શહેર હિંદનું એક સુખ્ય બજાર છે. ઊનવું કાપડ કાથવણાટથી

પુષ્કળ થાય છે. નવું બાંધેલું રેલી મંદિર સરસ છે. જ્હોઆનવાળા બાગ પણ તીર્થ બન્યું છે.

ચિતોડગઢ—વિજય સ્થંભ માટે પ્રખ્યાત છે. સિસોદિયા રજપૂતોનું આ પ્રાચીન રાજધાનીનું શહેર છે. તેઓ સર્વવંશી છે અને અત્યારે રાજ્ય કરે છે. મોગલો પર વધુ વિજયોની યાદમાં રાણાએ વિજયસ્થંભ બંધાવ્યો હતો. ચિતોડ ગઢમાં ઉત્તમ પદ્યું છે; પરંતુ એક વખત રાજપૂતનાના શોષ, કીર્તિ અને પરાક્રમનું મહાન સ્થળ હતું. મીરાંબાઈનો મહેલ હવે સારી હાલતમાં નથી. આરે તરફ સૂના રાજમહેલો જૂનાં રાજરાણાઓના પરાક્રમની માયા રૂપે ઉભા છે.

ચોટાન-એ-ડેરા—૬. ૩૦૦-૨૭૦૦ નું માગેચિતોડાસિક હિંદી શહેર છે. નોર્થ વેસ્ટની રેલ્વેની કાટડી હાડ બારખાના સાખાના ડોકરી સ્ટેશનથી સાકાઆઠ માઇલ દૂર આવેલ છે.

એક પર એક બાંધેલ ઘરોની કારના અવશેષો મોટા વિસ્તારમાં લગભગ ૧૪૦ એકરમાં આવી રહેલા છે. એક વખત ચોટાન-એ-ડેરા અદ્ભુત રીતે પ્રમાણસર બંધાયેલ ભવ્ય શહેર હતું. તેની શેરીઓ વિશાળ તથા સમવક્રભરી, ઘરો સારી રીતે બંધાયેલાં તથા પાણીનો સારો જથ્થો તથા ગટરની આધુનિક પ્રથા તેમાં હતી. હજુ તે આખા શહેરનો માત્ર પાંચમો ભાગ મળી આવ્યો છે. આ અવશેષોમાં જુદા જુદા આકારનાં હંભરો માટીનાં કામ મળી આવેલાં છે. અક્ષરો પણ કોતરેલા બન્યા છે, પણ તે હજુ વાંચી શકાયા નથી. હંભરો શીલો અને સુકાઓ મળી છે. તે ઉપર અનેક આકારો છે. વિદ્વાનો અનુમાન કરે છે કે વૈદિક સંસ્કૃતિ પહેલાંનું આ સ્થાન હતું, પણ ચોક્કસ પાકાં અનુમાનો બંધાય તેવા ઇતિહાસ બન્યા નથી.

પુષ્કર—તળાવ માટે તથા ત્યાં એકોટાબર-નવેમ્બરમાં ભરાતા મેળા માટે પ્રખ્યાત છે. આ તળાવને હિંદમાં ખૂબ પવિત્ર ગણવામાં આવે છે. તેની નજીકમાં આવેલ પ્રધાના મંદિરમાં ઇશ્વરના અવતાર યજ્ઞની માન્યતા છે. પુષ્કર અંબેરથી ત્રીસેક માઈલ દૂર છે. આ તળાવના કાંઠે અનેક દેવોએ તપશ્ચર્યા કરી હતી. રામાનંદ મંદિરે નવું સરસ બંધાયું છે.

જામૈની—હિંદમાં આ શહેર વિસ્તારમાં ચોથા નંબરે છે. અંબેરનું આ સુખ્ય શહેર છે. ચોથા નવાબ અસફ-ઉદ-દૌલાના વખતથી તેની હબન્યાની શરૂઆત થઈ છે. રેસીડેન્સી, મચ્છીભવન, ઇમારતખાસ, કુસેબખારા, કુસેનાબાદ, દિલ્લુશ, કેસરબાગ વગેરે તેનાં સુખ્ય સ્થળો છે. સંયુક્ત પ્રાંતની આ રાજ્યધાની છે એમાં એક યુનિવર્સિટી છે. લખનૌ વેપારનું પણ મોટું મથક છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલ્વે ઉપર એ આનું છે. લખનૌનો છેલ્લો નવાબ મોન્શોખ માટે બહુ પ્રખ્યાત હતો.

તક્ષિલા—લાહોરથી ૨૦૦ માઈલ દૂર આવેલ છે. સ્ટેશનથી અર્ધાં માઈલ દૂર સંગ્રહસ્થાન આવેલું છે. પુરાતત્ત્વના અવશેષો ૨૫ ચોરસ માઈલ વિસ્તારમાં આવેલા છે. તેમાં ત્રણ જુદાં જુદાં શહેરો આવેલાં છે. આ શહેરમાં બૈકેદ્રયનગ્રીક, સિથિયનો, પાર્થિયનો તથા કુશાનોએ બંધાવેલ અવશેષો મળી આવે છે. આ શહેરો ઉપરાંત ત્યાં બૌદ્ધ સ્તૂપો અને મઠો છે. તક્ષિલામાં બુદ્ધ સમયમાં મોટું વિશ્વવિદ્યાલય હતું. કુશાન બુદ્ધિસ્ટ સમ્રાટોની એ રાજ્યધાની હતી. ઇતિહાસપ્રેમી માટે આ સ્થળ ભારે દર્શનીય છે.

સાંચી—આ સ્થળ ખ્રીષ્ટ સ્તૂપો માટે ખૂબ પ્રખ્યાત છે અને ભોપાળ રાજ્યમાં આવેલ છે. એમાં બે પથ્થરની મોટી વાઢ છે, તેમાં બુદ્ધ જન્મના અનેક પ્રસંગો કાતરેલા છે. વચ્ચે બન્ય સ્તૂપ છે. તેમાં બુદ્ધના અવશેષો છે. સાંચીની દિવાલની વાઢ દર્શનીય છે.

કાંપી (વિજયનગર)—આ પ્રાચીન શહેરના અવશેષો દશ માઇલના વિસ્તારમાં તુલગહાના દક્ષિણ કિનારા પર, મદ્રાસ અને સમર્ન મરાઠા રેલ્વેની ઝુંટાકુલ હાથેલી શાખાના હોસ્પિટ રેલ્વે સ્ટેશન નજીક આવેલાં છે. દક્ષિણ હિંદનાં સૌથી સુંદર અને બન્ય વિસ્તૃતિના ધરમાં પડેલા હિંદુ સામ્રાજ્યની સમૃદ્ધિ અને પતનની સાક્ષી રૂપ છે. વિજયનગરના રાજાઓનાં બન્ય હિંદુ સામ્રાજ્યનું કાંપી ઉદ્ભવસ્થાન તથા રાજ્યધાનીનું સ્થાન હતું. તેમાં મંદિરો, મઠો તથા પ્રાસાદોની અનેક વિશેષ શુસાકરોએ પ્રશંસા કરી છે. વિજયનગરનું કૅશવ મંદિર નાદર કારીગરોનો નમુનો છે. એક મોટા પથ્થરમાંથી આખો રથ કાતરીને ત્યાં રાખેલ છે.

કાશ્મીર—એની ઉચાઈ ૫,૦૦૦ થી ૬,૦૦૦ ફૂટની છે. રાવલપીંડી તથા જમ્મુના રસ્તે યદને શ્રીનગર જઈ શકાય છે. રાવલપીંડીથી શ્રીનગર જતાં એક દિવસ લાગે છે. શ્રીનગર ૫,૨૧૪ ફૂટ, યુલમર્ગ ૮,૭૦૦ ફૂટ, ફગમ ૭,૦૦૦ ફૂટ, અમરનાથ, ૧૨,૭૨૬ ફૂટ જેટલી ઊંચાઈએ આવેલાં છે. તેનાં જોવાલાયક સ્થળોમાં, ફગમ શ્રીનગરથી ૧૦ માઈલ, ઠાલ સરોવર, વલર સરોવર, શ્રીનગરથી ૬૭ માઈલ દૂર આવેલું અમરનાથ વગેરે પ્રખ્યાત યાત્રાસ્થળો છે. કાશ્મીરનાં હવાપાણી ભારે સુવર્ણાયક સિતળ છે. ફળકુટો પુષ્કળ થાય છે. શ્રીનગર શહેર જેલમ નદી ઉપર છે. કાશ્મીરમાં રેશમનો ઉદ્યોગ ખીલેલો છે.

હરપા—પંજાબના મોટાગોમરી પ્રાંતમાં રાવી નદીને કીનારે આ સ્થળ આવેલ છે. તેનાં પ્રાગૈતિહાસિક દસ્થો ઇ.સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ નાં છે. નોર્થ વેસ્ટર્ન રેલ્વેની લાહોર, કરાંચી લાઇનના મોટાગોમરી સ્ટેશનથી ૧૪ માઈલ દૂર છે. આ અવશેષો ત્રણ માઇલના વિસ્તારમાં છે. અત્યાર સુધીમાં ખોદકામ કરતાં નીચે મુજબ મકાનો મળી આવ્યાં છે. (૧) મોટો કોઠાર (૨) મજૂરીનાં રહેવાનાં મકાનો, (૩) અક્ષર ગોળાકાર પ્લેટફોર્મ (૪) એક મોટું ઘર, શેરીની મોટી ઘટ્ટર, રાનાનગૃહ તથા કેટલાક પ્રાચીન ફવાઓ, એક પ્રાગૈતિહાસિક કબ્રસ્તાન છે. આ સ્થળેથી ખોદી કાઢેલ પુરાતન અવશેષોનું સંગ્રહાલય પણ છે. મોહન-જો-દરો અને હરપાની સંસ્કૃતિ વચ્ચે થયું સામ્ય છે. આ સંસ્કૃતિ હિંદ ખંડાર મેસોપોટેમીયા સુધી પ્રસરી હતી.

ફરોલપુર સિકી—આગ્રાથી આ સ્થળ ૨૪ માઈલ દૂર આવેલું છે. અકબરે ૧૫૬૬ માં એની રથાપના કરી. અકબરના મૃત્યુ પછી, રથાપનાનાં પચાસ વર્ષોની અંદર જ પાણીની તળીને અંગે શહેર ઉત્તરજ થઈ ગયું. તેનાં જોવાલાયક સ્થળોમાં રોષસક્ષીમ ચીત્તીની કબર, અકબરની પત્નીઓ મરિયમ તથા જોધપાઇના મહેલો, પાંચ માળનું મકાન પંથમહાલ, હીરા મિનાર વગેરે મોગલ સ્થાપત્ય કલાના શ્રેષ્ઠ નમુનાઓ વગેરે છે. રાત ખીરખલનું મકાન પણ જોવાવડું છે.

કોનાલ્ક—આ સ્થળ પૂરીથી લગભગ ૨૧ માઈલ દૂર છે. ત્યાં સુર્યદેવનું સ્થાપત્ય મંદિર આવેલું છે. તેરમા સૈકાના અવશેષ મોટા સંગેમરમરમાંથી કાતરી કાઢેલ હોઇ કલાના પ્રતિક

તરીકે નવાઇ પમાડે છે. આરોસામાં બૂવનેશ્વરનું મંદિર, પુરીનું મંદિર દર્શનીય છે.

પુના—પેશ્વાની રાજ્યધાની તરીકે પ્રખ્યાત છે. ચોમાસાનું ખુબી સરકારનું મુખ્ય સ્થળ છે. આ સ્થળે મહાદેવ સિંધીઆની સમાધિ શાનીવરી વાડો એ જોવા જેવા છે.

સારનાથ—ખનારસથી થોડે દૂર આ સ્થળ આવેલું છે. આ સ્થળે ગૌતમબુદ્ધે નિર્વાણનો પ્રથમ ઉપદેશ સંભળાવ્યો હતો. પાછળથી તે બૌદ્ધ ધર્મિયોનું કેન્દ્ર બનતું બન્ય છે.

હરદ્વાર—ગંગાથી ગંગાને ઉદ્ભવ થાય છે, ત્યાં આ સ્થળ આવેલું છે. ઘાટની ઉપલી દીવાલમાં આવેલ પથ્થર પર વિશ્વનાથ પગલાંની ‘નિશાની’ ‘હરિ ક્રી પરી’ પૂલનું સ્થાન છે.

બુદ્ધ-ગયા—આ સ્થળ બિહારમાં ગયા નજીક આવેલું છે. ત્યાં બુદ્ધને જ્ઞાન થયું એમ મનાય છે. પૂર્વજીને પિંડ આપવા માટે હિંદુઓ તેને ચોવ્ય સ્થાન ગણે છે.

સંગેમરમર ખડક—આ ખડક જળબહુપુરની નજીક નર્મદા નદી પાસે આવેલ છે.

સિરગુયાનાં ચિત્રો—મધ્યપ્રાંતમાં આવેલ સિરગુયાની ગુફાની દિવાલો પર બૌદ્ધધર્મનાં ચિત્રો છે. તે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦માં કાઢવામાં આવ્યાં હોય એમ જણાય છે.

બુવનેશ્વરનું મંદિર—આ મંદિર પુરી નજીક આવેલું છે. આમાં રાજરાણી અને લિંગરાજનાં મંદિરો ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. રાજરાણીનું મંદિર ૧૧ માં સૈકામાં બંધાયેલ છે. લિંગરાજમંદિર, ઉત્તર હિંદના હિંદુ સ્થાપત્યનો અતિશ્રેષ્ઠ નમુનો છે.

બહાઈ—મધ્યહિંદ, બહાઈસ્તૂપ (ઇ.સ.ના ખીબ સૈકાના) આસપાસ પથ્થરના કંઠારોપરનું કોતરકામ બુદ્ધના જીવનના તથા તેના પૂર્વજીવના બનાવો આગેકુખ બતાવે છે.

કાલાંની બુદ્ધની ગુફાઓ—આ સ્થળે ખડકમાંથી કાતરી કાઢેલ દેવળ આવેલું છે. તે મોટામાં મોટું તથા સુરેખ છે.

કબુરહો મંદિરો—આ મંદિરો બુદ્ધેલખંડમાં આવેલ છે, અહીં શીવ, વિશ્વ અથવા જીવને અર્પણ કરેલ ત્રીશ મંદિરોના સમૂહ છે આ મંદિરો ઇ. સ. ૬૫૦ થી ૧૦૫૦ માં બંધાયાં હોય એમ લાગે છે.

એલીફન્ટાની ગુફાઓ—આ શંભમંદિરો મુંબઈના એલીફન્ટા ટાપુઓમાં આવેલ છે. શિવની પ્રખ્યાત ત્રિમૂર્તિ તેમાં છે.

મહાબલિપુરમ—આ સપ્તમંદિરો મદ્રાસના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલાં છે. આ મંદિરો ખડકમાંથી કાતરી કાઢવામાં આવ્યાં છે. તેમાં ‘ગંગાવતરણ’નું પ્રખ્યાત મંદિર આવેલું છે. ૬૦ ફીટ લાંબા અને ૪૩ ફીટ ઊંચા અહલીઆ પથ્થરના ખડકમાંથી આ મૂર્તિ સાતમા સૈકામાં કાતરવામાં આવી છે. ખીબ ‘અનંતશય’ વિશ્વની મૂર્તિ પણ એટલી જ પ્રખ્યાત છે. ‘અમલુ’નું તપ પણ ખૂબ પ્રખ્યાત છે.

શ્રીરંગમ મંદિર—આ મંદિર ત્રિચિનાપલ્લીમાં આવેલ છે. તે વેણ્ણવમંદિર છે. હંભરતલવાળો આરડો તેમાં આવેલો છે.

ગોલગુખજ—ખીબપુરનો ગોલગુખજ જગતમાં મોરો છે. તેનું સંસ્કરણ ૧,૮૨૨૫ ચોરસ ફીટ છે.

શેરશાહની કબ્ર-સાસારામ ખાતે આવેલ છે.
સુવિભ રૂપાવત્તનો આ શ્રેષ્ઠ નજુનો છે.

કુતુબમિનાર—આ મિનારો ૨૮૦ ફુટ ઊંચો છે. વિશ્વમાં આવેલો આ મિનાર હિંદી કલાનો શ્રેષ્ઠ નજુનો છે. ૧૨૩૨માં અલ્તમશો આ બાંધ્યો છે. આ મિનારો દુનિયામાં મોટામાં મોટો છે.

આગ્રાનો કિલ્લો—તેમાં મોતી મસ્જિદ, જહોર તથા ખાનગી સલાના હોલના, રાત્રનાં હમામખાનાંના, આરસોહોલના તથા બીજા અવશેષો છે.

વિવિધ હવા ખાવાનાં સ્થળો:—

નૈનીતાલ—આ સ્થળ કુમાઉન ટેકરીમાં આવેલ છે. યુક્ત પ્રાંતની સરકાર ઉનાળામાં ત્યાં ભય છે. ઉનાળામાં હવા ખાવાનું ભણીતું સ્થાન છે. આ સ્થળ હરિયાણી સપાટી કરતાં ૬,૪૦૦ ફીટ ઊંચું છે. રૌકિલખંડ અને કુમાઉન રેલ્વેના કઠગોદામ રેશનેથી ૨૨ માઇલ દૂર છે. એની થોડી નજીક બીમતળાવ નામનું તળાવ છે.

માઉન્ટ આયુ—અમદાવાદથી લગભગ ૧૧૫ માઈલ અને બી. બી. સી. આઈ. રેલ્વેના આયુરૌડ રેશનેથી ૧૭ માઇલ દૂર છે. ટેકરીનો પરિઘ લગભગ ૫૦ માઇલમાં છે. હવાપાણી ખૂબ તંદુરસ્ત તથા શીતળ છે. સરેરાશ હવામાન ૧૦૦ છે. આયુરૌડથી માઉન્ટ આયુ સુધી મોટર ન્યવહાર છે. હરિયાણી સપાટીથી આ સ્થળ ૩,૮૦૦ ફીટ ઊંચું છે.

સીમલા—હિંદી સરકારનું અને પંજાબ સરકારનું જીનાળાનું હવાખાવાનું આ સ્થળ છે. હરિયાઈ સપાટીથી તે ૭,૦૫૭ ફીટ ઊંચું છે. સીમલા-કાલ્કા રેલ્વે મારફત ત્યાં જઈ શકાય છે. સરેરાશ વાર્ષિક વરસાદ ત્યાં ૮૦ ઇંચ જેટલો થાય છે. હવામાન ૫૫.૨° (ફેરનહિટ) છે. ત્યાં વાઇસરોયનો મહેલ અને મકાલ જેવા જેવાં સ્થળો છે. મહાત્માજી એને ૫૦૦ મજલા ઊંચું સરકારી મથક ગણાવે છે.

શ્રીનગર (કાશ્મીર)—આ શહેર કાશ્મીરની રાજધાનીનું શહેર છે. હરિયાણી સપાટીથી તે ૫,૨૫૦ ફીટ જેટલું ઊંચું છે. વાર્ષિક સરેરાશ દિવસનું હવામાન ૫૫.૧° (ફેરનહિટ) છે. કાશ્મીર જવાનો શ્રેષ્ઠ સમય એપ્રિલથી નવેમ્બર સુધીનો છે. નજીકનું રેલ્વે સ્ટેશન રાવલપિંડી ૧૬૬ માઇલ દૂર છે. જેલમ નદી પર તે આવેલું છે અને રાવલપિંડી, જમ્મુ અને હવેલિયન રેલ્વે સ્ટેશનો મારફતે મોટર રસ્તે ત્યાં જઈ શકાય છે. ત્યાં શહેરો, ગાલીયા, રેશમ ભરતકામ અને લાકડાના કામ માટે પ્રસિદ્ધ છે.

મહાબળેશ્વર—સુંબઈ ઇલાકાનું પર્વત પરનું આ સુખ્ય સ્થાન છે. સુંબઈ સરકારનું જીનાળાનું મથક છે. હરિયાઈ સપાટીથી ૪,૫૦૦ ફુટ તે ઊંચું છે. તેની નજીકનું સ્ટેશન પુના તેનાથી ૭૫ માઇલ દૂર છે. સુંબઈના ઘણા શેઠ શાહુકાર અને રાજગોલા ત્યાં બંગલા છે.

મશી—આ સ્થળ હરિયાણી સપાટી કરતાં ૭૭૦ ફુટ ઊંચું છે. રાવલપિંડીથી શ્રીનગરના મોટર રસ્તે ૩૬ માઇલ પર આવેલું છે. તેની નજીકનું સ્ટેશન રાવલપિંડી છે. મરીમાં દારૂનું કારખાનું છે. અંગ્રેજ સેન્ય અને સેનિકોની સ્ત્રીઓ વસે છે. આસપાસ દેવદાર ને પાઇનના જંગલો છે.

ઉટકાકાશ્મ—મદ્રાસ સરકારનું આ હવા ખાવાનું સ્થળ છે. હરિયાઈ સપાટીથી તે ૭,૪૬૦ ફુટ ઊંચું છે. તેનું સરેરાશ વાર્ષિક દિવસનું હવામાન ૫૭.૫° ફેરનહિટ છે. અહીંના ટોડા લોકોના રિવાજો નિરીક્ષણીય છે. રાત્ર મહારાજાઓના ત્યાં મહેલો છે.

રાંચી—હરિયાણી સપાટીથી આ સ્થળ ૨,૧૦૦ ફુટ ઊંચું છે. વાર્ષિક સરેરાશ દિવસનું હવામાન ૭૪.૬ ફેરનહિટ છે. બિહાર સરકારનું હવાખાવાનું સ્થાન છે. ત્યાં ફોર્સ ખૂબ સારો થાય છે. કેટલાક શાહુકારોના ત્યાં બંગલા છે.

શિલોંગ—આસામ સરકારનું જીનાળાનું મથક છે. હરિયાઈ સપાટીથી તે ૪,૬૮૭ ફીટ ઊંચું છે. ભર જીનાળામાં સરેરાશ હવામાન ભાગ્યેજ ૮૦° (ફેરનહિટ) પહોંચે છે. શિલોંગથી ૩૦ માઇલ દૂર ચેરાપુંજીમાં આખી દુનિયામાં સૌથી વધારે વરસાદ પડે છે. તેનો સરેરાશ વાર્ષિક વરસાદ ૪૨૬ ઇંચ પડે છે. (૧૮૬૧ માં ચેરાપુંજીમાં ૬૦૫ ઇંચ વરસાદ પડ્યો હતો). નજીકનું રેલ્વે સ્ટેશન પાંડુ ૬૮ માઇલ દૂર છે. ત્યાં નાગા ભતના લોકો તેની આસપાસ વસે છે. ત્યાંની નારંગી નાની પશુ મીઠી હોય છે.

આકમોડા—આ સ્થળ હરિયાઈ સપાટીથી ૫,૫૦૦ ફુટ ઊંચું છે. તેનો સરેરાશ વાર્ષિક વરસાદ ૪૫.૫૫° ઇંચ છે. બરફનાં સુંદર દર્યા ત્યાં ખાસ જોવા લાયક છે. આમોડાથી પિંડારી હીમસેન ૬ કકડે જઈ શકાય છે. નજીકનું રેલ્વે સ્ટેશન કઠગોદામ છે. ત્યાં સ્વામી વિવેકાનંદે રથાપેલું રામકૃષ્ણ મઠનું મથક છે.

ગુલમર્ગ—શ્રીનગરથી આ સ્થળ ૨૮ માઇલ દૂર છે. જીનાળા માટે આશરું સ્થાન અને શિયાળામાં ત્યાં બરફ પર લપસવાની સરસ સગવડ છે. યુરોપિયનો વિશેષ રહે છે. રમતોની રમતોનું કેન્દ્ર છે.

મસુરી—હહેરાદુનથી આ સ્થળ ૧૪ માઇલ દૂર પર્વત પર આવેલ હવાખાવાનું સ્થળ છે. હહેરાદુનથી રાજપુર સુધી મોટર, ટાંગા કે ટમટમ દ્વારા જઈ શકાય છે. રાજપુરથી મસુરી સુધી ઘોડાપર ઘાંડી કે અંપાનથી જઈ શકાય છે. હરિયાણી સપાટીથી તે ૬,૧૦૦ ફીટ ઊંચું છે નજીકનું રેલ્વે સ્ટેશન હહેરાદુન છે. મસુરીથી જન્મોની અને ગંગોત્રીના માર્ગો આવે છે. મસુરીમાં હિંદી ધનવાનો વિશેષ ભાગે હવા ખાવા આવે છે.

બેંગલોર—દક્ષિણ હિંદમાં આ મોટામાં મોટું જાવણીનું મથક છે. હરિયાણી સપાટીથી એની હવા સારી હોવાથી ઘણા પેન્શનરો રહે છે. મોટા બગીચા અને ચોકબા રસ્તાઓ છે. તે ૪,૦૦૦ ફીટ ઊંચું છે. ત્યાં ટાટા રોસર્વે ઈન્ડિયનમાં વિજ્ઞાની શોધખોળો થાય છે.

ડેહલાઉસી—હરિયાણી સપાટી કરતાં ૭,૬૮૭ ફીટ ઊંચું છે. પહોળા કાંટાના રેલ્વેસ્ટેશનથી ૫૧ માઇલ દૂર છે. ત્યાં મોટર રસ્તે જઈ શકાય છે, ત્યાં મોટાભાગે અંગ્રેજ સેનિકો રહે છે. હિંદીઓ ત્યાં હવાખાવા મોટાભાગે જતા નથી.

ફૂર—તેની નજીકનું સ્ટેશન પણ ફૂર છે. તે હરિયાણી સપાટી કરતા ૬,૭૪૦ ફીટ ઊંચું છે. ત્યાં ક્ષયરોગીઓ માટે સોનેટરિયમ છે અને ખેરાડી અને સ્વાસ્થ્યનું સહકાર ખાતું છે.

કેડેકનાસ—દક્ષિણ હિંદનું આ હવા ખાવાનું રથળ છે. તે દરિયાની સપાટીથી ૭,૦૦૦ ફીટ ઊંચું છે. તેની નજીકનું રેશન કોડેકનાસ છે. તે મદ્રાસ ઇલાકામાં આવેલ છે.

લેન્ડાઉન—મસૂરી અને નેનિતાલ વચ્ચેના અધ્યાં રસ્તે ગઢવાલમાં આવેલું છે. ત્યાં હિમાચલદિત સુંદર રસ્થો રેખાય છે. બ્રીનાથ તેની નજીકના છે. ઇ. આઈ. રેલ્વેના નળખાખાદ બંકશન થઇને કોટદારા પહોંચાય છે. ત્યાં ૨૧ માઈલ માટે મોટરો સારી સંખ્યામાં મળી રહે છે. ત્યાં હિંદીઓ મોટા પ્રમાણમાં જતા નથી.

કાલિતેગેંગ—ફાન્જીલી'ક નજીકનું પર્વત પરનું આ સ્થાન છે. નજીકનું રેલ્વે સ્ટેશન સિલિચુરી છે. ૪,૦૦૦ ફીટ ઊંચું છે. અહીં ભૂતિયા લેખો રહે છે. તિબેટના હાથાં લાખા તિબેટ-માંથી નાસી અહીં રહેતા હતા.

કવેટા—આ બલુચિસ્તાનનું મુખ્ય શહેર છે. દરિયાઈ સપાટીથી ૫,૫૦૦ ફીટ ઊંચું છે. નજીકનું રેલ્વે સ્ટેશન કવેટા છે. ત્યાં બનાબામાં ગરમી અને સિયાબામાં સખત ઠંડી પડે છે. અહીં ભતભતનો મેવો ખૂબ થાય છે હાવણી પણ છે. પાંચેક વર્ષ પહેલાં ત્યાં મોટા થરતીકંપ થયો હતો.

પંથમરી—આ શહેર મધ્યપ્રાંતમાં હોશિંગાબાદમાં આવેલ છે. જી. આઇ. પી. રેલ્વેના પીપરીયા સ્ટેશનથી તે ૩૨ માઇલ દૂર છે. દરિયાની સપાટીથી ૪,૫૦૦ ફીટ ઊંચું છે.

કસૌલી—આ રથળ સીમલા પ્રાંતમાં આવેલું છે. ત્યાં હાવણી રહે છે. મોટર રસ્તે કાલકાથી ૩૨ માઇલ દૂર છે. પારત્યુર સંસ્થા માટે પ્રસિદ્ધ છે. હકકવાના રૌગીને માટે ત્યાં રસી મૂકવાની સગવડ છે.

વીમો : વીમા ઉતારવાની હિંદમાં ધણી જૂની સંસ્થા છે. યુજ્જરાતના વેપારીઓ પોતાનાં દરિયાઈ વહાણો મારફતે અંગાંવેલા માલને વીમો ઉતારાવતા હતા; પરંતુ યુરોપમાં એ વીમાની પદ્ધતિને બહુ જ સુંદર રીતે વિસ્તૃત કરી છે. હવે દરિયાઇ વીમો, આંગ્રેજી વીમો, કુદરતી આકૃતિના વીમો, નિહંગીના વીમો અને ફનીયર, મોટરો અને ગાડીઓના પણ વીમા ઉતરી શકે છે. યુરોપના મહારાજાઓમાં તે સરકાર દરેક પ્રભુજનના બેકારીના વીમા પાછળ કરેડો રૂપિયા ખર્ચે છે. પશ્ચિમમાં બહુ વિસ્તૃત વીમાની પદ્ધતિ વ્યાપી રહી છે. હિંદનું વીમાસેત્ર પ્રથમ યુરોપમાં વીમા કંપનીએ શરૂ કર્યું હતું. હવે પશ્ચિમના પોરણે હિંદમાં હિંદી થાપણ, હિંદી ન્યવરથા, હિંદી લાલો અને હિંદી લાગીદારી વાળી કંપનીઓ રચાઈ છે. હજી પણ પરદેશી કંપનીઓને એણેલું વીમાનું કામ અંગ્રેજી લાગવગથી મળે છે; પરંતુ વિશેષ લાગે હિંદી વીમા કંપનીઓના હાથમાં જ વીમાનું કામ છે.

હિંદની ૩૮ કરોડની પ્રભુ જોતાં આપણે ત્યાં વીમાનું કામ બહુ જ મર્યાદિત છે. મહાયુદ્ધની અસરથી હિંદમાં નાણાં સસ્તાં છે, એટલે હમણાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં નવી નવી કેટલીય કંપનીઓ રચાઈ છે. છતાં હજી સેત્ર વિશાળ છે. પરદેશનો દરિયાઇ વેપાર વિશેષ લાગે પરદેશી કંપનીઓના હાથમાં હોવાથી અને પરદેશી એક આપણી હિંદી વીમા કંપનીઓની પોલિસી સ્વીકારવામાં આનાકાની કરતી હોવાથી દરિયાઇ વીમાના સેત્રમાં આપણી પ્રવૃત્તિ સંકુચિત છે, છતાં પણ ભવિષ્ય માટે આશાસ્પદ સ્થિતિ છે.

૧૯૩૮ વીમાના કાયદા મુજબ રચાયેલી ૧૯૪૩ ના એપ્રિલની શરૂઆત સુધી હિંદમાં ૩૨૨ વીમા કંપનીઓ સરકારી ફક્તે

રનિસ્ટર થઈ છે. તેમાં ૨૦૯ હિંદી અને ૯૩ વિદેશી કંપનીઓ છે. ઉપરની ૨૦૯ કંપનીમાંથી ૭૭ મુખ્ય ઇલાકામાં, ૪૬ જાન-ખામાં, ૩૨ મદ્રાસમાં, ૧૮ પંજાબમાં, ૧૩ હિંદીમાં ૮ સંયુક્ત પ્રાંતમાં, ૪ મધ્ય પ્રાંતમાં, ૮ સિંધમાં, ૧ આસામ અને ૧ અન્ધ્ર-પ્રદેશમાં એકિસા ધરાવે છે. આમાંની મોટી કંપની-ઓની હિંદમાં મોટાં શહેરોમાં શાખા છે.

પરદેશી ૯૩ વીમા કંપનીમાં, ૧૦ બ્રિટનની, ૨૧ બ્રિટિશ સંસ્થાનેની, ૬ અમેરિકાની, ૩ યુરોપના બીજા દેશોની અને ૧ જાવાની છે. જર્મન, જાપાન કંપનીઓ યુદ્ધને લીધે આપણાં દેશમાં રહી નથી. હિંદી કંપનીઓની પરદેશ ખાતે શાખાઓ નથી. કેટલીકના એજન્ટો છે. હિંદી કંપનીઓમાંથી ૧૬૦ કંપનીઓ માત્ર જાંગીના વીમાનું કામ કરે છે. ૨૪ કંપનીઓ નિહંગીના વીમા સાથે પરત્યુરણ કામ કરે છે. ૨૫ કંપનીઓ બધું કામ કરે છે. પરદેશી ૯૩ કંપનીઓમાંથી માત્ર ૫ કંપનીઓ નિહંગીના વીમાનું કામ કરે છે. ૭૫ નિહંગી સિવાયના વીમાનું કામ કરે છે. ૧૧ મિશ્ર કામ કરે છે.

સૌથી પહેલાં હિંદમાં લગભગ ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વે સંયુક્ત પ્રાંતો ને મદ્રાસમાં બે વીમા કંપનીઓ રચાઈ હતી. એમાંથી નિહંગીના વીમાનું સેત્ર ખીચ્યું. મદ્રાસમાં ૧૮૨૬ માં 'મદ્રાસ ઇન્ડીપેન્ડન્ટ' કંપની રચાઈ, પણ તે ૧૯૧૪ માં ફક્તમાં ગઈ. ૧૮૭૧ માં 'બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ' રચાઈ. ૧૮૭૪ માં 'ઓરી-ગેન્ટલ કંપની' રચાઈ. હિંદી કંપનીઓમાં એ સૌથી મોટી છે. એનું ફંડ લગભગ ૨૩ કરોડ રૂપિયાનું છે.

વીમો એટલે બે પક્ષ વચ્ચે, એટલે કંપની અને વીમો ઉતારાવારની વચ્ચે કરારનામું. તેમાં માલ દુબે, શત્રુના કારણે નાશ પામે, હુકસડ, વીમાની બોમ્બમરી વગેરે કારણોથી તુકશાન થાય અથવા નિહંગીને પણ તુકશાન થાય, તે વીમાના પ્રિમિયમના પૈસા લેનાર પોલિસીમાં કરેલી શરતો મુજબ તુકશાની બરી આપવા બંધાયેલી છે. વીમાના કરારને પોલિસી કહે છે. કેટલાક નિહંગીના વીમામાં બનાવ કરતાં યુદ્ધને મહત્વ આપાયું છે. ફા. ત. ૨૦ કે ૨૫ વર્ષની મુદત પછી તમારી હયાતી હોય તે તમને નહિ તે તમારા વારસને મૂળ રકમ મળશે.

વીમો ઉતારાવાર દર વર્ષે અથવા ઠરાવેલી મુદતે હપ્તા પ્રમાણે ઉતારેલા જેમમને બદલે રકમ આપે છે, અને પ્રિમિયમ કહે છે. હમરે વીમો ઉતારાવારોઓમાં થોડા કમનસીબ બનાવ બને છે. બાકીનાનું પ્રિમિયમ વીમા કંપનીને પથી ભય છે. ન્યાય પણ એને મળે છે. પ્રિમિયમોની રકમ સાહસકર્તાનું બનાવ છે. બહુ અનુભવથી વીમા કંપનીઓમાં પારંગતોએ આ વીમા પદ્ધતિને ખૂબ શાસ્ત્રિય બનાવી છે. વીમા કંપનીઓ તુકશાન પૂરું વગર ભરપાઈ કરે છે. કિમત કરતાં અતિ મજૂરી વધારે રકમનો વીમો ઉતારાવી કે બીજા કોઈ બોરી રીતે લાલ ઉતારાવારને વીમા કંપની લાલ આપતી નથી.

આધુનિક વીમા-જગતમાં ત્રણ પ્રકારની વીમા પોલિસીઓના કરારો થાય છે. (૧) નિહંગીના વીમા (૨) આગ અને અકસ્માતના વીમા (૩) દરિયાઇ વીમા. જેને વીમો ઉતારાવેલો હોય તેને વીમા કંપની તરફથી એક દેશમાં આપવામાં આવે છે. એમાં સાચી વિગતો ભરવાની હોય છે. એ દેશમાં ભર્યા પછી એ ન્યક્તિની ફાક્ટરી તપાસ થાય છે. માણસ પોતાનો, પોતાની પત્ની, બાળક અથવા તેનું જેમાં હીત હોય તેવો કોઈપણ શખસનો

ઉત્તરાવી શહેરે. વેપારી બાગીદાર પોતાના બધું બાગીદારને નર્તીથી પોતાના પત્નને પણ વીમો ઉત્તરાવી શહેરે છે. ઇચ્છા ભર્યા પછી અકસ્માત બને અને જો તે સાચો હોય તો કંપની પૂરી રકમ ભરી આપે છે.

મોઢ વેળા જ્યોત્ પછી બને છે કે ભયારે માણસ વીમો ભી પોલીસી લે છે પણ શોર્સ પ્રિમિયમો ભર્યા પછી વધુ ઇચ્છા ભરવા અશક્ત બને છે, ત્યારે તે પોતાની પોલિસી ડીને પાછી સેપે છે (સર-હર કરે છે). વીમા કંપની તે સના આગલા પ્રિમિયમોની ભરાયેલી રકમ પર વિચાર તે માણસને પાછી વાળવા માટે અધિક રકમ નક્કી કરે આ રકમને 'સર-હર વેલ્યુ' કહેવામાં આવે છે.

૧૯૪૦ ના વર્ષે દરમિયાન બિંગ્લોના વીમાનું નવું કામ ,૦૦૦ પોલિસીઓ હતી. વીમો ઉત્તરાવેલ રકમ રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦ ની હતી. વાર્ષિક પ્રિમિયમની રકમ રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦ હતી.

હિંદમાં ઉત્તરાવેલ કુલ વીમાનું કામકાજ ૧૯૪૦ની આખરે રહેલ ૧૫,૫૩,૦૦૦ પોલિસીઓ હતી. વીમો ઉત્તરાવેલ રૂ. ૨,૮૫,૧૩,૦૦,૦૦૦ ની તથા પ્રિમિયમની રકમ રૂ. ૧૬,૦૦,૦૦૦ ની હતી. આ પૈકી વીમો ઉત્તરાવનાર હિંદીઓની સ્ત્રીની સંખ્યા ૧૩,૭૨,૦૦૦ ની હતી. વીમાની રકમ રૂ. ૧,૫૧,૦૦,૦૦૦ તથા પ્રિમિયમની આવક રૂ. ૧,૧૭,૦૦,૦૦૦ હતી. બિંગ્લોના વીમા ઉત્તરાનારી હિંદી કંપનીઓમાં ૩૫,૨૩,૦૦,૦૦૦ ની રકમોના નવે વીમો ઉત્તરાવવામાં ચેા હતો. આગલે વર્ષે આ સંખ્યા રૂ. ૪૫,૬૧,૦૦,૦૦૦ હતી.

બિંગ્લોના વીમાનું કંઈક રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦ વધુ હતું અને આખરે રૂ. ૧૨,૪૧,૦૦,૦૦૦ નું થયું હતું.

બિંગ્લો સિવાયના વીમાના કામકાજમાંથી ૧૯૪૦ માં હિંદની ડીએને મળેલ ચોખ્ખા પ્રિમિયમની રકમ રૂ. ૩,૧૧,૦૦,૦૦૦ હતી. ૧૯૩૬ માં આ રકમ રૂ. ૩,૩૭,૦૦૦,૦૦ ની હતી. આ માંથી હિંદી કંપનીઓના ભાગે રૂ. ૧,૧૮,૦૦,૦૦૦ આવતા. આગલે વર્ષે હિંદી કંપનીઓના ભાગે રૂ. ૧,૦૨,૦૦,૦૦૦ રકમ હતી.

કેટલીક હિંદી કંપનીઓ અંગ્લો સિવાયના વીમાનું મોટા ભાગમાં હિંદ બહાર પણ કામકાજ કરે છે. આ કંપનીઓને બહારથી મળેલ ચોખ્ખા પ્રિમિયમની રકમ રૂ. ૬૩,૦૦,૦૦૦ હતી. ૧૯૩૬માં આ રકમ રૂ. ૮૫,૦૦,૦૦૦ ની હતી.

બિનહિંદી કંપનીઓની હિંદમાં કુલ મિલકત રૂ. ૧૬ કરોડ હતી. તે પૈકી યુનાઇટેડ કિંગડમમાં સ્થપાયેલ કંપનીઓની કત ૧૪.૬૬ કરોડ, ડુમીનીયમ્સ અને સંસ્થાનામાં સ્થપાયેલ નીઓની મિલકત ૧૦.૮૫ કરોડ, અમેરિકન કંપનીઓની કત ૦.૨૨ કરોડ, બંગ્લામાં સ્થપાયેલ કંપનીઓની મીલકત ૬ કરોડ તથા ભવાની એક કંપનીની મીલકત ૦.૦૨ કરોડ હતી. રૂ. ૧૬ કરોડની આ કુલ રકમમાંથી માત્ર અહીં કત અંગ્લોના વીમાનું કામકાજ કરતી હોય અથવા બીજા ના કામ સાથે અંગ્લોના વીમાનું કામ કરતી હોય, તેવી નીઓની હિંદમાં મીલકત રૂ. ૨૩.૨૭ કરોડની છે, અંગ્લો સિવાયના વીમાના કામકાજ માટે મળેલ પ્રીમિયમની ચોખ્ખી આવક ૧૦માં ૩૩૧ લાખની હતી. જે પૈકી હિંદી કંપનીઓના ભાગ

૧૧૮ લાખ અને બીન હિંદી કંપનીઓના ભાગ રૂ. ૨૪૩ લાખનો હતો. આ કુલ રકમમાં ૧૪૫ લાખ આમના વોમાના, ૧૩૧ લાખ દરીયાના વીમાના તથા ૮૫ લાખ પરચુરણ વીમાના કામકાજના સમવેશ થાય છે. હિંદી કંપનીઓને આગના વીમામાંથી ૫૪ લાખ રૂ., દરીયાઈ વીમામાંથી ૨૬ લાખ રૂ. તથા પરચુરણ વીમાના કામકાજમાંથી ૩૫ લાખ રૂ. મળ્યા હતા. બીનહિંદી કંપનીઓને આગના વીમામાંથી ૬૨ લાખ, રૂ. દરીયાઈ વીમામાંથી ૧૦૧ લાખ રૂ. તથા પરચુરણ વીમાના કામકાજમાંથી ૫૦ લાખ રૂ. મળ્યા હતા. હિંદી અને બીનહિંદી કંપનીઓના હિંદના કામકાજના મોટા ભાગનો હિંદ બહાર વીમો ઉત્તરાવનાર કહેવામાં આવે છે. આગ અને દરીયાઈ વીમાનું મોટું કામકાજ કરનારી હિંદી કંપનીઓ હિંદમાં પણ કામકાજ કરે છે. આ કંપનીઓની હિંદ બહારના કામકાજના પ્રીમિયમની ચોખ્ખી આવક ૧૯૪૦ માં ૬૩ લાખ રૂ. ની થઈ હતી.

હિંદી વીમા કંપનીઓને ૧૯૩૬માં ન્યાજનો દર ૪.૧૬ ટકા પડ્યો હતો. ૧૯૩૭માં ૪.૭૬ ટકા, ૧૯૩૮માં ૫.૧૫ ટકા, ૧૯૩૯માં ૪.૧૮ ટકા અને ૧૯૪૦માં ૪.૩૭ ટકા હતો. આ ઓફિસોનું ખર્ચ પ્રમાણ ૧૯૩૬માં ૩૨.૫ ટકા, ૧૯૩૭માં ૩૨.૨ ટકા, ૧૯૩૮માં ૩૧.૭ ટકા, ૧૯૩૯માં ૩૩.૨ ટકા અને ૧૯૪૦માં ૨૮.૬ ટકા જેટલું હતું.

હિંદમાં વીમા કંપનીઓની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે હતી:

સાલ	કુલ કંપનીઓ	હિંદી કંપનીઓ	બિનહિંદી કંપનીઓ
૧૯૩૬	૩૭૬	૨૩૨	૧૪૭
૧૯૩૭	૩૬૮	૨૧૬	૧૫૨
૧૯૩૮	૩૬૦	૨૧૭	૧૪૩
૧૯૩૯	૨૬૫	૧૬૭	૯૮
૧૯૪૦	૨૬૨	૧૬૮	૯૪

અંગ્લોના વીમા ઉત્તરાનારી હિંદી કંપનીઓનું કામકાજ નીચે શુદ્ધ થયું હતું.

નવું કામકાજ વીમો ઉત્તારેલી રકમ
વીમો ઉત્તારેલી રકમ

સાલ	(કરોડમાં)	કુલ રકમ (કરોડમાં)
૧૯૩૬	૩૭.૮૦	૧૭૪.૧૭
૧૯૩૭	૪૧.૭૪	૧૬૧.૭૪
૧૯૩૮	૪૬.૧૮	૨૧૮.૮૧
૧૯૩૯	૪૫.૬૬	૨૩૨.૪૨

હિંદી વીમા કંપનીઓનું કામકાજ નીચે શુદ્ધ થયું હતું:

સાલ	નવું કામ ૧,૦૦૦ રૂ.માં	કુલ કામ ૧,૦૦૦ રૂ.માં
૧૯૨૮	૧,૫૪,૦૬૦	૭,૧૧,૧૦૦
૧૯૨૯	૧,૭૨,૮૬૬	૮,૨૩,૧૪૪
૧૯૩૦	૧,૬૫,૦૬૬	૮,૮૬,૧૩૬
૧૯૩૧	૧,૭૭,૫૫૬	૯,૮૦,૨૩૫
૧૯૩૨	૧,૬૬,૧૩૬	૧૦,૬૦,૧૮૮
૧૯૩૩	૨,૪૮,૩૧૭	૧૧,૮૭,૧૮૨
૧૯૩૪	૨,૮૬,૧૭૭	૧૩,૬૬,૫૩૦
૧૯૩૫	૩,૨૮,૧૪૧	૧૫,૬૬,૪૪૬
૧૯૩૬	૩,૭૮,૦૨૧	૧૭,૪૬,૧૮૪
૧૯૩૭	૪,૧૭,૩૮૬	૧૯,૬૭,૩૬૨
૧૯૩૮	૪,૬૬,૮૧૨	૨૧,૮૮,૫૬૪
૧૯૩૯	૪,૫૬,૬૦૦	૨૩,૨૪,૨૦૦

બીનહિંદી કંપનીઓનું કારખાન નીચે આપેલા આંકડાઓ પ્રમાણે થયું હતું:

સાલ	નવું કામ ૧,૦૦૦ રૂ.માં	કુલ કામ ૧,૦૦૦ રૂ.માં
૧૯૨૮	૬૫,૫૫૦	૫,૨૬,૨૮૪
૧૯૨૯	૧,૨૨,૨૧૪	૧,૪૦,૮૧૪
૧૯૩૦	૧,૧૭,૫૮૨	૧,૬૭,૧૪૮
૧૯૩૧	૬૫,૬૪૮	૭,૪૧,૬૩૮
૧૯૩૨	૭૭,૫૦૪	૭,૬૬,૬૭૬
૧૯૩૩	૮૮,૬૮૦	૭,૬૨,૨૧૫
૧૯૩૪	૧,૦૧,૪૦૧	૮,૩૨,૩૫૪
૧૯૩૫	૧,૦૬,૨૨૦	૮,૮૭,૫૭૭
૧૯૩૬	૧,૦૭,૪૧૫	૬,૩૦,૭૭૪
૧૯૩૭	૬૧,૫૫૩	૬,૨૬,૦૪૩
૧૯૩૮	૮૪,૧૬૫	૬,૪૩,૧૦૨

કુલ કારખાન નીચે સુખ્ય હતું:

પૉલિસીની વીમાની નવી પ્રિમિયમની સંખ્યા	રકમો	આવક
કરોડ રૂ.માં	લાખ રૂ.માં	

૧૯૩૬	૬,૮૬,૦૦૦	૧૬૮	૭૮૭
૧૯૩૭	૧૦,૬૬,૦૦૦	૧૮૪	૬૦૦
૧૯૩૮	૧૨,૪૦,૦૦૦	૨૦૪	૧૦૪૫
૧૯૩૯	૧૩,૩૧,૦૦૦	૨૧૫	૧૧૧૩

બીનહિંદી કંપનીઓનું કારખાન નીચે સુખ્ય થયું હતું:

૧૯૩૬	૨,૭૨,૦૦૦	૬૩	૫૧૨
૧૯૩૭	૨,૭૨,૦૦૦	૬૩	૫૨૦
૧૯૩૮	૨,૭૬,૦૦૦	૬૪	૪૬૨
૧૯૩૯	૧,૧૧,૦૦૦	૫૬૬	૩૩૩

વીમા કંપનીઓ માટેનો નવો કાયદો.

નિઝામીના વીમાની કંપનીઓ કુલ હિરેક્ટરશિના ઓછામાં ઓછા ચોથા ભાગની ચૂંટણી કરવાનો હક પૉલિસી ધરાવનારાઓને રહેશે.

હવેથી પૉલિસી ધરાવનાર પોતાની અરજ પડે તેને 'બેનિફિશ્યરી' તરીકે નીમી શકશે અને પૉલીસી ધરાવનારનું પહેલાં મૃત્યુ થાય, તો બીજી કંઈ પણ સાબિતી વીના તેને નાણાં મળી શકશે.

પ્રિમિયમ ન ભરાય તો તે ન ભરાયાના ત્રણ મહિનાની અંદર બીજા કયા રસ્તા ખૂલા છે, તેની કંપનીએ તેને ખબર આપવી પડશે.

આવી રીતે પ્રિમિયમ ન ભરાયું હોય ને પૉલિસી ત્રણ વર્ષની હશે, તો તે કુદરતી રીતે જ 'પેઇડઅપ પૉલિસી' ગણશે અને 'જીવ ન થવાની યોજના હેઠળ' તે ચાલુ રહેશે.

વેપાર અને અર્થશાસ્ત્રનું અવલોકન :

વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં યુરોપનાં મહારાજ્યોમાં વેપાર અને વાણીજ્યના વિકાસ માટે ભારે હરીફાઈ હતી. પરંતુ શાંતિ કાચી વસ્તુઓ પોતાની રીતરીમામાં મંગાવીને એ વસ્તુઓને પોતાના કારખાનાંઓમાં પાકી વસ્તુઓમાં ફેરવી પોતાની જ રીતરીમા પરંદેશો ખાતે વ્યાપવી અને નવી નવી બજારો શોધવી. એ સૌ યુરોપિયન મહારાજ્યોના આદર્શ હતા. જેમ પોતાનાં કારખાનાંઓમાં વધારે

વસ્તુઓ અને અને તેની વિશાળ પાયે નિકાસ થાય, તેમ સૌ મહારાજ્યોએ પોતાની આર્થિક, ચલણ, નકાતી નીતિ રાખી હતી, પોતાના દેશમાં કાચા પદાર્થો થતા ન હોય તે બીજા દેશોમાંથી મંગાવીને બદલામાં પોતાના કારખાનાંઓમાં બનેલા પાકા પદાર્થોને કાચા પદાર્થો પેદા કરનાર દેશને આપવા એ પાશ્ચાત્ય પ્રબલ્યોનું સુખ્ય ક્ષેત્ર હતું. જેમ પોતાના દેશમાંથી નિકાસ થયે તેમ એ દેશના ઉદ્યોગોને હિતજન મળે. લાંબો મજૂરી, ઇન્ફેરિયર, વેપારીઓ, બેન્કો, બંદરનાં પોર્ટફરેટ, ફેબ્રિકેશન, વીમા કંપનીઓ, ઉદ્યોગપતિઓને વિશાળ લાભો મળે, દેશના આખા શરીરની નાકીઓમાં આર્થિક લોહી ખૂબ પ્રસરે એવી આ નીતિ છે. યુદ્ધને લીધે આ નીતિ અટકી ગઈ છે. બ્રિટન, ઇટાલી, નેધરલેન્ડ, પોર્ટુગલ, બેલ્જિઅમ, ફ્રાન્સ, જાપાન વગેરે જુદા જુદા દેશો એશિયા, આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલીઆમાં સામ્રાજ્ય વધારી પછાત દેશોને સ્વાધીન રાખે છે, તેનું કારણ એ દેશોના વિશે વેપાર વધારીને એ દેશોમાંથી કાચી વસ્તુઓના વિકાસ કરે છે. એ કાચી વસ્તુઓ પાતે ખરીદે છે. એમાંથી પોતાનાં કારખાનાંઓમાં પાકી વસ્તુઓ બનાવીને એ જ પછાત દેશોને ભારે લાભ મેળવી લે છે. પોતાને કાચી વસ્તુઓ એ દેશમાંથી તરત મળે અને પોતાનાં કારખાનાંઓની બનાવટી પાકી વસ્તુઓ એ દેશમાં જલદી પહોંચે, તે માટે એ પછાત દેશોમાં રેલ્વે, સડકો વગેરે સમવડો તૈયાર કરે છે. યુરોપનાં રાજ્યો જગતમાં વેપારના વિકાસ માટે જ સંસ્થાનો સ્થાપે છે, યુરોપ ધનનું પૂલરી છે. કોઇ રીતે શાહીવાદથી પછાત પ્રબલ્યોને વીજ્ય કરીને એમને સુસીને પૈસાદાર થઈ, એ યુરોપીઅન પ્રબલની રાજ્યનીતિ અને અર્થનીતિ છે. આને જ માટે આ શાહીવાદી યુરોપીઅન પ્રબલ્યો પછાત એશીઆ અને આફ્રિકાની પ્રબલ્યોને રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક રીતે પરાધીનતામાં રાખે છે.

યુરોપીઅન રાજ્યો બ્રિટની ધર્મ પાળે છે; પરંતુ તે ધર્મના સિદ્ધાન્તને કોરે મૂકીને તેઓ રાગદ્વેષ, મહત્વાકાંક્ષા, લગાવપીઓ, સખત હરીફાઈ, યુધ્ધો વગેરે કરે છે. સંસ્થાનો મેળવી વેપારને વિકાસ કરવાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે આ મહારાજ્યો પરસ્પર ચલણની હરીફાઈ છે. એ હરીફાઈને અંગે મહારાજ્યો પરસ્પર સખત હરીફાઈ કરે છે. પોતાના સીકાની કિંમત ઘટાડીને પોતાના નીકાસ વેપારને મોઢું ઉતેજન આપે છે. આમ ચલણનું યુદ્ધ યુરોપમાં યુદ્ધ પહેલાં બહુ જોશથી ચાલી રહ્યું હતું. આ સિવાય પરસ્પરના માલો ઉપર મોટી નકાતો નાંખીને પોતાના માલને રક્ષણ આપવાની નીતિ પણ ચાલુ હતી. પોતાને અવરુદ્ધ દેશ જે એમની પાસેથી કાચો માલ ખરીદવા તૈયાર હોય, તો તે દેશનો કાચો માલ ખરીદી લેવાની અરસપરસ સંપીઓ થતી હતી. પસંદગીના દેશ સિવાયના દેશોના માલ ઉપર મોટી નકાતો નાંખાતી હતી. આ વલણ અને નકાતી યુદ્ધ યુરોપમાં પાંચ સાત વર્ષો થયા વિશાળ પાયે ચાલુ હતો. એમાં વેપાર અવ્યવસ્થીત અને પ્રતીકૂલ થતા હતા. સૌ યુરોપના દેશોમાં સાંકડો સ્વદેશ પ્રેમ ભગી લોકો હતા. પોતાને એક વ્યાપારનો ફાયદો થાય તો પાડોશીને એક રૂપીઆનું તુકશાન કરવા તૈયાર થાય છે.

આ વિશ્વયુદ્ધ આવી અસહીષ્ણુતા અને પરસ્પરના ઝરવેરથી પેદા થયું છે. જર્મની પાસેથી સંસ્થાનો જૂંટવાઈ ગયાં, એટલે જર્મનીની વિજ્ઞાન, વિશુદ્ધ અને ચંચલશક્તિમાં આગળ વધેલી પ્રબલની મહત્વાકાંક્ષા સતેવાઈ નીકળી. જર્મનીએ આથી પોતાની શક્તિશીલ રીતિ શક્તિને યુદ્ધના માર્ગે વહેતી મૂકી છે. યુદ્ધની

અસર નીચે જગતના મોટા ભાગ આવી ગયા છે. જગતની સવા બે અબજની વસતીમાંથી સીધી કે આડકતરી રીતે બે અબજની પ્રભુતા આ મહાયુદ્ધમાં સંડોવાઈ ગઈ છે. પ્રભુતાએ બીજાં સર્વે ઉપાદાન કાર્યો સૂકીને વિનાશ અને સંહારનું કામ ઉપાડ્યું છે. પ્રભુતાનાં સર્વે સાધનો એટલે મનુષ્ય શક્તી, રેલ્વે, મોટરો, રમીટરો, વહાણો, હોરીઓ, વિમાનો, રસ્તાઓ, પૂલો, મોટર બસોના ઉપયોગ મોટે ભાગે વિશ્વયુદ્ધ માટે જ થાય છે. સર્વે કારખાનાંઓ, ખાણો, ઉદ્યોગમંદિરો, લેબરેટરીઓ, તાર, ટેલીફોન, વિજ્ઞાન, રસાયન, યંત્રશાસ્ત્ર, એન્જીનીયરી, કારીગરો એ સર્વેનો ઉપયોગ પણ માનવસંહાર માટે થવા માંડ્યો છે. નહીં એ સમુદ્રો અને નહેરોના ઉપયોગ પણ યુદ્ધવિકાસ માટે થાય છે. ખાણો, યુવાનો, વહી, સ્ત્રી-પુરુષો સર્વે મોટાભાગે યુદ્ધના કામ માટે જ રોકાયાં છે. વેપાર વાણિજ્ય બેન્કો બંધ થઈ તેના બદલે આ વિશ્વયુદ્ધના વેપારની પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થયો છે. યુદ્ધ સ્વયં લશ્કર બન્યું છે. બીજું બધું ગાણ બન્યું છે.

મહાયુદ્ધના પડછાયા જગત ઉપર ઉતર્યા, તે પહેલાં દશ વરસ અગાઉ આ મહારાજ્યોની પરસ્પરા ઝરવેથી આર્થિક, જ્ઞાતી, ચલણની અને વ્યાપારી સંબંધોની નીતિની જગતના વેપાર અને ઉત્પાદનમાં અન્યવરથા આવી ગઈ હતી. આ અન્યવરથાના સીધા પરિણામે ઈ. સ. ૧૯૨૯ની આખરમાં જગતમાં મોટી મંદી પડી ગઈ હતી. આ મંદી પ્રભુતા વચ્ચે એકદમ આંધોળી આવી પડી. જગતની કાચી અને પાકી વસ્તુઓના ભાવો એકદમ ઘટીને કુ ઉપર આવી ગયા. જગતના વેપારની કિંમત પણ અતીશય ઘટી ગઈ. કારખાનાંઓ બંધ પડ્યાં. ખેડૂતોને ભારે તુકરાન ગયું એકલા યુ. સ્ટેટ્સમાં જ ૨૦ હજાર બેન્કો નબળી પડી. બ્રાઝીલે પોતાની લાખો ચુણીકોડી સાગરમાં ફેંકી દીધી. ડેન્માર્કે હુકરોનાં લાખો બચ્ચાંઓના નાશ કર્યો. અમેરિકામાં કપાસની ગાંસડીઓ ખાણી ન પાઈ. આ જગતની મંદીએ પ્રભુ તેમ જ રાજ્યોમાં મોટું અર્થસંકટ આણ્યું. હિંદમાં પણ એની લયાનક અસર પ્રભુત્વન ઉપર થઈ હતી. આ મંદી સાત વર્ષો વરસો સુધી આવી. ૧૯૩૭માં એની અસર ઓછી થઈ. એ પછી એ વરસે એનાથી પણ વધારે આડકતરક વિક્ષયુદ્ધ બાન્યું છે.

જુદા જુદા દેશોની વેપારી અને આર્થિક સમાલોચના નીચે સુજળ છે.

ગ્રેટબ્રિટન—ગયા ૧૯૧૪-૧૮ના મહાયુદ્ધમાં ગ્રેટબ્રિટનનું કરજ વધીને ૬૧૧ અબજ પૌન્ડનું ચાલુ હતું. આ મહાયુદ્ધમાં એ વધીને ૧૯ અબજ પૌન્ડનું થયું છે. ગ્રેટબ્રિટનની પ્રભુ ઉદ્યોગવાદી છે. ખેતી ઉપર પ્રભુતા માત્ર ૧૯ ટકા રોક્યા છે. બાકી ઉદ્યોગોમાં રોકાયેલાં છે, એ દેશ ઉદ્યોગપ્રધાન છે. ૧૯૩૧માં ગ્રેટબ્રિટન સોનાનું ચલણ મૂકી દીધું હતું, ત્યારથી કાગળીઆના ચલણને એ દેશમાં વીકાસ થયો છે. ઉદ્યોગોથી એ દેશ ખૂબ ધનાઢ્ય થયો છે, ગ્રેટબ્રિટન પોતાની પ્રભુની જરૂરિયાતના માત્ર ૪૦ ટકા ખોરાકી પેદા કરતું હતું. સાઠ ટકા ખોરાકી પરદેશીથી મંગાવવા પડતી હતી. ૧૯૧૪-૧૮ના યુદ્ધમાં શરારોની રાણી તરીકે એનું બિરદાવેલું ગયું હતું. પછળથી એણે મોટે ભાગે મેળવી ઝીંપું હતું સાગરની રાણી તરીકે એનું વર્ચસ્વ ચાલુ રહ્યું હતું. યુ. સ્ટેટ્સ એક અમેરિકા, એની પાસે ૧ અબજ પૌન્ડ ગયા વિશ્વયુદ્ધના લેણા પટે આપતું હતું.

તેમાંથી મોટી રકમ બ્રિટન યુ. સ્ટેટ્સને આપવાની ના પાકી હતી. ગ્રેટબ્રિટનના વેપાર આખા જગતમાં ન્યાયક છે. જર્મનીની મોટી હરીફાઈ ખતાયેનકેન પ્રકારથી ગ્રેટબ્રિટન પોતાના હરિયાપારના વેપારને સાચવી રાક્યું હતું.

વિક્ષયુદ્ધ સમયે ગ્રેટબ્રિટન પોતાનાં સર્વે સાધનો યુદ્ધ પાછળ રોક્યાં છે. ખતાં એણે થોડા થોડા પદાર્થોની પેદાશ ચાલુ રાખી છે; પરંતુ જર્મન સમગ્રીનાં એ અંશો વેપારી રમીટરોને મોટી સંખ્યામાં ફાટાડી દીધી હતી. બ્રિટનની પેદાશ અને ખર્ચ નીચે સુજળ હતાં.

ખર્ચ	ખર્ચ		પેદાશ	
	૧૦ લાખ પૌન્ડ	૧૦ લાખ પૌન્ડ	૧૦ લાખ પૌન્ડ	૧૦ લાખ પૌન્ડ
૧૯૩૮-૩૯	૭૭૫		૬૨૭	
૧૯૩૯-૪૦	૩,૮૮૪		૧,૪૦૬	
૧૯૪૦-૪૧	૪,૭૭૬		૨,૦૭૪	
૧૯૪૧-૪૨	૫,૨૮૧		૨,૧૨૭	

આમાં પેદાશ અને ખર્ચ વચ્ચે મોટો ગાળો છે. બ્રિટિશ ખનનથી કરોના મોટો વધારો કરી અર્ધાંથી કાંઈક ઓછી રકમ કરવેરામાંથી પૂરી કરે છે. બાકીની અર્ધોરકમ ઉપારાય છે. ૧૯૪૩-૪૪માં પણ ખર્ચ લગભગ ૬૦૦ કરોડ પૌન્ડનું અને પેદાશ ૨૫૦ કરોડ પૌન્ડની આસરે થવાની હતી, આથી બ્રિટન યુદ્ધખર્ચ માટે ખૂટતી બાકીની રકમ કરવે લે છે. બ્રિટનનું કરજ વધીને ૧૫ અબજ પૌન્ડ બેટલું થયું છે. હજુ પણ યુદ્ધ પૂરું થતાં સુધી એમાં ઘણો મોટો વધારો થશે. એના ન્યાયની દર વરસે અતિશય મોટી રકમ એટલે બ્રિટનની યુદ્ધ પહેલાંની વાર્ષિક પેદાશ લગભગ બેટલું થશે. આ ભાર બ્રિટનને હંમેશા માટે ઉપાડવો રહી.

ગ્રેટબ્રિટન ખૂબ ધનવાન દેશ હતો, પણ યુદ્ધમાં એની સ્થિતિ આર્થિક રીતે નબળી બની ગઈ છે. બ્રિટન પાસે ૫૦૦ કરોડ પૌન્ડની અમેરિકન સિક્કયુરિટીઓ (ભભીનગીરીઓ) હતી. આ સર્વે યુદ્ધમાં ખર્ચાઈ ગઈ છે. બ્રિટનની ચીનમાં ૬૦ કરોડ પૌન્ડની મિલકતો હતી, તે ભપાનના કબજામાં આવી છે. બ્રિટનની મોટી મિલકતો ખાણો, બેન્કો ઉદ્યોગો મલાયા, હોંગકોંગ, બ્રહ્મદેશ અને આબે ભપાને છતેલા બીજા દેશનાં હતી, તે પણ ભપાનને કબજે અર્ધ પડી છે. યુરોપમાં મોટા પ્રમાણમાં બ્રિટનની મિલકતો જર્મનીના હાથોમાં પડી છે. આ સિવાય હિંદ ઉપર બ્રિટન ૪૫૦ કરોડ રૂપિયા માંગતું હતું; પરંતુ યુદ્ધને લીધે હવે હિંદના બ્રિટન ઉપર ૧,૦૦૦ કરોડ રૂપિયા લેણા નીકળે છે. સંસ્થાનાનાં પણ લેણાં છે,

બ્રિટન આર્થિક સંકટમાં હતું. આ યુદ્ધ આગળ ધપાવવા માટે બ્રિટનને નાણાંની મદદની જરૂર હતી. અમેરિકામાં બે નાણું અને ભભીનગીરીઓ હતી. તે વપરાઈ ગઈ હતી. સોનું પણ મોટા ભાગે અપાઈ ગયું હતું. અમેરિકા દારૂ, ગોળા અને વિમાનો માટે રોકડા પેસા લેતું હતું. ૫૦ રક્ષિકાઓ (Destroyers) અમેરિકાએ બ્રિટનને આપી, તેના બદલામાં અંગ્રેજોએ કેટલાક ટાપુઓ અમેરિકાને પડા ઉપરે આપ્યા છે. અમેરિકાનું નાક એવું ભપાને એને ૧૯૪૧ના ટીસેમ્બરમાં યુદ્ધમાં ઉતાવળ. અમેરિકાએ પોતાના સાધોઓને યુદ્ધમાં સહકારીઓ તરીકે આર્થિક મદદ આપી. આ મદદ ઉપાર અને પદાના ધોરણે અપાઈ છે.

યુદ્ધ પછી માત્ર અથવા ફેક્ટરી આપવા જમીન કાપવામાં માત્રે કેનાડા લેણદારને નાણાં પાછાં આપી એના શરત છે. અમાઠીના મહાપુત્રના અમેરિકાના ૧ અબજ પૌન્ડ-૬ ક્રિટને પાછા આપ્યા નથી. આ વિશ્વયુદ્ધના ટક અને જેવી જેવી રીતે નાણાં પાછાં આપીશો, તે જોવાનું છે. આર્થ ૧૯૪૩ સુધી અમેરિકાએ શ્રેષ્ઠક્રિટનની સરકાર અને એના સામાજ્યના વિભાગોને કુલ ૧,૧૮,૭૫,૦૦,૦૦૦ પૌન્ડની યુદ્ધની વસ્તુઓ પૂરી પાડી હતી, તે પછી પણ બીજા એક અબજ પૌન્ડની ક્રિટનની વસ્તુઓ પૂરી પાડવાનો અડસરો છે. આ આર્થિક મદદ યોગ્ય સમયે ક્રિટનને મળી છે. એનાથી જ યુદ્ધમાં વિજય કેળાવ્યો છે. યુદ્ધ પૂરું થવા સુધી આવી આર્થિક મદદ અમેરિકાને આપવી જ પડશે. ચીન અને રશિયાને પણ અમેરિકા ખીરાણુ આપને પડા ઉપર મદદ આપી છે.

ક્રિટનની હાલની સ્થિતિમાં જમીનોનાં વિભાગો અને સમ-મરિનોએ રૂબાદી છે. આથી ક્રિટનના હાથમાં અર્ધી પણ સ્થિતિમાં રહેશે નહિ, એટલે ભવિષ્યના વેપાર માટે પૂરતી સ્થિતિ એની પાસે રહેશે નહિ. નવી બાંધતો સમય લાગશે. તે પહેલાં જુ. રેટરસ પાસે પુષ્કળ સ્થિતિમાં હોવાથી અને એક વરસમાં ૧,૮૦૦ સ્થિતિમાં બાંધતો હોવાથી જગતનો વેપાર યુ. રેટરસને ઘેર લય, તેવી વધી અને લય અંગ્રેજ વેપારીઓને રહે એ સ્વાભાવિક છે, વિભાગો પણ અમેરિકા પાસે તૈયાર અને ઉત્પાદન બંને મોટા પ્રમાણમાં રહેશે. ક્રિટન પાસે મળી એકી સંખ્યામાં રહેશે. એ વિભાગો ભવિષ્યના વેપારમાં જલ્દી આગળ પડશે લાગ લેશે. એટલે અંગ્રેજોને અમેરિકન હરીફાઈની એમાં પણ બીક રહેશે. અત્યારથી જ ભવિષ્યનાં વેપારી વિભાગો માટેની પરિવહ અમેરિકામાં મળશે. ક્રિટન પણ આગમચેતી વાપરી વિભાગી વેપારી વિકાસ માટે લૉક રવીન્ટન જેવા તે ખાખતના ભણનારને નીમી દીધા છે.

શ્રેષ્ઠક્રિટનને આ વિશ્વયુદ્ધમાં મળી ટુકશાની બોગવવા પડી છે. એનાં પુષ્કળ મરદ (લગભગ ૧૦-૧૫ લાખ) તારાજ થયાં છે. જર્મન વિભાગોએ ૧૯૪૦ ના ઓગસ્ટથી ઓક્ટોબરમાં ઇંગ્લેંડમાં જમીન સ્થાપને જંગમ આનાપરાબી કરી હતી. તે હાલ પૂરી રીતે સુધરી નથી, તેવામાં ૧૯૪૪ માં ઉડતાં બોમ્બોએ ૧૦-૧૨ લાખ મરદો, શોકાઠીઓ, પૂઠો, ગોઠીઓ, કારખાનાઓના નાશ કર્યો છે. આ સિવાય લગભગ ૧૦ લાખ માણસોને ઘન થઈ છે, અથવા નાશ પામ્યાં છે. આ ટુકશાની મળી મોટી છે. યુદ્ધ પછી વિજેતા ક્રિટનને પરાજીત રાખ્યો પાસેથી કાંઈ જલ્દી મળવાની વકી નથી, કારણ કે મરી રાખ્યોએ પણ પોતાનાં સર્વવત્ત આ મહા-યજ્ઞમાં હોમા દીધું છે. ઉલ્ટું વિજયી સાથી રાખ્યોને પરાજીત મરી રાખ્યોને યુદ્ધ પાછળ નીલાવવા પડશે, કારણ કે યુદ્ધ પછી આ જર્મની, ઇટાલીની રિયલિટ દયાજનક હશે. સાપ્ત સાપખંધી અને લાવખંધી ક્રિટનમાં કુગાવો થોડો થયો છે.

યુદ્ધ પછી પુનરુદ્ધાર કરતાં ભારે ગંભીર આર્થિક અને રાજકીય પ્રશ્નો મોડું ફાટેલા રાજ્યોની પેઠે વિજેતાઓની સામે ઉભા રહેશે. ક્રિટને આજમાં એકા પાંચ લાખ યુવકો આ યુદ્ધમાં ગુમાવ્યાં હશે. એમની ખોટ કાઢી રીતે પૂરી પડે તેમ તેજ નથી. આ સિવાય અમેરિકાનું મોડું લેણું, એક કરોડ જેટલા યુદ્ધમાં નેહાયેલા સૈનિકોને જલ્દી, મરણ પમેલાં અને માયલ મેલોઓને પેનાનોની પક્ષ મોટી ધમકાવવાની જવાબદારી ક્રિટનને ઉપાવવાની છે.

ક્રિટને લૉક બીજાક્રિટની ચોખ્ખા ઉપરથી એક નવી ચોખ્ખા તૈયાર કરી છે. નાનાં મોટાં ધનવાન, ગરીબ સૌને માટે એક વીમાની ચોખ્ખા છે. તેમાં એકાંત, બીમારી, અસાધ્ય અને અપંગપણાને માટે સરકાર થોડી મદદ આપશે. આ વીમાની ચોખ્ખાના વાર્ષિક ખર્ચ ફેરોડો પોંડોને આપશે. રશિયાની મહત્વાકાંક્ષાને પ્રમ રશિયાના વેપારમાં વાંચે.

અમેરિકાનો વેપાર—આ દેશ ખૂબ ધનવાન છે. જગતનું બાર આના સોનું અને ડસ આના રૂપું એની પાસે રોકમાં છે. એની પાસે કાલસા, લોડું, પોલાડ, વિદ્યુત, તેલ, અનાજ, કપાસ અને બીજાં એટલી વસ્તુઓના ઢગલા પડ્યા છે. એની પાસે લાખો કારખાનાં છેલ્લામાં છેલ્લાં યંત્રોથી સુસજ્જિત છે. આખા જગતમાં એના જેવો ધનવાન બીજો કોઈ દેશ નથી. એની તેર કરોડની પ્રજા સુશિક્ષિત અને સંસ્કૃતિવાળી છે. જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વિદ્યુત, રસાયણો, ભૂસ્તર, ખગોળ, ભૂગોળ અને વનસ્પતિશાસ્ત્રના જ્ઞાનમાં ખૂબ પ્રગતિવાન છે. આવા ધનવાન અમેરિકાને પણ ૧૯૩૦-૩૭ ની મંદી ભારે તકલીફ આપનાર થઈ હતી. એને પણ સોનાનું ધોરણ ફરનિયાત છોડવું પડ્યું હતું. મંદીના કારણે એના ખેડૂતો પાચમાલ થઈ ગયા હતા. લખાને એને નાકની અણી જેવું યુદ્ધમાં ઉતાર્યું છે. જર્મની સામેનું યુદ્ધ કદાચ શિયાળા પહેલાં જ ખતમ થશે, પણ લખાન સામેનું યુદ્ધ ખૂબ સમય (કદાચ બે વરસો) લેશે. અમેરિકાનું યુદ્ધનું અર્થ-શાસ્ત્ર પણ આ મોટા બોમ નીચે બેવડું બની ગયું છે. અમેરિકા યુદ્ધ પાછળ ફરેશ જ અબજ રૂપિયા ખર્ચે છે. એણે એક કરોડ સૈનિકોને તાલીમ આપી તૈયાર કર્યા છે. હાલમાં લગભગ ૪૦ પ્રજાઓ સાથી રાખ્યોના સહકારમાં લડે છે. આ સૈને આર્થિક, સૈનિક અને આધુનિક શક્તિની મદદ અમેરિકા આણુ આપે છે. અમેરિકાએ ૧૯૪૩ના માર્ચ તા. ૧ સુધી ખીરાણુ અને ઉધાર પદા નીચે નીચે પ્રમાણે મદદો આપી છે.

ક્રિટિશ સામાજ્ય	પૌન્ડ	૧,૧૦,૭૫,૦૦,૦૦૦
રશિયા	"	૪૫,૬૫,૦૦,૦૦૦
અબ્ધ પૂર્વ અને આફ્રિકા	"	૩૬,૩૨,૫૦,૦૦૦
ઝાંઝાઈલીયા, ચીન, ન્યુઝી	"	
બ્રેન્ડ અને હિંદ	"	૩૩,૬૦,૦૦,૦૦૦
બીજાં રાજ્યો	"	૧૧,૪૭,૦૫,૦૦૦

કુલ પૌન્ડ ૨,૪૦,૭૬,૫૫,૦૦૦

આમ અમેરિકાએ ૧,૦૦૦ કરોડ ડોલર જેટલી મદદ ખીરાણુ અને ઉધાર નીચે આપી છે. તે પછીની સુલતમાં પણ અમેરિકાએ બીજા ૫૦૦ કરોડ ડોલર જેટલી મદદ આપી હશે. હવે થઈયાં રાખ્યો જર્મનીની કુસરીમાંથી છૂટ્યાં છે, તેમને પણ અમેરિકન આર્થિક સહકાર લેવો પડશે. અમેરિકાની વાર્ષિક પેઠારા કરતાં ત્રણગણા વધારે યુદ્ધ ખર્ચે છે. અમેરિકા પોતાની પ્રજા પાસે મોટી રકમનું નાણું ઉધારાવે છે. આગલા વિશ્વયુદ્ધમાં અમેરિકાના બે અબજ ડોલર મોટા થયા હતા. અમેરિકાનું આંતરિક કરજ સંખ્યાતીત થઈ ગયું છે, છતાં ગયા યુદ્ધમાં એના નાણાં પાછા નહિ આપનારને જ સંયોગ વશ થઈ એને ખીરાણુ કરવી પડે છે.

અમેરિકા ડોલરને હંફાર ઉધ્ય માને છે. એ યુદ્ધના કપરા સંયોગોમાં ફસાઈ પડ્યું છે; પરંતુ અમેરિકાને નબળા

બનેલા જગતના વેપારની જૂળ આસા છે. યુધ્ધને અતે એની પાસે પાકી વસ્તુઓ બનાવનારી લાગો કારખાનાં, લાગો વિમાનો, હથોડી રશ્મીયો, લાગો મોટરકારો રહેશે. જગતમાં સામનસંપૂર્ણ કેસ યુદ્ધ પછી માત્ર અમેરિકા જ રહેશે. અત્યારથી જ પોતાના કેસની પાકી વસ્તુઓના નિકાસની મોટી યોજનાઓ કરવા યુ. એટલે તૈયારીઓ કરે છે. યુ. એટલે આવલડા મોટા પ્રમાણમાં સૈનિક, શસ્ત્રો અને અગ્રો તથા રશ્મીયો, મનવારો તૈયાર કરે છે. તે સાથે એનાં સાધનો એટલાં વિશાળ છે, કે એ વેપારી થીએ પણ મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર કરવા માંડ્યું છે. એની જનસંખ્યા અને કારખાનાંઓ એટલા મોટા પ્રમાણમાં છે કે આટલા મોટા પ્રમાણમાં સૈનિક અને વાણિજ્યની વસ્તુઓ બનાવી શકે છે.

હમણાં રોકે વસ્તુઓ (પાકી કારખાનાંમાં બનેલી) ની કિંમત પાંચથી ઓછી ગઈ છે. ડૉલરના પૂનરીઓ એના પૂરો લાભ લેવા માગે છે, એ વિશ્વયુધ્ધ પૂરે થયા પછી પણ ચાર પાંચ વરસો સુધી વસ્તુઓની માંગવારીની સંપૂર્ણ અસર રહેશે. અમેરિકા એના પૂરો લાભ ઉઠાવશે. બ્રિટિશ આર્થિક લોભોની સાથે અમેરિકન લાભોની અપહ્રામણ જરૂર થશે, એવા લણીને ભય રહે છે. બને વસ્તુ લણી કરીને સમસ્યાઓ બનેની સમજીકરે ઉઠેલાની રહેશે. રશિયાની મહત્વાકાંક્ષા પણ મોટા પ્રમાણમાં મોડું કાંડશે. તેને પણ સંતોષની રહી. જગત આખાના વેપાર અમેરિકા, અંગ્રેજી અને રશિયા એ ત્રણે વિજેતાઓ પોતામાં વહેંચી લેવા કાંઈ સંજીવની ઉપર આવે તો બનવાનું છે.

અમેરિકાના લાભો કેમ ભળવાય તે એ ભણે છે. એને પણ શરૂઆતમાંથી જ તરીકે રાત્રી પાઈ ભળવાની નથી, પણ લાંબી પડેલા કેસોને પુનરુદ્ધાર કરવાની જરૂર પડશે. એમાં અમેરિકન ડૉલરની જૂખ સંતોષારો. હમણાં ડમ્પન્ટ કાલ ખાતે ભવિષ્યના પ્રભુ સંપાદવાની રૂપરેખા અનુભવીઓ મારફતે તૈયાર થાય છે. તે પ્રમાણે આઠ મોટા રાજ્યોની કાઉન્સિલ સમન્વય, લાગવગ અને દલાણથી જગતની સુલેહ સાથવવા પ્રયત્નો કરશે. તેમ ન બને તો છેવટે આ કામ માટે આસ રાખેલા સૈન્યબળો પણ ઉપયોગ કરી યુદ્ધની આગને છુટાવશે. રશિયા, બ્રિટન, અમેરિકા, ચીન અને પાછળથી કાન્સ એના યુગ્મ સરખો રહેશે. હમણાં શરૂઆતે જગતની, ભવાન સાથે કેવી રીતે વર્તવું તે સર્વે ભવિષ્ય ચોક્કસ કરશે.

રશિયાનો વેપાર—રશિયામાં સામ્યવાદીઓનું શાસન છે. મજબૂતીઓ રૂપી હાડકાંઓથી એનાં શરીરનું બધારણ બન્યું છે. સામ્યવાદી સોવિયેટ રશિયા અને રૂડીવાદી તથા શાહીવાદી અમેરિકા અને બ્રિટન વચ્ચે ભૂતકાળમાં પૂરો અણબનાવ હતો. સોવિયેટ રશિયાની રાજ્યનીતિના ભૂતકાળમાં અંગ્રેજી મોટા પ્રધાન મિ. થર્ચિલ્ડે લેવા થોડા જ વિરોધી હશે; પરંતુ સમય બદલાયો છે. મહાયુદ્ધમાં જર્મની સામેના સામાન્ય શત્રુત્વે રશિયા અને અંગ્રેજી અમેરિકાને એક પક્ષમાં આવ્યાં છે. જર્મની સામેના મહાયુદ્ધમાં રશિયાએ જે શક્તિ, વીર્ય, સંગઠન, મોટી દીર્ઘચિંત, અજંતેન, ધીરજ, કિંમત બતાવ્યાં છે, તે જગતના ઇતિહાસમાં અનુદેહ છે. રશિયાએ આ મહાયુદ્ધમાં ખરેખર જીવ્ય પ્રકારનાં શૌર્ય અને યુદ્ધન્યવસ્થાશક્તિ દેખાડ્યાં છે. એણે આખરે શત્રુઓનાં નવાં કારખાનાંઓ યુદ્ધસમયમાં જ તૈયાર કર્યાં છે. રશિયાએ ઠેક ઠેકાડે એટલા યુધ્ધોને આયુધિક

તાલીમ આપી યાત્રિક શસ્ત્રોથી ચલાવવામાં એમને તૈયાર કર્યાં છે. યુદ્ધ પછી આ યંત્રશાસ્ત્રમાં નિષ્ણાન યુવકો સરસ કારીગરી ભવિષ્યમાં બનશે. રશિયાએ પોતાની વિકાસ જગતમાંથી ભલે ભલતાં બની જાય તો શી કાંઈયું છે. અમેરિકા પછી એના બીજા નંબર કાચા દ્રવ્યોની પેદાશમાં છે. એ કાચાં દ્રવ્યોને પાકાં બનાવવા રશિયા પાસે લાગો કારખાનાંઓ છે. આ કારખાનાંઓમાં રશિયા હમણાં જર્મની સાથે યુદ્ધ લડવા શક્તિઓ બનાવે છે. યુદ્ધ પછી એમાંથી કાચી વસ્તુઓની પાકી વસ્તુઓ બનાવવાની રશિયા સમર્થ જરૂર કરશે. રશિયા એક મહાન મહારાજ્ય તરીકે આ યુદ્ધમાંથી પ્રકાશમાં આવ્યું છે. એ પોતાની લાગવગ અને વેપારનો ભાર વિકાસ કરવા માટે છે. સોવિયેટ રશિયાના જે ઉદ્યોગો છે. વાણિજ્યના આખા જગતમાં વિકાસ કરશે. અને અને તે દ્વારા સામ્યવાદનો પ્રચાર કરશે. સામ્યવાદનો પ્રચાર એ રશિયાનો યુગ્મ આદર્શ છે. તેવા વાણિજ્ય દ્વારા સિદ્ધ થતા હોય તો પણ ભલે અથવા તેમ ન બનેલા યુદ્ધ દ્વારા આ આદર્શને સિદ્ધ કરવાનો રશિયાના સામ્યવાદનો સિદ્ધાંત છે.

રશિયાની પાસે મોડું કામ ભવિષ્યમાં દિગ્ધ પાસે ખડું દેખાય છે. જર્મન સેનાઓએ હથોડી રશિયન માનકંઠિયા અને શહેરોની, લાગો જેટરોની, કારખાનાંઓની, ખાણોની, રસ્તાઓની જે પાયમાલી કરી છે, તેની પુનરચના કરવી. આ કામ કર્યા પછી રશિયા પોતાના ઉદ્યોગોને યુદ્ધસમયમાં જે અવિરત વિકાસ થયો છે, તેને લાભ જગતને આપશે. રશિયાની પાટોશના ચાર રાજ્યો (શિન્હેન્ડ, ઇસ્ટોનીયા, લેટવીઆ અને લીથુનીઆ) પાકેકનાં રાજ્યો, રમાનિયા, બલ્ગેરીઆ, યુગોસ્લાવીઆ અને યુરૅપના બીજાં રાજ્યો હંગેરી, ઝેકોસ્લોવેકિયા, પોલાન્ડ આ સર્વમાં રશિયાની રાજ્યદારી લાગવગ યુગ્મયત્વે રહેવી ભણેએ. એવી મજબૂત માગણી યુદ્ધ પછી સુલેહ પરિષદમાં રશિયા ચૂકશે. આ ચાલતા મહાયુદ્ધમાં રશિયાની શક્તિ એટલી અપેક્ષા અને બળવાન પૂરવાર થઈ છે, કે રશિયાને અટકાવી રાખવાની શક્તિ કે દરતા કોઈ મહારાજ્ય બતાવી શકે તે માટે શંકા છે. બળવાનને હાંડવાની કોઈ ઉમેદવારી કરે નહિ. જર્મનીના નાતીશીવાદનો નાશ સર્વે રાષ્ટ્રો રાજ્યો કરવા માગે છે અને વિજેતાઓ જરૂર એને સમૂળગો વિનાશ કરવા સર્વે પગલાંઓ લેશે. જર્મનીને તે પછી સામ્યવાદમાં રૂપાંતર થવું, એ જર્મની માટે કંદાચ બીજું પગલું સંભવિત છે. અંગ્રેજી-અમેરિકાના સામ્યવાદના પ્રચાર વિરુદ્ધ સખત ઝુંબેશ ઉપાડશે, પણ બળવાન રશિયા કદી પણ આ બંનેનો અનુયાયી બનેલ નથી, બનશે પણ નહિ.

જર્મનીની વેપારનીતિ—આ વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મનીની મહત્વાકાંક્ષા યુરોપમાં અકર્તા બની આપાર દ્વારા નાતીવાદનો વિકાસ કરી અગ્રણ સંપત્તિ મેળવવાનો હતો; પરંતુ તેમાં તો એને નિષ્ફળતા મળી છે. એના પરાજય ૧૯૪૫ની સાલમાં ચોક્કસ દેખાય છે. પરાજય જર્મની એકદમ પાષપાલ થઈ ગયાની પાકી સંભાવના છે, છતાં આ સંભવાન પ્રભ એટલી સશક્ત અને પ્રાણવાન છે, કે એ ક્યારે વખત ક્યારેયેલી રહેશે નહિ. પાંચ પચીસ વર્ષો સુધી એની કિંચાશક્તિ સાથી રાજ્યો કુકિંટ રાખી શકશે; પરંતુ આખરે એનાં સ્વર્નાં ફો, તેવે માગે એ પ્રભ દોરશે. જર્મની યંત્રશાસ્ત્રમાં ખડુ જ નિપુણ છે. એણે સરસ પાકી થીએ બનાવી શકે છે. કયા વિશ્વયુદ્ધમાં પાંચ

વર્ષે સુધી એમના હાથમાંથી પરદેશના વેપાર હાથ લેવામાં આવ્યો હતો. હતાં એ પ્રભુ ઇશ. બાર વરસમાં આગળ કરતાં થણી મોટી શક્તિ પરાવતી પ્રકારમાં આવી. એણે પોતાનાં વાણિજ્ય, વહાણવટા અને ઉદ્યોગોના પુનરુદ્ધાર કર્યાં આ વખતે પણ એની જ પુનરાવૃત્તિ થશે. એનું ચલણ અત્યંત અગ્રણ્ય થઈ એક પોન્ડના ઇશ લાખ ચાંદીથી પણ ઉપરના ભાવે પહોંચી શકે, હતાં જર્મનીના પાયામણ થયું નહિ.

કાન્સનો વેપાર—ચાર વર્ષથી જર્મન પ્રેસીડીયોની કાન્સ હવે છૂટવાની આણી ઉપર છે. કાન્સની પ્રભુ પણ પ્રાણવાન છે. હમણાં એણે વેપારઉદ્યોગ અને વહાણવટાં જોયાં છે. એનું અર્થશાસ્ત્ર પાંગળું ખીની ગયું છે, હતાં એ દેશની પ્રભુ પાંચ સાત વર્ષમાં ફરી એવનવતી થઈ, ઉદ્યોગ વેપાર અને અર્થશાસ્ત્રને મોટા વિકાસ થઈ શકશે, કારણ કે પ્રભુ સુરક્ષિત અને વિજ્ઞાનવાદી છે. સુલેહ સમયે એનાં સંસ્થાના પણ એને પાછાં મળી જશે. એનું અર્થશાસ્ત્ર જોરવાહ ગયાં છે, તે ઠેકાણે આવનાં થોડાં સમય (ધોર્સ વરસો) જરૂર લેશે.

બેલ્જિયમ, હોલેન્ડનો વેપાર—આ પણ મોટા ઉદ્યોગવાદી દેશો છે. જર્મનીના કંબલમાં ચાર વરસ સુધી આ ઔદ્યોગિક દેશો રહ્યા. આ બંને દેશો ભારે શાહીવાદી છે. એમના યુરોપના કંદ કરતાં થણા પ્રમાણમાં મોટાં એમનાં સંસ્થાનો છે. હમણાં એમના ઉદ્યોગો જોરવાહ ગયાં છે; પરંતુ યુદ્ધ પછી આ પ્રભુએ વેપાર અને ઉદ્યોગો ફરીને ઉચ્ચ રીતિ બજાર પામશે. આવાં નાનાં બળવાન રાજ્યોનું અસ્તિત્વ ટકાવી યુરોપમાં સમગ્રતા રાખવાની નીતિ અંગ્રેજોની છે, એટલે એમને અને એમના વેપારઉદ્યોગને અંગ્રેજોને જરૂર ટેકો આપશે. એમની જોરવાહ ગયેલી અર્થનીતિને ફરી ઉદ્ધાર થતાં સમય લાગશે.

હિંદના વેપારઉદ્યોગ—હિંદનો વેપારઉદ્યોગ ચાલુ યુદ્ધની ગાઢ છાયામાં આવી ગયો છે. વેપારીઓના વેપાર અને ઉદ્યોગપતિઓના ઉદ્યોગો યુદ્ધનું કાર્ય આગળ કપાવવા માટે હિંદી સરકારે પોતાના સ્વાધીનતાં લીધા છે. હિંદી વેપારની સ્થિતિ ૧૯૪૨-૪૩ અને ૧૯૪૩-૪૪માં સારી રહી હતી, કારણ કે ભાવે થઈતાં હિંદી વેપારીઓને મોટો લાભ થયો છે. આ લાભ કુલ દેશોક લાખની સંખ્યાની મર્યાદામાં આવતાં મોટા ઉદ્યોગપતિઓ, નાના ઉદ્યોગોના માલિકો, મોટા વેપારીઓ, નાના વેપારીઓ, દુકાનદારોને થયો છે, પણ આમપ્રભુને એવડો મોટો લાભ મળ્યો નથી, કારણ કે એમની પાસે લાભ મેળવવા એવી કંઈક વસ્તુ નહોતી; પરંતુ અતિશય મોંઘાવાદને લીધે હિંદી જનતાનું જીવનપોરણ બહુ મોંઘું થયું છે. સાધારણ કુટુંબ પોતાના જીવનનું પોરણ ચાળીશથી પચાસ રૂપિયામાં સગવડથી નભાવી શકતું હતું; પરંતુ હવે ૮૦ રૂપિયામાં પણ સંકડામણ જોગવવી પડે છે. ગરીબવર્ગ આ મોંઘવાદથી ત્રાસી ગયું છે. હિંદમાં યુદ્ધને નફો વેપારી અને ઉદ્યોગપતિઓ ખાઈ ગયો છે. ન્યારે સાધારણ જનતાને આ લાભ મળ્યો નથી. વસ્તુઓના ભાવ થણા વધી ગયા છે. ત્યારે પગાર અને મજૂરીની રેણ માત્ર ૫૦ થી ૬૦ ટકા વધ્યા છે. મોંઘવાદીનું ભથ્થું પણ ૨૫ થી ૪૦ ટકાની મર્યાદામાં આવી ગયું છે.

હિંદનો વેપાર રશિયોના અભાવે મર્યાદિત ને પ્રમાણમાં વધુ થઈ ગયો છે અને આમદાની તથા વિકાસ વેપારની રકમો

નાની થતી ભય છે. ૧૯૪૪ ના મધ્ય અને આખરી ત્રિત્રિમાસ વેપારીઓ પાસેથી સરકારી ભાવખંધી અને નાકાખંધીને લીધે વેપારતંત્ર ભંગી ગયું છે. તેમાં જે મોટા નફો હતો, તે અસ્થાયી ભાવખંધીને લીધે વૃક્કશાનીનું ફપ આવતું ભય છે. રૈલ્વેના વેગનોની અચૂત હોવાથી હિંદનો આંતર વેપાર પણ થઈ ગયો છે.

હિંદમાં નોટના ચલણના પાંચ ગણા કુગવાને લીધે નાણાંની છૂટ ખૂબ થઈ પડી છે. બેંકો પાસે પુષ્કળ નાણું લોકોએ જમા કરાવ્યું છે. સરકારને યુદ્ધ માટે નાણાંની પુષ્કળ જરૂરિયાત છે, પણ નાણાંની ખૂબ છૂટ હોવાથી અને કયાંય પણ રૈકવાની બીજી વસ્તુઓ ન હોવાથી સરકારને સસ્તો ન્યાલો પુષ્કળ નાણું મળે છે. સરકારની ચલ ટકાની લોના ખપી ભય છે. પરસ્પરનું બેંકોનું ન્યાય ટકા છે અને સરકારના ટ્રેઝરી બિલો પણ અડધાથી પોણા ટકાના ન્યાલે ખપી ભય છે. બેંકો પાસે પુષ્કળ રૈસા ધોરવા માટે પડ્યા છે, પણ લેનારા બહુ થોડા છે, એટલે બેંકો સરકારી ભંડોળગીરી વધારે પ્રમાણમાં ખરીદે છે. નાણું સસ્તું છે, એટલે વસ્તુ ભાવો વધે છે. સ્વાધાર મિલકતોના ભાવો પણ આસમાને ચડવા લાગ્યા છે.

સોનાના ભાવ રૂ. ૮૦ (તોલા ઉપર) સુધી પહોંચ્યા હતા; પરંતુ રીઝર્વ બેંકે સોનું વેચ્યાથી અને કંઈક વિચર્યાની આશા બંધાવાથી સોનાના ભાવ થઈ રૂ. ૬૨ થી ૬૭ વચ્ચમાં ફર્યા કરે છે. થાંદીના ભાવ ૧૪૦ ના મથાળે પહોંચ્યા હતા, તે ૧૨૦ થી ૨૨ હેરાફેરી થયા કરે છે, તેના લેણા રૂપિયા ૧,૦૦૦ કરીડ બ્રિટિશ સરકાર પાછા આપવા માગતી નથી. તે ક્યારે ને કેવી રીતે આપશે એ બાબત પણ જ્ઞાન થરાવે છે. હિંદને ખરાણ અને પદ્ધતી રૂબે ૧૯૪૩ ના બન્યુઆરી સુધી ૩૦ કરીડ ડૉલરના માલ અમેરિકાએ પૂરો પાડ્યો હતો. આમાં હાર્ગોળો ને શસ્ત્ર-સામગ્રી, હથિયારો, રૈલ્વેના સાધન સિવાયના અનેક પદાર્થો હતા. ન્યારે હિંદ ભયટનું કાપડ, અખરખ અને બીજા પદાર્થો અમેરિકાને પૂરાં પાડે છે.

હિંદમાં યુદ્ધને લીધે ચાલુ ઉદ્યોગોના સરસ વિકાસ થયો છે; પરંતુ નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવા માટે યંત્રો યુરોપથી આવતાં નથી. હિંદમાં હજુ યંત્રો બનાવવાના ઉદ્યોગ સ્થપાયો નથી. હિંદમાં એન્જિનો બનાવવાના ઉદ્યોગ ન્યાં સુધી દાખલ ન થાય, ત્યાં સુધી હિંદને હમેશાં ઔદ્યોગિક વિષયમાં પરાધીન રહેતું પડશે. યુદ્ધને કારણે હિંદમાં રશિયો, વિમાનો અને મોટરોના ભાગો સંયુક્ત કરવાના ઉદ્યોગને સારો ટેકો મળ્યો છે; પરંતુ મૂળભૂત ઉદ્યોગો જેવા કે એન્જિનો ન્યાં સુધી હિંદમાં ન બને, ત્યાં સુધી ઔદ્યોગિક વિકાસ શક્ય નથી. યુદ્ધ પછી મોંઘા ભાવનાં યંત્રો હિંદ માટે ઇચ્છેડથી ખરીદારો. તેમાં હિંદને મોટું આર્થિક વૃક્કશાન થવાનું. હિંદને ઉદ્યોગોના ભાવિ વિકાસ માટે ભારે આશાઓ છે. ઉદ્યોગપતિઓએ એને માટે યોજના પણ કરી છે, પણ સ્વરાજ વગર અમલ કાણ કરશે ?

ગૃહઉદ્યોગોના વિકાસ યુદ્ધને અંગે મોટા પ્રમાણમાં થયો છે. તેમાં પણ હાથકાપડ વણવાનો અને બીજા થણા ઉદ્યોગોના સારો વિકાસ થયો છે; પરંતુ યુદ્ધ પછીની પરદેશીઓના સંખ્યજો ઉત્પન્ન થયેલા માલની હરીફાઈ સામે આપણા ગૃહઉદ્યોગો ટકી શકશે કે કેમ એ વિચાર આશાભરક નથી. હમણાં થણા નાના નાના યંત્રઉદ્યોગો અમલમાં આવ્યા છે; પરંતુ યુગ્મચત્તે લક્ષ્ય

જરૂરીયાતના છે. તેમાં રણગ્રામીઓ, હોરીઓ, નાની સ્ટીમરો, વહાણો, ફાઈગોઓ, મશીનગનો અને તોપો આવી ભવ્ય વિમાનોની પણ નાને પાયે શરૂઆત થઈ છે, પરંતુ વિશ્વયુદ્ધ પછી આ બધા ઉદ્યોગો પણ યુદ્ધની સાથે જ અટકી પડ્યા. અંગ્રેજો આપણને ઔદ્યોગિક બાબતમાં આગળ વધવા દેશે નહિ. દેવા માંગતાં જ નથી. અંગ્રેજો પોતાના દેશની પાછી વસ્તુઓ હિંદમાં કેમ ખર્ચે તે માટે વધારે આદર છે.

હિંદમાં મોટરના અનેક કારખાનાંઓ સ્થાપવા માટે કંપનીઓ ઉભી થઈ છે, પરંતુ એ બધી યુદ્ધ પછી અસ્તિત્વમાં આવે એવી આશા છે. હાલ તો નાણાં સરકારી હોનામાં રોકેલી. હિંદમાં એક એથ્યુનિયમનું કારખાનું, રબરનું ટાયર બનાવવાનું કારખાનું આમ બે કારખાનાં સ્થપાયાં છે. રેશમના વિકાસ માટે પ્રયત્નો થતા ભવ્ય છે. છતાં એ સર્વે હજી ધુંટળીયાલર છે. હિંદના ઉદ્યોગો યુદ્ધ પછી પણ યુવાનીમાં આવે એવી આશા ઓછી છે. નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવાની ઇચ્છાના અમલ કરી શકાય એવા સંજોગો નથી.

આખા વર્ષમાં પૌન્ડ અને રૂપિયા ૧ શિ. ૬ પેન્ડના ભાવે કુટિયામણ ચાલુ રહ્યું હતું. નાણાંની ચારી છૂટ હતી, પરંતુ કુટિયામણનો ભાવ વધારવા બ્રિટિશ સરકાર દબાણ કરશે એવી ઉશ્કેલી વાતો કાને અપડાય છે. હિંદમાં હાલ તો સર્વે યુદ્ધની કોઇને કોઈ કાર્યમાં રોકાયેલ છે. જે આર્થિક છૂટ વેપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓને દેખાય છે તે યુદ્ધ પછી નથી રહેવાની. હિંદને ખેતરોની અછતને પ્રશ્ન પણ ચાર પાંચ વર્ષ સુધી અકળાવશે. કારણ કે હિંદ પોતાની પ્રજા માટે પૂરતો ખેતરકે પેના કરી શકતું નથી. હસ્થાનમાં સરકારી સેન્ટ્રલોના ખર્ચે કુલેને ભુરો વધતો ભવ્ય છે. ભૂપાન સામે બ્યારે યુદ્ધ શરૂ થાય, મોટે પાયે શરૂ થાય ત્યારે હિંદ હરોળ એક કરોડ રૂપિયા એટલે વાર્ષિક ૩૩૫ કરોડ રૂપિયા ખર્ચશે, પણ હિંદની પેદાશ હમણાં છે તેથી બહુ વધે એવી આશા ઓછી છે. એટલે હિંદી સરકારના અર્થશાસ્ત્ર માટે પણ ભવિષ્ય કટીનાઈથી ભરેલ છે. હિંદી સરકાર પોતાના ૧૦૦૦ કરોડ રૂપિયાનાં ભેણાં પટે બ્રિટિશો પાસે ૪૦૦ કરોડ રૂપિયાની કિંમતના વિચુત્તા યંત્રો મંગાવે છે એવી અશ્વા છે.

વેપાર સાથે સંબંધ ધરાવતાં ખાતાંઓ

વેપાર ખાતું—(કમર્સિયલ ઇન્ટેલીજન્સ રીપોર્ટ-મેન્ટ) ૧૯૦૫ માં આ ખાતું કલકત્તા ખાતે ખોલવામાં આવ્યું છે. તેમાં આંકડા ખાતાનો પણ સમાવેશ થાય છે. તે ખાતાનું જુદું અસ્તિત્વ ૧૯૨૨ માં બંધ પડ્યું. આ ખાતાનું મુખ્ય કાર્ય નિકાસને દૈનિક રાખીને હિંદના વેપાર સંબંધી ખબરો એકઠી કરીને તેનો પ્રચાર કરવાનું છે. આ ખાતું વેપાર સંબંધી પૂછપરછના બાબો આપે છે. વેપારીઓની ઓળખાણ કરાવે છે, તથા બીજા દેશોમાં વેપાર સંબંધી ખબરો આપે છે. વેપાર સંબંધી જુદાં જુદાં પ્રકારોનો બહાર પડે છે. આ ખાતાની હેઠળ 'આંકડા સંશોધન શાખા' પણ ઉભાડવામાં આવી છે. ખાતું, લંડન, હમ્બર્ગ તથા મિલાનના ટ્રેડ કમિશનની મારફત યુરોપના વેપારી કેન્દ્રના વેપારની ખીજવણીની ખબર આપે છે. આ ખાતાની ડેખરેખ નીચે વેપારી પુસ્તકાલય તેમજ વાંચનાલય પણ ચલાવાય છે.

ખાણ ખાતું—૧૯૦૨ માં આ ખાતું સ્થપાયું. તે હિંદની ખાણોના કાર્યદાના અમલ માટે મુખ્યત્વે જોખમકાર છે. આ ખાતાનું મુખ્ય સ્થળ ધનબાંધ છે. દેશની ખાણો સંબંધી જળવણી સાથે આ ખાતું નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે.

જકાત ખાતું—હિંદી સરકારના મહેસુલખાતા સાથે જોડાયેલ 'સેન્ટ્રલ ઓફ ઍક્સ રેવન્યુ'ની સત્તા નીચે આ ખાતું ચાલે છે. જકાતખાતાની મુખ્ય આયાત જકાતને અંગે છે.

ભૂગર્ભ વિદ્યા ખાતું—આ ખાતાની પ્રવૃત્તિમાં, હિંદનો ભૂગર્ભનો નકશો તૈયાર કરવાનો તથા હિંદના બનીને સંબંધી માહિતી એકત્ર કરીને તેનો પ્રચાર કરવાનો, સમાવેશ થાય છે. આ ખાતાના વડા હિંદી સરકારની ખાનગી સંબંધી પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ ધરાવે છે. હિંદી સંપ્રદરશાનના ભૂગર્ભ વિભાગને ન્યવસ્થિત રાખવાની અને તેની ન્યવસ્થા કરવાની જોખમકારી આ ખાતા પર છે. ખાતું અનેક પુસ્તકો પ્રગટ કરે છે. ભૂગર્ભનો સંપ્રદ હિંદી સંપ્રદરશાનના ભૂગર્ભ વિભાગના રાખવામાં આવે છે. આ ખાતું સરસ પુસ્તકાલય પણ ચલાવે છે.

પેટન્ટ ઍક્સીસ—'કટ્ટોલર ઍક્સ પેટન્ટસ' અને કોઝાઈન્સ' નામથી ઓળખાતા એક અધિકારીની સરમુખત્યારી નીચે આ ખાતું ચાલે છે. એની ઍક્સીસ કલકત્તામાં છે. 'પેટન્ટ' અને 'કોઝાઈન્સ' રચરચ કરવા સંબંધી બધો પત્રન્યવહાર તેની સાથે કરવાનો હોય છે.

હિંદી રેટર ખાતું—'રેટર્સ' પરચેઝ કમિટી'ની બહામણને અંગે આ ખાતું ૧૯૨૨ ના બન્યુઆરીમાં ખોલવામાં આવ્યું. માત્ર ખરીદવાના નિયમો પ્રમાણે અનાજની ચીજો, દવાનો સામાન, વિનાશક દારૂઓ, રેશનરી અને બીજા કેટલીક વસ્તુઓ સિવાય, અન્યથા સરકાર માટે તથા નાના સ્થાનિક વકિલત માટે હિંદ તથા પરદેશમાં, બધી વસ્તુઓ ખરીદવાનું તથા ખાતાએ ખરીદ કરેલી અથવા તે બીજાં ખાતાઓએ રીપી મંગાવેલી વસ્તુઓને તપાસવાનું આ ખાતાનું મુખ્ય કામ છે.

વેપારના કેટલાક આંકડાઓ :

હિંદને કયા કયા દેશ સાથે વેપાર છે ? તે નીચે આપેલા કોઠા પરથી સમજશે.

	આયાતના	નિકાસના
દેશ	સાલ	ટકા
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય	૧૯૩૮-૩૯	૩૦.૫
"	૧૯૩૯-૪૦	૨૫.૨
"	૧૯૪૦-૪૧	૨૨.૬
જર્મની	૧૯૩૮-૩૯	૮.૫
"	૧૯૩૯-૪૦	૪.૦
ભૂપાન	૧૯૩૮-૩૯	૧૦.૧
"	૧૯૩૯-૪૦	૧૧.૭
"	૧૯૪૦-૪૧	૧૩.૭
યુ. સ્ટે. (અમેરિકા)	૧૯૩૮-૩૯	૧.૪
"	૧૯૩૯-૪૦	૬.૦
"	૧૯૪૦-૪૧	૧૭.૦
કાન્સ	૧૯૩૮-૩૯	૦.૬
"	૧૯૩૯-૪૦	૦.૬
"	૧૯૪૦-૪૧	૦.૪
નેપથેન્ડઝ	૧૯૩૮-૩૯	૦.૬
"	૧૯૩૯-૪૦	૦.૬
"	૧૯૪૦-૪૧	૦.૩

હિંદના વેપારના ૧૯૩૭-૩૮ થી ૧૯૩૯-૪૦ સુધીના વેપારના આંકડાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

વેપાર	૧૯૩૭-૩૮ (રૂપિયા હજારમાં)	૧૯૩૮-૩૯ (રૂપિયા હજારમાં)	૧૯૩૯-૪૦ (રૂપિયા હજારમાં)
હિંદના કંઠાનો વેપાર	૮,૭૦,૨૮૧	૮,૦૨,૪૫૮	૭,૩૮,૬૬૧
મુનાઇટેડ કિંગડમથી થયેલ આયાત	૫,૧૬,૧૦૦	૪,૧૭,૩૦૦	૪,૧૧,૨૦૦
મુનાઇટેડ કિંગડમથી થયેલ નિકાસ	૧,૪૪,૩૦૦	૫,૪૬,૩૦૦	૭,૪૮,૭૦૦
નળાનમથી થયેલ આયાત	૨,૨૧,૬૦૦	૧,૫૦,૦૦૦	૧,૬૨,૬૦૦
" " નિકાસ	૧,૮૫,૧૦૦	૧,૫૦,૦૦૦	૧,૪૧,૧૦૦
પરદેશી સાથેના દરિયાઈ વેપાર : આયાત	૧,૮૬,૨૦૦	૧,૫૧,૭૬૦	૧,૪૭,૫૦૦
આયાત થયેલ માલમાં હીરા, મોતી અને			
જવરાતની કીમતી વસ્તુઓની કીમત	૧,૮૬,૨૦૦	૧,૩૬,૪૦૦	૩,૫૦,૧૦૦
પરદેશી સાથેના દરિયાઈ વેપાર :			
નિકાસ અને પુનઃ નિકાસ	૧૭,૩૭,૦૬૦	૧૧,૬૨,૧૦૦	૧૭,૫૦૦
નિકાસ થયેલ માલમાં હીરા, મોતી અને			
જવરાતની વસ્તુઓની કીમત	૪૫,૬૦૦	૧૭,૫૦૦	૨૫,૪૦૦
હિંદમાં થયેલી ખીણોની આયાત	૨૩,૦૩૪	૨૨,૧૦૦	૨૧,૬૧૫
હિંદમાં થયેલી તમાકુની આયાત	૮,૫૪૮	૧૦,૪૫૫	૧૧,૬૬૬

વેપારનાં તથા કારખાનાનાં મુખ્ય સ્થાનો :

મુંબઈ—રેના વેપાણ માટેનું મુખ્ય કેન્દ્ર હોવાથી હિંદમાં ઔદ્યોગિક સ્થળોમાં એનું સ્થાન નિરાણું છે. મુંબઈના વેપાર મોટા પ્રમાણમાં હિંદીઓના જ હાથમાં છે. તેથીબીમાં માટે મુંબઈની બનર ખૂબ અગત્યની ગણાય છે. ત્યાં તેથીબીમાં પીલવાના તથા તેને શુદ્ધ બનાવવાના મોટા ઉદ્યોગ ચાલે છે. ત્યાંની ૩ અને કાપડની મિલોની વ્યવસ્થા પણ હિંદી-ઓના જ હાથમાં છે.

કલકત્તા—શાણના ઉદ્યોગનું આ મુખ્ય શહેર છે. આથી એ હિંદના વેપારનું ખૂબ અગત્યનું મથક છે: બંગાળની લગભગ બધી મિલો હુગલીના કિનારા પર આવેલી છે. આ સિવાય કલકત્તામાં ચોખાની મિલો, આટાની મિલો, ઘાનાં કારખાનાં, તેલની મિલો, બીડનાં તથા ચામડાનાં કારખાનાંઓ તથા દિવાસગીનાં કારખાનાંઓ છે. આની નિકાસનું મુખ્ય કેન્દ્ર પણ કલકત્તા જ છે. સાથ, અત્તરો, એનેમલના સામાન, કાચનાં વસ્તુઓ, ગેસનાઇઝ સામાન, સેલ્યુલોઇડ તથા શીંગડામાંથી બનતી વસ્તુઓ, પૂઠાંની પેપરો, મોટી ટેપીઓ તથા વોટરપ્રુફ કપડાં વગેરે ઘણી વસ્તુઓનાં ઉદ્યોગોનું ઉદ્ભવ સ્થાન છે. 'કાલરાણ' સ્થાન પણ ત્યાંના વેપારમાં ખુબ મહત્વનું છે. કમાનાં વિનાના ચામડાની મોટી નિકાસ પણ આ જ શહેર કરે છે. ગયા વિશ્વયુદ્ધની અસર કલકત્તાને લાગવાથી તેના વેપારને ખુબ નુકશાન થયું હતું, પણ ૧૯૨૧-૨૨ થી ૧૯૨૮-૨૯ સુધી તેણે એકધારી પ્રગતિ કરી. એ પછી આર્થિક તંગીને લઇને ત્યાંના વેપાર ઓછો થઈ ગયો છે. હિંદના બીજા કોઈ પણ બંદર કરતાં કલકત્તાને વેપાર વધારે છે. કારણ કે ગંગા નદીનું તે મુખ્ય બંદર છે.

કરાંચી—કરાંચી એ હિંદનું ત્રીજા નંબરનું બંદર છે. સિંધ, પંજાબ એ બંને ક્ષેત્રો પ્રાંતોના દરિયાઈ વેપાર કરાંચી મારફત થાય છે. ઘઉંના વેપાર માટે આ સ્થળ ખુબ પ્રખ્યાત છે. ત્યાંના વેપાર મુખ્યત્વે યુરોપિયનોના હાથોમાં છે, છતાં પારસીઓ પણ સારી કાણુ ધરાવે છે. પંજાબ અને સિંધના પહોળા વહેંચણીનું કરાંચી અગત્યનું સ્થળ છે. કરાંચીની મુખ્ય આયાત હોડાં, પીલાદ અને ગરમ કાપડ છે. કાલસો અને કોક

પણ સારા પ્રમાણમાં આયાત થાય છે. ૧૯૨૬ માં હવાઈ ટપા-લની શરૂઆત થતાં કરાંચી હિંદનું અગત્યનું હવાઈ મથક બન્યું છે. ચાલતા મહાયુદ્ધને પરિણામે કરાંચીના વેપારને ખુબ સહેલું પડ્યું છે. અને યુદ્ધની ગંભીર અસર કરાંચીના વેપાર પર થઈ છે પરંતુ મહાયુદ્ધ પછી કરાંચીના વેપાર ખુબ વિકાસ પામશે.

રંથુન—આ મહાયુદ્ધ પહેલાં આ શહેર હિંદી વેપારીઓ માટેનું ખુબ મહત્વનું કેન્દ્ર હતું. ત્યાંની મુખ્ય ઉદ્યોગ ચોખાની મિલોનો છે. સાગ, તેલ, કાચું સીસું અને મીણની ત્યાંથી ખુબ મોટી નિકાસ થતી હતી. પરદેશીથી સુતરાઉ માલ, પાટઓ, દારૂ, ચામડાંના સામાન, વીગેરેની ત્યાં મોટી આયાત થતી હતી. આ શહેર લાખનાં રમકડાં અને ટેપ મંદિરો (પેગોડા) માટે ખુબ પ્રસિદ્ધ છે. ત્યાં હિંદી માલિકોની અને ચીનાઓની માલિકોની કેટલીય મિલો છે. અત્યારે તે નળાનીક કબજા નીચે છે. નળાન એ શત્રુ હોવાથી તે શહેર સાથેના હિંદના વેપાર હાલ પડી લાગ્યો છે. મહાયુદ્ધને કારણે તેને ખુબ નુકશાન થયું છે. એનાં કેટલાંય સુદર ટેપમંદિરો (પેગોડા) મોટી સુદર ધમારતો વગેરે ખેડાનમેદાન બની ચયા છે.

મદ્રાસ—મદ્રાસનું સ્થાન ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ ખાસ મહત્વનું નથી. પરંતુ ત્યાં હિંદની અલ્પત નવી બે મિલો આવેલી છે. મખમ્લો, કમાવેલાં ચામડાં, તમાકુ વગેરેની નિકાસ મોટા પ્રમાણમાં આ શહેર કરે છે. ચોખા, અનાજ, કાલસો, તેલ, કાગળ અને રેશમનીની ત્યાં મોટા પ્રમાણમાં આયાત થાય છે. મદ્રાસમાં કૃત્રિમ બંદર બંધાયા પછી ત્યાંના વેપાર ખુબ વધ્યો છે.

દિલ્હી—અત્યારે હિંદી સામ્રાજ્યનું આ મુખ્ય મથક છે. નવ રેલ્વે લાઇનોનું તે જંકશન છે. ત્યાં કાંતણ તથા વણા-ટની મિલો ઉપરાંત કેટલીક આટાની મિલો પણ ત્યાં આવેલી છે. જવરાત, હાથીદાંતનું કોતરકામ તથા સેનેરી રેપરી બારત જેવાં કળામય ઉદ્યોગો માટે તે ખુબ પ્રખ્યાત છે.

કાનપુર—દેશના અંદરના લાગના વેપાર માટે કાનપુર ખુબ અગત્યનું સ્થળ છે. વળી તે અગત્યનું રેલ્વે જંકશન પણ છે. મુંબઈથી ૮૭૦ માઇલ અને કલકત્તાથી ૬૩૦ માઇલ દૂર હોઇને

આ બન્ને બંદરોએ મચિરદરથી આવતા કાપડ, લોખંડી સામાન તથા ચંનોની વહેંચણી માટે સગવડતા બહુ સ્થાન ભોગવે છે. કાનપુરના કારખાનામાં ચામડાનો માલ, ગરમ અને સુતરાઈ માલ તથા તંબુઓ, મોટા પ્રમાણમાં તેષાર વાય છે. તે હિંદના આંતરભાગમાં આવેલ કારખાનાનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે.

અમદાવાદ—સુંબઈ ઈલાકાનું અતિ ઉપયોગી ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર છે. ત્યાં સુતરાઈ કાપડની ૬૬ મિલો છે. હિંદમાં સુતરાઈ કાપડ બનાવવાનું બીજું સૌથી મોટું કેન્દ્ર છે.

અમૃતસર—પંજાબનું તે મુખ્ય વેપારી શહેર છે. ત્યાં ચામડાનું કામકામ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. રોતરંજ અને શાળના ઉદ્યોગો માટે તે પ્રખ્યાત છે.

આસનસોલ—તે અગત્યનું રેલ્વે બંધન છે. હિંદના કોલસાના ઉદ્યોગ માટેના મુખ્ય કેન્દ્ર પૈકીનું એક છે.

આમી—રોતરંજની બનાવટ, ભરતકામ તથા પથ્થરના કામ માટે પ્રખ્યાત છે.

બેંગ્લોર—મુખ્યત્વે રોતરંજીઓ, સુતરાઈ અને ગરમ માલ તથા ચામડાની બનાવટ માટે આ સ્થળ પ્રખ્યાત છે.

લાહોર—પ્રાંતની ખેતીવાડીના ઉત્પન્નના વેપારનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે.

નાગપુર—નાગપુરમાં રેના જન, વણાટની મિલો, કારખાનાઓ તથા મેંચીનીઓ ખાણે છે. સંતરા માટે આ શહેર પ્રખ્યાત છે.

બનારસ—કલકત્તાથી ૪૦૦ માઇલ પર વાયવ્ય ખુલ્લામાં આવેલું આ શહેર છે. હિંદુઓનું મુખ્ય યાત્રાધામ છે. રૈશમી વણાટકામ, લાખની બંગડીઓ, હાથોધાતની વસ્ત્રો તથા પિત્તળના સામાન માટે પ્રખ્યાત છે.

સિયાલકોટ—ઐતિહાસિક શહેર છે. રમતગમતનાં સાધનો અહિં સારાં બને છે.

મીરઝાપુર—પિત્તળના અને રોતરંજના ઉદ્યોગ માટે આ શહેર પ્રખ્યાત છે.

મડરા—ર વણવાનું તથા રેશમનું આ મુખ્ય કેન્દ્ર છે.

ભરૂચ—પથ્થરની ખાણો તથા પથ્થરના કોતરકામનું અગત્યનું કેન્દ્ર છે. બીડીઓ માટે પણ પ્રખ્યાત છે.

બમરોહપુર—આ શહેર બિહાર અને બંગાળના લોહાંતરના કોલસાનું મોટું ઉદ્યોગ કેન્દ્ર છે. બમરોહપુર આખું પોલાણ બનેલું શહેર છે. અને દક્ષિણ બિહારના બંગલોમાં આવેલું છે.

ઠેકેસુર—દક્ષિણ હિંદનું આ ઉદ્યાન શહેર છે. મુખ્યત્વે તેષ, હાથોધાત અને મુખકના કોતરકામ તથા અગરબત્તી માટે ખુબ પ્રખ્યાત છે.

અલિગઢ—સંયુક્ત પ્રાંતોમાં આવેલ શહેર, પિત્તળનાં વાસણો માટે પ્રસિદ્ધ છે. માખણ ત્યાં સાથે બને છે. સુસ્થામ વિદ્યાપીઠનું મુખ્ય કેન્દ્ર છે.

ભુધિયાણા—પંજાબમાં આ શહેર આવેલું છે. ગંજ-કરાક, મોલ્ વગેરે માટે પ્રસિદ્ધ છે.

મોરારાબાદ—પિત્તળનાં વાસણો માટે પ્રખ્યાત છે.

શ્રીનગર—ભરતકામ તથા લાકડાના કોતરકામ માટે પ્રખ્યાત છે હિંદનું મોટામાં મોટું રૈશમનું કારખાનું ત્યાં છે.

હાંકા—હાથવણાટ, શંખલાની બંગડીઓ, તથા સોના રૂપાના નકશીકાર કામ માટે પ્રખ્યાત છે.

જયપુર—રત્નપુતાનાનું આ મુખ્ય વેપારી કેન્દ્ર છે. પિત્તળના સામાન તથા કળામય માટીનું કામ બહોલ સાથે બને છે.

જામનગર—મધ્યપ્રાંતનું આ પ્રસિદ્ધ ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર છે. સિમેન્ટ, માટીનાં વાસણો તથા ચુના માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાં બંદરનું મોટું કારખાનું છે.

ઉપર મુજબ વેપારનાં મુખ્ય કેન્દ્રો છે. એમાં વેપારની વિશિષ્ટતાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) પરદેશ સાથેના હિંદનો વેપાર મુખ્યત્વે દરિયાઈ રસ્તે છે.
- (૨) ચા, રે, શણ, ચામડા અને ચોખા આ પાંચ વસ્ત્રો આ દેશના વેપારના અધધી વધારે લાગમાં ઉગી રહે છે.
- (૩) આયાત અને નિકાસમાં રેના હિસ્સો મોટો છે.
- (૪) આયાતના ૭૫ ટકા માલ પાંચે જ હોય છે.
- (૫) અધધી આયાત ગ્રેટબ્રિટનમાંથી જ થાય છે,
- (૬) હિંદની નિકાસ આયાત કરતાં વધારે છે.

વેપારી સંસ્થાઓ : હિંદમાં વેપારના ઉત્તેજન માટે ભુદી ભુદી વેપારી સંસ્થાઓ મોટાં શહેરોમાં સ્થપાઈ છે. ઉદ્યોગપતિઓ, શાહસોદાગરો અને વેપારીઓના પ્રતિનિધિઓ પાંતપોતાનાં હિતો વધારવા માટે પરસ્પર એકત્ર થઈ એ વેપારી સંસ્થાઓ સ્થાપે છે. તેને વેપારી એમ્બરો કહે છે. હિંદમાં એ વેપારી એમ્બરો સાથે પ્રાંતિય અને મધ્યસ્થ સરકારોના સહકાર રહે છે. આ એમ્બરોનું કામ વેપાર ને ઉદ્યોગોના વિકાસનું છે. તેઓ સરકારને વહાણવટા, રસ્તાઓ, તાર ટેલિફોન, આર્થિક નીતિ, સરારી, ચલણ, બજારનીતિ, અને માર્ગો સંબંધી વારંવાર સુચનાઓ કરે છે. આ વેપારી સંસ્થાઓમાંથી ભુદી સંસ્થાઓને ધારાસભા, મ્યુનિસિપાલિટી, પોર્ટ ટ્રસ્ટ અને જીલ્લા ભંડોરખાતાં આમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હક્ક સરકારે આપ્યો છે.

એસોસીએટેડ એમ્બર ઓફ કેમર્સ—યુરોપિયન લાગવગ નીચે ચાલતી એમ્બર ઓફ કોમર્સ હિંદમાં યુરોપિયન વેપારી લાભોના વિકાસ માટે સ્થાપવામાં આવી હતી. આ એમ્બરોએ એકત્ર મળી પોતાને સર્વે એમ્બરોનું સંયુક્ત મંડળ એસોસીએટેડ એમ્બર ઓફ કોમર્સ સંસ્થાનું છે. એમાં પંદર યુરોપિયન એમ્બરો સભ્ય બની છે. ૧૯૦૫માં એની પ્રથમ પરિષદ કલકત્તામાં મળી હતી. પરંતુ આ એમ્બર ૧૯૦૨માં ઇન્ડિયન કંપની એકઠાના રડના કાયદા મુજબ રજુરદ કરવામાં આવી છે. ત્યારથી દર વર્ષે એની પરિષદ હિંદના મોટાં શહેરોમાં મળતી હતી. પણ ૧૯૩૦થી કલકત્તા ખાતે જ એની એકઠા મળે છે. ત્યાં પ્રેસીડેન્ટ, વાઇસ પ્રેસીડેન્ટ, સેક્રેટરી અને ન્યવસ્થાપક કમિટી નીમાય છે. આ વાર્ષિક એકઠામાં વાયસરોય, બંગાળના ગવર્નર અને મધ્ય અને પ્રાંતિય સરકારના મોટા અધિકારીઓ પણ હાજરી આપે છે. એના કરાબોના સમાધાનમાં ત્યાં અધિકારીઓ લાપણો આપે છે. વાયસરોય પણ ત્યાં પ્રવચન કરે છે. મધ્યસ્થ ધારાસભામાં એનો એક સભ્ય ચુંટાય છે. આ સંસ્થા આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના સંયુક્ત યુરોપિયન વેપારી મંડળોની સભ્ય છે.

ફીડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ
એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રી—હિંદી વેપાર અને ઉદ્યોગની સંસ્થા
 ઓએ પાતાના સંયુક્ત લાભ જળવવા માટે ૧૯૨૧માં ઉપલી
 સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી. હિંદી વેપાર, ઉદ્યોગ અને અર્થ-
 શાસ્ત્રની સંભાળ અને વિકાસ માટે આ સંસ્થા પ્રયત્ન કરે છે.
 સરકારને પણ એ વારંવાર હિંદી વેપારને યતા અન્યથો પ્રત્યે
 કાળેજી લખી પ્યાન જોએ છે. એની પણ વાર્ષિક સભા, વર્ષ
 એક વખત મળે છે. એની સભામાં પણ આમ ત્રણથી હિંદી
 અને પ્રતિનિધિ મોટા અધિકારીઓ ખુલાસાઓ આપવા આવતા
 હતા. ૧૯૩૧ના અસહકાર પછી એ રિવાજ પડતો ચુકાયો
 છે. આ સંયુક્ત વેપારી સંસ્થાની ૫૨ હિંદી સંસ્થાઓ સભ્યો
 છે. એ પણ ધુળ ઉપયોગી કાર્ય કરે છે. એને પણ જુદી જુદી
 સરકારી સંસ્થાઓમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હક્ક મળ્યો છે.

**ઓલ ઇન્ડિયા એસોસિએશન ઓફ ઇન્ડ-
 સ્ટ્રીયલ એન્ડ હોયર્સ—**હિંદના ઉદ્યોગોનો વિકાસ
 કરવા ઉદ્યોગપતિઓની આ સંસ્થા કાનપુર ખાતે સ્થપાયેલી છે.
 એની સ્થાપના ૧૯૩૨ની ૧૨મી ડિસેમ્બરે થઇ છે પ્રત્યક્ષની
 મજૂર પરિષદમાં અને દેશપરદેશની સંયુક્ત ચેમ્બર ઓફ કોમ-
 ર્સમાં એ પ્રતિનિધિઓ મોકલે છે.

**ઇન્ડિયન નેશનલ કમિટિ ઓફ ઇન્ટરનેશનલ
 ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ, કાનપુર—**એ દેશ પરદેશની
 ચેમ્બર ઓફ કોમર્સમાં પ્રતિનિધિઓ મોકલે છે. અને હિંદના
 લાભો સંભાળે છે. એ ૧૯૨૧માં સ્થપાયું છે. એના ૩૬ સભ્યો
 અને ૮૭ સંયુક્ત સભ્યો છે. ફીડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન ચેમ્બર
 સાથે એનો સંબંધ છે.

**ઇન્ડિયન કોલેયરી એસોસિએશન,
 કલકત્તા—**૧૯૩૦માં કોલસાની ખાણોના માલિકોએ
 અરીયામાં એની સ્થાપના કરી છે.

ઇન્ડિયન જ્યુટ મિક્સ એસોસિએશન કલકત્તા
 હિંદની જ્યુટ મિલોનું આ મંડળ ૧૮૮૪માં સ્થપાયું હતું.
 ૧૯૦૨માં એનું હમણાં ચાલતું નામ કાયદા કાનુન યદી રાખ-
 વામાં આવ્યું. ૧૯૩૧માં એ રજીસ્ટર થઇ. જ્યુટના વેપારનો
 વિકાસ કરવા, ભાવ બાંધવા, અને પેદાશની મર્યાદા બાંધવી
 વગેરે એનાં કાર્યો છે. એમાં યુરોપિયનોની લાગવગ વધારે છે,
 ખમી જ્યુટ મિલો એની સભ્ય છે.

**ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કોલેન એસોસિએશન લી.,
 મુંબઈ—**એ ૧૯૨૧ માં સ્થપાયું હતું. કપાસના વેપારના
 વિકાસ માટે એની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ છે. તેજા કપાસની જેતીની
 ખેતીમાં સુધારો કરવા પણ એ પ્રયાસ કરે છે. કપાસની શોધ-
 જોળ માટે એ શોધજોળ સંસ્થા ધરાવે છે.

ઇન્ડિયન ટી એસોસિએશન, કલકત્તા—૧૮૮૧માં
 આનો સ્થાપના થઇ હતી. એ યુરોપિયન સભ્યો વધારે પ્રમાણમાં
 ધરાવતી હોવાથી યુરોપિયન લાગવગ નીચે છે. ચાની જેતી અને
 પાંચના વિકાસ માટેની આ સંસ્થા છે. ચાની વૈજ્ઞાનિક શોધ-
 જોળ માટે એણે એક ખાતું ખોલ્યું છે. આ ઉપર નાનો વેરો
 સરકાર એને આપે છે તે ચાના જેતી અને ઉદ્યોગના વિકાસ
 માટે વપરાય છે.

ઇન્ડિયન સેન્ટ્રલ કોલેન કમિટી—હિંદની કપા-
 સની જેતીના વિકાસ માટે આ સંસ્થા સરકારે અધિકારીઓ
 અને બીજા અધિકારીઓની બનાવી છે. એની હેડ ઓફિસ મુંબા-
 ઈમાં છે. એ ૧૯૨૧ માં સ્થપાયું છે. કપાસ ઉપર નાનો વેરો
 વસુલ કરી એને આપે છે.

ઇન્ડિયન માઈનીંગ એસોસિએશન—એ ૧૮૯૨માં
 પ્રથમ યુરોપિયન ખાણોના લાભો માટે એકત્ર થઇ હતી. કલક-
 ત્તામાં એની હેડ ઓફિસ છે. એણે ધારાસભામાં પ્રતિનિધિત્વ
 મેળવ્યું છે. યુરોપિયન કોલસાની ખાણો એની મુખ્ય મેમ્બરો છે.

ઇન્ડિયન માઈનીંગ ફેડરેશન—હિંદી કોલસાની
 ખાણોના માલિકોનું આ સંયુક્ત મંડળ ૧૯૧૩ ના માર્ચમાં
 સ્થપાયું હતું. એનું મુખ્ય મથક કલકત્તા છે. કોલસાની ખાણોના
 વિકાસ માટે એના પ્રયત્નો છે.

**માઈનીંગ અને જીઓલોજીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ
 ઇન્ડિયા—**ખાણો અને બુસ્તરો સંબંધી જ્ઞાનનો વિકાસ
 કરવા આ સંસ્થા ૧૯૦૬ માં સ્થપાયું છે. એ ટેકલક ઉપયોગી
 પ્રકાશનો બહાર પાડે છે ઇન્ડિયન રફલ ઓફ માઈનિંગ (ધનખાત) ઉપર
 તે રહેલો રાખે છે. એના ૨૩૫ સભ્યો છે. કલકત્તામાં
 એની હેડ ઓફિસ છે.

ઇન્ડિયન એન્જિનિયરીંગ એસોસિએશન—એ
 કલકત્તામાં ઇન્જિનિયરીંગ ઉદ્યોગોનું સંયુક્ત મંડળ છે ઇન્જિનિ-
 યરીંગના વિકાસ મટે એ પ્રયત્નો કરે છે.

ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ આર્ટીટેક્ટ્સ—એ
 મુંબઈમાં સ્થપાયું છે. સ્થાપત્યોના વિકાસ કેમ સાધવો ? એ
 વિષે એ પ્રયાસો કરે છે.

**ઇન્ડિયન રોડ એન્ડ ટ્રાન્સપોર્ટ ડેવલોપમેન્ટ
 એસોસિએશન—**૧૯૨૭ માં મુંબઈમાં એની હેડ ઓફિસ
 સ્થપાયું હતી. એ રસ્તાઓના વિકાસ માટે અને વાહનોના વિકાસ
 માટે કામ કરે છે. યુરોપિયન સભ્યો વધારે છે.

**ઇન્ડિયન સુગર મિક્સ એસોસિએશન, કલાઈવ
 સ્ટ્રીટ, કલકત્તા—**હિંદની ખાંડની મિલોમાં એ સંયુક્ત
 સંસ્થા છે.

મિલ એસોસિએશન એસોસિએશન—મુંબઈની કપા-
 સની મિલોનું આ સંયુક્ત મંડળ છે.

**મોટર મેન્યુફેક્ચર્સ અને ઇમ્પોર્ટર્સ એસો-
 સિએશન—**મુંબઈમાં એ સ્થપાયું છે.

નેટીવ શેર એન્ડ સ્ટોક બ્રોકર્સ એસોસિએશન—
 મુંબઈમાં શેર ખતર આ કોસોસિએશન ચલાવે છે.

રૈયલ એક્સચેન્જ કલકત્તા—યુરોપિયનોનું આ
 જુડું મંડળ શેરોને લગતું કાર્ય કરે છે. આ સિવાય બીજા
 વેપારી મંડળો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ બોમ્બે ચેમ્બર્સ ઓફ કોમર્સ, બેલાઈ ઍરહેટ, મુંબઈ	
૨ મારવાડી , , , , ,	
૩ મહારાષ્ટ્ર , , , , ,	
૪ મેમણ , , , , ,	

૫ મદ્રાસ	"	"	"	મદ્રાસ
૬ સધર્ન ઇન્ડિયા	"	"	"	"
૭ આંધ્ર	"	"	"	"
૮ મર્ચન્ટસ ચેમ્બર ઓફ યુનાઇટેડ પ્રોવીન્સ,	કાનપુર			
૯ યુનાઇટેડ પ્રોવીન્સ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ	"			
૧૦ અપર ઇન્ડિયા ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ	"			
૧૧ બેંગાલ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ, ૨, કલાઈબ રસ્તો	કલકત્તા			
૧૨ બેંગાલ નેશનલ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ, ૨, રાયલ એક્સચેન્જ પેલેસ,	કલકત્તા			
૧૩ મારવાડી ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ	કલકત્તા			
૧૪ ચુરલીમ	"	"	"	"
૧૫ ચિત્તાગોંગ	"	"	"	ચિત્તાગોંગ
૧૬ તિપેરા	"	"	"	કોમિલા
૧૭ કોહિનાડા	"	"	"	કોહિનાડા
૧૮ ગોલાવરી	"	"	"	ગોલાવરી, કોહિનાડા
૧૯ કલિકટ	"	"	"	કલિકટ
૨૦ ત્રાવણકોર	"	"	"	એલેક્ષાપી, ત્રાવણકોર
૨૧ તેલીચેરી	"	"	"	મલબાર કોસ્ટ, તેલીચેરી
૨૨ બિહાર	"	"	"	પટણા
૨૩ બિહાર	"	"	"	અકોલા
૨૪ કોચીન	"	"	"	કોચીન
૨૫ ભમનગર	"	"	"	ભમનગર
૨૬ ગ્વાલીયર	"	"	"	ગ્વાલીયર
૨૭ કણ્ઠિક	"	"	"	કણ્ઠિક
૨૮ માઇસોર	"	"	"	બેંગલોર સીટી
૨૯ મદુરા-રામનગર,	"	"	"	મદુરા
૩૦ ટુટીકોરીન	"	"	"	ટુટીકોરીન
૩૧ બાયર્સ એન્ડ શીપર્સ ચેમ્બર	બેલાસિસ રસ્તો, કરાંચી			
૩૨ કરાંચી ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ	૭૬ રસ્તો, કરાંચી			
૩૩ પબ્લિક ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ	નવી દિલ્હી			
૩૪ નોર્થન ઇન્ડિયા ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ, લાહોર				

બીજી નાની વેપારી સંસ્થાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

કલકત્તા

અખિલ બંગાળ લોયર બોર્ડ એસોસિએશન
એસોસિએશન ઓફ એન્જિનિયર્સ
એસોસિએશન ઓફ પેઇન્ટ, કલર એન્ડ વાર્નિશ
બંગાળ ગ્લાસ મેન્યુફેક્ચરર્સ
બંગાળ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એસોસિએશન
બંગાળ મહાજન સભા
કલકત્તા લુક્સેલર્સ એસોસિએશન
કલકત્તા ઇન્ડ્યુસ્ટ્રીયલ એસોસિએશન
કલકત્તા ફેબ્રિકેટર્સ એસોસિએશન
કલકત્તા હાઇડ્રસ એન્ડ રજીન શીપર્સ એસોસિએશન
કલકત્તા આયર્ન મરચન્ટસ એસોસિએશન
કલકત્તા મેરિન ઇન્ડ્યુસ્ટ્રીયલ એસોસિએશન
કલકત્તા રીવર્સ ટ્રાન્સપોર્ટ એસોસિએશન
કલકત્તા વાઇન એસોસિએશન
કોસ્ટાપીર ન્યૂટ સેલર્સ એસોસિએશન
ઇસ્ટ ઇન્ડિયા ન્યૂટ એસોસિએશન
ફીશ મારકેટ એસોસિએશન
બી ટ્રેડર્સ એસોસિએશન

ડી ટ્રેડર્સ યુનીયન
ગની ટ્રેડર્સ એસોસિએશન
ઇન્ડિયન સીમેન્ટ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ એસોસિએશન
ઇન્ડિયન સાઇકલ ટ્રેડર્સ એસોસિએશન
ઇન્ડિયન મોશન પીકચર્સ પ્રોડ્યુસર્સ એસોસિએશન
ઇન્ડિયન પેપર મારકેટ એસોસિએશન
ઇન્ડિયન પ્રોડ્યુક્ટ એસોસિએશન
ન્યુટ એલર્સ એસોસિએશન
ઓઇલ મીલ્સ એસોસિએશન
સુગર કેન્ડી મેન્યુફેક્ચરર્સ એન્ડ કીચર્સ એસોસિએશન
તેલી કોઠા ઓર્ગેન એસોસિએશન
વાઇન, સ્પીરીટ અને બીર એસોસિએશન
મુંબઈ
અખિલ ઇન્ડિયા મરચન્ટ એસોસિએશન
એસોસિએશન ઓફ ઇન્ડિયન ઇન્ડસ્ટ્રીયલ
ઓર્ગેન એસોસિએટ્ડ ઇન્ડ્યુસ્ટ્રીયલ એસોસિએશન
" બુલીયન એક્સચેન્જ
" કેમીસ્ટ્રી એન્ડ ફૂડીસ્ટ્રી એસોસિએશન
" કમીશન એજન્ટસ એસોસિએશન
" કોલન મરચન્ટ એસોસિએશન
" કંક્રી ફેસ્ટીવલ ઓફ પીસગ્રુવસ મરચન્ટસ એસોસિએશન
" હાયમન્ટ મરચન્ટસ એસોસિએશન
" ફાયર ઇન્ડ્યુસ્ટ્રીયલ એસોસિએશન
" ગ્લાસ બેંગલોર મરચન્ટસ એસોસિએશન
" કરીયાણા મરચન્ટસ એસોસિએશન
" મલબાર કરીયાણા મરચન્ટસ એસોસિએશન
" ન્યુટપેપર્સ મરચન્ટસ એસોસિએશન
" ઓઇલ મરચન્ટસ એસોસિએશન
" પ્રોવીઝન " એસોસિએશન
" પ્રેસ બોર્ડર્સ મરચન્ટસ એસોસિએશન
" પ્રેસીડેન્ટી ટ્રેડર્સ એસોસિએશન
" રાઇસ મરચન્ટસ એસોસિએશન
" રોટ્ટેરડમ એસોસિએશન
" શરદા એસોસિએશન
" રીથ ટ્રેડર્સ એસોસિએશન
" ટાઇપ ફાઇન્ટરી બોર્ડર્સ એસોસિએશન
" અન્ડર રાઇટર્સ એસોસિએશન
ચેમ્બર ઓફ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એસોસિએશન
ડેકન મરચન્ટસ એસોસિએશન
ધી મરચન્ટસ એસોસિએશન
ગ્રેઇન એન્ડ સીડ ઓર્ગેન એસોસિએશન
હિન્દુસ્તાની નેટીવ મરચન્ટસ એસોસિએશન
ઇન્ડિયન ઇન્ડ્યુસ્ટ્રીયલ એસોસિએશન
ઇન્ડિયન નેશનલ રીમશીપ બોર્ડર્સ એસોસિએશન
ઇન્ડિયન સોસાયટી ઓફ એકાઉન્ટન્ટસ એન્ડ એડીટર્સ એસોસિએશન
મરચન્ટસ એસોસિએશન
મેમ્બર્સ " "
સુડી બેન્ક કરીયાણા મરચન્ટસ એસોસિએશન
સુકાદમ એસોસિએશન
પલ્લ મરચન્ટસ એન્ડ બેચર્સ એસોસિએશન
રીથ એન્ડ ડિસ્પેન્સીંગ કેમીકલ એસોસિએશન

સીલક એન્ડ સીલક મીલસ એસોસીએશન
સીલક મરચન્ટસ એસોસીએશન
ટેક્સટાઇલ એસોસીએશન
વનથેપી મારજેટ કમીટી

કચ્છી

ગની મરચન્ટસ એસોસીએશન
ઇન્ડિયન મરચન્ટસ એસોસીએશન
કચ્છી કલોથ મરચન્ટસ એસોસીએશન
કચ્છી કાઉન એસોસીએશન
કચ્છી હલવાઈ એન્ડ હોટેલ એસોસીએશન
સીન્થ બેન્કર્સ એસોસીએશન

મધ્યમ

એમ્પ્લોયર્સ ટ્રેડરેશન એન્ડ સાઉથ ઇન્ડિયા એસોસીએશન
બ્રાઉનલેન્ડ મરચન્ટસ એસોસીએશન
બ્રાસ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ એસોસીએશન
મદ્રાસ ટ્રેડર્સ એસોસીએશન
પીસગ્રુહ મરચન્ટસ એસોસીએશન
રાઈસ એન્ડ ગ્રેઇન મરચન્ટસ એસોસીએશન
સાઉથ ઇન્ડિયા રબીન એન્ડ હાઇલ મરચન્ટસ એસોસીએશન

મધ્યમકાવ

અમદાવાદ કાઉન એક્સચેન્જ એસોસીએશન
અમદાવાદ શેર એન્ડ રેટાક બ્રોકર્સ એસોસીએશન
કાઉન બ્રોકર્સ એસોસીએશન
ગુજરાત શેર એન્ડ રેટાક એક્સચેન્જ એસોસીએશન
મરકતી કલોથ મારજેટ એસોસીએશન
મીલ એન્ડ છન રેડર્સ
પાંચકુલા કલોથ મરચન્ટસ
ચાન મરચન્ટસ એસોસીએશન

પરચુરણ બીજી સંસ્થાઓ

અખિલકિંદ રપીનર્સ
અખિલકિંદ ગ્રામ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ એસોસીએશન
બેંગ્લોર ટ્રેડર્સ એસોસીએશન
બીહાર આરિકસા મીકા એસોસીએશન
સેન્ટ્રલ મોબીલીટી એન્ડ બેરર માઇનીંગ એસોસીએશન
કલોથ કમીશન એજન્ટસ એસોસીએશન

કાચીન નેટીવ મરચન્ટસ એસોસીએશન
ડેવેન્નર ટ્રેડર્સ એસોસીએશન
દિલ્હી હિંદુસ્તાની મરચન્ટાઇલ એસોસીએશન
દિલ્હી મીલ એાનર્સ એસોસીએશન
કાચર્સ, મીન્ટર્સ, હલીથર્સ એન્ડ રીનીસર્સ એસોસીએશન
એમ્પ્લોયર્સ એસોસીએશન એન્ડ નોર્થ ઇન્ડિયા
કરીડપુર ડીરક્ટીકટ મરચન્ટસ એસોસીએશન
કુટ ગ્રોઅર્સ કોપરેટીવ સોસાયટી લી.
ગ્વાલીયર ટ્રેડર્સ એસોસીએશન
ઈન્ડિયન કોલોની એાનર્સ એસોસીએશન
ઈન્ડિયન ઇન્ફોર્મેન્સ એજન્ટસ
ઈન્ડિયન આવાસીઝ સેન્ટ્રલ
ઈન્ડિયન ટેબેકો એસોસીએશન
ઈન્દોર મીલ એાનર્સ
બમનગર સુગર મરચન્ટસ
બમનગર : પીસ ગ્રુહસ
બંધુસર કલોથ મરચન્ટસ એસોસીએશન
ખાનકેશ બેરર એન્ડ બરહાનપુર મીલ એાનર્સ એસોસીએશન
કચીયાના કમીટી દિલ્હી
મલખાર બેટ એાનર્સ એસોસીએશન
મરચન્ટસ એસોસીએશન બચ્ચિંકપુર
ચુરિંદાબાદ સીલક એસોસીએશન
માઈસોર ઇન્જીનીયર્સ એસોસીએશન
માઈસોર સીલક એસોસીએશન
પેશાવર કોપરેટીવ સેલ સોસાયટી
પીસ ગ્રુહ મરચન્ટસ એસોસીએશન દિલ્હી
પંબળ ટ્રેડર્સ એસોસીએશન સીમલા
સોલાપુર કાપક ન્યાપાર સંધ સોલાપુર
સોલાપુર મરચન્ટસ એમ્બર સોલાપુર
સાઉથ ઇન્ડિયા સીન એક્ઝીક્યુટીવ એસોસીએશન
સર્ધન ઇન્ડિયા મીલ એાનર્સ એસોસીએશન
સર્ધન ઇન્ડિયા ટેક્સટાઇલ એસોસીએશન
ટાન્નર એન્ડ સાઉથ એરેક્ટા રાઈસ મીલ એસોસીએશન
ત્રાવણકોર મીલ એાનર્સ એસોસીએશન
ટ્રેડ એસોસીએશન
ઉન્નૈ અગરવાલ મહારાજા

શરદી : (સળેખમ) શરદી એ સામાન્ય રોગ છે. પરંતુ ઘણી વખતે એ ગંભીર રોગોને જન્મ આપનાર મૂળ રોગ છે. શરીરમાં કોઈ વખતે કંઈ ખરાબી થઇ હોય તો શરૂઆતમાં શરદી થઇ પછી ખીલ રોગો ખાંસી, અવાજનું ધપકવો, ગળાની અંદર સુખી જવું, ન્યુમોનિયા, ઇન્ફલ્યુએન્સા, અસ્તકશ્વળ એ બધાં થાય છે. શરદીથી શરીરમાં ઠંડી લાગે છે, અશ્વે રહે છે. નાક ઉતાવળી ચાલે છે. શાંડો તાવ પણ સાથે રહે છે. મજબુતબાંધાના માણસોને બે ત્રણ દિવસ શરદી રહી વગર દવાએ મટી જાય છે. પણ નબળાની એ વેરણ છે. ઠંડકટરો માને છે કે એક ભતનાં જંતુઓ એવું કારણ છે પરંતુ શરદીના બાહ્ય સુખ્ય કારણોમાં પરસેવો થયા પછી તેના પર પવન લાગવો, પગને વારંવાર ભીંજવવા, પૂરાં કપડાંના અભાવથી, શરીર ઠંડું થઇ પછી ગરમ થયું હોય ત્યારે બીનાં કપડાં પહેર્યાં હોય તો, હવામાં પરિવર્તન વગેરે થઈ કારણો છે એમાં નાકમાંથી પાણી વહે છે. આંખો બળે છે, સહેજસાજ કશું પણ થાય છે. શરદી હટાવવાનો સુખ્ય ઈલાજ કુદરતના ધોરણે ઉપવાસનો છે. અથવા બહુ સાડુ અથવા હળવા જોળ-નથી પણ શરદી મટી જાય છે. ગરમ પાણીમાં થોડી રાઇ નાંખી સુતી વખતે થોડીવાર પગ બોળી રાખવાથી શરદી મટી જાય છે. તે બીજા ગરમ કાંઠા પીવાથી પણ ફાયદો થાય છે. ગરમ પાણીમાં મીઠું નાંખી એના કોગળા કરવાથી પણ આરામ થાય છે. શરદી હોય ત્યારે આરામ લેવો સારો છે. સવારના વહેલા કરવા જનારને શરદી જલ્દી થતી નથી. તેમ દરરોજ ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરનારને શરદી વિશેષ બાગે થતી નથી. ન્યાયામ કરનાર પણ શરદીથી બચી જાય છે. મુઠ્ઠી હવામાં રહેવાની જેને ટેવ હોય તેને પણ શરદી કનડતી નથી. દવાઓ કરતાં આ ઉપાયો વધારે અનુકૂળ થશે.

શરદીનો :

ઠાંડમનું શરદી—તાલ અને મીઠાં દાંડમના દાણા રોર ૨, પરિશ્રુત જળ રોર ૪, અને શુદ્ધ કરેલ ખાંડ રોર ૨.

દાંડમના સ્વચ્છ કરેલા દાણા બરોર પાણીમાં ઘુબાજી પીમાં તાપે પકવવા, પછી દાણાને મસળીને તેનો રસ પાણીમાં મેળવી દેવો પછી થોડુંક પાણી બળી જાય ત્યારે તેને માળી એક વાસ-ણમાં લઈ લેવું. ખીણ તરફ બાંધીના બરોર પાણીમાં શુદ્ધ ખાંડની ચાસણી કરવી. ચાસણી થયા પછી તેમાં દાંડમવાળું પાણી

મેળવવું પછી ફરી તેને ગરમ કરવું. એવે તેને ઉતારી લઈ ઠંડું કરી શીશાઓમાં ભરી લેવું. આ દાંડમનું શરદીને મગજને તાલ-ગી આપે છે અને વિષે તેમજ લોહીમાં નડું બળ પૂરે છે.

ગુલાબનું શરદી—સુગંધિત ગુલાબનાં ફૂલ રરોર પ્રથમ શુદ્ધ પાણીમાં ગુલાબના ફૂલો હળવા તાપે પકવવા. બ્યારે ફૂલો સાવ મળી જાય ત્યારે તેને માળી લેવું. (કરવા જીને) પછી તૈયાર થયેલ એ પ્રવાહીમાં શુદ્ધ ખાંડ મેળવીને ચાસણી કરી લેવી. ચાસણીના તાર લેવાય એટલે ઉતારી કરવા હજી માળી લઈ તેમાં ગંધકના ઘનને તેલબનાં ફાટીયાં મેળવવા એટલે ગુલાબનું સરસ શરદી તૈયાર થશે. આ શરદી ઉતાવળામાં જલ્દી વેલના પિત્તપ્રકોપ વગેરેને શાંત કરી મનને ઉદ્ધાસમય બનાવે છે.

લિંબુનું શરદી—લિંબુ નંગ ૫૦, શુદ્ધ ખાંડ રોર ૬, પરિશ્રુત જળ ૩ રોર. આ લિંબુનું શરદી નીચે આપેલ સંતરાના શરદી સુખ્ય જ બનાવવું.

સંતરાનું શરદી—સારાં, મોઠાં મીઠાં નાગપુરી સંતરાં નંગ ૧૨, ખાટાં લિંબુ નંગ ૨, ખાટી મીઠી નારંગી નંગ ૮, શુદ્ધ ખાંડ રોર ૮ તથા પરિશ્રુત જળ રોર ૪.

પ્રથમ સંતરાની, નારંગીની અને ખાટાં લિંબુની જાલ ઉતારી રસ કાઢી લઈ તે માટીના કે કાચના વાસણમાં લઈ લેવો. પછી ખાંડની ચાસણી કરી લેવી, તૈયાર કરેલ ચાસણીમાં ફળોના રસ નાંખીને ધીમે તાપે ગરમ કરી લેવું એટલે સંતરાનું શરદી તૈયાર થશે. આ શરદી પાચનક્રિયાને મૂળ ઉપયોગી મદદ કરે છે.

ક્રાક્ષના શરદી—ક્રાક્ષોના રસ રોર ૨, પરિશ્રુત જળ ૨ રોર, શુદ્ધ ખાંડ ૨ રોર.

પહેલાં પાણી સાથે ખાંડની ચાસણી કરી લેવી. પછી ક્રાક્ષના રસને માળીને તેની સાથે મેળવી દેવો. અને ધીમી આંખ પર તેનો પાક તૈયાર કરવો. બ્યારે શરદીમાં કંઈક પણ માંડપણું આવી જાય ત્યારે ઉતારી, માળી લઈને કરવા દેવું. આ શરદી લોહી-વર્ધક તેમજ બળવર્ધક થાય છે.

કેવડાનું શરદી—કેવડાનાં ફૂલ ૨ રોર, શુદ્ધ ખાંડ ૬ રોર, પરિશ્રુત જળ ૧૨ રોર.

કેવડાનાં બરોર ફૂલોને પાણીમાં એક રાત સુધી રાખી સ્થાપે તેનો ઉકાળો કરવો. ૬ રોર પાણી બાકી રહે ત્યારે માળી લઈ તેમાં ખાંડ નાંખીને ચાસણી કરી લેવી. ચાસણી થયા પછી તેને

ઠાવોને શીશીઓમાં ભરી લેવું. જેવઠાવું શરબત સુગંધીદાર અને છે. તે કંમેશી હૃદયને પ્રફુલ્લ કરે છે.

શરીરનાં અંગોની સંભાળ : શરીરની

સંભાળ રાખવી એ પ્રત્યેક સ્ત્રી-પુરુષોની પ્રથમ ફરજ છે. શરીર એ આપણા આત્માનું મંદિર છે. એ મંદિરને અચ્ચરણ રાખીએ તો આપણે આત્મા દુભાય અને કષ્ટ કરે. પરિણામે આપણે બચકર રોગોના ભોગ બની જઈએ. એટલે આપણા શરીરને આપણે જેમ વધારે સુંદર, સ્વચ્છ અને સગળ બનાવીએ તેટલી જ આપણને વધારે ફાયદો છે. શરીરમાંથી જીવંત ધર્મસાધનમ્ શરીર એ જ ધર્મ આચરવાનું યુગ્મ સાધન છે. સંસાર રૂપી સાગર તરવા માટે એ કોડી નેટલી સસાન, નેટલી સુંદર હોય તેટલી આપણને વધારે સુખપ્રદા પડે. શરીરને સંભાળવા અને રક્ષણ કરવાને માટે પ્રાચિન ઋષિ યુનિઓએ આરોગ્યના નિયમો બાંધ્યા છે. હમણાના ડૉક્ટરોએ પણ આ શરીર રૂપી સાધનને સાચવવા માટે અનેક નિયમોનાં મોટાં મોટાં હક્કારા પુરતકા લખ્યાં છે. કોઈ માણસની આર્થિક સ્થિતિ સુંદર હોય છતાં તેની શરીર સંપત્તિ નબળી હોય તો એ ઉત્તમ આર્થિક સ્થિતિ શા કામની ? એક માણસ પોતે તંદુરસ્ત હોય, જાણે તે ધનવાન ન હોય છતાં તે આનંદમાં રહી શકે છે, અને તે જ ખરો સુખી માણસ છે. જે કસરતના નૈસર્ગિક નિયમો અજાણ વતે છે તેને રોગોના ઉપદ્રવોથી પીઠાવું પડતું નથી. કેટલાય માણસો પ્રકૃતિને અપ્રત્યક્ષ જીવન ગણીને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ સાફ અને સ્વાસ્થ્ય-યુક્ત જીવન જીવી શકે છે. આ નિયમો સ્ત્રી, પુરુષ, સંપત્તિ આ અને કરતાં સ્વાસ્થ્ય અને તંદુરસ્તીની કિંમત કેટલાય ગણી વધારે છે. તંદુરસ્ત માણસની સર્વે ધનિકો સચેત અને ભગ્ન હોય છે. એને ડૉક્ટરનાં બીજાં ચૂકવવાની જરૂર પડતી નથી. શરીરમાં તંદુરસ્તીને લક્ષણે રક્ત, શક્તિ, કામ કરવાની શક્તિ રહે છે. માટે શરીર સાચવવાના નિયમોને અવગણી રહીને પોતાની દિનચર્યા રાખવી જોઈએ. અને આરોગ્ય સાચવવા આપણે આપણા પ્રત્યેક અંગોની પૂરતી સંભાળ કાળજીપૂર્વક રાખવી જોઈએ.

હૃતશુદ્ધિ—હૃત એ આપણા શરીર-નગરના મૂળ દારના હરવાનો છે. આ હરવાનો આપણે નેટલા સ્વચ્છ અને મજબૂત રાખીએ તેટલા આપણે સરસ આરોગ્યશાળી બની શકીએ. એને મજબૂત કરવા માટે આપણા પૂર્વજોએ બાવળનું ફાલણ પસંદ કર્યું છે. બાવળનું ફાલણ એ માટે પસંદ કરાયું છે કે બાવળમાં ગુંદ અને છે અને એના અંશ એ ફાલણમાં આવે છે. આને લીધે આપણા હૃતો મજબૂત અને છે. વળી એમાં હૃતો સ્વચ્છ બનાવવાનો પણ ગુણ છે. આમ ફાલણ એ ખરેખર હૃત સ્વચ્છ અને મજબૂત બનાવવા માટે ઉત્તમ સાધન છે.

કેટલાક ફાલણને ખડે બ્રશ વાપરે છે. પરંતુ બ્રશમાં એક મોટી તકલીફ છે. પરમેન્ટેન્ટ બ્રશ પોટાશથી બરાબર સાફ કરવામાં ન આવે તો એમાં જંતુ થવાનો મોટો ભય રહે છે. ફાલણ ફરડા જાલવાનું હોવાથી એમાં જંતુઓ પડવાનો ભય નથી. ફાલણ બાર આગળથી સોળ આગળ લાઈ જોઈએ. તે તદ્દન સીધું અને ગાંઠા વિનાનું હોવું જોઈએ. હૃત સ્વચ્છ રાખવાનો ઉપરોક્ત કંઈ યુરોપિયન વિદ્વાને શરૂ કરેલ નથી. આપણમાં તો તે હૈનિક પ્રાતઃકાળની સાર્વત્રિક ક્રિયા છે. આને હૃત પકાવવાનો એક પ્રત્યક્ષ ફાયદો છે, તે ધ્યાન નથી. વચર જારે હૃત

પાકવામાં મોટું તુકશાન રહેતું છે. હૃત સાફ કરવા માટે હૃત-મંજનીની જરૂર પડે તો એના નમૂના નીચે આપ્યા છે. એ પ્રમાણે વરડાઓ વડે ઘેર જ બનાવી લેવું.

(૧) કુલાલેથી ફટકડી તો. ૫૦, બોરસલીની જાલનું ચૂર્ણ તો. ૩૦, પાપડીઓ કાષો તો. ૮૦, સિંધાલું તો. ૧૦, કપૂર તો. ૩, બારીક ખાંડીને બાળી શીશીઓ ભરવી તે હૃત સાફ કરી હૃતના રોગો મટાડે છે.

(૨) શુદ્ધ ચાક ૧૦ ભાગ, સાણનો પાવર ૨૦ ભાગ, પીપર-મેન્ટના કુલ ૧ ભાગ, સેકેરીન ૧ ભાગ, બધાને મેળવીને કુટી શીશીઓ ભરી લેવી. ગુલાબી રંગ આપવો હોય તો જરા લાલ કારમાઈન મેળવવો. સુગંધી કરવી હોય તો રૈઝા હરૈનિયમ મેળવવું. આ પાઉડર ગળથોડી હોઇ હૃતને સાફ રાખે છે.

(૩) શુદ્ધ ચાક તો. ૧૫, સાણનો બારીક પાઉડર તો. ૫, પીપરમેન્ટના કુલ તો. ૨, અને સાફ મધ પ્રમાણસર. તેમાં પ્રથમ પીપરમેન્ટનાં કુલોને મધમાં મેળવી હઈ પછી ચાક અને સાણ મેળવી દેવો. એટલે હૃતમંજન ઢીલું થશે. આમાં કોઈ પણ સુગંધ મેળવી શકાય.

(૪) વજાંતી, અકલકરે, કનેરના મૂળની જાલ, ગુલનાર, નાગરમોહ, કુલાલે ફટકડી, ગુલાબનાં કુલો અને જટામંત્રિ આ બધી વસ્તુઓ સરખા ભાગે લઈ ખાંડી બાળી, શીશીઓ ભરી દેવી. આથી હૃતો મજબૂત થાય છે. અને હાલતો હોય તો બંધ થાય છે.

(૫) બાવળના કાલસા, ચાંદના માટી બને ૨૦-૨૦ ભાગ, સ્વચ્છ કરેલી ખડી માટી અથવા ચાક ૧૦ ભાગ, લીમકાના સૂકા પાન ૧૦ ભાગ, કપૂર ૩ ભાગ, પિપરમેન્ટ ૨ ભાગ, રૈઝા-મરી ઝોલાઈ ૧ ભાગ, પીગમેન્ટીન કલર જરૂર પડતો રંગ રિવાય બધી વસ્તુઓ અલગ અલગ બારીક પીસેલી હઈ મેળવીને પ્રમાણસર રંગ મેળવી દેવો. આ પાઉડર જંતુનાશક છે. હૃતને સ્વચ્છ રાખે છે.

(૬) કુલાલેથી ફટકડી તો. ૫૦, બોરસલીની જાલનું ચૂર્ણ તો. ૩૦, પાપડીઓ કાષો તો. ૮૦, સિંધાલું તો. ૧૦, કપૂર તો. ૩, બારીક ખાંડીને બાળી શીશીઓ ભરવી તે હૃત સાફ કરી હૃતના રોગો મટાડે છે.

(૭) બોરસલીની જાલ તો. ૩૯, ચાક તો. ૩૨, સારો કાષો તો. ૨૦, અકલકરે સોપારી તો. ૧૦, લવીંગ તો. ૮, બચકળ જાલ તો. ૮, પાવણજો. ૫, સોનાધર તો. ૫, વાવડીંગ તો. ૪, તજ તો. ૪, જીરું, તો. ૪, મજીર તો. ૪, થાયાફળ તો. ૪, કુલાલેથી ફટકડી તો. ૪; પીપળાની લાખ તો. ૨, સુંઠ તો. ૨, મરી તો. ૨, પાપળ તો. ૨, કંઠ તો. ૧, કુલીન તો. ૧. સમુદ્ર ફીલ્ડ તો. ૫, સાલખાર તો. ૨, કપૂર તો. ૨૧, ગુલાબનું અત્તર તો. ૦.૧.

મધમની ૨૪ ચીજોને સ્વચ્છ કરી ખાંડી લઈ બાળી, તેમાં ગુલાબના અત્તરને મેળવી બાટલીઓ ભરી લેવી. આ હૃતમંજન ગુણકારી છે. સ્ત્રીઓને માટે ખાસ ઉપયોગી છે. કોઈપણ નિકેશી દૂધ પેરટ કરતાં વધારે ઉત્તમ છે.

આ સિવાય જેમને પાશ્ચાત્ય ઢબનાં પેરોડો ભેષ્યો તેમને માટે નીચે ચુલ્લ કાંતમંજન છે.

અવાલી કાંતમંજન

આશ્મ સહ્ય શ્રેન ૧૦
સોડા સહ્ય શ્રેન ૧૦
કોસ્ટીકલ ઝેલ ૨૧૧

કાંત-મંજન

મેગ્નેશીઆ કાઈન ઝેલ ૧૧
મેન્થોલ શ્રેન ૧૦
ફેક્ટીફાઈડ સ્પીરીટ ૩૦ મીનીમમ
લાલ રંગ ૩૦ મીનીમમ
ઝેલ ૧૦
ઝેલ ૧૦
ઝેલ ૧૦

કાંતે ઘસવાની મસી

પીપળાનાં મૂળ તો. ૧, વાંસકપુર તો. ૪,
હાલિયથી તો. ૧ સોનાગોર તો. ૧
શિમિ મસતકી તો. ૧૨ માચાં તો. ૮
તમામ ચીજો ખાંડીને વસ્ત્રગાળ કરો.

દૂધ પાવડર

મેગ્નેશીઆ કાઈન ઝેલ ૧૧
મેન્થોલ શ્રેન ૧૦,
ફેક્ટીફાઈડ સ્પીરીટ મીની. ૩૦,
લાલ રંગ ૩૦ મીની.

પ્રથમ મેગ્નેશીઆ કાઈન હાથવતી મસળીને બૂકો કરવો. પછી રંગમાં તેટલું પાણી નાખવું. એ પછી બંને હાથની હથેલી રંગવાળી કરી મેગ્નેશીઆમાં મેળવી દેવો એટલે બુકો કુલગુલાબી રંગ થશે. બાદ સ્પીરીટની અંદર મેન્થોલ મેળવીને તેમાં સો મિશ્ર કરી નાંખવું. છેવટે પુશમોદાર તેલ નાખી મસળીને કપડ ઢાલ્યું કરવો.

‘દૂધ રોપ્સ’

કપુરનું તેલ ઝેલ ૮, ડીન્યર ઝેલ ૮
સહ્યયુરિક ધર ઝેલ ૮ લવંગનું તેલ ઝેલ ૧

બધાને મોટી બાટલીમાં ભરીને ખૂબ હલાવી તે મેળવણીને ૨૪ કલાક રહેવા દેવી. કાંતનાં હાંત ઉપર કપાસનું પુખડું પલાળી મૂકવું. પીકા શાંત થશે.

‘કાંત મંજન’

મેસીપીટિક ઝેલ રતલ ૭.
મેગ્નેશીઆ કાઈનિટ (લીન્ડ) રતલ ૦૧
કનીનાઇન સલ્ફેટ ટ્રામ ૦૧
સેકેરીન ઝેલ ૦૧,
કીમ ઝેલ ટારટર ઝેલ ૪
સોપ (સાબુ) પાઉડર ઝેલ ૧
કેમ્ફોરેટિક ઝેલ ઝેલ ૧૫
કલ્પ ઝેલ ૧
ઝેલ ૧
ઝેલ ૧
ઝેલ ૧

નં. ૧ થી નં. ૭ સુધીની વસ્તુઓ બરાબર મેળવી દેવી. ત્યાર પછીની ત્રણ વસ્તુઓ નાંખનાં જઈ ખુબ ચોળીને મેળવી દેવી.

કાંત મંજન નં. ૨

મેસીપીટિક ઝેલ રતલ ૭ ટંકણખાર રતલ ૧
સફેદ ગુલાબની સુગંધી જર જેટલી લેવી.

ઝેલ તથા ટંકણખારનાં બીજા પાઉડર કરી બારીક ચાળી પછી સુગંધી મિશ્રણ મેળવી દે. કાંતના રોગો નાશ પામશે.

કાંતની પીડાનાશક દવા

કપુર ઝેલ ૮, હોડીન ઝેલ ૮
સહ્યયુરિક ધર ઝેલ ૮, લવંગનું તેલ ૧
એમોનીઆ ૧, ૮, ડીન્યર ઝેલ ૧

બધાને મેળવી બાટલી ભરો. આ વસ્તુઓના પ્રયોગોને થર-ગથુ બનાવી સારા પીકા કરીને બનરમાં લેવી શકાય છે. આથી બેકારીના નાશ માટે એને ઉપયોગ કરી શકાય તેમ છે બનરમાં સ્વચ્છ, સારા દેખાવની રૂપાળી રીતે પિક કરેલી ચીજો તરત ખપે છે.

છલ પછુ દરરોજ કાંતણની ચીરીથી અથવા છબીથી સાફ કરવી ભેષ્યો. કોગળા પછુ ખુબ કરવા ભેષ્યો. ઘણાં ય ઉતાવળમાં પુરા કોગળા કરતાં નથી. તેથી તેના કાંત જલદી બગડી જાય છે. તે સિવાય કોગળા કરતી વખતે હાથ ધોવાને આગળથી કાંતના પેદા ઉપર ધીમેથી માલીસ એક બે મિનિટ કરવી ભેષ્યો આથી કાંતના પેદાં મજબૂત થાય છે રોરડી જેવી સખત ચીજો કાંતની કસરત માટે કાંતથી ચાલવી ભેષ્યો. કાંતોને પછુ કામ અને કસરત ભેષ્યો છે. જે પોતાના કાંતની સંભાળ લે છે. તેના કાંતો બિલકુલ બગડતા નથી.

નેત્રોની સંભાળ—જેમ કાંતોની સંભાળ દરરોજ

યુવક યુવતીઓએ લેવી ભેષ્યો તેમ નેત્રોની સંભાળ પછુ લેવાની જરૂર છે. આજ કાલ ચરમા પહેરવાનું પ્રમાણ આપણમાં ફરકેને બસકે આગળ વધતું જાય છે. આમાં કેટલાંક ચરમાં ખારણ કરનાર વિના કારણે જ માન ફેશન ખાતરજ પહેરે છે. આ રોગ ખાસ કરીને આપણાં યુવક યુવતીઓમાં ફેલાયો છે. અને વધારે પ્રમાણમાં ફેલાયો જાય છે. કેટલાંક માને છે કે ચરમાં ખારણ કરવાથી સુખકમળની કાંતિમાં વધારો થાય છે. પરંતુ આ વાત તદ્દન ખોટી છે. સુખની સાચી કાંતિ તે આરોગ્યથી અને શરીર સ્વાસ્થ્યથી જ વધે છે. આપણી ધર્મશાસ્ત્રોમાં નેત્ર એ એક અમૂલ્ય રત્નસમાન છે. આંખ વિનાનો અંધ કહેવાય. જન્મ તેને માટે અંધકારમય અને લગભગ નકાસું થઈ જાય છે. એ ચક્ષુરહિત પુરવશ બની રહે. કયાંય એનાથી ભેડું, જડું, લખડું, વાંચડું એ બની શકતાં નથી. માટે સૌએ આંખોની સંભાળ સારી રીતે અને કાળજીપૂર્વક રાખવી ભેષ્યો. સામાન્ય રીતે હરડે, બહેડાં અને આમળાં એ ત્રણેય સરખે ભાગે લઈ રાત્રે પાણીની માટલીમાં બાંધી અંધર ૦૧ શેર પાણી રાખવું. સવારના પહોરમાં ઊઠીને આ ત્રિફળાનું પાણી આંખે છાંટવું દરરોજ ત્રિફળાનું પાણી છાંટનારની આંખે ગરમી ચકતી નથી. ત્રિફળાનું પાણી છાંટવામાં અગવડ નહતી હોય તો સાફ પાણી પાંચ મિનિટ સુધી આંખે છાંટવું. આંખ લોહીને તેમાં ખાખરાનો અંક આજવા. આથી આંખ સ્વચ્છ રહે છે.

આંખોની સંભાળ માટે કેટલીક સૂચનાઓ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. જેવી કે, ખરાઈ, ખજૂર, લસણ, વિશેષ પ્રમાણમાં ખાવાથી આંખ લાલ થઈ જાય છે. ત્યારે આંખમાં ગુલાબજળ આંખડું. આંખમાં કસતર કચરો પડે તો દૂર કરવો. એ આંખને ફેટાં લાગે તો તેને આરામ આપી શેક કરવો. કસતર પડેલી આંખને કદિ હાથથી ચોળવી નહિ એમ કરવાથી આંખ વધારે લાલ થશે પરંતુ એ આંખમાં કસતર પડ્યું હોયતેથી જુદી આંખ ચોળવાથી બીજી આંખમાં પાણી નીકળી કસતર નીકળી જશે. જેની આંખ ઊંડી હોય તેના પાટાને અથવા રૂમાલને આંખે લગાડવાથી આંખણી આંખમાં ચેપ લાગે છે. આંખો ઉપર ખતીનું તેજ પડે તેવી રીતે કદી વાંચવું નહિ. પરંતુ ચોપડીના પાના ઉપર ખતીનું તેજ પડે તેમ વાંચવું. આંખો રાત્રીના સમયે જલકું વાંચવાથી યાદી ભય છે. જાંબી ખતીના તેજ પાસે પણ આંખોને જેમ્ની વાંચવું નહિ ચાલતા વાહને વાંચવું એ પણ આંખો માટે વિકરાનકર્તા છે.

આંખો માટે કેટલીક કસરતો પણ છે. (૧) કાબી તરફ આંખોને ડોળો ફેરવી થોડો વખત ઝેલું. પછી જમણી તરફ ઝેલું એ પછી માથું નીચે કર્યા વિનાં આંખ નીચે અને ઉપર કરવી. આમ દસ બાર વખત કરી આંખોને કાબી તરફ ઊંચે જોળ ફેરવવી પછી જમણી તરફ એવી જ રીતે કરવું પછી જરા થાક લાગે ત્યારે બંધ કરવું. આંખો યુગ્મ નેસથી બંધ કરવી પછી જલદી યોલો ફેવી એમ ૧૦ વખત આંખમાંથી કરવી.

આ સિવાય કોઇપણ સ્થલ વસ્તુ ઉપર પાંચ મિનિટ આંખ ટેરવવી. બીજે દિવસે વધારે સૂક્ષ્મ વસ્તુ ઉપર પાંચ મિનિટ આંખ ટેરવવી. એમ કરીજા જીણી જીણી વસ્તુ લેતાં હેવટે જીણી બિંદુ ઉપર નજર ટેરવવી, એ સાથે સમય પણ વધારતા જવું. હેવટે ના કલાક એક દ્રષ્ટિથી જોવું અને આપણા યોગશાસ્ત્રમાં આંખોનું તાલક કરવાની ક્રિયા કહે છે. ઉપરાંત લીલી વસ્તુ ઉપર લાંબો સમય એટલે આંખોને થાક ન લાગે ત્યાં સુધી આંખ ટેરવવી તેથી પણ આંખો સુધરે છે. આ સિવાય બીજી પણ ઉપયોગી રીતો અનુભવવી.

આંખોની સ્વચ્છતા જાળવવા નીચે સૂચ્ય નેત્રાંગને બનાવવાં પરંતુ આમાં એક વસ્તુ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે એમાંની ચીજો બરાબર જોઇ તપાસીને અને ઊંચી ભતની લેવી. બેકારી દૂર કરવા માટે પણ આંખો ઉપયોગ થઈ શકાય છે.

નેત્રામૃત

જીન્ક એક્સાઇડ તોલા ૧૨ બોરીક એસીડ તો. ૨,
ખરાસ તોલા ૧,
બધાને બારીક પુટીને શીશી ભરવી. આથી બીલ, રતારા અને ખોટો ગરમી દૂર થાય છે.

નેત્રરક્ષક સુરમો

બહેકાના મીઠા તો ૪
અનશીલ તો. ૨
શુદ્ધ કરેલો સુરમો તો. ૬૦
કુલાવેલી ફેટકડી તો. ૨
શંખ ભરમ તો. ૩
સુરેખાર તો. ૧

આ સર્વ વસ્તુને બારીક પુટી કપકાં વડે માળી ભેડું, પછી આઠ તોલા મેરચુથુ લઈ ચાર રોર પાણીમાં ઓગાળવું. ઉપલા મિશ્રણને આ સાથે ધીમે ધીમે પુટવું. મેરચુથુનું પાણી ખલાસ થાય એટલે ચાર રોર ગુલાબજળમાં સુરેખા પુટવો. આ ક્રિયા કરતાં ૨૦-૨૨ દિવસો લાગે છે. આ સુરમાથી આંખોનું તેજ વધે છે.

ઉપર સૂચ્ય ઉપાયો લેવાથી આંખોની સંભાળ બરાબર રાખી શકારો.

નાકની સંભાળ—આંખ અને હાંતની સાથે નાકની સંભાળ રાખવી પણ ખૂબ જરૂરી છે. નાક એ આપણા જન્મે દેહસાનાં કારણાનું કામ કરે છે. નાક એ શરીર ચંત્રની શોધા તેમજ ઉપયોગ માટે મહત્વનું કામ બલવે છે. હવા આપણને ગમે તેટલી ચોક્કસી લાગતી હોય પરંતુ ખરી રીતે એ ચોક્કસી હોતી નથી; તેમાં કેટલોય કચરો રહેલો હોય છે. નાકની અંદર જીભી જીભી ફંચાટી હોય છે. તેમાં આ કચરો ચોટી ભય છે અને આમ સ્વચ્છ થઈને હવા દેહસામાં ભય છે. મગજ અને નાકને જોડનારી પાક્કી નળી વાટે આ કચરો બહાર નીકળી ભય છે.

કપાળમાં ચોટ લાગવી, વાયુ, અતિ ભાણ, અતિ નિદ્રા, અતિ ભગરણ જલક્રીડા, ખરાય પાણી પીવું વિગેરેની નાક ઉપર અસર થાય છે. આ સિવાય ઝડપના ફેરફારને લઈને, માથું દુઃખવાથી, ભગરણ કરવાથી, દિવસે ઉંઘવાથી, ટાંઠ લાગવાથી, ઝાડળથી, નાકમાં સળેખમ થાય છે. નાકમાંથી લોહી પડે તો કંઠા પાણીમાં કપકું લીંબવી તાળવા ઉપર મૂકવું. હોમિઓપેથીમાં છપીકાક નામની દવા ખૂબ ઉપયોગી છે. કાઠમના કુલોનો રસ અથવા આંખની ચોટલોનો, કુંગળીનો રસ નાકમાં નાંખવાથી લોહી નીકળતું બંધ થાય છે. નાકમાં કચરો કદે ભખીને ભડાં છોડાં ચોટે તો આંગળી વડે તે ન કાઢતાં તેલ લગાડવાથી પોતાની મેળે તે નીકળી ભય છે.

નાકની સંભાળ—નાકની સંભાળ રાખવી પણ ખૂબ ઉપયોગી છે. એનું ચંત્ર કામ પણ બહુ જ બારીક હોય છે. કાનમાં કચરો ભરાય છે તે કદી પણ સળી અથવા આંગળી વડે કાઢવો નહિ. કાનની સંભાળ બરાબર ન લેવાય તો બહેરાપણ આવે છે. કાનમાંથી કચરો કાઢવો હોય તો સરસીયું તેલ ગરમ કરી તેનાં થોડાં ટીપાં કાનમાં નાંખવાથી કાન સાફ થઈ જશે. કાનમાં રોજ તેલ નાખવું સારું છે. કાનના કૂખાવા ઉપર, આકાંકનાં પોકડાં પોકડાં ઉપર ધી ચોપડી, દેવતા પર સેષ્ટી તેના રસ કાનમાં નાખવો. અથવા સમુદ્રીણની વચ્ચાગળ ભૂખી કાનમાં નાંખીને ઉપર લીંબુના રસનું ટીપું નાંખવું. વગેરે ઉપાયોથી ન મટે તો ડૉક્ટરને બતાવવું.

ગળાની સંભાળ—સૌએ પોતાના ગળાની સંભાળ રાખવી જોઈએ. બહુ જ નેમથી યોલવાથી, જોંચે સાથે વિરોધ ગાવાથી, ખારા, ખાટા, તીખા પદાર્થોના હલ ઉપરાંત સેવનથી, બહુ ઉતાવળે ખાવાથી, ગળાના રોગો થાય છે. ગળાને કાકડો સુણ આવે છે. થણી બખત ગરમ પદાર્થો ખાવાથી ગળું બળે છે. એ સમયે મીઠાના કાગળા ઉપયોગી છે. અથવા ગળામાં બ્લીસ-રાઈન પણ લગાડે છે. બે ત્રણ દિવસમાં ન મટે તો ડૉક્ટરને બતાવવું. ગળામાં ઉધરસ થઈ હોય તો દૂધમાં આડની બે કરચ, થોડું કેસર, બે ચપટી હળદર નાંખી રાતે પી જવું.

પગની સંભાળ—શરીરનું દરેક અંગ સંભાળ માંગે છે. આપણે પગની સંભાળ રાખવાની પણ ખૂબ જરૂર છે. શિયાળામાં પગ ફાટે છે. આથી ખૂબ દુઃખાવે થાય છે. શિયાળામાં પગના રક્તજી માટે મોલ્ડ પહેરવાં જોઈએ. વધારે સમય પાણીમાં ઉઘાડે પગે ફરવાથી શરીર થાય છે. અને ક્યારેક એમાંથી સંધિવા જેવા રોગ પણ થાય છે. દરરોજ જોણામાં જોખી બે માઈલ કે તેથી વધારે ચાલીને પગોને કસરત આપવી જોઈએ. પગ ફાટે તો એના ઉપર દરરોજ ગ્લીસરાઈન, ક્રીમ્સ વગેરે તેલ અથવા ધી લગાડવાં જોઈએ. ઘણી વખત ઉઘાડે પગે ચાલવાથી કંટા અથવા કાચ વાગી જાય છે. આમ થાય તો કંટા અથવા કાચને બરાબર કાઢી નાંખીને ઉપર અથાણું કસેલ લાંબુ રાખી, પાંદો બાંધી દેવાથી એને રજાતાં વાર લાગતી નથી.

નખની સંભાળ—હાથ પગનાં આંગળાનાં રક્તજી માટે પરમાત્મજી નખ આપ્યા છે. આ નખ બહુ વધી જવાથી પોતાનાં અંગોને જખમ કરે છે. અથવા પોતાના આત્મીયને લાગે છે. નખના જખમે વેલિક્ષ દબિયે ઝેરી છે. વધેલ નખ નિયમિત રીતે કોઈ આણીવાળા શસ્ત્રથી અથવા નખ કાપવાના ચત્રથી કાપી નાંખવા. નખ મોઢામાં નાંખીને કરડવાથી તેમાં બરાથેલો મેલ પેટમાં જવાનો ખુબ લય છે. આ સિવાય હાંતથી કરડેલા નખ આડા અથવા રહે છે. નખો વધવાથી તેમાં મેલ ભરાય છે. આથી નખ નિયમસર કાપી નાંખવા જોઈએ, તેમ વારંવાર હાથ ધોઈને નખ પણ ધોવા જોઈએ.

ચામડીની સંભાળ—શરીરને નિરોગી રાખવા માટે સારી રવચ્છ હવા, રવચ્છ પાણી અને પ્રુટિકારક ખોરાક તેમજ આહાર બિહારની નિયમિતતા, કસરત વગેરેની જરૂર છે. તેટલીજ જરૂર ચામડી જોડકાની રાખવાની છે. શરીરના રક્તજી માટે ચામડી બની છે. એમાંથી નીકળતો પરસેવો બહાર નીકળી સૂકાઈ જાય છે. તેના ઉપર મેલ જાય છે. આ મેલથી ચામડીનાં બારીક છોદ્રા પૂરાઈ જાય છે. આ છોદ્રા પૂરાઈને ન હોય તો શરીરની અંદરના કચરો બીજા અવયવો દ્વારા બહાર નીકળે છે. પરંતુ તે અવયવો ફેફસાં, મૂત્રાસય વગેરેને વધારે કામ કરવું પડે છે. તેથી તેમને થાક લાગે છે ને રોગો પેદા થાય છે. તે સિવાય ચામડી ઉપર મેલના યોગે અનેક ચામડીનાં રોગો થાય છે. માટે આપણે દરરોજ નહાવું જોઈએ. ઉચ્ચ વર્ગના માણસ રનાન કર્યા વિના રહેતા જ નથી. હિંદમાં ગરમીને લીધે ચામડી વધારે પરસેવો પેદા કરે છે એટલે અહીં દરરોજ નહાવું જોઈએ. ચામડી ઉપર શિયાળામાં તેલ ચાલિસ કરી તેને કોમળ રાખવી જોઈએ. ચામડી સાફ ન રાખવાથી ખસ, દાદર, ખરજીવ વગેરે રોગો થાય છે.

શરીરની રચના : આપણું શરીર એ એક કારખાનું છે અથવા એક એન્જીન છે. એમાં જગનિયંત્રાએ અત્યંત સફળરૂપે જોડાયા છે. એમાં કોઇ પણ અંગ નિષ્પયોગી નથી. ઝીણામાં ઝીણા બારિક અંશો પણ ઉપયોગી છે. એન્જીનને જો ચલાવવામાં ન આવે તો તે બગડી જાય છે, તેવીજ રીતે આપણું શરીર-એન્જીન પણ યોગ્ય કસરતના અભાવે રોગિષ્ઠ થાય છે. એન્જીનને બહુ જ ચલાવવાથી તેમાં ઘસારો લાગે છે તેમ આપણા શરીરને પણ બહુ ચલાવવાથી થાક લાગે છે. એન્જીનને બાળવા માટે કોલસા જોઈએ જો તેમ આપણા શરીરને પણ ખોરાકરૂપી કોલસા વિના ચાલતું નથી. એન્જીનને

તપાસવા માટે અને એની ખામીના ઇલાજ માટે જેમ એન્જીન ચર હોય છે. તેમ આપણા શરીરને આરોગ્યવાન બનાવવા ડૉક્ટરની જરૂર છે.

હાડકાંબંધર ઉપર માંસ, મંજી, રનાયુઓ, નાડીઓ જોડાવીને ઉપર ચામડી મઢેલી છે. હાડકાંબંધરમાં સર્વે હાડકાં યોગ્ય રીતે જોડાયેલાં છે. ન્યાં કંઈજ જોઈએ ત્યાં કંઈજ અને નરમ જોઈએ ત્યાં નરમ હાડકાં યોગ્ય રીતે પ્રજીવે જોડાયાં છે. હાડકાંબંધરના મુખ્ય ત્રણ ભાગ છે. (૧) માથું (૨) ધડ (૩) હાથપગ. આ હાડકાંને લીધે શરીર ટકાર રહે છે. જેવા આહારનાં હાડકાં જોડાવી શકાય તેવાં એમને બનાવ્યાં છે. હાડકાં એક બીજાની સાથે જોડાવી તેના ઉપર મજબૂત માંસના બંધો બાંધ્યાં છે. માથાના હાડકાંના પાંચ વિભાગો છે, તે મજબૂત છે, એ હાડકાંઓમાં મગજ રહ્યું છે. માથાની નીચે ગળું નાનાં મજબૂત હાડકાંઓનું બનેલું છે. એની સાથે જોડીને શરીરના પીઠની કરોડ બનાવી છે. આથી શરીર બરાબર ટકાર રહી શકે છે. કરોડમાંના હાડકાંઓની વચ્ચેથી માંસની દોરી પસાર થાય છે. તેને કરોડરજીવ કહે છે. કરોડની પીઠનાં હાડકાંઓ સાથે શરીરની આગળની છાતીની પાંસળીઓનાં હાડકાં જોડાયેલાં છે. એ છાતીની પાંસળીઓ કમાન જેવી છે. કાપી છાતીમાં આર પાંસળી અને જમણી છાતીમાં ૧૨ પાંસળીઓ છે. પાંસળીઓના ઉઠા એક તરફ જોડાયેલા છે. માત્ર બે પાંસળીઓ ન છુટી છે.

પાંસળીઓની બનેલ—પાંસળીઓની વચ્ચે બનેલા છે. આ બનેલાની અંદર ફેફસાં અને હૃદય આવ્યાં છે. છાતીની નીચે પેટના ખાડામાં બાંધેલું પચાવવાનું કાર્ય કરનારા અવયવો છે. એની નીચે થાપનાં હાડકાં છે. તેની બાજુમાં ઉંડા ખાડા જેવા ખાડા છે. તેમાં મલગરાનો પેટ ભંગનાં હાડકાંના ઉપલા છેડા જોડાયેલા છે. એની નીચે હાડકાંના નીચલા છેડા આગળ નળાનાં હાડકાં છે. ત્યાં આગળ ઘુટણનું કંકજું છે. નળાની નીચે ઘુટીના હાડકાં આવેલાં છે. છેવટે પગનાં તળીયાં અને આંગળાનાં હાડકાં આવેલાં છે. પાંસળી ઉપર ખલાનાં હાડકાં છે. આ ખલાના હાડકાંના ગોળ ખાડામાં હાથનાં હાડકાં મલગરાની પેઠે આવેલાં છે આ હાડકાંની નીચે ટાપની નીચનાં હાડકાં જોડાયેલાં છે. એ બન્ને વચ્ચે દાણી છે. સોથી નીચે હથેળી અને આંગળીઓનાં હાડકાં છે. માથાના પાંચે હાડકાં એક બીજાની સાથે સખત સંધાએલાં છે. પાંસળીઓનાં હાડકાં પાછળ કરોડ સાથે અને આગળ છાતીનાં હાડકાં સાથે સંધાએલાં છે. આ હાડકાં કયાંક કંઈજ અને કયાંક નરમ એમ ન્યાં જેવાં જોઈએ તેવાં મૂક્યાં છે. એની રચના અને જોડણી ભારે, સુંદર અને સચમવા જેવી એક છે.

મગજ—ખોપરીમાં પાંચ હાડકાં ખૂબ સાંધેલાં છે. તેની અંદર શરીરનો રાજ મગજ મૂકાયો છે. મગજ એ માથા જેવા પોચા પદાર્થ છે. તેનો રંગ સફેદ અને રાખોડી છે. આખા શરીરના અવયવો એની આજ્ઞા સુચન વર્તે છે. મગજમાંથી જ્ઞાનવૃત્તો આખા શરીરમાં ફેલાયેલાં છે. આમ આપણું મગજ એ હેડ-તાર ઍલેક્સ જેવું છે. બીજા અવયવો એ એની પેટા-ઍલેક્સ જેવાં છે. એને જ્ઞાનવૃત્ત રૂપી તાર દ્વારા મગજ સફેદ શાઓ પહોંચાડે છે. શરીરના કોઇ પણ ભાગને ઇન્ન થાય તો જ્ઞાનવૃત્તો દ્વારા એ સફેદો મગજને મળે છે. એનો વાત્કલિક ઉપાય લેવા મગજ જ્ઞાનવૃત્તો દ્વારા કમ્પેન્સેશન આજ્ઞા આપે

છે. શરીરની નાની-મોટી દરેક ક્રિયા મગજની આજ્ઞાથી થાય છે. જ્ઞાન, યાદશક્તિ, વિચાર, નિશ્ચય, પ્રવૃત્તિ, ચિંતન, પૂર્વજ્ઞાન, અનુભવો, સુખ, દુઃખના અનુભવો, વૃત્તિઓ, લાગણીઓ, નિષ્ક્રિયાઓ એ સર્વે મગજમાં જ થાય છે. મગજનું ગોપરીમાં એ રક્ષાયેલું છે.

હૃદય—પાંસળીઓથી બનેલી પેટીમાં ફેરફારો અને હૃદય ખેંચે રહે છે. દરેક માણસને જમણું અને ડાહ્યું એમ બે ફેરફારો છે. એ ફેરફારોની વચ્ચેનાવચ્ચે હૃદય આવેલું છે. હૃદય ન્યત્રિની મૂળી જેવું મોટું હોય છે. ઉપરના ભાગ પહોળો અને નીચલો ભાગ સાંકડો છે. હૃદયની ઠોચનીના બે ભાગો વચ્ચે પડેલા હોય છે. જમણા હૃદયના ભાગમાં મેલું અને અશુદ્ધ લોહી શરીરમાંથી ફરી ફરીને આવે છે, ફેરફાર મારફતે લીધેલી બહારની શુદ્ધ હવા આ લોહીને પાછું શુદ્ધ કરે છે. એટલે ડાબા હૃદયમાંથી આ શુદ્ધ થયેલું લોહી પાછું શરીરમાં ફેલાય છે. બંને હૃદયો વચ્ચે કાણાં (પડાકાળાં) હોય છે. જ્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે જ એ પડકા સ્વયંમેવ લેખકાઈને લોહી અદ્યપદલ થાય છે. લોહીના વહેવા માટે આખા શરીરમાં નાની મોટી નળીઓ હોય છે. શરીરની રક્તિ, હૃલિચાલ, હલનચલન અને છવન આ લોહીના ફરવાથી થાય છે. હૃદય અને નાડીઓના ધબકારા આ લોહીની ગતિથી થાય છે.

લોહી—અસંખ્ય કણોનું બનેલું છે. કેટલાંક કણો લાલ અને સફેદ છે. સફેદ કણો નકામી ચીજને ખાઈ લેય છે. લાલ કણો શરીરને પ્રાણવાયુ પૂરો પાડે છે. શરીરના દરેક ભાગમાં નાની શીરઓ દ્વારા આ લોહી ફરે છે. લોહીમાં શરીરના ધસારાને પૂરો પાકવાને ગુણ છે. શરીરનું વધવું પણ લોહીથી જ થાય છે. શરીરમાંથી અશુદ્ધતા પણ લોહી દ્વારા જ દૂર થાય છે. અશુદ્ધ લોહી શરીરમાંથી ફરીને જમણી બાજુના હૃદયમાં ભરાય છે. હૃદયના ઉપરના ખાનામાંથી આ લોહી નીચેના ખાનામાં ભય છે, ત્યાંથી એ મળ વાટે ફેરફારમાં ભય છે. ફેરફાર પણ બે છે. નાક વાટે બહારની શુદ્ધ હવા આપી આ અશુદ્ધ લોહીને વાયુપેટામાં શુદ્ધ કરી નળી વાટે એને ડાબા હૃદયમાં મૂકે છે. ત્યાંથી આ લોહી આખા શરીરમાં નળી મારફતે ફરી ફેલાય છે. જોરાકમાંથી નડું લોહી બને છે.

હોળરી અથવા જઠર—પાંસળાંની નીચેની બજા-લમાં હોળરી હોય છે. એના આકાર પાણીની મસક જેવો હોય છે. આપણે જોરાક ખાધએ જાએ તે મોઢામાં કાંતની ઘડીમાં પીસાઈ મોઢાના ઘુંકથી પાતળો બને છે. એ જોરાક નળી મારફતે હોળરીમાં ભય છે. આ જોરાકમાં જઠરમાં રહેલો જઠર રસ મળે છે. હોળરી પહોળી અને સાંકડી પોતાની મેળે થયા કરે છે. જોરાક આમાં વસેલાય છે. જઠરમાંથી જોરાક પચી રહ્યા પછી પડેલા ઉચકાઈ તે આંતરડામાં પ્રવેશે છે. એ પચી ગયેલા જોરાકમાં ધી, તેજ જેવા પચ્યા વિનાના પદાર્થો આંતરડામાં ભય છે. અહીં લીવરમાં (કોલ) થી નીકળેલા પિતરસ જરીને જોરાકની સાથે મળે છે. ચરબીવાળી ચીજો આ રસ પચાવી દે છે છોતર, કાંબળાં અને નકર ચીજો જોરાક સાથે ગળે હોય તે પચતી નથી. આંતરડાના બે ભાગ છે. નાનું અને મોટું આંતરડું. આંતરડાની અંદર કરચલીઓ હોય છે. ચીજો પચીને આ કરચલી-માંથી લોહીના સફકોરી સ્વરૂપે શરીરમાં મળે છે. પંખમાં વંગરના

નકામા પદાર્થો મળ રૂપે બહાર નીકળે છે. પાણી પીએ જીએ તે પરસેવા વાટે અથવા મૂત્રનળી વાટે નીકળી ભય છે. શરીરમાં જેઠએ તેજ ચીજો સંધારાઈ બાકી નકામી બહાર થાકી ભય છે.

ધન્દ્રિયો—આપણી આસપાસ બધી ચીજો કેવી છે એ જાણવા માટે આપણને પાંચ ધન્દ્રિયો આપી છે. સંધવા માટે નાક, આંખવા માટે હલ, કંડુ, ગરમ પારખવા માટે આંગડી, સાંભળવા માટે કાન અને જોવા માટે આંખો આપી છે. એ પાંચે ધન્દ્રિયો જ્ઞાનવૃત્તિઓ રૂપી તારાંથી મગજ સાથે સારો સંબંધ ધરાવે છે. સારા, ખરાબ, સુગંધ, સ્વાદ, સ્પર્શ, જોવાપણું અને સ્વચ્છ એ બધા સંકેશો જુદા જુદા જ્ઞાનવૃત્તિઓ મગજની ગુપ્ત ચોરીસમાં પહોંચાડે છે. બધી આજ્ઞાઓ પણ ત્યાંથી જ છૂટે છે. મગજના સામ્રાજ્યમાં આખા શરીરની દરેક ક્રિયા અને જ્ઞાન આવી ભય છે. સુખ, દુઃખ, ભય, ભ્રાન્તિ, માન, અપમાન એ સર્વે મગજના આ ધિપત્ય નીચે છે.

શરીરને તુકશાન કરનાર દુર્ગુણો : શરીરને હલકા અને ખરાબ જોરાકથી બેટલું તુકશાન થાય છે, તે કરતાં દુર્ગુણોથી વધારે તુકશાન થાય છે. આવાં દુર્ગુણોમાં નીચે સુખ્ય

કોષ—માણસ ઉરકેરાઈ ભય છે ત્યારે એનું લોહી ગરમ થાય છે. ઘણી વખત માથા ઉપર લોહી કોષથી ચડી ભય છે. મોટું વિકૃત થઈ ભય છે. ઘણું તુકશાન કોષને લીધે થાય છે. જો શરીરને આરોગ્યમાં રાખવું હોય તો આનંદમાં રહેવું જોઈએ. કોષ કરી ઉરકેરાઈ જવાથી ઉર રોગો પણ થવાને સંભવ છે.

ચિંતા—આ દુર્ગુણ શરીરના માટે ઘણો ખરાબ છે. ચિંતાથી માણસનું શરીર સુકાય છે. કોઈ કવિ કહે છે કે, ચિંતા ચિંતા સમાન છે. ચિંતાઓ પણ ઘણી ખરી રોગદાની હોય છે. ચિંતા, સાહસ અને શક્તિ બંનેનો નાશ કરે છે.

ઈર્ષા—ઈર્ષા એટલે પારકાનું સાંઠે જોઈને ચિંતામાં જે ઉદ્વેગ થાય તેને અસૂચા કહે છે. પારકી ઉન્નતિ જોઈ મનમાં રાહ થઈ જોઈએ તેને બદલે મનમાં જ્યારે આમ ઉઠે ત્યારે પોતાના શરીરમાં રોગ અને મનમાં કલેશ થાય છે.

નિંદા—પારકાની નિંદા કરવાથી કે અવગુણોનો પ્રકાર કરવાથી પણ આપણા શરીરમાં વિકારો પેદા થાય છે. સત્જન પુરુષો સદગુણો તરફ જ નજર રાખે છે તેમનું સ્વાસ્થ્ય સુંદર રહે છે.

ભય—મનુષ્ય ભયથી શારીરિક રોગો મેળવે છે. ઠરકુપણ એ મોઢામાં મોટી દુઃખ દેનાર વસ્તુ છે. ભયથી માણસ પ્રજન શારીરિક તુકશાન કરે છે. અભયપણના ગુણને જે કળવે છે તે સૌથી બળવાન ગણાય છે. જોડા ઠરથી માણસ સ્કાઈ ભય છે, રોગો થાય છે.

વ્યસ્તનો—અટ્ટીણ, ચા, કોડી, ગાંજે, દાંડ, લાંંગ વગેરે માલ પદાર્થોના વ્યસ્તનીએને અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. પરસ્પરી અને વેચ્યાગમન કરનારા વ્યભીચારીઓ પણ શારીરિક રોગોથી રૂચાય છે.

હોલ—હોલની માણસ ખોટા હોલ કરી ખાવા, પીવા, જોડવા અને શારીરિક સમવર્તોનાં પદાર્થો માટે સંકુચિત હિંદુ રાજ્ય છે. તે શરીરના શૈલોનો ભોગ થઈ પડે છે.

આબોશ—એ પણ શારીરિક શૈલો ઉત્પન્ન કરવાનો મોટો કાર્ય છે. એ પોતાનું કર્તવ્ય નથી પાળતો તે શરીરે અને મને શૈલી રહે છે.

શારીરિક અકસ્માતો :

ઉપરથી પડી જવું—ઉપરથી પડી જઈએ ને કાંઈ અવયવ કરમોડાય તો તે ભાગ ઉપર પાટો બાંધી તેને આરામ આપવો. થોડો શોક કરવો અને તેના પર મીઠું અને હળદર પાણીમાં ગરમ કરીને લગાડવું. હોલી બાંધી ભય તો તરત તે ભાગ ઉપર ઘરડું લગાડવો. કાંઈ ભાગ મરડાય ભય તો હાડવેદ પાસે ઉપચાર કરાવવો.

નાક કે કાનમાં કોઈ ફેલણ કે ચીજ ભય તો—ઝીણા ચીપીયા વડે તે કાઢી લેવી. નાક કે કાન ચોળવાં નહિ, કેમકે બિલકું તેથી અંદર ગયેલી ચીજ વધારે જોડી ભય છે. કાનમાં જવડું પેસી ગયું હોય તો તેલ ગરમ કરીને તેનાં ટીપાં નાંખવાં.

ગળામાં કોઈ ચીજ અટકી ભય તો—મોં ઉપકાવી ચીપીયા વડે તે બહાર ખેંચી કાઢવી. અથવા બિલકી કરાવવી. આથી તે બહાર નીકળી આવવો. તેમ ન બને તે પાણી કે શેરડી પલાળી તેના મોટા કાળોનો એક જપાટ ગળી જવો. આથી અટકેલી ચીજ તેની સાથે પેટમાં ઉતરી જશે.

આંખ થાય, કાંઈયે કે કપડાં સળગી ઉઠે ત્યારે—તે વખતે ચિત્તને બહુ શાંત ને સ્વસ્થ રાખવું. પ્રથમ આંખ અકસ્માત થાય તો તરત જમીનમાં આગોટી જવું. પછી કોઈ ગોઠડું, ભડું કપડું લઈને શરીરની આસપાસ વીંટાળી દેવું. હાથેલા ભાગ ઉપર ચુનાનું નીતરું પાણી તથા મીઠું તેલ લઈ મિલાવી ભડું મલમ જેવું થાય ત્યારે તે લગાવવું. અથવા વેસેલાઇન જેવી કોઈ વસ્તુ લગાવવી.

કૂખનું—ફોલેલા માણસને બહાર કાઢી તેનાં નાક, કાન અને મોંમાંથી કાઢવ કર્યો. કાઢી નાંખીને તેની છલ જરાક બહાર ખેંચવી, ને મોં પહોંચું કરવું. પછી તેને હિંમત નાંખી તેની પીઠ ઉપર ભાર મૂકવો ને હાથવો, જેથી તેના પેટમાંથી પાણી બહાર નીકળી ભય. તેનાં કપડાં ઢીલાં કરી નાંખી તેના શરીર પર ગરમ પાણીના શીશા ફેરવવા. અને હાથ પગ ખૂબ જોરથી હલાવવા ને કૃત્રિમ શ્વાસોચ્છ્વાસ આપવા.

જી લાગવી—ખૂબ તાપ પડે ત્યારે બહાર ફરનાર માણસને કોઈ વાર જી લાગે છે, તેને ચક્ર આપે છે, તાપ ચડે છે અને એ જોભાન બની ભય છે. ત્યારે હાંનિ ખેંસાડી માથા ઉપર ઠંડું પાણી ફેંડવું. સખત તાપ હોય ત્યારે ખુલ્લે માથે ફરવું નહિ. અને સખત કામ પણ કરવું નહિ.

ઉંદર, ફેલણ કે કોઈ જાનવર કરડે ત્યારે—એ ભાગ ગરમ પાણીથી ધોવો, જેથી તેમાંથી થોડું હોલી તેના ઝેર સાથે બહાર નીકળી ભય. હલકાંબું ભનવર કરડ્યું હોય તો તેની સી મૂકાવવી.

વીંછી કરડે તે વખતે—પોટાસ પરમેંગેનેટ તથા તારદેનિક એસીડની ભૂખી ઠંખ ઉપર ઘસવી અથવા ટીપાં પાણી ફેંડવું, જેથી ઠંખ ટળી જશે. ઠંખ ઉપર તરત મીઠું ઘસવાથી પણ આરામ થાય છે. જેને કરડે તેણે નાગરવેલન પાનમાં ચપટી મીઠું નાંખી ચાવી જવું. કેટલીક વખત ધી ખાવાથી પણ આરામ થઈ ભય છે.

સાંપ કરડે તો—ઠંખ પાસેના ઉપલા ભાગમાં તે ઠેકાણે એક દોરી ખૂબ જોરથી બાંધવી. ઠંખ ઉપર પોટાસ પરમેંગેનેટ ઘસવો, અથવા ઠંખવાળી જગ્યા ખોતરીને તેમ ભરવો. અંગૂઠા કે આંગળી ઉપર સાંપ કરડે તો તરત જ લાગને કાપી નાંખવો.

ભમરી કે માંખી કરડે તો—ચોખ્ખા પાણીમાં ચોખ્ખી માટી મેળવીને તે ચોપડવી. જો નવસાર મળે તો જીને કરી ચોપડવો. કંટિા દેખાતો હોય તો તે કાઢી નાંખવો. અથ માંખીના ઠંખ ઉપર કુંગળી કાપીને ઘસવી જેથી પીડા થાય નહિ અને સોજાં પણ થશે નહિ. મરી, સૂકું અને સંચળ પાનના રસમાં વાટીને લેપ કરવો, જેથી ભમરીના ઠંખ તરત મટે છે.

ચાપુ, છરી કે એવી કોઈ વસ્તુ વાગે ને હોલી નીકળે ત્યારે—આડું કાંઈ થાય ત્યારે એ ઠેકાણે ધ થયો હોય તેને બરાબર સાફ કરીને ટીકવર આયોડીન કે મરકયુરી કોમ જેવું કંઈ લગાડવું. જેથી પાકવાનો ભય ન રહે. બાજી ફે લગાડવાથી પણ ફાયદો થાય છે. ધા જોડા હોય તો પગ હોલી વહેડું અટકાવવા પ્રયત્ન કરવો.

નરકેરી ફૂટે તો—નરકેરી ફૂટે ત્યારે માથું ઠળા રહે તેમ ઝુલાડવું કે ખેંસાડવું. કપાળ ઉપર તથા નાક ઉપર ઠંડું પાણી ફેંડવું, જેથી હોલી વહેડું બંધ થશે.

આંખમાં કંઈ કસ્તર પડે તો—આંખને ચોળવ નહિ. પણ એ આંખથી ઉસડી આંખ ચોળવી. જેથી બં આંખમાંથી પાણી જરૂરો ને કસ્તર બહાર આવવી જશે બીજું કાંતો એક પલાશમાં પાણી ભરી તેમાં આંખ રાખ ઉઘાડવાસ કરવાથી પણ કસ્તર નીકળી જશે. આંખ ડુખવા આવે ત્યારે ક્વિસમાં ત્રણ ચાર વાર ગરમ સ્વચ્છ પાણીમાં ધોવાઈ નાંખી ફના પાલથી આંખ ધોવી. ને તેનાં ટીપાં પાકવ જેથી આંખ સાફ થઈ અર્ધ આરામ થાય છે.

ઝેર—જો તેજબ પીધેલ હોય તો ચુનાનું પાણું પાડું ને ચાક ખનરાવવો. કૌસ્તીક સોડા કે પોટાસ જેવી વસ્તુ લેવાઈ અગ્રેલ હોય તો લીંછુનો રસ અને મીઠું આપી થોડું તેવ પાડું. આવા દરદીને બિલકી ન કરાવવી, કારણ નહિ તે તે ચીજે પાછી નીકળે ત્યારે પાકું ગળાને તથા મોંકાને બાળે છે સોગવ, અશીણ, ધંતુરો વગેરે પી ગયેલ માણસને ખૂબ ઊંઘા કરાવવી. ચમચી દળેલ રાધ ને ચમચી મીઠું પારો પાણીમાં નાંખી પાડું ને ગળામાં કંઈ પીછાં જેવું ફેરવી બિલકી કરાવવી અથ વખતે ડોક્ટરની તાકાલિક મદદ લેવી.

શારીરિક દિનચર્યા:—

સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠવું—પ્રાતાઃકાળમાં વહેલ ઉઠવાથી શરીરમાં રક્તિ શક્તિગળ, આરોગ્ય વધે છે. આપણ મહાન કાલ નિસિંક મહેતા પણ લખી ગયા છે કે, “રા રહે બ્યારે પાછડી ખટ થડી, સાધુ પુરખને સંધ ન રહેવું.”

સૂર્યેકિય પહેલાં બે કલાકે ઊઠી સંજ્ઞાન પુરવે એક ચિત્તથી પરમાત્માની પ્રાર્થના કરવી, અથવા એક બે સારાં પ્રભાતીઆં ચીડી હલકે માવાં, રાત્રે વહેલા સૂઈ સવારના પ્રાતઃકળથી બે કલાક અગાઉ ભગી ઈશ્વરસ્તુતિ કરવી, પછી નિયમિત રીતે આઠ અંબલિ ત્રાંબાના હંડિલા હોટામાં રાખેલું પાણી પીવું. પાંચ મિનિટ પછી થોડા દીર્ઘશ્વાસ લેવા, અથવા પાંચ પ્રાણધ્યાન કરવા, તે પછી યુક્તમાં જઈને ૦૧ કલાક પોતાના શરીરને અત્યંત થાક ન લાગે તે માટે સાડી ન્યાયામની કસરતો ડોઈ અનુભવી પાસેથી શીખી લેવી. સામાન્ય ન્યાયામમાં થોડાં આસનેા, ઉઠેસ, થોડી હંક એક અને થોડી ડોક. આવા સામાન્ય ન્યાયામ આપણા શરીરને નિરોગી બનાવે છે. આપણા કવિ દશપતરાજ કહી ગયા છે કે:—

રાત્રે વહેલા ને સૂઈ, વહેલા ઊઠે વીર,
બળ, બુદ્ધિ બહુ ધન વધે, યુગ્મમાં રહે શરીર.

ન્યાયામ આપણા શરીરને સુરોગ, સુંદર, નિરોગી, પુષ્ટ અને દિધિયુ બનાવે છે. નિયમિત ન્યાયામ આપણા મનને પ્રસન્ન અને પ્રકુશ્ન બનાવે છે. અંગે અંગ કુટાં થઈ પોતાનું કામ નિયમિત કરી શકે છે. આરોગ્ય ટકી રહે છે. શિષ્યર્થેક બળના પ્રમાણમાં અને પ્રસન્ન ચિત્તથી ન્યાયામ કરવા. ન્યાયામ માટે સરસ સમય પ્રાતઃકળનો છે. પરંતુ સાંજે ઠંડા પહેરમાં પણ ન્યાયામ કરી શકાય છે. ન્યાયામ કર્યા પછી થોડો આરામ લેવો જોઈએ. જમ્યા પછી એક કલાક સુખી ન્યાયામ કરવો ન જોઈએ. થાકેલા કે શૈગિષ્ઠ અવસ્થામાં ન્યાયામ કરી કરવો નહિ. હડ ઉપરાંત ન્યાયામ પણ તુકશાનકર્તા છે.

હાજતે જવું—આપણે ને યોરાક ખાઈએ છીએ તેનું લોહી બની શરીરને ટકાવી રાખે છે. યોરાકનો ખાજોનો ભાગ પરસેમો, હીંટ અને ફરત વાટે શરીર ફેંચે છે. બે શરીરનાં આંતરડાં ચોકખા હોય, પેટમાં યોરાક બરાબર પચતો હોય તો ફરત સવારે બરાબર સાંકે આવી ભય છે. ફરતનું મૂંગ ફરત સાંક ન આવતું એ છે. આ ફરતે અંધકોષ કંકે છે. આ ફરતે મોલરોખા, આગળનું સુરત અને બેઠાંડું છંદગી ધરાવનારને હમેશાં થાય છે. આથી સુરતી, બેચેની, ઉઠેગ, અશાન્તિ, નિરાશા, ચીડીઆપણ, મગજનું ભારી થવું વગેરે ચિન્હો દેખાય છે. પેટમાં ફાળે છે અને બીજા રોગો થાય છે. અંધકોષ ન થાય તે માટે નીચેના નિયમો પાળવા જોઈએ.

સાંક છબન ગાળવું, મિથાન બહુ થોડું ખાવું, પેટમાં બહુ ઠંસી ઠંસીને ખાવું નહિ, છવવા માટે ખાવું, પણ ખાવા માટે છવવું નહિ. ફળફુલ વિશેષ પ્રમાણમાં ખાવાં. ધી કે એવાં પદાર્થોં વધારે પ્રમાણમાં ખાવા નહિ. મરીમસાલાથી ભરપુર તીખી તમતમતી વાનીઓ ખાવી નહિ. સાત્તિક યોરાક લેવો.

રનાન—પાંચખાને જઈ આવ્યા પછી સાણુ અથવા માટીથી હાથ ધોળીને ધોધ લેવા. પછી લૂછી નાંખવા. સૂર્યેકિય પહેલાં નાન કરવું એ ઉત્તમ છે. રનાન કરવાથી શરીરને મેલ નીકળી ભય છે. શરીરમાં તાંબગી આવે છે. રનાની બેહડ ઉપકારિતા સર્વે ધર્મો અને ચિકિત્સા શાસ્ત્ર એકી અવાજે પ્રશંસા કરે છે. ફરોજ ઠંડા પાણીથી રનાન કરવું ઉત્તમ છે. માન કોઈ કારણે અંગે ગરમ પાણીથી રનાન કર્યા વિના ચાલે તેમ ન હોય તો જ ગરમ પાણીથી રનાન કરવું. ઠંડા પાણીનું રનાન શરીરમાં ચેતન અને રક્તિત્તે લાવે છે. બેચાર પાણીના હોટા આખતેમ રેડવા એ રનાન ન કહેવાય. બરાબર શરીરને ધોળીને નહાવું એનું જ નામ રનાન. અઠવાડિયામાં બે વખત સાણુ

ભગાવીને બરાબર ધોળીને નાવું. રનાન પછી ટુવાલ વતી શરીરને બરાબર લૂછીને સૂકું બનાવી દેવું જોઈએ. ગામને પાદર નદી, તળાવ કે સાગર હોય તો એનાં હાલ જરૂર લેવો. નગમાં નહાવા કરતાં નદી, તળાવ કે દરિયામાં નહાવું એ ઈષ્ટ છે.

રનાન સમયે બધાં નીચેનાં અંગોને પણ ધસવાં જોઈએ. રનાન માટે ૧૫-૨૦ મિનિટના સમય તો લેવો જ જોઈએ. શરીરમાંથી પરસેમો નીકળી તેના ઉપર સૂક્ષ્મ ધૂળ ઘોડી મેલ થાય છે, તે ધોવા માટે રનાનની ખાસ આવશ્યકતા છે. રનાન કરવામાં નીચેના નિયમો પાળવા જોઈએ.

(૧) યોરાક લીધા પછી બે ત્રણ કલાક સુખી કંઈ રનાન કરવું નહિ.

(૨) રનાન અંધ ખાણે કરવું. એથી નીલા શરીરને હવા લાગી શરદી ન થાય.

(૩) વૃદ્ધ પુરવે બહુ જ ગરમ અથવા અતિ ઠંડા પાણીએ રનાન ન કરવું.

(૪) યુગ્મ થાકી ગયા હોયએ તો થોડીવાર આરામ લીધા પછી રનાન કરવું.

(૫) રનાન કર્યા પહેલાં માથું પાણીથી સાફ કરવું.

(૬) રનાન કર્યા પછી રવચ્છ ટુવાલ વતી શરીરને તદ્દન લોહી સૂકું બનાવવું.

(૭) કેટલાકોની ટેવ શરીર પર બેચાર હોટા નાખીને રનાન કરી લેવાની હોય છે, કેટલાકને પાણીમાં બળેને ત્રણ ત્રણ કલાક પડયા રહેવાની ટેવ હોય છે. આ બંને રીતો તુકશાનકારક છે. આવી ટેવ ન રાખવી.

હંત શુદ્ધિ—રનાન પહેલાં હંતશુદ્ધિ કરવાની હોય છે. હંતશુદ્ધિ કરતી વેળા એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે હંતશુદ્ધિમાં ઉતાવળ કંઈ ન કરવી. બરાબર ૦૧ કલાક કે યોગ્યામાં યોગી ૨૦ મિનિટ આવળતા સારા દાતણ વડે નિરાતે હંતશુદ્ધિ કરવી. હંતશુદ્ધિ કરતી વેળા પ્રથમ હાંતિને બરાબર ધસવા અને પછી તેના પેઠાં બરાબર ધરીને છેવટે છબી ઉતારવી. એટલે કે દાતણની ચીરો કરીને એ વડે છબ પરની છારી ઉતારવી. આમ ન કરીએ તો છબ પર છારી બળતી ભય છે અને મોમાં અનેક પ્રકારની ભયંકર ડુર્ગંધ ફેલાવે છે. દાતણ કર્યા પછી બરાબર ધરીને કોગળા કર્યાં અને સાથે આંખોમાં પણ પાણી છાંટવું કે એથી આંખોમાંના ચીપડા કે મેલ નીકળી ભય.

રનાન કર્યા પછી રવચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં. અને તો સાંઠાં જ વસ્ત્રો પહેરવાં. આ પછી કાંસજી કે હાંતિયા વતી વાળ બરાબર ધોળવા. કેટલાક રનાન કરીને પાણીથી ભરેલા વાળમાં તેલ નાખે છે. આ રીત સારી નથી. આમ કરવાથી કેટલીકવાર વાળોમાં ભૂ કે લીખ કે એવાં જંતુઓ પડે છે. પરિણમે આપણું માથું જંતુઓ ધર બની ભય છે. બીના વાળને બરાબર સૂકા બનાવીને પછી જ તેમાં તેલ નાખવું. પરંતુ સુખંધી તેલો કરતાં શુદ્ધ કોપરેચ કે મીઠું તેલ વધારે સારું. છતાંય સુખંધી તેલો વિના ન ચાલે તો શુદ્ધ તેલ વિભાગમાં બતાવ્યા મુજબ ઘેર તેલ તેચાર કરી લેવાં. તેલ વાળમાં નાખવામાં પણ એ ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે કે તેલ હલેલી ભરીને ગમે તેમ કંઈ ન નાખવું. થોડું થોડું તેલ હલેલીમાં લઈ વાળમાં નાખવું અને પછી વાળોને બરાબર મસળવા. આમ કરવાથી તેલની અસર મગજમાં થાય છે અને આપણા મગજને આથી

પ્રુટિ મળે છે. આમ બરાબર તેલ નાખ્યા પછી તેને બરાબર હોળી હેવું. હોળવાની રીતો જુદી જુદી અનેક પ્રકારની છે. એ સર્વે અને રથળ સંકેતને લઈને હું આપી શકવા અસમર્થ છું. એ માટે તો એક સ્વતંત્ર પુસ્તક જ લખી શકાય, આજકાલ પઠિતા પાસીને ખુલ્લે માથે ફરવાની ફેશન ખૂબ જ વધતી જાય છે; પરંતુ ઉનાળામાં જ્યારે ખૂબ ગરમી પડતી હોય ત્યારે ખુલ્લે માથે ફરવું તુકશાનકારક છે. એમ કરવાથી આપણા મગજને ખૂબ જ ભયંકર અસર થાય છે. માટે આવી અતિ ગરમીના સમયમાં ખુલ્લે માથે ફરવું નહિ. ઉનાળામાં ટોપી પહેરીને જ ફરવું.

નખ ફર ત્રણ કે ચાર દિવસે કાપી નાંખવા જોઈએ. કારણ કે નખ વધે તો એમાં મેલ જરાય છે. ખોરાક સાથે આપણા પેટમાં જાય છે અને આથી આપણા આરોગ્યને હાની પહોંચાડે છે. માટે નખ બરાબર નિયમસર કાપી નાંખવા.

શારીરિક રોગોનાં ધરગથ્ય ઔષધો:

નવસાર—ઉધરસમાં ગળફો ન છૂટતો હોય તો, કાળજમાં દુઃખાવો હોય તો ૩ થી ૧૦ ગ્રેન આપવું. માથાનો દુઃખાવો, હેમિગ્રેડિક, હિસ્ટ્રીરિયા વગેરેમાં નવસાર ને ચુનો બેગો કરીને જરા તપાવીને મુકાડવાં.

વિલાયતી મીઠું (મેગ્નેસિયમ) —જીલાબ, શીળસ, શરીરમાં ખજવાળ કે અળ આવતી હોય ત્યારે લોહી મુકાડવા જીલાબ તરીકે દીવસમાં એક વખત એક ચમચા જેટલું પાણીના એક આસપાસ નાંખીને લેવું.

સોડા આયકાઈ—અપચો, અજીર્ણ, વાધુ, અરુચી, ખાટા ખોડકાર વગેરેમાં ૫ થી ૧૫ ગ્રેન થોડા પાણીમાં બે ત્રણ વાર દિવસમાં લેવું.

ટંકણખાર—નાનાં બચ્ચાંઓનાં મોઢામાં ચાંદાં પડે તો બ્લીસરીન જેટલે મેજલીને લગાવવું.

એરંડિયુ (દિવેલ) —જીલાબ માટે ખીજ વસ્તુઓ કરતાં એરંડિયાનો જીલાબ સારો છે. તે દૂધની સાથે લેવાથી કે તેમાં તજના અક્ષનાં બે ત્રણ ટીપાં નાખીને લેવાથી તેનો બરાબર સ્વાદ નથી આવતો. માથામાં ઘસવાથી મગજની ગરમી નીકળી જઈ ઠંડક થાય છે, ને આંખોનું તેજ વધારે છે.

ટિંકુચર આયોડીન—કોઈ પણ ભતનાં ધા કે હોરકા ઉપર લગાવવાથી જડ જલદી વળી જાય છે, ને પાકતું નથી. સામાન્ય સોને હોય તો તે ઉપર પણ લગાવવું.

ફિવનાઈન—સાધારણ સુસ્તીમાં કે ટાંઢિયા (મેલેરિયા) તાવમાં લેવા. ગ્રેન ૪ થી ૧૦ દિવસમાં ત્રણ વાર લેવી. ઉપર દૂધનું અવપાન રાખવું.

ચોટાશ પરમેગેનેટ—એ જંતુનાશક છે. કંઈ જીવંત કરકમું હોય તો કંઈ ઉપર ઘસીને લગાડવાથી કંઈ નીકળી જાય છે અને સોને પણ ઉતરી જાય છે. ગડગુમડ કે ઘર સાફ કરવા માટે તે પાણીમાં નાખી તેના વડે ધોવાં. તેના પાણીના કાગળા કરવાથી પણ સારો ફાયદો થાય છે. તે પાણીમાં બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં નાંખવું.

ખારીક એસીડ પાઉડર—ધા કે ગડગુમડ પર, ગરમ, પાણીમાં આ પાવડર નાંખીને તે વડે ધોઈને ઉપર ખાંટવું. જડ લાવવા માટે તે જંતુનાશક છે. આંખો દુઃખતી હોય

ત્યારે ચોખ્ખા ગરમ પાણીમાં તે થોડો પલાળીને તે પાણી વડે આંખો ધોવાથી દુખાવો મટે છે.

બ્લીસરીન—મોઢામાં છાતાં પડે તો ટંકણખાર સાથે મેજલીને લગાડવું. બચ્ચાને ફરત કરાવવા તેની પોષકમતી રેવા વાપરવું.

મંધક—અસોના મલમ બનાવવા તેમ જ જંતુનાશ કરવા માટે ઘરમાં બાજવો.

ફિનાઈલ—એક બાલદી જેટલા સહેજ ગરમપાણીમાં એક વાટકી જેટલું નાખી તે પાણી વડે ખોરકા તથા મોઠો જાળવે ધોવાથી માખ મચરોને ઉપદ્રવ રહેતો નથી. તે જંતુનાશક છે.

કાબોલિક સાબુ—ગડગુમડ ધોવા માટે કે ચેપી રોગવાળા ફરદીની સારવાર કર્યા પછી તેના વડે હાથપગ ધોવા.

ચોટાશ ઓમાઈડ—જંથ લાવવા કે મગજની નબળાઈમાં અધોળ પાણીમાં ૫ થી ૧૫ ગ્રેન નાખીને દિવસમાં ત્રણ વાર આપવું.

ટર્પેન્ટાઈન—સાંધા દુઃખે કે વા ઉપર તેની માલીસ કરવી.

પીપરમેન્ટ—પેટમાં દુઃખે, અજીર્ણ કે વાધુ થાય ત્યારે થોડા પાણીમાં કે ખાવાના સોડા જેટલું થોડું નાખી દિવસમાં બે ત્રણવાર લેવું.

નિલગિરિ તેલ (યુકેલિપ્ટસ) —શરદી સળેખમમાં રૂમાલમાં નાખી સૂંધવું મોટી ઉધરસમાં પતાસા ઉપર બે ટીપાં નાંખી લેવું.

ક્રીસ્ટાસલ—અરુચી, ઉધરસ, શરદી, અનિદ્રા તેમ જ નબળાઈવાળાં હોઠાં જમ્યા પછી એક ચમચા પાણી સાથે લેવો.

અમૃતધારા—અજમાનાં ફૂલ, કપૂર, અને અજમેના ફૂલ ફરેક એક એક તોલો લઈને શીશીમાં નાખવાથી એ માથાના દુઃખાવા તથા પેટપીડા ઉપર કામ લાગે છે.

અચ્ચોળી ગુટિકા—તાવની રાત્રઆતમાં, નબળાઈમાં કે બચ્ચાને પેટ સાફ આવવા ઉધરસ વગેરે અનેક રોગોમાં ઉપયોગી છે.

મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ—ખસ, ખરજું, ગુમડાં, રક્તપિત વગેરે ફરેક પ્રકારના ચામડીના ને ગરમીના રોગો ઉપર તે અકસીર છે ને લોહી મુકારક છે.

સંજીવની ગુટિકા—વાઙ્ગીંગ, સૂંકે, લીંડીપીપર, હરડે, ચિત્રક, થોડાવજ, બહેડાં ગળે, બીલામાં અને વજનાગ એ દરો ચીંને સમાન લાગે લઈ ગોખરમાં ખરલ કરી ચણેલીના વળન જેટલી ગોળીઓ બનાવવી ને આંદુના રસમાં આપવી. અજીર્ણમાં એક ગોળી, કોલેરામાં બે ગોળી, સર્પદંશ ઉપર ત્રણ અને સંજીવતામાં ચાર ગોળી આપવી તેથી મહુબ્ધ સંજીવન થાય છે; એટલે એ સંજીવની કહેવાય છે.

ઉપદંશશામક લેપ—શુદ્ધ ગંધક, એલચી, મરી, લવંગ અને શુદ્ધ પારો, નાગરવેલના પાનમાં થોડું જેટલું સેવન કરવું. એનાથી ફરેક ભતના ઉપદંશનો નાશ થાય છે.

પાચક ચૂર્ણ—એલચીદાણા, હરદે, બહેડાં, આળખાં સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પીપરીમળ, ચિત્રક, શકેલી હાંમ, ચરિયાળી, છાં, લવંગ, અન્મો, સંચળ, સિંધવ, વાવડીંગ. બીડ હોણ, બંગડીખાર અને વરાગડું મીઠું એ બધી વસ્તુઓ સમ-ભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું, તેમાં પછી થોડો લિંબુના રસ મેળવે. આ ચૂર્ણથી ભૂખ લાગે છે, સ્ત્રિ થાય છે, તેમ જ અલ્સ જે તથા પેટ ચઢ્યું હોય તો મટે છે.

હિમાચટક ચૂર્ણ—સૂંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સિંધવ અન્મો, છાં, શાકછાં અને સંચળ એ સમભાગ લઈ તેનો આદમો હિરસો હીંગ લઈ એ બધાનું ચૂર્ણ કરવું. અન્મો, આદરો, અપ્પો. શૂળ વગેરે પેટનારોગોમાં કાયદાકારક છે તેમ જ પાણી સાથે કે ઊંચામાં અથવા ભોળન સમયે ભાત અને ધી સાથે લિંબુ સહેજ નીચોવીને લેવું.

વિરેચન (રેચક) ચૂર્ણ—સોનામુખી, બાળહરદે અને લીંડીપીપર અથવા વરિયાળી એકેકે ભાગ તથા સિંધવ અથવા સંચળ અર્ધો ભાગ લઈને સર્વનું ચૂર્ણ કરવું. ત્રણ માસા નેટકું રાતના ગરમ પાણી સાથે લેવું. આનાથી પેટ સાફ આવે છે.

રીતોપલાદિ ચૂર્ણ—સાકર ૧૬ ભાગ, વંશલોચન ૮ ભાગ, લીંડીપીપર ૪ ભાગ, એલચીદાણા ૨ ભાગ અને તળ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું. ૩ થી ૬ માસા મધની સાથે દિવસમાં ત્રણવાર લેવું. આનાથી ઊધરસ, સળેખમ, અન્મોની વરાધમાં હાથિપગે બળવરા, છુલ્લવર, તેમ જ પિત્તવિકાર કે ગરમીના વિકારથી થતા રોગો એ સર્વે રોગોમાં ઉપયોગી છે.

આથાનો આમ બનાવવાની રીત—

પાણું વેસેલીન ૪૦ તોલા
કઠણ પેરેશીન ૨૦ તોલા
પીપરમીન્ટનાં કુલ ૫ તોલા
કપૂર ૫ તોલા
મેશીલીઆલીસીલસ ૫ તોલા
અન્મોનાં કુલ ૨૧ તોલા
ઑઈલ કેન્થુયુટી ૨૧ તોલા
તબનું તેલ ૨૧ તોલા
કુકેબિપ્ટસ ૨૧ તોલા
ઑઈલ લેમનગ્રાસ ૨૧ તોલા

પેરેશીનના નાના કટકા કરીને વેસીલીનમાં નાખી દેવા ને ધીમે તાપે એ આગળવું. બાકીનો બધી દવાઓને એકે પહેાળા મીઠાની શીશીમાં નાખીને થકીક તકકે રાખવું એટલે બધું બની જશે.

વેસેલીનના તૈયાર થએલ પ્રવાહીમાં એ મિશ્રણ કપડેથી માળીને મેળવી દેવું. ત્યારપછી જરા હલાવીને તરત શીશીઓ ભરવી.

સુકશીન ચૂર્ણ—તાવમાં, મંદાગ્નિમાં, અરુચીમાં જરની નળખાઈમાં ને તાવ પછી અશકિતમાં ૦ થી એક તોલો પાણી સાથે દિવસમાં બે વાર લેવું અથવા ફાંટ કરી લેવું. (ચાર તોલા ઉકળતા પાણીમાં ૧ તોલો ચૂર્ણ નાખીને નીચે જીતારી પા કલાકે ઠંડી રાખવું, પછી ગાળીને સહેજ ગરમ હોય ત્યારે પી જવું) મગેનું સરખ, લીંડીપીપર. બહેડાં, સુરવાસ હરદે,

પાણું ચંદન, કડું, કઠવા લીમકાની ઊલ, સૂંઠ અને કેવદાર એ અંધેકે ભાગ અને કદિઆનું સાઠાવાર ભાગ લઈ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું. આ લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ કહેવાય છે ને સર્વ પ્રકારના તાવમાં ઉપયોગી છે.

આ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંય ઔષધો છે જે દરેક પેાતાના ધરમાં રાખવાં નેહએ. કોઈ કોઈ વેળા એ ઔષધો બહુ જ ઉપયોગી નીવડે છે. આમાં કેટલાંક ઔષધો તો સામાન્ય રીતે બધાને ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં છે. કેટલાકની એવી દેવ હોય છે કે જ્યારે કોઈ પણ અકસ્માત કે રોગ પેદા થાય ત્યારે ઠોઠા-ઠોઠી કરી મૂકે છે. ડાંકટરને બોલાવવા માટે દોડે છે. કોઈવળી વેધોને બોલાવે છે. આવી દેવ કદી પણ ન રાખવી. આવાં કાચિમાં કંઈએ હંમેશાં ધીરજ અને કાળજીથી કામ લેવું. કેટલાંક વખતે ડાંકટરો કે વેધોને લાંબે જ નહિ નેવું. હવે વધીને ભયંકર બની જાય છે. આવી વેળાએ ઉપરનાં ઔષધો જો ધરમાં તૈયાર હોય કેટલાં કામ લાગે ? કેટલાંકની દેવ ‘આગ લાગે ત્યારે ફૂલો બોલાવો’ નેવી હોય છે. આ દેવ પણ સારી નથી. આવાં ઔષધો તો આગળથી જ તૈયાર કરીને ધરમાં રાખવાં નેહએ કે નેથી કોઈ પ્રસંગે એ સરસ રીતે કામમાં આવે. પોતાને નહિ તો આડોશીપાડોશીને પણ ઉપયોગમાં આવે.

શારીરિક સામાન્ય રોગો:—

ઉધરસ—જો સાધારણ સળેખમથી ઉધરસ થએલ હોય તો તેવા ઉપચાર કરવા. બીજું શ્વાસમાં ધુમાડી જવાથી કે ખરખ ખાટા ખારા ભોળનથી, અથવા મળમૂત્ર, વાયુ વગેરેના અવરોધથી પણ ઉધરસ થઈ આવે છે. અળસીની ગરમ ચા પીવાથી ને ઊાતી ઉપર શોક કરવાથી તે મટે છે. તેમાં અરડુસીને રસ મધમાં આપવો. લીંડીપીપર, પીપરીમળ, સૂંઠ અને બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. તેમ જ સીતોપલાદિ ચૂર્ણ પણ સાથે ઉપયોગી છે.

ફેફસાંના કોઈ રોગથી થઈ આવેલી ઉધરસ હોય તો સારા ચિકિત્સકની સલાહ લેવી કે તાત્કાલિક ઉપચાર કરવા. તે પ્રત્યે બેદરકાર ન રહેવું, કારણ કે નહિ તો તેમાંથી ક્ષય, કમ વગેરે ભયંકર રોગો થાય છે.

ગળાના કાંકડા—શરદી લાગવાથી ગળાના કાંકડાં આવી જાય છે. એથી સાદ ભારે થઈ જાય છે. થોડો તાપ પણ લાગે છે. તે વખતે ગરમ કપડાં પહેરવાં અને ગરમ પાણીના મીઠાના કાગળા કરવા. તાપ હોય તો સુદર્શન ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરવો.

આથાનો દુઃખાવો—આ રોગ ધણી પ્રકારનો થાય છે. આંતરડાં કે કાળજીની અનિયમિત સ્થિતિને કારણે પણ થઈ જાય. આ રોગ દુઃખે છે, તેમ જ અપચાથી પણ દુઃખે છે. ધણીવાર અડાક હવામાં રહેવાથી પણ આ રોગ દુઃખી આવે છે. નળજી તબિયતવાળાને પણ ધણીવાર વધારે પડતી મહેનતથી કે થાકથી અથવા ખોટી ઉશ્કેરણીથી પણ આ રોગ દુઃખે છે.

જો કારણે આ રોગ દુઃખે છે તે કારણની બરાબર તપાસ કરી એ પ્રમાણે ઉપચાર કરવા. કબજિયાત કે અપચાથી દુઃખનું હોય તો કોઈ પાચક ચૂર્ણ કે રૈચક હોથાઈ લેવાથી મટે છે. નળજી તબિયતવાળાનું આ રોગ દુઃખનું હોય તો તેણે પૂરતો આરામ લેવો.

મગજને શક્તિદાયક પદાર્થો, દૂધ વગેરે લેવાથી મટે છે. થાક કે ઉત્કેષણી લાગે તેવા કામમાં લાગ ન લેવો. શરીરથી માથું કંપન હોય તો તે શેકથી, ગરમ કપડાં પહેરવાથી ને થોડું કિંનાઇન લેવાથી આરામ જાણાય છે. અશુદ્ધ હવામાં રહેવાથી માથું કંપે તો શુદ્ધ હવામાં ફરવાથી ફાયદો થાય છે. કોબાચર સતત વાતચતી કે વિચાર કરવાથી તેમ જ વધારે પડતો વ્યાયામ કરવાથી પણ માથું કંપે છે.

બેલેનિયા—આ તાવ ફેલાવનાર મચ્છર છે. બંધિયાર પાણીમાં આ મચ્છરો થાય છે ને તે પાણીમાં આ મચ્છરો ઇંડાં મૂકે છે. માટે હર અઠવાડિયે તેવા પાણી ઉપર વ્યાસલેટ છાંટવું, જેથી પાણીમાંનાં જંતુઓનો નાશ થાય છે. પાણી વહેતું અટકાવે એક ઠેકાણે બરાબ જાય ને બેઝું થાય તે ઠેકાણે મચ્છરનો ઉપદ્રવ વિશેષ થાય છે. માટે તેમ ન થાય તેવા ઉપાય ચોખ્ખા. ધરમાં હમેશાં ધૂપ કરવો અને બરાબર સાફસૂકી કરવી. સૂતી વખતે મચ્છરદાનીનો ઉપયોગ કરવો અથવા યુક્ષમાં સૂતા હોઇએ તો શરીર ઉપર હાથિપગે યુક્લિપ્ટસ કે વ્યાસલેટ ચોપડીને સડું જેથી મચ્છર કરડે નહિ આટલી સાવચેતી રાખીએ તો તાવ આવવાનો સંભવ રહેતો નથી.

દાદિયા તાવના મચ્છરો તે રોગથી પીડાતા માણસના શરીર પર બેસી તેમાંથી લોહીની સાથે રોગના જંતુઓ ચૂસે છે. પછી તે સારા માણસને કંપે છે. ત્યારે તેમના શરીરમાં તે રોગનાં જંતુઓ દાખલ થાય છે. તેમનું જોર શરીરમાં વધે એટલે દરદીને ટાઢ સખત વાય છે ને તાવ પણ થતે છે. તાવ ઘણીવાર ૧૦૫-૧૦૬ ડિગ્રી સુધી ચડે છે. ચારપાંચ કલાક પછી પરસેવો થાય ત્યારે તાવ ધીરે ધીરે ઉતરે છે. પરતોના થાય તે બરાબર લોહી નાખવો. આ તાવ આવવાથી શરીર સુસ્ત રહે છે અને નબળાઈ રહે છે. ઘણા દિવસ તાવ આવે તો તેથી બરોજ વધે છે. દાદિયા તાવ ઘણીખરી એકાન્તરે આવે છે. આ તાવ ઉપર કિંનાઇન જેવી બીજ કોઈપણ દવા અકરારી નથી. તાવ ઉતરી ગયા પછી પણ આરામ લેવો. દરરોજ આઠ દસ ગ્રેન કિંનાઇન એક અઠવાડિયા સુધી લેવું. પછી પ્રમાણ થોડું ઘટાડવું. કિંનાઇન ઉપર દૂધનું અમૃતપાન કરવું. વળી કડું, કરીયાતું, કઠળી છરી, ગળો, પિત્તપાપડો, ઇદ્રજ્ય, સોનાચુખીનાં પાંદડાં, પીપળીના ગંડાં અને સંચળ એ બધાં સરખે લાગે લઈ ખાંડવાં અને તે ચમચી ભરીને રોજ ફાંકવાથી કે પાણીમાં ઉકાળી પીવાથી સારો ફાયદો થાય છે. સુરંશન ચૂર્ણ પણ સારું ઉપયોગી છે.

પેલેગ—એનાં જંતુઓ (ચાંચડ) પ્રથમ ઉંદરને ચોટે છે ને ઉંદરને લીધે તે રોગ ફેલાય છે. માટે ધરમાં કોઇપણ ઠેકાણે ઉંદર ન રહે તેવો ઉપાય કરવો. ઉંદરને આ ચાંચડ કરડે એટલે તેમના લોહીની સાથે પેલેગનાં જંતુઓ ફેલાય છે ને ઉંદરો મરવા લાગે છે ત્યારે આ ચાંચડો માણસને કરડે છે, ને આ રોગ માણસોને લાગુ પડે છે. પ્રથમ માણસને સખત તાવ આવે છે ને પછી બગલ, કોણી, ભંધના સંધા કે ગળા આગળ ગંઠા થાય છે. એટલે તે ગાંઠિયો તાવ પણ કહેવાય છે. આ રોગ માટે નીચે જુઓ સૂચનાઓનો અમલ કરવો. (૧) ઘર પાસે ગંઠાં શુદ્ધ થવા દેવી નહિ. (૨) ધરમાંથી ઉંદર નિર્મૂળ કરવા. (૩) ધરમાં ઉંદર મરે કે તરત તેના ઉપર થાસલેટ નાખી બાળી મૂકવો. (૪) ધરમાં ધૂળ ગંધક બાળવો. (૫) બની શકે તો ઘર ઓડીને બંધ રહેવા જવું. (૬) પેલેગી રસી ચુકાવવી. (૭)

ધરમાં હમેશાં કોઇપણ રીતે ટાંકો આવે તેમ કરવું. સારા વેઠ કે ડાંકરની સારવાર લેવી.

કાનનો દુઃખાવો—તે બહુ પીડા કરનાર હોય છે, ધણેખર એ શરીરથી થાય છે, કોઈ વખત કાન ખંજોળવાથી પણ દુઃખાવો થાય છે. કાનની અંદરના ભાગમાં સોજા આવે છે. તેલ ગરમ કરીને તેનાં કિંવસમાં ત્રણ ચાર વાર ડીપાં નાખવાથી સારો ફાયદો થાય છે. તેલ નાખ્યા પછી થોડીવારે કાન લૂછીને કાનમાં ઠંડી ન લાગે તે સારું કાનમાં જ ભરાવી રાખવું. કાનમાં આવતા સણકા ઉપર સાધારણ ગરમ પાણીમાં બોરીક એસીડ નાખી તેનાથી કાનને ઘોઈ સાફ કરી શુદ્ધ કરેલા સચ્છરીથી બૂધી નાખી વિંછુના રસનાં પાંચ સાત ડીપાં પાડવાં. આમ દિવસમાં બે વાર ચાર પાંચ દિવસ કરવાથી કાન કંપેતો મટે છે. (સચ્છરી કોણને વિંછુના રસમાં ખરલ કરી સૂકાયા બાદ ભરી લેવું) તેનું નામ શુધ્ધ સચ્છરીણ.)

ખનસ—ખારીક જીવાતથી ખનસ થાય છે. પ્રથમ તે આંગળાંના ખૂંચ આગળની પાતળી આમડીમાં પેસીને ઇંડાં મૂકે છે તે પછી ફેલાતાં જાય છે, તે જંતુ કરડે એટલે ખનસ થવા આવે છે. શરીરની રવચ્છના બરાબર રાખવી. જંતુનાશક વસ્તુઓથી (જેવાં કે કાર્બોનિક સાયુ) હાથ પગ-જ્યાં તે થાય તે ભાગ-બરાબર સાફ કરવા ગંધકનો મલમ ચોપડવાથી તે મટે છે.

દરોજ—દરોજ થાય ત્યારે પ્રથમ શરીર ઉપર નાની ફોલ્લીઓ થાય છે, પછી ઘુણ થવા આવે છે. પછી તે જગ્યાએ ગોળકુંડાળું થાય છે, આ રોગ બહુ જ ચેપી છે. દરદીનાં કપડાં તથા બીજી ચીજોનો ઉપયોગ બીજાનાથી થાય તો તેને પણ આ રોગ થઈ આવે છે, માટે સાવચેતી રાખવી. તેના માટે ઉપર કહેલ જંતુનાશક સાયુ તથા ગંધકના મલમનો ઉપયોગ કરવો. આ રોગ માટે સેલીસેલીક એસિડ પણ બહુ સારો દવા છે.

ખરજીયું—આ રોગ થાય ત્યારે પહેલાં આમડી સૂત્રીને રાતી થાય છે ને ઘુણ ખંજોળવા આવે છે પછી તેમાંથી રસી નીકળે છે. કેટલીક વખત પાપડી બંધાય જાય છે ને રસી ઝરાતી ખંખ થાય ત્યારે તે સૂત ખરજીયું કહેવાય છે. કારણેલિક એસિડના પાણીથી ઘોલો અને ઉપર પારાનો મલમ લગાવવો, જ્યાં ખરજીયું થયું હોય ત્યાં હવા ન લાગે તેમ પાટો બાંધવો.

વાળો—પ્રથમ શરીરે ખજવાળ આવે છે. સહેજ તાવ પણ આવે છે અને પગની ધૂંરી નજીક ફેલેલો જાણાય છે, તે કુટે ત્યારે લાલ ચાંડ નીકળે છે, તેની મધ્યમાં ધોળો નાનો દારો દેખાય છે, જે લગભગ અડી કુટ લાંબો થાય છે. ત્યાંથી ધોળો રસ જરે છે, આના ઉપર પાણી રેડી તેને સુકમદર્શક ચંદ્રથી તપાસીએ તો તેમાં અસંખ્ય ઝીણા ગોળ પોરા દેખાશે, તેઓ પાણીમાં રહી શકે છે, જેને તે થયો હોય તે કુવા, તળાવ કે નદીમાં નહાય છે ત્યારે તે પાણીમાં પેલા પોરા મળી જાય છે ને આ પોરાવાળું પાણી પીવાથી વાળો નીકળે છે માટે પીવાના પાણી બાજત ધ્યાન રાખવું. પાણી બરાબર ચાલીને પીવું અને જેને આ રોગ થયો હોય તેણે આવાં જાહેર પાણી ભરવાનાં સ્થાનોમાં નહાવું નહિ.

અળાઈ—અળાઈ ઉનાળામાં થાય છે. આ કોઈ બધકર રોગ નથી, ગોપીચંદન લગાડવાથી તે મટી જાય છે.

કોહોરા—આ રોગને વિષ્વચિકા પણ કહે છે. એનું ખૂંચ કારણ અજીર્ણ હોય છે. દર્દીને ચોખાના ધોવારાખણ જેવા

પાઠના ઝાઝા ને પાઠળી ઉઘડી થાય છે. તેનાથી પેટમાં ખૂબ પીઠા સાથે શૂળ આવે છે. શરીર ઠંડું લાગે છે, પેશાબ થતો નથી, આંખો નિસ્તેજ થાય છે, નિકા નથી આવતી અને ચૂર્ણ પણ આવતી નથી છે. આ બધાં તેનાં લક્ષણો છે. આ રોગનું મૂળ કારણ અસ્વચ્છતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રોગનાં જીવંત ગંઠા પાણીવાળા, કુચા, તળાવ કે નદીના પાણીમાં થાય છે. ઉનાળામાં પાણી ન્યારે ઝોળાં હોય ત્યારે ઝોના ઉપદ્રવ થાય છે. હાલના ઝાઝા-ઉઘડી ગમે ત્યાં ન ફેંકતાં ખાંડો ખોદી તેમાં ફાટવાં કે બાળી નાંખવાં. કારણ કે નહિ તો તેના ઉપર માખીઓ ઝેરે છે અને તે રોગને ફેલાવે છે. હાલનાં કપડાં પણ જીવંતનાશક દવાવાળા પાણીમાં ધોવાં. સારવાર કરનારે પણ ખૂબ સાવચેતી રાખવી. તેમણે પીતાના કાપ પગ હંમેશાં ગરમ પાણીથી ને જીવંતનાશક સાણું (કારબોલિક) કે બીજી દવાવાળા પાણીથી ધોવાં. તાત્કાલિક સારા વેદ કે ડોક્ટરની સારવાર કરવી. તેમ જ નીચે સૂચનના ઉપચારો પણ કરવા. (૧) કપૂરનો અર્ધ પોડો આપવો. બીજીના રસમાં કેસર આપવું. (૩) હાથણ, છર્જ, સિંધવ, સંઘળ, સૂંઢ, મરી, શીંડી પીપર અને હાંગુનું ચૂર્ણ શીમડાના રસમાં કાઢવી આપવું. (૪) લવંગાદિ ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરવો. (૫) આકાંઠાના મળની છાલ અને કાળી મરી સમભાગે લઈ બારીક થાડી આકાંઠા રસમાં મેળવી, તેની નાની ઝોળી બનાવવી અને કુંગળીના રસમાં આપવી. (૬) કહેરાતું છલ્લેકશન આપવું.

શિક્ષણ : હિંદના શિક્ષણનો પ્રશ્ન આજકાલ ખૂબ મહત્વનો થઈ પડ્યો છે અને એ માટે ચોપાસ અર્થાંત્રો પણ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં આવે છે. કારણ હિંદનું શિક્ષણ પ્રમાણ બીજા દેશોના પ્રમાણમાં બહુ જ થોડું છે. એક વખત એવા હતા કે ભારત એ સારી દુનિયામાં સુસંસ્કૃત અને ધનવાન દેશ ગણાતો આવે એ જ ભારતની એવી કદેડી દશા છે. એનાં કારણો ખૂબ છે અને એ બધાં વર્ણવવા બેસીએ તો એ માટે એ મોટો શ્રમ જ લખવો પડે; પરંતુ આપણે તો એ વિષે ટૂંકમાં જ પતાવિશું.

હિંદનું શિક્ષણ પ્રમાણ આટલું ન્હાનું છે. એમાં સુખ્ય કારણ આપણી શુભામી છે. એ પરદેશી સત્તાને આપણી કંઈ પડી નથી. કયાં છલ્લેંક, અમેરિકા અને જર્મનીની વિશાળ અને સગવડવાળી શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને કયાં આ હિંદની ન્હાની કુબળી અને માંડ માંડ ટપી રહેતી શિક્ષણ સંસ્થાઓ ! આટલો ફરક શા માટે ? કારણ કે છલ્લેંક, અમેરિકા, જર્મની વગેરે દેશો આજાદ છે. ત્યારે આપણો દેશ પાશ્વરી છે.

આ માટે સર પુરુષોત્તમદાસ ઠાકુરદાસ, જે. આર. ડી. તાતા, છ. ડી. બીરલા વગેરેએ શિક્ષણ સંબંધક એક યોજના બહાર પાડી છે. બીજા અનેક યોજનાઓ ધડાય છે. અર્થાંત્રો પણ ખૂબ થાય છે; પરંતુ એ બધી યોજનાઓ ન્યારે અમલમાં મૂકાય અને એમાં સંપૂર્ણ સફળતા મેળવે ત્યારે જ એ યોજના સફળ થઈ શકેવાય. આ યોજનામાં શિક્ષણ સંબંધી બહુ જ સરસ અર્થાં કરવામાં આવી છે. તે વિષે આપણે થોડું લખીશું. ૧૦ વરસથી વધારે ઉંમરની દરેક વ્યક્તિ લખી વાંચી શકતી હોવી નેણએ અને ખાનગી તેમ જ સામાજિક જીવનમાં સમજપૂર્વક રસ લઈ શકતી હોવી નેણએ. બીજા બાળગ વયેલા દેશનું પ્રમાણ ૮૦ ટકા નેણું છે. ન્યારે આપણા દેશમાં પાંચ વરસ કરતાં વધારે ઉંમરની વ્યક્તિઓમાં અક્ષરજ્ઞાનના માત્ર ૧૪.૬ ટકા જ છે. ન્યાં સુધી હિંદી પ્રભુનું શિક્ષણ પ્રમાણ વધશે નહિ ત્યાં સુધી હિંદની ગરીબાઈ ઝોળી થશે નહિ.

પ્રાથમિક શિક્ષણ—પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવા માટે હિંદના દરેક નાના કે મોટા ગામમાં એક કે બે ઝોળામાં ઝોળાં પાંચ ધોરણ સુધી શિક્ષણ આપતી શાળાઓ તો હોવી જ નેણએ અને આ શાળાઓ માટે દરેક ગામમાં ૨૦×૩૦ ફૂટના માપના ચોરસાઓ બનાવવામાં આવે, તો તેનું ખર્ચ લગભગ ૬૬ કરોડ નેણું આવે. ન્યારે શહેરી વિસ્તારમાં ૩૦ વિદ્યાર્થીઓ માટે ૨૦×૩૦ ફૂટના માપનો એક ચોરસા નેણએ અને એ બાંધવામાં ગામ કરતાં શહેરમાં ખર્ચ ઠપલ થશે અને આ ખર્ચ ૨૦ કરોડ નેણું થાય.

પ્રાથમિક શાળાઓમાંના વાર્ષિક ખર્ચમાં સુખ્યત્વે શિક્ષકોના પગારનું જ ખર્ચ હોય છે. આ પગારનું ધોરણ અત્યારે ખૂબ જ નીચું છે. નેથી એ ધોરણ વધારવાની ખાસ જરૂર રહેશે. હેટલક શિક્ષણશાસ્ત્રીઓના અભિપ્રાય છે કે શિક્ષણ દીઠ વિદ્યાર્થીની સંખ્યામાં વધારો કરવામાં આવે તો ખર્ચમાં ૫૦ ટકા નેણેલા થતાં થઈ નથી. રાષ્ટ્રસંઘ પરદેશી સ્પર્ધાત્મક શિક્ષણ બિનચાલત મંડળે ચીનની શિક્ષણ વ્યવસ્થાની પુનઃરચના માટે તૈયાર કરેલા હેવાલમાં જણાવ્યું છે કે, “ચીનમાં સમગ્ર રીતે નેલાં કર શિક્ષક ૨૦.૩ વિદ્યાર્થીઓ હોય છે. ન્યારે બીજા બાળ પડતા દેશોમાં શિક્ષક દીઠ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા આથી બે ત્રણ ગણી હોય છે, એટલે કર શિક્ષક દીઠ ૫૦ થી ૬૦ વિદ્યાર્થીઓનું ધોરણ રાખવું નેણએ અને છતાંય ને ચાલે છે તેમ ચાલશે તો ગ્રામ વિસ્તારોમાં સરેરાશ એક વિદ્યાર્થી દીઠ વાર્ષિક ખર્ચ ૫૬૨ રૂપિયા અને શહેરી વિસ્તારોમાં પરચીસ રૂપિયા જ આવે છે. આ રીતે હીસાબ કરતાં વાર્ષિક ખર્ચ ૮૨ કરોડ નેણું થાય છે, આમાં મકાનો વગેરે કાયમ રાખવાં તેમાં સુધારાવધારા કરવા, ફેરફાર કરવા વગેરેનું ૬ કરોડનું ખર્ચ ઉમેરવાનું રહે છે.

હિંદમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટેની વ્યવસ્થા કરવી એ ખાસ મહત્વની વસ્તુ છે, આ માટે મે. સાન્નન્ટની યોજના સુખ્ય દેશ બ્રિટિશ હિંદમાં ૧૮,૦૦,૦૦૦ શિક્ષકોની જરૂર રહેશે.

માધ્યમિક શિક્ષણ—માધ્યમિક શિક્ષણને બે ભાગમાં વહેંચી નાંખવાની જરૂર છે. એક મીડલસ્કૂલ અને બીજું હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ મિડલસ્કૂલના શિક્ષણની જરૂર પ્રાથમિક શિક્ષણ નેણેલી જ અગત્યની છે. ન્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓ મિડલસ્કૂલનું શિક્ષણ ન લે ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓ દેશની સામાજિક પરિસ્થિતિ સગલ શકે નહિ. આમ પ્રાથમિક શિક્ષણ લઈને પારંગત થયેલા વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ કક્ષાના નાગરિક બનાવવા તેમને મિડલસ્કૂલનું શિક્ષણ આપવું ખાસ જરૂરી છે. હાઈસ્કૂલો સુખ્યત્વે મોટાં ગામો અને શહેરોમાં સ્થાપવી નેણએ. એ હાઈસ્કૂલમાં મકાનો માટે પણ ભેગવાઈ કરવી પડશે. દર પાંચ બાળકે એક બાળક હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ લઈ શકે તો હિંદમાં હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા લગભગ ૧ કરોડ નેણેલી થાય અને એમનું ખર્ચ નીચે સુખ્ય થાય એમ લાગે છે.

દર વરસે દર વિદ્યાર્થીએ સરેરાશ ખર્ચ રૂ. ૨૨

ગ્રામ વિસ્તારોમાં મિડલસ્કૂલ શિક્ષણ

આપવાનો કુલ ખર્ચ રૂ. ૪૬ કરોડ

ગ્રામ વિસ્તારોમાંના માધ્યમિક સ્કૂલોમાં

બાળતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૨ કરોડ, ૨૦ લાખ

ગ્રામ વિસ્તારોમાંની મિડલ

મકાનો અને સાધનો રૂ. ૩૪ કરોડ

શહેરોમાં મિડલસ્કૂલ માટે રહેલી- મકાનો અને સાધનો	શ. ૧૧ કરોડ
શહેરોમાં મિડલસ્કૂલોમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા	૩૩ લાખ
વિદ્યાર્થી દીઠ વર્ષના સરેરાશ ખર્ચ	શ. ૩૧
શહેરોમાં મિડલસ્કૂલના વગોંડિત શિક્ષણ આપવાનો કુલ ખર્ચ	શ. ૧૦ કરોડ
હાઈસ્કૂલો મકાનો અને સાધનો	શ. ૩૩ કરોડ
હાઈસ્કૂલોમાં ભણતવા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા	૧ કરોડ
વિદ્યાર્થી દીઠ વાર્ષિક સરેરાશ ખર્ચ	શ. ૬૪
હાઈસ્કૂલોના વગોંડિત શિક્ષણ આપવાનું કુલ ખર્ચ	શ. ૬૪ કરોડ

ચુખ્ત ખર્ચના જા ટકા લેણે મિડલસ્કૂલો અને હાઈસ્કૂલોનાં મકાનોને ચાલુ હાલતમાં રાખવાનો ખર્ચ શ. ૬ કરોડ નેટલો આવશે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ—પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ નેટલું જ ઉપયોગી પ્રાથમિક શિક્ષણ પણ છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે એવી વ્યવસ્થા કરવી નેહએ કે જેથી દરેક પ્રાથમિક એના લાલ લઈ શકે અને આ માટેના ખર્ચ નિ. સાન્નિહતા ધારવા પ્રમાણે દર પ્રાથમિક દીઠ વાર્ષિક શ. ૨ આવે એ રીતે કુલ ખર્ચ શ. ૩૩ કરોડ થાય. પ્રાથમિક શિક્ષણને હેતુ ૧૧ વર્ષની ઉંમર વટાવી ગયેલા પણ ૫૦ વર્ષના અર્થશિ પસાર ન કરી ગયેલાં બધાં અક્ષરજ્ઞાન-વિહોણાં માણસોને શિક્ષણજ્ઞાન આપવાનો હોવો નેહએ. સામાન્ય અનુભવ ઉપરથી એવું માલુમ પડ્યું છે કે ને પ્રાથમિક વ્યક્તિઓને યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેઓ બહુ ટૂંકા સમયમાં અક્ષરજ્ઞાન મેળવી શકે છે.

આમ ૨૦ કરોડ માણસોને શિક્ષણ આપવું પડશે. આ વસતિગણતરીના આધારે જ નક્કી કરવામાં આવ્યા છે; પરંતુ એ સંખ્યા કદાચ ઘણી નાની થઈ જશે. કારણ કે ૧૧ થી ૫૦ વર્ષના કેટલાંય પોતાની ઉંમર વટાવી ગયાં હશે. આમ પ્રાથમિક વ્યક્તિઓની સંખ્યા ૧૬ કરોડ ૫૦ લાખ નેટલી થાય એમ લાગે છે.

અતિ પ્રાથમિક વ્યક્તિ દીઠ ૪ શ. લેણે શ. ૬૬ કરોડનું ખર્ચ થાય; પરંતુ આટલું ખર્ચ રાજ્યસભામાં જ કેટલાંક વર્ષો સુધી થશે. પછી તો પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણને અંગીકાર શિક્ષણલેવાની ભાગ્યે જ જરૂર પડશે. પ્રાથમિક શિક્ષણના ફરિયાદ વગેરે રાતે અને વહેલી સવારના સમયે જ રાખવા પડશે. આ શિક્ષણ પ્રાથમિક, માધ્યમિક, અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેનાં મકાનો તથા નિરક્ષર પ્રાથમિક ન્યાં કામ કરતા હોય ત્યાં ચલાવવાની જરૂર રહેશે. આમ ૬૬ કરોડ અને ઉપરના ૩૨ કરોડ મળી કુલ ૯૮ કરોડનું ખર્ચ થશે.

યુનિવર્સિટી શિક્ષણ અને ટેકનિકલ શિક્ષણ—આ શિક્ષણ માટે ‘ટેકનિકલ સંસ્થાઓ’ એ વિભાગમાં વિગતો આપેલ છે. તે નેહ જવી. ધંધાદારી શિક્ષણ માટે, યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ માટે અને સંશોધન માટે પણ ખાસ વ્યવસ્થા કરવી નેહએ. બ્રિટનમાં આ શિક્ષણ પાછળ રાષ્ટ્રીય આવકનો ૧,૦૦૦ મો ભાગ, રશિયામાં ૧૦૦ મો ભાગ અને અમેરિકામાં ૧૬૬

મો ભાગ ખર્ચવામાં આવે છે. હિંદમાં રાષ્ટ્રીય આવકનો ૨૦૦ મો ભાગ ખર્ચવામાં આવે તો જ યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ શકે.

આમ આ યોજનામાં દર્શાવ્યા અનુબ બધા પ્રકારના શિક્ષણ માટે નીચે અનુબ ખર્ચ થશે.

શ. કરોડમાં

	રાજ્યસભામાં	વાર્ષિક ખર્ચ.
પ્રાથમિક શિક્ષણ...	...	૮૬
પ્રાથમિક શિક્ષણ	૬૬
માધ્યમિક શિક્ષણ	૮૨
યુનિવર્સિટી શિક્ષણ, વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ અને સંશોધન	— સરેરાશ ૨૦
	કુલ ૨૬૭	૨૩૭

૧૮૧૬ માં પશ્ચિમની ધાર્મિક ફળવણીના પ્રચાર માટે, હિંદુ કોલેજ સ્થાપવા માટે, ડેવિડ હેરિ રાજ રામમોહનરાયને સહાય કરી. ૧૮૨૭ માં યુનાઇટેડ કોલેજિયટ ઇન્સ્ટિટ્યુશનની સ્થાપના થઈ. ૧૮૩૫ માં કલકત્તામાં મેડિકલ કોલેજ સ્થાપાઈ. ૧૮૧૮ માં ડોર્સ, ફરી અને માર્શિનના અધ્યક્ષપણ નીચે સંશોધનપરિષદ પ્રથમ મિશનરી કોલેજની સ્થાપના થઈ.

વિશ્વવિદ્યાલયોની સ્થાપના:—૧૮૪૫ માં બંગાળના ફળવણી મંડળે હિંદમાં વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરવાની ફરખાર પહેલી જ દાખલ કરી; પરંતુ તે વખતના ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડિરેક્ટર-મેડર્સ એના અસ્વીકાર કર્યો, કારણ કે આ યોજના એમને અણગમતી લાગી. ૧૮૫૪ માં સર થોમસ વૂડના ખરીતાને લઈને ફરી આ પ્રશ્ન આગળ આવ્યો. આ ફરતાવેળમાં જણાવ્યું છે કે, “ફળવણી એ યુગ અગત્યની વસ્તુ છે. હિંદીઓને ઉપયોગી જ્ઞાન આપાય તો ઇંગ્લેંડ સાથેના સંબંધમાં હિંદને ને નૈતિક અને આર્થિક લાભ થાય તે અમારાથી બની શકે તેટલા હિંદીઓને આપવાની દેશ પ્રત્યેની પવિત્ર ફરજ છે.” આથી હિંદમાં વિશ્વવિદ્યાલયની ફળવણીનો પાયો નખાયો.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં મદ્રાસ, બુંબઈ અને કલકત્તા યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. આ સાથે દેશમાં ઉચ્ચ ફળવણીની સ્થાપના થઈ. રાજ્યસભામાં કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં ઉત્તર ભાગનો સમાવેશ પણ થતો હતો; પરંતુ પાછળથી એની વ્યવસ્થાનું કાર્ય યુરુકલ થવાથી ૧૮૮૨ માં પંબજ અને ૧૮૮૭ માં અલકાબાદ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ ૧૯૩૫ માં એક અગત્યનો ફેરફાર કર્યો છે કે મેટ્રિકના સર્ટિફિકેટની પરીક્ષા તથા શિક્ષણમાં માતૃભાષાને સ્થાન આપ્યું અને હવે તો માતૃભાષા જ શિક્ષણની ભાષા બની છે. છેલ્લાં પોણાસો વર્ષ થયા ને રીતે ચાલતી હતી, તેમાં કલકત્તાએ મહત્વનો અને અગત્યનો ફેરફાર કર્યો.

૧૯૩૬માં કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં લઘાયક તાલીમ આપવાનો અભ્યાસક્રમ પણ દાખલ થયો અને ઊંચા અને નીચલા શિક્ષણમાં લઘાયક તાલીમ આપવાના અભ્યાસક્રમનો પણ સમાવેશ થવો નેહએ તેવી ભલામણ કરવામાં આવી છે. દરેક અભ્યાસક્રમ લગભગ બે વર્ષનો હોવો નેહએ.

માધ્યમિક શાળાઓમાં શિક્ષણ આપવા હિંદી ભાષાઓને દાખલ કરવામાં આવી. એ હિંદુ માટે યુગ મહત્વની બીના છે. ૧૯૪૦થી શાળાઓમાં સામાન્ય વ્યવહાર માટે અંગ્રેજીને બદલે દેશી ભાષાઓને મૂકવાનો ઠરાવ યુનિવર્સિટીએ કર્યો છે અને અંગ્રેજીમાં એમાં બીજી ભાષા તરીકે દાખલ કરી છે.

૧૯૦૨માં હોર્ડેઝે યુનિવર્સિટી કમિશનની નિમણૂક કરી આ કમિશનની લઘુમત્તી યુગપર્યંત યુનિવર્સિટીના બંધારણમાં સુધારણાની દિશામાં હતી. ૧૯૦૪ની ૧લી સપ્ટેમ્બરે શિક્ષણ માટે સાધનો પૂરા પાડવાની ફરજ યુનિવર્સિટી માથે નાખવામાં આવી પ્રોફેસરો અને લેક્ચરરો નીમવાની સત્તા, ફંડ રાખવા તથા તે માટેની બધી વ્યવસ્થા કરવાની સત્તા, યુનિવર્સિટી લાયબ્રેરી તથા મ્યુઝિયમને સંભાળ કરી ટકાવી રાખવાની સત્તા યુનિવર્સિટીને મળી. કેટલીક ઉચ્ચ કેળવણી યુનિવર્સિટીની વ્યવસ્થા નીચે આપવા માંડી; પરંતુ શિક્ષણનો મોટો ભાગ તો સાથે જોડાયેલી કૌલેજમાં જ આપતો હતો.

૧૯૧૬ પહેલાં સમગ્રી યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના આધિકારી મંડળ જ કરી શકતું; પરંતુ ૧૯૧૬ અને ૧૯૨૦માં નવો ફેરફાર થયો. હિંદુ અને સુન્નિલમ એમ બે કોમોના ચત્રોને અંગે બંને કોમોની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા તે વર્ષોમાં બે નવી યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના કરાઈ. ધારાસભાના કાયદા પ્રમાણે તેની સ્થાપના કરાઈ હતી ૧૯૧૬માં બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી અને ૧૯૨૦માં સુન્નિલમ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. પૌર્ણત્ય કેળવણી અને ધાર્મિક શિક્ષણને માટે હીઝીઓ આપવી, તે આ સંસ્થાઓની ખાસ વિશેષતા છે.

બિહાર ઓરિસાના નવા પ્રાંતો થતાં ૧૯૧૭માં પટણ યુનિવર્સિટી નામની નવી યુનિવર્સિટી સ્થાપાઈ ૧૯૧૬માં માઇસોર યુનિવર્સિટી સ્થાપાઈ. દક્ષિણ હિંદમાં હૈદરાબાદ (નિઝામ) રાજ્યમાં આંદ્રપ્રદેશમાં યુનિવર્સિટી સ્થાપાઈ. આ યુનિવર્સિટીમાં બધા વિષયો ઉર્દૂ દ્વારા જ શીખવાય છે.

૧૯૧૭ થી ૧૯૧૯માં સર માર્કવેલ સેકલરના પ્રમુખપદ નીચે એક કમિશન બેઠું. તેણે યુગ્ય લઘુમત્તી એ કરી કે યુનિવર્સિટીને વધારામાં કાર્યોમાંથી મુક્ત કરવી કે જેથી યુનિવર્સિટી પોતાનો સાચી કેળવણી અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પ્રગતિ કરવા શક્તિમાન થાય. કમિશને બીજી પણ સૂચનાઓ આપી અને એમની સૂચનાઓ અનુસાર હિંદમાં બીજી નવી યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપાઈ. ૧૯૨૦ માં બર્મામાં રંગુન યુનિવર્સિટી, ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બરમાં લખનૌ યુનિવર્સિટી, ૧૯૨૦ ના જુલાઈની ૧૮ મી તારીખે ઢાકા યુનિવર્સિટી અને ૧૯૨૨ માં દિલ્હી યુનિવર્સિટી સ્થાપના થઈ. ૧૯૨૩ માં નાગપુર યુનિવર્સિટી સ્થાપાઈ. ૧૯૨૭ માં આઝા યુનિવર્સિટીને રબપૂતાના અને મધ્ય હિંદની જરૂરિયાતો. પરંતુ ધ્યાન આપવાનું સોંપવામાં આવ્યું. યુક્ત પ્રાંતની યુનિવર્સિટીઓની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે અક્ષીગઢ અને બનારસ યુનિવર્સિટી બાદ કરતાં હિંદર મીઝિયેટ સુધીના કેળવણી તેમની સત્તામાંથી હીનવી હોવાઈ છે અને હાઈસ્કૂલ અને ઇન્ટર મીઝિયેટ કેળવણીની જુદી જોડાઈની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, ઢાકા યુનિવર્સિટીમાં પણ ઇન્ટર મીઝિયેટ બોર્ડ છે.

૧૯૨૬ માં મદ્રાસ ઇલાહાની યુનિવર્સિટીમાં મહત્વનો ફેરફાર થયો. આજ વર્ષમાં વોલ્ટરમાં આંધ્ર યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ

બીજી બિંદુબરમ યુનિવર્સિટી પણ સ્થાપવામાં આવી. રામ સર અનમલે ચૈદીની ૨૦ લાખ રૂબરૂ રકમની મંજૂર મદદથી અનમલે યુનિવર્સિટી સ્થાપાઈ.

હિંદમાં નીચેના પ્રકારની યુનિવર્સિટીઓ છે. (૧) યુનિવર્સિટીઓ નીચે શિક્ષકોની કેમ્પરેબ નીચે વધારે અધ્યાપકો શિક્ષણ આપાત હોય તે શિક્ષણ યુનિવર્સિટી કહેવાય છે. (૨) જે યુનિવર્સિટી બહારની કૌલેજોને પોતાની સાથે જોડી દઈ તેના અભ્યાસક્રમમાં સૂચનાઓ કે લઘુમત્તી આપે તે સંબંધ રાખનાર યુનિવર્સિટી. (૩) એક સ્થાનમાં આવેલી યુનિવર્સિટી કે જેમાં એ યુનિવર્સિટીના નિમેલા શિક્ષકો મારફત જ બધું શિક્ષણ આપાત હોય તે એકાધિક (Unitary) યુનિવર્સિટી કહેવાય છે.

કલકત્તા યુનિવર્સિટી એ અત્યારે હિંદ અને સામ્રાજ્યમાં મોટામાં મોટી જોડાણ કરતી યુનિવર્સિટી છે.

૧૯૨૩ માં કેટલાક આર્થિક કારણને લઈને 'સેક્રેલ બોર્ડ', એકવાઈઝરી બોર્ડ અને એન્યુકેશન' કાંદી નખાઈ હતી, પણ ૧૯૩૫ માં એ સંજ્ઞાન થઈ. આમાં દરેક પ્રાંતના કેળવણી ખાતાના વડાઓ, કેળવણી ખાતાના પ્રમુખો, ઇન્ટર યુનિવર્સિટી બોર્ડના પ્રતિનિધિઓ, ધારાસભા તથા રાજસભાના પ્રતિનિધિઓ તથા હિંદી સરકારના નિમેલા પ્રતિનિધિઓના સમાવેશ થાય છે. આ સંસ્થાનું યુગ્ય કાર્ય હિંદુઓમાં કેળવણી વિષયક ખબરો આપવાનું અને વિચારોની સ્પષ્ટતા કરવાનું છે. 'બુરો એન્યુકેશન' નામે સંસ્થા પણ જુદા જુદા પ્રાંતોના કેળવણી વિષયક પ્રશ્નોને લગતું સાહિત્ય એકઠું કરી તેનો ફેલાવો કરવા માટે હિંદી સરકારના કેળવણી ખાતાના કમીશર નીચે સ્થાપાનું છે.

૧૯૨૪ માં સીમલા ખાતે મળેલા 'ઇન્ડીઅન યુનિવર્સિટીઝ કમિશને' એકમતે ઠરાવ પસાર કર્યો હતો કે આંતર-યુનિવર્સિટી સંસ્થા નીચેનાં કાર્યો માટે સ્થાપવામાં આવે.

(૧) પ્રોફેસરોની ફેરબદલી માટે (૨) યુનિવર્સિટીના કાર્યની સમાવતા માટે (૩) ખબરખબત માટે (૪) બીજી યુનિવર્સિટીઓમાં તેના ડિપ્લોમા, ડિગ્રી અને પરીક્ષાઓને માન્ય કરાવવા માટે (૫) હિંદી યુનિવર્સિટીઓમાંથી ડીગ્રી મેળવનારને નોકરી શોધી આપવા માટે.

હવે આપણે હિંદી શિક્ષણના કેટલાક આંકડાઓ જોઈશું. આંકડાઓ નીચે મુજબ છે.

વસતિના પ્રમાણમાં કુલ વિદ્યાર્થીઓના ઢાકા-

૧૯૩૩-૩૪ ૪.૮૫

૧૯૩૪-૩૫ ૪.૯૭

૧૯૩૫-૩૬ ૫.૦૯

૧૯૩૬-૩૭ ૫.૨૦

૧૯૩૭-૩૮ ૫.૩૮

૧૯૩૮-૩૯ ૫.૬૪

૧૯૩૯-૪૦ ૫.૯૫

બીજા આંકડાઓ નીચે સુજા છે.

	૧૯૩૭-૩૮	૧૯૩૮-૩૯	૧૯૩૯-૪૦
માન્ય થયેલ સંસ્થાઓમાંના કૌલેજના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા	૧,૧૫,૧૧૨	૧,૨૩,૫૫૬	૧,૪૦,૦૮૮
વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા	૭,૫૨૭	૮,૬૭૦	૪,૮૧૧
બ્રિટિશ હિંદમાં શ્રેણ્યુઓટો વ્યવસ્થા યોજાયેલા	૧૧,૮,૨૮૪	૧,૨૧,૦૭૧	૧,૩૮,૦૬૩
કેળવણી વિષયક અખિલ હિંદુ ખર્ચ રા.	૨૬,૬૮,૬૪,૪૮૪	૨૭,૮૧,૬૬,૪૬૨	૨૬,૦૮,૭૧,૩૨૧
દર વિદ્યાર્થી દીઠ સરેરાશ ખર્ચ રા.	૨૦-૧૪-૨	૨૦-૦-૦	૧૬-૧૨-૬
અખિલ હિંદના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા	૧,૦૮,૧૬,૫૬૨	૧,૧૩,૪૪,૮૮૧	૧,૩૨,૮૬,૪૪૬
અખિલ હિંદની વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા	૩૦,૧૨,૧૧૫	૩૧,૬૩,૫૮૬	૨૦,૦૬,૬૫૩
વિદ્યાર્થીઓની કુલ સંખ્યા	૧,૩૮,૩૧,૭૦૭	૧,૪૫,૦૮,૪૬૭	૧,૫૨,૯૧,૩૬૯

વિશ્વવિદ્યાલયોના આંકડાઓ

(૧૯૩૯-૪૦)

		અંગત કૌલેજોમાં કે વિશ્વવિદ્યાલયના ખાતામાં	સાથે જોડાયેલ કૌલેજોમાં	શ્રેણ્યુઓટોની સંખ્યા
કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલય	(૧૮૫૭)	૨,૦૫૭	૩૮,૨૬૧	૩,૧૧૨
સુબર્ષ	(૧૮૫૭)	૨૨૬	૨૩,૦૩૦	૨,૧૦૪
મદ્રાસ	(૧૮૫૭)	૬,૪૮૬	૧૧,૧૩૨	૧,૭૨૨
પંજાબ	(૧૮૮૨)	૧,૬૦૬	૨૩,૮૬૫	૨,૨૭૬
અલ્હાબાદ	(૧૮૮૭)	૨,૩૬૨	...	૪૬૨
હિંદુ	(૧૬૧૬)	૩,૬૦૪	૭૫	૨૭૧
મહેસુર	(૧૬૧૬)	૪,૨૩૬	...	૪૦૭
પટણા	(૧૬૧૭)	...	૧,૧૪૨	૫૨૦
બોમ્બે	(૧૬૧૮)	૧,૬૨૬	૭૦૦	૧૦૮
સુરિલમ	(૧૬૨૦)	૧,૭૧૭	...	૧૮૪
લખનૌ	(૧૬૨૦)	૨,૫૬૨	...	૩૬૧
દાકા	(૧૬૨૧)	૧,૫૦૭	...	૨૪૫
દિલ્હી	(૧૬૨૨)	૨,૮૩૭	...	૩૩૩
નાગપુર	(૧૬૨૩)	૩૬૫	૩,૫૭૩	૩૪૪
અમિત	(૧૬૨૬)	૨૭૧	૪,૧૬૮	૧૬૨
અમિત	(૧૬૨૭)	...	૪,૩૨૭	૧,૦૬૭
અમમલે	(૧૬૨૬)	૬૫૬	...	૬૭
નાવજોર	(૧૬૩૭)	૧,૭૧૮	૧,૨૬૬	૧૪૬

વિશ્વવિદ્યાલયનાં પુસ્તકોની સંખ્યા

	પુસ્તકોની સંખ્યા		પુસ્તકોની સંખ્યા
અલ્હાબાદ યુનિ.	૪૭,૦૦૦	દિલ્હી	૨૪,૩૩૮
અલ્હાબાદ	૬૮,૬૮૦	લખનૌ	૧૦,૩૩૫
સુબર્ષ	૫૬,૫૦૭	મદ્રાસ	૧,૦૬,૫૫૦
બનારસ	૧,૦૦,૦૦૦ કરતાં વધારે	નાગપુર	૩૩,૮૦૩
કલકત્તા	૨,૦૬,૦૦૦	પંજાબ	૬૭,૨૨૮
દાકા	૭૬,૫૧૪	પટણા	૨૪,૦૦૦

શીખો : શીખો એ પંજાબ અને સિંધમાં મોટા ભાગે પ્રાકૃત પડે છે. ગુરુ નાનક ૧૧ મી સદીમાં સ્થાપિતો સંપ્રદાય છે. કમીરજના સિદ્ધાંતો એ તત્ત્વો પ્રકલ્પ કરવામાં આવ્યાં છે. શિખો ગુરુ વચનના સંગ્રહ ગ્રંથસાહેબને પૂજે છે. મુર્તિપૂજા કરતા નથી. એમનું મંદિર અમૃતસરમાં 'હરમ્બર સાહેબ' આરસપહાણનું બાંધેલું સુંદર સ્થાપત્ય છે. શીખો લકાયક રીતે સંપીકી દામ છે. એઓમાં કોઇ પણ ધર્મના માણસ દીક્ષા લઇ શકે છે. પંજાબમાં રણજીતસિંહે શીખોનું મહારાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, પણ અંગ્રેજોએ તે ખાલસા કબ્જે લીધું. પંજાબમાં શીખોનાં દેશી રાજ્યો, છંદ, પતિયાલા, નાલા વગેરે છે. હિંદી સેન્યોમાં શીખોની યુદ્ધજી ભરતી થાય છે. શીખોમાં એક પક્ષ અકાલી નામે ઓળખાય છે. તેઓ સુધારક છે. શીખો ઉપર કેસ રાખે છે, હાથમાં લોકાંત્ર કડું પહેરે છે અને ધીરપાણ્ય એટલે નાની તલવાર રાખે છે. તેમનાં મંદિરોમાં કલાપ્રસાદ એટલે શીરો વહેંચાય છે. શીખો ઝડપી લઈવેચા છે. કંઈ પણ મજબૂત છે.

શુદ્ધ ખોરાક : આપણા શરીર માટે ખોરાકની ખાસ જરૂર છે. એના વિના કોઇ પ્રાણી છપી શકે ન નહિ. એન્જિન ચલાવવા જેમ કોલસા નોંધએ તેમ આપણા શરીરને ટકાવી રાખવા ખોરાક જીવ કોલસાની ખાસ જરૂર છે અને આ ખોરાક શુદ્ધ હોય તો આપણું શરીરસ્વાસ્થ્ય બગડતું નથી.

શુદ્ધ ખોરાકમાં, યુવાવાળા યૌવની રૈટલી, બાળ્યની રૈટલી, બાળ્યની રૈટલા, એકવડી કાળના ચોખાનો ભાત, દાળ, સારા અને અંકરવાળા કઠોરો, દહીં, માખણ, જુદી જુદી શાકભાજી, કાકડી, ગાંઠ, કડુબર તેમ જ લીંબુ આ ખોરાકમાંથી આપણા શરીરને ઉપયોગી પાવક તરવે મળી રહે છે. આથી આપણી પાચનશક્તિ સતેજ બને છે. આપણાં કેટલાંક ગૃહોમાં દાળ કે શાક જલ્દી થકી ભય તે માટે એમાં ખારો કે પાપકપાર નાખે છે. શાક કે કાળને સ્વાદિષ્ટ બનાવવા તેમાં મરી, મરચાં, વ્યાઢ, માખણથી વગેરે મસાલા મોટા પ્રમાણમાં નાખે છે. એટલે શાક કે દાળ તોખાં તમતમતાં, સ્વાદિષ્ટ અને ચટાકાર જરૂર બને છે; પરંતુ આ રીતે બહુ ટુકશાનકર્તા છે. એવા મસાલાને ઉપયોગ બહુ જ અલ્પ પ્રમાણમાં કરવો. ઋતુ ઋતુમાં ખોરાક જુદી જુદી ભતના હોવા નોંધએ. શિયાળામાં ધી, તેલ, ગોળ વગેરે અંદરથી ગરમ ઉત્પન્ન કરનાર ચીને લેવી. ઉનાળામાં શીતલતા ઉત્પન્ન કરવા લીંબુ, નારંગી, લીલાં શાકભાજી વગેરેના ઉપયોગ કરવો. ચોખામાં જેમ બને તેમ હલકા ખોરાક લેવો.

જે ખોરાક લઈએ તે કાંતો વડે બરાબર ચાન્યા પછી જ ગળે ઉતારવો. આમ કરવાથી આપણાં દાંત મજબૂત થાય છે અને ખોરાક જલ્દી પચી ભય છે. આ ઉપરાંત વધારે ચાવવાથી ખોરાક સ્વાદિષ્ટ બને છે.

રાત્રિનું વાસી, ગંધાતું, ઉપર સરેલું છોગ જળી ગઇ હોય તેવું, એકું, સડેલું કે અપવિત્ર ભોજન ખાવું ન લેએ. ખોરાક બગડવામાં કેટલાંક નીચે સુજળ કરાણો હોય છે.

(૧) ખોરાક બનાવતી વખતે પૂરતી સંભાળ ન રાખવાથી ખોરાક બગડી ભય છે.

(૨) ખોરાકને બરાબર નહિ ઢાંકવાથી તેમાં માખી, વંદા, કૌળીઆ જેવાં રોગ ઉત્પન્ન કરનાર જંતુઓ પડી ભય છે.

(૩) ખોરાકમાં વપરાતા પદાર્થો હલકા પ્રકારના અથવા કમરખાળા હોય છે.

(૪) વાસણોમાં પૂરી કલ્પ ન હોવાથી તેનું ઝેર થઈ છે.

આવાં આવાં કેટલાંક કારણોને લઈને ખોરાક બગડી ભય છે. જે ખાવાથી ભત ભતના રોગો પેદા થાય છે. માટે ખોરાક શુદ્ધ બનાવીને જ ખાવો અને એ બગડે નહિ, તેની પુરતી કાળજી રાખવી.

શુદ્ધ ગૃહો : આપણા આત્માનું ગૃહ શરીર છે.

એ શરીરને સ્વચ્છ રાખવા આપણે પ્રયત્નો કરીએ છીએ. વન પશુઓ પણ પાતાને રહેવા માટે ગુફાઓ બનાવે છે, પણ આપણે મનુષ્યો છુદિશાળી હોવાથી બહુ જ કુશળતાપૂર્વક અને યુગ સમયકતાવાળાં વિશાળ ગૃહો બાંધીએ છીએ. રાત્રીમાં પાતાને માટે મહેલો બનાવે છે, શાકુકારો બંગલા બંધાવે છે, સામાન્ય લોકો મહોલાઓમાં રહે છે, ન્યારે નિર્ધન જૂંપડીઓ બાંધે છે. જંગલી મનુષ્યો ગુફામાં રહે છે. આમ સર્વને ટાક, તલકા અને વસાહતી રક્ષણ મેળવવા ધરની જરૂર પડે છે; પરંતુ એ ગૃહોનું મહત્ત્વ આજે ફક્ત રક્ષણ મેળવવા પૂરતું જ નથી રહ્યું. એની સાથે એની સ્વચ્છતા, એની વિશાળતા એની અંદરની સમગ્ર વગેરે વસ્તુઓ પણ એની સાથે જ વિચારવાની હોય છે.

આપણાં શહેરોમાં ગૃહો મોટે ભાગે યુગ નાનાં નાનાં હોય છે, એનું કારણ થોડા વિસ્તારમાં વધારે મનુષ્યો રહી શકે તે જ હોય છે. આ માટે મોટા મોટા મહોલાઓમાં કેટલાંય નાનાં નાનાં ઘરો બાંધેલાં હોય છે અને આમાં અસંખ્ય લોકો વસે છે. એટલે એ મહોલાઓ રાત્રિદિવસ રજીમેલાનની જેમ ગાળતાં હોય છે અને આથી કોઈ પણ એમાં રહેનારને જરાય શાન્તિ મળતી નથી. ઘર એ માનસિક અને શારીરિક યોગે ઉતારવાનું રથ હોવું નોંધએ; પરંતુ આવા મહોલાઓમાં માનસિક શાન્તિ મળતી નથી. પરિણામે શારીરિક યોગે પણ ઉતરી શકતો નથી. મનુષ્યો માટે શાન્તિ પણ આવશ્યક છે; પરંતુ આ મહોલાઓ તો કણવરખાના-ચણવરના જેવા જ હોય છે. વળી એમાં હવા અને ઉત્તમ પણ બધાં ઘરોને યોગ્ય પ્રમાણમાં મળી શકતાં ન હોવાથી ત્યાં રોગનું પ્રમાણ મોટું હોય છે. કેટલેક સ્થળે ગટરની પણ ન્યવસ્થા સારી ન હોવાને કારણે એ રથ યુગ અંક અને છે અને ભયંકર બગડો મારે છે. આવાં સ્થળોએ રહેલું હિતાવહ નથી. શરીર સ્વાસ્થ્યને આથી યુગ ટુકશાન થાય છે.

આપણાં ગામડાંઓમાં ઘરો યુગ વિશાળ હોય છે ખરો; પરંતુ તે શાસ્ત્રીય રીતે બંધાયેલાં હોતાં નથી અને ત્યાં મ્યુનિસિપાલિટી ન હોવાથી શરીરોમાં યુગ કચરો અને અંકો એકઠાં થાય છે, પરિણામે રોગચાળો પેદા થાય છે. આ અટકાવવા ગ્રામ્ય લોકોએ એની ન્યવસ્થા કરવી ઘટે. દરેક રોગોમાં નક્કી કર્યાં સુજળ યુવકો કે બાળકોની નાની નાની ટુકડીઓ બનાવીને દરરોજ રોગોએ સાફ કરવામાં આવે, તો ઘરો સ્વચ્છ રહી શકે. શહેરોમાં પણ આવા પ્રયોગો વારા ફરતી અનુભવા જેવા છે.

શુદ્ધ તેલો : આપણા વાળ માટે તેલની ખાસ જરૂર રહે છે. આજકાલ આપણે ત્યાં પરદેશી અને પ્રકારનાં સુગંધી તેલોની આયાત થાય છે; પરંતુ એ તેલો ફક્ત દેખાવનાં અને સુગંધી જ હોય છે. એમાં ભાગ્યે જ સારા ગુણો હોય છે. આપણા સંસ્કારો અને ઉચ્ચ વર્ગમાં આ તેલો આજે મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે; પરંતુ આ તેલો આપણે માટે યુગ ટુકશાનકર્તા છે. આવાં તેલો મોટા પ્રમાણમાં વાપરવાથી શ્વાઓના વાળ ધોળા બની ગયા હોય એમ મેં મારી નજરેથી જોયું છે.

એના કરતાં તે શુદ્ધ કૌપરેલ તેલ પણ વધારે ઉત્તમ ગણાય. તેલને ઉપયોગ વાળની કુમાર વધે, વાળ ટકાઉ અને ઘાટા બને એ માટે થવો જોઈએ; પરંતુ આજકાલ આપણા કમલાઓ તે શોખને ખાતર જ અને પટિયાં બરાબર પડી શકે તે માટે જ નખાય છે. આમ આપણા દર વર્ષે લાખો રૂપિયા આ તેલ પાછળ પરદેશમાં તથાઈ ભય છે. આ તેલો સુગંધીદાર, ચીકણા વિનાનાં અને પારદર્શક હોય છે. દેખાવમાં ભારે આકર્ષક હોય છે. એટલું પેકિંગ તો ખુબ જ દેખાવડું હોય છે. પેકિંગની સ્વચ્છતા પણ સુંદર હોય છે, પણ એમાં ગુણને નામે મોડું મીઠું જ હોય છે. આપણા આયુર્વેદના દેશી વસાણામાંથી બનાવેલાં તેલો ગુણોમાં એકંદા દરબે એટ છે. પરદેશી તેલોમાં ચીકણા કાઠવાને માટે સફેદ તેલ (White Oil) નાખવામાં આવે છે. આ તેલ ગ્રાસટેકમાંથી બને છે, એટલે સ્વભાવિક રીતે જ ગરમ છે. આ તેલ મગજને શાન્તિકર્તા નહિ હોવાથી એ વૃક્કશાનકર્તા છે. અધુરામાં પૂરું આપણા નફાગોર વેપારીઓ વળી એ તેલમાં અહિના કેટલાકે તેલોનું મિશ્રણ કરીને નવા જ પ્રકારનાં તેલો બનાવીને વેચે છે. આ તેલોને ‘સ્વદેશી’ તરીકે ઓળખાવાય છે; પરંતુ આ તેલો આપણને વધારે વૃક્કશાન કરે છે. આપણે આપણા ઘરમાં જ શુદ્ધ હિંદી વસાણાનાં શુદ્ધ અને સુગંધીદાર તેલો બનાવી લેવાં જોઈએ.

તેલો સુગંધી બનાવવા માટે એને શુદ્ધ કરવાની ખાસ જરૂર રહે છે. તેલમાં એક ભતની કુદરતી ગંધ છે. એ કાઢવા વિના એમાં બીજી સુગંધીઓ સહેલાઈથી દાખલ થઈ શકે તેમ નથી. સુગંધત્વે આપણે ત્યાં ત્રણ ભતનાં તેલો વાળ માટે વપરાય છે. કુમરિયું, તલતું અને કૌપરેલ આ તેલોમાં જેટલું તેલ હોય તેટલું પાણી મેળવીને એને ચુલા પર ચડાવવું. એમાં ધીરે ધીરે સુકતાની માટીનું ચુર્ચું નાંખતા જવું. આથી તેલને સર્વે મેલ માટી સાથે તળીયે બેસી જશે. ધીમા તાપથી આ ક્રિયા કરવી ૨૦ રોર તેલ શુદ્ધ કરતાં ૧૦-૧૨ કલાક લાગે છે. પછી આ તેલ ગળી લેવું. ગંધકને તેલબ, કોરિંદે સોડા, કાષ્ઠરૂંજાન પેરેફ્સાઇડ, આઇકોમેટ ઓઈલ પોટાશ આવા અનેક પદાર્થો તેલને શુદ્ધ બનાવવા નાખવા.

નાચે સુખ્ય રીતેથી તેલ બનાવી લેવાં.

શુદ્ધ જાહીતેલ—

સુખક તો. ૨૫	સસગંધ તો. ૧
બદામ તો. ૨૫	શતાવરી તો. ૧
વાળો તો. ૨૫	દેવદાર તો. ૧
લવિંગ તો. ૧	અરમોરો તો. ૧
ભવંત્રી તો. ૧	તજ તો. ૧
કુચ તો. ૧	કપૂરકાચલી તો. ૨૫
પાનડી તો. ૧	ગુલાબનાં ફુલ તો. ૨૫
નખળા તો. ૧	એલથી તો. ૧
નસોતર તો. ૧	પોણું સીસમ તો. ૧
ધઉંઘા તો. ૧	હાર છડીલા તો. ૧

આ વીશ ચીજો બારીક ખાંડીને પાણીમાં ચટાણી માફક વાટી લોચો તૈયાર કરીને રાખવો.

તલતું તેલ રો. ૧૦ લઈ એ ભુદું રાખવું. જાહી રો. ૧ લઈ તેને અધઘરથી રીતે ખાંડવી. પછી ૧૬ રોર પાણીમાં એનો ધીમા તાપે દુધાક કરવા બરોર રહે, ત્યારે બાળીને એક ઠામમાં રાખવું.

તલતું ૧૦ રોર તેલ એ ભુદું રાખવું છે, તેમાં જાહીનો દુધાક અને મસાલાનો લોચો મેળવી તેમાં ત્રિકળા રો. ૧ નો દુધાક પણ ઉમેરવો. પછી ધીમા તાપે એને ઉકાળવું. પાણી બળી ભય ત્યારે તેલની કઠાઈ ઉતારી ઠારી પછી ગળી નાખવું. પછી બરછીમાં બરીને તો. ૧૫ કપૂર, તો. ૧ દેશર, તો. ૧ શિલાશઠ બારીકવાડીને મેળવવા. આઠ દિવસ સુધી એને એક જગ્યામાં રાખી ઠારી લેવાં.

આ તેલથી મગજની નખળાઈ, ખોટી ગરમી, વાળની છુપાઈ, માથા તથા આંખનો દુખાવો અભ્યાસનો થાક વગેરે નાશ પામે છે. હવે આપણે બીજા પ્રયોગ જોઈએ.

મસાલાનું સુગંધી તેલ—

તલતું શુદ્ધ કરેલ તેલ રોર ૧૦, પાણી રોર ૧૦ એ બંને ભેગાં કરીને તેમાં નીચેની આપઘોડાનું ચુર્ચું ભડું ખાંડી પોટલીમાં બાંધી તૈયાર રાખો.

જટામાંસી તો. ૧૦	અમર તો. ૨
સુગંધી વાળો તો. ૫	નાની એલથી તો. ૫
પાનડી તો. ૧૦	લાલ ચંદન તો. ૨
ખસ તો. ૧૦	તજ તો. ૨
કપૂર કાચલી તો. ૧૦	રતન ભેત તો. ૧

લવિંગ તો. ૨

ઉપરોક્ત ચીજોની ભડા ચુર્ચું પોટલી બાંધી તેલ અને પાણીના મિશ્રણમાં રાખવી. ધીમા તાપે એનો ઉકાળો કરવો. ન્યારે સઘળું પાણી બળી ભય ત્યારે તેલ ગળી લઈ તેમાં કપૂર તેલો ૧ નાંખવું, આઠ દિવસ સુધી એને ઠંડાકો ખૂણે રાખી પછી વાપરવું. તેમાં પાંચ તોલા જુરેનીયમ મેળવી દેવું. આ તેલ સ્ત્રીઓ માટે વધારે ઉત્તમ છે.

શુદ્ધ દૂધ: પીવાના પદાર્થોમાં પાણી પછી દૂધ એ કુદરતી યોગ્ય છે અને આપણા યોગાઓમાં સહુથી વધારે પાવક તત્વો અર્થે છે. એ આપણા શરીરને તંદુરસ્ત અને સ્વસ્થ બનાવે છે. શરીરના વિકાસમાં એનો હિસ્સો ખુબ મોટો છે. સામાન્ય રીતે આપણે ગાય, બેંસ અને બકરીનું દૂધ વાપરીએ છીએ. કેટલેક તથાજે ઘેટાનું દૂધ પણ વપરાય છે. આમાં સર્વોત્તમ દૂધ ગાયનું છે. રજોવાળા દેશોમાં ઉંટડીનું દૂધ વપરાય છે.

દૂધ જલદી ગરમતાવીને પીવું સાઈ નથી. ધીમે ધીમે નાના ચમચાવડે અને નાના ઘૂંટકાથી પીવું. ગાયનું દૂધ રોઠકડું પીવું વધારે ઉત્તમ છે. દૂધમાં સાકર નાખ્યા વિના પીવું એ વધારે ઉત્તમ છે. દૂધને વિશેષ ઉકાળવાથી એમાં રહેલાં જીવન તત્વો ઘટી ભય છે.

દૂધની અનેક પ્રકારની મીઠાઇએ બનાવવામાં આવે છે. દૂધ-પાક, બાટુડી, માવો, ગુલાબભજી, બરડી, પેંડા વગેરે બને છે. દૂધની અંદર રહેલા માંસલ દ્રવ્યોથી શરીરનું પોષણ થાય છે. હાડકાં, ઠંત અને લોહીની વૃદ્ધિ કરનાર ક્ષારો દૂધમાં છે. રોગ-પ્રતિબંધક અને આરોગ્યવર્ધક બધી ભતનાં જીવનસત્ત્વો દૂધમાં છે.

એસના દૂધમાં ચરબી વધારે હોય છે, એટલે તે જલદી પચવું નથી. બાળકોને આ દૂધ પીવડાવવું નહિ. બકરીનું દૂધ બાળકો માટે ઉત્તમ પ્રકારનું ગણાય. ગાયના દૂધમાં જીવનસત્ત્વો વધારે છે. ગામઠામાં દૂધ ચોકડું બળી શકે છે; પરંતુ ત્યાં પશુ-ઉછેર સાક્ષીય રીતે ન હોવાથી એનો દૂધ પર પણ એની અસર પડે છે. પરિણામે એના દૂધમાંનાં જીવનસત્ત્વો ઓછા થઈ ભય છે, એટલું

જ નહિ; પરંતુ એમાંથી કાઢ કાઢ વેળા રોગો ઉત્પન્ન થવાનો ભય પણ રહે છે. શહેરમાં તો દૂધ ભાગ્યે જ ચોક્કસ મળે છે અને તે પણ ખૂબ મોંઘું હોય છે, એટલે સામાન્ય સ્થિતિમાંજો એનો ઉપયોગ કરી શકતા નથી; પરંતુ દૂધ એ ખૂબ ઉપયોગી ખોરાક હોવાથી જેમ અને તેમ એનો ઉપયોગ મોટા પ્રમાણમાં કરવો જોઈએ.

શુદ્ધ વસ્ત્રો: આપણા દેશમાં પ્રાચીન સમયમાં ગૃહ ઉદ્યોગથી બહુ જ ઉત્તમ પ્રકારનાં વસ્ત્રો બનેલાં હતાં અને પરદેશોમાં એની નિકાશ થતી; પરંતુ બ્રિટિશ સરકારના આગમન પછી આપણે એ ઉદ્યોગ નાશ પામ્યો. આજે તો પરદેશની યાત્રિક મિત્રોમાં થયેલું પુષ્કળ કાપડ આપણા દેશમાં આવે છે. આપણા દેશમાં પણ હવે તો મિત્રો બહુ સારાં કાપડ બનાવે છે; પરંતુ યાત્રિક મિત્રો રચપાવવાથી આપણે ગૃહઉદ્યોગ નાશ પામ્યો છે.

વસ્ત્રો એ આપણે માટે ખોરાક, પાણી, હવા જેટલાં જ ઉપયોગી છે. એનાથી આપણા શરીરને રક્ષણ મળે છે. શિયાળામાં ખાસ કરીને ગરમ અને ઉનાળામાં ઊંઘાં કપડાં ખાસ કરીને વપરાય છે. ધીમે ધીમે વિકાસ થતાં આજે તો ફેશન માટે પણ લુકા લુકા પ્રકારનાં વસ્ત્રોનો ઉપયોગ થાય છે. આમ વસ્ત્રોનો ઉપયોગ આજે દ્રષ્ટ શરીરના રક્ષણ પુરતો જ નહિ; પરંતુ ફેશન માટે પણ એનો ઉપયોગ થાય છે.

લુકા લુકા પ્રદેશોના લોકોની વસ્ત્રો પહેરવાની રીત લુહી લુહી હોય છે. આપણી સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનો પાષાક વૈદ્યકિય દ્રષ્ટિએ સારો છે. વિદેશી પાષાક યુગ ખખળ છે. આજકાલ ફેશનને ખાતર આપણા લોકોમાં વિદેશી કાપડ પહેરવાનો મોટો ચેપી રોગ ચાલે છે. આથી આપણે કાગડો મેરનાં પીળાં ખોરાકોને લેવા દેખાય એવા વિદેશીઓની નજરે દેખાઈએ છીએ. આપણા પૂર્વજોએ આપણા દેશની ભૌગોલિક સ્થિતિ પ્રમાણે જ આપણે વસ્ત્રો બનાવ્યાં છે. એટલે એ શાસ્ત્રીય રીતે બનેલાં અને આપણાં લાયકનાં હોવાથી ક્રોષ છે.

આપણે ધ્યાન એટલું જ રાખવાનું છે કે આપણે જે વસ્ત્રો પહેરીએ તે સ્વચ્છ હોવાં જોઈએ. મેલાં અને ગંદાં ન હોવાં જોઈએ. કાષાકુપીવાળાં, મેલાં અને ગંદાં વસ્ત્રો પહેરવાથી આપણા શરીરને એનો ચેપ લાગે છે. આથી આપણું શરીર અસ્વચ્છ બને છે. પરિણામે આપણે ખરબચા, દરાજ, દાદર વગેરેના ભોગ થઈ પડીએ છીએ. વળી એવાં વસ્ત્રો પહેરોને કાંઈ બીજાની પડએ ખેંસીએ તો એને એની અસર થાય છે અને એની તંદુરસ્તીને ભ્રમણમાં મૂકાય છે, એટલે વસ્ત્રો જેમ અને તેમ શુદ્ધ હોય તો એ આપણે માટે ઉત્તમ છે. આ માટે આપણે આપણાં વસ્ત્રો નિયમિત બને તો દરરોજ નહિ, તો બપોળે દિવસે બની શકે તો પાતાના જ હાથિયવડે ધોઈ નાખવાં જોઈએ. કેટલાક પાતાનાં વસ્ત્રો ધોખીએને આપે છે; પરંતુ ધોખીએ કપડાં પાતાં મહેનત ન પડે તે માટે એવાં પાઉકરો અને સોડા વાપરે છે કે આપણાં કપડાં જલ્દી ફાડી ભય છે. આમ લેર ધોવાથી વસ્ત્રો વધારે ટકાઈ બને છે. ધોવાની સારી રીત એ છે કે એક ગરમ પાણી વાળી વાટખીમાં લોશીંગ સોડાનો ખાર નાખ્યા પછી ગરમ પાણીથી ભરેલ ખાલદીમાં એ સોડા નાખવો. એમાં ત્રણેક કલાક કપડાં ભીંજવી રાખ્યા પછી સાણનો ઝીણો ભૂંડકો કરવો. ઠંડા પાણીમાં ભૂંડકો નાખી દસ મિનિટ હલાવવો, એટલે યુગ ફોજ થશે. ડોલખામાં કપડાં રહેશે નીતારીને ડોલખાં મૂકવાં. એ વાસણ ચૂલે ચકાવવું. પાણી ઉકળે કે ઉતારી લેવું. પછી સાણ નીકળી ન ભય ત્યાં સુધી એ ચોક્કસ પાણીમાં ધોવું. કપડાં ઝીંકવાથી કે ધોવાથી ધબાકવાથી તે ફાડી ભય છે. તલકામાં

સૂકવવાથી કપડું વધારે ઉજળું થાય છે. ગરમ કાપડ માટે સોડા કે સાણ ન વાપરતાં-અરોહાનાં પાણીમાં ધોવાં, ગરમ કપડાંને નીચોઆ વિના સૂકવી દેવાં. સૂકયેલાં કપડાંની બરાબર થકી કરી એને ગોઠવી મૂકવાં. કપડાંમાં હવાએનો ઉપયોગ ખાસ જરૂર વિના ન કરવો એ જ ક્રોષ છે.

કપડાં પર કેટલાક કાષાઓ પડે છે. જે કાંઠવા યુસ્તેલ બને છે. ભે તેલ કે એવી કાંઈ ચીજણી વસ્તુનો કાપ પડયો હોય તો તે ઉપર કંઈપણ પાણી નાખી સોડાનો ભૂંડા ધસવો અથવા સ્પિરિટ ધસવાથી ચીકારાના કાષા દૂર થાય છે. સાહીના કાષા પડે તો તેના પર સારી રીતે દૂધ ધસવાથી તે જતા રહે છે. કાષ પડવાને થોડો સમય થયો હોય તો મીઠું અને લીંણ ધસવું. લોહાના કાષા પણ લીંણ અને મીઠાંથી જતો રહે છે.

શુદ્ધ હવાપાણી :

હવા—આપણે જીવવા માટે શુદ્ધ હવાની ખાસ જરૂર છે. આપણે નાકનાં નસકોરાં અને મોઢા વાટે શ્વાસ લઈને હવા ને શરીરની અંદર પૂરીએ છીએ. શરીરમાંથી જેરી હવા કાઢી તાજ શુદ્ધ હવા લેવી એ ક્રિયા રાત્રિનિવસ ચાલે છે. હવા નાઇ-ટ્રોજન (જેરી વાયુ) અને ઓક્સિજન (પ્રાણવાયુ) ની બનેલી છે. હવામાં રહેલ પ્રાણવાયુ અશુદ્ધ લોહીને શુદ્ધ કરે છે. નાક વાટે શ્વાસ લેવાથી વધારે ફાયદો થાય છે.

ગંદા અને બદબોધ મારતા પદાર્થો પડયા હોય, એવા સ્થળે બારીક સુક્રમ જંતુઓ થાય છે. આવાં સ્થળોએ જવાથી એ જંતુઓ હવાવાટે આપણા શરીરમાં ભય છે. પરિણામે આપણે બચકર રોગોના ભોગ બની જઈએ છીએ. આ ઉપરાંત રાત્રે કેટલાકો ઝાડો નીચે મિત્રો સાથે ખેંસી ટાળટાપાં મારે છે; પરંતુ રાત્રે ઝાડો કાર્મોનિક હવા બહાર કાઢે છે, એટલે રાત્રે ઝાડો નીચે ખેંસવું કે સુવું સારું નથી. શિયાળામાં થણા લોકો ખારી ખારણાં બંધ કરીને સંઘે છે; પરંતુ આ રીતે વૃક્ષોનાં કર્તા અને ભયજનક છે, એટલે ગમે તેવી ઠંડી હોય તો પણ એકાદ બારીખાણું ખુલ્લું મૂકવું કે જેથી સ્વચ્છ હવાની અવરજવર થઈ શકે.

પાણી—સ્વચ્છ હવા જેટલી જ આપણે સ્વચ્છ પાણીની પણ જરૂર છે. પાણી પણ ગળણીથી ગાળ્યા સિવાય કદિ પીવું નહિ. પાણીનાં વાસણ દરરોજ બરાબર માંછને સ્વચ્છ કરવાં જોઈએ તાંબા-પિત્તનાં વાસણ કરતાં આદીનાં વાસણમાં પાણી વધારે સ્વચ્છ અને નિર્બળ રહે છે; પરંતુ આદીના વાસણને બરાબર સાફ ન કરાય તો તેમાં લીલ બાજે છે. આથી આપણને યુગ વૃક્ષોના થાય છે. તેવી જ રીતે જે ફાવાનું પાણી બગડી ગયું હોય, તે ફાવાનું પાણી વાપરવું નહિ કેટલાંય ગામ-કામાં એક જ તળાવ હોય છે. જેમાં કપડાં ધોવાનું ભનવેરોને નવડાવવાનું તથા પીવડાવવાનું, ખાણસોને નાવા ધોવાનું વગેરે બધું સાથે હોય છે. પીવા માટેનું પાણી પણ એમાંથી જ ભરાય છે. આ રીત લોકો માટે ખરેખર યુગ વૃક્ષોનાકર્તા છે. એનાથી પાણી અસ્વચ્છ બને છે. ઉપરાંત એમાં ભતભતના રોગો પેદા થાય છે, જે પાણીવાટે શરીરમાં જઈ ભતભતના રોગો પેદા કરે છે. પરિણામે ભતભતના રોગો ગામમાં ફાટી નીકળે છે અને અસંખ્ય લોકો એનો ભોગ થઈ પડે છે. પાણીમાં કચરો હોય તો તેમાં નમની નાખવાથી તે ચોખ્ખું થાય છે. નળાનું પાણી પણ ગળ્યા વિના પીવું સારું નથી. જ્યારે ગામમાં રોગચાળો ચાલતો હોય, ત્યારે પાણી ગરમ કરી, પછી ઠંડું કરીને પીવું. પાણી એ પ્રાણીઓ માટે યુગ ઉપયોગી હોવાથી એની શુદ્ધતા માટે ખાસ સંભાળ રાખવી.

સરહદ પ્રાંત: ઉત્તરમાં ચિત્રાલથી દક્ષિણમાં વીરિસ્તાન સુખીની સરહદનો એન્-સીઓને પંજબ સરહદના પ્રાંત સાથે મેળવીને એક સત્તા નીચે મૂખી, ૧૯૦૧ માં આ પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો. આ પ્રાંતના ચાર વિભાગ છે. (૧) કુરમ ખીણ (૨) પેશાવર સરહદ (૩) ચિતલ (૪) દરાબત સરહદ.

આ દેશમાં ઠેક ઠેકાણે મોટા પર્વતો પથરાયેલ છે. સિંધુ નદીની શાખાઓ પૂર્વથી પશ્ચિમમાં વહે છે. સુખ્ય નદીઓ ચાર છે. જે સુખી સિંધુ નદીની શાખાઓ છે. કાણ્થલ, કુરમી, તોચિ અને ગોમલ પર્વતોમાં હિંદુકુશ, સેઈફેડ કોહ અને મુલેમાન પર્વત છે.

સરહદની એન્-સીઓ બાંદ કરતાં આ પ્રાંતની વસતી ૩૦,૩૮,૦૧૭ ની છે. ૧૯૩૧ માં તેમાંકોડા ૨૪,૨૫,૦૭૬ નો હતો. છેલ્લા દશકા કરતાં આ વધારો ૨૫ ટકાનો અથવા તો ૧,૧૨,૯૬૧ નો છે.

ત્યાંની એન્-સીઓની વસતી ૨૩,૭૭,૫૬૬ ની છે. ત્યાં ગીચતા ૬૨ ચોરસ માઇલે ૬૫ ની છે.

પ્રાંતના સ્થિર થયેલા ભાગોમાં યુસલમાનોની સંખ્યા ૨૭,૮૮,૭૬૭ ની છે અને હિંદુઓની સંખ્યા ૧,૮૦,૩૨૧, શીઓની સંખ્યા ૫૭,૬૩૯ ની છે તથા બીજા કોમોનાં મનુષ્યોની સંખ્યા ૧૧,૦૧૦ ની છે.

આ પ્રદેશમાં હવાપાણી ભૂકાં ભૂકાં છે. દેરાઈરમાઈલખાન નેટલી ગરમી આખા હિંદુસ્તાનમાં કયાંય પડતી નથી. ઉનાળામાં આ રથને ૧૧૩ થી ૧૧૮ ડિગ્રી સુધી ગરમી પડે છે; પણ શિયાળામાં પેશાવરમાં હવામાન ૩૨ ડિગ્રી નીચે અને દેરાઈરમાઈલખાનમાં ૩૦ ડિગ્રી નીચે થઈ જાય છે. આખો પ્રાંત ચોમાસાના માર્ગની બહાર છે. વરસાદ બહુ થોડો છે અને ટેકરીઓ સિવાય ખેતીવાડી નહિ જેવી થાય છે. સુખ્ય પાક ઘઉં તથા જવ છે. ત્યારબાદ મકાઈ, બાજરા અને જુવાર આપે છે. ફળો મોટા પ્રમાણમાં ઉગાડવામાં આવે છે.

સરહદમાં ૬૨ એકસે પુરુઓ ૪૩.૬ સીઓ છે. પુરુઓની સંખ્યા ૧૧,૫૧,૨૧૪ તથા સીઓના સંખ્યા ૧૩,૮૬,૮૫૩ની છે.

અહીંનો વસતીનો મોટો ભાગ પઠાણોનો છે. તેઓ પુરુતો ભાષા બોલે છે. વસતીના ૬૦ ટકાની પણ વધારે યુસલમાનો છે.

ત્યાંના મોટા ભાગ ખેતી કરે છે. અકપાનીરતાન તથા મખ્મ હિંદ સાથે સરહદના રસ્તાને જોડતો હોઇ આ પ્રાંત વેપારી દષ્ટિએ અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. આ પ્રાંત ચીફ કમિશનરની કેબરેજ નીચે હતો; પરંતુ ૧૯૩૨ માં ગવર્નર અને તેની ધારા-સલા નીચે તેને મુકવામાં આવ્યો.

ત્યાં હોઇ પણ ભતનાં કારખાનાંઓ નથી. વસતીનો મોટો ભાગ ખેતી પર જ નબે છે.

સહકારી પ્રવૃત્તિ : ખેડૂતોને સરતા બ્યાજે નાણાં મળે, એ નાણાં ખેતીના વિકાસ માટે વપરાય અને ખેડૂતોમાં કરકસરનો ગુણ આવે અને પરસ્પર સહકાર અને ટેકાના બળથી ખેડૂતો આર્થિક ઉન્નતિ મેળવે તે માટે યુરોપમાં સહકારી સંસ્થાઓની સ્થાપના થઈ હતી. ડેન્માર્ક, હોલેન્ડ અને બીજા બાહ્યિક પ્રદેશોમાં આ સહકારપ્રવૃત્તિ યુગ દાક્ષી કુશીને પ્રસિદ્ધ થઈ છે. હિંદમાં હિંદી સરકારે ઇ. સ. ૧૯૦૪ થી ઐહિક-સહકારની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી. ૧૯૧૨ માં સહકારી સંસ્થાઓ પર કેબરેજ રાખવા અધ્યવતી સંસ્થાઓની શરૂઆત થઈ. તેમ જ ધીરાણ સિવાય બીજા પ્રવૃત્તિઓ કરવાની એને છુટ અપાઈ. ૧૯૧૫ માં મેકલેયન કમિટીએ દરેક પ્રાંતમાં પ્રાંતિક સમિતી નીમવાની ભલામણ કરી. ઇ. સ. ૧૮૧૬ થી હિંદુખી શાસન પદ્ધતિની સ્થાપના થઈ અને પ્રાંતિક સરકારના હાથમાં સહકારનું કાર્ય મુકવામાં આવ્યું. પ્રથમ ઉત્સાહના લીધે સહકારીપ્રવૃત્તિએ તિન વેગ લીધો. તેમાં પૂરતી કાળજી અને કેબરેજના અભાવે યુગ નબળું તરવ મેણું થયું. આથી નબળા તરવનું એકાકીય કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું. હિંદમાં ૧૯૪૧ માં ૧,૧૧,૦૦૦ સહકારી સંસ્થાઓ હતી. તેમાં ૧૧ પ્રાંતિક સહકારી બેન્કો અને ૧,૨૦૦ તાલુકા મધ્ય સહકારી બેન્કો છે. દેશભરમાં આશરે ૫૦ લાખ નેટલા સભ્યો છે. કુલ ભંડોળ ૧ અબજ રૂપિયાનું છે. તેમાં સભ્યોની મૂડી માત્ર ૧૫ કરોડની થાપણ તથા લેનની છે. આ સહકારીપ્રવૃત્તિની પ્રગતિ યુગ મોળી છે. હિંદી ખેડૂતોના આઠમા ભાગને પણ એ સ્પર્શી શકી નથી. તેમ જ આજે ૪૦ વર્ષ થયા એનાં મૂળ જાડાં મઠાં નથી. એનું કારણ ખેડૂતોમાં કેબરેજીના અભાવ છે. યુરોપમાં ખેડૂતો ખેતીની વસ્તુઓ મેળવવામાં, વેચવામાં, દૂધ અને ભાનવરો લેવા વેચવામાં, ઘરો બાંધવામાં, ફરનીયર વસાવવામાં અને બેઠકી નિમારણમાં આ સહકારીતરવનો વિશાળ પાયે ઉપયોગ કરે છે. હિંદમાં એટલા વિશાળ ધોરણે કામ થઈ નથી; પરંતુ માત્ર

શરારી રીતે ઓછા બ્યાલે ખીરધાર કરવાની હકમાં એ પ્રવૃત્તિ રહી છે. એ પ્રવૃત્તિને આગળ ધપાવવી એ રાજ્ય અને પ્રભાની ફરજ છે.

સરકાર આ સહકારીપ્રવૃત્તિ પર કોઈ ભત્તના કર લેતી નથી. તેમ એના ફરતાવેલે રજિસ્ટર કરાવતી વેળા રૂપિયાની જરૂર પડતી નથી. સરકારે ઇન્ફોર્સિંગ એક પાસેથી મધ્યસ્થતિ એક તથા પ્રતિક સરકારી એન્કને નાણાં લેખમાં મળે એવી પણ કુટ આપી છે. છતાં ખરેખર જ્ઞાનના અભાવે આ સરકારી એકા પ્રગતિ કરી શકી નથી. સરકારે એમના કામકાજ પર રૂબરૂ રાખવા ફર પ્રતિમાં રજિસ્ટ્રારો નિમ્મ્યા છે સરકાર આ સહકારી સંસ્થાઓની આર્થિક સહાયતા માટે જવાબદાર નથી. છતાં તકલીફના સમયમાં થણાં હાથલાઓમાં સરકારે મદદ કરી છે. ખેડૂતો લેખો લે છે તે સમયસર ભરતા નથી અને નાણું પાકું ફરદ ન હોવાથી થણું નાણું લાંબી સુલત સુધી રોકાઈ ભય છે. અભણ અને અજ્ઞાની ખેડૂતો એનો લાભ લેતા નથી. સહકારી સંસ્થાઓને વધારે વિશાળ બનાવી, એને બધી ભત્તનું કામકાજ આપવું જોઈએ. આખો પ્રામોદારનો સવાલ એ સહકારી સંસ્થા કારા સરળ થવા જોઈએ. આ સહકારી સંસ્થામાં થણીને ફરયામાં બધું પડ્યું છે, તે નીચેના કોઠાથી સમજી.

સંગીત : કલાઓમાં સંગીતનું સ્થાન અને બાબત

જે આપણું સંગીત બીજા દેશોના સંગીત કરતાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું અને ઉચ્ચ કોટિનું છે. સાહિત્ય, સંગીત અને કલા એ લોકોના સંસ્કારનું પ્રતિબિંબ કહેવાય છે. હિંદુમાં પણ શૈલ-વાસી, વનવાસી, ગ્રામવાસી અને નગરવાસી પ્રજામાં તે તે પ્રભાના સંસ્કારોની અસર તેમના સાહિત્ય, સંગીત અને કલામાં મૂલ્યે સ્વરૂપે જણાય છે. નગરજનોના જ્ઞાસાઓ, ગ્રામજનોના ઉત્સવો અને બીજાંબી વગેરેના લજનો જોવાથી આ વસ્તુ સમજી. વિદેશી સંગીતકારોમાં બિયોલન, ઓર્ગન, વાગ્નર, કોરોપો જેવા મહાન સંગીતકારોની સંગીતપ્રસાદીએ એમનો અમૂલ્ય વારસો છે, તેમ આપણે ત્યાં આપણા પૂર્વજાએ, રાગપ્રણેતા ઝરિ-ઓનો નારદ, હરત, કવિલ, કોહલ આદિ પ્રાચીન સંગીત કાવો-દાનો, તથા સરંગદેવ અહોબલ, પ્રાશ્નદેવ શ્રી. ત્યાગદેવ, તાનસેન જેજ બાબરો વગેરે મહાન સંગીતાચાર્યોનો ગૌરવભર્યો ઉલ્લેખ છે.

સંગીતનો ક્રમવાર ન્યવરિચન ઇતિહાસ મળતા નથી. છતાં આપણને મળેલો એમનો વારસો, આપણા ભાષ અને રસ આપણાં રાગ અને રાગિણી એ બધું આપણે માટે ગૌરવ-જનક તો છે જ. આપણા સંગીત વિષે આપણા વેદોમાં ઉલ્લેખ છે. પ્રાચીન કાળમાં યજુર્વેદનાં વેદિક ઋચાઓનું ગાન થતું. ગીત-

પ્રાંત	સને ૧૯૩૪માં મંડળોની સંખ્યા	સરખાતથી ફરયામાં ગયેલાં મંડળોની સંખ્યા	કુલ મંડળોમાંથી ફરયામાં ગયેલાં મંડળોના ટકા	કુલ મંડળોમાંથી નિષ્ફળ કરેલાં મંડળોના ટકા
બંગાળા	૧૯,૮૯૦	૧,૬૧૧	૯	૨૨.૩
બિહાર-ઓરીસા	૮,૭૮૬	૨,૪૦૪	૨૧	૨૧.૧
મકાસ	૧૩,૨૧૧	૭૫૨	૨૨	૧૩.૩
ગુજરાત	૫,૧૭૫	૧,૭૭૭	૨૩	૧૧
સંયુક્ત પ્રાંત	૫,૬૭૦	૩,૧૬૦	૩૮	૭૨
મધ્ય પ્રાંત	૩,૮૪૭	૩,૧૩૩	૪૬	૩૧

પ્રાંત	સરચેને અપાયેલી કુલ લેખ		જેનો સુલત પાકી ગઇ છે તેવી લેખ				વસુલ કરાયેલી લેખ				
	૧૯૩૨ સુધીમાં	૧૯૩૬ સુધીમાં	૧૯૩૨માં પાકતી	કુલ લેખના ટકા	૧૯૩૬માં પાકતી	કુલ લેખના ટકા	સને ૧૯૩૬માં અપાયેલી લેખ	સને ૧૯૩૨માં અપાયેલી લેખ	૧૯૩૨માં	કુલ લેખના ટકા	૧૯૩૬માં કુલ લેખના ટકા
બંગાળ	૬૬૧	—	—	—	૨૮	૪.૨	૮૦	૬૬	૬૬	૧૪.૩	૬૭.૦
ગુજરાત	૩૬૩	૨૪૭	૧૬૬	૪૬.૫	૧૪૦	૫૬.૬	૬૨	૬૬	૬૬	૧૬.૮	૭૧.૦
આસામ	૨૫	૨૧	૧૮	૭૨.૦	૨૦	૬૫.૨	૨	૬	૨	૮.૦	૧.૫
મધ્ય પ્રાંત	૧૩૪	૧૦૧	૬૦	૬૭.૨	૮૬	૮૫.૧	૨૬	૧૬	૧૬	૧૧.૬	૮.૦
બિહાર-ઓરીસા	૧૭૫	—	૧૦૩	૫૮.૬	—	૮૨.૭	૬	૪	૧૩	૭.૪	૧૦.૦
મકાસ	—	૩૪૪	૨૫૪	૪૫.૬	૨૦૫	૫૬.૬	૧૫૪	૧૦૦	૧૭૩	૩૧.૩	૧૦૦.૦
મધ્ય પ્રાંત	—	૭૪	૫૪	૬૫.૮	૩૮	૫૧.૩	૨૨	૩૧	૧૮	૨૨.૦	૨૮.૦
બંગાળા	૪૩૩	૪૨૫	૨૬૬	૬૮.૪	—	૮૦.૦	૫૦	૩૩	૪૭	૧૦.૬	૩૧.૦

રૂપ મંગે સામ કહેવાતા. સામગાન કરનાર મનિવલે સામમ કહેવાતા, તેમ ગાયત્રી ઉચ્છિગ, ત્રિપુલ, અનુપુલ વગેરે છંદોનું ગાન કરનારા છંદગ કહેવાતા. મુખ્ય ગાનાર ઉદગાતા કહેવાતા. સામગાનન વખતે વીણા અને વૅજીનું વાદન પણ અનનિહિત હોય એમ જણાય છે. આ સંજ્ઞામાં વધારે હકીકતો સામસંહિતા, ઇતિહાસ, ઉપનિષદ, તાંત્ર્ય, બ્રાહ્મણ, નારદી, શિક્ષા વગેરે ગ્રંથોમાં મળે છે. આ સિવાય વેદિક ઋષિઓના કથા કથા સ્વરો લેવા તેના પણ નિયમો જણાય છે.

આપણા સંગીતને સાત સ્વરોમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. આજની ઉલ્લાસમાં છેલી શોધથી માણુમ પડ્યું છે કે કોઇ પણ રાગની આરંભાવસ્થા પાંચ સ્વરથી જ થાય છે. આ રીતે વેદકાલમાં પણ આરંભમાં પાંચ પછી છ અને પછી વિકાસ પામતા સાત સ્વર રૂઠ થયા હોય તેા નવાઇ નહિ. ક્રૂટ, પ્રથમ, ક્રતિય, તૃતીય, ચતુર્થ, મન્દ્ર અને અતિસ્વાશી-એ સાત સ્વરો એ જમાનામાં ઉપયોગમાં લેવાતા.

વેદકાળની વાળંગોમાં તાલુકવીણા, કંઈવીણા, અલાલુવીણા, કપિશિર્ષવિણા, બાણ વગેરે અધ્યાદી વાદ્યો તેમ જ કંઈકળી, દ્રવ્ય, કેટમત, વિષગોત્રી વગેરે આમડે મહત્ત્વાં વાદ્યોના ઉલ્લેખ મળે છે. આ સિવાય ગોધા, વૅજન, નાળી, નારિકા, ભારધુનિ વગેરે કુંકથી વગાડી શકાય તેવાં વાદ્યોની નામાવલી મળે છે.

ભારત ઝુનિએ રચેલા ‘ભારત નાટ્ય શાસ્ત્ર’ ગ્રંથમાં સંગીત વિષે સારી જેવી માહિતી સાંપડી શકે છે. રતનાકર, પારિચત, હર્ષણ, મકરન્દ, ચતુરદી, પ્રકાશિકા વગેરે બારમી સદીના ગ્રંથો પર ‘ભારત’ ની જ અસર પડેલી છે. ભરતનો કાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦-૬૦૦ હોય એમ લાગે છે.

સામગાન, છંદગાન, ભતિગાન, વગેરે પદ્ધતિમાં પણ કમ-વિકાસને સ્થાન છે જ. લાવા, સંસ્કાર, ધર્મ અને આચાર વગેરેમાં કાળ ક્રમને એંગે ફેરફાર થતાં તેની અસર સંગીત પર પણ થઈ હોય તેા નવાઈ જેવું નથી અને કમશ આજે જે રાગગાન ગવાય છે તેનો વિકાસ થયો હશે.

રાગગાન માટે ઋતુઓ, સમય એટલે કે રાત્રિ, દવસ, બપોર વગેરે પણ નક્કી થયા છે. નેમ જ પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસક રાગને પણ જુદા પાઠવામાં આવ્યા.

આપણું સંગીત નૈસર્ગિક સ્વર સંગીત ઉપર રચાયેલું છે. અતરની મુગી ઊર્મિઓના લાવ નૈસર્ગિક રીતે સંગીતમાં ઉતરી આવે છે, બીભના હૃદય ઉપર આપણી લાગણીના પડા પાડે છે. વિણા, દલિરૂપા કે સિતાર સાથે નીચેના તર્કના તાર પણ જણાણી ઊઠે, એ રીતે આપણા નૈસર્ગિક સ્વરો, નૈસર્ગિક નાદ સાથે સંવાદ પણ પડ્યો પાડી ઊઠે છે.

પાશ્ચિમીઓના Harmony પણ સ્વર સંવાદના પાયા ઉપર રચેલી છે, તેમ આપણું સંગીત અને આપણું સ્વરદર્શન પણ સહજભાવ, વૅજન મધ્યમભાવ ને વૅજન ગાંધારભાવ આ મુખ્ય ત્રીપ્રકાર ઉપર રચાયેલું છે. આના આધારે ૨૨ નાદ જેને આપણે શ્રુતિ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે શ્રુતિ હિન્દી સંગીતનું આધાર ધન છે.

નાદશાસ્ત્ર સૂક્ષ્મ તેમ જ સુરેલ છે. આજ બે હજાર વર્ષ નાદશાસ્ત્રને સમજવા અને સમજાવવા દરેક સંગીતકાર કોયડા રમતો આવ્યો છે. હાલ પણ આ વિષયનો અભ્યાસ કેટલાક

પંડિતો કરે છે અને કરી રહ્યા છે. આ નાદોના ગ્રંથોએ મોગલ સમય પછીના વખતમાં અપકાર પીછેડા ચોટી લીધો અને ફરીસરીથી આ ૨૨ શ્રુતિ સમજવાના પ્રયત્નો કરવા પડ્યા. આ પ્રયત્નો હજુ બહુ થોડા અંશ સમજના સફળ થયા છે. આપણે જે સ્વરચાનથી જગતને તાલુક કરી શકીએ છીએ, તે જ સ્વરચાન આપણાથી ન છડાય.

હવે હાલનો ઇતિહાસ તપાસીએ. વરસો વીતતાં ગયાં. અનેક નવી શોધખોળ થઈ અને તોણીએ આવ્યા. આપણે તે શાસ્ત્રીય સંગીત છેડી શીલ્પી સંગીત વધુ ગમ્યું. શાસ્ત્રીય સંગીત સમજવું સહેલું નથી; પરંતુ શીલ્પી તરફે વધુ સહેલો છે. ગુજરાતી ગરબાનું સ્થાન, પંજાબી ગાયનો અને બંગાળી સ્વરવાદન લઈ લઈ છે. શાસ્ત્રીય સંગીતની તરફે વધારે અસર કરી. આજે આલાપ ગવાતો જોઈ મુખનો મોહું ફેરવે છે, પણ શીલ્પી સંગીત સંભળવા રોડયા આવે છે. આજના સિનેમાગૃહોના કાયરેક્ટરોને અનુલભ પૂછતાં માણુમ પડશે કે સંગીત સાફ હોય તેા જ ચિત્ર આગળ વધી શકે.

છતાં શાસ્ત્રીય સંગીત નાશ પામ્યું નથી. નાશ પામવાનું નથી. આપણું સ્વરવાદન સુંદર છે. કરુણાભર્યું છે. ઉલ્લાસના ઉછાળા મારતું છે. એમાં જેમ ઊંડા ઉતરીએ તેમ વધારે રસ છે. વધારે આનંદ છે. આપકારનાથ જેવા સંગીતશાસ્ત્રી માટે આપણું હિંદ ગૌરવ લઈ રહ્યું છે.

૫૦૦ જેટલાં વાલ્મીકી ફક્ત ભરતખંડમાં જ પ્રચલિત થયાં છે. આ આપણી સંગીતપ્રિયતા બતાવે છે. આજની આધુનિક કેળવણી ફરી મૂળ સંગીતને સમજાવવાની કંઈક કોશીય કરતી લાગે છે.

શાસ્ત્રીય સંગીત, એના આલાપ, એના તાન આ બધું સમજવા અમુક ધીરજ, ખત અને સંગીત પ્રેમ જોઈએ છીએ. કંઈક નૈસર્ગિક શક્તિ પણ જોઈએ. જેમ જેમ ઊંડા ઉતરીએ તેમ તેમ વધુ જણવા મળવાનું. એનો અગાધ હરિયો હજોળવો સુરેલ છે.

સ્વરદર્શન, સ્વરસંતકને વાલ્મીકીમાં, અનેકવિધ વાલ્મીકીમાં પૂરવામાં આવ્યો છે. પ્રખ્યાત ગવૈયા તાનસેનજી, કહેવાય છે કે ગાતા ત્યારે એ આલાપ વિચારે પણ પંખી પણ થંભી જતાં. તાનસેનજી દીપક રાગ પણ ગાઈ શકતા એમ કહેવાય છે.

આપણું સંગીતશાસ્ત્ર ભૂનું છે. થઈ જ ભૂનું કહી શકાય અને ભૂના વખતથી મોગલ સમય સુધી વિકસતું આવેલ. મોગલ યુદ્ધ પછી એ અપકારમાં અટવાયું. ફરી એનાં પ્રકાશિત કિરણો, હિંદને ધરેધર પ્રકાશિત થતાં જાય છે.

સંશોધન અભ્યાસક્રમ: પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન વિદ્યાઓતે મ જ જ્ઞાનવિજ્ઞાન, વિદ્યુત અને રસાયણમાં તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાનમાં શોધખોળ કરવા માટે કેટલીક સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી છે. તેમાં કેટલીક સરકારી અને કેટલીક બીન સરકારી છે. એમાં વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન તોતા ઇન્ડીઅન ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સ બેંગલોરમાં વિશેષ મળે છે.

૧. ભંડારકર ઓરીએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટ, પુના—આ સંસ્થામાં મહાભારતની નવી આશુતિનું સંશોધન થાય છે અને બીજા પણ સંસ્કૃત ગ્રંથોનું સંશોધન થાય ત્યાં થશે. અહીં સંસ્કૃત પાઠી તથા પ્રાચીન

હિંદી સંસ્કૃત વગેરેના ભેષ. ભે. ના વિદ્યાર્થીઓ માટે ભાષા-ભેષની જોડબંધ કરવામાં આવી છે.

૨. બેઠક શીક્ષણ ઇન્સ્ટીટ્યુટ—આ સંસ્થા સર જમશીદશ્વર જોષીની છે. એમાં સર્વે વનસ્પતિઓમાં ચેતન રહ્યું છે, એ સંબોધ કરવા યત્ને બનાવવામાં આવે છે તથા રસાયણ જ્ઞાન આપવામાં આવે છે.

૩. ઇન્ડીયીયલ એડીકેલચરલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ, નવી દીલ્હી—આમાં ખેતીવાડી વિષે નવી નવી શોધો કરવામાં આવે છે. એ પહેલાં પુના ખાને હતી. હવે દિલ્હી આવી છે. આ સંસ્થા ખેતીવાડી વિષયક બાબતોમાં ખજાર પૂરી પાકવાનું ઉપયોગી કાર્ય કરે છે.

૪. ઇન્ડિઅન ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સ, બેંગલોર—આમાં જમશીદશ્વર તાતાએ ૧૫ લાખ રૂપિયા આપી સ્થાપના કરી છે. એમાં વિજ્ઞાનને લગતી શોધખોળ થાય છે. તે જાતે અને રેશાઓ સંબંધી કાર્ય કરે છે.

૫. ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ફીઝિક્સ, અમલોર—આમાં તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી શોધખોળો થાય છે. બહુ પ્રખ્યાત સંસ્થા નથી. એની શરૂઆત ૧૯૧૧ માં થઇ છે. આ માત્ર સંશોધનની જ સંસ્થા છે.

૬. ફૂનરની ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ડાયેટ—એમાં ખોરાક સંબંધી અભ્યસર થાય છે.

આ સિવાય હિંદી કેટલીક સંસ્થાઓમાં સંશોધનો થાય છે, તે નીચે સુચ્ય છે:—

૧. રાયલ એશિયાટીક સોસાયટી બંગાળ, ૧૭૮૪ માં સર વિલિયમ મેન્સે તેની સ્થાપના કરી.

૨. ઇન્ડિઅન મ્યુઝિયમ કલકત્તા, સ્થાપના ૧૮૬૧ પશુ સંગ્રહ-સ્થાનના સંશોધન ખાતાનું સુખ્ય કેન્દ્ર.

૩. નેશનલ એકેડેમી ઓફ સાયન્સીઝ, અલ્હાબાદ, સ્થાપના, ૧૯૩૬.

૪. નેશનલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સીઝ કલકત્તા, વિવિધ વૈજ્ઞાનિક ખાતાના કાર્યના એકીકરણ માટે ૧૯૩૫ ના બન્યુ-આરીમાં સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

૫. મદ્રાસ લીટરરી સોસાયટી ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડની રાયલ સોસાયટીની સહાયક સ્થાપના ૧૮૩૩.

૬. હાર્વર્ડ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સ, સંશોધનનું કેન્દ્ર સ્થાપના ૧૮૬૬.

૭. ઇન્ડિઅન એકેડેમી ઓફ સાયન્સીઝ બેંગલોર. ગૌલિક, વૈજ્ઞાનિક ભોજના વાચન માટે તથા ચર્ચા માટે ૧૯૩૩ માં સ્થાપવામાં આવી.

૮. ઇન્ડિઅન એસોસિએશન ફોર કંટ્રીવેશન ઓફ સાયન્સ, કલકત્તા ૧૮૭૧ માં ડૉ. મહેન્દ્ર સરકારે સ્થાપના કરી.

૯. એગ્રી-કોર્ટિકલ્ચરલ સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયા, કલકત્તા, સ્થાપના ૧૯૨૦.

૧૦. બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી, મુંબઈ. સ્થાપના ૧૮૮૭.

સંસ્થાઓ (ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની):

હિંદી ભસ્કરી શાળા તથા હિંદી ભટ્ટર શાળા, હોશંગપુર, ખાણોના અભ્યાસની શાળા, મનગાદ.

આધુનિક બૌદ્ધોગિક સંસ્થા (રાધારામી પંથના ગુરુને સ્થાપિત), ચલાલબાગ, (આગ્રા).

રાસની શાળા, કાપુર.

વાયુવિજ્ઞાની સંસ્થા, ખડકી.

હલકાયા કુતરાની રસીના પેસ્ટ્યુર ઇન્સ્ટીટ્યુટ, કંસોલી.

રોમસન સિવિલ એન્જિનિયરીંગ કોલેજ, રૂઝી.

ટાગોરનું વિશ્વવિદ્યાલય 'વિશ્વભારતી', શાંતિનિકેતન.

વિથેસોલિકલ સોસાયટી, અલ્હાર (મદ્રાસ).

સાગ : મલખાર, ગુજરાત અને બ્રહ્મદેશમાં આ જાડ ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. એની ઊંચાઈ પચાસેક હાથ જેટલી હોય છે. પાકા સાગનું લાકડું સીસમના લાકડાંની બરાબરી કરી શકે તદ્દ હોય છે. સાગનું લાકડું સર્વે પ્રકારનાં લાકડાં કરતાં વધારે ટકાઉ છે. ઈમારત અને બીજાં સુતારકામમાં બીજા કોઈ પણ લાકડાં કરતાં આ લાકડું વધારે વપરાય છે. વહાણો અને ટ્રેનના કબા બનાવવા માટે આ લાકડું ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે. આ ભતનું લાકડું બગ્ગે હલ્લર વરસ પહેલાં બંધાયેલ ઇમારતોમાં વપરાયેલ છે અને હાલ પણ તેમાં બરાબર સડો પડયો નથી. ૧૯૦૮-૦૯માં લગભગ ૪૦.૧૬ લાખ રૂપિયાની કિંમતનાં લાકડાં પરદેશ ચડ્યાં હતાં.

સાગ : આ પણ એક ભતનું લાકડું છે. આનાં જાડ પર સરકારી દેખરેખ રહે છે. એની હાલમાંથી એક પ્રકારનું સુગંધીત દ્રવ્ય નીકળે છે. આ જાડ છોટાનાગપુર, રૈવા, વગેરે વિભાગમાં થાય છે. એની હાલમાંથી એક પ્રકારનો હાલ રંગ પણ નીકળે છે. એનાં બીજા ગરીબ લોકો ખાય છે. આ ભતનું લાકડું પણ અનેક પ્રકારના ઉપયોગમાં આવે છે.

સાદીન : આ ભતનું રેશમી કાપડ ખૂબ મુંદર હોય છે. સાદીનની અનેક ભતો હોય છે. ઉત્તમ સાદીન Lyons શહેરમાં બનાવાય છે, પણ મોટા ભાગે સાદીન ઇન્ડોનિયામાં જ તૈયાર થાય છે. અત્યારે યુદ્ધને સમય હોવાથી આ કાપડ બહુ જ મોંઘું મળે છે.

સાણુ : આપણા જીવનની જરૂરિયાતોમાં સાણુ પણ મહત્વનો ભાલ લાગે છે. સાણુ એ આપણે માટે ખૂબ અગત્યની વસ્તુ છે. સાણુ વચ્ચે ધોવામાં, હાથપગ ધોવામાં અને સ્નાન કરવામાં ખાસ કરીને વપરાય છે. પરદેશથી મુંદર રંગબેરંગી બેકસમાં ખુશોહાર સુગંધી સાણુ આપણા દેશમાં આવે છે અને આપણાં શ્રીમંત કુટુંબો એનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરે છે. દર વર્ષે પરદેશથી લાખો રૂપિયાનો સાણુ આપણા દેશમાં આયાત થાય છે. આ સાણુ ભત ભતના કેટલાય રોગો મટાડી શકે છે. આપણા દેશમાં પણ હવે તો સાણુના ઉદ્યોગ સારા બીટ્યા છે; પરંતુ તે હજી બાળવયમાં કહી શકાય. એનું મોત્તે હજી ખૂબ વિશાળ બનાવી શકાય. સાણુ ઘેર બનાવવો હોય તો નીચે સુચ્ય રીતોથી બનાવી લેવા.

કેપરેલ તેલનો સાદો સાણુ—કેપરેલ રા. રોર એક કઠાઈમાં નાંખી ચૂલા પર ચઢાવવી, મંદાગ્નિપર પાતણ.

કરી તેમાં બાથકાષ્ટ્રમેટરના ૨૦ અંશ એટલું તીવ્ર સોડાનું પ્રવાહી રાા મળુ મેળવી અગ્નિ વપારના ન્જન અને ક્ષારનો લાભ તેલ સાથે મળી સફેદ અને કઠણ જેવું એવું થાય ત્યારે બાથકાષ્ટ્રમેટરના ૩૫ અંશ એટલું તીવ્ર સોડાનું પ્રવાહી ૦ાા મળુ તેમાં મેળવી હલાવીને સાણુ પકડવો. અને ઉભરી આવે ત્યારે બાથકાષ્ટ્રમેટરના ૨૫ અંશ એટલું સોડાનું પ્રવાહી ૧૦ રોર મેળવવું અને હલાવવું પછી અર્ધા કલાક કારડું અને એક દિવસ કાઠી બીજે દિવસે આ સાણુને મંદાગ્નિ પર પાતળો કરી સંચામાં નાખી કારવો. કઠણ થયે સાણુ સારો થશે.

કેપરેલ તેલ અને ડોળીયાનો મિશ્ર સાણુ— કેપરેલ ૧૦ રોર અને ડોળીયા ૪૦ રોર મિશ્ર કરી ઉપરની રીતે સાણુ બનાવવો.

રેાઝ (યુલાખનો) સાણુ—રાા મળુ સફેદ સાણુમાં ૨૫ તોલા હાંગમેકનું ચૂણું મેળવવું પછી ૩૭૦ તોલા યુલાખનાં તેલ, બરગેમાટ તેલ રાા તોલા, ૬૧ તોલા નિરેળીનું તેલ, ૧૨૧૦ તોલા તળનું તેલ, ૧૨૧૦ તોલા લવંગનું તેલ સર્વે મિશ્ર કરી સંચામાં કારવાથી મુગંધીકાર યુલાખી સાણુ બને છે.

નારંગી સાણુ—૫૦ રોર સાણુને ગરમ કરી પીગળાવી તેમાં ૨ રોર ચોખાનો ઘોટ ઉમેરતા ન્જન પછી નારંગી રંગ નાખી. થોડી વાર ઉકાળી પછી ઠંડું પાડી તેમાં નારંગીનું તેલ ૨૦ તોલા, ૧૧ તોલો તળનું તેલ અને ૫ તોલા પાદમ તેલ નાખીને સંચામાં કારવો.

રેશમી વસ્ત્રો ધોવાનો સાણુ—૬૦ ભાગ તેલમાં ૫૦ ભાગ કારટીક સોડામાં ૩૪ ભાગ પાણી મેળવી ઉમેરવો પછી તેનો સાણુ બનાવાય છે તે વડે રેશમી વસ્ત્રો ધોવાથી ઠાપ ભય છે.

સાણુનો અર્ક—૭૫ તોલા સફેદ સાણુમાં ૪ માસા પોટાસ કાર્બોનેટ, ૪૫ તોલા આલ્કોહોલ, ૧૫ તોલા લવંન્કર વોટર મેળવીને સાણુનો અર્ક બનાવી શકાય છે.

લીમડાનો ન્હાવાનો સાણુ—કારટીક સોડાના ક્ષણથી ૩૮ કીમી ઇનો ૧૬ રોર, (૨) તેલ દોપરાનું ૨૮ રોર, (૩) તેલ લીમોળીનું ૪ રોર (૪) રંગ યુરેનાઇન B ૧ તોલો, (૫) રંગ વિક્ટોરીઆ બ્લુ ૧૧ તોલો (૬) કપૂરનો અર્ક ૧ ઓંસ.

કારટીક દ્રવ બોજામાં બોડું ૨૪ કલાક અગાઉ પાણીમાં તૈયાર કરી નાખવું જોઈએ. પકડ્યાં દોપરાનું તેલ ભમેલું હોય તો એ ગાળીને સાણુ બનાવવાના વાસણમાં કપડા વડે ગાળી લેવું. ત્યારબાદ યુરેનાઇન B અલ્કાઇડ વાસણમાં પાણી નાંખી અરમ કરી, દોપરાના તેલની અંદર કપડાંથી ગાળી નાંખવું ને તેલ તથા રંગને ધુંડીને મિશ્ર કરવું. ત્યારબાદ કારટીક દ્રવ એક કપથી છીણી ધારે તેલમાં નાંખવું અને એક માલસે લાકડાનાં ચાટલા વડે ગોળ ગોળ ફેરવી મિશ્રણને મેળવવું. એવી રીતે ધીરે ધીરે કારટીકનું દ્રવ નાંખવું અને ઝડપથી મિશ્ર કરવું. કારટીક દ્રવ અલસ થયા બાદ લીમોળીનું તેલ કપડાંથી ગાળીને તેમાં ઘોડું ઘોડું નાંખી ખૂબ મિશ્ર કરવું. ત્યારબાદ વિક્ટોરીઆ બ્લુ રંગ ઘોડા પાણીમાં એગાળી કપડાંથી ગાળી ઘોડો ઘોડો મિશ્રણમાં નાંખી મેળવવો.

સર્વ વસ્તુઓનું બરાબર મિશ્રણ થાય અને મધ એવું થઈ થાય, ત્યારે કપૂરનો અર્ક ધીપું ધીપું કરીને નાંખવો અને ખૂબ મિશ્ર કરી કાળવાના વાસણમાં કાળવું. તેને ૧૨ થી ૨૪ કલાક રહેવા છં, સાણુ કાઢી તેના જોઇતા પ્રમાણમાં અને જોઇએ તેવા આકારના કટકાઓ કાપી ગોડીઓ બનાવી લેવી.

વોશિંગ પાઉડરની ગોડીઓ—કાર્બોનેટ ઓફ સોડા અને સોડા એશને સોડા સમાન ભાગે લઈ એકઠી કરીને અગ્નિની ઉકાળાના પાણીમાં મેળવીને ઘઉંની રોટલીના ઘોટ જેવા કઠણ મારો કરવો. પછી તેને ગોડીઓ બનાવવાના ક્ષમિા ભરીને જોઇતા આકારની ગોડીઓ બનાવી લેવી. એ ક્ષમિા ન હોય તો સાક પાટલા કે પાટીઆ ઉપર પાથરીને ચોરસ કટકાઓ જોઈએ તેવા બડા પાતળા તૈયાર કરી લેવા તે મુકાઈ ભય ત્યારે ઉમેરી લેવા.

આ પાવડરની ગોડીઓથી મેલાં કપડાંએ ધોવાથી બહુ ન્હલો મેલ ધૂડી જશે ને એકંદમ સાક થઈ જશે.

ઉપરની રીતે આપણા મરેામાં પોતાના હાથે સાણુ બનાવી લેવાય તો આપણને એથી ખૂબ મોટો ફાયદો થાય. પ્રથમ એ કે આપણને સાણુ બનર કરતાં ખૂબ સસ્તો પડે. બીજું બનરના સાણુમાં જે બેજસેળવારો સાણુ હોય છે અને એથી આપણને થતું તુકશાન ન થાય.

રસાયણિક રીતે આ વસ્તુનો અભ્યાસ કરી લેવાની શાસ્ત્રીય કમે કામ શીખવતી સંસ્થાઓની ખાસ જરૂર છે. આ ઉદ્યોગ ફેરા માટે ખૂબ ઉપયોગનો છે. બેકારીના સમયમાં ખૂબ ઉપયોગી પણ નીવડશે.

સાણુકાણા: આ ઝાડ ત્રીસ ચાલીસ હાથ એટલું ઊંચુ થાય છે. એ જ્યારે જૂનું થાય છે, ત્યારે એને કાપી નખાય છે અને એનો વચ્ચે ભાગ કાઢી લેવાય છે, પછી તેને ખાંડીને તેનો લોટ બનાવે છે અને ત્યારબાદ એ લોટમાં પાણીનો ઇન્ડોર નાખે છે અને પછી ચારણીમાં નાખી ચળાય છે. તેથી તેની નાની નાની બારીક ગોળીઓ બને છે અને એને સાણુકાણા કહેવાય છે. આ સાણુકાણા બીમાર અને કમજોર માણસોને કાંઈ બનાવીને આપાય છે.

સારસા પરિલા: આ દવા આપણા દેશમાં ખૂબ પ્રખ્યાત છે. આ દવા બગડેલા લોહીને સુધારવામાં અકસીર કામ કરે છે અને એક ઉપયોગી દવા છે.

સાલખ મીસરી: આ ઝાડ ખાસ કરીને અફગાનિસ્તાન, બહુચિસ્તાન, બુખારા વગેરેમાં થાય છે. આ સિવાય નિલગિરિમાં પણ થાય છે. આજ ભતના આંખા આપણે ત્યાં અફગાનિસ્તાન વગેરે પ્રદેશોથી આયાત થાય છે.

સાલવોલેટાઇલ: આ એક મુંઝવાતી દવા છે. એમોનિયા અને હલકા કાલસાના મિશ્રણથી આ દવા તૈયાર થાય છે. એમાં ભવંતું તેલ અને લીંધુનું પાણી પણ મિલાવવામાં આવે છે.

સાહિત્ય ગુજરાતી : આપણી ભાષા ગુજરાતી છે. દરેક ભાષાઓને પોતાનું સાહિત્ય હોય છે. આપણી ભાષાનું સાહિત્ય પણ કિનમતિન વિકાસ પામતું ભય છે. 'સાહિત્ય

એ જીવનની આરસી છે. એનું કોઈ ભાષ્ય એ લખ્યું છે, એ ખરેખર સત્ય બીના છે. ને સાહિત્યમાં જીવનના ધણકાર નથી એ સાહિત્ય નથી. ને સાહિત્યમાં લોકોના જીવનનું પ્રતિબિંબ હોય તે જ સાચું સાહિત્ય.

પાંચસો કે છસો વરસ પહેલાં મેવાઠ, મારવાઠ, માળવા, ગુજરાત વગેરે પ્રદેશોમાં એક જ ભાષા બોલાતી હતી. 'ભાષા-ઓમાં ફેરફાર થયા જ કરે છે. અસ્ત્રક લોકો બીજા પ્રદેશોમાં વસવાટ કરે તો તેમની ભાષા પર તે પ્રદેશની ભાષાની અસર પડે છે. પરિણામે તેમાં ફેરફાર થાય છે. આપણી ભાષા પર મોટી અસર છે. આપણી ભાષા સંસ્કૃતમાંથી જ બની છે, એમ કહીએ તો જરાય અતિશયોક્તિ નથી. આજથી જૂના વખતમાં આપણે ત્યાં સંસ્કૃત ભાષા બોલાતી, ત્યારે સંસ્કૃત સિવાયની ભાષાઓ પ્રાકૃત ગણાતી અને એ પ્રાકૃતોમાંની અપભ્રંશ, મેવાઠ, મારવાઠ, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર એ બધા પ્રદેશોમાં વપરાતી. આપણી જૂની 'ગુજરાતી' ભાષાનો જન્મ ચૈદ્રમા, પંદરમા સૈકામાં થયો એમ કહી શકાય. સોળમા-સત્તરમા સૈકામાં આપણી ભાષાને 'ગુજરાતી' એવું નામ આપાયું.

નરસિંહ-મીરાંયુગ—આ યુગમાં મોટા પ્રમાણમાં ભક્તિ-સાહિત્ય જ રચાયું છે.

‘નરસિંહ મહેતા’

આ કવિ આપણા જૂનામાં જૂના અને આપ કવિ કહેવાય છે. આ ભક્ત કવિ ગુજરાત સિવાય બીજા પ્રદેશોમાં પણ ખૂબ પ્રખ્યાત છે, એનો જન્મ ૧૪૭૦ માં થયો હતો. એની જીવન-કથા હંતકથાઓના રૂપમાં સચવાઈ રહી છે. એનાં ભજનો અને પ્રભાતિયાં લોકોના કંઠે વંશપરંપરા સચવાતાં આવ્યાં છે. આ કવિનાં ભજનો અને પ્રભાતિયાંમાં ઉચ્ચ સંસ્કારનું પ્રતિબિંબ છે. એનાં કેટલાંય પ્રભાતિયાં ગુજરાતના ધરેધર ગવાય છે. ‘જનકમળ છાદી ભને બાળા’, ‘અખિલ પ્રહાંડમાં’, ‘ભગને ભઠવા’ વગેરે પ્રભાતિયાં ગુજરાતના ગામેગામ અને ધરેધર આજે પણ લલકારતાં આપણે સંભળીએ છીએ. ‘સુદામા ચરિત’, ‘સહસ્રપદી રાસ’, ‘ચાંદની’ વગેરે ધણું ઘણું એણે લખ્યું છે. એમનું બનાવેલું ભજન ‘વૈષ્ણવ જન તો તેને રે કહીયે’ આજે ગુજરાતના જ નહિ પણ હિંદના બીજા પ્રદેશના ગાયકો પણ હોશી હોરી ગાય છે. આ ભજન વિશ્વવંદ્ય પૂજ્ય મહાત્માજીનું પ્રિય ભજન છે, આજે પાંચસો વર્ષ થયા છતાં એમનું સાહિત્ય-રુપ ભજન કરમાયા વિના પોતાની પરિભ્રમ ચોપાસ પ્રસરાવે છે. નરસિંહ મહેતાનો સમય ૧૪૭૦ થી ૧૫૩૬ સુધીનો ગણાય છે.

‘ભાલજી’

સિદ્ધપુરનો રહેવાસી અને નરસિંહ મહેતાની સાથે ઉભો રહી શકે તેવો આ કવિ હતો. તેનો સમય ૧૪૯૦ થી ૧૫૦૦ સુધીનો ગણાય છે. તેણે સંસ્કૃતમાં લખાયેલ ‘કાલંબરી’નું ભાષાંતર કર્યું. આ સિવાય ‘સપ્તશતી’, ‘નળાખ્યાન’, ‘દશમસ્કંધ’ વગેરે તેની સુંદર કૃતિઓ છે.

‘મીરાંબાઈ’

નરસિંહ મહેતાની પેઠે મીરાંબાઈ પણ ભક્ત કવિ હતાં. તે ગુજરાત જ નહિ પણ અન્ય પ્રદેશોમાં પણ ખૂબ પ્રખ્યાત છે. એનાં મીર્તાંનાં ઉચ્ચ કોટિનાં છે. એમાંથી પવિત્ર ભક્તિ-રસ ઝરે છે. પરિણામે એ આજ પણ ધરેધર હોશી હોરી ગવાય છે.

એનાં ભજનો આજે આખા હિંદમાં ખૂબ પ્રખ્યાત છે. એમનો સમય ૧૫૫૫-૬૦ થી ૧૬૨૦-૨૫ સુધીનો ગણાય છે.

આ સિવાય બીજા લેખકોમાં ‘કૃષ્ણલીલામૃત’ લખનાર કેશવ, ‘કલાનકડે પ્રખંધ’ લખનાર પદ્માભ, ‘મયજુરેકારામ’ રચનાર દરસેવક, ‘રણમંજી’ લખનાર શ્રીધર વગેરે લેખકોએ પણ નરસિંહ-મીરાં યુગમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. આ સિવાય આ યુગમાં આખ્યાનકાર નાકર, કવિ લાલજીના પુત્રો ઉપ્પવ અને વિષ્ણુદાસ, ‘રસમંજરી’ નામની વાર્તા લખનાર વજીરાજ, ‘વલ્લભાખ્યાન’ રચનાર શ્રી. ગોપાલદાસ વગેરે લેખકો પણ થઈ ગયા છે. આ બધા લેખકોની કૃતિઓમાં આજે ખૂબ ફેરફાર થઈ ગયા છે.

પ્રેમાનંદ યુગ—આ યુગમાં આપણા સાહિત્યનો સારો વિકાસ થયો.

‘અખે’

આ યુગમાં અખાનો ફાળો અમૂલ્ય છે. એના છપ્પા બોધ આપનાર છે. ને એની ભાષા સરળ હોત તો એ ગુજરાતના મહાકવિઓની પંક્તિમાં અન્યેક રથાન મેળવી શકત. એનો સમય ૧૬૭૧થી ૧૭૩૦ સુધીનો ગણાય છે. એણે ‘પચીકરણ’, ‘અખે-ગીતા’, ‘ગુરુશિષ્ય સંવાદ’, ‘અનુભવમંદુ’ વગેરે કૃતિઓ રચી છે.

‘પ્રેમાનંદ’

પ્રેમાનંદ ગુજરાતના કવિઓમાં સર્વ એક મનાય છે. એણે આખ્યાન કરનાર માણસ હતા. રાત્રે મોટા ચોકમાં માનવ-મેહની વચ્ચે એક માણ-ચાંપાની મોટી ગાગર પર આંગળીમાં પહેરેલી વીંટી વતી તાલ આપી સુંદર સંસ્કૃત કથાઓનાં ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરી, મધુરાનંદે તેઓ કથા સંભળાવી લોકોનાં મનરંજન કરતા. એમનાં કાવ્યોની શૈલી રસઝરતી છે. આ કવિની ‘દશમસ્કંધ’ ‘મામોર’, ‘નળાખ્યાન’, ‘સુદામાચરિત’, ‘હૂંડી’, ‘શાદ્ધ’, ‘હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન’, ‘ચંદ્રહાસઆખ્યાન’, ‘આખા-હરણ’, ‘અભિમન્યુ’, ‘સુધન્વા’ વગેરે અનેક કૃતિઓ વગેરે લખાય છે. આ કવિના નામે બે ત્રણ નાટકો પણ બહાર પડ્યાં છે. આ નાટકો માટે ખુબ સંકા સેવાય છે, આમ છતાં એ કવિની કૃતિઓમાં ને રસદર્શન છે. એ બીજી કૃતિઓમાં તો નથી જ. ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ એનું નામ સુવર્ણસિરે લખાયેલું છે. એનો જન્મ ૧૬૬૨માં અને અવસાન ૧૭૯૦માં થયું હતું.

‘શામળી’

શામળનો સમય ૧૭૪૦-૪૫થી ૧૮૨૫-૩૦ સુધીનો છે. શામળ વાર્તાકાર હતો. એ પોતાની વાર્તાઓને ઉખાણાં, પ્રમો-ત્તરી, આઠકપ્પા વગેરેની મદદથી રસિક બનાવી લોકોને સંભાળાવતો, એની વાર્તાઓ ખુબ હોશબેર લોકો સાંભળતા. એનાં સ્ત્રીપાત્રો ખૂબ બળવાન, બુદ્ધિવાન, કાર્યકુશળ અને કઠણ હોવાનાં છે. એની કૃતિઓમાં ‘ઉદયમકમંસંવાદ’, ‘રાવણ મ’કોહરી સંવાદ’, ‘અંગદવિગ્નિ’ વગેરે પ્રખ્યાત છે.

આ સિવાય આ યુગમાં ભગવદ્ગીતાનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરનાર નરહરિ, રત્નો ભાવસાર, ગરબા રચનાર ભક્તકવિ વલ્લભ મેવાડો વગેરે હતા.

દયારામ યુગ—આ યુગમાં પ્રિતમદાસ, દયારામ, ખીરા અને ભોંભે વગેરે લેખકો યુગ્ય છે.

‘અંતમહાસ’

આ લેખકનો સમય ૧૭૭૫-૮૦થી ૧૮૫૪ સુધીનો છે. એનાં ભજનોનો સંગ્રહ ‘અંતમતી વાણી’ના નામથી બહાર પડ્યો છે. એ ભાટ હતો, એમનાં ભજન બોધથી ભરપૂર છે.

‘દયારામ’

દયારામ ચાણોદના રહેવાસી હતા. એની ગરબીઓ એ ગુજરાતનું અમૂલ્ય ધન છે અને આણે પણ ઉત્તમ કૃતિઓમાં ગણના પામે છે. એની કૃતિઓમાં માધુર્ય અને સંસ્કારભરી સરળતા છે. આ કવિને પ્રવાસ કરવાનો શોખ હતો. પરિણામે તેઓ પંજાબી, મરાઠી, તેલુગુ અને બ્રહ્મી પણ ભણતા હતા. હિંદી અને સંસ્કૃતમાં તેઓ પારંગત હતા. તેમનો જન્મ ૧૮૩૩માં અને અવસાન સંવત ૧૬૦૬ માં થયેલ છે.

‘ધીરો’

એ ભાટ હતો. એનો સમય ૧૮૦૬ થી ૧૮૮૧ સુધીનો છે. તેનાં લખાણો યુગ્ય છે. આ લેખક પોતાની ‘કાફી’ માટે વખણાય છે.

‘ભોભો’

આ કવિના ‘ચાખખા’ લેખોમાં સારો પ્રચાર પામ્યા છે. એ ઉત્તમ પ્રકારનાં કરાક્ષકાન્યો છે. એમાં દુરાચારીઓને સુધારવા સંસારમાં મોહિત બનેલાઓને સફોબ આપવાનો સારો પ્રયાસ થયો છે.

આ સિવાય આ યુગમાં ગુજરાતી ‘રામાયણ’ લખનાર ત્રિરંધર, ચંદ્રીપાઠના ગરબા રચનાર રણજીદાસ દિવાન, રધુનાથદાસ, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના બ્રહ્મનંદ, દેવાનંદ અને નિઃકુળાનંદ, ભૂખણ, સ્વેા ભગત, નરભોરામ વગેરે લેખક થયા છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પર અંગ્રેજ શિક્ષણની

અસર—૧૮૧૮ થી ગુજરાતમાં અંગ્રેજ અમલ શરૂ થયો. પરિણામે અંગ્રેજ શિક્ષણ અને ભાષા ગુજરાતમાં દાખલ થયાં. પરિણામે એની અસર આપણા ઉપર યુગ્ય થઇ. એ વેળા અંગ્રેજનું સીધું જ્ઞાન તો બહુ થોડું હતું; પરંતુ અંગ્રેજોને આડકતરે પરિચય થવા લાગ્યો હતો. અંગ્રેજોની રીતભાત પ્રત્યે તે વેળા એટલું માન હતું કે તેમના જીવનનું, તેમની રીતભાતનું અને તેમના સંસ્કારોનું અવકરણ કરવું, એ સુધારો ગણાતો અને એવા સુધારા દાખલ કરનાર સુધારક ગણાવા લાગ્યા અને એની અસર લેખકો અને કવિઓ પર પણ થઇ. એવી અસર ઝીલનારમાંના નર્મદાસંકર, કરસનદાસ મૂળજી, મહીપતરામ, દુર્ગારામ, મંદારામ વગેરે છે. આ સુધારકો ભાષણો દ્વારા, નિબંધો અને લખાણો દ્વારા, કવિતા, માસિક અને ચોપાનીયાં દ્વારા લેખોને બોધ આપતા હતા અને જોષદા દેશને જમાડવા પ્રયાસો કરતા હતા. એ સુધારકો બે પ્રકારના હતા. નર્મદાસંકર, કરસનદાસ વગેરે તક અને ફક કરનાર અને દલપતરામ, નવજારામ વગેરે શાંતિથી સુધારવા પ્રયત્ન કરનાર હતા. આજ વખતમાં અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્તમાનપત્ર સોસાયટી અને મુંબઈમાં પ્રુદિવર્ધક સભા સ્થપાઈ.

‘નર્મદાસંકર’

નર્મદાસંકર ગયલેખક તરીકે પહેલા જ હતા. તેમણે ગુજરાતને એક નવો જ પંથ બતાવ્યો અને ગુજરાતીઓ માટે નવું જ્ઞેન ઉપાડ્યું. તેમણે ગુજરાતી કોશ તૈયાર કર્યો. એમનાં કાન્યો ઉત્સાહ, નવચેતન અને જુસ્સાથી ભરપૂર છે. એ વેળા એનાં

કાન્યો લેખોને અનુકૂળ વાંચન પૂરું પાડતાં. એ કે આણે એમની કવિ તરીકે ગણના એણી થાય છે; પરંતુ એ ભૂલણું ન જોઈએ કે આજના વિકસિત સાહિત્યના જુનાં બી રોપનાર એ જ હતા. ગુજરાતમાં નવજીવનની અમુતવાર દેશબંધાર એ જ હતા. એક ભાવનાશાળી ગુજરાતી તરીકે એમનું સ્થાન વર્ષોનાં વર્ષો અન્યેક રહેશે. તેમનાં કાન્યોમાં ‘શૂરવીરનાં લક્ષણ’, ‘વીરસ કવિતા’, ‘હિંદુઓની પડતી’, ‘સુરતની હઠીકત’, વગેરે પ્રખ્યાત છે. ગદ્યલખાણમાં ‘ગુજરાતીઓની રિયતિ’, ‘ધર્મવિચાર’ ‘નર્મકથાકેષ’ વગેરે છે. તેમણે ગુજરે માતને ચરણે અર્પણ કરેલ અર્પણસેવાઓ ગુજરાત કદિ ભૂમી શકશે નહિ. ગુજરાતી સાહિત્ય એમનું સાદાનું ઝાણું છે.

‘કરસનદાસ’

વિલાયતમાં જવાની પહેલ કરનાર હતા. ફાતિજનોનો વિરોધ છતાં તેઓ વિલાયત જઈ આન્યા હતા. એઓ નર્મદની પેઠે સારા સુધારક હતા. એમણે ભંડેર કરેલી કેટલીક વસ્તુઓ સંપ્રદાયની બંદીઓની વિગતે સાંભળી વેચણવા મહારાજે એમના પર બંદનશીનો કાવો માંડ્યો અને એમની હઠીકત એમના ‘લાયબક્ષેસ’માં છે. એમના સારા નિબંધો અને માહિતીવાળાં લખાણો લખ્યાં છે.

‘મહીપતરામ’

આપણા એક સુધારક હતા. એમની કૃતિઓમાં ‘સપ્તારણ્યંગ’, ‘વનરાજી ચાવડા’, ‘સામુ વહુની લકાઈ’ વગેરે તે વેળા ખુબ પ્રખ્યાત હતાં.

‘દલપતરામ’

આ લેખક અંગ્રેજ ભણ્યા નહોતા, પણ ફારબસ સાહેબના સહવાસથી તેઓને અંગ્રેજ સંસ્કારોની સારી માહિતી મળી હતી. રાજમાતાનાં વર્ષોની અંગ્રેજોની પ્રભ પ્રત્યેની લાગણી નેહને એમણે આ રાત્યનાં ખુબ વખાણો કર્યાં છે. એમની કવિતાઓ સારી, સરળ અને પ્રુદિવર્ધક છે.

‘નવજારામ’

આ કવિએ થોડીક કવિતાઓ લખી છે. તેઓ મહાન પ્રુદિ-શાળી, અજ્ઞારી, અને વધારે ગંભીર વિચારક હતા; પરંતુ એઓ શાંત અને ઝૂંઝૂં કાર્ય કરનારા હોઈ ગુજરાત એની કલર કરી શક્યું નથી. એમની ‘બાળલગ્ન બનીસી’ પ્રખ્યાત છે. એમનું ગદ્ય નર્મદાસંકરના ગદ્ય કરતાં ઉત્તમ પ્રકારનું, સંસ્કારી અને જોરદાર હતું.

આ સિવાય દુર્ગારામ મહેતાજી, હરગોવિન્દદાસ કાંઠાવાળા, રણજીદાસાઈ ઉદયરામ, નજલાલ કાલિદાસ, ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ વગેરે છે. નર્મદાસંકર તુળજીમાં ‘કરણચેલો’ નામે સરસ નવલકથા લખી છે.

‘ગોવર્ધનરામ’

ગુજરાતના એ મહાન વિચારક અને સુધારક હતા. જન-સુધારણીયો એમણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ જેવા એક મહામૂલ્યો અને ઉત્તમ યોદ્ધા ગ્રંથ એમણે ગુજરે માતાને ચરણે ધર્યો. એમાં અંગ્રેજ શિક્ષણ અને શ્રીમંત કુંડ-બોની રસકથા છે. એનાં પાત્રો સંસ્કારી કુંડબોમાં ખુબ પ્રખ્યાત છે. એ કથાની વસ્તુ ગ્રંથલેખીમાં લેખોને ઉપયોગી માહિતી રજૂ કરવામાં આવી છે. એની શૈલી આકર્ષક હોઇ લેખો એ લેખો

હેણે થયે છે. આને તો એની ઠેકઠીય આજીવનિએ બહાર પડી છે. આ સિવાય એમણે 'હીલાવતીની છબનકથા', 'દયારામનો અધરહેલ', 'રનેહચુકા', 'સાક્ષર છબન' વગેરે છે.

આ સિવાય 'નારીપ્રતિષ્ઠા' અને 'બાળવિલાસ' લખનાર મણિલાલ નક્ષત્રાણ, 'પ્રેમછબન', 'કુસુમમાળા', વગેરે લખનાર નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, 'સુહારાક્ષસ', 'હૃદયવીણા', 'કુસુમમાળા', 'વૃષ્ણકંઠર', 'રમણ સંહિતા', 'ઝીત ગોવિંદ', 'વિક્રમોદ્દેશી'ના તથા 'મીઠવ' અને 'ભાસની' જેવાંકે નાટકો તથા ભાષાંતર કરનાર કેશવલાલ મુન, 'ભદ્રભદ્ર', જેવી ઉચ્ચ કોટિની ઠેકઠીય કથા લખનાર અને 'કાશ્યપારિ', 'રાધનો પર્વત' વગેરે પુસ્તકો લખનાર રમણભાઈ મહીપતરામ, આનંદાકર નર્મદાશંકર મહેતા, ઉત્તમરામ ત્રિવેદી, શીમાન વૃંદાવતી, નારાયણ કેશવદાસ વગેરે હતા. કુણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી પણ ફારસી અને બંગાળીના સારા પદ્ધિત છે. હમણાં જ એમની ૭૫ મી જન્મતી ઉજવાઈ.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવી કવિતા—

ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, રમણભાઈ વગેરેએ કાન્યો લખ્યાં છે. છતાં એ કાન્યો નવા ગુજરાતી ના જ કહી શકાય. નવી કવિતામાં મ'હાણે તો નરસિંહરાવે જ કથાં. એમની અસર નવા યુગ પર સારી પડી છે. મણિશંકર રતનજી બદ, બળવંતરાય કોઠાર, હરિલાલ હર્ષદરાય મુન, જેવાને પણ નરસિંહરાવ તરફથી પ્રેરણા મળી હતી.

ગુજરાતીમાં નવી કવિતાઓ રજૂ કરનાર અને એને સમૃદ્ધ બનાવી ગુજરાતી સાહિત્યને વિકાસ કરનારાઓ નીચે ગુજબ છે.

મણિશંકર રતનજી બદ—એમણે ૪૦ થી ૫૦ કાન્યો રચ્યાં છે. 'વસંત વિનય', 'ચંદ્રાલક મિથુન' વગેરે ઉત્તમ પ્રકારનાં કાન્યો છે.

બળવંતરાય ક. કોઠાર—જન્મ ૧૮૬૯ એમણે 'આરોહણ', 'ખેતી' અને જેવાંકે કહેવાય સુદર સોનેટો લખ્યાં છે. એમના કાન્યો સંસ્કારી કુટુંબોમાં પ્રખ્યાત થઈ પડ્યાં છે.

કલ્યાણી—'કેકારવ' એ એમનો ઉત્તમ ગ્રંથ. 'ચંદ્ર' નામના માસિકમાં એણે પોતાની કવિતાઓ આપતા 'કેકારવ' નાના 'કન્યા અને કૈાવ', 'વીણાને મુગ', 'મહાત્મા મુળદાસ', 'આપની યાદી', 'દુલસી' વગેરે સુદર કાન્યો ખરેખર ઉત્તમ છે. એમના 'મહાત્મા મુળદાસ' ઉપરથી તો પ્રકાશ ફીલ્મ કંપનીએ 'સંસાર હીલા' નામની ગુજરાતી ફીલ્મ પણ ઉતારી હતી. જે ગુજરાતમાં સારી રીતે વખણાઈ હતી. એમનાં કાન્યો આકર્ષક અને નવી ઢંબે લખાયેલાં હોઈ સંસ્કારી જનતામાં યુગ વંચાય છે.

નંદાનંદાલાલ—જન્મ ઈ. સ. ૧૮૭૭. ગુજરાતી કવિતાના સ્વર્ણયને મનોહર બનાવનાર મહાકવિ નંદાનંદાલાલનું સ્થાન નવા કવિઓમાં પ્રથમ નજરે એમની લેખનશૈલી વિપુલ અને આકર્ષક છે. પ્રેમ અને હમ્મના ઉચ્ચ આદર્શ એમણે કાન્યો દ્વારા રજૂ કર્યાં છે. ભે કે એમણે ઇંગ્લેંડમાં યુગ સ્વતંત્રતા હીધી છે; પરંતુ એમની ભાષાની ભાવકમાં એ કોષ દેખાતો નથી. 'હોલન શૈલી' નામની નવી શૈલી એમણે અપનાવી છે અને એમાં એમણે જે સફળતા અને કીર્તિ મેળવી છે, તે અત્યંત છે. એમનું અનુદરણ કરવા જેવાંકે પ્રયાસો કર્યાં હતા; પરંતુ તેઓ નિષ્ફળ ગયા. એમણે 'વસંતોત્સવ', 'જ્યા જ્યન્ત', 'ધન્વકુમાર',

'મહાભારત', 'નૃનકાં', 'અકબરશાહ', 'સારથી' અને જેવાંકે કાન્યો વગેરે ઉચ્ચ કોટિના ગ્રંથો લખ્યાં છે. શ્રી. નંદાનંદાલાલનું શબ્દ લાક્ષિત્ય, રસપ્રધુષ્ટ અને તાલપ્રધુષ્ટ અનુભ છે. કંપનાના અવનવિન રંગો વડે રંગાયેલી એમની કવિતાઓ ખરેખર અત્યંત છે.

અબરહાર—જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૨. નંદાનંદાલાલના સમકાલિન કવિ લેખકોમાં આ લેખક યુગ પ્રખ્યાતી મેળવી છે. 'રાસ ચંદ્રિકા', 'વિલાસિકા', 'કાન્ય રસિકા', 'ભાવતને ટંકાર', 'સંદેશિકા', 'દર્શનિકા', વગેરે ઉત્તમ ગ્રંથો છે. 'ગુણવંતી ગુજરાત' જેવાંકે જેવાંકે સુદર ગીતો મોટા મોટા ઉત્સવોમાં પણ ગવાય છે.

મોહાદકર—જન્મ ઈ. સ. ૧૮૭૭. નવી કવિતામાં એમનો ફાળો અમૂલ્ય છે. એમણે કાવ્ય પ્રેમ અને હિંદ સંસારનાં ગૂઢોમાં આદર્શોષ મનાયેલી સંપ અને ગુણવર્ધાં સ્થિતિનો સરસ ચિતાર આપ્યો છે.

લલિત-જન્મશંકર મહાશંકર યુથ—જન્મ-ભૂમિનું જન્મગળ, 'માતૃ ભયોતની ભવંત ભવાલા', 'નારી ધં નારાયણી', 'સમત ભોંડા ભત ભોગથી', જેવાં ઉચ્ચ કોટિનાં ગીતો એમણે ગુજરાતને આપ્યાં છે.

આ સિવાય રામમોહનરામ જસવંતરાય દેસાઈ, કેશવ હ. શેઠ, ત્રિભુવન ગોરીશંકર ન્યાસ, હરિહર ભદ્ર વગેરે છે.

નવલકથા—ગુજરાતના નવલકથા સાહિત્યમાં દિન-પ્રતિદિન વિકાસ થઈ રહ્યો છે. ગુજરાતમાં પ્રથમ નવલકથા લખનાર નંદાશંકર જ કહી શકાય. એમણે 'કરણપેલો' નામે નવલકથા લખી હતી.

આ પછી ગોવર્ધનરામની 'સરસ્વતીચંદ્ર' જેવી ઉત્તમ નવલકથા ગુજરાતને મળી. એમની અસર ઝીલનાર લોગીનદરાય દ્વિવિધિએ ગુજરાતને 'ઉષા કાન્ત', 'મુકલા', 'જ્યોત્સ્ના' વગેરે નવલકથાઓ આપી ગુજરાતને 'સરસ્વતીચંદ્ર' પછી ઉત્તમ નવલકથા વીરા વર્ષ પછી એટલે કે ૧૯૧૬માં 'ગુજરાતનો નાથ' મળી. પરિણામે એના લેખક શ્રી. કનેશલાલ ગુનશી જનતાના પ્રિય લેખક થઈ પડ્યા. આ પછી એમણે 'પાટણની પ્રભુતા', 'વેરની વસુલાત', 'પૂર્ણવલ્લભ', 'સ્વપ્ન દષ્ટા', વગેરે ઉત્તમ નવલકથાઓ ગુજરાતને આપી.

એમની 'વેરની વસુલાત' ફીલ્મરૂપે બહાર આવી; પરંતુ તે જનતાની નજરે નિષ્ફળ નિવડી; પરંતુ 'પૂર્ણવલ્લભ' એકે સર્ણ ફીલ્મ તરીકે સારા હિંદમાં પ્રખ્યાત થઈ. એમનાં પાત્રોમાં ગુજ, મુણલાલ, મિનળ, સુન્દલ, વગેરેનું પાત્રલેખન બહુ જ ઉત્તમ રીતે થયું છે.

શ્રી. ગુનશીની સાથે સાથે જ રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈનું નામ 'નવલકથા લેખક' તરીકે લોક જાણે રચી રહ્યું. એમનો 'જ્યન્ત', 'કાંકિલા', 'શિરિષ', 'હૃદયનાથ', બહાર પડી આ પછી 'દિવ્યપ્રધુષ્ટ' જનતામાં યુગ પ્રખ્યાતી મેળવી આ પછી એમની 'ભારેલો અગ્નિ', 'પૂર્ણિમા', 'જાયાનંદ', 'શીલાના', 'દગ' જેવી સરસ અને 'ગ્રામજન' જેવી ઉત્તમ કોટિની નવલકથાઓ પ્રગટ થઈ, જેણે એમને વધારે પ્રખ્યાતી આપાવી.

આ પછી લોકમીતા અને લોક-વાર્તાઓનો જનતાને રસા-સ્વાદ કરાવનાર શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ગુજરાતને 'સમરામજી'

‘રા’મ’ગાન’ગિયો, ‘જયગુજરાત’, ‘વેવિશાળ’, ‘દુલસીકારો’, ‘પ્રભુ પદ્માય’, જેવી સુંદર નવલકથાઓ આપી.

ગુણવંતરાય આચાર્યે કેટલીક નવલકથાઓ જેવી કે ‘ત્રિલોચન’, ‘ભૂતકાળના પક્ષાયા’, સોરઠી સંધ્યા વગેરે સારી નવલકથાઓ રજુ કરી. આ પછી ‘હરિદ્રનારાયણ’, ‘ઇન્દિલાલ’, ‘દેશ દિવાન’, જેવી સુંદર નવલકથાઓ બહાર પડી.

આ સિવાય ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાઓ સંખ્યાબંધ લખાઈ છે; પરંતુ ઉત્તમકોટિની નવલકથાઓ ઉપર યુગ્મ છે.

નવલિકા—નવલિકા એટલે નવલકથાનું દૂંડુંરૂપ નહિ, પણ વાર્તાના એક નવિન પ્રકાર છે. આ વાર્તાઓ લેખિકાને ઉપયોગી એ માટે નીવડે છે કે તે દૂંડી હોય છે. એટલે જલ્દી વાંચી શકાય છે અને એટલા દૂંડા સમયમાં એ નવલિકા ઘણું ઘણું કહી શકે છે.

ધૂમકેટડો નવલિકામાં સુંદર પ્રસંગો ઝૂંધી જનતા સમક્ષ રજુ કરી, જે કે એમના પહેલાં બીજી નવલિકાઓ પણ બહાર પડી હતી; પરંતુ ધૂમકેટડોની નવલિકાઓને સરસ સંકળતા મળી એમના નવલિકા સંગ્રહમાં ‘પલકારા’, ‘તણખાનાં ચાર મંડળો’ ‘પ્રતિમા’, ‘અગારા’, ‘તેજાયા’ વગેરે જનતામાં સારી સંકળતા મેળવી શક્યા છે.

આ સિવાય ગુણવંતરાય આચાર્યે કેટલીક રસભરી નવલિકાઓ જનતા સમક્ષ મૂકી શી. લોલાવતી સુનરીએ પણ કેટલીક ઉત્તમ નવલિકાઓ આપી.

રણજીતરામ અને રામમોહનરાયે પણ ગુજરાતને સારી નવલિકાઓ આપી છે. ગુલાબદાસ ઓકરે, ડૉ. પ્રાણજીવન મહેતાએ, રમણલાલ નિલકંઠે પણ ગુજરાતને નવલિકાઓ આપી, જેની કંદર ગુજરાતે કરી નહિ.

આ પછી ધનસુખલાલે અનોખી રસશેલીમાં કેટલીક નવલિકાઓ રજુ કરી. આ સિવાય શ્રી. ‘ભગીરથદાસ’ નવલિકાઓ પણ બહાર પાડી અને જ્યોતીન્દ્ર દવેએ પણ કેટલીક હાસ્યરસિક નવલિકાઓ આપી ગુજરાતના નવલિકા સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું.

નાટ્ય સાહિત્ય—ગુજરાતનું નાટ્ય સાહિત્ય વિકાસ પામ્યું નથી. સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ રમણલાલ નિલકંઠનું ‘રાઈના પર્વત’, નવલરામનું ‘ભટ્ટ’નું ‘ભોપાળ’, રમણલાલનું ‘શકિત હૃદય’, ન્હાનાલાલનાં કેટલાંક નાટકો, ચન્દ્રવદન મહેતાનું ‘આગમત્રી’ વગેરે કેટલાંક નાટકો શ્રેષ્ઠ છે. જ્યારે ધંધાદારી નાટક કંપનીઓમાં લખવાનાં નાટકોમાં કવિશ્રી પ્રભુલાલ કવિદી, મણીલાલ પાગલ, ત્રાપજકર વગેરેનાં નાટકો શ્રેષ્ઠ છે. ગુજરાતનું નાટ્ય સાહિત્ય સમૃદ્ધ બનાવવાની ખાસ જરૂર છે.

હાલની સ્થિતિ—સિતેરથી વધારે ઉમરવાળા લેખકોમાં માત્ર ગાંધીજી જ પોતાની પ્રવૃત્તિની ઉચ્ચ કોટિ ભળવી રહ્યા છે. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ હાલ ‘કોઈ નવું પ્રકાશન આપ્યું’ નથી. ન્હાનાલાલ, રામમોહનરાય, લલિત, ખખરદાર, વગેરેમાંથી ખખરદાર અને ન્હાનાલાલ સિવાયના બીજાઓની પ્રવૃત્તિમાં મંદવા આવી ગઈ છે. મેધાણી, ગુણવંતરાય, જિનવિજયજી, રામનારાયણ પાઠક વગેરે હજી થોડી થોડી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ચલાવી રહ્યા છે. સુનરી, ધૂમકેટડો અને રમણલાલ પોતાનાં પ્રકાશનો બહાર પાડે છે; પરંતુ એમાં એમને પ્રથમ નેટલી સંકળતા પ્રાપ્ત થતી નથી. કેશવ રોકે, પૂર્ણલાલ, હરિહર ભટ્ટ, જયમન

પાઠકજી, લોલાવતી સુનરી, ત્રીશુવન ગો. ન્યાસ વગેરેએ હાલ કાંઈ નવાં પ્રકાશનો આપ્યાં નથી.

આમ છતાં નવલેહિયા જીવાનવર્ગ પાસેથી સારા અને ઉત્તમ કોટિના સાહિત્યની આશા રાખી શકાય. કરસનદાસ માણેકે આલેખેલ અને બીબ્લે કેટલાંક કટાક્ષકાંઓ આપ્યા છે. સુનરમ્ ‘રનેહરસિમ’ ‘ઉમાશંકર જોશી’, ‘મેટાઇ’ મનસુખલાલ ઝવેરી વગેરે એ ગુજર માત્રને ચરણે ઉત્તમ સાહિત્યકારો ધર્મે છે. ‘સુન્દરમ’ની ‘કાયા ભગતની કંઠવી વાણી’ ‘કાન્થમ’ગલા’ ‘વસુધા’, ‘કણ’, ‘વિશ્વશાંતિ’ વગેરે પ્રખ્યાત છે. ત્રીશુવન ન્યાસે નહિ નમરી, કે ‘રતનખા’, મેધાણીના ‘ઉંઘેલા કટોરો’ કે ‘ઉંઘેલી પ્રાર્થના’ કે ‘કાંધોના લાકડવાયો’ ઉમાશંકરનાં ‘ગંગોત્રી’ અને ‘નિશીથ’ વગેરે નૂતન સાહિત્યકાર છે.

સુંદરજી મેટાઈના ‘ઇન્દ્રધનુ’ અને ‘જ્યોતિરેખા’, મનસુખલાલ ઝવેરીના ‘આરાધના’ અને ‘કુલડોલ’, વગેરે પણ ઉત્તમ ગ્રંથો કહેવાય.

આ ઉપરાંત કેટલાંક યુવાન લેખકો પોતપોતાની સેવા ગુજર માત્રને અર્પણ કરી રહ્યા છે. જેમાં રનેહરસિમ, કાણકિયા, રમણ વજીલ, ઇન્દુલાલ ગાંધી, ભાનુશંકર ન્યાસ, કાલક, પારાશર્મ, પ્રહ્લાદ પારેખ, પ્રહ્લાદ પાઠક, રમણિક આરાધવાળા, પતિલ, ચુરલી કંકાર, નંદકુમાર પાઠક, રતુભાઈ દેસાઈ વગેરે સારા કાવ્ય લેખકો છે, જેમાંના ઇન્દુલાલ ગાંધીનાં ‘ઈશ્વર’, ‘અપકાર વચ્ચે’ વગેરે સારી કૃતિઓ છે અને આ લેખક લલિત્ય માટે પણ સારી કૃતિઓ આપશે એમ જણાય છે.

નવલિકા અને નવલકથામાં પનાલાલ પટેલ માટે સારી આશા સેવાય છે. આ લેખકનું ‘મગેલા જીવ’ એ એક ઉત્તમ નવલકથા છે. આ સિવાય હમણાં હમણાં ‘આગ્રાપાલી’ અને ‘સુદ્ધિખન બિરખલ’ જેવી સુંદર વાર્તાઓ રસશેલીમાં લખાતી શી. રામચંદ્ર ઠાકુર પણ સારા પ્રકાશનો આપશે એમ લાગે છે. કરાચીના વાર્તાલેખક શ્રી. ‘આનંદેશ’ માટે પણ સારી આશા રાખી શકાય.

આપણા સાહિત્યમાં નવલકથા, નવલિકા અને કાવ્યો સિવાય બીજી પ્રવૃત્તિ બહુ જ નાના પ્રમાણમાં થાય છે. ભાષાશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસ વગેરે અનેક ક્ષેત્રો હજી બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં ખેડાયાં છે. આ ક્ષેત્રો ખેડવાની ખાસ જરૂર છે. એ માટે હાલ નવા લેખકો પાસેથી આશા રાખી શકીએ એમ લાગતું નથી. કારણ કે નવા લેખકો તો નવલિકા, નવલકથા કે કાવ્ય તરફ જ આકર્ષાય છે. બીબ્લે વિષયો એમને કંટાળા ભરેલા લાગે છે. શ્રી. રામનારાયણ પાઠક, વિશ્વપ્રસાદ કવિદી, વિજયરાય વૈદ્ય, નવલરામ જગનાથ, વિશ્વનાથ મગનલાલ, રામચંદ્ર શુક્લ, રમણલાલ દેસાઈ વગેરેના સમાલોચન અને સાહિત્ય ચર્ચા સંબંધી કેટલાંક સારાં પ્રકાશનો બહાર પડ્યાં છે; પરંતુ આ ક્ષેત્ર હજી પૂર્ણ ખેડાયું નથી. આ સિવાય આપણું નાટ્ય સાહિત્ય બહુ જ નયણું છે. બંગાલ અને બીબ્લે પ્રતિતાના નાટ્ય સાહિત્યના સુકાળે આપણું નાટ્યસાહિત્ય બહુ જ નિર્બળ કહી શકાય. આ સિવાય કેટલાંકનું કહેવું છે કે ઉચ્ચ પકારનાં નાટકો નાટ્યચર્યામાં જનતા સમક્ષ ભજવવા નોંધ્યે એ બરાબર છે. ગુજરાતી રંગભૂમિને એ પ્રગતિના પથ ચકાવવી હોય તો એવા પ્રયાસો થવો જોઈએ અને એ ખતે ઉત્તમમાર્ગે તો એ છે કે ગુજરાતી લેખકોએ નાટ્યચર્યા ભજવી

શકાય અને લોકોપયોગી નીવડે એવા નાટકો રચવાં જોઈએ. આ સિવાય સાહિત્ય-સેવકોમાં છે ભેદભાવ છે. તેનો નાશ થવો જોઈએ. શબ્દોની સાંઠમારી કર્યાં વિના બધા તરફ સમદષ્ટિ રાખી આપણા સાહિત્યસેવકો સાહિત્યસેવા કરે તો ઉત્તમ પ્રકારનો સાહિત્યકાલ યુગ જ માતને થયેલું થરી શકે. એક બીજાની પરસ્પર અરેખાઈ કે ઈર્ષ્યા કરી નકામો સમય વેડફી ન નાખતાં એટલો સમય સાહિત્યકૃતિઓને ઉત્તમ અને ઉચ્ચકોટિની બનાવવા આપણા લેખકો પ્રયાસ કરે તો આપણું સાહિત્ય યુગ વિકાસ સાધી શકે.

સાહિત્ય બંગાળી : બંગાળી ભાષાનું સાહિત્ય
અત્યારે હિંદની બીજ કોઈ પણ ભાષાઓ કરતાં વધારે વિકસિત અને ઉચ્ચ કોટિનું છે.

પ્રાચીન સાહિત્ય—હિંદની લગભગ બધી ભાષાઓનાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં ધાર્મિક સાહિત્યનું પ્રમાણ વધારે છે. બંગાળી ભાષા સમૃદ્ધ બનાવવામાં બ્રહ્મો સમાજનો ફાળો યુગ મોટો છે. એના સંસ્થાપકો એના નેતાઓ લગભગ બધા સારા લેખકો અને વક્તાઓ હતા. બંગાળી સાહિત્યમાં એમનો ફાળો અમૂલ્ય છે. બંગાળમાં ઈશામી સંપ્રદાયના સેકાંતી સુધીમાં લગભગ બધું ધાર્મિક સાહિત્ય જ રચાયું છે. કાંઈએ બૌદ્ધ ધર્મનાં ગીતો ગાયાં છે, તો કોઈ વાર બ્રાહ્મણોનાં પુરાણો ગવાયાં છે. કોઈ વેળા વિશ્વજનની જગદંબાની પૂજા અને તેની ભક્તિ વિશે સાહિત્ય રચાયું છે. આમ લગભગ એક હજાર વર્ષ સુધીમાં વિકસેલા સાહિત્યનો અમૂલ્ય વારસો બંગાળને મળ્યો છે.

આધુનિક સાહિત્ય—બંગાળીસમી સદીમાં બંગાળના સાહિત્ય પર અંગ્રેજ અસર પડી. કેટલાક પાઠવીઓ અને અંગ્રેજ અમલદારોના પ્રયત્નથી બંગાળી ગદ્યનો પ્રચાર શરૂ થયો. પાઠવીઓના ઉત્તેજનથી બંગાળી પદ્ધતિએ ગદ્યમાં પુસ્તકો રચવા માંડ્યાં અને આમ તર્કલોકાર અને રામ રામમોહનરાયે શરૂ કરેલા ગદ્યને ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર, અક્ષય-કુમાર હત વગેરેને હાથે ટીપાતું, ઘસાતું, મંભૂત બ્યારે બંગ્રીમ-ચંદ્રના હાથમાં આવ્યું, ત્યારે તેમણે તેને નવો જ રંગ ચઢાવ્યો. તેનું સ્વરૂપ મોહક બનાવ્યું. તેની કામેલિયત ગૂંચ વધારી એટલું જ નહિ, પણ બંગાળીઓને બંગાળી ભાષાની પ્રગતિ શક્તિનો પરચો બતાવ્યો.

ધીમે ધીમે બંગાળી સાહિત્ય પર અંગ્રેજ સાહિત્યની અસર વધારે દૃઢ થવા લાગી. કેટલાંક અંગ્રેજ પુસ્તકોનાં ભાષાંતર પણ થયાં. મહાકેવ મધુસૂદન હત નામના એક લેખકો મેટ્ટનના 'પેરેડાઇઝ લોસ્ટ' ના આદર્શનુસાર 'મેધનાદવંશ' નામે મહાકાવ્ય લખ્યું. એ કાવ્યની શૈલી, ભાવ, ઇંદ, ભાષા અને તેનો હેતુ પણ યુરોપીય જ છે. આ સિવાય હેમચંદ્ર અને નવીનચંદ્રે પણ 'વૃત સંહાર', 'પલાશીર યુદ્ધ', 'અમિનાભ', 'રેવતક' વગેરે મહાકાવ્યો લખ્યાં. રવીન્દ્રનાથ, અક્ષયકુમાર અને દિનેન્દ્રનાથે પણ એ કે કાવ્યો લખ્યાં તે પર નવા સંસ્કારોની છાપ તો છે જ.

બ્રહ્મોસમાજની પ્રવૃત્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો સાહિત્ય-કાલ અરેખર ઉત્તમ પ્રકારનો છે. આ બ્રહ્મોસમાજની પ્રવૃત્તિએ બંગાળના શિક્ષિત સમાજમાં હિંદુત્વની એક નવી જ ભાવના જાગૃત કરી. પરિણામે બંગ્રીમચંદ્રના 'કમલા કાન્ત', 'કૃષ્ણ ચરિત્ર', 'ધર્મતત્ત્વ' અને તેમની છેલ્લી ત્રણ નવલકથાઓ પર

એની જ અસર માહુમ પડે છે. દિનેન્દ્રનાથના 'રાણા પ્રતાપ', 'દુર્ગાદાસ' અને 'મેવાડ પતન' માં એ જ ભાવો ચૂંકે છે. રવિન્દ્રનાથના 'ગોરા' અને 'બ્રાહ્મણ' પર પણ એની અસર પડ્યા વિના રહી નથી.

આ નવીન સાહિત્યનું જ એક ત્રીજું લક્ષણ એ મળ્યાવીએ તો તે એ કહી શકાય કે એ નવીન જાગૃતિએ લેખકોને વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર, પ્રવાસ, નવલકથા, વાર્તા, નાટક, નિબંધ, સમાલોચના વગેરે જુદા જુદા વિષયો પર લખવાની પ્રેરણા આપી આપણે એક એક વિષય જોઈએ.

નવલકથા—છેક બંગાળીસમી સદીના મધ્ય સમયમાં પ્યારીચાંદ મિત્રે 'આલાદેર ઘરે' કલાલ શી શરૂઆત કરી એમ કહેવાય. એ જ અસરમાં પડિત ઇશ્વરચંદ્ર ભવભૂતિના 'ઉત્તરામ ચરિત્ર' ઉપરથી 'સીતાર વનવાસ' અને કાલિદાસના 'શકુન્તલ' ને આધારે 'શકુન્તલા' લખ્યાં; પરંતુ બંગાળી સાહિત્યમાં સાચી નવલકથાઓની શરૂઆત તો બંગ્રીમચંદ્રે જ કરી.

બંગ્રીમચંદ્રે બંગાળને સુંદર, સ્વચ્છ અને ભાવપૂર્ણ નવલકથાઓ આપી; જે શિક્ષિત સમાજમાં સારી પ્રખ્યાતી મેળવી શકી. એમની નવલકથાઓનું વાર્તાવરણ પણ એટલું ભાવપૂર્વક હોય છે કે વાંચકો એનાથી મુગ્ધ બની જાય છે. બંગ્રીમચંદ્રે પોતાની નવલકથાઓમાં સામાજિક રીતરીવાજ સાથે પોતાનો વિરોધ, કોઈ પણ પ્રકારની શંકા કે એવાં બીજાં તરફ આવવા દીધાં નથી. આ સિવાય કોઈ પણ પ્રકારનો નવો ધ્વની પણ પોતાની વાર્તાઓમાં આણ્યો નથી. એમની નવલકથાઓમાં પાત્રો વચ્ચે બોલાતા સંવાદો પણ ખાસ ઉત્તમ પ્રકારના ન કહેવાય. છતાં જ એમણે લોકલખનની વાતો પોતાની વાર્તાઓમાં ગૂંથી દીધી છે. જેને વાંચકો હોસી હોસી વાંચી શકે છે. એમની નવલકથાઓમાં કેટલીક ભાષાઓમાં ભાષાંતરો પણ થયાં છે. એને આમ એમણે લોકોમાં નવલકથા-વાચનનો શોખ જગાવ્યો અને બીજા લેખકોને તેવી નવલકથાઓ લખવાને ઉત્તેજન આપ્યું.

બંગ્રીમચંદ્રની પ્રેરણાથી શ્રી. રમેશચંદ્ર હતે પણ કેટલીક નવલકથાઓનું સર્જન કર્યું. એમની શૈલી બંગ્રીમચંદ્રને મળતી જ આવે છે, એમની કેટલીક નવલકથાઓ ઉત્તમ પ્રકારની છે.

બંગાળી નવલકથા-સાહિત્ય બહોળા વેગ સાથે વિકાસ પામ્યું. ઉત્તમ નવલકથા લેખકોની નવલકથાઓની સંખ્યા નીચે મુજબ છે.

અનુપમા દેવી	૧૬	ચાર્ચંદ્રબોધાધ્યાય	૨૨
જલધરસેન	૨૨	નરેશચંદ્ર સેનયુગ્ત	૩૧
પ્રભાવતી		નિરુપમા દેવી	૮
સરસ્વતી	૩૬	પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય	૧૨
શરચંદ્ર મુખોપાધ્યાય	૩૦	શૈલનીનંદ મુખોપાધ્યાય	૧૨
શૈલબાલા બોષાભ્યા	૧૮	સૌરાન્દ્રમોહન મુખોપાધ્યાય	૩૦

આમ બંગ્રીમચંદ્રે રૈપેલ બીમાંથી વિજ્ઞાન વૃક્ષ ઉત્પન્ન થયું અને વિકાસ પામ્યું.

નવલકથાના ક્ષેત્રમાં મહાકવિ રવીન્દ્રનાથે 'રામચં' લખીને પ્રવેશ કર્યો. આ પછી બો ઠાકુરાણીર હાટ'માં એમની નવલકથા-લેખનની કુશળતા દેખાઈ આવે છે; પરંતુ એ નવલકથા ખાસ પ્રખ્યાત થઈ શકી નથી. આ સિવાય એમણે 'નોકા દુખી' અને 'ગોરા', 'ચોગેરબાલ', વગેરે સરસ નવલકથાઓ આપી.

આ પછી બંગાળના નવલકથા-સંગ્રહ શરૂ થઈ પ્રકાશમાં આવ્યા. એમણે ‘બંદીદીરી’, ‘મંદિર’, ‘કાશીનાથ’, ‘અનુપમાર પ્રેમ’, વગેરે વાર્તાઓ રજૂ કરી આ પછી તેઓ બ્રહ્મદેશ ગયા અને ૧૯૧૪માં ફરી તેઓ બંગાળ પાછા આવ્યા અને તેમણે ‘અરિન્દ્રીન’, ‘રમેશ સુમતિ’, ‘પર્યટન’, ‘ખિંદર છેલ્લે’, ‘વિરાળ બો’, ‘પંડિત મશાઈ’, ‘કતા’, ‘ચંદ્રનાથ’, ‘પક્ષી સમાજ’, ‘સ્વામી’, ‘નવવીધાન’, ‘અરક્ષણીય’, ‘ત્રેકુટર વીલ’, ‘શ્રીકાંત’, ‘નિર્મૂલ’, ‘ગૃહલાલ’, ‘બાસુને મેથે’ દિનાપાએના ‘હરિ હરની’ ‘રોષપ્રમ’ વગેરે કૃતિઓ આપી જેમાંની કેટલીકની તો કેટલીય આજિન્દગી બહાર પડી છે.

આ પછી બીજા કેટલાક લેખકોને ઉદ્દેશ્ય કરવા ઘટે એમાંના લેખકોમાં ‘પથેરપાંચાલિ’ ‘દષ્ટિ પ્રદિપ’ લખનાર વિભૂતિ ભૂષણ બંદોપાધ્યાય, ‘મા’ લખનાર શ્રી. અનુપમદેવી, ‘અનન-પૂણદિવી’ લખનાર શ્રી. નિરુપમદેવી, ‘નવીન સન્ધ્યાસી’ સોનાર ઝોમાં’ વગેરે લખનાર પ્રભાત કુમાર યુગોપાધ્યાય વગેરે સારા લેખકો હતા.

ટૂંકી વાર્તા—ટૂંકી વાર્તાની શરૂઆત પણ ખંડીમ-ચંદ્રે કરી. શરૂઆતે અને રવીન્દ્રનાથે પણ ટૂંકી વાર્તાઓના સંગ્રહ બહાર પાડ્યા છે. પ્રભાતકુમાર યુગોપાધ્યાયે પણ સરસ ટૂંકી વાર્તાઓ બંગાળને આપી જલપર એને પણ કેટલીક સરસ વાર્તાઓ આપી. રવીન્દ્રનાથની વાર્તાઓમાં કાણ્ડાં, એકરાત્રિ, માસી, સુખિનપાપાણ, કુટ્ટી વગેરે વાર્તાઓ યુગ પ્રખ્યાત થઈ છે. એવી જ રીતે શરૂઆતે ‘સ્વામી’, ‘મહેશ’, ‘ધુળમાં રતન’, ‘વીલોના વારસ’, વગેરે વાર્તાઓ સફળતા મેળવી શકી છે. હજી પણ બંગાળી ટૂંકી વાર્તા સાહિત્ય વિકાસ પામતું ભય છે.

નાટક—આપણા ગુજરાતી નાટ્ય સાહિત્ય જેમ બંગાળી નાટ્ય સાહિત્ય નજાળું નથી. ત્યાંનું નાટ્ય સાહિત્ય સારી રીતે વિકાસ પામેલું છે. કુરાળ નટ અને લેખક શ્રી. ગિરિશ-ચંદ્રે ‘રાવણવધ’, ‘સીતા વનવાસ’, ‘પાંડારેર અસ્રાત વાસ’, વગેરે ધાર્મિક અને ‘ચૈતન્યલીલા’, ‘રૂપ સનાતન’, ‘ગુહાદેવ’, ‘બિહવમંગળ’, ‘પૂણ્યચંદ્ર’, ‘વિવાહ’ વગેરે ભક્તિ અને સંન્યાસ પ્રધાન નાટકો લખ્યાં. આ સિવાય ‘શિવાજી’, ‘સિરાજઉદ્દૌલા’, ‘અશોક’, ‘શંકરાચાર્ય’ વગેરે ઐતિહાસિક અને દેશપ્રેમથી ભરપૂર નાટકો લખ્યાં.

અમૃતલાલ બસુએ ‘વિવાહ વિગ્રાટ’, ‘રાજ બહાદુર’, ‘તાબજી ન્યાપાર’, ‘બાસુ’ અને ‘ગ્રામ વિગ્રાટ’ વગેરે સરસ નાટકો રજૂ કર્યાં.

આ સિવાય ફીરૌદ્દિનસાદ વિદ્યાવિનેદિ ‘પક્ષીની’, ‘આલમ-ગીટ’, ‘ચાંદબીબી’, ‘ભાગ્ય’ જેવાં ઐતિહાસીક નાટકો લખ્યાં.

દિનેન્દ્રલાલ રાયે ‘કંકણ અવતાર’, ‘પાપાણી’, ‘વિરહ’, ‘આપા’, ‘નહરપર્શ’, ‘પ્રાયશ્ચિત’, ‘સીતા’, ‘તારાબાઈ’, ‘પ્રતાપસિંહ’, ‘દુર્ગાદાસ’, ‘અમાર દેશ’, ‘મેવાહ પતન’, ‘તુર-જહાં’, ‘શાહજહાં’, ‘પરપારે’, ‘ચંદ્રગુપ્ત’ વગેરે ઉત્તમ નાટકો આપ્યાં.

બીજા લેખકોમાં અપરેશચંદ્ર મજુમદાર, મનમથ, યોગેશચંદ્ર ચૌધરી અને મનમોહનરાય સુખ્ય છે.

આ સિવાય ત્યાં કેટલીક નવલકથાઓ પણ નાટક રૂપે પ્રેક્ષકો સામે નાટ્યચુક્રોમાં રજૂ થઈ ચૂકી છે. જેમાંની શરૂઆતની

‘પક્ષીસમાજ’, ‘પાડાશી’, ‘વિરાળ વહુ’, ‘ચંદ્રનાથ’ વગેરે સરસ રીતે રજૂ થઈ ચૂકી છે.

રવીન્દ્રનાથનાં ‘વિસમ્મન’, ‘ચિરકુમાર સલા’, ‘નદીર પૂલ’, ‘રાજ’, ‘ડોકટર’ વગેરે પણ સારી રીતે ભજવાયાં છે.

કાવ્ય—બંગાળનું કાવ્યસાહિત્ય પણ સાંઝે વિકસતું છે. યોગીન્દ્રનાથ બસુએ ‘શિવાજી’ અને ‘પૃથ્વીરાજ’ એ મહાકાવ્યો લખ્યાં. આ પછી બધા લખકોએ મોટે ભાગે નાનાં કાવ્યો જ લખ્યાં છે. ઓગણીસમી સદીમાં સાધકલ મધુસૂદને ‘અમિત્રાક્ષર છંદ’ નામનો નવો છંદ યોજ્યો. એમની આ કૃત સામે પ્રથમ તો સારો વિરોધ થયો અને રવીન્દ્રનાથે પણ યુવાનીમાં એનો વિરોધ કર્યો; પરંતુ પાછળથી એમણે પણ ‘ચિત્રાંગદા’, ‘માલિની’ વગેરે નાટકો એ જ છંદમાં લખ્યાં.

રવીન્દ્રનાથના કાવ્યો અનોખી ભતનાં છે. એમણે લખેલાં કાવ્યો યુગ ઉચ્ચ કાવિતાં અને ભાવવાળા હોવાથી સારી રીતે સફળ થયાં છે. એમનાં કાવ્યો તો અસંખ્ય છે; પરંતુ હું અહીં થોડાંક નામો આપીશ. એમનાં કાવ્યોમાંના ‘સિંધુ તરંગ’, ‘ઉર્વશી’, ‘રવગૃંહ’ તે વિકાસ, ‘વિજયિની’, ‘વસુધરા’, ‘જેતે નાહિ દીલ’, ‘માનસ સુદરી’, ‘સમુદ્ર પ્રતિ’, ‘વપ’ રોષ’, ‘નવવર્ણ’, ‘શાલહાન’, ‘અલાકા’, ‘હિમ’, ‘શંખ’, ‘હારિયે ભવા’ વગેરે ઉત્તમ છે.

શાહજહાન વિષેની એમની વિખ્યાત કવિતામાંથી એક નાની કડી ઉતારું છું.

તોમાર કીર્તિર ચેયે તુમિ જે મહત્
તાઈ તવ જીવનેર રથ,
પશ્ચાતે દ્રેવિયા ભય કીર્તિરે તોમાર વારંવાર તાઈ,
ચિહ્ન તવ પડે આછે, તુમિ હેથાનાઈ,
યપની શરૂઆતમાં વર્ષા માટે ઉત્સુક અનેલી ધરણીને
સંજોધતાં કવિના મોંમાંથી કેવી કંડિકાઓ સરી પડે છે તે ભેજો.
ધરણી દ્રરે ચેયે
ફેન આજ આહિસ જેગે
જેન કાર ઉત્તરીરેર
પર શેર હરથ લેગે

આ સિવાય દિનેન્દ્ર રાયે પણ સારાં કાવ્યો બંગાળને આપ્યાં છે. એમાંનાં કેટલાંક ઉત્તમ પ્રકારનાં છે. અત્રિ તાણબા જરતા હોય એવી લાખામાં લખાયેલાં ‘ધૂમકેતુ’, ‘વિદ્રોહી’ અને ‘પ્રલયોક્ષાસ’ જેવાં કાવ્યોના કર્તા નરેન્દ્ર ધરલામે પણ કેટલાંય કાવ્યો બંગાળીમાં રજૂ કર્યાં છે.

અત્યેનાન્દ્રનાથ વ્તે પણ બાર કાવ્ય ગ્રંથો બહાર પાડ્યા છે. અક્ષયકુમાર બહાલની ‘એષા’, ‘પ્રદીપ’ અને ‘શંખ’ પણ સારી કૃતિઓ કહી શકાય, આ સિવાય માનકુમારી, નેરન્દ્ર દેવ, ચતીન્દ્ર મોહન અને બીજા કવિઓએ પણ બંગાળી કાવ્ય સાહિત્યમાં સારો ફાળો આપ્યો છે.

વિનોદિ સાહિત્ય—વિનોદી સાહિત્ય પણ બંગાળમાં પણ સાંઝે વિકાસ પામ્યું છે. શ્રી. રવીન્દ્રનાથના મોટા ભાઈ શ્રી. દિનેન્દ્રનાથે કેટલાંક હાસ્યકાવ્યો રચ્યાં છે. જેમાંના એકની થોડી પંક્તિઓ અહીં રજૂ કરીશ.

(વિલાસત યાત્રા)

વિલાસે પાલાતે ઇતકદ કરે નન્ય ગોડે,
અરવ્ય ને નન્યે ગુહ્ય વિહગ-પ્રાણ દોડે,
સ્નેહો કૌંડે સે, ગુરુજન-વરો કિરણ હોવાના,
વિના દેહદા દોડતા કૃતિ-પહિરણે માનરવાના.

આ પછી રવીન્દ્રનાથનાં 'વૈકુંઠર ખાતા', 'ગોલાય ગલદ', 'ચિત્રકુમાર સભા', 'હાસ્ય દૌડક' વગેરે લખાણો હાસ્યરસ-વાળાં છે. આ સિવાય દિનેન્દ્રરાય, ગોવિંદ ચંદ્રહાચ, સુરસિક કવિ દેવેન્દ્રનાથ, પ્રભાતકુમાર, પરશુરામ, કંઠારનાથ બંધોપાધ્યાય વગેરે લેખકોએ સારાં હાસ્યસાહિત્ય આપ્યું છે.

છબનચરિત્રો—બંગાળીનું આ અંગ સમગ્ર છે. ગેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયનું 'રામ રામમોહનરાય', ચંદીચરણ બંધોપાધ્યાયનું 'વિદ્યાસાગર છબનત', અછત કુમારનું 'મહર્ષી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર', દેવકુમારનું 'દિનેન્દ્રહાલ', રામીશચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયનું 'બંકીમચરિત્ર' વગેરે ઉત્તમ રીતે લખાયેલાં છબન-ચરિત્રો છે. આપણું આ અંગ નબળું છે.

આપણા સાહિત્યમાં છબનચરિત્રોની જેમ ઇતિહાસના ગ્રંથો પણ જોવા છે. બંગાળમાં કેટલાય ઐતિહાસિક ગ્રંથો પણ સારા પ્રમાણમાં છે. અક્ષરકુમાર મૈત્રેયના 'સિરાજુદ્દાવા', 'મિર કારામ', 'ફિરંગી વણીક', દિનેન્દ્રનાથનાં 'મોગલ યુગે સ્ત્રી શિક્ષા', 'મોગલ વંદના' સખાલદાસનાં 'બંગાળનો ઇતિહાસ' વગેરે સારાં ઐતિહાસિક માહિતી આપતાં પુસ્તકો છે.

જ્ઞાપર સેનાનાં 'પથિક', 'હિમાલય', 'દક્ષિણ પથ', વિનય કુમારનાં 'સ્વિટ્ઝરલૅન્ડ' રવીન્દ્રનાથના 'યાત્રી' અને 'જપાને પારંગતે' અમરનાથનાં 'નન્ય જપાન સુતે જપાન' કંઠારનાથનું 'ચીન' અક્ષયકુમારનું 'વિદ્યાત્રી જામણ' વગેરે સારી પ્રવાસમાહિતી આપતા ગ્રંથો છે.

આ સિવાય બંગાળનું નિબંધસાહિત્ય, આકારગ્રંથો અને કોષો, બાળસાહિત્ય અને સામયિક સાહિત્ય વગેરે અંગો પણ સારી રીતે વિકસેલાં છે. બંગાળનાં માસિક આપણાં માસિક કરતાં પ્રવાસવર્ણનો વધારે પ્રમાણમાં આપે છે. હજુ પણ બંગાળી સાહિત્યમાં દિનપ્રતિદિન વિકાસ થતો જ રહે છે અને સારાં સારાં મહત્વનાં ઉપયોગી અને રસભરપૂર વાંચન આપતાં પ્રકાશનો બહાર પડતાં જ રહે છે.

સાહિત્ય મરાઠી : હિંદી, બંગાળી અને ગુજરાતી સાહિત્યની જેમ મરાઠી સાહિત્ય પણ હાલ સારા વિકાસ પામ્યું છે.

એગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધનાં વર્ષો મરાઠી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મુખ્યત્વે નોંધારો. તે વેળાના પાંચ મરાઠી સાક્ષરોએ મરાઠી સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી છે. એ પાંચ સાક્ષરોમાં સૌથી પ્રથમ સ્થાન ન્યાયમતિ' માધવરાવ રાનડેનું છે. એએ કુશાગ્ર બુદ્ધિશાળી, ઊંડા અભ્યાસી અને ઉદ્યોગી સ્વભાવવાળા હતા. ખીલ શ્રી. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિખળૂકર સારા નિબંધકાર અને પ્રખર ટીકાકાર હતા. નીલ શ્રી. લોકમાન્ય ટીલક જેમને વિશે વધારે લખવાની જરૂર જ રહેતી નથી. તેઓ દેશભક્તની સાથે સાથે સંસ્કૃત સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસી, ન્યાયવિશારદ, ગણીત અને ઇતિહાસ એ બધા વિષયોમાં નિપૂણ હતા. યોધા શ્રી. ગણેશ આગરકર ઉત્તમ વૃત્તપત્ર વિવેચક અને જોજરવી ભાષા-

પ્રભુ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. પાંચમા શ્રી. અણ્ણસાહેબ કિર્તોશિર 'મરાઠી નાટ્યસાહિત્યના જનક' કહી શકાય શ્રી. અણ્ણસાહેબ સારા નટ પણ હતા. એમનાં 'સોલક' અને 'સુકૃતલા' હજુ પણ કોઇ વેળા ભજવાય છે.

હવે આપણે વર્તમાન મરાઠી સાહિત્યનાં અંગો જોઇએ.

લઘુકથા—મરાઠી સાહિત્યમાં લઘુકથાની શરૂઆત કરનાર શ્રી. કૃષ્ણશાસ્ત્રી ચિખળૂકર છે. એમણે 'અરેબિયન નાઇટ્સ'નું ભાષાંતર કર્યું. આ પછી હરિલાલ આપરેએ કેટલીક વાર્તાઓ આપી. એમનો એક વાર્તા સંગ્રહ 'રૂઝ ગોષ્ટિ' નામે બહાર પડ્યો. એમના પછી શ્રી. તુ. ચિ. જળકર, શ્રી. કૃ. કાશ્ક-ટકર. પ્રો. શિવજીતરામ પરાંજપે અને પ્રો. વામન મશ્કાર જોશીનો ઉદ્દેશ કરવા જોઇએ. શ્રી જળકરની માસી ગાડી કશી જુકલી (મારી ગાડી કેમ બૂધી) સામાજિક ચાલીરિતોંવા ફરક (સામાજિક રીતરિવાજોમાં ફરક), કાશ્કટકરની 'ગાળારે યંત્ર' (ગાનારે ચંચ), પ્રો. પરાંજપેની 'ભાગ્યદેવ', 'કારલાના' વગેરે સારી વાર્તાઓ છે. પ્રો. જોશીનો 'નવપુષ્પકરંડક' નામે કથાસંગ્રહ પણ સારો છે.

લઘુકથાના પ્રચાર કરનાર તરીકે શ્રી. કાશીનાથ કે જેએ 'મનોરંજન' નામે માસિક ચલાવના હતા, તેમણે સારી સેવા બજાવી છે. 'નવમતવાદ' નામના માસિકે પણ નવા પ્રકારની આ દૃઢી વાર્તાઓનો પ્રચાર સારી રીતે કર્યો છે.

'છબન કલા' નામનો એક ઉત્તમ પ્રકારનો લઘુકથાસંગ્રહ શ્રી ખારેકરે સરકા પાડેલ છે. આ સિવાય પ્રો. કૃષ્કે અને શ્રી. વરેકરે પણ સારો જેવો વાર્તાઓનો જથ્થો આપ્યો છે.

કમળાખાઇ ટિળક, સૌ. ક્ષમાખાઇ રાવ, શ્રી. વિલાવરી શિશર-કર વગેરે નવા વિચારની બહેનોએ મરાઠી સાહિત્યને સારી લઘુકથાઓ અર્પણ કરી મરાઠી ભાષાની સેવા કરી છે.

નવલકથાઓ—આખા પદમજને ફાળે સૌથી પ્રથમ નવલકથા લખવાનું માન જાય છે. એમણે 'યુમુના પર્યટન' નામની નવલકથા લખી એ પછી એમના પગલે પગલે ખીલ લેખકોએ એવી નવલકથાઓ લખવી શરૂ કરી. હરિલાલે 'મી' અને 'પણ લક્ષ્મીતે કોણ થેતો ?' (પણ લક્ષ્મી કાણ લે છે?) એ સરસ નવલકથાઓ આપી આ સિવાય 'ઝવઃકાલ' અને 'ગઢ આલા પળ સિંહ ગેલા' એ સુંદર ઐતિહાસિક નવલકથાઓ પણ એમણે આપી.

આ જ અરસામાં નાથમાધવ નવલકથાલેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. તેમણે કુલ ૨૩ નવલકથાઓ લખી છે. જેમાંની 'સાંવલ્ક્યા તંદિલ' અને ખીલ 'રાયકલ્લ' અથવા 'સોનેરી ટોલી' એ પ્રખ્યાત છે.

નારાયણ હરિ આપરેએ પણ 'સુલાચા મૂલમંત્ર' અને ખીલ કેટલીક નવલકથાઓ આપી.

આ પછી પ્રો. વામનરાવ જોશીની 'રાગિની'એ મરાઠી સાહિત્યમાં નવી ભાત પાડી. એ પછી 'નલિની', 'ભાગ્યમ-હરિણી' વગેરે સરળ કૃતિઓ રજૂ કરી. પ્રો. કૃષ્કેએ પણ 'બટકેપાર' જેવી ઉત્તમ નવલકથા આપી. શ્રી. ખારેકરની 'હૃદયાચી દાક' 'ઝરુકા' વગેરે સરસ નવલકથાઓ રજૂ કરી

વરેરકરે લખેલી ૭ નવલકથાઓમાંથી 'બિષવા કુમારી', 'કુલ દૈવત' વગેરે ઉત્તમ પ્રકારની કહેવાય. આ પછી ખડેકરના લખાણ સાથે કેટલુંક સામ્ય ધરાવતા શ્રી. માડખેલકરની 'મુકાત્મા' પણ સારા નવલકથા છે.

શ્રી લેખિકાઓમાં સૌ. કમળાખાઈની 'બંધમુક્તા', સૌ. શાંતાખાઈ નાસિકકરની 'લમાવ્યા બાજારોત', સૌ. ઇંદીરા-ખાઈની 'ગોદાવરી', કુ. કુચુદિની પ્રભાવળકરની 'નિમાલ્યાતીલ કઠ્ઠી' અને વિલાવરી શાંરકરની 'હિંદોલ્યા વર' પ્રખ્યાત છે.

આ સિવાય માસે રામાયણ લખનાર વૃણપૂરકર 'દિલા-વર' લખનાર શ્રી. કાસમભાઈ અને બીલ લેખકોએ પણ સારી નવલકથાઓ આપી છે.

નાટક—અર્વાચીન મરાઠી નાટ્યસાહિત્યની રાજઆત શ્રી. આણ્ણસાહેબે 'સંકર દિગ્વિજય', 'શાકુંતલ', 'સૌમદ્ર' વગેરે ઉત્તમ કોટિનાં નાટકો આપ્યાં. આ બધામાં સૌભદ્ર સર્વોત્તમ છે.

આ પછી શારદા જેવું એક અત્યુત્તમ નાટક મહારાષ્ટ્રને મળ્યું. તે લખનાર શ્રી. દેવધ પોતાને અત્યુણસાહેબના શિષ્ય માનતા હતા.

શ્રી. કોલ્હટકરે 'વીરતનય', 'મુકનાયક', 'પ્રેમશોધન' જેવાં ઉત્તમ નાટકો લખ્યાં.

એ પછી શ્રી. ખાડીલકરનાં નાટકો એક પછી એક રંગભૂમિ પર રજૂ થયાં, જેમાંનાં 'સવાહ માધવરાવાવા મૃત્યુ', 'કીચકવથ', 'સ્વયંવર', 'વિદ્યા હરણ' વગેરે ઉત્તમ હતાં.

ગડકરીનાં 'પુણ્ય પ્રભાવ' અને એક જ વ્યાજ પણ નાટકો ઉત્તમ હતાં.

એ વળા શ્રી. વરેરકરે સ્વયંસેવક 'સદા યંચીવાન' વગેરે નાટકો રજૂ કર્યાં. શ્રી. અંબેનાં 'ધ્રમાચા મોપાલ' 'ઘરાબાહેર' પણ ઉત્તમ નાટકો કહી શકાય.

આ સિવાય બીલ પણ ઉત્તમ નાટકો મરાઠીમાં છે;

કાવ્ય—સંત જ્ઞાનેશ્વરનાં વખતે મહારાષ્ટ્રનું કાવ્ય સાહિત્ય ખૂબ સમૃદ્ધ થયું; પરંતુ આધુનિક કાવ્ય-સાહિત્યના પિતા તે કૌશલ્ય સુત જ કહેવાય. એમણે નવા પ્રકારનાં કાવ્યો 'તુતારી', 'દોનવાજી', 'ઉદગાર', વગેરે આપ્યાં. જેમાં કેટલાંક ઉત્તમ પ્રકારનાં હોવાથી હાલ પણ કેટલેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

બીલ કવિઓમાં શ્રી. શ્રીપાદ, શ્રી. ગડકરી, શ્રી. નારાયણ વામન, તિલક વગેરે કવિઓએ પણ ઉત્તમ કાવ્યો લખ્યાં. આમાં શ્રી. ગડકરીનાં 'પાંચ દેવીવા પાલળા', 'યુરુવાલ્યા' 'મુરલી' શ્રી. ટિળકનાં 'ક્ષિત્તાયન' 'વનવાસી ફૂલ', 'સુસીલા' વગેરે ઉત્તમ કાવ્યો કહી શકાય. શ્રી. શ્રીપાદ મહુમઠારનાં 'શ્રી ક્ષમદા', 'શિવ છત્રપતિ' વગેરે ઉત્તમ પ્રકારનાં કાવ્યો કહી શકાય.

શ્રી. ગડકરીના સમકાલીન કવિ શ્રી. વિનાયકનાં લગભગ દરેક કાવ્યોમાંથી સ્પર્દાશક્તિ રસ જ ઝરે છે.

એમાંનાં કાવ્યોમાંનાં 'ભરણ', 'મહારાષ્ટ્રલક્ષ્મી', 'હતખા-ગિની', 'સંધ્યારજની' 'વીર મરાઠ' વગેરે ઉત્તમ પ્રકારનાં કહી શકાય.

આ પછી શ્રી. ચંદ્રોખરનાં 'ઉષ્ણે ગુપ્તિ' અને 'કાય હો ચમત્કાર' શ્રી. રૈંદાળકરનાં 'મોહિની' અને 'ઘણબિન્દુ', શ્રી. ગોવિંદ દરેકરનાં કેટલાંક કાવ્યો. શ્રી. અનંતનયનાં 'માધવ' અને 'તિલકવિજય' પણ ઉત્તમ કોટિનાં કાવ્યો ગણાવી શકાય. નાટ્યકાર શ્રી. અંબેએ પણ 'ફેઝીની ફૂલે' જેવું વિદ્યમન કાવ્ય લખ્યું છે.

આ પછી ઍરિસ્ટર શ્રી. સાવરકરનો ઉલ્લેખ કરવો ખાસ જરૂરી છે. એમાંનાં કાવ્યો મહારાષ્ટ્રમાં આજપર્યંત એટલા જ લોકપ્રિય છે. 'રાનકુલે' એ એમનો ઉત્તમ કાવ્યસંગ્રહ આ સિવાય એમણે 'ગોમાતિક' નામનું એક ખંડકાવ્ય પણ બહાર પડેલું.

બીલ પણ કેટલાંક કવિઓએ મરાઠી કાવ્યસાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે.

વિનોદ સાહિત્ય—વિનોદ સાહિત્યમાં શ્રી. કૃષ્ણ કોલ્હટકરનું 'સાહિત્યવત્સી' શ્રી. અંબેનાં 'જેન્ડીચી બાટલી' અને 'જગપ્રસિદ્ધ ઉપાય' શ્રી. ગડકરીનું 'સકાલ ચા અખ્યાસ' શ્રી. ચિંતામણીરાવનું 'મુલાક્ષત' વગેરે વિનોદી સાહિત્ય પૂર્વ પાઠતા સારા ગ્રંથો છે.

બાલસાહિત્ય—બાલસાહિત્ય પણ મરાઠીમાં સાંદ્ર વિકસ્યું છે. 'બાલબોધ શાલ્યા પત્રક', આનંદ અને બીલ બાલ માસિકોએ બાલસાહિત્ય સારા જેવા પ્રમાણમાં આપ્યું છે.

આ સિવાય ઔદ્યોગિક સાહિત્યમાં 'પાલ્યાં જે લેલ' 'હવતાં લેલતાં બુદ્ધિ વિકાસ' વગેરે સારાં અને ઉત્તમ પુસ્તકો કહી શકાય.

ચરિત્ર સાહિત્યમાં 'અબ્રાહમ લિંકન', 'ક્રાંતીચી મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ', 'શિવાજી', 'જ્ઞાનેશ્વર', 'તુકારામ' વગેરે સારા ગ્રંથો કહી શકાય. આ સિવાય બીલ કેટલાય અનુવાદોએ પણ ચરિત્ર સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે.

આ પછી ઇતિહાસ અને ઇતિહાસસંશોધનસાહિત્ય પણ મરાઠીમાં સારી રીતે વિકસેલું છે. મરાઠી લેખકોએ બાબાસાહેબે પણ સારી રીતે વિકસાવેલું છે. તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિક સાહિત્ય વૈજ્ઞાનિક સાહિત્ય, સંગીતકલા સાહિત્ય વગેરે સાહિત્યનાં અંગો પણ સારી રીતે સમૃદ્ધ કહી શકાય.

મરાઠી ઇાપોમાં 'દર્પણ', 'આયુર્વેદ', 'સીનેમાસુષ્ટિ', 'જ્ઞાનપ્રકાશ', 'લોકમાન્ય', 'સુવાષપત્રિકા', 'કેશરી', 'નવશક્તિ', 'પ્રવાસી', 'હેસ', 'વસુંધરા', 'માલા' વગેરે ઇાપોએ મરાઠી ભાષાની સારી સેવા બતાવી છે.

મરાઠી સાહિત્યમાં 'ઇતિહાસસાહિત્ય' બહુ જ સમૃદ્ધ છે. આ તરફ આપણા ગુજરાતી લેખકોએ ધ્યાન આપવું ખાસ જરૂરી છે. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઇતિહાસસાહિત્ય ખૂબ નબળું રહી જવા પામ્યું છે. મરાઠી સાહિત્યનાં બીલ અંગો પણ સારી રીતે સમૃદ્ધ છે. જો કે કેટલાંક અંગો નબળાં

છે, છતાં કેટલાક બીજાં અંગો સમગ્ર હોવાથી વાંધાજેતું નથી. મરાઠી સાહિત્ય દિનપ્રતિદિન વિકાસ પામતું ભય છે.

સાહિત્ય હિંદી : પ્રાચીન હિંદી સાહિત્ય અત્યંત મહત્વની શાકા. અત્યંત 'રાષ્ટ્ર ભાષા' તરીકે તેની વાણી થઈ, ત્યારથી તેનું મહત્વ યુગ વધી ગયું છે. હિંદી ભાષાનું અત્યંત સાહિત્ય સારી રીતે વિકાસ પામ્યું છે. આપણે એક પછી એક અંગ તપાસીયું. પ્રાચીન હિંદી સાહિત્યમાં તુલસીદાસ, મીરાં, દાદર, કવિચંદ વગેરેએ સારી સેવા બતાવી છે.

નવલકથા—હિંદી ભાષાનું નવલકથા સાહિત્ય ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સમૃદ્ધ છે. ભાષાંતરનું પ્રમાણ મોટું છે. બાળ કેવલનનંદન ખેતીએ હિંદી નવલ સાહિત્ય સમૃદ્ધ બનાવવામાં સારો ફાળો આપ્યો છે. એમના પછી કવિશ્રી ઉપાધ્યાયજીએ લખેલી ત્રણ નવલો 'ખેતીરોકા બાંકા', 'અધાગિલા કુલ' અને 'હિંદીકા ઠાંઠ' સારી છે. આ ઉપરાંત બાળ જાનરલદાસે અને રાધાકાંતે કેટલીક સારી નવલો આપી.

આ પ્રમાણે નવલ-સાહિત્ય વિકાસ પામતું હતું ત્યારે શ્રી. પ્રેમચંદ્રજી (બનપતરાય) એમાં ફાળવ થયા. તેમના આવવાથી હિંદી નવલ સાહિત્યમાં નવા જ રંગો આવ્યા. જ્યારે પ્રેમચંદ્રજીએ એમાં સરસ સેવા આપી.

બુદ્ધિવંશના રામજી કેટલીક એતિહાસિક વાર્તાઓ આપી. જ્યારે પ્રેમચંદ્રજી 'કંકાલ' નામની સરસ નવલ આપી. આ પછી નિરાલાજીએ 'અધકા' અને 'અપસરા' જેવી સુંદર કૃતિઓ આપી. બેબેનશર્માએ 'દિલ્લીકા દલાલ' અને 'યુધ્ધાગ્રી ખેતી' જેવી સારી કૃતિઓ રજૂ કરી.

શ્રી. સુદર્શનની કેટલીક વાર્તાઓ બહાર પડી. આ સિવાય પં. વિશ્વસરનાથ શર્મા, શ્રી. અદરસેન શાસ્ત્રી, બાલકૃષ્ણ શર્મા, નવીન, ગોવિંદવલ્લભેન, રામકૃષ્ણદાસ, શિવપૂર્ણ વગેરેએ સારી વાર્તાઓ પ્રસાર કરી. આ સિવાય પદ્મલાલજી, ચંદીપ્રસાદ, હુસેન અને ચંદ્રવર શર્મા વગેરેએ પણ સારો ફાળો આપ્યો.

આજકાલ હાસ્યસર ભરપૂર વાર્તાઓ પણ હિંદી ભાષામાં સારી લખાય છે. એવા લેખકોમાં સુખ્ય જી. પી. શ્રીવાસ્તવ, શીવનાથ શર્મા, શ્રી. જૈનન્દ્ર, શ્રી. અક્ષય વગેરે છે.

કવિતા—શ્રી. મેથિલી શરણુપ્રેતે કરેલ હિંદી કાવ્ય-સાહિત્યની સેવા અજોડ છે. આ સિવાય શ્રી. અનુપ શર્મા, શ્રી. રામનરેશ ત્રિપાઠી, કું. સુભદ્રા મોહાણ, સિયારામશરણ, સુખ, જ્યારે પ્રેમચંદ્ર, સુર્યકાંત ત્રિપાઠી, શ્રી. સુમિત્રાનંદન પંત, મહાદેવી વર્મા, પ્રો. રામકુમાર વર્મા વગેરેએ સરસ કાવ્યો રચ્યાં છે.

જગતપ્રસાદ રત્નાકરનું 'ગંગાવતરણ' સરસ મહાકાવ્ય છે. સ્વ. પં. સત્યનારાયણજી, શ્રી. વિયોગીએ પણ સારો ફાળો આપ્યો છે.

વર્તમાન હિંદી કવિતામાં સુખ્યત્વે સ્વદેશ પ્રેમ, માનવગૌરવ, વિશ્વશંતિ, કવિહૃદય અને કવિહૃદયની ઊર્મિના ભાવો જ હોય છે. બીજે ધોમે હિંદી કાવ્યસાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં વિકાસ પામતું ભય છે.

નિબંધ—નિબંધ એ પણ સાહિત્યનો એક સ્વતંત્ર પ્રકાર છે. હિંદી નિબંધસાહિત્ય સારા પ્રમાણમાં તો નહિ; પરંતુ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વિકાસ થયેલું છે. હિંદીમાં ઉચ્ચ

કોટિના નિબંધ લેખકોમાં પૂર્ણસિંહ, રામચંદ્ર, સ્વામીજીદાસ, કુશાભરાય, પદ્મલાલ, પુલ્લવાલ બકરી, માધવપ્રસાદ મિશ્ર, કૃષ્ણલાલ શર્મા, ગોરીશંકર દ્વીરાચંદ આગ્રા, વગેરે છે. હિંદી નિબંધોમાં હજી ભત્તભત્તનું વૈવિધ્ય આવ્યું નથી; પરંતુ સમાજ અને સાહિત્ય, મૃતૃતિસોદય, સાહિત્ય અને જીવન, પ્રતિભા, સૌન્દર્યવાસના, સાહિત્યિક ચંદ્રમા, કવિતા કથા હે, વિશ્વસાહિત્ય, ઉપન્યાસ, મજદૂરી વગેરે વિષયો પર નિબંધ લખાયા છે.

કેટલાક નિબંધો ઉત્તમ પ્રકારના છે. જો કે હજી હિંદી નિબંધ સાહિત્ય સારી રીતે વિકાસવાની ખાસ જરૂર છે.

નાટક—હિંદી નાટ્ય સાહિત્ય હજી ઉચ્ચ કોટિનું બની શક્યું નથી. તેને વિકસિત કરવાના પ્રયત્નો થયા છે અને હજી પણ થાય છે.

સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો બાળ ભારતેન્દ્ર પ્રથમ હિંદી નાટ્યકાર કહી શકાય. તેમણે લગભગ નવજેટલાં મૌલિક નાટકો લખ્યાં. વળી તેઓ એક ઉત્તમ કોટિના અભિનેતા પણ હતા. એટલે એમનાં લખેલાં નાટકોએ સારી સફળતા મેળવી. તેમણે જો નાટકો લખવા માટે એક મંડળી પણ રચાવી હતી અને એ મંડળી મારફત નાટકો પણ ભજવ્યાં હતાં. ભારતેન્દ્ર યુગના લાલા શ્રી. નિવાસદાસનું 'રણધીર પ્રેમ', 'મોહિની' અને બાળ રાધાકૃષ્ણજીએ મહારાણા પ્રતાપ નાટક સફળતાપૂર્વક રંગભૂમિ પર આવી ગયેલ છે.

પં. રાજેશ્વરે વીર અભિનય, ભક્ત પ્રહલાદ અને ઈશ્વર નાટકો લખ્યાં છે. આગાહરે પણ કેટલાંક ઉત્તમ હિંદી નાટકો લખ્યાં છે.

હવે આપણે નૂતન યુગનાં કેટલાંક નાટકો જોઈએ. ઉચ્ચ પદ્ધતિસન્નીસ વર્ષોમાં હિંદી નાટ્ય સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા પં. જ્યારે પ્રેમચંદ્ર, પં. બદરીનારાયણજી, શ્રી. લક્ષ્મીનારાયણ મિશ્ર, શ્રી. ગોવિંદવલ્લભ, પં. માખણલાલ મતૃવૈદી અને બેબેન શર્મા ઉમે સારા પ્રયત્નો કર્યાં છે. પંતની 'વરમાળા' તથા પં. માખણલાલનું 'કૃષ્ણાનુનયુદ્ધ' અભિનયોગ્ય કૃતિઓ છે. લક્ષ્મીનારાયણ મિશ્રે સારા સામાજિક નાટકો આપ્યાં છે.

પ્રસાદજીનાં નાટકો હિંદી સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓ છે. તેમનું એતિહાસિક અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિવાળું જ્ઞાન એમાં નજરે પડે છે. તેમણે જનમેજય નાગયજ્ઞ, અભતરાત, ચંદ્રયુત નૌચ અને રક્ષણ નાટકો લખ્યાં છે. એ ઉપરાંત મિશ્ર બંધુઓનું ભારત, પ્રેમચંદ્રનું 'વરદાન' સુદર્શનજીનું 'અન્ધના' અને શ્રી. સુમિત્રાનંદન પંતનું 'ન્યાત્સના વગેરે નાટકો છે.

પ્રવાસ—હિંદી ભાષાનું આ અંગ સમગ્ર છે. લગભગ બધાં માસિકોમાં એકાદ પ્રવાસવર્ણન તો હોય છે જ. પ્રવાસવર્ણનો લગભગ સચિત જ હોય છે. આવાં પ્રવાસવર્ણનો પ્રયાસોરે પણ સાહિત્યને શોભાવી રહ્યાં છે. શિવપ્રસાદ યુતનાં 'પૃથ્વી પ્રસિદ્ધિ', 'ભૂ પ્રસિદ્ધિ', 'યુરોપમાં છ માસ', 'તિબેતમાં સવા વર્ષ', 'સ્વામી સત્યદેવજીની કેલાસ યાત્રા' અને ગોપાલ નેવટિયાનું 'કાશ્મીર' વગેરે પુસ્તકો સાથે સાહિત્ય પૂર્ પાડે છે.

સામયિકો—સાહિત્યમાં સમયિકોનું સ્થાન પણ સ્વતંત્ર છે. સામયિકો પણ જનતાની વાણી છે. દેશપરદેશનાં વર્તમાનપત્રો, નવાજૂની વગેરે ઉપયોગી બીના આપણે સામયિકો દ્વારા જ મેળવી શકીએ છીએ. 'પ્રજ્ઞા', 'મય્યા', 'શારદા',

‘સ્વામી’ અને ‘ત્યાગબૂમિ’ જેવી પત્રિકાઓએ હિંદી સાહિત્યની અનુપમ સેવા બજાવી છે. કલકત્તાના ‘વિશ્વમિત્ર’ અને ‘ભારતભૂષન’, પંજાબના ‘હિંદીમિલાપ’ અને ‘ભારતી’ બિહારની ‘ગંગા’, ‘સરસ્વતી’, ‘આદિ’, ‘કુષા’, ‘માધુરી’, ‘હિંદી શિક્ષણ પત્રિકા’ વગેરેની સેવા પણ જેવી તેવી નથી. ‘કચ્છાણ’, ભૂગોળ, ‘વીણા’ વગેરે પત્રિકાઓએ પણ હિંદી સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી છે. આ સિવાય ખાસ સામયિકોમાં ‘બાલસખા’, ‘બાળક’, ‘મિલેના’, ‘વાનર’, ‘શિશુ’ કુમાર વગેરેએ હિંદી બાલકોને સાથે વાંચન આપ્યું છે.

આપણા સામયિકો સમૃદ્ધ નથી, એનું કારણ આપણી યુવામી છે. આપણી સરકાર પરદેશી છે. આપણા સામયિકોથી એના વિરૂદ્ધ એક શબ્દ પણ બૂખી શકાતો નથી. છતાં કેટલાંક સામયિકો પ્રભતી : સારી રીતે સેવા બજાવી રહ્યાં છે અને સારા પ્રમાણમાં વાંચન-સામગ્રી આપી રહ્યાં છે.

આ સિવાય સાહિત્યનાં બીજાં અંગો જેવાં કે ભાષાવિજ્ઞાન ભૂગોળ, ઇતિહાસ, અનુવાદકાર્ય વગેરે અંગો પણ ધીમે ધીમે વિકાસ પામતાં જાય છે. અનુવાદકાર્યને કેટલાક વખોડે છે. બીજી ભાષાઓમાંથી સારા અને ઉત્તમ ગ્રંથોનું ભાષાંતર કરતું એ ખરેખર ઉપયોગી છે. કેટલીક વેળા અનુવાદો નામે કેટલાક નબળા ગ્રંથો રજૂ થયા છે. મોટા ભાગના સાથે એ ગ્રંથો બહાર પડે છે અને પ્રભતી હાથમાં આવતાં કેટલીકવાર વાંચકોને નિરાશ પણ થઈ પડે છે. હિંદી સાહિત્યમાં યુગ્મજાની, બંગાળી અંગ્રેજ અને મરાઠીમાંથી સારી સંખ્યામાં ગ્રંથોનું ભાષાંતર થાય છે, જેમાં કેટલાક ગ્રંથો ખાસ ઉપયોગી પણ હોય છે. હિંદીમાં ભાષાવિજ્ઞાન સંબંધી છ કે આઠ જ ગ્રંથો છે તેની સંખ્યા વધે તો ખૂબ ઉપયોગી નોવડે. ઇતિહાસનાં પાંચ હિંદીમાં બહુ જ થોડા ગ્રંથો લખાયા છે. આ માટે બીજા વધારે ગ્રંથો લખાયા છે અને કેટલાંક ઉગતા લેખકો એ માટે સારા આશા આપે છે. આ પછી હિંદી સાહિત્યમાં અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અને રાજનીતિશાસ્ત્ર વિશે પણ વધારે સાહિત્ય લખાય તેવી ખાસ જરૂર છે.

હિંદી સાહિત્યના વિકાસમાં હિંદી સાહિત્ય સંમેલન સ્થાપનામાં આનંદ છે. તેનું મહાન પ્રયાગમાં છે. સંમેલન તરફથી હિંદી વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ છે. સપ્તર હિંદીમાં લગભગ ૩૦૦ પરીક્ષા કેન્દ્રો છે. સેકંડો વિદ્યાર્થીઓ એનો લાભ લે છે. હિંદી સાહિત્ય સંમેલન ન્યારે મળે છે, ત્યારે તેના પ્રમુખ તરીકેની વરણી કોઇ પણ ભતનાં પ્રાંતિય કે બીજા ભેદભાવ વિના થાય છે. પૂણ્ય ગાંધીજીના આશીર્વાદથી આ સંમેલન એક મહાન ભારતવ્યાપી પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર બન્યું છે.

હિંદી સાહિત્યના વિકાસમાં ઝુલુકલ કાંગરીનું નામ અવશ્ય છે. ઝુલુકલના અધ્યાપકો અને વાતકો હિંદીપ્રેમી છે. હિંદી વિશ્વવિદ્યાલયે (બનારસ) પણ સાહિત્યસન્નિધાન કંઈક ફાળો આપ્યો છે.

હિંદી સાહિત્યના વિકાસ કરવાની અત્યારે ખાસ જરૂર છે. હિંદી એ આપણી રાષ્ટ્રીય ભાષા છે. આપણા લેખકની એ પવિત્ર ફરજ છે કે એઓ હિંદીમાં પણ લખવાનું શરૂ કરે. હિંદી નાટ્ય સાહિત્ય પણ હજી અણવિકસેલું છે. એનો વિકાસ હાથ લગભગ બંધ જેવો જ છે. હિંદી નાટ્યસાહિત્યના અભાવે હિંદી રંગભૂમિનો વિકાસ પણ અટકી પડ્યો છે. આ માટે નવા નવા લેખકો બહાર આવતા જાય છે; પરંતુ હિંદી નાટ્યસાહિત્ય તરફ

દ્રષ્ટિ ફેરવવાની ખાસ જરૂર છે. નવલિકા, નોવેલ અને કાન્ય-સાહિત્ય સાથે આ અંગ પણ સખજ બનાવવું જોઈએ. આને આપણી હિંદી ફિલ્મોની વાતોએ જોઈએ તો એમાં કોઈ પ્રકારનું ખાસ તરત મળશે નહિ. આ માટે એવી નવલકથાઓ રચવાની કે વાંતોએ રચવાની પણ ખાસ જરૂર છે કે જે હિંદી રૂપે પણ સરસ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે અને ફિલ્મને પણ સાહિત્યનું એક અંગ બનાવી શકાય. બંગાળમાં આ બાબત પ્રત્યે સારું ધ્યાન આપાય છે. બંગાળમાં ન્યુ થીએટર્સ આ કામ બીજી રીતે બજાવે છે. કે કંપનીએ શરૂઆત, બંગાળીમાં અને પાલી લેખકોમાં સન્નિધાન ફિલ્મ રૂપે રજૂ કર્યાં છે. આપણા યુગરતમાં પણ આ અંગ વિકસાવવાની ખાસ જરૂર છે. આપણા રમણલાલ દેસાઈની પૂર્ણિમા અને કોકિલા, કૈયાલાલની ‘વેરની વસુલાલ’ અને ‘પૂર્વવક્ષલ’ પનાલાલ પટેલના મગેલા છત્ર, મેણાણીનું ‘જયમનનું રસજનન’ કલાપીના એક કાન્ય ‘મુળસા’ પરથી ‘સંસાર લીલા’ વગેરે ફિલ્મો ઉતરી છે; પરંતુ એમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરનાર ફિલ્મો પૂર્ણવક્ષલ, સંસાર લીલા, અને પૂર્ણિમા જ છે. ફિલ્મો એ પણ સાહિત્યનું એક અંગ છે. એ અંગ વિકસાવવાની પણ ખાસ જરૂર છે. આપણા લેખકો ફિલ્મ કથાનિકો બની એ કાર્ય બજાવે તો ખરેખર એ આપણે માટે ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે. હિંદીમાં પણ એવા પ્રયાસો થવાની જરૂર છે.

સિગારેટ : સિગારેટ એ વિદેશી વસ્તુ છે. એનો

ઉપયોગ હાલ જગતમાં ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. આપણા લોકો પણ પરદેશીઓનું અનુકરણ કરી સીગારેટ પીતાં શીખ્યાં છે. આ શોખમાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી જ જાય છે. ભત ભતની ને ભાત ભાતની અનેક ભતો સિગારેટમાં હોય છે. શીલાપાઇન્ડ ટાપુઓમાંથી પહેલાં ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં ચિરતની આયાત થતી હતી. હાલ એ ટાપુઓ ભપાના હાથમાં છે. ક્યુબા (Cuba) થી પણ ઉત્તમ પ્રકારની સીગારેટો આયાત થતી હતી. સીગારેટ પીવી એ પણ આનંદાલ દેશન મનાય છે અને એ પણ ફિલ્મો એકટરોની અદાથી પીવી એ તો ખરેખર ઉત્તમ મનાય છે. એનાથી આપણા શરીરને ને નુકસાન થાય છે, તે ખરેખર આપણા આરોગ્ય માટે ભયંકર છે. આ આપણા શરીરમાં મીઠું ઝડેર રેડે છે. એની અસર આપણને તરત જ થતી નથી. એની અસર તો ધીમી ગતિએ થાય છે. સીગારેટ પીવી એ ખરેખર આરોગ્યની દ્રષ્ટિએ નુકસાનકારક જ છે. એ એક ભતનું ભયંકર ન્યસન છે. એક વખત સીગારેટ પીવાનું શરૂ કર્યા પછી એ આદત જડી મૂકી શકાતી નથી.

સિયામ : બ્રહ્મદેશ અને ઇન્ડો-ચાઇનાની નીચે

આવેલા આ દેશનું નામ સિયામ બહોળીને થાઇલેન્ડ રાખવામાં આનંદ છે. આ સર્વે પ્રદેશમાં યુરોપિયન લાગવગ અને શાસન ફેલાયાં છે. અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ અને હોલોની સત્તા ચારે તરફ પ્રસરી ગઈ છે. માત્ર એક સિયામ યાને થાઇલેન્ડ સ્વતંત્ર રહ્યું છે. એનો સમ્રાટ જુના સમયથી એનું શાસન કરે છે. હવે પાલમેન્ટનું બળ અને ગૌરવ વધ્યાં છે. સમ્રાટ પ્રભુચોપક ઇ. સ. ૧૯૩૫ માં રાજ તરીકે નિવૃત્ત થયા, હવે આનંદ રાજ છે. પણ એની બાલ્યાવસ્થાને લીધે રિન્નેસ્ટીના હાથમાં કુલ સત્તા છે. સિયામ હમણાં ભપાનિજોની લાગવગ અને સંકરમાં સત્તાથી-એની સાથે યુદ્ધ કરે છે.

સિયામ યાને થાઇલેન્ડનું સેનકળ ૫,૧૩,૪૪૩ ચો. કીલો-મીટર એટલે ૧,૯૮,૧૮૩ ચો. માઈલનું છે. ૧૯૩૪ માં સિયામની

વસતિ ૧,૨૧,૬૬,૦૦૦ ની હતી. આમાં ૪૫ લાખ ચીનાઓ ૪ લાખ હિંદીઓ અને મલાયલો સિવાય બાકી બધા સિયામિટો છે.

આ રાજ્યનો મત્તું જુદા છે. રાજ્યમાં પાંચ લાખ મુસલમાનો સિવાય બધી પ્રજા જુદા મત્તું પાળે છે. આ રાજ્યમાં ૧૭,૧૭૫ જુદા મંદિરો અને ૧,૨૭,૨૮૦ જુદા મત્તુંના સાધુઓ હતા. મંદિરોમાં માર્ગિક રહેલો હોય છે. આથી પ્રજાને મોટો ભાગ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે. રાજ્યમાં ચુલાલકજી વિશ્વવિદ્યાલય રાજ્યમાંની બાંધકામાં સ્થાપનામાં આવ્યું છે. શિક્ષણ ખાતા ઉપર આશરે ૩૫ લાખ રૂપિયા નેટલો રાજ્ય ખર્ચ કરે છે.

રાજ્યની પેદાશ ૧૬૩૪-૩૫ માં ૧૭,૬૬,૭૩૫ પૌન્ડની હતી. મુખ્ય પેદાશ જમીન મહેસુલ, માથાવેરો, અરીસ, કચ્છ, રેશ્વે વગેરેની છે. ખર્ચ કૌભાંડ, વિદ્યા, રેશ્વ-મુખાતાતું છે. રાજ્યનું કચ્છ ૬૧,૭૪,૨૩૨ પૌન્ડનું ૧૬૩૪-૩૫ માં હતું.

સિયામની પ્રજાને ૬૦ ટકા ભાગ ખેતીનો મધો કરે છે. માન રા ટકા જ ઉધોગો ઉપર છે. રાજ્યમાં ચોખાનો મોટો પાક થાય છે. વરસાદ મળેા થવાથી ચોખા યુષ્ પકે છે. ૧૬૩૪-૩૫ માં કુલ ચોખાનો પાક ૫૧,૮૪,૦૦૦ ટનનો થયો હતો. બીજા પેદાશોમાં રબર ૨,૦૬,૩૩૫ પીકલ, તમાકુ, નારીયેળ, મરી, કપાસ, વગેરે થાય છે.

રાજ્યમાં કુલ ૧૦,૧૩૨ કાથીઓ, ૩,૭૧,૩૮૮ ઘોડાઓ, ૫૪,૬૧,૬૫૭ ગાય બળદો અને ૫૧,૫૪,૧૩૪ બેસાં હતાં.

સિયામને ઉપલો ભાગ પાકા સાગના જંગલોથી ભરેલો છે. લાકડાંને ઉધોગ માત્ર ક્રિટિશરોના હાથમાં જ છે. રાજ્ય પાસે કિમતી જંગલો છે, પણ અંગ્રેજોના હાથમાં કિમતી હકો જંગલોનાં છે. રાજ્યમાં મુખ્ય મોટા પ્રમાણમાં ખનિજ છે, પણ ન્યવસ્થાપૂર્વક એની સર્વે અને શોધખોળ થયાં નથી.

સિયામના લોકો જુદામત્તું પણ મંસાહાર કરનારા છે. લોકો સતોષી છે. ઉધોગોમાં પછાત છે. જ્ઞાનવિજ્ઞાન, ચંત્રશાસ્ત્ર શિક્ષણ લીધું નથી. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિમાં પછાત છે, વેપારમાં પણ પછાત છે, વેપાર પરદેશીઓના હાથમાં છે. લોકો આપાસી અને સ્તુતિવાળા નથી, સાદા સતોષી છે. પરદેશી વેપારમાં આપાત કુલ ૮૪,૫૧,૨૦૬ પૌન્ડની અને નિકાસ ૧,૩૦,૬૮,૦૬૨ પૌન્ડની ૧૬૩૩-૩૪ માં હતી.

રાજ્ય પાસે વહાણવટું નથી. રેશ્વે ૧,૮૫૭ માઇલની છે, રસ્તાઓ ૧,૪૨૩ માઇલના પાકા છે. ૭૧૧ પોર્ટ ઍલેક્સિસા છે. વાયરલેસ સર્વિસ યુરોપનાં મોટાં રાજ્યો સાથે છે. રાજ્યનાં સિકો અને મોટા પોતાની ચાલે છે. બેંકો મોટા ભાગે અંગ્રેજ છે.

સિંધ : સિંધ પ્રથમ મુંબઈ ઇલાકા સાથે બેડા-થેલું હતું. ૧૯૩૬ ના એપ્રિલની પહેલી તારીખે સિંધને જુદો પ્રાંત બનાવવામાં આવ્યો.

પ્રાચીનકાળમાં સિંધ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર હતી, એમ જાણ્ય છે. મોહન-જોડેરો નામના ઐતિહાસિક નગરના કેટલાક અવશેષો તેમાંથી મળી આવ્યા છે. સિકંદરે સિંધને જીત્યો. સુલ્તિમો પણ પ્રથમ સિંધમાં જ પ્રવેશ્યા અને હિંદના અબ્દ બાદશાહ અકબરના જન્મ પણ સિંધના ઉમરકોટ ગામમાં થયો હતો. આમ ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ પણ સિંધનું સ્થાન મહત્વનું છે.

સિંધનાં હવાપાણી આકારાં છે. ઉનાળામાં સખત ગરમી પડે છે, તથા સિયાળામાં સખત ઠંડી પડે છે. બીનાશના અભાવને

આ આભારી છે. વિવસના ભાગમાં રેતી ગરમ થાય છે ને રાત્રે એટલી જ ઠંડકથી ગરમીને છુટી કરે છે. સિંધમાં વરસાદનું પ્રમાણ ૬ ઇંચનું જ છે. ચોમાસામાં વરસાદ નહિ ભેગો પડે છે. સિંધનાં મુખ્ય શહેરો સકર, શિકારપુર, હૈદરાબાદ અને કરાંચી છે. પંખાના મધે તથા બીયાને વેપાર એટલો બધો વધી ગયો છે કે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષો થયા કરાંચીની અમત્યતા વેપારી દ્રષ્ટિએ મુખ્ય વધી પડી છે.

આ પ્રાંતનું સેનકળ ૪૬,૩૭૮ ચોરસ માઇલનું છે, અત્યારે સિંધની વસતી ૪૫,૦૦,૦૦૦ થી પણ વધારે છે. કરાંચીની વસતી અત્યારે ૪-૫ લાખ નેટલી થઇ ગઇ છે.

મોટામાં મોટો જહો હૈદરાબાદ છે. તેની વસતી ૭,૫૮,૦૦૦ ની છે. ત્યાર પછી કરાંચી આવે છે. ઉપલા સિંધની સરહદ બાદ કરતાં હાડ નાનો જહો છે. તેની વસતી ૩,૮૬,૦૦૦ની છે.

જહોઓમાં સોથી મોટો થરપારકર છે. સિંધમાં ૭૩ ટકા સુલ્તિમો છે. મુખ્ય ભાષા સિંધી છે.

સિંધુ નદી એ મોટી વિશાળ અને બારેમાસ વહેતી નદી હોવાથી સિંધને કેટલોક ભાગ ફળદ્રુપ છે. તાજેતરમાં સકર બેરેજ બાંધી સરકારે એમાંથી નહેરો બાંધી છે અને આમ સિંધુ નદી ૭૫,૦૦,૦૦૦ એકર જમીનને પાણી પૂરું પાડે છે. ૧૯૩૩માં શરૂ થયેલ અને ૧૯૩૨માં પૂરો થયેલ લોહડ બેરેજ મુખ્ય પ્રખ્યાત છે. તે લગભગ એક માઇલ લાંબો છે.

સિંધનું મુખ્ય શહેર કરાંચી આધુનિક સુદર શહેર છે. એની વસતી ૧૬૪૪માં ૫ લાખ નેટલી થઇ છે. કરાંચીમાં વિદ્યાવતી હવાઇ વિમાનો સિંધા પેસેન્જરો અને પોર્ટ લાઇને ઉતરે છે. આથી કરાંચી મુખ્ય હિંદનું મુખ્ય હવાઈ મથક છે. કરાંચીનું બંદર મોટું અને વિશાળ સાધનોવાળું છે. મ્યુનિસિપાલિટીની પેદાશ ૧. ૫૦ લાખ નેટલી છે.

સિંધ એ મુકા પ્રદેશ છે, પણ સિંધુ નદીની નહેરોને લઇને મોટા પ્રમાણમાં કપાસ થઈ ચોખા, બાજરી, જુવાર, અળશી વગેરે થાય છે. આથી પશ્ચિમ હિંદને સિંધ ખેરાકોની વસ્ત્રો પૂરા પાડે છે. સિંધમાં બીજા મોટા બધો પણ બંધાવાના છે. આથી સિંધ અનાજ તથા કપાસ ઉત્પન્ન કરનાર મોટું સેન ખતરો.

સિંધમાં સુસ્ત્રીમ લોગની લાગવગનું પ્રધાન મંડળ છે. સિંધમાં જમીનદારોની લાગવગ મોટી છે.

સિંધનો વાર્ષિક પેદાશ ૩૫૫ કરોડની હતી. તે હાલ યુદ્ધનાં વર્ષોમાં વધીને ૬ કરોડ નેટલી થઈ છે. સિંધે સકર બેરેજનું કરજ હિંદી સરકારને ભરી દીધું છે. આથી સિંધની સરકાર સમૃદ્ધ બની છે. સિંધનાં બેંકોતોની સ્થિતિ સારી નથી, જમીનદારોનું મુખ્ય મોટું બેરેજ છે અને ધારાસભામાં પણ જમીનદાર પણ બળવાન છે.

સિંધમાં કોઇ બજાવાલેગ ઉધોગો નથી. માત્ર સુતરની એક મિલ અને ચાર આટાની મિલો છે. તે ઉપરાંત મીઠાના મોટા ચાર પાંચ અગરો કરાંચીમાં છે, તેથી બંગાળને કરાંચી મોટી રકમનું મીઠું પૂરું પાડે છે. સીમેન્ટનું એક મોટું કારખાંદ કરાંચીમાં થયું છે. સિંધની જમીનમાં કાલસા અને લોહનું બંને છે, પણ વેપારી ધોરણે નહીં થાય એવા મોટા પ્રમાણમાં જુરતરો મળતાં નથી. આથી સિંધ હાથનો ખેતીવાડીનો મોટો પ્રદેશ બન્યો છે.

સિંધમાં ગુજરાતીઓ કોઇ પણ પ્રાંત કરતાં વધારે પ્રમાણમાં વસે છે. કુલ દોઢથી બે લાખ ગુજરાતીઓ સિંધમાં આવી વસ્યા છે. વેપાર ઉદ્યોગ અને ધંધાકારીઓમાં તેઓએ ઠીક પ્રમાણમાં હિસ્સો મેળવ્યો છે. માત્ર કરાંચીમાં જ ૧ લાખ ગુજરાતીઓ છે. સિંધના ધરધારકરના ઉમરકોટને છઠ્ઠી ગ્રુપ્પયત્વે માત્ર ગુજરાતી વસતી ધરાવે છે. કચ્છ કાઠિયાવાડમાં અછતનાં વર્ષ આવે તો ભનવરો અને મગુચો નમવા માટે સિંધમાં આવે છે, ત્યારે સિંધમાં ગુજરાતીઓની વસતી ખૂબ વધી જાય છે.

સિંધમાં સિંધી ભાષા ચાલે છે. એ ભાષાની માતા સંસ્કૃત છે, એનું બંધારણ સંસ્કૃત ન્યાકરણ ઉપર રચાયું છે; પરંતુ અંગ્રેજોએ આન્યા પછી એમણે સિંધી ભાષા અરબી લિપિમાં લખવાની રીત શરૂ કરી, આથી સિંધી ભાષા અરબી લિપિમાં લખાય છે. હવે એમાં યુરોપિયન રાજ્યસત્તાને લીધે પુણ્યક સિંધી શબ્દો ઉમેરવામાં આવે છે. સિંધી ભાષાનું સાહિત્ય જૂનું બહુ થોડા પ્રમાણમાં છે; પરંતુ હવે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વિકાસ પામે છે, છતાં હજી તે બાળવયમાં જ ગણાય. મૂળ ગ્રંથો બહુ થોડા મળી આવે છે. અનુવાદોનું પ્રમાણ મોટું છે.

સિંધમાં બીભ શહેરોમાં હેઢાખાદ, રોહરી, નેઝાખાખાદ, સકકર, શિકારપુર વગેરે છે. હેઢાખાદ મીરની જૂની રાજધાની છે. સિંધના વેપારીઓ આખા જગતમાં સર્વત્ર રેશમ અને કુન્દાકારીગરીની વસ્ત્રો વહેંચવાની ડુકાનો ધરાવે છે. સિંધમાં તરતમાં યુનિવર્સિટી સ્થાપવાની વકી છે.

સિંધાલુ: સિંધાલુ ખાણમાંથી મળી આવે છે. એનો વર્ણ બહુ જ શુભ હોય છે. એ સર્વ ક્ષારોમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. ન્યાં મીઠું ખાઈ શકાય તેમ ન હોય, ત્યાં સિંધાલુ થોડું ખાવા આપતું. સિંધાલુ અનેક પ્રકારની દવાઓમાં કામ આવે છે. કોઇને અંધુદિ થઈ હોય તો ગાયના ધીમાં સિંધવત્ર ચૂણું સાત દિવસ આપતું. ઉલ્લી ઉપર ધીમાં સિંધવ ખરેલ કરી આપવો. ઉરતલ ઉપર, ગોમૂતમાં સિંધવ નાખી ઉઠાળી તેની ખાફ આપવી. મૂળ આંધિ ઉપર સિંધવ અને દેવડાંગરી (કુકડેલ)નાં બીમાં કાંઈમાં વાટી મસાને લેપ કરવો. એટલે મોઢ (મસા) ગરી પડે છે. કશુંમૂખ ઉપર હેડીના મૂતમાં સિંધવ ધસી કાનમાં નાંખવું, કશુંશૂળ ઉપર બકરીના મૂતમાં સિંધવ નાખી કોકરવણું કરી કાનમાં નાંખવું. શીતપિત ઉપર સિંધવ ધીમાં વ્યથવા તેલમાં ધસી ચોપડવું અને કેટલીકવાર ગરમ પાણી વડે રનાન કરવું.

સીને ઉદ્યોગ : આપણા દેશના ઉદ્યોગોમાં આ ઉદ્યોગનો નંબર આઠમો છે. આજકાલ સીને ઉદ્યોગનું મહત્ત્વ ખૂબ વધી ગયું છે. આપણી કિલ્લોએ આજસુધી મનોરંજન જ મોટા પ્રમાણમાં આપ્યું છે; પરંતુ એ કિલ્લો તો કેટલુંય સારસ કામ બનવી શકે. ને કાચું થયેાં સુધી ભાષણ કરી તખ્તાઓ ગબલવા નેતાઓ ન કરી, શકે તે કાચું કિલ્લો બહુ જ દૂંકે વખતમાં કરો શકે.

પ્રથમ આપણે ત્યાં અમેરિકાથી પરદેશી મૂંગી કિલ્લો આવતી અને એને સારો સફળતા મળતી. આ પછી કેટલાક ઉત્સાહીઓએ હિંદમાં મૂંગી કિલ્લો બતાવવી શરૂ કરી. હિંદમાં પ્રથમ હિંદી કિલ્લો 'હરિશંકર' દાદા ફક્તેએ બનાવી. ને ૩,૭૦૦ ફીટ લાંબી હતી અને યુનિયન કોરોનેશન સિનેમામાં બતાવાઈ હતી અને પછી તો અનેક કિલ્લો કંપનીઓ નીકળી પડી.

આ પછી તો હિંદમાં યુનિયન ઇમ્પીરિયલ કું. એ પ્રથમ હિંદી બોલપટ 'આલમઆરા' તૈયાર કર્યું. ૧૯૩૧ ની ૧૪મી

માર્ચે તે બતાવવામાં આવ્યું. આ પછી ધીમે ધીમે અનેક કંપનીઓએ બોલપટો બનાવવા માંડ્યા; પરંતુ એ વેળાનાં બોલપટો કટાણાજનક હોવા છતાં એમાં નવીનતા હોવાથી સારી પેઠે પ્રખ્યાત થતાં હતાં. એ વેળા ઉચ્ચ કુટુંબનાં લોકો કિલ્લો જોતાં અચકાતાં એવું કારણ એની બડીએ હતી. ઉચ્ચ કુટુંબની સ્ત્રીઓના બોલાવે કેટલીક બનકે સ્ત્રીઓને એમાં લાવવામાં આવી. આમ તે વેળા સામાન્ય જનતા માટે જ કિલ્લો તૈયાર થતી, વળી તે વખતે કિલ્લો કંપનીઓમાં અંદર અંદર ઈર્ષ્યા અને કુસંપ ખૂબ હતો. કોણ કિલ્લો જડી બનાવી શકે છે, એવી શરતો ભમતી અને કેટલીક કંપનીઓ તો પંદર કે વીસ દિવસમાં કિલ્લો તૈયાર કરીને રજૂ કરી દેતા, એટલે એ કિલ્લોમાં અભિનય, સંગીત કે બીજાં અંગો નળળાં રહી જાય એ સ્વાભાવિક છે.

ધીમે ધીમે કિલ્લોમાં સુધારો થતો ગયો. અભિનય, સંગીત અને બીજાં અંગો નળળાં હોય એવી કિલ્લો નિષ્ફળ જવા માંડી, એટલે એ બાબત કિલ્લો-નિયોજા ધ્યાન આપવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે કેટલીક ઉત્તમ કિલ્લો પણ બનવી શરૂ થઈ. ન્યૂ થીએટર્સની કિલ્લો લોકોમાં વખણવા લાગી. એવું કારણ એનો સચોટ અભિનય, ભાવવાહી વાર્તા અને સુમધુર સંગીત એ બીજાં સમગ્ર અંગો હતાં. ન્યૂ થીએટર્સે 'સુક્તિ', 'દેવદાસ', 'નિંદગો', 'કોકર', 'વિદ્યાપતિ' વગેરે સુંદર કિલ્લો આપી. આ જ વખતે પ્રભાત કિલ્લો કંપનીનાં ચિત્રો લોકોમાં ખૂબ પ્રખ્યાત થયાં. આ કિલ્લોમાં, ગોપાલકૃષ્ણ 'સંત તુકારામ', 'સંત જ્ઞાનેશ્વર', 'હુનિયા ન માને', 'આઠમી', વગેરે કિલ્લો ઉત્તમ કોટિની હતી. આ વેળા મીણ પણ કેટલીક ઉત્તમ કિલ્લો રજૂ થઈ જેમાંની 'સંત તુલસીદાસ', 'દોકર', 'નરસી ભગત', 'પૂર્ણિમા', 'પૂકાર', 'સિકંદર', 'ખલનથી' વગેરે સરસ કિલ્લો હતી હિંદનું પ્રથમ રંગીન ચિત્ર 'સેરંધ્રી' બનાવાયું હતું; પરંતુ તેના રંગો જર્મનીમાં પૂરાયા હતા. ઈન્ડિયનચલન 'કીસાન કન્યા' જ પ્રથમ રંગીન ચિત્ર હતું, ને હિંદમાં બનાવાયું. ૧૯૩૬ માં હિંદી કિલ્લો ઉદ્યોગને રમત મહોત્સવ યુનિયન કોંગ્રેસ અને પ્રસાર ભરીને ઉજવવામાં આવ્યો. ૧૯૪૦માં હિંદમાં બનેલી પ્રથમ અંગ્રેજી કિલ્લો 'રાજનંદી' રજૂ થઈ અને અમેરિકામાં રજૂ કરાતાં ત્યાં પણ એ કિલ્લો સફળ થઈ. આ કિલ્લોમાં ઉત્તમ કિલ્લો વિવેના પત્રકારોના અભિપ્રાય અનુજ ૧૯૩૭માં 'વિદ્યાપતિ' ૧૯૩૮ માં 'અધિકાર', ૧૯૩૯ માં 'જીવનનેશ', ૧૯૪૦ માં 'ઘોરત' અને ૧૯૪૧ માં 'પ્રતિજ્ઞાતિ' (ન્યૂ થીએટર્સ) ઉત્તમ કિલ્લો છે.

અગ્રગણ્ય હિંદી રટુડિયો—

મુંબઈ

ગોાએ રોહીડ, પ્રકાર પીકચર્સ, મિનર્વા સુવીટોન, રણજીત સુવીટોન, અને પીકચર્સ, ફિમીસ્ટાન, મહેબુબ રટુડિયો, કારકાર રટુડિયો.

લાહોર

પંજોશી આટ' પિકચર, પ્રધાન પિકચર, શોરી પિકચર્સ.

પુના

પ્રભાત કિલ્લો કું., સરસ્વતી સીનેટોન.

મદ્રાસ

ભારત સુવીટોન, જય કિલ્લસ.

કલકત્તા

ભારત લક્ષ્મી પિકચર્સ, હર સુવીટોન, ન્યૂ થીએટર્સ, હરદ હડીઆ કિલ્લો.

અલચિત્રેનાં ૧૯૩૬ નાં શ્રેષ્ઠ નટ-નટીઓ—
કલકત્તામાં 'ઑરિયેન્ટ' પત્રે કરેલી મતગણતરી પ્રમાણે નીચે સુચન થતો મળ્યા છે. આ ગણતરીમાં ૧૦,૧૭૦ અલિ-ઓએ ભાગ લીધો હતો.

લીલા કેસાઇ	૧,૮૫૬
દેવિકારાણી	૧,૫૮૬
કાનનબાલા	૧,૩૩૨
સચિત્રદેવી	૪,૪૭૭
શાન્તાઆપ્ટે	૪,૩૦૧
નસીમ	૩,૪૩૫
સાધનાબોઝ	૩,૩૧૪
સામગલ	૩,૦૦૨
પહાડીસન્યાલ	૨,૧૦૫
મોતીલાલ	૧,૩૧૮
પંકજમલિક	૧,૦૪૧
અરોહકુમાર	૭૮૫
સુરેન્દ્ર	૭૦૫
સોરાબમોદી	૧૫૮

લીલા કેસાઇ નૃત્યમાં, દેવિકારાણી અભિનયમાં, કાનનબાલા સંગીતમાં અને નસીમ સોન્ડથ માટે શ્રેષ્ઠ ઠર્યા છે. સામગલ સંગીત માટે પુરુષ-અભિનેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ ઠર્યા છે. સચિત્રદેવી, શાન્તા આપ્ટે, પંકજમલિક વગેરે બીજા નંબરે આવે છે. આ મતગણતરી માટે લગભગ ૮૩ નામો રજૂ થયાં હતાં.

હિંદી સીનેમાયુદ્ધોની સંખ્યા નીચે સુચન હતી—

૧૯૨૧	૧૨૧
૧૯૨૩	૧૪૮
૧૯૨૫	૨૨૬
૧૯૨૭	૨૨૬
૧૯૨૯	૩૩૬
૧૯૩૧	૪૧૬
૧૯૩૩	૫૮૧
૧૯૩૫	૧૧૦
૧૯૩૭	૬૧૦
૧૯૩૯	૧,૨૧૫
૧૯૪૧	૧,૫૩૫

હિંદીમાં રજૂ થયેલી ફિક્ષોની સંખ્યા નીચે સુચન છે.

	હિંદી	પરદેશી
૧૯૩૫	૩૩૮	૧,૮૧૩
૧૯૩૬	૩૩૬	૧,૮૨૪
૧૯૩૭	૨૪૪	૧,૫૭૬
૧૯૩૮	૭૮	૧,૧૦૩
૧૯૩૯	૧૪૬	૮૬૬
૧૯૪૦	૧૬૨	૮૦૫

હાલમાં બહાર પડેલાં ચિત્રોમાં પ્રકાશન : 'ભરત મિલાપ' અને 'રામરામ', રણછત્તુ 'તાનસેન', પંચોક્ષી 'ખાનદાન', પ્રધાન 'દાસી', પ્રભાત 'રામશાસ્ત્રી', રાજકમલ 'રાકુતલા', મહેબુબ 'નકશા', વગેરે શ્રેષ્ઠ કલા શાકા. પ્રથમ ફિક્ષોની લંબાઈ 'કાં' ખાસ ધ્યાન નહોતું, હવે સરકારે ફિક્ષોની લંબાઈ ૧૧,૦૦૦ ફીટની નિયત કરી છે અને ફેલરની ૪૦૦ ફીટ લંબાઈ નક્કી થઈ છે.

હિંદી સીનેમા વિષે નીચેની વિગતો ખાસ જાણવા જેવી છે—

હિંદી અથવા પરદેશી ફિક્ષો ભોજપા
પ્રેક્ષકોની વાર્ષિક સંખ્યા ૧૪,૭૩,૬૭,૦૦૦
હિંદીમાં કાચથી ચીમકારેલી સંખ્યા ૧,૧૩૬
ફરતાં તથા પ્રાસંગિક સીનેમાની સંખ્યા ૪૦૦
દર 'શી' વખતે બેસવાની સગવડ ૬,૩૨,૫૦૦
પરદેશી ફિક્ષોના આશ્રયદાતા ૨,૧૫,૬૧,૧૦૦
આ સીનેમાની વાર્ષિક કુલ આવક રૂ. ૩,૧૨,૮૮,૦૦૦
હિંદી ફિક્ષોમાંથી " ૨,૬૨,૦૦,૦૦૦
પરદેશી ફિક્ષોમાંથી " ૭૦,૦૦,૦૦૦
પરદેશી ફિક્ષો
'કીચૂડીયુદ્ધ'નો હીસ્સો " ૪૨,૦૦,૦૦૦
વધારાના નફોના કર બાદ કરતાં

ફિક્ષો ઉદ્યોગ પર વાર્ષિક કર " ૧,૨૬,૦૦,૦૦૦ થી વધારે
અત્યારે ફિક્ષોઉદ્યોગની પ્રગતિ રૂપાંતર ગઈ છે. એટલે કારણ હિંદીમાં કાચી ફિક્ષોની તંગી છે. હિંદીમાં કાચી ફિક્ષો બનતી ન હોવાથી તે પરદેશથી લાવવી પડે છે. અત્યારે યુદ્ધનો સમય હોવાથી તે લાવી શકાય તેમ નથી. બીજી વાત ફિક્ષો ઉત્પાદકો વચ્ચેનાં વેરો છે. ત્રીજું કારણ જરાય મહેનત લીધા વિના કે બુદ્ધિ ચલાવ્યા વિના જેમ ફાવે તેમ ફિક્ષો બનાવી રજૂ કરી દેતા આવણા ડીરેક્ટરો છે.

આબકાલ બાળકો અને ફિક્ષો વિષે ખુબ ચર્ચા ચાલી રહી છે. બાળકો માટે જુદી ફિક્ષો બનાવવી જોઈએ કારણ કે આબકાલ રજૂ થતી ફિક્ષો બાળકોના કુમળા મન પર ખુબ ભયંકર અસર કરે છે અને બાળકોએ આપણા બલિયના નાગરિકો છે, માટે એમને નિર્દોષ મનોરંજન બોધ અને શિક્ષણ આપતાં સ્વચ્છ ચિત્રો તૈયાર કરવા ખાસ જરૂર છે. સારા, કુશળ અને બાળમાનસને અલ્પાસ કર્યા હોય એવાઓને આ કામ સોંપાઈ જાય. બીજા દેશોમાં બાળકો માટે ખુબ સરસ ફિક્ષો તૈયાર કરાય છે. આપણા દેશમાં પણ બાળકો માટેની સુંદર ફિક્ષો તૈયાર કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. આ માટે આપણું બાલસાહિત્ય એમાં ખુબ ઉપયોગી થઈ પડશે. કેટલીય પરિસ્થિતિઓ ફિક્ષોરૂપે ઉતારી શકાશે. કેટલીય સાહસકથાઓ અને કાવ્યકાવ્યો ફિક્ષોરૂપે બાળકો સમક્ષ મૂકી શકાય.

અત્યારે લોકપ્રિય નટોમાં અરોહકુમાર, પંચોક્ષી, સામગલ, પહાડી સન્યાલ, જગદીશ, પી. બક્ષા, મોતીલાલ, સુરેન્દ્ર, ઉદાસ, પ્રેમઅદીશ, શાહુ મોહક, ચાલી, ધર્મલાલ, ઉમાકાન્ત, વગેરે છે, આરે નટીઓમાં કાનનબાલા, ફગમિટે, લીલાકેસાઇ, શાંતા આપ્ટે, વનમાલા, લીલા ચીટનીસ, પુરશીક, રેણુકા, નીના, રમેલા, વાસંતી, રેવીકારાણી, સુમતાક્ષાંતિ, સાધના બોઝ, નસીમ, નરગીઝ, મનોરમા વગેરે છે.

વિદેશી ફિક્ષો ઉદ્યોગની કેટલીક વિગતો નીચે સુચન છે.

અગ્રગણ્ય વિદેશી ઉત્પાદકો

યુનિવર્સલ (યુ. ટી. આ.)
વેરમાઉન્ડ (")

વોર્નર પ્રથર્સ (યુ. સ્ટે. ઓ.)	
મેટ્રો ગોલ્ડવિન મેયર (")	
ટેન્ડીએથ સેન્ચુરી શેક્સ (")	
કોલ્બીઆ (")	
યુનાઇટેડ આર્ટિસ્ટ્સ (")	

પરદેશી ફિલ્મરેકૉર્ડોના પગારો-(દર અઠવાડિયે)

	પૌંડ	વાલેસ ગેરિ	પૌંડ
ગ્રેટા ગાર્બો	૧,૮૦૦	વિલિયમ પોવેલ	૧,૦૦૦
નિલ રોબર્ટ્સ	૧,૫૦૦	લેન કંકર્ડ	૮૦૦
મોરિસ રોવેલિયર	૧,૫૦૦	જેનેટ ગોનર	૭૫૦
કોન્સ્ટેન્સ બેનેટ	૧,૪૦૦	એડવર્ડ ઇ. રૅબિન્સન	૬૦૦
રીચર્ડ બાર્થોમેસ	૧,૨૦૦	જેમ્સ ક્રેગ	૫૬૦
નોર્મા શોર	૧,૨૦૦	ગેરિ કુપર	૨૬૦
એન હાર્ડિંગ	૧,૨૦૦	વોરન વિલ્કીન્સન	૨૫૦

૧૯૪૦ માં દુનિયાભરમાં દર અઠવાડિયે ૨૩,૦૦,૦૦,૦૦૦ લોહિા ચલચિત્રગ્રહમાં હાજરી આપતાં હતાં. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં સરેરાશ પ્રવેશ ફી ૨૪ સેન્ટ છે, આખા જગતમાં ૧૬૩૬માં ૬૬,૧૫૩ સીનેમા થીએટરો હતાં, તે પૈકી અમેરિકામાં ૧૬,૬૪૫, યુરોપમાં ૩૫,૬૬૪, ફ્રે પૂર્વમાં ૬૫,૬૮, લેટિન અમેરિકામાં ૫,૪૦૩ થેનેકામાં ૧,૨૪૬ તથા નળકના પૂર્વમાં ૬૬૮ હતાં. અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં દર ૧૨ રહેવાશીઓ દીઠ ચલચિત્રગ્રહની એક બેઠક છે. દર ૮,૦૦૦ રહેવાશીઓ એક થીએટર છે.

આપણે શીલ્પ ઉદ્યોગ હલ વિદેશી ફિલ્મ ઉદ્યોગ નેટલો વિકાસ પામી શક્યો નથી, શીલ્પ ઉદ્યોગના વિકાસ માટે શાસ્ત્રીય શીને ચોખ્ખાઓ ધડીને તે યુજ્ય શાસ્ત્રીય થીતે પ્રયત્નો કરાય તો આપણે આ ઉદ્યોગ યુજ્ય ફાલીફૂલી શકે.

સીમેન્ટ : સીમેન્ટનો ઉદ્યોગ હિંદમાં થોડાં જ વર્ષો

થયા પીલ્યો છે. ૧૮૩૭માં જ્યારે સર્વ સીમેન્ટ કંપનીઓ એક તંત્ર નીચે એસોસિએટેડ સીમેન્ટ કંપનીમાં એકત્ર થઇ ત્યારથી એ ઉદ્યોગ હિંદમાં ખરેખર સારી રીતિમાં આન્યો છે. હમણાં લગભગ ૧૨ કરોડ રૂપિયાની મૂડી એ ઉદ્યોગમાં રોકાય છે. આ ઉદ્યોગના વિકાસ સાથે હિંદમાં સીમેન્ટનો ખપ પણ વધતો જ ન્થ છે. હમણાં લગભગ ૨૦ લાખ ટન સીમેન્ટ હિંદમાં ખપે છે. હવે તો સ્થાપત્યો, રેલ્વે અને સરકારી બાંધકામોમાં પણ યુજ્ય સીમેન્ટ વપરાય છે. આખા એસિયામાં (કદાચ જાપાન સિવાય) હિંદ સીમેન્ટ બનાવવા માટે મોટામાં મોટો દેશ છે. સીમેન્ટ બનાવવા માટે હિંદનો નંબર જગતમાં નંબરો છે.

ચાકનો પથ્થર, કોલસો વગેરે ન્યાં યુજ્ય હોય ત્યાં સીમેન્ટ બની શકે છે. આ સરસમાં સરસ યુતો છે જ્યે ત્યારે પોલાક કરતાં પણ કઠણ બને છે. ઇ. સ. ૧૯૨૫થી ૧૯૩૦ની વચ્ચે સીમેન્ટનાં ઘણાં કારખાનાંઓ ઉભાં કરવામાં આન્યાં હતાં. ઉદ્યોગપતિઓમાં કારખાનાંઓ ઉભાં કરવાની હરીફાઇ થઈ પડી હતી. હિંદમાં ભૌગોલિક સ્થિતિ ભેચા તપાસ્યા સિવાય કેટલાંય કારખાનાં ઉભાં થયાં હતાં. હરીફાઈ અને પરસ્પર તાણાતાણીથી આ ઉદ્યોગ ભયમાં આવી પડ્યો. છેવટે બધી કંપનીઓ એક તંત્ર નીચે થઇને સીમેન્ટ માર્કેટિંગ કંપની અસ્તિત્વમાં આવી.

આમાં ફાઇવો જીઆઈઆઈ ઈન્ડિયન સિમેન્ટ કંપનીઓ આ પછી આ ઉદ્યોગની પ્રગતિ ચાલુ રહી છે.

એક તંત્ર નીચે કાચ કરવાથી પેદાશમાં વધારો, માલમાં સુધારો, ખર્ચમાં ઘટાડો, નૂતનાં ફાયદા અને યોડી હરીફાઇના અભાવને લઇને માલ સસ્તો વેચવાનું બની શક્યું. આથી પરદેશીઓ માલની આયાત ઘટતી ગઇ. ૧૯૩૦-૩૧માં સીમેન્ટનો ખપ ૬૧ લાખ હતો, જે ૧૯૩૫-૩૬માં ૬૧ લાખ ટન થયો. ઝૂંબડામાં લાખ દર ટને શ. પરમા ચાલતો હતો તે ઘટાડીને શ. ૪૦ થયો. ૧૯૩૦-૩૧માં પરદેશી ૭૫,૮૦૦ ટન સીમેન્ટની આયાતની થઇ હતી, ૧૯૩૫-૩૬માં ૪૪,૬૦૦ ટન અને ૧૯૩૮-૩૯માં ૨૧,૨૧૪ ટન નેટલો આયાત થઇ હતી. ૧૯૩૬-૪૦માં માત્ર ૧૧,૦૦૦ ટન અને ૧૯૪૦-૪૧માં ૫,૦૦૦ ટન સીમેન્ટ આયાત થઇ હતી.

હાથીઆનાં કારખાનાં, એસોસિએટેડ સીમેન્ટ કંપનીનાં કારખાનાં અને આસામનાં કારખાનાંના માલ હવે એક તંત્ર નીચે વેચવાની શરૂઆત થઈ ચુકી છે. સંપર્શી આ કારખાનાંઓની પેદાશ અને નેશ હવે યુજ્ય વધ્યાં છે. કારખાનાંઓની કુલ પેદાશ ૨૦ લાખ ટન ઉપર થાય છે. તેમના મોટા ભાગ સરકારી યુદ્ધનાં બાંધકામો માટે જ વપરાઈ ન્થ છે. યુદ્ધ પછી આ ઉદ્યોગને પૂરી રીતે વિકસાવી શકારો.

સ્વર્ગસ્થ એડ. ઈ. દીનશાના પ્રયત્નથી એ ઉદ્યોગ યોગ્ય સંગઠન પણ થતું ન્થ છે. રસ્તાઓ, ધરો, પુલો, અગાસીઓ, વગેરે અનેક જરૂરીયાતોમાં સીમેન્ટનો ઉપયોગ મોટો પ્રમાણમાં થાય છે. કાચ યુદ્ધનો સમય હોવાથી સેન્યો માટે રહેવાનાં સ્થાનો અને બીજાં ઝૂલો બાંધવા માટે સરકારને સીમેન્ટનો મોટો જથ્થો જોઇએ છે. એટલે પ્રભ માટે સીમેન્ટ જલુ જોશીદા પ્રમાણમાં વધે છે. એટલે પ્રભમાં એની યુજ્ય અછત છે. દર વર્ષે હાજી ટન સીમેન્ટ સરકારી બાંધકામમાં જોઇએ છે. હિંદમાં સીમેન્ટ માટેનાં ટ્રાન્સોની તથા કાચાં કામોની યુજ્ય વિપુલતા છે. હિંદમાં બનાવેલ સીમેન્ટ હિંદની ૬૦ ટકા ઉપરાંત જરૂરીયાતો પૂરી પાડે છે. હલુ નવાં નવાં કારખાનાં શરૂ થતાં જ ન્થ છે. હિંદીઓમાં એક મોટું ક્ષણ છે અને તે સખત અને અણછાનતી હરીફાઈ. નવા નવા ઉદ્યોગોમાં કંપનાવતા નથી, પણ જુના ઉદ્યોગોમાં જ ભારે ફરીફાઈ થાય છે. પરિણામે યુજ્ય મોટું ટુકશાન થાય છે અને એ ઉદ્યોગનો વિકાસ કરી શકાતો નથી. જો કે સીમેન્ટનો ઉદ્યોગ હમણાં સારો પીલ્યો છે; પરંતુ એને હલ વધારે વિકસાવવાની ખાસ જરૂર છે.

સુએઝની નહેર : આ નહેર લગભગ

સો માઇલ લાંબી છે. ૧૮૬૬ માં આ નહેર બાંધવામાં આવી હતી. આ નહેર જુમ્મય સમુદ્ર અને રાતા સમુદ્રને જોડે છે. તેને ઉત્તર છેડે જુમ્મય સમુદ્રને કિનારે 'પોર્ટ' સેયક જઈર આવેલું છે, દક્ષિણ છેડે સુએઝના અખાત ઉપર સુએઝ જઈર છે. ડ. લેસેપ્સ નામના એક દેન્ય ઇબ્નેરે તે બાંધી હતી.

આ નહેરમાંથી ૧૬૩૨ માં ૨,૪૬,૦૪૧ ટોન્સનરે પસાર થયાં હતાં. ૧૯૩૪ માં ૫,૬૬૨ સ્ટીમરો લગભગ ૩૧,૭૫૦ ટનની તેમાંથી પસાર થઇ હતી અને એની પેદાશ સુએઝ નહેર સમિતિને ૮૫,૬૫,૪૧,૦૦૦ ફાંકની થઇ હતી. સુએઝ-નહેર સમિતિ પ્રથમ

પરિસમાં રહેતી હતી, પણ પાછળથી યુદ્ધને અંગે તેને લ'કનમાં આવવું પડ્યું. પ્રથમ અંગ્રેજોએ એ નહેરની પદાશમાં જરાય હીસ્સો રાખ્યો નહોતો; પરંતુ ઇંગ્લિંતના ઇસ્તાબલ પાસાએ મુખ્ય ક'પનીનાં કેટલાંક શહેરો વેચવા કાઢ્યાં, એટલે બ્રિટને તે ખરીદી લીધાં અને ત્યારથી એની પદાશમાં બ્રિટનને અધિક હીસ્સો મળે છે. આ નહેરમાંથી પસાર થનાર રીમરોમાં મોટા ભાગે રીમરો બ્રિટનની જ હોય છે.

મુખ્ય : આ ઝાડ ખાસ કરીને મલબારમાં વધારે થાય છે. ચ'કનને બારીક અને કાળાં રંગનાં ફુલ આવે છે. આ ઝાડ જૂનું થાય એટલે તે કાપી તેના ટુકડા કરી જમીનમાં દાટી રખાય છે. કેટલાક દિવસપછી તેને બહાર કાઢવામાં આવે છે. ચ'કનના કંકડા ખૂબ ઉપયોગી છે. એના પ'ખા, કરડીઆ, પેડીઓ વગેરે અનેક વસ્તુઓ બનાવાય છે. એનું તેલ પણ બનાવાય છે. એને ચ'કની અત્તર કહેવાય છે. ચ'કન ત્રણ ભતનાં હોય છે- ઘોણું, રાતું, અને પીણું. રાતા ચ'કનનું લાકડું પૌષ્ટિક મનાય છે. સોાનમાં કંકડ લાવવાને તેમ જ માથું દુઃખનું હોય તો ઘોણું ચ'કન ચોપડનું સા' છે. પિત્તના ઝાડો થતો હોય તો ઘોણા ચ'કનનું લાકડું ધસીને પાડું અને ઝાડામાં લોહી આવતું હોય તો રાતું ચ'કન ધસી તેમાં મેળવવું અને પિત્ત તથા શ્વિર બ'ને જતાં હોય તો બ'ને ચ'કન ધસીને ચોપડમાં લોહીની ઉલ્કા બાદી રોગોમાં રાતા ચ'કનને દૂધમાં ધસીને આપવું ગુણકારક છે.

સુરોખાર : અંગ્રેજોમાં એને 'નાઇટ્રોસોલ્ટ' કહે છે. જે માટીમાં લૂણ (એક પ્રકારના ખાર) ઘણો હોય છે, એવી માટીમાંથી સુરોખાર તૈયાર થાય છે. ઘણા કામમાં સુરોખારનો મોટો પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય છે. સુરોખારને શુદ્ધ કરવા હોય તો તેને પાણીમાં ગાળી નાંખીને અને ઘોડી વાર એક જ રાખવો. ઘોડી વારે એના ગાંગડા તૈયાર થાય, ત્યારે એને કાઢી લેવો. સંયુક્ત પ્રાંતમાં કાનપુર, અલ્હાબાદ, ગાઝીપુર અને બનાસમાં સુરોખાર બનાવાય છે. બિહારના ગયા, સારન, તિરહુર અને ચમપારનમાં પણ આ ખાર બનાવાય છે. હવા તરીકે સુરોખાર ખૂબ ઉપયોગી છે. અછળ' કે મ'દાગિ માટે, શુદ્ધ સુરોખાર ૧૬ તોલા અને ફેટકડી ૪ તોલા એ બન્ને મેળવી તેનું ચૂણું બનાવવું. પછી લોહાની કંકાઈમાં તેને ધોમા તાપે ગરમ કરવું. જ્યારે ચૂણું એકરસ બની જાય ત્યારે કંકાઈ ઉતારી કંકાઈથી એ હવાને કંકાઈમાં ફેલાવી દેવી. ઘોડા વખતમાં તે હવા સ્કાઈ બધ એટલે તેની ૫૫'ટી ઉમેડી લેવી; પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે હવાવાળી કંકાઈમાં પાણીનું ટીપું પડતું ન જોઈએ. કારણ કે પાણી અડનાં જ મોટેા અવાજ થઈ કંકાઈ ફાટી જશે. આ ઓપધી ભોજન પછી દિવસમાં બે વખત ૩ થી ૬ રતી સુધી પાણી સાથે આપવી, જેથી અછળ' મટી જાય છે. શરીર-માંની ગરમી ઉપર, સુરોખાર ઊંચામાં આપવો સારો છે. વાળા ઉપર, ત્રણ માસા સુરોખાર ઊંચામાં નાંખી ત્રણ દિવસ પાવો. બહુ નબળા શરીરવાળાને સુરોખાર આપવો નહિ, કારણ કે-સુરોખારના સેવનથી જ્ઞાનવંતુઓ નિર્જળ થાય છે. તાવમાં ધસીને લાવવા માટે કેટલાક ડોક્ટરો સુરોખારના ઉપયોગ કરે છે. સુરોખારને તપાવી તેની ખતરી કરી જવખાર તરીકે બલ્કરમાં વેચાય છે, પણ ખરી રીતે તે જવખાર હોતો નથી. આમ સુરો-ખાર એ એક ઉત્તમ પ્રકારની હવા પથ્થ છે.

સૂર્યમાળા : સૂર્ય સ્થીર છે. સૂર્યની આસપાસ અગણિત નાના મોટા ગ્રહો દિવસરાત ફર્યા જ કરે છે. આપણે એના પર રહીએ છીએ, એ પૃથ્વી પણ એક ગ્રહ છે. બીજા મોટા તારા આપણે બધાં જ છીએ, તે પણ ગ્રહો જ છે. આપણે જે મંગળ ગ્રહ પર વસતા હોઈએ તો આપણને પૃથ્વી એક તારા જેવી દેખાય બધાય ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ જ ફરે છે, પણ ફરેકની ગતિ સરખી નથી. આપણી પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ એક વર્ષમાં ફરી રહે છે. આપણી પૃથ્વી અને સૂર્ય વચ્ચેનું અંતર ૬,૩૦,૦૦,૦૦૦ માઇલ જેટલું છે. ધ્રુવ અને શુક ગ્રહો પૃથ્વી કરતાં સૂર્યની વધારે નજીક અને બ્રહ્મરપતિ, શનિ, યુરેનસ, નેપ્ચ્યુન અને મંગળ સૂર્યથી પૃથ્વી કરતાં વધારે દૂર છે. ચંદ્ર એ પૃથ્વીનો ઉપગ્રહ છે. બ્રહ્મરપતિને ચાર, શનિને આઠ અને નેપ્ચ્યુનને એક ઉપગ્રહ છે. ચંદ્ર પૃથ્વીથી બે લાખ ચાળીસ હજાર માઇલ દૂર છે. સૂર્યના કદની સરખામણીમાં પૃથ્વીનું કદ બહુ જ નાનું કહી શકાય.

આપણે ફરેજી સૂર્યને પૂર્વમાં ઉગતો અને પશ્ચિમમાં આથમતો જોઈએ છીએ; પરંતુ ખરી રીતે જોતાં સૂર્ય પૃથ્વીની આસપાસ ફરતો નથી, પણ પૃથ્વી પોતાની ધરી પર ફરે છે અને તે રજ કલાકમાં એક ફેરો પૂરો કરે છે. વળી પૃથ્વી તેની ધરી પર ફરે છે, એટલે દિવસ અને રાત થાય છે અને સૂર્ય તરફ પૃથ્વીનો જે ભાગ હોય ત્યાં દિવસ અને જે ભાગ તરફ સૂર્ય ન હોય ત્યાં રાત્રી કહેવાય છે.

આપણે જે તારાઓ જોઈએ છીએ, તે આપણી પૃથ્વી કરતાં પણ મોટા હોય છે; જેમાંના કેટલાક તો સૂર્ય કરતાં પણ મોટા હોય છે; પરંતુ એ આપણાથી એટલા દૂર છે કે આપણે તેને નાના કદના જોઈએ છીએ. આ તારાઓ સૂર્યમાળામાં નથી.

સૂર્યમુખી : સૂર્યમુખીના છાંડ ગમે તે ઠંડાણે ઉગાડી શકાય છે. તેને વાંચ્યા પછી તે ચાર મહિનામાં તૈયાર થાય છે. એનાં ફૂલો પીળા રંગનાં હોય છે. તેના મધ્ય ભાગમાં કિન્નરક કોષ હોય છે. તેની વચ્ચે બીજ હોય છે. ઉત્તમ વર્ગનાં ઝાડને ૪૦ સુધી ફૂલ આવે છે. અંધક ફૂલમાં ઓઝામાં ઓઝાં ૫૦ અને વધારેમાં વધારે ૮૦૦ બીજ હોય છે.

આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પણ આ છાંડ ઉપયોગી છે. તેનું ચુખ સૂર્ય જેમ જેમ ફરે છે તેમ તેમ ફરતું રહે છે, એ માટે તેને આદિત્યલકત પણ કહેવાય છે. પાણીવાળી, ભેજવાળી, બ'ધી-આર, વગેરે જમીન રોગના ધર રૂપ હોય છે. આવાં રથોએ રોગો અટકાવવા આ છાંડ ઉગાડવામાં આવે તો તેથી રોગો ફેલાય નહિ.

તેનાં બીયાંનું તેલ અત્યંત ઉપયોગી છે. એ તેલમાં કોઇ પણ પ્રકારની દુર્ગંધ કે તીવ્ર વાસ હોતી નથી. આ તેલ ચિત્રકામ માટે બનાવવામાં આવતા રંગોમાં પણ ખાસ ઉપયોગી નીવડે છે. આ છાંડ આરોગ્ય સાચવવા માટે ખાસ ઉપયોગી હોવાથી ફરેકે બની શકે તો તેના ૬ કે ૭ છાંડો પોતાના ધર સમીપ વાવવા જોઈએ.

એનાં ફૂલોને 'સૂર્યકમળ' પણ કહેવાય છે. આ છાંડ હવાના કામમાં પણ વપરાય છે. બૃત્તજવર ઉપર સૂર્યમુખીનાં ચુખ કાનમાં બાંધવાં. પ્રસૂતિ જલદી થવા માટે સૂર્ય ફૂલનાં ચુખ ચોટલે બાંધવાં. ઝાકરાના પેટના ભાર ઉપર સૂર્યફૂલનો રસ દશ ટીપાં સુધી

શક્તિ અનુસાર દૂધમાં આપા. પેડું કુલેલું હોય તો આંગળી જેવડી બારીક ઊંઘની નળી લઇ તે નળીમાં સૂર્યકુલવડું વસેગાળ ચુલ્લું ભરવું અને તે નળીનું એક છેડાં મોં મળદારમાં ધાલી બીજ મૂકે ભરતી કુકડું. એટલે એકપદ રોમ ઉપર પહેલે છે અને રોગ નીકળી જાય છે. બીજીના વિષ ઉપર સૂર્યકુલનાં પાંદડાંનું નસ્ય આપવું અને હોપ કરવો. જુલાળ માટે સૂર્યકુલના તેલનું કુંડી ઉપર ટપકું પાડવું અને જુલાળ બંધ થવા એ તેલ વાંસા નાં ઢાકાં ઉપર ચોપડવું.

આ સિવાય બીજા દવાઓમાં પણ સૂર્યકુળની વપરાય છે.

સૂઠ : સૂઠ એ એક અમુલ્ય ઔષધ છે. લીલી સૂઠને આડ કહે છે. સુકાયા પછી તેને સૂઠ કહેવાય છે. એના ઊંડાં એક હાથ જેટલા ઊંચા હોય છે. સૂઠનું તેલ પણ નીકળે છે. મદ્રાસ, જમ્મૈકા અને બંગાળા વગેરે રથોગાંચી પુષ્કળ સૂઠ અહીં આવે છે. આડ સૂઠ કરતાં સોમ્ય છે. એ ભત ભતનાં દરદા પર દવા તરીકે અકસરી નીવડે છે. એના રસ કાઢી તેમાં પાણી નાંખવું. પછી સાકર નાળી પાક કરવો. એમાં કેસર એલચી, જયફળ, જલ્ડી અને લવંગ નાંખી તે ભરી રાખવો. આ પાકને આઠાપાક કહે છે. આ પાક અકસરી, ધાસ અને બીજાં કેટલાંય દરદા મટાડે છે. કાઢીને મૂર્છા અથવા વાયુને ઝાટકો આવે તો સૂઠ ઘસીને અનન કરવું. પક્ષાઘાત હોય તો ગાયનું ઘી રત તોલા લઇ તેમાં સૂઠનું ચુલ્લું રત તોલા નાંખવું. પછી ડોલેલી લસણની કળીઓ ૨૮ તોલા તેમાં નાંખી જરોજિ બળ વગેરે જોઈ ચોચ લાગે તેટલું આપવું. એથી પક્ષાઘાત નાશ પામે છે. હંતશળ હોય તો સૂઠની બૂખી ૧ લાગ અને ફટકડી ૨ લાગ એકડી કરી દિવસમાં ૨-૩ વખત દત્તે ઘસવી એટલે જલદી શ્વળ બંધ થઇ જાય છે. બીજાં ફાટ માટે ૧ તોલા સૂઠની બારીક બૂખી કરી, એક વાસણ દેવતા પર મૂકી, તેમાં બે તોલા સુધી ઘી નાંખવું. તે ઘી સાથે તાપ્ય પછી તેમાં આ સૂઠની બૂખી નાળી લાલ થાય ત્યાં સુધી તળવી અને ૧ તોલા જોળ, ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી તે પાણી તેમાં નાંખવું. પાણી બળી જઇ શીરા જેવું થાય ત્યાં સુધી અથવા કુદું થાય ત્યાં સુધી હલાવતા રહેવું અને દરરોજ પ્રાતઃકાળે એક વખત ૧૪ દિવસ આપવું. આ સિવાય સૂઠ બીજાં અમુલ્ય ઉપયોગમાં આવે છે.

સોતું : સર્વ ધાતુઓમાં આ ધાતુ કિંમતી છે. પહેલાં હિં, યુરોપ અને અમેરિકામાં ઝોલાવતા પ્રમાણમાં ખાણોમાંથી આ ધાતુ મળી આવતી હતી; પરંતુ હમણાં કેલીફોર્નિયા અને ઓરિજોનીઓમાં સોનાની મોટી ખાણો મળી છે. કેઈપલ ધાતુનાં પતરાં કરતાં સોનાના પતરાં નીચામાં નીચાં બની શકે છે. જૂના વખતથી જ આપણા દેશમાં એના મોટા પ્રમાણમાં ઘરેણા તરીકે ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. મોટા મોટા રાજા બાદશાહો અને ધનવાનો પ્રથમ સોનાનાં વાસણો અને બીજા વસ્તુઓ વાપરતા હતા.

હિંદમાં મહેસુર અને હેઢાખાદ (નિઝામ)ની ખાણોમાંથી સોતું મળી આવે છે; પરંતુ સોતું સૌથી વધારે પ્રમાણમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના ટ્રાન્સવાલની ખાણોમાંથી મળી આવે છે. હિંદમાં સોનાની પેદાશ બ્રિટિશ કંપનીઓ ન કરે છે. નીચે પ્રમાણે પેદાશ થઇ હતી.

૧૯૧૧ દેશમાં (આંસમાં ચા તો.) કિંમત (પૌંડમાં)

૧૯૩૧	૩,૩૦,૪૮૮.૮	૧૫,૪૦,૮૮૫
૧૯૩૨	૩,૨૬,૧૮૧.૧	૧૬,૦૧,૧૨૩
૧૯૩૩	૩,૩૧,૧૦૮.૩	૨૦,૭૮,૨૦૧
૧૯૩૪	૩,૨૩,૧૪૨.૦	૨૨,૦૦,૮૩૨
૧૯૩૫	૩,૨૦,૬૫૨.૫	૨૨,૮૫,૪૮૮
૧૯૩૬	૩,૩૩,૩૮૫.૮	૨૩,૦૦,૬૩૩
૧૯૩૭	૩,૩૧,૭૪૮.૨	૧૨,૬૧,૭૭૭

સોનાના ઉપયોગ આપણા દેશમાં અત્યારે મોટા પ્રમાણમાં ઘરેણાં માટે જ થાય છે. એ સિવાય સોનાનાં વાસણો પણ ધનવાનો અને રાજકુટુંબો વાપરે છે. સોનાની ભદ્રમ બનાવાય છે. જે દવાઓમાં કામ આવે છે. અત્યારે જગતના સોનાના ૭૫ ટકા જેટલું સોતું અમેરિકામાં જ છે.

સોપારી : સોપારીના ઉપયોગ આપણે ત્યાં મોટા ભાગે સુખવાસ તરીકે જ થાય છે. સોપારીનાં ઝાંઢ ત્રીસ-ચાલીસ હાથ જેટલાં ઊંચાં હોય છે. સહારા પર્વતના સર્વ દેશોમાં એના ઝાંઢ થાય છે; પરંતુ મગધોર, કાશીન, તાલચેરી, હુણી, ગોઆતક, વસઇ અને શ્રીવર્ધન જેવાં કેટલાંય જુગ મોટા પ્રમાણમાં સોપારી થાય છે. શ્રીવર્ધનની સોપારી રંગે ધોળી હોય છે. તે ખાવામાં ખુબ સ્વાદિષ્ટ હોય છે. સોપારીનાં ઝાંઢ ચીકણાં હોય છે. સોપારી ડોલી બાંધવાથી રાત્રી સોપારી બને છે બાંધ્યા વિના ડોલી સૂકવેલી હોય તે સોપારી સ્ફેદ બને છે, અને કુમળી સોપારી બાંધવાથી ચીકણી સોપારી થાય છે. સોપારી એકલી અથવા પાનમાં નાળી ખવાય છે. સોપારી તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચીકણો હોય છે. તે રસ લાકડાં-એને અને વડાણેને ચોપડાય છે. સોપારી બાંધ્યા પછી જે પાણી રહે છે, તેને ઉકાળીને ગડો બનાવાય છે તેને સોપારીનાં કુલ કહેવાય છે. સુકી સોપારી, ચીકણી સોપારી, તેલંગણ આદિની સોપારી, જલચુરી સોપારી, ચંદાપુરી સોપારી, નેલવતી સોપારી વગેરે સોપારીની ભંતો છે.

સ્ત્રીઓ : નારી એ આપણા સંસાર અને ભાગ્યની અર્ધાંગના છે. એના સહકારથી જ આપણો જીવનપથ દિન્ય બને છે. આ માટે સ્ત્રી એ હંમેશાં પૂજ્ય છે, જે આચંબાવના સીતાજી, દ્રૌપદી, સત્યભામા, મૈત્રેયી, અનસૂયા, અરુંધતી, સાવિત્રી અને બીજા અનેક પ્રાચીન આર્ય સ્ત્રીઓએ વિકસિત કરી હતી, તે ઉન્નત ભાવના આપને નષ્ટ થતી જાય છે. એ જાણીને કયા હિંદુસ્ત્રીને અર્ધસૌસ નહિ થાય ?

વિદેશી અનુકરણને લીધે આપણી સ્ત્રીઓમાં આજે દેશનેનો પ્રચાર ખૂબ થતી પડ્યો છે. પદ પાઉર, ક્રીમ વગેરેના ઉપયોગ સ્ત્રીઓમાં વધતો જાય છે. સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યના નામે સ્ત્રીઓ આજે સ્વચ્છતાના પથે પડી રહી છે. વિનમ્રતિદિન નવી નવી દેશનો નીકળતી જાય છે. પરિણામે આપણાં જીવન પણ અર્થજ થતાં જાય છે. કિંદમની નદીઓનાં અનુકરણ પણ આજે ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. એનાથી આપણને જ નુકસાન થાય છે.

સ્ત્રીઓને હિંદુસ્ત્રીઓમાં એટલું ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું છે કે આપણે 'રામસીતા' બોલવાને બદલે 'સીતારામ' બોલીએ છીએ. 'દૂધસુધા'ને બદલે 'રાધાદૂધ' કહીએ છીએ, સીતા ન હોત તે

રામને ઠાણ બાણત ૧-કૌપદી ન હોત તો પાંચવેને કાઢી
ઓળખત પણ નહિ.

આખા-રત્ની એટલે ત્યાગીની મૂર્તિ એ ઝૂંગી ઝૂંગી સેવાઓ
કરી છે. પતિસેવા, બાળસંભાળ અને યુવસંભાળ એ એનો
મુખ્ય ધર્મ છે. સ્ત્રી એ સેવાની સાક્ષાત દેવી છે, રત્ની પતિની
હાસી નથી, તેની અર્ધાંગિના છે. મિત્ર છે અને આથી એ સહ-
ધર્મિણી પણ છે. સ્ત્રીઓ ઉપર લુલ્હમગાર કાપડા લાઠી પુરુષ
એ દોષો લેવાયાં છે, તેના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે પુરુષ વગેરે સ્ત્રીને મદદ
કરી શકે છે. યુવાન વગેરે ન્યારે સ્ત્રીઓની મદદ પાશે, ત્યારે
સ્ત્રીઓમાં ભયૂતિ આવશે.

આપણી સ્ત્રીઓ આપણી સહધર્મિણી અર્ધાંગિના અને
મિત્ર બની, આપણા મુખ દુઃખમાં આપણી મુશ્કેલિમાં આપણા
છવનમાં ભાગ લેશે ત્યારે જ આપણે ઉદ્ધાર થશે.

ધરણી પહેરવાં એ એક ભત્તરી કેડ છે. હાથ પગ, નાક,
અને વાળમાં પુરાણાં ધરણીથી લદાયેલી સ્ત્રી તે તે ભાગો સાફ
રાખી શકતી નથી, ઉપરાંત ન્યારે આપણાં બીજાં ભાગોમાં
ઝૂડી ખાન વિના રખાવું પડતું હોય, ત્યારે આવાં ધરણી
પહેરવાં એ લાજનિષ્ઠ છે.

ધર્મ સાચવવો એ પ્રાણીઓ કે પુરુષોના હાથમાં નથી, એ
સ્ત્રીઓના હાથમાં જ છે. સમાજના પાંચો યુદ્ધ છે અને ધર્મ
યુદ્ધમાં કેળવવાનો છે. કાંઈ શહેર ગમે તેટલું સુંદર હોય અને
ગમે તેટલી ત્યાં આખાદી દેખાતી હોય પણ ત્યાં એ યુદ્ધ સારાં
ન હોય તો એ શહેર સારું નથી એમ કું એધકક કહી શકું.
સ્ત્રીઓ એ યુદ્ધની દેવતા છે. એનો ધર્મ ન પાળે, તો ધર્મનું
સંત્યાનાશ વળી ભય ન્યાં સુધી ડિંદેમાં સ્ત્રીઓ એક રતિભાર
પણ લેવાયેલી રહેશે, અથવા એના હકકો ભોગવશે, ત્યાં સુધી
ડિંદેનો ઉદ્ધાર થવાનો નથી.

સ્ત્રીઓના ઉદ્ધાર સ્ત્રીઓ જ કરી શકશે. આપણી શિક્ષિત
સ્ત્રીઓએ આ કાર્ય ઉપાધી લેવું નેહએ, સહાઓ ભરીને એમાં
ભાગણે કરી તખ્તાઓ ગભગે કંઈ વળવાતું નથી. એ માટે તો
મોટા ભોગો આપવા પડશે. સ્ત્રી મંડળો લલે રથપાય; પરંતુ
એનું કાર્ય ફક્ત મીટિંગો ભરીને લાણણી કરવાનું ન હોવું
નેહએ. ન્યાં ન્યાં ગરીબ સ્ત્રીઓ હોય, ત્યાં ત્યાં તેઓએ
પહોંચી જવું નેહએ, એમને શિક્ષણ જ નહિ; પરંતુ સાથે સાથે
કુનર-કળા, બાળઉછેર, યુદ્ધની સંભાળ વગેરે વિષયો બાળત
ઉપયોગી જ્ઞાન આપવું નેહએ. આજે સ્ત્રી ઉદ્ધાર વિરોધી
મોટા ભોલો લેખો વર્તમાન પત્રમાં આવે છે; પરંતુ એ લેખો
કેટલી સ્ત્રી વાંચી શકે છે, એનો વિચાર કંઈ કર્યો છે ?

સ્ત્રીઓને મતાધિકાર જરૂર મળવો નેહએ; પરંતુ જે સ્ત્રીઓ
પોતાના સામાન્ય હકકો સમજતી નથી અને સમજતી હોય તો
એ મેળવવા શકિતમાન ન હોય, એ મતાધિકારને લઇને યુ
કરશે ? સ્ત્રીઓ મતાધિકાર લલે મેળવે, લલે ડિંદેસતાનની
ધારાસભાઓમાં ભય, પણ સ્ત્રીઓની પ્રથમ ફરજ પુરુષો તરફથી
ભણે કે અજાણે થતા અત્યાચારોમાંથી બચી દેશને વીરવાન
બનાવવાની છે.

આપણે તો ડિંદેની પરિસ્થિતિ અને આપણા રાષ્ટ્રીય
સ્થાપનને અનુસૂચ ઉપાયો રોપવાના રહ્યા. બહેનોનું કર્તવ્ય
આપણું વાતાવરણ શુદ્ધ રાખવાનું, આપણા નિશ્ચયોમાં દૃઢતા
અને નિશ્ચયતા લાવવાનું આપણી સંસ્કૃતિ અને સમજતાના
સર્વોત્તમ તરફને પાલવાનું અને તેમાંની ડંખણે દૂર કરવાનું છે.

સ્ત્રીઓ ન્યારે ભયૂત થશે અને પોતાનું કર્તવ્ય સમજશે,
ત્યારે ડિંદે દુઃખી કે ઇરીડી નહિ હોય ત્યારે ડિંદે એ સુખ
ભૂમિ હશે.

સ્ત્રી બાળકનું પાલણ કરનાર છે, તેની વિદ્યાની છે, તેની ઉપર
બાળકના આરિત્યનો આધાર છે. તે બાળશિક્ષિકા છે અને એટલે
જ એ પ્રભવી પણ માતા છે.

સ્ત્રી પુરુષની સમાનતા એ આ માટે એક ઉત્તમ માર્ગ છે;
પરંતુ સ્ત્રી પુરુષની સમાનતાના નિયમે ખાસ ભણી લેવા નેહએ.
પોતાનું કર્તવ્ય યુ છે, એનું સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને સંપૂર્ણ
જ્ઞાન હોવું નેહએ. પુરુષે સ્ત્રી પાસેથી જનસમાજના સ્વાભાવિક
હકકો ઊંઘવી લેવાનું અથવા તે ન આપવાનું કારણ વિદ્યાનો
અભાવ ન હોવો નેહએ, પણ એ સ્વાભાવિક હકકો નિભાવવા
માટે વિદ્યાની આવશ્યકતા છે. જ વળી વિદ્યાવિના લાગોને તો
શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન પણ ન મળી શકે. વિદ્યા વિનાનો માણસ પણ
સમાન છે, એ અતિશયોક્તિ નથી પણ શુદ્ધ ચિત્ત છે, એટલે
પુરુષને તેમ જ સ્ત્રીને કેળવણી તો નેહએ જ.

સ્ત્રી સુધારા માટે કેળવણી એ ખાસ મહત્વની વસ્તુ છે.
કેળવણીનું પ્રમાણ આપણી બહેનોમાં ખૂબ ઓછું છે. આપણી
થોડી શિક્ષિત બહેનો પોતાની બીજી અભાવ અને નિરક્ષર બહેનોને
શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય ઉપાધી લે તો એ કાર્ય ખૂબ સરળ
થઈ પડે. ડાહ્યા આંગણવામાં કે કાંઈના ઘેર કાંઈની નિંદા અથવા
દાળદાળમાં ન મારતાં આવાં ઉપયોગી અને મહત્વનાં કાર્યો
બહેનો ઉપાધી લે તો બહેનોને આથી ખૂબ મોટો લાભ થઈ શકે.
શાળાઓ કરતાં પણ આ રીત આપણી બહેનોને વધારે ઉપયોગી
નીવડશે.

આનંદાલ જે રસ્તે શિક્ષિત બહેનો ભ્રમ રહી છે, તે ખરેખર
અફસોસજનક તો છે જ. પુરુષની છટેલા નિંદા કરવી. પુરુ-
ષોની નિંદા કરવી, એમને ઉતારી પાડવા, વગેરે વિષયો પર
પોતાની સખીઓમાં અંદર અંદર ચર્ચા કરવી એ સારી વાત
નથી. એથી એમના યુદ્ધભવનમાં પૂજો મૂકાય છે. સ્ત્રીઓ અને
પુરુષોએ પોતપોતાના ધર્મો અને કર્તવ્યો સમજ લેવાં નેહએ
અને એ પ્રમાણે જ વર્તવું નેહએ. સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે
બેદભાવ કે પક્ષપાત હોવો ન નેહએ. એક બીજાના સહકાર
વિના આપણું છવન કદી પણ સુખી નિવડી શકે નહિ.

ધુંધટની પ્રધાને હવે આપણે તિલાંજલી આપવી નેહએ.
વીસમી સદીમાં પણ આપણે એ ભુની પ્રથા કાઢી ન શકીએ
તો આપણે માટે એ શરમજનક ગણાય. પુરુષની કુદરિથી
સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવા માટે પડકાર એ ઈલાજ નથી, પણ પુરુષની
પવિત્રતા એ જ સાચો ઈલાજ છે. ધુંધટની પ્રધાનાં અનેક અનિ-
ષ્ટો છે. જે આપણે માટે નુકસાનકારક છે.

આપણા પુરુષો હવે ધીમે ધીમે સુધારો અપનાવતા ભય છે
એ હર્ષની બીના છે; પરંતુ સ્ત્રીઓને હરવા કરવાની કુટ આપણી
સીનેમા, નાટક અને સહાઓમાં જવાની કુટ આપણી એનું
નામ સુધારો ન કહેવાય; પરંતુ સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારથી સંજનાઓ
આપણી, તેમાં પોતાનાથી બનતી મદદ કરવી એ જ ઉપયોગી
બીના કહેવાય આજે વીસમી સદીમાં પણ આપણા ઘણા
પુરુષો એવા છે કે જે માને છે કે સ્ત્રી એ ચરણીની હાસી છે.
તો હું એમને કહું છું કે સ્ત્રી અને પુરુષ એ છવનરથનાં બંને

પેલાં છે. એમાં એક કાચું હશે તો ચૂકસ'સારનું ચાકું' અટકી પડશે અને ચૂકસ'સાર એ સ્વર્ગસભો આહવાદક નહિ રહે; પરંતુ સ્વસ્થતા એવા સુખસામ બની જશે. એવા બાધકોને મારી કોતવણી છે કે જાહેરી તેઓ કોતે, નહિ તો એ એમને જ વ્યક્તિસાન-કર્તા છે. સી અને પુણ્યની સમાનતા એ વસ્તુ પુણ્યોએ અને સીઓએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

સીઆનું કાર્યક્ષેત્ર: ૧૯૨૬ માં પ્રથમ અખિલહિંદ
સી પરિષદ બારાધ, આ પરિષદ મિસિસ માર્ગરેટ ઇ. કન-સની સુચનાથી અરવામાં આવી હતી. આ પરિષદનો હેતુ સીઓ અને બાળકોના હિત માટે કામ કરવાનો હતો.

સી જેનવણીની પ્રગતિમાં આ પરિષદે મોટામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. તેના પ્રચાર કરવા ઉપરાંત સ્થાનિક સભ્યોએ તથા પરિષદની સમિતિએ કન્યાઓ માટે નવી શાળાઓ, ઔદ્યોગિક શાળાઓ, તથા દલિત વર્ગોનાં બાળકો માટે શાળાઓ ખોલાવવામાં સારા પ્રયત્નો કર્યા છે.

ચૂકઉદ્યોગ, ભરત શીવણ, રાંધણકળા, લલિતકળા, પત્રકારિત્વ સમાજ-વિજ્ઞાન, વેદક વગેરે વિષયોના સી જેનવણીમાં સમાસ કરવામાં આવ્યો છે અને એવા પ્રચાર પણ કરવામાં આવ્યો છે.

સામાજિક બાબતોમાં પણ આ પરિષદે સારું કાર્ય કર્યું છે અને એમાં બાળ લગ્ન, બહુપત્નીત્વ વગેરે ખોટા રિવાજોને સખત રીતે સેવા પરિષદે વખોડી કાઢ્યા છે. એ માટે પરિષદની મદદથી કાયદાઓ પણ ચલાયા છે.

સંવત્તિનિયમનને લોકપ્રીય બનાવવાનું, કારખાનાં તથા ખાણોમાં કામ કરતી સીઓ તથા બાળકોની રિયલિટી સુધારવાનું કાર્ય પરિષદના આગેવાનોનું ખાસ ધ્યાન મારી લે છે.

આ પરિષદને હજુ વધારે વિસ્તૃત બનાવવાની ખાસ જરૂર છે. આપણી સીઓમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ ખૂબ નાનું છે. એના નિવાસીઓ ઠેર ઠેર શાળાઓ ખોલવાની ખાસ જરૂર છે. એ માટે પરિષદે સૌથી પ્રથમ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

બીલુ' ગરીબ સીઓ માટેના ઉદ્યોગોનું પ્રમાણ પણ આપણા દેશમાં નહિ જેવું છે એ માટે ભત ભતના ઉદ્યોગો એવા કે સાબુના ઉદ્યોગ, ચિત્રકામ, શિવણ ગ્રંથાલ્લ અને એવા બીજા ઉદ્યોગો શીખવવા માટે ઠેર ઠેર કુલર શાળાઓ ઉભી કરવી ખાસ જરૂરી છે. આપણા દેશમાં સીઓ માટેના ધંધા-રોજગાર પણ નથી અને સીઓ પણ ન્યાપાર કરી શકે એમ કહેવાય છે ત્યારે આપણે ખડખડ હસી પડીએ છીએ; પરંતુ પ્રહરેશ, ભપાન, ચીન અને બીજા યુરોપ અને અમેરિકા એવા સુખરેલા અને આગળ વધેલા દેશોની મહિલાઓ ભત ભતના ધંધાઓ કરે છે. આપણા દેશની ગરીબી ટાળવાનો એ પણ એક સારો ઉપાય છે.

અત્યારે કેટલીક મજૂર વર્ગની સીઓ મિલોમાં અને બીજા સ્થળોએ મજૂરી કરવા ભય છે. આવી સીઓ પોતાનાં બાળકો માટે પૂરતી સંભાળ લઈ શકતી નથી. એટલે તેમને માટે મિલની નજીકના જ શાળાઓ, બાલાકાઓ અને એવી બીજી સંસ્થાઓ સ્થાપવી ખાસ જરૂરી છે. એ કે બાળકોમાં આપણા દેશમાં હવે પ્રગતિ થઈ રહી છે; પરંતુ એની ગતિ ગોકળગાય જેવી છે.

સીઓ માટે બીલુ' પણ સંસ્થાઓની ખાસ જરૂર છે આરોગ્ય સાચવવા માટે ન્યાયામતની જરૂર છે. પુરવેા માટે ન્યાયામતશાળાઓ હોય છે; પરંતુ હવે સીઓ માટે પણ ન્યાયામતશાળાઓ સ્થાપવાની ખાસ જરૂર છે. આ સિવાય ભહેર સી સ્નાનાગારી પણ સ્થપાય તો નળમાં નકાવાળી શહેર સીઓને જે તકલીફ નડે છે, તે નહિ ઉપરાંત સ્નાનાગારીમાં તરવાની કસરત પણ સીઓ શીખી શકે. આવી આવી બીજી અનેક પ્રગતિઓ કરવાની ખાસ જરૂર છે.

સીઓને થોડું થોડું વૈદ્યકિય જ્ઞાન મળી શકે તેવે અભ્યાસક્રમજી સી જેનવણીમાં દાખલ કરવાની આવશ્યકતા છે, કે જેથી જરા જેટલું વસતી પર આપણી સીઓ શરીરોએ લઇને ફાગાને દોડે છે તે તકલીફ ખરી ભય અને એનું પાછળ બરબાદ થતા ધનનો બચાવ થાય.

રવેન : બ્રૂતકાળમાં બહુ નામાંકિત થયેલ
આ મહારાજ્ય હમણાં અવનત પામીને મહારાજ્ય પદથી ખુદ થયું છે. કોલબંસે આ મહારાજ્ય માટે અમેરિકા સોંપી કાઢ્યું હતું. તેમાંથી એને યુક્તળ સમૃદ્ધિ મળી હતી; પરંતુ ધર્મજન્યને ધીમે ત્યાંની વસતી પર એણે ભુલમ કર્યા હતા ઇંગ્લેંડની રાણી ઇલિઝાબેથે રવેનને ફરીયાદ લેકાઇમાં ઈ. સ. ૧૫૮૦ માં કરાવી દીધી. ત્યારથી રવેનની પછી બધા બધા સંસ્થાનો એના હાથમાંથી છુટી ગયાં. જેવડે દીલીપાધનન ટાપુએ પણ અમેરિકાએ રવેનના હાથમાંથી આ સદીન શરૂઆતમાં લઈ લીધા. રવેનના છેલ્લા રાજ્યે બાર તેર વર્ષે પહેલાં ગાદી ત્યાગ કર્યો. ત્યાર પછી ત્યાં સામ્રાજ્ય સરકારનું સ્થાપના થઈ હતી.

ઈ. સ. ૧૯૩૧ માં જનરલ કાંકિએ બળેલા ઉઠાવી, જર્મની અને ઇટાલીના સહકારથી રવેનમાં રાજ્યકાન્તિ કરી, હમણાં જનરલ કાંકિ ત્યાં સર્વાધિક્ષ છે. ચાલતા વિશ્વયુદ્ધમાં એણે જર્મનીને આકાંક્ષતી રીતે સહકાર આપ્યો હતો, પણ સાથી રાજ્યોના ફળાણથી એ તટસ્થ રહ્યો છે.

રવેન અને પોર્ટુગલ બન્ને પાંડોશી રાજ્યો છે. રવેનનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૦,૦૫૦ ચો. મા. તું છે. એ પાસેના ખેડેા સાથે એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૬,૬૦૦ ચો. મા. છે. એની વસતી ૧૬૩૧ માં ૨,૪૨,૪૨,૦૦૮ ની છે. એના યુગ્મ્ય શહેર માડ્રીડની વસતિ ૧૦,૧૪,૦૦૪ છે. બારીસાનાની વસતિ ૧૦,૧૮,૫૦૦ ની છે. વેલન્સીયાની ૩,૪૩,૩૨૪ અને સેવીલની ૨,૩૫,૭૧૩ ની છે. કુલ ૪૫ શહેરો ૩૫,૦૦૦ ની ઉપરની વસતિમાં છે. ફક્તિલ અમેરિકાના આન્ડેનિયા, કયુબા, બ્રાઝિલ, ઉગ્વે અને મેક્સિકોમાં રવેનના મૂળના વંશને સુખ્યત્વે હોવાથી ત્યાં રવેનનાં માણસો ફા વર્ગે ભય છે.

રવેન રોમન જ્યોલિક પ્રિરિત સંપ્રદાયનું છે. એ સંપ્રદાયન ધર્મગ્રુઓની મિકન્ટો મોટા પ્રમાણમાં હતી, પણ સામ્રાજ્ય સરકારે તે બાંધકી લીધી હતી.

આ રાજ્યમાં કુલ ૪૦.૨૨ ટકા લોકો અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે અને ૪૫.૪૧ ટકા તદન અબણ છે. બાકીના ટકા નાન બાળકોના છે, પણ હવે બાલકશિક્ષા ફરજિયાત અને તદત થયુ છે. શિક્ષણ સીઓમાં ધર્મગ્રુઓના હાથમાં હતી, મુખતી ધર્મ ખરી યુક્ત થઈ છે. રવેનમાં ૧૦ વિશ્વવિદ્યાલયો છે.

રેપેનમાં જહો, અશક્તો, બાળકો અને મહારોગીઓને સરકાર મદદ આપે છે, પણ તે યુરોપના બીજા દેશોના પ્રમાણમાં ઓછી છે. કારણ કે રેપેન ધનવાન દેશ તરીકે ગણાવે નથી.

રેપેનની વેદાશ ૧૬૩૫ માં ૪૧ અબજ પેરોલાસનું હતી. ખર્ચ ૪૧ અબજનું હતું. ૧૮૨૧ ૨૦૧૧ અબજ પેરોલાસનું હતું. તે પછી રેપેનમાં આંતરિક યુદ્ધ જનરલ ક્રીકોએ ચલાવ્યું, એટલે રેપેન ઉપર જર્મની અને ઇટાલીનું 'મોડું' કરના થયું હતું. આર્થિક રીતે રેપેન આ આંતરિક યુદ્ધને લીધે બહુ નબળું બની ગયું હતું. ધીમે ધીમે ઠેકાણે આવવું ભય છે. રેપેનમાં સૈનિક ભારતી ફરજિયાત છે. આંતરિક યુદ્ધમાં રેપેનમાં ૧૨ થી ૧૫ લાખ નેટલા સૈનિકો ભેગા થયા હતા, પણ હવે ૨ લાખથી વધારે નથી. યુદ્ધ પહેલાં ખર્ચ ૪૩૧૧ કરોડ પેરોલાસનું હતું, પણ આંતરિક યુદ્ધને લીધે તે યુગ્ય વધી ગયું હતું. આ વિશ્વયુદ્ધમાં રેપેનના લાખો યુવકો જર્મનીને મદદ માટે સ્વયંસેવક રૂબ તરીકે ગયા હતા. રેપેનમાં આ વિશ્વયુદ્ધ બની ગયા બાદ આંતર વિશ્વ વાય એ બનવાનોગ છે. રેપેન પાસે સાધારણ વિમાની કોઈલો અને હરિયાઈ કાંઠાવાની પણ મનવારો છે.

રેપેન એ સુખ્યત્વે ખેતવાસીનો પ્રદેશ છે. રેપેનમાં કુલ ૧૧ કરોડ એકર જમીન ખેતી થાય છે. કુલ ૮૭,૦૭ ટકા જમીન ખેતાય છે. ૧૨.૧૩ ટકા પહોર છે. સુખ્ય પાક ઘઉં, જવ, ઓટ અને રાઈના છે. ૩૧ લાખ એકરમાં કાકાની ખેતી થાય છે, તેમાં ૫૬ કરોડ ગેલન દારૂ પેદા થાય છે. આ સિવાય નારંગી, લીંચુ પુષ્કળ પ્રમાણમાં પરદેશો ખાતે ચઢે છે. બીટનાં કંદમાંથી ૪ કરોડ હંડ્રેટ ખાંડ પેદા થઈ હતી. બીજો પણ મેવો રેપેનમાં યુગ્ય થાય છે, રેપેનમાં શણ, રેશમ, મધ, મીણ પણ પેદા થાય છે. રેપેનમાં ૫,૧૨,૮૭૭ કોડા ૧૧,૭૪,૫૦૮ ખચ્ચર, ૧૦,૦૨,૫૭૮ ગધેડાં, ૩૬,૫૩,૬૬૩ ગાયો, ૨ કરોડ બેટાં ૪૬ લાખ બકરા અને ૫૧ લાખ ડુંકરો છે.

રેપેનમાં ખનીજ પુષ્કળ છે. પારી, ગંધક, ભસત, તાંબુ, કલાઈ, લોડ, કાલસો વગેરે મળી શકે છે. લોડાની પેદાશ ૩,૪૦,૦૦૦ ટન અને પોલાદની પેદાશ ૪,૫૫,૦૦૦ ટનની હતી. સીમેંટ ૧૧૧ લાખ ટન થઈ હતી. રેપેનમાં કાપડ વણવાની થછી મીટો છે. તેમાં કુલ ૬૦,૦૮૩ લૂસો કામ કરે છે. રેપેનમાં ૧૬૫ કાગળનાં કારખાનાં છે. ૨૬ કાચનાં કારખાનાં છે. રેપેનમાં ખાજીઓના ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે.

રેપેનના લોકો અગાઉ બહુ સાહસિક હતા, પણ હવેનાં એની પ્રવૃત્તિઓ આંતરિક યુદ્ધને લીધે મંડ થઈ ગઈ છે. વિજ્ઞાન ચંત્રશાસ્ત્ર, રસાયણમાં તેઓ બહુ આગળ વધેલા નથી, ઉદ્યોગો પણ મધ્યમ સ્થિતિના છે, ખેતી સારી જમીન અને વરસાદને લીધે વિકાસ પામે તેવી છે. રેપેનનો વેપાર સાધારણ છે.

રેપેન પાસે ૧૬૩૪ માં કુલ ૭૮૨ સ્કીમરો ૧૧,૧૪,૪૮૯ ટનની હતી અને સંકલ્પ ચાલતાં ૫૮ વહાણો હતાં. રેપેનમાં ૫૭,૬૨૭ માઇલના પાકા રસ્તા હતા. કુલ ૮,૪૫૮ માઇલની રેલ્વેઓ હતી. ૧,૪૪૨ માઇલો લાંબી દ્રામવે હતી. રેલ્વેઓ સરકારી કે ખાસ નીચેની ખાનગી કંપનીઓની છે. કુલ ૬૮૭૫ પોસ્ટ ઓફિસ અને ૨૮૬૨ તાર ઓફિસો હતી. વિમાનોના ન્યહવાર માટે પણ વિમાની સર્વિસ સ્થપાઈ છે. રેપેનમાં કેસો તથા પરદેશી થછી બેન્કો છે. સેવિંગ બેન્ક પણ સ્થાપાઈ છે.

સ્વીટઝરલેન્ડ : ચારે તરફ મહત્વનાંકાંક્ષી મહા-રાજ્યોથી ઘેરાયેલું સ્વીટઝરલેન્ડનું રાજ્ય પોતાની સ્વતંત્રતા અને સંસ્કૃતિ સેકંડો વર્ષો થયા બળથી રાક્યું છે. સ્વીસ લોકો પહોંડી છે. પરંતુ સતોષી, કાલા, પરાક્રમી અને કળાવિદ છે. અનેક પાટોલીઓના ઉત્પાદોમાં પોતાના સ્વતંત્ર રક્ષણ કરી રાક્યા છે. સ્વીટઝરલેન્ડનું રાજ્ય પ્રત્યક્ષ છે. આ રાજ્ય સર્વે બીજા મહા-રાજ્યો સાથે મીટો સંબંધ સાધી રાક્યું છે. આ રાજ્યનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧૫,૬૦૦ ચો. માઈલનું છે. વસતી ૧૬૩૧ માં ૪૦,૬૬,૪૦૦ ની હતી. ૬૨ ચો. માઈલે ૨૫૫ નેટલી હતી. આ રાજ્યમાં ૨૬,૨૪,૩૧૪ માણસો જર્મન ભાષા, ૮,૩૧,૧૦૦ ફ્રેન્ચ ભાષા, ૨,૪૧,૬૮૬ ઇટાલીયન ભાષા બોલે છે. અ્યુરિય શહેરની વસતી ૨,૪૬,૬૨૦ છતીવા ૧,૪૨,૮૧૨, બેલ ૧,૪૮,૦૧૧ અને બર્ન ૧,૧૧,૭૮૩ ની હતી. છતીવા ખાતે પ્રિટનના પ્રત્યક્ષનું સુખ્ય મથક છે.

સ્વીટઝરલેન્ડમાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતા સંપૂર્ણ છે. પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તીઓ ૨૨,૩૦,૩૩૬, રોમનકેથોલિક ખ્રિસ્તીઓ ૧૬,૬૬,૩૧૭, મહુદીઓ ૧૧,૬૭૩ હતા. આખા રાજ્યમાં બાળશિક્ષણ ફરજિયાત અને મફત છે. પ્રભુના ઘણા ખરો ભાગ અક્ષરજ્ઞાન પરાવે છે. કુલ બાળ શાળાઓ ૪,૩૬૩, તેના શિક્ષકોની સંખ્યા ૧૬,૩૩૩ અને ૪,૭૨,૫૭૩ વિદ્યાર્થીઓ હતા. આ રાજ્યમાં સાત વિશ્વ-વિદ્યાલયો હતાં. ન્યાયની પદ્ધતિ સાદી અને સરળ છે. રાજ્યમાં માત્ર ૪,૦૭૬ ફેડીઓ જ હતા. રાજ્યના ઘણાખરા છજાઓમાં પ્રભુને સ્વરાજ બક્ષાયેલું છે. મોતની સજા ઘણા છજાઓમાં બંધ છે. પ્રભુના કસ્ટ્યાલ માટે રાજ્ય ખાતાં નીભાવે છે, એકારીને પાળે છે. ગરીબ, અશક્તો, વૃદ્ધો અને બીમારોને રાજ્ય પાળે છે.

રાજ્યની ૧૬૩૫ માં કુલ આવક ૪૩,૬૩,૦૦,૦૦૦ ફાન્કનું અને ખર્ચ ૪૭,૭૦,૦૦,૦૦૦ ફાન્કનું હતું.

સ્વીટઝરલેન્ડ નિયમિત સૈન્ય રાખતું નથી. પરંતુ પ્રભુના યુવાનોને સૈનિક તાલીમ આપવી હોય. ત્યારે બધા યુવકોને બોલાવી શકે છે. સૈન્ય માટે આધુનિક શસ્ત્રો પણ તૈયાર થાય છે. યુરોપમાં જે વિશ્વયુદ્ધની મોટી આગ ૧૯૧૪-૧૮ માં લાગી હતી તથા ૧૯૩૬ થી જે મહાન જગત વિગ્રહ ચાલુ છે. તેમાંથી સ્વીટઝરલેન્ડ સુદ્ધ રહ્યું છે. સેકંડો વર્ષોના થયાં આ રાજ્ય કોઈની સાથે યુદ્ધમાં ઉતર્યું નથી. એ સત્તાનું શોખીન નથી. કોઈના હક્ક ઉપર તરાપ મારવા ઇચ્છતું નથી. એણે સંસ્થાને મેળવવાનો લોભ રાખ્યો નથી. રાજ્ય અને પ્રભુ આત્મસંતોષી અને સુખી છે.

પ્રભુના ૨૧ ટકા ભાગ ખેતીમાં રોકાયેલો છે. આખો દેશ પર્વતમય છે; પરંતુ વરસાદ સારો હોવાથી માત્ર ૨૨.૪ ટકા જમીન ખેતી વગરની રહી છે. બાકીની જમીનમાંથી ૨૩ ટકા જમીન જંગલો ધરાવે છે. પર્વતોમાં ખેતી માટે અનાજ બહુ મોડું પેદા થાય છે. આથી લોકો પશુપાલન ઉપર વધારે લક્ષ આપે છે. સ્વીસ પશુઓ પુષ્કળ દૂધ આપે છે. દૂધને કળામાં પેક કરી મોટી સંખ્યામાં પરદેશો ખાતે ચલાવે છે. સિંધવ (ચીડ) પુષ્કળ જમીનમાંથી નીકળે છે. સ્વીટઝરલેન્ડમાં ધડી-ચાળો સારા થાય છે. સ્વીસમેઈડે આના પશુપાલો જાતર વધારે લક્ષ્ય છે. ૬૨ વર્ષો ૧૧ કરોડ ધડીઓના નાનાં મોટાં પરદેશ ખાતે ચઢે છે. ધડીઓ બનાવનાર કામ ૪ લાખ માણસો કરે છે. સ્વીટઝરલેન્ડ ઓછો સરસ ભરતકામ કરે છે. એ દેશ મોટી રકમનું ભરતકામ પરદેશો ખાતે ચલાવે છે. દારૂ પણ પુષ્કળ પરદેશ ચઢે છે. રાજ્યમાં ૩,૩૧૮ માઈલની રેલ્વે છે. ૧૦,૨૦૦ માઈલના રસ્તા છે. તાર, ટપાલ, ટેલીફોનની ન્યવસ્થા સંપૂર્ણ અને સુધરે છે. રાજ્ય અને પ્રભુ સુધરેલાં સંસ્કૃતિ ધરાવે છે.

સ્વીડન : બંને મહાધુધોથી સ્વીટઝરલેન્ડ અલગ

રહ્યું છે, તેમ સ્વીડન પણ કોઈ યુદ્ધથી હિંમત થયું નથી. આ રાજ્ય સર્વે રાજ્યો મીઠો સંબંધ રાખે છે. કોઈ એનું શત્રુ નથી. પ્રભુ સુશિક્ષિત, સંતોષી, સચાક્ર અને પરાક્રમી છે. છતાં પણ આ રાજ્યે જેથી બે મણ સહીઓ થયા કોઈ પ્રભુ સાથે યુદ્ધ કર્યું નથી. અદ્યવાકાક્ષિ પણ આ રાજ્યને કે પ્રભુને બીજકુલ નથી. મહેનત મજૂરીથી પ્રભુ સુખી અને આત્મસંતોષી છે. જોને કોઈ સંસ્થાન નથી. સંસ્થાનની મેળવવાની ઈચ્છા પણ નથી. પારકી પ્રભુ ઉપર આ પ્રભુ રાજ્ય કરવા માંગતી નથી. યુરોપમાં સૌથી સુખી સંતોષી પ્રભુઓમાં સ્વીડો યુગ્ય ગણાય છે. ચારે તરફ યુદ્ધની આગ સળગ્યા છતાં એ જિનાથી શુક્ર છે.

સ્વીડનમાં બંધારણીય રાજ્ય છે. રાજ્ય ગુસ્તાવ પર્મા ૮૬ વરસની ઉંમરનો છે. વર્તમાન પત્રોને અને પ્રભુને વાણીસ્વાતંત્ર્ય બક્ષવામાં આવ્યું છે. કુલ સત્તા પાર્લામેન્ટના હાથમાં છે.

સ્વીડનનું ક્ષેત્રફળ ૧,૭૧,૩૪૬ ચો. માઇલનું છે. ૧૬૩૩ ના દીસેમ્બરની ગણતરી અનુસાર કુલ ૬૨,૧૧,૫૬૬ મનુષ્યોની વસતી છે. પારદેશીઓ આ દેશમાં તબીબી સંખ્યામાં છે. બાકી સ્વીડન વાસીઓના જ આ દેશ છે. દેશની ઝડપ યુગ્ય ઠંડી છે. યુગ્ય બરફ પડે છે. યુગ્ય શહેર સ્કોટલોન્ડની વસતી ૫,૨૧,૬૭૮ની છે. દેશનો મુખ્ય પ્રેસિડેન્ટ પ્રિન્સ છે. રાજ્યમાં બે વિશ્વવિદ્યાલયો છે. કુળવણી મફત અને ફરજિયાત છે. પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા ૨૮,૪૫૧ અને વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૬,૬૨,૬૬૮ની છે. ન્યાય સરકારની હકુમતથી તદ્દન સ્વતંત્ર છે.

સ્વીડનની ૧૬૩૪-૩૫માં કુલ સરકારી પેદાશ ૬,૦૬,૨૨,૭૩૦ પૌંડની અને ખર્ચ ૬,૧૬,૨૨,૭૦૦ પૌંડનું હતું. યુગ્ય પેદાશ આમઘની વેરો, વારસા વેરો, જકાત, આનકારી વગેરેની હતી. શિક્ષણ, ન્યાય, ખેતી, રક્ષણ વગેરે ખાતાઓમાં ખર્ચ થતો હતો.

સ્વીડને પોતાની પ્રભુને સૈનિક તાલીમ આપવાની સગવડો કરી છે. સ્વીડને સૈન્યોની નિયમિત ભરતી બંધ કરી હતી. સૈન્યો ન રાખવાનો સ્વીડનની પાર્લામેન્ટે કાયદો પસાર કર્યો હતો; પરંતુ યુરોપમાં ચારે તરફ રાગદેવની આગ લાગવાથી સ્વીડને પણ હવે સૈન્ય રાખવાનું શરૂ કર્યું છે. એણે ફરજિયાત સૈનિક તાલીમનો વિકાસ કરી મોટું સૈન્ય રાખવા માંડ્યું છે. એનું સૈન્ય ૫,૭૫,૦૦૦ જેટલું યુદ્ધ સમયે થઈ શકે છે. સ્વીડને

પોતાનું હવાઇ વિમાની સૈન્ય પણ ઠીક વધાર્યું છે. સ્વીડન પાસે નાનો લઘાયક મનવારોનો કારો છે.

સ્વીડનની પ્રભુ સુખી સંતોષી મહેનત, નિર્ભયી અને આત્મ સંતોષી છે. એઓને યુગ્ય મંથો ખેતી હતો; પરંતુ હવે ૫૦ ટકા ખેતી ઉપર અને ૫૦ ટકા ઉદ્યોગમાં રોકાયેલી છે. સ્વીડનમાં યુગ્ય બરફ પડે છે, પણ ઉદ્યોગી ખેડૂતો સરસ ખેતી કરે છે, કુલ ખેતરોની સંખ્યા ૪,૨૮,૬૭૪ની છે. સ્વીડનમાં ૧૬૩૫માં ૭,૭૧,૨૭૬ ટન ધાતુ, ૬,૨૩,૧૨૬ ટન રાઇ નાઇટ્રાઇડ અનાજ ૨,૧૬,૭૫૮ ટન જવ ૧૩ લાખ ટન ઓટ્સ પેદા થયા હતા. એની કુલ પેદાશની કિંમત ૧૦૪ કરોડ ક્રોનરની હતી. સ્વીડનમાં ૫,૫૦,૦૦૦ ઘોડા ૩૦ લાખ ટોરો પાલા લાખ ઘેડાં અને ૧૬ લાખ યુક્કરો હતાં.

સ્વીડન યુરોપમાં સૌથી મોટો લોહાની પેદાશ કરનારો દેશ છે. કિંમતી લોહાની ખાણો આ દેશમાં છે. યુગ્યજે જર્મનીને દર વરસે લાણો ટન લોહાની ધાતુ સ્વીડન પૂરી પાડતું હતું. સ્વીડન તટરથ હોવાથી સાચી રાજ્યોના કપાણી જર્મનીમાં લોહું મોકલવાનું બંધ કરેલ છે. ૧૬૩૩માં ૩૧,૫૦,૦૦૦ ટન લોહું નિકાશ થયું હતું, ૧૨,૧૬૭ ટન રૂપું, ૩,૦૮૦ ટન સીસું ૧૭,૬૭,૦૦૦ કીલોમેટ્રસ માંત્ર ૨,૦૬,૦૦૦ કીલોમેટ્રસ કંચઈ પેદા થઈ હતી.

સ્વીડન લોહા અને પોલાદના થણા કારખાનાઓ રચાયાં છે. લોહા અને પોલાદની અનેક વસ્તુઓ સ્વીડનમાં બને છે. ચીની કામનાં પણ જેટલાક કારખાનાઓ છે. અનેક ભતની પાકી વસ્તુઓ સ્વીડનમાં કારખાનાઓમાં બને છે. સ્વીડનમાં લાકડાંનો ઉદ્યોગ પણ યુગ્ય પિરાસ પામ્યો છે. લાકડાંના મોટાં અને કિંમતી જંગમો સ્વીડન પાસે છે. કુલ ૧,૦૧૨ લાકડાં વહેરવાની મીટ્રો ત્યાં છે દિવાસળી બનાવવાનો મોટો ઉદ્યોગ ત્યાં ચાલે છે. દિવાસળીના ઉદ્યોગને રાજ્ય કુંગર સ્વીડનના હતો. આ સિવાય લાકડામાંથી કાગળનો માવો અને કાગળો બનાવવાનો ઉદ્યોગ પણ સ્વીડનમાં ભારે સારી રિખતે ભોગવે છે. સ્વીડનમાં કુલ ૧૪,૧૭૫ કારખાનાઓ હતાં, સ્વીડનમાં માછીમારને ઉદ્યોગ પણ મોટા પ્રમાણમાં ચાલે છે. વેપાર વાણિજ્ય પણ ધીકતાં છે. સ્વીડન પાસે ૬૧૬ સડનાં વડાણો ૧,૪૫૫ કરીમરો મળી કુલ ૨,૩૭૩ જહાઝો હતાં. સ્વીડનમાં કુલ ૪૬,૪૪૦ માઈલના રસ્તા ૧૬,૮૧૨ માઇલની રેલ્વે હતી, સ્વીડનમાં સડકારી તરથ પ્રગતિશીલ દશામાં છે. થણી બેઠો છે.

હરડે : હરડે એ એક ઉપયોગી હવા છે.

આપણા ગુજરાતમાં અને કોઈકાં હરડેનાં બહુ પુષ્કળ થાય છે. એનું લાકડું ઈમારતી કામના ઉપયોગમાં આવે છે. હરડે રંગના કામમાં પણ આવે છે. એ હરડે કુમળી ભળેને સુકાવાય છે તેને બાનહરડે કહે છે. એ હરડે કુહાડીથી પણ ન લાગે તેવી લાંબી આછીદાર ભડી પાછીમાં કુખનાર અને બે કે તેથી વધારે તોથા વખનની હોય તેને 'મુરવારી' હરડે કહે છે, એ હરડે ઉત્તમ ગુણકારી છે.

આપણા વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં હરડેની સાત ભેદો ગણાવી છે. ચેતકી, છાંતી, અમૃતા, પૂતના, વિજ્યા, રોહિણી અને અભયા.

હરડે હવામાં ખુબ મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે. હરડે ચાવી ને ખાઈએ તો તે અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરે છે. ગુણ કરોને ખાવાથી રેચ થાય છે. જોગન સાથે હરડે ખાવાથી બળ, બુદ્ધી અને ઇન્દ્રિયોને તેજ આવે છે. જમ્યા પછી હરડે ખાવાથી વાત, પિત્ત અને કફથી થયેલી ખીસ દૂર થાય છે. આ સિવાય બીજી હવાઓમાં પણ એ કામ આવે છે.

આજકાલ કેટલાક સ્વાથી વેપારીઓ ખતાવડી હરડે વેચે છે. એ હરડેની પરીક્ષા એવી છે કે, હરડેના ઉપર પાછળથી પલાંગેડું ખાલીડું કપડું વિંટળી તે નરમ થતાં સુતી રાખી મૂકવી. નરમ થાય એટલે તેનાં સરખી ચાર ચોરો કરવા, પછી એ ચોરો એમ હતી તેમ ગોઠવો સૂઝા કપડાની વિંટળી રાખી મૂકવી. જો તે ખતાવડી હશે, તો તે કઠકા ચોટી જશે; પાંદડ તે સાચી હશે તો ચોંટશે નહિ.

હવાઈ ટપાલ : હવાઈ વ્યવહારને કીચે હવાઈ ટપાલ વ્યવહાર પણ હિંમાં શરૂ થયો છે. ખૂબ ઉપયોગી અને અકારવનો છે. એના રસ્તાઓ નીચે પ્રમાણે છે.

૧ તાતા સન્સ કોર્પોરેશન-મદ્રાસથી મેલબોર્ન, મુંબઈ અમદાવાદ થઈને કરાંચી, દિલ્હીથી મુંબઈ અકલકિયામાં બે વખત.

૨ ઈન્ડિયન નેશનલ એરવેજ-કલકત્તા, કરાંચી, લાહોર, દિલ્હી વગેરે.

૩ ઈન્ડિયન ટાનાસ કોર્પોરેશન એરવેજ-રંગુનથી અમદાવાદ કલકત્તા, અમદાવાદ, કાનપુર, દિલ્હી તથા કાનપુર થઈને કરાંચી. હાલ રંગુન બપાનના હાથમાં હોવાથી ત્યાં ટપાલ ભરી નથી.

૪ એર સર્વિસ ઓફ ઈન્ડિયા લિ.-મુંબઈથી પુના થઈને કોલકાપુર. અત્યારે આ માર્ગ લગભગ બંધ પડેલો છે. હિંદના વિમાન વ્યવહારને વિકાસ માટે એ ઉકુચન કલખો હિંદમાં સ્થપાઈ છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:

૧ નેપથુર ફ્લાઈંગ કલબ, નેપથુર.

૨ મદ્રાસ ફ્લાઈંગ કલબ લિમિટેડ.

૩ દત બેંગાલ ફ્લાઈંગ કલબ અરોહન, હમહમ, (બંગાળ).

૪ દિલ્હી ફ્લાઈંગ કલબ લી. ન્યુ દિલ્હી.

૫ નોર્થન ઈન્ડિયા ફ્લાઈંગ કલબ લાહોર.

૬ બી જિન્કાર ફ્લાઈંગ કલબ લિ. પટણા.

૭ હૈદરાબાદ સ્ટેટ એરો કલબ બેંગમમેટ હૈદરાબાદ (નિઝામ)

૮ બી બોમ્બે ફ્લાઈંગ કલબ લિ. ભુકુ, મુંબઈ.

૯ બી કરાંચી એરો કલબ લિમિટેડ. ઉમરોહ, કરાંચી એરપોર્ટ.

૧૦ પુનાઈટેડ પ્રોપિયેટરિસ ફ્લાઈંગ કલબ લિ. કાનપુર અને લખનૌ.

૧૧ ન્યથુર ફ્લાઈંગ કલબ લિ. સંજન.

આ સવળી કલખોને સરકાર મદદ કરે છે. કલખોડું બીચ વિમાન વ્યવહારના વિકાસનું જ છે.

જમતના હવાઈ રસ્તાઓ નીચે મુજબ છે—

૧ મોસ્કોથી લંડન—મોસ્કો, રીમા, ક્રાનાસ, કાનિય, બલિન, આમ્સ્ટર્ડામ, લંડન, અથવા મોસ્કો, રીમા, સ્ટોકહોલમ, આમ્સ્ટર્ડામ, લંડન.

૨ મોસ્કોથી આથેન્સ—મોસ્કો, કીવ, કલજ, બુખારેસ્ત, સોફિયા, સાલોનિકા, આથેન્સ.

૩ માસેકોથી સ્ટોકહોલમ—માસેકો, પેરિસ, આમ્સ્ટર્ડામ, ક્રાનપન, કોપનહોગન, સ્ટોકહોલમ,

૪ માસેકોથી વોસો—માસેકો, ઇનિવા, બર્ન પ્રેમ, વોસો.

૫ ફ્રેન્ક ફ્રાઈથી લોસ એન્જલીસ—ફ્રેન્કફ્રાઈ, પીટર્સબર્ગ, ઇંડિયાનાપોલિસ, સેન્ટ લુઇસ, કન્સાસ સીટી, એમિરીલો, આલ્યુકેક, વિન્સો, લોસ એન્જલીસ.

૧ હાઈલેન્ડની વોલો—હાઈલેન્ડ, આયરલેન્ડ, બર્લિન, વોર્સ.

૨ ફોર્ટલેન્ડની આયર્લેન્ડ-ફોર્ટલેન્ડ, બર્લિન, પ્રેમ, બુદ્ધાપેર, બેન્ગલ, સોલાયા, સાલોનિકા, આયર્લેન્ડ.

૩ હાઈલેન્ડની સાન્સિયાગો—હાઈલેન્ડ, પારિસ, બાર્સિલોના, એલ્બાન, લાસ, રાખત, હાકર, નેતલ, રેલાઈર, રોચા ૬. બનેરા, મોન્ડીવિંચો. બુએનોસએઈર્સ, સાન્સિયાગો,

૪ ફોર્ટલેન્ડની રોમ-ફોર્ટલેન્ડ, બર્લિન, વિરેના, રેનિસ, રોમ.

૫ કેન્ડનથી પીનાંગ—કેન્ડન, હાંગી, ખાંકો, એલરટાર, પીનાંગ.

૬ ફોર્ટલેન્ડની પોર્ટલેન્ડ—ફોર્ટલેન્ડ, ન્યુયોર્ક, ચિકાગો, ૬. મોઇન્સ, એમાહા, ચીને, સોલ્ટલેક સીટી, પોર્ટલેન્ડ, પોર્ટલેન્ડ, અથવા ન્યુયોર્કથી ચિકાગો, મિનિસોટાથી બર્લિન, બર્લિન, રોચિન, સીએલ.

૭ હાઈલેન્ડની પર્થ—હાઈલેન્ડ, ડેલિવોર્થ, ન્યુયોર્ક, વિન્ટન, રોમા, ક્રિસ્ટોન, સિડની, મેલ્બોર્ન, એલ્બર્થ, હાઈલેન્ડ.

૮ મોર્સેલ્સથી કેપટાઉન—મોર્સેલ્સ, રોમ, બેંગામી, ફોર્સ, ખાઈમ, બુટીઆલા, મોરો, ક્રોનલિલ, બુદ્ધાપેર, પોર્ટલેન્ડ, પ્રિટોરિયા, કોંબી, કેપટાઉન, અથવા મોર્સેલ્સ, અલ્બર્થ, એલ, ગોલાનિયામેવ, ઝીડર, બંબા, બેસોથા, રોન્ડાવિલ, કિંડુ, બુકામ, ક્રોનલિલ, બેસોથા, બુદ્ધાપેર, પોર્ટલેન્ડ, પ્રિટોરિયા, એલ્બર્થ, કિંબી, પ્રિટોરિયા, કેપટાઉન.

આ રસ્તાઓમાંથી યુદ્ધ ચાલતું હોવાથી જેટલાયે માર્ગો હાલ બંધ છે.

હવાઈ ન્યવહાર : હિંદનું મુખ્ય હવાઈ મથક કરાચી છે. કરાચીથી ત્રણ રસ્તાઓ છે. એક લાહોર ન્ય છે. બીજો બેખપુર થઈને રિલ્હી ન્ય છે અને ત્રીજો બેખપુર બાલિયર અને અલ્હાબાદ થઈને કલકત્તા ન્ય છે.

હિંદમાં પ્રથમ હવાઈ ન્યવહાર કરાચી અને ન્યુબંધ વચ્ચે સરકારે શરૂ કર્યો હતો. ત્યારબાદ તેમાં વિકાસ થયો. અત્યારે આ પ્રથમ સિવિલ એવિએશનના ડિરેક્ટરના હાથ નીચે છે.

હમણાં હમણાં હવાઈ ન્યવહારમાં ખૂબ વિકાસ થયો છે. પરદેશી કંપનીઓ એર કાન્સ. ટે. એલ. એમ. (૬૫) તથા ઇમ્પીરિયલ એરવેજના વિમાનો એરસ્ટ્રીયા કે બીલ પ્રદેશોમાં જતા હિંદમાંથી પસાર થાય છે. ત્રિવેન્દ્રમ થઈને ન્યુબંધ તથા મદ્રાસને કોલ્કો સાથે હવાઈ સંબંધ છે. ન્યુબંધ રિલ્હી સાથે પણ સંકળાયેલું છે. હિંદમાં કુલ હવાઈ રસ્તાના માઇલ ૬,૫૦૦ છે. હિંદમાં હવાઈ ઉદ્યમની પ્રગતિ માટે કેટલીક ઉદ્યમ ક્ષયો પણ છે, તેને સરકાર સહકાર આપે છે. હિંદના અંદરના હવાઈ રસ્તા માટે અગ્રગણ્ય કંપની રાતા કંપની છે. હિંદમાં ૧૫૧ સ્ટેશનો વિમાનોને ઉતરવાનાં છે. ૨૩ એરોડ્રોમો છે અને બ્રિટિશ હિંદમાં ઉતરવાનાં સ્ટેશનો ઉદ્યમ કરનારાઓ માટે ખૂબ છે.

હિંદના કરાચી અને હાઈલેન્ડ વચ્ચે હવાઈ અંતર ૪,૮૮૦ માઇલ છે. બ્યારે રિલ્હી અને હાઈલેન્ડ વચ્ચે ૫,૫૧૬ માઇલ કલકત્તા અને હાઈલેન્ડ વચ્ચે ૬,૩૮૬ માઇલ અને રૂચન હાઈલેન્ડ વચ્ચે ૭,૦૪૧ માઇલ અંતર છે.

હવાઈ કુલભાષી નુકશાન : આ મહાયુદ્ધમાં હવાઈ કુલભાષી એ એક અનોખું શબ્દ છે. એકબીલ રાજ્યો પાતાના શત્રુ પ્રદેશોમાં હવાઈ કુલભાષી કરે છે. જેવાથી થતા નુકશાનના આંકડાઓ ખૂબ મોટા હોય છે. હવાઈ યુદ્ધ એ આધુનિક યુદ્ધનું મુખ્ય અંગ હોવાથી અમેરિકા પાતાના હવાઈ કુલભાષીને સખ બનાવવા દર વર્ષે ૧ લાખ વિમાનો બાંધે છે. જર્મની પ્રથમ ૧૨,૦૦૦ જેટલા વિમાનો બાંધતું હતું, હવે આશરે ૨૪,૦૦૦ વિમાનો દર વર્ષે તેવાર કહે છે. બીલ રાજ્યો પણ મોટી સંખ્યામાં વિમાનો તૈયાર કરે છે. હવાઈ કુલભાષી ખૂબ મોટાં નુકશાનો થાય છે. બ્રિટન-અમેરિકાએ કરેલા હવાઈ કુલભાષી સાથે જર્મનીનાં શહેરો. કારખાનાંઓ અને બીલ ઉદ્યોગોને ખૂબ મોટું નુકશાન થયું છે. બ્યારે જર્મનીએ કરેલા હવાઈ કુલભાષી અંગે બ્રિટનને મોટું નુકશાન સહેલું પડ્યું છે. થોડા જ મારા પહેલાં જર્મનીએ ઉત્તર બોમ્બો વડે બ્રિટનને મોટું નુકશાન થયું.

હજીર : હજીરનાં છોડ કદગીનાં છોડ જેવા હોય છે. એનાં ઘોંટાઓનાં રંગ પીળા હોય છે. એ રસોઇમાં શાક વગેરેમાં અને બીલ અસખ્ય પ્રયોગોમાં વપરાય છે. પડવાથી અથવા બીલ રીતે વાગેલા શરીરના લાગ વગેરે પડવામાં આવે છે. હજીરનું ચંદન કરવાના રવા કરે છે અને તેમાંથી કંકુ પણ બનાવાય છે. હજીરની કેટલીય જાતો હોય છે. જેમાં કપૂરી હજીર, રાનહજીર, આપાહજીર, વગેરે સુખ્ય જાતો છે.

હાથીદાંત : હાથીદાંત અનેક વસ્તુઓ બનાવવામાં ઉપયોગી નીવડે છે. હિંદમાં, સેંદ્રલ એફિસમાં અને કાંઝીયારમાં હાથીદાંત બહાર જતા નથી. આફ્રિકાના હાથીદાંત ખૂબ ચીકણા હોય છે. હાથીદાંતની બંગડીઓ ચપ્પુના હાથ અને બાંહે અનેક કળામય વસ્તુઓ બનાવાય છે. હાથીદાંતના બીલ કેટલાય ઉદ્યોગો ચાલે છે. આફ્રિકાના હાથીદાંત દેશપરદેશોમાં મોટા પ્રમાણમાં ચડે છે અને યુરોપના દેશો અને અમેરિકામાં એની ફેશનેબલ વસ્તુઓ બનીને આવે છે અને તે મોટી કીમતે વેચાય છે હવે કેટલેક ઠેકાણે બનાવટી હાથીદાંત પણ બનાવાય છે અને એની પણ વસ્તુઓ બનાવાય છે. બનાવટી હાથીદાંતના ઉદ્યોગ હિંદમાં બહુ વિકસેલો નથી. હજી તે વિકસાવવાની જરૂર છે; પરંતુ એ કાર્ય લઘાઈ પછી થઈ શકશે એમ લાગે છે.

હિંદના ખેડૂતોનું કંટાળ : ભુદા ભુદા પ્રાંતના ખેડૂતોના કરજના આંકડાઓ નીચે મુજબ છે.

પ્રાંત	ખાસામ	બંગાળ
ખાસામ	૨૨ કરોડ	૧૦૦ કરોડ
બંગાળ		

પ્રાંત	(રૂપિયા)
મુંબઈ	૮૧ કરોડ
મધ્ય પ્રાંત	૩૧ કરોડ
મધ્યપ્રાંત	૧૮ કરોડ
બિહાર અને ઓરિસ્સા	૧૫૫ કરોડ

પ્રાંત	(રૂપિયા)
મદ્રાસ	૧૩૦ કરોડ
કર્ણાટક	૩૫,૫૫ કરોડ
પંજાબ	૧૩૫ કરોડ
સંયુક્ત પ્રાંતો	૧૨૪ કરોડ

હિંદનાં વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકો :

હિંદનાં પ્રસિદ્ધ વર્તમાનપત્રો નીચે મુજબ છે:—

કલકત્તા	ગુજરાતી પંથ (સાપ્તાહિક)	મદ્રાસી (,,)	પ્રતાપ
અમૃતબજાર પત્રિકા	આરામ (,,)	ભારત જ્યોતિ (,,)	ફ્રીબુન
આનંદબજાર પત્રિકા	પ્રસ્થાન (માસિક)	કરંચી	મિલાપ
રહેઠમેન	ઉર્મિ અને નવરત્ના (,,)	તેજ	મદ્રાસ
ફ્રીપ્રેસ	ફેબા (માસિક)	હિંદ	હિંદ
હિંદુસ્તાન રહાનકો	સીમોષ (,,)	હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ	ઇન્ડિયન રિન્યુ (માસિક)
કેપીટલ (સાપ્તાહિક)	સીલ્વન (,,)	ઇન્ડિયન લિસનર (પાસિક)	મદ્રાસ મેઇલ
ઇન્ડિયન (માસિક)	કુમાર (,,)	ઇન્ડિયન ટ્રેડ જર્નલ સાપ્તાહિક	લખનૌ
મોડર્નરિન્યુ (માસિક)	વિજયીની દુનિયા	દિલ્હી	પાયોનિયર
કાનપુર	મુંબઈ	સિંધકિંદ	નાગપુર
પ્રતાપ	બોમ્બે કોન્ટ્રી	હિંદ	હિતવાદ
અમદાવાદ	ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા	સિંધ જોબર્નર	પટણા
સંદેશ	સીપ્રેસ જર્નલ	ઉદ્ધર્મગેજેટ	હિંદુસ્તાન રિન્યુ (માસિક)
ગુજરાત સમાચાર	મુંબઈ સમાચાર	સિંધ સમાચાર	સર્ચ લાઇટ
પ્રભાત	જનમજૂમિ	મહાગુજરાત (સાપ્તાહિક)	વડોદરા
નવસારાખર (સાપ્તાહિક)	વંદેમાતરમ્	લાહોર	નવચેતન (માસિક)
પ્રભાત (સાપ્તાહિક)	સાંજ વર્તમાન	સિવિલ એન્ડ મિલિટરી ગેજેટ	શારદા (માસિક)
	ભાગ્યેશ્વરી		
	નૂતન ગુજરાત		
	ગુજરાતી (સાપ્તાહિક)		

૧૯૩૬-૪૦ હિંદુસ્તાનમાં પ્રગટ થયેલ પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો નીચે મુજબ હતાં.

પ્રાંત	વર્તમાનપત્રો	સામયિકો	બાપાનાં	અંગ્રેજી અથવા યુરોપની ભાષા માં પ્રગટ થયેલ પુસ્તકો	હિંદની ભાષામાં પ્રગટ થયેલ પુસ્તકો
મદ્રાસ	૬૧૭	૯૮૫	૨,૭૩૪	૫૫૧	૨,૫૦૭
મુંબઈ	૫૬૩	...	૧,૨૦૮	૧૨૪	૩,૨૭૦
સિંધ	૧૩૬	૧૦	૩૦૭	૬૫	૩૪૦
બંગાળ	૧૫૪	૭૬૨	૧,૭૩૮	૧,૩૮૩	૩,૦૭૪
સંયુક્તપ્રાંત	૩૪૧	૫૦૪	૧,૦૮૫	૨૬૭	૨,૬૨૭
આસામ	૩૦	૪૮	૧૬૮	૨	૨૮
દિલ્હી	૧૧	૮૨	૧૭૭	૨૪	૨૪૨
મધ્ય પ્રાંત અને વરિહ	૮૬	૩૮	૩૨૧	૩૮	૨૫૨
બિહાર	૪૩	૬૪	૨૪૬	૩૩	૧૭૪
સરહદ પ્રાંત	૪૨	૩	૪૮	૧૩	૩
ઓરિસ્સા	૩૧	૧૫	૭૮	૨૧	૫૧૬
અજમેર મેવાડ	૧૨	૧૧	૪૨	૧૦	૧૪૧
કર્ણાટક	૨	૧	૨	૧	૭

હિંદનાં સ્થળો અને બંદરો વચ્ચેનું અંતર : હિંદનાં મુખ્ય બંદરો અને સ્થળો વચ્ચેનું અંતર નીચે મુજબ છે.

મુખ્ય સ્થળનું નામ	મુંબઈ	કલકત્તા	કરાંચી	મદ્રાસ
આણંદ રૌડ (માઉન્ટ આણંદ)	૪૨૧	૧,૮૨૭	૫૧૭	૧,૨૧૬
ચિતૌડગઢ	૧૦૦	૧,૨૫૫	૧૧૧	૧,૫૨૫
વડોદરા	૨૪૪	૧,૩૩૦	૭૪૫	૧,૦૪૨
કલકત્તા	૧૨૩	...	૧,૫૭૪	૧,૦૩૨
બેંગલોર	૭૧૪	૭૧૪	૧,૬૬૪	૧,૨૧૮
અમદાવાદ	૩૦૬	૧,૪૪૨	૧૮૨	૧,૧૦૪
અંબાલા કેન્ટોનમેન્ટ	૬૮૪	૬૮૬	૮૪૮	૧,૬૬૨
હરદ્વાર	૧,૦૭૦	૬૨૨	૬૪૮	૧,૭૩૦
ગ્વાલિયર	૭૬૩	૮૦૬	૮૬૧	૧,૭૭૫
બિકાનેર	૭૬૦	૮૨૩	૬૧૧	૧,૬૫૮
ભરતપુર	૭૫૨	૮૨૩	૧,૦૧૮	૧,૫૪૮
ફિરોઝપુર કેન્ટોનમેન્ટ	૧,૧૦૦	૧,૧૪૧	૭૨૬	૧,૮૦૭
બેંગ્લોર	૧૬૪	૧,૨૦૮	૧,૬૭૮	૨૨૨
ફિદ્હી	૬૦૦	૬૦૨	૬૦૭	૧,૫૬૬
દાલ્મિયાંગ	૧,૧૦૮	૩૬૬	૧,૬૪૩	૧,૪૦૧
દહેરાદૂન	૧,૧૬૦	૬૫૪	૬૬૬	૧,૭૭૮
બરેલી	૬૦૦	૭૬૨	૧,૦૭૪	૧,૬૪૮
અલ્હર	૭૮૮	૧,૦૦૧	૭૨૬	૧,૫૮૬
અલ્હાબાદ	૮૪૫	૫૧૩	૧,૦૬૨	૧,૪૫૭
અજમેર	૬૧૧	૧,૧૩૮	૫૫૧	૧,૪૦૬
અમૃતસર	૧,૧૩૬	૧,૧૪૩	૭૮૮	૧,૮૪૭
દોહટોર	૬૩૧	૫૪૭	૧,૬૧૧	૪૮૫
ઉદયપુર	૫૬૨	૧,૩૨૪	૭૩૫	૧,૫૬૪
સિમલા	૧,૦૮૪	૧,૦૮૬	૬૪૮	૧,૭૭૮
ત્રિચિનોપલી	૧,૦૦૮	૧,૨૮૪	૧,૬૮૬	૨૫૨
રામિથરમ્	૧,૨૦૦	૧,૪૮૦	૨,૧૬૦	૪૪૮
ઉડાકામંડ	૬૫૪	૧,૩૪૬	૧,૬૪૩	૩૫૭
મહેસુર	૭૪૫	૧,૨૬૪	૧,૭૧૫	૩૦૮
મનમાડ	૧૬૨	૧,૦૬૨	૧,૧૧૦	૭૭૪
સિકંદરાબાદ	૪૬૭	૬૮૨	૧,૪૭૭	૪૮૬
સિયાલકોટ	૧,૨૪૭	૧,૨૮૮	૮૪૪	૬૫૫
સાંચી	૫૪૬	૮૬૬	૬૮૬	૧,૧૬૧
રાવલપીંડી	૧,૩૩૮	૧,૩૫૫	૮૬૭	૨,૦૪૬
રતલામ	૪૦૪	૧,૧૫૬	૬૦૪	૧,૨૦૨
કચ્છ	૧,૩૦૩	૧,૭૫૪	૫૩૬	૨,૦૮૬
પુના	૧૧૬	૧,૨૫૬	૧,૦૬૬	૬૭૫
પંચમહી	૫૦૫	૮૪૨	૧,૦૬૦	૧,૧૧૮
નાગપુર	૫૨૦	૭૦૩	૧,૨૦૪	૧,૧૩૩
નોરોરા	૧,૪૧૬	૧,૪૬૦	૧,૦૧૪	૨,૧૨૭
મથુરા	૮૧૮	૮૨૦	૭૭૨	૧,૪૮૦
મીરત કેન્ટોનમેન્ટ	૬૦૬	૬૨૧	૬૫૨	૧,૬૧૪
મહુ	૪૨૪	૧,૦૬૬	૮૭૦	૧,૨૮૬
મદ્રાસ	૭૬૪	૧,૦૩૨	૧,૭૭૪	...

મુખ્ય સ્થળનું નામ	મુંબઈ	કલકત્તા	કરાંચી	મદ્રાસ
મયૂરી (હોરાપુર)	૧,૦૭૨	૬૫૪	૬૬૧	૧,૭૦૮
ગાદા	૫૭૩	૧,૦૦૩	૧,૧૬૮	૧,૧૧૮
કરાંચી	૬૬૦	૧,૫૭૪	...	૧,૭૭૪
કમ્બોદામ	૧,૦૦૦	૮૨૮	૬૧૭	૧,૧૭૫
બેલુર	૫૬૦	૧,૨૮૮	૪૪૦	૧,૩૮૧
વાડી	૩૭૧	૧,૧૦૨	૧,૩૫૧	૪૧૮
કાલકા	૧,૦૨૫	૧,૦૨૬	૮૮૮	૧,૭૩૨
બજલપુર	૧૧૧	૭૩૩	૧,૧૭૧	૧,૨૨૮
ઝાંડી	૭૦૨	૭૪૨	૬૨૨	૧,૩૧૪
બલગામ	૨૧૧	૬૧૨	૧,૧૦૧	૮૭૪
દેવગામ (સિંધ)	૮૮૦	૧,૧૬૬	૧૧૧	૨,૩૧૧
બલુર	૭૦૦	૧,૦૬૪	૧૩૫	૧,૫૬૩
ધનારસી	૪૧૪	૮૮૧	૧,૦૧૮	૧,૦૭૧

હિંદની પરદેશ ખાતેના વસાહતો :

સાલ	કરાંચી તથા મુંબઈથી પરદેશ ગયેલા વસાહતીઓ	મદ્રાસ બંદરથી પરદેશ ગયેલા વસાહતીઓ	હિંદમાં પાછા ફરેલા વસાહતીઓ
૧૯૩૪-૩૫	૧,૨૬૪	૧,૧૦,૧૮૦	૫૮,૧૧૭
૧૯૩૫-૩૬	૬૭૬	૧૩,૬૩૫	૫૫,૬૫૨
૧૯૩૬-૩૭	૧,૨૧૬	૧૨,૫૨૧	૫૮,૦૫૮
૧૯૩૭-૩૮	૧,૭૦૭	૪૮,૫૩૭	૫૫,૩૧૪
૧૯૩૮-૩૯	૨,૬૬૩	૧૧,૨૫૮	૭૮,૮૨૧

હિંદની પોલિસ : દરેક દેશમાં મુલેહ જળવવા માટે પોલિસની જરૂર પડે છે. આપણા દેશની પોલિસ (જે આપણે થોડી ખાખતો તપાસીશું) દરેક પ્રાંતમાં એક (Inspector General) ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ-ઉપરી પોલિસ અમલદાર હોય છે. નાયબ Deputy તેની નીચે હોય છે. તે આઠ દસ જીલ્લા સંભાળે છે. દરેક જીલ્લામાં એક એક સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ જીલ્લા ઉપરી અમલદાર હોય છે; તેની નીચે Assistant મદદનીશ અથવા નાયબ અધિકારીઓ હોય છે. મદદનીશો અને તેની ઉપરના અમલદારો થાણાખરા અંગ્રેજો હોય છે; પરંતુ ઠેવે કેટલાક હિંદીઓને પણ એ સ્થાન અપાય છે. દરેક જીલ્લાને નાના નાના વિભાગોમાં વહેંચી દેવાય છે. દરેક ભાગલા ઉપર અમલદાર સબ ઇન્સ્પેક્ટર (Sub-Inspector) હોય છે. એની નીચે Head Constable જેક કોન્સ્ટેબલ અને કોન્સ્ટેબલો હોય છે. તેની નીચે Police station પોલિસ થોડીઓ અથવા થાણાં હોય છે. ગુનેગારોની શોધ કરવા Criminal Investigation Department અથવા છૂપી પોલિસનું ખાતું હોય છે.

હિંદની પોલિસની સંખ્યા ૧૯૩૭ માં ૧,૮૮,૨૨૩ ની હતી અને એનું ખર્ચ ૧૦,૭૫,૦૧,૬૫૬ રૂા થયું હતું. ૧૯૩૮ માં ૧,૮૮,૬૩૧ પોલિસો અને ખર્ચ રૂ. ૧૦,૮૫,૪૮,૧૪૦ નું હતું. હિંદમાં પોલિસની પરીક્ષા સપ્ટેમ્બરમાં લેવાય છે.

હાલ યુદ્ધની પરિસ્થિતિ હોવાથી પોલિસની સંખ્યા વધી પડી છે. એના આંકડાઓ બરાબર અને સાચા મળી શકતા નથી.

હિંદની મ્યુનિસિપાલિટીઓ : શહેરનું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય થવાવા માટે આ સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવી છે.

ધંધાકાની રાજધાનીઓના સંસ્થા કોર્પોરેશનો કહેવાય છે. જ્યારે બીજા શહેરોની સંસ્થાઓ મ્યુનિસિપાલિટીઓ કહેવાય છે. આ સંસ્થાઓનું મુખ્ય કાર્ય, લોકોને દિવાળતી આપવી, જાહેર ગંદકી ઉપર નિયંત્રન રાખવું, નાના મકાનોને સુધારવાની તબીબ કરવી, શહેરની સુધારણા કરવી, યુદ્ધોને બાળવા શાટવાની સગવડ કરી આપવી, પીવાનું પાણી પૂરું પાડવું, રસ્તા ઉપર પાણી છંટાવવું, આરોગ્યનાશક વેપાર અટકાવવો, રસ્તાઓ સ્વચ્છ રાખવા, ગટર, કતલખાનાં, રનાનગૃહો, કુખાઓ, તળાવો વગેરે ઉપર નજર રાખવી, શીતળાની રસી મૂકાવવા સગવડ કરી આપવી, દવાખાનાં નિભાવવાં, પ્રાથમિક કેળવણી માટે ઉપાયો લેવા. ક્ષેત્ર જેવા ચોપી રોગો બહારથી શહેરમાં ન ફેલાય તે માટે ઉપાયો લેવા, તે સુધારાઇઓનાં આવશ્યક કર્તવ્યો છે.

નવા રસ્તાઓ બનાવવા, બગીચાઓ તૈયાર કરવા, યુસ્તકાબચો નિભાવવાં, સંચકરથાનો (Mashghans) રાખવાં, વસતીપત્રક ફોર્ડ, પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવું, ચિનપટ્ટો (Cinema) બતાવવાં, એ સુધારાઇઓનાં ઐથિક કર્તવ્યો છે.

આ મ્યુનિસિપાલિટીઓનાં આવકનાં સાધનો નીચે પ્રમાણે છે. (૧) જમીન કે મિલકતના વેચાણનું ઉત્પન્ન. (૨) અંતિમ વેરો (Terminal tax) કાણ, અગાડ, ઘરવેરો, જમીન વેરો, ગાંધી, મોટરો, ગાડીઓ, સાઇકલો, પાલખીઓ વગેરે ઉપરના કરો, સાક મારકીટના બકાલીઓ ઉપર વેરો, પાણી, દિવાળતી, વગેરે ઉપરના કરો. (૩) નોંધણી (Registration)નું ઉત્પન્ન. (૪) ન્યાયે લીધેલી રકમ. (૫) પ્રાંતિક સરકારો એ કોઈ મજબૂત આપે તે.

મ્યુનિસિપાલિટીઓનું ખર્ચ ઉપર બતાવેલાં તેનાં કર્તવ્યો પ્રમાણે થાય છે.

મ્યુનિસિપાલિટીઓનું ખર્ચ અને આવક નીચેના કોઠા પરથી સમજાવો.

સાલ	મ્યુ. ની સંખ્યા	આવક રૂપિયા	ખર્ચ રૂપિયા	માથા હીઠ કર રૂ. આ. પા.
૧૯૩૫-૩૬	૭૫૩	૩૩,૦૧,૭૦,૧૫૨	૩૮,૬૫,૨૭,૫૬૦	૫-૧૩-૪
૧૯૩૬-૩૭	૭૫૩	૩૮,૧૧,૩૫,૧૧૬	૩૭,૫૬,૮,૭૮૩	૫-૧૩-૪
૧૯૩૭-૩૮	૭૫૮	૩૮,૮૧,૦૦,૮૩૭	૩૮,૧૮,૮૧,૨૩૦	૫-૧૫-૧૧
૧૯૩૮-૩૯	૭૫૬	૪૦,૫૭,૩૫,૧૧૫	૪૦,૩૧,૬૩,૨૬૩	૧-૨-૦
૧૯૩૯-૪૦	૭૫૬	૪૪,૩૧,૪૨,૧૧૮	૪૩,૨૮,૪૬,૨૭૪	૬-૩-૬

૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટની નવમી તારીખે હિંદના કોંગ્રેસના નેતાઓની ધરપકડને લીધે કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીઓએ વીરેષ કોઠાઓ અને એના કેટલાક સભ્યોએ એ વખતની લકતમાં પોતાના સ્થર પૂરાવ્યો. એટલે કેટલીક મ્યુનિસિપાલિટીઓને તે વેળા ગેરકાયદે ઠરાવવામાં આવ્યા.

આખા દેશની મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં હજી ખૂબ અધિક ચાલે છે. તેઓના સભ્યોમાં અંદર અંદર વેરઝેર હોઇને એની અસર એમનાં કાર્યોમાં પણ દેખાય છે. વળી કેટલેક ઠેકાણે મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો કોમીવાદી હોય છે. એનાથી કેટલીક પ્રભુઓને તે મટે ખૂબ સહન કરવું પડે છે. મ્યુનિસિપાલિટીઓનાં કાર્યોના વિકાસ નેટલેા થવા નેહમ્મે તેટલો થયો નથી. આ ખાખતમાં અત્યારે કંઈ કરી શકાય તેવી પરિસ્થિતિ નથી. એ ખબર યુદ્ધ બાદ બની શકે. ત્યાં સુધી તો મ્યુનિસિપાલિટીઓનાં સભ્યો કોમીવાદ અને વેરઝેર બહી જઈ એકબીબના સહકારથી કામ કરે તો જ પ્રભને સંતોષ થાય. બાકી અત્યારની પરિસ્થિતિ નેતાં મ્યુનિસિપાલિટીએ એ કત'ચો ખલવવા નેહમ્મે તે ખલવતી હોય તેમ લાગવું નથી.

હિંદની યુદ્ધસમયની કેટલીક નોંધરીઓ :

અત્યારે યુદ્ધને સમય હોવાથી સરકાર તરફથી નવાં નવાં અનેક ખાતાંઓ ખોલવામાં આવ્યાં છે અને એ માટે એ ખાતાંઓમાં કામ કરવા માટે યુવાનોને નોકરી પર રાખે છે. તેવી નવી નોકરીઓ નીચે યુજ્ય છે.

આર્મી પોસ્ટલ મુનિટર—આ માટે ઉમર ૧૮ થી ૨૫ ની હોવી નેહમ્મે. એ માટેની અરજીઓ ટેકનિકલ રીક્રૂટિંગ ઓફીસ, અ'બાલ જાવશી, કચકના, લખનૌ નારાયણ-અ'જ પટણા કરી શકાય છે. ઉમેદવાર મેટ્રિકયુલેટ હોવા નેહમ્મે.

રેડિયો મેકેનિકલ—ઉમર ૧૮ અને ૩૦ વર્ષની વચ્ચે મેટ્રિક થયેલ અને ટેકનિકલ ઇન્સ્ટીટયુટ અથવા કોલેજનું રેડિયો એન્જિનિયરીંગનું સર્ટીફિકેટ નેહમ્મે. એની અરજ બધી ટેકનિકલ રીક્રૂટિંગ ઓફીસોએ થઇ શકે છે.

મોટર એન્જિનિયર—આમાં ત્રણ વર્ગો છે. પેશ્વે એન્જિન અથવા ડિસલ એન્જિનની અનુભવ હોય તેઓ જ હરિયાણ મોટર કેસ્ટના ઇન્જિનિયરો તરીકે અરજ કરી શકે છે. અરજ કોઇ પણ રેક્રૂનિકલ રીક્રૂટિંગ ઓફીસોએ થઇ શકે છે.

વીએન્સ ઓફિસલિયરી કેાર (હિંદ)—સ્ટાફ ઓફીસર, સેક્રેટરી, રેડેન્સ ગ્રાફર, ટાઇપિસ્ટ અને ટ્રેઇન-કલેસ, પ્લોટર, ટેલર, કાઉન્ટ કાઉન્ટર, સાઇફર, ડીરેપ્ટર, લેખરેટરી આસીસ્ટન્ટ અને બીજા જ્યાંયો માટે ૧૭ અને ૫૦ વર્ષ વચ્ચેની ઉમરની સી રવચ'સેવિકાઓ.

ઇન્ડિયન એરફોર્સ—આ નોકરી જમીનપરની છે. ઉમેદવાર ૧૮ થી ૩૮ની ઉમરના અને ત'ફરત હોવા નેહમ્મે. આમાં કુલ પાંચ ગ્રુપ હોય છે.

આઉન્ડ એફિસરોનો ગ્રેડ—હિંદી અગર એ'ગ્રેા ઇન્ડિયન અને ૨૧થી ૫૦ વર્ષની ઉમરના હોવા નેહમ્મે. આ માટે અ'ગ્રેશ સાં' હોવું નેહમ્મે.

એડમિનિસ્ટ્રેટીવ અને રેપેશિયલ ડયુટીઝ ઓફિસર—આ નોકરીના છ વિભાગો છે. (૧) એડ-મિનિસ્ટ્રેટીવ એક્ઝ્યુકન્ટસ વગેરે. આ નોકરી માટે ધ'વાદારી અનુભવવાળા સીનિયર માલુસોને પસ'ંદી અપાય છે. (૨) ઇન્ટેલિજન્સ. આ નોકરી માટે હવાઇ અપારનું અને ઉદ્યનનું જ્ઞાન હોવું ખાસ જરૂરી છે. (૩) લિંક ટ્રેઇનર ઇન્સ્ટ્રક્ટર યુનિવર્સિટીની ઇન્ટર મીજએટની પરિક્ષા પસાર કરી હોવી નેહમ્મે. (૪) કોડ્ઝ અને સાફેરો આ માટે વિકાસ, અધિક ઉમરના માલુસોને પસ'ંદ કરાય છે. ઉમેદવારનું અ'ગ્રેશ અને આર્કાઇવનું જ્ઞાન સાં' હોવું નેહમ્મે. (૫) ફેટોગ્રાફિક—આ નોકરી માટે યુનિવર્સિટીના ઇન્ટર મીજએટ ધોરણ સુધીની સારી પદ્ધતિસરના કેમ્બળી લીધી હોવી નેહમ્મે. (૬) મેરિન કેસ્ટ. આ માટે 'સાહ-સિક યુવાનો અને પોતાની જીવિશી કામ કરી શકે તેવા તથા મિકેનિકલ વલણવાળા યુનિવર્સિટીની ઇન્ટરની પરિક્ષા પસાર કરી હોય તેવાઓને આ નોકરી માટે લાયક ગણવામાં આવે છે.

મોટર ટ્રાન્સપોર્ટ—હિંદી હવાઇ લરકરના જમીન પરના ન્યવહારની ન્યવસ્થા કરવી તથા તે માત્ર રાખવો મોટરકાર અને ટેક અલાવવા માટે સામાન્ય જ્ઞાનવાળો કોઇપણ યુવાન આ માટે પસ'ંદ કરાય છે.

આઈ. એમ. એસ.—મેડિકલ, સર્જરી, કાન આંખ તથા ગળાનાં હર્દો વિરે અને બીજાં હર્દો વગેરેમાં તેના ભણનારા હોય તેવાઓને આ હિંદી મેડિકલ સર્વિસ માટે સૂંટવામાં આવે છે.

નિવિલ મેડિકલ પ્રેક્ટીશનર—હિંદમાં સ્થાનિક મિલિટરી હોસ્પિટલમાં નોકરી માટે, ચેમ્યુએટોને અને લાઇસન્સિયેટને પસ'ંદ કરવામાં આવે છે. ચેમ્યુએટોની ઉપર ૪૫ થી વધારે અને લાઇસન્સિયેટની ઉપર ૪૦ થી વધારે હોવી નેહમ્મે.

આઈ. આઈ. એનના એન્જિનિયરો—આ માટે ૧૮ થી ૩૦ વર્ષના મેટ્રિક સુધીના અભ્યાસ કરેલ યુવા પસ'ંદ કરવામાં આવે છે.

યુવેન સર્વિસ—આ માટે ૨૧ થી ૫૦ વર્ષ સુધીની અને મેટ્રિકયુલેટને આ નોકરી માટે લાયક ગણાય છે,

હિંદી ડોક્ટરી ખાતુ—આ નોંધો માટે ઉમેદવારની ઉંમર ૪૦ વર્ષની નીચે હોવી જોઈએ. અભ્યાસ એલ. સી. પી. એસ., એલ. એસ. એમ. એફ. અથવા એલ. એમ. થી અથવા માન્ય થયેલ મેડિકલ સ્કૂલની તેવી પરીક્ષા પસાર કરી હોવી જોઈએ.

મિકેનિકલ એન્જિનિયરિંગ—આર. આઈ. એન. માં અનુભવી મિકેનિકલ એન્જિનિયરો માટે ૧૮ થી ૩૦ વર્ષની વયના અને મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હોય તેને જ આ નોંધોમાં સામવામાં આવે છે.

આર. આઈ. એન.—આ નોંધો માટે ૧૭½ થી ૨૨ વર્ષની ઉંમરના અને અંગ્રેજી ૭ માર્ક્સનો અભ્યાસ કરેલાઓની જ પસંદગી થાય છે.

આઈ. એમ. એસ.—આ માટે ઉમેદવારની ઉંમર ૪૫ વર્ષની નીચેની હોવી જોઈએ. આ માટે ગ્રેડબ્રિટન અને ઉત્તર આયર્લેન્ડમાં રજિસ્ટર થયેલ ક્લિનિકલ મેડિકલ ડોક્ટરો માટે ૩૫ વર્ષની નીચેની હોવી જોઈએ.

હિંદી સૈન્ય: હિંદી પરદેશી આક્રમણી રક્ષણ કરવા માટે મોટું સૈન્ય સામવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ બ્રિટન હિંદમાં અદી લાખનું સૈન્ય રાખતું હતું. જેમાં ૧૧૧૧ લાખનું હિંદી અને ૭૫ હજારનું અંગ્રેજી યુવાનોનું સૈન્ય આ સૈન્યના શાહીવાદી લાભો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ આ સૈન્ય આખા સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે કામ લાગે છે. થીના હજી ભાગમાં કોઈ પણ સ્થલકર્મો આ સૈન્ય હેરવી દેરવી શકાય છે. બધી રીતે તૈયાર ને તાલીમ પામેલું આ સૈન્ય ભૂતકાળમાં બ્રિટનને યુધ્ધ ઉપયોગી નિરક્ષ્યું છે. રાખ્યલેખ, સામ્રાજ્યનું રક્ષણ, દમનનીતિ અને પછાત પ્રલ્લેખોના પરાજય માટે ભૂતકાળમાં આ સૈન્યનો ઉપયોગ થયો છે.

૨ આ સૈન્ય માટે બ્રિટનને એક હોટિયું પણ ખર્ચવું પડતું નથી. ગરીબ હિંદી પેદાશોના અર્થે ભાગ આ સૈન્ય પાછળ ખર્ચવામાં આવે છે. એક હિંદી સિપાહી સાદો, આસાંકિત અને મહેનત હોય છે. એ છપ પર આવી લડી શકે છે. સખત હાડ-મારીએ અને કુંજો તે સહન કરે છે. એ બહુ ખર્ચાળ નહિ હોવાથી તેને કોઈ પણ દેશમાં મૂવી શકાય છે. એનો પગાર અત્યંત ટૂંકો અને ખાવામાં લાળ, રોડી બસ થઈ પડે છે. એને દારૂ કે ખીર, મોટરકાર કે મોલ્મનકડીની જરૂર પડતી નથી. એક અંગ્રેજી સિપાહી કરતાં તે થોડો ભાગના ખર્ચામાં પણ નભે છે. એ ગોરાંગ પ્રભુનું સન્માન કરે છે અને તેથી જ તેનાં મેડિકલ વખાણ થાય છે. સામ્રાજ્યના રક્ષણાર્થે એઓને બેકાલ ધકેલી દેતાં અંગ્રેજી સલ્તનત જરાય ખર્ચકાળી નથી.

૩. આ હિંદ સૈનિક માટે અંગ્રેજી સરકારે કેટલીક સુવે નક્કી કર્યાં છે. અને ધીમે ધીમે સૈનિકોના લેહીમાં ભેગવી દીધાં છે.

(બ.) હિંદી સૈનિક માત્ર સૈનિક જ રહે. ન હુકમ એને સામાન્ય હિંદી સૈનિક-અધિકારીનો હોદ્દો આપવો પડે તો ભડે બાજી ઉચ્ચાધિકાર આપવા નહિ. હિંદી સૈનિક આજ્ઞા ઉઠાવવા માટે છે, આજ્ઞા કરવા માટે નહિ એ સત્ય એમના હેવામાં છે.

(બી.) આખી સૈન્યરચના એવી સુયોજિત કરવી કે અંગ્રેજી સરકાર, બ્રિટિશ સૈન્ય-નીતિ અને બ્રિટિશ અધિકારી કાયમના બની રહે. એટલા માટે બ્રિટિશ સૈન્ય અને હિંદી સૈન્ય એવા અલગ અલગ વિભાગો રાખવા.

(ઈ.) બ્રિટિશ સૈનિકોને મોટા પગાર અને મોટાં ભથ્થાં આપવાં.

(ઉ.) હિંદી સૈન્યના અધિકારપદો અંગ્રેજી નીમવા. અંગ્રેજોનું નિયંત્રણ કદી પણ શિથિલ બનવા ન દેવું.

(ઍ.) હિંદી સૈન્યો માટે સામાન્ય શત્રુો હિંદમાં બનાવવાની સંગઠક કરવી; પરંતુ વિશ્વાસ્યતાં કારખાનાંઓને ખટાવવા, તેમ જ હિંદીઓને યંત્રવિદ્યામાં આગળ વધવા ન દેવા. રણ-ગાદીઓ, નાની મોટી તોપો, મશીનગનો અને મોટા ગોળાઓ, વિશ્વાસ્યતાંથી જ મંગાવવા, એટલે હિંદ અસ્ત્રશસ્ત્રની બાબતમાં બ્રિટિશ દુવાનો અવાડો જ રહે.

(ફે) તોપખાનાં, એન્જિનિયરિંગ, ભયુસખાતું, સૈનિક-તારખાતું, યંત્રખાતું વગેરેમાં હિંદીઓને બહુ માહિતગાર ન કરવા.

નેટલો બની શકે તેટલો બંકાર (Store) વિશ્વાસ્યતા લોકોને કામ આપવા માટે ત્યાંથી મંગાવવો. એ માટે કાળજી, પેન્સલ એવી સાધારણ રહેણાંકી પણ ત્યાંથી જ મંગાવવી.

એ સિવાય નિવૃત્ત અંગ્રેજ અમલદારોને સારાં પેન્શનો નિયમિત મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી અને આ માટે લગભગ ૨૦ થી ૨૪ કરોડ રૂપિયા હિંદમાંથી વિલાયત ભય છે.

હિંદી સૈન્યોના વિભાગો નીચે મુજબ કરવામાં આવ્યા છે—

- (૧) Regular—કાયમી સૈન્ય જેમાં હિંદી અને બ્રિટિશરોની ભુદી ભુદી હુકમીઓ છે.
- (૨) The Indian Territorial force—રાષ્ટ્રીય સૈન્ય.
- (૩) Auxiliary force—સહાયક સૈન્ય.
- (૪) Indian army reserve—ખાસ સૈન્ય અથવા અનામત સૈન્ય.
- (૫) The Indian state force—રજવાડી સૈન્ય.

સૈન્યના વર્ગો—

- (૧) Cavalry—હથેલ (૨) Gunners—તોપખાતું
- (૩) Tanks—રણગાદી (૪) Suppers and pioneers—જોડકામ કરનાર વરકર (૫) Engineers—ધબનરો (૬) પાયલન (૭) ડોક્ટરો, નર્સો, હોસ્પિટલો (૮) તાર, પોસ્ટ, સ્ટોર, બંકાર, વાહનખાતું તેમજ દીવાળતી ખાતું.

આખા હિંદી સૈન્યને ત્રણ ભાગોમાં વહેંચી નાખ્યું છે.

- (૧) Field army—રણસેનનું સૈ (૨) Covering army—ચાલુ યુદ્ધ અંગ્રેજી સૈન્ય (૩) Internal security troops—સુરેક્ષાનીતિ ભયવતું સૈન્ય.

હિંદમાં બ્રિટિશ સૈન્ય ૬૦ થી ૬૫ હજારનું રખાય છે. એની ભરતી ઇંગ્લેન્ડમાં થાય છે. આ સૈન્ય હિંદમાં રહે છે અને બીજા હિંદી સૈનિકોને તાલીમ આપે છે.

એમાં મોટરકારો, બંકારવાળી પાયલન હુકમીઓ, બેન્ક, વહીવટખાતો, ધબનરો, સિગ્નલરો, દવાખાના બંકાર, ભોજન-ખાતો ને ધર્મગુરુઓ રહે છે. એઓને સારા પગાર, સારાં ભથ્થાં

અને સ્થિતિ લાઈ હિંદી તાલીમમાંથી આપાય છે. આ બ્રિટિશ સેન્ય ખરી રીતે તેમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે જ રખાય છે.

હિંદી પાચદમો—

આ વિભાગ ૮ થી ૧૧ ના પચાસની સરકારી નીચે રહે છે. જેટલું ચાર વિભાગો હવાલદાર મુખેદાર કે જમાદાર નીચે, કંપની ૪ વિભાગો બ્રિટિશ લેફ્ટેનન્ટ કે અધિકારી નીચે, હેડ ક્વાર્ટર્સ આર્મી ઉપરના તમામ વિભાગો, સિમ્લેસર, સેપરે અને બેન્ડ સાથે ગણાય છે. ત્રણ કે ચાર ટુકડીની સંયુક્ત બેટલિયન કહેવાય છે. બજારીઆ લશ્કરી હિંદી સેન્યમાં સરખાત છે. હિંદી સેન્યને વંચમ કરવા ૬૦ કરોડ રૂપિયા કે તેથી પણ વધારે રકમ એ માટે બ્રિટનને ખર્ચ પડી છે. અત્યારે તે આ મહેનો ખર્ચ ખૂબ વધી ગયો છે.

તબીબી ખાતાં—

સૈનિકાની સારવાર માટે ખાસ ડોક્ટરો અને બીજા વિભાગ સગવડ રખાય છે. એને રોયલ આર્મી મેડિકલ કોર્પ્સ કહે છે. આ સિવાય Indian medical services નામના સુવધી ડોક્ટરી ખાતામાંથી પુરુષ ડોક્ટરો સેન્ય માટે લેવાય છે.

સેન્યમાં સેક્ટો જુદાં જુદાં ખાતાંઓ હોય છે. એમની ખાસ ન્યાય કોર્ટ બેસે છે ને એમની જેલ પણ જુદી જ હોય છે.

કમાન્ડર-ઇન-ચીફ સેન્યનો વડો અધિકારી કહેવાય છે. એ વાઇસરોયની કબજેમાં સરખ હોય છે. એનો માસિક પગાર ૧૦ હજાર રૂપિયા હોય છે. લશ્કરી વિષયમાં એ વાઇસરોયને સલાહકાર બને છે. એની નીમજીક વિલાયતથી થાય છે. એના હાથમાં કુલ સત્તા હોવા છતાં સેન્યના મોટા અધિકારીઓની નિમજીકની બાબતમાં એને બ્રિટિશ સેનાપતિની સલાહ લેવી પડે છે. ઉત્તર દિશામાં સૈનિક થાણાં પેશાવર, રાવલપીંડી, કાઠાટ, અને લાહોરમાં છે. પશ્ચિમમાં વજીરિસ્તાન, બલુચિસ્તાન અને સિંધ છે. પૂર્વમાં સંયુક્ત પ્રોવીન્સ, દિલ્હી, બંગાળ, અસ્સામ અને આસામ આવે છે અને દક્ષિણમાં મધ્ય પ્રાંત, ઉડા, બુંગલ અને મદ્રાસ આવે છે.

સેન્યનો વહિવટ સામાન્ય શાસન General staff કરે છે. Adjutant General સેન્યનો આંતરિક તાલીમ કરે છે. Quarter Master General સેન્યની ખાધાખોરાકી માટે જવાબદાર રહે છે. Director General of Ordnance તોપખાતું સંભાળે છે. Engineer-in-chief અને Director of medical advice ચોતપોતાનાં ખાતાં સંભાળે છે. આ સિવાયનાં સંખ્યાબંધ ખાતાંઓના ઉપરીઓ સેનાપતિને જવાબદાર રહે છે.

Indian Army reserve—પેન્શનરોને આ ખાતામાં યુદ્ધ વખતે કે અછૂતના વખતે બોલાવી ફરી નોકરીમાં લખાય કરે છે. એમાં ૧,૮૫૦ અધિકારીઓ અને ૪૦ હજાર સૈનિકો છે, અત્યારે આ સંખ્યામાં વધારો થયો છે.

Indian auxiliary force—સહાયક સેન્ય હિંદમાં જે યુરોપિયનો ખાનગી અથવા સુલકી નોકરીઓમાં છે, એમને આ ખાતામાં ફરજિયાત નોકરી દેવી પડે છે. આજના યુદ્ધમાં એ યુરોપિયનોને ફરજિયાત લખાય કરવામાં આવ્યા છે. પણ એમાં છુપી એ છે કે હિંદી સરકાર સર્વિસિફિકેશન આપીને સુલકીખાતા માટે અગત્ય ધરાવનાર અંગ્રેજ અમલદારને બૂની નોકરીમાં ફોજી રાખે છે.

Indian territorial force—આ વિભાગમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓના વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવાની ટુકડીઓ હોય છે. કેટલીક યુનિવર્સિટીએ નાના પાયા પર એવો બજારવત પણ કર્યો છે. એમને કેશાવરો ખાતે નોકરી પર લઈ લેય છે; પરંતુ યુનિવર્સિટી કોર્પ્સ માટે એ ફરજિયાત નથી.

Indian state force—હિંદી રાજસ્થાની લશ્કર લગભગ ૩૫ થી ૪૦ રજવાડાં સરકારી રૂબરૂબ અને કુકમ મુબબ પોતાનાં સેન્યો નભાવે છે. હિંદી સેન્ય એમને બૂની ભતનાં હથિયારો પૂરાં પાડે છે, આ સેન્યનો ખર્ચ દેશી રાજ્યો ને જ આપવો પડે છે. આ સેન્યના કેટલાક ભાગને હાલ બીજા દેશોમાં યુદ્ધ માટે પણ મોકલવામાં આવ્યો છે.

હિંદી સૈનિકોને મોટો ભાગ મારમાઓમાંથી જ આવે છે અને એઓને ઇતિહાસ કે બરોજીની વધારે માહિતી હોતી નથી. જગતના બીજા પ્રદેશો વિષે તે બહુ જ ઓછું જાણે છે. વળી તેમાંના મોટો ભાગ અભણ અને અજ્ઞાન હોઈ બ્રિટિશ રાજ્યને વફાદાર પણ રહે છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૧થી હિંદમાં સાગર સેન્ય (નેવી) પણ નીભાવાય છે. મુંબઈમાં લલલ વસડીઆ અને તેની પાંચ પેઢી હિંદી અને બ્રિટિશ સરકાર માટે મનવારો બાંધતી. પાછળથી આ ખાતું બંધ થયું. ઈ. સ. ૧૯૩૪માં એનો પુનરુદ્ધાર થયો, એમાં પાંચ નાનો મનવારો હતી. ઇન્ડસ, હિંદુસ્તાન, હોર્નબોલીસ, કલાઇવ અને હોર્નેસ. એમાંની બે તો ભપાન સાથેના સાગર-યુદ્ધમાં અવસાન પામી છે. ભપાને બ્રહ્મદેશ અને નિકાબાર લઈ હેલવેંડી સુધી મનવારોની તકામાર ઝોલાવી હતી. કાલેજો પાસેના યુદ્ધમાં ભપાનને મનવારોએ કેટલીક બ્રિટિશ મનવારોને ખિસ્તશરણ પહોંચાડી હતી. ભપાનને સમયનીનોએ બંગાળના ઉપસાગરથી માંડીને માડાગારકર મુખીના હિંદી મહાસાગર મુખી મુખીને ધમરણ મચાવી, એટલે હિંદી સાગર સેન્યને બળવાન બનાવવાની જરૂર પડી અને એ માટે મોટા પ્રમાણમાં હિંદી સરકારે પ્રયાસ કર્યો અને એ સેન્ય સમગ્ર બનાવવા માટે અનેક યોજનાઓ ધરી; પરંતુ આ સેન્ય પણ અંગ્રેજોના સુખત્યાર-પણા નીચે જ રહે છે અને બ્રિટિશ સત્તાધીશોના કુકમ મુબબ જ વર્તે છે. આ સેન્યમાં પણ મોટા અધિકારીઓની સુટલો અંગ્રેજોમાંથી જ થાય છે.

હિંદી સેન્યો આજે દુનિયાના અનેક મેરથાઓ પર લડે છે. એની બહાદુરીમાં ચોપાસ વખાણ થાય છે. એઓને અપાતો પગાર અને બીજાં ભથ્થાંઓ પુરુષ ઓછાં હોય છે. એ સેન્યોના અધિકારીઓ અંગ્રેજો હોય છે. એઓની ઇચ્છા વિના હિંદી સૈનિક એક પગલું પણ આગળ લરી શકતો નથી. ત્યાં એમને અંગ્રેજ સત્તાધીશોના કુકમ પ્રમાણે જ વર્તવું પડે છે. ગમે તેવાં સંકટો અને મુશ્કેલીઓ વડવા છતાં એ સૈનિક સુકે કે આંકી શકતો નથી. આ હિંદી સેન્યો સાથી રાજ્યોને પુરુષ ઉપરોગી નિવડયા છે. એમનાં દેશપરદેશોમાં સાથી રાજ્યો મોંઘટ વખાણ કરે છે, એનું કારણ એ જ છે કે સેન્યો કોણ ખર્ચે નથી રહે છે. એમની કદર કરતા હોય એમ એમને માન-ચાંદ બોલાવત કરવામાં આવે છે; પરંતુ એ દુનિયાને દેખાવા માટે જ. હિંદી સેન્યો તો ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર ન હોય, ત્યાં સુધી લાડુની જ કહેવાય.

હિંદમાં કેરોસીન: હિંદમાં નીચે પ્રમાણે કેરોસીન હતું:—

વર્ષ	હિંદનું ઉત્પન્ન (ગેલન)	અમીમાંથી થયેલ આયાત (ગેલન)	બીજા દેશોમાંથી થયેલી આયાત (ગેલન)
૧૮૩૭-૩૮	૩,૧૭,૮૦,૪૮૧	૧૩,૨૮,૮૭,૮૦૮	૧,૬૭,૭૫,૬૩૮
૧૮૩૮-૩૯	૩,૮૩,૮૦,૫૮૬	૧૧,૩૬,૬૧,૦૧૬	૧,૭૬,૭૧,૮૧૧
૧૮૩૯-૪૦	૨,૮૧,૭૬,૪૭૬	૧૧,૨૧,૧૫,૦૮૧	૮,૧૨,૫૮,૦૩૩

હિંદ વિશ્વયુદ્ધમાં : ચાલુ મહાયુદ્ધની અસર

જગતના બધા દેશો ઉપર થઈ છે. હિંદ પણ એમાંથી બચી શક્યું નથી. હિંદ એ પરાધીન દેશ છે. એટલે એ સંવતનતની ઇચ્છા વિરુદ્ધ વર્તી શકવાને ને અશક્ય છે. હિંદનું રક્ષણ કેમ કરવું? એના આધારે જેવી રીતે મેળવવાં? એનું ઉત્પાદન કઈ રીતે વધારવું? પર રાજ્યોના સહકાર લેવા કે નહિ? કઈ રીતે લેવા? આ બધું અંગ્રેજ સરકાર કરી રહી છે.

હિંદમાં સરકારે ૧૨ થી ૧૫ લાખનું સૈન્ય હિંદના રક્ષણ માટે તૈયાર કર્યું. હાલમાં એમાં સારો વધારો થયો છે. આ સૈનિક ભરતીમાં ભણેલાઓને તો મોટા ભાગે અધુન જેવા જ રખાય છે. ન્યારે વિજયતરમાં તો સુશિક્ષિત અને ધનવાનોમાંથી જ સૈન્ય માટે પસંદ કરવામાં આવે છે. વિજયતરના સરકારી વર્ગમાંથી એટલે કે સામાન્યતા હિતમાં જ જેઓનું હિત હોય એવા અધિકારીઓ આવે. ન્યારે અહીં અધુન, અન્યક અને અસરકારી ભતોમાંથી સૈનિકો ચૂંટાય. આથી ભરતી થયેલા સૈનિકોના લગભગ મોટા ભાગ આજના સૈનિક જ રહે, એના દિલમાં પાઘી વફાવાઈ કસાવી શકાય. એને પાયાં સુખ્ય હાંકી શકાય અને ભણેલા ન હોવાથી એ કંઈ મહત્વાકાંક્ષી બન્યા સિવાય બન કઈ શકે.

હિંદની ૪૦ કરોડની પ્રજામાંથી માત્ર સાઠા છ કરોડમાંથી જ સૈનિકોની ભરતી થાય છે. બંગાળ અને ગુજરાત એમાંથી યાદ. શાંતિના સમયમાં મદ્રાસ અને મહારાષ્ટ્ર પણ આવે. એ રીતે ગણીએ તો માત્ર ચાર કરોડની પ્રજા જ સૈનિકો માટે લાયક ગણી કાઢી છે. સૈનિકો માટે ૧૮ થી ૪૦ વર્ષની વયના સંસ્રાત યુરોપ લાયક ગણાય છે. સિપાહીઓ ન્યારે સૈન્યમાંથી નિરૂત્તર થતા, ત્યારે તેમને મેળીની ચોટી જમીન આપવાની. શરૂઆતમાં પગાર શે. ૩૦ થી ૩૫ અને બીજું બધું ખર્ચ તે જ પંલખના મરહુમ વડા પ્રધાન સર સિંકર દલાલખાનના પ્રયત્નોથી પંલખમાં જંગી ભરતી થઈ શકી છે, એટલે કે પંલખમાં થયેલી સૈનિકોની ભરતી બીજા દોષપણ પ્રાંત કરતાં વધારે છે. ગુજરાતમાં યુગ્મ્ય લડાયક કેમી છે: પરંતુ તેઓને તેમાંથી લગભગ અરપૂરજ જ રાખવામાં આવ્યા છે.

આમ આ સૈન્યમાં ૪૦ ટકા પંલખના અને ૨૦ ટકા સંયુક્ત પ્રાંતના છે. આ વખતના યુદ્ધમાં પણ વધુ ભારતી એ જ પ્રાંતોમાંથી થઈ છે. બંગાળમાંથી માત્ર ૭,૦૦૦ સૈનિકો જ મળ્યા છે. સુખ્ય ઈલાકામાં મહારાષ્ટ્રનો શોળો સારો કહી શકાય.

સૈન્ય ભરતીમાં કેટલીક સુવધાઓ પણ છે. દા. ત. હિંદુસ્તાની પ્રાણજો સારા હાલેયા હોવા છતાં ખાર લેવા ને તેર ચોકાની મુશ્કેલીથી એમની ભરતી ભારે પડે છે. કરોડો અનાર્થમાંથી ભરતી કરતી જ નથી. હિંદમાં રહીને સુરક્ષામાં પણ શાંતિઓની અને શીરિવાલોની અસર ઉભી થઈ છે. છતાં સૈન્યમાં સહુને એકસરોએ

પાપાક પહેરવા પડે છે. પરણેલા હિંદી સૈનિકો માટે કશી સગવડ નથી. યુરોપિયન પરણેલાઓ અને મોટા હિંદી અધિકારીઓને એ સગવડ આપાય છે. સૈનિક જીવન યુદ્ધ સિવાય બહુ મહેનતુ નહોતાં અને તેને પરિણીત જીવનની સગવડ ન મળતાં એમાં પિસા નસા નિર્વિવાદ હોય છે.

આ સૈનિકો જુદા જુદા પ્રાંતોમાંથી આવતા હોવાથી ભાષા બધાથી જુદી જુદી હોય છે. એટલે સરકારે એમને જ્ઞાન આપવા એક વર્ણસંકર ભાષા શોધી કાઢી છે અને તે રોમન લિપિ અને બર્ડે ભાષા. સૈન્યમાંના લગભગ ૪૦ ટકાને આ દ્વારા શિક્ષણ આપાય છે.

યુદ્ધની શરૂઆતમાં હિંદના સુખ્ય નેતાઓએ ખ્રિસ્તી સરકારને મદદ આપવા ચોકળી ના પાડી, કારણ કે ગયા મહાયુદ્ધમાં ખ્રિસ્તને આપેલા વચનને પાછળથી કરેલા બંગ હિંદ બંધી શક્યું નહોતું. આમ નેતાઓની મના છતાં અંગ્રેજ સરકારે સૈન્ય ભરતી ચાલુ કરી અને જુદાભલોવારીએ હિંદને વિશ્વયુદ્ધમાં ધકેલ્યું. પરિણામે દેશનો ભાગ નારાજ થયો. અંગ્રેજ સરકારે હિંદી પ્રજાને આશ્વાસન આપવા માંડ્યું. હિંદને શું જોઈએ છે એ અંગ્રેજ સરકાર સારી પેઠે ભણે છે. આમ એણે હિંદને યુદ્ધ પછી સ્વતંત્રતા આપવાનું નહોર કર્યું; પરંતુ ગયા મહાયુદ્ધ વખતે ખ્રિસ્તને કરેલા વચનભંગને ધા હણ ફકાવો નહોતો, પરિણામે નેતાઓએ 'અત્યારે જ હિંદને આઝાદ કરો, એ પછી હિંદ સંપૂર્ણ સહકાર આપવા તૈયાર છે.' એવું 'ગોપયુ' સંભળાવ્યું; પરંતુ અંગ્રેજ સરકાર તો સ્વતંત્રતા રાજ્યનું તળાવનું પ્રતિબિંબ જ બતાવતી હતી. એને સ્વતંત્રતા આપવી કેમ પાલવે? પરિણામે નેતાઓને ગીરફતાર કરવામાં આવ્યા કે જેથી તેઓ યુદ્ધમાં પરાણે લેવાતા શકારમાં અતરંગિય ન થઈ પડે. નેતાઓની પકડાપકડીને પરિણામે હિંદી પ્રજામાં અસંતોષ દેવાયો એટલું જ નહિ; પરંતુ હિંદી પ્રજાએ અંગ્રેજ સરકાર સામે અસહકાર શરૂ કર્યો. પરિણામે અંગ્રેજ કબુતરખાનું ફેફડો ઉઠ્યું. એમણે એ દબાવવા હિંદી મિલિટરીને બોલાવી. એમને સંતોષવા લાખખેલું પાણી કર્યું. એમનાં મોઢાં ધનથી ભર્યાં. એ મિલિટરી વડે હિંદી પ્રજા પર દાખ ખેસાડવા માંડ્યો. લાલીચાળ, જેલ અને છેવટે ગોળીખાર એમ નિઃશસ્ત્ર પ્રજા પર ગુડાગીરી ચલાવવા માંડી. પરિણામે બીયારી નિઃશસ્ત્ર પ્રજા શું કરી શકે? ધીમે ધીમે એ આંદોલનો સમી ગયાં અને અંગ્રેજોએ શાંત થયેલી પ્રજા પર નવા નવા વટકુઓ કરવા માંડ્યા. સૈન્યભરતી પણ સારી રીતે કરવા માંડી અને બીજી પણ યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવા માંડી.

હિંદ એ પૂર્વના યુદ્ધ માટે સુખ્ય મથક બની શકશે એવું લાગવાથી હિંદી સરકારે હિંદમાં જોરશોરીથી સૈન્યભરતી કરવા માંડી અને એને કળવણી આપવા માંડી. હિંદમાં કેટલાય

કારખાનાઓ શસ્ત્રાસ્ત્રો બનાવવા બોલાયા; પરંતુ શુધ્ધ શસ્ત્રાસ્ત્રો, વિમાનો, બોમ્બરો, સ્ટીમરો વગેરે માટે તો હિંદને બ્રિટન કે અમેરિકા પર જ આધાર રાખવો પડેલો. આમ આ રીતે પણ હિંદને પરાવશબ્દથી બનવું પડ્યું.

હિંદી પ્રભુએ વર્ષો થયા યુદ્ધો જોયાં નહોતાં, વળી બોદ અને જેન ધર્મની અસર હિંદી પ્રભુ પર પડી હોવાથી અને બીજા ધર્મેથી પણ હિંદને અહિંસાનો બોધ આપ્યો હોવાથી હિંદી પ્રભુ લડાઈ તરફ ધ્રુણથી જ ભેતી આવી છે. વળી પ્રભુના રક્ષણને ધનરો ૨૦૦૫૮ અને એવી બીજી કોમોએ લેવાથી હિંદી પ્રભુ કામચત્રી પાંગળી રહી. એમાં બન્યા આપણા સતે, એટલે હિંદી પ્રભુ અહિંસામય જ બની ગયો. અધુરામાં પૂરું અંગ્રેજ સત્તાએ હિંદી પ્રભુને નિઃશસ્ત્ર બનાવી. આમ આવી રાજનીતિને પરિણામે હિંદી પ્રભુ શસ્ત્રોના ઉપયોગ કેમ કરેલો અને લડાઈ વિશેની માહિતીથી વંચિત રહી. આવી નીતિને પરિણામે આને અંગ્રેજ સત્તાવતને પણ ખૂબ સહેલું પડ્યું છે. હાથે કર્યા હવે અંગ્રેજ સરકારને હેરાં વાળ્યા છે. પરિણામે હિંદના રક્ષણ માટે અમેરિકન સૈન્યોને બોલાવવાં પડ્યાં છે. અમેરિકન સૈન્યો પોતાની સાથે રક્ષણાત્મકી પણ લાવ્યાં અને એ સૈન્યોને ઉપયોગ સગવડ પણ હિંદી સરકારને આપવી પડી. અત્યારે આ સૈન્યો માટે કરોડો રૂપિયા હિંદી સરકારને ખર્ચવા પડે છે અને આ જંગી ખર્ચ હિંદી પ્રભુ પર ભત્તના કરેલાઓ નાંખીને વધુ કરવામાં આવે છે. પરિણામે એ ભાર આપી હિંદી પ્રભુને સહન કરવો પડે છે. અમેરિકન સૈન્યો આપ્યાં, ત્યારે પ્રથમ તો હિંદમાં સારી રીતે ઉદાસિન થયેલા; પરંતુ અમેરિકનોએ હિંદમાં ભડકે કયું કે તેઓ હિંદના રક્ષણ સિવાય બીજા કોઈ પણ કારણસર અહીં આપ્યા નથી; પરંતુ આવી પરાપકાર અમેરિકનો કરે એ આશ્ચર્ય જેવું તો છે જ. આવી પરાપકાર દુનિયામાં આજ સુધી કોઈ પ્રભુએ કર્યો હોય એવું જણાયું નથી.

અમેરિકનો આટલો બધો આધાર શા માટે લેવા પડ્યો ? કારણ કે હિંદી પ્રભુ નિઃશસ્ત્ર છે. એને લડાયક જ્ઞાન નથી અને એ પ્રભુને યુદ્ધ વિષયક જ્ઞાન અંગ્રેજ સરકારે કદી આપ્યું નથી, કારણ કે હિંદી પ્રભુ શસ્ત્રો વાપરતાં શીખે તો તેમને હિંદી ભૂમિમાં સહેલું ભારે પડી જાય અને ગાંસડાં પોટલાં ખાંખીને પોતાના દેશ જોયું થવું પડે. આ ભયને લઈને હિંદી પ્રભુને નિઃશસ્ત્ર અને પરાવશબ્દથી જ બનાવવામાં આવી છે અને એનાં કારણ પરિણામો આને અંગ્રેજોને સહેલાં પડે છે. જ્યાં તલવાર કે યંત્રક પકડતાં જ ન આવડે તે વાપરે શી રીતે ? આમ હિંદ સાત સપ્ત હોય અને શસ્ત્રાસ્ત્રોના બહાર હિંદમાં ભરપૂર હોય છતાં હિંદી પ્રભુ તેનો ઉપયોગ કરી શકે તેવી સ્થિતિ પર નથી.

હિંદમાં શસ્ત્રાસ્ત્રો બનાવવા સરકારે કેટલાંક કારખાનાંઓ બાંધ્યાં છે. એમાં નાની નાની વસ્તુઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે; પરંતુ હિંદ ધારે તો આખી દુનિયાને શસ્ત્રાસ્ત્રો પૂરાં પામી શકે. હિંદની ભૂમિમાં અદ્યતન લોખંડ છે. કાચી વસ્તુઓના મહામુખા બહાર હિંદની જમીનમાં ભર્યા છે. સારા કારીગરો અને મુશીરી પણ હિંદ વંચિત નથી; પરંતુ આ બધું કરવા હિંદ અશક્ત છે, કારણ કે તે પરાધીન છે. હિંદી સરકારના હુકમ વિના તેવાથી એક ઠગણું પણ આગળ ભરાતું નથી. આ કારખાનાં બનાવવા માટે તેજ વિશ્વની અગ્રાણ શક્તિ હિમાલયમાંથી નીકળતા ઘોધ, નદી અને ઝરણાં ધરાવે છે, છતાં અત્યારે માત્ર ૬ ટકા જ

બાકિવત્ત શક્તિ હિંદમાં તૈયાર થાય છે, ૬૪ ટકાનાં સાધનો અણબધાથીલાં પડ્યાં છે. અત્યારે હિંદમાં તો આખા મહાયુદ્ધને પહોંચી વળે તેટલાં સાધનો ઉત્પન્ન થઈ શકે. એ એને એવી ઇચ્છિત વસ્તુ-આમણદી-મળે તો, આમણદી મળ્યા વિના હિંદ પ્રગતિના પંથે પગલાં માંડી શકે એ શક્ય નથી.

સાગર કાફલાનો વિચાર કરીએ તો જર્મન યુ-બોટો અને સમગ્રિનોએ ઠેક અમેરિકાના કાંઠા સુગીના વિસ્તારમાં સેંકેડો સ્ટીમરો કુખાળીને હાહાકાર મચાવી દીધો હતો. મિચગનથી ૬૦ થી ૧૦૦ સ્ટીમરો દર માસે અંધિયું હોવા છતાં કુખાલવાનું પ્રમાણ વધારે ને વધારે થવા લાગ્યું. આથી યુદ્ધ સરભમને ઠેરવવા ફેરવવાનું મુશ્કેલ અને અતિ ખર્ચાળ બનતાં હિંદની સાગર-કાફલાની નીતિમાં થોડી શિથિલતા આવી. હિંદમાં દર વર્સે ૫૦ હજાર કારીગરો તૈયાર કરવાનું નક્કી થયું અને ૨૦૦-૩૦૦ કારીગરોને વિલાયતમાં તાલીમ અપાઈ. આમ હિંદી સરકારે જ્યારે આગ લાગી ત્યારે ફૂલો બોલવા શરૂ કર્યાં.

ધીમે ધીમે અમેરિકાએ અપૂર્વ ક્રિંમત અને કુશળતાથી જર્મનીની યુ-બોટો અને સમગ્રિનોને નાશ કરવા માંડ્યો અને એમાં કેટલાંક અંગ્રેજો સહગતા પણ મળી; પરંતુ સેંકેડો સ્ટીમરો કુખાળાને છીને સાચી રાત્રીએ ખૂબ સહેલું પડ્યું. સાગર-કાફલો મજબૂત બનાવવા માટે હિંદમાં જે પ્રયાસો થયા છે, તે નજવા અને યુદ્ધ પૂરતા જ કહી શકાય.

અત્યારે તો હિંદમાં ન જુદાં ક્ષિત્રને વિમાનો પણ બનાવવાં પડે છે. સ્ટીમરો પણ જુગ સંખ્યામાં બંધાય છે; પરંતુ આ પ્રમાણ બહુ જ નહાતું કહી શકાય. આવડા વિશાળ દેશને માટે એ પ્રયત્નો નજવા જ ગણી શકાય.

સંપૂર્ણ સ્વરાજ મળે તો હિંદ ખૂબ વિકાસ સાધી શકે, પરંતુ હિંદને પરાધિનતાના પિત્તરમાંથી બહાર લાવવામાં ન આવે-જ્યાં સુધી હિંદને શ્રુત કરવામાં ન આવે-જ્યાં સુધી હિંદમાંથી યુવામીનું કાર્યું કંઈક નામૂદ ન થાય, ત્યાં સુધી હિંદ અંગ્રેજોને સાચો સદંકાર ન જ આપી શકે. ખત્રેખલા મિલાલીને હિંદી સૈનિકો સાચી રાત્રીએ સૈનિકો સાથે ત્યારે જ લડી શકે, કે જ્યારે હિંદને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળે. જ્યારે અંગ્રેજ સરકાર હિંદને નોકર ન સાતનાં સાલો મિત્ર બનાવે.

હૈદ્રાબાદ (નિઝામ) : આ દેશી રાજ્ય હિંદનાં

બધાં દેશી રાજ્યોમાં મોટું છે. દક્ષિણ હિંદમાં આ દેશી રાજ્ય ૮૨,૬૬૮ ચો. મા.નો વિસ્તાર ધરાવે છે. એની વસતી ૧,૫૩,૩૮,૫૩૪ ની છે. તેમાં ૧,૨૦,૬૬,૭૫૮ હિંદુઓ અને ૨૦,૬૯,૭૫૪ મુસ્લમાનો છે. એના ઉત્તર ભાગમાં ધડ, કપાસ અને દક્ષિણ ભાગમાં ચોખા પાકે છે. એના પર્વતોની હારમાળાઓમાં જંગલો આવેલાં છે પણ તેમાં ઊંચી ભૂતલ સાકડું તૈયાર થતું નથી. રાજ્યની પેઠાશ ૬ કરોડ રૂપિયા જેટલી છે. આ રાજ્યમાં નીઝામશાહી રૂપિયાનું ચલણ છે. મોટેાનું ચલણ સૌ દેશી રાજ્યોમાંથી માત્ર નિઝામમાં જ પોતાનું છે.

ખેતી—આ રાજ્યમાં ખેતીમાં ચોખા, ધડ, ચણા, કઠોળો, જુવાર, જાનર, રાગી, મકાઈ, અગરથી, લલ, સિંઘણા, ગેરંડીઆ, શેરડી, શણ, તમકુ, ફળો, શાકો અને ઘાસ થાય છે. કાળી ભૂમિમાં કપાસનું મોટું વાવેતર થાય છે, તેમાં મોટે ભાગે

કાં તારનો કપાસ ઉત્પન્ન થાય છે, કપાસ ૧૯૩૬-૪૦માં ૩૦,૬૬,૦૦૦ એકરમાં વસાયે હતો. ૧,૩૫,૦૦૦માં ચોખા, ૧૨,૫૦,૦૦૦ એકરમાં ધાત્રી, ૩,૮૭,૦૦૦ એકરમાં ચેરદિયા, ૧૬,૭૫,૦૦૦ એકરમાં સિંગદાણા, ૪,૬૩,૦૦૦માં અળસી અને કોળા શાવવામાં આવે છે. ૩૫,૦૦૦ ચો. મા. માં ખેતીનો વિકાસ છે. કૃષિ પણ્ય ભત્તલવતનાં હોય છે. બીજી પણ્ય અનેક પ્રકારની ખેતી ત્યાં થાય છે. હજી ખેતી થોડી જમીન ધણે વિકાસ માગે છે.

ખનીજો—આ રાજ્યમાં ખનીજોમાં ગાવલકોંડામાં આગળ હીરાની મોટી ખાણો હતી હાલ બંધ છે. ૧૬૩૬માં ૧૨,૧૪,૫૬૮ ટન કોલસા સિંગદારની ખાણમાંથી નીકળ્યા હતા. લોહ પણ્ય પુષ્કળ છે બીજા ખનીજો પણ પુષ્કળ છે, પણ વિકાસ માગે છે.

ઉદ્યોગો—શુદ્ધીકરણ કાપડ પુષ્કળ બનાવવામાં આવે છે. કૃષિ અને ચોરગાબાદમાં કીતખાખ અને છે, ચારગલ અને મથવાળા ખાને રેશમના કીકા ઉત્પન્ન છે. રાજ્યના હિતેજનથી, રસાયન, કાર્બન પેપર, ક્વાઓનાં નાનાં કારખાનાં રથપાયાં છે હેડાબાદમાં સરકારી આશય નીચે કાપડની મિલ છે. કેટલાક છત્ત-પ્રેસો પણ છે. ૬ કાપડની મિલો છે. એક રંગ બનાવવાનું કારખાનું છે. સાથે, ચારકાલ અને નળીયાં બનાવવાનાં કારખાનાં પણ છે.

આ રાજ્ય પાસે કોઈ પણ બંદર નથી, પણ પોતાની રેલ્વે છે. પરદેશી સાધનો વેપાર નથી, પણ હિંદના બીજા પ્રદેશો

સાથે સુખ્ય વેપારમાં દર વર્ષે ૪૫ લાખ ગસડીની નિકાસ થાય છે. લોકો કાનદીને તેલુથુ લાવા અને થોડા પ્રમાણમાં મહારાષ્ટ્ર ખેલે છે.

હેડાબાદમાં ચોરખાનિયા વિકાસવાલ્ય રાજ્ય તરફથી તથા ખેતી છે. તેમાં હોલકાર શિક્ષણ આપાય છે. રાજ્યમાં ઘણાખરા અધિકારી સુરક્ષિતોને આપાયા છે.

હોલકર રાજ્ય : આ રાજ્ય મધ્યહિંદ એન્ડ-ન્સીમાં આવેલું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૯૦૨ ચો. મા. નું અને વસતી ૧૩,૨૫,૦૮૬ ની છે, હિંદી અને હિંદુસ્તાની ભાષા ત્યાં વપરાય છે. રાજ્ય મરાઠા હોલકરનું છે. આ રાજ્યમાં માસવાને પ્રદેશ આવેલો છે, તેમાં અક્ષીય અને કપાસની પેદાશ થાય છે. ખેતીમાં અનાજ અને તેલબીયાં સુખ્યત્વે પકે છે. ખતીએ મોટા પ્રમાણમાં વિકાસ માગી રહ્યાં છે. આ રાજ્યમાં ૨૮ શહેરો અને ૩,૬૫૬ ગામદાંઓ છે. ખેતી એ સુખ્ય છે. રાજ્યમાં ૭ કાપડની મિલોમાં ૨૧,૦૦૦ મજૂરો કામ કરે છે, તેમાં ૬,૨૬૬ ચરખા છે. બીજા બિનો અને પ્રેસો મોટા પ્રમાણમાં છે. દર વર્ષે ૨૫ કરોડ રૂપિયાનું કાપડ તૈયાર થાય છે. આ રાજ્યમાં ૧૬૬ આટાનાં કારખાનાં છે. ખાંડનું એક નાનું કારખાનું છે. એક કારખાનામાં ગુણિત મોલ અને ગ્રેન્ડરક અને છે. ખાંડ અને કાગળનું પણ એક એક કારખાનું છે. સુખ્ય શહેર ઇન્ડોરની વસતિ ૧,૪૬,૨૮૩ માણસોની છે. સુખ્યથી તે ૩૭૪ માઇલ દૂર છે. શિક્ષણમાં આ રાજ્ય યજાત ગણાય.

૧૯૩૯ થી ૧૯૪૪ સુધીનું હિંદનાં સાધનો અને અર્થશાસ્ત્રનું અવલોકન

(સંપાદકિય નોંધ:—આ કૃતિમાંની લેખનસામગ્રી પાછલા દાયકાઓનાં વર્ષોના અભ્યાસ અને તારણોના પરિપાક હોઈ તેમાં અવારનવાર અદ્યતનતા અનેક કારણોને લીધે લાવી શકાઈ ન હોય, તેથી પૂરક ભાગ એ ક્રતિને દૂર કરી અભ્યાસીઓને અત્યુક્ત સાર પૂરો પાડશે.)

હિંદ યુદ્ધમાં

હિંદ યુદ્ધ સમયનું અર્થશાસ્ત્ર બહુ યુગ્યવાયેલું, સુરક્ષિત અને દુઃખમય બન્યું છે. જાપાન સાથેના યુદ્ધને માટે અંગ્રેજોએ હિંદને મુખ્ય મધ્યસ્થળ બનાવ્યું છે. હિંદની બ્રિટિશ આશ્રિત સરકારે પ્રગતી સંમતિ વગર આ યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું છે. હિંદનાં સર્વે સાધનો ધરી રાજ્યો, જાપાન અને જર્મનીની સામે મૂકાયાં છે. હિંદમાં વીશ લાખથી વધારે સૈનિકોને લશ્કરી તાલીમ અપાઈ છે. હિંદી સૈનિકોને ઇજિપ્ત, લીબીઆ, એથીયોપીઆ, સોમાલીલેન્ડ, ત્રીપોલી, સીસીલી, ઇટાલી, ગ્રીસ, ફ્રાન્સ, આસામ, બ્રહ્મદેશ, ઇરાન, અને ખીજાં યુદ્ધ ક્ષેત્રોમાં લડવા મોકલવામાં આવ્યા છે. આ વીસ લાખ સૈનિકોને માટે ભોજન-સામગ્રી પૂરી પાડનારાં વાહનો ચઢાવનારા, તાર ટેલીફોનવાળા, મજૂરો, ડોક્ટરો, નર્સો, કારખાનાંવાળાઓના ચાલકો, એન્જિનિયરો, તોપચીઓ, ખલાસીઓ અને એવાં એવાં કુલ આશરે બે કરોડ હિંદી પ્રજાજનો શેઠાયાં હોવાની કલ્પના છે. હિંદમાં હમણાં મુખ્ય ધંધો યુદ્ધનો જ છે. એની સર્વે શક્તિઓનો ઝરો યુદ્ધ તરફ વળી રહ્યો છે. જાપાન સામેનું યુદ્ધ હજી એ ત્રણ વરસ ચાલે તેમ છે. જર્મનીના વિજય પછી જાપાન સામે સાથી સૈન્યોની સર્વે શક્તિઓનો ઉપયોગ થશે. હિંદમાં યુદ્ધની ભયંકરતા હજી સંપૂર્ણરૂપે આવવાની વધી છે.

હિંદનાં સાધનોના યુદ્ધમાં વપરાશ

યુદ્ધ માટે હિંદનાં ધણીપરં કારખાનાંઓ સાધનો બનાવે છે. હિંદનાં લોહા અને પોલાદનાં કારખાનાંઓ યુદ્ધનો સામાન મુખ્યત્વે બનાવે છે. હિંદની રેલ્વેઓ મુખ્યત્વે યુદ્ધના વાહન તરીકે કામ કરે છે. હિંદની રીટીમરો અને વહાણવડું પણ યુદ્ધ

કાર્યમાં શેકાયેલું છે. હિંદની કાલસાની ખાણો પણ યુદ્ધ કાર્યમાં પોતાનો ફાળો આપે છે. કાપડની મિલો જોષ્ટનું કાપડ સૈનિકો માટે પૂરું પાડે છે. હિંદનાં મોટર અને મોટરહારીઓ પણ યુદ્ધના કામમાં ફાળો આપે છે. તાર, ટપાલ, ટેલીફોન પણ સૈનિક કાર્યમાં શેકાયેલાં રહે છે. હાંસ્પીટલોએ ડોક્ટરો, દવાઓ અને ચિકિત્સાનાં સાધનો યુદ્ધ માટે મૂક્યાં છે. એન્જિનિયરો, કલકોર્સ, મજૂરો, ચંત્રશાસ્ત્રીઓ, વિદ્યુતના જાણનારા એવા એવા અનેક ધંધાધારીઓ યુદ્ધના કામ માટે શેકાયા છે. હિંદનાં ખેતરોની પેદાશ પણ યુદ્ધ કામમાં પોતાનો ભાગ આપે છે. હિંદમાં પેદા થતાં રસકસો પણ યુદ્ધના સૈનિકોના ખોરાક માટે પહોંચે છે. હિંદની દરેકે દરેક પેદાશનો મોટા પ્રમાણમાં યુદ્ધ કાર્ય માટે ઉપયોગ થયો છે.

યુદ્ધથી હિંદને નુકશાન

યુદ્ધથી હિંદની પ્રજાને ભયંકર હાડમારીઓ, દુઃખો, સંકટો અને નુકશાન સહન કરવું પડ્યું છે. આસામ સિવાય હિંદથી યુદ્ધ ખરેખર રીતે દૂર રહ્યું છે; પરંતુ યુદ્ધની અવ્યવસ્થાને લીધે હિંદમાં દુકાળ, મોંઘવારી, જૂખમરો, મરણો અને રોગચાળો પેદા થયાં છે. બંગાળ અને દક્ષિણ હિંદના બધા દુકાળો આ યુદ્ધની ખોરાકીની અવ્યવસ્થાને લીધે થયા છે. દુકાળથી લાખો મનુષ્યો જૂખમરથી મરી ગયાં છે. કરોડો માણસો યુધ્ધના અંગે ઉત્પન્ન થયેલાં આક્રમક કારણોથી રોગોથી મરણ પામ્યા છે, કે શક્તિહીન થયા છે. કરોડો હિંદીઓનાં શરીરો રોગો અને જૂખમરથી નિર્માલ્ય અને શક્તિહીન બન્યાં છે. મહાયુધ્ધમાં સર્વે પ્રજાઓની મનુષ્યશક્તિને જોટલી નુકશાની યુધ્ધક્ષેત્રોમાં થઈ છે, તેના પ્રમાણમાં હિંદને ઓછી મનુષ્યશક્તિની નુકશાની રોગો અને જૂખમરો થયાં છે.

યુધ્ધમાં વેપાર

હિંદનાં સર્વે સાધનો યુધ્ધમાં શેકાયેલાં છે. આવા સમયમાં હિંદનો વેપાર સર્વે યુધ્ધ કાર્યમાં શેકાયો છે. માલની આયાત અને નિકાસ અને પરદેશનો વેપાર સર્વે જખમાયો છે. વેપાર માટેનાં મુખ્ય સાધનો, સ્ટીમરો, રેલ્વે, મોટરલોરીઓ અને જૂની જાતનાં વાહનો મુખ્યત્વે યુધ્ધ માટે જ વપરાય છે. પ્રજાની જરૂરિયાતો અને નિભાવ માટે વેપાર આવશ્યક છે; પરંતુ યુધ્ધકાર્યનું ક્ષેત્ર એટલું બધું પ્રસરેલું છે કે વેપાર અત્યંત ગૌણ બાવને પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રજાનાં જીવન ટકાવવા માટે વસ્તુઓની આમદાની નિકાસ કરાય છે. પોતાના દેશમાં પેદા થતી વધારાની વસ્તુઓ બીજા દેશોની જરૂરિયાતો પ્રમાણે પૂરી પાડવી અને પોતાના દેશની પ્રજાને અગત્યની વસ્તુઓ જે દેશો પાસે વધારે હોય તે દેશો પાસેથી મંગાવી, આયાત કરવી એનું નામ વેપાર છે. યુધ્ધ આ કુદરતી બ્યવહારના માર્ગમાં આડું આવે છે. યુધ્ધના લાખો સૈનિકો અને એમના લાખો સહાયકોને માટે પ્રથમ ખોરાક, પોશાક અને જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પૂરી પાડવી પડે છે. આકીની વધેલ વસ્તુઓ પ્રજાને જિંદગીના નિભાવ માટે અપાય છે.

ધીખતી ધરા

યુધ્ધના સૈનિકોને માટે તાત્કાલિક જોઈતી દરેક વસ્તુ મેળવી લેવાય છે. ઓસિંતી જરૂર પડે તે માટે આ વસ્તુઓનો મોટો સંગ્રહ રખાય છે. પીછેહઠ કરવી પડે ત્યારે સેનાધ્યક્ષ મોટા વસ્તુસંગ્રહના બંદારને દારૂગોળાથી સળગાવી દે છે. આ સિવાય જર્મનોએ કુલ સવાત્રણ કરોડ ટનની સ્ટીમરો કુખાડી, તેમાં અનાજ, પોશાક અને બીજી વસ્તુઓનો કરોડો ટનનો નાશ કર્યો છે કે જે સમુદ્રના તળીએ પહોંચી ગયો છે. વિજેતા સૈનિકો પણ અમરકર તોપમારાથી શહેરો સાથે સંગ્રહાયેલી પુષ્કળ વસ્તુઓનો નાશ કરે છે. આકાશગામી વિમાનો પણ ગગનચુબી આગો લગાડી બોમ્બગોળાથી સત્યાનાશ વાળે છે. આ સિવાય રશિયાના સરમુખત્યાર મો. સ્ટેલીને “ધીખતી ધરા”ની જે નવી આગ્રા બહાર પાડી હતી, તેને અનુસરી શત્રુઓના કબજામાં પીછેહઠ કરતી સેના પોતાના દેશનાં ગામડાઓ અને શહેરોમાં અમિત તોડવ નૃત્ય કરતી જાય છે. શત્રુના હાથોમાં ઉપયોગી વસ્તુઓ

ન પડે તે માટે દરેક ઉપયોગી વસ્તુ ખાનગી કે પ્રજાકિયનો નાશ થાય છે.

યુધ્ધ અને જિંદગી અર્થશાસ્ત્ર

હિંદનો દાખલો દ્યો. હિંદની ભૂમિ એકાદ પ્રાંતના અપવાદ સિવાય યુધ્ધના સાક્ષાત દર્શન કે અનુભવ મેળવી લેવા બાબવાન કે કમનસીબ બની નથી. છતાં હિંદનું અર્થશાસ્ત્ર કેવું કોકડા રૂપે મુકાબલે વિકૃત બન્યું છે ! યુધ્ધના અંગે જિંદગી માટેની વસ્તુઓના પ્રમાણમાં ત્રણથી દસ ગણા વધી ગયા છે. રૂપિયાની કિંમત વસ્તુઓના પ્રમાણમાં માત્ર છ આના રહી છે. નાણાનો છ ગણો ધુમાલો થઈ મોંઘવારીની ધમારત ચણાઈ છે. કરોનો બોળે ત્રણ ચાર ગણો વધ્યો છે. નાણાંના કાગળીઆંતી ભારે છત થઈ પડી છે. સૈનિક ખર્ચ ૫૫ કરોડથી વધીને ૩ અબજના મથાળે પહોંચ્યું છે. સરકારી બજેટોમાં પચાસ ટકા ઉપર ખાદ લાગે છે. આથી દર વરસે અબજ ઉપર રૂપિયા સરકાર ઉધાર લે છે. હિંદી સરકારનો યુધ્ધનો ખર્ચો દરરોજનો રૂ. ૧૧૧ કરોડનો છે. આથી ૧૯૪૪ ના વર્ષમાં ૮૨૧ કરોડ રૂપિયાનો વધારે ખર્ચો યુધ્ધ ઉપર થયો છે. વેપાર વાણિજ્ય બંધ જેવાં છે. આથી પ્રજાને વધારાનાં નાણાં સરકારી લોનો સિવાય બીજે શેકવાનું સ્થાન નથી. પ્રજાના થોડા ધનવાનો એટલે આશરે વીરોક લાખ માણસો વધારે ધનવાન બન્યાં છે. બ્યારે ખાકીનાં ડહા કરોડ પ્રજાજનો મોંઘારતના વમજમાં ગોથાં ખાય છે.

યુધ્ધકાળનો વેપાર

યુધ્ધ સમયનો વેપાર સ્ટીમરો, રેલ્વે તથા વાહનોની તંગીને લીધે બંધ જેવો છે. હિંદનો આંતર-પ્રાંતિય વેપાર પણ લાવબંધી, માપબંધી, અને અંકુશથી સુકાઈ જવા આવનાર તળાવના જળ જેવો બન્યો છે. પરદેશોથી આવતી પાકી વસ્તુઓ લોહા, પોલાદ, ચામડાં, કાચની બનેલી ચીજો, દવા, દારૂ, કાગળો, સ્ટેશનરી, પુસ્તકો, મુદ્રણકળાની વસ્તુઓ વગેરે ચીજો આવતી બહુ જ ઓછી ગઈ છે. એ સર્વે વસ્તુઓનાં ધણાંખરાં કારખાનાંઓ હવે યુધ્ધનાં માટેની ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવે છે. ઉપરાંત વસ્તુઓ મળે તો પણ તે લાવવા માટે સ્ટીમરોની

તંગી છે. જર્મન સમયમરિતો, વિમાનો અને યુદ્ધની જરૂરિયાતોએ સમુદ્રનો વેપાર એકદમ ધટારી દીધો છે. હિંદમાં બનતી વસ્તુઓ પણ સરકાર સૈનિક કામ માટે લઇ લે છે. આ સિવાય રેલ્વે પણ યુદ્ધના કામમાં બધું ભાગે રોકાયેલી છે, આથી આપણો આંતરપ્રાંતિય વેપાર પણ પુખ્ત નહીના ઉનાળાના પ્રવાહ જેવો બની રહ્યો છે. વેપારના નિયમન માટે સરકારી અંકુશો અને આજ્ઞાપત્રો એટલા મોટા પ્રમાણમાં નીકળ્યા છે કે વેપાર ગુંગળાઇ ગયો છે. કાળા બજારોની વિપુલતાએ વેપારને ગળે દૂંપો દીધો છે.

કંટ્રોલ રેશનિંગ

હિંદમાં ૧૭૫ કરોડ રૂપિયાની નોટો ચાલુ થઈ પહેલાં ચલણમાં હતી. હમણાં ૧,૦૦૦ કરોડની નોટો ફેલાવામાં છે. આથી રૂપિયાની ખૂબ જ ઘટ પડી છે. ધનવાન માણસો પાસે નાણાંની છૂટ વધારે થવાથી તે વધારે મોજશોખની વસ્તુઓ પાછળ વાપરે છે. ચલણમાં અસાધારણ ડુગાવો થવાથી વસ્તુઓની કિંમત વધી છે. રૂપિયાની કિંમત ઘટી છે અને ખોરાકી-પોશાકીની વસ્તુઓની કૃત્રિમ અછત ઉભી થઇને એની કિંમત વધી છે. ખોરાકી-પોશાકીનાં કાળાં બજારો અસ્તિત્વમાં આવવાથી બજારમાં માલનો પ્રવાહ આવતો કૃત્રિમ રીતે અટકી ગયો. પરિણામે ખોટી અછત ઉભી થઇ, ભાવોમાં અસાધારણ ઉછાળો આવ્યો. આથી સરકારને વચ્ચે પડવું પડ્યું. એમણે પ્રાંતબંધી, ભાવબંધી દાખલ કર્યાં; પરંતુ પ્રાંતિક સરકારોના લોભને લીધે અને હિંદી સરકારના ખાતાઓની અનાવડતને લીધે વસ્તુનું કોકકું ઉઠકું વધારે ઝૂંચવાયું, ખોરાકીની વસ્તુઓની સગવડ ભરેલી વહેંચણી થઇ નહિ. કયાંક વસ્તુઓની મોટા પ્રમાણમાં અછત થઈ પડી. કયાંક અનાજ સડીને મોટા પ્રમાણમાં નાશ પામ્યું હતું.

મોંઘવારી-ડુગાવાનું પરિણામ

હિંદમાં બ્રિટિશ સરકારના હિસાબે સૈન્યો માટે જે માલ ખરીદ થાય છે, તેનાં નાણાં બ્રિટિશ સરકાર હિંદી સરકારને પૌન્ડનાં કાગળીઆંમાં લંડનમાં આપે છે. આ નાણાં હિંદમાં લાવવા માટે સગવડ ન હોવાથી લંડનમાં જ જમે પડ્યાં રહે છે. આથી દેશમાં નાણાંનો ડુગાવો વધી મોંઘારત

લગભગ સાડા ત્રણ ગણી થઇ છે. છેલ્લાં ત્રણ અઠવાડિયાં થયા (ડિસેમ્બર ૧૯૪૪ થી) ડુગાવો વધતો જ જાય છે. આવતા ૧૯૪૫માં પણ આ જ સ્થિતિ ચાલુ છે. હિંદની પ્રજાના આર્થિક વહેપારી હિતો અને પ્રજાની જિંદગીની જરૂરિયાતો ઉપર આ ડુગાવાની નીતિ ખરાબ અસર કરે છે. ૧૯૪૪ માં હિંદી સરકારે કુલ ૧૭૪ કરોડ નોટનું ચલણ વધાર્યું છે. બ્રિટિશ સરકાર પર હિંદનું એટલું કરજ વધ્યું છે. બ્રિટિશ સરકાર આર્થિક સંકટામળ અને તકલીફમાં છે. અમેરિકા મોટી લોન બ્રિટિશ સરકારને આપવાની ફરજ પાડશે. આથી હિંદનું વધતું જતું કરજ બ્રિટિશ સરકાર હમણાં કે નજીકના ભવિષ્યમાં આપી શકે તેમ નથી. તેમ ક્યારે અને કયી રીતે આપશે તે માટે પણ ચૂપકાદી સેવવામાં આવે છે.

પરદેશોના ડુગાવા સાથે સરખામણી

હિંદમાં નોટોના ચલણનો ડુગાવો ૧૧૧ અબજ માંથી વધી ૧૦ અબજ ઉપર પહોંચ્યો છે. જ ગણે વધારે ડુગાવો થયો છે. જ્યારે બ્રિટનમાં સરકારની નળતિથી માત્ર અઢી ગણે કાગળીઆંના ચલણનો ડુગાવો વધ્યો છે. સાધારણ રીતે ઈંગ્લેંડમાં ૫,૨૬૫ લાખ પૌન્ડની નોટો ચલણમાં ફરતી હતી. ૧૯૪૪ ના ડિસેમ્બરની આખરમાં ૧૨,૨૫૭ પૌન્ડની ચલણની નોટો એટલે અઢી ગણે ડુગાવો થયો છે. અમેરિકાના યુ. સ્ટેટ્સમાં પણ સરકારી નળતિને લીધે માત્ર એથી અઢી ગણે ડુગાવો થયો છે. આ બંને દેશો તો યુદ્ધના મુખ્ય કેન્દ્ર રૂપે છે. બંને દેશોમાં સરકાર કંક અંકુશો, ભાવબંધી અને માપબંધી લાવીને પચીશથી ચાલીશ ટકા જ વસ્તુઓના ભાવમાં વધારો કરવા આપ્યો છે. હિંદમાં તો ડુગાવાના ૬૦૦ ટકાના વધારાથી, વસ્તુઓના ભાવોમાં ત્રણથી સાડાત્રણ ગણે વધારો થયો છે. ઓસ્ટ્રેલીઆ પણ જાપાન સાથેના યુદ્ધમાં મુખ્ય મથક છે. છતાં ઓસ્ટ્રેલીઆના ચલણમાં માત્ર ૨૮૫ ટકાનો ડુગાવો અને માલના ભાવોમાં ૨૨ થી ૪૦ ટકા જ વધારો થયો છે.

હિંદી સરકારની લાચારી

હિંદી સરકારનું આર્થિક તંત્ર બ્રિટનની પૂંછડીએ ખાંધ્યું છે. હિંદી રૂપિયો હિંદી ઓની પેઠે બ્રિટનને

૧૨થી પરાધીન દશામાં છે. હિંદનના હાથમાં હિંદના અર્થશાસ્ત્રની લગભગ છે. હિંદન નેટલી દેરી ખેંચે છે, તેટલાં પગલાં હિંદનું અર્થશાસ્ત્ર ભરે છે. હિંદનું અર્થશાસ્ત્ર કેટલું પરાધીન થયું છે, તે હિંદના હમણાં જ નિવૃત્ત થયેલા નાણા સચિવ સર જેરોમી રેષસમેને હિંદી મધ્યસ્થ ધારાસભામાં આવકનવકનું છેલ્લું અંદાજપત્ર રજૂ કરતાં ભાષણ આપી જણાવ્યું હતું. આ રજા એના શબ્દો:—

“હિંદના અર્થતંત્ર ઉપર જરાયે વધુ બોલે નાખવામાં આપું” અર્થતંત્ર તૂટી પડવામાં નોખમ છે. માટે વહેલામાં વહેલી તકે હિંદી પ્રજા ઉપર આર્થિક કરોળાને ધટાડવામાં આવશે.”

સર જેરોમી રેષસમેનેના આ આશીર્વાદ ખોટા અને નિષ્ફળ જણાયા છે. કારણ કે ૧૯૪૪ ના ફિન્ટમસને ટાંકણે યુરોપિયન એસોસિએટેડ એમ્પર ઓફ કોમર્સની બેઠકમાં ભાષણ કરતાં હિંદના હાલના વાઇસરોય લોર્ડ વેવેલે જણાવ્યું હતું કે:—

“હિંદને હજી વધુ આર્થિક બોલે ઉપાડવો પડશે. ૧૯૪૫ નું વર્ષ હિંદ માટે અતિશય આર્થિક બોજવાળું હશે.”

યુધ્ધ ૧૯૪૫ માં અતિશય નોસ પકડશે. જાપાન સામેનું યુધ્ધ અમેરિકાના મહાન અનુભવી-ઓની ગણતરી પ્રમાણે જર્મની સાથે મહાયુધ્ધ પૂરું થયા પછી પણ અઠાર માસ ચાલવા વડી છે. જર્મની સાથેનું યુધ્ધ પણ ૧૯૪૫ ની આખરમાં પુરું થવાનો સંભવ દેખાય છે એટલે યુદ્ધ ૧૯૪૭ માં ખેંચાય એવી આગાહીઓ અનુભવીઓ કરે છે. આથી હિંદના આર્થિક તંત્રને ભારેમાં ભારે નુકસાન બોગવતું પડશે, કારણ કે હિંદ હિંદનને પરાધીન દેશ છે. ભવિષ્ય કાળે દેખાય છે.

હિંદના આર્થિક તંત્ર ઉપર અસર

હિંદી સરકારને વહિવટી ખર્ચ આખા જગત-માં સૌથી વધારે અને મોઢો છે, તેમ “મકૅટ અને વળી મદિરા પીએ” એ પ્રમાણે યુદ્ધનું વધતું જતું ખર્ચ આવ્યું છે. હિંદી સરકારે હિંદી પ્રજાની કાંધ ઉપર એ બેવડી વળી નખ, તેટલા કરવેરા નાંખ્યા છે. લોર્ડ વેવેલ, હિંદના વાઇસરોય આ કરવેરાના

પોલાદી બોજમાં હજી પણ વધારો કરીને એને ભયંકર પ્રમાણમાં ખનાવવાનો ઇશારો કરે છે. હિંદી સરકારે મોટા કરવેરાથી ૧૯૪૪ માં મોટી રકમનાં નાણાં ભેગાં કર્યાં હતાં. તે સિવાય આ વર્ષમાં લોનો મારફત અને અગાઉથી આવકવેરાને પેટે લેવાતા નાણાંથી કુલ ૨૨૪ કરોડ રૂપિયા મેળવ્યા છે. ૧૯૪૫નો લક્ષ્યી ખર્ચ ૧૯૪૪ કરતાં ઘણો વધારે પ્રમાણમાં હિંદને ભોગવે પડશે. હિંદી વેપારીઓનો ૧૯૪૫ માં નફો અને ભાવબંધી અને વેપાર સરકારના હાથમાં જવાથી ધારો એટલે આવકવેરાની આમદાની ઓછી થવા વડી છે કરોળાને બે અત્યંત વધારે પ્રમાણમાં નાખવામાં આવે તો તેની પેદાશ પણ ઓછી થતી નખ છે. હિંદી સરકારને અને પ્રજા માટે ૧૯૪૫ નું આર્થિકતંત્ર વધારે મુંઝવણ અને કોયડા રૂપ બનશે.

હિંદન અને અમેરિકાની આજીવ

ડમ્પટન ઓફ અને બીજી પરિપક્ષમાં હિંદન અને અમેરિકા વચ્ચે ભવિષ્યના જગતના વેપાર અને ઉલ્લેગો ઉપર કાચૂ મેળવવાની નીતિ સંબંધી મતભેદ છે. બંને પોતાનાં ખ્યેયો ભિન્ન ભિન્ન આદર્શથી રજૂ કરે છે. જર્મની અને જાપાનના પરાજય માટેનો પ્રથમ નિશ્ચય હોવાથી યુદ્ધની સમાપ્તિ સુધી બંને મહારાજ્યોને એક બીજાની હુકમાં ખભેખભો મેળવીને ઉભવાનું છે, પણ યુધ્ધ પછી જગતમાંના દેશોનો આર્થિક વિજય અને બજારો મેળવવા બંને મહારાજ્યોના આદર્શો વચ્ચે સમાનતા નહિ સચવાય. જર્મનીના ડીસેમ્બર ૧૯૪૪ ની આખરે આક્રમણ શરૂ થતાં પહેલાં અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડમાં સૈનિક જરૂરિયાતો ધટાડીને વેપાર માટે વધારે માલ તૈયાર કરવાની પ્રવૃત્તિ હતી, પણ જર્મનીના મહા-આક્રમણના કારણે એ પ્રવૃત્તિ મંદ કરીને સૈનિક ઉત્પાદનને વધારવામાં આવ્યું છે, પણ યુધ્ધ પૂરું થતાં જ, અમેરિકા વેપારી ઉત્પાદનમાં ચાલીશ ટકા વધારો કરવા ધારે છે. હિંદન પણ પોતાના આર્થિક હિત માટે કોષ્ટ રીતે એટલું જ વેપારી ઉત્પાદન વધારીને પેદાશ વધારવા પ્રયત્નો કરશે. હિંદના નશીબમાં એશિયાના યુધ્ધના ખર્ચનો બોલો લદાશે. ૧૯૪૫નું હિંદનું આર્થિકતંત્ર વધારે પ્રમાણમાં

અસહ્ય અને એવા સંયોગો દેખાય છે. પરમાત્મા આ મરીય દેશને મદદ કરે એવી પ્રાર્થના એ દયાળુના ચરણે છે.

હિંદની હમણાંની મુશ્કેલીઓ

હિંદી પ્રજા ખૂબ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી રહી છે. થોડા લાખ વેપારી અને ઉદ્યોગપતિઓને કદાચ થી કેળાં હશે; પરંતુ કરોડોની વસતિ અત્યંત દુઃખી છે. એમની ખોરાકી માટેની વસ્તુઓ ભારે મોંઘી બની છે. એમને પોશાકીની વસ્તુઓ, ગ્યારલેટ, કોલસા, ખજાણા, ખાંડ, ગોળ અને ઘી, તેલ અત્યંત મોંઘાં બન્યાં છે. છતાં પૂરતા પ્રમાણમાં મળતાં નથી. કાળાં બજારોએ તો હિંદમાં ભારે તકલીફો અને દુઃખદ સ્થિતિ ઉભી કરી છે. પ્રાતિય સરકારોએ લોભથી ભારે નફાખોરી કરી પ્રજાને મોટો અન્યાય કર્યો છે. હિંદી સરકારની કુમાવાની નીતિથી મોંઘાંદાર રૂપી રાહુએ હિંદી પ્રજાને મહાજી લગાડ્યું છે. કરવેરાની હદ નથી. દુકાળ અને રોગચાળો આ સર્વેના પરિણામ રૂપે હિંદની ૩૯ કરોડની પ્રજાને સતાવી રહી છે. યુરોપના કેટલાક રાજ્યોની પ્રજાઓ એમના દેશોના આક્રમણથી ભારે તકલીફો ભોગવી રહી છે. તેના પ્રમાણમાં હિંદી પ્રજા વધારે પ્રમાણમાં દુઃખો સહન કરે છે. ભવિષ્યના વાતાવરણમાં આશાનાં સોનેરી

કિરણો ક્યાં પણ દેખાતાં નથી. “પરાધીન સ્વપ્ન” સુખ નહિ” એ તુલસીદાસજીનું કથન યોગ્ય જ છે.

હિંદના પરદેશી વેપાર

હિંદના પરદેશના વેપાર સંબંધી સંપૂર્ણ ચિત્ર રજૂ કરવામાં એક મોટી તકલીફ ઉભી થઈ છે. હિંદના અર્થશાસ્ત્ર સાથે હિંદી વેપાર અતલગતો સંબંધ ધરાવે છે, પણ વેપારના આંકડાઓ અધુરા ચિત્રને રજૂ કરે છે. હિંદી સરકારના સોદાઓના આંકડા ખાનગી રાખવામાં આવ્યા છે. એમને સમાવેશ આવક નિકાસના આંકડાઓમાં કરવામાં આવ્યા નથી. હિંદી સરકાર હમણાં મોટામાં મોટો વેપારી છે. માલની આવક અને નિકાસ બંને મોટે પાયે હિંદી સરકાર પોતાનાં સૈન્યો અને બ્રિટિશ સરકારના હિસાબે કરે છે. આથી હિંદી વેપારને મોઢાની બાજુ તદ્દન અદૃશ્ય થઈ માત્ર પીઠ જ દેખાડાય છે. યુદ્ધને પાંચ વરસો થયાં. યુદ્ધ ક્યારે પૂરું થશે તે તો શ્રી પરમાત્મા જાણે, પણ હિંદના પરદેશના વેપારને તો આ યુદ્ધ પોતાની ઢાસી બનાવી રહ્યું છે. હિંદમાં પવન કંઈ દિશામાં વાય છે, તે હવે જણાઈ ગયું છે. હિંદનું આર્થિક કોષકું ગૂંચવાયું છે. ૧૯૪૭માં યુદ્ધ કદાચ પૂરું થાય, તો પણ આ આર્થિક મુંઝવણ ઘટશે નહિ. યુદ્ધ પછી પણ ચાલુ રહેશે. કદાચ યુદ્ધ પૂરું થયા પછી પણ વેપાર અને આર્થિક અંકુશો થોડાં વર્ષો સુધી ચાલુ રહેવાની દરેક વકી છે.

કેટલાક આંકડા

ખાનગી વેપારના આંકડાઓ નીચે મુજબ છે. કરોડ રૂપિયામાં આ રકમો અપાયેલી છે.

	૧૯૩૯-૪૦	૧૯૪૦-૪૧	૧૯૪૧-૪૨	૧૯૪૨-૪૩	૧૯૪૩-૪૪
	કરોડ રૂ.	કરોડ રૂ.	કરોડ રૂ.	કરોડ રૂ.	કરોડ રૂ.
નિકાસ વેપાર	૨૦૩.૯	૧૮૬.૯	૨૩૭.૨	૧૮૭.૬	૧૯૦.૨
આમદાની વેપાર	૧૬૫.૩	૧૫૭.૮	૧૭૩.૩	૧૧૦.૫	૧૧૮.૮

પાંચ માસના આંકડાઓની સરખામણી

પાંચ માસ તા. ૧ એપ્રિલથી તા. ૩૧ ઓગસ્ટ સુધીના પાંચ માસના આંકડાઓ નીચે મુજબ હતા. ઓગસ્ટ ૧૯૪૪ ના આંકડા પણ આપ્યા છે.

	આમદાની રૂ.	નિકાસ પરદેશી વસ્તુઓ	નિકાસ હિંદી વસ્તુઓ	કુલ નિકાસ
ઓગસ્ટ ૧૯૪૪	૧૭,૧૮,૪૩,૯૫૦	૪૬,૫૯,૦૭૨	૧૮,૨૧,૪૭,૦૦૩	૧૮,૬૮,૦૬,૦૭૫
પાંચ માસ ૧૯૪૪ ના એપ્રિલથી ઓગસ્ટ	૮૦,૫૩,૬૭,૮૬૭	૨,૩૪,૬૭,૯૮૬	૯૦,૬૯,૨૧,૮૪૬	૯૩,૦૩,૮૯,૮૪૨
પાંચ માસ ૧૯૪૩ ના એ જ મુદતના આંકડા	૪૩,૨૯,૪૪,૯૧૮	૨,૮૧,૯૯,૧૨૦	૭૯,૪૫,૨૮,૩૧૦	૮૨,૨૭,૨૭,૪૩૦
પાંચ માસ ૧૯૪૨ ના એ જ મુદતના આંકડા	૪૬,૩૦,૧૬,૬૮૫	૪,૪૮,૫૧,૯૯૬	૭૬,૯૬,૧૪,૨૪૫	૭૮,૪૪,૬૬,૨૪૧

પરદેશીમાંથી આવેલ પરંતુ હિંદમાંથી નિકાસ થએલા માલની નિકાસના આંકડા નીચે મુજબ છે.

	૧૯૪૧-૪૨	૧૯૪૨-૪૩	૧૯૪૩-૪૪
ખાંડ	૭૦,૬૭,૮૦૯	૧,૦૬,૩૦,૩૬૩	૧,૨૯,૧૦૮
આમડાં	૬,૧૮,૮૫,૩૩૨	૧,૧૦,૭૩,૨૮૮	૫,૫૭,૭૪,૮૪૯
સુતરાઉ કાપડ	૧,૮૧,૦૩,૩૭૩	૭૦,૬૬,૭૬૧	૮,૬૧,૪૩૫
ફળો-શાકો	૨,૦૯,૩૨,૦૮૯	૯૮,૩૬,૫૫૯	૧,૩૫,૧૦,૪૯૩
ચા	૩૯,૫૭,૦૧,૩૪૦	૩૧,૬૩,૯૬,૮૪૪	૩૭,૩૫,૭૬,૪૨૧
કાશી અને બીજા પેટા			
વસ્ત્રો	૪૦,૪૧,૦૧૫	૫૨,૩૮,૦૪૩	૬૯,૯૪,૯૮૫
તમાકુ	૧,૮૫,૦૩,૧૧૭	૧,૩૭,૮૫,૪૬૪	૫૮,૩૩,૬૪૫
કાલસા	૧,૪૬,૧૦,૯૮૮	૩૫,૫૩,૭૨૪	૨૧,૦૮,૦૨૫
અબરખ	૩,૦૫,૪૦,૯૭૮	૨,૭૧,૧૬,૨૭૦	૨,૮૦,૪૦,૩૨૩
લાખ અને ગુદર	૪,૯૧,૭૩,૯૩૬	૨,૮૯,૫૩,૬૩૬	૨,૨૯,૫૪,૬૮૮
આમડાં કાચાં	૮૪,૩૩,૬૭૪	૪૫,૪૩,૯૪૫	૪૨,૨૨,૪૨૫
કાચાં આમડાં થેટાં બકરાંનાં	૩,૮૮,૭૭,૯૭૩	૨,૮૭,૭૧,૩૯૨	૩,૬૬,૨૪,૯૨૩
મૅગેનિક ધાતુ	૨,૪૬,૩૧,૯૮૩	૧,૯૦,૬૨,૨૧૪	૧,૮૪,૭૭,૯૫૮
શીશાનું તેલ	૯૩,૩૪,૬૮૦	૪૧,૭૯,૩૯૭	૩,૬૨,૧૪૩
ખેતી	૩૭,૪૪,૩૯૮	૬૧,૪૯,૦૪૨	૧૪,૯૨,૭૭૯
રબર	૭૨,૭૭,૩૮૨	૬,૨૫,૭૫૪	૧૯,૭૨,૨૦૬
એરડીઆ	૨૭,૦૮,૭૨૪	૫૯,૬૨,૬૬૮	૫૩,૧૨,૫૯૭
શીંગા	૪,૮૮,૪૩,૩૬૩	૫,૧૨,૫૩,૨૯૯	૮,૨૧,૮૦,૬૫૬
અળસી	૩,૯૯,૯૮,૪૮૫	૩,૧૦,૦૮,૨૯૨	૧,૧૦,૯૮,૩૬૦
સરસી	૪૫,૬૧,૭૮૧	૬૬,૨૩,૫૯૧	૫૭,૧૪,૧૦૮
તેલ	૧૪,૨૫,૭૬૯	૨૪,૬૭,૭૨૭	૨૧,૨૫,૦૮૪

હિંદના માલોની નીચે મુજબ નિકાસ થઇ હતી:—

	૧૯૪૧-૪૨	૧૯૪૨-૪૩	૧૯૪૩-૪૪
કપાસ	૧૫,૯૪,૦૨,૦૪૪	૩,૬૪,૧૯,૮૨૯	૬,૩૬,૩૫,૦૮૩
શણ	૯૬,૫૨,૫૩૨	૫૨,૩૬,૫૪૬	૬૭,૨૪,૯૮૨
બપૂદ	૧૦,૪૧,૭૨,૮૮૯	૯,૦૧,૫૬,૯૮	૮,૩૨,૧૨,૩૫૫
જીન	૨,૬૦,૩૩,૫૫૪	૧,૨૦,૧૨,૯૪૩	૧,૭૧,૮૧,૬૫૩
હરડે	૨૩,૩૦,૦૨૫	૨૧,૫૦,૩૬૩	૧૦,૬૬,૮૪૮
ફેશમ	૯,૪૪,૭૩૫	૧૪,૧૦,૮૨૪	૬,૭૨,૩૧૬
સુરોખાર	૨૩,૧૦,૬૫૧	૧૪,૦૫,૬૯૮	૧૨,૧૯,૨૫૩
લાડકાં	૧૮,૧૮,૩૬૬	૨૦,૯૭,૭૮૮	૮,૮૪,૭૬૧
આમડાં કમાવેલાં	૩,૮૮,૮૨,૨૭૫	૨,૬૩,૮૪,૩૪૮	૨,૦૨,૨૮,૮૧૯
થેટાં બકરાંનાં કમાવેલાં	૧,૭૩,૭૨,૬૪૦	૧,૮૨,૭૨,૬૨૩	૨,૦૪,૪૭,૦૦૩
ધાતુઓ	૨,૬૯,૧૯,૧૭૩	૧,૨૪,૬૦,૦૯૩	૯૭,૮૩,૩૦૫

	૧૯૪૧-૪૨	૧૯૪૨-૪૩	૧૯૪૩-૪૪
સુતર	૭,૩૦,૩૬,૮૬૭	૩,૮૨,૧૫,૬૧૨	૩,૧૪,૮૭,૩૭૦
કાપડ	૨૬,૪૭,૫૫,૦૦૬	૩૮,૮૩,૮૩,૩૬૬	૩૬,૪૬,૨૦,૧૭૮
ન્યૂનના કામળા	૧૮,૧૨,૧૮,૫૬૩	૧૭,૧૫,૧૫,૨૬૮	૧૬,૭૮,૩૬,૭૨૫
ન્યૂનના કાપડ	૩૪,૧૧,૦૦,૮૪૩	૧૮,૪૫,૧૫,૬૪૬	૨૮,૬૫,૮૨,૪૩૫
બિનના ધાખળા	૭૦,૬૧,૩૧૬	૩૦,૩૫,૨૧૨	૫૪,૪૬,૧૮૧
કાથો નારીએબનો	૭૫,૦૭,૮૬૦	૮૬,૨૮,૩૬૦	૬૭,૦૬,૩૬૧
મીથુ	૧૪,૦૩,૭૬૬	૨૧,૩૧,૦૭૫	૧,૨૨,૪૬,૬૬૨
સાથુન	૩૫,૪૧,૪૬૩	૨૫,૬૫,૧૭૫	૧૬,૭૬,૦૪૫
બનવરો	૮,૧૮,૧૦૭	૧૫,૪૮,૬૪૭	૨૩,૬૧,૪૮૬
પોસ્ટ મારફેટ	૪,૨૫,૧૩,૦૨૭	૨,૩૮,૫૮,૮૭૬	૨,૧૨,૫૦,૭૩૪

હમણાં જ આંકડાઓ પ્રસિદ્ધ થયા છે, તે મુજબ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૪ સુધીની છ માસની સરખામણીમાં હિંદ પરદેશથી કુલ ૬૪ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનો માલ મંગાવ્યો. ૧૯૪૩ માં માત્ર ૫૨ કરોડનો મંગાવ્યો હતો. નિકાશ ૧૯૪૩ માં ૬૩ કરોડ અને ૧૯૪૪ માં ૧૦૬ કરોડ રૂપિયાની થઈ હતી. સામાન્યના દેશોમાંથી ૧૯૪૩ કરતાં ચાલુ વરસમાં ૧૨ કરોડ રૂપિયાનો વધારો માલ આવ્યો હતો. નિકાશ વેપારમાં પણ ૧૨ કરોડ રૂપિયાનો વધારો દેખાયો છે.

આયાતના આંકડા

ત્રણ વરસોમાં નીચેની મુખ્ય વસ્તુઓની આયાત સાગરમાર્ગે થઈ હતી.

વસ્તુ	૧૯૪૧-૪૨	૧૯૪૨-૪૩	૧૯૪૩-૪૪
ખારક ખજૂર	૫૮,૭૬,૧૩૨	૩૬,૮૪,૭૫૬	૫૬,૬૭,૬૪૨
દારૂ એન્ડ ખીઅર	૮૮,૬૦,૧૧૭	૨૬,૦૧,૧૦૮	૧૧,૬૬,૬૧૧
દારૂ સ્પિરિટ	૧,૧૧,૬૬,૬૧૬	૮૪,૦૪,૮૭૭	૬૬,૭૧,૬૫૩
દારૂ વાઇન	૧૭,૬૭,૧૮૩	૮,૭૨,૪૦૪	૧૩,૨૬,૩૫૮
બિસ્કીટ	૬,૦૩,૮૧૬	૮૬,૭૩૮	૨,૧૪૧
ડબ્બામાં સાચવેલા ખોરાકો	૫૦,૮૩,૮૮૩	૧૫,૬૨,૨૬૪	૮,૪૫,૪૬૧
પેટન્ટ ખોરાકો	૬૪,૬૧,૪૩૬	૧૭,૦૨,૦૩૬	૧૧,૫૮,૦૫૬
દૂધના ડબ્બા	૩૧,૧૨,૫૦૬	૧૬,૦૩,૭૭૧	૬,૬૪,૨૨૬
સોપારી	૧,૩૬,૭૮,૫૧૦	૫૩,૬૮,૭૧૬	૬૩,૫૨,૦૬૬
લવીંગ	૪૬,૧૩,૩૭૬	૮૪,૦૭,૨૪૨	૨૧,૨૧,૨૩૫
ખાંડ	૧,૦૬,૬૬,૨૩૪	૧,૮૬,૭૫૬	૧૨,૬૨૩
ચા	૧૧,૬૮,૪૩૪	૫૧,૭૪,૩૫૪	૨,૧૭,૨૩૬
બીજા ખોરાકોની વસ્તુઓ	૬૮,૦૨,૨૦૬	૮૮,૭૨,૨૧૫	૧,૪૦,૨૨,૧૪૨
તમાકુ કાચી	૧,૬૨,૭૦,૨૦૮	૬૭,૬૬,૨૬૬	૧,૫૭,૫૮,૬૮૬
સીગારેટો	૪૭,૫૪,૦૬૬	૩૦,૨૫,૧૦૮	૧,૬૬,૦૩૩
કાલસો	૨,૬૬,૦૫૪	૧,૦૭,૫૮૬	૨૮,૮૦૦
અવાહિરો	૨૧,૬૬,૫૭૪	૫૫,૭૨,૭૦૧	૧,૪૩,૮૨,૧૮૫
કપાસ	૧૫,૩૪,૩૫,૨૬૬	૧૫,૪૨,૪૭,૭૦૨	૧૭,૫૨,૭૬,૩૪૮

વસ્તુ	૧૯૪૧-૪૨	૧૯૪૨-૪૩	૧૯૪૩-૪૪
રશ્મ	૮૦,૮૭,૪૮૫	૧,૭૩,૫૯૯	૨૫,૪૨૭
ભાન	૨,૭૭,૧૮,૧૯૪	૨,૬૫,૫૦,૧૯૧	૪,૦૨,૨૪,૮૫૪
લાકડું	૨,૩૩,૬૬,૬૧૫	૯,૩૧,૭૧૬	૧,૨૬,૨૨૧
રસાયનો	૫,૫૩,૪૧,૨૮૦	૪,૬૭,૨૮,૭૦૫	૪,૬૫,૭૭,૬૭૬
કવાઓ	૨,૭૮,૬૪,૩૭૦	૧,૪૬,૬૫,૦૪૭	૨,૦૯,૯૦,૧૭૧
લોહું પોલાદ વસ્તુઓ	૨,૧૮,૨૩,૮૬૭	૧,૦૦,૫૭,૯૯૮	૯૩,૬૬,૬૦૬
ચંત્રા (વિજળીનાં)	૨,૪૦,૦૮,૮૦૨	૧,૬૧,૦૨,૭૪૬	૧,૫૪,૨૧,૮૧૦
એલેક્ટ્રીક રંગો	૨૬,૬૫,૬૪૯	૧૪,૨૨,૫૨૧	૨૬,૧૫,૩૮૮
કાલસાના રંગો	૪,૭૭,૧૨,૭૨૪	૩,૮૩,૫૮,૩૭૬	૬,૮૮,૫૯,૬૫૫
સફેદ સાથેના રંગો	૯૧,૫૧,૪૧૩	૬૪,૨૩,૭૭૯	૪૬,૦૧,૦૯૯
કાચ અને વસ્તુઓ	૬૫,૫૦,૦૧૮	૨૫,૬૩,૭૦૦	૧૫,૪૪,૮૦૬
ચીની વસ્તુઓ	૩૫,૧૨,૧૬૦	૧૦,૭૩,૪૬૧	૬,૩૮,૬૦૦
ચંત્રા (વિજળી સિવાયનાં)	૧,૦૧,૪૮,૧૮૫	૫૯,૮૭,૭૩૦	૬૪,૭૦,૫૯૮
ચંત્રા વિજળીનાં	૨,૩૬,૨૩,૬૪૪	૨,૦૩,૬૩,૨૯૧	૨,૨૭,૭૫,૬૨૦
ચંત્રાનાં હથિયારો	૬૦,૩૦,૦૦૭	૪૭,૪૬,૭૦૮	૨૮,૪૮,૫૪૯
ચંત્રા કાપડ મીઠોનાં	૧,૮૦,૮૩,૫૧૮	૧,૮૩,૦૦,૨૪૭	૨,૪૦,૪૭,૫૯૮
ચંત્રા જ્યુટ મીઠોનાં	૫૬,૬૧,૦૭૯	૩૪,૩૬,૪૯૨	૨૪,૬૭,૩૧૯
ચંત્રા ખીન્ન	૪૬,૪૭,૭૧૧	૫૯,૫૭,૦૧૮	૫૪,૫૦,૫૭૧
પોલાદના ગંઠાઓ	૨૨,૮૮,૫૯૪	૭,૮૫,૫૫૫	૩,૧૩,૨૧૧
લોહાના ભારવટીઆ	૨,૨૧,૫૨૬	૧,૩૩,૧૧૮	૩,૧૫૯
પાઇપો (લોહાનાં)	૭,૩૧,૯૮૧	૫,૭૫,૫૧૬	૫,૭૫,૦૪૪
લોહાનાં પતરાં	૧,૦૩,૬૩,૯૬૯	૬૪,૦૧,૦૫૩	૩,૭૪,૦૩૯
તાંબુ	૧,૨૫,૧૭,૧૩૩	૧,૦૪,૪૧,૭૩૯	૧,૨૯,૨૬,૪૮૪
ટીન	૧,૫૦,૩૩,૫૯૧	૭૬,૬૮૨	૪૩,૭૭૬
કાગળો	૩,૦૪,૩૭,૩૩૪	૧,૬૫,૦૮,૩૬૪	૧,૬૩,૦૭,૩૯૦
ઝિન્ક (જશત)	૯૧,૩૧,૨૩૨	૬૨,૦૦,૭૨૦	૭,૮૭,૩૦૬
સ્ટેશનરી	૫૧,૩૨,૮૩૭	૩૩,૪૦,૦૯૩	૧૭,૯૭,૩૨૦
મોટરો	૭૦,૫૪,૯૩૦	૧૧,૪૨,૬૭૮	૧,૦૪,૧૦૨
ગાડીઓ કબ્બાઓ (રેલ્વેનાં)	૧૭,૬૫,૭૩૫	૧૧,૮૪,૨૬૮	૯,૪૧,૨૩૪
ગાડીઓના નીચેના ભાગો	૫,૩૩,૮૭,૭૬૫	૨,૦૪,૦૨,૪૧૭	૧,૨૫,૫૧૫
સુતર	૧,૨૪,૬૮,૪૭૭	૧૬,૩૧,૬૨૪	૧૧,૮૪,૩૬૨
કાપડ કાર્ડ	૧,૦૫,૦૯,૩૮૦	૧,૨૭,૦૪૪	૪,૬૭૪
કાપડ સફેદ	૧,૧૨,૩૫,૦૮૪	૩૧,૫૯,૭૦૫	૭,૨૯,૯૯૬
કાપડ રંગીન	૨,૨૭,૮૫,૦૯૮	૪૫,૬૩,૬૭૦	૧૬,૮૨,૯૬૧
હોઝીઅરી (ગંજીકાક વગેરે)	૧૫,૮૭,૩૯૫	૮૪,૫૯૬	૧૯,૨૫૩
ભરતકામ	૨૮,૭૨,૬૪૪	૫,૬૫,૬૨૪	૩,૧૧,૨૮૨
રશ્મનું સુતર	૧૬,૬૪,૪૨૫	૫૬,૮૨૮	...

વસ્તુ	૧૯૪૧-૪૨	૧૯૪૨-૪૩	૧૯૪૩-૪૪
રેશમનું કાપડ	૩૩,૩૪,૪૩૦	૧૩,૫૪૦	૨૬,૪૨૦
ઊન	૬૧,૬૭,૧૦૩	૨૮,૫૩,૪૮૮	૮,૧૬,૩૫૯
શાળા અને ચામચો	૫૬,૮૮૩	૧૭૬	...
બનાવટી રેશમનું સુતર	૧,૫૫,૨૧,૪૬૯	૩,૨૩,૧૮૬	૫,૧૭,૩૬૮
બનાવટી રેશમ કાપડ	૧,૬૮,૦૩,૬૦૮	૧૫,૩૫,૫૪૩	૧,૬૭,૪૮૮
લાકડાનાં ખોખીનો	૬૪,૬૬,૬૫૨	૫૬,૫૩,૫૯૮	૬૬,૩૪,૯૪૦
સીમેન્ટ	૫,૯૦,૮૮૯	૪,૮૫,૯૯૭	૪૫,૮૯૦
સાથુન	૨૦,૮૭,૮૯૯	૫,૬૪,૫૧૯	૧,૭૨,૬૦૮
ચાની પેટીઓ	૧,૨૨,૨૪,૬૧૯	૭૯,૧૯,૦૬૩	૮૨,૫૮,૬૫૬
રમકડાં	૧૫,૨૨,૪૨૦	૪,૫૨,૮૯૫	૧,૬૬,૩૭૧
જાતીઓ	૭,૬૦,૧૮૦	૮૫,૩૮૫	૫,૪૪૯
ઘોડાં	૨,૨૫,૪૨૬	૩,૬૪,૯૭૯	૩૮,૨૫૦
પોશ્ટની વસ્તુઓ	૧,૬૦,૭૬,૧૦૯	૧,૨૭,૬૫,૧૫૭	૧,૬૩,૨૮,૪૬૨

જુદા જુદા દેશોમાંથી થયેલી આયાત

જુદા જુદા દેશોમાંથી દ્વિદમાં થયેલી આયાતની વસ્તુઓની કિંમત નીચે સુચવેલી હતી.

દેશો	૧૯૪૨-૪૩ રૂા.	૧૯૪૩-૪૪ રૂા.	૧૯૪૪ ના પાંચ માસ-એપ્રિલથી ઓગસ્ટ, રૂા.
યુનાઇટેડ કિંગડમ	૨૯,૫૫,૯૨,૭૭૦	૨૯,૮૦,૩૭,૪૮૨	૧૫,૨૯,૧૦,૨૪૦
એડન	૫૯,૧૦,૦૬૫	૬૭,૪૫,૬૧૫	૪૬,૪૦,૦૬૭
બેલ્જીયમનો બેલ્જીયમ	૪,૦૨,૨૨,૩૦૩	૩,૭૦,૧૯,૧૭૦	૧,૧૧,૬૮,૪૭૭
સીલોન	૪,૩૭,૧૪,૩૯૪	૩,૫૦,૬૮,૩૬૦	૧,૧૬,૫૩,૬૭૪
બરમા	૧,૪૪,૧૪,૭૩૪	૨,૫૨,૩૬૦	૧૦,૨૪,૩૩૯
સિંગાપુર સ્ટેટ સેલેશન	૨૫,૪૨,૦૫૩	૨૦,૨૨૬	...
બોર્નીઓ	૪,૨૨,૫૦૬	૭૯૦	૪૦
હોંગકોંગ	૧૪,૨૦,૨૯૩	૧,૫૬,૯૫૭	...
ફિલિપ્પાઈન્સ	૨,૨૪,૪૬,૩૯૩	૨,૫૮,૫૪,૧૪૧	૧,૪૬,૬૪,૬૪૪
ટાંગાનિકા	૧,૪૨,૫૧,૦૯૩	૨,૦૦,૮૩,૮૭૫	૬૦,૧૭,૭૭૮
સુદાન	૩,૦૫,૧૩,૭૪૨	૨,૮૧,૮૭,૬૬૭	૯૭,૭૫,૬૮૫
મોરોક્કો	૪૭,૪૮૦	૬૧,૦૮૧	૨૮,૧૪૨
બર્મા	૯૨,૩૬,૮૮૧	૨૦,૬૫,૮૭૧	૩૦,૪૦,૦૭૨
કેનીયા સંસ્થાન	૩,૮૬,૬૯,૦૬૫	૩,૧૪,૩૪,૧૨૯	૪,૮૭,૨૫,૬૪૫
કેનેડા	૫,૫૨,૮૪,૩૩૭	૨,૫૧,૯૩,૩૩૧	૧,૧૩,૦૪,૯૭૩
ઓસ્ટ્રેલિયા	૩,૨૨,૧૯,૬૬૪	૪,૯૨,૧૬,૩૩૨	૩,૬૪,૯૪,૧૮૩
ન્યુઝીલેન્ડ	૩૮,૮૨,૫૩૩	૨૭,૫૨,૮૨૨	૫૬,૧૦૦
બીર્મીંગહામ સંસ્થાનો	૧૭,૨૯,૫૯૮	૭૯,૬૨,૩૬૪	૬૭,૨૬,૩૮૦

દેશો	૧૯૪૨-૪૩ રૂા.	૧૯૪૩-૪૪ રૂા.	૧૯૪૪ ના પાંચ માસ-એપ્રિલથી ઓગસ્ટ, રૂા.
સ્વીડન	૧૪,૭૮,૭૨૨	૧૮,૦૩૭	૩,૮૬૧
સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ	૧,૦૫,૨૧,૧૨૧	૧,૪૫,૬૬,૨૧૩	૬૧,૩૬,૦૧૬
અરબસ્તાન	૩૨,૬૧,૮૫૩	૪૭,૧૫,૦૬૫	૬,૧૭,૬૩૦
ઈરાક	૨૨,૬૦,૭૩૫	૧,૫૬,૦૩,૨૧૨	૩૩,૫૦,૦૩૬
ઇરાન	૧૭,૭૪,૮૩,૬૩૪	૨૭,૫૫,૭૦,૧૭૬	૨૩,૫૪,૭૧,૦૬૨
જાવા	૧૨,૬૬,૪૧૬	૧૫,૦૩૭	...
બોર્નિઓ	૨૪,૧૬૬
થાઇલેન્ડ	૧૬,૮૩૬
ચીન	૧,૫૬,૬૬૬	૭,૩૦,૬૭૧	૧૮,૬૩૭
જાપાન	૩,૫૩,૬૪૮	૨,૩૧૭	...
ઇન્ડિયા	૮,૧૧,૭૬,૩૫૭	૧૧,૧૮,૬૬,૭૫૬	૬,૦૫,૨૮,૫૬૨
પોર્ટુગિઝ પૂર્વ આફ્રિકા	૧,૦૮,૩૦,૩૬૮	૪૫,૬૩,૬૬૭	૧૩,૬૫,૧૧૭
યુ. સ્ટેટ્સ અમેરિકા	૧૬,૧૧,૬૪,૦૬૭	૧૮,૩૬,૫૨,૧૮૩	૧૩,૮૭,૪૨,૧૮૨
પરદેશના બીજા દેશો	૧,૧૩,૧૬,૦૬૨	૬૭,૮૮,૩૫૦	૧,૦૬,૦૦,૬૫૩
ટોટલ	૪૬,૧૬,૦૭,૧૧૩	૬૧,૮૪,૨૨,૩૧૪	૪૮,૭૧,૩૪,૧૧૮

જુદા જુદા દેશો પ્રત્યે નિકાસ.

જુદા જુદા દેશો તરફ સાગરમાર્ગે દિધેથી થયેલી નિકાસની કિંમત રૂપિયામાં.

દેશો	૧૯૪૨-૪૩	૧૯૪૩-૪૪	૧૯૪૪ ના પાંચ માસ એપ્રિલથી ઓગસ્ટ
યુ. કિંગડમ, ગ્રેટ-બ્રિટન	૫૭,૩૧,૭૭,૨૬૩	૬૦,૧૬,૧૧,૮૫૨	૨૪,૨૬,૪૬,૮૮૮
પેલેસ્ટાઈન	૧,૬૭,૨૬,૫૦૩	૧,૨૪,૫૦,૭૦૧	૬૪,૪૧,૬૬૨
એડન	૪,૧૩,૨૦,૫૭૭	૩,૪૬,૨૬,૫૪૫	૧,૬૬,૬૮,૦૬૬
બેલ્જીયમનો ટાપુ	૬૬,૦૩,૫૬૨	૬૪,૪૪,૩૫૮	૩૫,૫૬,૩૮૦
સીયોન	૧૪,૪૩,૨૭,૫૦૬	૧૪,૩૫,૭૬,૦૬૬	૮,૨૦,૪૩,૬૩૨
બ્રહ્મદેશ	૩૩,૫૬૫
સ્ટેટ સેટલમેન્ટ સોંબાપુર
હોંગકોંગ	૧૪૬
ગોલ્ડકોસ્ટ	૬૬,૩૬,૨૦૪	૭૭,૫૭,૦૬૬	૨૫,૨૮,૭૨૬
નાઇજેરીઆ	૨,૪૧,૩૧,૬૧૪	૨,૭૬,૮૦,૬૬૩	૧,૨૩,૫૬,૧૦૬
દક્ષિણ આફ્રિકા	૧૦,૫૧,૨૦,૫૩૫	૬,૬૦,૪૨,૩૪૫	૬,૦૪,૬૧,૩૩૫
રોડેશીઆ	૫૬,૨૫,૭૬૭	૭૨,૪૭,૬૬૬	૪૭,૦૦,૪૭૮
ટાંગાનિકા	૨,૧૧,૩૩,૬૬૦	૧,૬૬,૬૬,૧૧૭	૧,૩૧,૨૫,૧૬૩
સુદાન	૨,૦૦,૫૬,૨૫૪	૩,૩૭,૫૫,૦૬૪	૧,૮૧,૬૬,૭૫૦

દેશો	૧૯૪૨-૪૩	૧૯૪૩-૪૪	૧૯૪૪ ના પાંચ માસ એપ્રિલથી ઓગસ્ટ
મોરેસીઅસ	૧,૧૮,૩૬,૨૬૫	૮૮,૭૯,૧૭૩	૬૧,૪૮,૨૯૧
જંગલોર અને પેર્યા	૩૧,૬૧,૫૦૮	૨૨,૧૮,૬૨૨	૧૩,૭૭,૭૯૮
કેનીઆ સંસ્થાન	૩,૫૧,૬૯,૦૫૮	૪,૬૩,૪૪,૦૩૫	૧,૮૪,૦૫,૫૧૨
કેનેડા	૩,૭૭,૬૩,૪૩૭	૪,૬૨,૬૬,૪૬૩	૨,૨૦,૮૮,૪૭૩
બ્રિટિશ વેસ્ટઇન્ડિઝ	૭૪,૮૦,૬૮૦	૩૫,૨૭,૬૦૫	૨૬,૬૦,૩૨૪
ઓસ્ટ્રેલીઆ	૧૬,૦૭,૬૮,૭૦૫	૧૩,૩૧,૨૩,૭૧૧	૫,૪૬,૨૧,૬૦૫
ન્યૂઝીલેન્ડ	૧,૬૬,૭૭,૦૦૦	૧,૮૬,૪૬,૫૫૬	૧,૨૭,૨૧,૪૫૪
બીજાં બ્રિટિશ સંસ્થાનો	૧,૬૪,૨૦,૦૪૮	૨,૮૩,૦૨,૨૭૦	૧,૦૮,૫૩,૮૫૪
બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ટોટલ	૧,૨૫,૮૮,૩૩,૫૭૭	૧,૨૮,૫૦,૭૨,૨૮૦	૫૬,૨૨,૦૫,૮૦૩

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સિવાયના દેશો પ્રત્યે નિકાશ

દેશો	૧૯૪૨-૪૩	૧૯૪૩-૪૪	૧૯૪૪ ના પાંચ માસ એપ્રિલથી ઓગસ્ટ
રશિયા	૮૬,૧૮,૩૭૬	૧,૬૬,૪૨૮	૧૪,૬૩૯
સ્વીડન	૧૪,૭૨,૨૦૯	૨૨,૧૨,૮૭૦	૩,૮૮,૧૪૦
સ્પેન	...	૫૫,૦૦૦	૬૩૬
સ્વીટ્ઝરલેન્ડ	૨,૧૪,૪૬૯	૨૨,૬૩૧	૨,૭૪,૪૦૨
ટુર્કિ (એસિયાટિક)	૩૦,૦૦,૨૮૫	૪૯,૫૯,૨૭૩	૯,૩૭,૮૩૮
ટુર્કી (યુરોપ)	૧,૨૭,૪૬,૬૪૬	૨,૮૧,૫૪,૫૫૧	૫૧,૭૦,૮૨૧
સીરીઆ	૨,૧૯,૬૨,૪૨૦	૪૬,૪૬,૧૬૩	૨૨,૫૫,૨૩૮
અરબસ્તાન	૪,૨૨,૧૭,૦૧૭	૨,૪૭,૨૩,૬૨૮	૯૦,૦૪,૯૩૦
ઇરાક	૭,૬૫,૦૦,૩૬૯	૩,૮૮,૨૪,૩૬૨	૯૫,૫૦,૧૨૨
ઇરાન	૪,૨૬,૫૭,૨૮૯	૧,૭૧,૮૨,૨૨૧	૧,૪૫,૧૭,૫૬૬
સુમાત્રા	૧૭૫
ચીન	૩,૩૬,૮૫૭	...	૮૧,૮૯૩
જાપાન
ઇન્ડિયા	૩,૬૮,૪૮,૫૩૭	૨,૬૭,૮૮,૦૪૯	૨,૦૦,૮૦,૧૬૫
એલ્બાનિયન કોંગ્રેસ	૧,૩૫,૨૧,૪૭૧	૧,૦૫,૭૩,૮૫૧	૨૩,૮૪,૮૬૮
યોર્ડાનિયન પૂર્વ આફ્રિકા	૪૯,૬૪,૦૩૮	૨૭,૪૭,૬૬૧	૯,૬૩,૦૩૩
ઇટાલીયન પૂર્વ આફ્રિકા	૯૪,૨૫,૧૩૦	૭૩,૫૫,૨૧૬	૭,૧૦,૬૮૯
યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા	૨૭,૮૦,૧૮,૧૪૨	૪૦,૨૮,૫૨,૦૩૬	૧૮,૧૧,૫૩,૪૬૮
વેસ્ટ ઇન્ડિઝ	૧,૪૬,૬૧,૬૮૧	૨,૩૭,૧૧,૨૬૬	૧,૦૭,૬૮,૮૬૬
દક્ષિણ અમેરિકા	૪,૨૦,૧૭,૬૧૮	૬,૩૪,૭૦,૮૮૬	૪,૦૮,૫૧,૮૦૯
હવાઇ	૩,૧૩,૮૬૫	...	૧૧,૬૮,૬૫૪
બીજાં દેશો	૫૬,૧૬,૪૦૭	૪,૧૧,૭૭,૬૫૧	૧,૪૪,૦૮,૧૩૬
પરદેશો-બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સિવાયના ટોટલ ...	૬૧,૮૨,૦૩,૪૦૧	૭૦,૬૯,૬૪,૬૨૪	૩૧,૪૭,૧૬,૦૪૩
નિકાશનો કુલ ટોટલ	૧,૮૭,૬૩,૩૬,૯૭૮	૧,૯૬,૨૦,૩૬,૯૦૪	૬૦,૬૬,૨૧,૮૪૬

માસિક આમદાની માલના કોઠો-૬૨ માસે કેટલી કિંમતનો માલ પરદેશથી આયાત થયો તેનો કોઠો.

માસ	૧૯૪૨-૪૩ રૂ.	૧૯૪૩-૪૪ રૂ.	૧૯૪૪ રૂ.
એપ્રિલ	૮,૭૫,૩૯,૩૨૯	૯,૩૬,૯૨,૨૨૮	૧૦,૬૩,૦૮,૭૪૯
મે	૮,૫૦,૬૩,૭૭૧	૮,૦૪,૯૯,૭૧૬	૧૭,૦૮,૧૦,૬૬૧
જૂન	૮,૬૩,૦૮,૨૫૧	૮,૬૭,૭૨,૬૭૧	૧૪,૩૫,૮૭,૭૨૯
જુલાઈ	૯,૬૭,૮૭,૩૭૧	૭,૬૧,૮૮,૩૧૦	૧૯,૨૮,૧૪,૧૬૯
ઑગસ્ટ	૧૦,૭૩,૧૭,૯૬૩	૯,૫૭,૯૧,૯૯૩	૧૭,૧૮,૪૩,૯૫૯
સપ્ટેમ્બર	૧૦,૪૮,૦૩,૫૩૨	૮,૯૨,૭૦,૦૨૩	
ઓક્ટોબર	૯,૮૫,૪૪,૩૨૦	૮,૩૨,૯૦,૬૧૧	
નવેમ્બર	૮,૦૦,૬૯,૨૯૨	૯,૭૨,૧૬,૮૬૪	
ડિસેમ્બર	૮,૧૨,૬૮,૯૪૭	૧૨,૭૪,૪૦,૮૭૬	
જાન્યુઆરી	૯,૪૪,૩૧,૩૮૨	૧૧,૮૪,૫૭,૮૯૩	
ફેબ્રુઆરી	૯,૦૩,૩૬,૦૨૦	૧૧,૭૨,૧૨,૩૧૪	
માર્ચ	૯,૧૮,૮૬,૨૪૨	૧૨,૩૭,૪૭,૭૩૪	
ટોટલ	૧,૧૦,૪૪,૫૬,૪૨૦	૧,૧૮,૯૫,૮૧,૨૩૩	

પુનર્નિકાસના આંકડા.

હિંદમાંથી પરદેશી બનાવટની આયાત થયેલી વસ્તુઓની ફરી નિકાસનો માસિક કોઠો.

માસ	૧૯૪૨-૪૩ રૂ.	૧૯૪૩-૪૪ રૂ.	૧૯૪૪ રૂ.
એપ્રિલ	૧,૧૫,૭૮,૩૭૧	૫૦,૮૪,૭૧૩	૭૬,૪૯,૬૪૧
મે	૧,૦૯,૩૪,૦૨૪	૩૬,૩૧,૧૫૬	૨૭,૩૮,૯૮૪
જૂન	૬૩,૩૬,૩૨૩	૨૭,૭૦,૯૫૪	૨૮,૫૬,૩૪૯
જુલાઈ	૬૦,૮૦,૨૯૦	૧,૧૬,૮૬,૮૬૮	૫૫,૬૩,૯૫૦
ઑગસ્ટ	૯૯,૨૨,૯૮૮	૫૦,૨૫,૪૨૯	૪૬,૫૯,૦૭૨
સપ્ટેમ્બર	૨૯,૭૫,૫૦૬	૪૮,૯૬,૨૮૨	
ઓક્ટોબર	૩૪,૧૩,૫૭૨	૨,૬૪,૫૭,૦૮૬	
નવેમ્બર	૨૧,૯૦,૩૭૯	૩,૨૦,૫૪,૭૧૩	
ડિસેમ્બર	૪૫,૯૫,૫૬૬	૪,૩૪,૬૩,૯૭૪	
જાન્યુઆરી	૩૮,૮૪,૬૨૦	૫૨,૮૨,૧૪૪	
ફેબ્રુઆરી	૨૪,૩૦,૪૩૫	૫૬,૧૨,૦૦૮	
માર્ચ	૬૩,૫૨,૬૯૫	૫૪,૧૬,૭૬૨	
ટોટલ	૭,૦૬,૬૪,૭૬૯	૧૦,૯૫,૮૨,૦૮૯	

હિંદી બનાવટના માલનો નિકાસ નીચે મુજબ છે.

હિંદી બનાવટના માલનો પરદેશ ખાતે થયેલી નિકાશનો કોડો.

માસ	૧૯૪૨-૪૩ રૂ.	૧૯૪૩-૪૪ રૂ.	૧૯૪૪ રૂ.
એપ્રિલ	૧૭,૭૫,૬૦,૪૦૬	૧૫,૬૨,૯૩,૧૫૩	૧૬,૨૧,૭૬,૬૯૪
મે	૧૩,૧૪,૪૯,૬૪૮	૧૬,૩૮,૬૬,૯૫૨	૧૫,૯૭,૩૫,૭૫૫
જૂન	૧૩,૧૧,૧૪,૦૮૮	૧૮,૦૦,૫૬,૬૬૯	૧૮,૯૩,૬૫,૭૩૨
જુલાઈ	૧૫,૦૭,૪૦,૨૨૫	૧૨,૬૬,૧૭,૪૩૪	૨૧,૩૪,૯૬,૬૬૨
ઓગસ્ટ	૧૪,૮૭,૪૯,૮૭૮	૧૬,૭૬,૯૪,૧૦૨	૧૮,૩૧,૪૭,૦૦૩
સપ્ટેમ્બર	૧૮,૨૪,૨૨,૪૨૮	૧૩,૯૮,૨૫,૫૨૩	
ઓક્ટોબર	૧૪,૦૧,૯૯,૯૮૯	૧૮,૩૫,૯૯,૨૯૬	
નવેમ્બર	૨૦,૦૮,૭૦,૦૭૭	૧૯,૯૭,૭૮,૬૦૫	
ડિસેમ્બર	૧૮,૬૨,૨૭,૬૦૫	૧૧,૮૫,૩૩,૬૪૦	
જાન્યુઆરી	૧૨,૩૬,૫૩,૪૮૯	૧૬,૫૩,૦૧,૪૦૧	
ફેબ્રુઆરી	૧૩,૭૪,૧૦,૫૧૧	૨૩,૧૦,૨૮,૯૩૯	
માર્ચ	૧૬,૫૯,૩૮,૦૭૭	૧૬,૦૪,૧૦,૬૩૮	
ટોટલ	૧,૮૭,૬૩,૩૬,૫૧૬	૧૯૯,૨૯,૩૬,૩૫૨	

ગુમાવેલાં બજારો

યુદ્ધના સમયમાં આપણે કેટલીક અગત્યની બજારો ખોલે છે. ઉપર આપેલાં લિસ્ટ જોવાથી માલમ પડશે કે આપણે-હિંદની પ્રજા-કાચી વસ્તુઓની સારી પેદાશ કરીએ છીએ. તેમાં મુખ્યત્વે કપાસ, જૂથ, મેંગેનિઝ, અખરખ, અગસી, સરસી, દાડકાં, ચામડાં, તેલીબીયાં વગેરેની આપણે નિકાશ કરીએ છીએ. આ સર્વે વસ્તુઓ આપણે પાકી વસ્તુઓ બનાવીને આપણી પ્રજા માટે વાપરી શકીએ તેમ છીએ, પણ ઉદ્યોગોના અભાવથી આપણે આ કાચા માલોને પરદેશોને વેચી બદલામાં એ જ કાચા માલોના પરદેશોનાં કારખાનાંમાં બનાવેલા પાકા માલો ખરીદ કરીએ છીએ. જાપાન યુદ્ધ પહેલાં આપણા કપાસનું મોટું ગ્રાહક હતું, પણ બદલામાં એ આપણને યુરાપથી સસ્તું કાપડ પણ આપતું હતું. હમણાં યુદ્ધને લીધે એ આપણું કપાસ લેતું નથી અને કાપડ પણ આપતું નથી. આપણું બીલું મોટું ગ્રાહક જર્મની હતું, તે પણ આપણી પાસેથી મોટી રકમનો કાચો માલ ખરીદતું હતું. પાકા માલ

વેચતું હતું. એ પણ ઇટાલી સાથે યુદ્ધને લીધે આપણું ગ્રાહક રહ્યું નથી.

હિંદ એટલે પાકા માલનું મોટું બજાર

હિંદ એ જગતમાં બહુ મધ્યસ્થ એટલે ચાવી-ફળ સ્થાને ભૌગોલિક રીતે આવ્યું છે. અંદાજેના સામ્રાજ્યના મુકુટના મણિરૂપ હિંદ મધ્યસ્થ સ્થળે આવી અંદાજેના પૂર્વના સામ્રાજ્યના માર્ગોનું કેન્દ્ર-સ્થાન છે. આ સિવાય હિંદમાં જેમ કાચા માલો પુષ્કળ થાય છે, તેમ પરદેશોનાં કારખાનાંઓના માલ સાટે પણ હિંદ મોટું બજાર છે. હિંદમાં (૧૯૪૪ માં) ૪૧ કરોડ મનુષ્યોની વસતિ હોવાની કલ્પના છે. આ ૪૧ કરોડની પ્રજા ઘણી જ ગરીબ છે; પરંતુ એમની ગીચ વસતીને ખાવા માટે પૂરતી ખોરાક નથી. પહેરવા માટે પૂરતાં કપડાં પણ હિંદ પેદા કરતું નથી. જિંદગીની અનેક વસ્તુઓ હિંદના ઉદ્યોગો પૂરી પાડી શકતા નથી. રંજો, યંત્રો, કાગળ, કાપડ, સુગંધી પદાર્થો, દવાઓ, સ્ટેશનરી, વિજ્ઞાનિક યંત્રો, રસાયનો એવી એવી ઘણી વસ્તુઓ

પરદેશીથી આયાત થાય છે. એ સર્વે માટે કાચી વસ્તુઓ અહીં પુષ્કળ બને છે, પણ એમનાં કારખાનાઓના અભાવથી આપણે પરદેશીઓને કાચી વસ્તુઓ વેચી એમનામાંથી બનાવેલી પાકી વસ્તુઓ ખરીદ કરીએ છીએ. હિંદની ૪૧ કરોડની વસતિ દર વરસે સરેરાશ પાંચ રૂપિયાની માણસ દીઠ પાકી વસ્તુઓ ખરીદ કરે છે. આમ આપણે જે અમળ રૂપીઆની પાકી વસ્તુઓ પરદેશીઓ પાસેથી દર વરસે ખરીદ કરીએ છીએ. આથી હિંદ પાકી વસ્તુઓ માટે અગત્યનું હોવાથી ઔદ્યોગિક ક્ષિત્રને એ ઊંડું ગમતું નથી.

હિંદના જૂના ગ્રાહકો

આપણે આપણી જૂની બજાર જોઇ છે. ઇંગ્લેન્ડ, મલાયા, ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિઝ, ફિલિપાઇન્સ અને બીજાં બેટા આપણા સારા ગ્રાહકો હતા. એ સર્વે યુદ્ધના કાર્યને લીધે ગયા છે. આપણે ઇંગ્લેન્ડ ખાતે ૧૨ કરોડ રૂપીઆનો માલ મોકલી, ત્યાંથી લાકડું, ચોખા અને તેલ વધારે કિંમતનાં મંગાવતા હતા. જપાન આપણી પાસેથી પાંચ કરોડ રૂપિયાનો વાર્ષિક કાચો માલ મંગાવતું હતું અને સ્ટેટ સેટલમેન્ટ આપણી પાસેથી ચાર કરોડ રૂપિયાનો માલ ખરીદતું હતું. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સાથે અમેરિકાએ આપણી પાસેથી ૧૯૪૧-૪૨ માં ૪૬ કરોડ રૂપિયાનો માલ ખરીદ્યો હતો; પરંતુ ૧૯૪૨-૪૩ માં માત્ર ૨૮ કરોડ રૂપિયાનો માલ લીધો. યુનાઇટેડ કિંગડમ (બ્રિટને) ૧૯૪૧-૪૨ માં ૭૭ કરોડ અને તે પછીના વરસમાં ધીરે ધીરે કરોડોનો માલ માત્ર લીધો હતો. આમદાની માલમાં જપાન પાસેથી ૧૨ કરોડ, ઇંગ્લેન્ડ પાસેથી ૨૭ કરોડ રૂપિયાનો માલ ૧૯૪૨-૪૩ માં કાઢા યોગે લીધો છે.

નવાં બજારો

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યે આપણી પાસેથી ૧૯૩૮-૩૯ માં ૮૫ કરોડ રૂપિયાનો માલ ખરીદ્યો હતો. ૧૯૪૩-૪૪ માં ૧૨૯ કરોડનો માલ લીધો હતો. આપણા મોટા ગ્રાહકોમાં ગ્રેટબ્રિટન, સીલોન અને બીજાં બેટા છે. આપણા પરદેશો (બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સિવાય)ના ગ્રાહકોમાં યુ. સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા સૌથી વધારે માલ લે છે. ઇરાની અખાત પણ વધારે પ્રમાણમાં માલ ઉપાડે છે. પૂર્વના ઘણા દેશો આપણા માલ માટે ભૂખ્યા છે, પણ એમને આપણાં કારખાનાંઓનો માલ નેહ્યો છે. હવે આપણાં કારખાનાંઓનો પાકો માલ આપણા હિંદ માટે પૂરો પડી શકતો નથી. દાખલા તરીકે આપણું કાપડ ગમે તેટલા ભાવ વધ્યા છતાં પૂર્વના દેશો મોટા પ્રમાણમાં માગે છે, પણ આપણાં કરોડો મનુષ્યોને આપણું કાપડ પૂરું પડતું નથી. તે સિવાય સૈનિકો અને કેટલાક બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પ્રદેશોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી પડે છે. આથી આપણે ત્યાં પાકા માલોની અછત રહે છે. સીમેન્ટ, ખાંડ, લોહાનો સામાન એ સર્વે વસ્તુઓ પણ પૂર્વના દેશો માગી રહ્યા છે; પરંતુ આપણી પાસે પણ એ વસ્તુઓની અછત નથી, વહાણવડું પણ નથી.

એક સરખામણી

આપણા આમદાની અને નિકાસ માલ (૧૯૩૮-૩૯) ના પ્રમાણમાં પરદેશો સાથે અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે કેટલો વધ્યો ઘટ્યો છે, તે નીચેના ક્રાંકા પ્રમાણે છે.

પ્ર.શ	૧૯૩૮-૩૯ કરોડ રૂ.	૧૯૩૯-૪૦ કરોડ રૂ.	૧૯૪૧-૪૨ કરોડ રૂ.	૧૯૪૩-૪૪ કરોડ રૂ.
બ્રિટિશ } સામ્રાજ્ય } પરદેશી }	નિકાસ આમદાની ૮૫ ૮૯ ૭૭ ૬૪	નિકાસ આમદાની ૧૧૪ ૯૩ ૯૦ ૭૩	નિકાસ આમદાની ૧૪૯ ૧૯૬ ૮૮ ૬૮	નિકાસ આમદાની ૧૨૯ ૫૭ ૭૧ ૬૧

૧૯૪૩-૪૪ માં યુદ્ધને લીધે સ્ટીમરો મળતી નથી. આથી વેપાર સંકુચિત થતો જાય છે, પણ હિંદ સાથે વેપાર કરવા પરદેશીઓ આતુર છે. હિંદ અને પરદેશોમાં પાકી ચીજો (કારખાનાંમાં બનાવેલી)ની ભારે અછત છે. પાકા માલની તેમાં પણ દવાઓ, લોહાનો સામાન, કાચનો સામાન

આમદાનો સામાન, યંત્રો, સંચાકામ, કાગળો, કાપડ, રસાયનો, ઔષધો, ખાદ્ય ખોરાકોની જાણસે, રસકસની વસ્તુઓની હિંદમાં અને પરદેશોમાં અછત છે. કાળો બજારોએ આ અછત ખૂબ વધારીને એના ભાવોને ત્રણથી દશ ગણા કરી દીધા છે. સ્ટીમરોનો ઉપયોગ યુદ્ધના કામ માટે થતો હોવાથી અછત ચાલુ રહે છે.

જુદા જુદા દેશો સાથેના વેપાર

હિંદો વેપાર કેટલાક મુખ્ય માલકો (ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્ય વગેરે) સાથે નીચે મુજબ હતો:—

દેશો	૧૯૩૮-૩૯		૧૯૪૦-૪૧		૧૯૪૧-૪૨		૧૯૪૩-૪૪	
	નિકાશ	આમ.	નિકાશ	આમ.	નિકાશ	આમ.	નિકાશ	આમ.
યુ. કિંગડમ (ગ્રેટબ્રિટન)	૫૬	૪૬	૬૫	૩૬	૭૭	૩૭	૬૦	૩૦
સીયોન	૧	૫	૨	૭	૩	૧૦	૧૪	૩.૫
ઑસ્ટ્રેલીયા	૨.૪	૩	૨.૫	૭	૫	૧૨	૧૩	૫
કેનેડા	૧	૨	૩	૩	૭	૬.૫	૫	૨.૫
દક્ષિણ આફ્રિકા	૦.૪	૧.૫	૦.૩	૩	૧.૨	૫.૬	૧૦	૨.૫
બીજાં સામ્રાજ્યના દેશો	૧૨.૬	૩.૧	૧૬.૬	૧૪.૬	૨૩.૨	૨૫.૬	૦	૦
હિંદના સર્વે વેપારના ટકા	૫૬.૧	૫૨.૪	૫૭.૩	૬૨.૪	૬૧	૬૨.૭	૦	૦

હિંદના વેપાર સામ્રાજ્યના દેશો સાથે વધ્યો છે. આમાં પણ પરદેશોના લગભગ મોટે ભાગે હિંદથી નિકાસ વેપાર ખ્રિષ્ટિય કોમર્સિયલ કોર્પોરેશનના હાથમાં છે. આ ખ્રિષ્ટિય સરકારની મોટી વેપારી કંપની હિંદમાંથી માલ લઈ જવાની મોનોપોલી ધરાવે છે. એ હિંદમાંથી સરકારી કન્ટ્રોલ-લાવે માલ ખરીદ કરી અતિ મોંઘા ભાવે પૂર્વના દેશોમાં વેચી મોટા નફા મેળવે છે. યુદ્ધ પછી પણ કેટલોક સમય આ કંપની રહેવાવાળી છે. હિંદી વેપારી મંડળોએ આ કંપનીની પ્રવૃત્તિઓ સામે વાંધો ઉઠાવ્યો છે, પણ હિંદી સરકાર તો ખ્રિષ્ટિય સરકારને પૂંઝે આધેષ છે.

ઉછળેલા ભાવો

હિંદમાંથી નિકાસ થતી દરેક વસ્તુઓના ભાવો પ્રમાણમાં વધ્યા છે. કપાસના ભાવો બહુ વધ્યા નથી. એટલે એની કિંમત ખેડૂતોને પ્રમાણમાં ઘટી આવે છે. જ્યુટના ભાવો ઠીક પ્રમાણમાં વધ્યા છે. જ્યુટની બનાવટના કાપડ અને કાથળાઓના ભાવો વધારે સારા મળે છે, કારણ કે ખ્રિષ્ટિય અને બીજાં સાથી રાજ્યો જ્યુટની બનાવટ રેતીથી કાથળાઓ ભરવા માટે કરોડો નંગ ખરીદે છે. સૈનિકો આ રેતીની ભરેલી કાથળાઓ ખાઈઓની આસપાસ ગોઠવી બચાવ માટે રાખે છે. ચાના ભાવો પણ સારા મળે છે. કાપડના ભાવો હિંદમાં પરદેશોથી માલ નહિ આવતો હોવાથી વધી ગયા છે. અનાજ

અને ખોરાકની પદાર્થોની કિંમત પણ ભેંથી ત્રણગણી થઈ છે, તેમાં પણ ખોરાકી પોશાકોની વસ્તુઓના ભાવોની તો માપબંધી અને ભાવબંધીથી અંકુશમાં લાવવા પડ્યા છે. સોંઘાળા અને બીજાં તેડીખીયાંના ભાવો સાધારણ પ્રમાણમાં વધ્યા છે. જિંદગીનું ધોરણ બચુ થયું છે. વસ્તુઓના ભાવો વધ્યા છે; પરંતુ રૂપિયાની વસ્તુની કિંમતના પ્રમાણમાં જ આના કિંમત રહી છે. નિકાસની અર્થો વસ્તુઓ હિંદમાંથી આગલા વરસોના પ્રમાણમાં ઓછા છે. એની કિંમતના આંકડા મોંઘારતને લીધે બેવડા થયા છે.

આયાત માલની કિંમત

નિકાસ માલના પ્રમાણમાં આયાત માલની કિંમત ઘણી વધી છે. લોહા અને પોલાહની વસ્તુઓ તો યુદ્ધ માટે જ મોટા ભાગે વપરાય છે. એની કિંમત હિંદમાં પાંચથી સાત ગણી વધી છે. કાચનો સામાન, ચામડાનો સામાન, ફર્નિચર, વિજળીનો સામાન, રસાયનો, રંગો, બિનનાં વસ્ત્રો, રેશમનાં વસ્ત્રો, રબ્બરની વસ્તુઓ, કાગળો, રેશનરી, આઈસીક્રે, મોટરો, વિદ્યાવતી દારૂ, રેડીઓ, ફોનોગ્રાફ વગેરે કારખાનાંઓની પાકી બનાવટની વસ્તુઓની ભારે અછત થઈ પડી છે. કેટલીક વસ્તુઓના ભાવો સરકારે નક્કી કર્યાં છે; પરંતુ એ વસ્તુઓનાં કાગાં બજાર બહુ વિકાસ પામ્યાં છે. સરકારી ભાવો પણ ત્રણથી પાંચગણા પ્રમાણમાં બંધાયા છે, પણ વેપારીઓ આ ભાવે

વસ્તુ નદિ વેચતાં વધારે લોકમાં પડી કાળાં ખનિશમાં વેચે છે. સ્ત્રીમણની તાણુને લીધે આમાં તો ધણાખરા માલની અછત છે. ૧૯૪૪થી કેટલાક અમલના માલોના ક્ષેત્રો (આયાત થયેલા માલનો અમુક પ્રમાણમાં જથ્થો) આપવામાં આવે છે; પરંતુ તે થોડા હોવાથી એની માગણી ખૂબ રહે છે. પૂર્વના દેશોમાં તો આ વિલાયતી કારખાનાંઓના માલની ભારે અછત છે. સાં ખાંડ, દિવાસળી, આસલેટ જેવા પદાર્થોની કિંમત દશ પંદર ગણી થઈ છે. આથી એ દેશોમાં કાપડ, ખાંડ વગેરે વ્યવહારને મોટા

લાભ મળે છે, પણ સરકારી અંકુશોને લીધે એ દેશો ખાતે માલ ચડી શકતો નથી. માત્ર યુનાઇટેડ કોમર્સીઅલ કોર્પોરેશનને આ નફો ખાવાની મોનોપોલી મળી હોય એમ લાગે છે.

આયાત નિકાસના આંકડા

આયાત અને નિકાસ માલના સંક્ષિપ્તમાં નીચે મુજબ આંકડા છે. જો કે સંખ્યા અને વર્ગનની દૃષ્ટિએ યાદુ ફેર પડી જશે. કારણ કે કિંમતો ૨૦૦ થી ૧,૦૦૦ ટકા વધી છે.

આયાત માલ

વસ્તુ	૧૯૩૮-૩૯ લાખ રૂ.	૧૯૪૦-૪૧ લાખ રૂ.	૧૯૪૧-૪૨ લાખ રૂ.	૧૯૪૨-૪૩ લાખ રૂ.
અનાજ આટો દાળ	૧૩.૧૬	૧૪.૩૬	૧૫.૨૦	૩૧.૦૦
ખાંડ	૪૬.૦૦	૩૬.૦૦	૧.૦૮	૨.૦૦
ખીયાનાં તેલો અને ખનીજ તેલો	૧૫.૬૨	૨.૧૩	૨૧.૫૫	૨૭.૭૮
કપાસ પરદેશી	૮.૫૧	૯.૪૩	૧૫.૩૪	૧૫.૪૨
ઊન કાચું	૬૨.૦૦	૨.૭૯	૨.૭૭	૨.૯૫
રસાયન અને દવાઓ	૫.૬૨	૮.૦૭	૩.૭૬	૬.૩૯
રંગો	૪.૦૬	૬.૩૭	૬.૯૬	૫.૪૨
ધંત્રો	૧૯.૭૨	૧૧.૩૫	૬.૭૯	૧૦.૫૩
કાપડ સુતર	૧૪.૧૫	૧૧.૩૫	૬.૭૯	૧.૩૭

નિકાસ માલ

અનાજ દાળ અને આટો	૭.૮૦	૬.૦૨	૧૦.૭૬	૭.૧૨
ચા	૨૩.૨૯	૨૭.૭૯	૩૦.૬૦	૩૧.૬૮
ખનીજ તેલો અને ખીયાનાં તેલો	૧.૩૬	૨.૪૬	૨.૬૮	૧.૪૪
તેલદાણા	૧૫.૧૦	૧૦.૦૭	૧૦.૫૭	૧૦.૫૭
કપાસ	૨૪.	૨૪.૬૦	૧૭.૯૦	૫.૫૮
જપ્ત	૧૩.૪૦	૭.૮૫	૧૦.૪૨	૯.૦૧
ચામડાં	૫.૨૩	૫.૯૯	૬.૦૩	૪.૮૨
ધાતુઓ	૨.૦૭	૫.૨૭	૪.૨૩	૧.૯૦
કાપડ સુતર	૭.૫૭	૧૭.૫૨	૩૮.૦૦	૪૬.૮૬
જપ્તના પાકા માલો	૨૬.૨૬	૪૫.૩૮	૫૩.૯૦	૩૬.૩૮

જગતનું અર્થશાસ્ત્ર અને હિંદ

હિંદ આર્થિક અને વાણિજ્ય પ્રગતિમાં જગતમાં અતિ પ્રાચીન કાળથી મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. હિંદીઓ પ્રાચીન કાળના પ્રસિદ્ધ વહાણુવડીઓ અને વેપારીઓ હતા. હિંદીઓ હવે શાસનની પરતંત્રતા ભોગવે છે. પશ્ચિમ યુરોપ, અમેરિકા અને જાપાનને મુકાબલે હિંદ ચારથી પચીસ ગણું ગરીબ છે, છતાં ઔદ્યોગિક વિકાસમાં જગતમાં એનું સ્થાન દશમા નંબરનું છે, પણ હિંદ ઔદ્યોગિક પરાધીનતા ભોગવે છે. એનાં યંત્રો તેમાં પણ વરાળયંત્રો પરદેશીથી આવે છે. ઐરિશ્ટનના ઉદ્યોગોને પુષ્ટિ આપે એવી રીતે હિંદના ઉદ્યોગોની ખાસ યોજનાથી રચના કરાઈ છે. જગતના અર્થશાસ્ત્રમાં વસતિવિસ્તાર અને ભૌગોલિક સ્થાન એવાં હિંદ અતિ મહત્વની પદ્ધતિને યોગ્ય છે; પરંતુ પરાધીનતાએ એને અતિ નીચી પદ્ધતિ આપી દીધી છે. હિંદના શાસકોએ હિંદના અર્થશાસ્ત્રને ખિટનની પુષ્ટિ માટે ભૂતકાળમાં યોગ્યું છે. ખિટને હિંદ ઉપર ફ્રીટ્રેડ (જકાત વગરનો) વેપાર પોતાના લાભ માટે લાલો હતો. તેથી હિંદના ઉદ્યોગોના વિકાસ થયો નહિ. હમણાં પણ થોડી અમુક પસંદ કરેલી (ખિટિશ હિતને આડી ન આવતી) વસ્તુઓ ઉપર જકાત નાંખવાની રાજ્ય-નીતિ ચાલે છે. પરિણામ હિંદી નજરે સંતોષ-કારક નથી.

આપણે ત્યાં મોટા ઉદ્યોગોને નોંધતી દરેક કાચી વસ્તુઓ છે. કાચી વસ્તુઓમાં શક્તિ પેદા કરનાર મૂળ ઓળેમાં કાલસો વાળખી પ્રમાણમાં છે. પણ જલવિદ્યુત પેદા કરવાનાં અખૂટ સાધનો છે. લોહાની ધાતુ પણ પુષ્કળ છે. લાકડું પણ નોંધણી તેટલું છે. વિશાળ વહાણુવટા માટે જ હળાર માઇ-હોના સાગરકિનારો છે. માત્ર આપણા અનુભવી કારીગરોને યંત્રવિદ્યામાં પારંગત કરવા શિક્ષણ અને તાલીમ માટે વ્યવસ્થા કરવી નોંધણી. યંત્રો બનાવવા માટે જ યાંત્રિક હથિયારોની જરૂર પડે પડે છે, તે આપણે ત્યાં નથી. એ માટે થોડા યુવકોને શિક્ષણ આપી યંત્રો બનાવવાનાં, હથિયારો તૈયાર કરવાનાં કારખાનાંઓ ઉઠાં કરવાં નોંધણી. હિંદને અનુકૂલ સંરક્ષક જકાતનીતિ રચવી નોંધણી. આ કામ મુશ્કેલ અને અતિ સમય

શેરો નહિ, કારણ કે રશિયાએ બાર વરસોમાં એકદમ પછાત સ્થિતિમાંથી એમની ખીજ પ્રવૃત્તિ-એને ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં સફલ બનાવી હતી. આપણે ત્યાં પ્રમુખ સરકાર વગર એ બનવું અશક્ય છે.

હિંદ અને પાશ્ચિમાત્મ પ્રજા

હિંદ એ પાશ્ચિમાત્મ પ્રજાને ચૂમવાની ભૂમિ તરીકે છેલ્લાં ૭૫ વરસો થયા ગયું છે. યુરોપના માટે હિંદ કાચાં સાધનો પૂરાં પાડે અને તેનાં કરોડો પ્રજાઓ યુરોપનાં પાકા દ્રવ્યોને ખરીદે, એ આદર્શ યુરોપીયનો પાસે હતો. ચલણનીતિ, જકાતનીતિ, રેન્ડેનીતિ, પાકા માર્ગો, પૂરો, બંદરો, વહાણુવટું સર્વે આ નીતિના અનુરૂપ બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. હિંદ પોતે ઔદ્યોગિક દેશ બનવાની લાચકાત ધરાવતો હતો. એ અનુકૂલતાએને મુક્તિથી દેખાતી. એ ગાયનું દૂધ પરદેશીઓ મોજથી પીવા આવે છે. યુરોપમાં અનેક પરિવહો, વેપારી કાલકરારો, વેપારી સંકાપકસંધિઓ, જકાતના કરારો, ચલણનાં કમિશનો, દેશપરદેશોનાં હિતો અને સકારથી સ્થપાયાં છે, પણ એ સર્વેમાંથી હિંદને જાતિબદ્ધ મૂકવામાં આવ્યું છે. હિંદી પ્રતિનિધિઓને દેખાવ માટે ખોલાવવા કે આમંત્રવામાં આવ્યા છે, પણ આ પ્રતિનિધિઓ ખિટિશ તોડે સૌ વસ્તુ માપવાની સૂચનાઓ લઈ જાય છે. હિંદને તેથી લાભ થતો નથી, જગતના આખા નકશામાં હિંદની આર્થિક ઉન્નતિનો પ્રમાણસર ભાગ કપારેય સ્વીકારાયો નથી.

જગતનાં જુદાં જુદાં રાજ્યાં

જગતમાં યુરોપનાં મહારાજ્યો, યુરોપિયન સંસ્થાનો, અમેરિકા અને જાપાનનાં રાજ્યાં જુદાં છે. જગીઆના બે ભાગોની પેઠે વાણિજ્ય, ઉદ્યોગ, જીવનનિર્વાહ, વૈદ્યકિય સારવાર, આર્થિક ઉન્નતિ, સુખશાંતિ, સ્વાસ્થ્ય, ખેતીવાડી એ સર્વેમાં ઉપલા દેશોના માટે જુદાં તોલાં વજન માટે રખાય છે. ઉપલા દેશોના જીવનનિર્વાહની ઉચ્ચ પદ્ધતિ, પગારોનું ધોરણ, આર્થિક સ્થિતિ, સ્વાસ્થ્ય અને સુખશાંતિ એ સર્વે જગીયા ધોરણોથી મપાય છે. પછાત દેશોનાં કાચાં સાધનોને આ ઉચ્ચ ધોરણ નીભાવવા માટે વાપરવાનો રિવાજ કાયદેસર થય

ગયો છે. શ્વેન પ્રગ્નની ઉચ્ચ કહેવાતી સંસ્કૃતિ પછાત પ્રગ્નને આર્થિક અને રાજકિય પરતંત્રતાની એકી પહેરાવવા ઉદ્દેશાં બસો વરસ થયા ચાલુ યોજનાઓ અમલમાં મૂકતી જાય છે. ખ્રિસ્તી શ્વેત પ્રગ્નનું વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન એમને અત્યંત સ્વાર્થપૂર્ણ રાજ્યનીતિના ઉપાસક બનાવી જગતની સમૃદ્ધિ પોતાના કબ્જામાં માટે વપરાયે છે. ખ્રિસ્ત ધર્મના ઉચ્ચ આદર્શો સાથે મનુષ્યજાતિની આર્થિક અસમાનતા નષ્ટ કરવા માટે સ્વાર્થપૂર્ણ રીતે વાપરવાની યુક્તિઓ શોધી કાઢ્યા છે. રંગબેદ, વર્ણબેદ, સંસ્કૃતિ-બેદ, જીવનનિર્વાહના ધોરણોનો ભેદ આ સર્વે વિજ્ઞાન અને પશુવાદના જગ ઉપર નબે છે.

ગ્રેટબ્રિટનની નીતિ

જગતમાં આ સાડાચાર કરોડની પ્રગ્નએ પોતાની શક્તિ, સાહસ, જગ, વૌર્યના બળથી જગતની પ્રગ્નના ચોથા ભાગનું સામ્રાજ્ય જીતી લીધું. રાજકીય, રોનિક વિજયો મેળવ્યા પછી ગ્રેટબ્રિટને વરાળયંત્રની શોધ કરીને સામુદાયિક માલ પેદા કરવાનાં કારખાનાં સ્ટીમરો અને રેલ્વેઓની શરૂઆત કરી. પછાત દેશોમાં પણ પોતાની સ્ટીમરો મારફત મોટા પ્રમાણમાં કારખાનાંઓનો માલ મોકલવા માંડ્યો. હિંદનો જ દાખલો લઈએ, તો હિંદમાં રેશમ, હુતર-દળાની કારીગરીની વસ્તુઓ પોતાનાં વહાણો મારફત લઈ જઈ આખા યુરોપના સર્વે દેશોનો હિંદની બનાવટોનાં માલના વેપાર એકલથ્યુ રાખી મોટો નફો મેળવ્યો હતો. બ્રિટને સત્તરમી સદીથી પોતાના સંગઠનથી આ નીતિ ધારણ કરીને મોટો આર્થિક ઉન્નતિ મેળવી હતી.

બ્રિટનની સમૃદ્ધિ

વરાળયંત્રની શોધ પછી બ્રિટને હિંદમાંથી મેળવેલી આ સમૃદ્ધિનો ઉપયોગ કારખાનાંઓ બનાવવા અને સ્ટીમરો બાંધવા પાછળ કર્યો, હિંદમાં પોતાનાં કારખાનાંઓનો માલ મોટા પ્રમાણમાં મૂકવા માંડ્યો. બ્રિટનની જમીનમાં લોડું અને કાલસા માત્ર બનીએ તરિકે પુષ્કળ મર્યાદા; પરંતુ કપાસ અને બીજાં કેટલાંક કાચાં દ્રવ્યો હિંદમાંથી મેળવવાની એને જરૂર પડી. તે મેળવવા માટે હિંદમાં બ્રિટિશ કંપનીએ ખાણો ચાલુ કરી. ખાણોના

માલ અને કપાસ લઈ જવા માટે રસ્તાંએ બાંધ્યા, બંદરો સુધાર્યા. બંદરોમાં માલ ચડાવવ ઉતારવા ગોદીઓ બાંધી, રેલ્વેઓ બાંધી. આ સર્વે સાધનોની સગવડ વિલાયતથી યંત્રો મંગાવીને કરી આના કારણથી વિલાયતમાં નવાં નવાં કારખાન સ્થાપાયાં. પછાત દેશો માટે ભેદતાં રેલ્વેનાં વેગનો ગોદીઓમાં માલ ઉતારવા ચડાવવાનાં સાધનો એન્જિનો, ખાણો ખોદવાનાં અને પાણી કાઢવાનાં યંત્રો લોડાકામ, પોલાદની વસ્તુઓ બ્રિટનનાં કારખાનાં ઓછે બનાવીને હિંદમાં મોકલી, બ્રિટનને મોટે આર્થિક નફો થયો. એ દેશ સમૃદ્ધિશાળી બન્યો.

બ્રિટનની યોજના

બ્રિટનના મેવડીએ ઘણી જ દીર્ઘદૃષ્ટિ આર્થિક યોજનાઓ અમલ મૂકી. એમણે હિંદમ જકાત મારીની યોજના રચી. આખા યુરોપમ બ્રિટન એકલું યંત્રોની મારફતે કારખાનાં ચલાવતું હતું. રેલ્વે પણ બ્રિટનને પહેલી શરૂ કરી હતી સ્ટીમરો પણ એ જ પ્રગ્નએ પ્રથમ બાંધી હતી આથી આનો લાભ બ્રિટનવાસીઓએ સૌથી પહેલે મેળવ્યો. હિંદમાં જકાત મારીની અર્થનીતિ ચાલુ કરી હિંદના કાચા માલને તે લાવે વગર જકાતે વિલાયત ખાતે લઈ જવા માંડ્યો. પોતાનાં કારખાનાંઓના માલને પણ હિંદમાં વગર જકાતે દાખલ કરવા શરૂ કર્યા. હિંદના ચાલુ અર્થનિભાવવા માટે પાછળથી પાંચ ટકા જકાત બ્રિટિશ કાપડ ઉપર નાંખાઈ, પણ સાથે હિંદી કાપડ હિંદ મીલો પેદા કરતી હતી, તેના ઉપર પણ પેદાશન પાંચ ટકા જકાત નાંખી. બ્રિટિશ અર્થનીતિનું અત્યંત સ્વાર્થપૂર્ણ સિદ્ધ કરાયું. હિંદી ચલણને પણ બ્રિટિશ ઉલોગો તથા વેપારની પુષ્ટિ અર્થે નિમિત્ત બનાવવામાં આવ્યું. આમ હિંદના કલ્પવૃક્ષમાંથી ખૂબ લાભ મેળવી બ્રિટનની પ્રજા ખૂબ ધનાઢય બની છે

પછાત રહેલું હિંદ

હિંદની પ્રગ્નને બ્રિટનની પ્રગ્નની ઉન્નતિ અને આર્થિક લાભ માટે યોજીત યોજના નીંઃ ગુલામગીરીની જાગમાં ગૂંથવામાં આવી. આથી હિંદ પ્રજા ક્યારેય પણ ધનવાન બની શકી નહિ. બ્રિટિશ અમલે હિંદી પ્રગ્નને પોતાના આર્થિક સ્વાર્થને માં ઉદ્દેશથી પહેલે સુધી વાપરી છે. હિંદને મુખ્યત્વે

ખેતીવાડીના દેશ તરફ રાખવામાં આવ્યો છે. ખેતીવાડી પણ જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે જમીનમાંથી ઝાઝામાં ઝાઝા પાક મેળવવાની રીતની હતી. એમાં સુધારો કરવાની અને પાશ્વિમાત્મ દેશો જેવા બ્રહ્મોળા પાકો મેળવવાની કોઈ વ્યાપક યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવી નહિ. જૂની દબની ખેતીવાડીથી કોઈ પ્રજા ધનવાન બની શકતી નથી. હિંદની ૭૫ ટકા પ્રજા સીધી કે આડકતરી રીતે ખેતી ઉપર નભે છે. જૂની દબની ખેતીમાં વ્યાપક સુધારો નહિ થવાથી ખેડૂતોને ગરીબ, કરજદાર અને અતિશય દીન દશામાં રહેવું પડ્યું છે. હિંદમાં ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે કોઈ યોજના ઘડવામાં આવી નથી. યંત્રો, સાંચાઓ અને રસાયન વસ્તુઓને માટે હિંદી ઉદ્યોગો પરાધીનતા સેવે છે. હિંદના ઉદ્યોગોનાં યંત્રોના ઘસારાના પદાર્થો પણ હિંદમાં બનતા નથી. હિંદના ઉદ્યોગો પરદેશી યંત્રો ન પૂરાં પાડે તો એક વરસ પણ ટકી શકે નહિ.

ખિટનના હાથમાં આવી

હિંદના આર્થિક, ઔદ્યોગિક અને યાંત્રિક ઉદ્યોગો માટેનાં નાનાં મોટાં યંત્રો માટે હિંદ પરદેશોની ઉપર લાચાર છે, પરદેશોનો વેપાર ધણોખરો પરદેશી વહાણવડું હિંદના લાભો કરતાં બ્રિટિશ લાભો માટે વધારે વલણ ધરાવે છે. પરદેશી બેન્કો પણ હિંદના લોકો પાસેથી થાપણો મેળવી બ્રિટિશ અને યુરોપિયન લાભો માટે વાપરે છે. બ્રિટિશ વહાણવટાને પોષ્ટ અને મુસાફરોના ખાસ હકો મળ્યા છે. હવે મહાયુદ્ધ પછી વિમાનોની પ્રવાસી અને મેલો લઈ જવાની પ્રવૃત્તિ મોટા પાયા ઉપર વિકાસ પામશે. હિંદમાં જેમ સ્ટીમરો બનાવવાની કળાની પ્રગતિ થઈ નથી. હિંદી સરકારે તે તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નથી. તેથી જ રીતે વિમાનો હિંદમાં બનાવવા માટે પણ હિંદને યુદ્ધ પછી ઉત્તેજન માટે તેવો સંભવ ઝોઝો છે. બવિષ્યમાં વિમાનોના પ્રવાસ અને પોષ્ટ લઈ જવાને અતિશય મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરાશે; પરંતુ તે કામ માટે ખિટનનાં કારખાનાં અને મૂડી વપરાય તેવો સંભવ છે. હિંદની પ્રજાના ઔદ્યોગિક વિમાની વિકાસને પુષ્ટિ મળે તેવો સંભવ ઝોઝો છે.

હિંદને આદર્શ

હિંદને પારકા દેશોનું આધિપત્ય નોંધવું નથી. હિંદને પરદેશોના પછાત લોકોને ચૂસીને દ્રવ્ય

મેળવવું નથી. હિંદને પછાત પ્રજાઓના ઉપર રાજ્યદારી શાસન બેસાડવું નથી. હિંદને બીજા દેશોના ખતીજ પદાર્થો જોરાવરીથી લઈ એમને હિંદનાં પાકાં દ્રવ્યો વેચવાં નથી. હિંદને બીજા દેશો પાસેથી જકાતી અને ચલણના લાભો મેળવવા નથી. હિંદને યુદ્ધો કરી પછાત પ્રજાઓને પરાધીન બનાવવાની ઇચ્છા નથી. હિંદ આત્મસંતોષી છે. એને પોતાની ભૂમિમાંથી ખતીજો અને ખેતીના પુષ્કળ પદાર્થો મળી શકે તેમ છે. આ પદાર્થોના પોતાનાં કારખાનાંઓમાં પાકા પદાર્થો બનાવીને પોતાની પ્રજાને પૂરા પાડવા અને પરદેશોની પરતંત્રતામાંથી છૂટવું, એ જ હિંદી પ્રજાનો આદર્શ છે. હિંદમાં એનાં પ્રજાજનોને માટે આર્થિક સ્વતંત્રતા મેળવવાનાં પુષ્કળ સાધનો છે. આ સાધનોનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવા હિંદ રાજકિય અને ઔદ્યોગિક સ્વતંત્રતા માટે ઝંખે છે. હિંદને પારકી ભૂમિ, પારકી પ્રજા ઉપર શાસન, આર્થિક, ઔદ્યોગિક કે રાજકિય રીતે નોંધતાં નથી.

હિંદ શું માગે છે ?

હિંદમાં દરેક પદાર્થ કાચી સ્થિતિમાં મળે છે. હિંદમાં પરમાત્માની કૃપાથી પુષ્કળ ખતીજો છે. ખેતીવાડી માટે જમીન છે. પુષ્કળ મનુષ્યશક્તિ છે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિની લાયકાત છે. પોતાના ઉદ્ય માટે એની પાસે મૂડી પણ છે. લાકડાં માટે મોટાં જંગલો છે. વહાણવડું બાંધવા માટેનાં યાંત્રિક સાધનો મેળવવા દરેક કાચાં દ્રવ્યો છે. હ હજાર માઈલનો સાગર કિનારો અને સેંકડો સારાં બંદરો છે. આ સિવાય હિંદીઓ આગળ પ્રગતિ કરવા ઇતિહાસ છે. પરદેશીઓની આર્થિક પરતંત્રતામાંથી છૂટવા હિંદ ઇતિહાસ છે. એની બ્રહ્મોળા પ્રજાને પોતાની સામાજિક, આર્થિક અને રાજકિય ઉન્નતિ નોંધે છે. પોતાની પ્રજાને હિંદે સંપૂર્ણ અક્ષરજ્ઞાન આપવું છે. કોઈપણ સ્ત્રી-પુરુષ વિદ્યા વગરનું ન રહે તેવો હિંદનો આદર્શ છે. હિંદને પોતાનાં બાળકો અને પ્રજાનું સ્વાસ્થ્ય સુધારવાની આકાંક્ષા છે. ભયંકર ચોપી રોગો-મેલેરીયા, ઇન્ડ્યુએન્જા, કોલેરા, ક્ષય વગેરે હિંદની પ્રજાને પામમાલ કરી નાંખે છે, તે રોગોને અંકુશમાં આણવા છે.

હિંદની જરૂરિયાતો

હિંદને પોતાનાં યોગક્ષેમ નીભાવવા જેવા ઔદ્યોગિક વિકાસ જોઈએ છે. એને વિજ્ઞેયો મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષા નથી. એની પ્રજા સુખ શાંતિમાં રહે એવી હિંદની ઇચ્છા છે. સર્વે દેશોના પ્રજા સાથે હિંદીઓ સુયોદ્ધ, સંપન્ન અને પ્રીતિથી રહેવા માંગે છે. પોતાનું રક્ષણ કરવું અને પારકાની સાથે મૈત્રી અને બંધુભાવ રાખવો, એ જ હિંદની રાજ્યનીતિ છે. હિંદને યંત્રોના ઉદ્યોગોની સાથે શુદ્ધ-ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરીને એમનો સુમેળ બનાવવો છે. જે પાડોશી પ્રજા ખુશીથી હિંદના વધારાના માલને માગશે, તેને ઘડુ નફો ખાવા વગર માલ આપવાની હિંદની નીતિ રહે, પણ ચલણનીતિ, જઠાત નીતિ અને ધનના લોભથી બીજી પ્રજાઓને આર્થિક પરાધીનતામાં ઉતારવાની હિંદની રાજ્ય-નીતિ નથી. હિંદને પોતાના બાળમરણના પ્રમાણને ઘટાડવું છે. સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્યને સુધારવું છે. યુવાનોને ઉત્સાહી બનાવવા છે. પ્રજાના ખોટા કામી અને યાતિભેદો દાળવા છે. ધાર્મિક સ્વતંત્રતા સાથે આર્થિક અને રાજકીય સ્વતંત્રતાનો મેળ ખેસાડવો છે. હિંદ પ્રગતિ સાથે સ્વરાજને ઇચ્છે છે.

હિંદને ખેતી સુધારવી છે

હિંદનો એક મોટો વિકટ પ્રજા ખેતીનો છે. વધતી જતી પ્રજા માટે ખેતરાકોનો સવાલ નિર્ણિત થયો નથી. એની ખેતી જે પ્રમાણે હજારો વરસો થયા ચાલી આવતી હતી, તે મુજબ હમણાં પણ ચાલી આવે છે. આપણા ખેડૂનો નિરક્ષર, ગરીબ અને અજ્ઞાન છે. હિંદની વસતિનો ચોથો ભાગ ખેડૂતોનો છે. એમના ઉપર અમળો રૂપિયાનું કરજ છે. એમની જમીનમાંથી યોગ્ય ખાતરો, પૂરતું પાણી, બીડો ખેડ અને જંતુઓ દૂર કરવાની આધુનિક પદ્ધતિ વગર પૂરા પાકો મળશે નહિ. એમનાં ગામડાઓમાંથી ખેતીના માલ પહેંચાડવાને સારાં માર્ગો નથી. એમનાં ગામડાંઓનાં રહેઠાણો ખૂબ અસુખાકારી ભરેલાં છે. એમના ઉપર રોગો આક્રમણ કરે છે, ભારે બચવાને માટે ઔષધીઓ કે ડોક્ટરો નથી. નિરક્ષરતાને લીધે બહારના જગત વિષે એઓ કંઈ જાણતા નથી. વર્તમાનપત્રો કે

પુસ્તકોની સંસ્કૃતિથી દૂર છે. શિયાળામાં પહેરવા એમની પાસે વસ્ત્રો નથી. માખી મચ્છરોના ઉપ-દ્રવોથી બચવા એમની પાસે સાધનો કે શિક્ષણ નથી. એમનાં પથઓ પણ નિર્બળ, માંધકાંગલાં અને વધારે મહેનતનું કામ આપી શકે તેમ નથી. આ સર્વેમાં સુધારા, વિકાસ અને પ્રગતિની જરૂર છે. રશ્ચિઆએ ચાર વરસોમાં જ પોતાની ખેડૂત પ્રજાનો ભાર વિકાસ કર્યો. આપણે પણ એ જ માર્ગે યોજનાપૂર્વક આગળ વધવું છે. હિંદને પ્રગતિનો આદર્શ યોગ્યત યોજના મુજબ કરવો છે.

હિંદમાં જરૂરી આર્થિક સુધારા

હિંદમાં બ્રિટિશ પ્રજાના અધિકારીઓએ ઉચ્ચ અધિકારોનું ધોરણ અતિ ઉચ્ચ રાખ્યું છે. આખા જગતમાં કોઈ પણ દેશમાં એટલું બિંચું ધોરણ ત્યાંની આર્થિક સ્થિતિના પ્રમાણમાં નથી. હિંદને એ ધોરણ હળવું બનાવવું પડશે. જૂતકાળમાં જે આર્થિક જોખમદારીઓ હિંદ ઉપર લદાઈ છે, તે સર્વેને તો પ્રમાણિકપણે પાળવી જ જોઈએ, પણ બનિષ્યમાં હિંદના શાસનને સરળ બનાવવું પડશે. નીચી કક્ષાના અધિકારીઓના પગારનું ધોરણ રહેજ વધે પણ ઉચ્ચ અધિકારોના પગાર જરૂર ઘટાવવામાં આવે. આ માટે જર્મનીનો આદર્શ હિંદ માટે યોગ્ય છે. આ સિવાય થોડાં વરસો સુધી હિંદના ધનવાન વર્ગને સૌ મોજશોખથી દૂર રહી સહેજ તપોમય જીવન ગુમારવું પડશે. આ માટે રશિયાનો આદર્શ આપણી પાસે ઉભો છે. એમણે આખી પ્રજાને આઠ વરસો સુધી ખેતરાકો પોશાકી રહેઠાણો અને મોજશોખની વસ્તુઓથી દૂર રાખી પ્રગતિક્ષિ પૈસો બચાવીને રશિયાની ખેતી, ઉદ્યોગો, રસ્તાઓ, ખનીજો, રેલ્વેઓ, નહેરો, યંત્રશાસ્ત્ર અને મૂળભૂત ઉદ્યોગોનો અસાધારણ વિકાસ કર્યો હતો, આથી જ જર્મની જેવા ભયંકર વિજ્ઞાનવાદી શત્રુઓનો રશિયાનોએ પરાજય કર્યો છે. આપણો પણ એ જ આદર્શ છે.

જાપાન પાસે નકામી આશા

જાપાન એશિયાટિક દેશ છે. હિંદનો ભુદ્ધધર્મ એણે સેવ્યો છે. જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, યંત્રશાસ્ત્ર, રસાયન અને જુસ્તર શાસ્ત્રોમાં એણે અત્યંત પ્રગતિ કરી છે; પરંતુ જાપાનિઝો ભયંકર મહત્વાકાંક્ષી છે. હમણાં નવા એશિયાટિક ઉદાર શાસનની એઓ વાતો કરે

છે. પોતાની ઉદારતાનાં યશોગાન ગાય છે, પણ એ સર્વે યુદ્ધના સમય પૂરતું જ છે. એઓએ યુરોપિયનો પાસેથી ધણી વિદ્યા ક્રવિદ્યાઓના સંસ્કારો લીધા છે. તેમાં પારકી પછત પ્રજાઓને ચૂસવાનો હુન્નર પણ એઓ શીખી ગયા છે. એમને જે મોટા રોગો લાગ્ય પડ્યા છે. એક ચક્રવર્તી રાજ્ય સ્થાપતું અને બીજું આર્થિક ચૂસણ કરી પોતાની પ્રજાને સમૃદ્ધ બનાવવી. ફારીઆ, મંચુરીઆ, ફેર્મોસા અને એમણે જીતેલાં સંસ્થાનોનો જીતકાળનો એમનો વહિવટ ભારે લોભ, ધનપ્રાપ્તિ અને પરતંત્રતાની બેડી પહેરાવનાર છે. સંસ્થાનોની રાજ્યનીતિ જાપાનિઝ્મોએ અંગ્રેજો પાસેથી શીખી એને અત્યંત કડક બનાવી વધારે પ્રમાણમાં ચૂસણનીતિ ચાલુ કરી હતી. હિંદી પ્રજાને જાપાનની વેપારી મૈત્રિ બીજી પ્રજાઓની પેઠે નેપ્રશે, પણ એમને દૂરથી નવ ગળના નમસ્કાર કરવાના છે. નજદિકમાં આવી એ પ્રજા કરડે એવી છે, એના દાંત તીખા છે.

શું જર્મનો વધારે સારા છે ?

જર્મનો આજે આખા જગતમાં વિજ્ઞાન, યંત્ર-શાસ્ત્ર, રસાયન, શિસ્ત અને સૈનિકકળામાં શ્રેષ્ઠ છે, એમના નવા જર્મન ઓડર મુજબ એમણે યુરોપના જીતેલા પચીસેક દેશો તરફ (કેટલાક અપવાદો સિવાય) ઉદારતા અને સરસ સુવ્યવસ્થાથી કામ હાથ લીધું છે, પણ એ તો યુદ્ધ સમયની વાતો થઈ, પોતાના આશયોને ખૂબ પોલિસ કરીને બનાવવામાં આવ્યા છે. જર્મનીના હાથોમાં ૧૯૧૪-૧૮ પહેલાં અનેક સંસ્થાનો હતાં. આ સંસ્થાનોનો ઔદ્યોગિક, સામાજિક, સૈનિક અને આર્થિક શાસન જર્મનોએ ખૂબ કડક રીતે કર્યું હતું. એ પ્રજા શિસ્તભંગ કરનાર પ્રત્યે ક્રૂર છે, જૂખી અને નાણાની તાણવાળી પ્રજા છે. એ ક્યારે અર્થજૂખથી પાપ કરે તે કહેવાય નહિ, એનો વિશ્વાસ દુઃખરૂપ નીવડશે, એવી મનમાં બીતિ રહે છે, એટલે હિંદને માટે નવા જર્મન ઓડરના દૂરથી ચમકારા નેપ્ર મોહ પામવાનું નથી. જર્મનો વધારે સરળ લાગતી દિવંદિષ્ટીથી આર્થિક અને રાજકિય બંધનો આગ્રિત પ્રજાઓ ઉપર ખેસાડે એવા બુદ્ધિમાન છે, વેપારી મૈત્રી સિવાય બીજું કાંઈ વધારે નજદિક આ મહાન પ્રજા સમીપ જવા જેવું નથી. આ યુદ્ધમાં એમનો પરાજય થશે.

રશિયાના સામ્યવાદમાંથી શું આશા રખાય ?

રશિયા એ મોટું સામ્રાજ્ય છે. સત્તર કરોડની મોટી પ્રજા ઉત્પતિ અને પ્રગતિને માજે છે આ યુદ્ધ જીતવામાં રશિયાએ ભારે શક્તિ અને ધીરજ દેખાડી છે, એનો સામ્યવાદ સિદ્ધાન્ત તરીકે સારો છે. રશિયા આ મહાવિશ્વયુદ્ધ પછી એકદમ મહાન બળવાન રાજ્ય તરીકે બહાર આવશે. યુરોપના અર્ધા ભાગ ઉપર એનો પ્રભાવ ફેલાવાની વક્રી છે, એની જેવી ભોગ આપવાની અને ભયંકર ઝખમો સહન કરવાની શક્તિ છે, તેવી શક્તિ આ મહાન રાજ્યોમાંથી કોઈએ હજી બતાવી નથી. યુદ્ધ પછીનાં રશિયાનાં સાધનો ભારે વિસ્તૃત બનશે. એનાં યુદ્ધ સમયનાં લાખો કારખાનાંઓ અને કરોડોની તૈયાર થયેલી મનુષ્યશક્તિને માટે ખેતરી નિવારવા કામ નેપ્રશે. એને રાજ્યલોભ નથી. પણ આર્થિક અને વેપારની જૂખ છે. રશિયન શાસકો ક્રૂર, દયા વગરના અને સખત શિસ્તપાલક નાર્સિકો છે. હિંદ જેવા આધ્યાત્મિક વલણવાળા દેશ માટે એમની સમીપની સૈનિક દુઃખ અને કલેશમય થઈ પડશે. વેપારી કરારો સંધિઓ અને મૈત્રિ માટે રશિયા સારું છે, પણ આપણું એ કોઈ રાજકિય લાલું કરી આપે તેમ નથી, આશા રાખવી નહિ.

અમેરિકા કાંઈ કરે તેમ છે ?

અમેરિકાની પાર કરોડોની પ્રજા તત્ત્વવાદી છે, એ જગતમાં મંપૂર્ણ ખેતીવાડી, ઉદ્યોગ અને ખાણોની પેદાશ મેળવે છે. યંત્રશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાન બંનેમાં સરસ પ્રગતિશીલ છે, આખા જગતમાં કાચી અને કારખાનાંઓની પાકી વસ્તુઓ બનાવવામાં પ્રથમ દરજ્જાને ભોગવે છે. એ ખૂબ સમૃદ્ધિશાળી છે. એનું જીવનનિર્વાહનું ધોરણ ખૂબ ઉચ્ચ છે. છતાં આ મહાયુદ્ધમાં એને ૧,૧૩,૮૦૦ કરોડ ડોલર જેટલું ભયંકર કરજ આપતાં વરસ સુધી થશે, એટલે એકતો અમેરિકા ડોલરનું પુખ્તરી છે અને પાછું જૂખ્યું છે, વેપારના વિકાસ માટે તલસે છે. અત્યારથી જ કમર્સન ઓફિસ અને બીજી પરિષદોમાં એની વેપારજૂખ છલી નીકળે છે. ચીન અને હિંદ જેવા મહાન વસતિવાળા પ્રદેશો ઉપર એની આંખ ફરી છે, એટલે એની સમીપની મૈત્રી હિંદોઓ માટે કદાચ સુખાવહ ન પણ રહે. આપણા કેટલાક ઉદ્યોગપતિઓ અમેરિકાના ઉદ્યોગપતિઓ સાથે સહકારમાં મોઢર,

વિમાનો અને બીજા ઉદ્યોગો ખોલવા માટે વાટા-ઘાટો ચલાવે છે; પરંતુ લાંબો વિચાર કરતાં આ ડોલર પૂજનાર પ્રજાની સાથે રાજક્રિય સંબંધમાં આવતાં પહેલાં બહુ વિચાર કરવાનો છે. સાવચેતી રાખવી એ આપણા ભવિષ્યનો ધર્મ છે.

આપણા હમણાના શાસકો

હિંદને ઔદ્યોગિક, આર્થિક વિજ્ઞાન, રસાયન અને યંત્રવિદ્યામાં પછાત રાખ્યું છે. એના બસો વરસના શાસને હિંદમાં સુલેહશાંતિ અને એક-સામ્રાજ્યવાદને પોષ્યા છે; પરંતુ હિંદની ગરીબી વધતી ગઈ છે. એના જનસમુહનો માત્ર આઠ ટકા ભાગ જ શિક્ષણ પામ્યો છે. બંગાળ જેવો ૧૯૪૩-૪૪ અને ત્રાવણકોર-કોચીન જેવા ૧૯૪૪-૪૫ માં કરોડો મનુષ્યો મેલેરીઆ, કોલેરા, ઇન્ડ્યુએન્ઝા જેવા રોગોના અને નયગા-ઇના ભોગ થઈ પડ્યા છે. આપણા દેશના મોટા અધિકારોમાં આજ દિવસ સુધી અંગ્રેજ અધિકારી-એને નીમી જગતમાં કોઈ પણ દેશ કરતાં વધારે પગારો અપાતા હતા. આપણા હિંદના સેન્યમાં લફ્ટેનન્ટથી તે સેનાપક્ષ સુધીના ત્રણ અધિકારો બ્રિટિશરો માટે જ રાખવામાં આવતા હતા. યુદ્ધ સમયમાં આમાં કેટલીક છૂટો આપવામાં આવી છે, આપણો આર્થિક રહેવે ઔદ્યોગિક વિકાસ લંડનના ફોરીમ્સલાન પ્રમાણે થયો છે. બ્રિટિશ અમલ આપણા માટે મિશ્રહિતકર્તા અમલ ગણી શકાય. બ્રિટિશ અમલ કેટલાક ફાયદા અને કેટલાક એમના સ્વાર્થો ઉપર રચાયો છે.

ભવિષ્ય માટે અંગ્રેજોનો અમલ

હિંદ માટે આટલાન્ટિક ચાર્ટર લાગુ પાડવાની ના પાડ્યા પછી મી. ચર્ચીલે સમ્રાટના સામ્રાજ્યમાં એના અમલમાં કોઈ ઘટાડો કરવામાં આવશે નહિ, એવું પણ જાહેર કર્યું છે. હિંદને યુદ્ધ પછી સાંસ્થાનિક સ્વરાજની પદ્ધતિ આપવાની જાહેરાત કરી છે; પરંતુ અંગ્રેજો પોતાનો આર્થિક અને વાણિજ્યનો લાભ કદી ગુમાવે એવી આશા રખાય નહિ, આ મદાવિશ્વયુદ્ધમાં અંગ્રેજોને મોટું ખર્ચ છે, દરરોજ ૨૦ કરોડ રૂપિયા યુદ્ધ પાછળ ખર્ચાય છે. બ્રિટન ઉપર ૧૫ અમજ પોન્ડ જેટલું ગંજવર કરજ થયું છે. ભવિષ્ય માટે બ્રિટન આર્થિક મુશ્કેલીઓમાં

છે. કદાચ આજ વરસે અમેરિકા પાસે એણે કરજ નાણાં લેવાં પડશે, અમેરિકાના અત્યારથી જ ધીરાણ અને પદ્ધતી પદ્ધતિ નીચે બ્રિટન ઉપર મોટું કરજ છે, એનાં ૧૧ કરોડ ધરોમાંથી ૫૫ લાખ ધરોનો જર્મન વિમાનો અને રોકેટોએ નાશ કરી નાંખ્યો છે. એનો વેપાર ધરીને માત્ર ૨૯ ટકા જેટલો જ રહ્યો છે. પાંચ વરસો થયા બ્રિટન છૂટથી યુદ્ધ પાછળ ખર્ચો કરે છે, એનાં બધાં કારખાનાંઓ, ખાણો, વાહનો અને મનુષ્યશક્તિ યુદ્ધ માટે જ કામ કરે છે. આ યુદ્ધનો છેડો આવતાં સહેજે બે ત્રણ વરસોનો સમય નીકળી જશે. બ્રિટન યુદ્ધ પછી આર્થિક હાડપીજર-રૂપે રહેશે. એને જીવનનું ઉચ્ચ ધોરણ ઘટાડવું નથી. એને યુદ્ધ પછી પણ જગતની શરારની રાણીનું પદ જાળવી રાખવું છે, એને પોતાની સાહેબી ઘટાડવી નથી, એટલે યુદ્ધ પછી જૂખ્યું બ્રિટન હિંદ જેવી કામદંડા ગાયને કેમ છોડી દે?

સ્વરાજ્ય એક જ માર્ગ

આપણા દેશનો ઉદ્ધાર આપણા જ હાથમાં છે, બીજો કોઈ ઉદ્ધાર કરી આપે તેમ નથી. કોઈ આપણને મદદ કરશે અને આપણે પ્રગતિશીલ થઈ આર્થિક અને વાણિજ્યની ઉન્નતિ પામશું એવી ખોટી આશા સદા નિરાશા રૂપે જ છેવટે દેખાશે. તેમ જ યુદ્ધ પછી જે મોટી સુલેહ પરિષદ મળશે તેમાં પણ આપણો શુક્રાર થાય તેમ નથી, કારણ કે એ પરિષદની પાસે જપાન અને જર્મન મોટા પ્રશ્નો કરશે. એમના પ્રદેશોના ભાગલા દુકાક કરવાની ખેંચતાણો કરશે. કૂતરા ગામ તરફ અને શિયાળીઆં જંગલ તરફ ખેંચશે. વાણિજ્ય અને આર્થિક લાભો માટે પણ ત્યાં મોટી રસાકસી થશે. જર્મની અને જપાનના વેપારી લાભો પોતાના તરફ ખેંચવા સૌ રાજ્યો “હમારા હય” એવી નીતિ પકડશે. સંસ્થાનો જેવાં કે ઓસ્ટ્રેલીઆ અને કેનેડા યુ. સ્ટેટ્સ અમેરિકાની હુંફ વધારે પ્રમાણમાં મેળવશે. સ્પષ્ટ હિંદ માટે આવી પરિષદમાં કોઈ ચણા ચવાચ એવું બનશે નહિ. આ યુદ્ધ તેમ જ સુલેહ પરિષદ હિંદને માટે મીઠાં સ્મરણો રાખી જાય તેવાં ચિહ્નો નથી.

વિશ્વયુદ્ધમાં હિંદનો ફાળો

આ વિશ્વયુદ્ધમાં ગરીબ હિંદી સૈનિકોએ પચીસેક લાખની મોટી ભરતી હિંદી લડાયક સેના

માટે કરી છે. હિંદની રેલ્વેઓ, ઓળિનો, સ્ટીમરો, કાલસો, લોડું, કારખાનાં, મોટરો, અને લોન્ડોનો ઉપયોગ વિશાળ પાયે યુદ્ધના કામ માટે હિંદના સૈનિક સત્તાવાળાઓના હાથમાં મુકવામાં આવ્યો હતો. હિંદનાં સાધનોનો વિશાળ પાયે આ યુદ્ધમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. હિંદની આર્થિક શક્તિને વડી પડે તેવી રીતે ખેત્યવામાં આવી છે. રોન્ય પાછળ દર વરસે પચાસ કરોડ રૂપિયા અર્થ થતો હતો, તે હવે રાા અખળને નિશાને પહોંચ્યો છે. બ્રિટિશ સરકારને ૧,૦૦૦ કરોડ રૂપિયા ઉપર ધીર્યા છે. એના બદલામાં હિંદમાં એટલો ચલણી નોટોનો પ્રચાર કરીને રૂપિયાને ભારે સસ્તો બનાવીને વસ્તુઓને મોઢી બનાવાઈ છે. નાણાંનો ભયંકર કુગાવો થયો છે. હિંદમાં અસહ્ય મોંઘવારી અને અત્યંત કરવેરાનું ભારણ પડ્યું છે. આ મોંઘવારીથી હિંદની એંસી ટકા વસ્તીને અત્યંત આર્થિક સંકટ ભોગવવું પડે છે, આ સિવાય હિંદમાંથી બનાજ અને ખોરાકની નિકાસ અણસમજથી ભૂતકાળમાં થઈ. પરિણામે ભયંકર દુકાળ અને વ્યાપક રોગોએ હિંદને ઘેર્યું છે. આખા વિશ્વયુદ્ધમાં જેટલાં માણસો મરણ, ધાયલ કે શક્તિહીન બનશે. તેના પ્રમાણમાં હિંદમાં વધારે મનુષ્યોની નુકશાની થાય.

હિંદ વિશ્વયુદ્ધની છાવણી

હિંદ એ જાપાન સાથેના યુદ્ધની મુખ્ય છાવણી છે. હિંદના સર્વે આર્થિક, ભૌગોલિક, ભૌસ્તરિક, આકાશિક અને જમીન માર્ગોનાં સાધનો યુદ્ધના સત્તાવાળાઓના હસ્તક મુકાયાં છે. હિંદમાં અંગ્રેજો, અમેરિકનો, ચીનાઓ, સીદીઓનાં સૈન્યોને યુદ્ધ માટે મોકલાવા સ્થાન આપ્યું છે. આ સિવાય મોટા પ્રમાણમાં ઈટાલીઅન કેદીઓ પણ રાખવામાં આવ્યા છે. પરદેશીથી ભાગી આવેલા યુરોપિયનો માટે પણ હિંદ આશ્રયસ્થાન બન્યું છે. હિંદમાં લગભગ ૩૫૦ વિમાનમથકો બનાવી હજારો વિમાનોને જાપાન સામે તૈયાર રાખવામાં આવ્યાં છે. તે માટે મોટી રકમનું તેલ પરદેશીથી આયાત થાય છે. હિંદમાં જાપાન સામે રાખવામાં આવેલાં રૌન્યો માટે સેંકડો સ્ટીમરો માથે ભરીને વિલાયતથી હિંદમાં દર માસે આવી પહોંચે છે. દારૂગોળા, તોપો, બોમ્બગોળાઓ, રણશીઓ, સુરંગો, વિમાનો,

ટેલીફોનો, તારો, ચાંલલાં, ડોકટરો અને હજારો જાતની વસ્તુઓ વિલાયત અને આફ્રિકાના બંદરોથી આવે છે. આ રૌનિકા માટે શસ્ત્રસામગ્રીઓ અને દારૂગોળા, મશિનગનો, લુઇસગનો હિંદનાં કારખાનાંઓમાં હમેશાના પ્રમાણથી ચારગણો તૈયાર થાય છે. હિંદની મિલો સૈનિકો માટે કપડાં પૂરાં પાડે છે. ટુકામાં હિંદનાં સર્વે સાધનો છૂટ પ્રમાણમાં રૌન્યો માટે વાપરવામાં આવે છે. હિંદ આ વિશ્વયુદ્ધમાં જે મોટા ભાગો મનુષ્યશક્તિ અને સાધનોના આપ્યા છે, તે અતિશય મહાન હોવાનું યુરોપિયનો મુક્ત કંઈ સ્વીકારે છે.

યુધ્ધને લીધે હિંદ ઉપર સંકટો

હિંદમાં નાણાંના કુગાવાને લીધે મોટી મોંઘવારી થઈ પડી છે. આ મોંઘવારી ગરીબ, દુઃખી, દીન, રોગી અને અબજાણપ્રજાને કેવી હાડમારીઓમાં ઉતારી રહી છે, તેના ખ્યાલ હિંદનાં ગામડાંઓ પહાર હજી પહોંચ્યો નથી. આ યુદ્ધનાં પાછલાં વરસોમાં હિંદના ગામડીઆઓને ચીંથરેલા બનાવ્યા છે, એટલું જ નહિ પણ. મોટા પ્રમાણમાં બનાજનો ભૂખમરો હજારો ગામડાંઓમાં આ યુદ્ધ અગાઉ કદાચ લાગ્યું છે. લાખો માણસો ભૂખમરના ભોગ બન્યાં છે. કરોડો રોગોથી સપડાઈ નિર્જીવ બન્યાં છે, અથવા માર્યાં મ્યાં છે. હિંદ માટે ૧૯૪૩-૪૪ અને ૧૯૪૪-૪૫ના બે વરસો અત્યંત ભયંકર બન્યાં છે. ગામડીઆઓ ખોરાકી, પોશાકી, ગાસજેટ તેલ, બળતણ, વગેરે માટે લાચાર બન્યા છે. દવા દારૂ શહેરોમાં પણ પહોંચી શકતાં નથી, ત્યારે તો ગમડાંઓમાં ક્યાંથી જ પહોંચે ? હિંદ માટે યુદ્ધની સીધી અસર, મોટા પ્રમાણમાં હિંદી સૈનિકો, માર્યાં મ્યાં, કેદ પકડાયા અથવા ધાયલ થયા, તે છે. આડકતરી અસર, દુકાળ અને રોગચાળાથી કરોડો મનુષ્યો માર્યાં મ્યાં અથવા નિર્જીવ બન્યાં, તે છે. આર્થિક નુકશાની તો અનહદ સૈનિકખર્ચ અને દવાની ફેતા કરવેરા છે. પ્રજાકલ્યાણનું કાંઈ પણ કામ યુદ્ધના ઢાંકણ અને બહાના નીચે શરૂ થઈ શકતું નથી. વેપાર ઘટ્યો છે. સગવડો રૌનિકા માટે રખાઈ છે. સૌ જરૂરિયાતની વસ્તુઓની અછત થઈ પડી છે. યુદ્ધનાં સંકટો અસંખ્ય છે.

યુદ્ધ પછીનાં તેનાં સાધનોનો સહઉપયોગ

યુદ્ધ પછી વીસથી પચીસ લાખ સૈનિકો અને એટલી જ સંખ્યા કે વધારે સંખ્યાના સૈનિકોના આશ્રિતોને હિંદમાં નોકરીઓ અને કામ આપવું પડશે. એ કામ અત્યંત મહાન અને કઠીન છે. ઉંચા અધિકારોની નોકરીઓ ઉપર અંગ્રેજોનો વિશેષ ભાગે હબળે છે. યુદ્ધના પ્રસંગે એવાં ધણાં નવાં ખાતાઓ માટે બિટિસ અનુભવીઓને ખાસ મોલાવવામાં આવ્યા છે. એમને માટે ખાસ સ્થાનો ગોઠવવાં પડશે. તેમ જ નવા બેકાર અંગ્રેજો માટે પણ અધિકારો શોધીને એમને નભાવવા પડશે. અહીંના યુદ્ધસમયના ખાતાઓમાં લાખો હિંદીઓ નવા નવા રોકાયેલ છે, એમને પણ કામ અને ખીજા અધિકારો આપવા પડશે. યુદ્ધ માટેનાં આયુધો અને વસ્તુઓ ખતાવવાનાં કારખાનાંઓમાંથી પોણા બામના (લાખોની સંખ્યાના) મજૂરો છૂટા થશે એ સર્વેને કામ આપવું જોઈશે. હિંદના ઉદ્યોગોને હમણાં લગભગ મોટે ભાગે યુદ્ધના કાર્ય માટે રોકાયેલા છે, તે સર્વને ઠેકાણે ગોઠવીને હિંદના આર્થિક કષ્ટાણુ માટે ચોળવા જોઈશે. હિંદના વેપાર પણ જગતના વેપારના વિશાળ ચિત્રમાં એને ચોગ્ય સ્થળે ગોઠવવો પડશે.

યુદ્ધ પછીની તકલીફો

હિંદ ઉપર યુદ્ધને લીધે કરજ વધી જશે. કદાચ બેવડાશે એ બારણુ હિંદની પીઠ ઉપર પડશે. રૂપિયાની કિંમત હમણાં ઘટી ગઈ છે, તેને ચોગ્ય સ્થાપતી રહી હિંદમાંથી સરતા ભાવે પાંચ અમળ રૂપિયાની કિંમતનું સોનું ૧૯૪૨-૪૩ પહેલાં નિકાશ થઈ ગયું છે. તેમ જ હિંદી સરકારે મોટી રકમની ચાંદી એ જ વરસ સુધીમાં વેચી નાંખી હતી, તે પ્રશ્નને અર્થશાસ્ત્રના નકશામાં ગોઠવવો પડશે. સૌથી મોટો પ્રશ્ન અંગ્રેજ સરકાર ઉપરના ૧,૦૦૦ કરોડ રૂપિયાના કરજનો છે. એ વધતું જાય છે. યુદ્ધ પૂરું થયા સમયે એ કેવડું મોઢું સ્વરૂપ પકડશે તે હમણાં કહી શકાય નહિ. ઉપરાંત યુદ્ધ બાદ ચલણનાં કામગીરીમાં મોટા કુગાવો અતિ ચિંતા ઉપજાવશે, કારણ કે ૧,૦૦૦ કરોડમાંથી ચલણનું મોરણુ પાછું ૧૭૫ કરોડ ઉપર આવશે, ત્યારે હિંદી સરકારની આર્થિક દોરીઓ ઉપર મોટી ખેંચતાણુ

થશે. યુદ્ધ સમયના આર્થિક તંત્રને અંકુશથી જેમ તેમ સંભાળી શકાયો છે, પણ યુદ્ધ પછીને મોટી ખેંચ આવશે તે અસહ્ય નીવડશે. યુદ્ધકાળ કરતાં સંધિકાળ હંમેશાં ખૂબ કઠીન થઈ છે. બૂખમરા, દુકાળ, અછત, મોંઘવારી અને રોગોથી ધેરાવણી હિંદી પ્રજાના નાવને સંધિના વિકટ સમયે ખરાબાઓથી ખચાવવાનું વિકટ કામ હિંદી સરકારે કરવાનું છે.

ખોરાકીનો પ્રશ્ન

હિંદની ૪૦ કરોડની પ્રજાનો ખોરાકીનો પ્રશ્ન અતિ મુંઝવણુ બરેલો થઈ પડ્યો છે. આપણે ત્યાં છેલ્લા આંકડાઓ મુજબ કુલ ૭ કરોડ દશ લાખ ટન અનાજ અને ૮૫ લાખ ટન કઠોળ મળીને ૭ કરોડ ૫૫ લાખ ટન ખોરાકીનાં અન્નો પાક્યાં હતાં. આમાંથી ૭૦ લાખ ટન વાવણીનાં ખીજો માટે વપરાય છે. બાકી ૬૧ કરોડ ટન હિંદની પ્રજાની ખોરાકી માટે રહ્યાં. પોષણશાસ્ત્રના અનુભવીઓના કહેવા મુજબ દર મનુષ્યને દરરોજ એક રતલ અનાજ અને ૦.૧૧ રતલ કઠોળની પોષણ માટે એવરેજ જરૂર છે. આ હિંદનાં ત્રીસ કરોડ (પાળકો બાદ) મનુષ્યોના હિસાબે ગણતાં ૭ કરોડ ૩૦ લાખ ટનનો ગુણુ-કાર થાય છે. આ પ્રમાણે જોતાં દર વરસે ૧ કરોડ પાંચ લાખ ટનનો પ્રજાની ચોગ્ય ખોરાકીમાં ઘટાડો આવે છે, અથવા વૈધક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અમેરિકા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં દર મનુષ્ય દીક ૩,૫૦૦ કેલોરીના પોષણ જેટલું અને એક સૈનિકના પોષણ માટે ૪,૫૦૦ કેલોરી ઉપમાશક્તિ આપે એટલું પોષણ જોઈએ છે. આપણા હિંદમાં પેલા થતા ખોરાકની મણત્રી કરતાં દર મનુષ્યે ૩,૦૦૦ કેલોરીની મણત્રી કરતાં આપણી હિંદી પ્રજામાં ૩૦ કરોડ મનુષ્યોને ૧૧૦ અમળ કેલોરી જેટલી પોષણની ખામી આવે છે. એટલું અનાજ આપણને દર વરસે ઘટે છે. પરિણામે પ્રજાજનો માંદલા, ખીમાર અને અશક્ત અને તેમાં શું નવાઈ ?

દૂધનો પ્રશ્ન

સરકારી છેલ્લા રીપોર્ટ મુજબ દૂધ જેવા અતિ અગત્યના અને જીવનશક્તિ આપનારા ખોરાકની આપણી પેદાશ ૨ કરોડ ૨૦ લાખ ટનની દર વરસે થાય છે. તેમાં પંદર ટકા વાહરડાંઓને માટે રાખ-

વામાં આવે છે. આપણી પ્રજાને માટે બાકી ૧૮૭ લાખ ટન રહે છે. આ પ્રમાણુ મુજબ આખી દિંદની વસતિને લઈએ આપણે, તો દર વ્યક્તિ દીઠ ૪ થી ૪૫ ઓંસ દૂધ આવે. ફરક મનુષ્યને સાધારણ રીતે પોતાના શરીરનું આરોગ્ય ટકાવવા માટે આઠ ઓંસ દૂધ જોઈએ. વૈદ્ય મત એમ જણાવે છે. આ ટન દૂધમાંથી ચોથો ભાગ દૂધ, માખણ, ધી, ફહી, માવો, પેંડા, બરશી વગેરે બનાવવામાં વપરાતું હશે. બાકી પ્રજાજનો માટે એવરેજ ૩ થી ૩૫ ઓંસ દૂધ માંડ મળતું હશે. જગતમાં ૭૦ કરોડ દૂધળાં જનવરો છે. એમાંથી લગભગ ૨૦ કરોડ દૂધળાં પશુઓ દિંદમાં છે. છતાં અશક્ત, દુબળાં અને મંદિલાં જનવરો દિંદમાં વધારે પ્રમાણમાં હોવાથી પૂરતું દૂધ દિંદમાં બાળકોને મળી શકતું નથી. હમણાં ૧૯૪૪-૪૫ માં દૂધની અછતનો સવાલ ભારે મુશ્કેલ અને અછતભર્યો થઈ પડ્યો છે. કદાચ વધારે પડતાં જનવરો સૈન્યો અથવા પરદેશી ફેદીઓ માટે વપરાઈ ગયાં હોય, તો તેવાત પણ ચોક્કસ થી જોઈએ. આપણા પશુધનને સુધારવાની યુદ્ધ પછી મોટી કાશિશ કરવી પડશે. જર્મનીનાં પાંચ કરોડ જનવરો આપણાં વીસ કરોડ જેટલું જ દૂધ આપે છે. ત્યાં ગાય ૧૬ રતલ એવરેજ દૂધ આપે છે. આપણે ત્યાં માત્ર બે રતલની એવરેજ આવે છે.

શાકભાજી-ફળો

જીવનમાં સ્વાસ્થ્ય મેળવવા માટે માત્ર અનાજ પૂરતું નથી, શાકભાજી પણ જોઈએ છે. ડા. અખે રોષડ (જોજનના પોષણના ગણનારા) ના કહેવા મુજબ એક તંદુરસ્ત માણસનો યથેષ્ટ ખોરાક ૫૦ તોલા અનાજ, ૭૦ તોલા ફાળ, ૨૦ તોલા શાકભાજી, ૫ તોલા ફળો, ૨૫ તોલા ઘી-તેલ, ૨૦ તોલા દૂધ, ૭૦ તોલા ખાંડ જોઈએ. આપણને ૨૦ તોલા શાકભાજીમાંથી દશ તોલા પાંદડાનાં શાક અને ૧૦ તોલા ફળ-શાકો જોઈએ, પણ એ હિસાબે સરવાળો ગુણકાર કરતાં આપણને ૨૬૦ લાખ ટન શાકભાજીની દર વરસે જરૂર પડે, પણ દિંદની શાકભાજીની વાર્ષિક પેદાશ ૬૦ લાખથી એક કરોડ ટન જેટલી છે, એટલે દર વરસે ૧૫૫ કરોડથી ૨ કરોડ ટન શાકભાજી વધારે જોઈશે. ફળો પણ દિંદમાં ગરીબોને માટે નથી. ગરીબોનાં સાધનો પ્રમાણે ફળો ધણા મોંઘાં છે. પૂરતાં પેદા થતાં નથી. અમેરિકા

અને બીજા દેશોમાં કૃત્રિમ ખાતરો અને વિજળી શક્તિથી વધારે પ્રમાણમાં ફળોની પેદાશ બગીચાઓમાં થાય છે. આપણે માટે દેશની પ્રજાના સ્વાસ્થ્ય માટે આ પ્રજા પણ ગંભીર રીતે વિચારવો રહ્યો.

આપણી નિર્બળ મનુષ્યશક્તિ

પૂરતા ખોરાકના અભાવથી અને સ્વાસ્થ્યના નિયમો યોગ્ય પ્રમાણમાં નહિ પાળવાથી આપણા દિંદીઓની શારીરિક શક્તિ ધણી મંદ રહે છે. આથી આપણા ભાઈઓનું જીવન અને કામ કરવાની શક્તિ મર્યાદિત અને થોડી છે. ન્યુઝીલેન્ડમાં જ્યારે સરેરાશ મનુષ્યનું જીવન ૬૭ વરસ જેટલું મોટું છે. ઇંગ્લેંડ, જર્મની, ફ્રાન્સ વગેરેમાં ૫૫-૫૭ વરસ સાધારણ એવરેજ મનુષ્યજીવન લંબાય છે. જાપાનમાં પણ ૪૫-૪૭ વરસની આયુષ્ય રેખા એવરેજ માણસની છે. ત્યારે દિંદમાં માત્ર ૨૭ વરસ સુધી જ એવરેજ મનુષ્યની જીવનદોરી લંબાય છે. આપણાં દેશનું બાળમરણ યુરોપના મુખ્ય દેશો અને અમેરિકા કરતા ત્રણ ગણું છે. ૭ બાળકો દિંદમાં જન્મે છે, તેમાંથી એક તરત મરણશરણ થાય છે. દિંદમાં કાલેરા, મેલેરીઆ, ઇન્ફેયુએન્સિયા, ક્ષય વગેરે દોઢો મોટો ભોગ લે છે. દિંદીઓની મહેનત કરવાની શક્તિ ખૂબ નિર્બળ બનાવવામાં આ રોગોનો મોટો હિસ્સો છે. અમેરિકામાં સામાન્ય રીતે દર માણસ કાલસાની ખાણમાં દર વરસે ૫૬૦ ટન કાલસો ખોદી કાઢે છે. સિદનમાં માણસ દીઠ ૩૦૦ ટનની એવરેજ આવે છે. જર્મની ૨૫૦ ટન અને દિંદમાં એવરેજ ૧૦૦ ટનથી નીચે ખોદાય છે. બંગાળી, ઓરીસાવાસીઓ તો બહુ નિર્બળ છે. એમનો ચોખાનો ખોરાક અયોગ્ય ખોરાક છે.

આપણે પણ સુધારો કરી શકીએ

આપણે વિજ્ઞાનનો આશ્રય લેવા વગર છૂટકો નથી. આપણી વસતિના પ્રમાણમાં ખેતીવાડીનો વિકાસ નથી. અભણ, નિર્ધન અને અજ્ઞાન ખેડૂતો જૂની રીત મુજબની ખેતી કરે છે. તેમાંથી પૂરતો પાક મળતો નથી. વિજ્ઞાનની મદદથી ઇટાલીમાં દર એકરે ૩,૦૦૦ રતલ પાક પેદા થાય છે. સ્પેનમાં અને જાપાનમાં ૨,૩૦૦ રતલ, ઇજિપ્તમાં ૨,૦૦૦ રતલ, યુ. સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં ૧,૪૫૦ રતલ, ચીનમાં ૧,૪૦૦ રતલ જ્યારે આપણે ત્યાં માત્ર ૬૦૦ થી

૮૦૦ રતલ અનાજ પેદા થાય છે. આપણે ત્યાં વધારે ખોરાક પેદા કરવાની છેલ્લા ત્રણ વરસો થયાં બારે ચળવળ ઉપડી છે. અઠદશીથી આયાત થતા વીસ લાખ ટન ચોખાની આમદાની યુદ્ધને કારણે તદ્દન અંધ પડી ગઈ. બંગાળનો ૧૯૪૩-૪૪ નો ચોખાનો પાક બહુ ઓછો એટલે હંમેશા કરતાં ૩૦-૪૦ લાખ ટન ઓછો નીકળ્યો. આથી મોટા દુકાળ બંગાળમાં પડ્યો. યુદ્ધને કારણે સ્ટીમરોની સમગ્ર વહેલી ન થઈ. આથી બંગાળમાં ભૂખમરાથી લાખો માણસો માર્યા ગયાં.

વધારે અનાજ પેદા કરવાની ચળવળ

બંગાળની સરકારે વધારે અનાજ પેદા કરવાની ચળવળ ૧૯૪૨-૪૩ અને ૧૯૪૩-૪૪ માં પ્રથમ ઉપાડી હતી; પરંતુ આ કાગળ ઉપરની ચળવળ ખેડૂતોના હાથો સુધી પહોંચી નહિ. ૧૯૪૩-૪૪ માં હિંદી સરકારે આ વધારે અનાજ ઉગાડવાની ખેડૂતોને સમજાવવાની ચળવળ ફરી ઉપાડી. આને લગતી પૂરતી હકીકત હજી પ્રકાશમાં આવવાની બાકી છે; પરંતુ સાધારણ રીતે એકરોની વાવણીમાં આઠેક ટકા વધારો થયો છે. હજી વધારે વિકાસ થવા સંભવ છે. કપાસ, જવ, તેલ દાણાનો પાક ઓછો કરીને અનાજનો પાક વધારે પ્રમાણમાં ઉગાડવા માટેની ચળવળનું ફળ જોઈએ તેવું હજી આવ્યું નથી. આથી સરકાર અનાજના મુખ્ય પાકો, ઘઉં, ચોખા અને કઠોળ વગેરે ખરીદી લઈને પ્રજાને સમજાવે વહેંચી આપે છે. એક લાખ કરતાં વધારે વસતિવાળાં શહેરોમાં માપખંધી અને ભાવખંધી દાખલ કરાઈ છે. ઘટતા અનાજની માગણી પૂરી પાડવા માટે પરદેશીથી ઘઉં મંગાવવામાં આવ્યા છે. ઓસ્ટ્રેલીયા પાસે ઘઉંનો જથ્થો પૂરતો નહિ હોવાથી અમેરિકાથી પંદરથી વીસ લાખ ટન ઘઉં આયાત કરાય છે.

ઈંગ્લેન્ડનો દાખલો

ઈંગ્લેન્ડે હમેશાં ૪૦ ટકા ખોરાકી પેદા કરે છે. બાકીની સાઠ ટકા ખોરાકી પરદેશીથી મંગાવવી પડતી હતી. બ્રિટન ઔદ્યોગિક દેશ છે. એની ૬૭ ટકા પ્રજા ઉદ્યોગ અને વેપાર શ્રમશીના કામમાં શોકાય છે. ઉદ્યોગોમાં પાકા માલ બનાવી મોટા નિકાસ વેપાર ચલાવી મોટા નફા પેદા કરવો, એ બ્રિટનની પ્રજાનું મુખ્ય ખેલ છે; પરંતુ આ યુદ્ધના

સમયે જર્મન સમ્પત્તિનો અને વિમાનોએ બ્રિટિશ સ્ટીમરોને મોટે પાયે ડૂબાડવા માંડી, એટલે પ્રજાને ભાવી ભૂખમરાથી બચાવવા માટે બ્રિટિશ સરકારે વધારે અનાજ ઉગાડવાની ચળવળ જોરથી ઉપાડી. ૧૯૪૧ માં ચાલીસ ટકા અનાજ પેદા થયું. ૧૯૪૨ માં સાઠ ટકા ખપતના પ્રમાણમાં અનાજ પેદા થયું. ૧૯૪૩ માં આ પેદાશો કુદકા મારી ૭૫ ટકા જેટલી ખપતને પૂરી પાડી. બધી જમીન જાહેર બાગો, શાળાનાં મેદાનોને ખેતીમાં ફેરવી નંખાયાં છે. બે વરસોમાં ૩૫ ટકા જેટલી ગળજી ખેતી વધી છે. બારે વિકાસ થયો ગણાય. હિંદમાં તો દુકાળો અને અછત ચાલે છે. આ વધારે અનાજ પેદા કરવાની ચળવળે જાડાં મૂળ ધાટ્યાં નથી. આઠ ટકા વધારો આ મોટા વિસ્તારમાં બહુ વધારો ગણાય નહિ.

હિંદની વસતિ વધે છે ?

હિંદની વસતિ બહુ વધે છે, એવો આરોપ પરદેશી લેખકો મૂકે છે, પણ યુરોપ, જાપાન અને અમેરિકાની વસતિ હિંદ કરતાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં વધારો થાય છે. હિંદમાં કાલેરા, મેલેરીયા, ઈન્ફ્યુએન્ઝા, ક્ષય, દમ, પાણીની મોટી રેશો જેવાં સંકટો મનુષ્યોની વધતી જતી વસતિના મોટા દુશ્મનો છે. દુકાળ અને ભૂખમરો પણ હિંદની વસતિને વારંવાર કનડે છે. આથી સુધરેલા દેશો કરતાં હિંદમાં પ્રજાનો વધારો થોડો છે. નીચેના આંકડાઓ તે સાબિત કરશે. ઇ. સ. ૧૮૭૦ અને ૧૯૩૦ વચ્ચેનાં સાઠ વરસોમાં હિંદની વસતિ ૩૦.૭ ટકા વધી છે, ત્યારે એ જ મુદતમાં ઈંગ્લેન્ડ અને વેસ્ટની વસતિ ૭૭ ટકા વધી છે. જાપાનની ૧૧૩ ટકા વધી છે. રશિયાની ૧૧૫ ટકા વધી છે; પરંતુ નાગીયા શાહુકાર તરીકે હિંદનું નામ જ વસતિના વધારા માટે પ્રખ્યાત થયું છે. હિંદમાં જન્મપ્રમાણ પણ મોટું છે. બાળકોનાં મરણોનું પ્રમાણ સુધરેલા દેશો કરતાં ત્રણગણું છે. સુતાવડી સ્ત્રીઓનું મરણપ્રમાણ બચાનક છે. ગરીબી, ભૂખમરો, અજ્ઞાન, નિરક્ષરતા અને વહેમો વચ્ચે હિંદી વસતિ બ્રિટિશ અમલમાં મહાલે છે. ખરા સ્વરાજ વગર આપણો ઉદય નથી.

હિંદી પ્રજાને પૂરતું પોષણ મળતું નથી

હિંદ જન્મતાં એવો દેશ છે કે જેના ઉપર કુદરતે દરેક જોઈની અગત્યની વસ્તુઓ બક્ષી છે;

પરંતુ મનુષ્યકૃત જીલ્લથી આપણે તેનો સંપૂર્ણ લાભ લઈ શકતા નથી. આપણને નોંધતી દરેક વસ્તુ કેટલા ઝાઝા પ્રમાણમાં મળે છે, તે નીચેના આકાંક્ષાઓ તાલવશે:—

દરેક મનુષ્ય દીઠ એવરેજ જુદી જુદી પ્રમાણે કેટલી ખાંડ વાપરે છે, તેનો કોઠો—

દેશ	મનુષ્ય દીઠ રતલ
ઐટલિટન	૧૧૨
યુ. સ્ટેટ્સ	૧૦૩
યુગીલાન્ડ	૧૧૫
ક્રાન્સ	૫૪
ઑસ્ટ્રેલીઆ	૧૧૪
ડેન્માર્ક	૧૨૮
જર્મની	૫૬
કયુબા	૮૮
હિંદ	૨૦
જપાન	૨૬

દરેક મનુષ્ય દીઠ એવરેજ કેટલું દૂધ મનુષ્ય દીઠ વપરાય છે, તેનો કોઠો—

દેશ	મનુષ્ય દીઠ ઓંસ
હિંદ	૬.૬
કેનેડા	૫૬.૮
ઐટલિટન	૪૦.૭
જર્મની	૩૫.૦
ડેન્માર્ક	૪૦.૭
ઑસ્ટ્રેલીઆ	૪૪.૪

ઈંડા—આ આહાર સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ પાશ્વિમાત્મો વખાણે છે—

દેશ	ઈંડા
યુ. કિંગડમ	૧૫૮
કેનેડા	૨૬૦
આયર	૨૮૩
ડેન્માર્ક	૧૪૬
જર્મની	૧૧૪
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ	૨૩૬
હિંદ	૭.૮

હિંદ જગતમાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં ખાંડ, ગોળ પેદા કરે છે. છતાં એની પ્રળને એ પૂરતા પ્રમાણમાં મળતી નથી. અનાજના પણ વલખાં માર્યા પડે

પડે છે, ત્યારે ખાંડની શું ગણતરી? હિંદીઓનો ૮૦ ટકા વર્ગ પૂરતું પોષણ મેળવી શકતો નથી.

હિંદમાં પૂરતી સગવડવાળાં રહેઠાણો નથી

હિંદનાં શહેરોમાં ગરીબો મારેનાં પરંપ્રાં અદ્ધે ચાલીઓ જુઓ. મધ્યમવર્ગની જોલીઓ નોંધ આવો, કેટલી ગીચ અને અસુખાકારી ત્યાં જોવામાં આવે છે? એક એક નાની ઓરડીમાં પાંચ છ જણાં સુધી રહે છે. બિમારો, સુવાલડીઓ અને બાળકોનાં ઘોડીઓ પણ એમાં જ સમાય છે. ચેપી, રોગી પણ એમાં જ સ્થાન મેળવે છે. બંદરોના પાર નથી; હવા ઉઝસને બદલે ઘણીખરી જોલીઓ અંધારાથી બાપત હોય છે. માખી મચ્છરો અને માકડોનો મોટે ઉપદ્રવ રહે છે. મર્યાદા નળ-વવાની સગવડ ટૂંકી જોલીમાં સરખી મળતી નથી. રસોઈ પણ એ જ ઓરડીમાં થાય છે. ધૂમાડાથી દિવાલો કાળી બની રહે છે. બાકુ ખૂબ આકર્ષે છે. લંડન કરતાં પણ હિંદનાં મુખ્ય શહેરોની જોલીઓ વધારે બાકુ લે છે. માણસ દીઠ ૯૦ ચોરસ ફૂટની જગ્યા મળતી નોંધએ, એવા આરોગ્ય કમિશનનો અભિપ્રાય એકેક કુટુંબ માટે પાળી શકતો નથી. પરિણામે સ્ત્રીઓ અને બાળકો પુષ્ટ નથી. અનારોગ્ય ભોગવે છે. શારીરિક નિર્બળતા તો એમનાં મોઢાં ઉપર તરી આવે છે. સાત રૂપિયાના માસિક ભાડાની ઓરડીમાં છ સાત જણાં કુટુંબ ગુજરા કાંદે તે અસભ્ય છે. પાક, રોગ, ક્ષય, ઝોછી જીંથાઈ, મોઢાંનું પાકતું, વજનની ઉણપ, અપચો, સળેખમ, ચામડીના ચેપી રોગો ખૂબ પ્રમાણમાં આ ગરીબ વસતીને હરાન કરે છે.

ગામડાંઓમાં આથી પણ ખરાબ સ્થિતિ

હિંદનાં ગામડાંઓમાં ધન્યસ્થ હવા આપી છે, પરંતુ ગામડાંઓ અસુખાકારીથી ભરેલાં છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં ચોમાસામાં કીચડ, કાદવ ભરેલો હોય છે. તળાવ અને કૂવાના પાણીમાં ધોવા, વીંછરવા અને નહાવાનું સાથે જ થતું હોવાથી એનાં પાણી બગડી ફોલેરા જેવા ભયંકર બાધિઓ થાય છે. નાની ખૂંપડીઓમાં હવા અજવાળા માટે બારીઓ નથી. એમાં જ ધરતું રાયરચીલું, જનવશે માટે ઘાસ, ખેતીનાં સાધનો, અનાજની કોડીઓ, રસોઈના ચૂસા રહે છે. ચોમાસામાં માણસોની પાસે બકરા અને

વાહરડાં રાત્રે અધાયેલાં ત્યાં જ મૂકે કે હીંડીઓ કાઢે છે. શેરીઓમાં જ્યાં ત્યાં કાઢવ સાથે ગંધાયેલા કચરો સડોને અસહ્ય દુર્ગંધ કાઢે છે, માકડ, મચ્છર અને જીવજંતુઓના ભારે ત્રાસ હોય છે. ગામડાંઓમાં ઢવાખાનાં નથી, કાંકટરો નથી, નસોં નથી. રાત્રે સંખ્યા પંછી દિવાળતી નથી. કચરા ઉપાડનાર હલાલ-ખોરા નથી, ચોકખું પાણી મળતું નથી. ગરીબીના અવતારસમા આ હિંદના ગામડાંઓને ભણવા માટે સ્કૂલો, માસ્તરો કે પુસ્તકો નથી. ત્યાં ધણું ગામડાંઓ તો રેથ, રસ્તા કે પાકી સડક ઉપર નથી. ત્યાં તાર, ટપાલ અને વ્યવહારનાં સાધનો પણ નથી. ગામડાંઓના સારો ભાગ કરજી છે.

જોરાક સંબંધી આપણી બેઠકદારી

જોરાક વગર મનુષ્ય પ્રાણીઓ અથવા વનસ્પતિ-ઓ જીવી શકતી નથી. જોરાકથી માટે જ સૌ પ્રાણી-માનને મહેનત કરી રળતું પડે છે. જોરાક ન મળે તો જીવન ધસાતું જાય. જોરાકથી શરીરમાં જોઈતી ગરમી, કાર્યશક્તિ શરીરના અવયવોનું યોગ્ય હસન ચલન, સ્વાસ્થ્ય, લોહીનું સરખું ઢરતું ફરતું, શ્વાસોચ્છવાસ વગેરે બની શકે છે. શરીરના અવયવો યોગ્ય જોરાકથી વિકાસ પામે છે. યોગ્ય ભોજનતૃપ્તિ અને વૃદ્ધિ તથા બેઠકદારીનું મુખ્ય કારણ છે. આપણા હિંદીઓને પૂરતું પોષણ મળે, એવી જોરાક મળતી નથી, હિંદીઓની શક્તિ ધસાતી જાય છે. માણસોને તંદુરસ્તીમાં રાખવા યોગ્ય જોરાકની જરૂર છે. મજૂરોને દરરોજ ૧૧ રતલ ચોખા, પાંચ તોલા દાળ અને ચટણી આપો; પરંતુ એથી ૨,૧૦૦ કેલોરી જેટલા જોરાકની ગરમી મળશે. જ્યારે એને ૩,૦૦૦ કેલોરી ગરમી વપરાય, એટલું કામ કરતું પડશે. જોરાક પૂરતો નહિ મળવાથી આ મજૂરોને થોડો વખત નબી શકશે, પણ લાંબે ગાળે એની તબિયત નબળી બનશે. યોગ્ય જોરાકની ધણી જરૂર છે.

સ્વાસ્થ્યને માટે કેટલા જોરાક જોઈએ ?

મજૂરોને ૨,૮૦૦-૩,૦૦૦ કેલોરી જોરાક જોઈએ. કસરતયાળ યુવાન વિદ્યાર્થીને પણ એછા જોરાક ચાલે નહિ. ખેડાડુ હિંદીને ૨,૧૬૦ કેલોરી જોરાક અસ થાય છે. જ કલાક શારીરિક મહેનત કરનારને ૨,૬૦૦ કેલોરી યુક્ત જોરાક જોઈએ. ઠંડો હવામાં કામ કરનાર માટે વજારે જોરાકની જરૂર રહે છે. એક

રશિયન અથવા મહેનતુ અમેરિકન ૩,૫૦૦-૪,૦૦૦ કેલોરી જેટલો જોરાક ખાઈ જાય છે. વૈદ્ય અને આરોગ્યના અનુભવી ડૉ. એચ. કોપકના મત મુજબ નીચે પ્રમાણે વય પ્રમાણે જોરાક મળવો જોઈએ.

	એક કેલોરી
ચૌક વરસ ઉપરનો પુખ્ત મનુષ્ય	૧-૦ ૨,૬૦૦
„ „ ઉપરની „ સ્ત્રી	૦-૮ ૨,૧૦૦
૧૨-૧૩ વરસનું બાળક	૦-૮ ૨,૧૦૦
૧૦-૧૧ „ „	૦-૭ ૧,૮૦૦
૮-૯ „ „	૦-૬ ૧,૬૦૦
૬-૭ „ „	૦-૫ ૧,૩૦૦
૪-૫ „ „	૦-૪ ૧,૦૦૦

શેગી નબળા જીવનની ટેવા શરીરના બાંધા અને કામ, રતુ પ્રમાણમાં એછા વધતો જોરાક મળવો જોઈએ. ગર્ભવતી સ્ત્રીને ૨,૪૦૦ કેલોરી અને ધવરાવતી માતાને ૩,૦૦૦ કેલોરી જોરાક આપવો જોઈએ.

જોરાકમાં કયા પદાર્થો હોય છે ?

શરીરમાં રાજના ધસારાને દૂર કરી નવો વિકાસ સાધવા માટે અને હાડકાં, સ્નાયુ, લોહી, ગ્રંથીઓ, વીરું વગેરે યોગ્ય પ્રમાણમાં તૈયાર કરવા માટે નીચેના પદાર્થો જોઈએ.

પાણી—મનુષ્યના શરીરમાં પાણીની મોટી જરૂર છે. મનુષ્ય પ્રાણી મુખ્યત્વે પાણીનું બનેલું છે. એના લોહીમાં ૮/૧૦ પાણી છે, માટે એને દરરોજ સ્વચ્છ શુદ્ધ, ગાળેલું પાણી જોરાકની વસ્તુઓ અને પાણીમાંથી મળતું જોઈએ. ગંદા, જંતુવાળા અને વગર સ્વચ્છ કરેલ પાણીથી ટાઇફાઇડ, કોલેરા, મરડા, મેલેરીઆ થાય છે. આથી પાણી ઉકાળી ઠંડું કરી ગાળીને પીવું. હિંદીઓ આ વિષયમાં વધારે ધ્યાન આપે એ જરૂરનું છે.

પ્રોટીન—શરીરને શક્તિ આપવા માટે અને શરીર બંધવા માટે પ્રોટીનની જરૂર છે. ધઉં, ચણા, તુવેર, વટાણા, દૂધ, માંસ, ઇંડામાંથી પુષ્કળ પ્રોટીન મળે છે. ચોખામાં પ્રોટીન એછું હોય છે.

ચરખી અને કારખોલાઈફ્ટ—ધી, તેલ આપણા શરીરમાં ગરમી પેદા કરે છે. હિંદી પ્રજા ધી, તેલનું પ્રમાણ આવશ્યકતા કરતાં વધારે પ્રમાણમાં વાપરે છે. કારખોલાઈફ્ટ એટલે સાકરની જાતના પદાર્થો ખાંડ, ગોળ, સાકર, બટાટા, સકરિયા, મધ

વગેરે આપણા શરીરમાં સાકર પૂરી પાડવા સિવાય એનો બીજો કોઈ વિશેષ ઉપયોગ નથી.

વિદ્યામીનો

મોટરના સંચાઓને પેટ્રોલ ઉપરાંત તેલની જરૂર પડે છે. તેમ આપણા શરીરનાં યંત્રોને વિદ્યામીનો તેલ પૂરું પાડે છે. વિદ્યામીનો ખૂબ ઉપયોગી છે.

વિદ્યામીન “એ”—આની ઉણપથી ચામડી અને આંખનાં દર્દો થાય છે. દૂધ, દહીં, માખણ, ગાજર, લીલાં પાંદડાંવાળાં શાકા, ટમેટાં, મેસંબી, ફળસમાં એ વધારે હોય છે.

વિદ્યામીન “બી”—આથી “બેરી બેરી” જાતનું લકવાનું દર્દ, નયનું હ્રદય અને લોહીનું પ્રસારણ સરખું થતું નથી. સંચાથી સાફ કરેલ ચોખાથી આ રોગ જલદી થાય છે. ચોખાના થુલામાં, દાળમાં, સુકાં ફળોમાં અને ઇંડાંઓમાં, સૂકવેલાં ખજીરમાં, આ “બી” વિદ્યામીન ખૂબ હોય છે. પાંદડાંવાળી ભાજીમાં પણ હોય છે. મોં આવડું, આંખો ખમડવી એ આની ખામી દેખાડે છે.

વિદ્યામીન “સી”—તાજાં ફળો, શાકભાજી, આમળાં, નારંગી, ફળુગા ઉગેલાં અનાજમાં આ રહે છે. વિદ્યામીન “સી” ની ખામીથી રક્તપિત્ત થાય છે. દાંત અને પેદાં સડે છે. સાંધાઓમાં દુઃખાવો અને સોજા ચડે છે. લીંબુનો રસ પણ એ ધરાવે છે. તાજાં ફળો, શાકભાજીમાંથી પણ આ વિદ્યામીન મળે છે. ખટુ રાંધવાથી એનો નાશ થાય છે.

વિદ્યામીન ‘ડી’—દૂધ, માખણ, ઘી, ઇંડાની પીળી, માછલીનાં કાળજીનાં તેલ અને સૂર્યકિરણો-માંથી આ મળે છે. એની ખામીથી હાડકાંની ક્ષય લાગુ પડે છે. ખાસ કરીને સૂર્યસ્નાનથી એ વિદ્યામીન વધારે મળે છે.

ક્ષારો—કેલ્શિયમ ફોસ્ફરસ અને લોહના ક્ષારો શરીર માટે ઉત્તમ છે. દૂધ, છાશ, પનીર, લીલાં પાંદડાંવાળી શાકભાજી, ઝીંગા માછલીમાં કેલ્શિયમ હોય છે. એ હાડકાં મજબૂત બનાવે છે. હ્રદયના ધમકારોને નિયમિત કરે છે. સ્નાયુઓ સંકોચાતા નથી. ચોખામાં કેલ્શિયમ અત્યંત જુગ્મ હોય છે. કેલ્શિયમમાંથી ફોસ્ફરસ પણ મળી રહે છે. લોહીનાં

પરમાણુઓને રાતો રાત આપવા લોહની પણ જરૂર છે. ચોખા, દાળ, શાકભાજી, લીલાં શાક, ફળોમાંથી લોહ મળી રહે.

આપણા હિંદીઓનો આહાર

આપણા હિંદીમાં આહારશાસ્ત્રનું જ્ઞાન નથી. સંપૂર્ણ આહાર માત્ર પંજળના કેટલાક ભાગોમાં લેવાય છે. ઘઉં, ચોખા, શાકભાજી, દાળ, ફળો, દૂધ, ઘી અને થોડું માંસ એ ત્યાંનાં લોકોનો ખોરાક સારો છે. આપણા ગુજરાતના ખોરાકમાં ઘી, તેલ વધારે રહે છે અને શાકભાજી તેમાં પણ પાંદડાંવાળાં શાકભાજી ઓછા પ્રમાણમાં અપાય છે. અનાજને ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં રંધાય છે. દૂધ પ્રમાણ કરતાં ઓછું લેવાય છે. ખાંડ વધારે પ્રમાણમાં મીઠાઈઓ મારફતે ખવાય છે. તમિલના માટે વધારે ખાંડ સારી નથી. બજામાં કચોરી અને તળેલી ચીજો વગેરે ખાઈને ગુજરાતીઓ વધારે પ્રમાણમાં એમનાં શરીરોને નુકસાન કરે છે. યુકતાહાર તીચે મુજબ હોવો જોઈએ.

- ૧૦ તોલા ઘઉંની રોટલી
- ૧૫ સાફ નહિ કરેલ ચોખા
- ૧૧ તોલો તેલ
- ૭૧ તોલા ફળો
- ૫૦ તોલા દૂધ
- ૧૦ તોલા બાજરીના રોટલા
- ૫ તોલા કઠોળ
- ૧૧ તોલો ગોળ
- ૧૫ તોલા લીલાં શાક
- ૧૦ તોલા સંચરથી
- ૨૧૧ તોલા ઘી
- ૨૧૧ તોલા ખાંડ
- ૧૫ તોલા પાંદડાંવાળાં શાકા

હિંદીઓએ આહાર સુધારવો પડશે

ખગાલના સાત કરોડ માનવીઓ, મદ્રાસના સાડાપાંચ કરોડ મનુષ્યો, ચોરીસાની વસતિ, બિહારના કેટલાક ભાગની વસતિ, આસામની કેટલીક વસતિ એમ હિંદની પ્રજાનો અર્ધો ઉપરાંત ભાગ સંચામાં ઊંડેલા ચોખા ખાઈને મુખ્યત્વે જીવે છે. ચોખાનો એકલો આહાર આરોગ્ય અને તંદુરસ્તી માટે ખસ નથી. યુકતાહાર જોઈએ. હિંદના એક

સાક્ષાત્કારી મનુષ્યના પૂરા પોષણ માટે યુદ્ધ પહેલાં દરમાસે રૂ. ૭૫ ખર્ચ થતું. માંસાહારીઓ માટે રૂ. ૯૫ ખર્ચ થતું. હમણાં મોધારતના સમયે એ ખર્ચ રૂ. ૧૨ અને ચૌદ રૂપિયા સુધી પહોંચ્યું છે. ગરીબ હિંદીઓ દરમાસે આટલું મોટું ખર્ચ કરી શકે તેટલી આર્થિક શક્તિ ધરાવતા નથી, એટલે તે પહેલાં હિંદીઓની સ્થિતિ સુધારવાની જરૂર છે. પંજાબની પ્રજાને આહાર હિંદુઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. સિવાય બહુ રાંધવાથી આહારના ગુણો નાશ પામે છે. તે પણ ભૂલવાનું નથી. બહુ ચાવીને ધીમે ધીમે ખાનું એ આહારનો રૂડો ઉપયોગ છે, ચોખ્ખા આહારથી બધા રોગોનું મુખ્ય કારણ કબજિયાત ટાળી શકાય છે.

બીજી વસ્તુઓની ઉલ્લેખ

પોષાકી—હિંદમાં કાપડની મીઠોમાં ૧૯૪૪ની સાલમાં સૌથી મોટા પ્રમાણમાં પેદાશ થઇ છે. લગભગ ૪૮ કરોડ વાર કાપડ ઉત્પન્ન થયું છે; પરંતુ કોલસા યુદ્ધ કામ માટે મોટા પ્રમાણમાં જોડતા હોવાથી હિંદમાં કારખાનાંઓને ભૂખે મરવાનો સમય આવ્યો છે. કાપડની પેદાશ ખૂબ ઘટી જવાને સમય આવ્યો છે. અસારથી જ મિથોને બંધ રાખવાના ખર્ચો આવે છે. હિંદમાં પ્રજાને પૂરતા પ્રમાણમાં કાપડ ખરીદવા માટે પૈસા નથી. કરોડો કામવાસીઓ એક જ વસ્ત્રથી નીભાવે છે. દુકાનના સમયમાં હિંદમાં મનુષ્ય દીઠ ૧૦ વાર કાપડ જેવડી નીમી પાયરી ઉપર પહેવાય છે. સારા વરસોમાં ૧૫ થી ૧૬ વાર કાપડ મનુષ્ય દીઠ વપરાય છે, બીજા સુધરેલા દેશોમાં મનુષ્ય દીઠ કાપડની ખપત ૩૦ થી ૪૮ વાર જેટલી એટલે હિંદથી ત્રણ ગણી વધુ છે. હિંદ યુરોપ, અમેરિકાનાં લોકોનાં ઉતારીને ફેંકી દીધેલા ગરમ કપડાં દર વરસે હજારો ગાંસડીઓના રૂપે ખરીદી પોતાની પ્રજાને પહેરાવે છે. હિંદ આ માટે ભારે હિયુપત ભોગવે છે. પૂરતાં કપડાં હિંદીઓને માટે મળતાં નથી.

બીજી વસ્તુઓ—હિંદ એ ગરમ દેશ છે. એમાં સ્વચ્છતા માટે મનુષ્યો અને એમના વસ્ત્રો સ્વચ્છ બનાવવા સાફ સાબુની જરૂર છે, હિંદમાં સાબુ બનાવવા માટે મોટા પ્રમાણમાં તેલીગિયાં નીપજે છે. નારીએળ વગેરે પદાર્થોનું તેલ સાબુ બનાવવામાં ખૂબ ઉપયોગી છે. છતાં હિંદમાં પેદા થયેલા અને પરદેશોથી મંગાવેલા કુદરતી સાબુની ગણતરી

કરતાં દર માણસે વાર્ષિક સાબુની વપરાશ બે રતલથી વધારે આવતી નથી. યુરોપના દેશોમાં અને અમેરિકામાં ઠંડી ઋતુમાં સાબુ થોડા ઉપયોગમાં આવે છે, છતાં ત્યાં માણસ દીઠ આપણા પ્રમાણ કરતાં દશથી વીસ ઘણો વધારે સાબુ વપરાય છે, સાબુ માટેના રસાયનો પૂરતા પ્રમાણમાં હિંદમાં થતાં નથી. એ પેદા કરવાં જોઈએ, ગરીબી સર્વે દિશાઓમાંથી અછાત, તકલીફ અને હાડમારીઓ લાવે છે. ચામડાંનાં ખૂટા અથવા કાંટારખા માટે પણ હિંદની સ્થિતિ સારી નથી, સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે હિંદમાં પગોમાં કાંધ પહેરતી જ નથી. ગામડીઓના મુખ્ય ભાગ અને મજૂરોમાંની મોટી સંખ્યા પણ પગરખાં પહેરતી નથી. આથી હિંદમાં મનુષ્યોના પ્રમાણમાં દર વરસે પંદર મનુષ્ય દીઠ એક જોડી ખૂટ માંડ આવતાં હશે, પરદેશોમાં એ કરતાં પંદર ગણાં વધારે ખૂટો વપરાય છે.

શિક્ષણ—હિંદ એ શિક્ષણ માટે અત્યંત પછાત દેશ છે. બ્રિટિશ હિંદમાં એવરેન્સે ૮૯ ટકા પ્રજા નિરક્ષર છે, રશિયાએ પોતાની પ્રજાને પંદર સત્તર વરસોના ગાળામાં ૨૫ ટકા લઘુત્તરમાંથી વધારીને ૯૩ ટકા સુધી પહોંચાડી દીધી છે. યુરોપના બધા સુધરેલા દેશો, અમેરિકા અને જાપાનમાં કુલ ૯૩ થી ૯૯ ટકા પ્રજા અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે, જ્યારે હિંદમાં માત્ર ૧૧ ટકા પ્રજા જ લઘુત્તરી છે. આપણી નિરક્ષરતા દૂર કરવાં માટે મહાત્મા ગાંધીજીએ વર્ષો યોજના પ્રકટ કરી હતી, પણ એ હિંદી સરકારે સ્વીકારી નહિ. હિંદી સરકારના શિક્ષણ કમિશ્નર મી. સારજેન્ટે પચીસ વરસના ગાળામાં હિંદી પ્રજાને મોટા પ્રમાણમાં (કદાચ યુરોપના પ્રમાણ જેટલું) અક્ષરજ્ઞાન આપવા માટે સારજેન્ટે શિક્ષણ-યોજના બકાર પાડી છે, એના ઉપર ૩૧૩ કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ થવાનું છે. આમાંથી રૂપિયા ૨૭૭ કરોડ જાહેર ફંડોમાંથી મેળવવાના છે. આ ખર્ચ સ્કૂલોનાં મકાનો અને શિક્ષકો પાઠ્ય થવાનો છે, વિદ્યાર્થીઓ માટે પુસ્તકો, પાટીઓ, નોટ બુકો, બાંકડા, પેન્સિલો, શાહી, કાગળ-કવચો પાઠ્ય બીજા ખર્ચ થશે. આ યોજના હજી કાગળ ઉપર છે. હિંદી સરકારે એને માન્ય કરી હાલ મારી નથી. દરમિયાન મહાત્માજીએ પણ સેઝામ ખાતે શિક્ષણ પરિષદ બોલાવી છે. હિંદી સરકારની શિક્ષણ પરિષદ કરાંચી ખાતે ભરાનાર છે, હિંદીઓને રશિયાનો

શિક્ષણવિકાસ જોઈ આગળ વધવાનું છે, આપણી પ્રજાની પ્રગતિનો પાયો સમગ્ર પ્રજાને અક્ષરજ્ઞાન આપ્યા વગર થાવાનો નથી.

વૈદ્યક—હિંદમાં સાત લાખ ગામડાંઓ બીજકુલ વૈદ્યક મદદ વગરનાં છે, જ્યારે ચોપી રાજો અને રેલ્વે-રીઆનો ઉપદ્રવ વ્યાપક રીતે હિંદના ગામડાંઓમાં આવે છે, ત્યારે ગામડાંઓમાં માખીઓની પેઢે મરવા માટે છે. એમની ચિકિત્સા અને સંરક્ષણ માટે દવાઓ, ડૉક્ટરો અને ડિસ્પેન્સરીઓનો અભાવ રહે છે. આપણે યુરોપ અમેરિકા કરતાં આ વિષયમાં સીડીના ઠેઠ નીચલા પગથીયા બપર છીએ. બ્રિટનની વસતી ૪૫ કરોડની છે. એની અંદર ૩૫ વૈદ્યકિય શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને ૬૧,૪૨૦ ડૉક્ટરો છે, યુ. સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાની પ્રજા ૧૨૫ કરોડની છે, ત્યાં ૭૭ વૈદ્યકિય શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને દોઢલાખ ડૉક્ટરો પ્રજાની ચિકિત્સા માટે સહકાર આપી રહ્યા છે. રશિયા નવું આધુનિક સુખસગવડવાળું રાજ્ય ૧૭ કરોડની પ્રજા ધરાવે છે. એ દેશમાં ૭૨ વૈદ્યકિય શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને ૧,૨૦,૦૦૦ ડૉક્ટરો છે, છતાં વધારે પ્રમાણમાં ચિકિત્સાની સગવડો વિસ્તારવા રાજ્યની ઇચ્છા છે. રશિયાને દોઢપણુ ગામડું શિક્ષણસંસ્થા અને ડૉક્ટર વગરનું ન રહેવું જોઈએ એવો ત્યાંની સોવિયેટ સરકારનો દૃઢ નિશ્ચય છે. હવે હિંદ તરફ દૃષ્ટિ ફેંકો. હિંદમાં ૩૯ કરોડ જનસંખ્યા માટે ૩૭ વૈદ્યક નિશ્ચય સંસ્થાઓ અને ૪૨,૦૦૦ ડૉક્ટરો માત્ર છે.

વૈદ્યક મદદનો વિકાસ—હિંદમાં ગામડાંઓમાં વસતાં ગ્રામ્યજનો માટે વૈદ્યકિય મદદની આ જમાનામાં ઘણી જ જરૂર છે. યુ. કિંગડમ (બ્રિટન) માં દર વરસે વૈદ્યકિય ખર્ચ એવરેજે મનુષ્ય દીઠ રૂ. ૩૦ જેટલો આવે છે. યુ. સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા દર માણસ દીઠ અવરેજે રૂ. ૩૩ વૈદ્યકિય ખર્ચો કરે છે, જ્યારે હિંદમાં મધ્યસ્થ સરકાર, પ્રાંતિય સરકાર અને જાહેર સંસ્થાઓ અને પ્રજાકિય ખાતાંઓ મળીને દર વરસે મનુષ્ય દીઠ એવરેજે ચાર રૂપિયા ખર્ચો છે. હિંદ માટે એલોપેથી પધ્ધતિ ખૂબ ખર્ચાળ નીવડશે. આવી ખર્ચાળ દવાઓ અને ડૉક્ટરો હિંદ જેવી ગરીબ પ્રજાને માટે અયોગ્ય છે. આયુર્વેદિક વૈદ્યક પધ્ધતિને સંશોધન અને વિજ્ઞાનના સહ-

કારથી આધુનિક મંડાણ ઉપર ખૂબી હિંદના ગામડાંઓમાં દાખલ કરવી રહી. આ સિવાય હિંદમાં દવાઓ તેના શુદ્ધ તત્વોને વિશુદ્ધ પદ્ધતિથી તૈયાર કરાવીને સસ્તી દવાઓ તૈયાર કરાવી પૂરી પાડવી પડશે, લોકોની હિંદના ગરીબ વર્ગની સુખાકારી બહુ કાચે તાંતણે લટકે છે, તેને સુધારવા મોટો પ્રયત્ન કરવાની અગત્યની જરૂર છે.

વિજ્ઞાન અને યંત્રશાસ્ત્રનું જ્ઞાન—યુરોપના સુધરેલા દેશો, અમેરિકા અને જાપાનની સરખામણીમાં હિંદીઓ વિજ્ઞાન અને યંત્રશાસ્ત્રમાં ઘણા પછાત ગણાય. ક્યાં રાજ ભોજ અને ક્યાં ગાંધી તેવી જેવી સ્થિતિ છે. રસાયણોની જાદુગીરીથી વસ્તુઓમાંથી જે નવી નવી પાકી વસ્તુઓ બનતી જાય છે, તે જોઈ મોઢાંમાં આંગળી દેવાય છે. કોલસામાંથી નવી નવી જાતના રંગો બનાવવા ક્ષારોમાંથી અનેક પ્રકારના ઉપયોગી પદાર્થો બનાવવા, રેડીઓ, ટેલીવિઝન, રેકોર્ડો, જંગી વિમાનો, વિમાની વગરનાં વિમાનો તૈયાર કરવા આ સર્વે શોધો મનુષ્ય બુદ્ધિ, યંત્રશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનમાં કેટલી આગળ પ્રગતિશીલ થઈ છે, તે દેખાડે છે. જર્મની તો આ દિશામાં અત્યંત આગળ આગળ વધી ગયા છે. હિંદીઓ તેટલા જ પછાત છે. હિંદમાં એવા વિજ્ઞાન-શિક્ષણ માટેની ઉચ્ચ શાળાઓ પણ નથી, આપણા લોકોને પરદેશો ખાતે મોકલી વિજ્ઞાનના શિક્ષકો આપણે તૈયાર કરવા પડશે, તે માટે અતિશય નાની શરૂઆત પણ થઈ છે, હિંદી સરકારે દર વરસે થોડા વિદ્યાર્થીઓને બ્રિટનમાં શિક્ષણ લેવા મોકલવાની સગવડ આપી છે. આપણા બાલિષ્ઠનો વિશાળ વિકાસ સ્વરાજ વગર શક્ય નથી. પરદેશી નિષ્ણાતોના સહકારની આવશ્યકતા ઉભી છે.

યંત્રશાસ્ત્રમાં વ્યુત્પત્તિ—આપણે ત્યાં ચાલુ યંત્રોમાં સમારકામ કરવાવાળા લાખો યાંત્રિકો અને એન્જિનિયરો છે, પણ નવાં યંત્રો બનાવવાનાં કારખાનાંઓ કે બનાવવાની વિદ્યા જાણનાર એન્જિનિયરો નથી. હિંદમાં વિશ્વબુદ્ધતા કારણે બુદ્ધતા હથિયાર તૈયાર કરવાનાં કારખાનાંઓ ચાલુ થયાં છે. તેમાં મશિનગનો, લુપ્તસમનો અને કેટલાક નાનાં યાંત્રિક હથિયારો તૈયાર થાય છે. આ કામ માટે ખસેડેલ યાંત્રિકોને બ્રિટનનાં કારખાનાંઓમાં મોકલી

એવીન યોજના નીચે એમને હોશિયાર યાત્રિકા બનાવવાની તાલીમ મળી છે, પણ વિમાનો, સ્ટીમરો, મોટરો અને કારખાનાંઓના વરાળચત્રો હિંદમાં બનતાં નથી. પોલાદ પ્રુષ્કળ છે. એના માટે કારખાનાંઓ પણ સહેલાઈથી સ્થાપી શકવા માટે મૂડી ઘણી મળે તેમ છે, પણ આ ચત્રો બનાવવા માટેનાં હથિયારો હિંદમાં બનતાં નથી. પરદેશીમાંથી વસાવવાં પડશે, આપણી પાસે આ હથિયારો બનાવનાર એન્જિનિયરો પણ નથી. હિંદમાં આ ઉચ્ચ સ્તરનાં સરકારના આશ્રય અને શક્તિ વગર દૂર થશે નહિ, આપણે હવે ધીમે ધીમે ડગલું પગલું મૂકવાની સુધી સુધીને પગ મૂકવાની નીતિ મૂકવી પડશે.

આપણા મજૂરો

હિંદ પાસે અસંખ્ય મનુષ્યશક્તિ છે. આ મનુષ્યશક્તિ સસ્તી પણ ખૂબ છે. એક અમેરિકન મજૂરને દરરોજ આઠ રૂપિયા મળે છે. એક અંગ્રેજ મજૂરને દરરોજ ચારથી પાંચ રૂપિયા રોજ મળે છે. આપણા દેશમાં આ વિશ્વયુધ્ધે બનાવેલી કૃત્રિમ મોંઘવારી પહેલાં દરરોજની મજૂરીને પુરુષનો રોજ રૂ. ૦.૧૧ અને સ્ત્રીનો રૂ. ૦.૦૮ હતો. મજૂરને ખાવા માટે સાધારણ રોટલો, ડુંગળીનું શાક, ચટણી બસ થતાં. એક નાની ઓરડીમાં મજૂર અને તેનું કુટુંબ પડ્યું રહે છે, એને પગમાં પહેરવા ખૂટ મળતાં નથી. એ આઠ દશ કલાક સખત મજૂરી કરે છે, એને પહેરવા બહુ જ સાદાં વસ્ત્રો મળે છે. આપણા એક મજૂરમાં ખામી દેખાય છે, તેઓ એકબીજાની કામ કરતા નથી, વધારે સમય કામ કર્યાં છતાં પણ એક જપાનિઝ મજૂરથી એક હિંદી મજૂર ૬ કામ કરી શકે છે. એને વાતો કરવા અને વારંવાર તમાકુ પીવાનો શોખ છે. એક અંગ્રેજ મજૂરથી એક હિંદી મજૂર અડધું કામ પણ કરી શકતો નથી. મનુષ્યશક્તિ વેડફાઈ જાય છે. મજૂરોની તંદુરસ્તી હલકા આહારવિહાર અને બંધીઆર રહેઠાણથી સારી ગણાય તેવી નથી.

હિંદના માર્ગો

હિંદ ૧૬ લાખ ચોરસ માઇલનો દેશ છે. એની વસતિ ૩૯ કરોડની છે. પરદેશીના મુકાબલે હિંદમાં

બહુ થોડા પાકા રસ્તાઓ છે. હિંદના સાત લાખ ગામડાંઓમાંથી ચોથો ભાગ પણ પાકા રસ્તાઓથી જોડાયેલો નથી, ગામડાંઓની સંસ્કૃતિ આથી અશ્વગ પડી જાય છે. ગામોની પેદાશ રેલ્વે જઈ શકે અને બંદરો ખાતે પહોંચી શકતી નથી. હિંદમાં હજી ઘણી જમીન ખેતી અને જૂસ્તરો માટે મળી શકે તેમ છે; પરંતુ રસ્તાઓના સંબંધ વગર કાંઈ વિકાસ સાધી શકતો નથી. હિંદમાં ઇશ્વરકૃપાથી મોટી મોટી વિશાળ નદીઓ હજારો માઇલો સુધી વહે છે. આ નદીઓના કિનારાઓની બાજુમાં ખેતીનો મોટો વિકાસ થઈ શકે તેમ છે. હિંદના શાહ સોદાગરોએ જે ૧,૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની દશ વાર્ષિક પ્લાનનો પહેલો ભાગ બહાર પાડ્યો છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે મુંબઈ ઈલાકા આગળ વધ્યો છે, છતાં એનો કેટલોક પ્રદેશ ૪૦ થી ૭૫ ટકા રસ્તાઓ વગરનો છે અને કેટલાક જિલ્લાઓમાં ૭૫ થી ૮૦ ટકા પ્રદેશ રસ્તાઓ વગરનો છે. આ પ્રદેશનાં ગામડાંઓ શરૂઆતના સંબંધથી વંચિત થઈ ગયા છે.

મુખ્ય રસ્તાઓ

હિંદમાં અન્ય મુખ્ય રસ્તાઓ નીચે મુજબ છે. (૧) ટ્રાન્સ ઇન્ડિયન રોડ-બાઇપર ધાટી તો કેઠકલકતા સુધી લંબાયો છે. (૨) કલકત્તાથી તે મદ્રાસ સુધી જે મોટો રસ્તો હજારો માઇલો લાંબો છે. (૩) મુંબઈથી તે દિલ્હી સુધીનો રાજમાર્ગ બાંધવામાં આવ્યો. આ મોટા રાજમાર્ગો માત્ર ૫,૦૦૦ માઇલો લાંબા છે, હિંદમાં કુલ ૮૫૦૦૦ માઇલની સડકો છે. જ્યારે મહાન રાજમાર્ગો તો માત્ર ૫૦૦૦ માઇલ લાંબા છે આવા બીજા દશ રાજમાર્ગો અને તેમની સાથેના સંબંધવાળા શાખા માર્ગો મોટા પ્રમાણમાં હિંદમાં બંધાવાની જરૂર છે. હિંદનાં ગામડાંઓમાં ગૃહઉદ્યોગ અને અક્ષરજ્ઞાન અને સ્વાસ્થ્યશિક્ષા ફેલાવવા માટે આ ગામડાંઓની સાથે સરળ આવવા જવાના વ્યવહાર માટે પાકા રસ્તાઓથી એમને જરૂર જોડવા પડશે. એડૂતોને પોતાના રાજની બજારમાં સહેલાઈ અને ઓછે ખર્ચે માલ પહોંચાડવાની સગવડ આપવી પડશે.

હિંદના રસ્તાઓનો કોડો

હિંદમાં નીચે મુજબ રસ્તાઓ પ્રાંતવાર છે. એ બધા હિંદની મ્યુનિસિપાલિટીઓના સ્વાધીનમાં છે, તા. ૩૧ માર્ચ ૧૯૪૩.

પ્રાંતો	પાકા રસ્તા	કાચા રસ્તા	ટોટલ
૧ બંગાલ	૩,૮૮૭	૮૭,૩૦૫	૯૧,૧૯૨
૨ મદ્રાસ	૨૧,૪૪૧	૧૪,૨૭૬	૩૫,૧૬૨
૩ બિહાર	૪,૦૧૬	૩૧,૧૪૪	૩૫,૧૬૦
૪ સંયુક્ત પ્રાંત	૮,૨૦૦	૨૩,૩૬૯	૨૧,૫૮૯
૫ પંજાબ	૪,૩૭૮	૨૦,૭૬૪	૨૫,૧૪૨
૬ મુંબાઈ	૧૧,૧૩૪	૮,૪૩૭	૧૯,૩૭૧
૭ સિંધ	૨૬૩	૧૧,૪૩૯	૧૧,૭૦૨
૮ આસામ	૬૯૨	૧૦,૩૭૯	૧૧,૬૭૧
૯ મધ્યપ્રાંત અને વરાડ	૫,૪૬૯	૩,૧૯૩	૮,૬૬૨
૧૦ ઓરિસ્સા	૨,૦૦૩	૨,૭૭૨	૪,૭૬૫
૧૧ સરહદ પ્રાંત	૧,૦૦૭	૨,૮૪૪	૩,૮૨૧
ક્રિટિશ હિંદનું ટોટલ	૬૪,૦૭૦	૨,૨૧,૨૪૩	૨,૮૫,૩૧૩
આખા હિંદનું ટોટલ	૮૫,૭૯૨	૨,૬૧,૩૪૦	૩,૪૭,૧૩૨

મદ્રાસ પાકા રાજમાર્ગો માટે પહેલું સ્થાન લે છે. ન્યારે રાજપ્રતાના, સિંધ, સરહદ પ્રાંત અને પંજાબમાં બહુ થોડાં રસ્તાઓ બંધાયા છે. હમણાં રસ્તાઓ બાંધવા માટે સૈનિક સગવડો અને સૈન્યો તરત પહોંચાડવાની ગોઠવણો ઉપર વધુ ધ્યાન અપાયું છે.

રસ્તાઓના વિકાસ

હિંદમાં મોટરોની બારે આમદાની થાય છે, રસ્તાઓના વિકાસને માટે હિંદી સરકાર પૂરતું ખર્ચ કરતી નથી. રસ્તા હિંદી સરકારની નેખમદારી ઉપર નબે છે. પેટ્રોલ ઉપર હિંદી સરકાર કર વસુલ કરી રસ્તા બાંધવા માટે પ્રાંતિય સરકારોને વહેંચી આપે છે; પરંતુ એમાં હજી પૂરી જવાબદારી કાંઈ બેઠાવતું નથી. ૧૯૨૮-૨૯ કરતાં રસ્તાઓ ઉપર એક કરોડ રૂપિયા ૧૯૩૮-૩૯ માં ઓછા ખર્ચાયા હતા. ૧૯૩૮-૩૯ માં મોટરોમાંથી હિંદી સરકારને રૂપિયા ૯૫ કરોડ મળ્યા હતા, છતાં રસ્તાઓ ઉપર ૭ કરોડ ખર્ચવામાં આવ્યા હતા.

દશ વરસોમાં મોટરોમાંથી હિંદી સરકારની પેશકા બેવડાઈ હતી. ૧૯૪૦-૪૧ માં આ પેશકા વધીને ૧૧૫ કરોડ રૂપિયા જેટલી થઈ હતી. હિંદમાં ઓછામાં ઓછા ચાર લાખ માઇલોના પાકા રસ્તાઓની જરૂર છે. એના ઉપર ૪૫૦ કરોડનો ખર્ચો લાગવાનો અંદાજ છે. ૨૦ વર્ષોમાં આ પાકા રસ્તાઓની ચોખ્ખા સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર થઈ જાય તેમ છે. આ રસ્તાઓ ઉપર પાણીના મોટા ગરનાળા વારંવાર મૂકીને પાણીને છૂટથી વહી જવા દેવું પડશે, નહિ તો પાણીના ભરાવાથી બગાળની પેઠે મેલેરી-આનો વિશાળ ઉપદ્રવ દર ચોમાસે ફાટી નીકળે.

યુદ્ધ સમયે જાણ્યા છે

હમણાં હિંદમાં દિલ્હી ખાતે ટ્રાન્સપોર્ટ એડ-વાઈસરી કાઉન્સિલ તા. ૧૨ ઝન્યુઆરી ૧૯૪૫ ના મળી હતી, તેમાં વાઈસરોય વેવેલે બાપ્તિસ્ટ કરનાં જણાવ્યું કે “ પ્રજાના વ્યવહારનાં સાધનો સરળ બનાવવાથી સામાજિક અને ધર્મિક વિકાસો અનુસરે છે. હિંદમાં રસ્તાઓના વિકાસને ઋતુ તથા ભૌગોલિક સ્થિતિ અનુકૂળ છે. યુદ્ધ પછી હમણે-મોટર ગાડીઓ અને ડ્રાઇવરો મળી શકશે, તેમને માટે રસ્તાઓની આવશ્યકતા થશે. રસ્તાઓ જાહેર જનતાને સસ્તા કારવેરાથી મળવા જોઈએ. રેલ્વેના હક્કો પણ રસ્તાઓએ સાચવવાની જરૂર છે. યુદ્ધને લીધે રસ્તાઓ બાંધવામાં કેટલીક ખાસ પ્રગતિ થઈ છે. રસ્તાઓ બનાવ્યા પછી એમને ફવી રીતે સમારવા અને સારી હાલતમાં રાખવા, તે પ્રશ્ન પણ વિચારવો જોઈએ.” રસ્તાઓ એ પ્રાંતિય વિષય છે; પરંતુ રસ્તાઓ બનાવવાની નીતિનો અંકુશ તો મધ્ય સરકારે ચોક્કસ માર્ગોથી નક્કી કરવો જોઈએ. રસ્તાઓની સલામતી માટે રખતરનાં પેશાવાળાં ગાડાં-ઓની જરૂર પડશે. રખતર ટાપરના ઉદ્યોગ માટે હિંદમાં બારે ક્ષેત્ર રહેશે.

રસ્તાઓ ખૂબ અગત્યના છે

કાંઈ પણ પ્રગતિશીલ દેશ માટે વાહનવ્યવહાર અને પરસ્પર સંબંધ જાળવવા રસ્તાઓ બાંધવાની જરૂર છે. હિંદમાં રસ્તાઓ વિશેષ પ્રમાણમાં બંધાય એટલે ક્રિટિશ (આયાત-નિકાસ) વેપારને સરસ ટેકા મળે, એટલે હિંદી સરકાર રાજ્યદારી રીતે પણ રસ્તાઓના વિકાસ માટેના યત્નોને સંપૂર્ણ સહકાર આપશે. યુદ્ધપ્રસંગે હિંદમાં કેટલાક રસ્તાઓ સૈન્યોની

સગવડો માટે બાંધ્યા છે. આસામમાં મોટા યુદ્ધો ચાલવાથી ત્યાં તો પવનમાર્ગો ઉપર પણ વિશાળ પાકા રસ્તાઓ બંધાયા છે. જમીનમાર્ગો ઘસઘસાને જોડતો મોટો રાજમાર્ગ પણ બંધ કરવાનો અને જંગલોમાંથી પસાર થઈ બંધાઈ ગયો છે. ચીનને યુદ્ધસામગ્રી પહોંચાડનાર હિંદી-ચીન માર્ગ પણ તરત ખુલ્લી જશે. આથી હિંદ અને ચીન વચ્ચેનો વેપારવ્યવહાર વધારે વિસ્તૃત બનવા સંભવ છે. આપણે રસ્તાઓના વિકાસ માટે એન્જિનિયરો તૈયાર કરવા માટે નવી કોલેજો ખોલવી પડશે. ઈ. સ. ૧૯૨૯ માં રસ્તાઓ બનાવવા માટે મધ્ય સરકારે પેટ્રોલ ડ્યુટી નાખી ફંડ ઉછાં ઠર્યું છે. એનો ભવિષ્યમાં મોટો વિકાસ થઈ સારી પેઢાશ આપશે. આ સિવાય રસ્તાઓને સમારવાનું કામ મોટરો, લોરીઓ અને ગાડાઓ ઉપર કરો નાખી શકાશે. યુદ્ધ પહેલાં રસ્તાઓ બનાવવાનું કામ શરૂ થશે, પણ ખરો વેગ યુદ્ધ પછી મળશે.

મોટર વ્યવહાર

હિંદમાં મોટરો બનતી નથી. મોટરોનાં ભુદાં ભુદાં અંગો પરદેશીથી આયાત કરાવી તેને મુંઝઈ અને ખીખાં સ્થળોનાં કારખાનાંઓમાં ભેગાં કરી મોટરો હિંદમાં બેઠે છે, પણ આ અંગો હિંદમાં બનાવવાનાં કારખાનાં ઉભાં થયાં નથી. હિંદમાં મોટરોનો વ્યવહાર ખૂબ વધી ગયો છે. ખાનગી મોટરો, માલ ઉપાડવાની લોરીઓ અને મુસાફરોને માટે મોટર બસો એમ લાખોની સંખ્યામાં મોટરો હિંદના વાસીઓના ઉપયોગમાં આવે છે. એ મોટરોનો ઉપયોગ હિંદના નસીબે મોટેલો છે. યુદ્ધ પછી એનો અહોળો ઉપયોગ થવાનો છે. તેમાં પણ રૉન્ડોનું આ વિશ્વયુદ્ધમાં જે મોટું યત્રીકરણ થયું છે, તે માટે દર વરસે લાખોની સંખ્યામાં મોટરો, મોટરબસો, લોરીઓ, રજીસ્ટ્રારીઓ અને યંત્રોથી ચાલતાં વાહનોની જરૂર પડશે. યુદ્ધ પહેલાં નીચે મુજબ દેશો યાંત્રિક વાહનો બનાવતાં હતાં.

દેશ	મોટરોની સંખ્યા	વરસ
યુ. સ્ટેટ્સ ઓફ		
અમેરિકા	૩૫,૭૭,૦૫૮	૧૯૩૯
ગ્રેટબ્રિટન	૪,૭૭,૫૬૧	૧૯૩૬
જર્મન	૩,૨૮,૦૦૦	૧૯૩૮
ફ્રેન્સ	૧,૫૫,૩૨૬	૧૯૩૮
કાન્સ	૨,૨૦,૩૪૩	૧૯૩૮
રશિયા	૨,૧૫,૦૦૦	૧૯૩૮
હિંદ	૦	

આ યુદ્ધમાં તો સૌ દેશોમાં એ મોટર બનવાનો ઉદ્યોગ ત્રણથી ચારગણો વિકાસ પામ્યો. ઓસ્ટ્રેલીયામાં પણ એ ઉદ્યોગે યુદ્ધના સમયમાં જન્મીત મૂળો નાંખ્યાં છે. હિંદમાં મેર ખીરલાઓએ એક મોટી મોટરની ૧૫ કરોડ : આની મૂંડીની કંપની ઉભી કરી છે. ખીજી પણ કંપનીઓની મુડી ભરાઈ ગઈ છે. યુદ્ધ પછી કંપનીઓ અમેરિકન કંપનીઓના સહકારથી મો બનાવવાનાં યંત્રો વસાવવા માગે છે. યુદ્ધ પછી ઉદ્યોગનો વિકાસ થશે.

વિમાનો

જો કોઈ મહાન ઉદ્યોગ જગતની આરીઓ ડોકીઓ કાઢીને જોતો હોય તો તે વિમાનો બનાવવાનો ઉદ્યોગ છે. આ ઉદ્યોગ યુદ્ધના સમયમાં વિકાસ પામ્યો છે. શિકારી વિમાનો, બોમ્બ વિમાનો, સાગર કૂફલાનાં વિમાનો, માલ અને યંત્રો ઉપાડી જનારાં વિમાનો, અસંખ્ય સંખ્યામાં થયાં છે. અમેરિકા દર વરસે એક લાખ ઉપર વિમાનો તૈયાર કરે છે. બ્રિટને પણ આ પાંચ સોમાં એકાદ લાખ વિમાનો તૈયાર કર્યાં છે. જર્મન જાપાન એ સર્વે દર વરસે ચાલીસ ચાલીસ હ વિમાનો યુદ્ધકામ માટે તૈયાર કરે છે. હિંદમાં સુધી આ ઉદ્યોગનો પ્રવેશ નથી. એકાદ નાના ખાનામાં વિમાનો ભેગાં કરાય છે, પણ એનાં ભાગે પરદેશીથી આયાત કરાય છે. હિંદ ભૌગોળી રીતે જગતમાં મધ્ય સ્થળે આવ્યું છે, એટલે શું એશિયા અને ઓસ્ટ્રેલીયા સાથે વિમાની સમાર માટે હિંદનાં વિમાની ગ્રહોનો સહકાર ધણે આવશ્યક છે. હમણાં વિશ્વયુદ્ધના સમયમાં હિંદના યુદ્ધના વિમાની વ્યવહારને પહોંચી હિંદનાં ભુદાં ભુદાં સ્થળોએ ૩૫૦ મોટાં વિમાનો ગંધાયા છે. હજારો વિમાનો હિંદમાં યુદ્ધકારણે ઉડે છે. હિંદમાં વિમાનીઓને પણ તાબાપાનું યુદ્ધના કારણે શરૂ કરાવ્યું છે.

વિમાન એ ભવિષ્યનું મુખ્ય વાહન

વિમાનોની હવે સાધારણ ગતિ દર કલાકે માઇલની છે. વધારેમાં વધારે ચતિ દર પાંચસો માઇલ કલાકે તે ઉપરની છે. જર્મન : તો કલાકના ૩,૦૦૦ માઇલની ગતિ વડે છે,

એ હજી પ્રવાસયોગ્ય બન્યાં નથી. વિમાની વગરનાં વિમાનો વી. કે. ની શોધ પણ મુસાફરીને અનુકૂળ બનાવવી રહી; છતાં ભવિષ્યમાં વિમાનો એ પ્રવાસ અને માલ લઈ જવાનું અગત્યનું-કદાચ સૌથી અગત્યનું સાધન બનશે. અમેરિકા ખાતે વિમાનવ્યવહારની ભવિષ્યની નીતિ નક્કી કરવા ૨૬ રાજ્યોની પરિષદ મળી હતી. મતભેદને લીધે એમાં એકમત થવાનું નથી, પણ બીજી પ્રવૃત્તિ કરી એકમત ઉપર જરૂર આવી જવાનો પાકો સંભવ છે. હિન્દમાં હમણાં કેટલીક પ્રવાસી વિમાની લાઇનો કામ કરી રહી છે. તેમાં માત્ર તાતા કંપની એક જ હિન્દી લાઇન છે. એના પણ વિમાનો પરદેશીથી ખરીદ કરી અત્રે વપરાય છે. રાજ્યાશ્રય વગર વિમાનોનો ઉદ્યોગ હિન્દમાં વિકાસ પામશે નહિ. ખરો રાજ્યાશ્રય તો સ્વરાજ્ય સરકાર જ આપી શકે તેમ છે. વિદ્યાયતમાં અંશજ સરકારે છ સ્ટીમર કંપનીઓને વિમાનો રાખી પ્રવાસી તથા માલ ઉપાડી લઈ જવાને ખાસ મૂડી શેકવા રજા આપી છે. હિન્દમાં પરદેશી વિમાનો વિરૂદ્ધ સ્વદેશી વિમાનો એ આપણી પરદેશી સરકાર માટે એક કસોટી ઉભી છે.

સ્તીમરો

હિન્દમાં સ્ટીમરો બાંધવાનું એક જ કારખાનું યુદ્ધના કાર્ય માટે યુદ્ધના સત્તાવાળાઓને સોંપવામાં આવ્યું છે. હિન્દી સરકારે આ હિન્દી ઉદ્યોગ હિન્દમાં ન સ્થપાય તે માટે ખૂબ ઉદાસીન વૃત્તિને કેળવી છે. એસ્ટ્રેલીઆ, કેનેડા અને બીજાં સંસ્થાનોમાં સ્ટીમરો બનાવવાના નવા ઉદ્યોગો યુદ્ધના સમયમાં રાજ્યાશ્રયથી જન્મી ગયા છે. હિન્દ માત્ર એનાથી દૂર ને દૂર રહ્યું છે. મનવારો બાંધવાનું તો હિન્દમાં હિન્દી સરકારે લાખલ જ કર્યું નથી; પરંતુ સ્ટીમરો બાંધવાના ઉદ્યોગ ઉપર પણ કંડ પાણી રેડ્યું છે. અમેરિકામાં સ્ટીમરો બાંધવાનો ઉદ્યોગ બારે વિકાસ પામી દરરોજની પાંચ સ્ટીમરો બાંધવાના મહાભારત પ્રમાણને પહોંચ્યું છે; પણ હિન્દમાં એને હજી ડગમગ પગલાં પાડતું જ રાખવામાં આવ્યું છે. યુદ્ધ પછી પણ આ ઉદ્યોગના વિકાસ માટે રાજ્યાશ્રય નોંધશે. પરદેશી સરકાર એ દિશામાં ભૂતકાળમાં ઉદાસીન રહી છે. યુદ્ધ પછી હિન્દીઓના આ કોડને કેવું ઉત્તેજન મળે છે તે સમય દેખાડશે.

બેન્કો

હિન્દમાં હમણાં મૂડીની ખૂબ છટ છે. વેપાર ધંધા યુદ્ધને કારણે ધણા સંક્રાંતિયા છે. ૧૭૫ કરોડની ચલણી નોટો સામાન્ય રીતે લોકોમાં ફરતી હતી. હમણાં કુગાવાને લીધે ૧,૦૫૦ કરોડ ઉપર નોટોનું ચલણ પહોંચ્યું છે. આથી નાણાંની છટ મોટા પ્રમાણમાં થઈ પડી છે. આથી પાંચ પાંચ કરોડની ચાપલુથી તે ૨૫ લાખની ચાપલુવાળી અનેક નવી નવી બેન્કો નીકળી પડી છે. અત્યારે તો ધંધા વગરના સમયમાં આ બેન્કોને માટે પૂરતું કામ નથી; પરંતુ ભવિષ્યમાં જેમ ધંધા વધશે તેમ આ બેન્કોનું કતબ્ય વિસ્તરશે; પરંતુ આ બેન્કો જે જર્મન બેન્કોની પેઠે ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે મૂડી શેકવા માટે સંભાળથી કામ લેશે તો જ હિન્દમાં એમનું કાર્યક્ષેત્ર વિકસશે. હિન્દમાં બેન્કોની ઉપયોગિતા ઉદ્યોગવિકાસની દૃષ્ટિએ ધણી છે.

વીમા કંપનીઓ

બેન્કોની પેઠે આ યુદ્ધના સમયમાં વીમા કંપનીઓ સ્થાપવાનો રાફડો ફાટ્યો છે. એ પણ શુભ ચિહ્ન છે. હિન્દના મધ્યમવર્ગને પોતાની સાધારણ આજીવિકામાંથી બચાવીને નાણાં શેકવાનું સરસ ક્ષેત્ર આ વીમા કંપનીઓ છે. એમની પોલિસીઓ જે રહેશેની અંદર મોટા પગારદારો, નાના દુકાનવાળાઓ, સરકારી અમલદારો, જમીનદારો અને ધંધાદારીઓમાં પ્રસરે તો હિન્દનું ધન સોના-ચાંદીને બદલે કાંપક પેદા કરતું થઈ જાય. વિમાનો પ્રચાર આપણા દેશમાં ઓછામાં ઓછો છે. અમેરિકા કે યુરોપના મુકાબલે આપણે જિંદગીના વીમાની પોલિસીઓના પ્રચારમાં ધણો પગલો છીએ. આપણી વીમા કંપનીઓને સરકારી કાગળીઆમાં પોતાની મૂડીને મોટો ભાગ શેકવાની પરવાનગી છે તેવી જ રીતે ઉદ્યોગોમાં વીમા કંપનીઓને નાણું રોજી શેકવાની સગવડ પણ મળવી જોઈએ. આપણા દેશના વિકાસમાં આ વીમાની કંપનીઓએ પણ યોગ્ય ફાળો આપવો જોઈએ.

નહેરો

હિન્દમાં નદી નાળાંઓની પરમાત્માએ ખૂબ પ્રસાદી આપી છે. હિમાલય પર્વત પોતાના ૧,૫૦૦ માઇલ લાંબા અને ૨૦૦ માઇલો પહોળા વિસ્તારમાંથી બ્રહ્મપુત્રા, સિંધુ, ગંગા, યમુના અને પંજાબની પાંચ નદીઓ જેવી મોટી નદીઓ અને સંકેતો

નાની નદીઓ અને ઝરા ઝરણાંઓ હિન્દમાં મૂકે છે. આ નદીઓ દ્વારા માલ અને પ્રવાસીઓની ખોરો તથા લોન્ડો હિન્દના આન્તર ભાગમાં ચાલે છે. હિન્દમાં આમાંથી જળવિદ્યુતની શક્તિ પણ મોટા પ્રમાણમાં મળી શકે તેમ છે. એ સિવાય આ નદીઓમાંથી નહેરો કાઢી લાખો-કરોડો એકરો જમીનને પાણીનું પીત આપી શકાય છે. નીચે મુજબ નહેરોનો ધોરો વિકાસ હિન્દમાં થયો હતો.

વરસ	લાખ એકર	વરસ	લાખ એકર
૧૮૮૦	૨૬૦	૧૯૨૬-૩૦	૫૧૧
૧૯૦૩	૪૪૦	૧૯૩૬-૩૭	૫૧૬
૧૯૧૩-૧૪	૪૬૮	૧૯૩૮-૩૯	૫૪૯

ચાલતાં વરસોમાં નહેરોનો વધારો થોડો છે. કુલ ૨૨ કરોડ એકરો ખેતીમાંથી પાા કરોડ નહેરો મારફતે ચાય છે. ખીજાં પણ પાણી પાવાનાં સાધનો નીચે મુજબ છે.

(૧૯૩૯-૪૦ ના વરસમાં)

પીતનું સાધન એ. હમર	પીતનું સાધન એ. હ.
સરકારી નહેરો ૨૩,૬૬૩	ખીજા સાધનો ૪,૯૪૩
તળાવો ૬,૧૦૦	કુવાઓ ૧૨,૬૮૦
ખાનગી નહેરો ૩૩૮૭	

હિન્દમાં કૂલ પેદાશ આપનારી નહેરોની લંબાઈ ૫૮,૨૮૧ માઇલોની અને પેદાશ ન આપનાર નહેરોની લંબાઈ ૬૫,૬૫૪ માઇલોની છે. આખા જમતમાં હિન્દમાં નહેરો સૌથી વધારે પ્રમાણમાં છે. હિન્દમાં કુલ ૨૬ લાખ કૂવાઓ છે. નહેરો ઉપર હિન્દી સરકારે દોઢ અબજ રૂપીઆ ખર્ચ્યા છે અને એમાંથી દર વરસે ૧ અબજ રૂપિયામાંથી વધારે કિંમતનો પાક તૈયાર થાય છે. સિંધ, પંજાબ એ બન્ને પ્રાંતોમાં નહેરોનાં લશણ બાંધકામો અખબેના ખર્ચે કરાવેલ છે. આમાં હિન્દી સરકારને ૪ થી ૫ ટકા વ્યાજ પરવડે છે નહેરો હિન્દી સરકારને સારી પેદાશ આપે છે.

નહેરોનો વિકાસ

હિન્દમાં નહેરોને માટે હજી ઘણું મોટું ક્ષેત્ર છે. હિન્દીઓની સંખ્યા ૪૦ કરોડની છે. એમને માટે ઓછામાં ઓછા ચાળીશથી પચાશ લાખ ટન વધુ અનાજ પેદા કરવું પડશે, તેમાં નહેરો ખૂબ સહકાર

આપી શકશે. ‘અનાજ વધારે ઉગાડો’ એ અળબળ સંપૂર્ણ સફળ થઈ નથી; પરંતુ નહેરો વધારે પ્રમાણમાં ખોદવાથી આ અળવાળ ખૂબ સરળ અને સફળ બનશે. મધ્યપ્રાંત, વડોદરા, કૃષ્ણ, મુન્દરિ પ્રલાકાની ૯૫ ટકા જમીનને નહેરોનું રક્ષણ મળ્યું નથી. સિંધમાં પણ લોહડા ખેરેજની પેઠે એ નાના બંધો બંધાવી શકાય તેમ છે. જમીન ખારી થઈ જાય છે. ક્યાં ક્યાં નદી નાળાં જમીનને ખાઈ જાય છે. નહેરો બાંધવાથી આ મુશ્કેલી ટળી જશે. હિન્દમાં હજી દશથી પંદર ટકા જમીન નહેરોના પાણીથી સારી ફળદ્રુપ બનાવી શકાય તેમ છે. નહેરો એ પ્રાંતિય વિષય છે. પણ એને મધ્યસ્થ સરકારે આગળ વધવા માટે ધન અને શક્તિ આપવા પડશે. હિન્દમાં નહેરોના વિકાસથી કરોડો ટન વધારે પાક સહેજે થઈ શકશે. સ્વરાજ સરકારને પણ આ અગત્યના કાર્ય ઉપર સંપૂર્ણ લક્ષ્ય આપવાનું રહેશે. હિન્દી સરકારના નહેર ખાતાના સલાહકાર સર વિલિયમ રામપે બુદ્ધ સમયે પણ લઈ શકાય એવી કેટલીક યોજનાઓ હિન્દી સરકારના વિચાર માટે મૂકી છે. ઊંડા પાતાળભેદી કૂવાઓ પણ ધણે સ્થળે નફા સાથે ખોદી શકાય તેમ છે. નદી નાળાંનું મફત વહી જવું પાણી ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેમ છે.

હિન્દમાં ખેતીની પેદાશ

ચાર વરસની ખેતીની પેદાશના આંકડાઓ નીચે મુજબ છે. ૧,૦૦૦ ના આંકડામાં.

	જન્યુદ	
વરસ	એકરો	માંસદી
૧૯૩૯-૪૦	૩,૧૬૧	૮,૭૫૦
૧૯૪૦-૪૧	૫,૬૬૯	૧૩,૧૮૬
૧૯૪૧-૪૨	૨,૧૬૦	૫,૪૭૪
૧૯૪૨-૪૩	૩,૨૯૭	૬,૦૧૫
	ચોખા	ટનમાં
૧૯૩૯-૪૦	૭૪,૨૨૫	૨૫,૮૦૦
૧૯૪૦-૪૧	૭૩,૦૫૬	૨૨,૧૫૦
૧૯૪૧-૪૨	૭૩,૫૭૬	૨૫,૩૫૧
૧૯૪૨-૪૩	૭૪,૮૧૬	૨૪,૫૩૩

કંપાસ		ગાંસડી	અનાજ (ટનમાં)	
૧૯૩૬-૪૦	૨૧,૫૨૦	૪,૯૦૯	૧૯૩૬-૪૦	૧૯૪૨-૪૩
૧૯૪૦-૪૧	૨૩,૨૮૬	૫,૯૦૩	જુલાઈ	૨૧,૬૭૬
૧૯૪૧-૪૨	૨૪,૧૫૧	૬,૧૨૭	ઓગસ્ટ	૧૬,૦૫૫
૧૯૪૨-૪૩	૧૮,૮૧૨	૪,૫૫૪	સપ્ટેમ્બર	૬,૩૧૮
અળશી		ટનમાં	ઓક્ટોબર	
૧૯૩૬-૪૦	૩,૭૫૫	૪૬૬	૧૧,૬૮૦	૧૩,૩૦૦
૧૯૪૦-૪૧	૩,૬૧૯	૪૩૪	૬,૬૫૫	
૧૯૪૧-૪૨	૩,૩૪૮	૩૬૧	યુદ્ધ અને અનાજનાં ગી	
૧૯૪૨-૪૩	૩,૪૦૮	૪૧૧	૧૯૪૩-૪૪માં પાક સાધારણ રીતે ઠીક હતા.	
એરંડીઆ		ટનમાં	બંગાળનો એપ્રિલનો પાક સારો નીકળ્યો છે, પણ	
૧૯૩૬-૪૦	૧,૦૦૫	૯૭	માસ વહેંચવા અને બંગાળની અંદરનાં ગામોમાં	
૧૯૪૦-૪૧	૧,૦૨૧	૧૦૫	પહોંચાડવાની સગવડો બરાબર થઈ જઈ નથી.	
૧૯૪૧-૪૨	૬૫૮	૯૧	એટલે બંગાળની પ્રજાને કેટલોક ભાગ હજી તક-	
૧૯૪૨-૪૩	૧,૩૫૨	૧૪૭	લીધે છે. ત્રાવણકોર અને કોચીનની પ્રજા પણ	
ભોંંચસીંગ		ટનમાં	દુકાળના પંજામાં સપડાઈ છે. ૧૯૪૪-૪૫ નો પાક	
૧૯૩૬-૪૦	૮,૪૧૦	૩,૧૬૫	આડેક ટકા વધ્યો છે. પરદેશથી દસ બાર લાખ	
૧૯૪૦-૪૧	૮,૭૭૦	૩,૭૦૨	ટન ઘઉંની આમદાની કરાઈ છે, પણ લગાઈના	
૧૯૪૧-૪૨	૭,૦૭૦	૨,૫૮૬	આ આવતાં બે ત્રણ વર્ષો માટે મામલો અતિશય	
૧૯૪૨-૪૩	૪,૪૩૧	૨,૭૧૪	ગુચવાયલો રહેશે. યુદ્ધ પછી પણ અનાજની	
શેરડી		ટનમાં	લાવબંધી અને માપબંધી ત્રણેક વરસો સુધી	
૧૯૩૬-૪૦	૩,૬૪૦	૪,૬૬૨	આવવા વધી છે, કારણ કે મહાયુદ્ધને લીધે	
૧૯૪૦-૪૧	૪,૫૯૮	૫,૭૯૪	જગતમાં અગત્યથી ત્રણેક વરસો બગડી	
૧૯૪૧-૪૨	૩,૫૧૫	૪,૩૭૧	જશે, એમ અનુભવીઓનું કહેવું છે. હિંદી-	
૧૯૪૨-૪૩	૩,૫૯૦	૫,૬૯૨	ઓને આ યુદ્ધ સમય પછીનાં ત્રણ વરસો સંક્રાન્તિ-	
તલ		ટનમાં	કાળ જેવા છે. એટલે નાના રોગી બાળકને	
૧૯૩૬-૪૦	૪,૦૩૧	૪૧૫	બહુજ સંભાળથી ઉછેરવાની માયાપની ફરજની	
૧૯૪૦-૪૧	૪,૦૯૦	૪૩૩	પેટે હિંદી સરકારે આ કડીન સમય સંભાળથી	
૧૯૪૧-૪૨	૪,૧૪૫	૪૧૪	પસાર કરવો પડશે. હિંદી ખેતીનો સર્વ આધાર	
૧૯૪૨-૪૩	૪,૩૨૮	૪૬૩	સારા અનુકૂળ સમયના વરસાદ ઉપર છે. હિંદી	
સરસી અને રાઇ		ટનમાં	ખેતીનું સાફ વરસ એ વરસાદનો સરો છે. બહુ જ	
૧૯૩૬-૪૦	૬,૧૧૩	૧,૧૧૬	સંભાળથી કામ લેવાનું છે. ત્રણ ચાર વરસો હિંદી	
૧૯૪૦-૪૧	૬,૨૧૮	૧,૧૦૩	પ્રજાને માટે ભયાનક છે.	
૧૯૪૧-૪૨	૫,૨૦૪	૧,૦૮૯	હિંદી સરકારનું અર્થ	
૧૯૪૨-૪૩	૫,૭૮૪	૧,૦૪૩	હિંદી સરકારનો દોરીસંચાર વિશ્વાયતની	
ઘઉં		ટનમાં	રાજ્યનીનિ પ્રમાણે થાય છે. હિંદી સરકારમાં મુખ્ય	
૧૯૩૬-૪૦	૩૪,૦૦૯	૧૦,૭૬૭	ચાવીરૂપ રથાનો અંગ્રેજોના હાથમાં છે. આ	
૧૯૪૦-૪૧	૩૪,૮૪૯	૧૦,૦૨૭	સિવાય સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ્સ ફોર ઇન્ડિયા	
૧૯૪૧-૪૨	૩૪,૦૩૯	૧૦,૦૩૭	વિશ્વાયતની દોરવણી પ્રમાણે દોરીસંચાર કરાવે છે.	
૧૯૪૨-૪૩	૩૪,૨૬૨	૧૦,૯૭૧	યુદ્ધ પહેલાં કુલ ૨૬,૭૬,૨૦૬ રૂપિયા હિંદીના કુલ	

બજેટ ઉપર ખર્ચાતા હતા. તેમાં સારા ભાગ યુરોપિયનોના પગાર, પેન્શન અને બચ્ચાં પાછળ વપરાય છે. હિંદી પ્રજાના કલ્યાણના ખાતાઓમાં બહુ જ થોડાં નાણાં વાપરવાનું બને છે. યુદ્ધ પહેલાં મધ્યસ્થ સરકારનું બજેટ રૂપિયા ૧૨૫ કરોડનું હતું, જ્યારે અગાઉના પ્રાંતોનાં કુલ બજેટો મળીને એમનો સરવાળો રૂપિયા ૧૦૪ કરોડ રૂપિયાનો થતો હતો. જીલ્લાઓ અને મ્યુનિસિપાલિટીનાં બજેટો મળીને દર વરસે યુદ્ધ પહેલાં રૂ. ૬૦ કરોડ દર વરસે ખર્ચાતી હતી. આમાંથી ૫૫ કરોડ રૂપિયા દર વરસે સૈનિક ખર્ચો થતો હતો. પેન્શનો અને ઉચ્ચ પગારની નોકરીઓ દર વરસે મોટા પ્રમાણમાં નાણાં લેતી હતી. હિંદી પ્રજાના કલ્યાણ માટે બહુ થોડાં નાણાં ખર્ચાતાં હતાં. શિક્ષણ માટે સર્વપ્રાંતિય, મધ્યમ અને પ્રજાનાં ખાતાં મળીને રૂપિયા ત્રેવીસ કરોડ માંડ ખર્ચાતા હતા. પ્રજાનો માત્ર ૧૧ ટકા ભાગ અક્ષરજ્ઞાન ધરાવે છે.

સરકારી ખર્ચનાં પ્રવાહો

દોહસો વરસો થયા હિંદી સરકારનું દોરીસંચાલનનું કામ ખિટને હાથમાં લીધું છે. આ ગરીબ દેશમાંથી બનતા પ્રમાણમાં કાચા પદાર્થો પોતાનાં કારખાનાંઓ માટે મેળવીને આ ગરીબ પ્રજાને પોતાનાં કારખાનાંમાંથી બનેલા પાકા પદાર્થો સારા નફા રાખીને વેચવાનો નફાકારક પ્રયોગ ચાલુ છે. બીજો લાભ મેળવવાનો પ્રયોગ મોટા પગાર અને પેન્શનવાળી નોકરીઓ અને ચારીરૂપ રચાનો પોતાના દેશવાસીઓના હાથોમાં રાખવાની છે. ત્રીજો નફો મેળવવાની રીત આ પછાત દેશમાં રેલ્વે, પંદરો વગેરે જાહેર આંધકામો આંધકા માટેનાં સાધનો વિદ્યાપત્યો મેળવી ત્યાંના કારખાનાંવાળાઓને ખટાવવાનો છે. ચોથો માર્ગ સ્ટીમશોના માટે માલ, પ્રવાસીઓ અને મેલ લઈ જવાનો લાભ મેળવવાનો છે. પાંચમો રસ્તો આ ગરીબ દેશમાં બેન્કો વીમા કંપનીઓ, ખાણો, કારખાનાં રચાવીને લાભ મેળવવાનો છે. આમ બ્રિટિશ પ્રજા હિંદી ગાયને દોહીને ખૂબ દૂધ છેલ્લા દોહસો વરસોથી પીતી આવી છે. હિંદમાં હિંદીઓને સૈનિકો પોલિસ-મેનોના નાના અધિકારો આપી હિંદી પ્રજાને એ સરકારે સુસેદ જાળવતી બનાવી છે. લાખો હિંદી ક્ષત્રિય પંથુ પોતાં છે.

કરો વધે છે

હિંદમાં પ્રજાની ગરીબાઈ નિરક્ષરતા અને અજ્ઞાન વધે છે. તેમ સરકારી કરો પણ વધતા જાય છે. ખર્ચની જોખમદારીના ખાતાંઓ પ્રાંતિય સરકારને સોંપાયાં છે. પેદાશનાં ખાતાં અને બ્રિટિશ ખાતાં જાળવવાનું કામ મધ્યસ્થ સરકારને સોંપાયું છે. બેસ્ટોન પરિપત્ર, લેન વિગતિ, નેમાયર આર્થિક વહેંચણી, પીલ કમિટીની ભલામણો અને એવી એવી અનેક આર્થિક ચોજનાઓની દૃષ્ટિ બ્રિટિશ હિંદો અને મધ્યસ્થ સરકારના તે પધ્ધતિના સંચાલનના ટેકામાં કરવામાં આવી હતી. હિંદની પ્રજાની આર્થિકશક્તિ વિકાસ પામતી નથી. એ પ્રજા ગરીબ થતી જાય છે. એની આર્થિકસ્થિતિ મજબૂત કરવાના પ્રયત્નો થતા નથી. કરવેરા, પોસ્ટ, રેલ્વે, રજિસ્ટ્રેશન, સ્ટામ્પ, તાર, ઇન્કમટેક્સ, સુપરટેક્સ, નફાનો વેરો એમ આડાં અને અવળાં વર્ષો જાય છે. ગાય દુધગાળી બનતી જાય છે. વાહરડાંઓને માટે દૂધ રાખ્યા સિવાય ગાયને પૂરતી દોહી લેવામાં આવે છે. કરવેરા શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ કે પ્રજાકિય હિંત જોઈ નંખાયો નથી.

હિંદી પ્રજા ઉપર કુદરતી આફતો

ઈ. સ. ૧૯૩૧ માં મોટી મંદી જગતમાં શરૂ થઈ. હિંદી પ્રજાના ૮૦ ટકા ભાગ ખેડૂતો અને શ્રમજીવીઓ ઉપર આ મંદીની અસર થઈ પડી હતી. ખેતીમાં પેદા થયેલી દરેક વસ્તુના ભાવો ગગડીને ડૂબી ગયા. હિંદી ખેડૂતોને અબજો રૂપિયાની ખોટ ગઈ હતી. ગરીબોની ગરીબાઈ વધી ગઈ હતી. ૧૯૩૮ ની શરૂઆતમાં મોટી મંદી આવી ગઈ. તે પછી ૧૯૩૯ માં પરાંપર દોહ વરસે મહાયુદ્ધ આવ્યું. સૈન્યોને માટે ખોરાકો, પોશાકો, સરંજામ અને બીજી જોઈતી વસ્તુઓ હિંદી પ્રજાએ આપી મિલ્કી પોતે ભૂખ્યા રહીને કાઢી આપી. હજી પણ આપે છે. બ્રિટનને ૧,૧૦૦ કરોડ રૂપિયા ધીરો. નાણાંનો ભયંકર પ્રગાવો થયો. અતિશય મોંઘવારી થઈ. કરવેરા પ્રજાને દબાવી નાખે તેટલા પ્રમાણમાં વધ્યા. સૈનિક ખર્ચ ૫૦ કરોડમાંથી વધીને ૨૫૦ કરોડ એટલે પાંચગણું થયું. હિંદનું કરજ દૂંકે અને બૂરકે વધતું જાય છે. દુકાનો પડ્યા, તેથી પણ ભયંકર શંગચાંચો કરોડો હિંદીઓને નિર્જન બંધીવ્યાં છે.

કાળાં પછી વધારે કાળાં પાનાની ભખંડર શે હિંદી પ્રજાને ઘેરવા માંડી છે. વેપારધંધા પડ્યા છે. બૂખમરો અને રોગચાળો હજી છે. મોંઘવારી આંતરડાં કારી ખાય છે. સરકારેશ વધવાની હજી પણ તૈયારીઓ થાય છે. ના પ્રજાજીવનમાં વિષમકાળ ઉપસ્થિત થયો છે.

દેશ પરદેશોમાં ભાવેનો વધારો

નીચેના ક્રમાંકો સૌ દેશોમાં મોંઘવારી કેટલી છે તે જણાવશે.

જાન્યુઆરી-જૂન ૧૯૩૯ ના ૧૦૦ ટકાના રેજ ઉપર.

૧૯૪૦ ૧૯૪૧ ૧૯૪૨ ૧૯૪૩ પ્રત્યક્ષના માસિકપત્ર ઉપરથી

જુ				
ફેબ્રુ	૧૧૨	૧૨૩	૧૩૬	૧૪૩ (માર્ચ)
માર્ચ	૧૧૫	૧૪૮	૨૦૪	—
એપ્રિલ	૧૧૩	૧૨૩	૧૩૧	૧૩૬ (મે)
મે	૧૦૩	૧૧૪	૧૨૮	૧૩૬ (એપ્રિલ)
જૂન	૧૨૦	૧૪૧	૧૩૨	૧૬૫ (માર્ચ)
જુલાઈ	૧૧૪	૧૩૩	૧૮૦	૧૬૭ (ફેબ્રુ.)
સપ્ટેમ્બર	૧૦૩	૧૦૯	૧૨૧	૧૩૦ (ફેબ્રુ.)
ઓક્ટોબર	૧૧૯	૧૪૦	૧૭૬	૧૯૯ (એપ્રિલ)
નવેમ્બર	૮૮	૧૦૭	૧૧૦	—
ડિસેમ્બર	—	—	—	—
ચુરીયા	૧૩૧	૧૪૩	૧૫૬	—
સ્થાન				
કાશ્મીર	૧૨૧	૧૪૧	૧૮૭	૨૫૭ (જાન્યુ.)
કર્ણાટક	૧૩૮	૧૭૮	૪૬૮	—
મધ્ય પ્રદેશ	૧૧૬	૧૪૬	૨૪૩	—
રાજસ્થાન	૧૧૭	૧૨૪	૧૩૪	૧૩૭ (ફેબ્રુ.)
સિંધ	૧૩૦	૧૭૬	૨૭૬	—
ગુજરાત	૧૦૩	૧૦૫	૧૦૭	૧૦૮ (એપ્રિલ)
ગોવા	૧૧૫	૧૪૫	૨૦૦	—
માલવા	૧૫૭	૧૬૫	૧૮૩	૧૯૪ (એપ્રિલ)
મરાઠ્ઠા	૧૨૫	૧૪૭	૧૬૨	૧૭૯ (જાન્યુ.)
બેંગલોર	૧૪૧	૧૭૪	૨૧૪	૨૩૨ (ફેબ્રુ.)
બેરાર	૧૧૮	૧૪૩	૧૭૫	૧૮૪ (માર્ચ)

નોર્થ	૧૩૬	૧૬૭	૧૭૭	૧૭૬ (એપ્રિલ)
પોર્ટુગલ	૧૩૧	૧૫૩	૧૭૭	૧૮૩ (જાન્યુ.)
યુ.કે. [ધિ.]	૧૪૦	૧૫૭	૧૬૪	૧૬૭ (મે)
સ્વીડન	૧૩૪	૧૫૮	૧૭૩	૧૮૦ (એપ્રિલ)
સ્વીટ્ઝરલેન્ડ	૧૩૫	૧૭૩	૧૮૮	૨૦૫ (એપ્રિલ)
એકાસ્ત્રી-				
વેનિસ	૧૩૦	૧૪૬	૧૬૨	—
તુર્કી	૧૨૦	૧૫૬	૨૩૮	—
આસ્ટ્રેલિયા	૧૩૦	૧૧૭	૧૩૧	૧૩૫ (ફેબ્રુ.)
ન્યુઝીલેન્ડ	૧૧૪	૧૨૬	૧૩૫	૧૪૦ (એપ્રિલ)

હિંદમાં એ મોંઘવારી ૧૯૪૪ માં માપખંધી તથા ભાવખંધી છતાં ઘણી વધી ગઈ છે. જે દેશોની સરકારોએ શરૂઆતમાં જ ચેતીને કડક પગલાં લઈને ભાવખંધી તથા માપખંધી દાખલ કરી અને કાળાંખજોને બેસાડી દેવા કડક પગલાં લીધાં તેમના દેશોમાં મોંઘવારી ઘટી નથી. જાપાન, જર્મની, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને બ્રિટન ઘણા દેશોમાં નોટોનો ફુગાવો અને મોંઘવારી બંને થયાં નથી. હિંદમાં એ બંને થયાં છે.

હિંદનાં ખનીજોની છેલ્લી પેઢાશો

મહાયુક્તના કારણે હિંદમાં ખનીજોની પેઢાશને ઘણો ટેકો મળ્યો છે. હિંદ એ ખનીજોથી ભરપૂર દેશ છે. ભૂતકાળમાં હિંદની જમીનની શાસ્ત્રીય ખીણવણી કે સરવે થયા નથી પણ યુક્તના સમયની જરૂરીઆતોએ એની અગત્યતા દેખાડી આપી છે. હિંદમાં યુદ્ધ પહેલાં દર વરસે ત્રીસ કરોડ રૂપિયાનાં ખનીજો હિંદની ખાણોમાંથી નીકળતાં હતાં. તેમાં કાલસા કિંમત રૂ. ૧૦ કરોડ, લોહું અને પોલાદ કિંમત રૂ. ૧૦ કરોડ, મેંગેનિઝ ધાતુ કિંમત રૂ. ૨૦ કરોડ, સોનું કિંમત રૂ. ૩૦ કરોડ, પેટ્રોલિયમ રૂ. ૧૦ કરોડ, અપરખ અને બાંધકામના પદાર્થો કિંમત રૂ. ૧ કરોડ દરેક, એમ ૩૦ કરોડની નામની કિંમતના પદાર્થો નીકળતા હતા. ખરી કિંમત વધારે હતી. યુક્તના સમયમાં સર્વે જાતનાં ખનીજો વધારે પ્રમાણમાં નીકળે છે. હમણાં એની કિંમત સાઠ કરોડ રૂપિયાથી વાર્ષિક એકાદ નહિ હોય. ખાણોમાં મજૂરી પણ મોંઘવારીના કારણે વધારવી પડી છે. છતાં ખાણવાળાઓને મોટો નફો થાય છે, તે સર્વે ઇન્કમટેક્સ, સુપરટેક્સ, વધારાના

નફાનો કર એ રીતે લગભગ ૭૦ ટકા ઉપર અને ૮૦ ટકા સુધી હિંદી સરકાર લઈ લે છે. હિંદી સરકાર આ નાણાં જપાન સામે લડવા તૈયાર હિંદી સૈન્ય ઉપર ખર્ચે છે. એમાં જાહેરખર્ચને કાંઈ વિશેષ લાભ જેવું નથી.

ખરી શક્તિ

હિંદી મનુષ્યશક્તિ એ હિંદનું ખરૂં ધન છે. હિંદના અગ્રણ્ય ગામડીયાઓને સૈન્યમાં તાલીમ અપાય છે. પચીસેક લાખ સૈનિકો અને એક કરોડ એમના તહેનાતદારો, કલાર્કો, શસ્ત્રસામગ્રી ઉત્પાદન કરનારાઓ, ખોરાક પકાવનારાઓ, તાર, ટેલીફોન, યાંત્રિકો, એન્જિનિયરો વગેરે શેકાયાં છે. આથી તરત માટે યુદ્ધ સમયે હિંદમાં ખેતી નથી. આ ગામડીયાઓ અગ્રણ્ય પણ ચતુર જરૂર છે. થોડા માસમાં જ મોટરો, લોરીઓ વગેરે ચલાવતાં અને યંત્રો વાપરતાં થીખી નવ્ય છે. સારા યોદ્ધાઓ હોવાનો અભિપ્રાય ઉચ્ચ શિક્ષિત અધિકારીઓ આપે છે. આમાંથી નવ સૈનિકોએ વિક્ટોરીયા ક્રોસનો સૌથી મોટો બહાદુરીનો ચાંદ મેળવ્યો છે. નાના ચાંદો તો અસંખ્ય મેળવ્યા છે. પૃથ્વીના ચારે ખૂણામાં હિંદી સૈન્યો લડ્યાં છે અને લડે છે. હિંદની મનુષ્યશક્તિ રસાયન છે. ખૂબ સહઉપયોગમાં આવી શકે.

હિંદની બીજી મહાન શક્તિનું સાધન

કોલસો એ અતિ અગત્યનો પદાર્થ છે. બિહાર અને બંગાળમાં અને મધ્યપ્રાંતમાં કોલસો મળે છે. યુદ્ધ પહેલાં ૨ થી ૨૧ કરોડ ટન કોલસો નીકળતો હતો. હમણાં ૩૧ કરોડ ટન કોલસો હિંદની ખાણો કાઢે છે. હિમાલય, પંજાબ, સરહદ પ્રાંત, રજપુતાનાની જમીનમાં કોલસો છે, પણ પાકી સર્વે માગે છે. યુદ્ધના સમયમાં જુહાજુહાં યુદ્ધક્ષેત્રો માટે મોટા પ્રમાણમાં હિંદી કોલસો વપરાય છે. આથી હિંદના ઉદ્યોગો કોલસાની અતિશય તંગી ભોગવે છે. હિંદી કોલસો બેઝી જાતનો નથી. એમાં ખાખનું પ્રમાણ ઘણું વધારે છે. સારા કોલસો થોડો મળે છે. હિંદની રેલ્વેઓ કોલસો મોટા પ્રમાણમાં લે છે. હિંદમાં કોલસાનું ક્ષેત્ર વધે તેમ છે. કોલસામાંથી રંગો, કામર, દવાઓ, કાક વગેરે સેંકડો જાતની ઝીંજે અને છે.

પેટ્રોલીઅમ

જગતમાં ૨૮ થી ૩૦ કરોડ ટન પેટ્રોલ નીકળે છે. તેમાં પ્રથમ નંબર યુ. સ્ટેટ્સ અને તે પછી રશિયા, જર્મની, બ્રિટનનું સામ્રાજ્ય વગેરે છે. હિંદમાં આસામ અને પંજાબમાં તેલોના કૂવાઓ છે. જગતની પેદાશનો ૦.૧ હિંદમાં વાર્ષિક ૧ કરોડ રૂપિયાનું તેલ નીકળે છે. હિંદની જમીનમાં વધારે તેલ મળ્યું નથી. હિંદના ઉપયોગ પૂરતું ૫૫૫ તેલ મળતું જ નથી. ઉપયોગના ૧૦૦ ટકામાંથી પંદર ટકા તેલ હિંદમાં મળી આવે છે. બાકી ૮૫ ટકા બ્રહ્મદેશથી અને હમણાં ઇરાનથી આયાત કરાય છે. પંજાબ અક્રયાબમાં હમણાં તરતમાં થોડા તેલના કૂવાઓ મળ્યા છે.

લોહું અને પોલાદ

જગતમાં હિંદની લોહાની ખાણોમાંથી સરસ અને ખૂટે નહિ એવી ઉત્તમ લોહાની ધાતુ મળે છે. હિંદમાં બેઝી અને હલકી જાતની લોહાની ધાતુઓ અગ્રણ્ય ટન ભરેલી છે. હજી માત્ર ૮-૧૦ ટકા લોહું નીકળે છે. હર ટકાને સ્પર્શ પશુ થયો નથી. હિંદમાં લોહું ૨૦ લાખ ટન તૈયાર થઈ યુદ્ધના કામમાં વપરાય છે. પોલાદ યુદ્ધ પહેલાં ૧૨૧ લાખ ટન તૈયાર થતું હતું. હમણાં ૧૫ થી ૧૭ લાખ ટન પોલાદ પણ ઘણુંખરું યુદ્ધના કામમાં વપરાઈ નવ્ય છે. જમશેદપુરનું તાતાનું લોહાનું કારખાનું જગતમાં એક મોટું કારખાનું છે. બંગાળમાં ઇન્ડિયન આયર્ન સ્ટીલ કંપનીનું કારખાનું પણ મોટું છે. હવે કાટ ન લાગે તેવું પોલાદ હિંદમાં બને છે. એમાંથી જાતજાતનાં સૈનિકશસ્ત્રો બનાવાય છે. મહાયુદ્ધ પછી આ લોહા-પોલાદનાં કારખાનાંઓ દશ વરસમાં બેવડી વૃદ્ધિ કરી એમાંથી હિંદને જોઈતી દરેક લોહાની વસ્તુ બનાવવાના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન અપાશે. હવે લોહાનાં યંત્રો પણ આ જ કારખાનાંઓમાં બને એવી ગોઠવણ રાખવાની છે.

મેન્ગેનિઝ

જેઠલા ૪૦ વરસો થયા હિન્દ મેન્ગેનિઝ ધાતુનું મુખ્ય ધામ બનાય છે. થોડાં વરસો થયાં રશિયા હિંદથી મેન્ગેનિઝની પેદાશમાં વધી ગયું છે. મધ્ય પ્રાંતમાં મેન્ગેનિઝનો મોટો જમીનનો વિસ્તાર છે. બીજા પ્રાંતોમાં પણ ઘણી જમીન આ ધાતુથી

બરેલી મળે છે. મેન્ગેનીઝ પોલાદ બનાવવાના કામમાં આવે છે. સાતથી આઠ લાખ ટન મેન્ગેનીઝની ધાતુ હિંદની ખાણોમાંથી નીકળી મોટેભાગે પરદેશો ખાતે ચડે છે. એની બેટરીઓ પણ મળે છે. હિંદની મેન્ગેનીઝમાં ૪૮ ટકા ઝેંચી ધાતુનું પ્રમાણ છે. એના ઉપયોગ હિંદમાં શા માટે ન થઈ શકે તેનું કારણ કારણ નથી, પણ તે તો યુદ્ધ પછીની વાત. હમણું તો કાચી ધાતુ નિકાશ થઈ જાય છે.

કોમીઅમ

આ પણ ખૂબ અગત્યની ધાતુ છે. આ યુદ્ધનાં વરસોમાં એમાંથી કોમીઅમ બનાવાય છે. આમડાને રંગ દેવા માટે ફેરો-કોમ પણ એમાંથી બનાવે છે. ફેરો-કોમ બનાવવાની શરૂઆત પણ થઈ ચૂકી છે. આ ધાતુનો મોટો ભાગ કાચી હાલતમાં પરદેશો ખાતે યુદ્ધના કામ માટે છેલ્લાં ચાર વરસો થયા ચડી જાય છે, પણ સંશોધન કરી એમાંથી હિંદની પ્રજાને ઉપયોગી અનેક પદાર્થો એ ધાતુમાંથી બનાવી શકાશે. બલુચિસ્તાન, માઇસોર અને મિહારની જમીનમાં એના ઝડા થશે છે.

તાંબુ

મિહાર, સિકિમ, રાજપુતાના, માઇસોર અને મદ્રાસ ખાતે તાંબાની કાચી ધાતુ મળે છે. હમણું દર વરસે લગભગ ૬૫ હજારથી ૭૦ હજાર ટન જેટલી નીકળે છે. હિંદમાં આ ધાતુ પાકી સરવે નથી. મળવા સંભવ છે. એ શોધ વગર તાંબા પિત્તળનાં વાસણો મેળવવાની સ્વતંત્રતા હિંદ મેળવી શકશે નહિ. તાંબામાં જસતની મેળવણી કરી પિત્તળ બનાવાય છે.

સીસું અને જસત

કેટલેક ઠેકાણે થોડા થોડા થશે આ ધાતુના મળે છે, પણ વેપારી દૃષ્ટિએ વિશેષ પ્રમાણના જથ્થા મળ્યા નથી. યુદ્ધના સમયમાં એની અગત્યતા ખૂબ વધી છે. રાજપુતાના-ઉદ્દેપુરની જૂની જસત સીસાની ખાણની ફરી તપાસ લેવાય છે.

બીજી ધાતુઓ

હિંદમાં બીજી ઘણી ધાતુઓ છે, પણ તેની પાકી સરવે થતી નેહ્યો. કાબાલ્ટ ધાતુઓ રાજપુતાના અને નેપાળમાં મળે છે, પણ માગેનો

કડીનાઇથી બોળી શકાતી નથી. મોલીડેનીટ પણ કેટલાક ઠેકાણે મળી આવી છે. રાજપુતાના અને બંગાળમાં વુસ્કામ ધાતુ છે. સીંગપુર અને મયુર ગંજ જલ્લાઓમાં વેનેડીઅમની ધાતુ મળે છે. ચીનાળના પર્વતોમાં સોવરાની ધાતુ મળે છે, પણ એ સર્વ વિકાસ અને સંશોધન માંગે છે.

સોનું

માઇસોર દ્વાર ખાતે મળે છે. ૧૭ કરોડ ઓન્સ સોનું દર વરસે મળે છે. ૭,૦૦૦ ફીટ નીચેથી સોનું ખોદી કાઢવામાં આવે છે; ચાંદી હિંદમાં ઘણી થોડી પેદા થાય છે.

એલ્યુમિનીઅમ

આ યુધ્ધના સમયમાં એ ધાતુની અગત્ય જાગી છે. વિમાનોમાં એ મોટા પ્રમાણમાં વપરાય છે. જગતની એલ્યુમિનીઅમની પેદાશ યુધ્ધ દરમિયાન ઘણી વધી ગઈ છે. હિંદમાં મુંબઈ, મધ્યહિંદ, મધ્યપ્રાંત અને મિહારમાં આ ધાતુ બનાવવા ખોડસાઈની માટી પુષ્કળ મળે છે. હવે એલ્યુમિનીઅમ બનાવવાની યુધ્ધ અમર્યામાં શરૂઆત થઈ છે. ભવિષ્યમાં એ ઉદ્યોગ મોટા પ્રમાણમાં ખીલવી શકાશે.

મેગ્નેસીઅમ

આ ધાતુ બનાવવા માટે મેગ્નેસાઈટ અને ડોલમાઈટ ધાતુઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે, પણ હિંદમાં એ સંબંધી વિશેષ કતવ્ય થયું નથી.

બેરીલઅમ

આ ધાતુ પણ હિંદમાં પુષ્કળ છે. અખરખની ખાણો પાસેથી મળે છે. તે નિકાસ થઈ જાય છે. ઉદ્યોગ માટે એનું ભવિષ્ય મોટું છે.

અખરખ

છેલ્લાં ચાર વરસો થયા એની માગણી વધી છે. જગતમાં હિંદ અખરખ માટે અગત્યનો દેશ છે. અખરખ વિજ્ઞાનીના માટે અગત્યનું છે. હિંદમાંથી કુલ અખરખ ખોદી નીકાસ કરાય છે. હિંદમાં વિજ્ઞાનીના ઉપયોગ વધે છે, પણ અખરખ સૌ પરદેશ ચડે છે. એનાથી વિજ્ઞાનીનાં માત્રા ભવિષ્યમાં બની શકશે.

ગંધક

એરેસ્ટોસની ધાતુ તો થોડા પ્રમાણમાં મળે છે, પણ બહુચિસ્તાનના ગંધકના થશે ખૂબ કિંમતી છે, પણ પર્વતોમાંથી લાવવાનું કામ મુશ્કેલ છે. ગંધક ખૂબ અમત્યનું ભૂસ્તર હોવાથી સંસ્કૃતિક એસિડ બનાવવા માટે મોટા પ્રમાણમાં પરદેશથી મંગાવવું પડે છે. આપણે યુદ્ધ પછી આ ખતીજ મેળવવા કાશિરો કરવી જ પડશે.

શુદ્ધિ

સંસ્કૃતિક એસિડ બનાવવામાં કામ આવતું આ ખતીજ મોટા પ્રમાણમાં હિંદમાં મળે છે. એ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળે છે.

મીઠું

ખાણો અને સાગર પુષ્કળ પૂરું પાડે છે.

સીમેન્ટ

યુદ્ધ દરમિયાન આ ઉદ્યોગનું સંમૂલન થયું છે. હવે આપણી જરૂરિયાતો મુજબ એનો વિકાસ થઈ શકશે.

કાચ

એનો વિકાસ થાય છે. યુદ્ધ પછી એનાં ધણું કારખાનાંઓ બંધાશે.

ચીનીકાચ

આ માટે બધા કાચા પદાર્થો હિંદમાં મળે છે. યુદ્ધ પછી નવાં ચત્રો વસાવી આ ઉદ્યોગનાં પચીસેક કારખાનાંઓ માટે હિંદમાં આવકાશ છે.

હિંદ હમણાં પોતાનાં મુખ્ય ખતીજો પરદેશો ખાતે ચડાવે છે, પણ ભવિષ્યમાં અહીં જ્યોમોલકલ સરવેના સરકારી ખાતાને મોડું અને સુયોગ્ય અનુભવીઓની નિમજૂક કરી ધાતુઓનું સંશોધન અને ચોખ્ખું ઉપયોગ કરવો પડશે. આ દિશામાં વિશાળ ક્ષેત્ર પડ્યું છે. હિંદની ખતીજની ખાણોની સુચવરથા માટે આ સર્વે એક નિષંત્રણ નીચે લાવવી જોઈશે.

તેલીબિયાં

હિંદમાં કુલ ૨૧ કરોડ એકરોની લાવણીમાંથી ૧૯૩૬-૪૦માં તેલીબિયાંનું લાવેતર કુલ ૧,૬૨,૯૪,૦૦૦ એકરોમાં થયું હતું. કુલ પચાસ લાખ ટન તેલીબિયાં થાય છે. તેમાં અધોઅર્ધ ભાગે ૨૨૩૭૦૦૦

બોંબીંગ થાય છે. હિંદમાંથી આ તેલીબિયાં મોટા ભાગે પરદેશો ખાતે ચડતાં હતાં. યુધ્ધમાં સ્ટીમરોના અભાવથી એની ચડત ઓછી થઈ છે. આપણે ત્યાં અનાજ વધારે ઉગાડવાની હીલચાલ હોવાથી તેલીબિયાંની લાવણી થોડી થઈ છે. આ તેલીબિયાંમાંથી લુપ્તક્રિટિંગ તેલો તેમજ મોણીઉં કાપડ, માથાનાં તેલો, સ્ટીમરના ઇન, રંગો, વારનિશો, માર્ગેરિન વગેરે પાકા પદાર્થો બને છે. યુદ્ધને લીધે આ પદાર્થોની હિંદમાં આમદાની થતી નથી. બહુ લાવ વધો ગયા છે, એટલે થોડાં કારખાનાંઓ હિંદમાં સ્થપાયાં છે. ચત્રો વગર વિશેષ કારખાનાંઓ સ્થાપાઈ શક્યાં નથી. આ તેલીબિયાં આપણી હિંદી પ્રજાના ઉપયોગ માટે પૂરતાં છે. હિંદના ઔદ્યોગિક વિકાસનો ભવિષ્યના નકશામાં આ તેલીબિયાંના ઉદ્યોગો માટે પણ ધણું અવકાશ છે. સાબુઓ બનાવવા માટે તો હિંદમાં તેલોનો મોટો ઉપયોગ થાય છે તેલીબિયાના લાવેતર અને ઉદ્યોગ બંને માટે જો ચોખ્ખાઓ ધડાશે, તો સરસ વિકાસ જરૂર થશે. આને માટે સાફ ભવિષ્ય છે. સંશોધન માટે છે.

હિંદનાં જંગલો

આપણા હિંદમાં ખેતી થઈ શકે એવી જમીનના પાંચમા ભાગ પર અતિ કિંમતી જંગલો જોવાં છે. ફસ કરોડ એકર જમીન ઉપર આવેલાં જંગલો વરસાદ લાવે છે. હવાપાણીને ઠંડાં રાખે છે. નદીઓના પાણીને સાચવે છે. છતાં ૭ કરોડ રૂપિયા પેદાશ પણ દર વરસે આપે છે. આ જંગલોમાંથી ઇમારતી લાકડાં, ખાવણનું બળતણ, લાખ-હરડે અને અનેક વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે. આપણાં જંગલોનો શાસ્ત્રીય રીતે એક મધ્યસ્થ સત્તા નીચે સરસ ઉપયોગ કરીએ, તો આપણને દર વરસે ૧૦ કરોડ ટન લાકડું મળે, છતાં જંગલો વધતી જળ્ય છે. હિંદનાં જંગલોના વિકાસની ચોખ્ખા યુધ્ધ પછી શાસ્ત્રીય રીતે કેળવવી રહી. જંગલ આપણું ધન છે.

જળવિદ્યુત

હિંદમાં એક હજાર માણસ દીઠ એક અમ્બબળ જેટલી જળ વિદ્યુતશક્તિ પેદા થાય છે. જ્યારે નોર્વેમાં એક હજાર માણસો દીઠ ૭૦૦, ડેનેકમાં ૬૦૦,

સ્વીટઝરલેન્ડમાં ૫૦૦, સ્વીડનમાં ૨૦૦ અને યુ. સ્ટેટ્સમાં ૧૦૦ અમુખળ નેટલું છે. અમેરિકા, જર્મની, રશિયા પાસે આપણે જળવિદ્યુતમાં ધણું પછાત છીએ. આપણા ઉપર કુદરતની કૃપા છે, તેને લીધે યુષ્કળ નદીનાળાઓમાંથી જાંચેથી પડતા જળમાંથી નેઇઝે તેટલી વિદ્યુતશક્તિ આપણે પેદા કરી, એના ઉદ્યોગો અને ખેતી માટે વિકાસ કરી શકીએ તંમ છીએ. લવિષ્યમાં આ શક્તિનો આપણે બહોળો ઉપયોગ કરવો પણું પડશે. માત્ર એક નજીકો ચોજના મુજબ જ આપણે આગળ વધવાનું છે.

કાપડ, સીમેન્ટ અને ખાંડના ઉદ્યોગો

આ ત્રણેય ઉદ્યોગો હિંદમાં લોહાના ઉદ્યોગ પડે પૂર્ણ જન્મ્યા છે. એમનામાં પણું વિકાસની ખૂબ જરૂર છે, પણું યુષ્ધને લીધે આપણે ત્યાં યંત્રોની આમદાની થઈ શકતી નથી, એટલે યુષ્ધ બાદ જૂનાં ધસાઇ ગયેલાં યંત્રોને કાઢી નવી દબના દાખલ કરવા પડશે. તેમ ત્રણેય વસ્તુઓનાં વધારે કારખાનાંઓ પણું બાંધવાં પડશે.

રસાયણો

સલ્ફ્યુરિક એસિડ, કોરિટક સોડા, સોડા બાઇકાર્બો, ફીનાલ અને બીજા ધણું પદાર્થો આપણે પરદેશોથી મંગાવીએ છીએ.

હવે આપણા દેશમાં થોડાં કારખાનાંઓ પણું સ્થાપાયાં છે. હમણાં એમની ઘણી પેદાશ યુષ્ધના પદાર્થો બનાવવામાં વપરાય છે. હિંદમાં ફેક્ટ ગંધકનો પૂરતો જથ્થો મળ્યો નથી. બાકી બીજાં બધાં પદાર્થો કાચી હાલતમાં નેટલા જોઇએ તેટલા મળી શકે છે. હિંદમાં હવે ૮૦,૦૦૦ ટન સલ્ફ્યુરિક એસિડ બને છે. રંગો બનાવવા માટે પણું કાચી વસ્તુઓની તાણું નથી. હિંદમાં આ માટે સંપૂર્ણ સંશોધન કરવાનું રહે છે. હમણાં એક વિદ્યાનીઓ અને

રસાયનીઓનું મંડળ સર શાંતિસ્વરૂપ ભાતનમરના પ્રમુખપણા નીચે બિટનનાં કારખાનાંઓ અને પ્રયોગ-ગૃહોની મુલાકાત લઈને અમેરિકાનો પ્રવાસ કરે છે. એઓ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનું કાચું હિંદમાં ધપાવવા માગે છે.

યંત્રો બનાવવાનો ઉદ્યોગ

હિંદમાં તેર દળર કારખાનાંઓ, જેમાં અમુખ-મૂડી રોટ્ટી છે. તે સર્વ પરદેશો ઉપર રસાયનો અને યંત્રો માટે આધાર રાખે છે. આપણે આ બંને વસ્તુઓ વગર પાંગળા છીએ, તેમાં પણું યંત્રો બનાવવા માટેની આપણી પ્રગતિ નજીવી છે. કોઇ નાહ જેવી જ ગણાય. કોઇ પણું આધુનિક ઔદ્યોગિક દેશોને યંત્રો બનાવવાનાં કારખાનાંઓ વગર ચાલવાનું નથી. આપણા દરેકે દરેક ઉદ્યોગ પોલાદ, ખાંડ, સીમેન્ટ, સાણ, કાપડ, જ્યુટ એ પરદેશોનાં કારખાનાંઓ જ્યારે રસાયણો અને યંત્રો પૂરાં પાડે છે, ત્યારે જ આવી શકે છે. આપણે ત્યાં યંત્રોના ભાગો ધસાઇ જાય તો પણું તેમના સ્થળે બીજા ભાગો પરદેશોથી મંગાવી ગોઠવવા પડે છે. આ સંબંધી કોઇ કંપની હાલમાં સ્થપાઈ નથી. તેમ જ સંબંધી શરૂઆતનું કામ થયું નથી. હવેથી યુષ્ધ સંબંધીના યંત્રવાળા આ ભાગો હિંદમાં ફેટલાક પ્રમાણમાં બને છે. એની તાલીમ પામેલા દળરે કારીગરો આપણને કામ લાગશે, છતાં બારીક યંત્રો બનાવવાનું જ્ઞાન આપણા કારીગરોને નથી. આવડતું વિજ્ઞાનિક યંત્રો અને તેના ભાગો હિંદમાં બને, તેનું જ્ઞાન કારીગરોને નથી. ધડીઆળો, હોકા-યંત્રો, રેડીઓ, ફોનોગ્રાફો, વાયરલેસ તારનાં યંત્રો, ટેલીફોન, ટેલીગ્રાફનાં યંત્રો, વાયુ ખાતાનાં માપક યંત્રો, થરમામીટરો આ ચીજો હિંદમાં બનતી નથી. આપણું પછાતપણું છે. પણું આમાં સરકારી સંપૂર્ણ સહકાર વગર પ્રગતિ શક્ય નથી.

ક્રમાંક-સૂચિપત્ર

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અ					
૧ અક્ષરગરો	૧	૩૧ અમદાવાદનો ઇતિહાસ	૫	૫૭ અગસીનું તેલ-ઉત્પાદન-નિકાસ	૧૦
૨ અક્ષરગરાદિચૂર્ણ	૧	અને કારકિર્દી	૫	૫૮ અગસીનો ખોર „ „	૧૦
૩ અકયાબ	૧	૩૨ અમરાવતી ને તેની પેદાશ	૬	૫૯ અગસીની ખેતી	૧૦
૪ અખરોટ	૧	૩૩ અમરેલી-તેની પેદાશ-ને ગૃહઉદ્યોગો	૬	૬૦ અંકગણિત-તેની પ્રથમ શોધ ને ઉપયોગીતા	૧૦
૫ અગરબત્તી ને તેની બનાવટ	૧	૩૪ અમૃતસર શહેર-તેનો વેપાર-ઉત્પાદન	૬	૬૧ અંકલેખન-તેની શોધ ને ગુજરાતી રીત	૧૦
૬ અજમેર	૧	૩૫ અમૃતસર પ્રાંત ને તેનો પાક	૬	૬૨ અંકલેખન-તેની શોધ ને ગુજરાતી રીત	૧૦
૭ અજમેર ને તેના ગુણ	૧	૩૬ અમેરિકા (U. S. A.) તેની ભૌગોલિક માહિતી	૬	૬૩ અંગુર-તેની પેદાશ ને ઉપયોગ	૧૧
૮ અજમાનાં ખીયાં-નિકાસ પેદાશ	૨	ઉત્પાદન	૬	૬૪ અંગુર-તેની પેદાશ ને ઉપયોગ	૧૧
૯ અજમાનું તેલ	૨	૩૭ અમરેલીમાં	૬	૬૫ અંબાલા (પ્રાંત) ને તેનું ઉત્પાદન	૧૧
૧૦ અટક છલ્લો ને શહેર	૨	૩૮ અયોધ્યા	૭	૬૬ અંબાલા (શહેર) તેની પેદાશ-આયાત-નિકાસ	૧૧
૧૧ અડદ	૨	૩૯ અરબસ્તાન ને તેનો ઇતિહાસ	૭	૬૭ અંશ-તેની વ્યાખ્યા	૧૧
૧૨ અતિવિષ ઉત્પત્તિ ને ઉપયોગ-ગુણ	૨	૪૦ અરબસ્તાનની પેદાશ	૭		
૧૩ અત્તર ને તેની બનાવટ	૨	૪૧ અરબસ્તાન-ચમન પ્રાંત	૭		
૧૪ અનાજ ને તેની પ્રથમ ખેતી	૨	૪૨ „ આમાન પ્રાંત	૭		
૧૫ અનેનાસ	૩	૪૩ „ કોનીટ પ્રાંત	૮		
૧૬ અપભ્રંશિક ગણિત	૩	૪૪ અરાવલી-આણી	૮		
૧૭ અપભ્રંશિક દર્શાવ	૩	૪૫ અરીઠા ને તેનો ઉપયોગ	૮		
૧૮ અફઘાનિસ્તાન	૩	૪૬ અર્થશાસ્ત્ર-ધન-દોલતની વિદ્યા	૮		
૧૯ અફઘાનિસ્તાનની પેદાશ	૩	૪૭ અલપર્ષિઉત્પાદનઆયાતનિકાસ	૮		
૨૦ „ નું સેન્ય	૩	૪૮ અલમોરા ને તેની ગંધકની ખાણો	૮		
૨૧ „ ના હુતરકોથોગ	૩	૪૯ અલવર ને તેની પેદાશ	૮		
૨૨ „ નો વેપાર	૩	૫૦ અલીગઢ-ઉત્પાદન-નિકાસ	૮		
૨૩ „ નો ઇતિહાસ	૩	૫૧ અલીયપુર-ઉત્પાદન-નિકાસ	૯		
૨૪ અદીણ-તેનો ઉપયોગ-પેદાશ	૪	૫૨ અલ્મોરા-તેની પેદાશ	૯		
૨૫ અદીણની નિકાસ	૪	૫૩ અલ્હાબાદ ને તેનાં ભેલાલાયક સ્થળો	૯		
૨૬ અદીણનો ઇતિહાસ	૪	૫૪ અલ્હમદનગર તેનો ઇતિહાસ ને ઉદ્યોગો	૯		
૨૭ અબોલ-તેની બનાવવાની રીત	૫	૫૫ અલ્હમદનગર (પ્રાંત) તેના પાક ને હુતરો	૯		
૨૮ અભોર	૫	૫૬ અગસી-તેની પેદાશ ને નિકાસ	૧૦		
૨૯ અમદાવાદ-તેની વસતી અને ભેલાલાયક સ્થળો	૫				
૩૦ અમદાવાદનો મિલકોથોગ	૫				

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૮૧ આફ્રિકી	૧૪	૧૨૦ ઇરાન	૨૧	૧૫૧ બનાવટી રેશમનો ઉદ્યોગ	
૮૨ આબુ	૧૪	૧૨૧ „નો ઉદ્યોગ	૨૧	૧૫૨ રાશિયન રેશમને લગતા	
૮૩ આંમળાં	૧૪	૧૨૨ ઇરાંડ	૨૧	દેશદેશના આંકડા-	
૮૪ આમોદ	૧૪	૧૨૩ ઇલોર	૨૧	ઓનો કોઠો	૩૫
૮૫ આયલેન્ડ	૧૫	૧૨૪ ઇસ્ટ આફ્રિકા	૨૧	૧૫૩ ખાંડનો ઉદ્યોગ	૩૫
૮૬ આયલેન્ડ ઉત્તર અલ્સ્ટર	૧૫	૧૨૫ ઇસ્ટ આફ્રિકા (યુગાન્ડા)	૨૧	૧૫૪ રોરડી, ખાંડ, ને	
૮૭ આયોડિન	૧૫	૧૨૬ ઇસ્ટ આફ્રિકા		ગાળના ઉત્પાદનના	
૮૮ આરકોટ [ઉત્તર]	૧૫	(અંગ્રીજીબાર)	૨૨	વધારાના આંકડાનો	
૮૯ આરકોટ [દક્ષિણ]	૧૫	૧૨૭ ઇસ્પિતાલ	૨૨	કોઠો	૩૫
૯૦ આરબ	૧૫	૧૨૮ ઇંદોર	૨૨	૧૫૫ ૧૯૪૦-૪૧માં ખાંડની	
૯૧ અરબી ભાષા	૧૫	ઉ		જગત પેદાશના	
૯૨ અરમેનિયા	૧૫	ઉદ્યોગો		આંકડાનો કોઠો	૩૫
૯૩ આરાંરૂટ	૧૫	૧૨૯ ઉદ્યોગો	૨૩	૧૫૬ સીમેન્ટનો ઉદ્યોગ	૩૬
૯૪ આરાસૂર	૧૬	૧૩૦ ઉદ્યોગનાં કારખાનાં	૨૪	૧૫૭ કાગળનો ઉદ્યોગ	૩૭
૯૫ આરોગ્યરક્ષણ		૧૩૧ પરદેશો સાથે સરખામણી	૨૫	૧૫૮ કાચનો ઉદ્યોગ	૩૭
સૂચનાઓ	૧૬	૧૩૨ મૂળભૂત ઉદ્યોગો	૨૫	૧૫૯ સાબુનો ઉદ્યોગ	૩૭
૯૬ આલ્કોહોલ	૧૬	૧૩૩ હિંદની કંપનીઓ	૨૫	૧૬૦ દિવાસળીનો ઉદ્યોગ	૩૮
૯૭ આલ્કોહોલ	૧૬	૧૩૪ લોહાના ઉદ્યોગનો ઇતિ-			
૯૮ આલ્પસ પર્વત	૧૬	હાસ	૨૫	૧૬૧ દવાઓ	૩૯
૯૯ આલ્પાકા	૧૬	૧૩૫ દેશ દેશની સ્ટીમરો,			
૧૦૦ આલ્મેનીઆ	૧૬	મોટર સ્ટીમરો અને			
૧૦૧ આવકવેરો	૧૬	જહાજોના વળનના			
૧૦૨ સુપરટેક્સ	૧૬	ટનેજના આંકડા	૨૬	૧૬૨ રખરનો ઉદ્યોગ	૩૯
૧૦૩ વધારાના નફાનો કર	૧૭	૧૩૬ વહાણવટાનો ઉદ્યોગ	૨૬	૧૬૩ સાઈકલો	૪૦
૧૦૪ આસનસોલ	૧૭	૧૩૭ એંગિનિયરિંગ ઉદ્યોગ	૨૬	૧૬૪ મીઠાનો ઉદ્યોગ	૪૦
૧૦૫ આસામ	૧૭	૧૩૮ રાસાયણિક ઉદ્યોગ	૨૭	૧૬૫ ચામડાનો ઉદ્યોગ	૪૦
૧૦૬ આસામનો ભવિષ્યનો		૧૩૯ જળવિદ્યુત્તરજિ	૨૮	૧૬૬ ક્યા ઉદ્યોગોનો વિકાસ	
વિકાસ	૧૭	૧૪૦ જગતમાં મનુષ્ય અને			
૧૦૭ આસ્ટ્રેલીઆ	૧૭	જળશક્તિના પ્રમાણનો			
૧૦૮ ઓરિડ્રયા	૧૮	કોઠો	૨૯	૧૬૭ કાપડ અને સૂતર	૪૧
૧૦૯ આંબલી	૧૮	૧૪૧ રેલ્વે વર્કશોપ્સ	૨૯	૧૬૮ પરદેશી કાપડ-સૂતરની	
૧૧૦ આંખાહળદર	૧૮	૧૪૨ મોટર ઉદ્યોગ	૩૦	વિવિધ ભતોની હિન્દ	
૧૧૧ આંખો	૧૮	૧૪૩ વિમાનો	૩૧	ખાતે થયેલી અચાતના	
		૧૪૪ વિમાનના ઉદ્યોગને		આંકડાનો કોઠો	૪૧
		લગતા દેશ દેશના		૧૬૯ બનાવટી રેશમ	૪૧
		આંકડા	૩૧	૧૭૦ ઊન ને ઊનનાં વસ્ત્રો	૪૨
		૧૪૫ હિંદનો મિલઉદ્યોગ	૩૨	૧૭૧ રેશમ	૪૨
૧૧૨ ઇલેક્ટ્રીસિટી	૧૯	૧૪૬ શણના ઉદ્યોગો	૩૩	૧૭૨ ચંત્રો	૪૨
૧૧૩ ઇન્જિન	૧૯	૧૪૭ શણની હિંદી મીલોના		૧૭૩ લોખંડ કામ	૪૨
૧૧૪ ઇલા અલ્લો	૨૦	આંકડા	૩૩	૧૭૪ છરીકામ	૪૨
૧૧૫ ઇલાવા અલ્લો	૨૦	૧૪૮ ઊનના કાપડનો ઉદ્યોગ	૩૩	૧૭૫ રખરના પકાઈ	૪૨
૧૧૬ ઇલાલી	૨૦	૧૪૯ રેશમનો ઉદ્યોગ	૩૪	૧૭૬ ઔષધો	૪૨
૧૧૭ ઇથોપિયા	૨૦	૧૫૦ રેશમની ભતો અને		૧૭૭ કાગળો	૪૨
૧૧૮ ઇન્ડો-આથના	૨૦	ઉદ્યોગને લગતા		૧૭૮ ખોરાકની વસ્તુઓ	૪૨
૧૧૯ ઇરાક	૨૦	આંકડાનો કોઠો	૩૪	૧૭૯ ખાંડ	૪૩
				૧૮૦ દારૂ	૪૩
				૧૮૧ મીઠું	૪૩
				૧૮૨ નાનાં ચંત્રો	૪૩

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૮૩ રંગો	૪૩
૧૮૪ કરીઆણી અથવા તેભના	૪૩
૧૮૫ તમાકુ	૪૩
૧૮૬ કાથનો સામાન	૪૩
૧૮૭ જાવાહિરો	૪૩
૧૮૮ સીમેન્ટ	૪૩
૧૮૯ ખુટો	૪૩
૧૯૦ ઔદ્યોગિક વિકાસ અંગે	
કેટલીક સૂચનાઓ:	૪૪
૧૯૧ ઉદ્યોગોને માટે નાણાં	૪૫
૧૯૨ ગુલુકથોગો	૪૫
૧૯૩ કાપડનો ગુલુકથોગ	૪૫
૧૯૪ પ્રાંતવાર શાળાના આંકડાનો કોઠો	૪૫
૧૯૫ હિંદમાં ખાદી ઉત્પાદનના સાક્ષવાર આંકડો	૪૫
૧૯૬ યુદ્ધ સમયના ઉદ્યોગો:	૪૬
૧૯૭ ટેરિફ બોર્ડ	૪૬
૧૯૮ ઉર્જા	૪૬
૧૯૯ ઉદ્યોગ	૪૬

એ

૨૦૦ એલચી	૪૭
૨૦૧ એરટે (દીવેલી)	૪૭
૨૦૨ હિંદમાં એરટેની પેદાશના પ્રાંતવાર આંકડાનો કોઠો	૪૭
૨૦૩ એડીનબરો	૪૭
૨૦૪ એલ્યુમિનિયમ	૪૭

ઓ

૨૦૫ ઓકસિજન	૪૮
૨૦૬ ઓગષ્ટ	૪૮
૨૦૭ ઓરિસા	૪૮

ઔ

૨૦૮ ઔદ્યોગિક તકરારો (હિંદમાં)	૪૮
-------------------------------	----

ક

૨૦૯ કમ્પ	૪૯
૨૧૦ કટક	૪૯
૨૧૧ કડાલોર	૪૯
૨૧૨ કપાસ	૪૯

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૧૩ કપાસના જુદા જુદા દેશના ઉત્પાદનના આંકડો	૪૯
૨૧૪ કપાસિયા	૫૦
૨૧૫ કપૂર	૫૧
૨૧૬ કરજ [શાકોત્તું]	૫૧
૨૧૭ હિંદમાં પ્રાંતવાર ખેડૂતાનું કરજ	૫૧
૨૧૮ કરજ હિંદનું	૫૧
૨૧૯ કરનો બોલે [માયાદીક]	૫૧
૨૨૦ કરિયાતું	૫૧
૨૨૧ કરંચી પેદાશ-આયાત-નિકાસ	૫૧
૨૨૨ કલકત્તા	૫૧
૨૨૩ કલકત્તાની વર્ષવાર આયાત નિકાસ પૌન્ડમાં	૫૨
૨૨૪ કલકત્તાની વર્ષવાર આયાત નિકાસ માપ અથવા વળનમાં	૫૨
૨૨૫ કલકત્તા પોર્ટ ટ્રસ્ટ	૫૨
૨૨૬ કલિકટ	૫૨
૨૨૭ કવિ	૫૨
૨૨૮ કસોલી	૫૨
૨૨૯ કર્કટમ	૫૨

૨૩૦ ૧૯૪૦-૪૧ની જાન-તની પેદાશના આંકડો	૫૩
૨૩૧ કચુબા	૫૩
૨૩૨ કિવનાઈન	૫૩
૨૩૩ કિવલોન	૫૩
૨૩૪ કામળ	૫૪
૨૩૫ કાઠિયાવાડ	૫૪
૨૩૬ કાનપુર	૫૪
૨૩૭ કાનાનોર	૫૪
૨૩૮ કાંકલા	૫૪
૨૩૯ કારખાનાંમાં અક્ષમાત	૫૪
૨૪૦ કારવાર	૫૪
૨૪૧ કારીકેલ	૫૪
૨૪૨ કારી	૫૪
૨૪૩ કારમીરનું રાજ્ય	૫૪
૨૪૪ કાળચક્ર	૫૫
૨૪૫ કુર્જ પ્રાંત	૫૫
૨૪૬ કુચબિહાર	૫૫
૨૪૭ કુસુમ	૫૫
૨૪૮ કેદી ખંદર	૫૫
૨૪૯ કેતકી	૫૫

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૫૦ કેનેડા	૫૫
૨૫૧ કેપ ઓફ ગુડ હોપ	૫૬
૨૫૨ કેરી	૫૬
૨૫૩ કેરો	૫૬
૨૫૪ કેરોસીન	૫૬
૨૫૫ કેસર	૫૬
૨૫૬ કેળાં	૫૬
૨૫૭ કેપીન રાજ્ય	૫૬
૨૫૮ કેપીન [શહેર]	૫૭
૨૫૯ કાપરાં	૫૭
૨૬૦ કોફી	૫૭
૨૬૧ કોબી	૫૭
૨૬૨ કોરીયા	૫૭
૨૬૩ કોલંગો	૫૭
૨૬૪ કોલસા	૫૭
૨૬૫ કોલંગિયા	૫૮
૨૬૬ કોલ્હાપુર	૫૮
૨૬૭ કોરટારિકા	૫૮
૨૬૮ કોષ્ટકો	૫૯

ખ

૨૬૯ ખજૂર	૬૦
૨૭૦ ખનિલે (હિંદમાં)	૬૦
૨૭૧ ખાઈબરખાઈ	૬૦
૨૭૨ ખાદી	૬૦
૨૭૩ ખાનદેશ	૬૦
૨૭૪ ખેતી	૬૧
૨૭૫ હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં ચોખા, ધાન, જીવાર - ખાજરી અને ચણાનું ઉત્પાદન અને વપરાશ ધનમાં	૬૩
૨૭૬ હિંદની ખેતીના વિકાસ ને અર્થે કેવા સુધારાની જરૂર છે ?	૬૪
૨૭૭ જુદા જુદા દેશોની ખેતીની પેદાશ વગેરેની સરખામણીનો કોઠો	૬૫
૨૭૮ ખેતીવાડી હિંદી સહકારી મંડળો	૬૬
૨૭૯ હિંદમાં પ્રાંતવાર સહકારી સંસ્થાઓ	૬૭

વિષય	પૃષ્ઠ
૨૮૦ મોરાર	૬૬
૨૮૧ મોળ	૬૬
૨૮૨ ખિસ્તી પંથમાં	૬૬
ખ	
૨૮૩ મનીમિઝ	૭૦
૨૮૪ મથા	૭૦
૨૮૫ ગરિબાદ દિંદની	૭૧
૨૮૬ મળી	૭૧
૨૮૭ મખંઠ	૭૧
૨૮૮ મામદાંઓ દિંદનાં	૭૧
૨૮૯ માંભે	૭૧
૨૯૦ મીની (ડચ મીની)	૭૧
૨૯૧ મેન્ચ મીની	૭૨
૨૯૨ મીટીરા મીની	૭૨
૨૯૩ મુનરાત	૭૨
૨૯૪ મુનરાતી સાહિત્ય	૭૨
૨૯૫ મુરખા	૭૨
૨૯૬ મુલાળ	૭૩
૨૯૭ મુગળ	૭૩
૨૯૮ મોડળ	૭૩
૩૦૦ મોરોફોન	૭૩
૩૦૦ મીનલેન્ડ	૭૩
૩૦૧ મીસ	૭૩
૩૦૨ મેટ્રિક્શન	૭૩
૩૦૩ મેટ્રિક્શનની યુદ્ધમાં આર્થિક સ્થિતિ	૭૫
૩૦૪ મેટ્રિક્શનનું વિશાળ સામ્રાજ્ય	૭૬
૩૦૫ મેટ્રિક્શનનો ઇતિહાસ	૭૭
૩૦૬ મેકાર્થે	૭૮
૩૦૭ મ્લાસમે	૭૮
૩૦૮ મ્લાલીઅર	૭૮
ધ	
૩૦૯ ધર્મ	૭૯
૩૧૦ ધર્મ	૭૯
૩૧૧ ધારો	૭૯
૩૧૨ ધી	૮૦
ન્યૂ	
૩૧૩ ન્યૂઝમાપ	૮૧
૩૧૪ ન્યૂઝ	૮૧
૩૧૫ ન્યૂઝ	૮૧

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૧૬ ન્યા	૮૧
૩૧૭ નીન	૮૧
૩૧૮ નીલી	૮૨
૩૧૯ નોરસોવેચીયા	૮૨
ઝ	
૩૨૦ ઝગીનો હથોળ	૮૩
૩૨૧ ઝાપખાનાં, ચેપરો તથા પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો	૮૪
૩૨૨ ઝાપખાના કાગળનું પ્રમાણ અને તેની જાતો	૮૫
જ	
જગત	
૩૨૩ જગત	૮૬
૩૨૪ જગતનાં યદ્યેરો	૮૭
૩૨૫ જગતના પર્વતો	૮૭
૩૨૬ જગતના ધર્મો	૮૭
૩૨૭ જગતનાં સરોવરો	૮૭
૩૨૮ જગતના સાગરોની ઉંડાઈ	૮૭
૩૨૯ જગતની નહેરો	૮૭
૩૩૦ જગતના મોઝા યુઓ	૮૭
૩૩૧ જગતનાં મોઝાં રણો	૮૮
૩૩૨ જગતના મોઝા બંધો	૮૮
૩૩૩ જગતની મોટી સ્ટીમરો	૮૮
૩૩૪ જગતની મોટી નદીઓ	૮૮
૩૩૫ જગતની રેલવેઓ	૮૮
૩૩૬ જગતનું ભૂતં ઉચું પૃથ્વી	૮૮
૩૩૭ જગતપ્રખ્યાત જળપાથ	૮૮
૩૩૮ જગતનાં વેપારી જહાઝોનો કાર્યો	૮૮
૩૩૯ જગતનાં મોટાં પુસ્તકાલયો	૮૯
૩૪૦ જગતનાં શ્રીમંત માણસો	૮૯
૩૪૧ જગતના મુખ્ય દેશોનાં જમીન પરનાં તથા હવાઈ હરફોરો (૧૯૩૮)	૮૯
૩૪૨ જગતનું નીકાસેન્ય	૮૯
૩૪૩ જગતના દેશોનું લડાયક લઈદર	૮૯

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૪૪ જગતના મોઝા પગારદારો	૯૦
૩૪૫ જગતના ઇતિહાસના મુખ્ય બનાવો	૯૩
૩૪૬ જગતનું અધી તક્લીફો	૯૩
૩૪૭ જગતનાથપુરી	૯૩
૩૪૮ જળલપુર	૯૩
૩૪૯ જમ્બે	૯૪
૩૫૦ જમ્બુ	૯૪
૩૫૧ જમ્બુ (૧)	૯૪
૩૫૨ જમ્બુ (૨)	૯૪
૩૫૩ જમ્બુ	૯૪
૩૫૪ જર્મન સિલ્વર	૯૪
૨૫૫ જર્મની	૯૪
૩૫૬ જર્મનીનો ઇતિહાસ	૯૪
૩૫૭ જર્મનીના વિજયો	૯૪
૩૫૮ જર્મનીએ છતેલા દેશો તેને કબજે કરેલાં યદ્યેરોને લગતી માહિતીઓનો કોઠો	૯૬
૩૫૯ જલગામ	૯૬
૩૬૦ જલ્દર	૯૬
૩૬૧ જલ	૯૬
૩૬૨ જલના યુદ્ધો	૯૬
૩૬૩ જમ્બાર (Zanzibar)	૯૬
૩૬૪ જમ્બો (દિંદી)	૯૭
૩૬૫ જપાન	૯૭
૩૬૬ જપાની ઇતિહાસ	૯૮
૩૬૭ જપાનનું મોઝું સામ્રાજ્ય	૯૯
૩૬૮ જર્જાનાઈ	૯૯
૩૬૯ જમનગર (દેશી રાજ્ય)	૯૯
૩૭૦ જનકળ (Nutmeg)	૯૯
૩૭૧ જવા	૧૦૦
૩૭૨ જનુ	૧૦૦
૩૭૩ જનુનું તેલ	૧૦૦
૩૭૪ જમ્બાર	૧૦૦
૩૭૫ જમ્બુ	૧૦૦
૩૭૬ જસસ ખિસ્ત	૧૦૦
૩૭૭ જમ્બુ	૧૦૦
૩૭૮ જુબાર	૧૦૦
૩૭૯ જ્ઞાનગદનું રાજ્ય	૧૦૦
૩૮૦ જેકાબાનાઈ	૧૦૦
૩૮૧ જેડા	૧૦૦
૩૮૨ જેડસલામ	૧૦૦
૩૮૩ જેલ	૧૦૧

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૮૪ નેહના કેદીઓ- [હિંદના]ના સાલવાર કોઠા	૧૦૧
૩૮૫ નેસલમીર	૧૦૧
૩૮૬ નેસોર	૧૦૧
૩૮૭ નેનો	૧૦૧
૩૮૮ નેધપુર	૧૦૧
૩૮૯ ન્યૂટ (શલ)	૧૦૧
૩૯૦ ન્યોતિય	૧૦૧
૩૯૧ મુખ્ય આકાશી પદ્ધતિને લગતી માહિતીઓ	૧૦૨

ઝ

૩૯૨ ઝમઝમ	૧૦૩
૩૯૩ ઝરસ	૧૦૩
૩૯૪ ઝરીઆ	૧૦૩
૩૯૫ ઝવેરાત	૧૦૩
૩૯૬ ઝાંઝર	૧૦૩
૩૯૭ ઝુંઘ	૧૦૩

ટ

૩૯૮ ટપાલ (હિંદમાં)	૧૦૪
૩૯૯ ટપાલ (પરદેશમાં)	૧૦૪
૪૦૦ ટપાલ (એર સર્વિસ)	૧૦૪
૪૦૧ ટપાલ ઓફિસને લગતી ખબરોના કોઠા	૧૦૪
૪૦૨ ટપાલ સર્વિસ બેંકોને લગતો કોઠા	૧૦૫
૪૦૩ ટપાલ ઓફિસની આમદાની ખર્ચોના કોઠા	૧૦૫
૪૦૪ ટંકશાળ	૧૦૫
૪૦૫ ટાંગાનેકા	૧૦૫
૪૦૬ ટિન (કલાઈ)	૧૦૫
૪૦૭ ટીમેટ	૧૦૫
ટેકનોલોજીકલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ	
૪૦૮ ગવર્મેન્ટ ટેક્સટાઈલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ સીરામપોર	૧૦૫
૪૦૯ બંગાળ પ્રેમિંગ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ એન્ટલી	૧૦૫
૪૧૦ ઇમ્પ્રિયલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ મુગર ટેકનોલોજી [કાનપુર]	૧૦૫

વિષય	પૃષ્ઠ
૪૧૧ વિઠોરિયા ન્યુમિલી ટેકનિકલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ મુંબઈ	૧૦૫
૪૧૨ કલાલખન ટેકનિકલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ [વડોદરા]	૧૦૫
૪૧૩ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી ખાણોનું ખાતું	૧૦૫
૪૧૪ ડીપાઈમેન્ટ ઓફ માઈનસ, ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા	૧૦૬
૪૧૫ ઇન્ડિયન સ્ટેલ ઓફ માઈનસ	૧૦૬
૪૧૬ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી	૧૦૬
૪૧૭ લેડી ઇરવિન કોલેજ ફોર વિમેન (દિલ્હી)	૧૦૬
૪૧૮ ટોમેસન કોલેજ ઓફ સિવિલ એન્જિનિયરીંગ [રૂડી]	૧૦૬
૪૧૯ શ્રી શિવાજ પ્રેપરેટરી મિલિટરી સ્ટેલ, પુના	૧૦૬
૪૨૦ ઇમ્પ્રિયલ ડેરી ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ટયુટ, બેંગલોર	૧૦૬
૪૨૧ દિલ્હી પોલિટેક્નીક, દિલ્હી	૧૦૬
૪૨૨ ડી. મોન્ટ મોરન્સી કોલેજ ઓફ ડેન્ટિસ્ટ્રી, લાહોર	૧૦૬
૪૨૩ ગવર્નમેન્ટ પ્રેમિંગ સ્ટેલ મુંબઈ	૧૦૬
૪૨૪ રેડિયો એન્જિનિયરિંગ અને રેડિયો ટેકનોલોજી, મુંબઈ	૧૦૬
૪૨૫ ફોરેસ્ટ રીસર્ચ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ટયુટ, હૈદરાબાદ	૧૦૬
૪૨૬ હાર્વર્ડ એન્ડ સેકલરી સેકરાન ઓફ ધી ગવર્નમેન્ટ ઓફિસ એન્ડ કોલોનિયલ ફેક્ટરીઝ	૧૦૬
૪૨૭ ઇન્ડિયન ફોરેસ્ટ ડેવલપમેન્ટ કોલેજ, હૈદરાબાદ	૧૦૭
૪૨૮ ટેકનોલોજી અને એન્જિનિયરિંગ સંસ્થાનો	૧૦૭

વિષય	પૃષ્ઠ
૪૨૯ કલકત્તા ટેકનિકલ સ્ટેલ	૧૦૭
૪૩૦ સર કર્સો વાડિયા ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ ઇલેક્ટ્રિકલ ટેકનોલોજી, પુના	૧૦૭
૪૩૧ બેંગાલ સિલ્ક ટેકનોલોજી ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ, બહેરામપુર	૧૦૭
૪૩૨ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એન્જિનિયરિંગ એન્ડ ટેકનોલોજી, કલકત્તા	૧૦૭
૪૩૩ વાઈ. એમ. સી. એ. કોલેજ ઓફ ફિઝિકલ એન્જિનિયરિંગ, મદ્રાસ	૧૦૭
૪૩૪ કોલેજ ઓફ એન્જિનિયરિંગ એન્ડ ટેકનોલોજી, બહેરામપુર, કલકત્તા	૧૦૭
૪૩૫ હાઇકોર્ટ ટેકનિકલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ સંયુક્ત પ્રાંતો, કાનપુર	૧૦૭
૪૩૬ વિશ્વભારતી, શાંતીનિકેતન, વીરભૂમ	૧૦૭
૪૩૭ ધી જમશેદપુર ટેકનિકલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ	૧૦૭
૪૩૮ ન્યૂબર્ગ ટેલીગ્રાફ પ્રેમિંગ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ, કલકત્તા	૧૦૮
૪૩૯ ગવર્નમેન્ટ સ્ટેલ ઓફ ટેકનોલોજી, મદ્રાસ	૧૦૮
૪૪૦ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી ડીપાઈમેન્ટ ઓફ ગ્લાસ ટેકનોલોજી	૧૦૮
૪૪૧ ટેકનિકલ કેળવણીની સંસ્થાઓ	૧૦૮
૪૪૨ ટેકનિકલ આર્ટ સ્કૂલો	૧૦૮
૪૪૩ ટેકનિકલ વેપાર કોલેજો	૧૦૮
૪૪૪ ટેકનિકલ જંગલખાતાની કોલેજો	૧૦૮
૪૪૫ ટેકનિકલ અને ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ	૧૦૮
૪૪૬ ટેકનિકલ એન્જિનિયરિંગ સ્ટેલોને કોલેજો	૧૦૮
૪૪૭ ટેકનિકલ લેકરી કેળવણી આપતી સંસ્થાઓ	૧૦૮

વિષય	પૃષ્ઠ
૪૪૮ ટેકનિકલ સંશોધન અભ્યાસક્રમ માટેની સંસ્થાઓ ૧૦૯	
૪૪૯ ટેકનિકલ વૈજ્ઞાનિક એકેડેમી ૧૦૯	
૪૫૦ ટેકનિકલ ફેરીઅર વિભાગ ૧૦૯	
૪૫૧ હરીફાઈવાળી નોકરી ૧૦૯	
૪૫૨ પસંદગીવાળી નોકરી ૧૦૯	
૪૫૩ ટેલીગ્રામ (હિંદી) દરે ૧૧૦	
૪૫૪ ટેલીગ્રામ (પરદેશી) દરે ૧૧૦	
૪૫૫ ટેલીગ્રામ (રેડીઓ) ૧૧૦	
૪૫૬ ટેલીફોન ૧૧૦	
૪૫૭ ટ્યુનિંગ ૧૧૦	
૪૫૮ ટ્યુબીફોનોન ૧૧૦	
૪૫૯ ટ્રાન્સવાલ ૧૧૦	
૪૬૦ ટ્રેડ યુનિયનો ૧૧૦	

ઠ

૪૬૧ ઠંડા ૧૧૧	
--------------	--

ડ

૪૬૨ ડબ ઇસ્ટ ઇન્ડિય ૧૧૨	
૪૬૩ ડબ ગીની (સુરીનામ) ૧૧૨	
૪૬૪ ડબ્લીન ૧૧૨	
૪૬૫ ડરબન ૧૧૨	
૪૬૬ ડાન્ડીંગ ૧૧૨	
૪૬૭ ડાડીનક્સ ૧૧૨	
૪૬૮ ડેમો ૧૧૩	

ઢ

૪૬૯ ઢાંઢલપુર-સુદામડા ૧૧૪	
૪૭૦ ઢોર આંધ્રા ૧૧૪	

ત

૪૭૧ તબ ૧૧૫	
૪૭૨ તમાકુ ૧૧૫	
૪૭૩ તમાલપત્ર ૧૧૫	
૪૭૪ તલ ૧૧૬	
૪૭૫ તંદુરસ્તીના નિયમો ૧૧૬	
૪૭૬ તાલેવર યુદ્ધોનું અર્થ ૧૭૦ થી ૧૬૩૯ સુધી સરકારનાં યુદ્ધોની હકીકતનો કોડો ૧૧૬	
૪૭૭ તારાઓની સંખ્યા ૧૧૬	
૪૭૮ તાંબુ ૧૧૬	
૪૭૯ તુર્કી ૧૧૬	

વિષય	પૃષ્ઠ
૪૮૦ તેલબ (એસિડ) ૧૧૭	
૪૮૧ તેલ ૧૧૭	
૪૮૨ તેલ-આપ ૧૧૭	
થ ૧૧૮	
૪૮૩ થરપાર ૧૧૮	
૪૮૪ થાઈમ ૧૧૮	
૪૮૫ થોર ૧૧૮	

દ

૪૮૬ દક્ષિણ આફ્રિકાનું સંયુક્ત રાજ્ય ૧૧૯	
૪૮૭ દમારકસ ૧૧૯	
૪૮૮ દાન્સુલ નદી ૧૧૯	
૪૮૯ દાર્નિલિંગ ૧૧૯	
૪૯૦ દારકા ૧૧૯	
૪૯૧ દાંતો ૧૧૯	
૪૯૨ દંતમંજન ૧૨૦	
૪૯૩ દિલ્લી ૧૨૦	
૪૯૪ દ્રાક્ષ ૧૨૦	
૪૯૫ દેવદાર ૧૨૦	
૪૯૬ દૂધદાંતિ ૧૨૦	
૪૯૭ દેશી રાજ્યો ૧૨૦	

ન

૪૯૮ નગદ અને હાલનું રાજ્ય ૧૨૨	
૪૯૯ નદીઓ [હિંદી] ૧૨૨	
૫૦૦ નરેન્દ્રમંડળ ૧૨૨	
૫૦૧ નવાનગર (ભામનગર) ૨૨૨	
૫૦૨ નવું બંધારણ ૧૨૩	
૫૦૩ નવો રજાન્ડડ ટાઈમ ૧૨૩	
૫૦૪ નહેરો ૧૨૩	
૫૦૫ નાક ૧૨૩	
૫૦૬ નાગપુર ૧૨૩	
૫૦૭ નાગરવેલનાં પાન ૧૨૪	
૫૦૮ નાણાંનું વર્ણન ૧૨૪	
૫૦૯ નાતાલ ૧૨૪	
૫૧૦ નાણાંનું રાજ્ય ૧૨૪	
૫૧૧ નારંગી ૧૨૪	
૫૧૨ નાહતું ૧૨૪	
૫૧૩ નિહાસ અને આસાતના પરદેશી ૧૨૪	

વિષય	પૃષ્ઠ
૫૧૪ નિહાસ અને આસાતની મુખ્ય વસ્તુઓ ૧૨૪	
૫૧૫ નિહાસ આસાતના આંકડાઓ ૧૨૫	
૫૧૬ નિઝામનું રાજ્ય ૧૨૫	
૫૧૭ નિમક ૧૨૫	
૫૧૮ નેપરલેન્ડ્સ ૧૨૬	
૫૧૯ નેપલ્સ ૧૨૬	
૫૨૦ નેપાલ ૧૨૬	
૫૨૧ નેવી (સાગર કાફેલો) ૧૨૬	
૫૨૨ નેશનલ લિબરલ ફેડરેશન ૧૨૬	
૫૨૩ નોટાના ચલણનો ફગાવો ૧૨૭	
૫૨૪ નોટાનું ચલણ ૧૨૭	
૫૨૫ નોબલપ્રાઈઝ ૧૨૭	
૫૨૬ નોર્વે ૧૨૭	
૫૨૭ ન્યુગીની (પાપુઆ) ૧૨૮	
૫૨૮ ન્યુગીની (બ્રિટિશ) ૧૨૮	
૫૨૯ ન્યુઝીલેન્ડ ૧૨૮	
૫૩૦ ન્યુ ફાઉન્ડેલેન્ડ ૧૨૮	
૫૩૧ ન્યુયોર્ક ૧૨૮	
પ ૧૨૯	
૫૩૨ પટણા ૧૨૯	
૫૩૩ પતીઆલા ૧૨૯	
૫૩૪ પથ્થ અને પરેલ ૧૨૯	
૫૩૫ પનાગા નહેર ૧૨૯	
૫૩૬ પરદેશી થાપણ (હિંદીમાં) ૧૨૯	
૫૩૭ પરદેશી સ્ટીમરો ૧૩૦	
૫૩૮ પરદેશોમાં હિંદીઓની સ્થિતિ ૧૩૦	
૫૩૯ પરદેશો સાથે હિંદનો વેપાર ૧૩૦	
૫૪૦ પરદેશી બેંકો ૧૩૨	
૫૪૧ પરદેશો સાથે હિંદી વેપારનો કોડો ૧૩૩	
૫૪૨ પરદેશો સાથે હિંદી સરખામણી ૧૩૩-૧૪૨	
૫૪૩ પરસેવો ૧૪૨	
૫૪૪ પર્વતો હિંદના ૧૪૨	
૫૪૫ પંચાંગ ૧૪૩	
૫૪૬ પંખળ ૧૪૩	
૫૪૭ પાકો (પ્રાંતવાર કોડો) ૧૪૩	
૫૪૮ પાકો (હિન્દી મુખ્ય પાકોનો કોડો) ૧૪૪	

વિષય	પૃષ્ઠ
૫૪૯ પાથનશક્તિ	૧૪૪
૫૫૦ શરીરની અંદર નબ ઓ	
આથ તત્વોનો કોઠો	૧૪૪
૫૫૧ શરીરમાંથી બહાર	
નીકળે છે	૧૪૪
૫૫૨ ખોરાકો પચવાનો વખત	
વગેરેનો કોઠો	૧૪૫
૫૫૩ પાથનક્રિયામાં મદદકર્તા	
પાળવા યોગ્ય નિયમો	૧૪૫
૫૫૪ પાણી	૧૪૫
૫૫૫ આથ પદાર્થોમાં	
પાણીનું પ્રમાણ	૧૪૫
૫૫૬ પાતળું કેમ બનતું ?	
[સરીરને]	૧૪૬
૫૫૭ પાણીઓ	૧૪૬
૫૫૮ પાણી	૧૪૬
૫૫૯ પાણીના ધન	૧૪૬
૫૬૦ પાણીનાં પશુઓ	૧૪૭
૫૬૧ પાણીઓ	૧૪૭
૫૬૨ પિંડિન અથવા પિંડિંગ	૧૪૭
૫૬૩ પિત્ત	૧૪૭
૫૬૪ પિત્તનાં	૧૪૭
૫૬૫ પીનાંગ	૧૪૭
૫૬૬ પુના	૧૪૭
૫૬૭ પુરાતત્ત્વ આત્મ	૧૪૭
૫૬૮ ઐતિહાસિક સ્થાનો	૧૪૭
૫૬૯ પુસ્તકો ને સીમાનું પ્રમાણ	૧૪૭
૫૭૦ પેટ્રોલિયમ	૧૪૭
૫૭૧ હિંદની સાલવાર પેટ્રો-	
લિયમની પેદાશ	૧૪૮
૫૭૨ પેશાવર	૧૪૮
૫૭૩ પેશ્વા	૧૪૮
૫૭૪ પોપ	૧૪૮
૫૭૫ પોપેયા (એરંડ કાકડી,	
ઝાડ ચીકડી)	૧૪૮
૫૭૬ રોગો પર પોપેયાના	
ઉપચારો	૧૪૮
૫૭૭ પોર્ટુગેઝ (હિંદનાં)	
આવક ને ખર્ચનો કોઠો	૧૪૮
૫૭૮ પોર્ટુગેઝના સહયો	૧૪૯
૫૭૯ પોર્ટુગેઝ	૧૪૯
૫૮૦ પોર્ટુગેઝ દેશનાં સં-	
સ્થાનોનો કોઠો	૧૪૯

વિષય	પૃષ્ઠ
૫૮૧ પોર્ટુગેઝ ઈસ્ટ આફ્રિકા	૧૪૯
૫૮૨ પોર્ટુગેઝ પશ્ચિમ	
આફ્રિકા	૧૪૯
૫૮૩ પોર્ટુગેઝ હિંદ	૧૫૦
૫૮૪ પોર્ટુગેઝ	૧૫૦
૫૮૫ પ્રચલિત સંવત્સરો	૧૫૦-૫૧
૫૮૬ પ્રચલિત સંજ્ઞાઓ	૧૫૧
૫૮૭ પ્રાંતવાર નોર્થન્ટ રેકોર્ડ	
કંપનીઓ	૧૫૨
ફે	
૫૮૮ ફક્કસ	૧૫૩
૫૮૯ ફળો	૧૫૩
૫૯૦ ફળની ભત ને તેમની	
વિગતોનો કોઠો	૧૫૩
૫૯૧ ફાલસા	૧૫૩
૫૯૨ ફિનલેન્ડ	૧૫૪
૫૯૩ ફિલ્મ ઉદ્યોગ	૧૫૪
૫૯૪ ફુલ્ગ્યામા	૧૫૪
૫૯૫ ફુદીનો	૧૫૪
૫૯૬ ફેડરલ ન્યાય આત્મ	૧૫૪
૫૯૭ ફેડરલ પબ્લિક સર્વિસ	
કમિશન	૧૫૫
૫૯૮ ફેડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન	
એમ્પાયર ઓફ કોમર્સ	૧૫૫
૫૯૯ ફેડરેશન નેશનલ	
ઇન્ડિયન	૧૫૫
૬૦૦ ફોર્મોસા	૧૫૫
૬૦૧ ફોર્મોસા	૧૫૬
૬૦૨ ફોર્મોસાનાં સંસ્થાનોની	
વિગતોનો કોઠો	૧૫૬
૬૦૩ ફ્રેન્ચ અમેરિકન	
સંસ્થાનો	૧૫૭
૬૦૪ ફ્રેન્ચ આફ્રિકન	
ટોગોએન કેમેરૂન	૧૫૭
૬૦૫ ફ્રેન્ચ આલ્બીનીયા	૧૫૭
૬૦૬ ફ્રેન્ચ ઇન્ડોચીના	૧૫૮
૬૦૭ ફ્રેન્ચ કોંગો	૧૫૮
૬૦૮ ફ્રેન્ચ ટ્યુનિસ	૧૫૮
૬૦૯ ફ્રેન્ચ પશ્ચિમ આફ્રિકા	
અને સહરા	૧૫૮
૬૧૦ ફ્રેન્ચ મડાગાસ્કર	૧૫૮
૬૧૧ ફ્રેન્ચ રી યુનિયન	૧૫૯

વિષય	પૃષ્ઠ
૬૧૨ ફ્રેન્ચ સીરિયા અને	
લેબાનન	૧૫૯
૬૧૩ ફ્રેન્ચ સોમાલીલેન્ડ	૧૫૯
૬૧૪ ફ્રેન્ચ હિંદ	૧૫૯
૬૧૫ ફ્લાલીનનાં કપડાં	૧૫૯
૬૧૬ ફ્લોરેન્સ	૧૫૯
બી	
૬૧૭ બગદાદ	
૬૧૮ બજેટ	૧૬૦
૬૧૯ હિંદી સરકારનું ખર્ચ	૧૬૧
૬૨૦ બજેટો પ્રાથિક સરકારનાં	૧૬૧
૬૨૧ નવાં સંયુક્ત બજેટો	૧૬૧
૬૨૨ બજેટ (રેલવેનું) વિગતો	
અને કોઠો	૧૬૨
૬૨૩ બટરિન (બનાવટી મા-	
ખણ)	૧૬૨
૬૨૪ બટાટા	૧૬૨
૬૨૫ બદામ	૧૬૨
૬૨૬ બનાના	૧૬૨
૬૨૭ બનારસ	૧૬૨
૬૨૮ બરડો	૧૬૨
૬૨૯ બરફ	૧૬૩
૬૩૦ બર્ગમેટ તેલ	૧૬૩
૬૩૧ બર્મિંગહામ	૧૬૩
૬૩૨ બર્લિન	૧૬૩
૬૩૩ બહુચિરતાન	૧૬૩
૬૩૪ બહોરિયા	૧૬૪
૬૩૫ બળતું (ઘાતું) ઉપચારો	૧૬૪
૬૩૬ બંગાળીઓ	૧૬૪
૬૩૭ બંગાળ	૧૬૪
૬૩૮ બંગાળના લોકો	૧૬૪
૬૩૯ બંગાળની ઝાડ	૧૬૪
૬૪૦ બંગાળનો ઇતિહાસ	૧૬૪
૬૪૧ બંગાળનાં ભનવરો	૧૬૪
૬૪૨ બંગાળના પાકો	૧૬૪
૬૪૩ બંગાળના યાંત્રિક	
ઉદ્યોગો	૧૬૫
૬૪૪ બંગાળના ગૃહઉદ્યોગો	૧૬૫
૬૪૫ બંગાળનાં ખનીજો	૧૬૫
૬૪૬ બંગાળનું સાસન-	
બજેટ	૧૬૫
૬૪૭ બંગાળનો દુકાળ	૧૬૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૬૪૮ બંગાળનું શિક્ષણ	૧૬૫	૭૮૬ બાકુ	૧૭૩	૭૨૩ બેંગલ (સરાફી)	૧૮૦
૬૪૯ બંગાળમાં રેલ્વે	૧૬૫	૭૮૭ બાબરો	૧૭૩	૭૨૪ ફેડરલ રીઝર્વ બેંક	૧૮૦
૬૫૦ બંગાળની નિકાસની વસ્તુઓ	૧૬૫	૭૮૮ બાઈલીઓ	૧૭૩	૭૨૫ ઇન્પ્રિયલ બેંક	૧૮૦
૬૫૧ બંગાળના જીલ્લાઓ	૧૬૬	૭૮૯ બાઈસાહો [મોગલ]	૧૭૩	૭૨૬ એક્સચેન્જ અથવા કુટિયામણની બેન્ક	૧૮૧
૬૫૨ બંગાળનું સાહિત્ય	૧૬૬	૭૯૦ બામ્બુ [વાંસ]	૧૭૪	૭૨૭ લેઇન્ટ સ્ટોક બેંકો	૧૮૧
બંદરો (હિંદનાં)		૭૯૧ બાર મહીનાનાં નામો		૭૨૮ રીઝર્વ બેંક નોંધણી	
૬૫૩ કરાચી: બંદરના આયાત-નિકાસના વેપારના આંકડા-ઓનો કોઠો	૧૬૬	પારસી, ઝુસલમાની; બંગાળી; તેલુગુ તથા કેનેડી, તામિલ-મલાયાલમ	૧૭૪	બેંકના આંકડા : કોઠો	૧૮૧
૬૫૪ બેડીબંદર "	૧૬૭	૬૯૨ બાલી [જવ]	૧૭૪	૭૨૯ સહકારી બેંકો ને મંડળો	૧૮૧
૬૫૫ બોખા બંદર "	૧૬૭	૬૯૩ બાલી	૧૭૪	૭૩૦ શાહુકરો	૧૮૧
૬૫૬ ભાવનગર "	૧૬૭	૬૯૪ બાળકરપતિ	૧૭૪	૭૩૧ બેંકો	૧૮૧
૬૫૭ સુરત	૧૬૭	૬૯૫ બાળકનો ઉછેર	૧૭૫	૭૩૨ બેંગલોર	૧૮૧
૬૫૮ મોરમોગોવી	૧૬૭	૬૯૬ બાળકોને દૂધ આપવાનો કોઠો	૧૭૫	૭૩૩ બોક્સકુટ	૧૮૧
૬૫૯ મુંબાઈ	૧૬૮	૬૯૭ બાળકોને દૂધ આપવાનો કોઠો	૧૭૬	૭૩૪ બાયસ્કાઉટસ (કિશોર-સેના પ્રવૃત્તિ) સ્થાપક; કાયદા; ફરજો	૧૮૧
૬૬૦ મેંગલોર	૧૬૮	૬૯૮ બાળમરણ પ્રમાણ	૧૭૬	૭૩૫ બારિયું	૧૮૧
૬૬૧ ટેલીચરી	૧૬૮	૬૯૯ બાઈમા ટાપુઓ	૧૭૬	૭૩૬ બારેક્સ (ટંકણખાર)	૧૮૨
૬૬૨ માહી	૧૬૮	૬૯૦ બાહીઝમ	૧૭૬	૭૩૭ બોર્વિંચો	૧૮૨
૬૬૩ કશીકંઠ	૧૬૮	૭૦૦ બાંધણાં પુસ્તકોની સાઈઝ	૧૭૬	૭૩૮ બોલીવીઆ	૧૮૨
૬૬૪ કોચીન	૧૬૯	૭૦૧ બિકાનેર	૧૭૭	૭૩૯ બ્રસેલ્સ	૧૮૨
૬૬૫ અલપ્પઝ	૧૬૯	૭૦૨ બિન્નપુર	૧૭૭	૭૪૦ બ્રહ્મદેશ	૧૮૨
૬૬૬ કવીલોન	૧૬૯	૭૦૩ બિટ	૧૭૭	૭૪૧ બ્રહ્મદેશની જનુઓ	૧૮૨
૬૬૭ ત્યુડીકોરીન	૧૬૯	૭૦૪ બિનાહિલી કંપનીઓનું કામકામ : કોઠો	૧૭૭	૭૪૨ " પાકો	૧૮૩
૬૬૮ ધનુષ્યકોડી	૧૭૦	૭૦૫ બિલ ઓફ એક્સચેન્જ	૧૭૭	૭૪૩ " માહલીઓ	૧૮૩
૬૬૯ નેમાપટ્ટમ	૧૭૦	૭૦૬ બિલ ઓફ લેડિંગ	૧૭૭	૭૪૪ " નંગલી	૧૮૩
૬૭૦ કાલીકંઠ	૧૭૦	૭૦૭ બિસ્કીટ	૧૭૭	૭૪૫ " ખનીજો	૧૮૩
૬૭૧ કડાલોર	૧૭૦	૭૦૮ બિસ્કીટની આયાત	૧૭૭	૭૪૬ " ઉદ્યોગો	૧૮૩
૬૭૨ ચોન્ડીચરી	૧૭૦	૭૦૯ બિસ્કીટની આયાત	૧૭૭	૭૪૭ " લોકો	૧૮૩
૬૭૩ મદ્રાસ	૧૭૧	૭૧૦ બિસ્કીટ	૧૭૮	૭૪૮ " ઇતિહાસ	૧૮૩
૬૭૪ મહલીપટ્ટમ	૧૭૧	૭૧૧ બીચ	૧૭૮	૭૪૯ " વેપાર	૧૮૩
૬૭૫ કોન્કાના	૧૭૧	૭૧૨ બેન્જીન	૧૭૮	૭૫૦ " મોટાં શહેરો	૧૮૩
૬૭૬ વિજાગપટ્ટમ	૧૭૧	૭૧૩ બેન્જીન ઓઈલ એસિડ	૧૭૮	૭૫૧ " હિંદ સાથે વેપાર	૧૮૩
૬૭૭ બિમલીપટ્ટમ	૧૭૧	૭૧૪ બેન્જીન	૧૭૮	૭૫૨ બ્રહ્મપુત્રા	૧૮૪
૬૭૮ ગોપાલપુર	૧૭૧	૭૧૫ બેન્જીન	૧૭૮	૭૫૩ બ્રાઝિલ	૧૮૪
૬૭૯ બાલાસોર	૧૭૧	૭૧૬ બેરીઅમ	૧૭૮	૭૫૪ બ્રાન્ડી (ફાર)	૧૮૫
૭૮૦ ચાંદબાલી	૧૭૨	૭૧૭ બેલોડોના	૧૭૮	૭૫૫ બ્રાસ (પિત્તળ)	૧૮૫
૭૮૧ કંઠક અને ફેલ્સ પોર્ટલેન્ડ	૧૭૨	૭૧૮ બેલ્કઅન કોંગો	૧૭૮	૭૫૬ બ્રિટીશ આયાત નિકાસ	૧૮૫
૭૮૨ પુરી	૧૭૨	૭૧૯ બેલ્કઅન	૧૭૮	૭૫૭ બ્રિટન-આયાત ને કીમતના આંકડોનો કોઠો	૧૮૫
૭૮૩ કલકત્તા	૧૭૩	૭૨૦ બેરમર રીલી	૧૮૦	૭૫૮ બ્રિટીશ રાષ્ટ્રિય પ્રધાન મંડળ-યુદ્ધ મંડળ	૧૮૫
૭૮૪ ચટ્ટગામ	૧૭૩	૭૨૧ બેલ્કરીન	૧૮૦		
૭૮૫ બાઇબલ	૧૭૩	૭૨૨ બેંક ઓફ ઇંગ્લેન્ડ	૧૮૦		

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૫૬ મિટન-વસ્તુઓની સાલ- વાર નિકાસ ને કીમતના	
આંકડાનો કોઠો	૧૮૫
૩૬૦ બ્રિટિશ પાલામિન્ટ	૧૮૫
૩૬૧ બેશીલિપિ	૧૮૭
૩૬૨ બ્રોડકાશિંગ (વાયુ ધ્વનિ વાહન)	૧૮૭
૩૬૩ બ્રોન્ઝ (કાંસુ)	૧૮૭
૩૬૪ બ્રોમાઈન	૧૮૭
૩૬૫ બ્રૂક્લીંગ પાહર	૧૮૭
૩૬૬ બ્લેક લેડ (ચિન્સલ ખનાવવાની ધાતુ)	૧૮૭
૩૬૭ બ્લેકિંગ: બ્લે પોલિસ ખનાવવાનો પદાર્થ	૧૮૭

બ

૩૬૮ ભગવદ્ ગીતા	૧૮૮
૩૬૯ ભરતપુરનું રાજ્ય	૧૮૮
૩૭૦ ભાનગર	૧૮૮
૩૭૧ ભૂખ	૧૮૮
૩૭૨ ભૂતાન	૧૮૮
૩૭૩ ભેંસ	૧૮૮
૩૭૪ ભોપાળ	૧૮૯
૩૭૫ ભૌગોલિક દેશોનાં ખજાનાં નામો	૧૮૯
૩૭૬ ભૌગોલિક શોધખોળો	૧૮૯
૩૭૭ ભૌગોલિક સામાન્યનો વિસ્તાર	૧૮૯
૩૭૮ ભૌગોલિક હકીકતો	૧૯૦

મ

૩૭૯ મહારસંક્રાન્તિ	૧૯૧
૩૮૦ મકાઈ	૧૯૧
૩૮૧ મજા	૧૯૧
૩૮૨ મગજ	૧૯૧
૩૮૩ મછા	૧૯૧
૩૮૪ મહારાષ્ટ્રવૃત્તિ	૧૯૧
૩૮૫ મણિપુર	૧૯૧
૩૮૬ મદાસ ઉદ્યાનો	૧૯૨
૩૮૭ મ. ઇ.ની ઋતુઓ	૧૯૨
૩૮૮ „ પાકો	૧૯૨
૩૮૯ „ જંગલો	૧૯૨
૩૯૦ „ ખસ્તરો	૧૯૨

વિષય	પૃષ્ઠ
૩૯૧ „ ચૂકકોગો	૧૯૨
૩૯૨ „ ઉદ્યોગો	૧૯૨
૩૯૩ „ રસ્તા અને વાહનો	૧૯૨
૩૯૪ „ વેપાર	૧૯૨
૩૯૫ „ સ્થાપત્યો અને લોકો	૧૯૩
૩૯૬ „ દેશી રાજ્યો	૧૯૩
૩૯૭ „ દેશી રાજ્યો	૧૯૩
૩૯૮ „ મોટાં શહેરો	૧૯૩
૩૯૯ મધ	૧૯૩
૪૦૦ મધના ગુણો	૧૯૩
૪૦૧ મધ્ય પ્રાંત	૧૯૩
૪૦૨ „ જમીન	૧૯૩
૪૦૩ „ પાકો	૧૯૩
૪૦૪ „ ખનીજો	૧૯૩
૪૦૫ „ ઉદ્યોગો	૧૯૪
૪૦૬ „ ચૂકકોગો	૧૯૪
૪૦૭ „ લોકો	૧૯૪
૪૦૮ „ મોટા ઉદ્યોગો	૧૯૪
૪૦૯ „ નહેરો, ફવાઓ- તળાવો	૧૯૪
૪૧૦ „ ઇતિહાસ	૧૯૪
૪૧૧ મધ્યવર્તી સંગ્રહ- સ્થાનો (હિંદનાં)	૧૯૪
૪૧૨ હિંદનાં મુખ્ય સંગ્રહ- સ્થાનો યાદી	૧૯૫
૪૧૩ મનીલા હેમ્પ: ફિલિ- પાઈનમાં રાણુ	૧૯૫
૪૧૪ મનુષ્યની જાતિઓ	૧૯૫
૪૧૫ મરકી	૧૯૫
૪૧૬ મરચાં	૧૯૫
૪૧૭ મરાઠા સામાન્ય	૧૯૫
૪૧૮ મરી ઔષધ; મસા- લામાં હિંદમાં પાક	૧૯૫
૪૧૯ મધ્યુરી [પારો]	૧૯૫
૪૨૦ મલાયા [બ્રિટિશ]	૧૯૬
૪૨૧ મલાયાનો વેપાર	૧૯૬
૪૨૨ મલાયાની જાતિઓ- પ્રમાણે વસતીનો કોઠો	૧૯૬
૪૨૩ મસક [કરતુરી]	૧૯૭
૪૨૪ મસલીન	૧૯૭
૪૨૫ મસૂર [ફાળ]	૧૯૭
૪૨૬ મસતક	૧૯૭

વિષય	પૃષ્ઠ
૪૨૭ મહાન આચાર્યો [હિંદના]	૧૯૭
૪૨૮ મહાન શોધો આધુનિક	૧૯૮
૪૨૯ મહાન સર્વાધિક્ષો આધુનિક	૧૯૮
૪૩૦ મહાન દૂર વિજ્ઞતાઓ ૧૯૮-૯૯	
૪૩૧ જગતના મહાન ધર્મો	૧૯૯
૪૩૨ મહાન ભક્તો	૨૦૦
૪૩૩ મહાન ભૌગોલિક શોધકો	૨૦૧
૪૩૪ મહાન યાંત્રિક શોધકો	૨૦૧
૪૩૫ મહાન યાંત્રિક શોધો	૨૦૨
૪૩૬ મહાન રસાયણિક શોધો	૨૦૨
૪૩૭ મહાન વેલક શોધો	૨૦૨
૪૩૮ મહાન શાહ સોદાગરો (હિંદના)	૨૦૩
૪૩૯ મહાન સામાન્ય ઉદ્યોગો	૨૦૩
૪૪૦ મહાન સુધારક ધર્મ- સંસ્થાપકો (હિંદના)	૨૦૪
૪૪૧ મહાન સ્થાપકો	૨૦૫
૪૪૨ મહાસભા (હિંદી)	૨૦૫
૪૪૩ માઈસોર	૨૦૫
૪૪૪ માઈસોર ખેતી	૨૦૫
૪૪૫ „ કાપડનો ઉદ્યોગ	૨૦૫
૪૪૬ „ ઊન	૨૦૫
૪૪૭ „ લોહનો ઉદ્યોગ	૨૦૫
૪૪૮ „ જળવિદ્યુતનું કારખાનું	૨૦૬
૪૪૯ „ ખનીજો	૨૦૬
૪૫૦ „ વેપાર	૨૦૬
૪૫૧ „ શહેરો	૨૦૬
૪૫૨ „ જંગલો	૨૦૬
૪૫૩ માખણ	૨૦૬
૪૫૪ માડાગારકર	૨૦૬
૪૫૫ માદા	૨૦૬
૪૫૬ મિનરલ વોટર	૨૦૬
૪૫૭ મિલોનો નહેરો	૨૦૬
૪૫૮ ૧૯૪૨માં ઉદ્યોગોને લગતા આંકડાઓના કોઠો; ૧૯૪૩ અને ૧૯૪૪ના એવા કોઠાઓ	૨૦૬
૪૫૯ મીઠું	૨૦૭
૪૬૦ મીઠાના ગુણ	
૪૬૧ મીઠાના ઉત્પાદનો આંકડાઓ	૨૦૭

વિષય	પૃષ્ઠ
૮૧૪ મીતાહાર	૨૦૮
૮૧૩ મુખ્ય ભાષાઓ (હિંદી)	૨૦૮
૮૧૪ મુશ્કાળા	૨૦૮
૮૧૫ મુરિયેટ ચોક્ક મક્યુરી	૨૦૯
૮૧૬ મુસ્લીમ ધર્મ	૨૦૯
૮૧૭ મુસ્લીમ મહાન સ્થાપત્યો (હિંદી)	૨૦૯
૮૧૮ મુસ્લિમ રાજ્ય વંશો	૨૧૦
૮૧૯ મુસ્લિમ લીગ	૨૧૦
૮૨૦ મેગનેશીયમ	૨૧૦
૮૨૧ મેનીઓક	૨૧૦
૮૨૨ મેનીફોલ્ડ રાઇટિંગ પેપર	૨૧૦
૮૨૩ મેન્થોલ	૨૧૦
૮૨૪ મોટરો	૨૧૦
૮૨૫ મોટા ટાપુઓ	૨૧૧
૮૨૬ મીનલેન્ડ, ન્યુગિની વગેરે	૨૧૧
૮૨૭ મોટાં પુસ્તકલયો	૨૧૧
૮૨૮ ભાયબ્રેરીઓ ને ગ્રંથોની સંખ્યાનો કોડો	૨૧૧
૮૨૯ મોટાં રણો	૨૧૧
૮૩૦ મોતી	૨૧૧
૮૩૧ મોતીનાં કોષ્ટકો	૨૧૧
૮૩૨ મોરબી	૨૧૧
૮૩૩ મોરેસીઅસ	૨૧૨
૮૩૪ મોરોક્કો	૨૧૨
૮૩૫ મોલાસીસ	૨૧૨
૮૩૬ મોગોલિયા	૨૧૨
૮૩૭ મ્યુનિસિપાલિટીઓ	૨૧૨

ય

૮૮૮ યુગાન્ડા	૨૧૩
૮૮૯ યુગોસ્લાવિયા	૨૧૩
૮૯૦ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ	૨૧૪
૮૯૧ યુ. વાર્ષિક આવકના આંકડાનો કોડો	૨૧૫
૮૯૨ યુનિયન ઓફ સાઉથ આફ્રિકા	૨૧૬
૮૯૩ યુરોપ	૨૧૬

૨

૮૯૪ રબ્બર	૨૧૭
૨મત ગમત	
૮૯૫ લેન ટેનિસ	૨૧૭

વિષય	પૃષ્ઠ
૮૯૬ અખિલ હિંદ લેન ટેનિસ રેકોર્ડીંગ ક્લોસ્ક	૨૧૭
૮૯૭ બ્યાયામ	૨૧૭
૮૯૮ બ્યાયામના કેટલાક રેકર્ડો	૨૧૮
૮૯૯ ઓલિમ્પિક રમતો	૨૧૯
૯૦૦ બીજી રમતો	૨૧૯
૯૦૧ ઓલિમ્પિક હોકીના વિસ્તારો	૨૧૯
૯૦૨ આધુનિક ઓલિમ્પિક રમતો કયાં રમાઈ ?	૨૧૯
૯૦૩ કેટલાક તરવાના રેકર્ડો	૨૧૯
૯૦૪ સાઇક્લની રાસત	૨૧૯
૯૦૫ નળુવા જોગ કેટલાક રેકર્ડો	૨૧૯-૨૦
૯૦૬ રશિયા	૨૨૦
૯૦૭ „ ના પાકોનો કોડો	૨૨૧
૯૦૮ „ ના પ્રાંતોના વિસ્તારનો કોડો	૨૨૧
૯૦૯ રશિયા	૨૨૧
૯૧૦ રસાયનોના ઉદ્યોગો	૨૨૨
૯૧૧ રસ્તાઓ	૨૨૩
૯૧૨ હિંદી સડકોનો કોડો : તે પાછળ થતા વાર્ષિક ખર્ચનો કોડો	૨૨૩
૯૧૩ રાજકોટ	૨૨૩
૯૧૪ રાજપુતાના	૨૨૩
૯૧૫ રાજકાંતિઓ	૨૨૩
૯૧૬ રાષ્ટ્રસંઘ	૨૨૩-૨૪
૯૧૭ રાષ્ટ્રીય આવક અને મૂલ્ય	૨૨૪
૯૧૮ રાષ્ટ્રીય બદલાવોના નામો	૨૨૪
૯૧૯ રાષ્ટ્રોના વ ા ઓ ના પગારોનો કોડો	૨૨૪
૯૨૦ રાષ્ટ્રોના સૈનિક ખર્ચની સરખામણી કોડો સાથે	૨૨૫
૯૨૧ રાષ્ટ્રોનાં લડાયક સૈન્યો હકીકત ને કોડો	૨૨૫
૯૨૨ રાષ્ટ્રોનું ચલણી નાણું	૨૨૬
૯૨૩ રાષ્ટ્રોમાં રાજકીય પક્ષો	૨૨૬
૯૨૪ રૂપું	૨૨૬
૯૨૫ રૂમાનિયા	૨૨૬
૯૨૬ રૂડો	૨૨૭
૯૨૭ રેલ્વે	૨૨૭

વિષય	પૃષ્ઠ
૯૨૮ આસામ-ખંજાળ રેલ્વે	૨૨૮
૯૨૯ ખંજાળ નાગપુર રેલ્વે	૨૨૮
૯૩૦ બોમ્બે ખરોડા રેલ્વે	૨૨૮
૯૩૧ હોરટન ખંજાળ રેલ્વે	૨૨૮
૯૩૨ હોરટ ઇન્ડિયા રેલ્વે	૨૨૮
૯૩૩ ઇ. આઇ. પી. રેલ્વે	૨૨૮
૯૩૪ મદ્રાસ એન્ડ સધર્ન મરાઠા રેલ્વે	૨૨૮
૯૩૫ નોર્થવેસ્ટ રેલ્વે	૨૨૮
૯૩૬ સાઉથ ઇન્ડિયા રેલ્વે	૨૨૮
૯૩૭ નિઝામ સ્ટેટ રેલ્વે	૨૨૯
૯૩૮ મેસુર સ્ટેટ રેલ્વે	૨૨૯
૯૩૯ નેપાલ રેલ્વે	૨૨૯
૯૪૦ લોકલમોર્ડ ને ખાનગી કંપનીઓની રેલ્વેઓ	૨૨૯
૯૪૧ રાઇલ્ડની ને મિલિટરી રેલ્વેઓ	૨૨૯
૯૪૨ રેલ્વેની નળુવા જોગ હકીકતો	૨૨૯
૯૪૩ હિંદી રેલ્વેના રસ્તાઓ	
૯૪૪ રેવા	૨૩૦
૯૪૫ રેસનિંગ	૨૩૦
૯૪૬ રેશમ	૨૩૦
૯૪૭ સખનો	૨૩૧
૯૪૮ લવિંગ	૨૩૧
૯૪૯ લસણ	૨૩૧
૯૫૦ લે'ડન	૨૩૧
૯૫૧ ભાયબ્રેરીઓ	૨૩૧
૯૫૨ લાકડું	૨૩૧
૯૫૩ લાખ	૨૩૨
૯૫૪ લાહોર	૨૩૨
૯૫૫ લીપ ઈઅર	૨૩૨
૯૫૬ લીખીઆ	૨૩૨-૩
૯૫૭ લીલી દ્રાક્ષ	૨૩૩
૯૫૮ લીવરપુલ	૨૩૩
૯૫૯ લીરખન	૨૩૩
૯૬૦ લીંચુ	૨૩૩
૯૬૧ લેનીનગ્રાડ	૨૩૩
૯૬૨ લેંડ મોર્ટગેજ બેંકો	૨૩૩
૯૬૩ લોર્ડ ઓફ	૨૩૩
૯૬૪ લોકલ ઓર્ડો	૨૩૩
૯૬૫ લહાસા	૨૩૩

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૬૬૬ વસતીગણતરી	૨૩૪	૬૮૬ વિશ્વયુદ્ધ (૧૯૪૨થી ૧૯૪૪ જાપાન સામે)	૨૪૫	૧૦૨૨ કુટુંબ મિનાર	૨૪૬
૬૬૭ હિંદની ભૂતિઓ વાર		૬૮૭ વિવિધ આધુનિક રાજ્યો	૨૪૬	૧૦૨૩ આશ્રાનો કિલ્લો	૨૪૬
વસતીની સંખ્યાનો કોડો	૨૩૪	વિવિધ સુદર દર્શનીય સ્થળો		વિવિધ હવાખાવાનાં સ્થળો	
૬૬૮ ભાષા બોલનારાઓ- પ્રમાણે સંખ્યાનો કોડો	૨૩૫	૬૮૮ અજંટા	૨૪૬	૧૦૨૪ નેનીતાલ	૨૪૬
૬૬૯ સુખ્ય શહેરોની વસ્તી	૨૩૫	૬૮૯ દિલ્લી	૨૪૬	૧૦૨૫ માઉન્ટ આણુ	૨૪૬
૬૭૦ વહાણવટું	૨૩૫	૬૯૦ આગ્રા	૨૪૬	૧૦૨૬ સીમલા	૨૪૬
૬૭૧ સ્ટીમરોની આવભના		૬૯૧ છલોરા	૨૪૭	૧૦૨૭ શ્રીનગર (કાશ્મીર)	૨૪૬
વર્ષવાર આંકડાનો કોડો	૨૩૬	૬૯૨ ખનારસ	૨૪૭	૧૦૨૮ મહાબળેશ્વર	૨૪૬
૬૭૨ વહાણવટાની કંપ- નીઓની વિગતો	૨૩૬	૬૯૩ મદુરા	૨૪૭	૧૦૨૯ મરી	૨૪૬
૬૭૩ વાયુચક્ર ખાતું	૨૩૭	૬૯૪ આણુ	૨૪૭	૧૦૩૦ હટાકામંડ	૨૪૬
૬૭૪ વારનિસી	૨૩૮	૬૯૫ જયપુર	૨૪૭	૧૦૩૧ રાંચી	૨૪૬
૬૭૫ વિગતોની તુલનાની	૨૩૮	૬૯૬ ઔરંગાબાદ	૨૪૭	૧૦૩૨ શિલોંગ	૨૪૬
૬૭૬ વિગતોની તુલનાની	૨૩૮	૬૯૭ અમૃતસર	૨૪૭	૧૦૩૩ આલ્મોડા	૨૪૬
૬૭૭ વિગતોની તુલનાની	૨૩૮	૬૯૮ ચિતૌડગઢ	૨૪૭	૧૦૩૪ ગુલમર્ગ	૨૪૬
૬૭૮ વિગતોની તુલનાની	૨૩૮	૬૯૯ મોહન-જો-ડેરી	૨૪૭	૧૦૩૫ મસુરી	૨૪૬
૬૭૯ વિગતોની તુલનાની	૨૩૮	૧૦૦૦ પુષ્કર અને જાળની	૨૪૭	૧૦૩૬ બેંગલોર	૨૪૬
૬૮૦ વિમાન	૨૪૦	૧૦૦૧ તક્ષિલા	૨૪૭	૧૦૩૭ ડેલ્હાઈસી	૨૪૬
વિમાનોની આધુનિક ભાગો		૧૦૦૨ સાંચી	૨૪૮	૧૦૩૮ ફૂનર	૨૪૬
૬૮૧ બોમ્બર વિમાન	૨૪૧	૧૦૦૩ હંપી (વિજયનગર-દક્ષિણ હિંદ)	૨૪૮	૧૦૩૯ કોડેનાલ	૨૫૦
૬૮૨ Me 109 R અને Me 100	૨૪૧	૧૦૦૪ કાશ્મીર	૨૪૮	૧૦૪૦ લેન્સડાઉન	૨૫૦
૬૮૩ વિશ્વયુદ્ધ (૧૯૧૪-૧૮)		૧૦૦૫ હરદ્વા	૨૪૮	૧૦૪૧ કાલિંગેંગ	૨૫૦
પહેલું; યુદ્ધનાં કારણો અને વિગતો; વર્ષો-સંખ્યાની સંખ્યા; જર્મનીનું યુદ્ધ- કારણ; આર્થિક ને જનન- માલની તુલનાની ના આંકડાનો કોડો; રાજ્યો- વાર થયેલી ખુબારીના આંકડાઓનો કોડો.		૧૦૦૬ સારનાથ	૨૪૮	૧૦૪૨ કવેટા	૨૫૦
પરચુરણ વિગતો	૨૪૨	૧૦૦૭ કોનાઈ	૨૪૮	૧૦૪૩ પંચમારી	૨૫૦
૬૮૪ વિશ્વયુદ્ધ (પહેલા પછી- નાં યુદ્ધો)	૨૪૩	૧૦૦૮ પુના	૨૪૮	૧૦૪૪ કસોલી	૨૫૦
૬૮૫ વિશ્વયુદ્ધ બીજું: આજ- ના મહાયુદ્ધની દરેક ખાબુઓને સ્પર્શનું સર્વાંગી આલેખન	૨૪૪-૫	૧૦૦૯ સારનાથ	૨૪૮	૧૦૪૫ વીમો	૨૫૦-૫૧
		૧૦૧૦ હરદ્વાર	૨૪૮	૧૦૪૬ હિંદમાં દેશી વીમા કંપનીઓની સાલવાર સંખ્યાનો કોડો; કામ- કાજને લગતો કોડો;	૨૫૧
		૧૦૧૧ સંગેમરમર ખડક	૨૪૮	૧૦૪૭ બીન હિંદી કંપની- ઓના કામકાજના આંકડાઓનો કોડો	૨૫૨
		૧૦૧૨ સિરગુવાનાં ચિત્રો (મધ્ય- પ્રાંત)	૨૪૮	૧૦૪૮ વીમાકંપનીઓ માટેનો કાયદો	૨૫૨
		૧૦૧૩ ભુવનેશ્વરનું મંદિર	૨૪૮	૧૦૪૯ વેપાર અને અર્થ- શાસ્ત્રનું અવલોકન	૨૫૨
		૧૦૧૪ બહોલ	૨૪૮	૧૦૫૦ ગ્રેટબ્રિટન	૨૫૩
		૧૦૧૫ કાલની યુદ્ધની ગુફાઓ	૨૪૮	૧૦૫૧ ગ્રેટબ્રિટનની પેદાશ અને ખર્ચનો કોડો	૨૫૩
		૧૦૧૬ કનુરહો મંદિરો (બુદ્ધ- ખંડ)	૨૪૮	૧૦૫૨ અમેરિકાનો વેપાર	૨૫૪
		૧૦૧૭ એલીફન્ટાની ગુફાઓ	૨૪૮	૧૦૫૩ રશિયાનો વેપાર	૨૫૫
		૧૦૧૮ મહાબલિપુરમ	૨૪૮	૧૦૫૪ જર્મનીની વેપાર નીતિ	૨૫૫
		૧૦૧૯ શ્રીરંગમ મંદિર	૨૪૮		
		૧૦૨૦ ગોલગુબન	૨૪૮		
		૧૦૨૧ રોરમાહની કબર (સાસારામ છલ્લો)	૨૪૯		

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૦૫૫ કાન્સનો વેપાર	૨૫૬
૧૦૫૬ બેલ્જિયમ-હોલેન્ડનો વેપાર	૨૫૬
૧૦૫૭ હિંદના વેપારકોનો વેપાર સાથે સંબંધ ધરાવતાં ખાતાઓ	૨૫૬
૧૦૫૮ વેપાર ખાતું	૨૫૭
૧૦૫૯ ખાણ ખાતું	૨૫૭
૧૦૬૦ જમત ખાતું	૨૫૭
૧૦૬૧ ભૂગર્ભ વિદ્યાખાતું	૨૫૭
૧૦૬૨ પેટન્ટ એક્ટિસ	૨૫૭
૧૦૬૩ સ્ટોક્સ ખાતું	૨૫૭
૧૦૬૪ વેપારના કેટલાક આંક-ડાઓનો કોઠો	૨૫૭
૧૦૬૫ હિંદના વેપારના ૧૯૩૭ થી ૪૦ સુધીના આંક-ડાઓનો કોઠો	૨૫૮
વેપારનાં તથા કારખાનાંનાં મુખ્ય સ્થાનો	
૧૦૬૬ મુંબઈ	૨૫૮
૧૦૬૭ કલકત્તા	૨૫૮
૧૦૬૮ કરાંચી	૨૫૮
૧૦૬૯ રંગૂન	૨૫૮
૧૦૭૦ મદ્રાસ	૨૫૮
૧૦૭૧ દિલ્લી	૨૫૮
૧૦૭૨ કાનપુર	૨૫૮
૧૦૭૩ અમદાવાદ	૨૫૯
૧૦૭૪ અમૃતસર	૨૫૯
૧૦૭૫ આસનસોલ	૨૫૯
૧૦૭૬ આગ્રા	૨૫૯
૧૦૭૭ બેંગ્લોર	૨૫૯
૧૦૭૮ લાહોર	૨૫૯
૧૦૭૯ નાગપુર	૨૫૯
૧૦૮૦ બનારસ	૨૫૯
૧૦૮૧ સિયાલકોટ	૨૫૯
૧૦૮૨ મિરઝાપુર	૨૫૯
૧૦૮૩ મદુરા	૨૫૯
૧૦૮૪ લરકે	૨૫૯
૧૦૮૫ જમશેદપુર	૨૫૯
૧૦૮૬ મહેસુર	૨૫૯
૧૦૮૭ અલિગઢ	૨૫૯

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૦૮૮ હુધિયાણા	૨૫૯
૧૦૮૯ મોરાદાબાદ	૨૫૯
૧૦૯૦ શ્રીનગર	૨૫૯
૧૦૯૧ દોહા	૨૫૯
૧૦૯૨ જમ્મુ	૨૫૯
૧૦૯૩ જમ્મુપુર	૨૫૯
વેપારી સંસ્થાઓ	
૧૦૯૪ એસોસીએટ એન્જીનિયર્સ ઓફ કોમર્સની વિગતો	૨૫૯
૧૦૯૫ ફેડરેશન ઓફ ઈન્ડિયન એન્જીનિયર્સ ઓફ કોમર્સ	૨૬૦
૧૦૯૬ એલ ઈન્ડિયા એસોસિ-નાઇઝેશન ઓફ ઈન્ડસ્ટ્રી-અલ એપ્પોઇન્ટ્સ	૨૬૦
૧૦૯૭ ઈન્ડિયન નેશનલ કમિટી ઓફ ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ એન્જીનિયર્સ ઓફ કોમર્સ	૨૬૦
૧૦૯૮ ઈન્ડિયન કોલીયરી એસોસિ-એસોસીએશન	૨૬૦
૧૦૯૯ ઈન્ડિયન ન્યૂટ મિલ્સ એસોસીએશન	૨૬૦
૧૧૦૦ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કોટન એસોસીએશન, લી.	૨૬૦
૧૧૦૧ ઈન્ડિયન ટી એસોસી-એશન	૨૬૦
૧૧૦૨ ઈન્ડિયન સેન્ટ્રલ કોટન કમિટી	૨૬૦
૧૧૦૩ ઈન્ડિયન માઈનિંગ એસો-સીએશન	૨૬૦
૧૧૦૪ ઈન્ડિયન માઈનિંગ ફેડરેશન	૨૬૦
૧૧૦૫ માઈનિંગ અને એપ્પોલો-કલ ઈન્ડસ્ટ્રીયલ ઓફ ઈન્ડિયા	૨૬૦
૧૧૦૬ ઈન્ડિયન એન્જિનિયરિંગ એસોસીએશન	૨૬૦
૧૧૦૭ ઈન્ડિયન ઈન્ડસ્ટ્રીયલ ઓફ આર્કિટેક્ટસ એન્ડ ઈન્ડિયન રોડઝ એન્ડ ટ્રાન્સપોર્ટ ડેવેલોપમેન્ટ એસોસીએશન	૨૬૦
૧૧૦૮ ઈન્ડિયન સુગર મિલ્સ એસોસીએશન	૨૬૦

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૧૧૦ મિલ એસોસિ-એસોસીએશન	૨૬૦
૧૧૧૧ મોટર મેન્યુફેક્ચરર્સ એન્ડ ઇમ્પોર્ટર્સ એસો-સીએશન	૨૬૦
૧૧૧૨ નેટીવ રોર એન્ડ સ્ટોક બ્રોકર્સ એસોસીએશન	૨૬૦
૧૧૧૩ રાયલ એક્સચેન્જ કલકત્તા	૨૬૦
૧૧૧૪ હિંદનાં મુખ્ય શહેરોની વેપારી સંસ્થાઓ	૨૬૧-૬૨
૨૬	
૧૧૧૫ શરદી શરખતો	
૧૧૧૬ દાંડમનું શરખત બનાવ-વાની રીતો	૨૬૩
૧૧૧૭ ગુલાબનું શરખત બનાવ-વાની રીતો	૨૬૩
૧૧૧૮ લીમનું શરખત બનાવ-વાની રીતો	૨૬૩
૧૧૧૯ સંતરાનું શરખત બનાવ-વાની રીતો	૨૬૩
૧૧૨૦ દ્રાક્ષનું શરખત બનાવ-વાની રીતો	૨૬૩
૧૧૨૧ દેવડાનું શરખત બનાવ-વાની રીતો	૨૬૩
૧૧૨૨ શરીરનાં અંગોની સંભાળ	૨૬૪
૧૧૨૩ હંતશુદ્ધિ	૨૬૪
૧૧૨૪ નેત્રોની સંભાળ	૨૬૪
૧૧૨૫ નેત્રાશ્રુત	૨૬૬
૧૧૨૬ નાકની સંભાળ	૨૬૬
૧૧૨૭ ગળાની સંભાળ	૨૬૬
૧૧૨૮ પગની સંભાળ	૨૬૭
૧૧૨૯ નખની સંભાળ	૨૬૭
૧૧૩૦ ચામડીની સંભાળ	૨૬૭
૧૧૩૧ શરીરની રચના	૨૬૭
૧૧૩૨ પાંસળીઓની બંધોલ	૩૧૮
૧૧૩૩ મગજ	૨૬૮
૧૧૩૪ હૃદય	૨૬૮
૧૧૩૫ લોહી	૨૬૮
૧૧૩૬ હોજરી અથવા જઠર	૨૬૮
૧૧૩૭ ઈન્દ્રિયો	૨૬૮
૧૧૩૮ શરીરને નુકશાન કર-નાર દુર્ગુણો	૨૬૮

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૧૩૬ સારીરિક અભ્યાસો	૨૬૬
૧૧૪૦ સારીરિક ક્રિયાઓ	૨૬૬
૧૧૪૧ સારીરિક રોગોનાં ધરનધુ	
ઘોષણા	૨૭૧
૧૧૪૨ સારીરિક સામાન્ય રોગો	૨૭૨
૧૧૪૩ શિક્ષણ	૨૭૪
૧૧૪૪ શિક્ષણ-પ્રાથમિક	૨૭૪
૧૧૪૫ શિક્ષણ-મધ્યમિક	૨૭૪
૧૧૪૬ શિક્ષણ-પ્રૌઢ	૨૭૫
૧૧૪૭ યુનિવર્સિટી શિક્ષણ અને	
ટેકનિકલ શિક્ષણ	૨૭૫
૧૧૪૮ વિશ્વવિદ્યાલયોની સ્થાપના	૨૭૫
૧૧૪૯ વચ્ચેના પ્રમાણમાં કુલ	
નિમ્નાર્થીઓના ઠંઠા	૨૭૫
૧૧૫૦ વિશ્વવિદ્યાલયોના આકાંક્ષા	૨૭૭
૧૧૫૧ વિશ્વવિદ્યાલયોનાં પુરત-	
ભેતી સંખ્યા	૨૭૭
૧૧૫૨ શીખો	૨૭૮
૧૧૫૩ શબ્દ ખોરાક	૨૭૮
૧૧૫૪ શબ્દ ચુકો	૨૭૮
૧૧૫૫ શબ્દ તેલો	૨૭૮
૧૧૫૬ શબ્દ ખાલી તેલ	૨૭૯
૧૧૫૭ મસાલાદું સુગંધી તેલ	૨૭૯
૧૧૫૮ શબ્દ ફૂલ	૨૭૯
૧૧૫૯ શબ્દ વજો	૨૮૦
૧૧૬૦ શબ્દ હવાપાણી	૨૮૦
૧૧૬૧ સરહદ પ્રાંત	૨૮૧
૧૧૬૨ સહકારી પ્રવૃત્તિ	૨૮૧
૧૧૬૩ સંગીત	૨૮૨

સંશોધન અભ્યાસક્રમ

ભારતી સંસ્થાઓ

૧૧૬૪ બાંદરદાર ઓરીએન્ટલ	
રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટ, પુના	૨૮૩
૧૧૬૫ બોડ રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટ	૨૮૪
૧૧૬૬ ઇન્ડિયન ઓરિએન્ટલ	
ઈન્સ્ટીટ્યુટ, નવી દિલ્હી	૨૮૪
૧૧૬૭ ઇન્ડિયન ઈન્સ્ટીટ્યુટ	
બોફ સાયન્સ, બેંગલોર	૨૮૪
૧૧૬૮ ઇન્ડિયન ઈન્સ્ટીટ્યુટ બોફ	
ફીલોસોફી	૨૮૪
૧૧૬૯ કુટુંબી ઈન્સ્ટીટ્યુટ બોફ	
ફામિલી	૨૮૪

વિષય	પૃષ્ઠ
૧૧૭૦ સંસ્થાઓ (ઉચ્ચ શિક્ષણ	
ભારતી)	૨૮૪
૧૧૭૧ સાગ	૨૮૪
૧૧૭૨ સાગ	૨૮૪
૧૧૭૩ સાદીન	૨૮૪
૧૧૭૪ સાધુ	૨૮૪
૧૧૭૫ કોપરેલ તેલનો સાદો સાધુ	૨૮૪
૧૧૭૬ કોપરેલ તેલ અને રોગી-	
ચાનો મિશ્ર સાધુ	૨૮૫
૧૧૭૭ રોઝ (ગુલાબનો) સાધુ	૨૮૫
૧૧૭૮ નારંગી સાધુ	૨૮૫
૧૧૭૯ રેશમી વસ્ત્રો ધોવાનો	
સાધુ	૨૮૫
૧૧૮૦ સાધુનો અર્થ	૨૮૫
૧૧૮૧ લીમડાનો ન્હાવાનો	
સાધુ	૨૮૫
૧૧૮૨ વોશિંગ પાઉડરની	
ગોડીઓ	૨૮૫
૧૧૮૩ સાધુદાણી	૨૮૫
૧૧૮૪ સારસાપરિલા	૨૮૫
૧૧૮૫ સાલબનીસરી	૨૮૫
૧૧૮૬ સાલવોલેટાઇલ	૨૮૫

સાહિત્ય-ગુજરાતી

૧૧૮૭ નરસિંહ-મીરાં યુગ	૨૮૬
૧૧૮૮ પ્રેમાનંદ યુગ	૨૮૬
૧૧૮૯ દયારામ યુગ	૨૮૬
૧૧૯૦ ગુજરાતી સાહિત્ય પર	
અંગ્રેજી શિક્ષણની અસર	૨૮૭
૧૧૯૧ ગુજરાતી સાહિત્યમાં	
નવી કવિતા	૨૮૮
૧૧૯૨ નવલકથા	૨૮૯
૧૧૯૩ નાટ્ય સાહિત્ય	૨૮૯
૧૧૯૪ હાલની સ્થિતિ	૨૮૯
સાહિત્ય અંગાળી	
૧૧૯૫ પ્રાચીન સાહિત્ય	૨૯૦
૧૧૯૬ આધુનિક સાહિત્ય	૨૯૦
૧૧૯૭ નવલકથા	૨૯૦
૧૧૯૮ દ્રષ્ટી વાર્તા	૨૯૧
૧૧૯૯ નાટકો	૨૯૧
૧૨૦૦ કાવ્ય	૨૯૧
૧૨૦૧ વિનોદ સાહિત્ય	૨૯૧
૧૨૦૨ જીવન-ચરિત્રો	૨૯૧

વિષય	પૃષ્ઠ
સાહિત્ય અંગાળી	
૧૨૦૩ કથકતા	૨૯૨
૧૨૦૪ નવલકથાઓ	૨૯૨
૧૨૦૫ નાટકો	૨૯૩
૧૨૦૬ કાવ્ય	૨૯૩
૧૨૦૭ વિનોદ સાહિત્ય	૨૯૩
૧૨૦૮ બાળસાહિત્ય	૨૯૩
સાહિત્ય હિંદી	
૧૨૦૯ નવલકથા	૨૯૪
૧૨૧૦ કવિતા	૨૯૪
૧૨૧૧ નિબંધ	૨૯૪
૧૨૧૨ નાટક	૨૯૪
૧૨૧૩ પ્રવાસ	૨૯૪
૧૨૧૪ સામયિકો	૨૯૪
૧૨૧૫ સિગારેટ	૨૯૫
૧૨૧૬ સિમામ	૨૯૫
૧૨૧૭ સિંધ	૨૯૬
૧૨૧૮ સિંધાલુ	૨૯૭
૧૨૧૯ સીનેમાગ્રામ	૨૯૭
૧૨૨૦ અગ્રગણ્ય હિંદી રજૂકરિયા	૨૯૭
૧૨૨૧ ચલચિત્રોનાં	
૧૯૩૬નાં અંગ્રેજી નટ-	
નટીઓ	૨૯૮
૧૨૨૨ હિંદીનાં સિનેમાગ્રામની	
સંખ્યાનો કોડો	૨૯૮
૧૨૨૩ હિંદીમાં રજૂ થયેલી	
ફિલ્મોની સંખ્યાનો	
કોડો	૨૯૮
૧૨૨૪ હિંદી સિનેમા વિષેની	
ભાષણના જોગ	
હકીકતો	૨૯૮
૧૨૨૫ અગ્રગણ્ય વિદેશી	
ઉત્પાદકો	૨૯૮
૧૨૨૬ પરદેશી ફિલ્મસ્ટારોના	
પગારો	૨૯૯
૧૨૨૭ સીનેમટ	૨૯૯
૧૨૨૮ સુએઝની નહેર	૨૯૯
૧૨૨૯ સુખ	૨૯૯
૧૨૩૦ સુરોખાર	૩૦૦
૧૨૩૧ સુખમાળા	૩૦૦
૧૨૩૨ સુખસુખી	૩૦૦
૧૨૩૩ સુદ	૩૦૧

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૨૩૪ સોનું	૩૦૧	હિંદનાં વતમાનપત્રો અને પુસ્તકો		૧૨૫૬ હિંદનું સૈન્ય	૩૧૨
૧૨૩૫ સોપારી	૩૦૧			૧૨૫૭ હિંદી સૈન્યના વિભાગો	૩૧૨
૧૨૩૬ સીઓ	૩૦૧	૧૨૪૬ હિંદનાં પ્રસિદ્ધ વતમાન-પત્રોનો કોડો	૩૦૮	૧૨૫૮ હિંદી સૈન્યના વર્ગો	૩૧૨
૧૨૩૭ સીઓનું કાર્યક્ષેત્ર	૩૦૩	૧૨૫૦ ૧૯૩૬-૪૦માં હિંદમાં પ્રગટ થયેલ પુસ્તકો ને		૧૨૫૯ હિંદી પાશ્વરજો	૩૧૩
૧૨૩૮ સ્પેન	૩૦૩	વતમાનપત્રોના આંકડાનો કોડો	૩૦૮	૧૨૬૦ તખીખી ખાતી	૩૧૩
૧૨૩૯ સ્વીટઝરલેન્ડ	૩૦૪			૧૨૬૧ Indian Army Reserve	૩૧૩
૧૨૪૦ સ્વીડન	૩૦૫	૧૨૫૧ હિંદનાં સ્થળો અને બંદરો વચ્ચેનું અંતર	૩૦૯	૧૨૬૨ Indian Auxiliary Force	૩૧૩
હ		૧૨૫૨ હિંદની પરદેશ ખાતાની વચ્ચાહતો	૩૧૦	૧૨૬૩ Indian Territorial Force	૩૧૩
૧૨૪૧ હરદે	૩૦૬	૧૨૫૩ હિંદની પોલિસ	૩૧૦	૧૨૬૪ Indian State-Force	૩૧૩
૧૨૪૨ હવાઈ ટપાલ	૩૦૬	૧૨૫૪ હિંદની મ્યુનિસિપાલિટીઓ	૩૧૦	૧૨૬૫ હિંદ વિશ્વયુદ્ધમાં	૩૧૪
૧૨૪૩ જામતના હવાઈ રસ્તાઓ	૩૦૬	૧૨૫૫ હિંદની યુદ્ધ સંગ્રહની કેટલીક નોકરીઓ	૩૧૧	૧૨૬૬ હેદાબાદ (નિઝામ)	૩૧૫
૧૨૪૪ હવાઈ વ્યવહાર	૩૦૭			૧૨૬૭ હોલકર રાજ્ય	૩૧૬
૧૨૪૫ હવાઈ કુમલાથી મુકશાન	૩૦૭				
૧૨૪૬ હજરત	૩૦૭				
૧૨૪૭ હાથીદાંત	૩૦૭				
૧૨૪૮ હિંદના ખેડેતાનું કારજ	૩૦૭				

ટૂંક સમયમાં પ્રગટ થશે

મીરાં પ્રેમદીવાની

લેખક: શ્રી. રામચંદ્ર ઠાકુર

આ પુસ્તકમાં મીરાંબાઈના જીવનનો સળંગ ઇતિહાસ, વાર્તારૂપે આપવામાં આવ્યો છે. પ્રેમમયી મીરાંના જીવન-કવન વિષે શુજરાતી સાહિત્યમાં આ પુસ્તક અપૂર્વ લેખાશે.

શુજરાતના બાણીતા ચિત્રકાર મી. કનુ દેસાઈની કલાત્મક રંગ-પિંછીથી પુસ્તકનો સમગ્ર દેહ શણગારાયો છે એટલે એ વિષે કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી.

આ પુસ્તક મેળવવા 'સંદેશ ગ્રંથમાળા'ના ગ્રાહક બનો.

૨૦૦૦ પૃષ્ઠનું વાંચન: લવાજમ માત્ર રૂ. ૧૫.

વધુ વિગત માટે લખો:

વ્યવસ્થાપક: સંદેશ પ્રકાશન મંદિર

સારંગપુર, ધામીરામની પોળ, અમદાવાદ.

સંદેશ પ્રકાશન મંદિરનાં ઘરમાં વસાવવા યોગ્ય પુસ્તકો

જીવનસખી: લેખક : શ્રી. કુંગરસી ધરમસી સંપદ: કિં. રૂ. ૪-૪-૦
૨જી. ખર્ચ ૦-૭-૦, પૃષ્ઠ સંખ્યા ૪૯૬

ઉપોદ્ધાત : સાક્ષર શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ હેસાઇ

‘સંસ્કારલક્ષ્મી અને ‘ધરતી રાણી’ જેવાં મહાન પુસ્તકોના કર્તા શ્રી. કુંગરસી સંપદની આ અનેાખી કૃતિ છે. એનું પાને પાનું શ્રી. કનુ હેસાઇએ આગ્રેખેલાં ચિત્રોથી મહેકું છે. ત્રિંચી કવરચિત્ર હરીને આંખે વળગે એવું છે. સુંદર યોક્ષથી એ મહેકું છે. આ પુસ્તકમાં વાર્તાનાં ટાલકાં નથી, પણ આપણા જ સંસારની વાતો છે. આપણી આસપાસ રાજ-ખ-રાજ બનતી ધરેધરની સાચી ઘટનાઓને નવલકથાના રૂપમાં શ્રી. સંપદે એટલી સરસ અને આકર્ષક રીતે વણી લીધી છે કે પુસ્તક વાંચતાં બધું આપણા કુટુંબની વાત આપણે વાંચતા હોઈએ એમ લાગે છે. આપણી આર્થ સન્નારીઓ અને સતીચોની એમાં પ્રેરણા છે. પુત્રવધૂ, પત્નીઓ, માતાઓ કે બહેનોને એમાંથી નવા સંદેશ સાંપડશે.

(૨) જર્મનીની આત્મકથા: લેખક: શ્રી. કુંગરસી ધ. સંપદ
કિ. રૂ. ૪-૪-૦ ૨જી. ખર્ચ ૦-૭-૦, પૃષ્ઠ ૪૬૮

આ પુસ્તકમાં ૧૯૪૩ ની સંખ્યા સુધીનાં ભર્યોપૂર્યો ઇતિહાસ પથરાયેલો છે. તમે જર્મની અંગેનાં અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાં હશે, પણ આ પુસ્તક તમને કાંઈ નવું જ કહેશે.

વિશ્વયુદ્ધના અટપટા પ્રશ્નો સમજવા માટે સંખ્યાગ્રંથ નકશાઓ અને યુરોપના રાજદ્વારી પુરુષોની અનેક તસ્વીરો પણ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવી છે.

(૩) નર્તકી: લેખક: શ્રી. ‘ઉમાકાંત’: કિં. રૂ. ૫-૮-૦, ૨જી. ખર્ચ રૂ. ૦-૮-૦ પૃષ્ઠ ૫૩૭
પ્રસ્તાવના લેખક: રવ. સાક્ષર શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદી.

પાર્ક પુકું, સુંદર ગેટઅપ, જી આ કાગળ અને બહુતા કલાકાર શ્રી. કલાધિનાં સંખ્યાગ્રંથ ચિત્રો વડે શોભતી આ નવલકથા સમાજની રૂપલવિનીઓના જીવનનો વાસ્તવદર્શી ખ્યાલ આપે છે. એનાં પાત્રો, વાચકના હૃદયમાં સંવેદન પેદા કરાવી વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવી જાય છે. વેશ્યાજીવનની વાસ્તવિક ચર્ચા કરતી તેમ જ આફ્રિકાના જીવનનો ફૂગડું ચિતાર આપતી આ નવલકથા ચૂંચરાની સાહિત્યમાં એક અનેાખી સાત પાંચ છે.

ઇસરદાન: લેખક: શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરા, કિં. રૂ. ૩-૦-૦, ૨જી. ખર્ચ.
રૂ. ૦-૫-૦, પૃ. ૨૮૪

લોકસાહિત્યના બહુતા લેખક શ્રી. રાયચુરાએ આ પુસ્તકમાં સૌરાષ્ટ્રની હરિયાળી ધરતી પર જીવી ગયેલા પુરુષની ઐતિહાસિક જીવન ઝરમર પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં વણી લીધી છે. એના પાને પાને ચારણી સાહિત્યનો અભ્યાસ અને ઉન્નત ભાવના પથરાયે છે. હૃદય પ્રકારના વાંચન માટે આ પુસ્તક આજે જ વસાવો. આપના કુટુંબમાં એ પવિત્ર સુવાસ પસરાવશે.

આરોગ્ય: તનનું, મનનું અને દેશનું લેખક: શ્રી. ડૉ. હરિપ્રસાદ હેસાઈ
કિં. રૂ. ૩-૪-૦, ૨જી. ખર્ચ
રૂ. ૦-૬-૦, પૃ. ૩૦૦

આ પુસ્તકમાં આપણા બહુતા લેખક શ્રી. હરિપ્રસાદ હેસાઈએ પોતાની અનુભવી અને સિદ્ધહરત ક્લમ વડે શરીર સ્વાસ્થ્યના અનેક પ્રશ્નો ચર્ચ્યા છે. ધરતી માંડીને રાટ્ટું તુટીના પ્રશ્નોની છઠ્ઠાવટ અનેક રસ-પ્રદ માહિતી પૂરી પાડે છે. આપણા ખોરાકમાં રહેલાં જીવનતત્ત્વો-વિટામીન્સ વિષે ખૂબ જ સારી શૈલીએ સમજૂતિ આપી છે. શારીરિક રચના સમજાવતાં તેમ જ આરોગ્યની વૃદ્ધિ કરતાં આસનાનાં ચિત્રો આ પુસ્તકની એક વિશિષ્ટતા છે. આ પુસ્તક એક મિત્રની ગરજ સારશે.

(૬) હસ્તમેળાપ: લેખક: શ્રી. મંજુલાલ સાકરલાલ હેસાઇ, ખી. એ. કિં. રૂ.
૪-૦-૦, ૨જી. ખર્ચ રૂ. ૦-૬-૦, પૃ. ૩૦૦

આ પુસ્તકમાં લેખકે પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીએ પુરણ અને ઇતિહાસના પાને છવી ગએલાં નરનારીઓના જીવનપ્રસંગોને છણ્યા છે. પ્રજ્ઞતામાં પગલાં પાડતાં પહેલાં યતા ‘સાવધાન’ના યોગ્ય રહસ્ય, આર્યવર્તની સ્ત્રીની ઉન્નત અરસાનું પ્રતિબિંબ, ભારતિય દામિત્ય જીવનનો ગૌરવશાળી ઇતિહાસ વગેરે સુંદર શૈલીમાં રચી કરવામાં આવ્યું છે. કલાકાર શ્રી. કનુભાઈ હેસાઈનાં અનેકવિધ ચિત્રોથી શોભતું આ પુસ્તક લગનપ્રસંગે બેઠા આપવા આજે જ વસાવો.

(૭) સોનલ: લેખક: શ્રી. પ્રાણલાલ ડી. મુનશી બી. એ., એલએલ. બી.
કિ. રૂ. ૪-૦-૦, રજી. ખર્ચ રૂ. ૦-૬-૦, પૃષ્ઠ ૩૭૦.

આ સામાજિક નવલકથામાં લેખકે, સ્નેહલગ્નનો જટિલ પ્રશ્ન ખૂબ જ અચ્છી રીતે ચર્ચા કરી છે. આ પુસ્તકના પાને પાને આજના કહેવાતા સ્નેહલગ્નનો હુંગમ ચિતાર આપે છે. આજના કથગોલા હાંપત્યનું મુંઝવે શબ્દચિત્ર રજૂ કરતા પ્રસંગને લેખકની કલમ સ્પર્શી ગઈ છે. આજના લગ્નજીવનના અનેકવિધ પ્રશ્નોને લેખકે આ નવલકથામાં વણી લીધા છે. આ પુસ્તક માટે આપનો ઓડર આજે જ નોંધાવો.

(૮) માઝે ભવિષ્ય લેખક: શ્રી. જ્યોતિષિ પંડ્યા. કિ. ૮-૪-૦.
પ્રસ્તાવના લેખક: પંડિત શ્રી. લક્ષ્મણપ્રસાદ બી. આચાર્ય.
રજી. ખર્ચ રૂ. ૦-૧૦-૦, પૃષ્ઠ ૭૬૬.

આ સચિત્ર પુસ્તકમાં લેખકે જન્મ, રાશિધર્મ, ગ્રહધર્મ, ઇશ્વરી, લગ્નની રાશિઓનું ફળ, લગ્નની સમજ, દેહકા જીવનના યોગ, જન્મકુંડળી, ખાર ભાવના ગ્રહોનું ફળ, નક્ષત્રોની સમજ અને ઓળો સંબંધી માહિતી રજૂ કરી છે. હસ્તરેખાની ઝીણામાં ઝીણી વિરતોથી આ ગ્રંથ સમજાવેલ છે. મહાન અંતરેખાની હસ્તરેખાની આપેલી આકૃતિઓ આ ગ્રંથને સમજવા માટે માર્ગદર્શક બની છે. બનશે પર થતી ગ્રહોની અસર એ આ પુસ્તકનું એક વિશિષ્ટ આકર્ષણ છે. આ પુસ્તકના અભ્યાસથી તમે તમારું ભવિષ્ય જાણી શકો. આપણા મહાન પુરુષોની કુંડળીઓ અભ્યાસ કરવા જેવી છે. નક્કો ખલાસ થાય તે પહેલાં આપ જરૂર મંગાવી લો.

(૯) આધુનિક વ્યાપારી મિત્ર: લેખક: શ્રી. પૂર્ણાનંદ મ. ભટ્ટ એમ.એ.
કિ. ૬-૦-૦, રજી. ખર્ચ રૂ. ૬-૦-૦, પૃષ્ઠ ૪૫૦

આ પુસ્તકમાં લેખકે છેલ્લા ઇન્ડમટેક્ષનો કાયદો, તેના કોઠા, વધારાના નફા પરના કર, ધંધાદારી અંગ્રેજ શબ્દપ્રયોગો, આયાત, નિકાશ, બેંકિંગ, હુડિયામણ, વેચાણ, ખરીદી, વેપારી પેટીઓનું સંચાલન, વીમા, વ્યાપારી પાવરેખન, તાર, ટેલીફોન, હુતરકલોગ વગેરે પર ઉપયોગી માહિતી આપી છે.

પુસ્તકના પાને પાને વેપારી આલમને રોજ-રોજ ઉપયોગી થઈ પડે એવી માહિતી રજૂ કરી છે. એક સફળ વેપારી થવા માટે આ પુસ્તક આપને વેપારી ભામિયા થશે. નક્કો ખલાસ થયા પહેલાં પુસ્તક મેળવી લો.

* (10) The Bombay Rent Restriction Act

(મુંબઈ સરકારે પસાર કરેલો) લેખક: વકીલ શ્રી. સારાભાઈ દલાલ,
બી. એ., એલએલ. બી.

કિ. રૂ. ૩-૮-૦, રજી. ખર્ચ રૂ. ૦-૬-૦, પૃષ્ઠ ૧૦૦

વકીલો, મકાનમાલિકા અને બાદુઆતો બંધાયેને સરખી રીતે ઉપયોગી થઈ પડતું આ પુસ્તક એક મિત્રની ગરજ સારું છે. મકાન માલિકો અને બાદુઆતો વચ્ચે આવેલ એક જાતનું જખ્ખાર ધર્મણ ચાલી રહ્યું છે અને તેમાંથી વૈમનસ્ય પેદા થાય છે. આ વખતે મુંબઈ સરકારે 'Bombay Rent Restriction Act' પસાર કરીને મકાનમાલિકા અને બાદુઆતોના વાજબી હક્કો સમન્વયા છે. આ પુસ્તક આપ જરૂર વસાવો એ આપને ઉપયોગી થઈ પડશે.

* (11) An Introduction to Industrial Labour Welfare by Mr. Hasmukh Oza and Mr. Vrindavandas Kotadawala Rs. 6-0-0, Pages 156, Postage As. 6

* (12) Family Employment by Mr. Hasmukh Oza and Mr. Vrindavandas Kotadawala As. 0-12-0, Pages 40, Postage As. 4

વ્યવસ્થાપક: સંદેશ પ્રકાશન મંદિર સારંગપુર,
અમદાવાદ.

* આ ચિહ્નવાળાં પુસ્તકો સિવાયનાં તમામ પુસ્તકોના સોલ એજન્ટ—

મેસર્સ એન. એમ. ઠક્કરની કું. ૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

એક અભિપ્રાય

આજના વ્યાપારી જગત પર નંબર ફેંકીએ તો લાગશે કે 'એકાંતી સરળ, સાદી અને સીધી રીતિ અદરશ થઈ છે અને વ્યાપારી પ્રવૃત્તિનું નિષ્ફળ બનવાનું કારણ એના છે. સરળ વેપારી થવા મારે આજે કોઈપણ પ્રિયુએ વેપાર કરે સંકળાએલા અનેક વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જરૂરી લેખાય છે અને પ્રત્યેક વિષય ખૂબ માહિતીઓના વિપુલ સંગ્રહ સમાન બની રહેશે હોય છે. એ સૌનું અવિરભરણીય જ્ઞાન તો કોઈના માથામાં સમાઈ ન શકે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવા જવા છવન આપ્યું વધી જાય અને જરૂરી માહિતી વગર કાર્ય કરેલા વેપાર બહુ ફેલેડમ' ન પણ થાય. કયાથી પ્રવિરિધિતાવાળા આજના વિવરણમાં માહિતીદર્શક જ્ઞાનચક્રો (Encyclopdia) અને હસ્તોત્તરો (Reference Book) સી ધંધાદારીઓને આસિવાઈ સમાન થઈ પડે છે. જગતમાં ફેરડેલા માનવીઓ અંગ્રેજી ભાષા વાપરતા હોઈ આવા જ એ અંગ્રેજી ભાષામાં મોટી સંખ્યામાં પ્રગટ થવા છે; પરંતુ હોડ' ભાષી વેપારમાં કંપલાયતાર વિદેશીઓ અંગ્રેજીના પંચાના કારણજાને કીધે આમાં પુરુષોનો ખાતો લાગે કદાચી શકતા નથી. ખૂબ આ બંને દુનિયાથી ભાષાના સાહિત્યમાં જ્ઞાનચક્રો અને હસ્તોત્તરોની પ્રિય માત્રે મોટી વંચીર છે. સામાન્ય શિક્ષિત અને જ્ઞાનીપાત્ર જગતને કનસે તે ખૂબસે કંપલાયક થઈ પડે તેલું આવા પ્રકરણ' સુદર પુનઃ પ્રગટ કરવા મારે છે. 'એકાંતી પ્રકરણ અદિર'ને અભિનંદન આપ્યું છે.

આ કૃતિ એકાંતી પ્રકરણ ને વિષય પસંદ કરી છે, તે રેશન અને વિવિધપૂર્ણ છે વરતુત: તે આપણને એક જ્ઞાનચક્ર આપી રવા છે અને સંખ્યા-બધ બાબતો (અક્ષરશઃ કહીએ તો સેંકડો બાબતો) જુડીને તેમણે આમાં સમીક્ષા કરી છે, તેથી કરીને આવા પ્રકરણ આયોજનમાં રેકે બાબત કે કુદા પર આપવામાં આવેલી વિષયો આપરશક રીતે પ્રચલિત જ હોય, અર્થાત્ તે આપર કપરેજાનું કુલરૂપ માહિતીઓ જ આપી સંકલ્પ, અજ્ઞાન વધુ જન સંપૂર્ણપણે કમજોર વધારીને જાના આપારે જ્ઞાનને સંરોધન કરવા આપરશક પ્રવૃત્તિઓને મજી રહેશે પાતાનું જ્ઞાન વિરત્ત. જન માનવા, રિહાબલુ વિરુદ્ધ અધિકારી રીકલો અલ અભિજાક રીક રીકોત નીરવન, કંપલાયક વપારીઓ, ધંધા-દારીઓ અને પ્રાનયો માત્ર આ પુનઃજન જગત કપરેજા આપરશક છે. રીકોત જન, કુખ્યારે પા જન અને વરતુત કહીકલતા વાયા પર જ અલભક છે અને એવા પ્રાનયી નાવારશક મુખિક આ પુરુષ પુત્રી થા છે.

—શ્રી. ચણુ શુભેશ્વરના આશ્રુઅંશોથી

